		ప్రతి 1-కి రూ.	అ
గోపీనాథరామాయణము, 2 సంపుటములు	...	10	0
చాటుపద్యమణిమంజరి, ప్రథమభాగము, క్రొత్తకూర్పు	...	1	8
చిత్రభారతము, చరిగొండ ధర్మనగారిది	...	1	8
చెన్నబసవపురాణము, పాపకవికృతము	...	1	4
ఛందోదర్పణము (అనంతునిఛందము)	...	1	0
జైమినీభారతము, అశ్వమేధపర్వము	...	1	4
దశకుమారచరిత్రము, పద్యము కేతనకవి	...	1	8
దశావతారచరిత్ర, చక్కనిక్రొత్తకూర్పు	...	3	0
ధ్రువోపాఖ్యానము, సటీక, భాగవతములోనిది	...	0	10
నరసభూపాలీయము, అట్టబైండు	...	1	0
నలచరిత్ర, ద్విపద, చక్రపురి రాఘవాచార్యప్రణీతము	...	1	4
నిర్వచనోత్తరరామాయణము, తిక్కనామాత్యప్రణీతము	...	1	0
పంచతంత్రము, నారాయణకవిది	...	1	0
,, క్యాలికోబైండు	...	1	6
,, వేంకటనాథరాజకవికృతము	...	1	4
,, క్యాలికోబైండు	...	1	10
పారిజాతాపహరణము, చిన్నసైజు, క్రొత్తకూర్పు	...	0	12
,, సాంధ్రటీకాతాత్పర్యము	...	3	0
బ్రహ్మోత్తరఖండము, క్రొత్తకూర్పు, శ్రీధరమల్లె వేంకటరామకవి		1	8
బసవపురాణము, పిడపర్తి సోమనాథకవి	...	2	8
భాస్కరరామాయణము, చక్కనిక్రొత్తకూర్పు	...	6	0
మనుచరిత్ర, సటీక, వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రిగారి వ్యాఖ్యానముతో చిన్నసైజున మేలుకాగితములమీఁద స్ఫుటమైన అక్షరములతో చక్కఁగ ముద్రితము	...	4	0
మార్కండేయపురాణము, మారనకృతము	...	2	8
భక్తిరసశతకసంపుటము I 20 శతకములు	...	3	0
,, II ,,	...	3	0
,, III ,,	...	3	0
నీతిశతకసంపుటము I ,,	...	3	0
రంగనాథరామాయణము, ద్విపద, చక్కనిక్రొత్తకూర్పు	...	3	8

		ప్రతి 1-కి రూ.	అ
రాఘవపాండవీయము, సటీక, ద్వ్యర్థిప్రబంధరాజము	...	3	0
లంకావిజయము (రావణదమ్మీయము) సటీక	...	1	4
వసుచరిత్రవిమర్శనము	...	1	4
వసుచరిత్ర, సటీక, రామరాజభూషణప్రణీతము	...	5	0
వాసిష్ఠరామాయణము, ద్విపద, తరిగొండ వెంకమ్మ	...	1	4
విక్రమార్కచరిత్ర, జక్కనకవిది	...	1	4
విష్ణుపురాణము, వెన్నెలకంటి సూరనార్యప్రణీతము, లఘుటిప్పణము	...	3	8
వివేకసింధు, కొండనార్యప్రణీతము	...	1	0
వేంకటాచలమాహాత్మ్యము, తరిగొండ వెంకమ్మ	...	1	8
వైశ్యపురాణము, శ్రీగురు భాస్కరాచార్యకృతము	...	1	4
వీరభద్రవిజయము, పోతనకృతము	...	1	0
శకుంతలాపరిణయము, కృష్ణకవికృతము	...	1	0
శశిరేఖాపరిణయము, అప్పప్పకవికృతము	...	1	0
శృంగారనైషధము, శ్రీనాథకవిది	...	1	8
శృంగారశాకుంతలము, పినవీరభద్రకవి	...	1	0
శేషధర్మము, తామరపల్లి తమ్మయ్య	...	1	0
శుకసప్తతి, కదిరీపతికృతము	...	1	8
సమీరకుమారవిజయము, నూతనముద్రితము	...	1	8
సానందోపాఖ్యానము, శ్రీ శివరామకవి విరచితము	...	1	0
సీతారామాంజనేయసంవాదము, సటీక, తాత్పర్యము	...	4	8
,, అట్టబైండు	...	2	8
సుదక్షిణాపరిణయము, తెనాలి అన్నయకవి (క్రొత్తకూర్పు)	...	1	0
హరివంశము, క్రొత్తకూర్పు, ఎఱ్ఱాప్రగడ	...	4	8
హరవిలాసము, శ్రీనాథకవి	...	1	0
హరిశ్చంద్రోపాఖ్యానము, శంకరకవి	...	1	0
హరిశ్చంద్రనలోపాఖ్యానము, సటీక, రామరాజభూషణకవి	...	3	8

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్,

292, ఎస్ప్లనేడ్, చెన్నపురి

శ్రీ ర స్తు.

శ్రీమదఖిలనిగమనిగమాంతపరమతత్త్వార్థప్రకాశకాశేష సద్గ్రంథ
ష్వాత్యన్తోత్కృష్టతయా సేతుశీతాచలాన్తర్ధరణీతలమధ్యవర్తిభి
రాస్తికమతావలమ్బిభి ర్విశిష్టశిష్టజనైః శౌనఃపున్యేనోద్ఘుష్యమాణమ్
దర్శనస్పర్శనపరిశోధననిబంధనపఠనపాఠన
కథాశ్రవణాదిభిరశేషకలికల్మషాంధకారనిస్సారణప్రచండ
భాస్కరాయమాణమ్ వాల్మీకిమహర్షిప్రణీతమ్

శ్రీమద్రామాయణమ్

సర్వేషా మాస్తికజనానాం విశుద్ధపాఠపఠనసంప్రదాయార్థావబోధన
మూలకాఖిలపురుషార్థలాభాపాదనాయ
శ్రీరామానుజీయాదివ్యాఖ్యానస్థవిషయసహిత శ్రీ
గోవిన్దరాజీయవ్యాఖ్యయా, తిలకాదివ్యాఖ్యానస్థవిశేషవిషయసహిత
శ్రీమహేశ్వరతీర్థీయవ్యాఖ్యయా చ సంయోజితం సత్.

ప్రథమసంపుటః.

శ్రీవావిళ్లాన్వయజై, రఘువరచరితం విమర్శితం పూర్వమ్,
రామస్వామిభిరార్యై, రసకృత్తత్పూర్తిగౌరవాచ్చ యథా.
భూధరశిఖివసుశశధర, పరిమితశకరాట్సాహ్వయే వర్షే,
సానందం బహువారం, విమృశ్య తావత్పరిష్కృతం సద్భిః.

చెన్నపుర్యామ్:

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్,

ఇత్యేతైః, 'వావిళ్ల' ముద్రాలయే సంముద్రితమ్—1931

VOL. I

V RAMASWAMY SASTRULU AND SONS, MADRAS—1931

శ్రీ ర స్తు.

శ్రీరఘునందనపరబ్రహ్మణే నమః.

శ్రీమద్వాల్మీకీయే రామాయణే బాలకాండసర్గాణాం ప్రధాన

విషయానుక్రమణికా

రసికజనానామనుసంధానసౌకర్యాయ సంగ్రహేణ ప్రకాశ్యతే

ఏవం బాలకాండసర్గాణాం ప్రధానకథానుక్రమణికా ప్రదర్శితా

అథాయోధ్యాకాండకథానుక్రమణికా

పుటసంఖ్యా. సర్గసంఖ్యా.

అథారణ్యకాండకథానుక్రమణికా

పుటసంఖ్యా. సర్గసంఖ్యా

1088 అథ శత్రువిషయేఽపి పరమవాత్సల్యయుక్తతయా శ్రీరామేణ ఖరం ప్రత్యానుకూల్యాభిసంధిజిజ్ఞాసయా మృదుపూర్వం పరుషోక్తిభిః పాపకర్మదుఃఖోదర్కత్వాది బోధనం తతః ఖరస్యాతిపాపిష్ఠతయా మాతృవధప్రవృత్తోన్మత్తన్యాయేన తత్ప్రతిక్షేపపూర్వకం రామోపరి గదాప్రక్షేపస్తతో రామేణ గదాఖండనం చైకోనత్రింశే ౨౯

1092 అథ పూర్వం సర్వదేవసంఘదర్శనచండగదాగర్వేణాననుకూల్యాభావేఽపి ఇదానీం తద్ధ్వంసనదర్శనేన వాపి కిమస్య వివేకేనానుకూల్యచికీర్షా జాతేతి పరీక్షిషయా పునరపి శ్రీరామేణ ఖరం ప్రతి న్యాయ్యవచననిదర్శనం తతః ఖరేణ పిత్తోపహతక్షీరన్యాయేన తత్ప్రతిక్షేపపూర్వకం సాలవృక్షేణ రామప్రహారణసముద్యోగస్తావతా తం శతశశ్ఛిందత శ్శరసహస్రేణ స్వసర్వాంగ మర్మాణి కృంతతో రామస్యాతిసమీపే ఖరస్యాభిపతనం - శరసంధానావకాశలాభాయ తత్క్షణ ఏవ రామేణ కించిత్పశ్చాద్ద్విత్రిపదక్షేపపూర్వక మతిశీఘ్రసంహితేన అగస్త్యదత్తేన బాణవరేణ ఖరహృదయభేదనం - తతః ఖరవధపరితుష్టమహర్షిగణకృతరామస్తుతిః - దేవైర్నభసః కుసుమవర్షాభీష్టవచనాదికం తతో లక్ష్మణపూజితం శ్రీరామం గిరిగుహాతో లక్ష్మణసాహాయ్యేన నిర్గత్య స్వభర్తృవిక్రమనిరీక్షణనిర్భరవిస్మయానందయా జానక్యా వీరవ్రణశ్రమజలరోమాంచశబళశ్రీరామదివ్యమంగళవిగ్రహస్య గాఢాలింగనం చ త్రింశే. ౩౦

1097 అథాకంపనముఖేన జనస్థానస్థాపితఖరదూషణత్రిశిరః ప్రభృతినిఖిలరాక్షసవధం శ్రీరామకృతం - శ్రీరామస్యానన్యసాధారణం మహిమానం - తస్య యుద్ధేనాసాధ్యత్వం సీతాపహారస్యైవ తద్వ్యసనహేతుత్వంచ శ్రుతవతో రావణస్య రథేన మారీచాశ్రమగమనం-తం ప్రతి సీతాపహారే సాహాయ్యకరణప్రార్థనం - తతో మారీచేన శ్రీరామేణ వైరకరణే తవ సకలరక్షఃకదంబేన సహ వినాశ స్సిద్ధః - అతః కిమర్థం లంకారాజ్యసుఖం స్వయమేవ హాతుమిచ్ఛసీతి ప్రతిబోధనేన పునర్లంకాం ప్రతి నివర్తనం చైకత్రింశే ౩౧

1106 అథ ఖరదూషణత్రిశిరఃప్రభృతీన్ రాక్షసప్రధానాన్ చతుర్దశసహస్రసంఖ్యాకాన్ ఘటికాత్రయేణ తృణపూలలావం లువతః శ్రీరామస్య విక్రమవైఖరీం స్వచక్షుషా ప్రత్యక్షితవత్యా స్తత ఏవ త్యక్తధృత్యా స్త్వరితగత్యా శూర్పణఖాయాః లంకాయాం పుష్పకవిమానోపరి నిఖిలపరిజనపరిచ్ఛదపరివృతస్య నిస్సాధారణభుజబలవరబలదుర్లలితస్య దశగ్రీవస్య స్వవైరూప్యకరణప్రదర్శనపూర్వకం దర్శనం ద్వాత్రింశే ౩౨

1108. అథ శూర్పణఖయా జనస్థానస్థితయావద్రాక్షసనిశ్శేషవినాశేఽపి తూష్ణీమవస్థానేనాతి క్రుద్ధయా రావణవినిందనం త్రయస్త్రింశే ౩౩

1111. అథ రావణేన రామస్య నామరూపాయుధ పరాక్రమ ప్రకారాన్ పృష్టయా శూర్పణఖయా శ్రీరామలక్ష్మణయోర్యావత్స్వభావాన్ విశేషతో చింత్యం

పుటసంఖ్యా సర్గసంఖ్యా.

1131 అథ భవితవ్యతావశేన సీతాపహారబద్ధాగ్రహస్య రావణస్య వచనం శ్రుతవతాపి మారీచేన పున రపి మమైకస్య మరణం ప్రతి నశోచామి కింతు తవ సపుత్రమిత్రబాంధవపరివారస్య మరణం ప్రత్యేవ - త్వంచ భవితవ్యతావశేన మద్వాక్యం నాంగీకరోషి ఆసన్నమరణజనాః హితం నగృహ్ణంతి హీత్యాదిరూపేణ రావణం ప్రతి ప్రతివచన మేకచత్వారింశే ౪౧

1134 అగ స్వస్య రావణేన వధా ద్రామే వధం శ్రేయస్కరం మన్వానేన మారీచేన రావణవాక్య మంగీకృతవతా రావణేనసాకం రథేన నానానగిరాదినిరీక్షణపూర్వకం దండకారణ్యస్థ రామాశ్రమప్రవేశః-తత్ర రావణాభ్యర్థనేన క్షణేన విచిత్రమృగరూపకరణపూర్వకం రామాశ్రమసమీపే గతాగత నివర్తనమృగయూథానుసరణాదివిచిత్ర చేష్టిత కరణం - తదైవ తస్య తత్ర కుసుమాపచయార్థ మాగతయా జానక్యా అత్యాశ్చర్యభరితతయా నిరీక్షణంచ ద్విచత్వారింశే ౪౨

1138. అథ సీతాహూతయో రామలక్ష్మణయో స్తాదృశవిచిత్ర మృగదర్శనం-తదైవ మారీచమాయైవేయ మితి లక్ష్మణేన కథనం-తతః శ్రీరామేణ సీతోక్తరీత్యా సాక్షా చ్చిత్రమృగత్వేపి భవదుక్తరీత్యా మారీచమాయాత్వేపి తాదృశమృగత్వగ్రహణార్థం రాక్షసహననార్థంచ మయా ప్రవర్తనీయ మేవ త్వంతు సీతా మాశ్రమే స్థిత్వా ప్రతిక్షణం సర్వత శ్శంకితస్స న్నప్రమత్తో రక్షేత్యువాచ త్రిచత్వారింశే ౪౩

1145. అథైవం లక్ష్మణం సందిశ్య సశరచాపాసితూణీరం నిర్గతేన మృగరూపమారీచనానావిధ గతిభేద దూరాకృష్టేన తత స్స్వబాణేన మారీచహననసమయే స్వస్వరసదృశం మారీచకృతం హాసీతే లక్ష్మణే త్యేవంరూపం శబ్దం చ శ్రుత్వా కిం భవిష్యతీతి భీతేన రామేణ స్వాశ్రమాభిముఖతయా ఆగమనం చతుశ్చత్వారింశే ౪౪

114/ అథ మారీచవిసృష్ట మార్తస్వరం రామాక్రందనం మన్వానయా సీతయా లక్ష్మణం ప్రతి రామసమీపగమనచోదనం - తద్రాక్షసమాయాకృత మితి తూష్ణీం స్థితం లక్ష్మణం ప్రతి తవ రామస్య వ్యసన మిష్టం యత స్త్వ మీదృశసమయేపి తూష్ణీం తిష్ఠసి త్వంతు స్వయమేవవా భరతనియుక్తోవా రామవ్యసనసమయే మజ్జిఘృక్షయైవ రామ మనుగతః కథ మన్యథాభార్యాదికం విసృజ్యైకాకినో రామానుగమనం అహం తు రామం వినా క్షణ మపి స్థాతుం ప్రాణాన్ ధర్తుం చ నశక్నోమి రామా దన్యం క్షుద్రం పురుషం పదాపి నస్పృశామి అతో భరతస్య తవచ మనోరథో నసిద్ధ్యతీత్యాది పరుషభాషణం-పున ర్లక్ష్మణే రామస్య నిఖిలలోకవర్తిసమస్తసురాసురమానుషగంధర్వకిన్నరపిశాచపతగమృగప్రభృతిభి స్సంఘీభూతైరపి నకించి దపి కర్తుం శక్యం వృథా శంకాం త్యజ అయం శబ్దస్తు మృగరూపస్య మారీచస్యైవేత్యాదిప్రతివచనం తతో ద్విగుణకోపయా సీతయా పూర్వోక్తరీత్యా అతిపరుషభాషణం గోదావరీపతనవిషపానభృగుపతనోద్బంధనాదికరణవచనం తత స్తామాశ్వాస్య కించిత్ ప్రణ

మ్య స్త్రీణాం స్వభావంచ వినింద్య కథమేకాకినీ వనే మయా విసర్జనీయా కిమహం కరోమీతి బహుశో విచింతయతా లక్ష్మణేన రామసమీపగమనం పంచచత్వారింశే. ౪౫

1151. అథ రామలక్ష్మణాపగమనం ప్రతీక్షమాణేన తస్మిన్ సమయే ధృతపరివ్రాజకవేషేణ రావణేన రామాశ్రమే సీతాసమీపమాగతేన సీతాలావణ్యదర్శనవివశహృదయేన సీతారూపప్రశంసాదిపూర్వకం తన్నామభర్తృనామదేశాదిప్రశ్నః-తదా ధర్మజ్ఞశ్రేష్ఠ జనకవంశజననినిసర్గసిద్ధధర్మజ్ఞానయా జానక్యా తం బ్రాహ్మణపరివ్రాజకం మన్వానయా తస్య రావణస్యార్ఘ్యపాద్యాదిభిః పూజనం చ షట్చత్వారింశే ౪౬

1156 అథ సీతయా పరివ్రాజకపృష్టస్య ఉత్తరానుక్తౌ సశపేదితి మత్వా స్వకులగోత్రభర్తృనామాదికథనం - తత్కులనామాదిప్రశ్నః తదవసరలాభత్వరితేనరావణేన స్వకులనామపౌరుషాదిప్రకటన పూర్వకం స్వాంగీకరణప్రార్థనం-తావతా అతికుపితయా సీతయా శ్రీరామోత్కర్ష రావణనికర్షయోర్నానానిదర్శనప్రదర్శనపూర్వకం రావణం ప్రతి ధిక్కారవచనజాతం చ సప్తచత్వారింశే ౪౭

1162 అథ సీతావచనశ్రవణకుపితేన రావణేన స్వకృతం స్వభ్రాతృభూతకుబేరవిజయపూర్వకం తదీయపుష్పకహరణం సూర్యచంద్రేంద్రప్రభృతినిఖిలదేవసంఘవిద్రవణకరణ కించిత్కోపవ్యాపారవత్త్వం స్వభయేన తరుపత్రాణామప్యచలనం సరితామపి స్తిమితగమనం ఉష్ణకిరణస్యాపి సూర్యస్య శీతకిరణత్వ మిత్యాదికం సముద్రపరిఘావృత దేవాది దుష్ప్రేక్షత్రికూట శిఖరస్థసువర్ణ రత్నాదిమయదివ్యలంకానగర నిత్యనివాస నిస్సాధారణ దివ్యభోగ భాగిత్వ మిత్యాదిచాభిధాయ ప్రయత్నసంపాద్యం మాం అప్రయత్నేనాగత మవశ్య మంగీకురు అన్యథా తవాతీవపరితాపో భవితేతి కథనం-తచ్ఛ్రవణవివృద్ధకోపయా సీతయా ధర్మజ్ఞకుబేరానుబంధిన స్తవ పాపిష్ఠతమవ్యాపారప్రవృత్తిః కథం కింబహునా నిఖిలరాక్షసజాతివినాశాయైవ తవాయంవ్యాపారః తవ సీతామృతస్యాపిజీవితాశా నకర్తవ్యేత్యాదిరూపేణ వచనేన రావణనిర్భర్త్సనం చాష్టచత్వారింశే. ౪౮

1166. అథాతీవకుపితేన తత్క్షణఏవ త్యక్తపరివ్రాజకవేషేణ రావణేన నానాధిక్కారవచన పూర్వకం సీతాం బలాద్గృహీత్వా రథ మారోప్య గమనం - తత్సమయే సీతాయాః నానావిధాక్రందనాదీని జనస్థానస్థవృక్ష గిరినదీప్రభృతీ నుద్దిశ్య స్వహరణస్య రామం ప్రతి శంసన ప్రార్థనం - తత్ర కస్మింశ్చి ద్వృక్షే స్థితస్య జటాయో ర్దర్శనం - తం ప్రతి వహతాదుఃఖేన ఆక్రందనపూర్వకం రామాయ స్వహరణకథనప్రార్థనం చైకోనపంచాశే ౪౯

1171 అథ సీతాశోకాక్రందనం శ్రుతవత స్తావత్యేవ ప్రబుద్ధస్య జటాయోః ప్రథమం రావణం ప్రతి ధర్మాధర్మ శ్రేయస్కరత్వదుఃఖకరత్వాది సామాన్యనీతిప్రదర్శనపూర్వక మధర్మ్యసీతాపహరణా న్నివర్తనప్రయత్నస్తేనా ప్యనివృత్తం తం ప్రతి కటూక్తిభి స్త

పుటసంఖ్యా. సర్గసంఖ్యా

న్నివర్తనప్రయత్నస్తేనాప్యనివృత్తం పలాయమానం తం ప్రతి యుద్ధాయ నిరోధనం చ పంచాశే ౫౦

1176 అథ జటాయు శ్చిరం రావణేన సహ కృతసంగ్రామః రావణేన బహుభి ర్బాణై రభిహతః పునా రావణస్య ధనుస్సారథిరథహయాదీన్ నిర్మథ్య కించిత్పరిశ్రాంతః తావతా అంకేన సీతా మాదాయ పలాయమానం రావణం పున ర్నిరుధ్య నానావిధపరుషోక్తిభి స్సంతర్జ్య తస్య శరీరే నఖముఖాదిభి స్సర్వతః పరిక్షతిం విధాయ తస్య సీతాపరిష్వంగ పాపిష్ఠతమాన్ బాహూన్ దశచతుండేనా చ్ఛిద్య తావతాతికుపితేన భూతలత్యక్తసీతేన రావణేన ఖడ్గేన నికృత్తపక్షః పపాత-తం తాదృశావస్థం స్వార్థత్యక్తప్రాణం జటాయుషం జానకీ సమీక్ష్య పరిష్వజ్య రురోదచేతి కథా ఏకపంచాశే ౫౧

1180. అథ యుద్ధసమయే భూతలత్యక్తాం జటాయుం మృశ మనుశోచంతీం వృక్షా న్దృఢం బాహుభ్యా మాలింగ్య రుదంతీం జానకీం పున ర్బలా ద్గృహీత్వా రావణగమనం తత్సమయే తివేగాకాశగమనేన సీతాధృత కుసుమసరనానావిధనూపురాదిదివ్య భూషణాదీనాం భూమౌ పతనం - తాదృశీం సీతాదశాం నిరీక్ష్యవృక్షగిరినదీప్రభృతీనాం స్థావరాణాం సింహవ్యాఘ్రప్రభృతీనాం తిరశ్చాం సీతాసంవర్ధితానాం మృగపోతకానాం చానుశోచనం - సీతాదశాదర్శనేన వనదేవతానాం గాత్రకంపనం-సీతాహరణసమయసంజాతజగద్వైకృతం చ ద్విపంచాశే ౫౨

1185. అథ రావణేన హ్రియమాణయా వాచామగోచరే శోకార్ణవే మగ్నయా జానక్యా అతికరుణ మతిపరుషం చ రావణం ప్రతి నింద్యవచనజాలం త్రిపంచాశే. ౫౩

1188 అథైవం రావణేన బలాద్ధ్రియమాణయా కస్యాపి స్వనివర్తనసమర్థస్యాదర్శనేన ప్రవృద్ధభయశోకయా సీతయా గమనసమయే కస్మింశ్చి ద్గిరిశృంగే పంచవానరదర్శనం - తత్ర తత్క్షణ ఏవ దైవగత్యా దృష్టాయ రామాయ మద్వృత్తాంతం సాభిజ్ఞాన మిమే వదేయు రితి ప్రత్యాశయా భిన్నోత్తరీయకాండస్యాంతర్నిక్షిప్తభూషణస్య తాన్ ప్రతి విసర్జనం - సీతాపహరణరూపమహాసాహసకృత్యకరణజనితచిత్తక్షోభేణ రావణేన తత్కర్మావేదనం-తతో రావణేన సీతాం గృహీతవతా నిస్తీర్ణసాగరేణ లంకాయా మతఃపురే సీతాస్థాపనం - తత్ర రాక్షసీః ప్రతి అతిజాగరూకతయా సీతారక్షణాలాపనంచ చతుఃపంచాశే ౫౪

1192 అథ రావణేన రాఘవశరానలభస్మీకృతనిఖిలరాక్షసగుల్మం జనస్థానం ప్రతి బలీయసాం రాక్షసానా మష్టానాం ప్రేషణం తతోంతఃపురం ప్రవిష్టేన స్వసంపత్ప్రదర్శనేన సీతాం వశీకర్తు మిచ్ఛతా తత ఏవ బలా చ్ఛీతాం గృహీతవతా తస్యై స్వకీయానాం నానారత్నఖచితవిచిత్రచిత్రప్రాసాదమండపగోపురవాపీకూపోద్యానప్రభృతిభోగస్థానానాం ప్రదర్శనం - ఏతాదృశసంపత్సమృద్ధం మాం భజస్వేతి ప్రార్థనం చ పంచపంచాశే. ౫౫

పుటసంఖ్యా. సర్గసంఖ్యా

1197 అథ రావణవాక్యశ్రవణకుపితయా అతితుద్రరావణాభిముఖభాషణజుగుప్సయా తృణంకించి దంతరతః కృతవత్యా సీతయా స్వశ్వశురకులగరిష్ఠః స్వభర్తృగతసర్వమంగళగుణభూమ్నః తత్రచ వాఙ్మానసాగోచరస్య నిఖిలచరాచరాత్మకజగత్సమూలనిర్మూలనపునరుత్పాదనాదిలీలాలేశస్య శ్రీరామపరాక్రమస్య చ ప్రదర్శనేన తత్ప్రతిభటరావణగతదోషరాశిప్రదర్శనేన చ ధిక్కరణం - నిఖిలరాక్షసకదంబసహితస్య తవ వినాశ స్సిద్ధ ఇత్యేవ మాదిశపనం- తతః కుపితేన రావణేన ద్వాదశమాసాంతరే త్వం యది మద్వశగా నభవిష్యసి తదా త్వాంతు ప్రాతరశనార్థం సూదా శ్ఛేత్స్యంతీతి ప్రత్యుక్త్వా రాక్షసీః ప్రతి సీతాయా అశోకవనికానయనపూర్వకం తత్రతర్జనభర్త్సనాదిభి స్స్వవశీకరణాజ్ఞాపనం-తావతా రాక్షసీభిరశోకవనికాం నీతాయా స్సీతాయా స్తత్కృతతర్జనభర్త్సనాది వివృద్ధశోకాయా స్తత్ర వాసశ్చ షట్పంచాశే ౫౬

1201. అథ మృగరూపం మారీచం హత్వా ప్రతినివృత్తేన క్రూరగోమాయుస్వరాది దుర్నిమిత్తదూయమానమానసేన తత ఏవ నానావిధచింతా దంతురితాంతఃకరణేన రామేణ మధ్యేమార్గం వివర్ణవదనస్య లక్ష్మణస్య దర్శనం - తత్సమాగమః కథం లక్ష్మణ రాక్షసభూయిష్ఠే వనే సీతా మేకాకినీం విసృజ్యాగతోఽసీత్యాదివచనం - పునఃపున ర్దుర్నిమిత్తదర్శనేన సీతాయాః హరణమరణా ద్యన్యతమం సిద్ధ మితి నిశ్చితవతానుశోచనం చ సప్తపంచాశే ౫౭

1204 అథ లక్ష్మణం ప్రతి దుర్నిమిత్తాదిభి స్సర్వథా సీతానష్టేత్యనేకముఖ మాక్రోశతా అసకృల్లక్ష్మణం పృచ్ఛతా అతిదూరధావనకృతశ్రమపిపాసాదిపీడితేన రామేణ స్వాశ్రమసమీపప్రదేశం స్వాశ్రమం క్రీడాస్థానానిచ శూన్యాని దృష్ట్వా అననుభూతపూర్వవ్యథాప్రథమావేశశ్చాష్టపంచాశే ౫౮

1206. అథ పూర్వసంగృహీతం విస్తరేణ వివక్షు ర్మధ్యే మార్గం సమాగతం లక్ష్మణం ప్రతి కిమర్థం విజనే రాక్షససేవితే వనే సీతాం విసృజ్యాగతోఽసీతి రామేణ ప్రశ్నః-తతో లక్ష్మణేన ఆర్తస్వరం శ్రుతవత్యా తావత్ సంజాత మహాశోకయా అసకృ న్మయా సమాశ్వాసితయాపి మామతీవోగ్రై ర్మదభిలాషేణైవ త్వం రామమనుగచ్ఛసీత్యాదిభి ర్వచనై రధిక్షిప్తవత్యా సీతయైవప్రేషితోఽహ మాగచ్ఛ మితి లక్ష్మణస్య ప్రత్యుక్తిః-తతో రామేణ తథాపి క్రుద్ధాయా స్త్రియో వాక్యం శ్రుత్వా మాం నిఖిలరాక్షససంహరణసమర్థం జానతాపి భవతా తాం తాదృశవనే విసృజ్య యదత్రాగతం తదపనయ ఏవేతి పునరుక్తి శ్చైకోనషష్టితమే ౫౯

1210. అథ పునఃపున ర్దుర్నిమిత్తదూయమానమానసేన రామేణ నిజాశ్రమసమీపాది విచయనపూర్వకం నానావిధవృక్షలతాదీన చేతనానపి పదార్థానాహూయాహూయ సీతాగతికథనాభ్యర్థనం - తత స్తేషు నిరుత్తరేషు మృగగజశార్దూలాద్యభ్యర్థనం - తేష్వపి నిరుత్తరేషు సర్వత్రాదర్శనేనాత్యంతమవసాదనంపునఃపునర్మార్గణప్రయత్నశ్చ షష్టితమే. ౬౦

పుటసంఖ్యా. సర్గసంఖ్యా.

1215 అథ పునః పర్ణశాలాదికం సీతారహితం దృష్ట్వా ఉచ్చైస్స్వరేణ సీతాహ్వానపూ
ర్వకం రామస్య నానావిధప్రలాపః తతో లక్ష్మణేన సమాశ్వాసనపూర్వకం పునస్స
మ్యక్సర్వతో మార్గణప్రయత్నకరణప్రార్థనం-తతస్సర్వతః కాననస్య ప్రస్రవణాఖ్యస్య
పర్వతస్య చ సమ్యగ్విచయనం - తత్ర సర్వత్ర సీతాలాభాభావేనాతీవ రామస్య
వైక్లబ్యపూర్వక ముచ్చైః ప్రలాపః - పున ర్లక్ష్మణేన సాంత్వనం - తదనాదృత్యరా
మస్య పూర్వవ త్ప్రలాప శ్చైక షష్టితమే ౬౧

1219 అథ పునా రామేణ కామపరవశేన సీతా మపశ్యతాపి పురతః పశ్యతేవ నానావిధపరి
దేవనం-సీతావ్యసనేన స్వ మరణ మపి సిద్ధం కృత్వా కైకేయ్యా మనోరథసిద్ధికథనం-
సీతాయా సహాగతస్య స్వస్య తయావినా నగరగమనాశక్యతాం - గమనే జనకదర్శ
నాశకతాం స్వస్య మరణేప్యధీరత్వాపప్రథాం ప్రతిచానుశోచ్య త్వ మిహ మాం వి
సృజ్యాయోధ్యాం గత్వా రామేణానుజ్ఞాత స్త్వ మయోధ్యాం పాలయేతి భరతం
ప్రతి కథయ మదుక్త్యాకైకేయీ సుమిత్రాకౌసల్యా అభివాదయ సీతానిమిత్తం మద్వి
నాశం విశేషేణ మజ్జనన్యై కౌసల్యాయై కథయ - ఇతి లక్ష్మణం ప్రతి నియోజనం
తత ఏతాదృశీం రామదశాం దృష్ట్వా లక్ష్మణస్య వాచామగోచరవైక్లబ్యావాప్తిశ్చ
ద్విషష్టితమే. ౬౨

1221 అథ పున ర్లక్ష్మణశోకవివృద్ధశోకేన రామేణ రాజ్యప్రణాశపితృనాశజననీవియోగబం
ధువియోగవనవాసాదిభి స్సీతావ్యసనామ్రేడితై శ్చింత్యమానై రతీవ శోకపారవ
శ్యం - తత్తాదృశగుణవంతి సీతావదనకంఠబాహుప్రభృతీన్యంగాని రాక్షసై ర్భక్షి
తాని భవేయు రితి పరిదేవనం - గోదావరీజలమధ్యస్థ విశాలశిలాతలదర్శనేన తత్రాను
భూతపూర్వం సీతాసరసలీలావిహార వచనాదికం లక్ష్మణ సాక్షిక మిదానీ మనుస్మృ
త్యాతీవశోచనం - గోదావరీగమనవనగమనపద్మినీగమనాదిక మాశంక్యాతిభీరుతయా
ఏకాకితయా గమనాసంభావనయా పున స్తదభావనిశ్చయః-పునరాదిత్యవాయ్వాదీన్
ప్రతి సీతాగతికథనాయాభ్యర్థనం ఏవ మియత్తారహితశోకార్ణవపరిప్లుతం శ్రీరామ
మవేక్ష్య స్వశోకమ ప్యనాదృత్య లక్ష్మణేన రామాశ్వాసనం-తదనాదృత్య విముక్తధై
ర్యేణ రామేణ పున ర్మహావ్యసనావాప్తిశ్చ త్రిషష్టితమే ౬౩

1224 అథ గీనేన రామేణ లక్ష్మణం ప్రతి గోదావరీవిచయనాయాజ్ఞాపనం-తతో లక్ష్మ
ణేన గోదావరీతీరం సర్వం విచిత్యక్వాపి సీతానదృశ్యత ఇతి కథనం-తతో రామేణ
స్వయ మేవ సీతాగతిం బ్రూహీతి గోదావరీప్రార్థనం- తావతాపి రావణభయేన గో
దావర్యా తూష్ణీం భావేనావస్థానం అథ రామేణాతీవజనకాదినిరీక్షణాశక్యతాదికం
ప్రత్యనుశోచత ఆశ్రమభువి పరిచితపూర్వాన్ మృగాన్ ప్రతి సీతాగతిప్రశ్నః-తత
స్తైర్దక్షిణస్యాం దిశ్యాకాశ ముద్వీక్ష్య స్వయంచ కించిత్ గత్వా తదింగితేన అద్దిశి
సీతాహృతేతి సూచనం - తావదేవాతిబుద్ధినా లక్ష్మణేన దక్షిణాం దిశం ప్రతి
గమనే సీతాధిగమోపాయో దృశ్యేత అత ఇమాం దిశం గచ్ఛావేత్యగ్రజప్రా
ర్థనం - తథైవోభాభ్యాం గమనం - తత్ర మార్గే సీతాధృతాని పతితాని కుసు

మాని దృష్ట్వానుశోచనం తత్ర సన్నిహితం ప్రస్రవణాఖ్యం గిరిం ప్రతిసన్నిహితాం నదీం సీతాగత్యకథనాద్వాం విధ్వంసయామీతివచనం-అథ తత్ర మహతో రాక్షసపద విన్యాసస్య తత ఇతో వధానం కృతవత్యా స్సీతాయాః పదన్యాసానాంచ దర్శనం-తత స్సర్వథా రాక్షసై ర్భక్షితేత్యనుశోచనం-తత స్తత్ర మహద్ధను ర్వశీర్ణం తూణీరౌ మహాంతం రథం రథాశ్వాన్ సారథిం చ భగ్నాన్ దృష్ట్వా సర్వథా సుందోప సుందవత్ సీతావిషయే ద్వయో ర్విగ్రహ స్సమజని సర్వథా సీతా భక్షితేతి నిశ్చిత్య మహాశోకపరిణతేన మహతా కోపేన ధర్మం ధర్మఫలప్రదాన్ దేవాన్ స్వమ్రదిమాదిగుణాంశ్చ ప్రతిజుగుప్సనం-అథ వివృద్ధకోపేన నిఖిలమపి బ్రహ్మాండం పిండీకరిష్యామీతి జగన్నిర్మూలనాయ బాణసంధానం చ చతుష్షష్టితమే ౬౪

1233. అథ లక్ష్మణేన నైకస్యాపరాధేన సర్వలోక విధ్వంసనం యుక్త మిత్యాది రూపేణ సంగ్రహేణ రామసమాధానం పంచషష్టితమే. ౬౫

1235. అథ పున ర్లక్ష్మణః త్వం దశరథరచితానన్యసాధ్యసుకృతఫలరూపతయా నిఖిలలోక దుర్లభ కల్యాణగుణగణనిధి స్సమవతీర్ణః-తాదృశగుణగణత్వద్విశ్లేషదుఃఖేన రాజా ప్రాణానపి జహౌ - అత స్తాదృశస్య తవ నిరపరాధనిఖిలజగదున్మూలనః కోపో న యుక్తః - ఇహ లోకే యయాతినహుషనళమాంధాతృప్రభృతిభి ర్మహానుభావై రపి వసిష్ఠాదిభి ర్దుర్దశాసు కిం కిం దుఃఖం నాన్వభూయత-అత స్త్వ బుద్ధ్యా సమ్యగ్విచార్య స్వాపరాధిసముద్ధరణ ఏవ ప్రయతస్వ త్వయైవ బహుశో మమైవ ముపదిష్టం. సమతీతగీష్పతి ప్రభృతికనిఖిలవిజ్ఞానధురంధరస్య తవ కేన కిముపదేశ్యం అత స్త్వమేవ వధానర్హం సాత్వికం దివ్యం ప్రాణిజాతం మానుషం చ బ్రాహ్మణాదికం ఆత్మనస్సకల జగన్నిర్మూలనక్షమం పరాక్రమం చావలోక్యాపరాధిన మేవోద్ధర్తు మర్హసీతి ప్రార్థయామాస షట్షష్టితమే. ౬౬

1238. అథ లక్ష్మణ వచనప్రతిష్ఠాపితధైర్యేణ రామేణ తేనసాకం కించిద్దూరగమనం-తత్ర రుధిరార్ద్రాంగం భ్రంశయానం దృష్ట్వా తస్యైవసీతాభక్షకగృధ్రరూపరాక్షస విశేషత్వేన సంశయః-తద్వధాయ తత్సమీపగమనం-తావతా గృధ్రరాజేన రావణకృతస్వమారణ సీతాహారణకథనం - తచ్ఛ్రవణేనానంతదుఃఖావాప్తిః - లక్ష్మణంప్రతి పరిదేవనంచ సప్తషష్టితమే ౬౭

1241. అథాతిశోకేన రామేణ ముమూర్షుం గృధ్రరాజం ప్రతి సీతాగతికథన ప్రశ్నః-తత స్తేన సంగ్రహేణ రావణకృతసీతాహరణాదికథనం - సీతాహరణముహూర్తబలేన పున స్సీతా మవాప్స్యసీతి కథయిత్వా రావణస్థానాదికథనారంభఏవ జటాయోః ప్రాణోత్క్రమణం - తాదృశావస్థ తద్దర్శన వివశహృదయేన రామేణ బహుధా పరిదేవనం - తత స్తస్యోత్తమగతిప్రార్థనపూర్వకం సంస్కారకరణం ఉదకదానం చాష్టషష్టితమే. ౬౮

ఏవ మారణ్యకాండకథానుక్రమణికా సమాప్తా

శ్రీ రామాయ నమః.

శ్రీమద్రామాయణపారాయణక్రమః.

స్మార్తాదీనాం శ్రీరామాయణోపక్రమే అనుసన్ధేయశ్లోకక్రమః.

ఆదౌ శ్రీమహాగణపతిధ్యానమ్ —శుక్లామ్బరధరం విష్ణుం శశివర్ణం చతుర్భుజమ్, ప్రసన్నవదనం ధ్యాయేత్సర్వవిఘ్నోపశాన్తయే ౧ అగజాననపద్మార్కం గజాననమహర్నిశమ్, అనేకదం తం భక్తానామేకదన్తముపాస్మహే ౨ వాగీశాద్యాస్సుమనసస్సర్వార్థానాముపక్రమే, యం నత్వా కృతకృత్యాస్స్యుస్తం నమామి గజాననమ్

సరస్వతీప్రార్థనా —శారదా శారదామ్భోజవదనా వదనామ్బుజే, సర్వదా సర్వదాఽస్మాకం సన్నిధిస్సన్నిధిం క్రియాత్. ౧ యా కున్దేన్దుతుషారహారధవళా యా శుభ్రవస్త్రావృతా యా వీణావరదణ్డమణ్డితకరా యా శ్వేతపద్మాసనా, యా బ్రహ్మాచ్యుతశఙ్కరప్రభృతిభిర్దేవైస్సదా పూజితా సా మాం పాతు సరస్వతీ భగవతీ నిశ్శేషజాడ్యాపహా ౨ దోర్భిర్యుక్తా చతుర్భిస్స్ఫటికమణిమయీమక్షమాలాం దధానా హస్తేనైకేన పద్మం సితమపి చ శుకం పుస్తకం చాపరేణ, భాసా కున్దేన్దుశఙ్ఖస్ఫటికమణినిభా భాసమానాఽసమానా సా మే వాగ్దేవతేయం నివసతు వదనే సర్వదా సుప్రసన్నా ౩

వాల్మీకినమస్క్రియా.—కూజన్తం రామరామేతి మధురం మధురాక్షరమ్, ఆరుహ్య కవితాశాఖాం వన్దే వాల్మీకికోకిలమ్ ౧ వాల్మీకేర్మునిసింహస్య కవితావనచారిణః, శృణ్వన్ రామకథానాదం కో న యాతి పరాం గతిమ్ ౨ యః పిబన్ సతతం రామచరితామృతసాగరమ్, అతృప్తస్తం మునిం వన్దే ప్రాచేతసమకల్మషమ్. ౩

ఆఞ్జనేయనమస్క్రియా — గోష్పదీకృతవారాశిం మశకీకృతరాక్షసమ్, రామాయణమహామాలారత్నం వన్దేఽనిలాత్మజమ్ ౧. అఞ్జనానన్దనం వీరం జానకీశోకనాశనమ్, కపీశమక్షహన్తారం వన్దే లఙ్కాభయంకరమ్ ౨ ఆమిషీకృతమార్తాణ్డం గోష్పదీకృతసాగరమ్, తృణీకృతదశగ్రీవమాఞ్జనేయం నమామ్యహమ్ ౩ ఉల్లఙ్ఘ్య సిన్ధోస్సలిలం సలీలం యశ్శోకవహ్నిం జనకాత్మజాయాః, ఆదాయ తేనైవ దదాహ లఙ్కాం నమామి తం ప్రాఞ్జలిరాఞ్జనేయమ్ ౪ ఆఞ్జనేయమతిపాటలాననం కాఞ్చనాద్రికమనీయవిగ్రహమ్, పారిజాతతరుమూలవాసినం భావయామి పవమాననన్దనమ్. ౫ యత్రయత్ర రఘునాథకీర్తనం తత్రతత్ర కృతమస్తకాఞ్జలిమ్, బాష్పవారిపరిపూర్ణలోచనం మారుతిం నమత రాక్షసాన్తకమ్ ౬ మనోజవం

మారుతతుల్యవేగం జితేన్ద్రియం బుద్ధిమతాం వరిష్ఠమ్, వాతాత్మజం వానరయూథముఖ్యం శ్రీరామదూతం శిరసా నమామి.

శ్రీమద్రామాయణప్రార్థనా.— వాల్మీకిస్మృతిమన్దరేణ మథితస్సీతారమాసంభవస్సుగ్రీవామరభూరుహోఽఙ్గదగజస్సౌమిత్రిచన్ద్రోదయః, వాతోత్పన్నమణిర్విభీషణసుధః పౌలస్త్యహాలాహలశ్శ్రీరామాయణదుగ్ధసిన్ధురమలో భూయాత్సనశ్శ్రేయసే. ౧ యః కర్ణాఞ్జలిసంపుటైరహరహస్సమ్యక్పిబత్యాదరాద్వాల్మీకేర్వదనారవిన్దగలితం రామాయణాఖ్యం మధు, జన్మవ్యాధిజరావిపత్తిమరణైరత్యన్తసోపద్రవం సంసారం స విహాయ గచ్ఛతి పుమాన్విష్ణోః పదం శాశ్వతమ్ ౨ తదుపగతసమాససన్ధియోగం సమమధురోపనతార్థవాక్యబద్ధమ్, రఘువరచరితం మునిప్రణీతం దశశిరసశ్చ వధం నిశామయధ్వమ్ ౩ వాల్మీకిగిరిసంభూతా రామసాగరగామినీ, పునాతి భువనం పుణ్యా రామాయణమహానదీ ౪ శ్లోకసారసమాకీర్ణం సర్గకల్లోలసఙ్కులమ్, కాణ్డగ్రాహమహామీనం వన్దే రామాయణార్ణవమ్ ౫ వేదవేద్యే పరే పుంసి జాతే దశరథాత్మజే, వేదః ప్రాచేతసాదాసీత్సాక్షాద్రామాయణాత్మనా ౬

శ్రీరామధ్యానక్రమః.— వైదేహీసహితం సురద్రుమతలే హైమే మహామణ్డపే మధ్యేపుష్పకమాసనే మణిమయే వీరాసనే సుస్థితమ్, అగ్రే వాచయతి ప్రభఞ్జనసుతే తత్త్వం మునిభ్యః పరం వ్యాఖ్యాన్తం భరతాదిభిః పరివృతం రామం భజే శ్యామలమ్ ౧ వామే భూమిసుతా పురశ్చ హనుమాన్ పశ్చాత్సుమిత్రాసుతశ్శత్రుఘ్నో భరతశ్చ పార్శ్వదళయోర్వాయ్వాదికోణేషు చ, సుగ్రీవశ్చ విభీషణశ్చ యువరాట్తారాసుతో జామ్బవాన్మధ్యే నీలసరోజకోమలరుచిం రామం భజే శ్యామలమ్ ౨ మాతా రామో మత్పితా రామభద్రో భ్రాతా రామో మత్సఖా రాఘవేశః, సర్వస్వం మే రామచన్ద్రో దయాళుర్నాన్యం దేవం నైవ జానే న జానే ౩ సాకేతే శరదిన్దుకున్దధవళే సౌధే మహామణ్డపే పర్యస్తాగురుధూపదీపలలితే కర్పూరదీపోజ్జ్వలే, సుగ్రీవాఙ్గదజామ్బవత్పరివృతం సౌమిత్రిణా సేవితం లీలామానుషవిగ్రహం రఘువరం రామం భజే శ్యామలమ్ ౪ నమోఽస్తు రామాయ సలక్ష్మణాయ దేవ్యై చ తస్యై జనకాత్మజాయై, నమోఽస్తు రుద్రేన్ద్రయమానిలేభ్యో నమోఽస్తు చన్ద్రార్కమరుద్గణేభ్యః ౫

తతశ్శ్రీకోశోపరి శ్రీరామావాహనాదినైవేద్యాన్తపూజా విధేయా. పారాయణావసానే చ పునః పూజా కర్తవ్యా.

పారాయణసమాపనసమయే అనుసన్ధేయశ్లోకక్రమః.

స్వస్తి ప్రజాభ్యః పరిపాలయన్తాం న్యాయ్యేన మార్గేణ మహీం మహీశాః, గోబ్రాహ్మణేభ్యశ్శుభమస్తు నిత్యం లోకాస్సమస్తాస్సుఖినో భవన్తు ౧ కాలే వర్షతు పర్జన్యః పృథివీ సస్యశాలినీ, దేశోఽయం క్షోభరహితో బ్రాహ్మణాస్సన్తు

నిర్భయాః ౨ అపుత్రాః పుత్రిణస్సన్తు పుత్రిణస్సన్తు పౌత్రిణః, అధనాస్స
ధనాస్సన్తు జీవన్తు శరదాం శతమ్ ౩ చరితం రఘునాథస్య శతకోటిప్రవిస్తరమ్,
ఏకైకమక్షరం ప్రోక్తం మహాపాతకనాశనమ్ ౪ శృణ్వన్ రామాయణం భక్త్యా
యః పాదం పదమేవ వా, స యాతి బ్రహ్మణః స్థానం బ్రహ్మణా పూజ్యతే సదా ౫
రామాయ రామభద్రాయ రామచన్ద్రాయ వేధసే, రఘునాథాయ నాథాయ సీతా
యాః పతయే నమః ౬ మఙ్గళం కోసలేన్ద్రాయ మహనీయగుణాబ్ధయే, చక్రవర్తిత
నూజాయ సార్వభౌమాయ మఙ్గళమ్ ౭ యన్మఙ్గళం సహస్రాక్షే సర్వదేవనమస్కృతే,
వృత్రనాశే సమభవత్తత్తే భవతు మఙ్గళమ్ ౮ యన్మఙ్గళం సుపర్ణస్య వినతాఽకల్ప
యత్పురా, అమృతం ప్రార్థయానస్య తత్తే భవతు మఙ్గళమ్ ౯ అమృతోత్పాదనే
దైత్యాన్ ఘ్నతో వజ్రధరస్య యత్, అదితిర్మఙ్గళం ప్రాదాత్తత్తే భవతు మఙ్గళమ్
౧౦ త్రీన్విక్రమాన్ ప్రక్రమతో విష్ణోరమితతేజసః, యదాసీన్మఙ్గళం రామ తత్తే భ
వతు మఙ్గళమ్ ౧౧ ఋతవస్సాగరా ద్వీపా వేదా లోకా దిశశ్చ తే, మఙ్గళాని మహా
బాహో దిశన్తు తవ సర్వదా ౧౨ కాయేన వాచా మనసేన్ద్రియైర్వా బుద్ధ్యా
త్మనా వా ప్రకృతేస్స్వభావాత్, కరోమి యద్యత్సకలం పరస్మై శ్రీరాఘవాయేతి
సమర్పయామి ౧౩ యదక్షరపదభ్రష్టం మాత్రాహీనంచ యద్భవేత్, తత్సర్వం
క్షమ్యతాం దేవ శ్రీరాఘవ నమోఽస్తుతే ౧౪ ఆత్మా త్వం క్షితిజా మతిః పరి
జనాః ప్రాణాశ్శరీరం గృహం పూజా తే విషయోపభోగరచనా నిద్రా సమాధిస్థితిః,
సంచారః పదయోః ప్రదక్షిణవిధిః స్తోత్రాణి సర్వా గిరో యద్యత్కర్మ కరోమి
తత్తదఖిలం రామాస్తు తే పూజనమ్ ౧౫

సీతావివాహ పట్టాభిషేక సర్గయోస్తు "ఇయం సీతామమ సుతా", "అభ్యషిఞ్చన్నరవ్యాఘ్రమ్" ఇతి శ్లోకపఠనాత్పూర్వం విశేషతో ధ్యానావాహన నైవేద్యాదినీరాజనాన్తసపర్యా సంవిధేయా

అనేన శ్రీమద్రామాయణపారాయణేన భగవాన్ సర్వదేవాత్మకః సీతాలక్ష్మణభరత
శత్రుఘ్న హనుమత్సమేత శ్రీరామచన్ద్రస్సుప్రీతస్సుప్రసన్నో వరదో భవతు
న్యూనాతిరిక్తం సర్వం సగుణమస్తు సర్వం శ్రీరామచన్ద్రార్పణమస్తు

శ్రీరామాయ నమః

శ్రీమద్రామాయణపారాయణారమ్భే శ్రీవైష్ణవైః పఠనీయాః శ్లోకాః
ప్రథమతస్స్వస్వసంప్రదాయనిర్వాహకాచార్యానుసన్ధానమ్

తతః —లక్ష్మీనాథసమారమ్భాం నాథయామునమధ్యమామ్, అస్మదా
చార్యపర్యన్తాం వన్దే గురుపరంపరామ్ ౧ యోనిత్యమచ్యుతపదామ్బుజయుగ్మ
రుక్మవ్యామోహతస్తదితరాణి తృణాయ మేనే, అస్మద్గురోర్భగవతోఽస్య ద
యైకసిన్ధోః రామానుజస్య చరణౌ శరణం ప్రపద్యే ౨ మాతా పితా యువతయ

స్తనయా విభూతిస్సర్వం యదేవ నియమేన మదన్వయానామ్, ఆద్యస్య నః కులపతేర్వకుళాభిరామం శ్రీమత్తదఙ్ఘ్రియుగళం ప్రణమామి మూర్ధ్నా ౩ భూతం సరశ్చ మహదాహ్వయభట్టనాథశ్రీభక్తిసారకులశేఖరయోగివాహాన్, భక్తాఙ్ఘ్రిరేణుపరకాలయతీన్ద్రమిశ్రాన్ శ్రీమత్పరాఙ్కుశమునిం ప్రణతోఽస్మి నిత్యమ్

అథ శ్రీశైలపూర్ణవిషయమ్ — పితామహస్యాపి పితామహాయ ప్రాచేతసాదేశఫలప్రదాయ, శ్రీభాష్యకారోత్తమదేశికాయ శ్రీశైలపూర్ణాయ నమోనమస్తాత్ ఇతిశ్లోకమారభ్య శ్రీభాష్యకారప్రభృతిస్వాచార్యపర్యన్తవిషయాస్సాంప్రదాయికాః శ్లోకా అనుసన్ధేయాః-యద్వా స్వాచార్యప్రభృతి శ్రీధరపర్యన్తప్రతివ్యక్తివిషయాః శ్లోకా అనుసన్ధేయాః

విష్వక్సేనధ్యానమ్ — శుక్లామ్బరధరం విష్ణుం శశివర్ణం చతుర్భుజమ్, ప్రసన్నవదనంధ్యాయేత్సర్వవిఘ్నోపశాన్తయే ౧ యస్య ద్విరదవక్త్రాద్యాః పారిషద్యాః పరశ్శతమ్, విఘ్నం నిఘ్నన్తి సతతం విష్వక్సేనంతమాశ్రయే ౨

శ్రీహయగ్రీవధ్యానమ్ — జ్ఞానానన్దమయం దేవం నిర్మలస్ఫటికాకృతిమ్, ఆధారం సర్వవిద్యానాం హయగ్రీవముపాస్మహే ౧ అభఙ్గురకిలాదానస్థూలలక్షత్వమీయుషే, తుఙ్గాయ మహసే తస్మై తురఙ్గాయ ముఖే నమః

వాల్మీకిధ్యానమ్ — కూజన్తం, రామరామేతి మధురం మధురాక్షరమ్, ఆరుహ్య కవితాశాఖాం వన్దే వాల్మీకికోకిలమ్ ౧ వాల్మీకేర్మునిసింహస్య కవితావనచారిణః, శృణ్వన్ రామకథానాదం కోన యాతి పరాంగతిమ్ ౨ యః పిబన్ సతతం రామచరితామృతసాగరమ్, అతృప్తస్తం మునిం వన్దే ప్రాచేతసమకల్మషమ్

ఆఞ్జనేయప్రార్థనా — గోష్పదీకృతవారాశిం మశకీకృతరాక్షసమ్, రామాయణమహామాలారత్నం వన్దేఽనిలాత్మజమ్ ౧ అఞ్జనానన్దనం వీరం జానకీశోకనాశనమ్, కపీశమక్షహన్తారం వన్దే లఙ్కాభయఙ్కరమ్ ౨ ఆమిషీకృతమార్తాణ్డం గోష్పదీకృతసాగరమ్, తృణీకృతదశగ్రీవమాఞ్జనేయం నమామ్యహమ్ ౩ మనోజవం మారుతతుల్యవేగం జితేన్ద్రియం బుద్ధిమతాం వరిష్ఠమ్, వాతాత్మజం వానరయూథముఖ్యం శ్రీరామదూతం శిరసా నమామి ౪ ఉల్లఙ్ఘ్య సిన్ధోస్సలిలం సలీలం యశ్శోకవహ్నిం జనకాత్మజాయాః ఆదాయ తేనైవ దదాహ లఙ్కాం నమామితంప్రాఞ్జలిరాఞ్జనేయమ్ ౫ ఆఞ్జనేయమతిపాటలాననం కాఞ్చనాద్రికమనీయవిగ్రహమ్, పారిజాతతరుమూలవాసినం భావయామి పవమాననన్దనమ్ ౬ యత్ర యత్ర రఘునాథకీర్తనం తత్రతత్ర కృతమస్తకాఞ్జలిమ్, బాష్పవారిపరిపూర్ణలోచనంమారుతిం నమత రాక్షసాన్తకమ్ ౭

శ్రీరామాయణప్రార్థనా — వేదవేద్యే పరే పుంసి జాతేదశరథాత్మజే, వేదః ప్రాచేతసాదాసీత్సాక్షాద్రామాయణాత్మనా ౧ చరితం రఘునాథస్య శతకోటిప్రవిస్తరమ్, ఏకైకమక్షరం ప్రోక్తం మహాపాతకనాశనమ్ ౨ శృణ్వన్ రామా

యణం భక్త్యా యః పాదం పదమేవ వా, సయాతి బ్రహ్మణః స్థానం బ్రహ్మణా పూజ్య
తే సదా ౩ వాల్మీకిగిరిసంభూతా రామసాగరగామినీ, పునాతి భువనం పుణ్యా
రామాయణమహానదీ ౪ శ్లోకసారసమాకీర్ణం సర్గకల్లోలసంకులమ్, కాణ్డగ్రాహ
మహామీనం వన్దే రామాయణార్ణవమ్ ౫ యః కర్ణాఞ్జలిసంపుటైరహరహస్స
మ్యక్పిబత్యాదరాద్వాల్మీకేర్వదనారవిన్దగళితం రామాయణాఖ్యం మధు, జన్మ
వ్యాధిజరావిపత్తిమరణైరత్యన్తసోపద్రవం సంసారం స విహాయ గచ్ఛతి పుమా
న్విష్ణోః పదం శాశ్వతమ్ ౬ తదుపగతసమాససన్ధియోగం సమమధురోపనతార్థ
వాక్యబద్ధమ్, రఘువరచరితం మునిప్రణీతం దశశిరసశ్చ వధం నిశామయధ్వమ్.

శ్రీరామప్రార్థనా — శ్రీరాఘవం దశరథాత్మజమప్రమేయం సీతాపతిం రఘు
కులాన్వయరత్నదీపమ్, ఆజానుబాహుమరవిన్దదళాయతాక్షం రామం నిశాచరవినా
శకరం నమామి ౧ వైదేహీసహితం సురద్రుమతలే హైమే మహామణ్డపే మధ్యే
పుష్పకమాసనే మణిమయే వీరాసనే సుస్థితమ్, అగ్రే వాచయతి ప్రభఞ్జనసుతే తత్త్వం
మునిభ్యః పరం వ్యాఖ్యాన్తం భరతాదిభిః పరివృతం రామం భజే శ్యామలమ్
తతో యథాశక్తి శ్రీకోశోపరి భగవదారాధనం కార్యమ్ అథ "ధర్మాత్మా సత్యస
న్ధశ్చ రామో దాశరథిర్యది, పౌరుషే చాప్రతిద్వన్ద్వశ్శరైనం జహి రావణిమ్. తప
స్స్వాధ్యాయనిరతం తపస్వీ వాగ్విదాంవరమ్, నారదం పరిపప్రచ్ఛ వాల్మీకిర్ముని పుఙ్గ
వమ్" ఇతి శ్లోకద్వయం పఠిత్వా 'శ్రీరఘునన్దనపరబ్రహ్మణే నమః' ఇత్యుక్త్వా
పారాయణమారభేత.

పారాయణసమాపనే అనుసన్ధేయశ్లోకక్రమః — ఏవమేతత్పురావృత్తమా
ఖ్యానం భద్రమస్తు వః, ప్రవ్యాహరత విస్రబ్ధం బలం విష్ణోః ప్రవర్ధతామ్. ౧.
లాభస్తేషాం జయస్తేషాం కుతస్తేషాం పరాభవః, యేషామిన్దీవరశ్యామో హృ
దయే సుప్రతిష్ఠితః ౨ కాలే వర్షతు పర్జన్యః పృథివీ సస్యశాలినీ, దేశోఽయం
క్షోభరహితో బ్రాహ్మణాస్సన్తు నిర్భయాః ౩ కావేరీ వర్ధతాం కాలే కాలే
వర్షతు వాసవః, శ్రీరఙ్గనాథో జయతు శ్రీరఙ్గశ్రీశ్చ వర్ధతామ్ ౪ స్వస్తి ప్రజాభ్యః
పరిపాలయన్తాం న్యాయ్యేన మార్గేణ మహీం మహీశాః, గోబ్రాహ్మణేభ్యశ్శుభ
మస్తు నిత్యం లోకాస్సమస్తాస్సుఖినో భవన్తు ౫ మఙ్గళం కోసలేన్ద్రాయ మహ
నీయగుణాబ్ధయే, చక్రవర్తితనూజాయ సార్వభౌమాయ మఙ్గళమ్ ౬ వేదవేదా
న్తవేద్యాయ మేఘశ్యామలమూర్తయే, పుంసాం మోహనరూపాయ పుణ్యశ్లో
కాయ మఙ్గళమ్ ౭ విశ్వామిత్రాన్తరఙ్గాయ మిథిలానగరీపతేః, భాగ్యానాం పరి
పాకాయ భవ్యరూపాయ మఙ్గళమ్. ౮. పితృభక్తాయ సతతం భ్రాతృభిస్సహ
సీతయా, నన్దితాఖిలలోకాయ రామభద్రాయ మఙ్గళమ్ ౯ త్యక్తసాకేతవాసాయ
చిత్రకూటవిహారిణే, సేవ్యాయ సర్వయమినాం ధీరోదారాయ మఙ్గళమ్ ౧౦ సౌమి
త్రిణా చ జానక్యా చాపబాణాసిధారిణే, సంసేవ్యాయ సదా భక్త్యా స్వామినే మమ

మఙ్గళమ్ ౧౧ దణ్డకారణ్యవాసాయ ఖణ్డితామరశత్రవే, గృధ్రరాజాయ భక్తాయ ముక్తిదాయాస్తు మఙ్గళమ్ ౧౨ సాదరం శబరీదత్త ఫలమూలాభిలాషిణే, సౌలభ్యపరిపూర్ణాయ సత్త్వోద్రిక్తాయ మఙ్గళమ్ ౧౩ హనుమత్సమవేతాయ హరీశాభీష్టదాయినే, వాలిప్రమథనాయాస్తు మహాధీరాయ మఙ్గళమ్ ౧౪ శ్రీమతే రఘువీరాయ సేతూల్లఙ్ఘితసిన్ధవే జితరాక్షసరాజాయ రణధీరాయ మఙ్గళమ్ ౧౫. ఆసాద్య నగరీం దివ్యామభిషిక్తాయ సీతయా, రాజాధిరాజరాజాయ రామభద్రాయ మఙ్గళమ్ మఙ్గళాశాసనపరైర్మదాచార్యపురోగమైః, సర్వైశ్చ పూర్వైరాచార్యైస్సత్కృతాయాస్తు మఙ్గళమ్ ౧౬ కాయేన వాచా మనసేన్ద్రియైర్వా బుద్ధ్యాఽత్మనా వా ప్రకృతేస్స్వభావాత్, కరోమి యద్యత్సకలం పరస్మై నారాయణాయేతి సమర్పయామి.—తతశ్చ పితామహస్యేత్యారభ్య స్వాచార్యపర్యన్తశ్లోకా అనుసన్ధేయాః, యద్వా స్వాచార్యమారభ్య శ్రీధరపర్యన్తా గురుపరమ్పరాఽనుసన్ధేయా సీతావివాహ పట్టాభిషేకసర్గయోస్తు 'ఇయం సీతా మమ సుతా' 'అభ్యషిఞ్చన్నరవ్యాఘ్రమ్' ఇతి శ్లోకపఠనాత్పూర్వం మధ్యే విశేషతో భగవదారాధనం చ కర్తవ్యమ్

శ్రీమద్రామాయణ సంప్రదాయార్థ సంగ్రహః

శ్రీశైలపూర్ణాద్యతిశేఖరేణ శ్రుతాన్పురాఽష్టాదశధా ప్రభిన్నాన్,
రామాయణార్థాన్ క్రమశః కరోమి వ్యక్తాన్ శఠారాతిగురూపదిష్టాన్,
అయంచ ప్రబన్ధో వేదోపబృంహణరూపో వేదాన్తార్థముపబృంహయతి.

"ప్రాయేణ పూర్వభాగార్థో ధర్మశాస్త్రేణ కథ్యతే, ఇతిహాసపురాణాభ్యాం వేదాన్తార్థః ప్రకాశ్యతే" ఇతివచనాత్ తత్ర "యతో వా ఇమాని భూతాని జాయన్తే యేన జాతాని జీవన్తి, యత్ప్రయన్త్యభిసంవిశన్తి, తద్విజిజ్ఞాసస్వ, తద్బ్రహ్మేతి శ్రుతమ్" తత్కిం జగజ్జన్మాదికారణం బ్రహ్మ విష్ణుః ఉత రుద్రాదిష్వన్యతమ ఇత్యపేక్షాయాం రామత్వేనావతీర్ణో విష్ణురేవ వేదాన్తవేద్యం పరం బ్రహ్మేత్యుచ్యతే "ఉపక్రమోపసంహారావభ్యాసోఽపూర్వతా ఫలమ్, అర్థవాదోపపత్తీ చ లిఙ్గం తాత్పర్యనిర్ణయే" ఇత్యుక్తషడ్విధతాత్పర్యలిఙ్గసంభవాత్ తథాహి, ఉపక్రమే తావత్ "కోన్వస్మిన్" ఇత్యాదినా వేదాన్తోదితసకలగుణసంపన్నః కిం విష్ణుః ఉతాన్యో బ్రహ్మాదిష్వన్యతమ ఇతి వాల్మీకినా పృష్టే "ఇక్ష్వాకువంశప్రభవో రామః" ఇత్యాదినా రామత్వేనావతీర్ణో విష్ణురేవేతి నారదేనోక్తమ్ ఉపసంహారే చ చతుర్ముఖః ప్రాహ "తవాహం పూర్వకే భావే పుత్రః పరపురఞ్జయ, సంక్షిప్య చ పురా లోకాన్మాయయా స్వయమేవ హి మహార్ణవే శయానోఽప్సు మాం త్వం పూర్వమజీజనః, పద్మే దివ్యేఽర్కసఙ్కాశే నాభ్యాముత్పాద్య మామపి ప్రాజాపత్యం త్వయా కర్మ సర్వం మయి నివేశితమ్" ఇత్యాదినా సర్వజగత్కారణప్రజాపతిజనకత్వేన సకలజగత్కారణం బ్రహ్మ విష్ణురేవేత్యుక్తమ్ అభ్యాసశ్చ తస్యైవ దృశ్యతే (బాలకాణ్డే-ఏతస్మిన్నన్తరే విష్ణురుపయాతో మహాద్యు

తిః, శఙ్ఖచక్రః గదాపాణిపీతవాసా జగత్పతిః" ఇతి జగత్కారణత్వముక్తమ్ తత ఉత్తరత్ర దేవాః "త్వం గతిః పరమా దేవ సర్వేషాం నః పరన్తప" ఇత్యాహుః. తేన పరత్వసాధారణం సర్వశరణ్యత్వముక్తమ్ తత ఉత్తరత్ర "తతో దేవర్షిగన్ధర్వాస్సరుద్రాస్సాప్సరోగణాః, స్తుతిభిర్దివ్యరూపాభిస్తుష్టువుర్మధుసూదనమ్" ఇతి సర్వస్తుత్యత్వముక్తమ్ తతో విశ్వామిత్రః "అహం వేద్మి మహాత్మానం రామం సత్యపరాక్రమమ్, వసిష్ఠోఽపి మహాతేజా యే చేమే తపసి స్థితాః" ఇతి; "వేదాహమేతం పురుషం మహాన్తమ్, తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషన్తి, యజ్ఞేన దానేన తపసాఽనాశకేన" ఇత్యాది శ్రుత్యుక్తరీత్యా మహాపురుషత్వం తపోబలం వినా తస్య దుర్జ్ఞేయత్వం చాహ సీతావివాహే వసిష్ఠోఽపి "అవ్యక్తప్రభవో బ్రహ్మా శాశ్వతో నిత్య అవ్యయః, తస్మాన్మరీచిస్సంజజ్ఞే మరీచేః కాశ్యపస్సుతః" ఇతి సర్వమూలకారణత్వం ప్రాచీకశత్. పరశురామోఽపి "అధికం మేనిరే విష్ణుం దేవాస్సర్షిగణాస్తదా" ఇతి సర్వాధికత్వం నిదర్శితవాన్] [అయోధ్యాకాణ్డే "సహి దేవైరుదీర్ణస్య రావణస్య వధార్థిభిః, అర్థితో మానుషేలోకే జజ్ఞే విష్ణుస్సనాతనః" ఇతి సనాతనత్వముక్తమ్ ఉత్తరత్ర "ఆకాశప్రభవో బ్రహ్మా శాశ్వతో నిత్య అవ్యయః" ఇత్యాకాశశబ్దేన స్వయంప్రకాశత్వం వ్యాపకత్వం చాహ అరణ్యకాణ్డే మారీచేన "అప్రమేయం హి తత్తేజో యస్య సా జనకాత్మజా" ఇతి పరిచ్ఛేదాతీతమహిమత్వముక్తమ్ కిష్కిన్ధాకాణ్డే తారావచనమ్ "నివాసవృక్షస్సాధూనామాపన్నానాం పరా గతిః, ఆర్తానాం సంశ్రయశ్చైవ యశసశ్చైకభాజనమ్ జ్ఞానవిజ్ఞానసంపన్నో నిదేశే నిరతః పితుః, ధాతూనామివ శైలేన్ద్రో గుణానామాకరో మహాన్ త్వమప్రమేయశ్చ దురాసదశ్చ జితేన్ద్రియశ్చోత్తమధార్మికశ్చ, అక్షయ్యకీర్తిశ్చ విచక్షణశ్చ క్షితిక్షమావాన్ క్షతజోపమాక్షః" ఇతి అనేన చ జ్ఞానానన్దాది సమస్తకల్యాణగుణాకరత్వముక్తమ్] [సున్దరకాణ్డే "బ్రహ్మా స్వయంభూశ్చతురాననో వా రుద్రస్త్రినేత్రస్త్రిపురాన్తకో వా, ఇన్ద్రో మహేన్ద్రస్సురనాయకో వా త్రాతుం న శక్తా యుధి రామవధ్యమ్" ఇతి సర్వసంహార్తృత్వం ద్యోతితమ్ 'కిం వైష్ణవం వా కపిరూపమేత్య రక్షోవినాశాయ పరం సుతేజః, అనన్తమవ్యక్తమచిన్త్యమేకం స్వమాయయా సాంప్రతమాగతం వా." ఇతి, ద్వితీయో వాకారోఽవధారణార్థః, అనేనానన్తరూపత్వముక్తమ్] [యుద్ధకాణ్డే, విష్ణురేవ కథం జగత్కారణమ్ అన్యేషామపి "హిరణ్యగర్భస్సమవర్తతాగ్రే, యదా తమస్తన్న దివా న రాత్రిర్న సన్న చాసచ్ఛివ ఏవ కేవలః, ఇన్ద్రో మాయాభిః పురురూప ఈయతే" ఇత్యాదినా తత్తచ్ఛ్రవణాదిత్యాశఙ్క్య తేభ్యస్సర్వేభ్యః శ్రేష్ఠత్వప్రతిపాదనాద్ధిరణ్యగర్భశివేన్ద్రాదిశబ్దాస్సద్బ్రహ్మాత్మశబ్దవద్విష్ణుపరా ఏవేత్యాశయేనోచ్యతే "వ్యక్తమేష మహాయోగీ పరమాత్మా సనాతనః, అనాదిమ

ధ్యనిధనో మహతః పరమో మహాన్. తమసః పరమో ధాతా శఙ్ఖచక్రగదా
ధరః, శ్రీవత్సవక్షా నిత్యశ్రీరజయ్యశ్శాశ్వతో ధ్రువః" ఇతి అనేన చ పరమా
త్మత్వశ్రీపతిత్వాదికముక్తమ్ ఉత్తరత్ర - "భవాన్నారాయణో దేవశ్శ్రీమాన్
చక్రాయుధో విభుః ఏకశృఙ్గో వరాహస్త్వం భూతభవ్యసపత్నజిత్." ఇత్యాది
అనేన తస్య నారాయణశబ్దవాచ్యత్వముక్తమ్ అపూర్వత్వాచ ప్రమాణాన్తరా
ప్రాప్తిః, న హి పరత్వస్య విష్ణుత్వం ప్రమాణాన్తరాదవగన్తుం శక్యమ్, ఫలం చ
భగవత్సాలోక్యాదికమిత్యన్తే సువ్యక్తమ్. అర్థవాదోపపత్తి చ బాలకాణ్డే దర్శితే
"ఇమే ద్వే ధనుషీ శ్రేష్ఠే" ఇత్యాదినా అర్థవాదముక్త్వా, "జృమ్భితం తద్ధను
ర్దృష్ట్వా శైవం విష్ణుపరాక్రమైః, అధికం మేనిరే విష్ణుం దేవాస్సర్షిగణాస్తదా"
ఇత్యాదినా బ్రహ్మప్రముఖైస్సర్షిగణైర్దేవైర్మీమాంసాపూర్వకం విష్ణురుద్రయో
ర్మధ్యే విష్ణోరాధిక్యనిర్ణయోక్తేరుపపత్తిరుక్తా న చ మేనిరే ఇతి వచనాత్
మహాశూరతరస్తథేతి వరదానకృతమిదమాధిక్యమితి వాచ్యమ్ తథాత్వే
తస్య రోషానుపపత్తేః, "ధనూరుద్రస్తు సంక్రుద్ధః" ఇతి హ్యుక్తమ్ కిఞ్చాగస్త్యా
శ్రమే "స తత్ర బ్రహ్మణః స్థానం విష్ణోః స్థానం తథైవ చ, అగ్నేః స్థానం మహేన్ద్రస్య
స్థానం చైవ వివస్వతః సోమస్థానం భగస్థానం స్థానం కౌబేరమేవ చ" ఇత్యా
దినా బ్రహ్మాదీనామగస్త్యోపాస్యత్వముక్త్వా రుద్రస్య తదకథనాదపూజ్యత్వ
ముచ్యతే, న చేమాన్యగస్త్యపూజకబ్రహ్మాదిస్థానానీతి వాచ్యమ్, అసమ్భ
వాత్. "అత్ర దేవాస్సగన్ధర్వాస్సిద్ధాశ్చ పరమర్షయః, అగస్త్యం నియతా
హారం సతతం పర్యుపాసతే" ఇతి వచనం బ్రహ్మాదివ్యతిరిక్తకేవలదేవవిషయమ్
కించ యథాగృహస్థస్య గృహే దేవగృహసత్త్వే గృహస్థస్యైవ పూజకత్వం స్వర
సతః ప్రతీయతే, ఏవ మేవాత్రాపీతి నాపలాపావకాశః, కించ దక్షయజ్ఞవధే
"యస్మాద్భాగార్థినో భాగః కల్పితో నైవ మే సురాః, వరాఙ్గాణి మహార్హాణి
ధనుషా శాతయామి వః," ఇతి రుద్రస్య యజ్ఞభాగాకల్పనాదపూజ్యత్వాదత్ర
తస్య స్థానానిర్దేశః నను యది విష్ణుః పరా దేవతా కథం తర్హి తస్య రామత్వేన
జన్మేతి చేన్న, "అజాయమానో బహుధా విజాయతే" ఇత్యుక్తరీత్యా లోకాను
జిఘృక్షాకృతం తదితి చోద్యానవకాశాత్, మోక్షప్రదత్వం చ పరదేవతాసాధా
రణమత్రోచ్యతే "యాగతిర్యజ్ఞశీలానామాహితాగ్నేశ్చ యా గతిః, అపరావ
ర్తినాం యాచ యాచ భూమిప్రదాయినామ్ మయా త్వం సమనుజ్ఞాతో గచ్ఛ
లోకాననుత్తమాన్," ఇతి అత్రాపరావర్తిత్వం పునరావృత్తిశూన్యత్వం ముక్తిరితి
యావత్ "నచ పునరావర్తతే" ఇతి శ్రుతేః, న చ రణాదపలాయనముచ్యత
ఇతి వక్తుం శక్యతే, తస్య స్వతస్సిద్ధత్వేన తత్ఫలస్యాననుగ్రాహ్యత్వాత్,
తథాచ యజ్ఞాదిఫలావధిభూతాం ముక్తిం ప్రాప్నుహీత్యర్థః, అత ఏవ నృసింహ
పురాణే "మత్కృతే నిధనం యస్మాత్త్వయా ప్రాప్తం ద్విజోత్తమ, తస్మాత్త్వం

మత్ప్రసాదేన విష్ణులోకమవాప్స్యసి'' ఇతి ఏవముపక్రమాదిషడ్విధతాత్పర్య లిఙ్గైర్వేదాన్తవేద్యం పరతత్త్వం విష్ణురేవేతి శ్రీరామాయణేనోపబృంహ్యతే ఏవమేవాన్తే బ్రహ్మణాప్యాహ, "అస్యాః పరిషదో మధ్యే యద్బ్రవీమి నిబోధ తత్, ఏతదేవ హి కావ్యం తే కావ్యానాముత్తమం శ్రుతమ్ సర్వం విస్తరతో రాజన్ వ్యాఖ్యాస్యతి న సంశయః, ఆదికావ్యమిదం రామ త్వయి సర్వం ప్రతిష్ఠితమ్ న హ్యన్యోఽర్హతి కావ్యానాం యశోభాగ్రాఘవాదృతే'' ఇతి, ఏవం స్థితే యేన కేనాపీదముక్తం వ్యఙ్జనావృత్త్యా శివపరం రామాయణమితి తదపహాస్యమేవ న హ్యన్యోఽర్హతీతి ప్రతిషిద్ధస్య రుద్రస్య ప్రతిపాద్యకోట్యన్తర్భావవచనస్య కేవలబాలిశప్రలపితత్వాత్ యచ్చ రామేణాదిత్యోపస్థానాదికం కృతమ్, తత్సర్వం విశ్వామిత్రాద్యుపాసనవన్మనుష్యభావనానుసారేణేతి విజ్ఞేయమ్ విశేషతశ్చ తత్రతత్ర వక్ష్యామః "శ్రీవిష్ణోః ప్రథమే కాణ్డే జగజ్జననహేతుతా, ద్వితీయే స్థితిహేతుత్వం తృతీయే మోక్షదాయితా చతుర్థే గుణసంపత్తిః పఞ్చమే సర్వహన్తృతా, షష్ఠే వేదాన్తవేద్యత్వం సప్తమే స్రష్టృహేతుతా. ఏవం విష్ణుః పరం తత్త్వం రామాత్మేతి సునిశ్చితమ్'' గత ఏకోఽర్థః ౧

ద్వితీయస్తు ఏవం భూతం పరతత్త్వం కేన ప్రాప్యతే ఇత్యాకాఙ్క్షాయాం తత్ప్రాప్త్యుపాయభూతాం శరణాగతిమ్ "యో బ్రహ్మాణం విదధాతి పూర్వం యో వై వేదాంశ్చ ప్రహిణోతి తస్మై, తగ్ హ దేవమాత్మబుద్ధిప్రసాదం ముముక్షుర్వై శరణమహం ప్రపద్యే'' ఇతి శ్రుతిముపబృంహయన్ వాల్మీకిరస్మిన్ రామాయణే ఉపక్రమప్రభృత్యుపసంహారాన్త మనేకాధికారిఫలవిశేషాదిప్రదర్శనముఖేనాఖిలఫలసాధనతయా ప్రతిపాదయతి. తథాహి, ఉపక్రమే తావత్ "ఏతస్మిన్నన్తరే విష్ణురుపయాతో మహాద్యుతిః, శఙ్ఖచక్రగదాపాణిః పీతవాసా జగత్పతిః'' ఇతి సర్వశేషీ సర్వేశ్వరో రక్షాపేక్షాం ప్రతీక్షో రక్షణసమయో లబ్ధ ఇతి సముద్భూతౌజ్జ్వల్యో రక్షణోపకరణైస్సహ సన్నద్ధోఽభ్యేత్య తస్థౌ, తదా దేవగన్ధర్వయక్షాశ్చ "తతస్త్వాం శరణం గతాః'' ఇతి రావణవధరూపఫలార్థం దేవజాతీయాస్సర్వే శరణాగతిం చక్రురిత్యుక్తమ్, తతస్త్రిశఙ్కు-శునశ్శేఫాదివృత్తాన్తేషు విశ్వామిత్రాదివ్యాపారవిశేషానుదీర్య శరణాగతరక్షణం పరమో ధర్మః, సమర్థకారుణికవిషయా శరణాగతిః ఫలావినాభూతేతి ప్రదర్శితమ్ తతశ్చ "స భ్రాతుశ్చరణౌ గాఢం నిపీడ్య రఘునన్దనః, సీతాముపాచాతియశా రాఘవం చ మహావ్రతమ్'' ఇతి పురుషకారపురస్కరణపురస్సరా శరణాగతిః కార్యేత్యుదీరితమ్ తతో భరతః "శిష్యేపురస్తాచ్ఛాలాయాం యావన్మే న ప్రసీదతి'' ఇతి రామాభిషేకఫలాయ శరణవరణమకరోత్ అత్ర రావణవధాయ కృతదేవగణప్రపత్తిఫలదానాయ నిర్గమనాత్ తదానీం రామః స్వప్రతినిధిభూతపాదుకాప్రదానేన తత్సఫలం కృత్వా పశ్చాద్దేవగణమనో

రథపూరణానన్తరమూర్ధానమభ్యషిఞ్చత్ ; అతో న శరణాగతివైఫల్యం చోద్యమ్ అథ దణ్డకారణ్యవాసిభిర్విరోధినిరసనాయ శరణాగతిరనుష్ఠితా - "తే వయం భవతా రక్ష్యా భవద్విషయవాసినః, నగరస్థో వనస్థో వా త్వం నో రాజా జనేశ్వర" ఇతి అత్ర కోసలజనపదవాసినామివ భగవద్విషయవాస ఏవ శరణాగతిః తదనన్తరమ్ "స పిత్రా చ పరిత్యక్తస్సురైశ్చ సమహర్షిభిః, త్రీన్ లోకాన్ సంపరిక్రమ్య తమేవ శరణం గతః సతం నిపతితం భూమౌ శరణ్యశ్శరణాగతమ్, వధార్హమపి కాకుత్స్థః కృపయా పర్యపాలయత్ "ఇతి కాకవృత్తాన్తే నాగ్రతః పతనమేవ శరణాగతిరిత్యదర్శి తదను సుగ్రీవవృత్తాన్తేన "కృతాపరాధస్య హి తే నాన్యత్పశ్యామ్యహం క్షమమ్, అన్తరేణాఞ్జలిం బద్ధ్వా లక్ష్మణస్య ప్రసాదనాత్ " ఇతి శరణాగతిరఞ్జలిరూపోక్తా అథ సీతావచనేన "మిత్రమౌపయికం కర్తుం రామః స్థానం పరీప్సతా, వధం చానిచ్ఛతా ఘోరం త్వయాఽసౌ పురుషర్షభః విదితస్సహి ధర్మజ్ఞశ్శరణాగతవత్సలః, తేన మైత్రీ భవతు తే యది జీవితుమిచ్ఛసి" ఇత్యనేనానుకూల్యమేవ శరణాగతిరిత్యబోధి ఉపరి 'సోఽహం పరుషితస్తేన దాసవచ్చావమానితః, త్యక్త్వా పుత్రాంశ్చ దారాంశ్చ రాఘవం శరణం గతః' ఇతి విభీషణశరణాగత్యా విరోధిపరిత్యాగపూర్వకత్వముక్తమ్ "తతస్సాగరవేలాయాం దర్భానాస్తీర్య రాఘవః, అఞ్జలిం ప్రాఙ్ముఖః కృత్వా ప్రతిశిశ్యే మహోదధేః" ఇతి రామశరణాగత్యా యోగ్యస్య నాయోగ్యతాఽన్వేష్టవ్యా అయోగ్యస్య చ న యోగ్యతేత్యుక్తమ్ అశుచిభూతలఙ్కానిర్గతమాత్ర ఏవ హి విభీషణశ్శరణమవృణోత్, రామశరణాగతేః ఫలాభావస్సమర్థకారుణికవిషయత్వాభావాదిత్యాహుః ఉత్తరత్ర "అభియాచామ వైదేహీం ఏతద్ధి మమ రోచతే, రాఘవాద్ధి భయం ఘోరం రాక్షసానాముపస్థితమ్ "ఇతి త్రిజటావచనానుమతమాత్రేణ హనూమద్భయాత్ సర్వాసాం రక్షితృత్వకథనాదన్యవిషయేఽన్యేనాపి కృతా శరణాగతిః ఫలవతీతి నిదర్శితమ్ విభీషణశరణాగత్యైవ తత్సచివానాం రక్షణాచ్ఛరణాగతసంబన్ధినోఽపి భగవత్కటాక్షపాత్రభూతా ఏవేతి నిరణాయి ఏవమన్యత్రాపి ద్రష్టవ్యమ్ ఏవముపక్రమప్రభృతి ఓపసంహారాత్ ప్రతిపాదితా శరణాగతిరేవ సర్వఫలదా. సైవముక్తైరపి హేతురిత్యుక్తమ్ విశేషస్తు తత్తత్ప్రకరణే ప్రపఞ్చయిష్యతే ॥

అస్య చోపాయస్య ప్రాప్యం భగవత్ప్రాప్తిపూర్వకం కైఙ్కర్య
మేవేతి రామాయణేన ప్రతిపాద్యతే

తథాహి. ఉపక్రమే దేవజాతీయశరణాగతేః రామకైఙ్కర్యం ప్రధానఫలమిత్యుచ్యతే అప్సరః ప్రభృతిష్వవతీర్య తైస్తదనువర్తనోపదేశాత్ రావణవధస్త్వానుషఙ్గికః లక్ష్మణోఽపి ప్రపద్యాహ, "అహం సర్వం కరిష్యామి జాగ్రతస్స్వపతశ్చ తే, భవాంస్తు సహ వైదేహ్యా గిరిసానుషు రంస్యతే." ఇతి. తేన

సర్వదేశసర్వకాలసర్వావస్థోచితసర్వకైఙ్కర్యం ఫలమితి వ్యఞ్జితమ్ భరతోఽపి రామకైఙ్కర్యాయైవ తదభిషేకం సంప్రార్థ్య పాదుకావిషయకైఙ్కర్యక్రమేణ మనీషితమలభత దణ్డకారణ్యవాసినాం శరణాగతేరపి వాచికాదిరూపమేవ కైఙ్కర్యం ఫలమిత్యవగమ్యతే "తే తం సోమమివోద్యన్తం దృష్ట్వా వై ధర్మచారిణః, మఙ్గళాని ప్రయుఞ్జానాః ప్రత్యగృహ్ణన్ దృఢవ్రతాః" ఇత్యుక్తేః సుగ్రీవవిభీషణాదిప్రపత్తేరపి ముఖ్యం ఫలం కైఙ్కర్యమ్ అన్యదానుషఙ్గికమితి స్పష్టమ్, "అథ హరివరనాథః ప్రాప్య సంగ్రామకీర్తిం నిశిచరపతిమాజౌ యోజయిత్వా శ్రమేణ, గగనమతివిశాలం లఙ్ఘయిత్వాఽర్కసూనుర్హరివరగణమధ్యే రామపార్శ్వం జగామ. పరిత్యక్తా మయా లఙ్కా మిత్రాణి చ ధనాని చ, భవద్గతం మే రాజ్యం చ జీవితం చ సుఖాని చ" ఇత్యాదినా ప్రాణార్థినః కాకస్య ప్రాణప్రదానేన తత్ప్రపత్తిస్సఫలా, అసత్ప్రకృతేరస్య పునరప్యేవం దురితప్రవృత్తిర్మాభూదితి శిక్షణరూపానుగ్రహాయైకాక్షినిరసనేనాస్త్రం నివర్తయామాస యథా పరశురామం ప్రతి ప్రయుక్తమస్త్రం తస్మిన్ ప్రాతికూల్యాన్నివృత్తే తన్మనీషితవిరోధిసుకృతేషు ప్రాయుఙ్క్త యథా చ సముద్రం ప్రత్యుపాత్తమస్త్రం తస్మిన్ సానుతాపే శరణాగతే ద్విషత్సు ఆశ్రితానాం పాపకృత్యప్రవేశన్యాయేన తద్విరోధ్యసురేషు ప్రయుయుజే రామప్రపత్తిస్త్వాకిఞ్చన్యానన్యగతిత్వరూపాధికారరహితేన కృతత్వాదల్పజ్ఞాల్పశక్తికవిషయత్వాచ్చ విఫలేతి ధ్యేయమ్. "సముద్రం రాఘవో రాజా శరణం గన్తుమర్హతి" ఇతి విభీషణోక్తిస్తు స్వప్రపత్తేః ఫలదర్శనకృతా. తస్మాదనేన ప్రకారేణ శరణాగతేర్దేశకాలాధికారిఫలనియమాభావేఽపి విషయనియమోఽస్తీత్యుక్తమ్ ఇయం చ ప్రపత్తిరస్మిన్ ప్రబన్ధే ప్రధానతయా ప్రతిపాద్యతే అత ఏవ శ్రీరామాయణం దీర్ఘశరణాగతిరిత్యాభాణకః తదుపయుక్తతయేతరేషామర్థానాం ప్రతిపాదనమ్ తథాహి; సమర్థకారుణికసుశీలవిషయిణీ శరణాగతిః ఫలదాయినీ తత్ర రౌద్రధనుర్భఙ్గపరశురామజయసాలభేదనసముద్రబన్ధనాదిభిరుక్తపరత్వప్రతిపాదనైశ్చ సామర్థ్యం సర్వజ్ఞత్వాదికం చోక్తమ్ సీతావియోగకాలికవృత్తాన్తవిశేషైః పరమకారుణికత్వమ్. గుహశబరీసుగ్రీవాదిభిర్నిరన్తరసంశ్లేషేణ సౌశీల్యమ్ విశ్వామిత్రాధ్వరత్రాణదణ్డకారణ్యవాసిమునిజనరక్షణరావణబాధితేన్ద్రాదిసకలదేవగణపరిపాలనైర్నిజజనపదజనానామాత్మసౌన్దర్యశీలాదిభిః ప్రీతిముత్పాద్య స్వపదప్రాప్తిరూపసాక్షాదవతారప్రయోజనభూతమోక్షప్రదానైశ్చ సర్వరక్షకత్వమ్ అతస్సమర్థపరమకారుణికసుశీలభగవత్ప్రపత్తేస్సకలఫలసాధనత్వేఽపి అధికారివిశేషానుష్ఠితాయాస్తస్యా భగవత్ప్రాప్తిపూర్వకతత్కైఙ్కర్యరూపమోక్ష ఏవ ముఖ్యం ఫలమ్, ఆనుషఙ్గికం ఫలాన్తరమితి సుస్పష్టమ్ ఏవం సర్వత్ర ద్రష్టవ్యమ్ ౩.

శ్రీమద్రామాయణసంప్రదాయార్థసంగ్రహః

ఇయం చ ప్రపత్తిః పురుషకారేణ వినా న ఫలాయ భవతీత్యయమర్థోఽస్మిన్ ప్రబన్ధే ప్రధానతయా ప్రతిపాద్యతే "సీతాయాశ్చరితం మహత్" ఇతి వ్యాఖ్యాతమ్, తస్యాశ్చ విశ్లేషత్రయేణ కృపాపారతన్త్ర్యానన్యార్హత్వరూపపురుషకారధర్మప్రతిపాదనాత్, తత్సన్నిధానేన కాకశ్శిరో లేభే తదభావాన్న రావణః విభీషణోఽపి "నివేదయత మాం క్షిప్రం విభీషణముపస్థితమ్" ఇతి ఘటకముఖేనైవ రామం శరణమవృణుత రామోఽపి "ఆనయైనం హరిశ్రేష్ఠ" ఇతి ఘటకముఖేనైవ విభీషణం విషయీచకార ఏవం సుగ్రీవోఽపి రామభక్తహనుమన్ముఖేన రామం శరణం యయావిత్యేవ జ్ఞాతవ్యమ్ ౮

ఏవంభూతోపాయాధికారిస్వరూపం శేషత్వం పారతన్త్ర్యం చ

తత్ర శేషత్వం లక్ష్మణాచారేణ ప్రాచీకశత్. "అహమస్యావరో భ్రాతా గుణైర్దాస్యముపాగతః, కురుష్వ మామనుచరం వైధర్మ్యం నేహ విద్యతే కృతార్థోఽహం భవిష్యామి తవ చార్థః ప్రకల్పతే" ఇత్యాదినా ౯

భరతముఖేన భగవత్పారతన్త్ర్యం ప్రకటీకృతమ్

'విలలాప సభామధ్యే జగర్హే చ పురోహితమ్, రాజ్యం చాహం చ రామస్య ధర్మం వక్తుమిహార్హసి" ఇత్యాదినా "సర్వాత్మనా పర్యనునీయమానో యదా న సౌమిత్రిరుపైతి యోగమ్, నియుజ్యమానో భువి యౌవరాజ్యే తతోఽభ్యషిఞ్చద్భరతం మహాత్మా." ఇత్యన్తేన ౧

శత్రుఘ్నవ్యాపారేణ భాగవతపారతన్త్ర్యం ప్రాచీకశత్.

"గచ్ఛతా మాతులకులం భరతేన తదాఽనఘః, శత్రుఘ్నో నిత్యశత్రుఘ్నో నీతః ప్రీతిపురస్కృతః" ఇత్యాదినా ౨.

అస్య చాధికారిణో జ్ఞాతవ్యమర్థపఞ్చకమత్రోచ్యతే.

తథోక్తమ్ "ప్రాప్యస్య బ్రహ్మణో రూపం ప్రాప్తుశ్చ ప్రత్యగాత్మనః, ప్రాప్త్యుపాయం ఫలం ప్రాప్తేస్తథా ప్రాప్తివిరోధి చ. వదన్తి సకలా వేదాస్సేతిహాసపురాణకాః, మునయశ్చ మహాత్మానో వేదవేదాఙ్గపారగాః" ఇతి తత్ర రామప్రస్తావేన పరస్వరూపం, లక్ష్మణాదివృత్తాన్తేన ప్రత్యగాత్మస్వరూపం, శరణాగతివర్ణనేనోపాయస్వరూపం, విభీషణాదికథయా భగవత్కైఙ్కర్యరూపఫలస్వరూపం, రావణాదివృత్తాన్తేన విరోధిస్వరూపం, చోక్తమితి జ్ఞేయమ్ ౩

అస్యాధికారిణ ఆకించన్యమనన్యగతికత్వం చాపేక్షితమితి వక్తుం బ్రహ్మరుద్రాదిదత్తవరస్య రావణస్య వధేన బ్రహ్మరుద్రాదిదేవతాన్తరాణాం, దశరథచరితేన పితుః, కాకాదివృత్తాన్తేన మాత్రాదేః, విభీషణమేఘనాదాదివృత్తాన్తేన భ్రాతృపుత్త్రాదేశ్చారక్షకత్వోక్తిః ౪

అస్య చ భగవజ్ఞానలాభ ఆచార్యమూల ఇతి హనుమచ్చరితేన దర్శితమ్ తత్సున్దరకాణ్డవ్యాఖ్యానే ద్రష్టవ్యమ్ ౧౦

అనేన చాధికారిణా "కృతకృత్యాస్తదా ప్రతీక్షన్తే మృత్యుం ప్రియమివాతిథిమ్" ఇత్యుక్తరీత్యా శరీరపాతావధి కాలః ప్రతీక్షణీయ ఇతి సీతాధ్యవసాయేనోచ్యతే 'శరైస్తు సంకులాం కృత్వా లఙ్కాం పరబలార్దనః, మాం నయేద్యది కాకుత్స్థస్తత్తస్య సదృశం భవేత్' ఇతి హ్యుక్తమ్ లఙ్కానామ శరీరం, రావణకుమ్భకర్ణావహంకారమమకారౌ, ఇన్ద్రజిదాదయః కామక్రోధాదయః, విభీషణో వివేకః, తత్ర రుద్ధా సీతా చేతనా, తస్య చ భగవజ్ఞానం హనుమతాఽచార్యేణ తాదృశశరీరధ్వంసపూర్వకం తదన్తర్నిరుద్ధచేతనోద్ధరణం భగవతైవేతి విస్తరో వ్యాఖ్యానే ద్రష్టవ్యః ౧౧

అస్య చ యావచ్ఛరీరం కర్తవ్యవిషయే రామాయణవద్వర్తితవ్యం న రావణాదివదిత్యుపదేశశ్చ యథాయోగం క్రియతే ౧౨

అస్య చ వాసయోగ్యో దేశో భగవత్సన్నిధిమాన్ దేశ ఏవేతి కోసలజనపదస్థ జనవృత్తాన్తేనోక్తమ్. ౧౩

అస్య చ కాలక్షేపోఽపి రామాయణేనైవ, ద్వయవివరణరూపత్వాత్.

అతఏవ రామాయణం దీర్ఘశరణాగతిరిత్యభియుక్తైరుక్తమ్ ద్వయమర్థానుసంధానేన సహ సదైవం వక్తేతి చ భాష్యకారః తత్ర బాలకాణ్డేన శ్రీమచ్ఛబ్దార్థ ఉక్తః, అయోధ్యాకాణ్డేన నారాయణశబ్దార్థః కల్యాణగుణానాముపవర్ణనాత్, అరణ్యకాణ్డేన "తే తం సోమమివోద్యన్తమ్" ఇత్యాదినా దివ్యమఙ్గళవిగ్రహవర్ణనాచ్చరణశబ్దార్థః, కిష్కిన్ధాకాణ్డసున్దరకాణ్డాభ్యాం శరణశబ్దార్థః, యుద్ధకాణ్డేన ప్రపద్యే ఇత్యస్యార్థః, ఉత్తరకాణ్డేన ముక్తిఫలకీర్తనాదుత్తరఖణ్డార్థః

అస్య చాధికారిణస్సదా జప్యం రామాయణమేవేతి దర్శయితుం

గాయత్ర్యర్థోఽత్ర ప్రతిపాద్యతే

తథాహి, బాలకాణ్డే వేదప్రసిద్ధజగత్ప్రసూతిహేతుభూతభగవత్స్వరూపవర్ణనాత్తత్సవితృశబ్దార్థః, అయోధ్యాకాణ్డ కిష్కిన్ధాకాణ్డయోర్గుణగణవర్ణనాద్వరేణ్యశబ్దార్థః, అరణ్యకాణ్డే తేజోమయశరీరవర్ణనాత్ భర్గశబ్దార్థః, సున్దరకాణ్డే దివ్యమఙ్గళవిగ్రహాలక్షణవర్ణనాద్దేవశబ్దార్థః, యుద్ధకాణ్డే ధీమహిశబ్దార్థః శరణాగత్యుక్తేః, ఉత్తరకాణ్డే ముక్తిఫలకీర్తనాత్తృతీయపాదార్థః ఇతి ౧౪.

ఏతేన చాధికారిణా చార్వాకబౌద్ధాదిదర్శనాద్యసచ్ఛాస్త్రస్పర్శోఽపి న కార్య ఇతి జాబాలిలక్ష్మణవచనతత్ప్రత్యాదేశాదినా నిర్ణీయతే. ౧౫.

మహతామపి వ్యసనం భవతి అత స్సంసారే జిహాసా కార్యేతి వైరాగ్యసంపత్తయే నాగపాశ, బ్రహ్మాస్త్రబన్ధ, సీతాపహరణ, రాజ్యభ్రంశాదినా, వ్యక్తముక్తమ్ విస్తరస్త్వన్యత్ర దిఙ్మాత్రమత్ర ప్రదర్శితమ్ ౧౭.

లోకవ్యవహారాయ చతుష్షష్టికలార్థోఽపి సంగ్రహేణాత్ర ప్రతిపాద్యతే

"యదిహాస్తి తదన్యత్ర యన్నేహాస్తి న తత్ క్వచిత్" ఇతి న్యాయాత్ తథాహి, ప్రతిపాదితయా దిశా వేదార్థో దర్శితః, హనుమద్వచనశ్లాఘాయామ్ "అనయా చిత్రయా వాచా త్రిస్థానవ్యఞ్జనస్థయా" ఇత్యాదౌ శిక్షార్థః, అశ్వమేధాదిప్రకరణే కల్పసూత్రార్థః, "నూనం వ్యాకరణం కృత్స్నమనేన బహుధా శ్రుతమ్" ఇత్యాదౌ వ్యాకరణార్థః, ఏవమన్యత్సర్వమత్ర సూక్ష్మబుద్ధ్యా జ్ఞాతవ్యమ్ ఏవమేతేఽష్టాదశార్థా ఆచార్యోపదిష్టాః, ఇతి శ్రీగోవిన్దరాజార్యేణ సఙ్గృహ్య ప్రదర్శితాః ౧౮

పీ ఠి కా.

కల్యాణంకురుతాదనంతఫలదశ్శ్రీదక్షిణాస్యో గురుర్వేదాంతప్రతిపాదితస్వమహిమా సోమార్ధచూడామణిః, యత్పాదాబ్జవిలోకనాన్మునిగణా హ్యజ్ఞానహీనాః పునర్విజ్ఞానం ప్రతిపద్య నిర్మమతరాస్స్వానందమాపేదిరే వటవిటపితటీకుటీరమీశం కుటిలమతిత్వనిరాసనే పటిష్ఠమ్, అఘటితఘటనాగరిష్ఠశక్తిం ప్రకటితబోధముపాస్మహే జటాలం కరే జ్ఞానముద్రాం ముఖే మౌనముద్రాం స్వయం యోగనిద్రాం వహంతం మహాంతమ్, దిశంతం సుమేధాం వటస్యైవ మూలే వసంతం గురూణాం గురుం తం భజామః తరుణీశంభోః కరుణామూర్తిః కవితాసరణిం కలయత్వనిశమ్, అరుణాంబుజసోదరపాదయుగస్మరణం యస్యాశ్శరణం యన్నః వావిళ్ళకులకల్పద్రుస్ఫురద్భూసురతోషకః, సన్సాక్షాత్పండితైరేవ పూర్ణః పల్లవితో౽భవత్ వావిళ్లవంశోత్తమవంశదివ్యముక్తామణిశ్చారురుచిస్సువృత్తః, ఆత్రేయవంశో౽పి కళాధరత్వాచ్ఛ్రీవేంకటేశార్య వరస్సుచంద్రః యథైవానసూయాసతీగర్భసింధోస్త్రిమూర్త్యుద్భవః ప్రాగభూదత్రియోగాత్, తథా వేంకటేశార్యతో మంగమాంబోదరాదావిరాసంత్సుతాస్తే త్రయో౽మీ జ్యేష్ఠస్తేషాం సూరిబృందాగ్రగణ్యస్సుబ్రహ్మణ్యస్సజ్జనానందకారీ, పిత్ర్యం వాక్యం పాలయన్ వర్తతే, శ్రీవేదాంతార్థాన్ భాసయన్మౌనివర్యః తేషు ద్వితీయస్తులనాద్వితీయస్సుపుణ్యాచర్యస్సుమతిప్రవర్యః, సో౽నంతనారాయణనామధేయస్సానందమాస్తే విదుషాంవిధేయః భ్రాతా రామస్వామినామాస్య కుర్వే శ్రీమద్వాల్మీక్యుక్తరామాయణస్య, సారం పారావారతుల్యస్య గూఢం వక్తుం చిత్తే యత్నమీశప్రసాదాత్ కావ్యం రామకథాసుధారసలసద్వాల్మీకజన్మా మునిశ్శ్రావ్యం యత్కలయాంచకార భగవల్లీలారహస్యాప్తయే, వక్తుం విప్రతిపత్తుమప్యురువచోగుంభానికల్పేతకస్తస్మాదస్యనుకంపయా రఘుపతేరుద్యుక్తచిత్తోహ్యహమ్ తరంగైరుత్తుంగైః కృతదురితభంగైర్విజయతే వచోమాధుర్యాఢ్యైర్వివిధబహువస్తూత్తమగణైః, రహస్యాఖ్యైరుద్యద్ఘృణిమణిభిరాకల్పమఖిలః ప్రబంధో౽యం రత్నాకర ఇవ బుధామోదజనకః. శ్రీతీర్థతిలకకతకైర్గోవిందాద్యైః ప్రణీతాని, సంవీక్ష్య వ్యాఖ్యానాన్యవిరుద్ధార్థాన్ ప్రవక్ష్యేహమ్ మందో౽పి యేన విందేద్రామాయణసారసర్వస్వమ్, తన్నందయతాం బుధేంద్రైరాలోక్య గుణైకదర్శిభిస్సమ్యక్ శ్రీమత్పట్టాభిరామార్యపాండిత్యపరిమండితాం, కల్యాణపురసిద్ధాంతిసుబ్రహ్మణ్యవచోయుతాం వావిళ్ల రామస్వామ్యాఖ్యసంఖ్యావద్రచితాం కృతిం, రామాయణరహస్యార్థరత్నాకర ఇతి శ్రుతాం సతామానందజననీం రహస్యార్థప్రకాశికాం, ఏతామాలోక్య హృష్యంతు పండితాయే గుణాదరాః

అథ శ్రీమద్రామాయణరహస్యరత్నాకరప్రారంభః

తత్ర ప్రథమతః శ్రీమద్వాల్మీకిమహర్షిప్రణీతశ్రీమద్రామాయణాఖ్యమహాకావ్యపారాయణశ్రవణాదిషు క్రియమాణేషు కీదృశఫలప్రాప్తిర్భవతీత్యాశంకయా శ్రీమద్రామాయణార్థోపబృంహక వాల్మీకిచరిత్రబ్రహ్మాండపురాణతత్త్వసంగ్రహరామాయణదాన్వాస రామాయణాగస్త్య రామాయణోమాసంహితాద్యనేకగ్రంథపరిశీలనపూర్వకం తత్తద్గ్రంథప్రతిపాదితపరమఫలం ప్రదర్శయితుమాదౌ రామనామకరణఫలం నిరూప్యతే ఉమాసంహితాయాం యమధర్మరాజం ప్రతి బ్రహ్మోక్తిః, “శ్రీరామప్రాతిపదికమవశేనాపి సంగృణన్, ముక్తిం ప్రాప్నోతి మనుజః కింపునర్బుద్ధిపూర్వకమ్ రాశబ్దోచ్చారణాదేవ పాతకా దేహపంజరాత్, నిర్యాంత్యాయాంతి పాపాని మవర్ణాదర్శనాత్పునః రాశబ్దోచ్చారణే జాతే వక్త్రాత్పాపం విగచ్ఛతి, మకారశ్రవణే జాతే భస్మీభావం గమిష్యతి” అత్రైవ తృతీయాధ్యాయే షష్ఠశ్లోకః ఉమాం ప్రతిశివోక్తిః “రామేతి రామచంద్రేతి రామభద్రేతి వా మనుమ్, యావజ్జీవం జపన్మర్త్యః జీవన్ముక్తో న సంశయ” ఇతి శ్రీరామనామపఠనఫలస్తుతిః, అథ శ్రీమద్వాల్మీకిరామాయణే క్రమేణ బాలకాండాదిసప్తకాండేషు తత్తత్ప్రకరణస్థశ్లోకసర్గాదీనాం పారాయణశ్రవణాదిఫలం సప్రమాణం నిరూప్యతే, ఉమాసంహితాయాం ఉమాం ప్రతి శివోక్తిః “రామాయణస్య మాహాత్మ్యం వక్తుం వర్షశతైరపి, అశక్యం విస్తరాద్వక్తుం సంక్షేపాద్వచ్మి సాంప్రతమ్, రామాయణస్య వాక్యం వా పాదం వా పదమేవ వా, భుక్త్యంతే తు ప్రయుంజానో బ్రహ్మభూయాయ కల్పతే రామాయణకథామేవ యే శృణ్వంతి నరోత్తమాః, విధూతపాపాస్తే యాంతి బ్రహ్మలోకమనామయ”మితి తత్త్వసంగ్రహరామాయణే ఉత్తరకాండే ఏకవింశతితమసర్గే ద్వావింశశ్లోకః “సంసారతాపయుక్తానాం జంతూనాం హతచేతసామ్, శ్రీమద్రామాయణాఖ్యానపీయూషం భేషజం స్మృతం తపస్స్వాధ్యాయనిరతమితి శ్లోకస్య వై శ్రుతేః, తపసాం సిద్ధిమాప్నోతి స్వాధ్యాయస్య చ మానవ” ఇతి ఉమాసంహితాయాం “శ్రుత్వా సంక్షేపకం కావ్యం ప్రత్యహం శ్రావయేత వా, పఠేద్వా ప్రత్యహం మర్త్యో బ్రహ్మభూయాయకల్పతే. పఠన్ ద్విజ ఇతి ప్రోక్తశ్లోకస్య పఠనాత్సదా, సర్వజ్ఞత్వమవాప్నోతి నాత్ర కార్యా విచారణా, మానిషాదప్రతిష్ఠాత్వమితి శ్లోకస్య వై శ్రుతేః, వాగ్మినాం ప్రవరో మర్త్యో లోకే భూత్వా చరిష్యతి” బ్రహ్మాండపురాణే “తస్మాదిదం బాలకాండం పాఠ్యమాదరతః పురా, కృత్స్నశాస్త్రేషు నిపుణో భవిష్యతి న సంశయః, వక్తా సభాసు సర్వత్ర భవిష్యతి చ వల్లభః అయోధ్యావర్ణనం శ్రుత్వా ముచ్యేత సకలాఘతః, మహాభూతసముత్థానం యే శృణ్వంతి మహీతలే, తేషాం భూతాదిసంభూతా

నాస్తి పీడా కదాచన నృపాంగనానాం రాజ్ఞా తు పాయసస్య ప్రభేదనమ్, శృణోతియాస్త్రీ పుత్త్రం సా లభతేన చిరాదిహ రామాదీనాం చతుర్ణాం తు ప్రసూతిం యశ్శృణోతి హి, స పుత్త్రపౌత్త్రైస్సంయుక్తః స్థిత్వా రామపదం వ్రజేత్. ఋషేగపూజాం సమాకర్ణ్య ఋణాన్ముక్తో భవేన్నరః, తాటకాఖ్యానమాకర్ణ్య పాపం తగతి మానవః తాటకావధమాకర్ణ్య హ్యవిద్యానాశమాప్నుయాత్, స హత్వా రాక్షసాం త్సర్వా నితి శ్లోకాదివర్తినః శ్రవణేన సకారస్య దూరతో యాతి పాతకమ్, శైలేంద్రో హిమవాన్నామ ధాతూనామాకరో మహాన్ ఇత్యుపక్రమ్య గంగాయా వైభవశ్రవణాన్నరః, విముక్తభవబంధస్తు గంగాసాయుజ్యమాప్నుయాత్

సగరస్యాశ్వమేధస్య శ్రుత్వా విధిమనుత్తమమ్, బ్రహ్మహత్యాదిపాపేభ్యో ముక్తాస్స్యుశ్శ్రద్ధయా నరాః స గత్వా నగరం రాజా ఇత్యుపక్రమ్య శృణ్వతః, పితర స్స్వర్గమాయాంతి నిరయస్థా అనూదకాః శ్రుత్వా రుద్రస్య చరితం రుద్రలోకం గమిష్యతి, కుమారసంభవం భక్త్యా యశ్శృణోతి నరోత్తమః భక్తశ్చ యః కార్త్తికేయే కాకుత్స్థే భువి మానవః, ఆయుష్మాన్ పుత్త్రపౌత్త్రైశ్చ స్కందసాలోక్యతాం వ్రజేత్ శాపముక్తిశ్చ భార్యాయాశ్శ్రుత్వా చేద్గౌతమస్య హి, నరః పాపాద్విముచ్యేత నారీవా వ్యభిచారజాత్ ఇమా కుమారావిత్యాది జనకేన సుభాషితమ్, హరేస్స్తవం సమాకర్ణ్య ముచ్యతే సర్వబాధనాత్ విశ్వామిత్రస్సధర్మాత్మే త్యత్రాద్యక్షరసంశ్రవాత్, నష్టపాపో విదోషస్సంత్సోమలోకే మహీయతే ప్రపామధ్యేత్యుపక్రమ్య జానక్యా మంగళోత్సవమ్, శ్రుత్వా వివాహసమయే భర్త్రా దీర్ఘాయురాప్నుయాత్ రామ దాశరథే వీర వీర్యంతే శ్రూయతేద్భుతమ్, ఇత్యాదిశ్రవణాత్పుంసాం బ్రహ్మతేజోవివర్ధతే కాండాంతం శ్రావయేద్వాపి శృణుయాద్వా నరర్షభః, ఉపేత్య భార్యాం హృద్యాం చ రమతే ప్రీతిపూర్వకమ్ ఇతి బాలకాండ ఫలస్తుతిస్సమాప్తా

అథ అయోధ్యాకాండఫలస్తుతిరారభ్యతే ఉమాసంహితాయాం పట్టాభిషేకసంభారాన్ వసిష్ఠేన ప్రచోదితాన్, శృణ్వన్మహీపతిర్భూత్వా స్థిరం రాజ్యమవాప్నుయాత్. తురీయవర్ణకమిదం బ్రహ్మవిష్ణుశివాత్మకమ్, శృణ్వతాం సర్వపాపఘ్నం సంసారభయనాశనమ్ వనవాసస్య సంఖ్యాయేత్యత్రపంచమవర్ణకమ్ గాయత్ర్యా మానవశ్శ్రుత్వా సూర్యద్వారాత్పరం వ్రజేత్ రాజా సత్యం చ ధర్మశ్చేత్యత్ర షష్ఠాక్షరం బుధః, శ్రుత్వా దేవాం త్సమాప్నోతి రాఘవస్య సరూపతామ్ నిరీక్ష్య సముహూర్తం తౌ త్యత్ర దేవ్యాస్తు సప్తమమ్, వర్ణం శ్రుత్వా ధూతపాపో రామసాయుజ్యమాప్నుయాత్ రామః కృతార్థం భరతం సమాశ్వాసయదాత్మవాన్, ఇత్యాదిశ్రవణాత్పుంసాం వైరాగ్యం జాయతే భృశమ్ రఘునాథస్య మాతుశ్చ భరతస్య సుభాషితమ్, శృణ్వతాం సర్వకార్యాణి సిద్ధ్యంత్యేవ న సంశయః రఘునాథప్రసాదేన రామసాయుజ్యమాప్నుయాత్, అత్రేశ్చ దర్శనం

పశ్చాదనసూయాభిదర్శనమ్ అనసూయాప్రణామం చ పాతివ్రత్యస్తుతిం తథా సీతాకల్యాణసంప్రశ్నమంగరాగస్య చార్పణమ్, శ్రుత్వా కన్యా సదా భర్త్రా రమతేఽరుంధతీ యథా సాకేతకాండస్య ఫలం వక్తుం వర్షాయుతైరపి, న శక్యతే మహాదేవి క్వచిత్కించిత్ప్రవచ్మ్యహమ్. అయోధ్యాకాండమఖిలం యే శృణ్వంతి నరోత్తమాః, తే సర్వే హరిసాయుజ్యం ప్రాప్నువంతి న సంశయః ఇత్యయోధ్యాకాండఫలస్తుతిః.

అథ అరణ్యకాండఫలస్తుతి రారభ్యతే ఉమాసంహితాయాం ఉమాంప్రతి శివోక్తిః యో విరాధవధం నిత్యం శృణోతి శ్రావయేత వా, తస్య సర్వాణి పాపాని లయం యాంతి న సంశయః శరభంగాశ్రమగతిం రాఘవస్య మహాత్మనః, శృణ్వన్ త్రిదశలోకం వై ప్రాప్నోత్యేవ న సంశయః అద్యాహం జీవితం జహ్యాం త్వాం వా సీతే సలక్ష్మణామ్, ఇత్యాదిశ్రవణాన్మర్త్యో రామాత్కాంక్షితమాప్నుయాత్ శ్రుత్వా శ్రీరామవిజయం పాపబంధాద్విముచ్యతే, భరతస్యార్యపుత్రస్యేత్యత్రత్య నవమాక్షరమ్ భక్త్యా శ్రుత్వా చ గాయత్ర్యాః పరాం సిద్ధిమవాప్నుయాత్, సీతాపహారమారభ్య లంకాయాం స్థాపనావధి శ్రవణాచ్ఛాస్త్రవిహితం జ్యేష్ఠా దేవీ విముంచతి, సీతాన్వేషణమాకర్ణ్య నైవలక్ష్మీర్వియుజ్యతే జటాయోస్సంస్కృతిం శ్రుత్వా నరస్స్వర్గమవాప్నుయాత్, కబంధమోచనం శ్రుత్వా స్వర్లోకం యాతి మానవః శబర్యాస్సద్గతిం శ్రుత్వా సాధ్వీనాం లోకగో భవేత్, గచ్ఛ శీఘ్రమితో రామేత్యత్రత్యం దశమాక్షరం నిశమ్య దేవ్యామనుజ స్సూర్యలోకమవాప్నుయాత్, అరణ్యకాండమాహాత్మ్యం యే శృణ్వంతి మహీతలే, రాఘవస్య ప్రసాదేన విష్ణులోకం వ్రజంతి తే ఇత్యరణ్యకాండఫలస్తుతిః

అథ కిష్కింధాకాండ ఫలస్తుతి రారభ్యతే. ఉమాసంహితాయాం శివః. సుగ్రీవసఖ్యమారభ్య యావద్వాలినిషూదనమ్, శ్రుత్వా విజయమాప్నోతి ముచ్యతే జారదోషతః దండాదన్యం న పశ్యామీత్యత్రైకాదశమాక్షరమ్, శ్రుత్వా మర్త్యస్స్వప్రకాశో లక్ష్మీలోకమవాప్నుయాత్ అభిషేకం చ రామేణ రుమాయాః ప్రాప్తిముత్తమామ్, సుగ్రీవస్య జయం శ్రుత్వా రాజ్యలాభమవాప్నుయాత్ వాక్యమాత్మహితం చైవేత్యత్ర ద్వాదశవర్ణకమ్, శ్రుత్వా రామప్రసాదేన సోఽమృతత్వమవాప్నుయాత్, కిష్కింధాకాండపఠనాత్తదర్థశ్రవణాదపి సర్వదా సర్వలోకేషు కామచారో భవేన్నరః ఇతి కిష్కింధాకాండ ఫలస్తుతిః

అథ సుందరకాండ ఫలస్తుతి రారభ్యతే. ఉమాం ప్రతి శివోక్తిః తతో రావణనీతాయా స్సీతాయాశ్శత్రుకర్శనః, ఇతి శ్లోకం సమాకర్ణ్య కార్యసిద్ధిం లభేన్నరః బ్రహ్మాండపురాణే సుందరాదిమసర్గస్థ హనూమద్విక్రమాదికం, శ్రుత్వాపస్మారకుష్ఠాది భూతభేతాళనాశనమ్ స నిర్జిత్య పురీం శ్రేష్ఠామితి శ్లోకాదిమాక్షరమ్, శ్రుత్వా బంధాద్విముక్తస్సన్ బ్రహ్మభూయాయ కల్పతే సీతాసందర్శనం శ్రుత్వా వీతశోకో భవిష్యతి, శ్రుత్వాతు త్రిజటాస్వప్నం దుస్స్వప్నం నశ్యతి ధ్రువమ్ శ్రీరామ

ముద్రికాదానం యే శృణ్వంత్యాదరేణ తు, నిర్జిత్య శత్రూంత్సంగ్రామే స్థిరం రాజ్యం వ్రజంతి తే ధన్యా దేవాస్సగంధర్వా ఇత్యత్రాదిమమక్షరమ్, శ్రుత్వా చతుర్దశం వర్ణమసంగో వాయువచ్చరేత్ హనూమద్గ్రహణం శ్రుత్వా బంధాన్ముచ్యేత మానవః, లంకాదాహాదికం శ్రుత్వా తాపత్రయహతిర్భవేత్, మంగళాభిముఖీత్యస్మిన్ శ్లోకే యత్ప్రథమాక్షరమ్, తద్గాయత్ర్యాః పంచదశం శ్రుత్వా మద్రూపభాగ్భవేత్ శ్రుత్వా తు పంచమం కాండం హనూమద్విజయాంచితమ్, ఆంజనేయప్రసాదేన బ్రహ్మలోకం స గచ్ఛతి ఇతి సుందరకాండఫలస్తుతిః

అథ యుద్ధకాండఫలస్తుతి రారభ్యతే ఉమాసంహితాయాం ఉమాం ప్రతి శివోక్తిః రామాంజనేయసంవాదం శ్రుత్వా ముచ్యేత కిల్బిషాత్, విభీషణపరీక్షాదిశ్రవణాన్మోక్షమాప్నుయాత్ సకృదేవేత్యముం శ్రుత్వా నరః ప్రాప్నోతి చాభయం, సేతుబంధస్య కథనం శ్రుత్వా ముచ్యేత పాతకాత్. సంసారసాగరం తీర్త్వా పరం ప్రాప్నోతి మానవః, హరిశ్మతవలిర్వీర ఇతి శ్లోకాదిమాక్షరం శ్రుత్వా దేవ్యాష్షోడశంతదపమృత్యుజయో భవేత్, ధన్వీసంహననోపేత ఇతి శ్లోకస్థితం శుభం ధవర్ణమాదిమం శ్రుత్వా సాత్వతం పదమాప్నుయాత్ యో వజ్రపాతాశనిసన్నిపాతా నిత్యత్ర పూర్వాక్షర మాదరేణ, శృణోతి చాష్టాదశమాక్షరం తు దేవ్యాః ప్రయాత్యేవ పరంతు పూరుషః.

కుంభకర్ణస్యనిధనం శ్రుత్వా తద్గురువక్త్రతః, శాపదోషేణ ముచ్యేత పుమాంత్సద్యో నసంశయః రావణేర్నిధనంశ్రుత్వా కలిదోషాత్ప్రముచ్యతే, యమదండోపమంభీమమత్రత్రైకోనవింశకమ్ గాయత్రీబీజమాకర్ణ్య యమలోకం నగచ్ఛతి, వధంరాక్షసరాజస్య రావణస్య మహాత్మనః, శ్రుత్వా నరః పాపబంధాన్ముచ్యతే జన్మకోటిజాత్ ఉమాసంహితాయాంశివః కుంభకర్ణస్య నిధనంశ్రుత్వా సద్గురువక్త్రతః, కుంభీపాకగతాంత్సర్వానుత్తారయతి పూర్వకాన్ రావణేర్నిధనం శ్రుత్వా లక్ష్మణాత్ప్రీతిపూర్వకమ్, స్వర్గస్థాః పితరస్తస్య విష్ణుమందిరగామినః భరద్వాజాశ్రమం ప్రాప్య వవందే నియతోమునిమ్, ఇత్యాదిశ్రూయతాం నృణాం యావత్పట్టాభిషేచనం సర్వకార్యాణి సిద్ధ్యన్తి పాపరాశిశ్చ నశ్యతి బ్రహ్మాండే సాంతం రామాయణఫలం విందత్యేవ నసంశయః, పట్టాభిషేచనంశ్రుత్వా రాఘవస్య మహాత్మనః, రాఘవస్య ప్రసాదేన మోక్షం ప్రాప్నోత్యసంశయః ఉత్తరకాండే ప్రాప్తరాజ్యస్య రామస్యేత్యత్ర త్యప్రథమాక్షరం, శ్రుత్వైకవింశంగాయత్ర్యా రుద్రసాయుజ్యమాప్నుయాత్ చక్రప్రహారైరిత్యత్ర శృణ్వతాం ప్రథమాక్షరం, ద్వావింశబీజంగాయత్ర్యా కౌబేరవసతిర్దృఢా బ్రహ్మాండే యశ్శృణోత్యుత్తరం కాండం భక్తిశ్రద్ధాసమన్వితః, తస్య రామప్రసాదేన సర్వసిద్ధిర్భవిష్యతి

ఇతి రామాయణస్థతత్తత్ప్రకరణశ్లోకసర్గపారాయణశ్రవణ
ఫలస్తుతిప్రకరణం సమాప్తమ్.

శ్రీమద్రామాయణే షట్కాండపారాయణ ఫలస్తుతి విచారః

బ్రహ్మాండపురాణే, ఏకోనపంచాశదుత్తరశతసంఖ్యాకే అధ్యాయే శ్లో॥ శ్రీమద్రామాయణం శ్రుత్వా షట్కాండం భక్తిసంయుతః, మహద్రాజ్యమవాప్నోతి నాత్ర కార్యా విచారణా షట్కాండశ్రవణం యస్తు కుర్యాద్రామాయణే శుభే, తస్యపుణ్యఫలంవక్తుమశక్యం సర్వదైవతైః కించిద్వక్ష్యామి దేవేశి నిర్ణీతం శ్రుతిషు ప్రియే, పట్టాభిషేకసర్గాంతం పఠిత్వా తు నరోత్తమః, యం యం కామయతే కామీ తంతమాప్నోత్యసంశయం విశిష్టరామాయణశ్రవణపరఫలస్తుతిః బ్రహ్మాండపురాణే, పంచాశదుత్తరశతతమే అధ్యాయే చతుర్వింశత్సహస్రం తు రామాయణమతంద్రితః, యః పఠేచ్ఛృణుయాద్వాపి వైకుంఠపదమశ్నుతే రామాయణం సోత్తరంతు యశ్శృణోతిపఠేతవా, సీతారామప్రసాదేన స సర్వం లభతేధ్రువమ్. రామాయణస్థమాహాత్మ్యవిచారః బ్రహ్మాండే అష్టాచత్వారింశదుత్తరశతతమే అధ్యాయే శ్లో॥ రామాయణస్యమాహాత్మ్యం శృణువక్ష్యే ద్విజోత్తమ, రామాయణస్థవర్ణస్య శ్రవణాద్భూప్రదక్షిణమ్, కృతంసహస్రవారేణ యత్ఫలం తత్ఫలం లభేత్ ఉమాసంహితాయాం శృణ్వన్రామాయణంభక్త్యా యఃపాదంపదమేవ వా, స యాతి బ్రహ్మణస్థానం బ్రహ్మణా పూజ్యతే సదా యః కర్ణాంజలిసంపుటైరహరహస్సమ్యక్పిబత్యాదరా ద్వాల్మీకేర్వదనారవిందగళితం రామాయణాఖ్యమ్మధు, జన్మవ్యాధిజరావిపత్తిమరణైరత్యంతసోపద్రవం సంసారం సవిహాయ గచ్ఛతి పుమాన్విష్ణోః పదం శాశ్వతం సకృద్రామాయణం శ్రుత్వా అపుత్రః పుత్రవాన్ భవేత్, రామాయణంపఠేద్యస్తు తస్య గేహే రమాపతిః నాచిబ్రహ్మవసేచ్చిత్తే సత్యమేవ వసామ్యహం, తస్యాక్షిణి హరిశ్చంద్రో రోమకూపేషు దేవతాః బ్రహ్మాండే ఏతద్వినాస్య శ్రవణం యఃకుర్వీతనరాధమః, సనారకీతివిజ్ఞేయస్సత్యమేతద్బ్రవీమి తే రామాయణమహాపుణ్యకథా యత్ర ప్రవర్తతే, తతోఽపి యోజనశతం పవిత్రమితి గద్యతే నవేదైర్నతపోభిస్స్నాన తీర్థాచరణైరపి, నకృచ్ఛ్రైర్నాశ్వమేధైశ్చ న యజ్ఞైర్న వ్రతైరపి రామాయణైకశ్లోకస్య శ్రవణాద్యా గతిస్స్మృతా, నాస్తి నాస్త్యేవ సా విప్ర ఇత్యాజ్ఞాపారమేశ్వరీ రామాయణే పఠ్యమానే యస్త్వాగచ్ఛతి భక్తితః, సనరః కోటివర్షాణాం గంగాస్నానఫలం లభేత్ ఏకస్మిన్ శ్లోకమాత్రే తు శ్రుతే నియమతో ద్విజ, బ్రహ్మహత్యాదిపాపాని తం త్యక్త్వా యాంతి దూరతః యస్తు రామకథాంత్యక్త్వా అన్యత్కర్తుమిహేచ్ఛతి, స్వగృహే సుసమృద్ధాన్నం త్యక్త్వాభిక్షామటత్యసౌ. యస్తు రామాయణం త్యక్త్వా హ్యన్యత్కర్తు మిహేచ్ఛతి, సురూపాంస్వస్త్రియం త్యక్త్వా కుష్ఠీమిచ్ఛత్యరూపిణీం. యస్తు...తి, సనరఃపాయసంత్యక్త్వా హ్యుచ్ఛిష్టం ప్రతిధావతి యస్తు...తి,సుగంధసంయుతజలం త్యక్త్వా మూత్రం ప్రతీచ్ఛతి యస్తు...తి,సరాజ్యసంపదం త్యక్త్వా నరకం గంతుమిచ్ఛతి యస్తు...తి,సద్రవ్యసంచయం

త్యక్త్వా మృత్సంపాదనమిచ్ఛతి యస్తు...తి,సగోక్షీరం విహాయాశు గార్ధభీక్షీరమి
చ్ఛతి యస్తు...తి,స్వస్యభార్యాం సుందరాంగీం త్యక్త్వా మాతరమిచ్ఛతి యస్తు...
తి, సయోగీయం పశుం త్యక్త్వా పితరం హంతుమిచ్ఛతి యస్తు...తి,గుడోదకం సర
స్త్యక్త్వా సః క్షారోదకమిచ్ఛతి యస్తు...తి, ససూర్యాగ్నిప్రభాం త్యక్త్వా హ్యాంధ
కారం ప్రధావతి యస్తు...తి, అమృతస్య సరః త్యక్త్వా విషం పాతుమిహేచ్ఛతి
యస్తు...తి, సపాతుముదకంత్యక్త్వాసురాంపాతుమిహేచ్ఛతి యస్తు...తి,సస్స్వ
భార్యామృతాం త్యక్త్వా చండాలీం గంతుమిచ్ఛతి యస్తు...తి, త్యక్త్వాహోమార్థ
మగ్నింస్త్రీన్ శ్మశానాగ్నిం సధావతి. యస్తు...తి, త్యక్త్వా సమర్త్యో హర్మ్యాదీన్
శ్మశానే వాసమిచ్ఛతి యస్తు...తి,స్వర్ణరాశిం నరస్త్యక్త్వా సచౌర్యం కర్తుమిచ్ఛతి
యస్తు...తి, సబ్రాహ్మణం విహాయాన్యం శూద్రం పూజితుమిచ్ఛతి యస్తు...తి,
గాయత్రీం మాతరం త్యక్త్వా వేదాన్ జప్తుమిహేచ్ఛతి యస్తు...తి, సదేవత్వం
పరిత్యజ్య పిశాచత్వమపీచ్ఛతి రామాయణశ్రవణతో యత్ఫలం భవతి ద్విజ, త
త్ఫలం శ్రోతుకామస్య నాహం వక్తుం తవక్షమః అర్థవాదోయమితి వై న మంత
వ్యః కదాచన, తథా వక్తార ఏవేహ యాంతి మూఢాస్త్వధోగతిమ్ అహం తే
సర్వలోకానాం హితం వచ్మి మునీశ్వర, యస్తుసందేహయుక్తస్స్యా దస్మిన్నర్థే వి
మూఢధీః సందేహాత్మా సవై మర్త్యో నరకం ప్రాప్నుయాత్ ధ్రువమ్, తస్మాన్నచా
ర్థవాదోయమితి శంక్యో మనీషిభిః అహం రుద్రత్వమగమం విష్ణుర్విష్ణుత్వమేవ
హి, బ్రహ్మా బ్రహ్మత్వమగమత్సేంద్రా దేవత్వమాప్నువన్ శతకోటిప్రవిస్తీర్ణమేత
ద్రామాయణం మహత్, మల్లోకే విష్ణులోకేచ సత్యలోకే పరంతప నందీశ్వరాద
శ్రుణవమహం రామాయణం పురా, విష్వక్సేనాత్తథా విష్ణుశ్శృణోతి చరితం
సదా. మార్కండేయాత్పద్మజోపి శృణోతీమమ్మహామనుం, పంచాశత్కోటివిస్తీ
ర్ణాం కథాం చేమాం ధ్రువాంతికే గాయంతి దేవా నిత్యం వై పరమానందనిర్భ
రాః, తథా గవాం చ లోకేషు దశకోటిప్రవిస్తరం. ఇమం గాయంతి సతతం కల్ప
వృక్షాదయో మునే, దేవేంద్రస్య సమీపే తు కోటివిస్తీర్ణమద్భుతమ్ ఇమం గా
యంతి సతతం వాలఖిల్యాదయస్సదా, పంచాశత్కోటిసంఖ్యాకమిమమాద్యం పు
రాతనం సర్వలోకే చ గాయంతి వసిష్ఠాద్యా ఋషీశ్వరాః, లోకేషు గాయం
త్యేతాం హి ప్రత్యేకం కోటివిస్తృతాం వ్యాఖ్యాతి నారదస్తత్ర నిత్యానందప్ర
దాం సదా, సహస్రాణాం చతుర్వింశచ్ఛ్లోకానాం సంఖ్యయా యుతామ్ ఉపాదిశ
మహం తస్య వాల్మీకేర్భావితాత్మనః, తామేవ సంహితాం చేమాం పఠత్యన్వహ
మాదరాత్ తస్మాద్రామాయణం సాంగం యశ్శ్రావయతి శాస్త్రతః, సోఽన్యం పు
మాంసం ననమే న్నియమస్థో భవేద్యది స ఏవ వంద్యోధన్యశ్చ హ్యస్మాకం చ ద్వి
జోత్తమ, కిమత్ర చిత్రం వక్తవ్యం యః శ్రావయా ద్రాఘవం మనుం. సఏవ విష్ణుః
స్రష్టా చ శివోహం చ న సంశయః

శ్రీమద్రామాయణలేఖనఫలస్తుతివిచారః

శ్రీమద్రామాయణే యుద్ధకాండే ఏకత్రింశదుత్తరశతతమసర్గే, చతుర్వింశ దుత్తరశతతమశ్శ్లోకః భక్త్యా రామస్య యేచేమాం సంహితామృషిణా కృతామ్, లిఖంతి చ మహాత్మానః తేషాం వాసః త్రివిష్టపే కించ తత్త్వసంగ్రహరామాయణే, ఉత్తరకాండే, వింశతితమే సర్గే రామాయణస్య శ్లోకాని యే లిఖంతి మహీతలే, తేషాందేవి మయాసార్ధం నివాసః పరమాత్మని భాషాంతరకృత రామాయణశ్రవణాదిభిశ్శాస్త్రీయఫలాభావవిషయప్రతిపాదనే తత్త్వసంగ్రహ రామాయణే సంస్కృతం రామచరితం పరిత్యజ్య నరాధమః, పరం భాషాంతరకృతం మృగతృష్ణాజలం పిబేత్ కించ పరం భాషాంతరకృతం కథం తరతి పాపధీః, క్షున్నివృత్తిర్భోజనేన వినా తత్కథయా కథమితి ఏతావతా ప్రబంధేన రామాయణశ్రవణపఠనానాం "ప్రయోజనమనుద్దిశ్య న మందోపి ప్రవర్తత"ఇతి న్యాయరీత్యా ఫలప్రదర్శనం సప్రమాణం నిరూపితం. ఇతః పరం తాదృశఫలసాధనశ్రోతృశ్రావకపాఠకనియమాః ప్రకాశ్యంతే ఉమాసంహితాయాం వక్తా ప్రాఙ్ముఖమాసీత శ్రోతా చోత్తరదిఙ్ముఖః, మారుతేర్విష్టరం దత్వా పూజయేత్ప్రత్యహం బుధః ఆచార్యలక్షణమాహ వాల్మీకిచరిత్రే. వేదాధ్యయనసంపన్నః రామమంత్రార్థపారగః, అనూచానస్సదాభక్తః శ్రీరామేచ హనూమతి రామాయణార్థవ్యాఖ్యానే సమర్థస్సమదర్శనః, పాపభీరుర్ధర్మరతః అసూయారహితస్సదా ఏవం సర్వగుణోపేత స్త్వాచార్యః కథితో భవేత్ బ్రహ్మాండే ఏవం బహుగుణం విప్రమాచార్యం కారయేన్నరః, తం పూజయిత్వా శృణుయాత్ మహామనుమిమం శుభమ్ వాల్మీకిమేవ వక్తారం భావయేచ్ఛ్రావకో నరః, యదన్యం ప్రార్థయేద్యస్తు సమహారౌరవం వ్రజేత్ అప్రార్థయిత్వా శృణుయాత్ యది వాచకముత్తమం, స విష్ఠాక్రిమితాం ప్రాప్య బ్రహ్మకల్పం వసేత్ ధ్రువమ్ గత్వైవ వాచకం మర్త్యః స్వయమేవ మునీశ్వర, ప్రార్థయిత్వాథ విఘ్నేశ పూజాం తేనైవ కారయేత్ తతస్సంశృణుయాద్భక్త్యా నోచేద్రౌరవమన్వియాత్ శ్రావకనియమః తత్రైవ దర్శితః హృదంబుజే రఘుపతిం ధ్యాత్వా రామం జగత్పతిం, వినాయకంపూజయిత్వా తథా దేవాన్నమస్యచ హనూమంతం పురస్థాప్య వాచకంసన్నివేశయేత్, పశ్చాన్ముఖస్తువక్తా చ శ్రావకః పూర్వదిఙ్ముఖః వాచకం మత్స్వరూపేణ ధ్యాత్వా శ్రావ్యం ద్విజైస్సదా, రామాయణే వక్ష్యమాణే న సర్గం శృణుయాద్యది అశ్రుత్వా వానరో గచ్ఛేత్కుంభీపాకే వసేత్ ధ్రువం, రామాయణస్య మధ్యే తు కథామన్యాం ప్రసంగతః కుర్యాద్యది నరో లోకే ప్రభుత్వాదిమదైర్యుతః, స బ్రహ్మరాక్షసో భూత్వా బ్రహ్మకల్పం వసేత్ ధ్రువమ్ మనస్సంకల్పకం కృత్వా శ్రోష్యామ్యేతన్మనుం త్వితి, అశ్రద్ధయా నశ్శృణుయాత్స నరో రౌరవం వ్రజేత్ ధావంతం శ్రవణార్థం యో విఘ్నమాచరతి ద్విజః, స వీరహేతి విజ్ఞేయో మహారౌరవగో భవేత్ ద్విజాన్నత్వా నరః శ్లోకాం చ్ఛ్రవణాదావిమాన్ పఠేత్ కథాశ్రవణప్రారంభకాలే పఠిత

వ్యశ్లోకాః శ్రోతృభిః రామాయణమహామంత్ర శ్రవణేన సనాతనః, పరశ్శివస్సదా రామః ప్రీత్యా దద్యాన్మమేప్సితమ్ బ్రహ్మావిష్ణ్వీశ్వరా నిత్యం గృహే తిష్ఠంతు మే సదా, ఆకృష్టా రామమంత్రేణ కైంకర్యంసముపస్థితాః ఘుటికాపాదుకాద్యష్ట సిద్ధయో నిధయో నవ, పార్వతీ చ రమా వాణీ కింకర్యస్సంభవంతు మే ఇతి వై ప్రార్థనాం కృత్వా కుర్యాచ్ఛ్రీమంగళాదికమ్, ఏవం ధ్యాత్వా తతో భక్త్యా శృణుయాద్రామమంత్రకమితి అథ రామాయణపఠనశ్రవణయోరధికారనిర్ణయః క్రియతే బ్రహ్మాండపురాణే యస్తుభక్తః పశుపతేర్హరేర్వా మమ వా భువి, శ్రీరామే భక్తి సంపన్నః పఠేదేతన్మహామనుమ్ పఠనే బ్రాహ్మణాదీనాం త్రయాణామధికారితా, శూద్రాణామధికారోఽత్ర నాస్తి రామాయణే ద్విజ ఉమాసంహితాయాం అన్యత్ర రామచరితాద్వేదాదన్యత్ర సర్వతః,పఠనేపి చ శూద్రాణామధికారస్తు సమ్మతః. రామాయణేత్ర నిఖిలశ్రుత్యర్థప్రతిపాదకే, అధికారోస్తి శ్రవణే శూద్రాణాం తు ద్విజాగ్రతః. జ్యోతిష్టోమాదియజ్ఞేషు కేషాంచిదధికారితా, శ్రీమద్రామాయణే కావ్యే చతుర్ణామధికారితా అర్థిత్వాదివిశిష్టస్య కర్మణ్యధికృతిర్మతా, యోగాష్టసాధనోపాయో బ్రహ్మజ్ఞానే యథాభవేత్ తద్వత్సాధనసాపేక్షా నాస్తి రామాయణశ్రుతౌ బ్రాహ్మణాదిష్వపి యేషామధికారో నాస్తితానాహ బ్రహ్మాండే అవ్రతాయాతి మూర్ఖాయ విభిన్నవ్రతినే తథా, శఠాయాగురుభక్తాయ చలాయానాత్మవేదినే అభక్తాయ చ చోరాయ హ్యసత్యనియమాయ చ, వేదానాం నిందకాయాథ భృతకాధ్యాపకాయ చ అవిష్ణుభక్తాయ తథా మద్భక్తిరహితాయ చ, కులఘ్నాయాభిశస్తాయ తథా వ్యాకులబుద్ధయే రామాయణం పరం వస్తు నేదం వాచ్యం ద్విజన్మనేతి అథ రామాయణ పారాయణ శ్రవణారంభస్య మాస తిథి వార నక్షత్రాది కాలదేశనిర్ణయ క్రమ మాహ. బ్రహ్మాండపురాణే పంచాశదుత్తరశతతమే అధ్యాయే విధ్యంతరం ప్రవక్ష్యేహం శ్రవణస్య మునీశ్వర, రామాయణస్య మంత్రస్య సర్వమంత్రోత్తమస్య చ చైత్రమాసే ధర్మవృద్ధిః సంపద్వృద్ధిస్తు మాధవే, జ్యేష్ఠే సర్వార్థసంసిద్ధిరాషాఢే ధర్మనాశనమ్ శ్రావణే కర్మవృద్ధిశ్చ ధనవృద్ధిస్తథాశ్వినే, సామాన్యం స్యాద్భాద్రపదే ఫలం మునిభిరీరితమ్. కార్తికే తు యశోవృద్ధిర్మార్గశీర్షే ఫలాధికమ్, పుష్యే సర్వార్థనాశశ్చ మాఘే ధర్మాదిసంపదః ఫాల్గునే కార్యసంసిద్ధిరిత్యేతన్మాసలక్షణమ్ అత్ర ద్వాదశమాసేషు ఆషాఢపుష్యౌ నిషిద్ధౌ ఇతరే దశ మాసాః గ్రాహ్యాః శుక్రస్యాస్తమయేచాపి గురోరస్తమయే తథా, నైవారంభః ప్రకర్తవ్యః రామాయణమహామనోరితి తిథినిర్ణయమాహ బ్రహ్మాండపురాణే ద్వితీయా ప్రథమాచాపి తృతీయా పంచమీ తథా, త్రయోదశీ సప్తమీ చ దశమ్యేకాదశీతిథిః,పఠనే శ్రవణేచాపి హ్యష్టావేతాశ్శుభావహాః వారనిర్ణయమాహ బ్రహ్మాండే తస్మిన్నేవాధ్యాయే భానువారే కర్మవృద్ధిస్సోమే సర్వాఘనాశనమ్, భౌమే దేహవినాశశ్చ సౌమ్యే కీర్తిస్తు శాశ్వతీ గురౌ తు శుభవృద్ధిస్స్యాత్ అర్థవృద్ధిర్భృగౌ భవేత్, శనౌ తు కార్యహానిస్స్యాత్ ఇత్యేతద్వారలక్షణమ్ భౌమశనివాసరౌ నింద్యౌ ఇతరే పంచవాసరా

గ్రాహ్య ఇత్యర్థః నక్షత్రనిర్ణయమాహ తత్రైవ బ్రహ్మాండే. అశ్విన్యాం చైవ రేవత్యాం త్రిపూర్వాయాం ప్రజాపతౌ, పునర్వసౌ తథా పుష్యే హ్యుత్తరే హస్తచిత్రయోః ఏతేషు ఋక్షముఖ్యేషు పఠనారంభమాచరేత్, తేష్వేవ శ్రవణస్యాపి ప్రారంభస్తు శుభావహః అథ దేశనిర్ణయమాహ బ్రహ్మాండే తత్రైవాధ్యాయే ఏవంవిమృశ్యవిప్రర్షే శుచిస్సంశుద్ధమానసః, గోదావర్యాస్తథా తీరే గంగాయాశ్చ మునీశ్వర ధర్మక్షేత్రేషు సర్వేషు హ్యయోధ్యాయాం విశేషతః, కాశ్యాం సముద్రతీరేవా తథా దేవాలయేపి వా గోష్ఠే బృందావనేవా పి అగ్నిహోత్రగృహేపి వా, బ్రాహ్మణానాం సమూహే వా తథా వైష్ణవసన్నిధౌ మద్భక్తసన్నిధానే చ తథా వేదాంతవేదినామ్, క్షేత్రేష్వేతత్ప్రభృతిషు పరిశుద్ధేషు సర్వదా ఆరంభం తు నరః కుర్యాద్యది రామాయణస్య హి, శీఘ్రమిష్టం భవేత్తస్య సీతారామప్రసాదతః ఇతి మాసతిథినక్షత్రాదికాలదేశనిర్ణయప్రకరణం సమాప్తమ్

అథ సీతాకల్యాణప్రతిపాదకసర్గశ్రవణసమయే కర్తవ్యవిధిః.

తత్వసంగ్రహరామాయణే ఉత్తరకాండే ఏకవింశతిసర్గే ద్వావింశశ్లోకః సీతావివాహసర్గే తు పఠ్యమానే సదా నరైః, ఆచార్యస్తు సుసంపూజ్యస్తథాన్యే ద్విజసత్తమాః సీతాసమేతప్రతిమాం రాఘవస్యస్వశక్తితః, జాంబూనదమయీం కృత్వా వాంఛితార్థస్య సిద్ధయే. నిధాయ పూర్ణకలశే క్షౌమవస్త్రేణవేష్టితే,యథావిధి సుసంపూజ్య సచ్ఛక్త్యా దక్షిణాయుతమ్ అత్ర ప్రతిమాదానమంత్రద్వయమ్ ధరణీ గర్భసంభూతే ధరణీధరవల్లభే, ధరణీం మే ప్రయచ్ఛాశు ప్రీతా భవ శుచిస్మితే. కౌసల్యాగర్భసంభూత భూభారోత్తారణాయ చ, ప్రతిమాదానతుష్టస్సన్ వాంఛితం యచ్ఛ రాఘవ మంత్రద్వయం సముచ్చార్య దద్యాద్వక్త్రే ద్విజన్మనే, ఏవం సంపూజ్య విధివద్వక్తారం శ్రావకస్సుధీః తతో విప్రాంత్సమభ్యర్చ్య సర్వానిష్టాంశ్చభోజయేత్, విత్తశాఠ్యమకృత్వైవ తాంశ్చైవారాధయేన్ముదా ఏవం కృత్వా నరో భక్త్యా తతః శ్రవణమారభేత్, తస్య పుణ్యఫలం వక్తుంనాహం శక్తో మునీశ్వర కిమత్ర బహునోక్తేన సవై రామో భవేత్ ధ్రువమ్ ఇతి కల్యాణసర్గశ్రవణవిధిః

అథ శ్రీరామచంద్రపట్టాభిషేకమహోత్సవప్రతిపాదకసర్గపారాయణశ్రవణసమయేకర్తవ్యవిధిః బ్రహ్మాండేపురాణే ఏకపంచాశదుత్తరశతతమేఅధ్యాయేపట్టాభిషేకవేళాయాం ప్రాతరుత్థాయ మానవః, సంలిప్య గోమయేనోర్వీమలంకృత్వాచ భక్తితః శ్రీరామప్రతిమాం కుర్యాచ్చతుర్వింశత్సువర్ణకైః, సీతాలక్ష్మణశత్రుఘ్నభరతాదిభిరన్వితామ్ కుర్యాద్ద్వాదశభిర్వాథ తదర్ధేనాపి వా బుధః,అథవా రజతేనాపి యథా విభవసారతః తతస్సింహాసనం స్థాప్య సర్వరత్నోపశోభితమ్,తత్ర తాం ప్రతిమాంప్రాజ్ఞ శ్శుభే లగ్నే నివేశయేత్ ద్విజాన్నిమంత్రయేదష్టౌ విధిజ్ఞాన్వేదపారగాన్,అభిషేకం తతఃకుర్యాత్తైస్సహద్విజపుంగవైః ఉపచారైష్షోడశభిఃపూజయి

త్వా యథావిధి,తతో౽ర్చయేద్వాచకం తు స్వర్ణరత్నవిభూషణైః అశ్వైర్వాందోళికాద్యైశ్చ గృహక్షేత్రాదిభిస్తథా, ఏవం సంపూజ్య తం విప్రం రామబుద్ధ్యా ప్రయత్నతః తతస్తాం ప్రతిమాం చైవ తస్మై దత్వాతిభక్తితః,పట్టాభిషేకసర్గం తు వాచకేన ప్రపాఠయేత్ సమాప్యైవం మహామంత్రం సహస్రత్రయసంఖ్యయా, గాయత్ర్యాహవనం కుర్యాదాజ్యేనైవాతిభక్తితః తతః శ్రీరామగాయత్ర్యా కారయేద్ధవనం తథా, రామాయణాదిసర్గశ్లోకైశ్చాపి హువేత్తతః యద్యనర్హోచ్చారణే స్యాద్గాయత్ర్యాస్తు భవేన్నరః, తథా ద్విజైః కారయేత్స యథాశాస్త్రం ప్రయత్నతః తతఃపూర్ణాహుతిం దత్వా హ్యాగస్త్యోక్తవిధానతః, చతుర్వింశతిసంఖ్యాకాన్ బ్రాహ్మణాన్ భోజయేత్తతః శిష్టైరిష్టజనైస్సాకముపభుజ్యాథ యత్నతః, సర్వేషాందక్షిణాం దద్యాద్యథా తుష్టా భవంతి తే, ఏవం నియమతో యస్తు కుర్యాదేతద్వ్రతం ద్విజ, విసృజ్య లింగదేహం స పరం రాఘవమాప్నుయాత్ విశేషఫలస్తుతిస్తు శ్రీమద్రామాయణపారాయణశ్రవణఫలస్తుతిప్రకరణే ద్రష్టవ్యా అథ బాలకాండాదిసప్తకాండేషుతత్తత్కాండపారాయణశ్రవణసమయే కర్తవ్య శ్రీరామధ్యానక్రమః బ్రహ్మాండే సప్తచత్వారింశదుత్తరశతతమే అధ్యాయే

> బాలకాండే కాకపక్షధరందేవం వనమాలావిభూషితమ్, శ్రీరామం బాలకం ధ్యాయేద్బాలకాండే మునీశ్వర అయోధ్యాకాండే సీతాదేవీయుతం వీరం సర్వభూషణభూషితమ్, సీతాపతిం హరిం ధ్యాయేదయోధ్యాకాండ ఉత్తమే అరణ్యకాండే జటిలం చీరవసనం దండకారణ్యవాసినమ్, మునివేషధరం ధ్యాయేదారణ్యేకాండఉత్తమే కిష్కింధాకాండే సుగ్రీవాదియుతం శ్రీశం భస్మాంగావృతమీశ్వరమ్, మహేశ్వరసమం ధ్యాయేత్కిష్కింధాకాండ ఉత్తమే సుందరకాండే చంద్రబింబసమాకారం వాంఛితార్థప్రదాయకమ్, హనూమత్సేవితం ధ్యాయేత్సుందరే కాండఉత్తమే యుద్ధకాండే రావణాదినిహంతారం శ్రీశరుద్రాదిసేవితమ్, సీతాదేవీయుతం యుద్ధే రామం ధ్యాయేద్ధృదంబుజే ఉత్తరకాండే అగస్త్యాదిమునిస్తుత్యం వాంఛితార్థప్రదాయకమ్, సర్వదేవోత్తమం ధ్యాయేదుత్తరే కాండఉత్తమే ఇతి సప్తకాండపఠనశ్రవణసమయే శ్రీరామధ్యానక్రమః శ్రీరామాయ నమః

ఉత్తరకాండపారాయణశ్రవణక్రమవిచారః బ్రహ్మాండపురాణే ఏకపంచాశదుత్తరశతతమే అధ్యాయే తదుత్తరం సోత్తరం వై సంశ్రావ్య మనుజోత్తమః, సీతావివాసపర్యంతాం కథాం శ్రుత్వా సమాపయేత్ సోత్తరః క్రమశః పాఠ్యో నైవ శ్రావ్య ఇతి స్మృతా, ఆచార్యాః కేచిదూచుర్వై పరమార్థప్రకాశకాః దేవా

లయేషు సర్వేషు నవరాత్ర్యాదిషు ద్విజ, తథాన్యేషు చ సర్వేషు వ్రతోద్యాపన కర్మసు, ఉత్తరో నైవ పాఠ్యస్స్యాన్నైవ శ్రావ్యః కదాచనేతి శ్రీమద్రామాయణ పారాయణసమయే ప్రథమం పఠితవ్యశ్లోకాః క్రమేణ లిఖ్యంతే ఆదౌ జప్త్వా రామ మంత్రం వాల్మీకిం ప్రార్థయేత్తతః, తతః స్తుత్వా చాంజనేయం శ్రీరామం భావయేత్తతః శుక్లాంబరధరంవిష్ణుం శశివర్ణం చతుర్భుజమ్, ప్రసన్నవదనం ధ్యాయేత్సర్వ విఘ్నోపశాంతయే కూజంతం రామరామేతి మధురం మధురాక్షరమ్, ఆరుహ్య కవితాశాఖాం వందే వాల్మీకికోకిలమ్ వాల్మీకేర్మునిసింహస్య కవితావనచారిణః, శృణ్వన్రామకథానాదం కో న యాతి పరాం గతిమ్ ఉల్లంఘ్య సింధోస్సలిలంసలీలం యశ్శోకవహ్నిం జనకాత్మజాయాః, ఆదాయ తేనైవ దదాహ లంకాం నమామి తం ప్రాంజలిరాంజనేయమ్ మనోజవం మారుతతుల్యవేగం జితేంద్రియం బుద్ధిమతాం వరిష్ఠమ్, వాతాత్మజం వానరయూథముఖ్యం శ్రీరామదూతం శిరసా నమామి వైదేహీసహితం సురద్రుమతలే హైమే మహామంటపే మధ్యే పుష్పకమాసనే మణిమయే వీరాసనే సంస్థితమ్, అగ్రే వాచయతి ప్రభంజనసుతే తత్వం మునిభ్యః పరం వ్యాఖ్యాంతం భరతాదిభిః పరివృతం రామం భజే శ్యామలమ్ రామః పాతు సదైవ మామతిభయాద్రామం ముదా భావయే రామేణాపహృతం మమాంతరమతో రామాయ తుభ్యం నమః, రామాన్నాస్తి జగత్త్రయేపి శరణం రామస్య దాసోఽస్మ్యహం రామే తిష్ఠతి విశ్వమేతదఖిలం శ్రీరామ మాం పాలయ ఇతి. తతః పరం రామాయణారంభః కార్యః ఇతి శ్రీమదాత్రేయవంశకలశజలధి కౌస్తుభేన, అనంతనారాయణ సూర్యానుజన్మనా, వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రిణావిరచితే శ్రీ వాల్మీకిమహర్షి హృదయస్థితాంతరార్థప్రకాశకే శ్రీమద్రామాయణరహస్య రత్నాకరే - రామాయణపఠనశ్రవణఫలస్తుతిమాహాత్మ్యవివర్ణనంనామప్రథమస్తరంగః

ద్వితీయస్తరంగప్రారంభః

ప్రథమతరంగే - ప్రథమం సంసారార్ణవతరణపరమోపాయభూత శ్రీరామ నామపఠనస్య - వాల్మీకిచరిత్ర - బ్రహ్మాండపురాణాదప్రతిపాదిత పరమఫలం నిరూప్య - తదనంతరం బాలకాండాది సప్తకాండ మాహాత్మ్యం ప్రపంచ్య - తతః పరం-సప్తకాండపఠనలేఖనాదిఫలం - పఠనాద్యధికారి నిర్ణయం - దేశకాల నియమం-పఠనప్రకారం - బాలకాండాది తత్తత్కాండే భిన్నభిన్నతయా ధ్యానప్రకారంచప్రతిపాద్య - ఏతన్మూలకారణీభూతశ్రీరామచంద్రాద్యావిర్భావహేతుభూత పాయస ప్రాశనక్రమనిర్ణయార్థం పరమాన్నవిభాగప్రకరణం నామ ద్వితీయస్తరంగ ఆరభ్యతే

శ్రీమద్వాల్మీకిరామాయణే బాలకాండే షోడశసర్గే వాల్మీకి మహర్షిణా పరమాన్న విభాగప్రకరణే శ్లోకత్రయం ప్రతిపాదితం తాదృశశ్లోకాః సర్గే ౧౬ శ్లో ౨౭.

కౌసల్యాయై నరపతిః పాయసార్ధం దదౌ తదా, అర్ధాదర్ధం దదౌ చాపి సుమిత్రాయై నరాధిపః కైకేయ్యై చావశిష్టార్ధం దదౌ పుత్రార్థకారణాత్, ప్రదదౌ చావశిష్టార్ధం పాయసస్యామృతోపమమ్ అనుచింత్య సుమిత్రాయై పునరేవ మహీపతిః, ఏవం తాసాం దదౌ రాజా భార్యాణాం పాయసం పృథక్ ఇతి

అస్య శ్లోకత్రయస్య కతకతిలక మాహేశ్వరతీర్థీయ వాల్మీకి హృదయ గోవిందరాజీయాద్యనేకవ్యాఖ్యానసమ్మతతయా సిద్ధాంతితార్థః ప్రకాశ్యతే నరపతిః రాజా - కౌసల్యాయై కౌసల్యానామక జ్యేష్ఠభార్యాయై - పాయసస్యార్ధం పాయసార్ధం - అర్ధశబ్దోత్ర సమాంశవచనః "అర్ధం సమేంశకే" ఇత్యమరః దదౌ దత్తవాన్-అర్ధాత్ పృథక్కృతాదర్ధం చతుర్థాంశమిత్యర్థః సుమిత్రాయై తన్నామక ద్వితీయభార్యాయై - దదౌ దత్తవాన్ - అవశిష్టస్య అర్ధమవశిష్టార్ధమితి షష్ఠీతత్పురుషః-అష్టమాంశమిత్యర్థః - కైకేయ్యై తృతీయపత్న్యై-పుత్రార్థకారణాత్ పుత్రరూపప్రయోజననిమిత్తాత్ - ఇదం త్రిష్వపి దానేష్వన్వేతి దదౌ దత్తవాన్ అనుచింత్యేతి-కైకేయ్యపేక్షయా సుమిత్రాయా అధికాంశభాక్త్వం భవేదితి విచార్యేత్యర్థః తద్భాగస్యాపి కైకేయ్యై దానే-కైకేయీసుమిత్రయోస్సమాంశితా స్యాత్తన్న యుక్తం అన్యథా జ్యేష్ఠాకనిష్ఠా వైషమ్యం న స్యాత్ -కైకేయీ హి కనిష్ఠా-తదపేక్షయా సుమిత్రాయా అధికాంశిత్వే మధ్యమాత్వం నియామకం-తదపేక్షయా అర్ధాంశభాగిత్వే కౌసల్యాయాః సర్వజ్యైష్ఠ్యం నియామకమితి సర్వమాలోచ్యేత్యర్థః అతఏవ "సమానం మేనిరే సర్వాః ప్రహర్షోదితచేతసః" ఇత్యత్ర తాసాం భార్యాణాం. రాజని జ్యైష్ఠ్యకానిష్ఠ్యావిమర్శేన స్వవిషయకతారతమ్యజ్ఞానప్రయుక్తానందానుభవోపి సంగచ్ఛతే - అయం నిర్గళితోర్థః-ప్రాజాపత్యపురుషాల్లబ్ధమమృతోపమం పరమాన్నమత్యాదరేణ దశరథః ప్రతిగృహ్య- ప్రథమతః తత్పరమాన్నం ద్విధా విభజ్య - అర్ధం కౌసల్యాయై దత్వా తదనంతరమవశిష్టార్ధం పునర్ద్విధా విభజ్య తత్రైకం భాగం సుమిత్రాయై దత్వా అవశిష్టమేకభాగమపి ద్విధా విభజ్య ఏకాంశం కైకేయ్యై దత్వా - అవశిష్టమంశమపి సుమిత్రాయై పునర్దత్తవానిత్యర్థః - అత ఏవోత్తరగ్రంథేపి స॰ ౧౮ శ్లోకః

కౌసల్యాజనయద్రామం దివ్యలక్షణలక్షితమ్, విష్ణోరర్ధం మహాభాగం

పుత్రమిక్ష్వాకునందనమితి

అత్ర అర్ధశబ్దస్సంగచ్ఛతే నన్విదమనుపపన్నం - భరతస్యాష్టమాంశభాగిత్వే ఉత్తరగ్రంథవిరోధః తథాహి ౧౮ సర్గే ౧౩ శ్లో భరతో నామ కైకేయ్యాం జజ్ఞే సత్యపరాక్రమః, సాక్షాద్విష్ణోశ్చతుర్భాగస్సర్వైస్సముదితో గుణైః

అనేన శ్లోకేన భరతస్య చతుర్థాంశభాగిత్వస్యైవావధారణాదితి చేన్న-సాక్షాద్విష్ణోరిత్యనేన శ్రీరామరూపేణావతారితశ్రీవిష్ణోః అర్ధాంశరూపస్య శ్రీరామస్య

త్యర్థబోధేన తస్య చతుర్థాంశః ఇత్యుక్తే అష్టమాంశ ఇత్యర్థస్య స్వరసతో లబ్ధతయా విరోధాభావాత్ - యద్వా చతుర్థస్య భాగః అంశః చతుర్భాగ ఇతి విగ్రహాశ్రయణేన విరోధాభావాత్-అథ తథాపి సుమిత్రాయాస్సార్ధపాదాంశభాగిత్వే

> అథ లక్ష్మణశత్రుఘ్నౌ సుమిత్రాజనయత్సుతౌ, వీరౌ సర్వాస్త్ర
> కుశలౌ విష్ణోరర్ధసమన్వితావితి

అస్మింఛ్లోకే విష్ణోరర్ధసమన్వితావిత్యుక్తత్వేన లక్ష్మణస్య చతుర్థాంశత్వే శత్రుఘ్నస్యాపి తావదంశత్వం ప్రతీయతే తద్విరోధ ఇతి చేన్న-అత్ర అర్ధశబ్దస్య ఏకదేశవాచిత్వేన - అర్ధశబ్దస్యమానాంశపరత్వాభావేన విరోధానవకాశాత్ - అత్ర పరమాన్నప్రాశనక్రమేణైవ శ్రీరామలక్ష్మణభరతశత్రుఘ్నానాముత్పత్తిక్రమః తథాహి, ప్రథమం దశరథేన దత్తం పాయసార్ధం-కౌసల్యా తత్క్షణమేవ అభక్షయత్ - తతో దశరథేన అవశిష్టార్ధే-అర్ధం సుమిత్రాయై దత్తం - తద్గృహీత్వా-సా-అవశిష్టం కింకరోతీత్యాలోచ్యైవ స్థితవతీ సతీ స్వకరస్థంపరమాన్నంనాభక్షయత్-తతో దశరథస్తత్ర స్థితమవశిష్టమపి ద్విధా విభజ్య - ఏకాంశం కైకేయ్యై దత్తవాన్ - సా చ తత్క్షణమేవ తత్ప్రాశనం చకార-తతో రాజా అవశిష్టమష్టమాంశం - కైకేయ్యై దాతుముద్యుక్తోపి-తదపేక్షయా జ్యేష్ఠా సన్నిధానదశాయాం కనిష్ఠాయాః భాగద్వయమనర్హమిత్యమన్యత- న చ తర్హి అస్య కనిష్ఠాయామేవ అత్యంతవిశ్వాసస్య విద్యమానత్వేన అవశ్యం తస్యై దాతుం శక్తిరస్తీతి వాచ్యం-వల్లభాయాం సంభోగకర్మణి పక్షపాతః న ధర్మ్యవిభాగకర్మణీతి ధర్మజ్ఞేన దశరథేన పక్షపాతస్య అకరణాత్ - తస్మాత్ప్రథమం శ్రీరామోత్పత్తిః - తతో భరతోత్పత్తిః తతః పరదినే లక్ష్మణశత్రుఘ్నయోరుత్పత్తిరితి న కోపి దోషః అధ్యాత్మరామాయణాదిరామాయణేషు స్కాందాదిపురాణేష్వపి భోజరాజకాళిదాసాదిమహాకవిప్రణీతగ్రంథేష్వపి వాల్మీకిరామాయణప్రతిపాదితపరమాన్నవిభాగవిరుద్ధతయా విభాగః ప్రదర్శితః - తథాహి - అధ్యాత్మరామాయణే బాలకాండే సర్గే 3 ఉమాం ప్రతి మహేశ్వరోక్తిః

> ఋశ్యశృంగవసిష్ఠాభ్యామనుజ్ఞాతో దదౌ హవిః, కౌసల్యాయై సకై
> కేయ్యై చార్ధమర్ధం ప్రయత్నతః తతస్సుమిత్రా సంప్రాప్తా జిఘృక్షుః
> పౌత్రికీం చరుమ్, కౌసల్యా తు స్వభాగార్ధం దదౌ తస్యై ముదాన్వి
> తా కైకేయీ చ స్వభాగార్ధం దదౌ ప్రీతిసమన్వితా, ఉపభుజ్య
> చరుం సర్వాస్స్త్రియో గర్భసమన్వితాః దేవతా ఇవ తా రేజుః
> స్వభాసా రాజమందిరే ఇతి.

అస్యార్థః - దశరథః - హవ్యవాహనాత్పాయసపాత్రం - పరిగృహ్య - కౌసల్యాసమక్షం జగామ - తత్రైవ కైకేయ్యప్యవాస- తదా దశరథః తత్పాయసం-ద్విధా విభజ్య - అర్ధం కౌసల్యాయై దత్వా-అన్యార్ధం కైకేయ్యై దదౌ - తస్మిన్నేవ సమయే

సుమిత్రాపి - తత్రాగతా - తదా-కౌసల్యాకైకేయ్యావుభే అపి - స్వస్వభాగార్ధం సుమిత్రాయైదదతురితి ఏతదుపష్టంభకతయా తత్త్వసంగ్రహరామాయణేపి బాలకాండే దశరథం ప్రతి విష్ణూక్తిః

ఇదం తు పాయసం దేహి పత్నీభ్య స్తవ పార్థివ, తస్మాత్తవ జనిష్యేహం మాం విభజ్య చతుర్విధమ్ జనిష్యేహంసపత్నీకస్సహర్యంకస్సహాయుధః, ఇత్యుక్త్వా పాయసే సాక్షాత్ప్రవిష్టోంతరధీయత

అత్రాపి మాం విభజ్య చతుర్విధమిత్యుక్త్యా చతుర్ధావిభాగ ఏవ సూచితో భవతి అత ఏవ స్కాందే విష్ణూక్తిః దేవాన్ప్రతి ఆత్మానం చతురో భాగాన్ తుల్యరూపాన్ మహాబలాన్, రామరూపమహం యామి లక్ష్మణశ్చ మమానుజః భరతో నామ ధర్మాత్మా శత్రుఘ్న స్తదనంతరమ్, అనయా ప్యుక్త్యా చతుర్ధా విభాగ ఏవ స్పష్టతయా ప్రతిపాదితో భవతి

ఏవం అగస్త్యరామాయణేపి చతుర్థోంశస్తు రామస్స్యాద్విష్ణో స్తల్పం తు లక్ష్మణః, శంఖస్తు భరతో నామ చక్రం శత్రుఘ్న ఈరితః ఇతి

అత్రాపి చతుర్థోంశస్తు రామ ఇత్యాదికంరోక్త్యా సర్వేషాం సమానాంశభాక్త్వం నిశ్చీయతే శ్రీమద్విదర్భరాజకృతచంపురామాయణేపి

కౌసల్యాయై ప్రథమమదిశద్భూపతిః పాయసార్ధం ప్రాదాదర్ధం ప్రణయమధురం కేకయేంద్రస్య పుత్ర్యై, ఏతే దేవ్యౌ తరళమనసః పత్యురాలోచ్య భావం స్వార్ధాంశాభ్యాం స్వయమకురుతాం పూర్ణకామాం సుమిత్రామితి

అత్రాపి భోజరాజేన అధ్యాత్మరామాయణస్థవిభాగక్రమ ఏవాభ్యుపగతః శ్రీమత్కవిజనసార్వభౌమేన కాళిదాసేనాపి అయమేవ విభాగక్రమో రఘువంశాఖ్యే కావ్యే దశమసర్గే ప్రకటితః తథాహి.

తే బహుజ్ఞస్యచిత్తజ్ఞే పత్న్యౌ పత్యుర్మహీక్షితః,
చరోరర్ధార్ధభాగాభ్యాం తామయోజయతాముభే.

ఏవంచోక్తా శేషగ్రంథ ప్రతిపాదిత పాయసవిభాగానుసారేణ కౌసల్యాయాః పాదాంశభాక్త్వం - కైకేయ్యా అపి పాదాంశభాక్త్వం-సుమిత్రాయాస్తు అర్ధాంశభాక్త్వం చ సంగచ్ఛతే ఏవం సతి వాల్మీకి మహర్షిణా సర్వజ్ఞేన కథం సకలవిరుద్ధతయా విభాగః ప్రతిపాదిత ఇతి చేన్న-అధ్యాత్మరామాయణాది గ్రంథప్రతిపాదిత విభాగస్య కల్పాంతరవిషయకత్వేన-ప్రకృతే వాల్మీకిమహర్షి ప్రణీతరామాయణప్రతిపాదితపాయసవిభాగస్య విరోధలేశాభావాత్-విదర్భరాజకాళిదాసాది కర్తృకవిభాగస్తు అధ్యాత్మరామాయణస్థవిభాగప్రతిబింబభూతఏవేతి సుతరాం న తద్విరోధ-అత్ర కేచిత్ సర్వగ్రంథ సమరసతయా సిద్ధాంతః ప్రతిపాద్యత ఇతి ప్రతిజ్ఞాయ

కౌసల్యాయై నరపతి రిత్యాదిశ్లోకత్రయస్య అధ్యాత్మరామాయణాద్యనేక గ్రంథ ప్రతిపాదితరీత్యా అర్థమప వర్ణయంతి తథాహి

శ్లో. కౌసల్యాయై నరపతిః పాయసార్ధం దదౌ తదా,
అర్ధాదర్ధం దదౌ చాపి సుమిత్రాయై నరాధిపః
కైకేయ్యై చావశిష్టార్ధం దదౌ పుత్రార్థకారణాత్,
ప్రదదౌ చావశిష్టార్ధం పాయసస్యామృతోపమం
అనుచింత్య సుమిత్రాయై పునరేవ మహీపతిః,

ఏవం తాసాం దదౌ రాజా భార్యాణాం పాయసం పృథక్ ఇతి అస్యార్థః నరపతిః దశరథః - పాయసార్థం ప్రాజాపత్య పురుషాల్లబ్ధ పాయసే సమార్ధాంశం - కౌసల్యాయై కౌసల్యా నిమిత్తాయ దదౌ-అవఖండయత్ - దోఅవఖండన ఇతి ధాతోర్లిటి ప్రథమపురుషైకవచనే దదావితి రూపం నిష్పద్యతే - నతు ఇదం రూపం డుదాఞ్ దానే ఇతి ధాతోర్నిష్పన్నం-ఏతేన కౌసల్యోద్దేశ్యకత్వేన పాయసే సమార్ధవిభాగస్సూచితః-తథా చ యదర్ధం ప్రథమతో దశరథేన విభక్తం తత్కౌసల్యాసంబంధీత్యర్థో లభ్యతే - అర్ధాదర్ధమితి ఏతస్మిన్నర్థే చ శబ్దాపి శబ్దయోః ప్రయోగబలాత్తయోరన్యతరాన్వయేన - పూర్వార్థవృత్తికౌసల్యాయై యా ఇతి పదం సముచ్చీయతే-తథా చాయమర్థః నరాధిపో దశరథః కౌసల్యాయై కౌసల్యాఖ్యజ్యేష్ఠ భార్యాయై అత్ర చతుర్థీ సంప్రదాన ఇతి సూత్రేణ చతుర్థీ-అర్ధాత్పూర్వం విభక్తసమాంశాత్ - అర్ధం సమచతుర్థభాగం దదౌ దత్తవాన్ - అత్ర దదావితి రూపం డుదాఞ్ దానే ఇతి ధాతోర్లిటినిష్పన్నం పునరప్యయమేవార్థ శబ్దః-చశబ్దేన సముచ్చితోన్వేతి తథా చాయమర్థః-అర్ధాదర్ధం సమచతుర్థాంశం సుమిత్రాయై-ద్వితీయభార్యాయై - దదౌ దత్తవాన్-అత్రాపి దదావితి పదం చశబ్దేన సముచ్చీయతే - అవశిష్టార్ధం అత్ర షష్ఠీతత్పురుషసమాసః తథా చావశిష్టస్య అర్ధాంశస్యార్థం చతుర్థభాగం కైకేయ్యై తృతీయభార్యాయై దదౌ దత్తవాన్ - అమృతోపమం సర్వోత్తమరసవదమృతాఖ్యవస్తుసదృశం - అవశిష్టార్ధం - అత్ర కర్మధారయః - అవశిష్టం యదర్ధం చతుర్థాంశమిత్యర్థః పునః పునశ్చ సుమిత్రాయా ఏవ ద్వితీయభార్యాయా ఏవ అనుచింత్య కౌసల్యా కైకేయ్యోరభిప్రాయం ప్రాజాపత్యపురుషవచనం చ సమ్యగాలోచ్యేత్యర్థః దదౌ దత్తవానితి తన్న ఏవం రీత్యా అధ్యాత్మ రామాయణోక్త ప్రకారేణోక్త శ్లోకత్రయ ఘటకీభూతైక ప్రకరణపఠితశ్లోకత్రయసాధారణీభూతదదావిత్యేకజాతీయపదస్యాతిక్లిష్టార్థతాం పరికల్ప్య - కథంచిత్పాయస విభాగ విషయకవిరోధ పరిహారేపి - పాయసప్రదానకర్తృత్వాంశే-విరోధో దుష్పరిహార ఏవ - తథాహి - అధ్యాత్మరామాయణే-కౌసల్యాకైకేయ్యుభయసంప్రదానకహవిష్కర్మకదానకర్తృత్వం దశరథస్య - సుమిత్రోద్దేశ్యకహవిష్కర్మకదానకర్తృత్వం కౌసల్యాకైకేయ్యోరేవ ప్రతిపాద్యతే -

శ్రీమద్వాల్మీకిరామాయణే తు - కౌసల్యాకైకేయీసుమిత్రాసంప్రదానకహవిష్కర్మకదానకర్తృత్వం దశరథస్యైకస్యైవ ప్రతిపాద్యతే - తస్మాద్గ్రంథయోః పరస్పరం విరోధో దుష్పరిహార ఏవ న చ వాల్మీకిరామాయణస్థస్య - దదావితిపదస్య ణిజర్థత్వం పరికల్ప్య - కౌసల్యయా కైకేయ్యా చ దాపయామాసేత్యర్థపరికల్పనేన విరోధ ఇతి వాచ్యమ్ - ఉక్తవ్యాఖ్యానే దదావితి పదస్య దత్తవానిత్యర్థస్యోక్తత్వేన తద్విరోధాపత్తేః - కించ - వాల్మీకిరామాయణే - బాలకాండే షోడశసర్గే వింశతితమశ్లోకః భార్యాణామనురూపాణామశ్నీతేతి ప్రయచ్ఛవై, తాసు త్వం ప్రాప్స్యసే పుత్రాన్ యదర్థం యజసే నృప ఇతి శ్లోకేన తిసృణామపి పత్నీనామవిశేషేణ పాయసప్రదానస్య - ప్రాజాపత్యపురుషవచనవిహితత్వాత్ - తత్ర ణిజర్థాంతర్భావే దశరథస్య కౌసల్యాకైకేయ్యుద్దేశ్యకపాయసప్రదానకర్తృత్వానుపపత్తిః ప్రాజాపత్యపురుష వచనోల్లంఘనదోషాపత్తిశ్చ - దదావిత్యస్య దాపయామాసేత్యర్థపరికల్పనే దానేన కర్తృత్వాంశవిరోధస్తదవస్థ ఏవ - ఏవమధ్యాత్మరామాయణే - బాలకాండే ద్వితీయసర్గే శ్లోకః

తస్మాత్క్షీరసముద్రతీరమగమద్బ్రహ్మాపి దేవైర్వృతో దేవ్యా చాఖిలలోకహృత్స్థమజరం సర్వజ్ఞమీశం హరిమ్, అస్తౌషీచ్ఛ్రుతిసిద్ధనిర్మలపదైః స్తోత్రైః పురాణోద్భవైర్భక్త్యా గద్గదయా గిరా తివిమలైరానందబాష్పైర్వృతః

అనేన శ్లోకేన దేవైస్సహితస్య చతుర్ముఖస్య - క్షీరసాగరగమనానంతరం తత్రత్య విష్ణోర్దర్శన సంభాషణస్తవనాదికం ప్రతిపాద్యతే - వాల్మీకిరామాయణే-బాలకాండే పంచదశసర్గే పంచమశ్లోకః "తాస్సమేత్య యథాన్యాయం తస్మిన్సదసి దేవతాః," ఇత్యుపక్రమ్య షోడశశ్లోకః "ఏతస్మిన్నంతరే విష్ణురుపయాతో మహాద్యుతిః, శంఖచక్రగదాపాణిః పీతవాసాజగత్పతిః" తత్రైవ అష్టాదశశ్లోకః "తమబ్రువంత్సురాస్సర్వే తమభిష్టూయ సన్నతాః," ఇత్యంతశ్లోకైః దశరథయాగీయసదసి-బ్రహ్మాదీనాం విద్యమానదశాయాముపయాతస్య శ్రీమన్నారాయణస్య-దర్శనసంభాషణాదికం ప్రతిపాద్యత ఇతి విరోధాంతరం దుష్పరిహారమ్-తస్మాద్గ్రంథానాం పరస్పరవిరోధపరిహారః కల్పభేదాభిప్రాయేణైవ కల్పనీయ ఇతి - ప్రకృతేపి పాయసవిభాగవిరోధస్య తయైవ రీత్యా పరిహారసంభవేన అతిక్లిష్టార్థకల్పనం కిమర్థమితి ప్రతిభాతి న చ వాల్మీకిమహర్షిణా అర్ధాదర్ధం దదౌ చాపీత్యత్ర - చశబ్దాపిశబ్దయోః - ప్రయుక్తత్వేన - చశబ్దాపిశబ్దాన్యతరావ్యయేన - పూర్వార్ధవృత్తి కౌసల్యాయై - ఇతి పదస్యదదావితి పదస్య చ సముచ్చీయమానతయా - సముచ్చీయమానతాదృశపదద్వయప్రతీయమానస్య - కౌసల్యోద్దేశ్యక హవిష్కర్మకదానరూపార్థస్య-కథంపరిత్యాగ ఇతి వాచ్యం-అత్ర చశబ్దసార్థక్యం సాధయితుమేతాదృశార్థకల్పనే ఉత్తరశ్లోకే కైకేయ్యై చావశిష్టార్ధమిత్యత్ర చశబ్దస్య సత్త్వేన తత్సార్థక్యాయ యస్యాః కస్యాశ్చిత్పాయసవిభాగః ప్రసజ్యేత-ఏవం తదుత్తరశ్లోకేపి ప్ర

దదౌ చావశిష్టార్ధమిత్యత్ర చశబ్దసార్థక్యానురోధేన తదన్యోద్దేశ్యకపాయసవిభా
గోపి ప్రసజ్యేత-సచాప్రసిద్ధః-తస్మాద్వాల్మీకిమహర్షిణా నివేశితప్రకృతశ్లోకత్రయఘ
టకచశబ్దానాం-ఉద్దేశ్యభేదేపి పాయసదానస్య తత్కర్తుశ్చ పౌనఃపున్యద్యోతకత్వ
మేవ ప్రయోజనం నాన్యదితి ఉక్తవ్యాఖ్యానే దోషోద్ఘాటనం కృతమిత్యాగ్రహోన
కర్తవ్యః కింతు అనేకవ్యాఖ్యాన విరుద్ధతయా ప్రతిపాదితత్వేనతదర్థకల్పనం కించి
దుపకరమవలంబత ఇతి అనేకవ్యాఖ్యానదర్శనశీలానాం పండితానాం స్వయమేవ
స్ఫురతీతి చ రామాయణార్థోపబృంహకపురాణాదిషు 'చతుర్ధాత్మానమేవాహ'
మితి 'మాం విభజ్య చతుర్విధ' మితి 'ఆత్మానంచతురోభాగా' నితి 'కృత్వాత్మానం
చతుర్విధ' మితి సర్వత్ర ఆత్మశబ్దస్య అస్మచ్ఛబ్దస్య చ శ్రూయమాణత్వేన శ్రీరా
మస్య చతుర్ధాంశభాగిత్వం బహుప్రమాణసిద్ధమితి నిరుక్తార్థోపి సంప్రతిపన్న ఏవేతీ
వాచ్యం ఉక్తప్రమాణేషు శ్రూయమాణాత్మన్శబ్దస్య కింభగవద్దేహపరత్వం ఆహో
స్విదవతారజీవపరత్వం వా శుద్ధచైతన్యరూపాంతరాత్మపరత్వం వా-నాద్యః ఏకస్యై
వ దేహస్య చతుర్ధా విభాగా సంభవేన తదుక్తేశ్శశవిషాణసోదరత్వాత్-న ద్వితీ
యః-జీవస్య ఏకశరీరసద్భావ దశాయాం దేహాంతరస్యాప్రసిద్ధత్వాత్ - నతృతీయః
తస్య అపరిచ్ఛిన్నతయా విభాగప్రసక్తేరేవానవకాశాత్ -తస్మాత్కస్య విభాగ ఇత్యా
క్షేపే-ఆత్మశబ్దస్య ఆత్మాత్మీయాన్యతరపరత్వేన-ఆత్మా శ్రీరామః ఆత్మీయాని తల్ప
శంఖసుదర్శనాని - తదాత్మకత్వాల్లక్ష్మణాదీనామపి-ఆత్మత్వేన వ్యవహృతం భగ
వతా-అథవా-ఆత్మలీలావిభూతిరూపాం శక్తిం పాయసే నిగూహ్య-తాదృశభాగ
తారతమ్యానురోధేన తచ్ఛక్తి తారతమ్యం ప్రదర్శయితుమాత్మన్శబ్దః ప్రయుక్త
ఇతి వార్థోపపత్తిసంభవాదిత్యలం పల్లవితేన లక్ష్మణాదీనామాని శేషాద్యాత్మకత్వం
పురాణాంతరేషు స్పష్టం అన్యత్సర్వం రమణీయం ఇతి శ్రీమదాత్రేయవంశకలశజ
లధికౌస్తుభేన, శ్రీమదనంతనారాయణ సూర్యానుజన్మనా, వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రి
ణావిరచితే శ్రీమద్వాల్మీకిమహర్షిహృదయస్థితాంతరార్థప్రకాశకే శ్రీమద్రామాయ
ణరహస్యరత్నాకరే పాయసవిభాగప్రకరణం నామ ద్వితీయస్తరంగస్సమాప్తః

తృతీయస్తరంగప్రారంభః

పూర్వస్మిన్ ప్రకరణే పాయసప్రాశనకాలవిలంబానుసారేణ-శ్రీరామలక్ష్మణభర
తశత్రుఘ్నానాముత్పత్తిర్దర్శితా తేషు శ్రీరామశత్రుఘ్నయోః జ్యైష్ఠకానిష్ఠ్యవిష
యే వివాదప్రసక్తిరేవ నాస్తి-లక్ష్మణభరతవిషయే తు క్వచిల్లక్ష్మణస్య జ్యైష్ఠ్యం ప్రతి
పాద్యతే-క్వచిద్భరతస్యజ్యైష్ఠ్యం ప్రతిపాద్యతే తస్మాదేతదుభయోః-కస్యజ్యైష్ఠ్యం
కస్య వా కానిష్ఠ్య మితి విచికిత్సాయాం తన్నిర్ణయార్థం తృతీయస్తరంగ ఆరభ్య
తే-తథాహి బాలకాండే అష్టాదశసర్గే చతుర్దశశ్లోకః పుష్యే జాతస్తు భరతో మీ
నలగ్నే ప్రసన్నధీః, సార్పే జాతౌ తు సౌమిత్రీ కులీరేభ్యుదితే రవావితి ఏతచ్ఛ్లో
కార్థపర్యాలోచనయా-శ్రీరామోత్పత్తిదినాపేక్షయా - పరదినే పుష్యనక్షత్రే-భర

తోత్పత్తిరితి స్పష్టీభవతి- ఏవం తదుత్తరదినే- ఆశ్లేషానక్షత్రయుక్తే-ఉదయకాలే-లక్ష్మణశత్రుఘ్నయోరుత్పత్తిరిత్యర్థః ఏతదుత్తరార్ధేన స్పష్టీభవతి- ఏవం చ సతి-జ్యైష్ఠ్యకానిష్ఠ్యయోః - కాలికపరత్వాఽపరత్వరూపతయా - లక్ష్మణనిష్ఠసూర్యోదయసూర్యాస్తమయావలోకయితృత్వాపేక్షయా - భరతే అధికసూర్యోదయసూర్యాస్తమయావలోకయితృత్వరూపకాలికపరత్వమవ్యాహతమితి - లక్ష్మణాపేక్షయా భరతో జ్యేష్ఠ ఏవ-నను భరతస్యైవ జ్యైష్ఠ్యే లక్ష్మణోద్దేశ్యకభరతకర్తృకనమనేచ్ఛాప్రసక్తేరప్యనవకాశతయా కథం లక్ష్మణం ప్రతి భరతేనాభివందనం కృతం తథాహి-అయోధ్యాకాండే ఏకోనశతతమేసర్గే సప్తదశశ్లోకః ఇతి లోకసమాక్రుష్టః పాదేష్వద్య ప్రసాదయన్, రామస్య నిపతిష్యామి సీతాయా లక్ష్మణస్య వా అత్ర భరతో లక్ష్మణస్యాభివాదనం కర్తుముద్యుక్త ఇత్యర్థస్సంగచ్ఛతే కించ-యుద్ధకాండే త్రింశాధికశతతమసర్గే చత్వారింశత్తమశ్లోకః అంకే భరతమారోప్య ముదితః పరిషస్వజే, తతో లక్ష్మణమాసాద్య వైదేహీం చ పరంతపః, అభివాద్య తతః ప్రీతో భరతో నామ చాబ్రవీదితి

అత్ర లక్ష్మణమాసాద్య అభివాద్య నామ చాబ్రవీదితి కంఠోక్త్యా లక్ష్మణం ప్రతి భరతేనాభివాదనం కృతమిత్యర్థః స్ఫుటీభవతి ఏవం బాలకాండే త్రిసప్తతితమసర్గే ఏకోనత్రింశశ్శ్లోకః

ఏవం దత్వా తతస్సీతాం మంత్రోదకపురస్కృతామ్, అబ్రవీజ్జనకో రాజా హర్షేణాభిపరిప్లుతః లక్ష్మణాగచ్ఛ భద్రం తే ఊర్మిళాముద్యతాం మయా, ప్రతీచ్ఛ పాణిం గృహ్ణీష్వ మాభూత్కాలస్య పర్యయః తమేవ ముక్త్వా భరతం జనకశ్చాభ్యభాషత, గృహాణ పాణిం మాండవ్యాః పాణినా రఘునందన శత్రుఘ్నం చాపి ధర్మాత్మా అబ్రవీజ్జనకేశ్వరః, శ్రుతకీర్త్యా మహాబాహో పాణిం గృహ్ణీష్వ పాణినా

అత్ర శ్రీరామాదీనాం వివాహసమయే జనకేన ప్రథమతః శ్రీరామముద్దిశ్య సీతా దత్తా-తతో లక్ష్మణముద్దిశ్య స్వసుతా చోర్మిళా దత్తా తతః పరంభరతముద్దిశ్య మాండవ్యాఖ్యా భ్రాతృసుతా దత్తా-తతశ్శత్రుఘ్నముద్దిశ్య శ్రుతకీర్త్యాఖ్యా భ్రాతృసుతా దత్తేతి-ఏవం కన్యాప్రదానేపి రామాదనంతరం జనకేన లక్ష్మణ ఏవోద్దిష్టః నతు భరతః-అయమేవ క్రమః అధ్యాత్మరామాయణే బాలకాండే షష్ఠసర్గే దర్శితః

“తతస్సీతాం కరే ధృత్వా సాక్షతోదక పూర్వకమ్, రామాయ ప్రదదౌ ప్రీత్యా పాణిగ్రహవిధానతః సీతాకమలపత్రాక్షీ స్వర్ణముక్తాదిభూషితా, దీయతే మే సుతా తుభ్యం ప్రీతో భవ రఘూత్తమ ఇతి ప్రీతేన మనసా సీతాం రామకరేఽర్పయన్, ముమోద జనకో లక్ష్మీం క్షీరాబ్ధిరివ విష్ణవే. ఊర్మిళాం స్వౌరసీం కన్యాం లక్ష్మణాయ

దదౌ తదా, తథైవ శ్రుతకీర్తిం చ మాండవీం భ్రాతృకన్యకే.
భరతాయ దదావేకాం శత్రుఘ్నాయాపరాం దదౌ చత్వారో
దారసంపన్నా భ్రాతరశ్శుభలక్షణా" ఇతి

ఏవమన్యేష్వపి రామాయణేషు-కన్యాప్రదానప్రకరణేష్వయమేవ క్రమస్స్పష్టతయా ప్రతిపాదితః-ఏవం చ సతి-న కనిష్ఠం ప్రతి జ్యేష్ఠస్యాభివాదనం కర్తుం న్యాయ్యం-నాపి జ్యేష్ఠస్య కన్యాదానాత్పూర్వం కనిష్ఠస్య కన్యాప్రదానం కర్తుం యుక్తం తస్మాదేతేన యుక్తిద్వయేన భరతాల్లక్ష్మణ ఏవ జ్యేష్ఠ ఇతి చేన్న, కతకతిలకమాహేశ్వరతీర్థీయగోవిందరాజీయాద్యనేకవ్యాఖ్యానావలోకనేన తాదృశశ్లోకద్వయస్య అర్థాంతరోపపత్తి సంభవాత్, భరతేన లక్ష్మణం ప్రత్యభివాదనం న కృతం-నాపి భరతవివాహాత్పూర్వం లక్ష్మణస్య కన్యాప్రదానం - తథాహి ఇతి లోకసమాక్రుష్ట ఇతి శ్లోకస్యాయమర్థః అత్ర లక్ష్మణస్యేతి ద్వితీయార్థే షష్ఠీ-లక్ష్మణస్య లక్ష్మణమిత్యర్థః-తథాచ లక్ష్మణం ప్రసాదయన్ - ప్రీతివచనైరనురంజయన్ రామస్య సీతాయాశ్చ పాదేషు నిపతిష్యామీత్యర్థః - యద్వా-మన్మాతృదుర్వచనప్రయుక్తద్వేషం సంస్మృత్య నిర్దుష్టే మయి - యది సీతా వా శ్రీరామో వా కుప్యతి-తదా సీతారామయోః పాదేషు నిపతిష్యామి-తస్మిన్ కాలే యది లక్ష్మణః కైకేయీదుర్వాక్యాన్యుద్ఘాట్య భక్తపరాధీనస్య శ్రీరామచంద్రస్య పూర్వద్వేషం స్మారయతి-తదా-ప్రసాదయన్ హస్తచుబుకాది స్పర్శనైస్తమనురంజయన్ తస్యాపి పాదయోర్నిపతిష్యామీత్యర్థః-అత్ర వేతి వికల్పార్థకావ్యయప్రయోగేణ సర్వశాస్త్రనిషిద్ధమపి-కనిష్ఠాభివందనం కృత్వాపి తం-లక్ష్మణమనునయామీత్యర్థస్సూచ్యతే-ఏతేన భరతస్య శ్రీరామప్రసాదసంపాదనే విశేషానురాగో వ్యజ్యతే నతు భరతస్య లక్ష్మణం ప్రత్యభివందనం విధీయత ఇతి శ్లోకాభిప్రాయః-ఏవముత్తరత్రాపి యుద్ధకాండస్థశ్లోకస్యార్థో వర్ణనీయః-తథాహి-శ్లో-"అంకే భరతమారోప్య ముదితః పరిషస్వజే, తతో లక్ష్మణమాసాద్య వైదేహీంచ పరంతపః అభివాద్య తతః ప్రీతో భరతో నామ చాబ్రవీత్" ఇతి

అస్యార్థః అత్ర భరతః ఆలింగనకుశలప్రశ్నాది సత్కారైః లక్ష్మణమాసాద్య ప్రాప్యేత్యర్థః-తతః తదనంతరం వైదేహీం చాభివాద్య స్వనామ చాబ్రవీదిత్యనేన యథాశాస్త్రం ప్రవరోచ్చారణపూర్వకస్వకీయశర్మగ్రహణపురస్సరం వైదేహ్యుద్దేశ్యకాభివాదనం కృతవానిత్యర్థస్సూచ్యతే - ఏతమేవార్థం వాల్మీకిమహర్షిహృదయాంతరస్థితమనుసృత్య తత్వసంగ్రహరామాయణే స్పష్టతయా లక్ష్మణేనాభివందితో భరత ఇతి ప్రతిపాద్యతే యుద్ధకాండస్థ అష్టత్రింశసర్గే శ్లోకః వవందే భరతో భ్రాతా వైదేహీం చ పరంతపః, రామేణాపి పరిష్వక్తో లక్ష్మణేనాభివాదిత ఇతి

అత్ర లక్ష్మణేనాభివాదిత ఇతి కంఠోక్త్యా భరతస్యైవ లక్ష్మణాపేక్షయా జ్యైష్ఠ్యం సిద్ధమిత్యర్థస్స్పష్టో భవతి-న చ తర్హి భరతస్య జ్యేష్ఠస్య అనూఢస్య సద్భావ

దశాయాం కథం జనకేన లక్ష్మణస్య కనిష్ఠస్య కన్యాప్రదానం కృతమితివాచ్యంకన్యా
ప్రదానసమయే జనకేన శ్రీరామాయ మంత్రోదకపురస్సరం సీతాప్రదానకరణా
నంతరం లక్ష్మణభరత శత్రుఘ్నాన్ ప్రతిసంబోధ్య యూయమూర్మిళామాండవీశ్రు
తకీర్తీనాం పాణిగ్రహణం కురుతేతి వచనమాత్రస్యైవోక్తత్వాత్ శ్రీరామాయ
యథా మంత్రోదకపురస్సరం కన్యాదానం కృతం న తథా లక్ష్మణాయ జనకేన కృత
మితి - భరతకన్యాదానాత్పూర్వం లక్ష్మణకన్యా దానస్య తాదృశశ్లోకే అప్రతిపాద
నాచ్చ న విరోధః-అత్ర గోవిందరాజీయే-ఏకోదరయోరేవ మధ్యే జ్యేష్ఠస్యానూఢ
స్య సద్భావే కనిష్ఠస్య పాణిగ్రహణం నిషిద్ధం - లక్ష్మణభరతయోర్భిన్నోదరతయా
భరతకన్యాదానాత్పూర్వం లక్ష్మణస్య జనకేన కన్యాదానం కృతమపి న దోష ఇత్యా
హుః - అథవా - తస్మిన్నేవ సర్గే ఉపరిగ్రంథే శ్లో * చత్వారస్తే చతసృణాం
వసిష్ఠానుమతే స్థితాః-ఇతి వచనేన-యథోక్తేన తథాచక్రురితి వచనేనాపి సర్వజ్ఞేన
వరిష్ఠేన వసిష్ఠేన చోదితా భరతలక్ష్మణశత్రుఘ్నాః యథాశాస్త్రం జ్యేష్ఠానుక్రమి
కతయా పాణీన్ జగృహురిత్యర్థస్సంగచ్ఛతే-అత్ర సీతావివాహప్రకరణే పూర్వో
త్తరగ్రంథపర్యాలోచనయా వివాహకాల ఏవం నిశ్చీయతే తథాహి-వివాహకాల
నిర్ణాయకప్రమాణాని నిరూప్యంతే బాలకాండే ఏకసప్తతిసర్గే చతుర్వింశశ్లోకః-
మఘా హ్యద్య మహాబాహో తృతీయే దివసే ప్రభో, ఫల్గున్యాముత్తరే రాజన్
తస్మిన్ వైవాహికం కురు * ఏవం ద్విసప్తతితమసర్గే ద్వాదశశ్లోకః-ఏకాహ్నా రాజపు
త్రీణాం చతసృణాం మహామునే, పాణీన్ గృహ్ణంతు చత్వారః రాజపుత్రా మహా
బలాః ఉత్తరే దివసే బ్రహ్మన్ ఫల్గునీభ్యాం మనీషిణః, వైవాహికం ప్రశంసంతి
భగో యత్ర ప్రజాపతిః * ఇతి వచనద్వయేన భగదేవతాకోత్తరఫల్గునీనక్షత్రఘటి
తశుభదినే రామాదీనాం చతుర్ణాం వివాహో జాతా ఇత్యర్థో లభ్యతే-తస్మిన్నేవ
దినే రామాదీనాం చతుర్ణామపి జన్మనక్షత్రప్రయుక్త చంద్రతారాబలయోస్స
త్త్వాత్-తథాహి శ్రీరామస్య పునర్వసూ నక్షత్రజాతత్వేన పునర్వసూనక్షత్ర
మారభ్య గణనాయాముత్తరఫల్గునీ సాధనతారా భరత జన్మనక్షత్రీభూత పుష్య
నక్షత్రాది గణనాయాం భరతస్య ప్రత్యక్తారా లక్ష్మణశత్రుఘ్నయోరాశ్రేషానక్ష
త్రోత్పన్నతయా తదాదిగణనాయాం క్షేమతారా అత్ర ద్వితీయతృతీయచంద్రయో
రన్యతరశ్శుభదః-నచ భరతస్య ప్రత్యక్తారాయా విషమత్వేన కథంతస్యాం వివాహః
కృత ఇతి వాచ్యం-"వివాహే ప్రత్యగుత్తమ"మితి విశేషవచనబలాత్-వివాహ
విషయే ప్రత్యక్తారాయాస్సర్వోత్తమత్వమితి బోధ్యం నన్వేవమపి బహుషు ప్రమా
ణేషు ఏకోదరాణామేకకాలావచ్ఛేదేన వివాహస్య నిషిద్ధతయా కథమత్ర వసి
ష్ఠాదిభిర్మహర్షిభిః స్మృతికర్తృభిరేకోదరయోర్లక్ష్మణశత్రుఘ్నయోరేకకాలే వివా
హః కారిత ఇతి తథాహి కాలామృతే ప్రథమశతకే ఏకోనషష్టితమశ్లోకః-ఏకస్యాపి
సుతాద్వయం న విహితం నాప్యేకజన్యద్వయోఃఏకస్మిన్నుదయే ద్వయోశ్చవరయో
ర్ధద్యాన్న పుత్రీద్వయమ్, పుత్రీపుత్ర శుభద్వయం న యౌగపత్యం కార్యం న పుత్ర

ద్వయోరుద్వాహం వ్రతయుగ్మమేకభవనే నాప్యన్యయోస్తద్ద్వయమ్ ఇతి అనేన
వచనేన ఏకోదరవివాహద్వయస్య ఏకకాలే నిషేధప్రతిపాదనాదితిచేన్న ఏకోదర
త్వేపి యమళయోర్విశేషవిధేర్బార్హస్పత్యే శ్రుతత్వాత్ తథాహి

శ్లో॥ ఏకస్మిన్ వత్సరే చైక వాసరే మంటపేఽపి చ,
కర్తవ్యం మంగళం స్వస్రోర్భ్రాత్రోర్యమళజాతయోః
గణశః క్రియమాణానాం యుగపన్మాతృపూజనమ్,
నాందీముఖం భవేదేకం హోమతంత్రాః పృథక్పృథక్

అనేన వచనద్వయేన లక్ష్మణశత్రుఘ్నయో ర్యమళజాతత్వేన తయో రేక కా
లావచ్ఛిన్నవివాహకరణం యుక్తమిత్యర్థః స్పష్టో భవతి-అతఏవ విశ్వామిత్రవసిష్ఠా
భ్యాం జనకం ప్రతి కన్యావరణం కృతమిత్యపి సంగచ్ఛతే - తథాహి బాలకాండే
సప్తతితమసర్గే షట్చత్వారింశశ్లోకః రామలక్ష్మణయోరర్థే త్వత్సుతే వరయే నృప,
సదృశాభ్యాం నరశ్రేష్ఠ సదృశ్యౌ దాతుమర్హసి ఏవమేతస్మిన్ కాండే ద్విసప్తతి
తమసర్గే షష్ఠశ్లోకః భరతస్య కుమారస్య శత్రుఘ్నస్య చ ధీమతః, వరయేమ సుతే
రాజన్ తయోరర్థే మహాత్మనోరితి అత్ర వచనద్వయస్యాయం భావః శైవధ
నుర్భంజనానంతరం జనకేన-అస్యైవ శ్రీరామస్య సీతా దాతవ్యేతి ప్రతిజ్ఞాతం తత్రైవ
బాలకాండే సప్తషష్టితమసర్గే త్రయోవింశశ్లోకః *మమ సత్యా ప్రతిజ్ఞా చ వీర్య
శుల్కేతి కౌశిక, సీతా ప్రాణైర్బహుమతా దేయా రామాయ మే సుతా ఇతి వచ
నేన ప్రతిపాదనాత్*తత్రైవ అయోధ్యాం ప్రతి శ్రీరామవివాహవార్తాపురస్సరం
దూతప్రేషణానంతరం-వసిష్ఠాదిసహితస్య దశరథస్య మిథిలానగరప్రవేశాత్పరం జన
కేన కుశధ్వజాదిభిస్సహ పునరప్యేవమాలోచితం స్వాభిమానపుత్ర్యాస్సీతాయాః
వివాహే క్రియమాణే స్వౌరస్యా ఊర్మిళాయాః-వివాహాకరణం నైవన్యాయ్యం-
తస్మాదదృష్టపూర్వసౌందర్యగాంభీర్యౌదార్యశౌర్యాదిలక్షణాయ లక్ష్మణాయ ఇ
మాం దాస్యామీతితదాంతరీయవృత్తాంతం సద్యఏవ మంత్రిముఖేన జ్ఞాత్వా సర్వ
శ్రేష్ఠేన వసిష్ఠేన కన్యార్థం యాచయేత్ప్రాజ్ఞ ఇతి న్యాయమనుసృత్య-జనకభవనగ
మనపురస్సరం-జనకం ప్రతి లక్ష్మణాయ ఊర్మిళా ప్రార్థితా తతః కతిపయైరేవ క్షణైః-
సత్యగ్రజే భరతే లక్ష్మణస్య కథంవివాహః కథంవా జనకరాజమనోరథసాఫల్యమిత్య
నుచింత్య-విశ్వామిత్రేణ భరతశత్రుఘ్నయోర్మాండవీశ్రుతకీర్త్యౌ ప్రార్థితే ఇతి-ఏవంచ
పూర్వోత్తరగ్రంథపర్యాలోచనయా భరతస్యైవ జ్యైష్ఠ్యం సిద్ధ్యతి అన్యచ్చ-అ
యోధ్యాకాండేఅష్టమసర్గే పంచమశ్లోకః భరతాదేవ రామస్య రాజ్యసాధారణాద్భ
యమ్,తద్విచింత్యవిషణ్ణాస్మి భయంభీతాద్ధిజాయత ఇతికైకేయీం ప్రతిమంథరోక్తిః
అత్రభరతాదేవేత్యవధారణార్థకైవకారేణలక్ష్మణశత్రుఘ్నాపేక్షయా భరతే జ్యై
ష్ఠ్యంవర్తతఇతి సర్వజనవిదితోయమర్థో మంథరయాపిజ్ఞాతోఽభవదిత్యప్యూహ్యం-
కించ అయమేవార్థో దశరథేనాపి కంఠోక్త్యా అభిహితః-అయోధ్యాకాండే చతుర్థ
సర్గేపంచవింశశ్లోకః విప్రోషితశ్చ భరతో యావదేవ పురాదితః,తావదేవాభిషేకస్తే

ప్రాప్తకాలో మతో మమ కామం ఖలు సతాం వృత్తే భ్రాతా తే భరతస్స్థితః, జ్యేష్ఠానువర్తీ ధర్మాత్మా సానుక్రోశో జితేంద్రియః అత్ర ప్రోషిత భరతాగమనాత్పూర్వమేవ-శ్రీరామమూర్తేః పట్టాభిషేకః కార్య ఇత్యుక్త్యా-సతి రామే భరతస్యాపి రాజ్యార్హత్వం న్యాయ్యమితి ద్యోతితం-నను తర్హి సర్వజ్యేష్ఠత్వాదిసద్గుణాభిరామస్య శ్రీరామస్య సద్భావదశాయాం-తస్యైవ రాజ్యార్హత్వం-సర్వవైదికలౌకికతంత్రసిద్ధమితి కథమత్ర దశరథేన శాస్త్రసిద్ధాంతితార్థ విరుద్ధార్థప్రకటనపురస్సరం-శ్రీరామభరతయోరుభయోరపి-రాజ్యపరిపాలనవిషయే సామ్యం ప్రతిపాదితమితి చేత్ అత్రేదం తత్త్వం-దశరథస్య రాజ్యపరిపాలనకాలే-కైకేయీ వివాహాత్పూర్వమేవం ప్రవృత్తా కథాత్రానుసంధేయా-సా చ పురాణాంతరప్రసిద్ధా-తథాహి-దశరథస్స్వకీయరాజ్యపరిపాలన ధురంధరస్సంత్సుఖమువాస - తదా కేకయరాజస్య కైకేయ్యాఖ్యమతిరుచిరతనురుచి సశరీరం సౌందర్యమివ రమణీయం రమణీరత్నమజని-తదీయవివాహోచితవయః ప్రాప్త్యనంతరం తదీయసౌందర్యలావణ్యాది సంపదాకర్ణనజనితమనోజ తంత్రైకవ్యథాపుత్రరాహిత్య ప్రయుక్తమనోవ్యథాద్వయ ద్విగుణిత రమణీమణీ పాణిగ్రహణవిషయకమనోరథో దశరథః కేకయరాజ సమీపముపగమ్య తాం ప్రార్థయామాస తతో రాజా-కేకయః తథాస్త్విత్యుదీర్య-వివాహశాయికం సర్వం సంగమయ్య - శుభముహూర్తే కన్యా ప్రదానసమయే-కాంచనవాచమువాచ-కిమితి చేత్ యద్యస్యాం జాయమానస్యైవ తనయస్య త్వదీయరాజ్యపరిపాలనానంతరభావి రాజ్యపట్టాభిషేకం కురుషే-తర్హి దాస్యామి-నోచేన్న దాస్యామి-త్వమస్యామేవ-తామస్యాంగచ్ఛేత్యవోచత్-తతో దశరథస్స్వమనోరథ పరిపూరణాయ-యతమానస్సన్-మమ తనయా యది భవేయుస్తదా-తేషామన్యతమస్య తనయస్య పట్టబంధకాలే త్వయా యద్యహం స్మారితస్స్యాం తదా తథైవ కుర్యామితి ప్రతిజ్ఞాయ-కైకేయీముదవహాత్ - తస్మాద్విప్రోషితశ్చ భరత ఇతి సమ్యగుక్తం దశరథేన ఏవం చ సతి-భరతస్య సాకేత పురసద్భావదశాయాం-శ్రీరామస్యైవ రాజ్యానర్హత్వే-లక్ష్మణాదీనాం రాజ్యానర్హత్వం కైముతికన్యాయసిద్ధం-ఏవమాద్యనేక హేతుభిర్లక్ష్మణాపేక్షయా భరతే జ్యైష్ఠ్యం సిద్ధం న చ లక్ష్మణే రామానుజశబ్దప్రయోగవత్ భరతానుజ ఇతి శబ్దప్రయోగాభావాత్-కథముక్తార్థే ప్రామాణ్యనిశ్చయ ఇతి వాచ్యం యుద్ధకాండే వాల్మీకిమహర్షిణా తథైవ ప్రయోగకరణస్యాపి దర్శనాత్-తథాహి-యుద్ధకాండే ఏకోనషష్టితమసర్గే ద్వాదశాధికశతతమశ్లోకః హిమవాన్ మందరో మేరుస్త్రైలోక్యం వా సహామరైః, శక్యం భుజాభ్యాముద్ధర్తుం న సంఖ్యే భరతానుజః అత్ర లక్ష్మణముద్దిశ్య భరతానుజశబ్దప్రయోగస్య వాల్మీకిమహర్షిణా సాక్షాత్కరోక్త్యా భరతస్య జ్యైష్ఠ్యమనేనైవ సిధ్యతి-తర్హి రామానుజశబ్దప్రయోగస్య కా గతిరితి చేత్-శ్రీరామలక్ష్మణయోః పరస్పరం ప్రత్యాసత్త్యభిప్రాయాత్ - లక్ష్మణస్య

శేషావతారత్వేన "రామానుజస్త్వాదిశేషే" ఇతి కోశబలాద్వా రామానుజత్వ
వ్యవహారఉపపద్యత ఇతి అనవద్యమ్

ఇతి శ్రీమదాత్రేయవంశకలశ జలధికౌస్తుభేన వావిళ్ల అనంత నారాయణ
సూర్యసుజేన రామస్వామిశాస్త్రిణా విరచితే శ్రీమద్వాల్మీకిమహర్షిహృదయస్థితాం
తరార్థప్రకాశకే శ్రీమద్రామాయణ రహస్యరత్నాకరే లక్ష్మణభరతయోః కాని
ష్ఠ్యజ్యైష్ఠ్యవిచారోనామ తృతీయస్తరంగః

చతుర్థస్తరంగ ప్రారంభః

పూర్వతరంగే-భరతలక్ష్మణయోః జ్యైష్ఠ్యకానిష్ఠ్యనిర్ణయ ప్రయోజకత్వ
సంగత్యా-శ్రీరామలక్ష్మణభరతశత్రుఘ్నానాం-వివాహః ప్రసక్తః-తేషాం మధ్యే -
సీతారామయోర్వివాహకాలే ఏతాదృశం వయ ఇతి-వాల్మీకిమహర్షిణా కంఠరవః
క్వాపి నాభిహితం-అనుక్తమన్యతో గ్రాహ్యమితి న్యాయేన శ్రీరామాయణార్థోప
బృంహక వాల్మీకిచరితాగస్త్యరామాయణ-దౌర్వాసరామాయణ - హనూమద్రా
మాయణ పాద్మభవిష్యోత్తరాద్యనేకపురాణావమర్శనే సతి - శ్రీరామాపేక్షయా
శ్రీసీతాదేవ్యాః ఏవ వయోధికత్వం ప్రతీయతే-కించ వాల్మీకిరామాయణస్థ సీతా
రామవయః ప్రతిపాదనస్థలేషు పరస్పరవిరుద్ధతయా న్యూనాధికభావనిర్ణయానవబో
ధేన చ సందిగ్ధత్వాత్-తన్నిర్ణయానురోధేన పురాణాంతరాద్యవలోకనేసతి-అధిక
వయస్సహితాయాస్సీతాయాః అల్పవయోభిరామస్య శ్రీరామస్య చ జనకవసి
ష్ఠాదిభిర్విశిష్టశిష్టైర్వివాహకర్మ కథమాచరితమిత్యాశంకాయాం-ప్రథమతః పూర్వ
పక్షానువాదపురస్సరం సప్రమాణైర్వచనైస్సిద్ధాంతితార్థ ప్రదర్శనార్థం చతుర్థస్త
రంగ ఆరభ్యతే తత్ర పూర్వపక్షక్రమః నను శ్రీమద్వాల్మీకిరామాయణాద్యర్థోప
బృంహకపురాణాంతరాద్యవలోకనేన శ్రీరామాపేక్షయా శ్రీసీతాదేవ్యాః వయో
ధికత్వం ప్రతీయతే తథాహి-వాల్మీకిరామాయణే బాలకాండే వింశతిసర్గే ద్వితీ
యశ్లోకః విశ్వామిత్రం ప్రతి దశరథోక్తిః-ఊనషోడశవర్షో మే రామో రాజీవలో
చనః, న యుద్ధయోగ్యతామస్య పశ్యామి సహ రాక్షసైః అత్ర ఊనషోడశవర్ష
ఇత్యుక్త్యా పరిపూర్ణ షోడశవర్షవత్వే కదాచిదస్య శ్రీరామమూర్తేః కించిద్వ్యా
వనప్రాప్త్యా రాక్షసైస్సాకం యోద్ధుం శక్తిర్జాయేత-నైతస్య తావంత్యపి వర్షాణి
జాతానీత్యర్థబోధేన-శైశవమేవ శ్రీరామస్య దశరథోక్త్యా సూచితం ఏవంరావ
ణం ప్రతిమారీచోక్తిః అరణ్యకాండే అష్టత్రింశేసర్గే షష్ఠశ్లోకః ప్రత్యువాచ
మహాభాగం విశ్వామిత్రం మహామునిమ్, బాలో ద్వాదశవర్షోయ మకృతాస్త్రశ్చ
రాఘవః అత్ర ద్వాదశవర్ష ఇత్యుక్త్యా పూర్వోక్తోనషోడశవర్ష ఇత్యుక్తేరేకవాక్య
త్వసంపాదనాయ ఊనషోడశశబ్దస్య పాదోనషోడశవర్షార్థకల్పనేన ద్వాదశవర్ష
లాభే సతి శ్రీరామస్య విశ్వామిత్రయజ్ఞసంరక్షణావ్యవహితోత్తరమాసద్వయభా

వ్యసీతావివాహకాలే-శైశవమవ్యాహతం-శ్రీసీతాదేవ్యాస్తు వయోధికత్వమేవ-తథాహి-వాల్మీకిరామాయణే-అయోధ్యాకాండే అష్టాదశాధికశతతమసర్గే చతుస్త్రింశశ్లోకః అనసూయాం ప్రతి సీతోక్తిః పతిసంయోగసులభం వయో దృష్ట్వా తు మే పితా, చింతామభ్యగమద్దీనో విత్తనాశాదివాధనః అత్ర మాం వయోవతీం దృష్ట్వా మత్పితా మహతీం చింతామవాపేత్యుక్త్యా వివాహకాలాత్పూర్వమేవ సీతాయాఃపతిసంయోగయోగ్యవయోయుక్తత్వమభిధీయతే-కించ-అయమేవార్థః పాద్మే-వాల్మీకిచారిత్రే చ స్పష్టః-తథాహి-సీతోత్పత్తిక్రమః-పాద్మే అథ లోకేశ్వరీ లక్ష్మీర్జనకస్య నివేశనే, శుభక్షేత్రే హలోత్ఖాతే సముద్భూతా సుమధ్యమా బాలార్కకోటిసంకాశా పద్మపత్రనిభేక్షణా, లంకాయాంవైసకశ్శ్యైష్ఠే పద్మకోశేపురా హ్యభూత్ సర్వలక్షణసంపన్నా నిత్యయౌవనశాలినీ, ధృత్వా వక్షసి చార్వంగీ మాలామమ్లానపంకజామ్ సీతాముఖేసముత్పన్నా సీతేతి భువి విశ్రుతా, తాం దృష్ట్వా జనకో రాజా కన్యాం వేదమయీం శుభామ్, ఉద్ధృత్యాపత్యభావేన పుపోష మిథిలాధిపః, జనకస్య కులే రమ్యే సర్వలోకేశ్వరప్రియా, వవృధే సర్వలోకస్య రక్షణార్థం సురేశ్వరీ ఇతి అపిచ వాల్మీకిచారిత్రే-పురాలక్ష్మీస్స్వభూజ్జాతాపద్మకోశేపరోవరే, లంకాయాం శివపూజార్థం రావణేన మహాత్మనా పద్మాన్యాహర్తుకామేనదృష్టాసా శుభలక్షణా తాం దేవీం పద్మమధ్యస్థాయౌవనస్థామయోనిజామ్ దృష్ట్వా తు కేయమితి వై రావణో విస్మయాకులః, ప్రహస్తాదిభిరాలోచ్య మంత్రిభిర్మంత్రకోవిదైః నిక్షిప్య తాం పేటికాయాం సింధుమధ్యే వ్యనిక్షిపత్, కృతార్థమివ చాత్మానం మేనేఽసౌ రాక్షసేశ్వరః సముద్రమధ్యే విక్షిప్తా నామ్నా వేదవతీ స్మృతా, పేటికాంతస్స్థితా తన్వీ మిథిలానగరం గతా నదీజలప్రవాహాచ్చ చిరకాలంస్థితా హ్యభూత్, మిథిలాయాశ్శోభకంఠం భూమేరంతర్గతాసతీఇతి అత్ర నిత్యయౌవనశాలినీ-యౌవనస్థామయోనిజామిత్యనేన ఉత్పత్తికాలఏవ సీతాదేవ్యాః యౌవనవయోవిశిష్టత్వం లభ్యతే - ఏవం చ మారీచదశరథోక్తిద్వయపర్యాలోచనయా యౌవనకలామాత్రేణాపి విహీనస్య శ్రీమతోరామస్య యౌవనసహితాయాస్సీతాయాశ్చకథంవివాహః కృత ఇతి చేత్, అత్రోచ్యతే-లోకరీత్యాస్త్రీణాం ద్వాదశవర్షప్రభృతి యౌవనప్రాదుర్భావసంభవాత్ సీతాయా అపి యౌవనప్రాప్తికథనేన ద్వాదశవర్షపరిమితవయ ఇత్యున్నేతుం శక్యతే-ఏవం చ శ్రీరామస్యాపి తావద్వర్షయుక్తత్వేన అభిధానాత్ - తెజసాం హి న వయస్సమీక్ష్యత ఇతి న్యాయేన అప్రాకృతదివ్యమూర్తేః ద్వాదశవర్షాదర్వాగేవ యౌవనప్రాప్త్యా తయోర్వివాహే న కాపి క్షతిరితి-నచ వివాహకాలే సీతాయాః శ్రీరామస్య చ ద్వాదశవర్షపరిమితవయఃకాలాభ్యుపగమే అరణ్యకాండస్థసీతోక్తిపిరోధః, తథాహి అరణ్యకాండస్థసప్తచత్వారింశే సర్గే రావణం ప్రతిసీతోక్తిః ఉషిత్వాద్వాదశసమాః ఇక్ష్వాకూణాం నివేశనే, భుంజానా మానుషాన్ భోగాంత్సర్వకామసమృద్ధినీ తతస్త్రయోదశే వర్షే రాజా

మంత్రయత ప్రభుం, ఇత్యుపక్రమ్యదశమశ్లోకః-మమ భర్తా మహాతేజావయసా పం
చవింశకః, అష్టాదశహివర్షాణి మమ జన్మ నిగణ్యతే అత్ర పూర్వం వివాహకాలే
ద్వాదశవర్షసహితాయాస్సీతాయాః వివాహానంతరంద్వాదశవత్సరాణి శ్వశురగృహే
సుఖమనుభూయ త్రయోదశవర్షే వనం ప్రవిష్టాయాస్సీతాయాః పంచవింశతివర్షవ
యస్కత్వం వక్తవ్యమేవేతి తద్విసృజ్య అష్టాదశవర్షోక్తిరసంగతేతి వాచ్యం అష్టా
దశవర్షత్వస్య జనకరాజ యజనశాలభూమ్యంతర్గతహాటక పేటికాస్ఫోటనానంతరం
జనకేనయన్మహార్తే సీతాదేవీముఖారవిందసందర్శనం కృతం తదేవ జననమిత్యుక్త
కాలాభిప్రాయేణోపపత్తేః అత్రఇత్థం తత్వం ఆదిశక్తిస్వరూపిణీ సా సీతా-పూర్వం
లంకాయామేవ పద్మ సరోవరే కస్మింశ్చిత్పద్మకోశే వేదవతీనామ్నా సంజాతా-తత్ర
పద్మాహరణార్థం శివపరిచరణాయ కృతసంచారణేన రావణేన దృష్టా సా ప్రహస్తా
దిభిరాలోచ్యనేయ మత్రస్థాప్యేతి ప్రతిపాదితా సతీకనకపేటికాయాం నిక్షిప్య
సముద్రే ప్రక్షిప్తా తతః ప్రవాహవేగవశాన్మిథిలానగరోపకంఠభూమావేవ షడ్వర్షప
ర్యంతం పేటికాయామేవ నిగూఢా సతీ ఉవాస-తతో జనకేనరాజ్ఞా యజ్ఞశాలాస
మీకరణార్థం భూమౌ హలముఖాత్కృష్టలాంగలపద్ధతిముఖేన పేటికోద్ఘాటనపూ
ర్వకం భూగర్భాత్సీతా అభ్యుత్థితా-తతః ప్రభృతి సీతేతి నామాభూత్-తతో జన
కేనపుత్రికాభిమానేనషడ్వర్షపర్యంతం పరిపాలితాభూత్-తస్మిన్నేవషష్ఠేవర్షేవివా
హః తతః పరం దశరథగృహే శ్రీరామచంద్రేణ సాకం ద్వాదశసంవత్సరాణి సుఖము
వాస తతః పరమష్టాదశేవర్షే సీతాయాః-శ్రీరామేణ వనవాస ఇతి-ఏవం చతత్రరా
వణం ప్రతిసీతోక్తిరపి స్వవివాహకాలే సీతాయాః షడ్వర్షపరిమితవయస్కత్వం చ
వనవాసే రావణానువాదకాలే-అష్టాదశవర్షవయోయుక్తత్వంచసంగచ్ఛతే-శ్రీరామ
స్యాప్యుక్తరీత్యాపంచవింశతివర్షపరిమితవయస్కత్వంచోపపద్యతఇతినకోపిదోషః-
నన్వేవమపివనవాసకాలే శ్రీరామస్య పంచవింశతివర్షవయస్కత్వే శ్రీమద్వాల్మీకిరా
మాయణే శ్రీరామం ప్రతికౌసల్యోక్తి విరోధః కథమిత్యుక్తౌ తథాహిఅయోధ్యా
కాండేవింశతితమసర్గేత్రిచత్వారింశశ్లోకః దశసప్తచవర్షాణితవజాతస్యరాఘవ, ఆసి
తాని ప్రకాంక్షంత్యామయాదుఃఖపరిక్షయమ్ ఇతిఅత్ర వనవాసప్రయాణోన్ముఖస్య
శ్రీరామస్యకౌసల్యయాకంఠోక్త్యా సప్తదశవర్షాణామేవోక్తత్వాదితిచేన్న నిఖిలధర్మ
శాస్త్రకౌశల్యయాకౌసల్యయా ఉద్దిష్టకాలస్యఉపనయనప్రభృతికత్వాభిప్రాయేణ జ
ననకాలప్రభృతికత్వాభావాత్-తథాహి- జన్మనాజాయతేశూద్రః కర్మణాజాయతే
ద్విజఇత్యనుశాసనాత్-అఖండసచ్చిదానందరూపస్యాపి శ్రీరామస్య స్వేచ్ఛాధీనత
యాకౌసల్యాగర్భజననసంభవాత్ మాయామానుషలీలాంనాటయతః పరమపురుష
స్యలోకవ్యవహారానురోధేనయద్యదాచరతి శ్రేష్ఠస్తత్తదేవేతరోజనఇతిగీతావచనా
నుసారేణచఅవశ్యంజాతకర్మాదీనామనుష్ఠేయతయా శ్రీరామస్య క్షత్రియజాతీయ
త్వేనగర్భైకాదశేషురాజన్యమితి గృహ్యసూత్రస్థబహువచనస్వారస్యానురోధేన-

గర్భనవమగర్భదశమగర్భైకాదశానాముపనయనకాలానామభిహితత్వాత్ - శ్రీరామస్య జననకాలమారభ్య అష్టమవర్షస్యైవ గర్భనవమత్వేన చ తద్వత్సరప్రభృతి గణనాయాం కృతాయాం వనవాసప్రయాణదివసస్య సప్తదశవత్సరాణామేవ సంభవాత్ - మమ భర్తాపంచవింశకఇత్యుక్తిః జననకాలాభిప్రాయికా సప్తదశేతి కౌసల్యోక్తి రుపనయనకాలాభిప్రాయికేతి సర్వమనవద్యమ్

ఇతి శ్రీమదాత్రేయవంశకలశజలధికౌస్తుభేన అనంతనారాయణ సూర్యనుజన్మనా వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రిణా విరచితే శ్రీమద్వాల్మీకిమహర్షి హృదయస్థితాంతరార్థ ప్రకాశకే శ్రీమద్రామాయణరహస్యరత్నాకరే శ్రీసీతారామయోర్వయోనిరూపణం నామ చతుర్థస్తరంగః

పంచమతరంగ ప్రారంభః

పూర్వతరంగే సీతారామయోర్వయోనిరూపణం కృతం - తత్ప్రసక్తానుప్రసక్తిరూపసంగత్యా శ్రీరామస్య శ్రీసీతాదేవ్యేకైవ పత్నీవా అహోస్విత్పత్నీబాహుళ్యం వేతి విచికిత్సాయాం పూర్వపక్షానువాదపురస్సరం శ్రీమద్వాల్మీకిహృదయస్థితసిద్ధాంతరహస్యవ్యవస్థాపనార్థం పంచమస్తరంగ ఆరభ్యతే - ప్రథమతః పూర్వపక్షానువాదః-నను శ్రీరామస్య పత్నీబాహుళ్యం శ్రీమద్వాల్మీకిమహర్షిణా తత్తదధికరణేషు ప్రదర్శితం భవతి - తథాహి - అయోధ్యాకాండే - అష్టమసర్గే - ద్వాదశశ్లోకః కైకేయీం ప్రతి మంథరోక్తిః

హృష్టాః ఖలు భవిష్యంతి రామస్య పరమాః స్త్రియః, అప్రహృష్టా భవిష్యంతి స్నుషాస్తే భరతక్షయే తస్మిన్నేవ కాండే-ద్విచత్వారింశత్సర్గే పంచదశశ్లోకః దశరథప్రలాపః యత్సుఖేషూపధానేషు శేతే చందనరూషితః, వీజ్యమానో మహార్హాభిస్త్రీభిర్మమ సుతోత్తమ ఇతి సుందరకాండే సప్తవింశతితమసర్గే శ్లోకః సీతోక్తిః పితుర్నిదేశం నియమేన కృత్వావనాన్నివృత్తశ్చరితవ్రతశ్చ, స్త్రీభిస్తు మన్యే విపులేక్షణాభి స్త్వంరంస్యసే వీతభయః కృతార్థః యుద్ధకాండే ఏకవింశతిసర్గే తృతీయశ్లోకః వరకాంచనకేయూరముక్తాప్రవరభూషణైః, భుజైః పరమనారీణాం పరిమృష్టమనేకధా ఉత్తరకాండే అశ్వమేధప్రకరణే ఏకనవతితమసర్గే త్రయోవింశశ్లోకః రామోక్తిః మాతరశ్చైవ సర్వామేకుమారాస్త్రీగణాని చ, అగ్రతో భరతం కృత్వా గచ్ఛంత్వగ్రే సమాహితాః ఇతి

అత్ర శ్లోకపంచకార్థపర్యాలోచనయా శ్రీరామస్య పత్నీబాహుళ్యం ద్యోత్యతే-కించ వాల్మీకి రామాయణార్థోపబృంహక బ్రహ్మాండపురాణ వాల్మీకిచారిత్ర ధారావాసరామాయణాదిగ్రంథేషు - సీతాదేవీవివాహానంతరం తదనుమత్యనుసారే

నైవభూనీళా ప్రభృతిరాజకన్యానాం పాణిగ్రహణం శ్రీరామేణకృతమితిస్పష్టతయా
ప్రతిపాదితం దృశ్యతే తథాహి ఉక్తార్థస్య ప్రమాణవచనాని దౌర్వాసరామా
యణే కోసలో భానుమంతశ్చ మగధశ్చిత్రభూషణః, యుధాజిత్కేకయాధీశో
కాశీనాథప్రతర్దనః. పృథక్ షోడశసంఖ్యాకాః దుహితౄః పుణ్యలక్షణాః, భూనీళా
విమలాఖ్యానాశ్చాష్టావింశాధికం శతమ్ సర్వాభరణసంపన్నా స్సుమధ్యా రామ
మోహితాః, తాసాం సంభవవేళాయాం రాఘవార్థే నిమంత్రితాః రాఘవాయ
దదుః శ్రీమచ్ఛుభలగ్నేగ్నిసాక్షికమ్, తతస్సీతాజ్ఞయా రామః పాణీన్ గృహ్ణన్
స్వపాణినా ఏకపత్నీవ్రతే స్థిత్వా పర్యగృహ్ణాన్మహామతిః, వసిష్ఠవామదేవాది ముని
ప్రవరసన్నిధౌ. అత్ర కోసలాదయోష్టౌ రాజానః ప్రత్యేకం షోడశ కన్యాః శ్రీరా
మాయ దదుః రామోపి సీతాదేవ్యనుమతిమవలంబ్యైవశుభే లగ్నే అగ్నిసాక్షి
కం - తాసాం పాణీన్ జగ్రాహేత్యనేన-శ్రీరామమూర్తే ర్భార్యా బాహుళ్యం
స్పష్టతయా నిష్కృష్టం భవతి-ఏవం బ్రహ్మాండే - బ్రహ్మనారదసంవాదే శ్రీభూమినీ
ళాసహితం శ్రీరామంజగదీశ్వరమ్, పత్నీశతసమాయుక్తం పద్మనాభం చతుర్భుజమ్
ఇతి. అత్ర శ్రీ శబ్దేన లక్ష్మీస్వరూపిణీ సీతాదేవ్యభిధీయతే భూమినీళాదిశబ్దైః కోసల
రాజాదిరాజభిర్దత్తాః కన్యా ఉపలక్ష్యంతే-శతశబ్దోత్ర అష్టావింశోత్తర శతసంఖ్యో
పలక్షక ఇతి - అనేన శ్రీరామస్య సీతయాసహఏకోనత్రింశదధిక శతభార్యావివాహ
స్సంజాత ఇతి సూచ్యతే-అపిచ వాల్మీకిచారిత్రే ప్యేతదుపష్టంభకతయా వర్తతే కోస
లాద్యాశ్చ రాజానోదాక్షిణాత్యాశ్చ బాంధవాః, రాఘవాయ దదుః కన్యాః బంధు
ప్రాబల్యదర్శినః అత్ర పూర్వోక్తానురోధేనైవ కోసలాదయో రాజానః రాఘవాయ
స్వస్వకన్యాప్రదానంచక్రురిత్యర్థస్సమ్యగ్లబ్ధోభవతి అన్యచ్చస్కాందే బ్రహ్మఖండే
జన్మ స్యాన్మమవై బ్రహ్మన్ కౌశికేన సమాగమః, యాగస్య రక్షణం పుణ్యం రాక్షసా
నాం వధస్తథా ముక్తిర్గౌతమభార్యాయాశ్శాపస్య చ భవిష్యతి, మిథిలాదర్శనం
పుణ్యం ధనుషశ్చాపి భేదనమ్ శుభం జనకరాజ్ఞో వై భ్రాతౄణాం మే శుభం తథా,
మదంశాదుద్భవం రామం జామదగ్న్యం మహామునిమ్ దర్శనం మమ వీర్యస్య పితు
శ్చమునిభిస్సహ, అయోధ్యాగమనంచైవ సర్వేషాంనోభవిష్యతి. మాతులాఖ్యాగ
మో భూమినీళాద్యైర్మమపద్మజ, అష్టావింశోత్తరం కన్యాశతంచోద్వాహనంశుభ
మ్. అత్ర బ్రహ్మాణంప్రతి శ్రీమహావిష్ణునా స్వస్య రామావతారో భవిష్యతి తత్ర కా
ర్యాణ్యప్యేవంవిధాని భవిష్యంతీతి సమాసేన గణనాయాం అష్టావింశోత్తరశత
కన్యా వివాహోపి భవిష్యతీతి కంఠోక్త్యా శ్రీరామస్య పత్నీ బాహుళ్యం కైముతిక
న్యాయ సిద్ధం కించ పాంచరాత్రే పద్మసంహితాయాం - తద్భార్యాణాం కాసాంచి
న్నామాన్యపి శ్రూయంతే-తథాహి సీతా శీతాంశుసంకాశా భూమిర్నీళా మహా
యశాః, విమలోత్కర్షిణీ జ్ఞాన క్రియాయోగాభిధా చ సా ప్రహాసందీ తథేశా

నాను గ్రహాతులసీ బలా, శాంతిస్సరస్వతీ ప్రీతిః రతిః కాంతిః ప్రభావతీ భద్రా సుభద్రా విజయా ప్రజ్ఞా కాంతిర్దయా మతిః, మహీబలా మధుమతీ భద్రాంగీ పద్మినీ హ్యుషా లజ్జాప్రభాసా వసుధా రేవతీసుబలా కళా,ఇత్యాదిపుణ్యనారీణాం నవవింశోత్తరం శతమితి అనేన పూర్వప్రతిపాదితపత్నీబాహుళ్యస్య అత్యంత సామరస్యం సంభవతి - కించ - బ్రహ్మఖండే శివాశివరహస్యే బ్రహ్మావిష్ణుసంవాదే ఏవం నిత్యానపాయిన్యో మహిష్యో జానకీపతేః, గృహీత్వా చామరాన్ దివ్యాన్ సుధాకరసమప్రభాన్ వీజ్యమానాన్సదా భక్త్యా మోదంతే శివమచ్యుతమ్, దివ్యాప్సరసగంధర్వకన్యాసంఘాశ్చ భూషితాః అంతఃపురనివాసిన్యః పుర్యావరణ పాలికాః, పద్మహస్తాశ్రితాస్సర్వాః కోటివైశ్వానరప్రభాః సుగుప్తాంతరతంత్రజ్ఞాః పరమానందనిర్భరాః, తాభిః పరివృతః శ్రీమాన్ శుశుభే పరమః పుమాన్ ఇతి అత్ర సుగుప్తాంతరతంత్రజ్ఞా ఇత్యాదివిశేషణైః శ్రీరామస్య పత్నీ బాహుళ్యం ద్యోతితం భవతి పుర్యావరణపాలికా ఇత్యనేన ఔపచారికం కర్మ కర్తుమవతీర్ణ దేవతాస్త్రీబాహుళ్యమపి శ్రీరామస్య సంభవతీత్యవగమ్యతే కించ అగస్త్యరామాయణే. రామస్తతస్సమాహూయ కౌసల్యాం వాక్యమబ్రవీత్, భార్యాస్తిష్ఠంతు హే మాతః స్త్రియో మే తవ సన్నిధౌ మదాగమనపర్యంతం త్వచ్ఛుశ్రూషాపరాయణాః, చతుర్దశ చ వర్షాణి పాలయ త్వం మదీయకాః ఇత్యుదీర్య తదా రామః ప్రణిపత్య చ మాతరమ్, మైథిలీలక్ష్మణాభ్యాం చ సహ రామో వనం యయౌ అత్ర శ్రీరామస్య వనవాసకాలే-స్వకీయజ్యేష్ఠభార్యా వ్యతిరిక్తానాం భార్యాణాం-సర్వాసామపి - కౌసల్యాసదనే నివేశన పూర్వకం తచ్ఛుశ్రూషోక్త్యా - పత్నీ బాహుళ్యం సమ్యక్ప్రతిపాదితం భవతి - ఏవం వాసిష్ఠరామాయణే కృష్ణోష్టమహిషీభర్తా షోడశస్త్రీసహస్రశః, అనాదిబ్రహ్మచారీతి యథా విజ్ఞాయతే నరైః తథైవ రామో విశ్వాత్మా సచ్చిదానందరూపధృత్,బహుస్త్రీకోపి ధర్మాత్మా హ్యేకపత్నీవ్రతోఽభవదితి అత్ర శ్రీకృష్ణమూర్తేరనేకసహస్రభార్యాయుక్తత్వేపి-అనాదిబ్రహ్మచార్యస్ఖలితబ్రహ్మచారీత్యాదిశబ్దాః - యథాసార్థకాః తథైవ శ్రీరామమూర్తేరనేకభార్యాయుక్తత్వేపి - ఏకపత్నీవ్రత ఇత్యాదిశబ్దాస్సార్థకా భవంతీత్యనేన - శ్రీరామస్య అనేకపత్నీసహితత్వం - బహుప్రమాణప్రతిపాదితం తదేవ వాల్మీకిమహర్షిణాపి తత్ర తత్ర శ్లోకేషు సూచితమిత్యాక్షేపే ప్రాప్తే-పూర్వోత్తర గ్రంథ సమరసతయా కతక-తీర్థీయ-తిలక-గోవిందరాజీయ - వాల్మీకిహృదయ విరోధభంజిన్యాద్యనేకవ్యాఖ్యానవ్యాఖ్యాతృ సమ్మతతయా సిద్ధాంతితార్థః ప్రకాశ్యతే శ్రీరామస్య శ్రీసీతాదేవ్యేకైవ ధర్మపత్నీ-న తు పత్న్యంతరం ధర్మార్థం వా భోగార్థం వా తేన కృతమిత్యత్ర మానం పశ్యామః-తథాహి - ఉత్తరకాండే - ఏకోన శతతమసర్గే - అష్టమశ్లోకః వాల్మీకిమహర్షి కంఠోక్తం వచనం ఇష్టయజ్ఞో రఘుపతిః పుత్రద్వయసమన్వితః, న సీతాయాః పరాం భార్యాం వవ్రే స రఘునందన ఇతి. అత్ర సీతాదేవ్యేకైవ పత్నీ తస్యాః భూప్రవేశానంతరం తద్వ

షయకవియోగజన్యదుఃఖమనుభవన్-పుత్రద్వయేన కుశలవాఖ్యేన సమన్వితస్స్వ-
పురీం ప్రాప- సీతాపరిత్యాగేపి అన్యభార్యావివాహః శ్రీరామేణ కృతో వా న కృత
ఇత్యాశంకాయాం-సీతాభిన్నాం భార్యాత్వేన-న వవ్రే న కామపి ప్రత్యగ్రహీది
త్యనేన-లోకే పూర్వపాణిగృహీతీనాశానంతరం వా-అన్యాం పరిగృహ్ణాతి జనః-
శ్రీరామస్తు సీతాభూప్రవేశానంతరమపి అన్యాం కర్మార్హత్వసిద్ధ్యర్థమపి వా న జగ్రా
హేత్యనేన-సీతాదేవీసన్నిధానదశాయాం - అన్యాసాం పాణిగ్రహణం దూరతో
పాస్తమితి భావః నచ రామమహిష్యా ఏకత్వే రామస్య పరమాః స్త్రియః ఇత్యాది
పూర్వోదాహృతశ్లోకపంచకేపి పరమాః స్త్రియ ఇతి-స్నుషా ఇతి - స్త్రీభిరితి-
పరమనారీణామితి - స్త్రీగణానితి చ - తత్ర తత్ర స్త్రీవాచకశబ్దస్య బహువచనాం
తస్యైవ వాల్మీకిమహర్షిణా ప్రయుక్తత్వేన-తాదృశప్రయోగవిరోధ ఇతివాచ్యం-
తాదృశశబ్దానాం తత్తత్ప్రకరణానురోధేన-క్వచిత్పూజార్థే బహువచనమితి న్యా
యస్యావలంబనేన క్వచిత్తత్పరిచారికస్త్ర్యభిప్రాయకల్పనేన విరోధప్రసక్తేరభావా
త్ -న చ తథాపి శ్రీరామస్య యాగకర్తృత్వాన్యథానుపపత్త్యా-ప్రవృత్తేన శ్రుతా
ర్థాపత్తిరూప ప్రమాణేన-సీతాతిరిక్తభార్యాసత్వం సిద్ధ్యతీతి-నహ్యపత్నీకస్య యజ్ఞా
నుష్ఠానయోగ్యత్వం ఏకస్యాః పత్న్యాస్సద్భావేపి - అశ్వమేధక్రతుయజమానస్య
పత్నీత్రయవత్త్వం విధిలబ్ధం-తాసాం చ పత్నీనాం తత్తత్కార్యానుగుణతయా నామా
న్యపి శ్రూయంతే - మహిషీతి-పరివృత్తిరితి-వావాతేతి తథైవ బాలకాండే దశ
రథకర్తృకాశ్వమేధ ప్రకరణసర్గే చతుర్దశే - త్రయస్త్రింశశ్లోకః హోతాధ్వ
ర్యుస్తథోద్గాతా హయేన సమయోజయన్, మహిష్యా పరివృత్త్యా చ వావాతాం
చ తథా పరామ్ అత్ర అశ్వమేధయజమానస్య దశరథస్య పత్నీనాంతిసృణామపి
మహిష్యాదిశబ్దత్రయప్రయోగదర్శనేన - అస్య న్యాయస్యైవ శ్రీరామకర్తృ
కాశ్వమేధసాధారణతయా తత్తన్నామకరణాన్యథా నుపపత్త్యా చ తత్పత్నీ
బాహుళ్యం సిద్ధ్యతీతి వాచ్యం-సీతాతిరిక్త భార్యాసద్భావే సీతాపరిత్యాగానం
తరం-సీతాప్రతికృతికల్పనావైయర్థ్యాపత్తేః - ఇష్టాపత్తౌ చ ఉత్తరగ్రంథవిరోధ
స్య దుష్పరిహరత్వాత్ - తథాహి ఉత్తరకాండే - ఏకనవతితమసర్గే చతుర్వింశ
శ్లోకే-లక్ష్మణం ప్రతి రామోక్తిః కాంచనీం మమ పత్నీం చ దీక్షార్హాం యజ్ఞకర్మణి,
అగ్రతో భరతః కృత్వా గచ్ఛత్వగ్రే మహాయశాః అత్ర శ్రీరామస్య అపత్నీక
ఇతి వ్యవహారః కదాపి న సంభవతి-కింతు లోకాపవాదపరిహారాయ తస్యాః దూర
తస్త్యాగమాత్రం-యజ్ఞకర్మణి ప్రసజ్యమానే సీతారూపం-కాంచనమయం నిర్మాయ
తాదృశ సీతాప్రతిమయా సాకం - కర్మకర్తృత్వమవ్యాహతం-తథైవ స్మృతిః -
హే మాద్రి-దూరభార్యోననుకూల భార్యశ్చ దర్భపుంజీలైర్భార్యాప్రతినిధిం
విధాయ పార్వణం కుర్యాదితి పత్నీ కర్తవ్యాని కర్మాణి అధ్వర్యుర్యజమానో వా
కుర్యా దితి-యథా తస్యామసమర్థాయాం పత్నీ వినాశాభావాన్నాగ్నే ర్వినాశః

తథా దూరస్థాయామపి పత్న్యాం నాగ్నేర్గ్నాశ ఇతి - శ్రీరామస్య దూరస్థపత్నీకత్వేన ప్రతికరణపూర్వకమశ్వమేధాది కర్మకర్తృత్వోపపత్తిరితి భావః-న చ పత్నీనాం బహూనాం సత్త్వేపి శ్రీరామస్య సీతా ప్రతికృతి కరణం సీతాస్నేహబహుమానార్థమితి వాచ్యం లోకాపవాదభీతత్వసత్యసంధత్వజితేంద్రియత్వాదిగుణాభిరామస్య శ్రీరామస్య సంత్యక్తభార్యావిషయకస్నేహస్య గగనకుసుమాయమానత్వాత్ - కించ - ఉత్తరకాండే ఏకనవతితమసర్గే శ్లోకః యజ్ఞే యజ్ఞే చ పత్న్యర్థం కాంచనీ జానకీ భవే దితి ప్రతిపాదనాత్ ఏకవారమేకయజ్ఞే యది సీతా ప్రతికృతిః కృతాస్యాత్తదా స్నేహార్థమితి వక్తుం శక్తిః స్యాత్-ప్రతియజ్ఞం ఏవం కుర్వతి శ్రీరామే స్నేహమూలకత్వస్య వక్తుమయుక్తత్వాత్-నచోక్తప్రమాణేన సీతాప్రతిమాకరణేపి అశ్వమేధక్రతుయజమానస్యపత్నీత్రయవత్వమవశ్యం స్థాతవ్యమితి-తదన్యథానుపపత్త్యా సీతాతిరిక్త పత్నీద్వయమపేక్షణీయం-అన్యథా విధ్యతిక్రమదోషప్రసక్తిరితి వాచ్యం-అఘటితఘటనాపటీయసి శ్రీరామే - విధ్యతిక్రమలేశప్రసక్తేరప్యనవకాశాత్-యద్వా పత్నీకర్తవ్యాని కర్మాణ్యధ్వర్యుర్యజమానో వా కుర్యాదిత్యనేన దత్తోత్తరత్వాత్-నన్వేవమపి-బహుప్రమాణసిద్ధం శ్రీరామస్య పత్నీబాహుళ్యం కథం నిరాక్రియత ఇతి చేన్న-సత్యేకస్మిన్నపి బాధకే-సాధకసహస్రమప్యకించిత్కరమితి న్యాయేన - శ్రీరామస్య పత్నీబాహుళ్యే వక్తవ్యే- శ్రీరామకర్తృకాశ్వమేధాదిషు యజ్ఞేషు - సీతాప్రతికృతి నిర్మాణమేకం బాధకం ప్రథమం - న సీతాయాః పరాం భార్యామిత్యాది వాల్మీకివచనజాతం - ద్వితీయం బాధకం-శ్రీమద్రామాయణార్థోపబృంహకవాల్మీకి చారిత్రాద్యనేకగ్రంథోక్తవచనజాతం - తృతీయం బాధకం - తథాహి వాల్మీకిచారిత్రే పంచచత్వారింశదధ్యాయే

“ప్రావృణ్ణీలఘనశ్యామం సీతాలక్ష్మణసంయుతం, దీర్ఘబాహుము
దారాంగం పద్మపత్రాయతేక్షణమ్ మునయో మునికాంతాశ్చ
దృష్ట్వా మోహం ప్రపేదిరే, రామం కమలపత్రాక్షం లక్ష్మీరప్యాగతా
తతః గత్వా తే మునయ స్తత్ర సహదారైర్మహౌజసః, అబ్రువన్ వ
చనం రామం తత్సౌందర్య విమోహితాః మునయః, రామచం
ద్రాఖిలాధార సౌందర్యామృతసాగర, పాహి నస్సకలాన్ దేవ మదనే
నాతిపీడితాన్ క్రీడనార్థం త్వయా దేవ లక్ష్మీరప్యాగతా హరే,
శ్రుత్వా తు వచనం తేషా” మిత్యుపక్రమ్య “కృష్ణావతారే భవతాం
కామఃపూర్ణో భవిష్యతి, యూయం హి గోపికా భూత్వా సర్వాన్ కా
మానవాప్స్యథ. గావో భవంతు సర్వాస్తా మునిపత్న్యశ్శుచివ్ర
తాః, వయః పయఃప్రదానేన యూయం మంజస్తరిష్యథ ఇత్యు
క్త్వా సమునీన్రామో లక్ష్మీమాహ మహామతిః, రుక్మిణీ భవితా

సుభ్రూ పత్నీ మే కృష్ణజన్మని రాజ్ఞస్సర్వాన్వినిర్జిత్య త్వాముద్వో
ఢాస్మి సువ్రతే, ఏకపత్నీవ్రతం మాత్వం నాతిక్రాంతుమిహార్హసి
ఇత్యుక్తా రఘునాథేన లక్ష్మీః ప్రాహాతికోపితా లక్ష్మీః సౌందర్య
మోహితాఽహం త్వాం వరయామీహ రాఘవ, మమాభిలషితం
రామ న దదాసీహ నిష్ఠుర. మానసం తే శిలాప్రాయం శిలాత్వం
భవ రాఘవ శ్రీరామః అనురూపమిదం దేవి భవత్యా యదుదీ
రితం, సాలగ్రామ శిలారూపం భజామి ప్రీతయే తవ"

ఇత్యాది ప్రమాణవచనైః-శ్రీరామస్య సీతాదేవ్య నతిరిక్త లక్ష్మీదేవ్యాః పరిగ్రహేఽపి ఏకపత్నీవ్రత ప్రతిబంధక మిత్యుక్త్యా - తదన్యమునిపత్నీ పరిగ్రహరాజకన్యాదివివాహేషు ప్రతిబంధకం భవతీత్యత్ర కిమువక్తవ్యమిత్యర్థస్సూచితః-కించ సీతాదేవ్యైకైవ పత్నీ శ్రీరామస్య నాన్యేత్యుక్తౌ భృగుశాపవచనమపి ముఖ్యకారణం తథాహి ఉత్తరకాండే-ఏకపంచాశత్సర్గే-పంచదశశ్లోకః తతస్తాం నిహతాం దృష్ట్వా పత్నీం భృగుకులోద్వహః, శశాప సహసా క్రుద్ధో విష్ణుం రిపుబలార్దనం యస్మాదవధ్యాం మే భార్యామవధీః క్రోధమూర్ఛితః, తస్మాత్త్వం మానుషే లోకే జనిష్యసి జనార్దన, తత్ర పత్నీవియోగం త్వం ప్రాప్స్యసే బహువార్షికమ్ అత్ర నిర్నిమిత్తంభార్యావధకుపితేన భృగుణా-శ్రీమన్నారాయణః-పత్నీవియుక్తస్సన్నేవ చిరకాలం తిష్ఠత్వితి శాపవచనం దత్తం శ్రీవిష్ణుః శ్రుత్వా-రామావతారే-అహంత్వద్దత్తశాపమనుభవామీతి ప్రత్యుత్తరం దత్తవానిత్యుత్తరగ్రంథే అత్రైవ ప్రతిపాదనాత్-శ్రీరామస్య పత్నీబాహుళ్యే సిద్ధే పత్నీవియోగజనితదుఃఖాభావప్రసక్త్యా - భృగువచనస్య అప్రామాణ్యాపత్తిః - తదప్రామాణ్యే - తదభ్యుపగమోక్తస్య భగవద్వచనస్యాప్యప్రామాణ్యాపత్తిః తస్మాచ్ఛ్రీరామస్య సీతాదేవ్యైకైవ పత్నీ - నాన్యేతి - నను తర్హి-శ్రీరామస్య పత్నీబాహుళ్యప్రతిపాదక దౌర్వాస రామాయణాద్యనేకపురాణ వచనానామప్రామాణ్య ప్రసంగ ఇతి చేన్న - ఉక్తార్థావిరోధేనైవ తేషామర్థవర్ణనేన - అప్రామాణ్యప్రసక్తేరనవకాశాత్ - తథాహి - దౌర్వాస రామాయణస్థ వచన పర్యాలోచనయా శ్రీరామ సౌందర్యమోహితాః స్వస్వకన్యాః కోసలరాజాదయోఽష్టౌ రాజానః - శ్రీరామాయ ప్రత్యేకం దదురిత్యనేన-తత్ర సీతానుమతిపూర్వకం-తాసాం పాణిం రామః ప్రత్యగ్రహీదిత్యనేన చ-తాసాం దాసీత్వేన గ్రహణం శ్రీరామేణ కృతమిత్యర్థస్సూచ్యతే - అన్యథా - సపత్నీపాణిగ్రహణే - సీతానుమతేరయోగాత్ - లోకే యస్యాః కస్యాశ్చిద్వా స్త్రియః - సపత్నీతిశబ్దప్రయోగమాత్రేణ - కోపః ప్రత్యుద్భవతి - తథా సతి - స్వసాన్నిధ్యదశాయాం అనేకరాజకన్యానాం పరిగ్రహే సీతానుమతిం చకారేత్యర్థే మూలం విచారణీయం-అనుమతిస్తు ద్వివిధాస్వకార్యప్రతిబంధనిమిత్తా - హర్షనిమిత్తా చ - తత్ర స్వపత్యురన్యస్త్రీపాణిగ్రహణం స్వహ

ర్థాయ న భవత్యేవేతి - ద్వితీయకల్పస్యానవకాశః ప్రథమకల్పే - స్వకార్యం శ్రీ
రామకర్తృకవిలాసాదికం తదప్రతిబంధః తద్విఘాతాభావః - తన్నిమిత్తానుసుతిః-
తాసాం సంభోగానర్హత్వే జ్ఞాతపూర్వే ఏవ-సిధ్యతి-తస్మాద్దాసీత్వే నైవ తాసాం
పాణిగ్రహణం చ - తాస్తు రాజకన్యాః తాసాం శ్రీరామదాస్యమనుపపన్నమితి
వాచ్యం-లక్ష్మ్యా అపి లోకారాధ్యస్య నిత్యానందమూర్తేః శ్రీరామస్య దాసీకర
ణే-ప్రవృత్తౌ సత్యామన్యాసాం ప్రాకృతస్త్రీణాం దాస్యం కిం దుర్ఘటమితి - న చ
దాసీనాం పాణిగ్రహణమదృష్టచరమితి - ప్రకృతే శ్రీరామేణ పాణిగృహీతానాం
తాసాం న దాసీత్వం-కింతు భార్యాత్వమేవేతి వాచ్యం తర్హి యది పాణినా గ్రహ
ణమేవ భార్యాత్వే ప్రయోజకం-తదా శ్రీరామ సుగ్రీవయోస్సఖ్యకాలే - శ్రీరా
మేణ సుగ్రీవపాణి గ్రహణస్య అగ్నిసాక్షికం కృతత్వాత్ - సుగ్రీవస్య శ్రీరామ
భార్యాత్వాపత్తేః తథాహి-కిష్కింధాకాండే పంచమసర్గే-ద్వాదశశ్లోకే శ్రీరామం
ప్రతి సుగ్రీవోక్తిః రోచతే యది వా సఖ్యం బాహురేష ప్రసారితః, గృహ్యా
తాం పాణినా పాణిర్మర్యాదా బధ్యతాం ధృఢా ఏతత్తు వచనం శ్రుత్వా సుగ్రీ
వేణ సుభాషితమ్, సంప్రహృష్టమనా హస్తం పీడయామాస పాణినా

అత్ర ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా పూర్వోత్తరగ్రంథపర్యాలోచనయా
చ అగ్నిసాక్షికం మైత్రీదార్ఢ్యార్థమేవ - శ్రీరామేణ సుగ్రీవపాణిగ్రహణం కృత
మిత్యర్థ స్సూచితో భవతి-ఏవమేవ పాణిగ్రహణం అగ్నిసాక్షికం రాజకన్యానాం
స్వదాసీత్వదార్ఢ్యాయైవేతి నిశ్చితం-అన్యథా బహుగ్రంథవిరోధాపత్తేః-న చ పుత్రీ
ప్రదానం కుర్వతాం మష్టరాజ్ఞామపి ఇదం సంతోషావహం న భవతీతి వాచ్యం-నవ
విధభక్తీనాం మధ్యే భగవద్దాస్యస్యాపి ఘటకత్వేన భగవద్భక్తానామింద్రాదీ
నామపి-భగవద్దాస్యమపేక్షణీయం-భవతీతి-భాగవతాదిగ్రంథేషు స్పష్టతయా ప్రతి
పాదితత్వాత్-యోగినామప్యగోచరే పరమాత్మని శ్రీరామచంద్రే - స్వపుత్రీణా
మనురాగాతిశయం విభావ్య - అస్మత్పుత్రీణాం శ్రీరామదాసీభావేన ప్రదానం
అస్మాకమతీవ, పరమపురుషార్థప్రదాన నిదానమిత్యష్టరాజ్ఞామప్యతిశయితమోదా
వహత్వేన-సంతోషన్యూనతానవకాశాత్-న చ దాంవ్వపరామాయణస్థవచనానా
మేవమర్థకల్పనేపి బ్రహ్మాండపురాణస్థశ్రీభూమినీళాసహితమిత్యాదివచనవిరోధో
దుర్వార ఇతి వాచ్యం తత్రత్య వచనస్య దశరథపుత్రత్వేనావతారితశ్రీరామపర
త్వే - చతుర్భుజత్వాదీనాం సమన్వయాభావేన - అనన్వితత్వాపత్త్యా శ్రీమన్నారా
యణరూపపరత్వస్యైవ వక్తవ్యతయా రమంతే యోగినోనంతే నిత్యానందే చిదా
త్మని, తేన రామపదేనాసౌ పరంబ్రహ్మాభిధీయతే ఇత్యాది రామతాపనీ యోక్త
రీత్యా - శ్రియా సహ రమత ఇతి వ్యుత్పత్త్యా వా- శ్రీమన్నారాయణపరత్వేనై
వోపపత్త్యా - తత్రత్య శ్రీభూమినీళాగిశబ్దానామపి రాజకన్యాపరత్వాభావాత్ -
కించ వాల్మీకిచారిత్రే కోసలాద్యాశ్చ రాజానోదాక్షిణాత్యాశ్చ బాంధవాః, రాఘు

వాయ దదుః కన్యాః బంధుప్రాబల్యదర్శినః ఇత్యత్ర బంధుప్రాబల్యదర్శిన ఇతి విశేషణనివేశేన శ్రీరామస్య సర్వోత్కృష్టత్వేన - తస్యసంబంధిత్వం యేన కేనాపి రూపేణ - యథాకథంచిత్సంపాదనీయమిత్యభిలాషపూర్వకం - రామాయ అష్టౌ రాజానః - స్వస్వకన్యాప్రదానం చక్రురిత్యర్థసూచనేన-అస్మదీయకన్యకాః శ్రీరామస్య దాస్యమపి కృత్వా కృతార్థాః భవంతు-తద్ద్వారా వయం శ్రీరామబాంధవా భవేమేత్యభిసంధిస్సూచ్యత ఇత్యస్మదుక్తార్థే విరోధాభావాత్ -న చ స్కాందే బ్రహ్మఖండోక్తబ్రహ్మనారాయణసంవాదవిరోధః తత్రాపి అష్టావింశోత్తరం కన్యాశతం చోద్వాహనం శుభమితి భగవద్వచనే ఉద్వాహనశబ్దస్య - కన్యాశతవిశేషణత్వాభిధానేన - ఉద్వాహనమిత్యస్య వివాహ రత్వాభావబోధేన ఉత్ ఉత్కృష్టం వాహనం పాదసంవహనాది సేవా యస్య తదిత్యేతాదృశ విగ్రహాకరణేన - మత్పాదసేవార్థం అష్టావింశోత్తరశతకన్యాః పరిగ్రహణం భవిష్యతీత్యర్థకల్పనేన విరోధలేశాభావాత్-అత ఏవ పాంచరాత్రస్థ పద్మసంహితోక్తివిరోధస్యాప్యనవకాశః బ్రహ్మఖండే శివా శివరహస్యే బ్రహ్మవిష్ణుసంవాదస్థం ఏవం నిత్యానపాయిన్యో మహిష్యో జానకీపతేః గృహీత్వా చామరాన్ దివ్యాన్ సుధాకరసమప్రభాన్, వీజ్యమానాస్సదా భక్త్యా మోదంతే శివమచ్యుతం దివ్యాప్సరసగంధర్వకన్యా సంఘాశ్చ భూషితాః, అంతఃపురనివాసిన్యః పుర్యావరణపాలికాః ఇతి వచనద్వయమస్మదుక్తార్థస్యైవ సాధకం భవతి తథాహి-అత్ర నిత్యానపాయిన్య ఇతి విశేషణం శ్రీరామాశ్రయస్య నిత్యఫలకత్వాత్తదభిప్రాయేణ నివిష్టం మహిష్య ఇతి స్త్రీసామాన్యపరం - తథాచోత్తర శ్లోకే ప్రతిపాదితార్థపర్యాలోచనయా దేవతాస్త్రీణామపి శ్రీరామసేవోత్కంఠాతిశయేన పట్టణావరణాదిపాలకత్వాపేక్షాయాం-మనుష్యసాధారణరాజస్త్రీణాం శ్రీరామసేవాసముత్సుకతాయాం కిము వక్తవ్యమిత్యర్థ స్సూచితః కించ సదా భక్త్యా మోదంత ఇత్యనేన శ్రీరామభక్తిమాత్రేణైవ తాసాం సంతోషాతిశయః న విషయసుఖజనిత ఇత్యభిప్రాయః స్పష్టః - అగస్త్యరామాయణవచనస్థితభార్యాదిశబ్దానాం రక్షణీయార్థకత్వేన స్వసంరక్షితదాస్యాదీనాం స్వనిర్గమనకాలే కౌసల్యాసదనే నివేశనం కౌసల్యాసేవాకరణాజ్ఞావచనం చ - అస్మదుక్తార్థం కించిదపి - న ప్రతిబధ్నాతీతి తద్విరోధాభావస్స్పష్ట ఏవ నన్వేవమపి వాసిష్ఠరామాయణోక్తం - బహుస్త్రీకోపిధర్మాత్మేతి వచనం శ్రీరామస్య పత్నీబాహుళ్యే ప్రమాణం భవతీతి చేన్న - అస్య వచనస్య బహుస్త్రీ విధాయకత్వాభావేన ఏకపత్నీవ్రతప్రతిబంధకసాధారణ బహుస్త్రీ సామానాధికరణ్యేపి శ్రీరామేణ ఏకపత్నీవ్రతమేవ సంరక్షితమిత్యర్థప్రశంసాభిప్రాయపరత్వేనైవోపపత్తేః అత ఏవ ఏతాదృశ ప్రమాణ బలేన శ్రీరామస్య బహుపత్నీకత్వ సాధనపూర్వకం తదనురోధేన ఏకపత్నీవ్రత ఇతి శ్రీరామసహస్రనామస్తోత్రస్థ శబ్దస్య ఏకం - ముఖ్యం పత్నీనామిత్యాది విగ్రహాకల్పనం

నిరాలంబం-సతి కుడ్యే చిత్రకర్మేతి న్యాయేన బహుపత్నీకత్వసాధక ప్రమాణజాల
స్యైవాసిద్ధత్వే బహుపత్నీకత్వం వంధ్యాసూనుసాదృశ్యమనుకరోతీతి - తా
దృశబహుపత్నీకత్వమవలంబ్య ప్రవృత్తత్వాదేతాదృశవిగ్రహకల్పనాయాః -
తస్మాదేకపత్నీవ్రత ఇత్యస్యాయం విగ్రహః - ఏకా చ సా పత్నీ చ ఏకపత్నీ ఏక
పత్న్యైవ వ్రతం నియమో యస్య స ఏకపత్నీవ్రతః - అనేన శ్రీరామస్య సకల
యజ్ఞాదినిత్యనైమిత్తికకర్మకరణే శ్రీసీతాదేవ్యేకైవ సహధర్మచరీ-నాన్యేత్యేవమర్థ
స్సూచితో భవతి - అతఏవ లోకే సీతాపతిః - జానకీపతిరిత్యాదిశబ్దానామేవ ప్ర
యోగో దృశ్యతే-ఏవమన్యాసాం పత్నీనాం - సత్వే-తత్పతిత్వేనాపి వ్యవహారః -
కుతో న స్యాదిత్యాక్షేపః-ఏకః-బహుపత్నీకత్వసాధనశీలశిరోభారభూతః- న చా
న్యాసాం సత్వేపి సీతాయాస్సకలయాతుధానప్రధననిధనప్రధాననిదానభూత
త్వాత్సీతాపతిరిత్యేవ ప్రయోగః- ప్రసిద్ధ ఇతి వాచ్యం- తథా సతి- ప్రసిద్ధ్యభావేపి
అన్యభార్యాసత్వస్య ప్రామాణ్యే- తదనురోధేన తాస్వపి పుత్రోత్పత్తిధర్మసంగ్రహా
దేరావశ్యకత్వేన శ్రీరామకర్తృకస్వరాజ్యభాగప్రకారక్రమే సీతాపుత్రయో
రయోధ్యాధిరాజ్యభాగకల్పనావసరే లక్ష్మణపుత్రద్వయం - భరతపుత్రద్వయం-
శత్రుఘ్నపుత్రద్వయం-స్వపుత్రద్వయం చ - నిమిత్తీకృతమిత్యనేనైవ తదితరత్ర
పుత్రోత్పత్తినిషేధసూచితఇత్యర్థాదేవ ఇతరాసాం భోగార్హత్వమేవ నాస్తీతి సిద్ధం
తస్మాచ్ఛ్రీరామస్య శ్రీసీతాదేవ్యేకైవ పత్నీతి సిద్ధం.

ఇతి శ్రీమదాత్రేయవంశకలశజలధికౌస్తుభేన, అనంతనారాయణ సూర్య
సుజన్మనా శ్రీమత్కల్యాణపురవాస్తవ్య పట్టాభిరామసిద్ధాంతి సుబ్రహ్మణ్యసూరి
ద్వయసహకృతేన, వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రిణా విరచితే, శ్రీమద్వాల్మీకి మహర్షి
హృదయాంతరార్థప్రకాశకే, శ్రీమద్రామాయణ రహస్యరత్నాకరే, శ్రీరామస్య
ఏకపత్నీవ్రతత్వనిరూపణప్రకరణం నామ పంచమస్తరంగః

షష్ఠతరంగప్రారంభః

పూర్వతరంగే-శ్రీరామస్య ఏకపత్నీవ్రతధరత్వవ్యవస్థాపనార్థం - తత్పరిపంథి
భూతానేకపత్నీకత్వప్రతిపాదకగ్రంథవిరోధాః పరిహృతాః-ఏవం శ్రీరామాయణే
ఆమూలాగ్రమాలోకితే-తత్ర తత్ర క్వచిత్స్థలేషు ఆక్షేపాస్స్ఫురంతి తత్పరిహారా
స్తు దురూహా ఏవ-తస్మాత్తాదృశాక్షేపానువాదపూర్వకం తత్ర తత్ర వ్యాఖ్యానేషు-
ఉక్తప్రకారేణ సమాధానం వక్తుం షష్ఠస్తరంగ ఆరభ్యతే-తత్ర పూర్వపక్షక్రమః
అయోధ్యాకాండే శ్రీరామస్యపట్టాభిషేకప్రకరణే - పూర్వం దశరథః- కేకయరా
జానం ప్రతిగత్వా-తత్కన్యాం కైకేయీంప్రార్థయామాస-తదా తేనరాజ్ఞా తత్పుత్ర
స్యైవ రాజ్యప్రదాతురేవ తాం దాస్యామీతి ప్రతిజ్ఞాతం-దశరథస్తస్యైవ రాజ్యం
దాస్యామీతి ప్రతిజ్ఞాయ-తాం పరిణీతవానితి-ఇయం కథా రామాయణార్థోపబృం
హకపురాణేషు ప్రసిద్ధా-వాల్మీకిరామాయణేపి-అయోధ్యాకాండేత్యధికశతతమ

సర్గే తృతీయశ్లోకః పురాభ్రాతఃపితానస్సమాతరం తే సముద్వహన్, మాతామహే
సమాశ్రౌషీ ద్రాజ్యశుల్కమనుత్తమమ్ ఏతద్వచనార్థ పర్యాలోచన యాకైకేయీ
వివాహకాలఏవ-కైకేయీపుత్రస్య రాజ్యప్రదానం దశరథేన ప్రతిజ్ఞాతమితిసూచి
తం భవతి-ఏవం చేత్ స్వప్రతిజ్ఞాతార్థస్య ప్రతికూలతయా - దశరథః భరతం గిరి
వ్రజనగరం ప్రస్థాప్య - తదాగమనాదర్వాగేవ -తవ పట్టాభిషేకః కార్యఇతి శ్రీరా
మం ప్రతిబోధ్య - ఉక్తవాన్ అయోధ్యాకాండే చతుర్థసర్గే పంచవింశశ్లోకః -
శ్రీరామం ప్రతి దశరథోక్తిః శ్లో విప్రోషితశ్చ భరతో యావదేవపురాదితః, తావ
దేవాభిషేకస్తే ప్రాప్తకాలో మతో మమ ఇతి వచనేన రామం ప్రతిసంబోధ్య-రా
మాభిషేకవృత్తాంతం దూతముఖేనకేకయాధిపతే రనివేద్యైవ. నిఖిలధర్మశాస్త్ర
నిషిద్ధామిమాం చోరవృత్తిమంగీకుర్వాణో దశరథః కథం శ్రీరామపట్టాభిషేకో
ద్యమం కృతవానిత్యాక్షేపే ప్రాప్తే - సర్వవ్యాఖ్యాన సమరసతయాసిద్ధాంతితార్థః
ప్రకాశ్యతే - న కేవలం దశరథేన కైకేయీపుత్రస్య రాజ్యదానం ప్రతిజ్ఞాతం-కిం
తు యది త్వయాహం స్మారితో భవేయం తదా తత్పుత్రస్యైవ రాజ్యప్రదానం
కరోమి - నోచేత్తదా నిఖిలకల్యాణ గుణాకరస్య రాజ్యపరిపాలనార్హస్య సుతాంత
రస్య-ధర్మశాస్త్రావిరుద్ధతయా రాజ్యప్రదానం కరోమీత్యేవ ప్రతిజ్ఞాతం - తస్మాన్న
తత్ప్రతిజ్ఞోల్లంఘనం తేనాచరితం - ఏతదర్థమనుచింత్యైవ దశరథో భరతాగమనా
దర్వాగేవ శాస్త్రతో రాజ్యపరిపాలనార్హస్య రామస్య పట్టాభిషేకః కార్య ఇతి
నిశ్చితవాన్-అస్మాదేవ హేతోః కేకయరాజస్య రామాభిషేకమహోత్సవవృత్తాం
తం-నివేదయితుం - న కమపి దూతం ప్రేషితవాన్ - అయమేవార్థః ఉమాసంహి
తాయాం ఉమాం ప్రతి మహేశ్వరేణోపదిష్టః-తథాహి ఉమా రాజ్ఞో దశరథ
స్యాస్య మృషావాదిత్వమాగతమ్, ప్రతిజ్ఞోల్లంఘనం యస్మాత్కృతం తత్కేకయా
ధిపే కైకేయ్యాగ్రహణే పూర్వం తదుద్వాహే హ్యుపస్థితే ఇతి పార్వత్యా
పృష్టే ఈశ్వరః వివాహసమయే రాజ్ఞా ప్రతిజ్ఞాతమిదం శృణు పట్టాభిషేక
సమయే భవేయం స్మారితో యది, త్వయావాక్యేనభూపాల తదా చేత్కరవాణ్య
హం ఇత్థం ప్రతిజ్ఞామకరోద్వివాహాగ్రహణే నృపః, తస్మాదస్మిన్నరవ్యాఘ్రే న
దోషోస్తి శుభాననే - అనేన శ్రీరామస్య దశరథకర్తృక పట్టాభిషేక ప్రయత్నో
నిర్దోష ఇతిసిద్ధం ఇతిప్రథమాక్షేపఖండనం అథద్వితీయాక్షేపః కిష్కింధాకాండే
వాలిసంహారవిచారే - నను - వాలిసంహారకాలే - వాలినా నిరపరాధంమద్ధననం
త్వయాకృతమితిప్రార్థితేన శ్రీరామేణ వాలినం ప్రత్యుత్తరితం-తత్రైవ కిష్కింధా
కాండే అష్టాదశసర్గే వింశశ్లోకే తద్వ్యతీతస్య తే ధర్మాత్కామవృత్తస్య వానర,
భ్రాతృభార్యావమర్శేస్మిన్ దండోయం ప్రతిపాదితః న చ తే మర్షయే పాపం క్ష
త్రియోహం కులోద్భవః, ఔరసీంభగినీంచాపి భార్యాం చాప్యనుజస్యయః, ప్రచ
రేతనరః కామాత్తస్యదండోవధస్స్మృత ఇతి అనేనశ్లోకేన వాలినః భ్రాతృభార్యా

గామిత్వం మహాపాపమితి నిశ్చిత్య- తస్య శిక్షాంతరమనర్హాం మన్వానేన శ్రీరామే
ణ-తస్య దండః-వధరూప ఏవ నిర్ణీతః-ఏవంసతిఉత్తరత్ర సుగ్రీవపట్టాభిషేకానంతరం
తస్యాపి తారాసంభోగప్రాప్తేస్సందర్శనాత్-సుగ్రీవోపిభ్రాతృభార్యాగామిత్వాన్మ
హాపాపీ-తథాహి ఉమాసంహితాయాం దశమాధ్యాయే శివంప్రత్యుమోక్తిః శ్లో.
పుత్రభార్యాశిష్యభార్యా కనిష్ఠభ్రాతురేవ చ, స్నుషాచజ్యేష్ఠభార్యా చ మాతు
లస్య కుటుంబనీ, మాతృతుల్యా ఇతి ఖ్యాతాః కథం తాాసమాగమః అనేన
సుగ్రీవస్య మాతృతుల్యా యాస్తారాయాః సంగమే మహాన్ దోష ఇత్యర్థః సూ
చితో భవతి తస్మాదయంసుగ్రీవోపి వాలిసదృశ ఏవాభూదితి-వాలివధవత్ సుగ్రీ
వవధస్యావశ్యం కర్తు ముచితతయా-తదైవ వాలిసంహారకాలే శ్రీరామేణ ప్రతి
జ్ఞాతతయా చ-ప్రతిజ్ఞాతార్థ మకహాయ-శ్రీరామేణ పక్షపాతః కథం కృత ఇత్యాక్షే
పే-ఉచ్యతే-శ్రీరామేణ పక్షపాతోపి న కృతః-సుగ్రీవస్యాపి తాదృశదోషో నాస్త్యే
వ-తథాహి తత్రైవోమాసంహితాయాం-దశమాధ్యాయే ఉమాం ప్రతి మహే
శ్వరోక్తిః యోనిజాతాసు నారీషు సంసర్గో లోకగర్హితః, యోన్యజాతాస్వంగ
నాసు గమనే నైవ కిల్బిషమితి అనేన తారాయా అయోనిజత్వాత్తత్సంగమే
సుగ్రీవస్య న దోష ఇతి మన్యమానేన శ్రీరామేణ సుగ్రీవవిషయే ప్రసాద ఏవ
కృతః - వాలివిషయే తు-రుమాయాస్సుగ్రీవభార్యాయా యోనిజత్వాత్తత్సంగేన
వాలినః పాపీయస్త్వం - విజ్ఞాయ-తద్ధననం కృతమితి - ఇతి ద్వితీయాక్షేపఖండనం
అథ తృతీయాక్షేపః నను బాలకాండే సప్తదశసర్గే వానరోత్పత్తిప్రకరణే- గంధ
మాదన-సుషేణ-శరభానాముత్పత్తిరేకరీత్యా ప్రతిపాద్యతే-యుద్ధకాండే- రావణ
శార్దూలసంవాదే-వానరసేనాయూథపతిప్రస్తావావసరే గంధమాదనసుషేణశర
భానాముత్పత్తిస్తద్విరుద్ధతయా ప్రతిపాద్యతే-ఏవమేకస్మిన్నేవ గ్రంథే-శ్రీమద్వా
ల్మీకిమహర్షిణా - పూర్వోత్తరగ్రంథపర్యాలోచనయా - విరుద్ధార్థః ప్రతిపాదితః
తథాహి - బాలకాండే సప్తదశసర్గే ద్వాదశశ్లోకః ధనదస్య సుతశ్శ్రీమాన్ వాన
రో గంధమాదనః ఇత్యుపక్రమ్య పంచదశశ్లోకః వరుణో జనయామాస సుషేణం
నామ వానరమ్, శరభం జనయామాస పర్జన్యస్తు మహాబల ఇతి అత్ర గంధమా
దనః కుబేరపుత్రః-సుషేణో వరుణపుత్రః శరభఃపర్జన్యపుత్రః ఇత్యుక్తం భవతి
తద్విరుద్ధతయా యుద్ధకాండే ప్రతిపాదితం-తథాహి-యుద్ధకాండే త్రింశేసర్గే ద్వా
వింశశ్లోకః రావణం ప్రతి శార్దూలోక్తిః శ్లో సుషేణశ్చాత్ర ధర్మాత్మా పుత్రో
ధర్మస్య వీర్యవాన్, ఇత్యుపక్రమ్య షడ్వింశశ్లోకే పుత్రావైవస్వతస్యాథ పంచకా
లాంతకోపమాః, గజో గవాక్షో గవయశ్శరభో గంధమాదన ఇతి అనేనసుషేణః
ధర్మపుత్రః శరభగంధమాదనౌ వైవస్వతపుత్రావిత్యుక్తత్వేన- బాలకాండోక్తార్థ
యుద్ధకాండోక్తార్థయోస్తేజస్తిమిరయోరివ పరస్పరవిరుద్ధత్వాత్-వాల్మీకినా సర్వ
జ్ఞేన కథంవిరుద్ధార్థః ప్రతిపాదిత ఇత్యాక్షేపే ఉచ్యతే-తిలకవ్యాఖ్యానే సుషేణశర
భగంధమాదానాఖ్యానామనేకవానరాణాం సద్భావాత్-బాలకాండోక్తసుషేణ-

శరభగంధమాదనాపేక్షయా భిన్నానామేవ శార్దూలరావణసంవాదే గ్రహణాభి
ధానాన్న విరోధః-ఇతి తృతీయాక్షేపఖండనం-అథ చతుర్థాక్షేపః-ఇంద్రజిద్వధవి
షయే-నను చతుర్దశవర్షపర్యంతం శ్రీరామమనువర్తమానస్య నిద్రాహారవర్జితస్య
లక్ష్మణస్యాపి చతుర్దశవర్షపూర్తిః పునర్భరద్వాజాశ్రమప్రవేశదినఏవ జాయతే-తథా
చేచ్చతుర్దశవర్షపర్యంతం నిద్రాహారవర్జితేన పురుషేణైవ తవ నాశో భవేదితి-ఇంద్ర
జితే-పురా బ్రహ్మదత్త వరదానానుసారేణ చతుర్దశవర్ష పరిపూర్త్యభావదశాయా
మేవ లక్ష్మణేన కథమింద్రజిద్ధతోఽభూదిత్యాక్షేపే-సర్వవ్యాఖ్యాన సమరసతయా
సిద్ధాంతితార్థః ప్రకాశ్యతే-చతుర్దశవర్షపూర్త్యనంతరమేవ లక్ష్మణేన ఇంద్రజిద్ధననం
కృతం-అతో న దోషః చతుర్దశవర్షపూర్తిశ్చ నాక్షత్రమానేన గ్రాహ్యా-తదుక్తం-
జ్యోతిశ్శాస్త్రే-సర్వతో భద్ర చక్రోద్ధార ప్రకరణే ఆటత్యాదిగ్రహాణాం చ గతి
షూడుదశాస్వపి,ఆయుర్దాయవిభాగేప నాక్షత్రం మానముచ్యతే ఇతి అత్ర నాక్షత్ర
మానేన గణ్యమాన సంవత్సరదినాని-అభిజిన్నక్షత్రరహితాని చతుర్వింశత్యధికత్రి
శతాని - అభిజిన్నక్షత్రసహిత షట్త్రింశదధికత్రిశతాని భవంతి-ఏవం చతుర్దశవర్ష
గణనాయామాగతదినాని - చతురధికసప్తశతసంఖ్యావిశిష్టచతుస్సహస్రాణి - ఏవం
చ సతి - శ్రీరామేణ పితృవాక్యపరిపాలనరూపవ్రతం తు యథాశాస్త్రం చాంద్ర
మానేనైవ గణయిత్వా నిర్వర్తితం తథైవ శాస్త్రనియమాత్-తథాహి - సూర్య
సిద్ధాంతే మానాధ్యాయే-చతుర్దశశ్లోకః-తిథిః కరణముద్వాహః క్షౌరం పర్వక్రియా
తథా, వ్రతోపవాసయాత్రాద్యా క్రియా చాంద్రేణ గృహ్యతే - ఇతి ఏతద్వచ
నార్థపర్యాలోచనయా వ్రతాద్యనుష్ఠానస్య చాంద్రమానేనైవ కాలనిర్ణయః
కార్య ఇత్యర్థస్సూచితో భవతి-యత్తు చతుర్దశవర్షపూర్తిస్సావనమానేనగ్రాహ్యా-
తదుక్తం-ఆయుర్దాయవిభాగశ్చ ప్రాయశ్చిత్త క్రియాశ్చ హ-సావనేనైవ కర్తవ్యా
గార్గ్యస్య వచనం తథేతి-గార్గ్యవచనార్థపర్యాలోచనయా బ్రహ్మదత్తేంద్రజిద్వరస్య
ఆయుర్దాయవిషయకత్వేన-తద్వర్షాస్సావనమానేనైవ గణనీయాః - నాన్యైశ్చాం
ద్రాదిమానైః - అపిచ - శ్రీరామేణ పితృవాక్యపరిపాలనరూపవ్రతం యథా
శాస్త్రం చాంద్రమానేనైవ గణయిత్వా నిర్వర్తితం - ఏవం సావనమానచాంద్ర
మానాభ్యాం చతుర్దశవర్ష పరిమితకాలే గణితే న్యూనాధిక్యమేవం భవతి-సావన
సంవత్సరస్యదినాని షష్ట్యధికత్రిశతాని ఏతేనక్రమేణ చతుర్దశవర్షసముదాయస్యా
గతదినాని చత్వారింశదధికపంచసహస్రాణి చాంద్రమానేన గణితవత్సరస్య దినాని
౩౫౪ పంచసు సంవత్సరేషు కించిన్న్యూనాధికతయా అధికమాసౌ ద్వౌ-తద్దినాని
షష్టిసంఖ్యాకాని తన్మాసాగతదినైస్సాకం దినగణపరిగణనాయాం కృతాయాం-ప్రతి
చాంద్రమానగణితవత్సరస్యాగతదినాని షడధికషష్టిసంఖ్యాయుక్తత్రిశతాని భవం
తి - ఏవమేవ క్రమేణ చతుర్దశవర్షాణామాగతదినాని చతుర్వింశత్యధికైకశతవిశి
ష్టపంచ సహస్రాణి - ఏవం చ సతి - సావనమానప్రకారేణ చతుర్దశవర్షపూర్తి

ర్లక్ష్మణస్య లంకానగరప్రవేశాత్పూర్వమేవాభూదిత్యర్థాచ్చతురాననవరప్రదాన
ముపపద్యత ఇతి ప్రతిపాదితం తదయుక్తం శ్రీరామేణ చైత్రశుక్లదశమ్యామేవ
వనవాసం ప్రతి ప్రయాణస్య కృతత్వేన పునశ్చతుర్దశవర్షపూర్తేశ్చైత్రశుక్లదశ
మ్యామేవ వక్తవ్యతయా చాంద్రమానేన గణితచతుర్దశవర్షసముదాయస్యాగత
దినాని-అధికమాసయుక్తాని చతుర్వింశత్యధికైకశతవిశిష్టపంచసహస్రాణి - తేషాం
మధ్యే అధికమాసపంచకం పునరష్టాదశదినాని చ త్యక్త్వా అవశిష్టాని-దినాని ష
ట్పంచాశదధికనవశతోత్తరచతుస్సహస్రాణి-ఏవం చ సావనమానగణిత చతుర్దశ
వర్షగణితదినానాం చత్వారింశదధికపంచసహస్రసంఖ్యాకత్వేన తదపేక్షయా చాం
ద్రమానాగతచతుర్దశవర్షపరిమితదినానాం - షట్పంచాశదధికనవశతోత్తరచతు
స్సహస్రసంఖ్యాకత్వేన చతురశీతిదిననూన్యతయా చాంద్రమానాగతచతుర్దశవర్ష
పూర్తేః పూర్వం సావనమానేన చతుర్దశవర్షపరిపూర్తే రసంభవదుక్తికత్వాత్ -
నచాత్ర - అధికమాసపంచకపరిత్యాగే కిం ప్రమాణమితి వాచ్యం - తత్పరిత్యాగ
మూలస్య సదృష్టాంత మగ్రే వక్ష్యమాణత్వాత్ - తస్మాన్నాక్షత్రమానేనైవ ఇం
ద్రజిద్వధవిషయకబ్రహ్మవరలబ్ధచతుర్దశవర్షపరిపూర్తి రిత్యవధేయం - ఇంద్రజితో
బ్రహ్మణా దత్తవరదానవిషయక ప్రమాణాని- వాసిష్ఠరామాయణే మేఘనాదో
మహాఘోరం తపః కృత్వా బ్రవీత్తతః, బ్రహ్మాణం లోకకర్తారం వరాన్మే దేహి
సాంప్రతమ్, బ్రహ్మా తద్వచనం శ్రుత్వా మేఘనాదం తదాబ్రవీత్, రావణాత్మజ
మద్వాక్యం శృణు తే తపసాస్మ్యహమ్, సంతుష్టస్సన్ మహావీర వరాన్ దాస్యామి
కాంక్షితాన్, యా మాయాస్సంతి లోకేషు త్వయి తిష్ఠంతు సర్వదా, మేఘమం
డలమధ్యస్థః కరిష్యతి భవాన్ రణమ్, అగ్నేశ్శతాంగం నిర్యాతు సాశ్వం సారధి
సంయుతమ్, ఆరుహ్య తద్భవాన్ యాతి యద్యజేయో భవిష్యసి, యదాంతరా
యో జాయేత తవ నాశస్తదా భవేత్, చతుర్దశ చ వర్షాణి నిద్రాహారవివర్జితః,
రామస్యావరజో యస్స్యాత్తేన నాశో భవేద్ధ్రువమ్, ఇత్యుక్త్వా సహితో దేవైః
తత్రైవాంతరధీయత, అవశిష్టాంశస్తత్రైవ ద్రష్టవ్యః - ఇతి చతుర్థాక్షేపఖండనం -
అథ పంచమాక్షేపః - రావణస్య నళకూబర పితామహ శాపయోః పౌర్వాపర్య
విచారః - నను కస్మింశ్చిత్సమయే రావణః - నళకూబరం ప్రతి గచ్ఛంతీం రంభాం
విలోక్య మదనపరాధీనస్సన్-తాం బలాత్కారేణ ధర్షితవానభూత్ తతః పరం
నళకూబరో రంభయా నివేదితనిఖిలవృత్తాంతస్సన్ - యోగదృష్ట్యా చ తత్సర్వం
విజ్ఞాయాతికుపితమనాస్తం రావణముద్దిశ్య దారుణమితః పరం యదాయం రావణః
అకామాం వధూం కామయతే తదాస్య శిరశ్శతధా ఫలిష్యతీతి శాపముత్ససర్జేతీ
యం కథా ఉత్తరకాండే షడ్వింశతితమే సర్గే షట్చత్వారింశశ్శ్లోకః సా వేపమా
నా లజ్జంతీ భీతా కరకృతాంజలిః, తస్మై సర్వం యథా తత్త్వమాఖ్యాతుముపచక్ర
మే, గృహీతా తేన పృష్టాస్మి కస్య త్వమితి రక్షసా,మయా సర్వం చ యత్సత్యం తద్ధి

తస్మై నివేదితమ్, కామమోహాభిభూతాత్మా నాశ్రౌషీత్తద్వచో మమ, యాచ్యమానో మయా దేవ స్నుషాహమితి చ ప్రభో, తత్సర్వం పృష్ఠతః కృత్వా బలాత్తేనాస్మి ధర్షితా,ఏవం త్వమపరాధం మే క్షంతుమర్హసి మానద, ధర్షణాం తాం పరాం శ్రుత్వా ధ్యానం సంప్రవివేశహ, తస్య తత్కర్మ విజ్ఞాయ తదా వైశ్రవణాత్మజః, ముహూర్తాద్రోషతామ్రాక్షః తోయం జగ్రాహ పాణినా, గృహీత్వా సలిలం దివ్యముపస్పృశ్య యథావిధి, ఉత్ససర్జ తదా శాపం రాక్షసేంద్రాయ దారుణమ్ అకామా తేన యస్మాత్త్వం బలాద్భద్రే ప్రధర్షితా, తస్మాత్సయువతీమన్యాం నాకామాముపయాస్యతి,యదాహ్య కామాం దుష్టాత్మా ధర్షయిష్యతి యోషితమ్, మూర్ధా సహస్రధా తస్య శకలీభవితా తదా, తస్మిన్నుదాహృతే శాపే జ్వలితాగ్నిసమప్రభే, దేవదుందుభయో నేదుః పుష్పవృష్టిశ్చ ఖాచ్చ్యుతేతి ఏవమన్యస్మిన్ కస్మింశ్చిదవసరే సఏవ రావణో మాధవే మాసి పుంజికస్థలాఖ్యాం కాంచిదప్సరసం- పితామహసదనం ప్రతి - వియన్మార్గేణ గచ్ఛంతీం దృష్ట్వా మన్మథవ్యథితహృదయః- తాం బలాత్కారేణోపభుజ్య వివస్త్రవపుషం యోషితం కృత్వా ప్రేషయామాస-తతస్సా ప్రకటితోరూరఃస్థలా - పుంజికస్థలా బ్రహ్మాణం ప్రతి గత్వా తత్సర్వం బ్రహ్మణే నివేదయామాస - తదా స పితామహః కృతామితకోపః తస్మై రావణాయ యదాసోన్యనారీం రిరంసయా బలాత్కరోతి - తదా తస్య శిరశ్శతధా శకలీభవతీతిశాపం దత్తవానితి - ఇయం కథా యుద్ధకాండే వాల్మీకిమహర్షిణా సమ్యగభిహితాతథాహి - యుద్ధకాండే త్రయోదశసర్గే ఏకాదశశ్లోకః. పితామహస్య భవనం గచ్ఛంతీం పుంజికస్థలామ్. చంచూర్యమాణా మద్రాక్షమాకాశేఽగ్నిశిఖామివ,సా ప్రసహ్య మయా భుక్తా కృతా వివసనా తతః, స్వయంభూభవనం ప్రాప్తా లోళితా నళినీ యథా, తచ్చ తస్య తదా మన్యే జ్ఞాతమాసీన్మహాత్మనః, అథ సంకుపితో దేవో మామిదం వాక్యమబ్రవీత్, అద్య ప్రభృతి యామన్యాం బలాన్నారీం గమిష్యసి, తదా తే శతధా మూర్ధా ఫలిష్యతి న సంశయ ఇతి

ఏవం చ సతి - ఏతయోః నళకూబరపితామహశాపయోర్మధ్యే కస్య ప్రాథమికత్వమంగీకార్యం - యది నళకూబరశాపస్య ప్రాథమికత్వం కల్ప్యతే- తదా పుంజికస్థలాస్పర్శనప్రసక్తేరభావాద్బ్రహ్మశాపవచనానుపపత్తిః- యది బ్రహ్మశాపస్యైవ ప్రాథమికత్వం-తదారంభా సంభోగనిర్బంధ ప్రయుక్తనళకూబర శాపస్య న కాపి ప్రసక్తిః- ఏవంచ పూర్వోక్త శాపద్వయస్య ప్రాథమికత్వసందేహే మహాన్ విరోధ ఇత్యాక్షేపే అత్రోచ్యతే నళకూబరశాపస్యైవ ప్రాథమికత్వమంగీకర్తుం న్యాయ్యం తస్య పతివ్రతా స్త్రీమాత్రసంభోగనిషేధే వినియోగ ఇత్యుత్తరకాండే షడ్వింశతితమే సర్గే స్పష్టత్వాత్ తథాహి-తత్రైవ సర్గే షష్టితమఃశ్లోకః తేన నిస్సీమతాం ప్రీతిమాపుస్సర్వాః పతివ్రతాః నళకూబరనిర్ముక్తం శాపం శ్రుత్వా మనః ప్రియమ్ ఇతి - ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా పతివ్రతాసంభోగనిర్బంధ

పరిహారకమిదం నళకూబరశాపమితి నిశ్చితం భవతి-ఏతేన పుంజికస్థలాయా అప్సరస్త్వేన తస్యాస్సంభోగేనకోపి దోషఇతి మన్వానేన దారుణేన రావణేన తస్యాం బలాద్భుక్తాయాం స్త్రీసామాన్యబలాత్కారసంభోగనిషేధార్థం బ్రహ్మశాపప్రవృత్తిరితి ఇమమేవార్థం మనసి నిధాయ రావణేన మహాపార్శ్వంప్రతి స్వవృత్తాంతకథనప్రస్తావే సీతాసంభోగవిషయే బలవత్తరప్రతిబంధకీభూతస్త్రీసామాన్యవిషయకబ్రహ్మశాపవచనమేవోదాహృతం - న తు రంభాసంభోగప్రయుక్తనళకూబరశాపవచనమితి అన్యత్సర్వం సమంజసం - ఇతి పంచమాక్షేపఖండనం - అథ విభీషణపట్టాభిషేకవిచారవిషయే నిరుక్తాక్షేపసమాధానం సప్తమతరంగే విభీషణపట్టాభిషేకప్రకరణే ప్రతిపాద్యత ఇతి-ఇహ విరమ్యతే ఇతి శ్రీమదాత్రేయగోత్రకలశజలధికౌస్తుభేన, అనంతనారాయణసూర్యనుజన్మనా, శ్రీమత్కల్యాణపురవాస్తవ్యపట్టాభిరామసుబ్రహ్మణ్యసూరిద్వయసహకృతేన, వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రిణా విరచితే, శ్రీమద్రామాయణరహస్యరత్నాకరే దురూహాక్షేపపరిహారప్రకరణం నామ షష్ఠస్తరంగస్సమాప్తి మగమత్

సప్తమతరంగప్రారంభః

శ్రీరామాయనమః పూర్వతరంగే రామాయణస్థదురూహాక్షేపాః కతిచిదస్మదీయబుద్ధిస్థాః తత్తద్వ్యాఖ్యానసిద్ధాంతప్రదర్శనపూర్వకం - సప్రమాణైర్వచనైః పరిహృతాః-ఇదానీ మస్మింత్సప్తమతరంగే శ్రీరామస్య వనవాసార్థమయోధ్యానిర్గమనదినాదారభ్య పునరయోధ్యానగరప్రవేశపర్యంతం - చతుర్దశసు వర్షేషు తత్తత్ప్రదేశగమనసుహృద్దర్శనాదికార్యకాలనిర్ణయక్రమః ప్రతిపాద్యతేఅత్ర యద్యపి శ్రీమద్వాల్మీకిమహర్షిణా అస్మిన్నస్మిన్ దినే ఏతత్కార్యం కృతమితి స్ఫుటం రోక్త్యా న ప్రతిపాదితం-తథాపి తత్ర తత్ర వాల్మీకిమహర్షి సూచితార్థపర్యాలోచనయా శ్రీమద్రామాయణార్థోపబృంహకపురాణాద్యవలోకనేన చ కతకమాహేశ్వరతీర్థీయతిలకగోవిందరాజీయాద్యనేకవ్యాఖ్యానపర్యాలోచనయా చ సిద్ధాంతితం కాలం ప్రదర్శయిష్యామః-తత్ర శ్రీరామస్య పితృవాక్యపరిపాలనైకమనసస్సాకేతనగరాద్యదానిర్గమనం సఏవ కాలః చతుర్దశవర్షప్రాథమికవాసరః-స చ చైత్రశుక్లదశమీతి ప్రతిభాతి-తథాహి -దశరథేన శ్రీరామం ప్రతితవపుష్యనక్షత్రయుక్తతిథ్యాం పట్టాభిషేకః కార్య ఇత్యుక్తార్థానురోధేన చైత్రమాసే పుష్యనక్షత్రయుక్తత్వం - అష్టమీనవమీదశమ్యన్యతమతిథ్యా ఏవేతి జ్యోతిశ్శాస్త్రే ప్రసిద్ధత్వాత్ తత్ర శ్రీరామస్యప్రయాణోచితదినవిమర్శే-నవమ్యారిక్తతిథిత్వేన ప్రయాణానర్హత్వాత్ దశమ్యాః పూర్ణత్వేన ప్రయాణయోగ్యత్వాచ్చ-దశమ్యేవ ప్రయాణదివసః-తస్యామేవ రాత్రౌ తమసాతీరే నివాసః-ద్వితీయరాత్రౌ జాహ్నవీతీరే నివాసః-తత్రైవ రామదర్శనార్థం గుహాగమనం - తృతీయరాత్రౌ గంగాదక్షిణకూలస్థతరుమూలే నివాసః - చతుర్థరాత్రౌ ప్రయాగే వాసః తత్రైవ భరద్వాజదర్శనం పంచమరాత్రౌ

యమునాతీరే వాసః - తతస్సుమంత్రః - షష్ఠదివసే రామశ్చిత్రకూటం గమిష్యతీతి వృత్తాంతం జ్ఞాత్వా - సాయాహ్నసమయే అయోధ్యానగరం ప్రాప్తవాన్ తస్మిన్నేవ దినే-అర్ధరాత్రవేళాయాం దశరథో దివం గతః-తతః పరం సప్తమేఽహని కౌసల్యాదీనాం ప్రలాపః తస్మిన్నేవదినే వసిష్ఠాజ్ఞయా గిరివ్రజపట్టణస్థభరతానయనాయ దూతప్రేషణం - తే దూతాస్త్రిరాత్రపర్యంతం మార్గే స్థిత్వా చతుర్థదినే రాత్రౌ తన్నగరం ప్రవిష్టాః - తతః పరస్మిన్నహని భరతాహ్వానం-అయోధ్యాం ప్రతి భరతాగమనే-మార్గే సప్తరాత్రయో వృత్తాః తతో భరతః శ్రవణదినాదారభ్య త్రయోదశదినపర్యంతం యథావిధి పారలౌకికం కర్మ చకార-తతశ్చతుర్దశేఽహని భరతం రాజ్యేఽభిషేచయితుం మంత్రివిజ్ఞాపనం-తస్మిన్నేవాహని మార్గ సమీకరణార్థం భరతాజ్ఞయా శిల్పిజనప్రేషణం తతశ్చతుర్భిర్దినైః మార్గ సమీకరణం తతో రామసన్నిధానం ప్రతి భరతగమనకాలోఽపి దినత్రయపరిమితః-రామసన్నిధానే భరతనివాసకాలోఽపి దినత్రయపరిమితః అయోధ్యాం ప్రతి భరతస్య పునరాగమనకాలోఽపి తథైవ దినత్రయపరిమితః-ఇత్థంచ శ్రీరామమూర్తేః అయోధ్యానిర్గమనమారభ్య భరతస్య పాదుకాప్రదానపూర్వకమయోధ్యానగర ప్రేషణపర్యంతం సాకల్యేనదినగణపరిగణనాయాం పంచచత్వారింశద్దినాని భవంతి-తతః శ్రీరామేణ చిత్రకూటే అర్ధాధికదశమాసా నీతాః - తతః పూర్వోక్తదినైస్సాకం ఏకస్సంవత్సరో జాతః-తతశ్చిత్రకూటం విసృజ్యదండకావనప్రవేశాదారభ్య ఋషీణామాశ్రమసంచారేణ శ్రీరామమూర్తేర్గతకాల స్సంవత్సరదశకపరిమితః-తతః పరం పంచవటీం గత్వా - శ్రీరామేణ సార్ధసంవత్సరపరిమితకాలః తత్ర గమితః-ఏవం చ సాకల్యేన రావణకర్తృకసీతాపహరణాత్పూర్వం గతసంవత్సరగణనాయాం సార్ధద్వాదశసంవత్సరాః భవంతి-తతస్త్రయోదశే కించిదవశిష్టే మాఘశుక్లాష్టమ్యాం విందాఖ్యముహూర్తే రావణేన - సీతాపహరణం కృతం - తతః జ్యేష్ఠశుద్ధపూర్ణిమాయాం వాలివధః - తతః కార్తికశుక్లప్రతిపదమవధిం కృత్వా సుగ్రీవస్య కిష్కింధాపట్టణప్రవేశాజ్ఞావచనం తతః కార్తికమాసాంతే సుగ్రీవం ప్రతిలక్ష్మణేనాత్యాగ్రహః కృతః-తస్మిన్నేవమాసి సీతాన్వేషణాయ మార్గశీర్షమాసమవధిం కృత్వా ఉత్తు వానరాణాం ప్రేషణం తతో దక్షిణదిశి ప్రస్థాపితానాం వానరాణాం మధ్యే హనూమతా మార్గశిరశుక్లైకాదశ్యాం లంకాప్రవేశః కృతః - తస్యామేవ అర్ధరాత్రాత్పరం సీతాదర్శనం - ద్వాదశ్యాం శింశుపావృక్ష ఏవ దివా స్థిత్వా రాత్రౌ రావణదర్శన సీతాసందర్శన సల్లాపాదికం కృతం తతస్త్రయోదశ్యామక్షాదివధః - చతుర్దశ్యాం బ్రహ్మాస్త్రబంధ లంకాదహనాదికం కృతం- పౌర్ణమాస్యాం పునరాగమనం - తతో మహేంద్రశైలవర్తివానరైస్సాకం పంచ దినాని మధ్యేమార్గం గమితాని - మార్గశీర్ష కృష్ణపక్షషష్ఠ్యాం మధువనభంజనం-సప్తమ్యాం శ్రీరామదర్శన ప్రత్యభిజ్ఞానప్రదానసీతాపా

పాతివ్రత్యనివేదనాని - తతోఽష్టమ్యా ముత్తరఫల్గునీనక్షత్రయుక్తాయాం విజ
యాఖ్యముహూర్తే శ్రీరామాజ్ఞయా యుద్ధార్థం వానరసేనాప్రస్థానం తతస్సప్త
దినైః పుష్యశుక్లప్రతిపత్పర్యంతం-సముద్రవేలాయాం స్కంధావారనివేశనం-తతః
పుష్యశుక్లచతుర్థ్యాం విభీషణాగమనం పంచమ్యాం సముద్రతరణార్థ మాలోచ
నాక్రమః-తతో దినచతుష్టయం శ్రీరామేణ సముద్రప్రసాదార్థం ప్రాయోపవేశః-
తతో దశమ్యాం సేతో రారంభణం తత్త్రయోదశ్యాం సేతోః పూర్తిః - తతః
చతుర్దశీపూర్ణిమాన్యతరస్మిన్ శ్రీరామస్య సువేలారోహణం-తతో దశపంచదినాని
దూతప్రేషణసేనానివేశాదినా గతాని-తతో యుద్ధారంభః-తత స్తదారభ్య శ్రావ
ణామావాస్యాంతే లంకాపురాద్బహిస్సేనయోస్సంకులం యుద్ధం తతో బహురాక్షసక్ష
యేణ భీతా రాక్షసా లంకాం ప్రవిష్టాః ఇతి తద్దినే అవహారః కృతః - తదుత్తరం
భాద్రపదశుక్లప్రతిపది అనవరతయుద్ధప్రారంభః తస్యామేవ రాత్రౌ ఇంద్రజిత్కృత
నాగపాశబంధః-యత్తు ఇయం ప్రతిపత్కృష్ణపక్షీయేత్యుక్తం తన్న-యది ఇయం
కృష్ణప్రతిపత్తదా తస్యాః పూర్ణిమోత్తరత్వేన సర్వరాత్రౌ చంద్రస్య సత్త్వేన
అస్మిన్ తమసి దారుణే ఇత్యుక్తేరసాంగత్యాపత్తేః అతస్సా శుక్లప్రతిపదేవ
వాచ్యా ఏవం చ అమాంతపక్షమాత్రం యుద్ధమిత్యుక్తిరత్యంతానుపపన్నేతి
సిద్ధం-యత్తు అమాయామేవ రావణవధ ఇతి తత్తు న యుక్తం-ఇంద్రజిద్వధోత్తరం
యుద్ధకాండే త్రినవతితమసర్గే-ద్విషష్టితమశ్లోకః అభ్యుత్థానం త్వమద్యైవ కృష్ణ
పక్షచతుర్దశీం, కృత్వా నిర్యాహ్యమావాస్యాం విజయాయ బలైర్వృతః ఇత్య
నేన రావణం ప్రతి సుపార్శ్వవచనేన చతుర్దశ్యాం రావణప్రేషితబలవధోత్తరమ
మాయాం నిర్గతేన రావణేన రామలక్ష్మణయోర్యుద్ధే రాత్రౌ లక్ష్మణస్య శక్తి
ఘాతోత్తరం రావణలంకాప్రవేశస్యోక్తతయా తతో లక్ష్మణచికిత్సోత్తరం పునశ్చ
రామరావణయుద్ధస్య వాల్మీకినైవ స్పష్టతయోక్తత్వాత్తదసాంగత్యాపత్తేః-కించ-
అగస్త్యోపదిష్టాదిత్యహృదయస్యాపి ఆదిత్యం ప్రేక్ష్య జప్త్వా తు పరంహర్షమవా
ప్తవాన్ ఇత్యనేన సూర్యదర్శనానంతరమేవ పఠనస్య సూచనాత్-సూర్యదర్శనో
త్తరం లక్ష్మణే శక్తిఘాతస్య పరిహారాయ ఓషధిపర్వతానయనస్య చోక్తత్వేన
అమాయాం రాత్రౌ తద్ధననానుపపత్తేః తస్మాద్భాద్రపదశుక్లప్రతిపద్యేవ మహా
యుద్ధారంభః తత్రైవ రాత్రౌ నాగపాశబంధః-ద్వితీయాయాం గరుడాగమనేన నాగ
పాశబంధమోచనం తస్మిన్నేవ దినే ధూమ్రాక్షవధః-తృతీయాయాం వజ్రదంష్ట్రస్య
వధః-చతుర్థ్యామకంపనస్య వధః-పంచమ్యాం ప్రహస్తస్య వధః-షష్ఠ్యాం రావణస్య
మకుటభంగః సప్తమ్యాం కుంభకర్ణస్య ప్రబోధః-యత్తు సప్తమ్యాం కుంభకర్ణస్య
వధ ఇతి తన్న యుక్తం-తదుత్థాపనే ఉక్తస్య అతిప్రయాసస్య రాత్రిమాత్రేణా
శక్యత్వాత్ కించ - రావణగృహం ప్రతి కుంభకర్ణాగమనకాలే సూర్యప్రయాభ
రావణమందిరస్య అతిభాస్వరత్వోక్త్యా చ మంత్రాదినా సప్తమ్యాం యుద్ధాసంభ
వాచ్చ - కించ వ్యాఖ్యానాంతరే ఇంద్రజితో దినత్రయేణ వధః - కుంభకర్ణస్య

యామపక్షే నేత్యస్యాసంగతత్వాచ్చ-తస్మాద్భాద్రపదపూర్ణిమాయామేవ తద్వధ ఇతి ప్రతిభాతి - తతః కృష్ణప్రతిపది అతికాయవధః - ద్వితీయాయామింద్రజిద్బ్రహ్మాస్త్రప్రయోగః తదానీమేవ హనూమతా మహౌషధపర్వతానయనేన సర్వేషాం వానరాణాముజ్జీవనం-తృతీయాయాం నికుంభవధః-చతుర్థ్యాం రాత్రౌ మకరాక్షవధః-నవమ్యాం మాయాసీతావధః-త్రయోదశ్యామింద్రజిద్వధః-చతుర్దశ్యాం మూలబలవధః అమాయాం రావణస్య యుద్ధార్థం నిర్గమనం-తతః ఆశ్వయుజశుక్లప్రతిపది విభీషణే శక్తివిక్షేపః-తస్యామేవ తత్ప్రతిఘాతేన లక్ష్మణమూర్ఛా-పునరోషధిపర్వతానయనేన లక్ష్మణస్యోత్థానం - తతో ద్వితీయాయాం రామాద్భీతస్య రావణస్య పునర్నగరప్రవేశః-తత స్తృతీయాయామాగత్య తదారభ్యనవమీపర్యంతం రామరావణయుద్ధం-తత్రైవ ఆశ్వయుజశుక్లప్రతిపది శ్రీరామం ప్రతి ఇంద్రప్రేషితమాతలిరథానయనం-తతో నవమ్యాం రావణవధః-దశమ్యాం దేవస్తుతిః - తత ఏకాదశ్యాం రావణసంస్కారః-ద్వాదశ్యాం విభీషణపట్టాభిషేకః-త్రయోదశ్యాం సీతాదర్శనం తస్మిన్నేవ దినే సీతాయా అగ్నిప్రవేశానంతరం-పునర్బ్రహ్మేంద్రాదిస్తుతిః-చతుర్దశ్యాం లంకాపురసమీపే వాసః - ఆశ్వయుజశుక్లపౌర్ణమాస్యాం శివలింగప్రతిష్ఠా-తతః ప్రతిపది అయోధ్యాప్రయాణం-మధ్యేమార్గం దినత్రయం గమితం-తతః కృష్ణపక్షపంచమ్యాం భరద్వాజాశ్రమేనివాసః-భరద్వాజవందనం చ-షష్ఠ్యాం నందిగ్రామే జటాశోధనం కృత్వా అయోధ్యానగరే ప్రవేశః-తత స్సప్తమ్యాం పుష్య నక్షత్రయుక్తాయాం శ్రీరామచంద్రస్య పట్టాభిషేకమహోత్సవ ఇతి - ఇత్యేవం చతుర్దశ వర్షాంతర్గత తత్తత్కాలకలితకార్యక్రమో వేదితవ్యః అత్ర ప్రతిపాదితకాలవిశేషస్య వ్యవస్థాపకాని సయుక్తికాని ప్రమాణాని కతకతిలకగోవిందరాజీయాద్యనేకవ్యాఖ్యాన కర్తృభి రభిహితాని సంగ్రహేణ ప్రకాశ్యంతే తథాహి-అయోధ్యాకాండే షట్చత్వారింశత్సర్గే - ద్వాదశశ్లోకే తతస్తు తమసాతీరం రమ్యమాశ్రిత్య రాఘవః, సీతాముద్వీక్ష్య సౌమిత్రి మిదం వచనమబ్రవీత్ ఇయమద్య నిశా పూర్వా సౌమిత్రే ప్రహితా వనం, వనవాసస్య భద్రం తే స నోత్కంఠితుమర్హసి ఇతి వచనద్వయార్థపర్యాలోచనయా ప్రాథమికదినే రాత్రౌ తమసాతీరే నివాసః అభిధీయతే అయోధ్యాకాండే పంచాశస్సర్గే-౪౮-౫౦-౫౧శ్లోకాః జలమేవాదదే భోజ్యం లక్ష్మణేనాహృతం స్వయమ్,తస్య భూమౌశయానస్య పాదౌ ప్రక్షాళ్య లక్ష్మణః సభార్యస్య తతోభ్యేత్య తస్థౌ వృక్షముపస్థితః, గుహోపి సహ సూతేన సౌమిత్రి మనుభాషయన్, అన్వజాగ్రత్తతో రామమప్రమత్తో ధనుర్ధరః తథా శయానస్య తతోఽస్య ధీమతః యశస్వినో దాశరథేర్మహాత్మనః, అదృష్టదుఃఖస్య సుఖోచితస్య సా తదా వ్యతీయాయ చిరేణ శర్వరీ ఇత్యుక్తరీత్యా ద్వితీయరాత్రౌ జాహ్నవీతీరే నివాస అభిహితో భవతి-అయోధ్యాకాండే త్రిపంచాశస్సర్గే ద్వాదశశ్లోకే స తం వృక్షం సమాసాద్య సంధ్యామన్వాస్య పశ్చిమాం,

రామోరమయతాంశ్రేష్ఠ ఇతిహోవాచలక్ష్మణమ్ అద్యేయం ప్రథమా రాత్రిర్యా
తా జనపదాద్బహిః, యాసుమంత్రేణరహితా తాం నోత్కంఠితుమర్హసి ఇతి వచన
ద్వయార్థపర్యాలోచనయా తృతీయరాత్రౌ గంగాదక్షిణకూలస్థ వనస్పతౌ నివాస
అభిహితోభవతి అయోధ్యాకాండే చతుఃపంచాశస్సర్గే ౩౫-౮౮ శ్లోకాః తస్యప్ర
యాగే రామస్య తం మహర్షి ముపేయుషః, ప్రసన్నా రజనీ పుణ్యా చిత్రాః కథయతః
కథాః.సీతాతృతీయః కాకుత్స్థః పరిశ్రాంతస్సుఖోచితః,భరద్వాజాశ్రమే రమ్యేతాం
రాత్రిమవసత్సుఖమ్ అనేన వచనద్వయేన చతుర్థరాత్రౌ ప్రయాగే నివాసః అభిహి
తో భవతి అయోధ్యాకాండే పంచపంచాశే సర్గే - చతుస్త్రింశశ్లోకే. బహూన్మే
ధ్యాన్మృగాన్ హత్వా చేరతుర్యమునావనే, విహృత్య తే బర్హిణపూగనాదితే శుభే
వనే వానరవారణాయుతే, సమం నదీవప్రముపేత్య సమ్మతం నివాసమాజగ్మురదీనద
ర్శనాః ఏతద్వచనార్థచింతయా పంచమరాత్రౌ యమునాతీరే నివాస అభిహితో
భవతి అయోధ్యాకాండే - సప్తపంచాశే సర్గే-పంచవింశః శ్లోకః భరద్వాజాభిగ
మనం ప్రయాగే చ సహోసనం, ఆగిరేర్గమనం తేషాం తత్రస్థైరుపలక్షితమ్ తతస్సా
యాహ్నసమయే తృతీయేహనిసారథిః, అయోధ్యాంసమనుప్రాప్య నిరానందాందద
ర్శహ అత్ర ఆగిరేర్గమనమిత్యస్య గమనోద్యోగఇత్యర్థః తృతీయేహనీత్యస్య అహ్న
స్తృతీయభాగఇత్యర్థః - అన్యథా ఉపరి వక్ష్యమాణపంచరాత్రోద్యగణ్యత ఇతి కౌ
సల్యోక్తేస్సరాజా రజనీంషష్ఠీమిత్యుక్తేశ్చ విరోధసంభవాత్ ఏతద్వచనద్వయేన
అయోధ్యాం ప్రతి సుమంత్రాగమనం రామనిర్గమనదినమారభ్య షష్ఠేహనీత్యర్థ
సిద్ధం. అయోధ్యాకాండే త్రిషష్టితమసర్గే - చతుర్థశ్లోకః - పంచషష్టితమసర్గే -
ప్రథమశ్లోకః - షట్షష్టితమసర్గే షడ్వింశశ్లోకః - సప్తషష్టితమసర్గే - ద్వితీయ
శ్లోకః సరాజారజనీంషష్ఠీం రామే ప్రవ్రాజితే వనమ్, అర్ధరాత్రే దశరథః సంస్మరన్
దుష్కృతం కృతమ్ అథ రాత్ర్యాం వ్యతీతాయాం ప్రాతరేవాపరేఽహని, వందినః
పర్యుపాతిష్ఠం స్తత్పార్థివనివేశనమ్ గతేతుశోకాత్త్రిదివం నరాధిపే మహీతలస్థాసు
నృపాంగనాసు చ,నివృత్తచార స్సహసాగతోరవిః ప్రవృత్తచారారజనీహ్యుపస్థితా
వ్యతీతాయాంతుశర్వర్యా మాదిత్యస్యోదయేతతః, సమేత్య రాజ్యకర్తారస్సభామీ
యుర్ద్విజాతయః ఏతద్వచనచతుష్టయపర్యాలోచనయా - అయోధ్యానగరాద్రా
మనిర్గమనషష్ఠేఽహని దశరథమరణం-సప్తమేఽహని కౌసల్యాదీనాం ప్రలాపః-తస్మి
న్నేవ దినే భరతానయనార్థం దూతప్రేషణమిత్యర్థో భవతి. అయోధ్యాకాండే -
సర్గే ౬౯ శ్లో ౧౨ సర్గే ౭౦ శ్లో ౧౨ యామేవరాత్రింతేదూతాః ప్రవిశంతి స్మతాం
పురీమ్, భరతేనాపి తాం రాత్రిం స్వప్నోదృష్టోఽయమప్రియః వ్యుష్టామేవతుతాం
రాత్రిం దృష్ట్వాతంస్వప్నమప్రియమ్, పుత్రో రాజాధిరాజస్య సుభృశంపర్యతప్యత
భరతేబ్రువతిస్వప్నందూతా స్తేక్లాంతవాహనాః,ప్రవిశ్యాసహ్యపరిఘంరమ్యం రాజ

గృహం పురమ్. సమాగమ్యతురాజ్ఞాచ రాజపుత్రేణచార్థతః, రాజ్ఞః పాదౌగృహీత్వాతు తమూచుర్భరతంవచః ఏతద్వచనార్థ పర్యాలోచనయా వసిష్ఠప్రేషితదూతానాం రాత్రౌ గిరివ్రజపురప్రవేశః-తతః పరదినే భరతాయ వసిష్ఠవచనవిజ్ఞాపనం చేత్యర్థస్సిద్ధో భవతి - అత్ర దూతానాం గిరివ్రజనగరం ప్రతిగమనదశాయాం గత కాలో దినత్రయపరిమిత ఇతి పురాణాంతరే ప్రసిద్ధత్వాద్గ్రంథవిస్తరభయాన్న తద్వచనాన్యత్ర ప్రకాశితాని అయోధ్యాకాండే-సర్గే-౭౧శ్లో౧౮-సర్గే ౭౨శ్లో ౮-అయోధ్యాం మనునా రాజ్ఞా నిర్మితాం సందదర్శహ, తాం పురీం పురుషవ్యాఘ్రస్సప్తరాత్రోషితః పథి. అద్యమేసప్తమీ రాత్రిశ్చ్యుతస్యార్యక వేశ్మనః,అంబాయాః కుశలీ తాతో యుధాజిన్మాతులశ్చ మే ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా అయోధ్యాంప్రతిభరతాగమనే సప్తరాత్ర యోగ ఇత్యర్థో లబ్ధః.అయోధ్యాకాండే సర్గే ౭౭ శ్లో ౧-౨౨-౨౩-తతో దశాహేతిగతే కృతశౌచో నృపాత్మజః, ద్వాదశేహనిసంప్రాప్తే శ్రాద్ధకర్మాణ్యకారయత్. వసిష్ఠోభరతంవాక్య ముత్థాప్య తమువాచహ, త్రయోదశోయం దివసః పితుర్వృత్తస్య తేవిభో సావశేషాస్థినిచయే కిమిహ త్వం విలంబసే ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా శ్రవణదినమారభ్య ద్వాదశత్రయోదశదినయోః పైతృకకృత్యన్యకారయదిత్యర్థస్సిద్ధః అయోధ్యాకాండే-సర్గే౭౯శ్లో౧-౧౩-తతః ప్రభాతసమయే దివసేచ చతుర్దశే - సమేత్య రాజకర్తారో భరతం వాక్యమబ్రువన్, క్రియతాం శిల్పిభిః పంథాః సమాని విషమాణిచ రక్షిణశ్చానుసంయాంతు పథిదుర్గవిచారకాః, ఇత్యేతద్వచన ద్వయార్థపర్యాలోచనయా అభిషేచయాత్మానమితి రాజకర్తృభిః చతుర్దశదినే భరతః ప్రార్థిత ఇత్యాశయో లభ్యతే-తతః తత్ప్రార్థనాం విధూయ మార్గసమీకరణార్థంతస్మిన్నేవదినే రామదర్శనాకాంక్షిణాభరతేన శిల్పిప్రభృతయోమార్గ విశోధనార్థమాజ్ఞప్తా ఇత్యభిప్రాయః స్పష్టో భవతి అయోధ్యాకాండే-సర్గే౮౧ శ్లో ౧-౧౬-తతో నాందీముఖీం రాత్రిం భరతంసూతమాగధాః,తుష్టువుర్వాగ్విశేషజ్ఞాః స్తవైర్మంగళ సంహితైః ప్రాదఇవతిమినాగసంవృతః స్తిమితజలో మణిశంఖశర్కరః, దశరథసుతశోభితాసభా సదశరథేవబభౌయథాపురా ఏతచ్ఛ్లోకద్వయార్థపర్యాలోచనయామాగధైస్స్తుతో భరతఃపంచదశమదినేసభామావిశదిత్యభిప్రాయోఽవగమ్యతే మార్గసమీకరణార్థం దినచతుష్టయంగతమితిచ పురాణాంతరప్రసిద్ధమితిగ్రంథవిస్తరభయాదిహతాని నోక్తాని అయోధ్యాకాండే-సర్గే ౮౩-శ్లో-౧-తతస్సముత్థితః కాల్యమాస్థాయస్యందననోత్తమమ్,ప్రయయౌ భరతశ్శీఘ్రం రామదర్శనకాంక్షయా అయోధ్యాకాండే-సర్గే౮౫-శ్లో-౧-వ్యుష్య రాత్రింతుతత్రైవ గంగాకూలేసరాఘవః, భరతఃకాల్యముత్థాయ శత్రుఘ్నమిదమబ్రవీత్ ఏతదర్థపర్యాలోచనయా రామమానేతుం అయోధ్యానగరాన్నిర్గతస్య భరతస్య ప్రథమదినే రాత్రౌ గంగాకూలే నివాస అభిహితో భవతి. అయోధ్యాకాండే- సర్గే ౯౨-శ్లో ౧-తతస్తాం రజనీం వ్యుష్యభ రతస్సపరి

చ్ఛదః, కృతాతిథ్యో భరద్వాజం కామాదభిజగామహ అనేన వచనేన భరతస్య ద్వితీయదినే రాత్రౌ భరద్వాజాశ్రమే నివాస ఇత్యభిధీయతే. అయోధ్యాకాండే-సర్గే ౧౦౫ శ్లో ౧-౨-౪ తతః పురుషసింహానాం వృత్తానాం తైస్సుహృద్గణైః, శోచతామేవ రజనీ దుఃఖేన వ్యత్యవర్తత ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా శ్రీరామసన్నిధానే భరతేన తృతీయదినే నిశానీతేత్యభిప్రాయోఽవగమ్యతే రజన్యాం సుప్రభాతాయాం భ్రాతరస్తే సుహృద్వృతాః, మందాకిన్యాం హుతం జప్యం కృత్వా రామముపాగమన్ సాంత్వతా మామికా మాతా దత్తం రాజ్యమిదం మమ, తద్దదామిత వైవాహం భుంక్ష్వ రాజ్యమకంటకం ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా చతుర్థదివసే భరతస్య రామసన్నిధానే నివాస ఇత్యభిప్రాయోఽవగమ్యతే అయోధ్యాకాండే-సర్గే ౧౦౬ శ్లో-౧-ఏవముక్త్వాతు విరతే రామే వచనమర్థవత్, తతో మందాకినీతీరే రామం ప్రకృతివత్సలమ్ ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా పంచమదివసేఽపి భరతస్య రామసన్నిధానే నివాస ఇత్యూహ్యో భవతి అయోధ్యాకాండే - సర్గే౧౧౨-శ్లో ౩౧-తం మాతరో బాష్పగృహీతకంఠ్యో దుఃఖేన నామంత్రయితుం హి శేకుః, సత్వేవ మాతౄరభివాద్య సర్వారుదన్ కుటీం స్వాం ప్రవివేశ రామః ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా షష్ఠదివసేఽపి భరతస్య రామసన్నిధాన ఏవ నివాస ఇత్యర్థో ధ్వన్యతే అయోధ్యాకాండే-సర్గే ౧౧౩-శ్లో-౧ తతశ్శిరసి కృత్వాతు పాదుకే భరతస్తదా, ఆరురోహ రథం హృష్టశ్శత్రుఘ్నేన సమన్వితః ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా-శ్రీరామపాదుకే గృహీత్వ భరతస్యసప్తమదినే అయోధ్యాం ప్రతి ప్రస్థిత ఇత్యభిప్రాయస్సూచితో భవతి తస్మిన్నేవ సర్గే శ్లో-౨౨-తాం రమ్యజలసంపూర్ణాం సంతీర్య సహ బాంధవః, శృంగిబేరపురం రమ్యం ప్రవివేశ ససైనికః ఏతచ్ఛ్లోకార్థపర్యాలోచనయా భరతస్య అయోధ్యాం ప్రతిప్రత్యాగమనే సప్తమదిన ఏవ శృంగిబేరపురే నివాస ఇత్యభిప్రాయోఽవగమ్యతే అయోధ్యాకాండే-సర్గే ౧౧౪ శ్లో ౩౦-సంపతద్భిరయోధ్యాయాం నాభిభాంతి మహాపథాః, ఏవం బహువిధం జల్పన్ వివేశ వసతిం పితుః. ఏతచ్ఛ్లోకార్థపర్యాలోచనయా పునర్భరతోష్టమదినే అయోధ్యాం ప్రాప్త ఇత్యభిప్రాయోవగమ్యతే అయోధ్యాకాండే సర్గే ౧౧౫ శ్లో ౧౨ రథస్థస్సహి ధర్మాత్మా భరతో భ్రాతృవత్సలః, నన్దిగ్రామం యయౌ తూర్ణం శిరస్యాధాయ పాదుకే ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా భరతస్య నవమదినే నందిగ్రామనివాస అభిహితో భవతి. ఋష్యాశ్రమసంచారదశాయా గతసంవత్సరదశకస్య ప్రమాణవచనాని అరణ్యకాండే సర్గే ౧౧ శ్లో ౨౪ ఉషిత్వాతుసుఖం తత్ర పూజ్యమానో మహర్షిభిః, జగామ చాశ్రమాంస్తేషాం పర్యాయేణ తపస్వినామ్ యేషాముషితవాన్ పూర్వం సకాశే సమహాస్త్రవిత్, క్వచిత్పరిదశాన్ మాసానేకం సంవత్సరం క్వచిత్ క్వచిచ్చచతురో మాసాన్ పంచ షట్చాపరాన్ క్వచిత్, అపరానధికాన్ మాసానప్యర్థమధికం క్వచిత్ త్రీన్మాసానష్టమాసాంశ్చ రాఘవో న్యవసత్సుఖమ్, తతస్సంవత్సరంతస్యమునీనామాశ్రమేషువై రమతశ్చానుకూల్యేన

యయుస్సంవత్సరాదశ అత్ర పరిదశానిత్యత్ర పరిపరత్రదశ యేషాం తాన్ పరిదశాన్మాసానిత్యన్వయః కార్యః ఏతద్వచనజాతపర్యాలోచనయా ఋష్యాశ్రమసంచారేణ దశసంవత్సరా గతా ఇత్యర్థో భవతి - అత్ర శ్రీరామస్య వనవాస ఇతి శబ్దస్య పట్టణగ్రామాంతర్గత ప్రదేశవ్యతిరిక్తదేశవాస ఇత్యర్థస్య వక్తవ్యతయా నారణ్యమాత్రవాసపరత్వం-అన్యథా శ్రీరామేణాధ్యుషిత కిష్కింధానగరసమీపదేశనివాసగతకాలస్య లంకా పురోపకంఠప్రదేశనివాసగతకాలస్యచ-శృంగిబేరపురనికటప్రదేశవాసకాలస్యచ-చతుర్దశవర్షాంతర్గతతయా తద్విరోధాపత్తేః-కించ పట్టణప్రవేశస్తు నిషిద్ధ ఇతి నిశ్చిన్వతా శ్రీరామేణ కిష్కింధానగర ప్రవేశలంకాపుర ప్రవేశయోరనంగీకారాచ్చ - తస్మాచ్ఛ్రీరామేణ మునివేషధారిణా పిత్రాజ్ఞామనువర్తమానేన తదాజ్ఞప్తదినప్రభృతి చతుర్దశవర్షపర్యంత మృష్యాశ్రమనివాసేపి వనవాసవ్రతమనుష్ఠితమిత్యేవమనుసంధేయం - అథ పంచవటీతీరే సార్ధసంవత్సరనివాసస్య ప్రమాణవచనాని కాళికాపురాణే. అథ త్రయోదశే వర్షే పంచవట్యాం మహామనాః, రామో విరూపయామాస ఘోరాం శూర్పనఖాం వనే- ఇతి - ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా-ఋష్యాశ్రమేషు పూర్వోక్త దశసంవత్సరైః తత్పూర్వోక్తేన - ఏకసంవత్సరేణ సాకం మిళితైకాదశసంవత్సరగమనానంతరం పంచవట్యాం ద్వాదశ సంవత్సర స్సంపూర్ణోఽభవత్-త్రయోదశేపి కతిచిన్మాసా గమితా ఇత్యర్థో ధ్వన్యతే- తత్రైవరావణేన సీతాపహరణకాలే ప్రమాణం-తతో మాఘే సితాష్టమ్యాం ముహూర్తే విందసంజ్ఞికే, రాఘవాభ్యాం వినాసీతాంజహార దశకంధరః తదనుగుణమేవ వాల్మీకిమహర్షిణా ప్రతిపాదితం - వాల్మీకిరామాయణే - ఆరణ్యకాండే- సర్గే-౬౮-శ్లో-౧౩ విందో నామ ముహూర్తోఽయం స చ కాకుత్స్థ నాబుధత్, త్వత్ప్రియాం జానకీం హృత్వా రావణో రాక్షసేశ్వరః అనేన వచనద్వయేన మాఘశుక్లాష్టమ్యామేవ రావణేన సీతాపహృతేత్యర్థోఽవగమ్యతే- వాలివధసంహారకాలస్తు పురాణాంతరే స్పష్టః-తథాహి- వాల్మీకిచారిత్రే- జ్యేష్ఠమాసే సితే పక్షే పూర్ణిమాయాం రఘూద్వహః, వాలినం పాతయామాస బాణేనైకేన వీర్యవాన్ కిష్కింధాకాండే - సర్గే - ౨౬ - శ్లో - ౧౬ - కార్తికే సమనుప్రాప్తే త్వం రావణవధే యత, ఏష నస్సమయస్సౌమ్య ప్రవిశ త్వం స్వమాలయమ్ ఇతి వచనేన శ్రీరామేణ యుద్ధయాత్రాకాలః కార్తికమాసప్రథమదివస ఏవ నిర్దిష్ట ఇత్యర్థోఽవగమ్యతే కిష్కింధాకాండే సర్గే ౩౦ - శ్లో ౬౬-౭౫ - సకాలం పరిసంఖ్యాయ సీతాయాః పరిమార్గణే, కృతార్థస్సమయం కృత్వాదుర్మతిర్నావబుధ్యతే వర్షాసమయకాలంతు ప్రతిజ్ఞాయ హరీశ్వరః, వ్యతీతాం శ్చతురో మాసాన్ విహరన్నావబుధ్యతే ఇత్యాదివచనైః పూర్వం యుద్ధయాత్రాయై నిర్ణీత కార్తికమాసేపి కతిచిద్దినాన్యతిక్రాంతానీత్యర్థో లభ్యతే - తస్మాదేవ సుగ్రీవం ప్రతి లక్ష్మణాగ్రహః ప్రవృత్త ఇత్యర్థో లబ్ధః సుందరకాండే - సర్గే - ౨ - శ్లో ౫౦-౫౭ - ప్రదోష

కాలే హనుమాన్ తూర్ణముత్ప్లుత్య వీర్యవాన్, ప్రవివేశపురీం రమ్యాం సువిభక్తమహాపథామ్ అనేన వచనేన హనూమతో లంకాప్రవేశసమయః ప్రదోషకాల ఇతి సిద్ధః - ఏతదుపష్టంభకతయా పురాణాంతరే-ఏకాదశ్యాం మహేంద్రాగ్రాత్ప్లవేశతయోజనం, తద్రాత్రిశేషే సీతాయా దర్శనం హి హనూమతః ద్వాదశ్యాం శింశుపావృక్షే హనూమాన్ పర్యవస్థితః, తస్యాంనిశి యాంసీతాయావిశ్వాస్యాలాపసత్కథా అతౌదిభిస్త్రయోదశ్యాం తతో యుద్ధమువర్తత, వధోహ్యాక్షకుమారస్య వనవిధ్వంసనం తథా బ్రహ్మాస్త్రేణ చతుర్దశ్యాం బద్ధశ్శక్రజితాకపిః, వహ్నినా పుచ్ఛయుక్తేన లంకాయా దహనం తథా. పౌర్ణమాస్యాం మహేంద్రాద్రౌపునరాగమనం కపేః, మార్గాసిత ప్రతిపదః పంచభిః పథివానరైః పునరాగమ్యషష్ఠేఽహ్నిధ్వస్తం మధువనంచతైః సప్తమ్యాం - ప్రత్యభిజ్ఞానదానం సీతానివేదనమ్-ఇత్యాది వచనైః మార్గశీర్ష శుక్లపక్షైకాదశ్యాంరాత్రౌ హనూమతో లంకాప్రవేశః-తత్రైవ దినచతుష్టయం స్థిత్వా పునరాగమన మిత్యర్థోఽవగమ్యతే - యత్తు ఫాల్గునశుక్లపంచమ్యాం హనూమతో లంకాప్రవేశః - షష్ఠ్యాంపునరాగమనమిత్యుక్తంతన్న-హనూమతో లంకాప్రవేశానంతరమర్ధరాత్రాత్పరం సీతాదర్శనకాలే సుందరకాండే సర్గే- ౧౭ - శ్లో ౨ - సాచివ్యమివ కుర్వంత్స ప్రభయా నిర్మలప్రభః, చంద్రమా రశ్మిభిశ్శీతైస్సిషేవే పవనాత్మజమ్, అనేన శ్లోకేన ఆంజనేయస్య చంద్రకర్తృకసాహాయ్యత్వోత్ప్రేక్షయాచంద్రసత్వస్యావశ్యకతయా తద్దినస్య పంచమీత్వాసంభవాత్ -కింతు - ఉక్తప్రమాణబలేన ఏకాదశ్యామేవ సీతాదర్శనమిత్యవధేయం - కించ సుందరకాండే - సర్గే - ౫ - స్థితః కకుద్మానివ తీక్ష్ణశృంగో మహాచలశ్శ్వేత ఇవోచ్చశృంగః,హస్తీవ జాంబూనదబద్ధశృంగో రరాజచంద్రః పరిపూర్ణశృంగః ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా చంద్రస్య పరిపూర్ణశృంగత్వవిశేషణస్వారస్యానురోధేనపూర్ణిమోపాం తదినత్వస్యైవోచితతయా ఏకాదశీద్వాదశీదినయోరన్యతరస్యైవోచితత్వాత్ అపిచ- అస్మిన్నేవ కాండే - సర్గే ౩౭- శ్లో - ౭-వర్తతే దశమో మాసో ద్వౌ తు శేషౌ ప్లవంగమేతివచనేన మాఘమాసమారభ్యమార్గశీర్షమాసస్యైవ దశమమాసత్వేన సీతాదేవ్యుక్తత్వాత్ స్వస్యలంకాప్రవేశకాలమారభ్య ఫాల్గునమాసస్య సంవత్సరాతీతత్వేన దశమమాసత్వాసంభవాత్ - తస్మాన్మార్గ శీర్షమాస ఏవసీతావర్శనం న్యాయ్యమితి ప్రతిభాతి యుద్ధకాండే - సర్గే - ౪ - శ్లో - ౩ - ౫ - అస్మిన్ముహూర్తే సుగ్రీవప్రయాణమభిరోచయే,అస్మిన్ముహూర్తే విజయేప్రాప్తే మధ్యం దివాకరే జీవితాంతేఽమృతంస్పృష్ట్వా పీత్వావిషమివాతురః, ఉత్తరాఫల్గునీహ్యద్యశ్వస్తుహస్తేనయోక్ష్యతే ఇత్యాదివచనైః ఉత్తరాఫల్గునీనక్షత్రవిజయాఖ్య ముహూర్తే వానరసేనాప్రస్థానం కృతమితి నిశ్చీయతే తదనురోధేన - కాళికాపురాణే-అష్టమ్యుత్తరఫల్గున్యాం ముహూర్తే విజయాభిధే, మధ్యం ప్రాప్తే సహస్రాంశౌ ప్రస్థానం రాఘవ

స్య చ ఇతి వచనార్థపర్యాలోచనయా మార్గశీర్ష కృష్ణపక్షాష్టమ్యామేవ వానరసేనా
ప్రస్థాన మిత్యవగమ్యతే యత్తు ఫాల్గునశుక్లసప్తమ్యా ముత్తరఫల్గునీనక్షత్రే
వానరసేనాప్రస్థానమితి - తన్నయుక్తం - ఫాల్గునశుక్లసప్తమ్యాముత్తరఫల్గునీ
నక్షత్రయోగే తత్పూర్వమమాయా మృగశీర్షనక్షత్రస్యైవ వక్తవ్యతయా అమా
వాస్యాయాం చంద్రసూర్యయోరేకనక్షత్రస్థత్వేన రవేర్వృషభమిథునాన్యతర
రాశిగతత్వస్యైవ వక్తవ్యతయా నిరుక్తఫల్గునీనక్షత్రయుక్తసప్తమీఘటిత
మాసస్య కుంభస్థరవ్యారబ్ధపక్షీయపౌర్ణమాసీఘటిత శుక్లప్రతిపదాదిదర్శాంతతి
థిసముదాయత్వరూపఫాల్గునమాసలక్షణం శశవిషాణసోదరమితి - తన్మాసస్య
ఫాల్గునమాసత్వాసంభవాత్ - తస్మాన్మార్గశీర్షకృష్ణాష్టమ్యామేవ వానరసేనా
ప్రస్థానమిత్యుచితం - పురాణాంతరే వాసరే సప్తమేంభోధౌ స్కంధావారనివే
శనమ్, పౌషశుక్లప్రతిపదస్తృతీయా యావదంబుధేః ఉపస్థానం ససైన్యస్య
రాఘవస్య బభూవహ ఇత్యాదివచనైః వానరసేనాప్రయాణకాలాదారభ్య తత్స
ప్తమదినే సముద్రతీరే సేనానివేశస్సూచితః - విభీషణశ్చతుర్థ్యాం తు రామేణస
హసంగతః, సముద్రతరణార్థాయ పంచమ్యాం మంత్రఉద్గమః ఇతిపురాణాంతరే
యుద్ధకాండే సర్గే - ౨౧ - శ్లో - ౧౦ - తస్య రామస్య సుప్తస్య కుశాస్తీర్ణే
మహీతలే,నియమాదప్రమత్తస్యనిశాస్తిస్రోతిచక్రముః ఏతద్వచనేన రామస్య ప్రా
యోపవేశదశాయాం రాత్రిత్రయం జాతమిత్యర్థో లభ్యతే - తదనురోధేన కాలి
కాపురాణే అగ్నివేశ్యరామాయణే చ - ప్రాయోపవేశనం చక్రే రామో
దినచతుష్టయం, అత్ర దినచతుష్టయమిత్యుక్త్యా రాత్రిత్రయగమనానంతరమపి
అహర్మాత్రంగతమిత్యర్థ స్సూచితః యుద్ధకాండే - సర్గే ౨౨ - శ్లో ౬౮ - బభూవ
తుములశ్శబ్దః తదా తస్మిన్మహోదధౌ, కృతాని ప్రథమేనాహ్నా యోజనాని
చతుర్దశ ప్రహృష్టైర్గజసంకాశైస్త్వరమాణైః ప్లవంగమైః, ద్వితీయేనతథాచాహ్నా
యోజనాని తు వింశతిః కృతాని ప్లవగైస్తూర్ణం భీమకాయైర్మహాబలైః, అహ్నాతృ
తీయేన తథా యోజనాని కృతానితు త్వరమాణైర్మహాకాయై రేకవింశతిరేవచ,చతు
ర్థేన తథా చాహ్నా ద్వావింశతిరథాపిచ యోజనాని మహావేగైః కృతాని త్వరితై
స్తుతైః, పంచమేన తదా చాహ్నా ప్లవంగైః క్షిప్రకారిభిః యోజనాని త్రయోవింశ
త్సువేలమధికృత్యవై -ఇతి-ఏతద్వచనైః సేతుబంధనకాలః పంచదినావధిక ఏవభవతి-
అగ్నివేశ్యరామాయణే సేతోర్దశమ్యామారంభః త్రయోదశ్యాం సమాపనమిత్యు
క్తం అత్ర త్రయోదశ్యామిత్యస్యశిష్టత్రయోదశ్యామిత్యర్థకల్పనేనదినపంచకమిత్యు
పపత్తిః యుద్ధకాండే-సర్గే ౩౮ - శ్లో - ౧౮ - తతోఽస్తమగమత్సూర్యస్సంధ్యయా
ప్రతిరంజితః, పూర్ణచంద్రప్రదీప్తా చ క్షపా సమభివర్తత తతస్స రామోహరివాహినీ
పతిర్విభీషణేన ప్రతినంద్యసత్కృతః లక్ష్మణో యూథపయూథసంవృత స్సువేలపృష్ఠే
న్యవసద్యథాసుఖమ్ ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా సూర్యాస్తమయా వ్యవహి

తోత్తరక్షణావచ్ఛేదేన చంద్రోదయే జాతే శ్రీరామస్య సువేలారోహణేన మహ
దానందకథనేనచతద్దినస్యచతుర్దశీపూర్ణిమాన్యతరత్త్వం సిధ్యతి చతుర్దశ్యాం సువే
లాగ్రే రామసైన్యంన్యవేశయత్, పూర్ణిమాద్వితీయాంతంత్రిదినైస్సైన్యతార
ణమ్ తృతీయాయాదశమ్యంతంమంత్రోగుల్మనివేశనమ్,శుకసారణయోస్సైన్యప్రాప్తి
రేకాదశీదినే పౌషాసితాయాంద్వాదశ్యాంసైన్యసంఖ్యాకృతాతువై, సారణేన
కపీనాంతు సారాసారోపవర్ణనం త్రయోదశ్యాద్యమాయావల్లంకాయాందివసై
స్త్రిభిః, రావణసైన్యసంఖ్యానం రణోత్సాహమథాకరోత్ యయావథాంగదో
లంకాంమాఘశుక్లాదివాసరే, మాఘశుక్లద్వితీయాదిదినైస్సప్తభిరేవ తు రక్షసాం
వానరాణాం చ యుద్ధమాసీత్సుసంకులమ్, ఏతదాదివచనైర్మాఘశుద్ధ ద్వితీయా
మారభ్య యుద్ధారంభ ఇత్యర్థః సిధ్యతి-అనేన మాఘశుద్ధద్వితీయాంది శ్రావణకృష్ణ
పక్షప్రతిపత్పర్యంతం యుద్ధం జాతమిత్యర్థాత్ప్రాప్తం తతః పరం మహాద్యుద్ధారం
భః-ఇతి తిలకాది వ్యాఖ్యాతృభిరభిహితమ్ తతఃభాద్రపదశుక్లప్రతిపదినాగపాశ
బంధ ఇత్యత్ర పురాణాంతరం తతో నిశి సమాగమ్యమాయావీ శక్రజిద్బలీ,బబం
ధ నాగపాశైస్తౌ రాఘవౌచహరిప్రజాన్ తతఃచిరకాలసంకులయుద్ధోత్తరమిత్యర్థః
అన్యథా తస్యాం నిశీత్యేవ వదేత్ అతఏవ నాగపాశబద్ధరాఘవదర్శనకాలే సీతా
దేవ్యాభిహితం యుద్ధకాండే సర్గే౪౮శ్లో౧౫ తీర్త్వా సాగరమక్షోభ్యం భ్రాతరౌ
గోష్పదేహతావితి ఏతద్వచనార్థ తాత్పర్యబోధేన బహుదినయుద్ధేబహుషు రాక్ష
సేషు క్షుఝుతేషు కతిపయదివససాధ్యే అల్పసంఖ్యాకయూథపతి విశిష్టే అత్యల్ప
సైన్యే అవశిష్టే సతితయోశ్శరబంధ ఇతి లభ్యతే-కించయుద్ధకాండే అయంతే సు
మహాన్ కాలశ్శయానస్యమహాబల, ఇతి కుంభకర్ణంప్రతి రావణోక్త్యాసంప్రతి తన్ని
ద్రాయాష్షణ్మాసాధికత్వమేవ సూచితం భవతి-అనేనాపిభాద్రపదశుక్లప్రతిపద్యేవ
నాగపాశబంధ ఇతి బోధ్యం-యుద్ధకాండేసర్గే ౫౦-శ్లో-౩౬-తతో ముహూర్తాద్గరు
డం వైనతేయంమహాబలమ్, వానరాదదృశుస్సర్వే జ్వలంతమివ పావకమ్ తమా
గతమభిప్రేక్ష్య నాగాస్తేవిప్రదుద్రువుః, యైస్తౌసత్పురుషౌబద్ధౌశరభూతైర్మహాబలౌ
ఏతద్వచనద్వయేనచ తస్మిన్నేవాసరఏవనాగపాశబంధాద్రామలక్ష్మణౌవిమోచితావిత్య
ర్థః స్పష్టోభవతి-ద్వితీయేఽహని ధూమ్రాక్షం హనూమాన్నిచఖానహ, వజ్రదంష్ట్రం
తృతీయేన్హి ఖడ్గాచ్చిచ్ఛేద చాంగదః జఘాన హనుమాన్ భూయశ్చతుర్థేఽహన్య
కంపనమ్, ప్రహస్తం పంచమీతిథ్యాం నీలశ్చిచ్ఛేదమూర్ధని రావణః పరిభూతో
భూత్ షష్ఠ్యాంరామేణధన్వినా, అథ లంకేశ్వరః ఖిన్నః కుంభకర్ణం సహోదరమ్,
శైలముద్గరఘాతాశ్వధావనాద్యైరబోధయత్ ఏతదాదివచనైః రావణేన కుంభక
ర్ణస్య బోధనం సప్తమ్యామిత్యుక్తంభవతి జఘానతంకుంభకర్ణం రామస్సప్తమవా
సరే - ఇతివచనేన తత్ప్రబోధదినానంతరకాలీన సప్తమదినఏవ కుంభకర్ణవధ ప్రతి
పాదనేనపూర్ణిమాయామేవ తద్వధ ఇతిసూచితం భవతి-పురాణాంతరే-భాద్రపద

శుక్లపూర్ణిమాయాంకుంభకర్ణో హతోఽభవదిత్యుక్తం జఘానలక్ష్మణోఽన్యేద్యురతి కాయందశాస్యజమ్,బబంధాన్యేద్యురింద్రారి ర్బ్రహ్మాస్త్రేణసపాకపిః హనూమతా సమానీతో మహౌషధమహీధరః, తస్యానిలస్పర్శవశాత్సర్వేపతే సముత్థితాః ఏత ద్వచనార్థపర్యాలోచనయా భాద్రపదకృష్ణపక్షద్వితీయాయాం హనూమదానీత మహౌషధపర్వతగతవాయుస్పర్శేనవానరా ఉజ్జీవితా ఇత్యభిప్రాయోభవతి అన్యే ద్యుఃకపిరాట్కుంభం నికుంభం వాయుజోఽవధీత్, తస్యాం నిశిరఘుశ్రేష్ఠోమకరా క్షం జఘానహ-ఏతద్వచనేన కుంభనికుంభవధః తృతీయాయాం మకరాక్షవధశ్చతు ర్థ్యాం రాత్రౌకృత ఇత్యర్థోభవతి, అత్రాన్యేద్యురిత్యస్య అన్యేషు దినేష్విత్యర్థః కర్త వ్యః, తేన చతుర్థీమారభ్య నవమీపర్యంతం షడ్భిర్దినైః షణ్ణాం వధస్సూచ్యతే- అతికాయగ్రహణమపి త్రిశిరోదేవాంతకనరాంతక మహోదర మహాపార్శ్వానా ముపలక్షకం-లక్ష్మణగ్రహణమంగదహనూమతోరుపలక్షకం ఏవంచషడ్భిర్దినైః షణ్ణాం వధః కృత ఇత్యర్థః స్పష్టోభవతి-యుద్ధకాండేసర్గే ౯౨ శ్లో ౧౫ అహోరాత్రైస్త్రి భిర్వీరః కథంచిద్వినిపాతితః,నిరమిత్రః కృతోఽస్మ్యద్య నిర్యాస్యతి హి రావణః-ఇతి వచనేనత్రిరాత్రంయుద్ధంత్రయోదశ్యామింద్రజిద్హతోభూదిత్యర్థోవగమ్యతే-తదను రోధేనకాళికాపురాణేపి మాయాసీతావధంచక్రే శక్రజిద్రణమూర్ధని, తేన ఖిన్నోఽ భవద్రామ ఆశ్వస్తో లక్ష్మణేనసః త్రయోదశాహేసౌమిత్రిస్త్రిదినంయోధయన్బలీ, జఘానశక్రజేతారం రామధ్యానేన హేతునా-ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా నవ మ్యాం మాయాసీతావధః దశమీచతుర్థయామమారభ్య త్రయోదశ్యా మింద్ర జిద్వధ ఇత్యర్థః స్పష్టోభవతి-తతోఽవధీన్మూలబలం చతుర్దశ్యాం రఘూద్వహః,అనేన వచనేన మూలబలవధ శ్చతుర్దశ్యామితి స్పష్టః - దర్శేథనిర్యయౌరాజా యోద్ధుం రామేణసంయుగే, చతురంగబలైస్సార్ధం మంత్రిభిర్దశకంధరః, ఏతద్వచనేన రామ రావణయుద్ధ మమాయాం ప్రవృత్తమిత్యర్థః స్ఫుటోభవతి యుద్ధకాండే౧౦౯సర్గే శ్లో ౩౫ దేవదానవయక్షాణాం పిశాచోరగరక్షసామ్, పశ్యతాం తన్మహద్యుద్ధం సర్వరాత్రమవర్తత. నైవరాత్రంనదివసం నముహూర్తంనచక్షణమ్, రామరావణ యోర్యుద్ధం విరామముపగచ్ఛతి - అనేన వచనద్వయేన రామరావణయోర్యుద్ధం సప్తాహంజాతమితిసూచితంభవతితథాహి-తిలకాదివ్యాఖ్యానేషు సర్వరాత్రశబ్దస్య జాతావేకవచనమిత్యుక్త్వా అనేకాహోరాత్రాణీత్యర్థోలభ్యత ఇతికేచిత్ - పరే తు సర్వరాత్రమిత్యత్ర సవర్ణః శవర్గే తృతీయః తేన త్రయ ఉచ్యంతే-యవర్గేవకా రశ్చతుర్థః - తేనచత్వార ఉచ్యంతే మిళిత్వాసప్తరాత్రమిత్యర్థః ఇత్యాహుః-ఏత మర్థమేవ మనసి నిధాయ సర్వజ్ఞైః వ్యాసాదిభిః - పాద్మపురాణకాళికాపురాణాదిషు స్పష్టతయాప్రతిపాదితం యథా-తతశ్శతమఘోదివ్యం రథం హర్యశ్వసంయుతమ్, రాఘవాయ స్వసూతేన ప్రేషయామాస భక్తిమాన్ తం తు మాతలినానీత మా

రుహ్య రథసత్తమమ్, స్తూయమానస్సురగణైర్యుయుధే తేన రక్షసా. తతో యుద్ధమభూద్ఘోరం రామరావణయోర్మహత్, సప్తాహ్నికమహోరాత్రం శస్త్రాస్త్రైరతిభీషణైరితి పాద్మే మాతలిరథాగమనోత్తరమేవ యుద్ధముభయోర్ద్వైరథం ప్రవృత్తం ఏవం చ నవమ్యాం తద్వధః-తథైవోక్తం కాళికాపురాణే-తతస్తు త్యక్తనిద్రాసానందాయామాశ్వినే సితే, జగామ నగరీం లంకాం యత్రాసీద్రాఘవః పురా-అత్ర నందాయామిత్యనేన ఆశ్వయుజశుక్లప్రతిపదిత్యర్థో లభ్యతే-తత్రగత్వా మహాదేవీ తదా తౌ రామలక్ష్మణౌ, యుద్ధేన యోజయామాస స్వయమంతర్హితాంబికా రక్షసాం వానరాణాం చ జగ్ధ్వా సా మాంసశోణితే, రామరావణయోర్యుద్ధం సప్తాహం సాన్యయోజయత్ వ్యతీతే సప్తమే రాత్రే నవమ్యాం రావణం తతః రామేణ ఘాతయామాస మహామాయా జగన్మయీ ఇత్యాదివచనైః రామరావణయోః వాల్మీకిమహర్షిణా సర్వరాత్రశబ్దేన సూచితమేవ సప్తరాత్రయుద్ధం స్పష్టతయా ప్రతిపాదితం భవతి-యత్తు రామరావణయోరేకాహోరాత్రం యుద్ధమిత్యుక్తం- తత్సర్వరాత్రమవర్తతేత్యత్ర సర్వశబ్దస్వారస్యం రుణద్ధి-నైవ రాత్రమిత్యేతదవ్యవహితోత్తరశ్లోకేన విరుధ్యతే చ-తస్మాత్సప్తరాత్రమేవేతి పక్షస్సాధీయానిత్యవగంతవ్యం తతస్తు శ్రవణేనాథ దశమ్యాం చండికాం శుభాం, విసృజ్య చక్రే శాంత్యర్థం బలినీరాజనం హరిః నీరాజితబలశ్శక్రః తత్ర రామం సలక్ష్మణమ్, సంభాష్య ప్రయయౌ స్వర్గం సహదేవైశ్శచీపతిరితి ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా ఇంద్రాదిదేవతాః శ్రీరామం సంస్తుత్య దశమ్యాం స్వస్వాలయం గతా ఇత్యర్థః స్పష్టః - ఏవం చ సతి ఆశ్వయుజశుక్లనవమ్యాం రావణవధస్యోక్తత్వాత్ అమాయాం యుద్ధారంభ కథనాద్దినాధిక్యమితి న శంకనీయం - యుద్ధకాండే సర్గే ౯౩ శ్లో ౬౨ అభ్యుత్థానం త్వమద్యైవ కృష్ణపక్షచతుర్దశీమ్, కృత్వా నిర్యాహ్యమావాస్యాం విజయాయ బలైర్వృతః ఇత్యనేన అమాయాం యుద్ధార్థం ప్రవిష్టస్య రావణస్య శ్రీరామేణ సాకం యుద్ధప్రసక్తిమాత్రం - తతః ప్రతిపదిమాతలిరథానయనమితి పురాణాంతరోక్తరీత్యా యుద్ధారంభః ప్రతిపద్యేవ తస్యామేవ రాత్రౌ విభీషణార్థం ప్రయుక్తశక్తివైయర్థ్యప్రసక్త్యా అత్యాగ్రహరూపితేన రావణేన లక్ష్మణే శక్తిప్రక్షేపః కృతః - తథాహి - యుద్ధకాండే సర్గే ౧౦౧ శ్లో ౨౭ మోక్షితం భ్రాతరం దృష్ట్వా లక్ష్మణేన స రావణః, లక్ష్మణేభిముఖస్తిష్ఠన్నిదం వచనమబ్రవీదిత్యారభ్య ౩౦ శ్లో ఇత్యేవముక్త్వా తాం శక్తిమష్టఘంటాం మహాస్వనామ్, మయేన మాయావిహితామమోఘాం శత్రుఘాతినీమ్ లక్ష్మణాయ సముద్దిశ్య జ్వలంతీమివ తేజసా, రావణః పరమక్రుద్ధశ్చిక్షేప చ ననాద చ. అనేన వచనద్వయేన తస్యామేవ రాత్రౌ లక్ష్మణే శక్తిప్రక్షేపణం కృతమిత్యర్థస్సూచితో భవతి-యుద్ధకాండేసర్గే౧౦౨ శ్లో ౩౯ ఓషధీర్నావగచ్ఛామి తానహం హరిపుంగవ, తదిదం శిఖరం కృత్స్నం గిరేస్తస్యాహృతం మయా ౪౩ శ్లో సశల్యస్ససమాఘ్రాయ లక్ష్మణః పరవీరహా, విశ

లోక్య విరుజశ్శీఘ్రముదతిష్ఠన్మహీతలాత్-ఇత్యారభ్య లక్ష్మణవాక్యం ౫౩-శ్లో. అహం
తువధమిచ్ఛామి శీఘ్రమస్య దురాత్మనః, యావదస్తం న యాత్యేషః కృతకర్మా ది
వాకరః అనేన వచనేన ద్వితీయాయాం సూర్యోదయానంతరమేవ లక్ష్మణస్య ప్ర
బోధ ఇత్యర్థః స్పష్టో భవతి-తద్దివస ఏవ అగస్త్యోపదిష్టాదిత్యహృదయజపసిద్ధిరిత్యత్ర
యుద్ధకాండే సర్గే ౧౦౬ శ్లో ౬ రశ్మిమంతం సముగ్యంతం దేవాసురనమస్కృతమ్,
పూజయస్వ వివస్వంతం భాస్కరం భువనేశ్వరమ్ సర్వదేవాత్మకో హ్యేష స్తేజస్వీ
రశ్మిభావనః, ఏషదేవాసురగణాన్ లోకాన్ పాతి గభస్తిభిః ఏతద్వచనద్వయార్థ
పర్యాలోచనయా ఏషఇతి పురోద్దేశేన చ-ద్వితీయాయాం దివైవ ఆదిత్యహృదయ
ముపదిష్టమగస్త్యేనేతి గమ్యతే-అత్ర లక్ష్మణశక్తిప్రహారానంతరం తత్ప్రబోధనాద
ర్వాగేవద్వితీయోదయకాలాత్పూర్వం రావణస్య లంకాప్రవేశః కథాంతరే శ్రూ
యతే సనిశ్వసంత్సింహహతో యథా గజో రణాజిరే రాఘవబాణపీడితః, గరుత్మ
తేవాహిపతిర్వినిర్జితో వివేశ లంకాం వినికీర్ణభూషణః అనేన వచనేన రావణస్య
లంకాప్రవేశ ఇత్యర్థః స్ఫుటోభవతి కాలనేమికథాయాం సర్గే౮ శ్లో ౩౬ ఇత్యుక్త్వా
వచనం ధీమాన్ ప్రేమ్ణామందోదరీం తతః, రావణో నిర్యయా యోద్ధుం రామేణ
సహ సంయుగే ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా లక్ష్మణశక్తిప్రహారోత్తరం రావణ
స్య లంకాప్రవేశః తత్రహామారంభః అంగదాదిభిస్తదంతరాయః తతో మందో
దరీమానభంగానంతరం తద్విలాపేన రావణః ప్రబుద్ధస్తాం సాంత్వవచనైర
నురంజయన్ పునశ్చ యుద్ధార్థం జగామేత్యర్థః స్పష్టో భవతి - ఏతేన తృతీయా
యాం యుద్ధార్థమాగమనం రావణస్యేతి గమ్యతే-తతో నవమ్యాం తద్వధ ఇతి
పూర్వోదాహృతప్రమాణైర్నిర్ణీతః-దశమ్యామింద్రాదిస్తుతిరితి పూర్వమేవోక్తం-
యుద్ధకాండే సర్గే ౧౧౮ శ్లో ౧౦౨ మరణాంతాని వైరాణి నివృత్తం నః ప్ర
యోజనమ్, క్రియతామస్య సంస్కారో మమాప్యేషయథా తవ రాఘవస్య
వచశ్శ్రుత్వా త్వరమాణో విభీషణః, సంస్కారేణానురూపేణ యోజయా
మాస రావణమ్ ఏతద్వచనద్వయేన శ్రీరామాజ్ఞావచనశిరోభూషణో విభీషణో
రావణసంస్కారమేకాదశ్యాం చకారేత్యర్థస్సూచితో భవతి - యుద్ధకాండే
సర్గే ౧౧౫ శ్లో-విభీషణమిమం సౌమ్య లంకాయామభిషేచయ, అనురక్తం చ
భక్తం చ మమ చైవోపకారిణమ్ ఏతద్వచనేన ద్వాదశ్యాం శ్రీరామాజ్ఞయా విభీ
షణ పట్టాభిషేకః లక్ష్మణేన కృత ఇత్యర్థస్సూచ్యతే-అత్ర కశ్చిద్విశేషః - తిలకవ్యా
ఖ్యానే దర్శితః-అయం చ రావణసంస్కారః-త్రిభిర్దినైరేవ కృతః-చతుర్థేఽహని ఏకా
దశద్వాదశాహకర్తవ్యక్రియాస్సమాప్తాః-నాత్రదశాహమాశౌచమితి భ్రమితవ్యం
ఉద్యతై రాహవే శస్త్రైః క్షత్రధర్మమృతస్య తు,సద్యస్సంతిష్ఠతే యజ్ఞస్తథా శౌచ
మితి స్థితిః ఇతి మనునోక్తేః కించ అభినవ షడశీతౌ కారవశ్శిల్పినో వైద్యా దాసీదా
సాశ్చ నాపితాః,రాజానోరాజభృత్యాశ్చ సద్యశ్శౌచాః ప్రకీర్తితాః దానేవివాహే
యజ్ఞే చ సంగ్రామే దేశవిప్లవే,ఆపద్యపి చ కష్టాయాం సద్యశ్శౌచం విధీయతే ఇత్యా

దివచనై ర్విభీషణస్య సద్య ఏవ ఆశౌచనివృత్తిరిత్యర్థో లభ్యతే-ఏతత్పక్షే-క్రియాణా మపి ఏకాహకాలీనత్వమేవేత్యుక్తం భవతి - ఏతత్పక్షే ద్వాదశ్యామేవ విభీషణ పట్టాభిషేక ఇతి వక్తుం శక్యః త్రిరాత్రపక్షే తు పౌర్ణమాస్యాం పట్టాభిషేక ఇతి. యుద్ధకాండే సర్గే-౧౧౬ శ్లో ౨౮ నగృహాణి న వస్త్రాణి న ప్రాకారస్తిర స్క్రియా, నేదృశా రాజసత్కారాః వృత్తమావరణం స్త్రియః వ్యసనేషు న కృచ్ఛ్రేషు న యుద్ధేషు స్వయంవరే, నక్రతౌ నో వివాహే చ దర్శనం దూష్యతే స్త్రియః ౩౧ శ్లో. విసృజ్య శిబికాం తస్మాత్పద్భ్యామేవాపసర్పతు, సమీపే మమ వైదేహీం పశ్యంత్వేతే వనౌకసః - ఇత్యాదివచనార్థపర్యాలోచనయా సీతా దర్శనం త్రయోదశ్యాం కృతమితి సూచ్యతే - యుద్ధకాండే స ౧౨౦ శ్లో ౧౩ భవాన్నారాయణో దేవః శ్రీమాంశ్చక్రాయుధః ప్రభుః, ఏకశృంగో వరాహ స్త్వం భూతభవ్య సపత్నజిత్, అక్షరం బ్రహ్మ సత్యం చ మధ్యే చాంతే చ రాఘవ - ఇత్యాదివచనార్థపర్యాలోచనయా బ్రహ్మేంద్రాదయః- శ్రీరమం త్రయోదశ్యాం సీతాగ్నిప్రవేశానంతరం తుష్టువు రిత్యర్థః స్పష్టో భవతి - సర్గే ౧౨౩ శ్లో ౧ తాం రాత్రిముషితం రామం సుఖోచితమరిందమమ్, అబ్రవీత్ప్రాంజలిర్వాక్యం జయం పృష్ట్వా విభీషణః అనేన వచనేన త్రయోదశ్యామతీతాయాం చతుర్దశ్యాం ప్రాతః కాలే విభీషణః ప్రార్థయామాసేత్యర్థోగమ్యతే ౧౧ శ్లో అహం తే యద్యనుగ్రాహ్యో యదిస్మరసి మే గుణాన్, వస తావదిహ ప్రాజ్ఞ యద్యస్తి మయి సౌహృదం. ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా, శ్రీరామేణ చతుర్దశ్యాం తత్రైవ వాసః కృత ఇతి స్పష్టో భవతి యుద్ధకాండే-సర్గే ౧౨౪ శ్లో ౧౧ తతస్తాన్ పూజితాన్ దృష్ట్వా రత్నైరర్థైశ్చ హరియూథపాన్, ఆరురోహ తదా రామ స్తద్విమానమనుత్తమమ్ ఏతద ర్థపర్యాలోచనయా పుష్పకారోహణం - ఆశ్వినశుక్లపౌర్ణమాస్యాం శ్రీరామేణ కృతమితి ప్రతిష్ఠాపనం కృతమితి స్పష్టం - ఇదం తు వాల్మీకిమహర్షిణా కంఠతో నోక్తం. సముద్రతీరే శివలింగప్రతిష్ఠావిధాయకవచనాని దౌర్వాసరామాయణే రావణాదీన్ రణే హత్వా సంస్థాప్య చ విభీషణమ్, లంకాయామథ కౌబేరం వైదేహ్యా సహ రాఘవః. పుష్పకం తత్సమారుహ్య ససైన్యో రఘునందనః, శివ లింగ ప్రతిష్ఠాం చ కృత్వా తీరే మహోదధేః పునః పుష్పకమారుహ్య వైదేహ్యా సహితో యయౌ, ఏతదాదివచనైః శ్రీరామేణ శివప్రతిష్ఠా కృతేత్యర్థః స్పష్టః, వసిష్ఠరామాయణే. సీతాదేవ్యూర్మిళాసంవాదే ఊర్మిళే శృణు వృత్తాంతమిత్యా రభ్య వరప్రదానం దేవానాం పుష్పకారోహణం తతః, రామలింగప్రతిష్ఠాం చ సింధుతీరే విశేషతః హనూమల్లింగసంస్థానం పుష్పకారోహణం తతః, కిష్కింధాద ర్శనం చైవ భరద్వాజస్య దర్శనం ఇత్యాదివచనార్థపర్యాలోచనయా శ్రీరామేణ రామేశ్వర ప్రతిష్ఠా కృతేత్యవగమ్యతే - ఏవం పూర్ణిమాయాం శివలింగప్రతిష్ఠాం

కృత్వా ప్రతిపది పుష్పకమారుహ్య దినత్రయం మార్గే నీత్వా పంచమీప్రాతఃకాలే భరద్వాజాశ్రమం శ్రీరామస్సమాజగామేత్యర్థో వేదితవ్యః - యత్తు యుద్ధకాండే సర్గే ౧౨౪ శ్లో ౯ అహ్నా త్వాం ప్రాపయిష్యామి తాం పురీం పార్థివాత్మజ, పుష్పకం నామ భద్రం తే విమానం సూర్యసన్నిభమితి వచనేన ఏకదినేనైవ లంకాం విసృజ్య భరద్వాజాశ్రమ ప్రాప్తి రితి లభ్యత ఇత్యుక్తం-తన్న-తచ్ఛ్లోకేన పుష్పక విమానగతిప్రాశస్త్యమాత్రస్యైవ విభీషణోక్తత్వాత్ పంచమీపర్యంతవ్యవధానే విద్యమానేపి-ఏకదివసేనైవ గంతవ్యమిత్యావశ్యకత్వాభావాత్ - యుద్ధకాండే సర్గే ౧౨౭ శ్లో ౧ పూర్ణే చతుర్దశే వర్షే పంచమ్యాం లక్ష్మణాగ్రజః, భరద్వాజాశ్రమం ప్రాప్య వవందే ప్రయతో మునిమ్ అనేన వచనేన ఆశ్వయుజకృష్ణపక్షపంచమ్యాం శ్రీరామస్య భరద్వాజాశ్రమప్రాప్తిః - తస్మిన్నేవ దినే చతుర్దశవర్ష పరిపూర్తిరిత్యర్థస్సమ్యగ్లబ్ధో భవతి - అత్ర శ్రీరామేణ సకలధర్మప్రవర్తకేన యథాశాస్త్రం చాంద్రమానేనైవ వనవాసరూపవ్రతమనుష్ఠితమితి పూర్వతరంగే ప్రతిపాదితం స్పష్టప్రతీత్యర్థమస్మిన్నపి తరంగే ప్రతిపాద్యతే-తథాహి-సూర్యసిద్ధాంతే మానాధ్యాయే ౧౪ శ్లో ౧౪ తిథిః కరణముద్వాహః క్షౌరం సర్వక్రియా తథా, వ్రతోపవాసయాత్రాద్యాక్రియాచాంద్రేణ గృహ్యతే ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా అరణ్యవాసస్యాపి యాత్రారూపత్వేన చాంద్రమానేనైవానుష్ఠేయతయా చాంద్రమానేన చతుర్దశవర్షగణనాయాం - పూర్వచైత్రశుక్లదశమ్యాః పుష్యనక్షత్రయుక్తాయా ఏవ వనవాసప్రయాణదివసత్వేన నిర్ణీతత్వాత్ - తాదృశదశమీమారభ్య చతుర్దశవర్షఘటకాశ్వయుజ కృష్ణపక్షపంచమ్యాం చతుర్దశవర్షపూర్తిర్భవతి - కథమిత్యాశంకాయాముచ్యతే చాంద్రమానేన సంవత్సరదినగణనాయాం ఏకసంవత్సరస్య ౩౫౪ దినానిభవంతి - అధికమాసౌ ద్వౌ సంవత్సరపంచకస్య ఏవం చ అధికమాసాగతదినైస్సాకం దినపరిగణనేకృతే సంవత్సరస్య గతదినాని ౩౬౬ - ఇత్థం చ చాంద్రమానేనానుష్ఠాతవ్యవ్రతాది విషయే తు ౩౫౪ దినాత్మకసంవత్సరస్యైవ చాంద్రసంవత్సరత్వేన చతుర్దశ సంవత్సరాణామప్యేవమేవ గణనాయాం - చైత్రశుక్లదశమీమారభ్య పునశ్చతుర్దశవర్ష చైత్రశుక్లదశమీపర్యంతదినాని చతుర్దశ సంవత్సరాః పంచమాసా-అష్టాదశదినాని భవంత్యధికమాసపంచకసహితాష్టాదశదినానాం పరిత్యాగే ఆశ్వయుజ కృష్ణపక్షపంచమ్యామేవ చాంద్రమానేన చతుర్దశవర్షపరిపూర్తిరితి. సమ్యగ్భవతి-ఏవం చ శ్రీరామేణాధికమాసాన్ పరిత్యజ్య చతుఃపంచాశదధికత్రిశతదినాత్మకసంవత్సరఏవ సంవత్సర ఇత్యభిప్రాయేణ వ్రతమనుష్ఠితమిత్యభిప్రాయః ప్రకటితః అన్యథా-అధికమాసఘటితసంవత్సరస్యాపి సంవత్సరత్వేన గ్రహణే పంచమ్యాం వర్షపూర్తి రిత్యుక్తిరసంగతైవ స్యాత్ - దశమీమారభ్య గణనాయాం పునర్దశమ్యామేవసంవత్సరపూర్తిర్జాయేతతాదృశసంవత్సరాణామేవన్యాయ్యత్వే-అధికమాసపరిగణనాయాం ధర్మహానౌ చ సత్యాం కస్మాత్సర్వజ్ఞః శ్రీరామస్తాన్నగ

ణయేత్ భరతో వా కుతస్తానుపేక్షేత్తస్మాచ్చాంద్రమానేనైవ వ్రతమనుష్ఠిత
మిత్యభిప్రాయః-అతఏవ భారతే విరాటపర్వణి ప్రాప్తే తు పంచమే వర్షే ద్వౌ మాసా
వుపజాయతః, ఏషామభ్యధికా మాసాః పంచ చ ద్వాదశ క్షపాః త్రయోదశానాం
వర్షాణామితి మే ధీయతే మతిః, సర్వం యథావచ్చరితం యద్యదేభిః ప్రతిశ్రుతం
ఏవమేతద్ధ్రువం జ్ఞాత్వా తతో బీభత్సురాగతః, సర్వే చైవ మహాత్మాన స్సర్వే
ధర్మార్థకోవిదాః యేషాం యుధిష్ఠిరో రాజా కస్మాద్ధర్మేఽపరాధ్నుయుః అత్ర యుధి
ష్ఠిరవనవాసే ప్రతిజ్ఞాతే త్రయోదశవర్షైరిమితే కించిత్కాలాదర్వాగేవ తేషాం
ప్రాకట్యే పునస్త్రయోదశవర్షపర్యంతం వనవాసవ్రతమనుష్ఠేయమితి దుర్యోధనేన
తదసమాప్తౌ నిరూపితాయాం భీష్మేణ విరాటపర్వగతైతద్వచనప్రతిపాదనాచ్చాం
ద్రమానేనాధికమాసపరిత్యాగపూర్వకం వ్రతం-తైరనుష్ఠితమతో న దోష ఇత్యు
క్తం ఏవం చేద్ద్రుశవ్యవహారే - తిథిబద్ధద్వాదశమాసైరేవ వర్షగణనా కర్తవ్యేతి
సిద్ధం-యుద్ధకాండే సర్గే - ౧౩౧ శ్లో ౧౪ పూర్వం తు భరతే స్నాతే లక్ష్మణే చ
మహాబలే, సుగ్రీవే వానరేంద్రే చ రాక్షసేంద్రే విభీషణే. విశోధితజటస్స్నాత
శ్చిత్రమాల్యానులేపనః, మహార్హవసనోపేతస్తస్థౌ తత్ర శ్రియా జ్వలన్ ఏతద్వ
చనార్థపర్యాలోచనయా షష్ఠ్యాం - జటాశోధనం శ్రీరామేణ కృతమితి నిశ్చితం
భవతి-అస్మిన్నేవ సర్గే ౪౧ శ్లో ద్యుతిమానేతదాఖ్యాయ రామో వానరసంయుతః,
హృష్టపుష్టజనాకీర్ణామయోధ్యాం ప్రవివేశ సః ఏతద్వచనేన శ్రీరామష్షష్ఠ్యామేవ
అయోధ్యాప్రవేశమకరోదిత్యర్థస్సూచితః - అత్రైవ సర్గే శ్లో ౪౨ తతో హ్యభ్యు
చ్ఛ్రయన్ పౌరాః పతాకాశ్చ గృహే గృహే ఇత్యనేన వచనేన శ్రీరామస్య
అయోధ్యాప్రవేశానంతరమేవ పతాకాభ్యుచ్ఛ్రయాదికం చక్రురిత్యనేన శ్రీరామ
చంద్రపట్టాభిషేకోత్సవార్థమయోధ్యానగరమలంచక్రురిత్యర్థస్సూచితో భవతి-
అత్రైవ సర్గే శ్లో ౫౮ తతస్సప్రయతో వృద్ధో వసిష్ఠో బ్రాహ్మణైస్సహ, రామం
రత్నమయే పీఠే సహసీతం న్యవేశయత్ అనేన వచనేన శ్రీరామచంద్రస్య పుష్య
నక్షత్రయుక్తసప్తమ్యాం పట్టాభిషేకమహోత్సవ ఇత్యర్థః స్పష్టః అన్యత్సర్వం
సమంజసం-అగ్నివేశ్యరామాయణే - మాఘశుక్లద్వితీయాదిదినైస్సప్తభిరేవ తు,
రక్షసాం వానరాణాం చ యుద్ధమాసీత్సుసంకులం మాఘశుక్లనవమ్యాం తు
రాత్రావింద్రజితా రణే, రామలక్ష్మణయోర్నాగపాశైర్బంధో బభూవహ నాగ
పాశవిమోక్షార్థం దశమ్యాం గరుడోఽభ్యగాత్, అత్రావహారః కథితో దశమ్యాది
దినద్వయం ద్వాదశ్యామాంజనేయేన ధూమ్రాక్షస్య వధః కృతః, త్రయోదశ్యాం
తు తేనైవ నిహతో కంపనో రణే. మాఘశుక్లచతుర్దశ్యాం యావత్కృష్ణాదివా
సరం, త్రిదినేన ప్రహస్తస్య నీలేన విహితో వధః మాఘస్యాసితభద్రాయాశ్చ
తుర్థ్యంతం త్రిభిర్దినైః, రామేణ తుములే యుద్ధే రావణోభూద్రణే జితః పంచ
మ్యాస్త్వష్టమీయావద్రావణేన ప్రబోధితః, కుంభకర్ణస్సనుత్తస్థౌ అత్ర యుద్ధం
చతుర్దినమ్ కుంభకర్ణో దినైష్షడ్భిర్నవమ్యాస్తు చతుర్దశీమ్, రామేణ నిహతో

యుద్ధే బహువానరభక్షకః అమావాస్యాదినే శోకాదవహారో బభూవ హ, ఫాల్గు
నాదిప్రతిపదశ్చతుర్థ్యంతదినైస్తతః నరాంతకప్రభృతయో నిహతాః పంచ రాక్ష
సాః, పంచమ్యాస్సప్తమీం యావదతికాయవధస్త్ర్యహాత్. అష్టమ్యా ద్వాదశీయా
వన్నిహతౌ దినపంచకాత్, నికుంభకుంభౌ పూర్వం తు మకరాక్షశ్చతుర్దినైః ఫాల్గు
నస్య ద్వితీయాయాం కృష్ణే శక్రజితా జితమ్, తృతీయాయాస్తు సప్తమ్యా
హరయః పంచవాసరాన్ ఔషధ్యానయనే వ్యగ్రాస్తదాసీదవహారకః, తతస్త్రయో
దశీయావద్దినైష్షడ్భిస్తు శక్రజిత్ లక్ష్మణేన హతో యుద్ధే విఘ్నితోభిచరన్ క్రమా
త్, చతుర్దశ్యాం దశగ్రీవో రణదీక్షావిధిక్రమాత్ అమావాస్యాం యయౌ వీరో
యుద్ధాయ దశకంధరః, చక్రే శుక్లప్రతిపదః పంచమీం దినపంచకైః. రావణస్య
ప్రధానానాం యుధ్యతామభవత్క్షయః, చైత్రషష్ఠ్యష్టమీం యావన్మహాపార్శ్వాది
మారణమ్ చైత్రశుక్లనవమ్యాం తు సౌమిత్రేశ్శక్తిభేదనం, ద్రోణాద్రిరాంజనేయేన
లక్ష్మణార్థముపాహృతః. దశమ్యామవహారోభూద్రాత్రౌ యుద్ధే స్వరక్షసోః, ఏకా
దశ్యాం తు రామాయ రథో మాతలిసారథిః శక్రేణ పేషితశ్శక్త్యా హరిదశ్వై
ర్యుతో మహాన్, అష్టాదశదినై రామో రావణం ద్వైరథేవధీత్ ద్వాదశ్యాశ్శుక్ల
పక్షస్య యావత్కృష్ణచతుర్దశీ, మాఘశుక్లద్వితీయాయాశ్చైత్రకృష్ణచతుర్దశీ అష్టా
శీతిదినం యుద్ధం మధ్యే పంచదశాహకమ్, యుద్ధావహారస్సంగ్రామస్త్రిసప్తతిదినాన్య
భూత్ సంస్కారో రావణాదీనామమావాస్యాదినేఽభవత్ వైశాఖాదిదినే రామ
స్సువేలం పునరాగమత్ అభిషిక్తో ద్వితీయాయాం లంకారాజ్యే విభీషణః, సీతా
శుద్ధిస్తృతీయాయాం దేవేభ్యో వరలంభనమ్ వైశాఖస్య చతుర్థ్యాం తు రామః
పుష్పకమాస్థితః, పూర్ణే చతుర్దశే వర్షే పంచమ్యాం మాధవస్య తు భరద్వాజా
శ్రమం రామస్ససీతః పునరాగమత్, సంగ్రామే తు షష్ఠ్యాం వై భరతేన సమా
గతః సప్తమ్యామభిషిక్తోసౌ హ్యయోధ్యాయాం రఘూత్తమః-ఇత్యాదివచనై
స్త్రిసప్తతిదినాని యుద్ధమభవదత్ర రావణేన అష్టాదశ దినాని - యుద్ధం కృత
మిత్యుక్తం - నచైవం కాళికాపురాణే - ఆశ్వయుజశుక్లనవమ్యాం - రావణసంహా
ర ప్రతిపాదనాత్-అగ్నివేశ్యరామాయణే చ - చైత్రకృష్ణచతుర్దశ్యామేవ రావణ
వధస్య ప్రతిపాదనాత్పరస్పరం విరోధ ఇతి వాచ్యం - తాదృశవిరోధస్య కల్ప
భేదవ్యవస్థానుసారేణ పరిహరణీయత్వాత్ - తదుక్తం కాళికాపురాణే ప్రతి
కల్పం భవేద్రామో రావణశ్చాపి రాక్షసః, తథైవ జాయతే యుద్ధం తథైవ
త్రిదశాగమః ఏవం రామసహస్రాణి రావణానాం తథైవ చ, భవితవ్యాని
భూతాని తేషు దేవీ ప్రవర్తతే ఇత్యాదివచనైః ప్రతికల్పం శ్రీరామాదీనాము
త్పత్తి ప్రతిపాదనాత్ - సకలదేవతాశిరోమణేరాశ్రితచింతామణేరనిర్వచనీయా
నాదిమాయాధీనానంతకల్యాణగుణాకరస్య శ్రీరామచంద్రపరబ్రహ్మణస్త్వ పరి
చ్ఛిన్నస్య జగదుపాదానకారణీభూతమాయావలంబనేనైవోత్పత్త్యాదిమత్త్వస్య
వక్తవ్యతయా తత్ర కించిత్కాలభేదస్యాకించిత్కరత్వాత్ తత్కాలప్రయుక్తవిరోధో

ష్యకించిత్కర ఇత్యవధేయం-న చ శ్రీరామస్య సర్వజ్ఞస్య జగన్నాయకస్య సర్వశాస్త్రనియామకస్య సకలధర్మప్రతిష్ఠాపనార్థమేవ కృతావతారస్య పట్టాభిషేకః సర్వశాస్త్రనిషిద్ధకృష్ణపక్షీయసప్తమ్యాం కథమాచరిత ఇతి వాచ్యం - కృష్ణపక్షీయసప్తమ్యంతతిథీనాం శుక్లపక్షఏవాంతర్భావసంభవాత్ -తదుక్తం కాలనిర్ణయే-శుక్లద్వితీయామారభ్య యావత్కృష్ణా తు సప్తమీ, శుక్లపక్ష ఇతి ప్రోక్తశ్శేషః కృష్ణ ఇతీరితః ఏతద్వచనార్థపర్యాలోచనయా కృష్ణపక్షసప్తమ్యంతతిథీనాం శుక్లపక్షవత్సర్వకర్మస్వపి గ్రాహ్యత్వస్యైవోక్తత్వాత్తదర్థ మనుసంధాయైవ - వసిష్ఠాదిభిస్సర్వశ్రేష్ఠైః శ్రీరామస్య తస్యామేవ సప్తమ్యాం పట్టాభిషేకః కృత ఇతి అన్యత్సర్వమనవద్యం

ఇతి శ్రీమదాత్రేయవంశ కలశజలధికౌస్తుభేన మంగమాంబాజానేర్వేంకటేశ్వరవిద్వచ్చూడామణేరాత్మజేనఅనంతనారాయణసూర్యనుజన్మనాశ్రీమత్కల్యాణపురవాస్తవ్యపట్టాభిరామసిద్ధాంతి సుబ్రహ్మణ్య సూరిద్వయ సహకృతేన వావిళ్లరామస్వామిశాస్త్రిణా విరచితే శ్రీమద్రామాయణరహస్యరత్నాకరే శ్రీరామస్య వనవాసనిర్గమనాదిచతుర్దశవర్షఘటితతత్తత్కాలకలితకార్యనిర్ణయప్రకరణం నామ సప్తమస్తరంగః

ఆదిసరస్వతీనిలయో విఖ్యాతశ్రీర్దిగంతేషు, ముద్రాక్షరశాలాసు ప్రథితశ్రీశ్చెన్నపట్టణే జయతి శ్రీమద్వాల్మీకిరామాయణవిదితరహస్యార్థరత్నాకరోయం సంపూర్ణం ముద్రితోఽభూద్విబుధజనము దేచన్నపుర్యాం విశోధ్య,తర్కేష్వం కాబ్ధివర్షేష్వపిచ కలిగతేష్వత్రివంశ్యేన రామస్వామ్యార్యేణాద్య సారస్వతనిలయమహాముద్రికాయాం ప్రసిద్ధః

శ్రీరామచంద్ర శ్శ్రితపారిజాత స్సమస్తకల్యాణగుణాభిరామః,
సీతాముఖాంభోరుహచంచరీకో నిరంతరం మంగళమాతనోతు

శ్రీమద్రామాయణరహస్యరత్నాకర
స్సమాప్తిమగమత్.

హరిః ఓమ్.

శ్రీహయగ్రీవాయనమః

శ్రీమద్రామాయణే, వ్యాఖ్యానచతుష్టయవిశిష్టే

బాలకాణ్డప్రారంభః

మూ॰ తపస్స్వాధ్యాయనిరతం తపస్వీ వాగ్విదాం వరమ్,
నారదం పరిపప్రచ్ఛ వాల్మీకిర్మునిపుంగవమ్ ౧

{ శ్రీరామానుజీయాదివ్యాఖ్యానస్థవిశేషవిషయసహిత శ్రీగోవిందరాజీయవ్యాఖ్యా }

శ్రీగోవిందరాజకృతమంగళశ్లోకాః విద్వజ్జనమనస్సముల్లాసాయ విలిఖ్యంతే

ఆచార్యం శఠకోపదేశికమథ ప్రాచార్యపారంపరీం, శ్రీమల్లక్ష్మణయోగివర్యయమునావాస్తవ్యనాథాదికాన్, వాల్మీకిం సహ నారదేన మునినా వాగ్దేవతావల్లభం సీతాలక్ష్మణవాయుసూనుసహితం శ్రీరామచంద్రం భజే. ౧ శ్రీమత్యంజనభూధరస్య శిఖరే శ్రీమారుతేస్సన్నిధావగ్రే వేంకటనాయకస్య సదనద్వారే యతిక్ష్మాభృతః, నానాదేశసమాగతైర్బుధగణై రామాయణవ్యాక్రియాం విస్తీర్ణాం రచయేతి సాదరమహం స్వప్నేఽస్మి సంచోదితః క్వాహం మందమతిర్గభీరహృదయం రామాయణం తత్క్వచ వ్యాఖ్యానేఽస్య పరిభ్రమన్నహ మహో హాసాస్పదం ధీమతామ్, కో భారోఽత్ర మమ స్వయం కులగురుః కోదండపాణిః కృపాఽకూపారో రచయత్యదస్సపది మజ్జిహ్వాగ్రసింహాసనః వైయర్థ్యం పునరుక్తతామనుచితారంభం విరోధం మిథో సాధుత్వం చ పదప్రబంధరచనావాక్యేషు నిశ్శేషయన్, స్వారస్యం చ పదే పదే ప్రకటయన్రామాయణస్య స్వయం వ్యాఖ్యామేష తనోతి సజ్జనముదే గోవిందరాజాహ్వయః. పూర్వాచార్యకృతప్రబంధజలధేస్తాత్పర్యరత్నావలీర్గ్రాహం గ్రాహమహం శ

తిలకాదివ్యాఖ్యానస్థవిశేషవిషయసహిత శ్రీమహేశతీర్థీయవ్యాఖ్యా

శ్రీమహేశతీర్థకృతమంగళశ్లోకాః. పరబ్రహ్మాత్మికాం దేవీం భుక్తిముక్తిఫలప్రదామ్, ప్రణమ్య స్తౌమి తామేవ జ్ఞానశక్తిం సరస్వతీమ్. కారుణ్యామృతనీరమాశ్రితజనశ్రీచాతకానందదం శార్ఙ్గాఖండలచాపమంబుజభవాగ్నేంద్రాదిబర్హీష్టదం, చారుస్మేరముఖోల్లసజ్జనకజాసౌదామినీశోభితం శ్రీరామాంబుదమాశ్రయేఽఖిలజగత్సంసారతాపాపహం ప్రణమ్య నారాయణతీర్థదేశికాన్ భవానలార్త్యామృతపూరనీరదాన్, కరోతి రామాయణతత్వదీపికాం మహేశతీర్థాఖ్యమునిర్యథామతి. నాహం

తారిగురుణా సందర్శితేనాధ్వనా, అన్యవ్యాకృతిజాతరూపశకలై రాయోజ్య సజ్జీకృ
తైః శ్రీరామాయణభూషణం విరచయే పశ్యంతు నిర్మత్సరాః సుస్పష్టమష్టాదశకృ
త్వ ఏత్య శ్రీశైలపూర్ణాద్యతిశేఖరోఽయమ్, శుశ్రావ రామాయణసంప్రదాయం
వక్ష్యే తమాచార్యపరంపరాత్తమ్ క్వచిత్పదార్థం క్వచిదన్వయార్థం క్వచిత్పదచ్ఛే
దసమర్థనాని, క్వచిత్ క్వచిద్గాఢనిగూఢభావం వక్ష్యే యథాపేక్షమపేక్షణీయమ్

అవతారికా శ్రియఃపతిరవాప్తసమస్తకామస్సమస్తకల్యాణగుణాత్మకస్సర్వే
శ్వరః, 'వైకుంఠే తు పరే లోకే శ్రియా సార్ధం జగత్పతిః, ఆస్తే విష్ణురచింత్యాత్మా
భక్తైర్భాగవతైస్సహే'త్యుక్తరీత్యా శ్రీవైకుంఠాఖ్యదివ్యలోకే శ్రీమహామణిమం
టపే శ్రీభూమినీళాభిస్సహ రత్నసింహాసనమధ్యాసీనో నిత్యైర్ముక్తైశ్చ సహ నిరంతర
పరిచర్యమాణచరణనళినోఽపి తద్వదేవ స్వచరణయుగళపరిచరణార్హానపి తద్దీనాన్
ప్రళయే ప్రకృతివిలీనాన్మధూచ్ఛిష్టమగ్నహేమకణసదృశాన్ క్షీణజ్ఞానాన్ జీవా
నవలోక్య, 'ఏవం సంసృతిచక్రస్థే భ్రామ్యమాణే స్వకర్మభిః, జీవే దుఃఖాకులే విష్ణోః కృ
పా కాప్యుపజాయత' ఇత్యుక్తరీత్యా దయమానమనాః 'విచిత్రా దేహసంపత్తిరీశ్వ
రాయ నివేదితుం, పూర్వమేవ కృతా బ్రహ్మన్ హస్తపాదాదిసంయుతే'త్యుక్తప్రకా
రేణ మహదాదిసృష్టిక్రమేణ తేషాం స్వచరణకమలసమాశ్రయణోచితాని కరణ
కళేబరాణి దత్వా, నదీతరణాయ దత్తైః ప్లవైర్నదీరయానుసారేణ సాగరమవగాహ
మానేష్వివ తేషు తైర్విషయాంతరప్రవణేషు, తేషాం సదసద్వివేచనాయ 'శాసనా
చ్ఛాస్త్ర'మిత్యుక్తరీత్యా స్వశాసనరూపం వేదాఖ్యం శాస్త్రం ప్రవర్త్యాపి తస్మిన్న
ప్రతిపత్తివిప్రతిపత్త్యన్యథాప్రతిపత్తిభిస్తైరనాదృతే స్వశాసనాతిలంఘినం జనపదం
స్వయమేవ సాధయితుమభియియాసురివ వసుధాపతిః స్వాచారముఖేన తాన్ శిక్ష
యితుం రామాదిరూపేణ చతుర్ధావతితీర్షురంతరామరగణైస్సహ ద్రుహిణైరభ్య
ర్థితః స్వారాధకస్య దశరథస్య మనోరథమపి పూరయితుం చతుర్ధావతతార; తత్ర

టీకాస్థవాక్యాని లిఖ్యంతేఽత్ర యథామతి, సర్వేషాం గ్రంథకర్తౄణాం లేఖకోఽహం న కల్పకః
లిఖితాన్యత్ర తైర్యాని లిఖ్యంతే తాన్యతో మయా, గ్రంథబాహుళ్యభీత్యాఽత్ర క్వచిచ్ఛబ్దసుశోధనం
నిఘంటుకథనం చార్థపదానాం లిఖ్యతేఽధునా, సీతారామౌ సముద్దిశ్య విరాధఖరరావణైః, ఉక్తానాం
పరుషోక్తీనాం వాస్తవార్థోఽత్ర వర్ణ్యతే వ్యా బ్రహ్మలోకప్రసిద్ధం శతకోటిప్రవిస్తరం రామచరితం భూ
లోకవర్తినాం చతుర్ణాం వర్ణానాం తాపత్రయవిమోచనాయ సంక్షిప్య రచయితుముద్యుక్తః పరమ
కారుణికో బ్రహ్మా వాల్మీకిరూపేణ భూమావంశేన సమభవత్ తథాచ స్కాందే పార్వతీం ప్రతి
శివవచనం వాల్మీకిరభవద్బ్రహ్మా వాణీ వాక్తస్య రూపిణీ, చకార రామచరితం పావనం చరితవ్రత
ఇతి ఏవం చ బ్రహ్మాంశభూతో భగవాన్ ప్రాచేతసస్స్వచికీర్షితం శ్రీరామచరితం గురుముఖాచ్ఛ్రో
తవ్యమితి న్యాయేన భగవత్కృతోపదేశేన స్వగురుం నారదం ప్రతీక్షమాణ ఆస్తే స్మ అథ బ్రహ్మని
యోగేన సమాగతం భగవంతం నారదమభ్యర్చ్య వాల్మీకిః కో న్వస్మిన్నిత్యాది పప్రచ్ఛ. సచ దేవర్షిః
పరమేశ్వరకథాప్రశ్నముదితమనాః శ్రీరామచరితం సంక్షిప్య వాక్యరూపేణోపదిశ్య జగామ తదనుః

రామరూపేణావతీర్య రావణం నిహత్య పితృవచనపరిపాలనాదిసామాన్యధర్మమన్వతిష్ఠత్ లక్ష్మణరూపేణ రావణిం నిరస్య భగవచ్ఛేషత్వరూపం విశేషధర్మం - భరతరూపేణ గంధర్వాన్నిర్వాస్య భగవత్పారతంత్ర్యరూపం-శత్రుఘ్నరూపేణ లవణాసురం ధ్వంసయిత్వా భాగవతశేషత్వం; తానిమాన్ ధర్మాంస్తానీమాని చాపదానాని తత్కాలమాత్రపర్యవసితాని భవిష్యంతీతి మన్వానస్సర్వలోకహితపరః పితామహో భగవాన్ బ్రహ్మా రామచరిత్రపవిత్రితం శతకోటిప్రవిస్తరం ప్రబంధం నిర్మాయ తం నారదాదీనధ్యాప్య భూలోకేఽపి సంతతరామమంత్రానుసంధానసంధుక్షితహృదయవాల్మీకిముఖేన సంగ్రహేణ ప్రవర్తయితుం నారదం ప్రేషయామాస-తదుక్తం మాత్స్యే 'వాల్మీకినా చ యత్ ప్రోక్తం రామోపాఖ్యానముత్తమం, బ్రహ్మణా చోదితం తచ్చ శతకోటిప్రవిస్తరం, ఆహృత్య నారదేనైవ వాల్మీకాయ నివేదిత' మితి వాల్మీకిరపి నిఖిలవేదాంతవిహితపరతత్వనిర్ధిధారయిషయా యదృచ్ఛయోపగతం నారదం పృష్ట్వావగతపరతత్వస్వరూపస్తదనుప్రసన్నేన విధినా దత్తసకలసాక్షాత్కారప్రబంధనిర్మాణశక్తిర్వేదోపబృంహణమారభమాణస్తస్యార్థప్రధానసుహృత్సమ్మితేతిహాసతాం వ్యంగ్యప్రధానకాంతాసమ్మితకావ్యతాం చ పురస్కుర్వన్ - కావ్యాలాపాంశ్చవర్జయేదితి నిషేధస్యాసత్కావ్యవిషయతాం చ నిర్ధారయన్ స్వగ్రంథే ప్రేక్షావతాం ప్రవృత్త్యర్థం తదంగాని దర్శయతి ప్రథమతశ్చతుస్సర్గ్యా తత్ర ప్రథమసర్గేణ విషయప్రయోజనే దర్శయతి-తత్ర చ 'తద్విద్ధి ప్రణిపాతేన పరిప్రశ్నేన సేవయే'తి వేదాంతరహస్యస్య ప్రశ్నపూర్వకం జ్ఞేయత్వవిధానా 'న్నాపృష్టః కస్యచిద్బ్రూయా' దిత్యపృష్టోత్తరస్య ప్రత్యాదిష్టత్వాచ్చ ప్రశ్నమావిష్కరోత్యాదితః పంచశ్లోక్యా

* * *

అథ ప్రారిప్సితస్య గ్రంథస్య నిష్ప్రత్యూహపరిపూరణాయ ప్రచయగమనాయ చ గురునమస్కారం దేవతానమస్కారం చ విదధాతి తపస్స్వాధ్యాయేతి తత్ర 'ఆచార్యాద్ధైవ విద్యా విదితా సాధిష్ఠం ప్రాపత్ ఆచార్యవాన్ పురుషో వేదే' త్యాదిశ్రుత్యా సదాచార్యోపదేశస్యైవాతిశయావహత్వాత్ స్వగురోరాచార్యలక్షణపూర్తిం దర్శయతి ద్వితీయాంతపదైః-తత్ర వేదసంపన్నత్వమాహ-తపస్స్వాధ్యాయనిరతమితి. తపశ్చస్వాధ్యాయశ్చతపస్స్వాధ్యాయౌ తాభ్యా అల్పాచ్తరంపూ

తమసాతీరముపసృత్య చరతో వ్యాధవిద్ధక్రౌంచదర్శనజనితశ్లోకస్య వాల్మీకేర్వదనాన్మానిషాదేతి శ్లోక ఉదభూత్ తతస్స్వాశ్రమమాగత్య తమేవానుసందధానస్సువిస్మయమాస్త అథ భగవాంశ్చతుర్ముఖ ఆగత్య, మచ్ఛందాదేవ తే బ్రహ్మన్నిత్యభిధాయ రామచరితం సర్వంవిదితం భవత్వితి వరం ప్రదాయ పద్యైరేవ రామాయణం కుర్విత్యుపదిశ్య స్వధామ జగామ అథ చతుర్వింశత్యక్షరగాయత్ర్యాఖ్య పరబ్రహ్మ విద్యావిలాసభూతం రామాయణం చతుర్వింశతిసహస్రశ్లోకైశ్చకార తదిదం వ్యాక్రియతే. తపస్స్వాధ్యాయేత్యాదిః గాయత్రీవర్ణసహితశ్లోకసంకేతః చతుర్వింశతిసంఖ్యాకాగాయత్రీవర్ణసంయుతాః, యే శ్లోకాస్సంతి తానత్ర విలిఖామి యథాక్రమం. శ్లోకే చ

ర్వమితితపశ్శబ్దస్య పూర్వనిపాతః తపః చాంద్రాయణాది, స్వాధ్యాయో వేదః 'స్వాధ్యాయో వేదతపసో'రితి వైజయంతీ తయోర్నిరతం నిరంతరాసక్తం ఆవశ్యకత్వాదేతదుభయముక్తం-తదాహ మనుః-'తపో విద్యా చ విప్రస్య నిశ్శ్రేయసకరం పరం, తపసా కల్మషం హంతి విద్యయా జ్ఞానమశ్నుత'ఇతి యద్వా-తపోజ్ఞానం వా తప ఆలోచన ఇత్యస్మాద్ధాతోరసున్ ప్రత్యయః, శ్రుతిశ్చాత్ర భవతి 'యస్య జ్ఞానమయం తప'ఇతి యోగ ఇతియావత్ స్వాధ్యాయో వేదః తయోర్నిరతం 'స్వాధ్యాయాద్యోగమాసీత యోగాత్స్వాధ్యాయమావసేత్, స్వాధ్యాయయోగసంపత్త్యాగమిష్యతి పరాం గతి' మిత్యుక్తప్రకారేణ సక్తమిత్యర్థః యద్వా తపో వేదః, 'తపో హి స్వాధ్యాయ'ఇతిశ్రుతేః స్వాధ్యాయో జపః 'స్వాధ్యాయో వేదజపయో'రిత్యుక్తేః తత్ర నిరతం. 'స్వాధ్యాయాన్మాప్రమదః' 'వేదమేవ జపేన్నిత్య'మిత్యుక్తరీత్యా సక్తమిత్యర్థః యద్వా తపో బ్రహ్మ,'బ్రహ్మైతదుపాస్స్వైతత్తప' ఇతి శ్రుతేః తపః ప్రధానస్స్వాధ్యాయః తపస్స్వాధ్యాయః శాకపార్థివాదిత్వాన్మధ్యమపదలోపీ సమాసః వేదాంత ఇతియావత్ తత్ర నిరతం,'స్వాధ్యాయప్రవచనాభ్యాన్న ప్రమదితవ్య'మిత్యుక్తరీత్యాధ్యయనాధ్యాపనాదిపరమిత్యర్థః యద్వా తపో వ్యాకరణం తథోక్తం వాక్యపదీయే, 'ఆసన్నం బ్రహ్మణస్తస్య తపసాముత్తమం తపః, ప్రథమం ఛందసామంగమాహుర్వ్యాకరణం బుధా' ఇతి తత్ ఇతరేషామంగానాముపలక్షణం తత్సహితస్సాధ్యాయస్తపస్స్వాధ్యాయః తత్ర నిరతం, సాంగవేదాధ్యాయినమిత్యర్థః యద్వా తపః స్వం యస్యాసౌ తపస్వః, అధ్యాయో వేదః వ్యా ఇజధ్యయన ఇత్యస్మాద్ధాతోరధ్యాయన్యాయేత్యాదినా నిపాతనాత్ అతఏవ స్వాధ్యాయోఽధ్యేతవ్య ఇత్యత్ర స్వస్యాధ్యాయః స్వాధ్యాయః స్వశాఖేత్యాచార్యైర్వ్యాఖ్యాతం తత్ర నిరతో ధ్యాయనిరతః తపస్వశ్చాసావధ్యాయనిరతశ్చ తపస్స్వాధ్యాయనిరత ఇతి కర్మధారయః తం. యద్వా, తపోబ్రహ్మ, తద్రూపస్స్వాధ్యాయస్తపస్స్వాధ్యాయః తస్మిన్నిరతం సామగానలోలమిత్యర్థః 'వేదానాం సామవేదోస్మీ'తి భగవతా గీతత్వాత్,ఏవం వేదాధ్యయనముక్తం అథ, 'యదధీతమవిజ్ఞాతంనిగదేనైవశబ్ద్యతే,అనగ్నావివశుష్కైధో నతజ్జ్వలతికర్హిచి'దితి కేవలాధ్యయనస్య నిందితత్వాత్ తదర్థజ్ఞత్వమాహ-వాగ్విదాంవరమితి. వాక్ వేదః, 'అనాదినిధనా హ్యేషా వాగుత్సృష్టా స్వయంభువే'తివాక్ఛబ్దస్య వేదే ప్రయోగాత్

ప్రతి సాహస్రం ప్రగమె ప్రథమే క్రమాత్, గాయత్ర్యక్షరమేకైకం స్థాపయామాస వై మునిః. గాయత్ర్యాస్త్రీణి చత్వారి ద్వే ద్వే త్రీణ్యథ షట్ క్రమాత్, చత్వారి సప్తకాండేషు స్థాపితాన్యక్షరాణితు తత్ర, తదితి గాయత్ర్యాః ప్రథమాక్షరం తపస్స్వాధ్యాయనిరతం తపస్వీ వాగ్విదాం వరం, నారదం పరిపప్రచ్ఛ వాల్మీకిర్మునిపుంగవమితి. అత్ర తపశ్శబ్దేన చిత్తప్రసాదహేతుభూతం వ్రతనియమోపవాసాది కర్మోచ్యతే యస్య జ్ఞానమయం తప ఇతి శ్రుతేః, తపశ్శబ్దేన బ్రహ్మవిషయకజ్ఞానముచ్యతే. స్వాధ్యాయశబ్దేన ఫలవదర్థావబోధపర్యంతాధ్యయనముచ్యతే తయోర్నిరతం ఏకాగ్రచిత్తం అనేన తప ఆలోచన ఇతి ధాతోరుత్పన్నేన తపశ్శబ్దేన జ్ఞానపర్యాయేణ 'సత్యం జ్ఞాన

తాంవిదంతిజానంతీతివాగ్విదః వేదార్థజ్ఞాః తేషాం మధ్యే వరం శ్రేష్ఠం నిర్ధారణేషష్ఠీ; యద్వా, వాక్ వ్యాకరణం'యశ్చవ్యాకురుతేవాచం' 'వాగ్యోగవిద్దుష్యతిచాపశబ్దై' రిత్యాదౌ వ్యాకరణపర్యాయత్వేనశిష్టైర్వ్యవహృతత్వాత్ ఏతత్ అఙ్గాన్తరాణాముప లక్షణం షడఙ్గవిదామగ్రేసరమిత్యర్థః తేన వేదార్థాభిజ్ఞత్వమర్థాత్సిద్ధం యద్వా, వాగ్విదో యావద్వివక్షితార్థప్రతిపాదనక్షమశబ్దప్రయోగవిదః తేషాం వరం పూర్వం వేదాధ్యయనముక్తం అత్ర తదధ్యాపనం యద్వా, గోబలీవర్దన్యాయేన వాచో వేదవ్యతిరిక్తాని శాస్త్రాణి తద్విదాం వరం అనేన చతుర్దశవిద్యాస్థానవేదిత్వముక్తం. యద్వా- భూమవిద్యోపక్రమేనారదేనాత్మనస్సర్వవిద్యాభిజ్ఞత్వముక్తం 'ఋగ్వేదం భగవోఽధ్యేమి యజుర్వేదం సామవేదమాథర్వణం చతుర్థ మితిహాసపురాణం పంచమం వేదానాం వేదం పిత్ర్యం రాశిం దైవం నిధిం వాకో వాక్యమేకాయనం బ్రహ్మవిద్యాం దేవవిద్యాం భూతవిద్యాం క్షత్రవిద్యాం నక్షత్రవిద్యాం సర్పదేవవిద్యాం ఏతత్ భగవోఽధ్యేమీ'తి, తదిదముచ్యతే వాగ్విదాం వరమితి యద్వా, వాక్ సరస్వతీ, 'గీర్వాగ్వాణీ సరస్వతీ'తి వచనాత్, తయా విద్యంతే లభ్యంత ఇతి వాగ్విదః, సరస్వతీపుత్రామరీచ్యాదయః వ్యా విద్ల్లాభ ఇత్యస్మాద్ధాతోః కర్మణిక్విప్, భగవద్భక్తతయా తేషాం వరం అనేనాభిజాత్యముక్తం తపస్స్వాధ్యాయనిరత మిత్యనేన విద్యోక్త్వా సమాహితత్వమాహ మునిపుంగవమితి 'తేనాభిజనవిద్యాసముదేతం సమాహితం సంస్కర్తారమీప్సే' దిత్యాపస్తంబోక్తమాచార్యలక్షణం జ్ఞాపితం.మననయో మననశీలాః. వ్యా మనేరుచ్చేతీన్ ప్రత్యయః,పుమాంశ్చాసౌ గౌశ్చ పుంగవః, గోరతద్ధితలుకీతి సమాసాంతష్టచ్ ప్రత్యయః శ్రేష్ఠ ఇత్యర్థః 'ఋషభే చ పుంగవశ్శ్రేష్ఠే వృషభే భిషజాం వర' ఇతి విశ్వః. మునిషుపుంగవో మునిపుంగవః సప్తమీతియోగవిభాగాన్నాగోత్తమాదివత్సమాసః తం 'తపస్స్వాధ్యాయనిరత'మిత్యనేన వేదార్థస్యశ్రవణముక్తం 'వాగ్విదాంవర' మిత్యనేన మననం,'మునిపుంగవ' మిత్యనేన నిదిధ్యాసనం యద్వా, 'తస్మాద్బ్రాహ్మణః పాండిత్యం నిర్విద్య బాల్యేనతిష్ఠాసేత్ బాల్యంచపాండిత్యంచనిర్విద్యాథమునిరి' త్యుక్తక్రమేణ త్రిభిరేతైః పదైః పాండిత్యబాల్యమౌనాన్యుక్తాని. నరస్యసంబంధి నారం వ్యా నరాచ్చేతి

మనంతం బ్రహ్మే'తి బ్రహ్మస్మరణాత్ విశిష్టేష్టదేవతాస్మరణరూపం మంగళం కృతమిత్యనుసంధేయం తపస్వీ ప్రశస్తతపాః. వల్మీకస్యాపత్యం వాల్మీకిః తదుక్తం బ్రహ్మవైవర్తే 'అథాబ్రవీన్మహాతేజా బ్రహ్మలోకపితామహః, వల్మీకప్రభవో యస్మాత్తస్మాద్వాల్మీకిరిత్యసౌ'వితి నారదం నరః పరమాత్మా, తదుక్తం 'నరతీతి నరః ప్రోక్తః పరమాత్మా సనాతన' ఇతి. తస్యసంబంధి నారం పరమాత్మవిషయకం జ్ఞానం దదాతి ఉపదిశతీతి నారదః యద్వా నరాణాం సంబంధి నారం అజ్ఞానం తద్ద్యతి ఖండయతి విజ్ఞానోపదేశేనేతి నారదః తథాచోక్తం నారదీయే 'గాయన్నారాయణకథాం సదాపాపభయాపహామ్, నారదో నాశయన్నేతి నృణామజ్ఞానజం తమ' ఇతి.

వక్తవ్యమిత్యణ్, అజ్ఞానమిత్యర్థః, తద్ద్యతి ఖండయతీతి నారదః, దోఅవఖండన
ఇత్యస్మాద్ధాతో 'రాదేచఉపదేశేశి' తీత్యాత్వే 'సత్యాతోనుపసర్గే క' ఇతికప్రత్యయః,
అజ్ఞాననివర్తక ఇత్యర్థః ఉక్తం చ నారదీయే, 'నారదో నాశయన్నేతి నృణామజ్ఞాన
జంతమ' ఇతి యద్వా, నారం జ్ఞానం తద్దదాతీతి నారదః. యద్వా,నరతిసద్గతింప్రాప
యతీతి నరః పరమాత్మా, నృ నయ ఇత్యస్మాద్ధాతోః పచాద్యచ్ తదుక్తం భారతే
'నరతీతినరఃప్రోక్తః పరమాత్మా సనాతన' ఇతి. సఏవనారఃతంగదాత్యుపదిశతీతినారదః
తం ఏవమాచార్యలక్షణపూర్తిముక్త్వా అధికారిత్వసంపూర్తిప్రదర్శనాయ శిష్య
లక్షణమాహ తపస్వీత్యాదినా తపోస్యాస్తీతి తపస్వీ వ్యా.తపస్సహస్రాభ్యాం వినీ
నావితి మత్వర్థీ యోవిణ్ ప్రత్యయః,భూమాదయోమత్వర్థాః తదుక్తం 'భూమనిందా
ప్రశంసాసునిత్యయోగేతిశాయనే,సంసర్గేస్తివివక్షాయాంభవంతిమతుబాదయ' ఇతి,
ప్రశస్తతపస్క ఇత్యర్థః తేన 'తపసా బ్రహ్మవిజిజ్ఞాసస్వ.స తపోతప్యత,సతపస్తప్త్వా
ఆనందోబ్రహ్మేతివ్యజానా' దితి శ్రుతం బ్రహ్మజ్ఞానసాధనంతపఉక్తం యద్వా,తపోవే
దః వ్యాకరణజ్ఞానంచ, తద్వాక్ తపశ్శబ్దానాంతంత్రావృత్త్యేకశేషాద్యన్యతమేనా
ర్థస్మరణే సతి ఏకపదోపాత్తకృతికాలాదీనామివాన్వయబోధస్సులభః తథాచాధీత
సాంగసశిరస్కవేదోధిగతాల్పాస్థిరఫలకేవలకర్మజ్ఞాన ఇత్యుక్తం నిర్వేదశ్చ తపః,
'తపస్వీ తాపసే శోచ్య' ఇతి వైజయంతీ తేన సంజాతమోక్షాభిలాష ఇత్యుక్తం
తాదృశ ఏవ హి బ్రహ్మజ్ఞానాధికారీ తపస్వీత్యనేన శమదమాది సంపత్తిరపి సిద్ధా
యద్వా, తపో న్యాసః 'తస్మాన్న్యాసమేషాం తపసామతిరిక్తమాహు' రితిశ్రుతేః
న్యాసశ్చ శరణాగతిః ప్రణిపాతరూపా ఏవం 'తద్విద్ధిప్రణిపాతేనపరిప్రశ్నేన సేవయే'
త్యాద్యుక్తానిప్రణిపాతపురస్సరాణి దర్శితాని వల్మీకస్యాపత్యం వాల్మీకిః వ్యా.అత
ఇఞితీఞ్ ప్రత్యయః నన్వసౌ కథంవల్మీకాపత్యం యతోఽయంభృగుపుత్ర ఏవ ప్రతీ
యతే తథాచ శ్రీవిష్ణుపురాణే 'ఋక్షోభూద్భార్గవస్తస్మా ద్వాల్మీకిర్యోభిధీ
యత' ఇతి అత్రాప్యుత్తరకాండే వక్ష్యతి 'భార్గవేనేతి సంస్కృతా' 'భార్గవేన
తపస్వినేతి' చ, అన్యత్ర చప్రచేతసోఽపత్యత్వమభిధీయతే 'చక్రే ప్రచేతసఃపుత్ర
స్తం బ్రహ్మాప్యన్వమన్యతే' తి, 'వేదఃప్రాచేతసాదాసీ' దితి చ ప్రసిద్ధం, అతః కథ
మస్య వల్మీకాపత్యత్వం, ఉచ్యతే, నిశ్చలతరతపోవిశేషేణాస్య వల్మీకావృతా
జాతాయాం ప్రచేతసావరుణేన కృతనిరన్తరవర్షేణ ప్రాదుర్భావోఽభూదితి భృగు

శ్రీరామపండితకృతతిలకవ్యాఖ్యానం

శ్రీమద్రాఘవపాద పద్మయుగళం పద్మార్చితం పద్మయా పద్మస్థేన తు పద్మజేన వినుతం పద్మా
శ్రయస్యాప్తయే, యద్వేదైశ్చ నుతం సుఖైకనిలయం సర్వాశ్రయం నిష్క్రియం శశ్వచ్ఛంకరశంకరం
ముహురహో సన్నౌమి తల్లబ్ధయే నను రామాయణస్యైహికాముష్మిక ఫలద త్వే మానాభావాత్ కిం
తద్వ్యాఖ్యానేనేతి చేన్న 'ఇదం పవిత్రం పాపఘ్న' మిత్యాది 'జనశ్చ శూద్రోపి మహత్త్వమీయా' ది
త్యంతైః శ్లోకైరైహికార్థసాధకత్వస్య స్పష్టమత్రైవ శ్రూయమాణత్వాత్ 'శృణ్వన్రామాయణం భక్త్యా

పుత్రస్యైవాస్య ప్రచేతసః పుత్రత్వం వల్మీకాపత్యత్వం చ సంగచ్ఛతే నను కథం తత్ప్రభవత్వమాత్రేణ తదపత్యత్వం మైవం గోణీపుత్రః కలశీసుత ఇత్యాదివ్యవహారస్య తత్ప్రభవేపి బహుళముపలబ్ధేః ఉక్తం చ బ్రహ్మవైవర్తే "అథాబ్రవీన్మహాతేజా బ్రహ్మా లోకపితామహః, వల్మీకప్రభవో యస్మాత్తస్మాద్వాల్మీకిరిత్యసా"వితి. మాస్త్వపత్యార్థత్వం తథాపి వాల్మీకిశబ్దస్సాధురేవ గర్గాదిషు పఠితత్వాత్ యుద్వా భృగువంశ్యః కశ్చిత్ప్రచేతా నామ తస్యాయం పుత్రో ఋక్షో నామ. 'చక్రే ప్రచేతసః పుత్ర' ఇతి పుత్రత్వాభిధానాత్, భార్గవభృగునందనశబ్దౌ రామే రాఘవరఘునందనశబ్దవదున్నేయౌ వాల్మీకిశబ్దః పుత్రత్వోపచారాత్ అతఏవ క్వచిద్వాల్మీకేన మహర్షిణేతి సంబంధమాత్రేణ ప్రయుజ్యతే సత్స్వపి నామాంతరేషు వాల్మీకిశబ్దేనాభిధానం జ్ఞానాంగశమదమాద్యుపేతత్వస్ఫోరణాయ. పరిపప్రచ్ఛ పరి విశేషేణ పృష్టవాన్ కోన్వస్మిన్నిత్యాది వక్ష్యమాణమితి శేషః. తప ఇతి భిన్నంపదం వా బ్రహ్మవాచి నారదం బ్రహ్మ పరిపప్రచ్ఛేత్యర్థః అతో న ద్వికర్మకత్వహానిః ఉక్తం హి వృత్తికృతా, 'దుహ్యాచ్పచ్దండ్రుధిప్రచ్ఛి చిఞి'త్యాదినా పృచ్ఛేర్ద్వికర్మకత్వం పరిపప్రచ్ఛేతి పరోక్షే లిట్ ప్రశ్నస్య పరోక్షత్వం వివక్షితభగవద్గుణానుసంధానకృతవైచిత్ర్యాత్ సుప్తోహం కిల విలలాపేతివత్ విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయం వా స్వవినయవ్యంజనాయ ప్రథమపురుషనిర్దేశో వా 'ఈశ్వరస్సర్వభూతానాం హృద్దేశేర్జున తిష్ఠతీ'తివత్ స్వస్మిన్నన్యత్వమారోప్య పరోక్షనిర్దేశో వా అనేన 'పరీక్ష్య లోకాన్ కర్మచితాన్ బ్రాహ్మణో నిర్వేదమాయాన్నాస్త్యకృతః కృతేన తద్విజ్ఞానార్థం స గురుమేవాభిగచ్ఛేత్ సమిత్పాణిః శ్రోత్రియం బ్రహ్మనిష్ఠం తస్మై స విద్వానుపసన్నాయ సమ్యక్ ప్రశాంతచిత్తాయ శమాన్వితాయ యేనాక్షరం పురుషం వేద సత్యం ప్రోవాచ తాం తత్త్వతో బ్రహ్మవిద్యా'మిత్యాథర్వణికశ్రుతిర్గురూపసదనవిషయతయోపబృంహ్యతే తథాహి తపస్వీత్యనేన పరీక్ష్య లోకాన్ కర్మచితాన్ బ్రాహ్మణో నిర్వేదమాయాదిత్యస్యార్థో దర్శితః అధీతసాంగసశిరస్కవేదోధిగతాల్పాస్థిరఫలకేవలకర్మజ్ఞానతయా సంజాతమోక్షాభిలాషో హి తపస్విశబ్దార్థో వర్ణితః వాల్మీకిరిత్యనేన సమ్యక్ ప్రశాంతచిత్తాయ శమాన్వితాయేత్యస్యార్థో దర్శితః స్వాధ్యాయనిరతమిత్యనేన శ్రోత్రియపదార్థ ఉక్తః 'శ్రోత్రియశ్ఛందోధీత' ఇతి శ్రోత్రియశబ్దార్థప్రకాశనాత్ వాగ్విదాం వరమిత్యనేన విద్వచ్ఛబ్దార్థః మునిపుంగవ

యః పాదం పదమేవ వా, స యాతి బ్రహ్మణస్స్థానం బ్రహ్మణా పూజ్యతే సదే'తి మూలరామాయణవచనేన బ్రహ్మలోకావాప్తిరూపస్యాముష్మికఫలస్య స్పష్టముక్తత్వాచ్చ అపి చ గాయత్ర్యా బ్రహ్మానుసంధానాద్బ్రహ్మలోకావాప్తివత్ తత్ప్రతిపాద్యస్య లీలావతారరూపతయా రామస్య వైభవానుసంధానేన బ్రహ్మలోకావాప్తిరుచితైవ న చ కావ్యాలాపాంశ్చ వర్జయేదితి నిషేధప్రసక్తిః తస్యర్షిప్రణీతపురుషార్థసాధకకావ్యవిషయత్వాత్ తత్రాస్యాధ్యయనే త్రైవర్ణికస్యాధికారః గాయత్రీప్రతిపాద్యార్థప్రతిపాదకత్వాత్ శ్రవణే తు స్త్రీశూద్రాదీనామప్యధికారః అథాదికవిర్వాల్మీకిః

మిత్యనేన బ్రహ్మనిష్ఠశబ్దార్థః. నారదశబ్దేన గురుశబ్దార్థః, 'గుశబ్దస్త్వంధకారస్స్యా
ద్రుశబ్దస్తన్నిరోధకః, అంధకారనిరోధిత్వాద్గురురిత్యభిధీయతే' ఇతిహి తన్నిరుక్తిః
పరిపప్రచ్ఛేత్యనేన తద్విజ్ఞానార్థం స గురుమేవాభిగచ్ఛేదిత్యేతదుపపాదితం విధివ
దుపసన్నః పప్రచ్ఛేతి శ్రుతేః అత్ర బ్రహ్మవాచితపశ్శబ్దప్రయోగేన దేవతానమ
స్కారరూపం మంగళమాచరితం తథోక్తం 'అ ఇతి భగవతో నారాయణస్య ప్రథ
మాభిధానమభిదధతా కిన్నామ మంగళం న కృతమితి' 'దేవతావాచకాశ్శబ్దా యే
చ భద్రాదివాచకాః, తే సర్వే మంగళార్థాస్స్యుర్లిపితో గణతోఽపి వే'తిచ నిరతం నిరతి
శయానందరూపం తపోజ్ఞానరూపం బ్రహ్మస్వాధ్యాయ సుష్ఠుధ్యాత్వేతివా దేవతా
నమస్కారః గురునమస్కారశ్చ కృతో భవతి కథం తపస్సునిరతం నారదమా
ధ్యాయ పరిపప్రచ్ఛేతి యద్వా పరి పూజయిత్వేత్యర్థః 'పరిస్సమంతతో భావ
వ్యాప్తదోష కథాసు చ, భాషాశ్లేషే పూజనే చ వర్జనే వచనే శుభ'ఇతి వచనాత్
నారదం సంపూజ్య పప్రచ్ఛేత్యర్థః. 'పరాశరం మునివరం కృతపూర్వాహ్ణికక్రియం,
మైత్రేయః పరిపప్రచ్ఛ ప్రణిపత్యాభివాద్య చే'తివత్ అస్య శ్రీరామాయణస్య గా
యత్ర్యక్షరసంఖ్యానుసారేణ చతుర్వింశతిసహస్రగ్రంథసంఖ్యయా ప్రవృత్త
త్వాత్ ప్రథమసహస్రోపక్రమే తకారః ప్రయోక్తవ్య ఇతి సత్స్వపి బ్రహ్మవాచకేషు
శబ్దాంతరేషు తపశ్శబ్దస్యైవ ప్రయోగః ప్రబంధాదౌ తకారప్రయోగశ్చావశ్య
కః తస్య వక్తుర్వాచకస్య చ సౌఖ్యకరత్వాత్ తథోక్తం, 'వసులాభకరోణస్తుతకార
స్సౌఖ్యదాయక'ఇతి. సాహిత్యచూడామణౌ తు 'తకారో విఘ్ననాశక'ఇత్యుక్తం
కించ, తకారస్య జలం భూతం బృహస్పతిర్దేవతా అతశ్శుభావహోఽనేన ప్రబంధారం
భః అతఏవోక్తం చమత్కారచంద్రికాయాం 'వర్ణానాముద్భవః పశ్చాద్వ్యక్తి
స్సంఖ్యాతతః పరం, భూతబీజవిచారశ్చ తతో వర్ణగ్రహా అపీ'త్యారభ్య 'ఏతత్సర్వమ
విజ్ఞాయ యది పద్యం వదేత్కవిః, కేతకారూఢకపివద్భవేత్ కంటకపీడిత'ఇతి 'కారణా
త్పంచభూతానాముద్భూతా మాతృకా యతః, అతో భూతాత్మకా వర్ణాః పంచ
పంచవిభాగతః వాయ్వగ్నిభూజలాకాశాః పంచాశల్లిపయః క్రమాత్, పంచహ్రస్వాః
పంచదీర్ఘా బింద్వంతా స్సంధయస్తథా తత్ర స్వరేశస్సూర్యోఽయం కవర్గేశస్తు
లోహితః, చవర్గప్రభవః కావ్యష్టవర్గాద్బుధసంభవః తవర్గోత్థస్సురగురుః పవర్గో
త్థశ్శనైశ్చరః యవర్గజోఽయం శీతాంశురితి సప్తగ్రహాః క్రమా'దితి అత్ర తపస్స్వేతి
యగణః ఆదిలఘుత్వాత్, తదుక్తం, 'ఆదిమధ్యావసానేషు యరతాయాంతి లాఘ

సర్వోత్తమవస్తువర్ణనాయకృతసంకల్పో దివ్యతత్కావ్యకృతిశక్తిలాభాయ తాదృశవస్తుజ్ఞానాయ చ
కష్టసమాధిసాధితపరమపుణ్యచయః తత్పుణ్యచయసుప్రీతభగవన్నియోగసముపాగతం దేవర్షింనారద
మభ్యర్చ్య కోన్వస్మిన్నిత్యాది పప్రచ్ఛ సచ దేవర్షిః రామకథాముదితమనాః రామచరితం సంక్షేపత
ఉపదిశ్యయథాగతంజగామ తతః శ్రీరామచరితం సరహస్యంనిరవశేషంతత్ప్రసాదాదేవ సమ్యగ్విజ్ఞాయ
భూలోకవర్తినాంచతుర్ణాంవర్ణానాంతాపత్రయవిమోచనాయ బ్రహ్మాంశభూతఏవభగవాన్ ప్రాచేతసో

వం, భజసా గౌరవం యాంతి మనౌ తు గురులాఘవా'వితి యగణప్రయోగశ్చా ర్థకరఇత్యుక్తం చమత్కారచంద్రికాయాం 'కరోత్యర్థానాదిలఘుర్యగణో వాయుదైవత'ఇతి నను తపస్స్వాధ్యాయనిరతమితి గ్రంథారంభేఅశ్లీలవచనమనుచితం,తదుక్తం. 'అశ్లీలం తదమాంగళ్య జుగుప్సా వ్రీడదీకర' మితి మైవం ప్రసిద్ధివిశేషేణ తపోవేదయోరేవ ప్రథమతరం బుద్ధ్యారోహేణ అశ్లీలత్వప్రసంగాభావాత్ యథా భగినీ లింగాదిప్రయోగేషు అత్ర సర్వత్ర ప్రాయేణ పథ్యావక్త్రం వృత్తం తదుక్తంవృత్తరత్నాకరే 'యుజోర్జేన సరిద్భర్తుః పథ్యావక్త్రంప్రకీర్తిత' మితి వృత్తివిశేషాస్తు తత్ర తత్ర వక్ష్యంతే వృత్త్యను ప్రాస శ్శబ్దాలంకారస్త కారాదీనామావృత్తేః తదుక్తం కావ్యప్రకాశే, 'వర్ణసామ్య మనుప్రాస' ఇతి విశేషణానాం సాభిప్రాయత్వాత్ పరికరో నామార్థాలంకారః ఉక్తమలంకారసర్వస్వే 'విశేషణానాం సాభిప్రాయత్వే పరికర' ఇతి, తపస్స్వాధ్యాయనిరతత్వాదీనాం గురూపసత్తిహేతుజ్ఞానానుష్ఠానప్రతిపాదకత్వాత్ పదార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః 'హేతోర్వాక్యపదార్థత్వే కావ్యలింగ ముదాహృత' మితి లక్షణాత్ అత్ర వాల్మీకినారదయోః స్వరూపకథనేన శిష్యాచార్యాభ్యామేవం భవితవ్యమితి ద్యోతనాద్వాక్యగతవస్తునా వస్తుధ్వనిః.

తనిశ్లోకీ. అస్తు కల్యాణదం వస్తు సీతారామాత్మకం హి నః, యత్పాదపద్మభజనాల్లబ్ధం సారస్వతం మయా శంపామధ్యస్ఫురన్నీలతోయదద్యుతివిగ్రహమ్, సీత

వాల్మీకిః స్వకృతశతకోటిరామాయణసారభూతం చతుర్వింశత్యక్షరగాయత్ర్యాఖ్యపరబ్రహ్మవిద్యావిలాసభూతం రామాయణం చతుర్వింశతిసహస్రశ్లోకరూపం కుశలవాభ్యామగ్రాహయత్ తస్యాస్య దివ్యకావ్యస్య ఆద్యస్సర్గో వాల్మీకిం ప్రతి నారదోపదేశరూపః తత్ర 'నాపృష్టః కస్యచిద్బ్రూయాది' తిన్యాయేనాపేక్షితప్రశ్నోపక్షేపః. తపస్స్వాధ్యాయేత్యాది శ్రుత్వా చైతదిత్యంతేన సంబంధః. తపస్త్వేన శ్రుతః స్వాధ్యాయః తపస్స్వాధ్యాయః 'తపస్స్వాధ్యాయ ఇతిబ్రాహ్మణ'మి త్యాపస్తంబోక్తేః స్వాధ్యాయశబ్దేనాప్రాయత్యానధ్యయనకాలదేశపరిహారాదినియమోపేతతయా ఫలవదర్థావబోధపర్యంతం స్వశాఖాధ్యయనముచ్యతే తస్మిన్నిరతః తదభ్యాసనిరత ఇతి యావత్ యత్తు తపశ్చ స్వాధ్యాయశ్చ తపస్స్వాధ్యాయౌ తయోర్నిరతః తపశ్శబ్దేన చిత్తప్రసాదహేతుభూతం వ్రతనియమాదికర్మోచ్యతే యద్వా 'యస్యజ్ఞానమయం తప' ఇతి శ్రుతేః తపశ్శబ్దేన బ్రహ్మవిషయజ్ఞానముచ్యత ఇతి తన్న తపోవిశిష్టపుంవిశేషప్రసిద్ధమునిపుంగవశబ్దేనైవ ఉక్తతపస్సంపత్తేస్సిద్ధత్వాదితి కతకః ఏవం హి తపోనిరతమిత్యేవ సిద్ధే స్వాధ్యాయపదవైయర్థ్యాపత్తిః తస్మాత్తపశ్శబ్దేన నిదిధ్యాసనజన్యపరిపాకవద్బ్రహ్మజ్ఞానముచ్యతే మునిపుంగవశబ్దేన మననజన్యపరిపాకవత్త్వమేవోచ్యత ఇతి న తేన గతార్థతేత్యన్యే వాగ్విదాం స్వరూపతోర్థతశ్చ శబ్దబ్రహ్మతత్త్వవిదాం పాణిన్యాదీనాం మధ్యే వరం శ్రేష్ఠం మునిశబ్ద ఉక్తార్థః తేషు పుంగవం శ్రేష్ఠం ఏవంవిధం నారదం తపస్వీ కృచ్ఛ్రచాన్ద్రాయణాదిరూపం...

కోన్వస్మిన్ సాంప్రతం లోకే గుణవాన్ కశ్చ వీర్యవాన్,
ధర్మజ్ఞశ్చ కృతజ్ఞశ్చ సత్యవాక్యో దృఢవ్రతః ౨
చారిత్రేణ చ కో యుక్తస్సర్వభూతేషు కో హితః,

యా లింగితం రామం కలయేఽభీష్టసిద్ధయే భక్తప్రతిష్ఠా నీలాద్రౌ కలితా యేన సూరిణా, సర్వతంత్రస్వతంత్రం తం పరాంకుశమునిం భజే, ద్రమిడోపనిషద్వ్యాఖ్యాకారై రామాయణస్య యే శ్లోకాః, వ్యాఖ్యాతా ద్రమిడగిరా తానథ వివృణోమి భాషయా దైవ్యా రామాయణస్య శ్లోకానాం వ్యాఖ్యాం ద్రావిడవాఙ్మయీం, కరోతి దేవవాగ్రూపామాత్రేయాహోబలాహ్వయః (తపస్స్వాధ్యాయేత్యస్య శ్లోకస్య తనిశ్లోక్యాఖ్యవ్యాఖ్యానే శ్రీరామానుజీయవ్యాఖ్యానే చోపన్యస్తానా మర్థానాం శ్రీగోవిన్దరాజీయవ్యాఖ్యానాంతర్భూతత్వాన్నాత్ర తదర్థప్రతిపాదకవాక్యాని ముద్రితాని-ఏవమన్యత్రాపి విజ్ఞేయమ్) । కథం పరిపప్రచ్ఛేత్యాకాంక్షాయాం ప్రశ్నప్రకారం దర్శయతి - కోన్విత్యాదినా శ్లోకత్రయేణ నుః పృచ్ఛాయాం ని నుః పృచ్ఛాయాంవికల్పే చేత్యమరః-అస్మిన్ లోకే భూలోకే - సాంప్రతమస్మిన్ కాలే ని 'అస్మిన్ కాలే ధునేదానీం సంప్రత్యేతర్హి సాంప్రత' మితి బాణః. లోకాంతరే విష్ణోర్విదితత్వాదత్రైవ కాలాంతరే నృసింహాదేః ప్రసిద్ధత్వాచ్చ తద్వ్యావృత్త్యర్థ మేవముక్తం గుణా అస్య సంతీతి గుణవాన్ భూమాదయో మత్వర్థాః అస్మిన్ లోకేఽస్మిన్ కాలే కో వా సకలకల్యాణగుణసంపన్న ఇత్యర్థః ఏవం సామాన్యేన గుణసముదాయం పృష్ట్వా విశిష్య తత్తద్గుణాశ్రయం పృచ్ఛతి కశ్చ వీర్యవానిత్యాదినా యద్వా గుణ్యతే ఆవర్త్యతే పునః పునరాశ్రితై రనుసంధీయత ఇతి గుణస్సౌశీల్యం ని గుణస్త్వావృత్తిశబ్దాదిజ్యేంద్రియాముఖ్యతంతుష్వితి విశ్వః. సుశీలం హి నామ, మహతో మందైస్సహ నీరంధ్రేణ సంశ్లేషః, తస్యాధిక్యం సౌశీల్యం తద్వాన్ సౌశీల్యేగుణశబ్దోఽభియుక్తైః ప్రయుక్తః 'వశీ వదాన్యో గుణవానృజుశ్శుచి' రితి. కో వా సౌశీల్యవానిత్యర్థః సర్వత్ర ప్రశ్నేన్వేతి కింశబ్దోఽపి యత్ర న ప్రయుక్తః తత్రానుషంజనీయః ఏకేనైవ కింశబ్దేనోపపత్తావాదరాతిశయాత్ పునః పునస్తత్ప్రయోగః 'ప్రధానవదేవతదుక్త' మితి న్యాయేన ప్రతిగుణం గుణ్యావృత్త్యభిప్రాయేణ వా. లోకే గుణసంబంధాద్గుణ్యాతిశయః, ఇహ తు గుణిసంబంధాద్గుణాతిశయ ఇతి ద్యోతనాయ గుణినః ప్రథమనిర్దేశః 'గుణాస్సత్య జ్ఞానే' త్యుక్తేః కశ్చ వీర్యవాన్ చకార ఉక్తసముచ్చయే స

గోణీపుత్రాదివత్ గౌణమస్య వల్మీకాపత్యత్వం గృహీత్వేఞ్ సాధురపత్యార్థః యద్వా వల్మీక ఇతి ఋషివిశేషస్యసంజ్ఞేత్యాహుః నారదం నరాణామిదం నారం అజ్ఞానం తద్ద్యతి ఖండయతి జ్ఞానోపదేశేనేతి నారదః తం పరిపప్రచ్ఛేత్యన్వయః. అత్ర ప్రష్టురుక్తవిశేషణేన దివ్యార్థవిషయశ్రవణాధికారసంపదుక్తా వక్తురపి ఉక్తవిశేషణైస్సర్వజ్ఞత్వం గ్రహణధారణహేతుశిష్యానుగ్రహణశక్తిమత్త్వం చ ప్రతిపాదితమ్ । * కోన్వితి గుణవాన్ అత్ర గుణశబ్దేన దృష్టగుణవ్యతిరిక్తప్రశస్తా గుణా ఉచ్యంతే ప్రశ్నప్రతివచనే దృష్టగుణవ్యతిరిక్తప్రశస్తగుణప్రతిపాదనాత్ యేన స్వయమష్టతస్సన్

విద్వాన్ కః కస్సమర్థశ్చ కశ్చైకప్రియదర్శనః 3
ఆత్మవాన్ కో జితక్రోధో ద్యుతిమాన్ కోఽనసూయకః,

త్స్వపి వికారహేతుష్వవికృతత్వం వీర్యం ఔషధం వీర్యవదిత్యాదౌ తథా దర్శనాత్ తద్వాన్ ధర్మః అలౌకికశ్రేయస్సాధనం తం సామాన్యరూపం విశేషరూపం చ జానాతీతి ధర్మజ్ఞః చకారోఽనుక్తసముచ్చయార్థః పరిహార్యాధర్మజ్ఞశ్చేత్యర్థః కృతముపకారం స్వల్పం ప్రాసంగికమపి బహుతయా జానాతీతి కృతజ్ఞః అపకారాస్మరణం చశబ్దార్థః వక్ష్యతి, 'న స్మరత్యపకారాణాం శతమప్యాత్మవత్తయా, కథంచిదుపకారేణ కృతేనైకేన తుష్యతీ'తి సత్యం కృచ్ఛ్రేష్వప్యనృతశూన్యం వాక్యం వచనం యస్య స సత్యవాక్యః తథా వక్ష్యతి 'అనృతం నోక్తపూర్వం మే న చ వక్ష్యే కదాచనే'తి దృఢవ్రతః నిశ్చలసంకల్పః 'అప్యహం జీవితం జహ్యాం త్వాం వా సీతే సలక్ష్మణాం, న హి ప్రతిజ్ఞాం సంశ్రుత్య బ్రాహ్మణేభ్యో విశేషత' ఇతి చరితమాచారస్తదేవ చారిత్రం, వాయసరాక్షసాదివత్ స్వార్థేఽణ్ ప్రత్యయః తేన యుక్తః. సర్వదాప్యనుష్ఠితకులాచార ఇత్యర్థః. సర్వభూతేషు సర్వప్రాణిషు విషయే ని భూతం ఖాదౌ చ జంతౌ చ న స్త్రియాం గుణాంత్వయోరితి బాణః. హితః హితకరః హితశబ్దాత్తత్కరోతీతి ణిచ్, పచాద్యచ్ ణిలోపే పూర్వరూపే చ రూపం భూతశబ్దేన స్వపరతారతమ్యాభావ ఉక్తః సర్వశబ్దేన సాపరాధేష్వపి హితకరత్వముక్తం వేత్తీతి విద్వాన్ సర్వశాస్త్రజ్ఞః విదేశ్శతుర్వసుః సమర్థః సర్వకార్యధురంధరః ప్రియం దర్శనం యస్యాసౌ ప్రియదర్శనః ఏకశ్చాసౌ ప్రియదర్శనశ్చ ఏకప్రియదర్శనః అయమివ నాన్యో లోకే ప్రియదర్శనోఽస్తీత్యర్థః యద్వా ఏకప్రియదర్శనః ఏకరూపప్రియదర్శనః లోకే హి కస్యచిద్దర్శనం కదాచిత్ప్రియం కదాచిదప్రియం చ భవతి 'తస్మాద్దుఃఖాత్మకం నాస్తి న చ కించిత్సుఖాత్మక'మితి వచనాత్ అయం తు న తథా కించ 'క్షణే క్షణే యన్నవతాముపైతి తదేవ రూపం రమణీయతా

పరాన్ జయతి తద్వీర్యం తద్వాన్ ధర్మజ్ఞః సామాన్యవిశేషరూపధర్మజ్ఞః కృతజ్ఞః యేన కేనచిత్ స్వస్మై కించిదపి కృతముపకారం బహుతయా జానాతీతి కృతజ్ఞః సత్యవాక్యః సర్వావస్థాస్వపి సత్యవచనః దృఢవ్రతః ఫలపర్యంతం ప్రారబ్ధవ్రతాపరిత్యాగశీలః చారిత్రేణేతి. చరిత్రమేవ చారిత్రం కులక్రమాగతాచారః తేన యుక్తః సర్వభూతేషు కో హిత ఇత్యనేన సాపరాధేష్వపి హితకరణశీల ఇత్యుక్తం భవతి విద్వాన్ విదితసకలవేద్యః సమర్థః అనన్యనిర్వాహ్యకార్యనిర్వహణశక్తః కశ్చైకప్రియదర్శనః ఏకమద్వితీయం ప్రియం దర్శనం యస్య సః ప్రియస్య విషయద్వారకత్వాత్ అసదృశావయవాభిరూప్య ఇత్యర్థః ఆత్మవానితి. ఆత్మవాన్ ధృతిమాన్ జితక్రోధః అత్ర క్రోధశబ్దః కామాదీనాముపలక్షకః జితారిషడ్వర్గ ఇత్యర్థః ద్యుతిమాన్ ప్రశస్తకాంతిమాన్. అనసూయకః గుణేషు దోషావిష్కరణమసూయా తద్రహితః కస్య సంయుగే దేవాశ్చ బిభ్యతి చకారాదసురాదయశ్చ తిలకం అగ్రప్రశ్నమభినయతి కో న్వితి నుశబ్దో వితర్కే సాంప్రతం వర్తమానకాలే అస్మిన్ లోకే భూలక్షణే కో నుగుణవాన్ ప్రశస్తబహుగుణవానిత్యర్థః భూమప్రశంసాదౌ మతుప్, అస్యైవ ప్రపంచః కశ్చ వీర్యవానిత్యాది దివ్యాస్త్రబలాదిజశక్తివిశేషేణ పరాభిభవసామర్థ్యం వీర్యం, తద్వాన్ కశ్చ శ్రౌతస్మార్తాదిసకలధర్మరహస్యజ్ఞః

కస్య బిభ్యతి దేవాశ్చ జాతరోషస్య సంయుగే. ౪

యా' ఇత్యుక్తరీత్యా సదానుభవేప్యపూర్వవద్విస్మయమాదధాన ఇత్యర్థః. తథైవోత్తరయిష్యతి 'సదైకప్రియదర్శన' ఇతి ని 'ఏకేముఖ్యాన్యకేవలా' ఇత్యుభయత్రాప్యమరః ఆత్మవాన్ ధైర్యవాన్ ని ఆత్మా జీవేధృతౌ దేహేస్వభావేపరమాత్మనీత్యమరః, అప్రకంప్యధైర్య ఇత్యర్థః. జితక్రోధః విధేయకోపః దండార్హేష్వేవాహితకోప ఇత్యర్థః 'క్రోధమాహారయత్తీవ్ర' మితిహివక్ష్యతి ద్యుతిమాన్ కాంతిమాన్, 'రూపసంహననం లక్ష్మీం సౌకుమార్యం సువేషతాం, దదృశుర్విస్మితాకారా రామస్య వనవాసిన' ఇతిహి వక్ష్యతి గుణేషుదోషావిష్కరణమసూయా ని అసూయాతుదోషారోపోగుణేష్వపీత్యమరః, అవిద్యమానాఅసూయాయస్యాసావనసూయకః శేషాద్విభాషేతికప్, ఆ పోన్యతరస్యామితి హ్రస్వః యద్వా అసూయకః, అసుఖజ్ కండ్వాదౌపఠిత స్తస్మాత్కండ్వాదిభ్యో యగితి యుక్, అకృత్సార్వధాతుకయోరితి దీర్ఘః, తతో నిందహింసేత్యాదినావుఞ్ స నభవత్యనసూయకః కస్యేతి దేవాశ్చేతి చకారేణాసురాదయస్సముచ్చీయంతే జాతరోషస్య కస్య సంయుగే దేవాదయస్సర్వే బిభ్యతీత్యన్వయః అతో న భీత్రార్థానామితి కింశబ్దాత్పంచమీ శత్రువిషయకకోపో మిత్రాణామపి భయమావహతీత్యర్థః యద్వా చకారోప్యర్థః అనుకూలా అపి బిభ్యతి కిం పునః ప్రతికూలా ఇత్యర్థః యద్వా సంయుగే జాతరోషస్య కస్య బిభ్యతీత్యేవాన్వయః శేషేషష్ఠీ. సంజ్ఞాపూర్వకో విధిరనిత్య ఇత్యపాదానసంజ్ఞాపూర్వకపంచమ్యభావః అత్ర శ్లోకత్రయే సమృద్ధిమద్వస్తువర్ణనాదుదాత్తాలంకారః తనిశ్లోకీ. హేమారవిందవదాశ్రయవైలక్షణ్యేన నిస్సీమాభ్యధికత్వం వక్తుం కోన్వితి ప్రథమం ధర్మినిర్దేశః అస్మిన్ ఏవంవిధోఽప్రాకృతదివ్యలోకే విష్ణుర్వ్యూహ ఏవ అత్ర క ఇతి సాంప్రతం నృసింహాదిః కాలాంతరే ఏవం చ నిస్సీమాభ్యధికత్వేన పరః అదేశకాలవిప్రకృష్టతయా సులభశ్చ క ఇతి సౌలభ్యేపి పుష్కరపర్ణజలవ్యావృత్త్యర్థమాహ గుణవానితి గుణశబ్దస్సౌశీల్యవాచీ సౌశీల్యం నామ మహతో మందైస్సహ నీరంధ్రేణ సంశ్లేషః యద్వాగుణశబ్దేన హేయగుణవ్యతిరిక్తానంతప్రశస్తగుణా ఉచ్యంతే ప్రశ్నప్రతివచనే హేయగుణవ్యతిరిక్తప్రశస్తగుణప్రతిపాదనాత్ వీర్యవాన్ స్వస్యావికృతత్వేసతిపరవికారకారిత్వంవీర్యవత్త్వం పరాక్రమసముచ్చయార్థశ్చకారః ధర్మజ్ఞః 'ఏకతః క్రతవస్సర్వేసమగ్రవరదక్షిణాః, ఏకతోభయభీతస్యప్రాణినః

బహ్వీరప్యపకృతీరుపేక్ష్యైకామప్యుపకృతిం బహ్వీం మనుత ఇతి కృతజ్ఞః సత్యవాక్యః సర్వావస్థాస్వపి యథాశ్రుతదృష్టతత్వార్థవక్తా దృఢవ్రతః ఆపద్యపి ధర్మాయ పరిగృహీతవ్రతవిశేషస్య త్యాగరహితః చారిత్రేణేతి చరిత్రమేవ చారిత్రం స్వార్థికోణ్ వృత్తసంపదనేనోచ్యతే సర్వభూతేషు సర్వప్రాణిషు మధ్యే అశత్రుభ్యః కఃపుమాన్ హితః ఐహికాముష్మికహితావహః యత్తు సర్వప్రాణిషు సాపరాధేష్వపిహితకరణశీలఇతివ్యాచక్షతే తత్తు హితయోగే చతుర్థ్యాపత్తేరయుక్తం. విద్వాన్ ఆత్మానాత్మ సకలపదార్థతత్వజ్ఞః సమర్థః లౌకికవ్యవహారే ప్రజారంజనాదౌచాతుర్యం సామర్థ్యం తద్వాన్

ఏతదిచ్ఛామ్యహం శ్రోతుం పరం కౌతూహలం హి మే,

ప్రాణరక్షణ' మిత్యాద్యుక్తవిశేషధర్మజ్ఞానవాన్ చకారేణ రక్షణత్యాగాద్యధర్మ
విశేషమత్యంతహేయతయా జానాతీత్యర్థః. కృతజ్ఞః స్వల్పంప్రాసంగికమప్యాశ్రిత
కృతముపకారం బహుతయా జానాతీతి తథా అలసతయా కశ్చిత్తదపి న కరోతి
తథాప్యుపకరోతీతి చకారార్థః సత్యవాక్యః కృచ్ఛ్రేష్వప్యనృతవచనరహితః దృఢ
వ్రతః ప్రతిజ్ఞాతస్యార్థరక్షణాదేస్త్యాగంస్వహానిం మనుతే ర అథాయం ప్రశ్నో
విజిగీషామూలమితి నారదో మన్యేతాపీతి మన్వానః స్వప్రశ్నే జిజ్ఞాసాహేతుక ఇతి
దర్శయన్ ప్రశ్నముపసంహరతి ఏతదితి ఏతత్ పూర్వోక్తగుణాశ్రయభూతం
వస్తు అహం జిజ్ఞాసుః న విజిగీషుః శ్రోతుం న తు క్షేప్తుం ఇచ్ఛామి న తు బ్రూహీతి
నిర్బధ్నామి అహం తావదిచ్ఛామి మయి భవతః ప్రసాదోఽస్తిచేద్వక్తుమర్హసీతి
భావః తత్ర హేతుమాహ—పరమితి హిర్హేతౌ ని హిర్హేతావవధారణ ఇతి
బాణః యస్మాత్కారణాన్మే పరం ఉత్కృష్టం కౌతూహలం విస్మయోఽస్తి తస్మా
దిచ్ఛామి యద్వా హిః ప్రసిద్ధౌ ముఖవికాసాద్యనుభావైః మహర్షేస్వవ స్పష్ట
ఇత్యర్థః స్వప్రశ్నోత్తరదానదేశకాలాభావాన్నిర్విణ్ణః సంప్రతి భవద్దర్శనేన సంజా
తాభిలాషోఽస్మి బ్రూహి మత్పృష్టమితి భావః ఆచార్యస్య జ్ఞానవత్తామనుమాయ
శిష్యేణోపసత్తిః క్రియత ఇతి న్యాయేన నారదస్య పృష్టస్య విషయజ్ఞానసంభా
వనామాహ మహర్ష ఇతి ఋషిః జ్ఞానస్య పారగంతా. ఋషగతావిత్యస్మాద్ధా
తోరిగుపధాత్ కిః గత్యర్థో జ్ఞానార్థః మహాంశ్చాసావృషిశ్చ మహర్షిః ఆన్మహత
స్సమానాధికరణజాతీయయోరిత్యాత్వం. హేతుగర్భవిశేషణం మహర్షిత్వాత్
త్వమేవంవిధం నరం పురుషం జ్ఞాతుమర్హసి బ్రహ్మణస్సకాశాద్విదితసకలవిశేష
స్త్వం కథం మే జిజ్ఞాసోర్న వదేరితి భావః అత్ర పూర్వార్ధే కావ్యలింగమలంకారః
ఉత్తరవాక్యార్థస్య పూర్వవాక్యార్థహేతుత్వాత్ 'హేతోర్వాక్యపదార్థత్వే
కావ్యలింగమలంకృతి' రితి లక్షణాత్ ఉత్తరార్ధే పరికర ఇత్యనయోస్సంసృ
ష్టిః అంతే చాస్యేతి కరణం బోధ్యం ఇతి పరిపప్రచ్ఛేతి సంబంధః తనిశ్లోకీ ఏత
త్పూర్వోక్త దేశకాలగుణవిశిష్టం వస్తు శ్రోతు మిచ్ఛామి పరం కౌతూహలం నకే
వలముక్తగుణవిశిష్టే కౌతూహలం న కేవలమేతద్దేశకాలసంబంధే నరే కింతూభ

కామాధికసౌందర్యవత్త్వేననిత్యసుఖరూపత్వేనచ ఏకప్రియం కేవలప్రియం దుఃఖాసంభిన్నప్రియత్వవ
ద్దర్శనం యస్య సః యత్తు ఏకం ప్రతి ప్రియందర్శనంయస్యేతి తదయుక్తం సర్వప్రియత్వస్య ప్రతిపాదనా
త్ ఆత్మవానితి వశీకృతాంతఃకరణ ఇత్యర్థః జితక్రోధః నిందాహింసాదిజనకచిత్తవృత్తివిశేషరహితః.
క్రోధోఽత్ర కామాదీనామప్యుపలక్షణం ద్యుతిః సర్వలోకస్య దిదృక్షాజనకో దేహకాంతివిశేషః త
ద్వాన్ అనసూయకః విద్యైశ్వర్యాదిషు పరోన్నత్యాసహనమసూయా తద్రహితః అసూయతేః కం
డ్వాదియగంతాదుపతాపార్థాత్ ణ్వుల్ సంయుగే యుద్ధకాలే జాతరోషస్య కస్యరోషాత్ దేవా
శ్చ ఇంద్రాదయోఽపి చకారేణ అసురాశ్చ బిభ్యతి. అతిబలవతోఽస్మానప్యస్య క్రోధస్సంహరిష్యతీతి

మహర్షే త్వం సమర్థోఽసి జ్ఞాతుమేవంవిధం నరం
శ్రుత్వా చైతత్త్రిలోకజ్ఞో వాల్మీకేర్నారదో వచః,

యాత్మకే తస్యాశ్చర్యరూపతయా తచ్ఛ్రవణే కౌతూహలం హిశబ్దః ప్రసిద్ధౌ
సర్వత్ర ఆశ్చర్యదర్శనే కౌతూహలం ప్రసిద్ధం ఉభయంప్రత్యేకంమయాఽజ్ఞాతంశ్రుతవే
దాంతత్వాత్ న తత్ర కౌతూహలం నన్వేతాదృశం వస్తు కథం మయా వక్తుం
శక్యత ఇత్యత్రాహ త్వం సమర్థోఽసీతి కథం మమ సామర్థ్యం తత్రాహ మహర్ష
ఇతి ఋషయో హ్యలౌకికార్థద్రష్టారః తత్ర మహర్షిత్వాత్ త్వ మత్తోఽపి వేదాంత
రహస్యజ్ఞానమధికమితి ఏవంవిధం పరమపురుషం ॥ నన్వయం ప్రశ్నో వాల్మీకేర్నసం
గచ్ఛతే తస్య విదితసకలరామవృత్తాంతత్వేన నిశ్చయే సంశయాయోగాత్ వక్ష్యతి
హ్యయోధ్యాకాండే 'ఇతి సీతా చ రామశ్చ లక్ష్మణశ్చ కృతాంజలిః, అభిగమ్యా
శ్రమం సర్వే వాల్మీకి మభివాదయ'న్నితి కథం రామవిషయ మధ్యవర్తీ వాల్మీకిః
తద్గుణాన్న విజానీయాత్ వక్ష్యతిహి 'విషయే తే మహారాజ రామవ్యసనకర్శి
తాః, అపి వృక్షాః పరిమ్లానాస్సపుష్పాంకురకోరకా' ఇతి కథం వా 'రామో రా
మో రామ ఇతి ప్రజానామభవన్ కథాః, రామభూతం జగదభూద్రామే రాజ్యం
ప్రశాసతీ'తి పృథగ్జనైరపి విదితం రామవైభవం మునిరేష న జానీయాత్ కథం
చైతావన్మాత్రం సత్యలోకాదాగతో నారదః ప్రష్టుమర్హతి యఏవముత్తరయతి
రామోనామజనైశ్శ్రుత ఇతి అత్రోచ్యతే నాయమాపాతతో భాసమానః
ప్రశ్నార్థః నాప్యుత్తరార్థః అత్ర కరతలామలకవద్విదితే వాల్మీకేః కుతూహలా
సంభవాత్ బుధ్వావక్ష్యామీత్యుక్తవాక్యానుపపత్తేశ్చ కింతు వక్తృబోద్ధ్రా
నుగుణ్యాద్వేదాంతేషు నానావిద్యాసు తత్తద్గుణవిశిష్టతయా అవగమ్యమానం
పరం తత్త్వం కిం విష్ణురుత రుద్రాదిష్వన్యతమ ఇతి ప్రశ్నార్థః తదిదం వాల్మీకే
ర్హృదయమాకలయన్ భగవాన్నారదోఽపి రామత్వేనావతీర్ణో విష్ణురేవ వేదాంత
వేద్యః పురుషః బ్రహ్మాదయస్సర్వే తచ్ఛ్రీకుటీభటాస్తత్పరతంత్రాః సద్బ్రహ్మా
త్మాదిశబ్దాశ్చ పర్యవసానవృత్త్యా అవయవవృత్త్యా చ విష్ణుపరా ఇత్యేవమాశ
యేన సకలవేదాంతోదితగుణజాతం రామే యోజయన్నుత్తరయతీతి సర్వ
మనవద్యం

భయం ప్రాప్నువంతీత్యర్థః కస్యేతి సంబంధసామాన్యే షష్ఠీత్యన్యే ॥ ఏతదితి ఏతత్ ఉక్తగుణకం నర
రూపం వస్త్విత్యర్థః ఏతదితి ఉక్తగుణసామాన్యాపేక్షయా నపుంసకం, ఏతదుద్దిశ్య పురుషగుణజాతం క
స్యాస్తీతి శ్రోతుమహమిచ్ఛామి ఉక్తగుణసామగ్ర్యస్య ఏకత్ర దుర్లభత్వాత్తాదృశపురుషవిశేషజ్ఞానే
మే పరం సర్వస్మాదపి కౌతుకాంతరాదుత్కటం కౌతుకం వర్తతే నన్వేవంవిధో నరో మ
యాపి దుర్జ్ఞేయ ఇత్యత ఆహ మహర్ష ఇతి హి యతః మహర్షే ప్రత్యక్షీకృతాశేషార్థ త్వం ఏవం
విధం ఉక్తగుణవంతం నరం దివ్యపురుషం జ్ఞాతుం సమర్థోఽసి సర్వలోకప్రసిద్ధసామర్థ్యోఽసి త
స్మాత్త్వత్త ఏవ శ్రోతుమిచ్ఛామీతి పూర్వేణ సంబంధః ॥ శ్రుత్వేతి. ఏతత్ పూర్వోక్తం

శ్రూయతామితి చామన్త్ర్య ప్రహృష్టో వాక్యమబ్రవీత్
బహవో దుర్లభాశ్చైవ యే త్వయా కీర్తితా గుణాః,

ఏవం తద్విజ్ఞానార్థం సగురుమేవాభిగచ్ఛేదిత్యుక్తం గురూపసదనవిధిముపబృంహ్య, 'యేనాక్షరం పురుషం వేదసత్యం ప్రోవాచ తాం తత్వతో బ్రహ్మవిద్యా'మిత్యుక్తం ప్రవచనవిధి ముపబృంహయతి, శ్రుత్వేత్యాదినా తత్ర నాసంవత్సరవాసినే ప్రబ్రూయాదితి నియమస్య జ్యేష్ఠపుత్రవ్యతిరిక్తవిషయత్వాత్ వాల్మీకేశ్చ భృగుపుత్రతయా భ్రాతృపుత్రత్వాత్ శుశ్రూషానిరపేక్షం ప్రీత్యోపదిదేశేత్యాహ, శ్రుత్వా చేతి త్రయాణాం లోకానాం సమాహారస్త్రిలోకం, పాత్రాదిత్వాన్న జీప్, యద్వా త్రిత్వవిశిష్టో లోకస్త్రిలోకః, నవరసరుచిరామిత్యత్ర కావ్యప్రకాశే తథైవ వ్యాఖ్యానాత్, యద్వా త్రయో లోకా యస్మిన్ తత్త్రిలోకమితి బ్రహ్మాండముచ్యతే, తజ్జానాతీతి త్రిలోకజ్ఞః, భూర్భువస్సువరితి త్రైలోక్యం, యద్వా విష్ణుపురాణోక్తరీత్యా కృతకమకృతకం కృతకాకృతకమితి త్రయో లోకాః, మహర్లోకపర్యన్తః కృతకః, జనో లోకః కృతకాకృతకః, సత్యలోకోఽకృతక ఇతి యద్వా, లోకా జనాః ని 'లోకస్తు భువనే జన' ఇత్యమరః బద్ధముక్తనిత్యా స్త్రయో లోకాః, నారదో బ్రహ్మపుత్రతయా తద్జ్ఞానార్హః, ఏతత్పూర్వోక్తరీత్యా వ్యఙ్గ్యార్థగర్భం వాల్మీకేః స్వాభిమతస్య పుత్రస్య వచః పరిపూర్ణార్థం వాక్యం శ్రుత్వా నిశమ్య, చకారేణ తదూహిత్వా చేత్యర్థః, హృష్టః స్వేనోపదిదిక్షితస్యైవ పృష్టత్వేన సన్తుష్టః - శతకోటిప్రవిస్తరరామాయణే స్వావగతస్యైవానేన పృష్టత్వాద్రామగుణస్మరణామృతపానలాభాదపూర్వశిష్యలాభాద్వా - సోహం మన్త్రవిదే వాస్మి నాత్మవిదిత్యుక్తరీత్యా సనత్కుమారం ప్రతి సోపసర్పణస్మారకత్వాద్వా ప్రహృష్టస్సన్ - కర్తరి క్తః - రామగుణానుసంధానజనితం నిజవైచిత్ర్యం వ్యాజేన పరిహర్తుం శ్రూయతామిత్యామన్త్ర్యాభిముఖీకృత్య - వాక్యముత్తరరూపం అబ్రవీద్వ్యక్తముక్తవాన్. ఉ వక్ష్యమాణస్యాసదుత్తరత్వపరిహారాయాత్మనో వాల్మీకేరాశయాభిజ్ఞత్వమాహ - బహవ ఇతి. యద్వా, వేదాన్తోదితగుణానాం విష్ణోరన్యత్రాసంభవాత్ తేషాం పురుషశబ్దవాచ్యత్వాసంభవాచ్చతుర్ముఖసంప్రదాయాచ్చ విష్ణావేవ పరతత్త్వతాం పరిశేషయన్నాహ - బహవ ఇతి బహవః విపులాః అనేకగుణవితతిమూలభూతా ఇత్యర్థః - అనేనాపృష్టానామపి వక్ష్యమాణానాం గుణానాం నిదానముపదర్శితం - యద్వా - బహవః - అపరిచ్ఛిన్నా ఇత్యర్థః శ్రూయతే హ్యపరిచ్ఛిన్నత్వం గుణానాం - యతో వాచో నివర్తన్తే-అప్రాప్య మనసా సహ-ఆనందం బ్రహ్మణో విద్వాన్ - న బిభేతి కుతశ్చనేతి- అత్రానందస్యైకస్యాపరిచ్ఛిన్నతోక్తిరితరేషామప్యపరిచ్ఛిన్నత్వప్రదర్శనార్థా-ఉక్తం హి యామునాచార్యైః - 'ఉపర్యుపర్యబ్జభువోఽపి పూరుషా' నిత్యాదినా, దుర్లభాః పరమపురుషాదన్యత్రాసంభావితాః - అన్యేషాం - 'న బ్రహ్మేశాన' ఇత్యాదినా అసంభావ్యత్వాదివచనాదితి భావః-అనేన ప్రశ్నస్య దేవతావిశేషనిర్ధారణపరత్వమాత్మనావగతమితి వ్యఞ్జితం - చకార ఉక్తసముచ్చయా

ప్రశ్నజాతం త్రిలోకజ్ఞః త్రిలోకగోచరజ్ఞాన ఇత్యర్థః ఆమన్త్ర్య ఐకాగ్ర్యసిద్ధ్యర్థమభిముఖీకృత్య ప్రహృష్టః కస్య బిభ్యతి దేవాశ్చేతి దృష్టదేవాదిభీషకత్వగుణసంపత్తేః బ్రహ్మాదిష్వప్రసక్తోఽయం ప్రశ్నః సకలగుణవిశిష్టసార్వభౌమవిషయక ఇత్యవగమ్యతే తత్రాపి సార్వభౌమమాత్రే పృష్టప్రశస్తసకలగుణసంపత్తేరసంభవాత్సకలజగద్రక్షణార్థం నృరూపేణావతీర్ణే పరమపురుష ఏవ సంభవాత్ దిష్ట్యా తద్గుణకీర్తనం లబ్ధమితి ప్రహర్షః ఉ బహవఇతి మహాపురుషం నిశ్చిత్య వక్ష్యామి తైర్దుర్లభగుణైర్యుక్తో నరశ్శ్రూయతామితి యోజనా తిలకం. యే బహవో గుణాస్త్వయా

మునే వక్ష్యామ్యహం బుద్ధ్వా తైర్యుక్తశ్శ్రూయతాం నరః ౭
ఇక్ష్వాకువంశప్రభవో రామోనామ జనైశ్శ్రుతః,

ర్థః - అనుక్తసముచ్చయార్థో వా - తేన స్వాభావికానవధికాతిశయాసంఖ్యేయకల్యాణరూపా ఇత్యుక్తం - ఏవకార ఇతరత్ర సర్వాత్మనా అసంభావితత్వమభివ్యనక్తి - య ఇతి వేదాంతప్రసిద్ధిరుచ్యతే గుణావీర్యాదయః - కీర్తితా ఇత్యనేన గుణానాం ప్రశ్నకాలేపి భోగ్యతాతిశయస్సూచ్యతే - తైర్యుక్తో న తు కల్పిత ఇతి నిర్గుణవాదనిరాసః-నరః-పురుషః-'పురుషాః పూరుషా నరా' ఇత్యమరః, 'య ఏషోంతరాదిత్యే హిరణ్మయః పురుషో దృశ్యతే, పురుషః పుండరీకాక్షః' ఇతి శ్రుతిస్మృతిగతః పురుషశబ్దోనేన ప్రత్యభిజ్ఞాప్యతే-శ్రూయతాం న తు యథాకథంచిత్పరికల్ప్యతాం - శృణ్విత్యభిధానాద్వినయోక్తిరియం - తాత్కాలికం కించిత్ ప్రకల్ప్యత ఇతి భ్రమం వారయతి అహం బుద్ధ్వా వక్ష్యామీతి - మత్పితుర్బ్రహ్మణస్సకాశాచ్ఛతకోటిప్రవిస్తరరామాయణముఖేన విదిత్వా వక్ష్యామి - అనేన సంప్రదాయాభిజ్ఞత్వమాత్మనో దర్శితం - యద్వా - రామగుణానుసంధానవైచిత్ర్యేణ న మే కించిత్ప్రతిభాతి క్షణాద్బుద్ధ్వా వక్ష్యామీత్యర్థః-అతో మధ్యే వాక్యాంతరవలంకారాయ - అన్యథా వాక్యగర్భితమితి కావ్యదోషస్స్యాత్-అహం వక్ష్యామి అహంభూత్వా వక్ష్యామి-నేదానీం నారదోస్మి రామగుణశ్రవణశిథిలత్వాత్ - రామగుణమగ్నోయం నదీప్రవాహమగ్న ఇవావలంబనయష్టిమపేక్షతే-మున ఇతి - యద్వా - ప్రశ్నకాలీనమవధానవిశేషమాలక్ష్య శ్లాఘతే మున ఇతి - అథ క్షణాత్సంధుక్షితో నారదో వాక్యశేషం పూరయతి-తైరితి - నర ఇత్యనేన పరత్వనిర్ధారణం ప్రశ్నఫలితార్థం ద్యోతయతి-బుద్ధ్వేత్యనేన శ్రుతిస్థితత్వచ్ఛబ్దార్థో విస్మృతః తస్మిన్ శ్లోకే బహవః-పృష్టగుణానాం ద్వ్యష్టకత్వేపి ప్రత్యేకమేకైకస్యానేకగుణవితతితయా రాశీకరణాదసంఖ్యాతాః-దుర్లభాః - అనీశ్వరే ఈశ్వరే పరమవ్యోమవాసిని అవతారాంతరే చ దుర్లభాః-కీర్తితాః- వాచికవ్యాపారప్రతిపన్నా అపి దుర్లభాః - ఏవంవిధప్రశ్నే అన్యస్య నాధికార ఇత్యాహ - మున ఇతి - మునిర్మననశీలః - తేన శశశృంగప్రశ్నవత్ నరే ఉక్తగుణవైశిష్ట్యప్రశ్నస్య దోషమూలత్వం వ్యుదాస్తం-ఉత్తరేపి నాన్యస్యాధికార ఇత్యాహ అహమితి-మమాపి సహసా వక్తుం నశక్య మిత్యాహ బుద్ధ్వేతి - యద్వా - బుద్ధ్వేత్యనేన కోన్వస్మిన్నిత్యాదిప్రశ్నవాక్యోద్బోధిత రామాభిరూప్యగుణానుసంధానేన విస్మృతలోకత్వం వ్యజ్యతే-తైరసంఖ్యేయైర్గుణైర్యుక్తో నరః పురుషః శ్రూయతాం ౭

అథ వేదాంతోదితగుణానాం రామే ప్రదర్శనముఖేన రామత్వేనావతీర్ణో విష్ణురేవ వేదాంతవేద్యం పరం తత్వమితి దర్శయతి, ఇక్ష్వాకువంశప్రభవ ఇత్యాదినా సర్గశేషేణ తత్ర వేదాంతోదితగుణగణనిధీ రామత్వేనావతీర్ణో విష్ణురేవేతి మహావాక్యార్థః ఇక్ష్వాకువంశేత్యారభ్య సత్యే ధర్మ ఇవాపర ఇత్యంతాసార్థైకాదశశ్లోక్యేకాన్వయా, ఇక్ష్వాకుర్నామ వైవస్వతమనోర్జ్యేష్ఠపుత్రః తస్య వంశః పుత్రపౌత్రాదిపరంపరా, ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవః ప్రాదుర్భావస్థానం, ఇక్ష్వాకువంశః ప్రభవో యస్య స ఇక్ష్వాకువంశప్రభవః, జనకాదిమహాకులేషు విద్యమానేషు కుతో హేతోరేవ భగవా నవతీర్ణ ఇత్యపేక్షా

కీర్తితాః, తే ఏకత్ర ప్రాకృతపురుషమాత్రే దుర్లభా ఏవ, చః పాదపూరణే, అథాపి, హే మునే,యస్తైర్యుక్తః తం బుద్ధ్వా స్మృత్వా అహం వక్ష్యామి తాదృశో నరః శ్రూయతాం, ప్రాప్తకాలే లోట్, తస్య శ్రవణం తే ప్రాప్తకాలమిత్యర్థః. ౭ ఉక్తప్రశస్తసమస్తగుణః శిష్టత్వేన నిశ్చితపరమపురుషముపదిశతి,'ఇక్ష్వాకువంశప్రభవ' ఇత్యాది 'రామో రాజ్యముపాసిత్వా బ్రహ్మలోకం గమిష్య'తీత్యంతేన ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవః ఉత్పత్తిస్థానం ఇక్ష్వాకువంశః ప్రభవో యస్య సః తథోక్తః-రమంతేస్మి

నియతాత్మా మహావీర్యో ద్యుతిమాన్ ధృతిమాన్ వశీ,

యామిక్ష్వాకుపదం ప్రయుక్తం, ఇక్ష్వాకుర్హి చిరం హరిమారాధ్య తన్మూర్తివిశేషం రంగనాథమలభతేతి పౌరాణికీ గాథా, అతస్తత్పక్షపాతేన తద్వంశేఽవతీర్ణ ఇతి సూచయితు మిక్ష్వాకుపదం, వంశేత్యనేన గుణవాన్ క ఇతి పృష్టం సౌశీల్యముక్తం, రమయతి సర్వాన్ గుణైరితి రామః, 'రామో రమయతాం వర' ఇత్యార్ష నిర్వచనబలాత్ కర్తర్యపి కారకే ఘఞ్, యద్వా-రమంతేఽస్మిన్ సర్వే జనా గుణైరితి రామః, అకర్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయామితి ఘఞ్, తథాగస్త్యసంహితాయాముక్తం. 'రమంతే యోగినోఽనంతే సత్యానందే చిదాత్మని' ఇతి రామపదేనాసౌ పరంబ్రహ్మాభిధీయతే, నామేతి ప్రసిద్ధౌ, చిత్రకూటవాసినా త్వయా విదితో హీత్యర్థః, న కేవలం భవతా పామరైరపి విదిత ఇత్యాహ జనైశ్శ్రుత ఇతి, శ్రుతః అవధృతః, 'శ్రుతం శాస్త్రావధృతయో' రిత్యమరః, తాటకాతాటకేయవధవిశ్వామిత్రాధ్వరత్రాణాహల్యాశాపవిమోక్షహరధనుర్భంగపరశురామనిగ్రహాసపసాలభేదవాలివధసింధుబంధమూలబలనిబర్హణాదిభి రవధారితనారాయణభావ ఇత్యర్థః, ఏవంభూతస్సఏవ నియతాత్మా స ఏవ మహావీర్య ఇత్యేవం ప్రతిపదం వక్ష్యమాణం తత్పదమనుషజ్యతే, రామరూపేణావతీర్ణో విష్ణురేవ వేదాంతోదితతద్గుణక ఇతి సర్వత్ర తాత్పర్యార్థః ఆదౌ స్వరూపనిరూపకధర్మానాహ నియతాత్మేత్యాదినా నియతాత్మా నియతస్వభావః, నిర్వికార ఇతి యావత్, నాస్య జరయైతజ్జీర్యతే న వధేనాస్య హన్యతే, 'అపహతపాప్మా విజరో విమృత్యుర్విశోకో విజిఘత్సోఽపిపాస' ఇత్యాది శ్రుతేః, మహావీర్యః అచింత్యవివిధచిత్రశక్తికః, 'పరాస్య శక్తిర్వివిధైవ శ్రూయతే స్వాభావికీ జ్ఞానబలక్రియా చే'తి శ్రుతేః, ద్యుతిమాన్ ప్రకాశవాన్, స్వయంప్రకాశః జ్ఞానస్వరూప ఇతి యావత్, విజ్ఞానఘన ఏవ ప్రజ్ఞానఘన ఇతి శ్రుతేః, ధృతిమాన్ నిరతిశయానందః, 'ధృతిస్తు తుష్టిస్సంతోష' ఇతి వైజయంతీ 'ఆనందో బ్రహ్మే'తి శ్రుతేః, సర్వం జగద్వశే స్యాస్తీతి వశీ, సర్వస్వామీత్యర్థః, 'సర్వస్య వశీ సర్వస్యేశాన' ఇతి శ్రుతేః.

తనిశ్లోకీ। అత్ర నారదః ప్రస్తుతధర్మద్వయస్య ప్రత్యేకవృత్తిత్వమనేన జ్ఞాతం ఏకధర్మవిశేషనిష్ఠత్వం త్వజ్ఞాతం తదేవోపదేష్టవ్యమిత్యభిప్రాయేణోత్తరమాహ - తత్ర ప్రథమం లోకోత్తరాశ్రయవిషయప్రశ్నోత్తరస్య వక్తవ్యతయా ఆశ్రయస్యేతరవ్యావర్తకత్వమాహ, ఇక్ష్వాకువంశప్రభవ ఇతి తపస్సమాసాదిత శ్రీరంగారాధనఫలతయా తద్వంశ ఏవావతీర్ణ ఇతీక్ష్వాకుగ్రహణం 'వైష్ణవో నః కులే జాతస్సన్తారయిష్యతీ' త్యేకవైష్ణవజాతత్వమాత్రేణ తద్వంశస్య సర్వస్యాప్యుత్తారః, యత్ర తు సర్వేగృహారాధనీకృతశ్రీరంగనాథాః తస్మిన్నేవ వంశే స ఏవావతీర్ణః, వంశస్య మహత్త్వే కిం వక్తవ్యమితి వంశపదాభిప్రాయః, ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవః, ఉత్పత్తిస్థానం, ఇక్ష్వాకువంశః ప్రభవో యస్య స ఇతి బహువ్రీహిః, వంశప్రభవ ఇతి వంశస్యోత్పత్తిస్థానత్వకథనేన, కౌసల్యాగర్భస్యాప్రాకృతభగవద్విగ్రహప్రవేశనిర్గమమాత్రహేతుత్వేనోత్పత్తిస్థానత్వమితి కథితం, తేన, సుగ్రీవమారుతివిభీషణపుణ్యపాదసంచారపూతభవనం ప్రగివేశ రామ ఇతివత్పవిత్రిత వంశప్రవేశో వ్యంజితః అథాశ్రితవైలక్షణ్యమాహ, రామ ఇతి గుణైః రమయతీతి రామః, రమంతే యోగినోఽస్మిన్నితి వా రామః, ఏవమాశ్రితస్య సకలవస్తువిలక్షణత్వం పరమవ్యోమవిగ్రహవైలక్షణ్యంచోక్తం, 'సదృశే)యాన్ భవతి జాయ

న్నితి రామః-నామశబ్దః ప్రసిద్ధౌ-నియతాత్మా శిక్షితమనాః-వశీ జితేంద్రియః తిలకం ఇక్ష్వాకువంశాత్ ప్రభవః ఆవిర్భావో యస్య సతథా-రామో నామ-రామ ఇతి నామ్నా ప్రసిద్ధః-తస్యేదం యౌగికం నామ-రమంతే యోగినోఽస్మిన్నితి-రమయతి స్వకానితి చ యోగస్య దర్శనాత్-అత్ర నారకపూరుషాది వదన్యేషామపి దృశ్యత ఇతి దీర్ఘః-జనైశ్చ శ్రుతః అస్తి-తస్మిన్నేవ ఏకత్ర సర్వే త్వత్పృష్టగుణా అన్యే చ

బుద్ధిమాన్నీతిమాన్ వాగ్మీ శ్రీమాన్ శత్రునిబర్హణః,
విపులాంసో మహాబాహుః కంబుగ్రీవో మహాహనుః ౮

మాన'ఇతి శ్రుతేః,అవతారవైలక్షణ్యంచ'రామం సత్యపరాక్రమ'మితివక్ష్యతి, నామేతి ప్రసిద్ధౌ,ప్రసిద్ధిశ్చశ్రు 'తం ధీరాసః కవయ ఉన్నయంతిస్వాధియోమనసా దేవయంత'ఇత్యాద్యుక్తా, దేవయంతఃస్తుతిశీలాః న కేవలం వైదికీ ప్రసిద్ధిః లౌకికీ చాస్తీత్యాహ,జనైః శ్రుతఇతి,నియతాత్మా అసాధారణదివ్యమంగళవిగ్రహః, మహావీర్యః,మహత్త్వం దోషోపాధ్యవధిసమాతిశయరహితత్వం-ద్యుతిమాన్ - అతిశాయనే మతుప్'భూమనిందాప్రశంసాసు నిత్యయోగేతిశాయనే,సంసర్గేస్తి వివక్షాయాం భవంతి మతుబాదయ'ఇత్యుక్తేః, ఏతేన నీలతోయదమధ్యస్థవిద్యుత్సదృశౌజ్జ్వల్యవత్త్వముక్తం వక్ష్యతే చ-తంతపంతమివాదిత్య ముపపన్నం స్వతేజసేతి, ధృతిమాన్ ధృతిర్విధరణం ప్రశాసనాధీనలోక ఇత్యర్థః,వశీ గుణవశీకృతసర్వజనః హృషీకేశోవా, హృషీకేశో జితేంద్రియః|ర.అథ స్పృష్ట్యుపయోగిగుణానాహ,బుద్ధిమానిత్యాదినా బుద్ధిమాన్ సర్వజ్ఞః, 'యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవిది'తి శ్రుతేః, నీతిమాన్ మర్యాదావాన్,శ్రుతిరత్ర 'ధాతా యథా పూర్వమకల్పయత్,ఏష సేతుర్విధరణ ఏషాం లోకానామసంభేదాయే'తి శోభనావాగస్యాస్తీతి వాగ్మీ, వాచోగ్మినిరితిగ్మిని ప్రత్యయః, కుత్వే జశ్త్వే చ కృతే గకారలాభాత్ పునర్గకారఉక్తిశోభనత్వజ్ఞాపనాయేతి న్యాసకారః, సర్వవేదప్రవర్తకఇత్యర్థః, 'యో బ్రహ్మాణం విదధాతి పూర్వం యో వై వేదాంశ్చప్రహిణోతితస్మా'ఇతిశ్రుతిః, శ్రీమాన్ సమృద్ధోభయవిభూత్యైశ్వర్యః, 'శ్రీఃకాంతిసంపదోర్లక్ష్మ్యామి'తి బాణః, సర్వమిదమభ్యాత్త ఇతిశ్రుతిః, శత్రూన్ తద్విరోధినో నిబర్హయతినాశయతీతి శత్రునిబర్హణః, బర్హ హింసాయామిత్యస్మాద్ధాతోః కర్తరి ల్యుట్,'ఏష భూతపతిరేష భూతపాల' ఇతి శ్రుతేః,|అథయ ఏషోంతరాదిత్యేహిరణ్మయః పురుషోదృశ్యతే హిరణ్యశ్మశ్రుర్హిరణ్యకేశ ఆప్రణఖాత్సర్వఏవ సువర్ణస్తస్యయథాకప్యాసం పుండరీకమేవ మక్షిణీతస్యోదితి నామ సఏష సర్వేభ్యః పాప్మభ్యఉదితఉదేతిహవైసర్వేభ్యః పాప్మభ్యోయఏవంవేదే'త్యంతరాదిత్యవిద్యోదితం సర్వాంగసుందరం విగ్రహం దర్శయతి, విపులాంసఇత్యాదినా సార్ధశ్లోకద్వయేన. విపులాంసః ఉన్నతస్కంధః, ఉన్నతస్కంధత్వం మహాపురుషలక్షణమితి సాముద్రికోక్తం, 'కక్షః కుక్షిశ్చవక్షశ్చఘ్రాణస్కంధౌ లలాటికా, సర్వభూతేషు నిర్దిష్టా ఉన్నతాస్తు సుఖప్రదా'ఇతి, మహాబాహుః వృత్తపీవరబాహుః,ఆయతత్వం తు వక్ష్యతి, ఆజానుబాహురితి ఆజానులంబినౌబాహూవృత్తపీనౌ మహీశ్వర'ఇతి సాముద్రికలక్షణం

గుణా ఇతిశేషః - తానేవ గుణానాహ-నియతాత్మా నిగృహీతాంతఃకరణః - వీర్యం వ్యాఖ్యాతం - ద్యుతిః కాంతిః - ఆపత్సంపదోరవికృతిశ్చిత్తస్యధృతిః తద్వాన్ - వశీ - జితాశేషబహిరింద్రియః ర. బుద్ధిమానితి ప్రశస్తధీః - బుద్ధేః ప్రాశస్త్యం నామ-'శుశ్రూషా శ్రవణం చైవ గ్రహణం ధారణం తథా, ఊహాపోహార్థ విజ్ఞానం తత్త్వజ్ఞానం చ ధీగుణా' ఇత్యుక్తగుణవిశిష్టత్వం నీతిమాన్ అతిశయే ప్రాశస్త్యే వా మతుప్ - వాగ్మీ ప్రశస్తవాక్-శ్రీమాన్ సర్వాతిశయశ్రీః-'ఋచస్సామానియజూగ్ంషి - సాహిశ్రీరమృతా సతామి'త్యుక్తశ్రౌతశ్రీర్వివక్షితా - విపులాంసః మాంసలోన్నతభుజశిరస్కః-మహాహనుః పూరితకపోలోపరిభాగవాన్ తిలకం బుద్ధిమాన్ ప్రశస్తబుద్ధిః-బుద్ధేః ప్రాశస్త్యం చ సకృద్గృహీతావిస్మరణావాపోద్వాపాదిశక్తిమత్త్వం సర్వత్ర ప్రశంసాదౌ మతుప్ - నీతిః కామందకాదిప్రసిద్ధరాజనీతిః తద్వాన్ తద్జ్ఞాతా - శ్రీమాన్ సర్వాతిశాయిశోభైశ్వర్యాదియుక్తః - యద్వా - ఋచస్సామానియజూంగ్ షీత్యాద్యుక్తశ్రౌతశ్రీమాన్ - శత్రూణాం బాహ్యాంతరాణాం నిబర్హణః నాశకర్తా-బాహులకాత్కర్తరి ల్యుట్-విపులాంస ఇత్యాదినా సాముద్రిక

మహోరస్కో మహేష్వాసో గూఢజత్రు రరిందమః,
ఆజానుబాహుస్సుశిరాస్సులలాటస్సువిక్రమః ౧౦

కంబుగ్రీవః శంఖతుల్యకంఠః, ఇందుముఖీతివచ్ఛాకపార్థివాదిత్వాన్మధ్యమపదలోపిసమాసః, కంబుగ్రీవశ్చ నృపతిర్లంబకర్ణోతిభూషణ ఇతి లక్షణం, 'రేఖాత్రయాన్వితా గ్రీవాకంబుగ్రీవేతి కథ్యతే' ఇతి హాలాయుధః, మహత్యౌ హనూ యస్యాసౌ మహాహనుః, స్త్రియాః పుంవదిత్యాదినా పుంవద్భావః, హనుః కపోలోపరిభాగః-'అధస్తాచ్చుబుకం గండకపోలౌ తత్పరాహను' రిత్యమరః-మాంసలౌ తు హనూ యస్య భవతస్త్వీషదున్నతే, సనరో మృష్టమశ్నాతి యావదాయుస్సుఖాన్విత ఇతి లక్షణం ౯ మహద్విశాలమురో యస్యాసౌ మహోరస్కః-ఉరః ప్రభృతిభ్యః కబితి కప్-లక్షణం తు-'స్థిరం విశాలం కఠినమున్నతం మాంసలం సమం' వక్షో యస్య మహీపాలస్తత్సమో వా భవేన్నర ఇతి మాంసలత్వం తు వక్ష్యతి పీనవక్షా ఇతి-మహానిష్వాసో ధనుర్యస్యాసౌ మహేష్వాసః-అనేన తదుచితసంహననవిశేషో లక్ష్యతే-అతో న ప్రక్రమవిరోధః - గూఢే మాంసలత్వేనాప్రకాశే జత్రుణీ అంసద్వయ సంధిగతాస్థినీ యస్యాసౌ గూఢజత్రుః-'స్కంధో భుజ శిరోంసోస్త్రీ సంధీ తస్యైవ జత్రుణీ' ఇత్యమరః 'విషమైర్జత్రుభిర్నిస్స్వా అతిసూక్ష్మైశ్చమానవాః, ఉన్నతైర్భోగినో నిమ్నైర్నిస్స్వాః పీనైర్నరాధిపా' ఇతి లక్షణం అరిందమయతి నివర్తయతీత్యరిందమః-సంజ్ఞాయాం భృతృవృజిధారిసహితపిదమ ఇతి ఖచ్-అసంజ్ఞాయామప్యార్షః-అరిశబ్దేన పాప్మా వివక్షితః-అపహతపాప్మేత్యర్థః-అనేనాయం విగ్రహపరిగ్రహో న కర్మమూలః కింత్వనుగ్రహమూలః-ఇచ్ఛాగృహీతాభిమతోరుదేహ ఇతి స్మృతేః, అతో న ప్రక్రమభంగః-జాను ఊరుపర్వతత్పర్యంతం విళంబిబాహు రాజానుబాహుః సుష్ఠుసమంవృత్తం ఛత్రాకారం శిరోయస్యాసౌ సుశిరాః-'సమవృత్త శిరాశ్చైవ ఛత్రాకారశిరాస్త

లక్షణం కథ్యతే-విపులౌ మాంసలోన్నతౌ అంసౌ భుజశిరసీ యస్య సః అస్య సులక్షణత్వం చ వరరుచినోక్తం - కక్షః కుక్షిశ్చేత్యాదినా, మహాబాహుః - ఆన్మహత ఇత్యాత్వం - అస్య సులక్షణత్వముక్తం-బ్రాహ్మే - శిరోలలాట శ్రవణే గ్రీవావక్షశ్చ హృత్తథా, ఉదరం పాణిపాదం చ పృష్ఠం దశమహత్సుఖమితి, కంబుగ్రీవః - కంబువద్రేఖాత్రయవిశిష్టగ్రీవః - మహాహనుః మాంసలకపోలాపరభాగః - పూర్ణమాంసలహనుస్తు భూపతిరితి సంహితా ౯ గూఢజత్రుః గూఢే నిమగ్నే జత్రుణీ వక్షోంసయోస్సంధిగతౌ అస్థివిశేషౌ యస్య స తథోక్తః-అరీన్ కామాదీన్ దమయతీత్యరిందమః-ఆజానుబాహుః జానుపర్యంతదీర్ఘబాహుః - సుశిరాః సుశిరస్త్వం వృత్తశిరా ఇత్యాదిసాము-ద్రికశాస్త్రోక్తలక్షణ లక్షితశిరో విశిష్టత్వం - సులలాటః - లలాటే యస్య దృశ్యంతే చతుస్త్రిద్వ్యేకరేఖికా ఇత్యుక్త చతూరేఖా సౌభాగ్యవిశిష్టలలాటత్వం - సువిక్రమః సుష్ఠువిక్రమః పాదవిన్యాసో యస్య సః విక్రమస్య సౌష్ఠవం నామగజ సింహాదిగతిసదృశత్వం తిలకం. మహద్విశాలమురో యస్యసమహోరస్కః - ఉరశ్శిరోలలాటం చేత్యుపక్రమ్య విశాలాస్తే సుఖప్రదా ఇత్యుక్తేః-గూఢజత్రుః గూఢేమాంసలత్వా న్నిమగ్నే జత్రుణీవక్షోంస సంధిగతే అస్థినీయస్య - అరిందమః నిజభక్తానా మరీన్ కామాదీన్ నిజభక్త్యంతరాయకర్తౄపాపానిచదమయతీత్యరిందమః - అరిందమ ఇతిరాజ్ఞోన్వర్థసంజ్ఞా శత్రుంజయ ఇతివత్ - ఆజానుబాహుః జానుపర్యంతం దీర్ఘబాహుః - 'దీర్ఘభ్రూర్బాహు ముష్కశ్చ చిరంజీవీ ధనీనర' ఇతి బ్రాహ్మే - సుశిరాః - సమవృత్తశిరాశ్చైవ ఛత్రాకార శిరాస్తథా, ఏకచ్ఛత్రాం మహీం భుక్తే దీర్ఘమాయుశ్చ విందతీతి నారదః - సులలాటః రేఖాధికలలాటః - లలాటే యస్య దృశ్యంతే చతుస్త్రిద్వ్యేకరేఖికాః, శతద్వయం శతంషష్టిస్త స్యాయు ర్వింశతి స్తథేతికాత్యాయనః - సువిక్రమః గజసింహాది గతిస

సమస్సమవిభక్తాంగస్స్నిగ్ధవర్ణః ప్రతాపవాన్,
పీనవక్షా విశాలాక్షో లక్ష్మీవాన్ శుభలక్షణః ౧౧
ధర్మజ్ఞస్సత్యసంధశ్చ ప్రజానాం చ హితే రతః,

థా, ఏకచ్ఛత్రాం మహీం భుఙ్క్తే దీర్ఘమాయుశ్చ జీవతీ'తి లక్షణం సులలాటః లలాటసౌష్ఠవం చోక్తం.'అర్ధచంద్రనిభం తుంగం లలాటం యస్య స ప్రభు' రితి, శోభనో విక్రమః పదవిక్షేపో యస్యాసౌ సువిక్రమః - శోభనత్వం చ గజాదితుల్యం - తదుక్తం జగద్వల్లభాయాం - 'సింహర్షభగజవ్యాఘ్రగతయో మనుజా మునే, సర్వత్ర సుఖమేధంతే సర్వత్ర జయినస్సదేతి' ౧౦ సమః నాతిదీర్ఘః నాతిహ్రస్వః - తథాత్వం చ లక్షణే ప్రోక్తం - 'షణ్ణవత్యంగుళోత్సేధస్సార్వభౌమో భవేన్నృప' ఇతి, సమాని అన్యూనాధికపరిమాణాని విభక్తాని అశ్లిష్టాని అంగాని కరచరణాద్యవయవా యస్య సః సమవిభక్తాంగః, తాని చోక్తాని సాముద్రికే' భ్రువౌ నాసాపుటౌ నేత్రే కర్ణావోష్ఠౌ చ చూచుకే, కూర్పరౌ మణిబంధౌ చ జానునీ వృషణౌ కటీ, కరౌ పాదౌ స్ఫిజౌ యస్య సమౌ జ్ఞేయస్స భూపతి' రితి, స్నిగ్ధః స్నేహయుక్తో వర్ణో యస్య సః స్నిగ్ధవర్ణః, తత్రోక్తం వరరుచినా, 'చక్షుస్స్నేహేన సౌభాగ్యం దంతస్నేహేన భోజనం,త్వచస్స్నేహేన శయ్యా చ పాదస్నేహేన వాహన'మితి, ప్రతాపవాన్ తేజస్వీ, సముదాయశోభాసంపన్న ఇత్యర్థః, పీనవక్షాః మాంసలవక్షాః, విశాలే పద్మపత్రాయతే అక్షిణీ యస్య స విశాలాక్షః, బహువ్రీహౌ సక్థ్యక్ష్ణోస్స్వాంగాదితి షచ్, అత్ర సాముద్రికం, రక్తాంతైః పద్మపత్రాభై ర్లోచనై స్సుఖభోగిన ఇతి, లక్ష్మీవాన్ అవయవశోభాయుక్తః, శుభలక్షణః అనుక్తసకలలక్షణసంపన్నః ౧౧ ఏవ మాశ్రితానుభావ్య దివ్యమంగలవిగ్రహశాలిత్వముక్త్వా ఆశ్రితలక్షణోపయోగిగుణానాహ, ధర్మజ్ఞ ఇత్యాదిస్వజనస్య చ రక్షితేత్యంతేన ధర్మం శరణాగతరక్షణరూపం జానాతీతి ధర్మజ్ఞః, వక్ష్యతి, మిత్రభావేన సంప్రాప్తం న త్యజేయం కథంచన, దోషో యద్యపి తస్య స్యాత్సతామేతదగర్హిత'మితి సత్యా సంధా

వృషగతిః-విక్రమః పాదవిక్షేపః-'సర్వో గతిశ్చ నాభిశ్చ గంభీరస్స ప్రశస్యత' ఇతి బ్రాహ్మే ౧౦ సమ ఇతి సమః - షణ్ణవత్యంగుళోత్సేధో యః పుమాన్ స ప్రకాశత ఇత్యుక్తరీత్యా అన్యూనాతిరిక్తవిగ్రహపరిమాణః - సమవిభక్తాంగః సమాని అన్యూనాతిరిక్తాని విభక్తాని పృథక్కృతాని అంగాని అవయవా యస్య స తథోక్తః - అనేనోభయపార్శ్వస్థకక్షశ్రోత్రబాహ్వాదీనామంగానాముపాంగానాం చ సమత్వముక్తం భవతి - స్నిగ్ధవర్ణః నిర్ణిక్తేంద్రనీలవర్ణ ఇత్యర్థః-ప్రతాపవాన్ శ్రవణమాత్రేణ శత్రుహృదయ విదారకత్వేన ప్రశస్తపౌరుషః - లక్ష్మీవాన్ అత్ర లక్ష్మీశబ్దేన సర్వోత్తమావయవసౌభాగ్యముచ్యతే - శుభలక్షణః శుభాని మంగళాయతనాని లక్షణాని సాముద్రికశాస్త్రోక్తాని యస్య స తథోక్తః తిలకం స్నిగ్ధవర్ణః స్నిగ్ధశ్యామలవర్ణ ఇత్యర్థః- 'స్నిగ్ధేంద్రనీలవర్ణస్తు భోగంవిందతి పుష్కల' మిత్యుక్తేః,ప్రతాపః స్మృతిమాత్రేణ రిపుహృదయవిదారణక్షమ పౌరుషం తద్వాన్-పీనవక్షాః మాంసలసమోన్నతవక్షాః - విశాలాక్షః విస్తృతాయతనేత్రః - నాసికాచక్షుషీ కర్ణౌ యస్యాయతావిత్యుక్తేః-లక్ష్మీవాన్ సీతారూపలక్ష్మీ శక్తిమాన్-సర్వావయవసౌందర్యవాన్వా - మోహపథత్వాద్యత్వం ఏవముక్తరీత్యా శుభాని సాముద్రికోక్తాని లక్షణాని యస్య సః శుభలక్షణః. ౧౧ ధర్మజ్ఞేతి సత్యసంధః సత్యా యథార్థా సంధా ప్రతిజ్ఞా యస్య సః - జ్ఞానసంపన్నః - సర్వవిషయజ్ఞానసంపన్న ఇత్యర్థః - శుచిః బాహ్యాభ్యంతరశుద్ధియుక్తః-వశ్యః పిత్రాచార్యవినీతః తిలకం సత్యా అమోఘా సంధా-'సకృదేవ ప్రపన్నాయ తవాస్మీతి చ యాచతే-'అభయం సర్వభూతేభ్యో దదామ్యేతద్వ్రతం

యశస్వీ జ్ఞానసంపన్నశ్శుచిర్వశ్యస్సమాధిమాన్ ౧౨
ప్రజాపతిసమశ్శ్రీమాన్ ధాతా రిపునిషూదనః,
రక్షితా జీవలోకస్య ధర్మస్య పరిరక్షితా ౧౩

ప్రతిజ్ఞా యస్య స సత్యసంధః, 'ప్రతిజ్ఞానేఽవధౌ సంధే'తి వైజయంతీ, 'అప్యహం జీవితం జహ్యాం త్వాం
వా సీతే సలక్ష్మణాం, న హి ప్రతిజ్ఞాం సంశ్రుత్య బ్రాహ్మణేభ్యో విశేషతః' ఇతి, ప్రజానాం ప్రాణినాం-
హితే హితకరణే, రతః తత్పరః, యశస్వీ ఆశ్రితరక్షణైకకీర్తిః, 'తస్య నామ మహద్యశః' ఇతి శ్రుతేః,
జ్ఞానసంపన్నః, 'యస్సర్వజ్ఞస్సర్వవి'దిత్యుక్తరీత్యా స్వరూపతస్స్వభావతశ్చ సర్వవిషయజ్ఞానశీలః శుచిః
పావనః పరిశుద్ధో వా. ఋజురితి యావత్, వశ్యః వశం గతః, వశం గత ఇతి నిపాతనాద్యత్,
ఆశ్రితపరతంత్ర ఇత్యర్థః, సమాధిమాన్, సమాశ్రితరక్షణచింతా తద్వాన్. ౧౨ ప్రజాపతి
సమః, 'మత్స్యవిరించిగిరిశం ప్రథమావతారః' ఇత్యుక్తరీత్యా జగద్రక్షణాయ ప్రజాపతిరూపతయావ
తీర్ణః, శ్రీమాన్ పురుషకారభూతయా లక్ష్మ్యా అపరాభూతః, ధాతా పోషకః, డుధాఞ్ ధారణ
పోషణయోరితి ధాతోస్తృచ్, రిపూన్ శత్రూన్ నిషూదయతి నిరస్యతీతి రిపునిషూదనః, సూద
దీపదీక్షశ్చేతి ప్రతిషేధస్యానిత్యత్వాదనుదాత్తేతశ్చ హలాదేరితి యుచ్, నంద్యాదిపాఠాద్వా ల్యుః,
సుషామాదిత్వాత్ షత్వం, ఆశ్రితవిరోధినిరసనశీల ఇత్యర్థః. అథావతారైకాంతాన్ గుణానాహ,
రక్షితేతి లోకే సార్వభౌమః స్వకీయజనరక్షణ ఏవ యతతే, అయం తు న తథా, కింతు సర్వస్య ప్రా
ణిజాతస్య రక్షితా, తాచ్ఛీల్యే తృచ్, శేషే షష్ఠీ, నను యది సర్వేషాం రక్షితా తర్హి దుష్కృతమపి
సుఖినమాపాదయేత్తత్రాహ, ధర్మస్య పరిరక్షితేతి ఆచరణప్రచారణాభ్యాం సర్వధర్మస్య వ్యవ

మమేత్యాదిరూపిణీ ప్రతిజ్ఞా యస్య సః - యశస్వీ - రావణవధాదినా దివ్యయశస్సంపన్నః - జ్ఞానసంప
న్నః బ్రహ్మజ్ఞానపరిపూర్ణః-అత ఏవ జటాయుషం ప్రతి-'మయా త్వం సమనుజ్ఞాతో గచ్ఛ లోకా
ననుత్తమా' నిత్యుక్తిస్సంగచ్ఛతే-బ్రహ్మజ్ఞస్యైవ బ్రహ్మోపదేశే అధికారాత్ - వినా బ్రహ్మోపదేశ
మనుత్తమలోకావాప్త్యసంభవాత్-న విద్యంతే ఉత్తమా యేభ్యస్తే అనుత్తమాః-'ఆత్మానం మానుషం
మన్యే రామం దశరథాత్మజ' మిత్యాది వచస్తు మాయామాత్రమిత్యన్యత్ర విస్తృతం - శుచిః ప్రాత
స్స్నానాదినా ప్రాణాయామాభ్యాసాదినా ప్రత్యాహారాది జన్యరాగద్వేషహానేనచ నిత్యం।బాహ్యాం
తరశుద్ధః వశ్యః పిత్రాచార్యదేవేషు వినీతః సమాధిమాన్ నిజతత్త్వసమాధిమాన్. ౧౨. శ్రీమాన్
అఖండితైశ్వర్యసంపన్నః - ధాతా సకలజగద్ధారణపోషణసామర్థ్యయుక్తః - రిపునిషూదనః ఆశ్రిత
జనానాం యే రిపవః తేషాం నాశకః-రక్షితా జీవలోకస్య ప్రజానామరిష్టనిరసనపూర్వకేష్టప్రాపణస్య
కర్తేత్యర్థః ధర్మస్య పరిరక్షితా ధర్మస్య పరిరక్షణం నామ తత్తద్ధర్మేషు వర్ణాశ్రమాణాం నియోజనం-
తిలకం ప్రజాపతిసమః - యద్యపి రామో బ్రహ్మైవ తథాపి మానుషధర్మాణాం శోకమోహాదీనాం
మాయికానాం తత్ర దర్శనేన ఔపాధికభేదమాదాయ తత్సమత్వోక్తిః - భార్గవలోకప్రతిబంధ
రూపాత్-జటాయుషో మోక్షప్రదానరూపాత్ - స్వేన సహ సర్వాయోధ్యావాసిజనస్య సశరీరస్య
బ్రహ్మలోకనయనరూపాచ్చ కారణాత్తత్సమత్వం - సర్వథా స్వతంత్రస్యైవేదృశేషు యోగ్య
త్వాత్ - శ్రీమానిత్యేవమాదీనాం పౌనఃపున్యం సకలైశ్వర్యాదిసత్త్వబోధనార్థం - ధాతా పితేవ
సర్వప్రజాధారణపోషణసామర్థ్యయుక్తః-రిపునిషూదనః ఆశ్రితజనరిపునాశకః కామాదిరిపునాశక
శ్చ - అన్యథా జగద్గురోర్భగవతో రిపోరేవాభావే నైతద్విశేషణాసంగతిస్స్యాత్ -జీవలోకస్య ప్రాణి
సమూహస్యసకలవ్యవహారప్రవర్తకత్వేన రక్షితా-ధర్మస్యత త్తద్వర్ణాశ్రమధర్మస్యమర్యాదాపరిపాలన

రక్షితా స్వస్యధర్మస్య స్వజనస్య చ రక్షితా,
వేదవేదాంగతత్త్వజ్ఞో ధనుర్వేదే చ నిష్ఠితః ౧౪

స్థాపయితా, ఉచ్ఛాస్త్రవర్తినోపి చికిత్సకన్యాయేనానఘయితేత్యర్థః ౧౩ స్వస్య స్వకీయస్య శరణాగతరక్షణరూపస్య, ధర్మస్య విశేషధర్మస్య, విశిష్య రక్షితా, యద్వా, ధర్మస్య తత్తద్వర్ణాశ్రమధర్మస్య, సమన్తతో రక్షితా, లోకే సర్వధర్మప్రవర్తకోపి, 'ధర్మోపదేశసమయే జనాస్సర్వేపి పండితాః, తదనుష్ఠానసమయే మునయోపి న పండితా' ఇతిన్యాయేన స్వధర్మానుష్ఠానే స్ఖలతి, న తథాయమిత్యాహ, స్వస్య ధర్మస్య రక్షితా, స్వాసాధారణస్య క్షత్రియధర్మస్య రక్షితేత్యర్థః, లోకే సర్వరక్షకోపి కశ్చిత్ స్వజనరక్షణం కర్తుం న ప్రగల్భతే, 'దాస్యమైశ్వర్యభావేన జ్ఞాతీనాం చ కరోమ్యహం, అర్ధభోక్తాచ భోగానాం వాగ్దురుక్తాని చ క్షమ' ఇతి భగవతాప్యుక్తేః తదపి కర్తుమాహాత ఇత్యాహ, స్వజనస్య చ రక్షితేతి స్వజనస్య చ, స్వజనస్యాపీత్యర్థః, అనేన స్వజనరక్షణస్య దుర్ఘటత్వం సూచితం, యద్వా, చస్త్వర్థః, స్వజనస్య శరణాగతస్య విశేషేణరక్షితా, విశేషస్తు తదపరాధ సహిష్ణుత్వం వక్ష్యతి, 'మిత్రభావేన సంప్రాప్తం న త్యజేయం కథంచన, దోషో యద్యపి తస్య స్యాత్సతామేతదగర్హిత' మితి, యద్వా-లోకే కశ్చిత్ సర్వాన్ రక్షన్ స్వజనం పీడయతి, అసౌ తు స్వజనస్యాపి రక్షితేత్యర్థః అథవా, స్వావతారప్రయోజనమాహ-రక్షితేతి గీతం హి, 'పరిత్రాణాయ సాధూనాం వినాశాయ చ దుష్కృతాం, ధర్మసంస్థాపనార్థాయ సంభవామి యుగే యుగ' ఇతి. స్వజనస్య స్వశేషభూతస్యేతి సర్వలోకవిశేషణం రక్షణహేతుసంబంధద్యోతనార్థం, రక్షితా ఇష్టప్రాపకః, అనేన సాధుపరిత్రాణముక్తం, చశబ్దోన్వాచయే, రక్షితా చ, అనిష్టనివర్తకః, అనేనానుషంగికదుష్కృద్వినాశ ఉక్తః - ధర్మస్య సామాన్యవిశేషరూపస్య స్థాపనమాహేతరవాక్యద్వయేన - రక్షితా స్వస్య ధర్మస్య - సీతాపరిణయముఖేన స్వాశ్రమోచిత ధర్మాణామనుష్ఠాతా-యద్వా - స్వస్య ధర్మః పరత్వం తస్య రక్షితా - హరధనుర్భంగపరశురామజయాదినా హి పరత్వం స్థాపితం - యద్వా - ధర్మో ధనుః- 'స్వామ్యస్వబావసుకృతేష్వస్త్రీ ధర్మం తు కార్ముక' ఇతి బాణః, సదా ధనుర్ధరః - స్వజనస్య చ రక్షితా - స్వభూతో జనః స్వజనః జ్ఞానీ - 'జ్ఞానిత్వాత్మైవ మే మత' మితి గీతత్వాత్ - తస్య రక్షితా - ఆత్మన ఇవ సర్వయోగక్షేమావహ ఇత్యర్థః - అథాస్యాష్టాదశవిద్యాస్థానాభిజ్ఞత్వమాహ- వేదేతి విదంత్యనేన ధర్మాదికమితి వేదః - కరణే ఘఞ్-స చతుర్విధః - ఋగ్యజుస్సామాథర్వణభేదాత్ - వేదస్య కించిత్కరాణి వేదాంగాని - తాని చ షట్ - తదుక్తం-'శిక్షాకల్పౌవ్యాకరణం నిరుక్తం జ్యోతిషాం గతిః, ఛందసాం విచితిశ్చేతి షడంగాని ప్రచక్షత' ఇతి, తత్ర శిక్షా నామ- అకారాదీనాం వేదవర్ణానాం స్థానకరణప్రయత్నస్వరాదిబోధికా - యాగక్రమోపదేశః కల్పః - సాధుశబ్దవ్యాఖ్యానం వ్యాకరణం, వర్ణాగమో వర్ణలోపో వర్ణవిపర్యయ ఇత్యాదినా నిశ్చయేనోక్తం నిరుక్తం, కర్మానుష్ఠానకాలాదిప్రతిపాదకం శాస్త్రం జ్యోతిషం - ఛందసాంపద్యానాం శాస్త్రం ఛందోవిచితిః - వేదాశ్చ వేదాంగాని చ వేదవేదాంగాని తేషాం తత్త్వం తత్వార్థః తం జానాతీతి తథోక్తః-ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః క ఇతి కప్రత్యయః, ధనుర్వేదో నామ-ధనుర్హస్తముష్టిస్థితి విశేషాకర్షణ

ద్వారారక్షితా ౧౩ రక్షితా స్వస్య ధర్మస్య - అత్ర ధర్మశబ్దః యజనాధ్యయనదాన పరః తత్పరిపాలయితా - స్వజనస్య చ రక్షితా స్వజనస్య ఆశ్రితబాంధవాదేః జీవలోకస్య రక్షితేత్యనేనైవాశ్రితాది జనరక్షణే సిద్ధేపి పునస్తద్రక్షణకథనం విశేషతో రక్షణద్యోతనార్థం-వేదవేదాంగతత్త్వజ్ఞః వేదానాం చతుర్ణాం తదంగానాం శిక్షాదీనాం పారతోర్థతశ్చ తత్త్వమబాధితం స్వరూపం జానాతీతి తథా-ధను

సర్వశాస్త్రార్థతత్త్వజ్ఞః స్మృతిమాన్ ప్రతిభానవాన్,
సర్వలోకప్రియస్సాధురదీనాత్మా విచక్షణః ౧౫

విమోక్షణదివ్యాస్త్రాది ప్రయోగ ప్రతిపాదకో గ్రంథః - చకార ఇతరోపవేదసముచ్చయార్థః - క్షత్రియో ధనుర్వేద ప్రధాన ఇతి తస్య నిర్దేశః- తే చోపవేదాశ్చత్వారః - తథాహి 'ఆయుర్వేదో ధనుర్వేదో వేదో గాంధర్వఏవ చ, అర్థశాస్త్ర మితి ప్రోక్త ముపవేదచతుష్టయ' మితి, ఆయుర్వేదో బాహటం వైదికధర్మానుష్ఠానవిరోధిరోగనివర్తకౌషధాదిప్రతిపాదకం - గాంధర్వవేదో భరత శాస్త్రం సామగానోపయోగి - అర్థశాస్త్రం చాణక్యాదిప్రణీతం నీతిశాస్త్రం కర్మానుష్ఠానోపయోగ్యర్థసాధనం - తేషు నిష్ఠితః నిష్ఠావాన్ ౧౪ సర్వశాస్త్రాణి ఉపాత్తవ్యతిరిక్తాని ఉపాంగాని - గోబలీవర్దన్యాయాత్ - 'ధర్మశాస్త్రం పురాణం చ మీమాంసాన్వీక్షకీ తథా, చత్వార్యేతాన్యుపాంగాని శాస్త్రజ్ఞాస్సంప్రచక్షత' ఇతి, తత్ర ధర్మశాస్త్రం పూర్వకాండోపబృంహణం - పురాణం వేదాంతోపబృంహణం న్యాయమీమాంసే సర్వవేదసాధారణే - తేషామర్థతత్త్వం అర్థయాథాత్మ్యం - నిగూఢాశయమిత్యర్థః - తజ్జానాతీతి తథా - అష్టాదశవిద్యాస్థానతత్త్వజ్ఞ ఇత్యర్థః, స్మృతిమాన్ జ్ఞాతార్థవిషయే విస్మరణలేశరహితః- ప్రతిభానవాన్ వ్యవహారకాలే శ్రుతస్య వా అశ్రుతస్యవా ఝటితి స్ఫురణం ప్రతిభానం తద్వాన్, అథ సర్వేషాం సదుపాస్యత్వమాహ సర్వేతి - సర్వే లోకాః ప్రియా యస్య ససర్వలోకప్రియః-సర్వేషాం లోకానాం ప్రియస్సర్వలోకప్రియః - సర్వలోకప్రియత్వాత్ సద్భిరభిగంతవ్యఇత్యర్థః, సాధుః తత్కార్యసాధకః - ఉణ్ ప్రత్యయః, యద్వా - సాధుః ఉచితః సదభిగమనోచిత ఇత్యర్థః - 'సాధుస్త్రిషూచితే సౌమ్యే సజ్జనే వార్ధుషావపీ'తి వైజయంతీ - అదీనాత్మా అకార్పణ్యాత్మా - అతిగంభీరప్రకృతిరితి యావత్ - విచష్ట ఇతి విచక్షణః - నంద్యాదిత్వాల్ల్యుః - అస్యస్యనే చక్షిఙః ఖ్యాఞ్ నేతి వాచ్యమితి ఖ్యాఞభావః - వివిధంవక్తీత్యర్థః ౧౫ అతఏవ సర్వదా సదుపాస్యమానత్వ మాహ - సర్వదేతి సర్వదా అస్త్రాభ్యాసకాలేష్వపి - సద్భిః సత్పురుషైః - అభిగతః పరిగతః - పరివారిత ఇత్యర్థః - కథమివ - సముద్రస్సింధుభిరివ నదీభిరివ - 'స్త్రీనద్యాం నానదే సింధుర్దేశభేదేఽంబుధౌ గజ' ఇతి వైజయంతీ-

ర్వేదే చ నిష్ఠితః అస్త్రశస్త్రాది ప్రతిపాదకం శాస్త్రం ధనుర్వేదః తస్మిన్నిష్ఠితః నిష్ణాతః. తిలకం స్వజనస్య స్వభక్తజనస్యఅవశ్యభావినోప్యనిష్టస్య నిరాసపూర్వకం పరమేష్టమోక్షదానేన రక్షితా- తచ్చాంబరీష ప్రహ్లాదధ్రువాదీనాం రక్షణేన ప్రసిద్ధమేవ. ౧౪. సర్వశాస్త్రార్థతత్త్వజ్ఞః - సాంఖ్య యోగతర్కవైశేషిక పూర్వోత్తర మీమాంసావ్యాకరణాని స్మృతయశ్చ సర్వశాస్త్రాణి - సర్వేషామేషామర్థతత్త్వజ్ఞః-పారస్యానతిప్రయోజనత్వాదర్థ విశేషణం స్మృతిమాన్ పూర్వానుభూతార్థావిస్మరణశీలః- ప్రతిభావవాన్ -ప్రజ్ఞాం నవనవోన్మేషశాలినీం ప్రతిభాం విదురిత్యుక్త ప్రతిభా ప్రతిభానం తద్వాన్-సర్వలోకప్రియః సర్వలోకానాం ప్రియః-సర్వే లోకాః ప్రియా యస్యేతి వా - సాధుః అపకారిష్వపి ఉపకారశీలః - అదీనాత్మా అతివ్యసనపరంపరాసామపి అక్షుభితాంతఃకరణః- విచక్షణః తత్తత్కాలకర్తవ్య చతురః తిలకం సర్వలోకప్రియః ద్రష్టృస్మర్తృలోకానామిహాముత్ర హితావహః-సాధుః మృదుమధురస్వభావః - అదీనాత్మా సహజాసాధారణ క్షాత్రవత్త్వేన అదీన స్వభావః - విచక్షణః యథోచితం వైదిక లౌకిక సర్వక్రియాసు కుశలః ౧౫. సర్వదేతి నదీభిః సముద్ర ఇవ సద్భిః మహాత్మభిః సర్వదాభిగతః సేవితః - సర్వదేత్యనేన నదీనాం సముద్రసేవాయామివ భక్తానాం భగవత్సేవాయాం కాలనియమో నాస్తీత్యుక్తం భవతి - అభిగత ఇత్య

సర్వదాభిగతస్సద్భి స్సముద్ర ఇవ సింధుభిః,
ఆర్యస్సర్వసమశ్చైవ సదైకప్రియదర్శనః ౧౬

సర్వదాభిగతః-ఖురళీకేళిశ్రమవిశ్రాంతయే కాంచిచ్ఛాయామవగాహమానే రామే సంతస్సర్వేత త్తదర్థ విశేషశ్రవణాయపరివృత్యస్థితా ఇత్యర్థః-తథాచవక్ష్యతి- 'జ్ఞానవృద్ధైర్వయోవృద్ధైశ్శీలవృద్ధైశ్చసజ్జనైః, కథయన్నాస్త వై నిత్యమస్త్రయోగ్యాంతరేష్వపీ'తి, అస్త్రయోగ్యోఽస్త్రాభ్యాసః-సముద్ర ఇవ సింధుభిః- ఏవం సదభిగమనం న రామస్యాజ్ఞాత జ్ఞాపనాయ-తస్య స్వత ఏవ పూర్ణత్వాత్-కింతు స్వేషామేవా పూర్వార్థవిశేషలాభాయ గత్యంతరాభావాదితి భావః-సింధవో హి స్వసత్తాలాభాయైవ సముద్రమభి యాంతి న తుతస్యాతిశయాపాదనాయ,ఏవమభిగమనహేతుభూతం సౌలభ్యాదికం విశదయతి-ఆర్య ఇతి. ఆఙ్ పూర్వాదృగతావిత్యస్మాద్ధాతోః కర్మణి యత్ ప్రత్యయః-అభిగంతుమర్హ ఇత్యర్థః-కిం సతామేవ నేత్యాహ-సర్వసమః-జాతిగుణవృత్త్యాదితారతమ్యం వినా సర్వేషామాశ్రయణీయత్వే తుల్యః-అస్య కాదాచిత్కత్వం వారయత్యేవకారః-చకారఉక్తసముచ్చయార్థః-కించిదుపదేశాభావేపి సౌందర్యాదభిగంతవ్యత్వమాహసదైకప్రియదర్శన ఇతి-సదానుభవేపినవనవతయా భాసమాన ఇత్యర్థః. తనిశ్లోకీ సర్వదేతి సద్భిః రామసంబంధాల్లబ్ధసత్తాకైర్వసిష్ఠాదిభిః-సర్వదా సింధుభిరభిగతస్సముద్ర ఇవ-మహానదీత్వసిద్ధయే సింధవో యథా సముద్రం పరిగతాః-ఏవం స్వసజ్జనత్వసిద్ధయే సంతః రామగోష్ఠీం ప్రవిశంతీతి-సింధుభిస్సముద్ర ఇవేతి-ఏకగోష్ఠీనిష్ఠేషు సత్సు నక్షత్రమధ్యగతస్య చంద్రస్యేవ రామస్య సర్వాపేక్షయా నిరతిశయతేజిష్ఠత్వం గమ్యతే-సింధుభిః అనర్గళప్రవాహైర్యథా సముద్రః అక్షోభ్యః ఏవం జాబాలిప్రభృతిభిః క్షోభితోప్యక్షోభ్య ఇతి వ్యంజితం, సర్వదేతి-కాలవిశేషే ఏకదా సింధుభిః పరిగతస్సముద్రః అయం తు సర్వదేతి వైలక్షణ్యం-సర్వదాభిగత ఇతి ప్రయోజనవశేన సతామభిగమనేతైస్సహజల్పవితండాదికరణే తే చాసహ్యతయా నాభిగచ్ఛంతి లోకే-రామస్తు తథా న కరోతీతి ధ్వన్యతే - వక్ష్యతి చ-న విగృహ్యకథారుచిరితి-రత్నాకరాభిగతసింధూనాం తదభిగమనదేశఏవ కతిపయరత్నసంబంధః - ఏవం గుణాకరరామసంబంధాదేవ సతాం కతిపయగుణాః ప్రకాశ్యంత ఇత్యభిగత పదవ్యంగ్యం - లోకే రాజకుమారాః కదాచిద్వినోదార్థమేకాంతగోష్ఠ్యాం శృంగారహాస్యరసవిద్భిః పరిగతా భవంతి అయం తు న తథేతి సత్పదవ్యంగ్యం-సింధుభిస్సముద్ర ఇవేతి సతాం ప్రాప్యాంతరరాహిత్యం శ్రీరామస్య సౌలభ్యం చ వ్యజ్యతే ౧౬ అథ - 'ఇషుక్షయాన్నివర్తంతే

నేన పరమప్రాప్యత్వముక్తం - సముద్ర ఇవ సింధుభిరిత్యనేన సతాం ప్రాప్యాంతరరాహిత్యం ద్యోత్యతే ప్రాప్తానాం చ సతాం తేన ఐక్యం చ ప్రతీయతే - ఆర్యః పూజ్యః - సర్వసమః సర్వేషు శత్రుమిత్రోదాసీనేషు వైషమ్యరహితః - సదైవ ప్రియదర్శనః - సదైవ సర్వావస్థాసు ముహుర్ముహురనుభవేపి అననుభూతపూర్వవత్ విస్మయనీయప్రియదర్శనః తిలకం సర్వదా - హోమదేవపూజాసభాధిష్ఠానకాలేషు సద్భిస్సాత్త్వికస్వభావైః పురోహితద్విజమంత్రిప్రధానాదిభిః అభిగతస్సేవితః - యద్వా - సద్భిర్భక్తైస్సదా సేవితః - భగవత్సేవాయాం కాలనియమాభావాత్ - దృష్టాంతేన తం ప్రాప్తానాం భక్తానాం తేన సహైక్యం ధ్వన్యతే - సర్వేషు సుఖదుఃఖోదర్కేషు సమః హర్షవిషాదరహితః శత్రుమిత్రోదాసీనేషు వైషమ్యాదిరహిత - తత్తత్కర్మానురూపఫలదాతేత్యర్థ ఇత్యన్యే ౧౬. సర్వగుణోపేతః ఉక్తానుక్తసకలగుణసంపన్నః - కౌసల్యాయా ఆనందం వర్ధయతీతి తథా - సచ సర్వగుణోపేత ఇతి సంక్షేపేణోక్తానంతగుణేషు కతిపయగుణా

స చ సర్వగుణోపేతః కౌసల్యానందవర్ధనః,
సముద్ర ఇవ గాంభీర్యే ధైర్యేణ హిమవానివ ౧౭
విష్ణునా సదృశో వీర్యే సోమవత్ప్రియదర్శనః,
కాలాగ్నిసదృశః క్రోధే క్షమయా పృథివీసమః

నాంతరిక్షక్షితిక్షయాత్, మతిక్షయాన్నివర్తంతే న గోవిందగుణక్షయా'దితి భగవద్గుణానాం వర్షాయుతేనాపి వర్ణయితుమశక్యత్వేన సంగ్రహేణవదన్నుత్తరముపసంహరతి - స చేతి కోసలస్య రాజ్ఞోఽపత్యం స్త్రీ కౌసల్యా - వృద్ధేత్ కోసలాజాదాఞ్ఞ్య ఇతి ఞ్యఙ్ యఙశ్చాప్ - తస్యా ఆనందం వర్ధయతీతి కౌసల్యానందవర్ధనః - చశబ్ద ఏవకారార్థః - కౌసల్యాసుతత్వేనావతీర్ణో విష్ణురేవ వేదాంతోదితసకలగుణసంపన్నః పరమాత్మా న తు బ్రహ్మాదిష్వన్యతమ ఇత్యర్థః - దశరథనందన ఇత్యనుక్తిః పుత్రలాభఫలస్య కౌసల్యయైవ లాభాత్ - అత ఏవ వక్ష్యతి-'కౌసల్యా లోకభర్తారం సుషువే యం మనస్వినీ'తి, అథాస్య నిస్సమాభ్యధికత్వం వక్తుం లోకే ప్రకృష్టవస్తూనాం తదేకైకగుణసామ్యమాహ-సముద్ర ఇవేత్యాది శ్లోకద్వయేన గాంభీర్యం నామ - స్వాంతర్గతపదార్థాప్రకాశకత్వం - యథా సముద్రః స్వాంతర్గతం రత్నాదికమప్రకాశయన్నేవ వర్తతే - తథాయమపి స్వీయం పరత్వమప్రకటయన్నేవాస్త ఇత్యర్థః - వక్ష్యతి - 'ఆత్మానం మానుషం మన్యే' ఇతి, ధైర్యం నామ శోకహేతుసద్భావేపి నిశ్శోకత్వం - తేన హిమవానివ హిమవత్సదృశః-'గిరయో వర్షధారాభిర్హన్యమానా న వివ్యథుః, అభిభూయమానా వ్యసనైర్యథాధోక్షజచేతస' ఇతిహ్యుక్తం. (అత్ర వస్తుతస్సముద్రాదేరుపమానత్వాభావేపి ప్రతిపత్త్రాణాముపమానత్వం సంభవతీత్యేవముక్తం-యథా ఇషువద్గచ్ఛతి సవితేత్యత్ర. ౧౭. వీర్యవిషయే విష్ణునా సదృశః - విష్ణోరర్ధత్వేన రామస్య విష్ణుసాదృశ్యం సుపచమేవ - స ఉశ్రేయాన్ భవతి జాయమాన ఇత్యుక్తత్వేన తదంశస్యాపి తత్సదృశత్వం యుక్తమేవ - సోమవత్ప్రియదర్శనః శోకనివృత్తిపూర్వకమాహ్లాదకరః - క్రోధే కాలాగ్నిసదృశః - కాలాగ్నిక్రోధసమక్రోధ ఇత్యర్థః-స్వవిషయాపరాధమేవ స్వయం సహతే-స్వాశ్రితవిషయాపరాధకరణే తు జ్వలజ్జ్వలన ఇవ శీతళతరేపి హృదయే కోపమావహతీత్యర్థః-జలే హి కాలాగ్నిర్జ్వలతి-క్షమయా-క్షమారూపసదృశధర్మేణ పృథివీసమః-పృథివీతుల్యక్షమ ఇత్యర్థః-స్వస్మిన్నపకారకరణే అచేతనవద్వర్తత ఇత్యర్థః-'న స్మరత్యపకారాణాం శతమప్యాత్మవత్తయే'తి వక్ష్యతి-త్యాగవిషయే ధనదేన కుబేరేణ సమః-తద్వద్దాతేత్యర్థః-కుబేరస్య త్యాగిత్వం'త్యాగే చ ధనదోయథే'తి వక్ష్యమాణవచనతస్సిద్ధం-న చ తస్య లుబ్ధత్వంకుతశ్చిత్సిద్ధం-త్యాగే సత్యపి ధనదవదాఢ్య ఇతి వ్యాఖ్యానం తు ప్రక్రమవిరుద్ధం నహ్యాఢ్యత్వం కశ్చిత్ గుణః తథా సతి లుబ్ధత్వమేవాస్య సిద్ధంస్యాత్-సత్యే సత్యవచనే అపర ఉత్కృష్టవస్త్వంతరరహితః ధర్మః

నాహ-సముద్ర ఇత్యాది శ్లోకద్వయేన గాంభీర్యే అగాధాశయత్వే సముద్రతుల్యః-ధైర్యం మనసాప్యధృష్యత్వం. తిలకం కౌసల్యానందవర్ధనత్వేన మహాకులప్రసూతత్వప్రధానమహిషీపుత్రత్వాదిరూపస్యాభిషేకోచితధర్మస్య సత్తాదర్శితా ౧౭ విష్ణునేతి యద్యప్యయమేవ రామో విష్ణుః మానుషోపాధిభేదాత్ విష్ణునేతి సాదృశ్యం-యద్వా-విష్ణునా స్వేనైవ వీర్యే సదృశః-ఉపమానాంతరరాహిత్యమనేనోక్తం-సోమవత్ ప్రియదర్శనః చంద్రవత్సర్వానందకరః-కాలాగ్నీతి-అనేన యుద్ధాదప్యనివార్యకోపత్వముక్తం-క్షమయా పృథివీ సమః-అనేన సర్వాపరాధసహిష్ణుత్వముక్తం-ధనదేనేతి-త్యాగే సత్యపి ధనదేన సమః-అనేన అక్షీణకోశత్వం మహోదారత్వం చోక్తం-సత్యే ధర్మ ఇవాపరః సత్యే సత్యవచనే

ధనదేన సమస్త్యాగే సత్యే ధర్మ ఇవాపరః,] ౧౮౫
తమేవం గుణసంపన్నం రామం సత్యపరాక్రమం

ధర్మదేవతేవ స్థితః-ధర్మదేవతేవ నిరపాయసత్యవచన ఇత్యర్థః-సత్యే అపరో ధర్మ ఇవ స్థిత ఇతి వ్యా
ఖ్యానే ప్రకృతౌపమ్యవిరోధః - తస్యోత్ప్రేక్షారూపత్వాత్ - క్వచిదుపమా-క్వచిదుల్లేఖః - క్వచి
దుత్ప్రేక్షేతి విజాతీయసంకర ఇత్యప్యాహుః ౧౮౫ ఏవం వేదాంతోదితజగత్కారణత్వసర్వజ్ఞత్వ
సర్వశక్తిత్వ సర్వాంతర్యామిత్వ ప్రముఖ సమస్తకల్యాణగుణాకరం బ్రహ్మ రామత్వేనావతీర్ణో విష్ణు
రుత బ్రహ్మరుద్రాదిష్వన్యతమ ఇతి వాల్మీకినా వేదోపబృంహణాయ పృష్టే వేదాంతోదితగుణానాం
తదన్యేష్వసంభవాత్తస్యైవ సంభవాచ్చ సఏవ వేదాంతోదితం పరం తత్త్వమిత్యుపదిష్టం-తత్ర తత్ర
జగత్కారణప్రకరణేషు ప్రయుక్తాశ్శంభు శివాదిశబ్దాస్సద్బ్రహ్మాదిసామాన్యశబ్దవదపర్యవసానవృత్త్యా
అవయవవృత్త్యా వా పరమాత్మ పరా ఇత్యప్యర్థసిద్ధం-ఏవం వేదాంతసారార్థస్సందర్శితః-నను బ్రహ్మస్వ
రూప మివ ఫలస్వరూపం తదుపాయస్వరూప మపి వేదార్థత్వాదుపబృంహణీయం తదుభయం కిమితి
న పృష్టం నోపదిష్టంచ-మైవం-పరిపప్రచ్ఛే త్యత్ర పరిణా తదుభయస్వరూపమపి పృష్టమేవ-ఉత్తరే చ
ప్రజానాం చ హితే రత ఇత్యాదినోపాయత్వం సదైకప్రియదర్శన ఇత్యాదినోపేయత్వం చ తస్యై
వేత్యుక్తం-నను సిద్ధస్యైవ తస్యోపాయత్వే సర్వముక్తి ప్రసంగ ఇతి చేన్న-య ఉపాయోపేయాధికారీ
తస్యైవ ఫలం దిశతి నానధికారిణ ఇతి వ్యవస్థాపనాత్ అధికారశ్చ తత్ ప్రాప్త్యపేక్షా సాధనాం తరపరి
త్యాగశ్చేత్యుత్తరగ్రంథే సువ్యక్తం-ననువేదోపబృంహణ మిదం రామాయణమిత్యుక్తం-ధర్మోపివేదా
ర్థః, సకథం నోపబృంహితః-కించైతావతా గ్రంథేన వేదాంతార్థ ఉపబృంహితః కిమితః పరేణ గ్రంథే
న-ఉచ్యతే-ఉక్తానుక్తాంశ్చకల్యాణగుణాంస్తచ్చరిత్ర నిదర్శనముఖేన ప్రతిపాదయితుముత్తరగ్రంథః-
పూర్వభాగోపబృంహణం చ-రామాయణపురుషాచారముఖేన హి సామాన్యధర్మో విశేషధర్మశ్చోపబృం
హితః - నను తథాపి బాలకాండకథా నోపదర్శితా-మైవం తత్ర ప్రదర్శనీయగుణవిశేషాభావాత్-
నచ సాప్యత్యంతాప్రదర్శితా-ఇక్ష్వాకువంశప్రభవ ఇత్యవతరణం - మహావీర్య ఇతి తాటకాతాటకే
యవధః - ధనుర్వేదే చ నిష్ఠిత ఇతి కౌశికాధిగత నిఖిలదివ్యాస్త్రవత్త్వం-శ్రీమానితి వైదేహీ లాభ
శ్చేతి బాలకాండకథాసూచనాత్ - అథాయోధ్యాకాండకథాం ప్రస్తౌతి - తమేవమిత్యాదినా.
ఆదౌ శ్లోకద్వయమేకాన్వయం - దశసు దిక్షు రథోయస్య సః దశరథః-అప్రతిహతరథత్వేన రామా
య రాజ్యం దత్తం - భీతిదత్తత్వాభావేన పునరనాదాతవ్యత్వముక్తం - మహీపతిః - అస్వామిదత్త
త్వాభావ ఉచ్యతే - ఏవం దాతృదోషేణ పునరనాహరణీయత్వముక్త్వా సంప్రదానగుణేనాప్యా
హ - త మిత్యాదినా తం ప్రసిద్ధం - ఏవం గుణసంపన్నం పూర్వోక్తసర్వగుణసమృద్ధం - సర్వస్య
స్వామిభూతమితి యావత్-సత్యపరాక్రమం అమోఘ పరాక్రమం-సర్వరక్షణశక్తమితి యావత్-

---

అపరో ద్వితీయో ధర్మ ఇవ ధర్మాఖ్యా దేవతేవ తిలకం యద్వా-విష్ణునా సదృశ ఇతి అనన్వయాలం
కారః-సోమవచ్చంద్రవత్-వ్యవహారనిరీక్షణకాలే సౌమ్యదర్శనః-క్షమా ప్రతీకారసామర్థ్యేపి అపకార
సహిష్ణుతా-తయా. ౧౮౫. ఏవం రామభద్రే సర్వగుణా నభిధాయ తస్మిన్ తద్గుణాన్ ప్రకటయితుం
తచ్చరితం వక్తుమారభతే-తమేవ మిత్యాదినా ఇత ఆరభ్య అయోధ్యాకాండ గ్రంథసంగ్రహః క్రియ
తే-అతః ప్రాక్తన శ్లోకై ర్బాలకాండార్థ స్సూచితః - తత్ర ఇక్ష్వాకువంశప్రభవ ఇతి భగవదా
విర్భావ స్సూచితః - మహావీర్యః శత్రునిబర్హణ ఇతి చ అస్త్రసంపత్తితాటకావధాది స్సూచితః

జ్యేష్ఠం శ్రేష్ఠగుణైర్యుక్తం ప్రియం దశరథస్సుతం,
ప్రకృతీనాం హితైర్యుక్తం ప్రకృతిప్రియకామ్యయా.
యౌవరాజ్యేన సంయోక్తుమైచ్ఛత్ప్రీత్యా మహీపతిః, ౨౦౪
తస్యాభిషేకసంభారాన్ దృష్ట్వా భార్యాథ కైకయీ

జ్యేష్ఠం జన్మక్రమేణాపి రాజ్యార్హం - శ్రేష్ఠగుణైర్యుక్తం నీతిశాస్త్రోక్తషాడ్గుణ్యయుక్తం - సంధివిగ్రహయానాసనద్వైధీభావసమాశ్రయాష్షడ్గుణాః కామందకోక్తాః - ప్రియం ప్రీతివిషయం-అనేన తాత్కాలికప్రీతిదానవ్యావృత్తిః-సుతం జన్మనైవ రాజ్యార్హం - ప్రకృతీనాం ప్రజానాం - హితైః హితకరణైర్యుక్తం - అనేన సర్వానుకూల్యముక్తం - ఏవంభూతం రామం ప్రకృతిప్రియకామ్యయా అమాత్యాదీనాం ప్రీతికరణేచ్ఛయా - ఇచ్ఛాయాం కామ్యచ్ ప్రత్యయః-అప్రత్యయాదిత్యప్రత్యయః - అజాద్యతష్టాప్-ప్రీత్యా స్వప్రీత్యా చ - చకారోఽర్థసిద్ధః-గామశ్వం పురుషం జగిదితివత్ - మంత్రివృద్ధై రాలోచనపూర్వకం కృతత్వాదప్రత్యాఖ్యేయత్వముచ్యతే- 'ప్రకృతిః పంచభూతేషు స్వభావే మూలకారణే, ఛందః కారణగుహ్యేషు జన్మామాత్యాదిమాతృష్వి'త్యుభయత్ర వైజయంతీ, యువా చాసౌ రాజాచ యువరాజః - తస్య భావః కర్మ వా, యౌవరాజ్యం బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞ్ ప్రత్యయః - తేన పితరి రాజ్యం నిర్వహత్యేవ సర్వనిర్వాహకత్వేనాభిషిక్తః పుత్రో యువరాజః - తస్య భావే నేత్యర్థః - సంయోక్తుం ఘటయితుం - ఐచ్ఛత్ తత్సంభారాన్ సమభరదిత్యర్థః ౨౦౪ ఏవంపునరాదానాయోగ్యం రామాయ రాజ్యప్రదానముక్త్వా అపరిహరణీయమనంతరభావికైకేయీయాచనమాహ - తస్యేతి సార్థశ్లోక ఏకాన్వయః - అథ రామాయ రాజ్యప్రదానేచ్ఛానంతరం - తస్య రామస్యాభిషేకః కర్మవిశేషః - తస్య సంభారాన్ ఉపకరణాని - ఔదుంబర్యాసందీ తస్యై ప్రాదేశమాత్రాః పాదాస్స్యు ర్దధిమధుసర్పి రాతపవర్ష్యా ఆప ఇత్యాదిబ్రాహ్మణోక్తాని - దృష్ట్వా మంథరాముఖేన దర్శనఇవ జ్ఞాత్వా - భార్యా భర్తుం యోగ్యా - న తు స్వాతంత్ర్యార్హా - పూర్వం పూర్వకాలే - విభక్తిప్రతిరూపకమవ్యయం - తేన దశరథేన - దత్తవరా శంబరాసురవిజయకాలే సారథ్యకరణపారితోషికతయా దత్తవరా - యాచనహేతుత్వేనేదముక్తం -

లక్ష్మీవానితి సీతాపరిణయసంక్షేపః - సత్యపరాక్రమ మిత్యనువాదేన భార్గవలోకప్రతిబంధాది వ్యాపారస్సంక్షిప్తో వేదితవ్యః - ఏవంగుణసంపన్నం ప్రశస్తాసాధారణకల్యాణగుణసంపన్నం శ్రేష్ఠగుణైః అభిషేకార్హవరిష్ఠగుణైశ్చ యుక్తం - సత్యపరాక్రమం అమోఘపరాక్రమం - ప్రకృతీనాం ప్రాణినాం హితైరిహాముత్రయశస్కరైః కర్మభిర్యుక్తం - జ్యేష్ఠం సుతం రామం - ప్రకృతిప్రియకామ్యయా ప్రకృతీనాం హితం కర్తుమిచ్ఛయా - పితరి రాజ్యం కుర్వత్యేవ సర్వనిర్వాహకత్వేనాభిషిక్తః పుత్రో యువరాజః తస్య భావో యౌవరాజ్యం తేన - సంయోక్తుం సంయోజయితుం - మహీపతిః దశరథః - ఐచ్ఛదితి శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం తిలకం ప్రకృతిప్రియకామ్యయా ప్రకృతీనాం ప్రియం కర్తుమిచ్ఛయా - ఛాందసః కామ్యజితిప్రాంచః - ప్రకృతిసంబంధేన ఆత్మనః ప్రియం కర్తుమిచ్ఛయా - యువరాజేన హి ప్రజాకృత్యే సంపాదితే సతి-వ్యవహారాదినిరీక్షణజన్యశ్రమ నివృత్తిరూపం ప్రియం స్వస్య భవతీతి వయం ౨౦౪ తస్య రామస్య అభిషేకసంభారాన్ సంభ్రియంత ఇతి సంభారాః అభిషేకార్థం సంభృతాన్ దధ్యాదిమంగళద్రవ్యవిశేషాన్ - దృష్ట్వా మంథరావచనాత్ జ్ఞాత్వా - పూర్వంపురా - దత్తో వరో యస్యై-ఇంద్రసహ

పూర్వం దత్తవరా దేవీ వరమేనమయాచత,
వివాసనం చ రామస్య భరతస్యాభిషేచనం ౨౩
ససత్యవచనాద్రాజా ధర్మపాశేన సంయతః,

తచ్ఛబ్దస్య దశరథపరామర్శితయా శంబరాసురసమరం సూచితం-దశసు దిక్షు అప్రతిరుద్ధరథో హి సః-దీవ్యతీతి దేవీ-పచాద్యచ్ దేవడిటిటిత్వేన పాఠాత్ జీప్-భోగోపకరణభూ లేతివ్యా మోహామూలోక్తిః - కైకయీ - కేకయానాం రాజా కైకయః - క్షత్రియసమానశబ్దాజ్జనపదాత్తస్య రాజన్యపత్యవదిత్యఞ్ - కైకయస్యాపత్యం స్త్రీ కైకయీ-జనపదశబ్దాత్ క్షత్రియాదఞిత్యపత్యార్థే అఞ్ - టిడ్ఢాణఞిత్యాదినా జీప్-నన్వఞ్ ప్రత్యయే కేకయమిత్రయుప్రళయానాం యాదేరియ ఇతీయాదేశః కిన్న స్యాత్ - ఉచ్యతే-జరాయా జరసోన్యతరస్యామిత్యతోన్యతరస్యామిత్యనువృత్తేస్తస్య వైకల్పికత్వాత్-నచేయాదేశాభావ ఆర్ష ఇతి వాచ్యం - కైకేయీ కైకయీతి శబ్దభేదప్రకాశికాయాముక్తేః ప్రాక్కైకయీతో భరతస్తతోభూదితి భట్టిప్రయోగాత్, కేకయీతిపాఠే తు కేకయాః జన్మభూమిత్వేనాచష్ట ఇతి కేకయీ తదాచష్ట ఇతిణిజంతాదౌణాదికే స్త్రియామికారప్రత్యయే టిలోపే ణిలోపే చ కృతే కృదికారాదక్తిన ఇతి జీషిత్యాహుః-కేకయశబ్దో మూలప్రకృతిరేవోపచారాత్ స్త్ర్యపత్యే వర్తతే-శార్ఙ్గరవాదిపాఠాత్ జీనితిన్యాసకారః - కైకయీ-ఏనం దశరథం - ద్వితీయాటౌస్స్వేన ఇత్యన్వాదేశే ఏనాదేశః-రామస్య వివాసనం భరతస్యాభిషేచనం చ వరమయాచత అర్థితవతీ-యాచిర్ద్వికర్మకః ౨౩ స ఇతి రాజా సర్వరంజకః రాజా ప్రకృతిరంజనాదితి ప్రయోగాత్ - ఔణాదికః కనిన్ ప్రత్యయః, యద్యపి రజకరజనరజస్సూపసంఖ్యానమితి వచనాదత్ర నలోపప్రసక్తిర్నాస్తి తథాపి రజస్సాహచర్యాదౌణాదికస్య తత్ర గ్రహణం సః పూర్వం రామాయ దత్తరాజ్యః-మంత్రిప్రముఖైరాలోచనపూర్వకం ప్రతిజ్ఞాతరామాభిషేక ఇత్యర్థః - దశరథః - ధర్మః పాశ ఇవ ధర్మపాశః-ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభిరితి సమాసః వ్యాఘ్రాదేరాకృతిగణత్వాత్ - తేన సంయతో బద్ధస్సన్ సత్యవచనాత్ స్త్రీవిషయవచనసిద్ధిహేతోః ప్రియం సుతం వివాసయామాస - రామో విగ్రహవాన్ ధర్మ ఇత్యుక్తరీత్యా ప్రథమమంగీకృతం పరమధర్మం పరిత్యజ్యానంతరప్రవృత్తం స్త్రీవిషయం క్షుద్రధర్మమనలంబితవానిత్యర్థః-ఏతేన-[సాంకేత్యం పారిహాస్యం వా స్తోభం హేళనమేవ వా, వైకుంఠనామగ్రహణమశేషాఘవినాశనం ఆకృశ్య పుత్రమఘవాన్యద జామిళోపి నారాయణేతి మ్రియమాణ ఉపైతిముక్తిం, కామాద్గోప్యో భయాత్కంస ఇత్యేవం యథాకథంచిద్భగవన్నామ

యార్థం ప్రవృత్తదశరథయుద్ధకాలే దశరథే పరప్రయుక్తామాసురీం మాయాం ధవళాంగాఖ్యమునిదత్తవిద్యయా వారయంత్యై కైకేయ్యై తుష్టేన దశరథేన దత్తం వరద్వయమితి పౌరాణికీ ప్రసిద్ధిః-యద్వా - పూర్వం దత్తవరా దేవాసురయుద్ధే దశరథస్య సారథ్యమాచరంత్యా కైకేయ్యా సంతుష్టాద్దశరథాద్వరద్వయం లబ్ధమితి - 'తత్రాపి విక్షతశ్శస్త్రైః పతిస్తే రక్షితస్త్వయా, తుష్టేన తేన దత్తౌ తు ద్వౌ వరౌ శుభదర్శనే' ఇతి మంథరావచనాదవగమ్యతే-వరమితి జాతావేకవచనం-వరద్వయస్వరూపమాహ వివాసనమితి. తిలకం కైకయీ రాజ్ఞః కనీయసీ భార్యా-అత్ర యద్యపి కేకయశబ్దాదఞి కేకయమిత్రయ్వోత్యాదినా యాదేశే గుణే ఆదివృద్ధౌ జీపి యస్యేతిలోపే కైకేయీత్యేవ సాధుః - తథాపి - 'అపి మాషం మషం కుర్యాచ్ఛందోభంగం న కారయే' దితి న్యాయేన కైకయీతి ప్రయోగః-పుంయోగలక్షణే జీషి కేకయీతిపాఠ ఇత్యన్యే ౨౩ స ఇతి. సః దశరథః సత్యవచనాద్ధేతోః ధర్మమయేన పాశేన - సంయతః బద్ధస్సన్ - ప్రియం సుతమపి వివాసయామాస తిలకం. సత్య

వివాసయామాస సుతం రామం దశరథః ప్రియం ౨౩
స జగామ వనం వీరః ప్రతిజ్ఞా మనుపాలయన్,
పితుర్వచననిర్దేశాత్ కైకేయ్యాః ప్రియకారణాత్ కిం॰ ౧౦-౨-౬ ౨౪
తం వ్రజంతం ప్రియో భ్రాతా లక్ష్మణోఽనుజగామహ,

వతాం ముక్తిసిద్ధౌ సర్వదా రామపరాయణస్య దశరథస్య కథన్నుముక్తిరితి శంకా దూరోత్సారితా-సిద్ధసాధనత్యాగాత్-కాశకుశావలంబనాద్ధర్మపాశప్రతిబంధాచ్చ ముక్తిప్రసంగాభావాత్-తథాచ ముముక్షుణా దశరథవన్నవర్తితవ్యమిత్యుక్తంభవతి. ౨౩ పితృవచనపాలనమవశ్యం కర్తవ్యమిత్యేతద్రామాచారముఖేన దర్శయతి - సజగామేతి సరామః వీరోఽపి రాజ్యపరిపాలనసమర్థోఽపి కైకేయ్యాః ప్రియకారణాత్ ప్రీతిహేతుభూతాత్ స్త్రీపారవశ్యేనోక్తాదిత్యర్థః - పితుర్వచననిర్దేశాత్ వచనమేవ నిర్దేశః ఆజ్ఞా- 'ఆజ్ఞాయామపి నిర్దేశ' ఇతి బాణః-తస్మాద్ధేతోః ప్రతిజ్ఞాం కైకేయీసమక్షం కృతాం ప్రతిజ్ఞా మనుపాలయంశ్చ-లక్షణహేత్వోః క్రియాయా ఇతి హేత్వర్థే శతృప్రత్యయః, వక్ష్యతి-'తద్బ్రూహి వచనం దేవి రాజ్ఞోయదభికాంక్షితం, కరిష్యే ప్రతిజానే చరామో ద్విర్నాభిభాషత'ఇతి. స్వప్రతిజ్ఞాపాలనార్థం పితృవచనపాలనార్థంచేత్యర్థః-వనం దండకారణ్యముద్దిశ్య జగామ ౨౪ ఇక్ష్వాకువంశేత్యాదినా సమస్తకల్యాణగుణపరిపూర్ణత్వోక్త్యా పరత్వముక్తం-తమేవమిత్యాదినాభిషేకప్రవృత్తినివృత్తికథవాత్సౌలభ్యముక్తం - అథ పరత్వసౌలభ్యానుగుణం సమాశ్రయణమాహ - తం వ్రజంతమితి యద్వా - అథ సిద్ధసాధననిష్ఠైర్లక్ష్మణవత్కైంకర్యపరైర్భవితవ్యమితి వ్యంజయన్నాహ - తంవ్రజంతమితి, సార్ధశ్లోకఏకాన్వయః ప్రీణాతీతి ప్రియః - రామేప్రీతిమాన్-ఇగుపధజ్ఞాప్రీకిరః కఇతి కః-అనేనాచుగతిహేతుర్భక్తిరుక్తా - భ్రాతా - భ్రాతాస్వామూర్తిరాత్మనఇతి మూర్తిభూతః - వినయసంపన్నః కైంకర్యహేతువినయయుక్తః-వినయశ్శేషత్వజ్ఞానం రామకైంకర్యరూపాచారోవా-'వినయో ధర్మవిద్యాది శిక్షాచారప్రశాంతిష్వి'తి వైజయంతీ. సుమిత్రాయా ఆనందం వర్ధయతీతి సుమిత్రానందవర్ధనః - సృష్టస్త్వం వనవాసాయ - 'రామం దశరథం విద్ధి మాం విద్ధి జనకాత్మజాం, అయోధ్యా మటవీం విద్ధి గచ్ఛ తాత యథాసుఖ' మితి సుమిత్రయైవోక్తత్వాత్.దయితః రామస్యేష్టతమః - యమేవైష వృణుతే తేన లభ్య ఇత్యుక్తరీత్యా ప్రియతమత్వేన వరణీయ ఇత్యర్థః - లక్ష్మణః కైంకర్యలక్ష్మీసంపన్నో భవిష్యతీతి జ్ఞాత్వా లక్ష్మణ ఇతి వసిష్ఠేన కృతనామధేయః - స తు నాగవరశ్రీమాన్ - అంతరిక్షగత శ్రీమాన్ ఇత్యుక్తేః - కైంక

వచనాత్ ధర్మపదనిర్దేశేన సత్యప్రతిజ్ఞత్వాదిత్యర్థః - అతోహేతోః. ౨౩. సఇతి సరామః - వీరః జితేంద్రియః అనేకైరపరాఙ్ముఖతయా యోద్ధావా - కైకేయ్యాః ప్రియకారణాత్ ప్రీతినిమిత్తం - పితుర్వచననిర్దేశాత్ నియోగాత్ - ప్రతిజ్ఞామనుపాలయన్ - 'తద్బ్రూహి వచనం దేవి రాజ్ఞో యదభికాంక్షితం,కరిష్యే ప్రతిజానే చరామో ద్విర్నాభిభాషత'ఇత్యేవంకైకేయ్యాః సన్నిధౌపితృవచనపరిపాలనవిషయాం స్వకృతాం ప్రతిజ్ఞాం పరిపాలయన్ వనంజగామ తిలకం పితుఃప్రతిజ్ఞాం సత్యతయా స్వవివాసనేన అనుపాలయన్ - యద్వా - కైకేయీసన్నిధౌ - పితృవచనపరిపాలనవిషయాం స్వకృతాం ప్రతిజ్ఞాం - అనేన పితృతత్పత్నీ సంతోషకరణమేవ సర్వాత్మనా పుత్రస్య ధర్మ ఇతి భగవతా ఉపదిష్టం ౨౪ తమితి ప్రియః రామే సహజప్రీతిమాన్ - భ్రాతా రామస్య దయితః ఇష్టః - వినయసంపన్నః లక్ష్మణో భ్రాతా - సౌభ్రాత్రం సుభ్రాతృభావం - అనుదర్శ

స్నేహాద్వినయసంపన్నస్సుమిత్రానందవర్ధనః
భ్రాతరం దయితో భ్రాతు స్సౌభ్రాత్ర మనుదర్శయన్, ౨౫
రామస్య దయితా భార్యా నిత్యం ప్రాణసమాహితా,
జనకస్య కులే జాతా దేవమాయేవ నిర్మితా

ర్యలక్ష్మీవత్త్వం, లక్ష్మణో లక్ష్మిసంపన్న ఇతి వక్ష్యతి లక్ష్మ్యా అచ్చేతి పామాదిగణసూత్రాన్మత్వర్థీయో న ప్రత్యయః - అకారశ్చాంతాదేశః-లక్ష్మీవాన్ లక్ష్మణః శ్రీమానితి పర్యాయపాఠశ్చ- సుభ్రాతుర్భావస్సౌభ్రాత్రం - భావే అణ్ - అనుశతికాదిత్వాదుభయపదవృద్ధిః - రామం వినాక్షణమపి జీవనాక్షమత్వం సుభ్రాతృత్వం - వక్ష్యతి-'నచసీతాత్వయా హీనా నచాహమపీ రాఘవ ముహూర్తమపి జీవావో జలాన్మత్స్యా వివోద్ధృతా' వితి రామస్య లక్ష్మణవిరహాసహత్వం సుభ్రాతృత్వం - తచ్చ వక్ష్యతి - 'నచ తేనవినా నిద్రాం లభతే పురుషోత్తమః, మృష్టమన్నముపానీతమశ్నాతి న హి తం వినే'తి - తదనుదర్శయన్ సన్ - యద్వా-ఏవం సుభ్రాతృభిర్వర్తితవ్యమితిదర్శయన్నివేతిగమ్యోత్ప్రేక్షా, వ్రజంతం ఏకాంతేస్వాభిమతసకలకైంకర్యప్రదానప్రవృత్తభ్రాతరం-ఉపలక్షణమిదం - 'మాతా పితా భ్రాతా నివాసశ్శరణం సుహృద్గతి ర్నారాయణ' ఇత్యుక్తసకలవిధబంధుః-వక్ష్యతి-'అహం తావన్మహారాజే పితృత్వం నోపలక్షయే, భ్రాతాభర్తా చ బంధుశ్చ పితా చ మమ రాఘవ' ఇతి, స్నేహాత్-'బాల్యాత్ప్రభృతి సుస్నిగ్ధో లక్ష్మణో లక్ష్మివర్ధన' ఇత్యుక్తరామభక్తే రేవ హేతోః - అనుజగామ - యేన యేన ధాతా గచ్ఛతి తేన తేన సహ గచ్ఛతీతివదపూర్వోయం కశ్చిద్వృత్తివిశేష ఇతి ఋషిర్విస్మయతేహేతి - హావిస్మయేవిషాదేచేతి బాణః-ఆశాలేశమాత్రేణ స్వస్మిన్స్నేహాధిక ప్రేమాణం భగవంతం కుత్రచిదేకాంతస్థలే స్వమనోరథానురూప విశిష్టవిషయ సకలకైంకర్య లాభాయానుసరన్నధికార్యత్ర ధ్వన్యతే ౨౫ అథ సీతాయాస్సాధనదశాయాం పురుషకారతయా ఫలదశాయాం ప్రాప్యతయాచాన్వయా త్తయా నిత్యయోగం దర్శయతి-రామస్యేత్యాది శ్లోకద్వయేన రామస్యఅభిరామస్యాపి - దయితా అభిరామా-నిత్యం భార్యా హృది సతతం ధార్యాః-బిభర్తేః-ఋహలోర్ణ్య దితిణ్యత్-ప్రాణసమా ఉక్తార్థద్వయే హేతురయం-హితా చేతనహితపరా-మిత్రమౌపయికం కర్తుమిత్యాది వక్ష్యతి - రామహితపరావా - వక్ష్యతి - స్మారయే త్వాం నశిక్షయతి - జనకస్యకులే జాతా ఆచారప్రధానేత్యర్థః - దేవమాయేవ నిర్మితా అమృతమథనానంతరమసురమోహనార్థం నిర్మితా విష్ణుమాయేవ స్థితా - మాయయా మోహయిత్వా తాన్విష్ణుః స్త్రీరూపమాస్థిత ఇత్యుక్తేః- యద్వా - నిర్మితా కృతమూర్తిః దేవమాయా విష్ణోరాశ్చర్యశక్తిరివ స్థితా - అనేన సౌందర్యపరకాష్ఠోక్తా - అథవా-నిర్మితా కృతావతారా - దేవమాయా - దేవస్య విష్ణోర్లక్ష్మీః వక్ష్యత్యుత్తర

యన్ స్నేహాత్ భక్త్యైవానుజగామ న పిత్రాదినిర్దేశాత్ ౨౫ రామస్యదయితా ఇష్టా - భార్యానిరతిశయ ప్రేమాస్పదా- నిత్యం హితా- హితకారిణీ చ - జనకస్య కులే గృహేయజ్ఞగృహే జాతా ఆవిర్భూతా - దేవమాయేవ సుందోపసుందమోహనార్థం దైవైరుత్పాదితా సర్వోత్తమసౌందర్యాతిలోత్తమేవ - యద్వా - అసురవ్యామోహనార్థం అమృతవినియోగసమయే స్వనిర్మితా దేవస్య విష్ణోర్మాయావనితేవ - సర్వలక్షణసంపన్నా సాముద్రికశాస్త్రోక్త సర్వ స్త్రీలక్షణసంపన్నా - పురుషాణాం రామ ఉత్తమః నారీణాముత్తమావధూః స్త్రీ-సీతా లాంగలపద్ధతిః-తదుత్థత్వాత్సీతేతినిర్దిశ్యతే తి. జనకస్య కులే అన్వయే జాతా - యద్యప్యేషా అయోనిజైవ - తథాపి సీరధ్వజస్యదేవ

సర్వలక్షణసంపన్నా నారీణాముత్తమా వధూః,
సీతాప్యనుగతా రామం శశినం రోహిణీ యథా. ౨౭
పౌరైరనుగతో దూరం పిత్రా దశరథేన చ ౨౮
శృంగిబేరపురే సూతం గంగాకూలే వ్యసర్జయత్,

కాండే-'ఋతే మాయాం విశాలాక్షీం తవ పూర్వపరిగ్రహా' మితి-ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే - ఏవకారార్థే వా - సర్వలక్షణసంపన్నా సాముద్రికోక్తై స్సర్వై రుత్తమస్త్రీలక్షణై స్సంపన్నా - నారీణాముత్తమా, పూర్వోక్తసర్వప్రకారేణ సర్వస్త్రీశ్రేష్ఠా - పురుషోత్తమ రామానురూపనార్యుత్తమేత్యర్థః - వధూః దశరథస్నుషా - అచిరోఢా వా - 'అచిరోఢా వధూరి'తి వైజయంతీ-సీతా-సీతాలాంగలపద్ధతిః - తజ్జన్యత్వాత్తద్వ్యపదేశః - అనేనాయోనిజత్వోక్తేః దివ్యలోకవాసకాలిక సౌందర్యాన్యూనతోక్తా - అపిశబ్దేన - లక్ష్మణానుగతి స్సముచ్చీయతే-రామ మనుగతా నిరవధికసౌందర్యాకృష్ట హృదయతయానుగతవతీ - రోహిణీ యథా - యథాశబ్దఇవార్థః - 'యథాతథైవం సామ్యే' ఇత్యమరః. రోహిణీ నామ చంద్రస్యాసాధారణా పత్నీ 'వరిష్ఠా సర్వనారీణా మేషా చ దివి దేవతా,రోహిణీ న వినా చంద్రం ముహూర్తమపి దృశ్యత' ఇతి, న కేవలం రామసౌందర్యాకృష్టానుగతా కింతు కళంకినం రోహిణీవ పాతివ్రత్యస్వరూప ప్రయుక్తానుగతేత్యర్థః-అయమర్థోఽనసూయాసమక్షం వ్యక్తీభవిష్యతి ౨౭ రామభక్త్యతిశేషాల్లక్ష్మణసీతావత్ పౌరాణాం పరమా భక్తిరుక్తా-'పునర్విశ్లేషభీరుత్వం పరమా భక్తి రుచ్యత' ఇతి వచనాత్-పౌరైరిత్యనేన తద్దేశవాసఏవ రామభక్తిహేతు రిత్యుక్తం-పిత్రా దశరథేన చ-చ శబ్దోన్వాచయే - అల్పమనుగత ఇత్యర్థః-ఆద్వారం హి తేనానుగతం - పిత్రేత్యనేన పుత్రకృతవాత్సల్యాదనుగత ఇత్యుక్తం ౨౮. ఏవం పరత్వసౌలభ్యే దర్శితే అథ వాత్సల్యసౌశీల్యే దర్శయతి - శృంగిబేరపుర ఇతి ధర్మా ఆశ్రితవాత్సల్యసౌశీల్యే ఆత్మాస్వభావోయస్య స తథా ఆశ్రితవాత్సల్య సౌశీల్యస్వభావో రామః - శృంగిబేరపురే-శృంగిణః కృష్ణసారాదయః- తేషాం బేరాణి కృత్రిమశరీరాణి - 'ప్రతిచ్ఛందః ప్రతినిధి ర్బేరంచ ప్రతిరూపక' మితి వైజయంతీ వంచనేన సజాతీయ మృగగ్రహణార్థాని యస్మిన్ తచ్ఛృంగిబేరం-తథాత్వాత్తదాఖ్యే పురే - గంగాకూలే - శృంగిబేరపురసన్నిహితగంగాతీర ఇత్యర్థః - ఏతేన గంగాతీరత్వమాత్రేణ నోద్దేశ్యత్వం కింతు భక్తసేవితత్వేనేత్యుక్తం - సాకాశేతి నచాకశేతీ త్యాద్యభియుక్తోక్తేః - నిషాదాః ప్రతిలోమజాతివిశేషాః - 'నిషాదో మృగఘాతి స్యా'దితి వైజయంతీ- తేషామధిపతిరితి జాత్యాపకర్ష ఉక్తః - ప్రీణాతీతి ప్రియస్తం - స్వస్మిన్ ప్రీతిమంతమిత్యర్థః-గుహతి గోపయతి వంచయతి పరస్వమితి గుహః - ఇగుపధలక్షణః కప్రత్యయః-తం జాతితో వృత్తితో గుణతశ్చ హీనమపి స్వస్మిన్నానుకూల్యమాత్రేణాదరణీయత్వముక్తం - నిషాదాధిపతిమాసాద్యేత్యనేన సౌశీల్యముక్తం - మహతో మందైస్సహ నీరంధ్రేణ సంశ్లేషో హి సౌశీల్యం - ధర్మాత్మేత్యనేన మహత్త్వముక్తం - ఆసాద్యేత్య

యజనలాంగలపద్ధతావావిర్భూతత్వాద్దేవముక్తిః - అత ఏవాహ దేవమాయేవేతి - సేవ - అచింత్యోదయస్థితిలయా - దేవైరేవ స్వకార్యసిద్ధ్యాకాంక్షిభిః నిర్మితా ఆవిర్భావితా - యద్వా ఇవ శబ్ద ఏవార్థే - దేవేన భగవతా - ఆవిర్భావితా స్వమాయైవ - భగవతోఽనాద్యంత సర్వకార్యసహాయభూతా సహజశక్తిరేవ హి మాయా యత్తు తిలోత్తమాదివద్దేవమాయేవ స్థితేతి తన్న-నిర్మితపద వైయర్థ్యాపత్తేః ౨౭ అథ ధర్మాత్మా రామః పౌరైః పిత్రా దశరథేన చ దూరమనుగతః ౨౮. గంగాకూలే వర్తమానే శృంగిబేరపురే స్థితం నిషాదాధిపతిం - ప్రియమిష్టం - గుహమాసాద్య రామవిసర్జనార్థమా

గుహమాసాద్య ధర్మాత్మా నిషాదాధిపతిం ప్రియం ౨౯
గుహేన సహితో రామో లక్ష్మణేన చ సీతయా, ౨౯౪
తే వనేన వనం గత్వా నదీ స్తీర్త్వా బహూదకాః

త్రాభివిధివాచినా అర్థాన్నైరంతర్యముక్తం - శృంగిబేరపురే గుహమాసాద్యేత్యనేన దోషభోగ్యస్వ రూపం వాత్సల్యముక్తం - సూతః సుమంత్రం పారంపర్యేణానువర్తమానమపి వ్యసర్జయత్ - స్వార్థే ణిచ్ - సద్యః ప్రసూతవత్సవాత్సల్యాత్పూర్వవత్సం పరిహృగంత్యా ధేనోరివ వాత్సల్యాతిశయః ఉక్తః. ౨౯ స్వస్మిన్నాశాలేశమాత్రేణ జనితం గుహవిషయప్రేమాతిశయం దర్శయతి - రామః గుహేన సహితస్సన్ లక్ష్మణేన సీతయాచ సహితః - గుహసంధానానంతరమేవ లక్ష్మణసీతాభ్యాం నిత్యానపాయినీభ్యాం సాహిత్యమాసీత్ - తతః పూర్వం సిద్ధమపి నసత్ప్రాయమాసీదిత్యర్థః- యద్వా - దృష్టాంతార్థం లక్ష్మణసీతాసాహిత్యకథనం తాదృశం సౌహార్దం గుహేప్యాసీదితి భావః - సహితః సంహితః - సమోహితతతయోరితి మలోపః - సః రామః - లక్ష్మణేన సీతయా చ సహ-గుహేన-హితః ప్రహితః - గంగాంతాశిత ఇత్యప్యాహుః తన్నిశ్లోకే ౨౯౪. తే వనేనేతి శ్లోకద్వయమేకాన్వయం తే రామాదయస్త్రయ ఇత్యనేన గుహనివర్తనం ద్యోతితం-వనేన వనం గత్వా - వనాద్వనం గత్వా - పంచమ్యర్థే తృతీయా-హేతౌ తృతీయా వా - అనేన నూతన వనావలోకనకుతూహలం నగరప్రవేశస్య స్వాధికారవిరుద్ధత్వం చ ద్యోత్యతే - యద్వా - అవనేన వనం గత్వా - అన్యోన్యరక్షణేన వనం గత్వేత్యర్థః-వక్ష్యతి- అగ్రతో గచ్ఛ సౌమిత్రే సీతా త్వామనుగచ్ఛతు, పృష్ఠతోహం గమిష్యామి త్వాం చ సీతాం చ పాలయన్ అన్యోన్యస్యేహ నో రక్షా కర్తవ్యా పురుషర్షభే'తి యద్వా-అవనేన పితృవచనపరిపాలనేన హేతునా-వనం గత్వా-అవనేన లోకరక్షణేన హేతునావా - రావణాదిదుష్టనిబర్హణముఖేన లోకరక్షణార్థం హి తేషాం వనగమనం - యద్వా - తేవృ దేవన ఇతి ధాతోర్ల్యుట్ - తేవనేన - దేవనేన-లీలయా - అనాయాసేనేత్యర్థః - మృగయా క్రీడనేనవా - అనయైవ వ్యుత్పత్త్యా తేవనం పాదసంచార ఇతి లభ్యతే - సూతవిసర్జనానంతరం రథాదవరుహ్య పాదసంచారేణ వనం గత్వేత్యర్థః - యద్వా అవనేన సహ వనం గత్వా-మధ్యే మధ్యే స్థలప్రదేశం వనం చ గత్వేత్యర్థః - వనేన జలేన సహితం వనం-న తు మరుకాంతారమితి వార్థః - 'పయః కీలాలమమృతం జీవనం భువనం వన' మిత్యమరః-బహూదకాః విపులోదకాః - అధికోదకా వా-'విపులానేకయోర్బహు' రితి వైజయంతీ - నావార్యా ఇత్యర్థః- నదీః గంగాం తీర్త్వా ఉత్తీర్య - గంగానదీనామితి నగీముఖ్యత్వాత్ నిరుపపదనదీశబ్దేన గంగోచ్యతే - జాత్యాఖ్యాయామేకస్మిన్ బహువచనమన్యతరస్యామితి బహువచనం - పూజాయాం బహువచనం వా - అదితిః పాశానితివదవయవ బహుత్వాభిప్రాయేణ వా - బహువచనం - అత్ర అగ్నిహోత్రం జుహోతి యవాగూం పచతీతివదర్థక్రమేణ నదీస్తీర్త్వా వనం గత్వేతి యోజనీయం- యద్వా-అపూర్వకాలేపి క్త్వా ప్రత్యయః ఆస్యం వ్యాదాయ స్వపితీతివత్ -యద్యప్యాస్యం వ్యాదాయ స్వపితి సమ్మీల్య హసతీత్యుపసంఖ్యానమితివార్తికే స్థలద్వయమేవోపాత్తం - తథాపి న్యాసకృతాపరావరయోగే చేతి పూర్వసూత్రే చకారాత్సర్వత్రాయం ప్రయోగస్సంభవతీత్యుక్తం - య

గతం - గంగాకూలే వ్యసర్జయత్ అత్యజత్. తి గుహమాసాద్య గుహేన లక్ష్మణేన సీతయా చ సహితో రామః - సుమంత్రం వ్యసర్జయదితి శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ౨౯౪. తేవనేనేతి తేవనం పాదచారణమితి సంప్రదాయః - తే త్రయః - తేవనేన పాదచారేణ వనం గత్వా బహూదకానదీస్తీ

చిత్రకూట మనుప్రాప్య భరద్వాజస్య శాసనాత్,
రమ్యమావసథం కృత్వా రమమాణా వనే త్రయః
దేవగంధర్వసంకాశా స్తత్ర తే న్యవసన్ సుఖం, ౩౦।

ద్వా - తేవనేనేత్యనేన గంగాతరణమర్థసిద్ధం - నదీశబ్దో యమునాపరః - యద్వా - నదీః గంగా యమునామందాకినీః-మందాకినీ నామ చిత్రకూట పరిసరే పరిసరంతీ స్రవంతీ-సౌకర్యాయ యుగప దుక్తం యద్వా-పూర్వార్ధే సరామో లక్ష్మణేన సీతయా చ సహ గుహేన హితః ప్రహితః-సీతాలక్ష్మణ రామాః గుహేన గంగాం తారితా ఇత్యర్థః - అతః పాదసంచారేణ వనగమన ముత్రోక్తం - భర ద్వాజస్య శాసనాచ్చిత్రకూట మనుప్రాప్య - ప్రజాభరణాల్లో భరద్వాజః ఇత్థం నిరుక్తమృగారణ్యే- 'ఏషఏవ బిభ్రద్వాజః ప్రజా వై వాజస్తా ఏష బిభర్తి యద్బిభర్తి తస్మాద్భరద్వాజ ఇత్యాచక్షత'ఇతి-య ద్వా - వాజం రేతః వాజీకరణమిత్యాదౌ తథా ప్రయోగాత్ - బిభ్రద్వాజం భరద్వాజః - నిత్య బ్రహ్మచారీత్యర్థః - 'భరద్వాజో హ త్రిభిరాయుర్భిర్బ్రహ్మచర్యమువాస'ఇతిశ్రుతేః, తస్య శాసనాత్ నియమనాత్ చిత్రకూటే భవద్భిః స్థాతవ్యం తస్యైవమేష మార్గ ఇత్యేవంరూపాత్-అను సదృశం- 'పశ్చాత్సదృశయో రను'ఇత్యమరః, రాజకుమారాణాం స్వేషామనుచిత మిత్యర్థః-'సుభగ శ్చిత్రకూటో సౌ గిరిరాజోపమో గిరిః, యస్మిన్ వసతి కాకుత్స్థః కుబేర ఇవ నందన' ఇతి వక్ష్యతి-పశ్చాద్భాగే వా - చిత్రాణి ఆశ్చర్యావహాని కూటాని శిఖరాణి యస్యాసౌ చిత్రకూటః - తం - 'ఆశ్చర్యాలేఖ్య యోశ్చిత్ర' మిత్యమరః - ప్రాప్య గత్వా-రమ్యం రమణీయం-జలరామణీయక స్థలరామణీయకాది యుక్తం - ఆవసథం పర్ణశాలారూపం గృహం-'ధిష్ణ్యమోకో నివసనం స్థానావసథవాస్తుచే'త్యమరః- కృత్వా నిర్మాయ అత్ర పర్ణశాలానిర్మాణే లక్ష్మణస్య సాక్షాత్కర్తృత్వం ఇతరయోస్తు ఉచితదేశప్ర దర్శనాదినా ప్రయోజక కర్తృత్వం-సమానకర్తృకయోః పూర్వకాల ఇత్యత్ర సూత్రే గ్రహైకత్వవ దుద్దేశ్యగతత్వేన ద్విత్వస్యావివక్షితత్వాదనేకక్రియాస్వపి క్త్వా ప్రత్యయస్సంభవతీతి న్యాసకా రోక్తేః క్త్వా ప్రత్యయబాహుల్యం-తత్ర వనే చిత్రకూటోపాంతవనే-రమమాణాః లీలారసమనుభవంత స్సంతః - సీతారామయోః పుష్పాపచయసలిలక్రీడాదికం రతిః-'వైదేహీ రమసే కచ్చిచ్చిత్రకూటే మయా సహ, పశ్యంతీ వివిధాన్ భావాన్మనోవాక్కాయసంగతా' నితి హి వక్ష్యతి - లక్ష్మణస్య తు విశిష్టవిషయకైంకర్యలాభజా ప్రీతిః - వక్ష్యతి - 'భవాంస్తు సహ వైదేహ్యా గిరిసానుషు రంస్యతే, అహం సర్వం కరిష్యామి జాగ్రత స్స్వపతశ్చ త' ఇతి, త్రయో రమమాణా ఇత్యనేన ఆనందహేతు భేదేప్యానందాంశే తౌల్యముచ్యతే - పరమం సామ్య ముపైతి భోగమాత్ర సామ్యలింగాచ్చేతి వత్ - రమమాణా ఇతి వర్తమాన నిర్దేశేన నైరంతర్య ముక్తం - వర్తమానార్థకస్యాప్యస్యావసన్నితి భూతప్రత్యయాంతవిశేషణత్వం ధాతుసంబంధే ప్రత్యయా ఇత్యనుశాసనా దగ్నిష్టోమయాజీపుత్ర స్తే భవితేతివత్సంభవతి-అతఏవ దేవగంధర్వసంకాశాస్సంతః - దేవగంధర్వామనుష్యగంధర్వేభ్యో౽ధికానందాః - యద్వా - దేవీ చ దేవశ్చ దేవౌ లక్ష్మీనారాయణౌ - పుమాన్ స్త్రియేత్యేకశేషః - గానం ధారయతీతి గంధర్వః - ఏతత్సామగాయన్నాస్త ఇత్యుక్తస్సర్వదా సామగానపరో ముక్తః దేవౌ చ గంధర్వశ్చ దేవగంధర్వాః - తత్సదృశా దేవగంధర్వసంకాశాః - నిభాదిత్వా దుత్తరపద

ర్త్వా అను పశ్చాత్ భరద్వాజస్య శాసనాత్ చిత్రకూటం ప్రాప్య - రమ్యమావసథం కృత్వా పర్ణ శాలాం కృత్వా తత్ర రమమాణా దేవగంధర్వసంకాశాస్సుఖం న్యవసన్నితి యోజనా తి తే సీతారామ లక్ష్మణాః వనేన పురోవర్తిప్రాప్తవనద్వారేణాపరం వనం గత్వా - యద్వా - తేవనం పాదసంచారః.

చిత్రకూటం గతే రామే పుత్రశోకాతుర స్తథా
రాజా దశరథస్స్వర్గం జగామ విలపన్ సుతం, ౩౨
మృతే తు తస్మిన్ భరతో వసిష్ఠప్రముఖైర్ద్విజైః
నియుజ్యమానో రాజ్యాయ నైచ్ఛద్రాజ్యం మహాబలః, ౩౩

భూతా ఏవ సంతస్సదృశవచనాః - తథాహామరః - 'స్యురుత్తరపదే త్వమీ-'నిభ సంకాశ నీకాశ ప్రతీకాశోపమాదయ' ఇతి తే-తఏవ సంతః-సాకేతవాసిన ఏవ సంతః-సుఖం న్యవసన్-వక్ష్యతి- సుర మ్యమాసాద్య తు చిత్రకూటం నదీం చ తాం మాల్యవతీం సుతీర్థాం, ననంద రామో మృగపక్షిజుష్టాం జహౌ చ దుఃఖం పురవిప్రవాసా'దితి, యద్వా-త ఏవ సంతః వనవాసిన ఏవ సంతః - నాగరికా అపి చిరంవనచరా ఇవావసన్నిత్యర్థః - ముఖగ్లాన్యాదిభిస్తేషాం వైదేశికత్వగంధోఽపి నాజ్ఞాయతేతి భావః- సుఖం యథా భవతి తథా న్యవసన్-కదాచిదపి దుఃఖలేశోఽపి నాన్వభావీత్యర్థః-అత్ర క్రియాభేదా త్తచ్ఛబ్దద్వయ ప్రయోగ ఇత్యప్యాహుః-తే తీర్త్వా జగ్మురితి క్రియా పదమధ్యాహృత్య కేచిద్యోజ యంతి - అత్ర దేవగంధర్వసంకాశా ఇతి పదగతేనోపమాలంకారేణ కించిద్వస్తు ధ్వన్యతే - య స్తావత్ స్వరూపజ్ఞానపూర్వకం భగవత్యనురక్తో భవతి తం భగవాన్ దేవ్యా సమాగత్య దివ్యం విమానమారోప్యాతివాహికగణైస్సత్కార్య విరజాం తీర్త్వా తిల్యకాంతార మాసాద్యామానవే నానుజ్ఞాప్య దివ్యలోకే మహామణిమంటప ముపేత్య దివ్యసింహాసనారూఢః శ్రియా సహ మోదమా నస్తద్రచితసర్వదేశసర్వకాలసర్వావస్థోచితసకలవిధకైంకర్యోస్మై స్వానందసమమానందం దత్వా తేన సహ యావత్కాలమాస్త ఇతి తన్నిష్కర్షః ౩౧ ఏవం లక్ష్మణస్య భగవచ్ఛేషత్వవృత్తిం ప్రతి పాద్య భరతస్య పారతంత్ర్యవృత్తిం దర్శయతి-మృతే తు తస్మిన్నిత్యాదినా తదుపోద్ఘాతత్వేనాహ- చిత్రేతి. రామే చిత్రకూటం తథా ఉక్తప్రకారేణ గతే సతి - దశరథో రాజా-పుత్రశోకేన పుత్రా దర్శనజదుఃఖేన ఆతురః పీడితస్సన్ - సుతముద్దిశ్య హాసుతేత్యేవం విలపన్ ప్రలాపం కుర్వన్ స్వర్గం జగామ ౩౨ మృతేత్వితి తస్మిన్ దశరథే మృతే సతి - స్వర్గప్రాప్తిరపి నశ్వరత్వే నానుపాదేయేతీత్యుక్తం - మహాబలః రాజ్యభరణసమర్థః - అత ఏవ భరతః ఇతి రాజ్యస్య భరణాదిత్యుక్తరీత్యా భావజ్ఞేన వసిష్ఠేన భరత ఇతి కృతనామా - వసిష్ఠప్రముఖైర్ద్విజైః వసి ష్ఠాదిభిర్బ్రాహ్మణైః - రాజ్యాయ రాజ్యం కర్తుం నియుజ్యమానః - క్రియార్థోపపదస్య కర్మణి స్థానిన ఇతి చతుర్థీ - రాజ్యం రాజత్వం - యే చాభావకర్మణోరితి ప్రతిషేధాదనోన ప్రకృతి భావః - నైచ్ఛత్ నాభ్యలషత్ మహాబల ఇత్యనేన సత్యామేవ శక్తౌ స్వరూపవిరుద్ధత్వా ద్రాజ్యం నాంగీచకారేత్యవగమ్యతే - అతఏవ వక్ష్యతి - 'రాజ్యం చాహం చ రామస్య ధర్మం వక్తు మిహా ర్హసి, విలలాప సభామధ్యే జగర్హే చ పురోహితం, కథం దశరథాజ్జాతో భవేద్రాజ్యాపహారక' ఇతి. ౩౩ సజగామేత్యర్థమేకం వాక్యం వీర్యేణ యుక్తో వీరః - వీర్యం అత్ర శత్రుభూతరాగాది జేతృత్వం - విషయానాకృష్టచిత్త ఇత్యర్థః - యద్వా - 'ఏభిశ్చ సచివైస్సార్థం శిరసా యాచితో

---

౩౧ రామే చిత్రకూటం గతే సతి తదా పుత్రశోకాతురో రాజా పుత్రం స్మృత్వా విలపన్ పరి దేవనం కుర్వన్నేవ స్వర్గం జగామ త తథా పుత్రశోకాతురః అనిర్వాచ్య పుత్రవియోగజన్యశోక పీడితః. ౩౨. తస్మిన్ దశరథే మృతే భరతస్తు వసిష్ఠాదిభిః రాజ్యాయ నియుజ్యమానః మహాబలః రాజ్యం కర్తుం సమర్థః - సౌభ్రాత్రా ద్రాజ్యం నైచ్ఛత్. తి గతేత్వితి తస్మిన్ దశరథే - గతే లోకాంతరంగతే సతి ౩౩. సజగామేతి వీరః వీర్యేణయుక్తః - అత్ర వీర్యం నామ అంతశ్శత్రు

సజగామ వనం వీరో రామపాదప్రసాదకః ౩౪
గత్వా తు సుమహాత్మానం రామం సత్యపరాక్రమం,
అయాచద్భ్రాతరం రామ మార్యభావపురస్కృతః ౩౫
త్వమేవ రాజా ధర్మజ్ఞ ఇతి రామం వచోఽబ్రవీత్, ౩౬
రామోఽపి పరమోదారస్సుముఖస్సుమహాయశాః

మయా, భ్రాతుశ్శిష్యస్య దాసస్య ప్రసాదం కర్తుమర్హసీ' త్యుక్తరీత్యా - చతురంగబలసహిత స్సభరతః - రామపాదప్రసాదకః- పాదశబ్దః 'పూజ్యవాచీ - 'పూజ్యే తు పాదనామాంక'ఇత్యమరః ప్రసాదకః - తుమున్ ణ్వులౌ క్రియాయాం క్రియార్థాయామితి ణ్వుల్ -పూజ్యం రామం ప్రసాదయితుమిత్యర్థః - యద్వా - రామచరణయోః ప్రసాదకః - రామస్యైవ ప్రసాద్యత్వేపి పాదయోః ప్రసాద్యత్వోక్తిశ్శేషభూతవ్యవహారానుసారేణ - రాజానం ద్రష్టుమితి వక్తవ్యే రాజపాదౌ ద్రష్టుమితి హి భృత్యజనో వ్యవహరతి - వనం జగామ ప్రాప - వస్తుతో రామస్య కోపాభావేపి భరతాయ రాజ్యం దత్తమితి బుద్ధిం నివర్తయితుమిత్యర్థః - పూజితా మామికా మాతా దత్తం రాజ్య మిదం మమ తద్దదామి పునస్తుభ్యం యథా త్వమదదా మమ ౩౪ గత్వాత్వితి అత్ర స ఇత్యనుషజ్యతే సః ఆర్యభావపురస్కృతః పురస్కృతార్యభావః-ఆహితాగ్న్యాదిత్వాత్పరనిపాతః యద్వా - ఆర్యభావేన స్వస్యార్యభావేన పురస్కృతః పూజితః ఉచితమనేన క్రియత ఇతి శ్లాఘిత ఇత్యర్థః - 'పూజితస్స్యాత్పురస్కృత' ఇతి బాణః, తథావిధస్సన్ సుమహాత్మా అంతఃకరణం యస్య తం సుమహాత్మానం స్వతః ప్రసన్నహృదయమిత్యర్థః - సత్య పరాక్రమం సత్యే పరాక్రమో ఽప్రచ్యుతత్వం యస్య తం రామం-గత్వా తు ప్రాప్య - తు విశేషోస్తి - తస్యాగ్రతస్స్థితిరేవాలం యాచన మతిరిచ్యత ఇతి భావః - భ్రాతరం రామ మయాచత్ ప్రార్థయామాస - స్వాభీష్టమితి శేషః - యాచేర్ద్వికర్మకత్వాత్ స్వరితేత్త్వాదుభయపదీ- క్రియాభేదా ద్రామశబ్దస్య న పునరుక్తతా. ౩౫ స్వాభీష్టమేవాహ - త్వమేవేతి ధర్మజ్ఞః జ్యేష్ఠే విద్యమానే న కనిష్ఠో రాజ్యమర్హతీతి ధర్మం జానన్ త్వమేవ రాజా-నాన్య ఇతి రామం వచోఽబ్రవీత్ - అకథితం చేతి ద్వికర్మకత్వం. ౩౬. నను భరతకృతా ప్రపత్తిః కుతో నాఫలత్ అధికార వైగుణ్యాద్వా - శరణ్య వైగుణ్యాద్వా - నాద్యః అపేక్షాతిరిక్తస్యాభావాత్ - నాంత్యః తస్య సర్వగుణ పరిపూర్ణత్వాదిత్యాశంక్య ప్రబల ప్రతిబంధకస్య ప్రారబ్ధస్య సద్భావాన్నసా ఫలితేత్యాహ - రామోపీతి అపిశబ్దః ప్రతివిశేషణ మన్వేతి - రామోపి రమయతీతి వ్యుత్పత్త్యా స్వరూపరూపగుణై రాశ్రిత చిత్తరంజన స్వభావోపి -

---

భూతరాగాది జేతృత్వం - విషయానాకృష్టచిత్త ఇత్యర్థః - రామపాదప్రసాదకః - పాదశబ్దః పూజ్యవాచీ - పూజ్యం రామం ప్రసన్నం కర్తు మిత్యర్థః ౩౪ గత్వేతి రామ మభిరామం రామం - ఆర్యభావపురస్కృతః వినయపురస్కృతస్సన్ - సుమహాత్మా సుశోభనః మహానాత్మా అంతఃకరణం యస్యతం అయాచత్ - స్వాభిలషిత మితిశేషః - సత్సుకార్యవతాం పుంసా మలమేవాగ్రతస్స్థితి రితిన్యాయేన సతా మగ్రతో స్థానమాత్రేణ స్వాభిప్రాయే నివేదితేపి దైన్యప్రఖ్యాపనార్థం పునరయాచ దితిభావః ౩౫ అభిలషిత మేవాహ - త్వమేవేతి. ధర్మజ్ఞః సర్వగుణశ్రేష్ఠే జ్యేష్ఠే సతి కనిష్ఠస్య రాజ్యార్హతా నాస్తీత్యముం ధర్మం త్వమేవ జానాసి-అతః త్వమేవ రాజేతి రామం వచోఽబ్రవీదితి సంబంధః. ౩౬ రామోపీతి రామోపి రమయతీతి వ్యుత్పత్త్యా స్వరూపగుణైరాశ్రితచిత్తరంజకత్వస్వభావోపి - సుముఖః అర్థిజనలాభేన ప్రసన్నముఖః పరమోదారః యాచ

నచైచ్ఛత్పితురాదేశాద్రాజ్యం రామో మహాబలః, ౩౬
పాదుకే చాస్య రాజ్యాయ న్యాసం దత్వా పునఃపునః
నివర్తయామాస తతో భరతం భరతాగ్రజః, ౩౭
సకామ మనవాప్యైవ రామపాదావుపస్పృశన్

పరమోదారోపి స్వపర్యంతాపేక్షితార్థప్రదోప - య ఆత్మదా బలద ఇతి శ్రుతేః - సుముఖోపి అర్థిజనలాభేన ప్రసన్నముఖోపి - సుమహాయశా అపి - నహ్యర్థినః కార్యవశాదుపేతాః కకుత్స్థవంశే విముఖాః ప్రయాంతీత్యుక్తరీత్యా ప్రసిద్ధకీర్తిరపి - మహాబాహురపి ఆశ్రితమనోరథపరిపూరణనిపుణోపి - రామః - పితురాదేశాద్బలవత్ప్రతిబంధకాన్నైచ్ఛత్ - చకారా త్తదవసానేత్వైచ్ఛదిత్యర్థః ఆదేశో నియోగః ౩౬ సర్వథా ప్రవర్తేరెవ్యఫల్య మనుచిత మితి యావత్ప్రతిబంధకానివృత్తిఫలప్రతినిధిం దిశతి స్మేత్యాహ పాదుకే చేతి చస్త్వర్థః-కింతు భరతాగ్రజః ఫలప్రదానోచితసంబంధశీలః-రాజ్యాయ రాజ్యం కర్తుం-క్రియార్థోపపదస్య కర్మణి స్థానిన ఇతి చతుర్థీ-అస్య భరతస్య పాదుకే న్యాసం స్వప్రతినిధిం దత్వా-రామపాదుకే రాజ్యం కురుతః అహం తయోః పరిచారక ఇతి భావయేతి దత్వేత్యర్థః పునః పునర్భరతం తస్మాద్దేశాన్నివర్తయామాస - పునఃపున రిత్యనేన భరతస్య రామవిరహాసహిష్ణుత్వం ద్యోత్యతే స్వార్థత్వనివృత్తిపూర్వక పరస్వత్వాపాదన రూపత్వాభావాన్న చతుర్థీ - కింతు సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ ౩౭ అథ ప్రసన్నస్య యావత్ప్రారబ్ధనివృత్తిశేషిణి వృత్తిం దర్శయన్నాహ - సకామమితి సభరతః - కామం రామకైంకర్యమనోరథం-అప్రాప్యైవ రామపాదౌ రామస్య పాదుకే - పాదశబ్దః పాదుకోపలక్షకః - ఉపస్పృశన్ ప్రత్యహం సేవమానస్సన్ రామాగమనకాంక్షయా కదా రామ ఆగమిష్యతీతి ప్రత్యాశయా - చతుర్దశవర్షరూపప్రతిబంధకముత్తీర్య కదా రామకైంకర్యం లప్స్యే ఇతి మనోరథమభివర్ధయన్నిత్యర్థః-రామరహితతన్నివాసస్యాతిదుఃఖావహతయా అయోధ్యాం విహాయ - నందిగ్రామే నందిగ్రామాఖ్యే అయోధ్యాసన్నిహితే క్వచిద్గ్రామే - రాజ్యమకరోత్ తదాజ్ఞాకైంకర్యమకరోత్ - పర

కాభీష్టప్రదాననిరతః - మహాయశాః - 'నహ్యర్థినః కార్యవశాదుపేతాః కకుత్స్థవంశే విముఖాః ప్రయాంతీ'తి విష్ణుపురాణోక్త ప్రకారేణ ప్రసిద్ధకీర్తిస్సన్నపి - మహాబలః ఏకశరవిమోచనేన సకలరాక్షసనిరసనసమర్థః - అపిశబ్దః సర్వత్ర సంబధ్యతే - ఏవం భూతోపి రామః - పితురాదేశాన్నియోగాత్ - రాజ్యం నైచ్ఛదితి యోజనా - పితుర్వచనగౌరవాత్ భరతేనార్థితం రాజ్యాభిషేకం నైచ్ఛదిత్యర్థః ౩౬ పాదుకే చేతి భరతాగ్రజః - అస్య భరతస్య - రాజ్యాయ రాజ్యం కర్తుం - అహల్యాదృష్టవైభవపాదస్పృష్టే పాదుకే న్యాసరూపేణ దత్వా - బహువిధైః సాంత్వైః పునర్భరతం నివర్తయామాసేతి సంబంధః - రాజ్యస్య నిక్షేపరూపతయా స్వత్వనివృత్తిపూర్వక పరస్వత్వాపాదన విషయత్వాభావాచ్చతుర్థ్యా అప్రసక్తే రస్యేతి సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ తిలకం. అస్య భరతస్య - రాజ్యాయ రాజ్యరక్షణ సామర్థ్యం లబ్ధుం - పాదుకే న్యాసరూపేణ దత్వా పునఃపునః ప్రతినివృత్తిం యాచమానం భరతం - చతుర్దశసమానంతరం సర్వథా ప్రతినివర్తితవ్యమిత్యభ్యుపేత్య - నివర్తయామాస - అస్యేతి రాజ్యాపేక్షయా షష్ఠీ - దత్వేత్యత్ర అస్మై ఇత్యర్థలభ్యం-దత్వేత్యన్వయేపి సంప్రదానస్య శేషత్వవివక్షయా షష్ఠీత్యన్యే - యత్తు నిక్షేపే ముఖ్యదానాభావాన్న చతుర్థీ దత్వేత్యన్వయేపీతి తన్న - ఖండికోపాధ్యాయః తస్మై చపేటాం దదాతీతి మహాభాష్యప్రయోగవిరోధాత్. ౩౭ సకామమితి సభరతః - కామం అభిషేకార్థం రామప్రత్యానయన

నన్దిగ్రామేఽకరో ద్రాజ్యం రామాగమనకాంక్షయా, ౩౯
గతేతు భరతే శ్రీమాన్ సత్యసంధో జితేంద్రియః.
రామ స్తు పునరాలక్ష్య నాగరస్య జనస్యచ,
తత్రాగమన మేకాగ్రో దండకాన్ ప్రవివేశహ ౪౦
ప్రవిశ్య తు మహారణ్యం రామో రాజీవలోచనః,

స్తైపదేన స్వస్య తస్మిన్ ఫలత్వనివృత్తిరవగమ్యతే ౩౯ అయోధ్యాకాండప్రతిపాద్యపితృవచనపరిపాలనసిద్ధిం నిగమయన్నుత్తరకాండార్థం ప్రస్తౌతి - గతే త్వితి అర్ధత్రయమేకం వాక్యం - భరతే గతే తు - విశేషస్తు - తమేవాహ - శ్రీమాన్ ప్రతిజ్ఞాభంగభయజనితవిషాదవిగమాదుత్పన్నకాంతివిశేషః - సత్యసంధః భరతనిర్బంధేనాప్యవిచాల్యప్రతిజ్ఞః - సంధా ప్రతిజ్ఞామర్యాదేత్యమరః- జితేంద్రియః మాతృభరతాదిప్రార్థనావ్యాజే సత్యపి రాజ్యభోగలౌల్యరహితః - రామః - నగరే భవో నాగరః - తత్రభవ ఇత్యణ్ - తస్య జనస్య - తత్ర చిత్రకూటే-పునరాగమన మాలక్ష్య ఆలోచ్య-చకారాదృషివిప్రకారదర్శనాచ్చ - తత్ప్రదేశం విహాయ - ఏకాగ్రః పితృవచనపరిపాలనే దత్తావధానః-విరోధిభూయిష్ఠదేశత్వేన సావధానో వా - దండకాన్ ప్రవివేశ - హేతి విషాదే - 'ఏకసర్గోనన్యవృత్తిరేకాగ్రైకాయనావపీ'తి వైజయంతీ. సీతాలక్ష్మణయోశ్చ ప్రవేశోర్థసిద్ధః- దండకస్య రాజ్ఞో జనపదో దండకః - తస్య నివాస ఇత్యణ్-జనపదే లుబితి లుప్ - శుక్రశాపేన వనతాం ప్రాప్తః కుత్సాయాం కప్-అవాంతరవనబహుత్వాద్బహువచనం-ఉక్తంచోత్తరకాండే-'శప్తో బ్రహ్మర్షిణా తేన పురా వై దండకో హతః, తతః ప్రభృతి కాకుత్స్థ దండకారణ్యముచ్యతే, తపస్వినః స్థితా యత్ర జనస్థాన మతోఽభవ'దితి - దండకామితి పాఠే- దండకో నామ రాజాస్యా మటవ్యామస్తీతి దండకా-అర్శ ఆదిభ్యోజిత్యచ్ప్రత్యయః - తతష్టాప్ - క్షిపకాదిత్వాన్నేత్వం - ఏవమయోధ్యాకాండవృత్తాంతసంగ్రహేణ పితృవచనపరిపాలనరూపసామాన్యధర్మః శేషభూతస్య శేషివిషయకైంకర్యవృత్తిః ప్రపన్నస్య భగవత్పారతంత్ర్యం చ దర్శితం - శత్రుఘ్నవృత్తాంతప్రదర్శనేన తస్య భాగవతపారతంత్ర్యం చ సూచితం ౪౦ అథ బ్రాహ్మణేషు విశిష్యసత్యప్రతిజ్ఞత్వప్రతిపాదనపర మారణ్యకాండవృత్తాంతం సంగృహ్ణాతి - ప్రవిశ్యత్విత్యాదినా రామోమహారణ్యం ప్రవిశ్య - తు విశేషస్తు - తమాహ - రాజీవలోచనః అపూర్వసంస్థానవిపినవిలోకనజనితకుతూహలేన వికసితనయనారవిందస్సన్-తేనైవోత్సాహేన విరాధం రాక్షసం హత్వా-తద్వననముపహారీకృత్య-శరభంగం దదర్శ-హేత్యైతిహ్యే - తదనుజ్ఞయా సుతీక్ష్ణం - చాపిత్యేకనిపాతస్సముచ్చ

లక్షణం మనోరథమనవాప్యైవ - నందిగ్రామే రామపాదౌ రామపాదుకే - అనుదినముపస్పృశన్ నమస్కుర్వన్ - రామాగమనకాంక్షయా నందిగ్రామే స్థిత్వా - రాజ్యమకరోత్ పాలయామాస ౩౯ గతేత్వితి భరతే గతే సతి - శ్రీమాన్ సర్వాతిశయకాంతిమాన్ - సత్యసంధః సత్యప్రతిజ్ఞః జితేంద్రియః రాజ్యభోగలౌల్యరహితః - రామస్త్వితి - నాగరస్య జనస్య అయోధ్యావాసినో జనస్య చశబ్దాద్భరతస్య చ-తత్ర చిత్రకూటే పునరాగమనమాలక్ష్య - పితుర్వచనపరిపాలనే ఏకాగ్రచిత్తస్సన్ - దండకాన్ దండకాఖ్యవనం ప్రవివేశ - అవాంతరవనబాహుళ్యాద్బహువచనం హేతిప్రసిద్ధౌ. ౪౦ ప్రవిశ్య తు మహారణ్యమిత్యారభ్య ఆరణ్యకాండకథాసంగ్రహః క్రియతే - తుశబ్దోఽవధారణే - రాజీవలోచనో రామః - రాజీవలోచనవిశేషణం రామస్య మహావనప్రవేశసంభావితరాక్షసయుద్ధారంభార్జితం హర్షం ద్యోతయతి - మహారణ్యం దండకాఖ్యం

విరాధం రాక్షసం హత్వా శరభంగం దదర్శహ,
సుతీక్ష్ణం చాప్యగస్త్యం చ అగస్త్యభ్రాతరం తథా ౪౧౫
అగస్త్యవచనాచ్చైవ జగ్రాహైంద్రం శరాసనం,
ఖడ్గం చ పరమప్రీత స్తూణీ చాక్షయసాయకౌ ౪౨౫
వసత స్తస్య రామస్య వనే వనచరై స్సహ,

యార్థకః-అగస్త్య మగస్త్యభ్రాతరంచ దదర్శ-తథేతి సముచ్చయే - అగస్త్యభ్రాతా సుదర్శనాఖ్యః-తదుక్తం సనత్కుమారసంహితాయామగస్త్యేన-యవీయానేష మే భ్రాతా సుదర్శన ఇతి స్మృత ఇతి - కుంభసంభవస్యాగస్త్యస్య భ్రాతా సహ పోషణాదితి బోధ్యం - అగస్త్యం చాగస్త్యభ్రాతర మిత్యత్ర సంధికార్యాభావో వాక్యసంహితాయా అనిత్యత్వాత్-తధోక్తం-'పదేషు సంహితా నిత్యా నిత్యా ధాతూపసర్గయోః, నిత్యా సమాసే వాక్యే తు సా వివక్షా మపేక్షత'ఇతి. తస్మిశ్లోకే విరాధవధానంతరమేవ శరభంగాదిదర్శనోక్త్యా విరాధవధస్య శరభంగాదిదర్శనే-'రిక్తహస్తేన నోపేయాద్రాజానం దైవతం గురు'మిత్యుక్తముపాయనత్వం వ్యజ్యతే ౪౧౫ అగస్త్యేతి అత్ర రామ ఇత్యనుషజ్యతే-రామః పరమప్రీతస్సన్ జగదేకవీరస్య స్వస్య సదృశాయుధజాలలాభాద్భృశం సంతుష్టస్సన్ అగస్త్యవచనాదేవ న తు స్వాభ్యర్థనాత్-ఐంద్రం ఇంద్రేణ దత్తం - తస్యేదమితి సంబంధసామాన్యే అణ్-దత్తో మమ మహేంద్రేణేతి వక్ష్యమాణత్వాత్ ఇదం శరాసనాదిత్రయసాధారణం విశేషణం-శరా అస్యంతే క్షిప్యంతేఽనేనేతి శరాసనం ధనుః-తచ్చ ఖడ్గం చ అక్షయసాయకౌ సమరసీమని సహస్రశో వినియోగేప్యక్షయశరౌ-తూణీనిషంగౌ-జగ్రాహ స్వీకృతవాన్-వచనాజ్జగ్రాహేత్యనేన ఖడ్గాదికమగస్త్యే న స్పృష్టవాన్-కింతు నిర్దిష్టానిత్యుచ్యతే ౪౨౫ ఏవంవిరోధినిరసనానుకూల్యదర్శనలబ్ధావసరమునిజనాభ్యర్థనమాహ-వసతఇతి వనే శరభంగవనే-తస్య వసతః-తస్మిన్ వసతీత్యర్థః-షష్ఠీ చేతి యోగవిభాగాద్యస్య చ భావేన భావలక్షణమిత్యస్మిన్నర్థే షష్ఠీ-యద్వా -షష్ఠ్యర్థసంబంధసామాన్యస్య ఉక్తవిశేషేపర్యవసానం శరభంగాశ్రమే రామమభిజగ్ముశ్చ తాపసా ఇతి వక్ష్యమాణత్వాచ్చ శరభంగవన ఇతి సిద్ధం - సర్వేవైఖానసవాలఖిల్యాదయఋషయశ్శరభంగాశ్రమవాసినః వనచరైశ్చిత్రకూటపంపావనప్రభృతివనవాసిభిస్సహ - వక్ష్యతి - 'పంపావననివాసానా మనుమందాకినిమపి, చిత్రకూటాలయానాం చ క్రియతే కదనం మహ'దితి, యద్వా-వనచరైస్సహ వనే వసతస్తస్య-షష్ఠీ చానాదర ఇత్యనాదరే షష్ఠీ-సవిశేషణే హీతి న్యాయేన తస్య వనే వాసమనాదృత్యేత్యర్థః-వక్ష్యతి హి-'తే వయం భవతా రక్ష్యా భవద్విషయవాసినః,నగరస్థో వనస్థో వా త్వన్నో రాజా జనేశ్వర'ఇతి,యద్వా వనేవసతస్తస్య సమీప మిత్యుపస్కార్యం-ఆసురాణిఅసురప్రకృతీని రక్షాంసి-అనేన విభీషణస్తు ధర్మాత్మా న తు రాక్షసచేష్టితఇత్యుక్తవిభీషణవ్యావృత్తిః-యద్వా - అసురాంశ్చ రక్షాంసి చేతి ద్వంద్వః-అసురాః కబంధాదయః తత్ర దనుశబ్దప్రయోగాత్ - యద్వా - అసూన్ ప్రాణాన్ రాంతి

వనం ప్రవిశ్య తు ప్రవిశ్యైవ - శరభంగనామానం మునిం దదర్శ తథా సుతీక్ష్ణాదీనపి దదర్శ ౪౧౫ అగస్త్యేతి శరాసనాది ప్రతిగృహాణేత్యేవంరూపాగస్త్యవచనాత్ - ఇంద్రః పరమేశ్వరో విష్ణుః తస్యేమమైంద్రం - నిజాయుధలాభాత్ పరమప్రీతిః- అక్షయాః సాయకా యయోస్తౌ-తూణీ ఇషుధీ చ జగ్రాహ ౪౨౫.వసత ఇతి సర్వే ఋషయః అసురరక్షసాం వధాయ వనచరైర్వానప్రస్థమునిభిస్సహ-వనేవసతస్తస్య రామస్యాభ్యాగమన్-సమీపమితి శేషః-యద్వా అనాదరే షష్ఠీ-హింసాసక్తం రామస్య తాపసరూపేణావస్థానమనాదృత్య - సర్వేశ్వరోయం దుష్టాన్ సంహృత్య

ఋషయోఽభ్యాగమన్సర్వే వధాయాసురరక్షసాం, ౪౩
స తేషాం ప్రతిశుశ్రావ రాక్షసానాం తథా వనే ౪౪
ప్రతిజ్ఞాతశ్చ రామేణ వధస్సంయతి రక్షసాం,
ఋషీణామగ్నికల్పానాం దండకారణ్యవాసినాం ౪౫
తేన తత్రైవ వసతా జనస్థాన నివాసినీ,
విరూపితా శూర్పణఖా రాక్షసీ కామరూపిణీ ౪౬
తతశ్శూర్పణఖావాక్యాదుద్యుక్తాన్ సర్వరాక్షసాన్,

గృహ్ణంతీత్యసురాణి-అసురాణిచ తాని రక్షాంసిచేతి కర్మధారయః-తేషాం వధాయ వధం కారయితుం ప్రార్థయితుం వా -క్రియార్థోపపదస్య కర్మణి స్థానిన ఇతి చతుర్థీ-అభ్యాగమన్ అభిముఖతయా ఆగతాః-నహ్యభిముఖ్యాదన్యచ్ఛరణాగతిర్నామాస్తి- సత్సు కార్యవతాం పుంసామలమేవాగ్రతస్థితిః' యద్వా - వనే వసతస్తస్యాసురరక్షసాం వధాయాభ్యాగమన్నిత్యుభయత్రాన్వయః - కాకాక్షిన్యాయాత్ - మధ్యమణిన్యాయాద్వా ౪౩ ఋషీనాం దుర్దశామాలోక్య తద్విరోధినిరసనం ప్రతిజ్ఞాతమిత్యాహ - సతేషామితి సరామః రాక్షసానాం వనే దండకారణ్యే - తేషాం ఋషీణాం-తథా ప్రతిశుశ్రావ-యథా తైరర్థితం తథా ప్రతిజజ్ఞ ఇత్యర్థః-'ఆశ్రవస్సంగరస్సంధా ప్రతిశ్రవస్సంశ్రవః ప్రతిజ్ఞా చే'తి హలాయుధః ౪౪. మునిభిరర్థితో రామేణ ప్రతిజ్ఞాతశ్చ కోర్థ ఇత్యత్రాహ ప్రతిజ్ఞాతశ్చేతి రామేణ ప్రతిజ్ఞాతోర్థస్తు-అగ్నికల్పానామీషదన్యూన మగ్నిసాదృశ్యం ప్రాప్తానాం - ఈషదసమాప్తౌ, కల్పశబ్దశ్చ దేశీయర ఇతి కల్పప్ప్రత్యయః-అతఏవ దండకారణ్యవాసినాం ఋషీణాం-చతుర్థ్యర్థే షష్ఠీ - సంయతి యుద్ధే - సముదాయః స్త్రియాం సంయత్సమిత్యాజిసమిద్యుధ ఇత్యమరః - రక్షసాం వధః - కర్తృకర్మణోః కృతీతి కర్మణి షష్ఠీ-ప్రతిజ్ఞాతంత్వితి పాఠే సామాన్యే నపుంసకం-ప్రతిజ్ఞాతం వస్తువధ ఇత్యర్థః ౪౫ అథ ప్రతిజ్ఞానిర్వాహబీజముపక్షిపతి - తేనేతి. తత్రైవ జనస్థానే-వసతా తేన రామేణ - జనస్థానే నివసతీతి జనస్థాననివాసినీ - సుప్యజాతౌ ణినిస్తాచ్ఛీల్యఇతిణినిః-కామేనేచ్ఛయా రూపమస్యా అస్తీతి కామరూపిణీ- శూర్పతుల్యానఖా యస్యాస్సా శూర్పణఖా-పూర్వపదాత్సంజ్ఞాయామగ ఇతి ణత్వం - నఖముఖాత్సంజ్ఞాయామితి ఙీష్ప్రతిషేధః-శూర్పణఖాఖ్యా రాక్షసీ విరూపితా కర్ణనాసికాచ్ఛేదేన వైరూప్యం ప్రాపితా-రామస్య దక్షిణోబాహురితి లక్ష్మణస్య రామబాహుత్వాద్రామస్య విరూపకరణకర్తృత్వోక్తిః - శూర్పనఖీతి పాఠేన సా సంజ్ఞా ౪౬ తత ఇత్యాదిసార్థశ్లోకమేకం వాక్యం - తతః శూర్పణఖావైరూప్యకరణానంతరం - శూర్పణఖావాక్యాదుద్యుక్తాన్ యుద్ధార్థం సన్నద్ధాన్-సర్వరాక్షసాన్ చతుర్దశ సహస్రసంఖ్యాకప్రధానరాక్షసాన్-

---

అస్మాన్ రక్షిష్యతీతి నిశ్చిత్య రాఘవం శరణమాగతా ఇత్యర్థః ౪౩ సతేషామితి సరామః రాక్షసానాం వనే రాక్షసావాసభూతే వనే- తేషాం ఋషీణాం-తథా ప్రార్థనా వచనం ప్రతిశుశ్రావ అంగీచకారేత్యర్థః ౪౪ అంగీకృతమర్థమాహ ప్రతిజ్ఞాతశ్చేతి రామేణ అగ్నికల్పానాం అగ్నిసదృశానాం దండకారణ్యవాసినామృషీణాం సన్నిధావితి శేషః-సంయతి యుద్ధే ప్రాప్తకాలే రక్షసాం వధః ప్రతిజ్ఞాతశ్చేతి సంబంధః ౪౫ తేనేతి తేన రామేణ తత్రైవ దండకారణ్యాంతర్భూత పంచవట్యామేవ వసతా జనస్థాననివాసినీ జనస్థానం నామ దండకారణ్యే రావణస్య బలనివేశస్థానం- కామరూపిణీ కామేనేచ్ఛయా రూపమస్యా అస్తీతి తథా - శూర్పణఖా విరూపితా కర్ణనాసాచ్ఛేదేన వైరూప్యం ప్రాపితా ౪౬ తత ఇతి తతః శూర్పణఖావైరూప్యకరణానంతరం - శూర్పణఖావాక్యాదుద్యుక్తాన్-యుద్ధార్థం సన్నద్ధాన్-సర్వరాక్షసాన్ చతుర్దశసహస్రసంఖ్యాకప్రధానరాక్షసాన్-తేష్వపి ప్రధానభూతాన్ త్రిశిరో

ఖరం త్రిశిరసం చైవ దూషణం చైవ రాక్షసం
నిజఘాన రణే రామ స్తేషాంచైవ పదానుగాన్, ౪౭
వనే తస్మి న్నివసతా జనస్థాననివాసినాం.
రక్షసాం నిహతాన్యాసన్ సహస్రాణి చతుర్దశ, ౪౮
తతో జ్ఞాతివధం శ్రుత్వా రావణః క్రోధమూర్ఛితః
సహాయం వరయామాస మారీచం నామ రాక్షసం, ౪౯
వార్యమాణస్సుబహుశో మారీచేన సరావణః
నవిరోధో బలవతా క్షమో రావణ తేన తే, ౫౦
అనాదృత్య తు తద్వాక్యం రావణః కాలచోదితః

తేష్వపి ప్రధానం-ఖరం త్రిశిరసం చైవ దూషణం చైవ రాక్షసం చైవేతి నిపాతద్వయసముదాయస్స ముచ్చయార్థః - తేషాం పూర్వోక్తానాం రాక్షసానాం ఖరాదీనాం చ-పదానుగాన్ అనుచరాంశ్చ-రణే యుద్ధే - నిజఘాన హతవాన్ - యద్వా - ఖరాదీన్ తేషాం పదానుగాన్ సర్వరాక్షసాంశ్చ నిజఘానేతి యోజనా ౪౭ హతాన్ రాక్షసాన్ పరిసంచష్టే-వనఇతి తస్మిన్ వనే నివసతా రామేణేత్యనేనాసహాయత్వం దర్శితం - జనస్థాననివాసినామిత్యనేనారణ్యవర్తిత్వేనాతిఘోరత్వముక్తం - రక్షసాం చతుర్దశసహస్రాణీతి యోగపద్యముక్తం - నిహతానీతి నిశ్శేషత్వముచ్యతే - సహస్రాణీతి సంఖ్యేయయోరభేదేన నిర్దేశః - చతుర్దశసహస్రసంఖ్యాకాని సైన్యాని వా ౪౮ ఏవం రామస్య సత్యప్రతిజ్ఞత్వే దర్శితే సీతాయాః పురుషకారత్వం వక్తుం బీజముపక్షిపతి-తత ఇతి తతః ఖరాదివధానంతరం-జ్ఞాతివధం ఖరవధం-ఖరస్య జ్ఞాతిత్వం స్వమాతృష్వసుః విశ్రవసో జాతత్వాదిత్యారణ్యపర్వణి వ్యక్తం- శ్రుత్వా అకంపనశూర్పణఖాముఖేన జ్ఞాత్వా-రావణః-రౌతి రావయతీతి రావణః-వక్ష్యత్యుత్తరకాండే-'యస్మాల్లోకత్రయం హ్యేతద్రావితం భయమోహితం, తస్మాత్త్వం రావణో నామ నామ్నా తేన భవిష్యసీ'తి,యద్వా విశ్రవసోపత్యం రావణః-శివాదిగణే విశ్రవసో విశ్రవణరవణ ఇతి పాఠాత్ రవణాదేశః అణ్ చ - క్రోధమూర్ఛితః క్రోధేన మూర్ఛితో మూఢః-మూర్ఛితౌ మూఢసోచ్ఛ్రాయావితి వైజయంతీ నచాయం మూర్ఛతేర్నిష్ఠా - మూర్త ఇతి రూపాపత్తేః - కింతుమూర్ఛాస్యసంజాతేతి మూర్ఛితః - తారకాదిత్వాదితచ్ - మారీచం నామ రాక్షసం సహాయం వరయామాస ౪౯ వార్యమాణ ఇతి అత్రాంతే ఇతి కరణం ద్రష్టవ్యం - సరావణః - హేరావణ - తే బలవతా ఖరాదిష్వ దృష్టాపదానవతా-బలీయసా తేన రామేణ విరోధో న క్షమో న యుక్తః-'క్షమస్త్రిషు హితే యోగ్యే యుక్తే శక్తౌ పటావపీ'తి శబ్దరత్నాకరే, ఇతి సుబహుశో ముహుర్ముహుః - వార్యమాణోభూత్ ౫౦ అనాదృత్యేతి రావణః కాలచోదితః కాలేన మృత్యునా ప్రేరితస్సన్ . తద్వాక్యం మారీచవాక్యం అనాదృత్య - సహమారీచః మారీచసహితః - తేన సహేతి తుల్యయోగ ఇతి సమాసః - వోపసర్జనస్యేతి సహశబ్దస్య సభావాభావః - తదా రస్మి

శతి,ఖరమితి - తేషాం పూర్వోక్తరాక్షసానాం ఖరాదీనాం చ - పదానుగాన్ అనుచరాంశ్చ-రణే నిజఘానేతి సంబంధః ౪౭. హతాన్ ప్రధానాన్ సంచష్టే వనఇతి తస్మిన్నివసతా - రామేణేతిశేషః ౪౮ తతఇతి. తతః ఖరాదివధానంతరం - జ్ఞాతివధం అకంపనశూర్పణఖాముఖేన శ్రుత్వా - క్రోధమూర్ఛితః క్రోధేన వ్యాప్తస్సన్ - మారీచం నామ రాక్షసం సీతాహరణే సహాయం వరయామాసేతి యోజనా. ౪౯. వార్యమాణ ఇతి. హే రావణ లోకబాధక అప్ర

జగామ సహమారీచ స్తస్యాశ్రమపదం తదా, ॥౦౫
తేన మాయావినా దూర మపవాహ్య నృపాత్మజౌ
జహార భార్యాం రామస్య గృధ్రం హత్వా జటాయుషం, ॥౨౫
గృధ్రం చ నిహతం దృష్ట్వా హృతాం శ్రుత్వా చ మైథిలీం
రాఘవశ్శోకసంతప్తో విలలాపాకులేంద్రియః, ॥౩౫
తత స్తేనైవ శోకేన గృధ్రం దగ్ధ్వా జటాయుషం

న్నేవ కాలే - తస్య ఖరదూషణాదిహంతృత్వేన ప్రసిద్ధస్య రామస్య - ఆశ్రమపదం ఆశ్రమస్థానం- 'పదం వ్యవసితత్రాణస్థానలక్ష్మాంఘ్రివస్తు'ష్విత్యమరః - జగామ ప్రాప. ॥౦౫ తేనేతి మాయావినా ప్రశస్తమృగమాయావతా - అస్మాయామేధాస్రజో వినిరితి వినిప్రత్యయః - లోభనీయ విచిత్రకనకమృగవేషధారిణేత్యర్థః - తేన మారీచేన ప్రయోజ్యేన - నృపాత్మజౌ దశరథపుత్రౌ-దూరం యథా భవతి తథా అపవాహ్య అపసార్య - దృశ్యాదృశ్యతయా రామం రామస్వరతుల్యస్వరేణ లక్ష్మణం చ దూరం నిస్సార్యేత్యర్థః - మధ్యే సీతావిమోచనాయ ప్రాప్తం జటాయుషం జటాయుర్నామకం గృధ్రం హత్వా మరణపర్యవసాయినీం హింసాం కృత్వా రామస్య భార్యాం నిత్యానపాయినీం సీతాం జహార హృతవాన్-అత్రాన్యం వ్యాదాయ స్వపితీతి వదపూర్వకాలే క్త్వా ప్రత్యయః-సీతాం హృత్వా జటాయుషం జఘానేత్యర్థః - అత్ర మాయానిర్మితా సీతైవాపహృతా స్వయమగ్నావంతర్హితా అతఏవ మాయాసీతాయామగ్నిప్రవిష్టాయాం నిజసీతాయా ఉత్థానం యథాకథంచిల్లోకాపవాదాత్ పునస్సంత్యాగశ్చోపపద్యత ఇత్యాహుః ॥౨౫ గృధ్రం చేతి మృగరూపమారీచహననం పర్ణశాలాయాం సీతాయా అదర్శనేన తదన్వేషణం చకారేణ సముచ్చీయతే - నిహతం ముమూర్షుం - గృధ్రం జటాయుషం దృష్ట్వా - తద్వచనాత్ - మైథిలీం సీతాం - హృతాం రావణేనాపహృతాం శ్రుత్వా - రాఘవః శోకేన సంతప్తః సమ్యక్తప్తస్సన్ సీతాయా అదర్శనేన తప్తః జటాయుర్మరణేన సుతరాం తప్తః అతఏవ వ్యాకులేంద్రియః కలుషితసర్వేంద్రియస్సన్ విలలాప పరిదేవన మకరోత్-'విలాపః పరిదేవన' మిత్యమరః,'రాజ్యాద్భ్రంశో వనే వాసస్సీతా నష్టా హతో ద్విజః, ఈదృశీయం మమాలక్ష్మీ ర్నిర్దహేదపి పావకం' అత్ర రాఘవమైథిలిశబ్దాభ్యాం కులద్వయావద్యకరమిదమపహరణమితి శోకాతిశయహేతురుచ్యతే-నను విష్ణ్వవతారభూతస్యాస్య కథం శోకమోహౌ సంభవత ఇతి-సంభవత ఏవ పురుషధౌరేయస్య యది హి లోకోత్తరగుణవిశిష్టవస్తువినాశేపి తౌ న స్యాతాం తర్హి స కథం పురుషధౌరేయస్స్యాత్-తచ్చ కథ మతిసుందరం స్యాత్-తయోరుభయోర్నమస్కార ఏవ స్యాత్ - వక్ష్యతి చ మహాపురుషగుణమణివర్ణనప్రకరణే - 'వ్యసనేషు మనుష్యాణాం భృశం భవతి దుఃఖిత' ఇతి - మారుతిశ్చ వక్ష్యతి-'దుష్కరం కృతవాన్ రామో హీనో యదనయా ప్రభుః, ధారయత్యాత్మనో దేహం న శోకేనావసీదతీ'తి ॥౩౫.తత ఇత్యర్థత్రయమేకం వాక్యం.

మేయబలేన తేన రామేణ విరోధో న క్షమ ఇతి బహుశో వార్యమాణోపి స రావణః కాలచోదితస్సన్ తద్వాక్యమనాదృత్య - సహమారీచః - తస్య ఖరదూషణహంతృత్వేన ప్రసిద్ధస్య రామస్యాశ్రమపదం జగామేతి యోజనా ॥౨౫ గృధ్రం చేతి నిహతం కంఠగతప్రాణం - శ్రుత్వా గృధ్రముఖాదితి శేషః - విలలాప పర్యదేవయత్ -ఆకులేంద్రియః ఆకులానిశోకపరవశాని ఇంద్రియాణి యస్య స తథా ॥౩౫ తత ఇతి తతః ప్రలాపానంతరం- తేనైవ శోకేన-రావణేన సీతా

మార్గమాణో వనే సీతాం రాక్షసం సందదర్శ హ
కబంధం నామరూపేణ వికృతం ఘోరదర్శనం ॥౫౪॥
తం నిహత్య మహాబాహు ర్దదాహ స్వర్గతశ్చ సః, ॥౫౫॥

తేనైవ శోకేన గృధ్రహననజనితేనైవ శోకేన సీతాపహరణజశోకాదప్యధికేనేత్యర్థః - తతః వ్యాప్తో రామః గృధ్రం తిర్యగ్విశేషమపి జటాయుషం - పితృసఖత్వాత్ శేషికార్యాయ త్యక్తప్రాణత్వా చ్చ-దగ్ధ్వా బ్రహ్మమేధేన సంస్కృత్య - 'యత్తు ప్రేతస్య మర్త్యస్య కథయంతి ద్విజాతయః. తత్స్వర్గ గమనం తస్యక్షిప్రం రామో జజాప హే'తి వక్ష్యమాణత్వాత్ - ముక్తత్యక్తశరీరత్వాచ్చేదం బ్రహ్మ మేధమర్హతి - తథోక్తం నృసింహపురాణే 'మత్కృతే నిధనం యస్మాత్త్వయా ప్రాప్తం ద్విజోత్త మ, తస్మాత్త్వం మత్ప్రసాదేన విష్ణులోకమవాప్స్యసీ'తి సామాన్యతశ్చోక్తం యథా ఆగ్నేయే. 'విష్ణోః కార్యం సముద్దిశ్య దేహత్యాగో యతః కృతః, తతో వైకుంఠమాసాద్య ముక్తో భవతి మానవ' ఇతి,అశ్వమేధికే చ,'ప్రాణాం స్త్యజతియోమర్త్యో మాం ప్రపన్నోపి మత్కృతే, బాలసూర్యప్రకాశేన ప్రజేద్యానేన మద్గృహ' మితి, అత్రాపి వక్ష్యతి, 'యా గతిర్యజ్ఞశీలానామాహితాగ్నేశ్చ యాగతిః, అపరావర్తినాం యా చ యాచభూమిప్రదాయినాం,మయా త్వం సమనుజ్ఞాతో గచ్ఛలోకాననుత్తమా' నితి-అత్రాపరావృత్తిర్న చ పునరావర్తత ఇత్యుక్తా ముక్తిరేవ - నతు యుద్దే పలాయినం-తత్ఫలస్య స్వతస్సిద్ధత్వేన తదనుగ్రాహ్యత్వాభావాత్ -న చ సంస్కారాభావే సుకృతఫలస్యానుత్పత్త్యా తత్క రణేన తదనుగ్రాహ్యత్వమితి వాచ్యం - తిరశ్చో యజ్ఞానధికారేణ తస్య తదభావేన తస్య తదనుగ్రా హ్యత్వాత్ - అంగిఫలస్యైవాంగఫలత్వేనోపాసనాంగానాం యజ్ఞదానాదీనామపి ముక్తిరేవ ఫల మిత్యభిప్రాయేణ యా గతిర్యజ్ఞశీలానామిత్యాద్యుక్తం - యద్వా - ఇమాన్ లోకాన్ కామా న్నీ కామరూప్యనుసంచరన్నిత్యాది శ్రుత్యుక్తరీత్యా ముక్తస్య సర్వలోకసంచారసంభవాద్యాగతి రిత్యుక్తం క్రమముక్తిపరమిదం వచనం - నన్వాత్మానం మానుషం మన్య ఇతి మనుష్యత్వం భావ యతః కథం పరత్వాసాధారణచిహ్నం మోక్షప్రదత్వముచ్యత ఇతిచేన్న-'సత్యేన లోకాన్ జయ తీ'త్యుక్తస్య సర్వలోకజయస్యమానుషత్వేప్యవిరోధాత్ - ఏవంజటాయుషం దగ్ధ్వా వనే తాం మా ర్గమాణః అన్వేషణం కుర్వన్ - మృగ అన్వేషణ ఇత్యస్మాద్ధాతోశ్శానచ్ - ఆధృషాద్వేతి వికల్పా ణ్ణిజభావః - రూపేణ శరీరేణ వికృతం వికారయుక్తం - యేనాంగవికార ఇతి తృతీయా - కుక్షి నిక్షిప్తమస్తక మిత్యర్థః - ఘోరదర్శనం భయంకరదర్శనం - కబంధం కబంధాకారత్వాత్ కబంధ నామకం రాక్షసం - దదర్శ - హేతి ఖేదే - అమృతమన్వేషతా కాలకూటమలంభీత్యర్థః - యద్య ప్యయం దానవఏవ-తథాపి రాక్షసప్రకృతిత్వా త్తథోక్తమితి జ్ఞేయం ॥౫౪॥ తమితి మహాబాహుః కబంధభుజనికర్తనక్షమభుజః - రామః తం కబంధం నిహత్య-తత్ప్రార్థనయా దదాహ దగ్ధవాన్- సచ కబంధో దాహేన హేతునా - స్వః స్వర్గం-గతః - ఇదమర్ధమేకం వాక్యం ॥౫౫- సచేతి.

హృతేతి నివేద్య మృతజటాయుర్విషయశోకేనైవ ఉపలక్షితః - జటాయుషం దగ్ధ్వా విధినా సం స్కృత్య - సీతాం వనే మార్గమాణః - రూపేణ వికృతం కబంధం సందదర్శేతి సంబంధః

తి తేనైవశోకేన నివృత్తిహేతుమప్రాప్తేన అభిభూయమానఏవ సన్ గృధ్రం రావణేన సీతా అప హృతేతి నివేద్యమృతం-దగ్ధ్వా విధినా సంస్కార్య ॥౫౪ తమితి. తం కబధంనిహత్య దదాహచ-స చస్వర్గతః-స్వర్గం ప్రాప్తవాన్ - స్వర్గగమనయోగ్యం స్వకీయం గంధర్వరూపం ప్రాప్తవా నిత్యర్థః. ॥౫౫ స కబంధః - హే రాఘవ శబరీం శబరస్త్రియం ధర్మచారిణీం శ్రవణకీర్తనాది భగవద్ధర్మాచరణ

సచాస్యకథయామాస శబరీం ధర్మచారిణీం
శ్రమణీం ధర్మనిపుణా మభిగచ్ఛేతి రాఘవ,
సోఽభ్యగచ్ఛన్మహాతేజాశ్శబరీం శత్రుసూదనః
శబర్యా పూజితస్సమ్యగ్రామో దశరథాత్మజః,
పంపాతీరే హనుమతా సంగతో వానరేణ హ

సః స్వర్గం గచ్ఛన్ కబంధోపి-అస్య ఉపకారస్మృత్యా క్షణమాకాశే స్థిత్వా - ధర్మచారిణీం గురుశుశ్రూషాది ధర్మాచరణశీలాం-ఆచార్యాభిమానరూప చరమపర్వనిష్ఠామిత్యర్థః-'పావనీం గమిష్యామి యానహం పర్యచారిష' మితి వక్ష్యమాణత్వాత్, ధర్మే అతిదసత్కారరూపే నిపుణాం సమర్థాం-ధర్మసూక్ష్మజ్ఞా మిత్యర్థః రామస్సమాగమిష్యతీతి స్వాదూని ఫలాన్యాస్వాద్యాస్వాద్య పరీక్ష్య నిక్షిప్తవతీ ఫలానీతి ప్రసిద్ధిః-శ్రమణీం పరివ్రాజికాం-'చతుర్థమాశ్రమం ప్రాప్తా శ్రమణానామతే స్మృతా' ఇతి స్మరణాత్ - శబరీం ప్రతిలోమస్త్రియాం - పదుక్తం నారదీయె 'నృపాణాం వైశ్యతో జాతశ్శబరః పరికీర్తితః, మధూని వృక్షాదినీయ విక్రీణీతే స్వవృత్తయ'ఇతి జాతేరస్త్రీవిషయాదితిజీష్-అభిగచ్ఛ ఆభిముఖ్యేన గచ్ఛేతి రాఘవం కథయామాస - రాఘవ ఇతిపాఠే-పస్యోత్తరశ్లోకేన్వయః-రాఘవేతి పాఠే-హే రాఘవ శబరీమభిగచ్ఛేత్యస్య రామస్య కథయామాసేత్యర్థః-అత్ర భాగవతభక్తిమహిమ్నా హీనజాతేరప్యభిగంతవ్యత్వ ముక్తం ౫౬ స ఇతి మహాతేజాః చరమపర్వనిష్ఠజనలిప్సయాతిసంతుష్టస్సరాఘవః-శత్రుసూదనః గమిష్యామ్యక్షయాన్ లోకాన్ త్వత్ప్రసాదాదరిందమేత్యుక్తరీత్యా తత్ ప్రాప్తిప్రతిబంధకనివర్తకః-సాప్యద్యోరితిమత్వాభావః-శబరీం నీచత్వసీమాభూమి భూతాం-అభ్యగచ్ఛదితి సౌశీల్యాతిశయోక్తిః-దశరథాత్మజః రామశ్శబర్యా సమ్యక్పూజితఃషష్టివర్షసహస్రాణి పంథ్యస్య దశరథస్య ప్రసాదేత్యంతాదరకృతభోజనాదప్యతిశయితం తత్కాలమాత్రసమాగతశబరీసమర్పితమృష్టాన్నమితి భావః - శరభంగాదిభిరగస్త్యాంతైః కృతం పూజామాత్రం-శబర్యా కృతం తు సమ్యక్పూజా-తస్యాశ్చరమపర్వనిష్ఠత్వాదితి భావః-ఉక్తంహి-'మమ మద్భక్తభక్తేషు ప్రీతిరభ్యధికా భవే'దితి, యద్వా - సమ్యక్పూజనం పరీక్షితరసైః ఫలైర్భోజనం - పూజిత ఇత్యత్ర మతిబుద్ధిపూజార్థేభ్యశ్చేతి వర్తమానే క్తః. తథాచ శబర్యేత్యత్ర క్తస్య చ వర్తమాన ఇతి కథం నషష్ఠీతి చేత్-అత్ర కేచిదాహుః-ఆర్షష్షష్ఠ్యభావ ఇతి-అన్యేతు నాయం వర్తమానే క్తః కింతు భూతే-తద్యోగే చ నలోకావ్యయనిష్ఠేత్యాదినా షష్ఠీప్రతిషేధాత్తృతీయైవేతి-వస్తుతః పూజాస్య సంజాతేతి పూజితః, తారకాదిత్వాది తచ్ ప్రత్యయః-అనేన తృతీయా భవత్యేవ ౫౭ ఏవ సత్యప్రతిజ్ఞత్వప్రధానమారణ్యకాండచరితం సంగృహ్య మిత్రకార్యనిర్వాహకత్వపరాం కిష్కింధాకాండకథాం సంగృహ్ణాతి - పంపేతి పంపానామపద్మసరః తస్యాస్తీరేతటకానన ఇత్యుద్దీపకసన్నిధానోక్తిః - హను

శీలాం-ధర్మనిపుణాం సామాన్యవిశేషరూపధర్మనిపుణాం - శ్రమణీం చతుర్థాశ్రమం ప్రాప్తాం-జితేంద్రియత్వపూర్వకమోక్షోపయుక్తాచారనిష్ఠా మిత్యర్థః-ఏవంభూతాం భక్తామభిగచ్ఛేతి అస్య రామస్య కథయామాసేతి యోజనా - ప్రథమాంతపాఠే ల్వయముత్తరశేషః ౫౬ సోఽభ్యగచ్ఛదితి. స్పష్టమేతత్ శబర్యేతి సమ్యక్పూజితః యథావిధి అర్ఘ్యాది ఫలసమర్పణాంతోపచారేణార్చితః. ౫౭ పంపాతీర ఇత్యాదినా కిష్కింధాకాండకథాసంగ్రహః క్రియతే పంపాతీర ఇతి సంగతః-రామ ఇత్యనుషజ్యతే-హేతి హర్షే ౫౮ హనుమదితి హనుమద్వచనాత్ సుగ్రీవో యి

హానుమద్వచనాచ్చైవ సుగ్రీవేణ సమాగతః, ౭౮॥
సుగ్రీవాయచ తత్సర్వం శంసద్రామో మహాబలః
ఆదితస్తద్యథా వృత్తం సీతాయాశ్చ విశేషతః, ౭౯॥
సుగ్రీవశ్చాపి తత్సర్వం శ్రుత్వా రామస్య వానరః
చకార సఖ్యం రామేణ ప్రీతశ్చై వాగ్నిసాక్షికం, ౮౦॥

మతా ప్రశస్తహనుమా-వీరకిణాంకితముఖేనేత్యర్థః-వానరేణ సంగతః సంయుక్తః - రామఇతిశేషః - హేంతి-హార్షే-విరహిజనప్రాణహారిణి పంపోపవనే స్వకామినీఘటకసమాగమోయం చోరైర్వనేప్రహృత సర్వస్వస్య స్వజనముఖావలోకనవదతీవాశ్వాసనమితి మునేర్హార్షః - హనమతా కాగతిరిహేదానిమిత్యతిమాత్రపర్యాకులతాదశాయాం విజయకిణాంకవదనవతా పురుషేణ సంగమో యదృచ్ఛయా సంజాతః-వానరేణేతి విశేషణేన రావణవత్ సన్న్యాసివేషరహితతయా స్వవేషేణ సమాగమాద్విశ్వసనీయతా ద్యోత్యతే ౭౮ హనుమద్వచనాత్ సుగ్రీవేణ సమాగతః-చైవేతి నిపాతసముదాయస్సముచ్చయార్థః-అనుకూలపురుషకారలాభాదుచితమిత్రలాభో జాతఇతి భావః - ౭౮॥ అథ సఖ్యహేతుం రహస్యోద్భేదం దర్శయతి-సుగ్రీవాయేతి. మహాబల ఇత్యనేన వృత్తస్మరణకాలికకార్యగోపనహేతుధైర్యముచ్యతే-రామః ఆదితః జన్మన ఆరభ్య తత్ప్రసిద్ధం-సర్వం వృత్తం సుగ్రీవాయ శంసత్-అనిత్యమాగమశాసనమిత్యడభావః-అకథయదిత్యర్థః-సీతాయాస్తద్వృత్తం చ రావణహృతత్వాదికం యథావృత్తం వృత్తమనతిక్రమ్య - పదార్థానతివృత్తావవ్యయీభావః-తదన్వేషణస్యావశ్యకర్తవ్యతయా విశేషేణాశంసత్. ౭౯॥ సుగ్రీవ ఇతి చాపీతినిపాతసముదాయస్సముచ్చయార్థః - వానరస్సుగ్రీవోపి రామస్య సంబంధి తత్సర్వం పూర్వోక్తం వృత్తాంతం శ్రుత్వా ప్రీతః-రామస్య ప్రయోజనాపేక్షిత్వాత్స్వామకమపి ప్రయోజనం నివర్తయిష్యతీతితుష్టస్సన్ - అగ్నిస్సాక్షీ సాక్షాద్ద్రష్టా యస్య తదగ్నిసాక్షికం - శేషాద్విభాషేతి కప్ప్రత్యయః - రామేణ సఖ్యం సఖిత్వం - సఖ్యుర్యఇతిభావార్థే యప్రత్యయః - చకారకృతవాన్ - వానరరామశబ్దాభ్యాం సఖ్యస్యాసదృశత్వం వ్యంజితం - తేన చ రామస్య సౌశీల్యాతిశయో వ్యజ్యతే - గుహస్య హీనమనుష్యజాతితయా తత్సఖ్యం సౌశీల్యహేతుః - తత్రాపి స్త్రీత్వేన శబర్యభిగమనం తతస్తరాం సౌశీల్యం - సుగ్రీవస్య తిర్యక్త్వేన తతస్తమాం సౌశీల్యమితి భావః ౮౦॥ తతఇతి తతః సఖ్యకరణానంతరం - దుఃఖితేన - పరమసుహృద్భూతరామసన్నిధానాదుద్బుద్ధపూర్వ వృత్తతయా బాష్పం ముంచతేత్యర్థః - వానరరాజేన సుగ్రీవేణ

షత్సంగమపేక్షత ఇత్యాదిరూపం హనుమద్వచనం ౭౮॥ సుగ్రీవాయేతి మహాబలో రామః - ఆదితః జన్మన ఆరభ్య తత్ ప్రసిద్ధం - వృత్తం సీతాయాస్తద్వృత్తం చ రావణహృతత్వాదిసర్వం - సుగ్రీవాయ - విశేషతః విశేషేణ - యథావృత్తం వృత్తమనతిక్రమ్య - శంసత్-అడభావ ఆర్షః, మహాబల ఇతి విశేషణసామర్థ్యాత్సహాయమంతరేణ సర్వనిర్వాహకత్వేపి లోకరీతిమనుసృత్య సుగ్రీవ సహాయముద్దిశ్య సర్వమకథయదిత్యవగమ్యతే ౭౯॥ సుగ్రీవఇతి వానరః సుగ్రీవోపి రామస్య సంబంధి తత్సర్వం శ్రుత్వా స్వసమానదుఃఖమహాబల సంబంధలాభాత్ సుప్రీతస్సన్ రామేణ అగ్నిసాక్షికమేవ అగ్నిస్సాక్షీ సాక్షాద్ద్రష్టా యస్యతత్తథోక్తం సఖ్యం సఖిత్వం చకారేతి యోజనా ౮౦॥ తతఇతి వానరరాజేన సుగ్రీవేణ - దుఃఖితేన సుహృత్సన్నిధౌ స్మృతదుఃఖేన - వైరస్యానుకథనం ప్రశ్నంప్రతి - వాలినా సహాతపవైరం కథమభూది

తతో వానరరాజేన వైరానుకథనం ప్రతి
రామాయావేదితం సర్వం ప్రణయాద్దుఃఖితేన చ, ౬౧౫
ప్రతిజ్ఞాతం చ రామేణ తదా వాలివధం ప్రతి
వాలినశ్చ బలం తత్ర కథయామాస వానరః, ౬౨౫
సుగ్రీవశ్శంకితశ్చాసీన్నిత్యం వీర్యేణ రాఘవే,
రాఘవప్రత్యయార్థం తు దుందుభేః కాయముత్తమం,
దర్శయామాస సుగ్రీవో మహాపర్వతసన్నిభం ౬౪

వేణ - కర్తృకరణయోస్తృతీయేతి కర్తరి తృతీయా - వైరస్య వాలివిరోధస్య అనుకథనం అను కూలకథనం ప్రశ్నానుకూలముత్తరమిత్యర్థః-వాలినా సహ తవ కుతో వైరమాసీదిత్యేవం ప్రశ్నః-తం ప్రతి వక్తవ్యం సర్వం రహస్యప్రకాశరూపం ప్రణయాత్ స్నేహాత్ విస్రంభాద్వా-ప్రణయాస్స్వ మీ 'విస్రంభయాచ్ఞాప్రేమాణ'ఇత్యమరః, రామాయావేదితం ఆసమంతాదుక్తం - కార్త్స్న్యేనోక్త మిత్యర్థః ౬౧౫ ప్రతిజ్ఞాతం చేతి చశబ్దో భిన్నక్రమః-రామేణ చ తదా ఆవేదనానంతరకాలే వాలి వధం ప్రతి ప్రతిజ్ఞాతం-వాలివధ ప్రతిజ్ఞా కృతేత్యర్థః-వానరస్సుగ్రీవశ్చ తత్ర ఋశ్యమూ కే వాలినో బలం - 'సముద్రాత్పశ్చిమాత్పూర్వం దక్షిణాదపి చోత్తరం, క్రామత్యనుదితే సూర్యే వాలీ వ్యపగతక్లమ' ఇత్యాదినా వక్ష్యమాణం బలం-ఉత్సాహవర్ధనాయ కథయామాస ౬౨౫ సుగ్రీ వ ఇతి సుగ్రీవో రాఘవే విషయే వీర్యేణ హేతునా - నిత్యం దర్శనమారభ్య సాలభేదనపర్యంతం ముహుర్ముహుర్వా శంకిత ఆసీచ్చ - అయం వాలితుల్యవీర్యో న వేతి శంకితవానిత్యర్థః - నిత్యశబ్దస్య వీప్సాపరత్వం మహాభాష్యే నిత్యప్రహసితో నిత్యప్రజ్వలిత ఇతి - మతిబుద్ధీత్యాదిసూత్రే శంకి తావమోఽప్యర్థసిద్ధా ఇతి సూచనాత్-కర్తరి నిష్ఠా ౬౩ రాఘవేతి తుశబ్దో విశేషవాచీ-న కేవలంశంకి తోఽభూత్ కింతు ప్రత్యయార్థమన్యద్దర్శయామాస చేత్యర్థః రాఘవప్రత్యయార్థంరాఘవవిషయజ్ఞానా ర్థం-రామబలవిజ్ఞానార్థమిత్యర్థః-రామవిషయ విశ్వాసజననార్థమితి వా-ప్రత్యయోఽధీనశపథజ్ఞానవిశ్వా సహేతుష్విత్యమరః దుందుభేః దుందుభ్యాఖ్యస్య వాలిహతస్యాసురస్య - ఉత్తమం అశిథిలం అత ఏవ మహాపర్వతసన్నిభం ఉత్తమం ఉన్నతం వా కాయం కాయాకారాస్థి దర్శయామాస రామా యేతి శేషః - వాలీ ఏతదస్థి పాదాగ్రేణాస్య ఊర్ధ్వం క్షిపతీత్యుక్త్వా దర్శయామాసేత్యర్థః ౬౪. ఉత్ స్మయిత్వేతి. మహాబలః అపరిమేయబలః మహాబాహుః బలానుగుణకార్యకరణసమర్థభుజః

త్యేవం రూపం ప్రతీత్యర్థః-రామాయ ప్రణయాత్ ప్రత్యుత్తర మావేదితుం సాకల్యేనోక్తమిత్యర్థః ౬౧౫ ప్రతిజ్ఞాతమితి తదా వైరవృత్తాంతశ్రవణానంతరకాలే రామేణ వాలివధం ప్రతి ఉద్దిశ్య-అవ శ్యం వాలినం వధిష్యామీతి ప్రతిజ్ఞాతం, వాలిన ఇతి, తత్ర ఋశ్యమూకే-వానరః సుగ్రీవః వాలినో బలం అరుణోదయమారభ్య సూర్యోదయాత్పూర్వమేవ చతుస్సముద్రాభిగమనాదికం వాలిపౌ రుషం రామస్యోత్సాహవర్ధనార్థ మకథయ దిత్యర్థః ౬౨౫ సుగ్రీవఇతి. అపిచ రాఘవే రాఘవవిష యే - వీర్యేణ హేతునా-నిత్యం శంకితః సుగ్రీవ ఆసీత్. రామస్య వాలిహననసామర్థ్యమస్తి వా న వేతి సుగ్రీవో నిత్యమశంకిష్టేత్యర్థః ౬౩ రాఘవేతి రాఘవబలపరిజ్ఞానార్థం మహాపర్వత సన్ని భం - దుందుభేః, కాయం వాలినా హతస్య దుందుభినామ్నోఽసురస్య దేహం-రామాయ దర్శయా మాస ఇదం శరీరం వాలినా ఏతావద్దూరం క్షిప్తం ఇత్యుక్త్వా తద్దర్శయామాసేత్యర్థః ౬౪ ఉత్ స్మయిత్వేతి మహాబాహుః బాహ్వోర్మహత్త్వం నామ అంగుల్యేకదేశేన లోకవిరోధి సకలదైత్యాది

ఉత్స్మయిత్వా మహాబాహుః ప్రేక్ష్య చాస్థి మహాబలః,
పాదాంగుష్ఠేన చిక్షేప సంపూర్ణం దశయోజనమ్ ౬౫
బిభేద చ పున స్సాలాన్ సప్తైకేన మహేషుణా,
గిరిం రసాతలం చైవ జనయన్ ప్రత్యయం తదా ౬౬
తతః ప్రీతమనా స్తేన విశ్వస్త స్సమహాకపిః,
కిష్కింధాం రామసహితో జగామ చ గుహాం తదా ౬౭

రామః - అస్థి ప్రేక్ష్య స్మయిత్వా కియన్మాత్రమిదమిత్యనాదృత్య స్మిత్వా - ఇదార్షః - పాదాంగుష్ఠేన సంపూర్ణం అన్యూనం దశయోజనం - ప్రాదిత్వాత్ సమాహారే టీబభావః - అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా-ఉచ్చిక్షేప ఉద్యమ్య చిక్షేప-వ్యవహితాశ్చేత్యుపసర్గస్య వ్యవహితప్రయోగః, వాలినా పాదేన క్షిప్తం రామేణ తు పాదాంగుష్ఠే నోత్క్షిప్యతే- తేన ద్వైధమిష్యతే అనేన దశయోజనమితి విశేషః ౬౫ చిరం యుద్ధపరిశ్రాంతేన వాలినా ఆర్ద్రం శరీరం ప్రక్షిప్తం త్వయా తు స్వస్థేన శుష్క మిత్యనాశ్వసంతం ప్రతి ప్రత్యయాంతర మకరోదిత్యాహ-బిభేదేతి అత్ర రామ ఇత్యనుషజ్యతే - పునశ్చ సప్తసాలాన్ సర్జకతరూన్-తత్సమీపస్థం గిరిం రసాతలమధోలోకేషు షష్ఠలోకం చ-ప్రత్యయం విశ్వాసం జనయన్ ప్రత్యయజననార్థం-లక్షణహేత్వోరితి శతృప్రత్యయః-ఏకేన మహేషుణా బిభేద - మహేషుణేత్యనేన సుగ్రీవకార్యసాధనాయ రామేణ తప్తపరశుధారణం కృతమితి ధ్వన్యతే ౬౬ తతఇతి. తతః సాలాదిభేదనానంతరం తేనాతిమానుషచరిత్రేణ విశ్వస్తః అయమవశ్యం వాలిహననక్షమ ఇతి విశ్వాసం ప్రాప్తః-ప్రీతమనాః అచిరాదేవ రాజ్యం లప్స్య ఇతి సంతుష్టచిత్తః - మహాకపిః ఆత్మానం కపిరాజం మన్యమానః సః సుగ్రీవః - రామసహితస్సన్ - తదా తస్మిన్నేవ కాలే కిష్కింధాం కిష్కింధాఖ్యాం గుహాం గుహావత్పర్వత మధ్యవర్తినీం పురీం జగామ-చకారేణ పునర్గమనం సముచ్చీయతే ౬౭ తతః కిష్కింధాగమనానంతరం హరివరః ఆత్మనః కపివరత్వనిశ్చయవాన్ - హేమపింగళః స్వర్ణవత్పింగళవర్ణః - హర్షప్రకర్షేణ నివృత్తవైవర్ణ్య ఇత్యర్థః - సుగ్రీవో

హననశక్తత్వం-తథా యుద్ధకాండే-‘పిశాచాన్ దానవాన్ యక్షాన్ పృథివ్యాం చైవ రాక్షసాన్, అంగుళ్యగ్రేణ తాన్ హన్యామిచ్ఛన్ హరిగణేశ్వర’ేతి, మహాబలః అపరిచ్ఛేద్యబలో రామః-జ్ఞానినోఽపి ముహ్యంతి కిం వనకపి రిత్యుత్స్మయిత్వా ఉదారమీషద్ధాస్యం కృత్వా - అస్థినిచయరూపం శరీరం ప్రేక్ష్య దశయోజన పరిమితం దేశం సంపూర్ణం యథా తథా పాదాంగుష్ఠేన చిక్షేప క్షిప్తవాన్ ౬౫ బిభేదచేతి తదానీమార్ద్రం శరీరం ఇదానీం శుష్కమితి సుగ్రీవస్య విమర్శే సతి-పునః ప్రత్యయం విశ్వాసం జనయన్ హేతౌ శతృప్రత్యయః - తదా తస్మిన్ కాలే- సప్తసాలవృక్షాన్ గిరిం తత్సమీపపర్వతం చ రసాతలం చ - షష్ఠో లోకో రసాతలం-ఏకేన మహేషు ప్రయోగేణైవ బిభేద-రామఇతి శేషః-ఏక సాల మాత్ర భేదనే అస్యవాలినా సామ్యశంకా జాయతే-తన్మాభూదితి తన్నివృత్త్యర్థం అచోదితానా మప్యన్యసాలగిరి ప్రస్థాదీనాం భేదనమితి మంతవ్యం ౬౬ తతఇతి. తతః సాలభేదనానంతరం - తేన సాలాదిభేదనేన-విశ్వస్తః విశ్వాసం ప్రాప్తః సర్వాత్మనా రామో దర్శనమాత్రేణ వాలినం హనిష్యతీతి విశ్వాసం ప్రాప్తః - ప్రీతమనాః కపిరాజ్య మచిరాద్దేవ మమ హస్తగతం భవిష్యతీతి సంతుష్టాంతరంగ ఇత్యర్థః-తదా తస్మిన్నేవ కాలే-కిష్కింధాం గుహాం పర్వతాంతరావకాశే తత్ర నిర్మితత్వాత్ కిష్కింధాపి గుహాశబ్దే నోచ్యతే-జగామ చేతి యోజనా. ౬౭

తతోఽగర్జద్ధరివరస్సుగ్రీవో హేమపింగళః, ౬౭½
తేన నాదేన మహతా నిర్జగామ హరీశ్వరః ౬౮
అనుమాన్య తదా తారాం సుగ్రీవేణ సమాగతః, ౬౮½
నిజఘాన చ తత్రైనం శరేణైకేన రాఘవః ౬౯
తతస్సుగ్రీవవచనాద్ధత్వా వాలినమాహవే,
సుగ్రీవమేవ తద్రాజ్యే రాఘవః ప్రత్యపాదయత్ ౭౦.
సచ సర్వాన్ సమానీయ వానరాన్ వానరర్షభః,
దిశః ప్రస్థాపయామాస దిదృక్షుర్జనకాత్మజామ్ ౭౧
తతో గృధ్రస్య వచనాత్సంపాతే ర్హనుమాన్ బలీ,

గర్జనానుగుణకంఠధ్వనిః అగర్జత్ ఘోషంచకార ౬౭½ మహతా పూర్వగర్జితవిలక్షణేన తేన నాదేన హేతునా హరివరో వాలీ గృహాన్నిర్జగామ ౬౮ అనుమాన్యేతి వాలీ తదా నిర్గమనకాలే-తారాం-అద్యవనాదాగతేనాంగదేన సుగ్రీవో రామసహాయస్తిష్ఠతీతి కథితం అద్య పరాజితో నిర్గతః పునరాగతః - అతస్త్వద్గమనమనుచితమితి వారయంతీం తారాం- అనుమాన్య ధార్మికాగ్రేసరో రామః కథం మామనపరాధినం హన్యాదితి పరిసాంత్వ్య - సుగ్రీవేణ సమాగతః అయుద్ధ్యతేత్యర్థః ౬౮½ రాఘవః మహాకులప్రసూతత్వేన ధర్మసూక్ష్మజ్ఞః తత్ర యుద్ధభూమౌ ఏనం పరేణ యుద్ధకృతమపి వాలినం తథా పరేణ యుద్ధకాలే-చోఽవధారణార్థః-ఏకేనైవ శరేణ నిజఘాన-ద్వితీయశరప్రయోగే తదాభిముఖ్యేన తద్వధో దుర్లభ ఇతి భావః-యుద్ధేఽభిముఖస్య బలం వాలినమేవ గచ్ఛతీతి వరప్రసిద్ధిః ౬౯ తతఇతి. సుగ్రీవవచనాత్ సుగ్రీవప్రార్థనావచనాత్ - ఆహవే సుగ్రీవస్య యుద్ధే-వాలినం హత్వా-తతః వాలివధానంతరం - రాఘవః-తద్రాజ్యే వాలిరాజ్యే సుగ్రీవమేవ ప్రత్యపాదయత్-స్థాపయామాసేత్యర్థః ౭౦ అథ సుగ్రీవస్య ప్రత్యుపకారం దర్శయతి-సచేతి వానరర్షభః వానరరాజత్వేనాభిషిక్తః-సచ సుగ్రీవోపి-జనకాత్మజాం దిదృక్షుః ద్రష్టుమిచ్ఛుస్సన్-సర్వాన్ నానాదేశనివాసినో వానరాన్-సమానీయ ఆహూయ దిశశ్చతస్రః ప్రతిప్రస్థాపయామాస-శీఘ్రం సీతాం దృష్ట్వా గచ్ఛతేత్యాదిష్టవానిత్యర్థః ౭౧ తతస్సుందరకాండకథాం సంగృహ్ణాతి-తతఇతి తతః ప్రస్థానానంతరం-బలీ అపరిచ్ఛేద్యబలః-భూమారే మత్వర్థీయః- హనుమాన్ ప్రశస్తహనుః - అన్వర్థసంజ్ఞేయం-తథాచేంద్రోవక్ష్యతి-'మత్కరోత్సృష్ట వజ్రేణ హనుస్తస్య తదా క్షతః, నామ్నైష హరిశార్దూలో భవితా హనుమానితి' ఆభ్యాం పదాభ్యాం పూర్వకథాప్రస్తావేన జాంబవతా కృతోత్సాహత్వం-తదుద్భూతనిరవధికబలవత్త్వం చ ద్యోత్యతే-సంపాతేః సంపాతినామకస్య జటాయుర్జ్యేష్ఠస్య పక్షిణో

తత ఇతి సుగ్రీవః-అగర్జత్ సింహనాదం కృతవాన్ ౬౭½ తేనేతి తేన సింహనాదేన హేతునా-హరీశ్వరః వాలీ గృహాన్నిర్జగామ ౬౮ అనుమాన్యేతి తదా నిర్గమనసమయే తారామనుమాన్య సుగ్రీవం రామసహాయమంగదముఖాదవగత్య - యుద్ధనిర్గమనం వారయంతీం తారాం ధర్మజ్ఞో రామో మమాపకారం న కరిష్యతీత్యాదిసాంత్వవచనైరనుమతిం ప్రాపయ్య-సుగ్రీవేణ సహ యుద్ధాయ సమాగతోఽభవత్ ౬౮½ నిజఘానేతి తత్రైనమేకేనైవ శరేణ నిజఘాన ౬౯ తతఇతి సుగ్రీవవచనాత్ - 'వాలినం జహి కాకుత్స్థ మయా బద్ధోయ మంజలి'రిత్యేవం రూపాత్-ఆహవే వాలినం హత్వా తద్రాజ్యే వాలిరాజ్యే సుగ్రీవమేవ ప్రత్యపాదయత్ ప్రతిష్ఠాపితవాన్. ౭౦ సచేతి సచ వానరర్షభః జనకాత్మజాం దిదృక్షుః-సర్వాన్వానరాన్ సమానీయ-సర్వా దిశః ప్రస్థాపయామాస. ౭౧ తతఇతి గృధ్రస్య సంపాతేర్వచనాత్ - తస్యాం వసతి వైదేహీత్యేవం రూపాత్, శతేత్యాదినా

శతయోజనవిస్తీర్ణం పుప్లువే లవణార్ణవం ౨౨
తత్ర లంకాం సమాసాద్య పురీం రావణపాలితాం,
దదర్శ సీతాం ధ్యాయంతీమశోకవనికాం గతాం ౨౩
నివేదయిత్వాభిజ్ఞానం ప్రవృత్తిం చ నివేద్య చ,
సమాశ్వాస్య చ వైదేహీం మర్దయామాస తోరణం ౨౪
పంచసేనాగ్రగాన్ హత్వా సప్తమంత్రిసుతానపి,
శూరమక్షం చ నిష్పిష్య గ్రహణం సముపాగమత్ ౨౫
అస్త్రేణోన్ముక్తమాత్మానం జ్ఞాత్వా పైతామహాద్వరాత్,

వచనాత్-ఇతశ్శతయోజనాత్ పరే సముద్రమధ్యే లంకాయాం సీతా వర్తతే-తర సముద్రం తాం పశ్యసీతి వచనాచ్ఛతయోజనవిస్తీర్ణం లవణార్ణవం పుప్లువే-ప్లుత్వా తతారేత్యర్థః ౨౨ తత్రేతి హనుమాన్ రావణపాలితాం లంకాం సమాసాద్య - తత్ర లంకాయాం - అశోకవనికాం అంతఃపురోద్యానం - గతాం - ధ్యాయంతీం రామమేవ నైరంతర్యేణ స్మరంతీం సీతాం దదర్శ ౨౩ నివేదయిత్వేతి తతో హనుమాన్ అభిజ్ఞానమంగుళీయకరూపం రామచిహ్నం - నివేదయిత్వా - సమర్ప్య - అనిత్యత్వాత్ సమాసేపి ల్యబభావః - అతఏవ న్యాసకారః వా ఛందసీతి వక్తవ్యే క్త్వాపి ఛందసీతి వచనమసమాసేపి ల్యబర్థం - తేనార్చ్యదేవానాగత ఇతి సిద్ధమితి - అనేన వ్యభిచారేణ సమాసేల్యబ్విధేరనిత్యత్వం సిద్ధమేవ - ప్రవృత్తిం సుగ్రీవసఖ్యకరణసేనాసమూహీకరణప్రభృతి రామాగమనవృత్తాంతం - 'వార్తాప్రవృత్తిర్వృత్తాంత' ఇత్యమరః - చకారాత్ 'నైవ దంశాన్న మశకాన్న కీటాన్న సరీసృపాన్, రాఘవోపనయేద్గాత్రాత్త్వద్గతేనాంతరాత్మనే'తి రామస్య సీతైకపరాయణత్వాదికం సముచ్చీయతే, నివేద్య - ఉక్త్వా చ - వైదేహీం సమాశ్వాస్య - సద్యస్తే కాంతస్సమాగమిష్యతీతి సాంత్వయిత్వా - తోరణం అశోకవనికాబహిర్ద్వారం - మర్దయామాస - 'తోరణోస్త్రీ బహిర్ద్వారమి'త్యమరః ౨౪ పంచేతి అగ్రే గచ్ఛంతీత్యగ్రగాః - సేనాయా అగ్రగాస్సేనాగ్రగాః - అంతాదిష్వపారేష్వన్యేష్వపి దృశ్యత ఇతి డప్రత్యయః-తాన్ పంచ పింగళనేత్రప్రముఖాన్-జంబుమాలిప్రముఖాన్ సప్తమంత్రిసుతానపి హత్వా-శూరమక్షమక్షకుమారం రావణద్వితీయపుత్రం-నిష్పిష్య-చూర్ణీకృత్య-గ్రహణం ఇంద్రజిత్ప్రయుక్తబ్రహ్మాస్త్రేణ బంధనం-సముపాగమత్ ప్రాప్తః ౨౫ అస్త్రేణేత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం వీరః సురాసురాప్రధృష్యరావణపాలితలంకాప్రధర్షణాదినా ప్రఖ్యాతవీర్యః - మహాకపిః - స్వయమక్షతఏవానేకరాక్షసహననక్షమ ఇత్యర్థః - పైతామహాత్పితామహదత్తాత్

సుందరకాండకథాసంగ్రహః-హనుమాన్ శతయోజనవిస్తీర్ణం లవణార్ణవం ఉల్లంఘితవాన్ ౨౨ తత్రేతి లంకాం పురీం సమాసాద్య-తత్ర లంకాయాం అశోకవనికాం అశోకవనికాఖ్య రావణప్రమదావనం గతాం ప్రాప్తాం-రామమేవధ్యాయంతీం సీతాం దదర్శ ౨౩ నివేదయిత్వేతి. అభిజ్ఞానమంగుళీయకరూపం జ్ఞాపకం నివేదయిత్వా-సుగ్రీవసఖ్యవృత్తాంతం చ నివేద్య చ వాచా జ్ఞాపయిత్వా-వైదేహీం సమాశ్వాస్య-తోరణం అశోకవనికాబహిర్ద్వారం - చకారాదశోకవనం చ మర్దయామాస ౨౪ పంచసేనేతి పంచసేనాగ్రగాన్ సేనాపతీన్ - అక్షం రావణకుమారం - నిష్పిష్య - చూర్ణీకృత్య - గ్రహణం సముపాగమత్ ఇంద్రజిత్ప్రయుక్తబ్రహ్మాస్త్రేణ బంధనం ప్రాప్తః ౨౫. అస్త్రేణేత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం. యదస్త్రస్యామోఘతయా బంధనమాత్రం - పంచఘటికానంతరం తన్మోక్షశ్చ భవతీతి బ్రహ్మణా హనూమతే - వరో దత్తః - అతః పంచఘటికానంతర

మర్షయ న్రాక్షసాన్వీరో యన్త్రిణ స్తాన్ యదృచ్ఛయా
తతో దగ్ధ్వా పురీం లఙ్కా మృతే సీతాం చ మైథిలీం,
రామాయ ప్రియమాఖ్యాతుం పునరాయాన్మహాకపిః ౭౭
సోఽభిగమ్య మహాత్మానం కృత్వా రామం ప్రదక్షిణం,
న్యవేదయదమేయాత్మా దృష్టా సీతేతి తత్త్వతః
తత స్సుగ్రీవసహితో గత్వా తీరం మహోదధేః,
సముద్రం క్షోభయామాస శరై రాదిత్యసన్నిభైః ౭౯
దర్శయామాస చాత్మానం సముద్ర స్సరితాంపతిః,

వరాదాత్మానం - యదృచ్ఛయా ప్రయత్నం వినా - అస్త్రేణ బ్రహ్మాస్త్రేణ - ఉన్ముక్తం పరిత్య
క్తం జ్ఞాత్వా - యన్త్రిణః ఆత్మానం రజ్జుయన్త్రైః బధ్వా ఇత స్తతః కృషత ఇత్యర్థః - రాక్షసాన్మ
ర్షయన్ - తదపరాధాన్ - క్షమమాణ ఇత్యర్థః - మైథిలీం మిథిలరాజసుతాం సీతాం - ఋతే
వినా - కులప్రభావాత్తస్యాత్రమదగ్ధ్వా - లంకాం పురీం దగ్ధ్వా - రామాయ ప్రియం సీతాదర్శన
ప్రియం - ఆఖ్యాతుం వక్తుం పునరాయాత్ ౭౭ సోఽభిగమ్యేతి అమేయాత్మా అపరిచ్ఛేద్య
బుద్ధిః-సహనుమాన్ - మహాత్మానం సీతావియోగజ్వరేప్యవార్యధైర్యం - రామమభిగమ్య ఆభిము
ఖ్యేన ప్రాప్య-అనేన హనుమతః కృతకార్యత్వం ద్యోతితం-ప్రదక్షిణం చ కృత్వా-సీతా తత్త్వతో
యథావత్ దృష్టేతి న్యవేదయత్ అకథయత్-సీతా దృష్టేతి వక్తుం శక్యత్వేపి దృష్టా సీతేత్యుక్తిః
రామస్య సీతాదర్శనజీవనాదివిషయసంశయో మాభూదితీతి వదంతి - అన్యేత్వదృష్టేతి ప్రతి
భాసేతేతిదృష్టేత్యుక్తమితి - అపరే తు సంతోషాతిశయప్రకటనాయ ప్రథమం కృతకార్యనిర్దేశ
ఇతి తన్నిష్కోకి ౭౮ అథ యుద్ధకాండకథాం సంగృహ్ణాతి - తత ఇత్యాది తతః హనుమద్వాక్య శ్ర
వణానంతరం - సుగ్రీవసహితస్సన్ - మహోదధేః శతయోజనవిస్తీర్ణసింధో స్తీరం గత్వా - ఆదిత్య
సన్నిభైశ్శరైః - సముద్రం క్షోభయామాస ఆపాతాళమాకులీచకార ౭౯ దర్శయామాసేతి సరి
తాం నదీనాం పతిః - అనేన రామకోపశాంతయే కాళియ ఇవ సముద్రస్సపత్నీకస్సమాగత ఇతి

మేవ - బ్రహ్మాస్త్రేణోన్ముక్తమాత్మానం జ్ఞాత్వా - యదృచ్ఛయా కార్యాంతరప్రసంగేన రావణ
దర్శనాపేక్షయా - యన్త్రిణః ఆత్మానం బధ్వా స్థితాన్ రాక్షసాన్ - వీరః హంతుం సమర్థోపి -
మర్షయన్ క్షమాం కుర్వన్-తతః రావణదర్శనవ్యాపారానంతరం మైథిలీం సీతాం ఋతే తదవస్థా
నప్రదేశం వినా - లంకాం దగ్ధ్వా రామాయ ప్రియం ప్రియవార్తాం-ఆఖ్యాతుం వక్తుం - పునరా
యాత్ మహాకపిరితి యోజనా * * * * * *

తి మర్షయన్ క్షమాం కుర్వన్-రావణసమీపం ప్రాప్తవానితి శేషః-మమర్షేతి వాపాఠః *౭౭
సఇతి అమేయాత్మా అపరిచ్ఛేద్యధైర్యః - సః హనుమాన్ - మహాత్మానం మహాంశ్చాసౌ
ఆత్మా చ తం పరమాత్మానమిత్యర్థః - రామమభిగమ్య ప్రదక్షిణం కృత్వా - దృష్టా సీతేతి తత్త్వతః
సార్వవిభక్తికస్తసిః తత్త్వం న్యవేదయదిత్యర్థః - తత్ర సీతాదృష్టేతి వక్తుం శక్యత్వేపి దృష్టా సీతేతి
పదప్రయోగో రామస్య సీతాదర్శన విషయసంశయో మాభూదితి * * *

తి. ప్రదక్షిణం ప్రదక్షిణాది ముఖ్యముపచారం-అమేయాత్మా అపరిచ్ఛేద్య బలబుద్ధిధైర్యాది
వైభవః. * ౭౮ తతస్సుగ్రీవసహిత ఇత్యారభ్య యుద్ధకాండ కథాసంగ్రహః క్రియతే-తత ఇతి సము

సముద్రవచనాచ్చైవ నళం సేతుమకారయత్ ౮౦
తేన గత్వా పురీం లంకాం హత్వా రావణమాహవే,
రామస్సీతా మనుప్రాప్య పరాం వ్రీడాముపాగమత్ ౮౧
తాముచాచ తతో రామః పరుషం జనసంసది,
అమృష్యమాణా సా సీతా వివేశ జ్వలనం సతీ ౮౨
తతోఽగ్నివచనా త్సీతాం జ్ఞాత్వా విగతకల్మషాం,
బభౌ రామ స్సంప్రహృష్టః పూజిత స్సర్వదైవతైః ౮౩

ధ్వన్యతే - సముద్రః - ఆత్మానం నిజరూపం దర్శయామాస - రామాయేతి శేషః - సముద్రవచనాదేవ నళం సేతుమకారయచ్చ-నళేన సేతుం కారయామాస, హృక్రోరన్యతరస్యామితి ప్రయోజ్యకర్తుః కర్మత్వం ౮౦ తేనేతి. రామః తేన సేతునా-లంకాం పురీం గత్వా - ఆహవే యుద్ధే - రావణం హత్వా సీతాం ప్రాప్య - అను - పశ్చాత్ - పరాం అతిశయితాం - వ్రీడాం లజ్జాం ఉపాగమత్ - పౌరుషనిర్వహణాయ రిపుహననపూర్వకం సీతా పునః ప్రాప్తా - పరగృహస్థితాం కథమంగీకరిష్యామీతి లజ్జితోఽభూదిత్యర్థః ౮౧ తామితి తతః వ్రీడాప్రాప్త్యనన్తరం - 'యత్తద్యతస్తతో హేతౌ' విత్యమరః - తాం తాదృశపాతివ్రత్యాం సీతాం - జనసంసది దేవాదిసభాయాం పరుషం వచన మువాచ - అకథితం చేతి ద్వికర్మకత్వం- జనసంసదీత్యనేన ప్రత్యయోత్పాదనార్థం శపథం కుర్వితి సూచితం - సతీ పతివ్రతాసీతా - అమృష్యమాణా రామోక్తపరుషవచనమసహమానా-జ్వలనం లక్ష్మణానీతమగ్నిం వివేశ ౮౨. 'తతోఽగ్నివచనాత్ సీతాం జ్ఞాత్వా విగతకల్మషాం, బభౌ రామ స్సంప్రహృష్టః పూజితస్సర్వదైవతై' రితి క్రమః, అన్యస్తు లేఖకప్రమాదకృతః, తతః అగ్నిప్రవేశానంతరం - అగ్ని వచనాత్ - సీతాం - విగతకల్మషాం కరణత్రయేపి దోషగంధరహితాం జ్ఞాత్వా రామస్సంప్రహృష్టస్సన్ బభౌ - సర్వదైవతైః పూజితశ్చ బభూవ - అహో రామస్య ధర్మాపేక్షితేతి స్తుతోఽభూదిత్యర్థః ౮౩ కర్మణేతి. మహాత్మనో మహాస్వభావస్య రాఘ

ద్రం క్షోభయామాస - మార్గదానే ఔదాసీన్యాత్ సముద్రమాపాతాళ మాకులీచకారేత్యర్థః ౭౯ దర్శయామాసేతి ఆత్మానం నిజరూపం దర్శయామాస - సముద్రవచనాత్ - 'ఏష సేతుం మహోత్సాహః కరోతు మయి వానరః, తమహం ధారయిష్యామి తథా హ్యేషయథాపి తే' త్యేవంరూప సముద్రవచనాదేవ-నళం సేతు మకారయత్ నళేన సేతుం కారయామాసేత్యర్థః ౮౦ తేనేతి తేన సేతునా లంకాం పురీం గత్వా-ఆహవే యుద్ధే-రావణం హత్వా సీతాం ప్రాప్య- అను పశ్చాత్ పరాం వ్రీడాం రక్షోగృహేచిరోషితాం పునర్గృహీతవానితి లోకాపవాదశంకయా లజ్జాముపాగమత్. ౮౧ తామితి తతః అనంతరం - రామో జనసంసది వానరరాక్షససభాయాం - పరుషం - దీపో నేత్రాతురస్యేవ ప్రతికూలాసి మేదృఢ మిత్యాదికం ఉవాచ - అమృష్యమాణా పాతివ్రత్యవిషయసంశయవచనమసహమానా సీతా - జ్వలనం జ్వలంతమగ్నిం వివేశ. * * *

తి పరుషం మర్మస్పృక్ -లోకస్య నాస్యాం రామస్య కామాదిదోషతః పునర్జిఘృక్షాస్తీతి ప్రత్యాయనార్థం-సతీత్యనేన పాతివ్రత్యబలాన్నిజేచ్ఛయా అగ్నిప్రాదుర్భావనశక్తిమత్త్వద్యోతనమితి కేచిత్. * ౮౨ తత ఇతి. అగ్ని వచనాత్ -విశుద్ధభావాం నిష్పాపాం ప్రతిగృహ్ణీష్వేత్యేవం రూపాత్ గతకల్మషాం-స్వయంజ్ఞాత్వా లోకస్యచ తథాత్వం ప్రత్యాయ్య సీతా మంగీచకారేతి శేషః- కేచిత్తు తతోగ్నివచనాదిత్యస్మాదనంతరం-బభౌరామస్సంప్రహృష్ట ఇత్యర్థం పాఠక్రమేవ పఠిత్వా తతఃకర్మ

కర్మణా తేన మహతా త్రైలోక్యం సచరాచరం,
సదేవర్షిగణం తుష్టం రాఘవస్య మహాత్మనః ౮౨
అభిషిచ్య చ లంకాయాం రాక్షసేంద్రం విభీషణం,

వస్య - తేన కర్మణా రావణవధేన - సచరాచరం స్థావరజంగమసహితం - సదేవర్షిగణం - త్రైలోక్యం త్రిలోకీ - స్వార్థే ష్యఞ్ - తుష్టం సంతుష్టమాసీత్ స్థావరస్య సంతోషః పల్లవోద్గమాదినావగమ్యతే- 'అంతస్సంజ్ఞాభవంత్యేత' ఇతి విష్ణుపురాణం. ౮౨ అభిషిచ్యేతి యద్యపి సీతాసహాగమాత్పూర్వం విభీషణాభిషేకః తథాప్యత్ర క్రమో న వివక్షిత ఇతి జ్ఞేయం - రామః - విభీషయతీతి విభీషణః - నంద్యాదిత్వాల్ల్యుః - శత్రుభయంకర ఇత్యర్థః - తం - లంకాయాం చాభిషిచ్య- సముద్రతీరేఽభిషేకస్సముచ్చీయతే, యద్వా - చోఽవధారణార్థః - అభిషిచ్యైవ కృతకృత్యః న తు రావణం హత్వైవ - లంకాయాం విభీషణమభిషిచ్య - 'స్నుహి వనం ఛిత్వా సహకారం స్థాపయిత్వేతివత్ - యద్వా - చాన్వాచయే - ప్రధానతయాపవర్గమనుగృహ్యానుషంగికతయా రాజ్యేఽభిషిచ్యేత్యర్థః - 'శరీరారోగ్యమర్థాంశ్చ భోగాంశ్చైవానుషంగికాన్, దదాతిధ్యాయతాం పుంసామపవర్గప్రదోహరి' రితి వచనాత్, అభిషిచ్య తదా రామః - అభిషేకాత్పూర్వం కథం స్యాదితి విషణ్ణోఽభూత్ - అథ రమణీయోఽభూత్ - తదారామోరామోఽభూత్ - విజ్వరః- భరతో యథారాజ్యం న స్వీకృతవాన్ తథాయమపిచేత్కిఙ్కుర్యామితి పూర్వం జ్వరోఽభూత్ -స ఇదానీంనివృత్త ఇత్యర్థః - యద్వా - నాగపాశప్రభృతిషు - యన్మయా న కృతో రాజా రాక్షసానాం విభీషణః, తచ్చ మిథ్యాప్రలప్తం మాం ప్రధక్ష్యతి న సంశయ'ఇతి యోయమంతస్తాపః - స ఇదానీం నివృత్త ఇత్యర్థః - న కేవలం విజ్వరః- ప్రముమోద చ ప్రకర్షేణ మోదం ప్రాప్తశ్చ-చక్షిఙ్ఙో జిత్ కరణా దనిత్యమనుదాత్తేత ఆత్మనేపదత్వం-అతోత్ర పరస్మైపదప్రయోగః-అనేన రామస్య రావణవధసీతాప్రాప్తీ ఆనుషంగికఫలే - స్వాశ్రితవిభీషణాభిషేచనమేవ పరమపురుషార్థ ఇత్యవగమ్యతే - యద్వా - వౌ పక్షిణి జటాయుషి జ్వరో యస్య సః-యథా లోకే కస్యచిత్పుత్రస్యోత్సవే కథంచిన్మోదమానోపి పితా పూర్వాతీతపుత్రస్మరణాత్ సంతప్త ఏవ భవతి-ఏవం సర్వలోకపితా స్వామీ చ విభీషణాభిషేకసమయే-వినాభిషేకమతీతం జటాయుషం స్మరన్ కించిదంతస్తాపోపపన్న ఏవ ముముద ఇత్యర్థః-యద్వా-విజ్వర ఇత్యనిష్టనివృత్తిరుక్తా - ప్రముమోదేతీష్టప్రాప్తిః- హేతి ప్రసిద్ధౌ - విస్మయేవా-హంతరామస్య సత్యప్రతిజ్ఞత్వమిత్యర్థః తని శ్లోకీ ప్రధానాభిలషితకైంకర్యసామ్రాజ్యలాభేన

ణాతేనేతి శ్లోకం పఠంతి-తస్మిన్ పాఠే విగతకల్మషాం సీతాంజ్ఞాత్వా సంప్రహృష్టః సర్వదైవతైశ్చ పూజితో రామో బభావితి యోజనా * * * * * *

తి అత్ర క్వచిత్తు 'అగ్రహీదమలాం రామో వచనాచ్చ గురోస్తదే'తి పఠ్యతే-తత్రామలామితి పునరుక్తమాపద్యతే * ౮౩ కర్మణేతి రాఘవస్య మహతా తేన కర్మణా రావణవధేన-సచరాచరం చరాచరప్రజాసహితం త్రైలోక్యం-తుష్టం తుతోష. * * *

తి. అత్ర కేచిత్ అచరాణాం వృక్షాదీనాం రావణకృత పీడాపరిజ్ఞానాభావేన రావణవధ జన్య సంతోషాభావాత్ ఏవం వ్యాచక్షతే - దేవఋషిగణమితి పాఠః-ఋత్యక ఇతి ప్రకృతిభావః-తత్ర దేవగణా ఇంద్రాదయః - ఋషిగణా విశ్వామిత్రాదయః - ఏతద్రూపం యత్త్రైలోక్యం - సచరాచరం-అత్ర చరప్రజాః గతిభక్షణమాత్ర ప్రధానాః తిర్యక్స్రోతసః పశుపక్ష్యాదయ ఐరావతాదయః- అచరప్రజాః చరప్రజా భిన్నాజ్ఞానయుక్తప్రజా అవాక్స్రోతసో మనుష్యాః - ఏవం చ స్వస్వశేషతిర్యగవాక్స్రోతోయుతం దేవర్షిగణరూపం త్రైలోక్యం తుష్టం - రావణస్య మర్త్యోపేక్షక

కృతకృత్య స్తదా రామో విజ్వరః ప్రముమోద హ. ౧౫
దేవతాభ్యో వరం ప్రాప్య సముత్థాప్య చ వానరాన్,
అయోధ్యాం ప్రస్థితో రామః పుష్పకేణ సుహృద్వృతః ౧౬
భరద్వాజాశ్రమం గత్వా రామ స్సత్యపరాక్రమః,
భరతస్యాంతికం రామో హనూమంతం వ్యసర్జయత్ ౧౭
పునరాఖ్యాయికాం జల్పన్ సుగ్రీవసహితశ్చ సః,
పుష్పకం తత్సమారుహ్య నందిగ్రామం యయౌ తదా ౧౮

యది లంకైశ్వర్యమనభ్యుపగతం స్యాత్తదా 'అహం హత్వా దశగ్రీవం సప్రహస్తం సబాంధవం రాజానం త్వాం కరిష్యామి లంకాయాం రాక్షసేశ్వరే'తి కృతా ప్రతిజ్ఞా విఫలా స్యాదితి మహాన్ జ్వరః ప్రవృత్తః - సఇదానీం నివృత్తః ఇతి ప్రముమోద ౧౫ దేవతాభ్య ఇతి రామః దేవతాభ్యః రామవిజయశ్లాఘనాయాగతాభ్యః - వరం ప్రాప్య- తేన వరేణ వానరాన్ రణే మృతాన్ సముత్థాప్య సుప్తానివోత్థాప్య - సుహృద్భిః సుగ్రీవవిభీషణాదిభిర్వృతస్సన్ - పుష్పకేణ- కుబేరం విజిత్య రావణేన సమానీతేన పుష్పకాఖ్యవిమానేనాయోధ్యాం ప్రతి ప్రస్థితః. ౧౬ భరద్వాజేతి సత్యపరాక్రమః - సత్యవిషయపరాక్రమవాన్ రామ ఇతి క్రియాభేదాద్ద్విరుక్తిః-భరద్వాజాశ్రమం గత్వా భరతస్యాంతికం సమీపం ప్రతి - హనూమంతం వ్యసర్జయత్ వ్యసృజత్ - హనుశబ్దఉకారాంతోప్యస్తి-భరద్వాజేనాత్ర స్థాతవ్యమితి ప్రార్థితే తద్వివసేన చతుర్దశవర్షపూర్తేః - 'పూర్ణే చతుర్దశే వర్షే ఆగమిష్యామీ'తి భరతం ప్రత్యుక్తేః సత్యత్వరక్షణాయ హనూమంతం ప్రేరితవానితి భావః ౧౭ పునరితి. రామః తత్పుష్పకం సమారుహ్య సుగ్రీవసహితస్సన్-తదాగ నకాలే - ఆఖ్యాయికాం పూర్వవృత్తకథాం - ఆఖ్యాయికోపలబ్ధార్థేత్యమరః, పునః పునర్జల్పన్ కథయన్ - అర్థాత్ భరతవిషయాఖ్యాయికాం సుగ్రీవేణ జల్పన్నితి గమ్యతే - నందిగ్రామం భరతస్థానం తదా తస్మిన్నేవ కాలే- శీఘ్రమిత్యర్థః - యయౌప్రాప ౧౮ నందిగ్రామ ఇతి అనఘః సమ్యగనుష్ఠితపితృవచనః - యద్వా-

---

త్వాత్ ప్రాధాన్యేన దేవర్షిగ్రహణమిత్యాహుః * ౧౪ అభిషిచ్యేతి లంకాయాం లంకారాజ్యపద ఇత్యర్థః - కృతకృత్యః - 'అహం హత్వా దశగ్రీవం సప్రహస్తం సబాంధవం, రాజానం త్వాం కరిష్యామి లంకాయాం రాక్షసేశ్వరే'తి ప్రతిజ్ఞా తస్య కృతత్వాత్కృతకృత్యత్వం అతఏవ విజ్వరః విగతమనస్తాప ఇతి యావత్ -ప్రముమోదహ- ప్రకృష్టాం ముదమాప ౧౫ దేవతాభ్య ఇతి రామః సర్వజగత్కంటకరావణవధజనితహర్షవశాత్ రామదిదృక్షయా సమాగతాభ్యో దేవతాభ్యో వరం ప్రాప్య- 'నీరుజో నిర్వ్రణాశ్చైవ సంపన్నబలపౌరుషాః, సముత్థాస్యంతు హరయః సుప్తా నిద్రాక్షయే యథే'త్యుక్త ప్రకారం వరం లబ్ధ్వా - రాక్షసైర్హతాన్వానరాన్సముత్థాప్య - సుహృద్భిస్సుగ్రీవాదిభిస్సంవృతః-పుష్పకేణ అయోధ్యాముద్దిశ్య ప్రస్థితః జగామేత్యర్థః ౧౬ భరద్వాజాశ్రమమితి రామో భరద్వాజాశ్రమం గత్వా భరతస్యాంతికం ప్రతి హనుమంతం వ్యసర్జయత్. 'చతుర్దశే హి సంపూర్ణే వర్షేఽహని రఘూత్తమ. న ద్రక్ష్యామి యది త్వాం తు ప్రవేక్ష్యామిహుతాశన' మితి భరతేన ప్రతిజ్ఞాతత్వాత్ -భరద్వాజాశ్రమే పంచమ్యాం చతుర్దశవర్షసమాప్త్యనంతరం మునివచనేన ఏకదిన విలంబస్య ప్రాప్తత్వాత్ స్వాగమనబోధనాయ హనుమద్విసర్జనం *

తి యద్వా-మహత్యా వానరసేనయాసహాకస్మాద్గమనే భరతాదేశ్శంకామాభూదితి తద్విసర్జనం.* ౧౭. పునరితి. అపరేద్యుః సుగ్రీవసహితఇతి విభీషణాదీనాముపలక్షణం-తత్పుష్పకం సమారుహ్య

నందిగ్రామే జటాంహిత్వా భ్రాతృభి స్సహితోఽనఘః,
రామ స్సీతామనుప్రాప్య రాజ్యం పునరవాప్తవాన్ ౮౯
ప్రహృష్టో ముదితో లోకస్తుష్టః పుష్టస్సుధార్మికః,

శిరసా యాచతస్తస్య వచనం న కృతం మయే' త్యుక్తపాపరహిత ఇత్యర్థః-యద్వా-నిరస్తసమస్తవ్యసనః-'దుఃఖైర్నోవ్యసనేష్వఘు' మితి వైజయంతీ-రామః భ్రాతృభిస్సహితః - 'కదాన్వహం సమేష్యామి భరతేన మహాత్మనా, శత్రుఘ్నేన చ వీరేణ త్వయా చ రఘునందనే' త్యుక్తమనోరథపూర్ణ ఇత్యర్థః-నందిగ్రామే జటాం హిత్వా శోధయిత్వా-ఉపలక్షణమేతత్-'విశోధితజటస్స్నాత శ్చిత్రమాల్యానులేపనః, మహార్హవసనో రామ స్తస్థౌ తత్ర శ్రియా జ్వల' న్నిత్యుక్తరూపః సీతాం అనుప్రాప్య సమీపే ప్రాప్య-'రామం గత్నమయే పీఠే సహసీతం న్యవేశయ' దిత్యాద్యుక్తరీత్యా దివ్యసింహాసనే సీతయాభిషేకం ప్రాప్యేత్యర్థః ౮౯ రామస్య రాజ్యప్రాప్తికృతం లోకస్యాతిశయం దర్శయతి - ప్రహృష్టేతి లోకో జనః - ప్రహృష్టముదితః - తదాసీమాసీదితి శేషః-ఏవముత్తరత్రాపి - ప్రహృష్టః సంజాతరోమాంచః - హృషేర్లోమస్విత్యనిట్త్వవిధానాత్ - ముదిత ఇతి తన్మూల సంతుష్టాంతఃకరణత్వముచ్యతే - తుష్టః సమస్తకామలాభజనితప్రీతియుక్తః - యద్వా - 'ఇచ్ఛామో హి మహాబాహుం రఘువీరం మహాబలం, గజేన మహతా యాంతం రామం ఛత్రావృతానన' మిత్యభిలషితలాభ ఉచ్యతే పుష్టః - 'విషయే తే మహారాజ రామవ్యసనకర్శితాః, అపి వృక్షాః పరిమ్లానాస్సపుష్పాంకురకోరకా' ఇత్యుక్తరామవిరహజకార్శ్యత్యాగాత్ పుష్టః - సుధార్మికః సుధర్మః రామభక్తిపూర్వకం కర్మ - తచ్చరతీతి సుధార్మికః - ధర్మం చరతీతి ఠక్ - స్త్రియో వృద్ధాస్తరుణ్యశ్చేత్యుక్తధర్మఫలభాగిత్యర్థః - నిరామయః శారీరరోగరహితః న - ఆరోగః మానసవ్యాధిరహితః - దుర్భిక్షభయవర్జితః భిక్షాణాం వ్యృద్ధిః దుర్భిక్షం - వ్యృద్ధానవ్యయీభావః - దుర్భిక్షాత్ భయం దుర్భిక్షభయం తేన వర్జితః - అనేన పూర్వం సీతావిశిష్టరామవియోగే ప్రజానామామయాదికమాసీత్ - తదిదానీం నివృత్తమిత్యుచ్యతే ప్రహృష్టేత్యాది - రామాభిషేకదర్శన

పునరాఖ్యాయికాం పూర్వవృత్త విషయకథాం-'అత్ర సీతే త్వయా దృష్టా తాపసీ ధర్మచారిణీ' త్యాద్యుక్తప్రకారేణ పునర్జల్పన్ కథయన్ సీతాయా ఇతి శేషః-నందిగ్రామం యయావితి యోజనా ౮౮ నందిగ్రామ ఇతి.రామః నందిగ్రామే-జటాం భరతాదిభిస్సహితః హిత్వా త్యక్త్వా-సీతామనుప్రాప్య సీతాసాదృశ్యం ప్రాప్య - మునివేషత్యాగేన సీతామనురూపః ప్రాప్యేతి యావత్ - రాజ్యం పునరవాప్తవాన్ - పితృవచనాత్పూర్వం ప్రాప్త విశిష్య పునః అద్యప్రాప్త ఇత్యర్థః ౮౯ ఏతదంతం చరితం వృత్తత్వేనోపదిశ్య దేవర్షిరతః పరముత్తరకాండవిషయంభవిష్యత్త్వేనోప దిశతి-ప్రహృష్టేతి అనేన రావణవధానంతరం రామే రాజ్యం ప్రశాసతి సతి వాల్మీకినా రామాయణం కృతమిత్యనుసంధేయం - 'ప్రాప్తరాజ్యస్య రామస్య వాల్మీకి ర్భగవానృషిః, చకార చరితం కృత్స్నం విచిత్రపదమాత్మవా' నితి వక్ష్యమాణత్వాత్, 'తతః పశ్యతి ధర్మాత్మా తత్సర్వం యోగమాస్థితః, పురా యత్తత్ర నిర్వృత్తం పాణావామలకం యథే' త్యాద్యుపరి వక్ష్యమాణత్వాత్-లోకస్సర్వజనః-ప్రహృష్ట స్సంజాతరోమాంచః-ముదితః ముదితాంతఃకరణః-తుష్టః సర్వకామలాభజనితసంతుష్టః - అనేన పూర్వం సర్వకామసంపత్తౌ విద్యమానాయామపి రామవిశ్లేషేణాతుష్టస్య 'ఇచ్ఛామో హి మహాబాహుం రఘువీరం మహాబలం, గజేన మహతా యాంతం రామం ఛత్రావృతానన'మితి ప్రార్థితరామాభిషేక ఏవ పరమతుష్టిరిత్యవగమ్యతే-పుష్టః - 'విషయే తే మహారాజ రామవ్యసనకర్శితాః, అపి వృక్షాః పరిమ్లా

నిరామయో హ్యరోగశ్చ దుర్భిక్షభయవర్జితః ౯౦
నపుత్రమరణం కించిద్ద్రక్ష్యంతి పురుషాః క్వచిత్
నార్యశ్చావిధవా నిత్యం భవిష్యంతి పతివ్రతాః ౯౧
నచాగ్నిజం భయం కించి న్నాప్సు మజ్జంతి జంతవః,
నవాతజం భయం కించి న్నాపి జ్వరకృతం తథా
నచాపి క్షుద్భయం తత్ర న తస్కరభయం తథా. ౯-౨౪
నగరాణి చ రాష్ట్రాణి ధనధాన్యయుతానిచ

సంతోషో న వర్ణయితుం శక్య ఇత్యాహ కవిః - ప్రహృష్టముదితో లోకస్తుష్టః పుష్ట ఇతి-అథ ప్రీతి కారితకైంకర్యసిద్ధిం దర్శయతి-సుధార్మిక ఇతి - శోభనో ధర్మో విశిష్టవిషయకైంకర్యమేవ - అథ కైంకర్యవిరోధినివృత్తిమాహ - నిరామయో హ్యరోగశ్చేతి - కైంకర్యోపకరణసమృద్ధిమాహ - దుర్భిక్షేతి ౯౦ అథవర్ణాశ్రమ ధర్మపరిపాలన ప్రదానాముత్తరకాండకథాం సంగృహ్ణాతి-నపుత్రేత్యాది కేచిదపి పురుషాః-క్వచిత్ కుత్రాపి దేశే-కించిత్ కాదాచిత్కమపి పుత్రమరణం న ద్రక్ష్యంతి-నద్ర క్ష్యంతీత్యనేన బ్రాహ్మణపుత్ర ఇవ కదాచిత్ ప్రాప్తమపి పరిహరిష్యతీతి భావః-నార్యశ్చావిధవా నిత్యం పతివ్రతాశ్చ భవిష్యంతి-యద్వా - వివిధాః ధవాః యాసాం తాః విధవాః వ్యభిచారిణ్యః - అవ్యభి చారిత్వేపి పత్యావప్యననురాగః కాసాంచిత్ స్యాత్ స నేత్యాహ-పతివ్రతా ఇతి-కౌసల్యాదయస్తు పుత్రవత్తయావృద్ధతయా వా-న విధవా ఇతి భావః ౯౧ తత్ర రాజ్యే తాపత్రయగంధోపి న భవి ష్యతీత్యాహ-నచేత్యాద్యర్ధత్రయం అగ్నిజం భయం కించి న్న భవిష్యతి - జంతవో నాప్సు మజ్జంతి- మజ్జిత్వా నమరిష్యంతీత్యర్థః - ఏవమాధిదైవికనివృత్తిరుక్తా - అథాధ్యాత్మికాదినివృత్తిమాహ నాపి జ్వరకృతం తథాన చాపి క్షుద్భయమితి - న తస్కరభయమిత్యాధిభౌతికోపలక్షణం తనిశ్లోకీ నచా గ్నిజం భయంకించిత్ - పాకోపయోగాదధికమగ్నిర్న జ్వలతి - అనేన - భీషాస్మాదగ్నిశ్చేంద్ర శ్చేతి శ్రుతిర్ధ్వనితా - నాప్సు మజ్జంతి జంతవః ప్రమాదాదప్సు మజ్జంతమపి జంతుమున్మజ్జనేన బహిః క్షిపతి ౯-౨౪ తత్ర రామరాజ్యే అనిష్టనివృత్తిముక్త్వా, ఇష్టసిద్ధిమాహ-నగరేతి నగరాణి ధనయుతాని- రాష్ట్రాణి ధాన్యయుతానిచభవిష్యంతి అతఏవ సర్వే నాగరికా జానపదాశ్చ యథాకృతయుగే తథాత్ర

నాస్సపుష్పాంకుర కోరకా' ఇత్యుక్తప్రకారేణ రామవిశ్లేషకర్శితః సర్వోపి చేతనవర్గః - ఇదానీం రామసంశ్లేషసంవర్ధిత సర్వాంగోఽభూదిత్యర్థః-సుధార్మికః-'స్త్రియో వృద్ధాస్తరుణ్యశ్చ సాయం ప్రాత స్సమాహితాః, సర్వాన్ దేవాన్ నమస్యంతి రామస్యార్థే యశస్వినః' ఇతి - ఇష్టదేవతానమస్కా రాదిరూపధర్మస్య ఫలలాభాత్సుధార్మికత్వోక్తిః - నిరామయః మనఃపీడారహితః - అరోగః వ్యాధిరహితః - దుర్భిక్షభయవర్జితః - దుర్భిక్షం సమృద్ధేరభావః - తస్మాద్భయం దుర్భిక్షభయం తేన వర్జితః ౯౦ న పుత్రమరణమిత్యాదినా ఉత్తరకాండ కథాసంగ్రహః క్రియతే - న పుత్రేతి. కించిదపి క్వచిత్కుత్రాపి పురుషాః పుత్రమరణం న ద్రక్ష్యంతి-పితరి జీవతి పుత్రా న మరిష్యంతీత్యర్థః *

తి. అవిధవాః భర్త్రనుగమనార్ధనాంశపుత్రసద్భావాద్వేతిభావః * ౯౧ తాపత్రయ సం బంధం నిరాకరోతి-నచాగ్నిజమితి ఆధిదైవిక దుఃఖనివృత్తి ముక్త్వా ఆధ్యాత్మికం నిరాకరోతి నా పిజ్వరకృతమితి నతస్కరభయ మిత్యాదినాధిభౌతికం నిరాకరోతి. * * *

తి నచాగ్నిజమితి-పాదత్రయేణ ఆధిదైవిక దుఃఖనివృత్తిరుచ్యతే-చతుర్థేనాధ్యాత్మిక నివృ త్తిః - భౌతికదుఃఖాభావమాహ - న చాపీతి క్షుద్భయం క్షుదుపశమోపాయాభావజం న చ-నైవ

నిత్యం ప్రముదితాస్సర్వే యథా కృతయుగే తథా, ౯౫
అశ్వమేధశతై రిష్ట్వా తథా బహుసువర్ణకైః
గవాం కోట్యయుతం దత్వా బ్రహ్మలోకం ప్రయాస్యతి,
అసంఖ్యేయం ధనం దత్వా బ్రాహ్మణేభ్యో మహాయశాః ౯౬
రాజవంశాన్ శతగుణాన్ స్థాపయిష్యతి రాఘవః,

త్రేతాయుగేపి నిత్యం ప్రముదితా భవిష్యంతి - గత్యర్థాకర్మకేత్యాదినా కర్తరి క్తః ౯౫ ఏవం క్షత్రియాసాధారణం ప్రజాపాలనరూపం ధర్మముక్త్వా ద్విజాతిధర్మానాహ - అశ్వమేధేతి అర్ధత్రయమేకాన్వయం మహాయశాః ప్రజాపాలనలబ్ధ మహాకీర్తిః-అనేన ద్రవ్యశుద్ధి రుక్తా-అశ్వమేధశతైః అనేకాశ్వమేధైః - 'దశవర్షసహస్రాణి వాజిమేధముపాకరోది'తి వక్ష్యమాణత్వాత్ -తథా బహుసువర్ణకైః బహుసువర్ణకాఖ్యక్రతువిశేషైశ్చ - 'సుబహూని సువర్ణాని యత్రోపకరణత్వతః, విందతే సక్రతుస్సద్భిః స్మృతో బహుసువర్ణక' ఇతి వచనాత్ ఏవముత్తరక్రత్వనుష్ఠానప్రదర్శనేన పూర్వక్రతవోఽగ్నిష్టోమాదయోఽప్యనుష్ఠితా ఇతి సిద్ధం-గవాం కోట్యయుతం దశసహస్రకోటి పరిమితాః గాః - బ్రాహ్మణేభ్యో దత్వా - బ్రహ్మలోకం - బ్రహ్మణః స్వస్య లోకమప్రాకృతం స్థానం పరమపదం-ప్రయాస్యతి-అత్ర మహాయశా ఇత్యనేన యత్కించి దపవాదశ్రవణమాత్రేణ సీతాత్యాగస్సూచితః - దశవర్షసహస్రాణ్యశ్వమేధానుష్ఠానకాల ఇత్యుక్త్వా సీతాం వినైవ క్రత్వనుష్ఠానస్య వక్ష్యమాణత్వాచ్చాభిషేకాత్ పరం స్వల్పఏవ వర్షసహస్రకాలే సీతావియోగ ఇత్యవసీయతే - అశ్వమేధారంభశ్చ రావణవధరూపపాపనిర్హరణార్థతయా ప్రసక్త ఇత్యవిళంబితః - తతః పూర్వమేవ సీతావియోగః-ప్రథమాశ్వమేధే సీతాప్రతిరూపకరణాత్ -ప్రతికృత్యాపి యజ్ఞానుష్ఠానస్య ప్రామాణికత్వం వక్ష్యతే దర్భశయనప్రకరణాదౌ ౯౬ ఏవం ధర్మానుష్ఠాతృత్వముక్త్వా ధర్మప్రవర్తకత్వమాహ - రాజేతి అస్మిన్ లోకే - రాఘవః - రాజవంశాన్ క్షత్రియవంశాన్ -

భవిష్యతీత్యనుషంగః * ౯౪ నగరాణీతి నగరాణి పురాణి - రాష్ట్రాణి జనపదాః - ధనధాన్యయుతాని భవిష్యంతీత్యనుషంగః

తి. కృతయుగే స్వభావత ఏవాధర్మసంబంధాభావాన్నిత్యం ప్రజామోదః-త్రేతాయా మధర్మస్య పాదాంశేన సంబంధేపి రామపాలన వైభవాత్తదనాక్రమేణ నిత్యప్రమోదత్వం * ౯౫ అశ్వమేధశతైరితి అశ్వమేధానాం శతై రశ్వమేధశతై రపరిమితాశ్వమేధైరిత్యర్థః-ఇష్ట్వా దేవాన్ పూజయిత్వా - బహుసువర్ణకైః బహుసువర్ణదక్షిణాకైః యాగవిశేషైః ఇష్ట్వా - 'అసంఖ్యేయం ధనం దత్వా బ్రహ్మలోకం ప్రయాస్యతీ'తి యోజనా - బ్రహ్మైవ లోకః - తం పరమాత్మస్వరూపం-సగుణస్య బ్రహ్మణో విష్ణోః స్వస్య లోకం వైకుంఠాఖ్యం చ ప్రయాస్యతీత్యర్థః

తి అత్ర శతశబ్దోఽనంతవాచీ-ఇష్ట్వా దత్వేత్యాదిస్వరూపకథనం-నతు తేషాం రామస్య స్వలోకప్రాప్తిం ప్రతిహేతుతేతి బోధ్యం-యత్తు-కతకకృతా అశ్వమేధాద్యనుష్ఠానస్య మానుషోపాధిప్రయుక్తా వర్జ్యాద్యశమనద్వారా బ్రహ్మలోకప్రాప్తౌ హేతుత్వమిత్యుక్తం - తన్న - భగవదవతారాణాం పుణ్యపాపసంబంధస్య సర్వతంత్రవిరుద్ధత్వాత్ - అశ్వమేధాద్యనుష్ఠానం తు లీలామాత్రం. లోకోపదేశాయేత్యన్యత్ర విస్తృతం * ౯౬ రాజవంశానితి రాజవంశాన్ శతగుణాన్ వివృద్ధాన్ ప్రత్యేకం రాజ్యప్రదానేన స్థాపయిష్యతీత్యర్థః-చాతుర్వర్ణ్యం చ చతుర్వర్ణాన్ స్వే స్వే ధర్మేనియోక్ష్యతి వర్తయిష్యతి

చాతుర్వర్ణ్యం చ లోకేఽస్మిన్ స్వే స్వే ధర్మే నియోక్ష్యతి ౯౬
దశవర్షసహస్రాణి దశవర్షశతాని చ,
రామో రాజ్యముపాసిత్వా బ్రహ్మలోకం గమిష్యతి ౯౭
ఇదం పవిత్రం పాపఘ్నం పుణ్యం వేదైశ్చ సమ్మితం,
యః పఠేద్రామచరితం సర్వపాపైః ప్రముచ్యతే ౯౮
ఏతదాఖ్యానమాయుష్యం పఠన్ రామాయణం నరః,

శతగుణాన్ శతగుణితాన్ - స్థాపయిష్యతి-శతగుణం వివృద్ధాన్ రాజవంశాన్ ప్రత్యేకం రాజ్యప్రదానేన పాలయిష్యతీత్యర్థః, చత్వారో వర్ణాశ్చాతుర్వర్ణ్యం-స్వార్థే ష్యఞ్ - స్వే స్వే స్వస్వవర్ణాశ్రమోచితే ధర్మే - పూర్వాదిత్వాత్ సర్వనామత్వవికల్పః - నియోక్ష్యతి ప్రవర్తయిష్యతి. ౯౬ ధర్మసంస్థాపనాతిశయప్రదర్శనాయ రాజ్యపరిపాలనకాలబహుత్వం దర్శయతి - దశేతి దశవర్షసహస్రాణి దశవర్షశతాని చ - ఏకాదశసహస్రసంవత్సరానిత్యర్థః - ఉపాసిత్వా ఉపాస్య - వా ఛందసీతి వక్తవ్యే క్త్వాపి ఛందసీతి ప్రయోగాదనిత్యో ల్యబాదేశః - సాంత్వపూర్వం జనానువర్తనేన పరిపాల్యేత్యర్థః - అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా - రాజ్యపాలనే వ్యాసంగాభావో దర్శితః - బ్రహ్మలోకం వైకుంఠం - గమిష్యతి తస్మిన్లోకే రాజ్యేన ఖలు రామస్స్వయముపాస్యః - స్వయమత్యంతానుకూల్యాచరణేన రాజ్యోపాసనం చకారేతి సౌశీల్యముక్తం - బ్రహ్మణః విష్ణోః స్వస్య లోకం వైకుంఠాఖ్యం గమిష్యతి ౯౭ అద్వైతత్పరనస్య మోక్షసాధనత్వమాహ - ఇదమితి. పూయతే ఽనేనేతి పవిత్రం-కర్తరి చర్షిదేవతయోరితి కరణే ఇత్రప్రత్యయః - పరిశుద్ధిసాధన మిత్యర్థః - న కేవలం శుద్ధ్యాపాదకం కింతు పాపఘ్నం-అమనుష్యకర్తృకే చేతి టక్ప్రత్యయః - పుణ్యం 'పుణ్యం లాంగలజీవన' మితివత్పుణ్యసాధనం - అనేన ప్రాయశ్చిత్తవ్యావృత్తిరుక్తా - తద్ధి - పాపమేవ నివర్తయతి - ఉక్తార్థత్రయే హేతుమాహ-వేదైశ్చ సంమితమితి సర్వవేదసదృశమిత్యర్థః-ఇదం రామచరితం సంక్షేపరూపం-యః పఠేత్ వేదవత్ సనియమం ప్రతిదినం పఠేత్ సర్వపాపైః పూర్వోత్తరాఘైః ప్రముచ్యతే-తదుక్తం రామోపనిషది 'బ్రహ్మహత్యా సహస్రాణి వీరహత్యాశతాని చ, స్వర్ణస్తేయ సురాపానగురుతల్పాయుతాని చ కోటికోటిసహస్రాణి ఉపపాతకజాన్యపి, సర్వాణ్యపి ప్రణశ్యంతి రామచంద్రస్య కీర్తనా' దితి ౯౮ ఏవం రామచరితపారస్య మోక్షం ఫలముక్త్వా - ఆనుషంగికఫలోక్తిపూర్వకం తస్య సంబంధిపర్యంతతామాహ -

---

తి రాజవంశాన్ కామరూపకాన్యకుబ్జాది తత్తద్రాజ్యపదస్థాన్ - శతగుణాన్ అనేకగుణవృద్ధిర్యథా భవతి తథా స్థాపయిష్యతి-శాశ్వతతత్తద్రాజ్యప్రదానేనేతి శేషః * ౯౬ దశవర్షేతి ఏకాదశవర్షసహస్రాణి రాజ్యముపాసిత్వా పరిపాల్య - బ్రహ్మలోకం గమిష్యతి * * *

తి. అవతారత్యాగకాలమాహ - దశేతి ఉపాసిత్వా నిత్యవదనుష్ఠాయేత్యర్థః - బ్రహ్మలోకం - వైకుంఠాదిలోకం - అనేన నిజనిత్యకర్మయోగోపేతస్యైవ సాక్షాత్పరంపరయా బ్రహ్మలోకప్రాప్తిరితి ధ్వనిః * ౯౭ ఇదమితి ఇదం పవిత్రం అంతఃకరణశోధకం పుణ్యం పుణ్యసాధనం-వేదైశ్చ సంమితం తుల్యం - సర్వవేదార్థప్రతిపాదకత్వాత్తుల్యత్వం. * * *

తి అథ నారదః స్వోపదిష్టసంక్షేపరామాయణపారఫలముపదిశతి-ఇదమితి. వేదైస్సమ్మితం సకలవేదార్థరహస్యప్రతిపాదకత్వాద్వేదతుల్యం * ౯౮ ఏతదితి. ఏతదాఖ్యానం ఆఖ్యాయికాం - ఆయుష్యం ఆయుర్వృద్ధికరం - ఏతద్రామాయణాఖ్యం ప్రబంధం - పఠన్ పఠనాదేవ పుత్రపౌత్ర

సపుత్రపౌత్రస్సగణః ప్రేత్య స్వర్గే మహీయతే ౯౯
పఠన్ ద్విజో వాగృషభత్వ మీయాత్
స్యాత్ క్షత్రియో భూమిపతిత్వ మీయాత్,

ఏతదితి. ఆయుః ప్రయోజనమస్యాయుష్యం - స్వర్గాదిభ్యో యద్వక్తవ్య ఇతి యత్ప్రత్యయః - ఆఖ్యానం ఆఖ్యాయికారూపం ఏతద్రామాయణం బాలరామాయణం రామస్యాయనం రామాయణం- అయగతావితి ధాతోర్భావే ల్యుట్ - రామచరితమిత్యర్థః- రామః అయ్యతే ప్రాప్యతేఽనేనేతి వా రామాయణం- రామః అయనం ప్రతిపాద్యో యస్యేతి వా రామాయణం - పఠన్నరః వర్ణాశ్రమాది నియతిం వినా యోఽపి కోఽపి - సపుత్రపౌత్రః దశపూర్వాపరసహిత ఇత్యర్థః - సగణః సభృత్యబంధుః - ప్రేత్య ఆత్యంతికశరీరనాశం ప్రాప్య - స్వర్గే పరమపదే - తస్యాగ్ంహిరణ్మయః కోశః - స్వర్గోలోకో జ్యోతిషావృత ఇతి - తస్మిన్ స్వర్గశబ్ద ప్రయోగా ద్విముక్త సర్వపాపం ప్రతిస్వర్గ మాత్రస్యాఫలత్వాచ్చ - మహీయతే పూజ్యతే - తం పంచశతాన్యప్సరసాం ప్రతిధావంతి శతం మాలాహస్తా శ్శతంచూర్ణహస్తా ఇతిశ్రుతేః ౯౯ అథ చాతుర్వర్ణ్యవ్యతిరిక్తస్య నాధికార ఇతి సూచయన్ వర్ణవిశేషనియతాని ఫలాని దర్శయతి - పఠన్నితి స్యాదిత్యేతదవ్యయం యద్యర్థే - ఇదం బాలరామాయణం పఠన్ ద్విజో యది - వాగృషభత్వం వాచి శ్రైష్ఠ్యం వేదవేదాంగపారగత్వం- ఈయాత్ప్రాప్నుయాత్ - ఈ గతా విత్యస్మాద్ధాతోర్లిఙ్ - పఠన్ క్షత్రియో యది భూమిపతిత్వం చక్రవర్తిత్వం ఈయాత్ -పఠన్ వణిగ్జనో యది పణ్యఫలత్వం ఈయాత్ - పణం మూల్యం తదర్హతీతి పణ్యం క్రయవిక్రయార్హం వస్తు-తదేవ ఫలం లాభో యస్య స పణ్యఫలః తస్య భావః పణ్యఫలత్వం - పణో ద్యూతాదిషూత్సృష్టే స్తుతౌ మూల్యే ధనేపి చేత్యమరః - పణశబ్దాదర్హార్థే యత్ప్రత్యయః - అవద్యపణ్యేత్యాదినా పణతేర్యత్ప్రత్యయాంతో నిపాతో వా-పఠన్ శూద్రోపి జనో యది - మహత్త్వం సజాతీయేషు శ్రేష్ఠత్వం ఈయాత్ - యద్వా - స్యాదిత్యేతదల్పార్థేఽవ్యయం - స్యాత్క్షత్రియః అల్పనృపతిః-భూమిపతిత్వం అఖండభూమండలేశ్వరత్వం ఈయాత్ ఏవమల్పబ్రాహ్మణ ఇత్యాది నేయం - యద్వా - స్యాచ్ఛబ్దః కథంచిదర్థే నిపాతః - స్యాదస్తి స్యాన్నాస్తీతి సప్తభంగీవ్యాఖ్యానే తథోక్తత్వాత్ - తథాచ కథంచిత్పఠన్ శాస్త్రోక్త నియమం వినాపి పఠన్నిత్యర్థః - ఏకదేశం పఠన్నితి వా - అథవా వాగృషభత్వాదికం ఈయాత్ - స్యాచ్చ సత్తాం లభేత చేతి సర్వసాధారణం సత్తాలాభరూపం ఫలం - 'అస్తి బ్రహ్మేతి చేద్వేద సంతమేనం తతో విదు'రితి శ్రుతేః-కశ్చిత్ 'స్యాత్ప్రబంధే చిరాతీత' ఇతి వచనాత్ స్యాచ్ఛబ్దః ప్రబంధ

సహితః-ఇహ భోగాన్ భుక్త్వా ప్రేత్య స్వర్గలోకే-మహీయతే-మహ పూజాయాం. తత్ర పూజితో మోదత ఇత్యర్థః. * * * * * *

తి సర్వపాపమోక్షద్వారా మోక్షఫలకత్వముపపాదితం, పుణ్యస్యాపి త్రిగుణాత్మకత్వేన పాపతుల్యతయా హేయత్వాదితి ముముక్షుఫలముద్దిశ్య ముముక్షూణామపి ప్రవృత్తయే ఆహ - ఏతదితి. రామోఽయనం ప్రతిపాద్యో యస్య తద్రామాయణం సంజ్ఞాత్వాణ్ణత్వం-గణో దాసీదాసాదయః-తైస్సహ-ఇహ ఐహికాన్ భోగాన్ భుక్త్వా-ప్రేత్య మృత్వా-స్వర్గే మహీయతే-స్వర్గిభిస్సత్కృతో మోదత ఇత్యర్థః-పఠన్నితి హేతౌ శతా ౯౯ వర్ణానాం ప్రతినియతఫలాన్యాహ పఠన్నితి స్యాదితి యద్యర్థకమవ్యయం-పఠన్ ద్విజస్స్యాత్ బ్రాహ్మణో యది వాగృషభత్వమీయాత్ ప్రాప్నుయాత్ శబ్దబ్రహ్మపారగో భవేత్ -క్షత్రియస్స్యాత్ భూమిపతిత్వం సామ్రాజ్యమీయాత్ -వణిగ్జనః స్యాత్ పణ్యఫలత్వం పణ్యఫలసమృద్ధి మీయాత్ -పఠన్ శూద్రస్స్యాత్ బ్రాహ్మణాచ్ఛృణ్వన్నితి

వణిగ్జనః పణ్యఫలత్వమీయా
జనశ్చ శూద్రోఽపి మహత్త్వమీయాత్ ౧౦౦

ఇత్యార్షే శ్రీమద్రామాయణే - ఆదికావ్యే బాలకాండే-
శ్రీమద్రామాయణకథాసంక్షేపోనామ ప్రథమస్సర్గః

పరఇత్యాహ - తదజ్ఞానవిజృంభితం - 'స్యాత్ప్రబంధే చిరాతీతే నికటాగామికే పురే'తి వాక్యశేషాత్ - పురాశబ్దస్య నానార్థత్వం హి తత్రోచ్యత ఇతి - యద్యపి - 'శ్రావయేచ్చతురో వర్ణాన్ కృత్వా బ్రాహ్మణమగ్రత' ఇతి శూద్రస్యేతిహాసపురాణయోః శ్రవణమాత్రం స్మృతిభిరనుజ్ఞాతం-న తు పఠనం - తథాపి పఠన్నిత్యృషివచన ప్రామాణ్యాత్ 'వచనాద్రథకార'స్యేతి న్యాయేనాస్మిన్ సంక్షేపపాఠమాత్రేఽధికారోఽస్తీతి సిద్ధం - తథా సహస్రనామాధ్యాయాంతే చ దృశ్యతే 'య ఇదం శృణుయాన్నిత్యం యశ్చాపి పరికీర్తయే' దిత్యారభ్య - 'వేదాంతగో బ్రాహ్మణస్స్యాత్ క్షత్రియో విజయీ భవేత్, వైశ్యో ధనసమృద్ధస్స్యాచ్ఛూద్రస్సుఖమవాప్నుయా'దితి యద్వా-వేదోపబృంహణే శూద్రస్య సర్వదానధికారాచ్ఛూద్ర ఇత్యత్ర పఠన్నితి నానుషజ్యతే - కింతు-శృణ్వన్నిత్యధ్యాహ్రియతే - శృణ్వన్ రామాయణం భక్త్యేతి శ్రవణస్యాపి మహాఫలత్వవచనాత్ - అత్ర సంక్షేపే తకారేణోపక్రమ్య యాదితి సమాపనాత్ గాయత్రీరూపత్వమస్య గమ్యతే -అత్ర శ్లోకే ఉపజాతివృత్తం-'స్యాదింద్రవజ్రా తతజాస్తతోగావుపేంద్రవజ్రా జతజాస్తతోగౌ. అనంతరోదీరితలక్ష్మభాజః పాదా యదీయా ఉపజాతయస్తా' ఇతి లక్షణాత్ ౧౦౦ ప్రథమసర్గముపసంహరతి- ఇతీతి ఋషిణా ప్రోక్తమార్షం - తేన ప్రోక్తమిత్యణ్ - శ్రీరామాయణే శ్రీరామాయణాఖ్యే - ఆదికావ్యే - ప్రథమకావ్యే - బాలకాండే - సంక్షేపో నామ ప్రథమస్సర్గః- సమాప్త ఇతి శేషః కావ్యలక్షణం సర్గలక్షణం చోక్తం దండినా కావ్యాదర్శే-'నగరార్ణవశైలర్తుచంద్రార్కోదయవర్ణనైః, ఉద్యానసలిలక్రీడామధుపానరతోత్సవైః, విప్రలంభైర్వివాహైశ్చ కుమారోదయవర్ణనైః, మంత్రద్యూతప్రయాణాజినాయకాభ్యుదయైరపి, అలంకృతమసంక్షిప్తం రసభావనిరంతరం, సర్గైరనతివిస్తీర్ణైః శ్రావ్యవృత్తైస్సుసంధిభిః, సర్వత్ర భిన్నవృత్తాంతైరుపేతం లోకరంజనం, కావ్యం కల్పాంతరస్థాయి జాయతే సదలంకృతీ'తి

ఇతి శ్రీకౌశిక గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే -
బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ప్రథమస్సర్గః

వ్యాచష్టే- పాఠే అనధికారిణాం శూద్రాణాం శ్రవణాదేవ ఫలం-శృణ్వన్ రామాయణం భక్త్యేతి స్మరణాత్- యద్వా- పఠన్ శూద్రో జనస్స్యాత్ మహత్త్వం సజాతీయేషు సర్వోత్తమత్వం పూజ్యత్వమీయాత్-చకారాదవాంతర జాతిస్సముచ్చీయతే చతుర్వింశతిసహస్రశ్లోకైః శ్రీరామాయణం చికీర్షుర్వాల్మీకిర్గాయత్ర్యా ఆదిమాక్షరేణోపక్రమ్య అంతిమాక్షరేణ నిగమనం కృతవాన్ *తి. పణ్యైః క్రయద్రవ్యైస్సాధ్యం మూలాద్ద్విగుణత్రిగుణవృద్ధ్యాదిరూపం ఫలం యస్య తత్త్వం-ధనసమృద్ధిం ప్రాప్నుయాదితి ఫలితోర్థః-శూద్రోపి జనః త్రైవర్ణికదసః-అత్ర శృణ్వన్నిత్యధ్యాహారః-మహత్త్వం ద్విజేతరసర్వప్రజాభ్యః శ్రైష్ఠ్యం దేహాంతే స్వోపరితనవర్ణ ప్రాప్తిలక్షణం చ మహత్త్వం ప్రాప్నుయాత్ ఇతి శ్రీపరమహంస పరివ్రాజకాచార్య శ్రీనారాయణతీర్థశిష్యమహేశ్వరతీర్థకృతౌ - శ్రీమద్రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం-సంక్షేపో నామ ప్రథమస్సర్గః

ద్వితీయస్సర్గః

నారదస్య తు తద్వాక్యం శ్రుత్వా వాక్యవిశారదః,
పూజయామాస ధర్మాత్మా సహశిష్యో మహామునిః ౧
యథావత్పూజిత స్తేన దేవర్షి ర్నారద స్తదా,
ఆపృష్ట్వై వాభ్యనుజ్ఞాతస్స జగామ విహాయసమ్ ౨

శ్రీమచ్ఛఠారిగురుణా గురుణోపదిష్టం రామాయణస్య హృదయం సరసం గృహీత్వా,
శ్రీకౌశికాహ్వయకులేందురశేషబంధుర్గోవిందరాడ్విబుధో విశదీకరోతి

అథ పరమకారుణికో వాల్మీకిః-'ఇష్టం హి విదుషాం లోకే సమాసవ్యాసధారణ' మిత్యుక్తరీత్యా సంక్షేపేణోక్తం రామచరిత్రం పునర్విస్తరేణ ప్రతిపిపాదయిషుః తత్ర ప్రేక్షావత్ప్రవృత్త్యర్థం వక్తృవైలక్షణ్యం ప్రబంధవైలక్షణ్యం ప్రతిపాద్యవైలక్షణ్యం చేతి వైలక్షణ్యత్రయం దిదర్శయిషు ర్వక్తృవైలక్షణ్యం తావదాదౌ దర్శయతి-నారదస్యేత్యాదినా ద్వితీయసర్గేణ వక్తృవైలక్షణ్యం తు పరమాప్తత్వం-ఆప్తత్వం చ యథార్థదర్శిత్వే సతి యథార్థవాదిత్వం-తస్య పరమత్వం తు పితామహ వరప్రసాదలబ్ధత్వం - తదేతదుపదర్శయితుముపోద్ఘాతత్వేనాహ - నారదస్యేత్యాది తుశబ్దో వైలక్షణ్యపరః - తుస్యాద్భేదేవధారణఇత్యమరః - స చ కాకాక్షిన్యాయేనోభయత్రాన్వేతి - త్రిలోకజ్ఞతయా ఇతరవిలక్షణస్య నారదస్య శబ్దతోఽర్థతశ్చేతరవాక్యవిలక్షణోత్కర్షం తత్పూర్వం సంక్షేపరూపేణోక్తం - వాక్యం - సంపూర్ణార్థప్రతిపాదకపదసమూహం - ప్రశ్నానురూపోత్తరం - శ్రుత్వా నిశమ్య - వాక్యే విశారదో విద్వాన్ - విద్వత్సుప్రగల్భవిశారదావిత్యమరః - వాక్యవిశేషజ్ఞ ఇత్యర్థః - ధర్మే ఆత్మా బుద్ధిర్యస్యాసౌ ధర్మాత్మా - ధర్మస్వభావో వా-అత్ర ప్రకరణాద్గుర్వనువర్తనధర్మజ్ఞ ఇత్యర్థః - మహామునిః వేదాంతార్థనిర్ణయసంపత్త్యా సర్వోత్కృష్టమునిః వాల్మీకిః - సహశిష్యః శిష్యసహితస్సన్ - వోపసర్జనస్యేతి పక్షే సహశబ్దస్య సభావాభావః పూజయామాస - అహో వాక్యవైఖరీతి తద్వాక్యం శ్లాఘయామాసేతి వాక్యవిశారదత్వోక్తి భంగ్యావగమ్యతే - మహామునిమితి పాఠే వాల్మీకిపదాధ్యాహారః - తమితి ప్రయోక్తవ్యే అన్యత్వప్రతీతికరమహామునిపదప్రయోగాస్వారస్యం ౧ యథావదితి దేవశ్చాసావృషిశ్చ దేవర్షిః నారదః-నారదాద్యాస్సురర్షయ ఇత్యుక్తేః-తేన వాల్మీకినా - యథావత్ యథార్హం - పూజితః ప్రదక్షిణనమస్కారాదిభిరర్చితస్సన్-తదా పూజావసానే - ఆపృష్ట్వా ఆపృచ్ఛ్య - క్త్వాఛందసీతి ల్యబభావః - అభ్యనుజ్ఞాతః గచ్ఛంత్వితి వాల్మీకినా కృతాభ్యనుజ్ఞానః - విహాయసం ఆకాశం - జగామ. ౨. సఇతి తస్మిన్ నారదే - ముహూర్తం అల్పకాలం-ముహూర్తమల్పకాలే స్యాదితి నిఘంటుః, అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా - దేవలోకం-

నారదస్యేతి తద్వాక్యం ప్రశ్నానురూపముత్తరం - శ్రుత్వా నిశమ్య - వాక్యే విశారదో విద్వాన్ వాక్యవిశేషజ్ఞ ఇత్యర్థః - మహామునిర్వాల్మీకిః పూజయామాస - తద్వాక్యం శ్లాఘయామాసేత్యర్థః. * తి విశారదః-విశిష్టా వ్యాకరణసంస్కారాది విశేషవతీ చిత్రార్థా చ శారదా వాణీ యస్య సః-ప్రశ్నానురూపం వాక్యగుణసమూహవచ్చఉత్తరం సమ్యగ్దత్తమితి పూజయామాస. ౧ * తి యథావదితి ఆపృచ్ఛ్యైవ సాధు యామీత్యుక్త్వైవ-అభ్యనుజ్ఞాతః యథాసుఖం విహరతామితి వాల్మీకినా అనుగమనపూర్వకమభ్యనుజ్ఞాతః-అనేన గురుశిష్యయోః స్నేహభక్తిప్రకాశనం-విహాయసమితి పుంలింగం. * ౨. సముహూర్తమితి ముహూర్తమాత్రేణ దేవలోకం గతే తస్మిన్నిత్యర్థః - అవిదూరతః

సముహూర్తం గతే తస్మిన్ దేవలోకం మునిస్తదా,
జగామ తమసాతీరం జాహ్నవ్యాస్త్వవిదూరతః ౩
సతు తీరం సమాసాద్య తమసాయా మహామునిః,
శిష్యమాహ స్థితం పార్శ్వే దృష్ట్వా తీర్థమకర్దమమ్. ౪
అకర్దమమిదం తీర్థం భరద్వాజ నిశామయ,
రమణీయం ప్రసన్నాంబు సన్మనుష్యమనో యథా. ౫
న్యస్యతాం కలశ స్తాత దీయతాం వల్కలం మమ,
ఇదమేవావగాహిష్యే తమసాతీర్థముత్తమమ్ ౬
ఏవముక్తో భరద్వాజో వాల్మీకేన మహాత్మనా,

బ్రహ్మలోకం - గతే వాల్మీకే రామభక్తిం బ్రహ్మణే కథయితుం ప్రాప్తే సతి-సమునిర్వాల్మీకిః-తదా నారదగమనోత్తరకాలే-జాహ్నవ్యాః గంగాయాః - అవిదూరతః సమీపే సప్తమ్యర్థే తసిః - స్థితమితి శేషః-తు-గంగాతోఽపి విలక్షణం తమసాతీరం - జగామ మాధ్యాహ్నికాఽభిషేకాయ ప్రాప్తః ౩. సత్వితి సమునిః - తమసాయా విలక్షణం తీరమాసాద్య - తదా ఆసాదనకాలే-అకర్దమం అపంకం-తీర్థం జలావతరణం - 'తీర్థం మంత్ర్యాద్యుపాధ్యాయశాస్త్రేష్వంబునిపావనే, పాత్రోపాయావతారేష్వి'తి వైజయంతీ - దృష్ట్వా పార్శ్వస్థితం శిష్యం - ఆహ ౪ అకర్దమమితి భరద్వాజఇతి వాల్మీకేః ప్రధానశిష్యస్య నామ - హే భరద్వాజ - అకర్దమం అపంకం అధఃప్రదేశే పంకరహితమిత్యర్థః - అన్యత్ర పాపరహితం - ప్రసన్నాంబు ప్రసన్నసలిలం-లోకే కించిదధఃపంకరహితత్వేపి జలం కలుషమేవ భవతి-కించిన్నిర్మలోదకత్వేప్యధస్సపంకమేవ దృశ్యతే-న తథేదమితి భావః-అన్యత్రాంబువత్ ప్రసన్నం అతఏవ రమణీయం - సన్మనుష్యమనో యథా సత్పురుషహృదయసదృశం - ఇదం తీర్థం - నిశామయ-పశ్య - శమోదర్శనఇతి మిత్వాభావాద్దర్శనార్థోఽయం శబ్దః-సన్మనుష్యమనోవత్ ప్రసన్నాంబ్వితివాయోజనా ౫ న్యస్యతామితి. హే తాత-వత్స - కలశం ఉదకపాత్రం న్యస్యతాం భూమౌ స్థాప్యతాం-మమ వల్కలం స్నానశాట్యర్థా వృక్షత్వక్-దీయతాం-కిమర్థమిత్యత్రాహ—ఇదమేవేతి-ఉత్తమం అకర్దమత్వాదిగుణయోగేన జాహ్నవీ తీర్థాచ్ఛ్రేష్ఠం-ఇదమేవ తమసాతీర్థం - అవగాహిష్యే అత్రైవ స్నాస్యామి - త్వమప్యత్రైవ స్నాహీత్యర్థః ౬ ఏవమితి మహాత్మనా మహామనసా వాల్మీకేన వాల్మీకినా-తస్యేదమితి సంబంధమాత్రే అణ్-సంబంధశ్చాత్ర పుత్రత్వం ఏవం పూర్వోక్తరీత్యోక్తః - గురోర్నియతః పరతంత్రః భరద్వాజః - మునేః తస్య వాల్మీకేః-వల్క

ఆసన్నమకర్దమమిత్యవతరణప్రదేశస్య పంకరాహిత్యముచ్యతే. * తి సవాల్మీకిః - తస్మిన్నారదే - దేవలోకం గతే సతి-ముహూర్తం స్వాశ్రమే స్థిత్వేతి శేషః-పశ్చాన్మాధ్యాహ్నికార్థం-జాహ్నవ్యాః అవిదూరతః సమీపే వర్తమానం తమసాతీరం జగామ - యత్తు - ముహూర్తమాత్రేణ దేవలోకం గతే ఇతి - తన్న - ఛాందసత్వకల్పనే మానాభావాత్ - అవ్యయత్వకల్పనస్యాప్యగతికత్వాచ్చ - ముహూర్తాదితి పారస్తుకల్పితః *౩-౪ అకర్దమమితి నిశామయ పశ్య-మనసః ప్రసన్నమాత్రేణ సాదృశ్యం వివక్షితం * తి అకర్దమమితి అవతరణప్రదేశస్య పంకరాహిత్యమనేనోచ్యతే-తీర్థం ఋషిజుష్టజలం - రమణీయత్వే హేతుః - ప్రసన్నాంబ్వితి - సన్మనుష్యచిత్తస్య కామాదిదోషరాహిత్యేన నిత్యప్రసన్నత్వాత్సాదృశ్యం * ౫. తి. న్యస్యతామితి ఇదమేవ అత్యాసన్నమపి గంగాతీర్థం-మాధ్యాహ్నికకాలాతిక్రమాదితి శేషః ౬ ఏవమితి ప్రాయచ్ఛత ప్రాదాత్. * తి. ప్రాయచ్ఛతేతి

ప్రాయచ్ఛత మునే స్తస్య వల్కలం నియతో గురోః ౭
సశిష్యహస్తాదాదాయ వల్కలం నియతేంద్రియః,
విచచార హ పశ్యం స్తత్సర్వతో విపులం వనమ్. ౮
తస్యాభ్యాశే తు మిథునం చరంతమనపాయినం,
దదర్శ భగవాం స్తత్ర క్రౌంచయో శ్చారు నిస్వనమ్ ౯
తస్మాత్తు మిథునా దేకం పుమాంసం పాపనిశ్చయః,
జఘాన వైరనిలయో నిషాద స్తస్య పశ్యతః ౧౦
తం శోణితపరీతాంగం వేష్టమానం మహీతలే,
భార్యా తు నిహతం దృష్ట్వా రురావ కరుణాం గిరమ్ ౧౧
వియుక్తా పతినా తేన ద్విజేన సహచారిణా,

లం ప్రాయచ్ఛత-ప్రాదాత్ - దాణో యచ్ఛాదేశః - ఛందసి బహుళగ్రహణాదాత్మనేపదం - సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ-తస్మాఇత్యర్థః ౭ సఇతి నియతేంద్రియః నిగృహీతేంద్రియోపి సవాల్మీకిః - శిష్యహస్తాద్వల్కల మాదాయ విపులం విశాలం వనం సర్వతః పశ్యన్ సన్ విచచార-హేతి విస్మయే నిగృహీతేంద్రియస్య విపులవనావలోకనం దైవకృతత్త్వాద్విస్మయనీయమిత్యర్థః. ౮ తస్యేతి భగవాన్ మాహాత్మ్యవాన్-'భగః శ్రీకామమాహాత్మ్యవీర్యయత్నార్కకీర్తిష్వి'త్యమరః - శాపానుగ్రహసమర్థఇత్యర్థః - వాల్మీకిః - తత్ర వనే - తస్య తీర్థస్య-అభ్యాశే సమీపే - చరంతం వర్తమానం-అనపాయినం అవినాభూతం - క్షణవిరహాసహిష్ణుక్రౌంచమిథునమితి ప్రసిద్ధం - చారునిస్వనమితి రతికాలికస్వరోక్త్యా రతిర్ద్యోత్యతే - క్రౌంచయోర్మిథునం ద్వంద్వం - పుల్లింగత్వమార్షం-దదర్శ. ౯. తస్మాత్త్వితి. పాపనిశ్చయః రతిసమయేపి హననకరణాత్ క్రూరనిశ్చయః - వైరనిలయః సర్వజంతువిషయసహజశాత్రవయుక్తః - నిషాదః - తస్మాత్ మిథునాత్ - తన్మిథునమాసాద్య - ల్యబ్లోపే పంచమీ - పుమాంసం ఏకమవయవం - తస్య పశ్యతః-తం పశ్యంతం మునిమనాదృత్య-షష్ఠీ చానాదర ఇత్యనాదరే షష్ఠీ - జఘాన హతవాన్ ౧౦. తమితి. భార్యా క్రౌంచీ-నిహతం వ్యాధహతం-అతఏవ మహీతలే భూతలే - వేష్టమానం ఘూర్ణమానం - శోణితపరీతాంగం రుధిరవ్యాప్తశరీరం-తం క్రౌంచం - దృష్ట్వా - కరుణాం శ్రోతుః కారుణ్యావహాం - గిరం రురావ-కరుణం శబ్దమకరోత్ - ఓదనపాకం పచతీతివత్ - అరోదీత్. ౧౧ వియుక్తేతి పతినా పత్యా-నాభావ ఆర్షః-సహచారిణా సహచారశీలేన-తాచ్ఛీల్యే ణినిః-సహితేనేత్యనేన మనస్సంగతిరుచ్యత ఇతి న తేన పునరుక్తిః - తామ్రశీర్షేణ రక్తశిరసా - ఉత్తమాంగం శిరశ్శీర్షమిత్యమరః - మత్తేన - రతిపరవశేనేత్యర్థః - పత్రిణా

ఛాందసం - నియతః సేవాపరః ౭. తి సఇతి నియతేంద్రియః జితేంద్రియ-విచచార - అనుష్ఠానయోగ్యైకాంతదేశనిరీక్షణాయేతి భావః ౮ తస్యేతి. తస్య తీరస్యాభ్యాశే సమీపవనప్రదేశే- చరంతమనపాయినమశ్లిష్టం - పుల్లింగత్వమార్షం తి. అనపాయినం ఆధివ్యాధిరహితం - అతఏవ చారునిస్స్వనం. ౯ తస్మాదితి తస్య పశ్యత ఇత్యనాదరే షష్ఠీ. తి మిథునాద్విభక్తమేకం పుమాంసం-పాపనిశ్చయః తద్ధననరూపపాపనిశ్చయః - అతఏవ - వైరనిలయః-అనపకారిష్వపి ప్రాణిషు అకారణవైరాశ్రయః. ౧౦ తి చేష్టమానం లురంతం- నిహతం నిషాదేనేతి శేషః ౧౧ వియుక్తేతి పత్రిణా శోభనపక్షవతా - సహితేన సంగతమనసా-సహచారిణేతి పూర్వముక్తత్వాత్ సహితేనేతి మన

తామ్రశీర్షేణ మత్తేన పత్త్రిణా సహితేన వై ౧౨
తదా తు తం ద్విజం దృష్ట్వా నిషాదేన నిపాతితం,
ఋషేర్ధర్మాత్మన స్తస్య కారుణ్యం సమపద్యత ౧౩
తతః కరుణవేదిత్వాదధర్మోఽయ మితి ద్విజః,
నిశామ్య రుదతీం క్రౌంచీ మిదం వచన మబ్రవీత్ ౧౪

ప్రశస్తపక్షేణ-తేన ద్విజేన పక్షిణా-'దంతవిప్రాండజాద్విజా' ఇత్యమరః, భార్యా వియుక్తా విరహితా సతీ - కరుణాం గిరం - రురావేతి పూర్వేణాన్వయః-వైఇతి పాదపూరణే-'తుహిచస్మహవై పాదపూరణ'ఇత్యమరః, అత్ర విశేషణాని భార్యాయాశ్శోకాతిరేకహేతుత్వేన నిర్దిష్టాని ౧౨ తదేతి తదా శోణితపరీతాంగమిత్యాద్యుక్తరీత్యా నిషాదేన నిపాతితం-హింసితమిత్యర్థః-తం ద్విజం-దృష్ట్వాస్థితస్య - ధర్మాత్మనః ధర్మస్వభావస్య - ఋషేః వాల్మీకేః - కరుణైవ కారుణ్యం - స్వార్థే ష్యఞ్-దయా-సమపద్యత ఆసీత్ ౧౩ తత ఇతి తతః క్రౌంచవిషయకారుణ్యసంపత్త్యనంతరం-ద్విజః సహజకారుణ్యస్వభావో మునిః - రుదతీం క్రౌంచీం నిశామ్య దృష్ట్వా-కరుణవేదిత్వాత్ కారుణ్యభాక్త్వాత్ - విద్లలాభఇత్యస్మాణ్ణినిః-అయం రతికాలే హింసనమధర్మ ఇతి మత్వా ఇదం వక్ష్యమాణం వచనం - అబ్రవీత్ ౧౪. తదేవ వచనమాహ - మా నిషాదేతి. హే నిషాద-త్వం-శశ్వదేవ శాశ్వత్యః - స్వార్థే అణ్-తతోఙీప్ తాః అనారతా ఇత్యర్థః-సమాః సంవత్సరాణ్-'సంవత్సరో వత్సరోబ్దో హాయనోఽస్త్రీ శరత్సమా' ఇత్యమరః - అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా-ప్రతిక్వచిత్ స్థానం - ప్రతిష్ఠాస్థితిమాహాత్మ్య ఇతి వైజయంతీ - మాగమః - మా ప్రాప్నుహి - ఆశంసాయాం భూతవచ్చేతి లుఙలిదేశాల్లుఙ్ - ఇదిత్వాదఙ్ నాయం మాఙ్ - అపితు మాశబ్ద ఇతి కాశికాకారః-తేనాడాగమేపి న విరోధః - దుర్ఘటవృత్తికారస్తు అమేతి పదచ్ఛేదః అలక్ష్మీకేతి నిషాదవిశేషణం-అతోన మాఙ్యోగ ఇత్యడభావ ఇత్యాహ-ఏవం పూర్వార్ధేన శాప ఉక్తః తత్ర హేతురుత్తరార్ధే నోచ్యతే - యద్యస్మాత్ కారణాత్ - క్రౌంచమిథునాత్ క్రౌంచమిథునమాసాద్య - ల్యబ్లోపే పంచమీ ఏకం కామమోహితం కామేన మోహం ప్రాపితం రతిక్రీడావివశమిత్యర్థః-ఏకమవయవం అవధీః హింసితవానసి - తస్మాత్ - తద్వదేవ ప్రతిష్ఠాం మాగమ ఇతియోజనా, చతుర్ముఖ ప్రసాదేన వాల్మీకిముఖాత్ ప్రథమోదితోఽయంశ్లోకః కేవలం శాపోనభవితుమర్హతి భగవన్మంగళాశాసనపరతయా మంగళపరోఽయం ప్రాథమిక శ్లోక ఇతి పూర్వాచార్యాః వర్ణయంతి - తథాహి

స్వాహిత్యముచ్యతే అస్యశ్లోకస్య పూర్వేణాన్వయః తి తామ్రశీర్షేణ కుక్కుటాదివత్తామ్రవర్ణశీర్షగతచూడాయుక్తేన-మత్తేన కామసంభోగవశాదితి శేషః-అతఏవ పత్త్రిణా సంభోగకాలత్వాద్వితతపక్షవతా - సహితేన స్వసంగతేన-తేనాపూర్ణరతిత్వాదత్యంతం శోకః-ఇత్థంభూతేన పతినా వియుక్తా రురావేతి పూర్వేణాన్వయః ౧౨ తదేతి సమపద్యత సమజాయత తి.తథావిధం ద్విజం దృష్ట్వా-తథావిధంకామభోగవశం - ధర్మాత్మనః దయాదాక్షిణ్యాహింసాదిధర్మప్రవణచిత్తస్య ౧౩ తత ఇతి కరుణవేదిత్వాత్ సంజాతకరుణత్వాత్ ౧౪ మానిషాదేతి క్రౌంచహంతృప్రత్యక్షదృశ్యమాననిషాదశాపరూపోఽర్థస్తు స్పష్టఏవ - మా లక్ష్మీః నిషీదత్యస్మిన్నితి మానిషాదః తత్సంబోధనం - హే మానిషాద విష్ణో - యద్యస్మాద్ధేతోః - క్రౌంచమిథునాత్ మందోదరీ రావణమిథునాత్ - ఏకం కామమోహితం రావణం - అవధీః హతవానసి - తస్మాత్ శాశ్వతీస్సమాః అనేకసంవత్సరాణ్ అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా - ప్రతిష్ఠామఖండితైశ్వర్యానందావాప్తిం -

మానిషాద ప్రతిష్ఠాం త్వమగమశ్శాశ్వతీస్సమాః,

నిషీదత్యస్మిన్నితి నిషాదో నివాసః - అధికరణే ఘఞ్ - మా లక్ష్మీః తస్యా నిషాదః మానిషాదః శ్రీనివాసః తత్ర సంబుద్ధిః - హే శ్రీనివాస - త్వం శాశ్వతీస్సమాః సర్వకాలం ప్రతిష్ఠాం మాహాత్మ్యం-అగమః గచ్ఛ - లకారవ్యత్యయః - యద్యస్మాత్ క్రౌంచమిథునాద్రాక్షసమిథునాత్ రావణమందోదరీరూపాత్ - కామేన మన్మథేన మోహితం సీతాపహర్తారమేకం రావణం-అవధీః-రావణం హత్వా కృతత్రైలోక్యపాలనస్త్వం యావత్కాలం విజయీ భవేత్యర్థః-వాక్యార్థహేతుకం కావ్యలింగమలంకారః-ఏవమనేన శ్లోకేన ఇష్టదేవతాస్మరణరూపం మంగళమాచరితం 'కావ్యార్థసూచనం కైశ్చిన్నాంద్యామేవ నిరూప్యత' ఇతి వచనాదస్మిన్నేవ శ్లోకే వక్ష్యమాణకావ్యార్థస్సంక్షేపేణ దర్శితః - తథాహి-మానిషాదేత్యనేన సీతాపరిణయపర్యవసాయినీ బాలకాండకథోద్బోధితా-ప్రతిష్ఠాం త్వమగమ ఇత్యనేన పితృవచనపరిపాలనప్రతిష్ఠాభిధాయిన్యయోధ్యాకాండకథా ఆవేదితా-శాశ్వతీస్సమా ఇత్యనేన ఋషిగణవిషయప్రతిజ్ఞానిర్వహణేన రామస్య ప్రతిష్ఠానువృత్తిమభిదధత్యారణ్యకాండకథా సూచితా - క్రుంచగతికౌటిల్యాల్పీభావయోరిత్యస్మాద్ధాతోః ఋత్విగిత్యాదినాక్విన్నిపాతనాన్నలోపస్సంయోగాంతలోపశ్చ న భవతి-క్రుంచైవ క్రౌంచః-స్వార్థే అణ్-తథాచ క్రౌంచయోః కుటిలయోః తిరశ్చోః తారావాలినోర్మిథునాదేకం కామమోహితం సుగ్రీవభార్యాపహర్తారం వాలినమవధీరితి కిష్కింధాకాండకథా అభిహితా-క్రౌంచావల్పీభూతౌ కృశావితి యావత్-తయోరన్యోన్యవిరహక్లేశక్రశీయసోస్సీతారామయోరేకమవయవం సీతారూపమవధీః భృశం పీడితవానసీతి సీతావిరహదుఃఖాతిశయవర్ణనపరా సుందరకాండకథా స్ఫోరితా-క్రౌంచౌ కుటిలౌ రాక్షసౌ తన్మిథునాదేకం కామమోహితం రావణమవధీరితి యుద్ధకాండకథా సూచితా - దండకారణ్యవాస్యృషిపత్నీదర్శనాభిలాషమోహితసీతాపీడాభిధానేన ఉత్తరకాండార్థోపి సంక్షిప్తః నను మృగపక్ష్యాదివధస్య వ్యాధకులధర్మత్వాత్ కథమనపరాధినమేనం మునిశ్శప్తుమర్హతి వక్ష్యతి రామ ఏవ వాలివధప్రస్తావే - 'ప్రమత్తానప్రమత్తాన్వా నరా మాంసార్థినో భృశం, వధ్యంతి విముఖాంశ్చాపి న చ దోషోత్ర విద్యత' ఇతి-సత్యం-

అగమః ప్రాప్నుహి-అనేన అత్ర-'అర్థతశ్శబ్దతోవాపి మనాక్కావ్యార్థసూచన' మిత్యుక్తేః-రామేణ కృతరావణవధరూపః కావ్యార్థః కావ్యాదావవశ్యకర్తవ్యాశీర్వాదశ్చసూచిత ఇత్యవగంతవ్యం *కతకకృత్తు-నితరాం సదేవర్షిగణం త్రైలోక్యం అవసాదయతి పీడయతీతి నిషాదః తస్య సంబుద్ధిః హే నిషాద రావణ-యద్యస్మాత్ క్రౌంచమిథునాత్ అల్పీభావార్థాత్ క్రుంచేః పచాద్యచ్-క్రుంచం-తతః స్వార్థికోణ్ ప్రత్యయే-క్రౌంచం-రాజ్యక్షయవనవాసాదిదుఃఖేన అత్యల్పీభూతం పరమకార్శ్యంగతం-యన్మిథునం సీతారామరూపం తస్మాదేకం సీతారూపం యస్మాదవధీః వధాభ్యధికపీడాం ప్రాపితవానసి-తస్మాత్త్వం-ప్రతిష్ఠాం-మా లంకాపురే పుత్రపౌత్రభృత్యగణవైశిష్ట్యేన బ్రహ్మణా ప్రతిష్ఠా దత్తా తాం అతః పరం మాగమ ఇతి కావ్యార్థసూచనం త్రైలోక్యస్య పరమమంగళరూపం చేదం సత్యసరస్వత్యా పునస్తదావిర్భావితమిత్యాహ - అత్రేదమవధేయం - రావణవధే జాతే అయోధ్యారాజ్యప్రాప్త్యనంతరం నారదం ప్రతి ప్రశ్న ఇతి స్వయమేవ వ్యాఖ్యాతత్వాత్తదుత్తరకాలికైతచ్ఛ్లోకస్య ఏవం విధిఘటితస్యోక్తార్థస్య కతకమతే కథం సంగతిః కథం వా సర్వజ్ఞా సత్యసరస్వతీ భూతమర్థమాశాస్యత్వేన నిర్దిశేదితి - తీర్థవ్యాఖ్యానేపి ఇదం కావ్యార్థసూచనం కవినా కా

యత్ క్రౌంచమిథునాదేకమవధీః కామమోహితమ్ ౧౫

తథాపి రతిపరవశతాదశాయాం తద్వధో దోష ఏవేతి మునేరాశయః - సూచయతి హి రతిపరవశతాం కామమోహితమితి పదేన - అత ఏవ భారతే పాండుం ప్రతి మునిః - 'అస్వర్గ్య మయశస్యం త్వ మనుతిష్ఠసి భారత, కో హి విద్వాన్ మృగం హన్యాచ్చరంతం మైథునం వన, ఇతి నన్విదం మలయం గచ్ఛతో మందరపథోపవర్ణనం - యదయమాత్మనో వైలక్షణ్యం పరమాప్తత్వం వక్తుమారభ్య సచ్చరిత్రవర్ణనం కరోతి-బ్రహ్మాగమనవరప్రదానాదేరేవ తదర్థం వక్తవ్యత్వాత్ - ఉచ్యతే ప్రాయతామవధానేన-'అర్థతశ్శబ్దతోవాపి మనాక్కావ్యార్థసూచన' మితి దర్శితరీత్యా కావ్యార్థసూచనం ఇయతా గ్రంథసందర్భేణ క్రియతే - తథాహి - అకర్దమమిత్యాదినా పావనం సముద్రసేతుస్థలముచ్యతే - తస్యాభ్యాశ ఇత్యాదినా తత్తీరే మండోదర్యా సహ చరంతం భోగాన్ భుంజానం - అనపాయినం చతుర్ముఖవరప్రదానలబ్ధచిరాయుష్కం - చారునిస్వనం రమ్యవీణావినోదం - క్రౌంచయోః రాక్షసయో ర్మిథునం - దదర్శ ధర్మబలేనాలోకితవాన్ - తస్మాత్తు మిథునాదేకమిత్యాదినా పాపనిశ్చయో నిశ్చిత రావణపాపః - వైరనిలయః హిరణ్య రావణ శిశుపాలరూప జన్మత్రయానుసారిత్వాత్ సహజశాత్రవః - నిషీదంత్యత్ర సర్వాణి జగంతీతి నిషాదో విష్ణుః - పుమాంసం రావణం జఘానేత్యుచ్యతే, భార్యాత్విత్యాదినా మందోదరీ ప్రలాపః - ద్విజేన పులస్త్యవంశ్యత్వాత్ బ్రాహ్మణేన - తామ్రశీర్షేణ రత్నమకుటధారిత్వాత్ - పత్రిణా వాహనపరిచ్ఛదాదిమతా - సహితేన కుంభకర్ణేంద్రజిదాదిసహాయసంపన్నేన - కారుణ్యం జుగుప్సా - 'జుగుప్సాకరుణే ఘృణే' ఇత్యమరః - అధర్మోఽయమితి - రావణకృతోఽయమధర్మ ఇతి - ఏతత్ సర్వం రావణవధవృత్తాంతమవలోక్య పౌలస్త్యవధాభిధానం తద్విషయప్రబంధం నిరమిమీతేతి మానిషాదేత్యస్య రామాయణార్థసంగ్రహపరత్వం చోక్తం - అథవా - అకర్దమమిత్యాదినా గోదావరీతీరముచ్యతే - తత్తీరే పంచవట్యాం రామస్య సీతయా సహ వర్తనం తయోరేకస్యాస్సీతాయాః రావణేన దురాత్మనా హింసనం పీడనమిత్యేతత్సర్వం సాక్షాత్ కృత్య విధిచోదితో మునిస్సీ

ర్యమితి తదుక్తసమ్మతి శ్లోకార్థాద్గమ్యతే-తత్ర వాల్మీకేస్తథా తాత్పర్యే కిమిదంవ్యాహృతం మయేత్యుక్తే రసంగతేః-న చ కిమిదమిత్యస్య పద్యం గద్యం వేత్యర్థ ఇతి వాచ్యం తదప్యేషశ్లోకోభిగీతో మరుతః పరివేష్టారో మరుత్తస్యావసన్ గృహే ఇత్యాది బహుశః శ్రుతిషూపలంభేన ఈదృశాక్షరసన్నివేశస్య శ్లోకత్వేన మునేరజ్ఞానమిత్యస్యాత్యంతమనుచితత్వాత్ ప్రాక్తననారదఋషిసంవాదస్యాపి శ్లోకరూపతయా తత్రైవ సందేహాకరణౌచిత్యాచ్చ తత్ప్రశ్నోత్తరం సర్వం కేవలసంస్కృతైర్వాక్యైరేవ జాతం ఏతచ్ఛ్లోకోత్తరమేవ శ్లోకేస్తస్యాపి నిబంధనమితి కల్పనా తు న యుక్తా - మానాభావాత్ - అన్యథోపపత్తేశ్చ - అధర్మత్వ బుద్ధిపూర్వకం కథితవచనస్యేదృశేఽర్థే తాత్పర్యసంభవస్యాప్యభావాచ్చ - మాఙ్యోగాభావే అగమ ఇత్యేతావన్మాత్రేణ లుఙాభూతత్వస్యైవ ప్రతీత్యా ఆశిషః ప్రతీతేశ్చ - ఏతచ్ఛ్లోకనిర్గమకాలే కవేః కావ్యం కరిష్యామీతి బుద్ధేరప్యభావాచ్చ - బ్రహ్మోపదేశానంతరమేవ హి తథా బుద్ధిర్వాల్మీకేః, మమ తు ప్రతిభాతి-నారదాత్స్వగుణశ్రవణానంతరంమునేః - స్వవర్ణనేచ్ఛాం జ్ఞాత్వా స్వచరిత్రస్య చ కరుణారసమయత్వేన - తత్ప్రధానకావ్యే అతికరుణచిత్తస్యైవాధికారాత్ - ఋషేః కరుణ చిత్తత్వజిజ్ఞాసయా పూర్వం భృగుదత్తశాపస్య పునరుక్తత్వకరణేన దార్ఢ్యసంపాదనాయ చ భగవాన్ రామఏవ నిషాదరూపేణ పశ్యతోమునేః పురతస్తమనాదృశ్య క్రౌంచరూపం రక్షోవిశేషం జఘాన - తతస్తదిచ్ఛావశాదంతర్యామితయా తథా ప్రేరణాచ్చ మహానధర్మోఽయమనేన కృత ఇతి రుషా-పాపమతే

తస్యైవం బ్రువత శ్చింతా బభూవ హృది వీక్షతః,

తాయాశ్చరితమితి తద్విషయం ప్రబంధమకరోదిత్యర్థః - తస్మిన్ పక్షే అనపాయినం ఆద్యంత
శూన్యం - చారునిస్వనం సర్వవేదాంతప్రవర్తకం - క్రౌంచయోః కృశయోః తపస్వినోస్సీతా
రామయోః పాపనిశ్చయో వైరనిలయో నిషాదః - లోకహింసకో రావణస్సీతామపజహార - సాచ
రురోద - ద్విజేన క్షత్రియేణ - తామ్రశీర్షేణ రత్నమకుటాఢ్యేన - పత్రిణా శరేణోపలక్షితేన-సహి
తేన లోకహితపరేణ-అన్యత్ సర్వం సమానం - మానిషాదేత్యాద్యర్థశ్చాపార్థేన దర్శితః ।తస్మిన్ శ్లోకే
హేనిషాద - త్వం - శాశ్వతీ స్సమాః ప్రతిష్ఠాం మాగమః - యద్యస్మాత్ క్రౌంచమిథునాదేకం
కామమోహితం స్త్రియా సంగతం పుమాంసమవధీః - అత్ర భూతే లఙ్ - యద్వా - హేనిషాద
త్వం శాశ్వతీస్సమాః ప్రతిష్ఠాం మాగమః - నగతోసీతి కాకుః-భార్యాసహిత ఏకత్ర నివాసే స్థిత్వా
సాంసారికసుఖం నానుభూతవానిత్యర్థః . యద్యస్మాత్ క్రౌంచమిథునాదేకం కామమోహిత
మవధీః - ఏవం దుస్సహజీవనాదపి స్వహననమేవ శ్రేయ ఇతి భావః - అయం వాల్మీకిబుద్ధి
పూర్వకవాక్యార్థః - ఈశ్వరానుగ్రహప్రవృత్తశ్లోకార్థస్తు వ్యంగ్యః - మానిషాద లక్ష్మీ
నివాస - శాశ్వతీస్సమాః అనంతకాలం - ప్రతిష్ఠామగమః విజయీభవేత్యర్థః - యద్యస్మాత్ -
క్రౌంచమిథునాత్ - యద్యపి ఖగనగద్వీపభేదేషు క్రౌంచశబ్దో వర్తతే - తథాపి కామమోహిత
పదసమభివ్యాహారబలప్రాప్తేన కామమోహితత్వగుణేన - క్రుంచగతికౌటిల్యాల్పీభావయో
రితి కుటిలగతివాచకత్వేన కేనచిద్గుణయోగేన చ రాక్షసపరః - ఏకం పుమాంసం రావణమవధీ
రితి - ఏతేన వక్ష్యమాణశాస్త్రప్రతిపాద్యప్రధానార్థాక్షేపః - మానిషాదేతి లక్ష్మ్యాః ప్రథ
మోపాత్తత్వాత్ - సీతాయాశ్చరితం మహదితి ప్రధానప్రబంధనాయికానిర్దేశః - కామమో
హితమవధీరిత్యనేన - పౌలస్త్యవధమిత్యేవేతి విరోధిరావణనిర్దేశః - కావ్యం రామా

నిషాద - యస్మాత్త్వం కామమోహితం క్రౌంచమిథునాత్ మిథునీభూతాత్ క్రౌంచయుగా
ద్విభక్తమేకమవధీః - తస్మాత్త్వమపి శాశ్వతీస్సమాః ఆయుశ్శేషభూతాని బహూని వర్షాణి - ప్ర
తిష్ఠాం స్వస్త్రీసాహిత్యేన స్థితిం ఇహ లోకే మాగమః మా ప్రాప్నుహి - కింత్వత్యల్పకాలమేవ తథా
వాసః - ఇతి శప్తవాన్మునిః-ఏకమవధీరిత్యుక్తే ర్యథా స త్వయా స్త్రీవిరహితః కృతః - సా చ నా
యకహీనా కృతా తథా త్వమపి ప్రియయా స్వభార్యయా హీనో భవ-సా చ త్వయా హీనా భవ
త్వితిపర్యవసానం అగమ ఇత్యడాగమస్తు - మాఙ్యోగేప్యార్షత్వాత్ - తస్య రక్షోరూపత్వం తు -
బ్రహ్మణస్సకాశాత్సకలరామవృత్తాంతజ్ఞానవరలాభోత్తరకాలం - కృతే తస్మాత్తు మిథునాదేకమితి
శ్లోకే వైరనిలయ ఇతి విశేషణేన సూచితం - రక్షస్స్యేవ తస్య లోకదృష్ట్యా వైరనిలయత్వప్ర
సిద్ధేః - నిషాదస్యాపి ప్రాణిషు న వైరం-కింత్వాహారాద్యర్థమేవ తద్ధననమితి ప్రసిద్ధేశ్చ - అతఏవా
రణ్యకాండే మృగయావ్యసన ముపక్రమ్య-'తృతీయంయదిదం రౌద్రం పర ప్రాణాభిహింసనం, నిర్వై
రం క్రియతే మోహాత్తచ్చ తే సముపస్థిత' మితి వక్ష్యతి-తదుక్తం పాద్మే - శివశివాసంవాదే-రామ
వైభవవర్ణనే చతుర్వింశే అధ్యాయే - 'తతో జానపదః కశ్చిత్పామరః కాష్ఠవిక్రయీ, స్వవధూగ
ర్హణద్వారా రావణస్య గృహోషితాం. గర్హయామాస వైదేహీం దుర్వృత్తో లోకనిందకః,
తచ్ఛ్రుత్వా దేవి చారేభ్యో భీతో లోకాపవాదతః. ఆహూయ లక్ష్మణం ప్రాహ రామో రాజీవలో
చనః, శృణు మే వచనం గుహ్యం సీతాసంత్యాగకారణం వాల్మీకినాథ భృగుణా శప్తోస్మి కిల లక్ష్మణ,
తస్మాదేనాం త్యజామ్యద్య జనో నైవాత్ర కారణ' మితి తథా స్కాందే పాతాళఖండే - అయో
ధ్యామాహాత్మ్యే - తత్ర తీర్థాశ్రమవర్ణనప్రస్తావే, 'శాపోక్త్యా హృది సంతప్తం ప్రాచేతస మకల్మ

శోకార్తేనాస్య శకునేః కిమిదం వ్యాహృతం మయా ౧౬

యణం కృత్స్నమితి కృత్స్నప్రబంధస్య వ్యంగ్యప్రధానత్వాత్ ప్రతిపాద్యానాం నానావిధవ్యంగ్యార్థానాం కావ్యబీజభూతే శ్లోకే సూచ్యత్వాత్ మానిషాదేతిశబ్దశక్త్యుద్భవధ్వనిః - మానిషాదేతి పరివృత్త్య సోఽయంశబ్దః ననిషాదేతినిషాదమేతివా ప్రయోగే వ్యంగ్యస్యాప్రతీతేః శ్లో 'అనేకార్థస్య శబ్దస్య వాచకత్వే నియంత్రితే, సంయోగాద్యైరవాచ్యార్థధీకృద్వ్యాపృతిరంజన' మితి లక్షణాత్ - కామమోహితమితి రావణస్య కామనాప్రతీతేరర్థశక్త్యుద్భవధ్వనిః - క్రౌంచపదేన కుటిలగతిత్వసంబంధేన రావణలక్షణతయా తస్య మాయావాదిత్వదుర్జయత్వాదిప్రయోజనప్రతీతేర్లక్షణామూలవ్యంగ్యభేదః - శబ్దార్థోభయానతిరేకాదుభయశక్త్యుద్భవధ్వనిశ్చ సూచితః - అర్థద్వయవత్తయా శ్లేషాలంకారః - తేన వస్త్వలంకారధ్వనిరూపానేకధ్వనిభేదాః - సంలక్ష్యక్రమవ్యంగ్యభేదాస్తు సూచ్యంతే - మానిషాదేతి నాయికానాయకప్రతీతేః శృంగారరసః కామమోహితమితి పరనారీవిషయతయా రసాభాసధ్వనిః - శోకరూపప్రబంధవ్యంగ్యతయా కరుణరసః - అవధీరితి వీరరౌద్రభయానకాః - కాంతాశ్లిష్టక్రౌంచ హింసా దర్శనరూపేణ బీభత్సాద్భుతహాస్యరసాః ఋషేర్నిర్వేదప్రతీతిరపి ౧౫ తస్యేతి. వీక్షతః తన్మిథునం వీక్షమాణస్య - సంజ్ఞాపూర్వకో విధిరనిత్య ఇతి వా చక్షిఙోఽనుదాత్తస్య ఙిత్కరణజ్ఞాపితానిత్యత్వేన వా పరస్మైపదం - ఏవం మానిషాదేత్యేవం బ్రువతః - క్రౌంచీం దృష్ట్వా మానిషాదేత్యేవం వదత ఇత్యర్థః - తస్య వాల్మీకేర్హృది-అస్య శకునేరేతత్పక్షినిమిత్తం శోకార్తేన మయా వ్యాహృతమిదం వాక్యం కిం కిం రూపమితి చింతా బభూవ. ౧౬. చింతయన్నితి ప్రకర్షేణ జానాతీతి ప్రజ్ఞః ఊహాపోహసమర్థః- ప్రజ్ఞ ఏవ ప్రాజ్ఞః

షం, ప్రోవాచ వచనం బ్రహ్మా తత్రాగత్య సుసత్కృతః ననిషాదస్సవై రామో మృగయాం చర్తుమాగతః, తస్య సంవర్ణనేనైవ సుశ్లోకస్త్వం భవిష్యసి. ఇత్యుక్త్వా తం జగామాశు బ్రహ్మలోకం సనాతనః, తతస్సంవర్ణయామాస రాఘవం గ్రంథకోటిభి' రితి కోటిభిశ్శతకోటిభిః - 'చరితం రఘునాథస్య శతకోటిప్రవిస్తర' మిత్యుక్తేః - తచ్చ సంపూర్ణం బ్రహ్మలోకే ఇత్యైతిహ్యం-ఇహ తు కుశలవోపదిష్టా చతుర్వింశతిసహస్రీత్యలం విస్తరేణ ఉక్తార్థసంగ్రహః శ్లో 'ప్రాచేతసేన మునినా రామో రాజీవలోచనః, తమసోపవనే శప్తో వేషధృజ్జానకీపతిః శ్రీరామో ప్రాకృతాం లీలాం స్వీయాం వర్ణయితుం తదా, మందోదర్యాః పతిః క్రూరః క్రౌంచవద్వినిపాతితః అండజం నిహతం దృష్ట్వా మునిశ్శాపమథాదదౌ, చిరం ప్రతిష్ఠామాభూత్తే నిషాద భువి హింసక శాపం శ్రుత్వైవ సర్వాత్మా తత్రైవాంతరధీయత, శోకాక్రాంతస్తు వాల్మీకి ర్బ్రహ్మణాశు సుబోధిత' ఇతి 'త్యక్త్వా జీర్ణదుకూలవద్వసుమతీ బద్ధోంబుధిర్బిందువద్బాణాగ్రేణ జరత్కపోతక ఇవ వ్యాపాదితో రావణః, లంకా కాపి విభీషణాయ సహసా ముద్రేవ హస్తేర్పితా శ్రుత్వైవం రఘునాయక స్వచరితం కో వానరో నాంచతి.' వ్యాఖ్యానాంతరే-ప్రబంధాదౌ శాపోక్తిరయుక్తేతి హితోపదేశపరత్వేన వ్యాఖ్యాతోఽయం శ్లోకః - తద్యథా - హే నిషాద - త్వం శాశ్వతీస్సమాః ప్రతిష్ఠాం అగమః - వయోవృద్ధోఽసీతి యావత్ - అతః క్రౌంచమిథునాదేకమవధీరితియత్ - తన్మాస్తు - ఇతః పరమేతాదృశకృత్యం మాకుర్వితి భావ ఇతి. ౧౫ తస్యేతి. మిథునం వీక్షతః పశ్యతః *తి మయా మునినా శాంతేన తపస్వినా శకునిశోక పీడితేన - ఇదం ఈదృశం క్రూరం తపోనాశకరం - కిం వ్యాహృతమితి వీక్షతోఽంతర్యామిప్రేరణయా నిషాదే మహత్త్వసంభావనయా - దృశ్యమానక్రౌంచే - తద్వైపరీత్యసంభావనయా చాతినింద్యమయశస్కరం మహాపాతకేభ్యోప్యధికం పాపం వృత్తమితి చింతా బభూవ - యద్యప్యేతత్సర్వం వాల్మీకికృతమేవ తథాపి కుశలవగేయతయాస్యకావ్యస్య

చింతయన్ స మహాప్రాజ్ఞ శ్చకార మతిమా న్మతిం,
శిష్యం చైవా బ్రవీ ద్వాక్య మిదం స మునిపుంగవః ౧౭
పాదబద్ధోఽక్షరసమ స్తంత్రీలయసమన్వితః,
శోకార్తస్య ప్రవృత్తో మే శ్లోకో భవతు నాన్యథా ౧౮
శిష్యస్తు తస్య బ్రువతో మునేర్వాక్య మను త్తమం,
ప్రతిజగ్రాహ సంహృష్ట స్తస్య తుష్టోఽభవద్గురుః ౧౯
సోఽభిషేకం తతః కృత్వా తీర్థే తస్మిన్ యథావిధి,

ప్రజ్ఞాదిభ్యశ్చేతి స్వార్థే అణ్ - యద్వా - ప్రజ్ఞా ధీః - 'ధీః ప్రజ్ఞా శేముషీమతి' రిత్యమరః, సాస్యాస్తీతి ప్రాజ్ఞః - ప్రజ్ఞా శ్రద్ధార్చాభ్యో ణ ఇతి మత్వర్థీయో ణః-మహాంశ్చాసౌ ప్రాజ్ఞశ్చేతి మహాప్రాజ్ఞః - మతిమాన్ శాస్త్రజ్ఞానవాన్ స వాల్మీకిః - మతిము త్తరశ్లోకే వక్ష్యమాణం నిశ్చయం చకార - స మునిపుంగవశ్శిష్య మిదం వాక్య మబ్రవీచ్చ-బ్రూఞ్ శాసీత్యాదినా ద్వికర్మకత్వం - అయోగవ్యవచ్ఛేదక ఏవకారః ౧౭ పాదబద్ధోఽక్షరసమ ఇతి శోకార్తస్య క్రౌంచీశోకేనార్తస్య మే ప్రవృత్తో మత్తః ప్రవృత్తః - అయం సందర్భ ఇత్యర్థః-పాదబద్ధః చతుర్భిః పాదైర్యుక్తః - అక్షరసమః ప్రతిపాదం సమాక్షరః - తంత్రీ వీణాగుణః లయః తౌర్య త్రికస్యైకకాల విరామః-'నాశో సంశ్లేషణే తౌర్యత్రికసామ్యేభ వేల్లయ' ఇతి రత్నమాలా, తాభ్యాం సమన్వితః తంత్ర్యామారోప్య వాద్యైస్సహ గాతుం శక్య ఇత్యర్థః - శ్లోకో భవతు శ్లోకలక్షణలక్షితత్వాత్ శ్లోకశబ్దవాచ్యో భవతు నాన్యథా - శ్లోకాదన్యః కేవలపదసందర్భో న భవతీతి మతిం చకారేతి పూర్వేణాన్వయః తనిశ్లోకీ. అక్షరైః ప్రతిపాదమష్టభిరక్షరైః సమః- తేన వర్ణాధిక్యాదిదోషరాహిత్యం వ్యంజితం. ౧౮ శిష్యస్త్వితి శిష్యః భరద్వాజః తస్య మునేర్బ్రువతః తస్మిన్మునౌ బ్రువతి సతి - యస్య చ భావేన భావలక్షణమిత్యస్మిన్నర్థే షష్ఠీ - అనుత్తమం సర్వరామాయణార్థసంగ్రహరూపత్వేన స్వాపేక్షయోత్తమాంతరరహితం - వాక్యం మానిషాదేత్యాదికం - సంహృష్టస్సన్ ప్రతిజగ్రాహ వాగ్విధేయం చకారేత్యర్థః - గురుర్వాల్మీకిస్తస్య తుష్టోఽభవత్ స్వశ్లోకధారణాత్తస్మిన్ ప్రీతోఽభవదిత్యర్థః ౧౯ స ఇతి తతశ్శిష్యవిషయసంతోషానంతరం స మునిః - తస్మిన్ తీర్థే - అకర్దమమిదం తీర్థమిత్యాదినా వర్ణితే తీర్థే యథావిధి విధిమనతిక్రమ్య - అభిషేకం మాధ్యాహ్నిక

శరణాత్తదు క్తిత్రయైవముక్తిః - అన్యథా న స్వచింతాయాః స్వాపరోక్షత్వాద్బభూవేతి లిడసంగతిస్స్యాత్ యద్వా - సర్గచతుష్టయమాద్యముపోద్ఘాతరూపం కేనచిచ్ఛిష్యేణ కృతం - వాల్మీకీయోపోద్ఘాతత్వాచ్చ వాల్మీకీయత్వోక్తిః. * ౧౬ చింతయన్నితి అస్య శకునేర్హేతోశ్చకార మతిమాన్ మతిం మానిషాదేతి వచనం శ్లోకో భవత్వితి సంకల్పం చకార. ౧౭ పాదబద్ధ ఇతి తంత్రీలయసమన్వితః తంత్రీ వీణాగుణః - లయస్తాళవేణుమృదంగాదీనామేకకాలవిరామః తాభ్యాం సమన్వితస్తంత్రీలయసమన్వితః - తంత్ర్యామారోప్య వాద్యైస్సహ గాతుం యోగ్య ఇత్యర్థః - శోకార్తస్యేతి - శ్లోకో భవతు శ్లోకత్వేన ప్రథయతాం * తి శోకార్తస్య శాపరూపతయానౌచిత్యేన ప్రవృత్తోపి మే మమ శ్లోకో యశోరూపో భవతు-అన్యథా ఆయశోరూపో మాభూదిత్యర్థః-అత్ర భవత్వితిపాఠ ఏవ బహుపుస్తక సమ్మత స్తీర్థ సమ్మతశ్చ-పద్యే యశసి చశ్లోక ఇతి నిఘంటుః + ౧౮. శిష్య ఇతి మునేర్వాక్యం మానిషాదేతి శాపశ్లోకం ప్రతిజగ్రాహ గృహీతవాన్. ౧౯. స ఇతి. తమేవ చింతయన్నర్థమవశాత్ శ్లోకోత్పత్తిరూపమర్థం - ఉపావర్తత న్యవర్తత. * తి. అభి

తమేవ చింతయ న్నర్థ ముపావ ర్తత వై మునిః ౨౦
భరద్వాజ స్తత శ్శిష్యో వినీత శ్శ్రుతవా న్మునేః,
కలశం పూర్ణ మాదాయ పృష్ఠతోఽనుజగామహ ౨౧
స ప్రవిశ్యాశ్రమపదం శిష్యేణ సహ ధర్మవిత్,
ఉపవిష్టః కథాశ్చాన్యా శ్చకార ధ్యాన మాస్థితః ౨౨
ఆజగామ తతో బ్రహ్మా లోకకర్తా స్వయంప్రభుః,
చతుర్ముఖో మహాతేజాః ద్రష్టుం తం మునిపుంగవం ౨౩

స్నానం కృత్వా తమేవార్థమవశాత్ శ్లోకోత్పత్తిరూపమేవార్థం - చింతయన్ సన్ - ఉపావర్తత ఆశ్రమమగచ్ఛత్ - అభిషేకవిధిస్తు వ్యాసస్మృతౌ విశేషేణ దర్శితః 'తతోమధ్యాహ్నసమయే స్నానార్థం మృదమాహరేత్, పుష్పాక్షతాన్ కుశతిలాన్ గోమయం గంధమేవచ నదీషు దేవఖాతేషు తటాకేషు సరస్సుచ, స్నానం సమాచరేన్నిత్యం నదీప్రస్రవణేషు చ మృదైకయా శిరః క్షాళ్య ద్వాభ్యాం నాభేస్తథోపరి, అధశ్చతసృభిః క్షాళ్యం పాదౌ షడ్భిస్తథైవచ మృత్తికా చ సమాదిష్టా హ్యార్ద్రామలకమాత్రతః, గోమయస్య ప్రమాణం తత్తేనాంగం లేపయేత్తతః లేపయేదథ తిరస్థస్తల్లింగైరేవ మంత్రతః, ప్రక్షాళ్యాచమ్య విధివత్తతస్స్నాయాత్సమాహితః అభిమంత్ర్య జలం మంత్రై రబ్లింగైర్వారుణైశ్శుభైః, ఆపో నారాయణోద్భూతా స్తావవాస్యాయనం పునః తస్మాన్నారాయణం దేవం స్నానకాలే స్మరేద్బుధః. ప్రేక్ష్య సోంకార మాదిత్యం త్రిర్నిమజ్జేజ్జలాశయే. అథోపతిష్ఠేదాదిత్య మూర్ధ్వం పుష్పం జలాన్వితం, ప్రక్షిప్యాలోకయేద్దేవ మృగ్యజుస్సామరూపిణ' మిత్యాది తన్నిశ్లోకీ తమేవార్థం శాపాపదేశేన ప్రవృత్తస్య వాక్యస్య వ్యంజితం లోకోత్తర చమత్కారం లక్ష్మీపతి ప్రతిష్ఠారూపం. ౨౦ భరద్వాజ ఇతి తతః మునేరుపావర్తనానంతరం వినీతః వినయసంపన్నః - శ్రుతవాన్ శాస్త్రవాన్ అవధృతవాన్వా- 'శ్రుతం శాస్త్రావధృతయో' రిత్యమరః-ధృతగురుశ్లోక ఇత్యర్థః-మునిర్మననవాన్-భరద్వాజో భరద్వాజాఖ్యశ్శిష్యః - పూర్ణం జలపూర్ణం - కలశమాదాయ - పృష్ఠతః పశ్చాత్ - అనుజగామ - అనుగమనోక్తౌ పృష్ఠత ఇత్యుక్తిరవ్యవధానసూచనార్థా ౨౧. సఇతి సవాల్మీకిః - శిష్యేణ సహాశ్రమపదం ఆశ్రమస్థానం-ప్రవిశ్య ధర్మవిత్ కృతదేవపూజాదిధర్మః - ఉపవిష్టః కృతసుఖాసనస్సన్ - ధ్యానమవశోత్పన్నశ్లోక విషయ చింతాం-ఆస్థితః ప్రాప్తఏవ సన్ - అన్యాః కథాః పురాణపారాయణాని - చకార ౨౨ ఆజగామేతి లోకకర్తా లోకస్రష్టా - ప్రభుః స్వామీ - చతుర్ముఖః వేదచతుష్టయోచ్చారణోపయోగిముఖచతుష్కః - మహాతేజాః మహాప్రభావో బ్రహ్మా - మునిపుంగవం నారదోక్త వైభవం వాల్మీకిం - ద్రష్టుం కుతూహలాత్ స్వయమాజగామ స్వస్థానస్థిత ఏవ రామాయణప్రవర్తనసమర్థోఽప్యాదరాతి

షేకమితి మధ్యాహ్నకర్తవ్యానుష్ఠానోపలక్షణం. ౨౦ * తి శ్రుతవాన్ బహుశ్రుతః - ప్రసారితకరోపరిపూర్ణం కలశమాదాయ అను పశ్చాజ్జగామేత్యన్వయః. * ౨౧ స ప్రవిశ్యేతి. ధ్యానం క్రౌంచవధచింతాం ఏతచ్ఛ్లోకవిషయచింతాం వా * తి ముఖతోఽన్యాః కథాశ్చకార మనసా తు శాపార్థకశ్లోకవిషయధ్యానమాస్థితః ✝ ౨౨ ఆజగామేతి తం మునిపుంగవం శాపవాక్యవశాత్ శ్లోక ఇత్యనూక్తవంతం. * తి అథ తచ్చింతాం నివర్తయితుం బ్రహ్మాగమనమాహ - ఆజగామేతి - స్వయం ప్రభుః అనన్యముఖ నిరీక్షకతయా సర్వలోకసృష్ట్యుపయోగిజ్ఞానైశ్వర్యాది శక్తిమాన్ అతఏవ లోకకర్తా భూరాదిలోకనిర్మాతా - తం శాపవాక్యోచ్చారణవశాదతిచింతా

వాల్మీకిరథ తం దృష్ట్వా సహసోత్థాయ వాగ్యతః,
ప్రాంజలిః ప్రణతో భూత్వా తస్థౌ పరమవిస్మితః ౨౪
పూజయామాస తం దేవం పాద్యార్ఘ్యాసనవందనైః,
ప్రణమ్య విధివచ్చైనం పృష్ట్వానామయమవ్యయం ౨౫
అథోపవిశ్య భగవానాసనే పరమార్చితే,
వాల్మీకయే మహర్షయే సందిదేశాసనం తతః
బ్రహ్మణా సమనుజ్ఞాత స్సోఽప్యుపావిశదాసనే, ౨౬

శయాత్ స్వయమేవాజగామేత్యర్థః ౨౩ వాల్మీకిరితి. అథ బ్రహ్మాగమనానంతరం తం బ్రహ్మాణం దృష్ట్వా సహసోత్థాయ - 'ఊర్ధ్వం ప్రాణాహ్యుత్క్రామంతి యూనః స్థవిరఆగతే, ప్రత్యుత్థానాభివాదాభ్యాం పునస్తాన్ ప్రతి పద్యత' ఇతి వచనాత్ - స్వప్రాణా ఉత్క్రమేయురితి సహసోత్థాయేత్యర్థః - పరమ విస్మితస్సన్ - వాగ్యతః యతవాక్ - ఆహితాగ్న్యాదిత్వాత్ పరనిపాతః-ప్రయతః నియతమనస్కః-ప్రకృష్టోంజలిర్యస్యాసౌ ప్రాంజలిః సచ భూత్వా-తస్థౌ స్థితవాన్ తనిశ్లోక్షి. పరమవిస్మితః - ప్రథమమతర్కితం నారదాగమనం తతో లోకోత్తరవిషయప్రశ్నః తదనురూపముత్తరం అతర్కితమేవ శకునిమిథునదర్శనం - తత్ర చ కరుణారసోదయః - ఏతత్సర్వం దైవతంత్రమితి విస్మితః - అనంతరమతర్కితచతుర్ముఖాగమనేన పరమవిస్మితః ౨౪ పూజయామాసేతి. మునిః తం దేవం బ్రహ్మాణం - పాద్యార్ఘ్యాసన వందనైః పాద్యం పాదోదక ప్రదానం - అర్ఘ్యం అర్ఘ్యజల సమర్పణం - వందనం స్తుతిః - ఏతైరుపచారైః - పూజయామాస - ఏనం బ్రహ్మాణం - అన్వాదేశే ఇదమ ఏనాదేశః-విధివత్ శాస్త్రోక్తరీత్యా - ప్రణమ్య-అవ్యయం అవిచ్ఛిన్నం-అనామయం కుశలం - పృష్ట్వా చ పూజయామాసేతి యోజనా, ప్రణామశాస్త్రం తు-'మనోబుద్ధ్యభిమానేన సహ న్యస్య ధరాతలే, కూర్మవచ్చతురః పాదాన్ శిరస్తత్రైవ పంచమం. ప్రదక్షిణసమేతేన హ్యేవం రూపేణ సర్వదా, అష్టాంగేన నమస్కృత్వా హ్యుపవిశ్యాగ్రతో గురో' రితి యద్వా తమేనం దేవం విధివత్ ప్రణమ్య అనామయం పృష్ట్వా చ పాద్యార్ఘ్యాసనవందనైః పూజయామాస-వది అభివాదనస్తుత్యోరితిధాతుః. ౨౫ అథేతి సార్ధశ్లోకః అథ పూజానంతరం-భగవాన్ బ్రహ్మా పరమార్చితే పరమం యథా భవతి తథా వాల్మీకినా అర్చితే బ్రహ్మోపదేశార్థం పూజితే-ఆసనే విష్టరే-ఉపవిశ్య స్థిత్వా - మహర్షయే వాల్మీకయే - ఆసనం ఉపవేశనం సందిదేశ ఆజ్ఞాపయామాస - సోఽపి బ్రహ్మణా సమనుజ్ఞాతస్సన్-ఆసనే ఉచితనీచాసనే-ఉపావిశత్-ఆసనానుజ్ఞానం లోకహితార్థమనేన కావ్యం కారయితుం - వాల్మీకయే మహర్షయ ఇత్యత్రాయుజి పాదే పథ్యావక్త్రస్య గణనియమాభావాత్ - తథోక్తం - నన్వర్థత్రయకరణమీదృశైః కరవాణ్యహమిత్యనేన విరుధ్యతే - మైవం - లేఖకదోషేణార్థాంతరపతనసంభవాత్. ౨౬ ఉపవిష్టఇతి లోకపితామహే తస్మిన్ - సాక్షాత్ ప్రత్యక్షతయా - ఉపవిష్టేపి తదా తద్గతేన క్రౌంచహననగతేన మనసా - ధ్యానమాస్థితః తద్విషయ

క్రాంతం * ౨౩ వల్మీకిరితి వాగ్యతః యతవాక్ ౨౪. పూజయామాసేతి పాద్యార్ఘ్యాసనవందనైః అత్ర వందనశబ్దః-స్తుతిపరః-అనామయం కుశలం-అవ్యయం దేవమతః ప్రణమ్యేత్యనేన న పౌనరుక్త్యం *తి అనామయం ఆమయః పీడా తద్రహితం వ్యయహీనమితి యావత్-తప ఇతి శేషః-తత్పృష్ట్వా * ౨౫ అథేతి లోకహితార్థం కావ్యం కారయితుమిచ్ఛన్ ఆసనం దత్తవాన్ *

ఉపవిష్టే తదా తస్మిన్ సాక్షాల్లోకపితామహే
తద్గతేనైవ మనసా వాల్మీకి ర్ధ్యానమాస్థితః, ౨౭
పాపాత్మనా కృతం కష్టం వైరగ్రహణబుద్ధినా
యస్తాదృశం చారురవం క్రౌంచం హన్యా దకారణాత్, ౨౮
శోచన్నేవ ముహుః క్రౌంచీ ముపశ్లోక మిమం పునః.
జగావంతర్గతమనా భూత్వా శోకపరాయణః, ౨౯
తమువాచ తతో బ్రహ్మా ప్రహసన్ మునిపుంగవం.
శ్లోక ఏవ త్వయా బద్ధో నాత్ర కార్యా విచారణా, ౩౦
మచ్ఛందాదేవ తే బ్రహ్మన్ ప్రవృత్తేయం సరస్వతీ.

చింతా మకరోత్ ౨౭ పాపాత్మనేతి వైరగ్రహణబుద్ధినా వైరేణ క్రౌంచగ్రహణబుద్ధినా - పాపాత్మనా పాపస్వరూపేణ వ్యాధేన - కష్టం కుత్సితం కర్మ కృతం కథమిత్యత్రాహ యఇతి యో వ్యాధః - తాదృశం రతిలాలసమిత్యగ్రాహ్యతోక్తిః - చారురవం రమ్యరతికూజితం క్రౌంచం- అకారణాత్ నిష్కారణం - నిమిత్తకారణహేతూనాం ప్రయోగే సర్వాసాం ప్రాయోదర్శన మిత్యుక్తేః పంచమీ - హన్యాత్ హంతుం శక్నుయాత్ - శకి లిఙ్. ౨౮ శోచన్నితి శోకపరాయణః క్రౌంచవధదర్శనేన దుఃఖపరవశః - పునః క్రౌంచీం గతమనా భూత్వా-క్రౌంచీం విచింత్యే త్యర్థః - ముహుః శోచన్నేవ వాల్మీకిః - ఇమం మానిషాదేత్యాదిశ్లోకం-అంతః మనసి-ఉపజగావిత్యన్వయః వ్యవహితాశ్చేత్యుపసర్గస్య వ్యవహితప్రయోగః. ౨౯ తమితి తతః శ్లోకపారశ్రవణానంతరం-మునిపుంగవం ప్రహసన్ మన్నియోగేన స్వజిహ్వాగ్రే ఉవతీర్ణాం సరస్వతీమయం న జానాతీతి ప్రహసన్-ఉవాచ - మానిషాదేత్యస్య శ్లోకత్వనిశ్చయం ప్రథయతి-శ్లోకఇతి త్వయా బద్ధో మానిషాదేత్యాదిః శ్లోకఏవ - అత్ర శ్లోకవిషయే-విచారణా చింతా-న కార్యా తన్నిశ్లోకీ ప్రహస్యమన్ముఖేన శ్రీరామాయణప్రవర్తనరూపం భగవదనుగ్రహమయం న జానాతీతి ప్రకృష్టం హాసం కృత్వా-శ్లోకఏవయశో ఒభివ్యంజకం పద్యమేవ న తు కేవలపదసముదాయో నాపి కేవలనిషాదశాపరూపార్థశ్చ ౩౦ అకారణశోత్పత్తికృతం విస్మయం వారయతి-మచ్ఛందాదితి హే బ్రహ్మన్ తే-ఇయం సరస్వతీ మానిషాదేత్యాదిరూపా - మచ్ఛందాదేవ మదభిప్రాయాదేవ - న తు కారణాంతరాత్ - ప్రవృత్తా - ప్రవర్తన ప్రయోజనమాహ రామస్యేతి-హే ఋషిసత్తమ-నానృషిః కురుతే కావ్యమిత్యుక్తరీత్యా ప్రతిలబ్ధకావ్య నిర్మాణశక్తిః-సర్వం రామస్య చరితం రామచరితవిషయ ప్రబంధం కురు-

తి వాల్మీకయేచ ౨౬ ఉపవిష్ట ఇతి తద్గతేన క్రౌంచగతేన ౨౭ పాపాత్మనేతి హన్యాత్ హంతుం శక్నుయాత్-అకారణాత్కారణం వినా ౨౮ శోచన్నితి అంతర్గతమనాః హృద్గతే అవశోత్పన్నశ్లోకార్థ ఏవ నివేశితచిత్త ఇత్యర్థః-ఉపశ్లోకముపశబ్దస్య జగావిత్యనేన సంబంధః * తి శోకపరాయణః క్రౌంచవధకృతక్రౌంచీదుఃఖదర్శనజేన స్వస్య ముఖతస్తపోహానికరశాపార్థకశోకస్యావశతో నిస్సరణజేన చ శోకేన వ్యాప్తః-అతఏవాంతర్గతమనా అంతర్గతే శ్లోకార్థ ఏవ దత్తచిత్తః-శ్లోకం జగావితి సంబంధః ౨౯. తమితి ప్రహసన్ మదాజ్ఞానుసారేణావతీర్ణాం సరస్వతీం న జానాతీతి హాసం కుర్వన్. ౩౦ మచ్ఛందాదితి మచ్ఛందాన్మమ సంకల్పాదేవ-న తు స్వతః - రామచరితం త్వయా ప్రబంధముఖేన ప్రవర్తనీయమిత్యేవం రూపాత్ మదీయసంకల్పాదిత్యర్థః - రామస్య చరితం కురు రామస్య వృత్తం కథయేత్యత్ర ప్రథమవాక్యస్య రామచరితకరణమాత్రపరత్వం ద్వితీయవాక్యస్య

రామస్య చరితం సర్వం కురు త్వ మృషిసత్తమ, ౩౧॥
ధర్మాత్మనో గుణవతో లోకే రామస్య ధీమతః
వృత్తం కథయ ధీరస్య యథా తే నారదాచ్ఛ్రుతం, ౩౨॥

ఈదృశైః శ్లోకైరితి శేషః - ఈదృశైః కరవాణ్యహమిత్యనువాదాత్. తనిశ్లోకీ మచ్ఛందాత్ భగవచ్ఛందానువృత్తమత్సంకల్పాదేవ - న తు ఘుణాక్షరన్యాయాత్ - ప్రవృత్తా - స్వయమేవాగతావరేతిస్వారసికతయా ప్రవృత్తా-ఇయం రసభావాలంకారవస్తుభేదభిన్నధ్వనిసముదాయాశ్రయతయా ప్రవృత్తా - సరస్వతీ-'సృ గతా' వితి ధాతోరుత్పన్న స్సరశ్శబ్దః ప్రవాహేవర్తతే-సరోస్యాస్తీతి సరస్వతీ - తేనానర్గళప్రవాహతయా సర్వతో ముఖత్వముక్తం - రూఢ్యా దేవతావిశేషోక్తిః-వాగధిష్ఠానదేవతైవ జిహ్వాగ్రే వర్తత ఇతి భావః-సరస్వతీత్యంతర్వాహినీత్వప్రతీత్యా కావ్యస్యానేకధ్వనిగర్భితత్వం ద్యోత్యతే-రామస్య రమత ఇతి రమంతేత్రేతి చ స్వయమానందపూర్ణతయా స్వేతరరమయితృత్వేన చ ప్రసిద్ధస్య-ఏతేన-'నాయకో యది వర్ణ్యేత లోకోత్తర గుణోత్తర' ఇతి ప్రసిద్ధలోకోత్తర నాయకత్వం ద్యోత్యతే-కృత్స్నంచరితం రహస్యప్రకాశాత్మకం సర్వంచరితం త్వం కురు-రామమంత్రానుసంధానజనితజన్మపరిశుద్ధిస్త్వమేవ కుర్విత్యర్థః - ఋషిసత్తమ - జన్మాంతరసహస్రతపోధ్యానాదిపరిపక్వకషాయతయా నిష్పన్న భగవద్భక్తిపరీవాహప్రవృత్త రామావతారరహస్యజ్ఞానేన చికీర్షిత ప్రబంధే సామర్థ్యం తవైవాస్తీతి భావః. ౩౧॥ ఏవం సామాన్యేన రామచరితవిషయప్రబంధనిర్మాణమనుజ్ఞాయ సంక్షేపకరణమాదిశతి-ధర్మాత్మన ఇతి అత్ర విశేషణైః ప్రబంధనాయకస్య రామస్య నాయకగుణాః దర్శితాః. నాయకగుణవర్ణనేన హి కావ్యం ప్రథతే - ఉక్తం భోజేన - 'కవేరల్పాపి వాగ్వృత్తి ర్విద్వత్కర్ణావతంసతి, నాయకో యది వర్ణ్యేత లోకోత్తరగుణోత్తర'ఇతి నాయకగుణాస్తు - 'మహాకులీనతౌజ్జ్వల్యం మహాభాగ్యముదారతా, తేజస్వితా విదగ్ధత్వం ధార్మికత్వాదయోపిచ' తత్ర ధర్మాత్మన ఇత్యనేన ధార్మికత్వముక్తం-లోకే లోకమధ్యే - గుణవతః బహుగుణకస్య - అనేనోదారతోక్తా - రామస్యేత్యనేన తేజస్విత్వమౌజ్జ్వల్యం చ - ధీమత ఇత్యనేన పండితత్వం - ధీరస్యేత్యనేన వసుంధరాధురంధరత్వరూపం మహాభాగ్యం - అన్యత్ గుణశబ్దేన జ్ఞేయం - ఏవంభూతస్య రామస్య వృత్తం చరిత్రం-'వృత్తం పద్యే చరిత్రే చే'త్యమరః యథా యేన

నారదోక్తివిశేషపరతేత్యపౌనరుక్త్యం * తి శాంతస్వభావస్య ఋషేర్మమేదృశీవాగత్యంతమనుచితేత్యపి మావిషాదంకుర్విత్యాహ - మచ్ఛందాదితి మత్సంకల్పాదిత్యర్థః - విష్ణోరవతారభూతస్య రామస్య సంకల్పోపి స్వసంకల్పత్వేనోక్తః - 'ఏకమూర్తిస్త్రయోదేవా రుద్రవిష్ణు పితామహా' ఇతి హరివంశోక్తేః - నన్వీదృశసంకల్పో బ్రహ్మణో వా కిమర్థ ఇతి చేచ్ఛృణు-ఏవం రాజ్యాదిసత్త్వే కామజయ ఏవోత్తమో న తు తద్భోగచాపలమితి స్వవ్యవహారేణ శిక్షయితుం - తత్ప్రాయశ్చిత్తవిధయా స్వకీర్తివర్ణనేన మునేర్యశోవృద్ధ్యర్థం - భగవద్విషయమహాపాపప్రాయశ్చిత్తత్వాత్కైముతికన్యాయేనేతరజనానాం సర్వపాపప్రాయశ్చిత్తం రామాయణశ్రవణాదీత్యర్థతత్వం బోధయితుం చేతి గృహాణ, ఏతదృష్యక్షరస్వారస్యబలేన మయా యోజితమతో నిరీర్ష్యం సహృదయా విచారయంతు ఏవం పరవశ ప్రవృత్తస్యాపి శాపస్య మన్వాద్యుక్తప్రాయశ్చిత్తా నివర్త్యతయా యం ప్రత్యసౌ శాపస్తచ్చరితవర్ణనరూపం ప్రాయశ్చిత్తముపదిశతి - రామస్యేతి - లోకే రామస్య రమత ఇతి రామః - తేన లోకాధిష్ఠాతుర్లోకాంతర్యామిణశ్చేత్యర్థః-చరితం - కురు-వర్ణయస్వ ౩౧॥ * తి ధర్మాత్మన ఇత్యనేన - రావణాదివధవత్ క్రౌంచవధోపి ధర్మఫలక ఏవ లోకవ్యవహారేణ లోకహితత్వాత్త్వద్రక్షకత్వాచ్చేతి సూచితం - ధియమీరయతీతి ధీరః - తేన బుద్ధిప్రేరకస్యేత్యర్థః - తేన

రహస్యం చ ప్రకాశం చ యద్వృత్తం తస్య ధీమతః
రామస్య సహ సౌమిత్రేః రాక్షసానాం చ సర్వశః,
వైదేహ్యాశ్చైవ యద్వృత్తం ప్రకాశం యది వా రహః
తచ్చాప్యవిదితం సర్వం విదితం తే భవిష్యతి, ౩౪
న తే వాగనృతా కావ్యే కాచిదత్ర భవిష్యతి
కురు రామకథాం పుణ్యాం శ్లోకబద్ధాం మనోరమాం, ౩౫
యావత్ స్థాస్యంతి గిరయస్సరితశ్చ మహీతలే
తావద్రామాయణకథా లోకేషు ప్రచరిష్యతి, ౩౬
యావద్రామాయణకథా త్వత్కృతా ప్రచరిష్యతి

ప్రకారేణ-నారదాత్ - తే త్వయా శ్రుతం-తేన ప్రకారేణ కథయ- సంక్షేపేణకథయేత్యర్థః ౩౨ పునర్విస్తరేణ రామచరిత్రవర్ణనం నియోక్ష్యమాణ స్తద్విషయజ్ఞానలాభమనుగృహ్ణాతి - రహస్యమిత్యాదినా - శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం ధీమత ఇతి రహస్యవృత్తసంభవహేతుతయోక్తం - సుమిత్రాయా అపత్యం పుమాన్ సౌమిత్రిః - బాహ్వాదిత్వాదిఞ్ - సహ సౌమిత్రేః సౌమిత్రిసహితస్య-ధీమతస్తస్య రామస్య రహస్యం అనితరవిదితం చ ప్రకాశం సర్వవిదితం చ - యద్వృత్తం - రాక్షసానాం రావణాదీనాం చ - సర్వశః సర్వప్రకారం - రహస్యప్రకాశరూపం యద్వృత్తం తత్ - వైదేహ్యాః సీతాయాశ్చ-అపిశబ్దాత్ భరతాదీనాం చ-ప్రకాశం యది వా రహో రహస్యం వా - యద్వృత్తం - తచ్చ సర్వమవిదితమపి నారదముఖేనాజ్ఞాతమపి - తే విదితం భవిష్యతీతి యోజనా ౩౪. ఏవం యథార్థదర్శిత్వమనుగృహ్య యథార్థవాదిత్వమనుగృహ్ణాతి-నత ఇతి అత్ర కరిష్యమాణే కావ్యే - తే వాక్ - కాచిదపి - కించిదపి వాక్యమిత్యర్థః - అనృతా బాధితార్థా - న భవిష్యతి- యద్వా - వాక్ పదం - కాచిదపి అనృతా దుష్టా-నభవిష్యతి- తేన కావ్యదోషత్వేనోక్తానాం పదవాక్యతదర్థదోషశూన్యత్వముక్తం - అతః రామకథాం రామవిషయప్రబంధకల్పనాం - కురు - కావ్యనిర్మాణప్రయోజనమాహ - పుణ్యాం పాపహరాం - ప్రయోజనాంతరమాహ - మనోరమాం-శబ్దశ్రవణసమనంతరమేవ - విగళితవేద్యాంతరమానందం జనయంతీమిత్యర్థః - శ్లోకబద్ధామిత్యనేన-గద్యప్రబంధేభ్యో హర్షచరితజాతీయేభ్యో మిశ్రప్రబంధేభ్యో నాటకాదిభ్యశ్చవ్యావృత్తిరుక్తా ౩౫ యశోపి కావ్యనిర్మాణప్రయోజనమిత్యాహ - యావదితి గిరయస్సరితశ్చ - మహీతలే భూతలే - యావత్ స్థాస్యంతి తావత్ రామాయణకథా రామాయణరూపాకథా-లోకేషు సప్తసు ప్రచరిష్యతి- యావత్ త్వత్ప్రబంధప్రచారః తావత్ తవ యశో భవిష్యతీతి హృదయం ౩౬ యశసఃస్వతోఽ పురుషార్థత్వాత్తత్ఫలమాహ - యావద్రామస్యేతి కించ - త్వత్కృతా రామస్య కథా యావత్ప్రచరిష్యతి - తావల్లోకేషు మధ్యే యావచ్ఛరీరపాతం - అధః భూవకా-తతః ఉపరి ఊర్ధ్వం చ - నివ

గాయత్ర్యర్థభూతస్యేత్యుక్తం ౩౨ * తి రహస్యంచేతి అనేన - తత్కరణయోగ్యతాదానం తేన మానిషాదేతిపదవశాన్నిస్సృతాపి తవవాక్ నాన్యథాభవిష్యతి కింతుసత్యైవ భవిష్యతీతి ధ్వనితం ౩౪. ౩౬. యావదితి. తావత్ తావత్కాలపర్యంతం ఊర్ధ్వమధశ్చయేమల్లోకాః మయా సృష్టాః లోకాః తేషు సర్వ లోకేషు అప్రతిహతగతిస్సన్ సంచరిష్యసి తతః పరం ముక్తిం ప్రాప్స్యసీత్యర్థః.* తి. యావత్ త్వత్కృతకథాప్రచారః తావదధశ్చత్వం - దయాపూర్వమపి - అతిమహతి క్రోధకరణాత్ అధోగమనయోగ్యోపిత్వం-ఊర్ధ్వం సర్వోర్ధ్వం వర్తమానేషు మల్లోకేషు నివాసం ప్రాప్స్యసి-

తావదూర్ధ్వమధశ్చ త్వం మల్లోకేషు నివత్స్యసి, ౩౭
ఇత్యుక్త్వా భగవాన్ బ్రహ్మా తత్రైవాంతరధీయత
తత స్సశిష్యో భగవాన్ ముని ర్విస్మయ మాయయౌ, ౩౮
తస్య శిష్యా స్తతస్సర్వే జగు శ్శ్లోక మిమం పునః
ముహుర్ముహుః ప్రీయమాణాః ప్రాహుశ్చ భృశవిస్మితాః, ౩౯
సమాక్షరై శ్చతుర్భి ర్యః పాదై ర్గీతో మహర్షిణా
సోఽనువ్యాహరణాద్భూయ శ్శ్లోక శ్శ్లోకత్వ మాగతః, ౪౦
తస్య బుద్ధి రియం జాతా వాల్మీకే ర్భావితాత్మనః

త్స్యసి. ౩౭ ఇత్యుక్త్వేతి తత్రైవ ఆసన ఏవ ౩౮ తస్యేతి తతః మునివిస్మయానంతరం-సర్వే తస్య వాల్మీకేశ్శిష్యాః -ముహుర్ముహుః ప్రీయమాణాస్సంతః - ఇమం మానిషాదేతి శ్లోకం - పునర్జగుః - భృశవిస్మితాః అత్యంతం విస్మితాస్సంతః - అవ్యయమాత్రస్య సమాసే తు లోప ఇతి మలోపః - ప్రాహుశ్చ - అన్యోన్యమిదమద్భుతమితి ప్రాహుశ్చేత్యర్థః - ఆశ్రమ ఏవ స్థితాభ్యాం కుశలవాభ్యాం భరద్వాజేన చాత్ర బహువచనం ౩౯- సమాక్షరైరితి యః - సమాక్షరైరితి విషమవృత్తవ్యావృత్తిః చతుర్భిరిత్యర్థసమవృత్తవ్యావృత్తిః-పాదైః చతుర్థాంశైః మహర్షిణాగీతః ఉక్తశ్శ్లోకః- సః అనువ్యాహరణాత్ శిష్యైః పునఃపునః వ్యవహ్రియమాణత్వాత్ - భూయః శ్లోకత్వమాగతః - పూర్వం శ్లోకలక్షణలక్షితత్వాత్ శ్లోకత్వం గతః - సంప్రతి శ్లోక్యమానత్వాత్ పునః శ్లోకత్వం గత ఇత్యర్థః - శోకశ్శ్లోకత్వమాగత ఇతి పాఠే - శోకకృతః శ్లోకఏవ శోకఇత్యుచ్యత ఇతి జ్ఞేయం - యః శ్లోకో మహర్షిణా సమాక్షరైశ్చతుర్భిః పాదైర్బద్ధస్తాదృశశ్శ్లోకత్వమాగతః - సశోకః క్రౌంచవిషయః - శోకవేగాదుత్పన్న ఇత్యర్థః - కథమవగమ్యతే-అనువ్యాహరణాత్ అను-పశ్చాత్ శోకానంతరముచ్చారణాత్ శోకే సతి జాతత్వాదిత్యర్థః ౪౦. అథ మునేః కృతిప్రణయనవిషయసంకల్పమాహ - తస్యేతి భావితాత్మనః చింతితపరమాత్మనః - అనేన ఆరంభ కర్తవ్యం విఘ్నవిఘాతకం మంగళం మునినా ఆచరితమిత్యుక్తం-తస్య వాల్మీకేః-ఇయం బుద్ధిర్జాతా-ఇదం శబ్దార్థమాహ కృత్స్నమిత్యాది సర్వం రామాయణాఖ్యం కావ్యం - ఈదృశైః మానిషాదేతి శ్లోకప్రకారైః శ్లోకైః - కరవాణీతి ఇయం బుద్ధిరిత్యన్వయః - ఈదృశైరితి ప్రాయికాభిప్రాయమేతత్ - వృత్తాంతరాణామపి తత్ర తత్ర ప్రయోగాత్ ౪౧ అథ యథాసంకల్పం కావ్యరచనమాహ - ఉదారేతి కీర్తి

తతో మయా సహ మోక్ష్యస ఇత్యర్థః - లోకేష్వితి తదవయవాభిప్రాయం బహువచనం ౩౭. ౩౮ తస్యేతి ప్రాహుశ్చపరంతిచ పాఠేచ ఆనందం చాన్వభూవన్నిత్యర్థః ౩౯ సమేతి అనువ్యాహరణాత్పునః పునః పాఠాత్ శ్లోకశ్శ్లోకత్వమాగత ఇతి శ్లోకశ్శ్లోకత్వేన ప్రతిబద్ధోఽభవత్ ముహుర్ముహుః శిష్యైః పఠితత్వాత్ -శ్లోకశ్శ్లోకత్వం ప్రాప్త ఇత్యర్థః *తి య ఋషిణా గీతః సః-అనుఅతిశయితశోకోత్పత్త్యనంతరం వ్యాహరణాద్భూయశ్శ్లోకః విపులశ్శ్లోకఏవ శ్లోకత్వం ప్రాప్త ఇతివయం మన్యామహే - ఇతి ప్రాహురితి సంబంధః - ఉత్ప్రేక్షా చేయం - తేనాస్య శ్లోకస్య కరుణారసమయత్వం ధ్వనితం- అత్ర నష్టక్రౌంచాలంబనకః క్రౌంచీవిరావానుదీపితో నిషాదవిషయశోకోధ వ్యభిచారికో మానిషాదేత్యాది వాక్యానుభావకః - కరుణో రస ఇతి బోధ్యం ౪౦ తస్యేతి ఈదృశైః మానిషాదేతి శ్లోకప్రకారైః *తి ఈదృశైః మానిషాదేతివత్కరుణారసప్రధానైరిత్యర్థః అనేనాన్యే రసా అత్ర గుణీభూతా ఇతి ధ్వనితం ౪౧ ఉదారవృత్తార్థపదైః ప్రసిద్ధైః ఉదారధీః

కృత్స్నం రామాయణం కావ్యమీదృశైః కరవాణ్యహం, ౮౧౪
ఉదారవృత్తార్థపదైర్మనోరమైస్తదాస్య రామస్య చకార కీర్తిమాన్
సమాక్షరైః శ్లోకశతైర్యశస్వినో యశస్కరం కావ్య ముదారధీర్మునిః,౮౨౪

రస్యాస్తీతి కీర్తిమాన్ - అనేన - 'కావ్యం యశసేర్థకృతే వ్యవహారవిదే శివేతరక్షతయే, సద్యః పర నిర్వృతయే కాంతాసంమితతయోపదేశయుజ' ఇత్యాలంకారికోక్తకావ్య ప్రయోజనేష్వస్య యశ ఏవ ప్రధానం ప్రయోజనమితి దర్శితం - కావ్యనిర్మాణానంతరభావినో యశసః-పూర్వభావోక్త్యాతి శయోక్తిరుక్తా - ఉదారా మహతీ ధీర్యస్య స ఉదారధీః - 'ఉదారోదాతృమహతో' రిత్యమరః- తేన కవిత్వబీజభూతా నిపుణతోక్తా - తదుక్తం కావ్యప్రకాశే-'శక్తిర్నిపుణతాలోకే కావ్యశాస్త్రా ద్యవేక్షణాత్, కావ్యజ్ఞశిక్షయాభ్యాస ఇతి హేతుస్తదుద్భవ' ఇతి మునిః మననశీలః - అనేన - వివిక్తసేవిత్వమరోచకిత్వం చోక్తం - తదుక్తం వామనేన - 'ద్వయోహి కవయః అరోచకిన స్సతృణా భ్యవహారిణ' శ్చేత్యాది-తదా బ్రహ్మవరప్రదానానంతరకాలే-అనేన కవిత్వ హేతుభూతా శక్తిరుక్తా-యశస్వినోపి రామస్య యశస్కరం-తదుక్తం దండినా - 'ఆదిరాజ యశోబింబ మాదర్శం ప్రాప్య వాఙ్మయం, తేషామసన్నిధానేపి న స్వయం పశ్య నశ్యతీ'తి ఇతరకీర్త్యపేక్షయా కావ్యసా యకత్వకృతా కీర్తిరనుపమేత్యర్థః-కావ్యం-కవిః లోకోత్తరవర్ణన నిపుణః కవేః కర్మ కావ్యం శబ్దార్థ యుగళం-తథోక్తం-సగుణౌసాలంకారౌ శబ్దార్థౌ దోషవర్జితౌ కావ్యమితి అత్ర కావ్యశబ్దేన కావ్య సందర్భరూపం మహాకావ్యముచ్యతే-తల్లక్షణముక్తం కావ్యాదర్శే-'సర్గబంధో మహాకావ్య ముచ్యతే తస్య లక్షణం, ఆశీర్నమస్క్రియావస్తునిర్దేశో వాపి తన్ముఖం ఇతిహాసకథోద్భూతమితరద్వారసంశ్ర యం, చతుర్వర్గఫలాయత్తం చతురోదాత్తనాయకం. నగరార్ణవశైలర్తు చంద్రార్కోదయవర్ణనైః, ఉద్యానసలిలక్రీడామధుపానరతోత్సవైః విప్రలంభై ర్వివాహైశ్చ కుమారోదయవర్ణనైః, మంత్ర ద్యూతప్రయాణాజినాయకాభ్యుదయైరపి. అలంకృతమసంక్షిప్తం రసభావ నిరంతరం, సర్గైరనతివిస్తీర్ణైః శ్రావ్యవృత్తైస్సుసంధిభిః. సర్వత్ర భిన్నసర్గాంతై రుపేతం లోకరంజనం, కావ్యం కల్పాంతరస్థాయి జాయతే సదలంకృతీ'తి ఏవం భూతం కావ్యం శ్లోకశతైరవయవైశ్చకార - శ్లోకశబ్దేన గద్య పద్య మిశ్ర ప్రబంధేషు స్వగ్రంథస్య పద్యరూపతా ప్రదర్శితా - శతైరిత్యనేన - శతకాదిక్షు ద్ర ప్రబంధ వ్యావృత్తిరుక్తా-బహువచనార్థం చ స్వయమేవ వివరిష్యతి 'చతుర్వింశత్సహస్రాణీ'తి- కీదృశైః శ్లోకశతైః - ఉదారవృత్తార్థపదైః ఉదారాణి మహాంతి వృత్తార్థపదాని యేషాం తైః - వృ త్తాని పథ్యావక్త్రోపజాతివంశస్థవసంతతిలకాదీని - తేషాముదారత్వం తత్తద్రసాభివ్యంజకత్వం - అర్థాః వాచ్యలక్ష్యవ్యంగ్యాః తేషాముదారత్వం 'ద్రాక్షాపాకనాళికేరపాకరసాలపాకేషు ద్రాక్షా పాకవత్త్వం - తల్లక్షణముక్తం రుద్రటేన - ద్రాక్షాపాక స్సకథితో బహిరంతస్స్ఫురద్రస' ఇతి పదాని వాచకలక్షకవ్యంజకాని - తేషాముదారత్వం - 'యా పదానాం పరాన్యోన్యం మైత్రీ శయ్యేతి కథ్యత' ఇత్యుక్త లక్షణశయ్యావత్త్వం-పునః కీదృశైః - మనోరమైః రమణీయైః - అనేన వైదర్భీ గౌడీపాంచాలీ చేత్యుక్తాసు రీతిషు వైదర్భీరీతిమత్త్వముక్తం-తల్లక్షణం చోక్తం - 'బంధ పారుష్యరహితా శబ్దకాఠిన్య వర్జితా, నాతిదీర్ఘసమాసా చ వైదర్భీ రీతిరిష్యత' ఇతి సమాక్షరైః- ప్రతిపాదం సమానాక్షరైః అనేన విషమవృత్తార్యాదిరూపతా వ్యావృత్తా ౮౨౪ ఏవం ప్రబం

మహాబుద్ధిః. * తి. ఉదారస్య యద్వృత్తం చరితం ఉదారం వా యచ్చరితం తద్రూపార్థబోధకైః పదైః - మనోరమైః శ్రుతికటుత్వాదిదోషరహితైః-శ్లోకశతైరితి శతశబ్దోఽనంతవాచీ ౮౨౪. తదితి

తదుపగతసమాససంధియోగం సమమధురోపనతార్థవాక్యబద్ధం

నిర్మాణ మభిధాయ కుశలవాదిభ్యః తత్ ప్రతిపాదనం సంగ్రహేణ దర్శయతి-తదితి స్వగ్రంథస్యో త్తమకావ్యత్వప్రదర్శనాయ నిర్దోషత్వమాహ - ఉపగతసమాస సంధియోగమితి - సమాసాః తత్పురుషాదయః - సంధయః సంహితాః - యోగః పదవ్యుత్పత్తిః-ఉపగతాః శాస్త్రానురూప్యేణ ప్రాప్తాః సమాససంధియోగా యస్మిన్ తత్తథోక్తం - అనేన సమాసదోష సంధిదోష పదదోష శూన్యత్వముక్తం-ప్రధాన మల్లనిబర్హణ న్యాయేన సర్వదోషరాహిత్యస్యైతదుపలక్షణం - అథకావ్య గుణాన్ ప్రాధాన్యేన దర్శయతి సమేతి - సమైర్మధురై రుపనతార్థై ర్వాక్యైర్బద్ధం రచితం - తత్ర సమతాలక్షణ ముక్తం దండినా - 'సమం బంధేష్వవిషమం తే మృదుస్ఫుటమధ్యమా'ఇతి మాధుర్య లక్షణం చ తేనైవోక్తం-'మధురం రసవద్వాచివస్తున్యపి రసస్థితిః, యేన మాద్యంతి ధీమంతో మధునేవ మధువ్రతా' ఇతి - ఉపనతార్థత్వం అర్థవ్యక్తిః - తత్స్వరూపం చతేనైవోక్తం - అర్థవ్యక్తి రనే యత్వ మర్థస్యే'తి రఘువంశ్యాః రఘవః తేషాం వరో రామః తచ్చరితం తచ్చరిత విషయకం-మునినా వాల్మీకినా మయా ప్రణీతం మునినా నారదేన వా ప్రణీతం దశశిరసో రావణస్య వధం వధమధికృత్య కృతం గ్రంథం-'అధికృత్య కృతే గ్రంథ' ఇతి విహితస్యాణో లుప్-నిశామయద్వం-నిశామయధ్వం నిశామయధ్వ మితిన్యశామయ తేత్యర్థః-'క్రియాసమభిహారేలోడ్లోటోహిస్వౌవాచతధ్వమో' రితితధ్వ మోర్హిస్వాదేశస్య వైకల్పికత్వాత్ ధ్వమః పాక్షికః స్వాదేశాభావః - మితాం హ్రస్వ ఇతి విహితస్య హ్రస్వస్య ఘటాదయో మిత ఇతి సంజ్ఞాపూర్వకత్వాత్ సంజ్ఞాపూర్వకోవిధి రనిత్య ఇత్యనిత్యత్వాద్ధ్రస్వాభావః - కింతు ణిచి దీర్ఘ ఏవ - అశ్రావయదిత్యర్థః - శిష్యానితి శేషః - ణిచశ్చేత్యాత్మనేపదం - యద్వా- మునిః రఘువరచరితంచకార తన్నిశామయధ్వమితి శిష్యాన్ ప్రతి పరోక్షతయోచ్యతే - శ్రవణేపి చరితస్య దర్శనసమతయాభానా న్నిశామయధ్వమిత్యుచ్యతే-'చిరనిర్వృత్తమప్యేతత్ ప్రత్యక్షమివ దర్శిత' మితి హి వక్ష్యతే పూర్వశ్లోకే వంశస్థవృత్తం-'జతౌతు వంశస్థముదీ

ఉపగతాస్సంగతాః సమాసాస్సంధయోగాస్సంధిబంధాశ్చాస్మిన్నితి తథోక్తం - సమైరన్యూనాతిరిక్తైర్మధురైః మనోహరైః ఉపనతార్థైర్వాక్యైః బద్ధం - వస్తుతస్తు సమః సర్వోపాదానత్వేన సర్వానుగః - మధురః ఆనందైకరసః ఉపనతః నిత్యాపరోక్షతయా ప్రాప్తః-యత్సాక్షాదపరోక్షాత్ బ్రహ్మేతిశ్రుతేః - అర్థః శ్రీరామబ్రహ్మరూపార్థో యేషాం తై ర్వాక్యైర్బద్ధం - దశశిరసశ్చ వధం దశశిరసోవధ ప్రతిపాదకం దశశిరసో వధోఽస్మిన్ కావ్యే విద్యత ఇత్యుపచారేణ కావ్యం తథోచ్యతే-రఘువరచరితం కావ్యం నిశామయధ్వం నిరీక్షధ్వం *తి ఏవం కావ్యనిర్మాణముక్త్వా తత్ర శ్రోతౄనభిముఖీకరోతి - తదితి. సమాసస్తత్పురుషాదిః - సంధిస్సంహితా - యోగః ప్రకృతిప్రత్యయయోః - ఏతే ఉపగతా యథావ్యాకరణాలంకారశాస్త్రమర్యాదం యస్మిన్ కావ్యే తాదృశం - సమః పతత్ప్రకర్షాదిదోషరహితః - మధురః కరుణారసయుక్తత్వేన మాధుర్యగుణప్రధానః ఉపనతః ప్రసన్నతయోపలభ్యమానో యోర్థః తద్బోధకవాక్యైర్నిబద్ధం-అనేన ప్రసాదగుణవత్తా దర్శితా-సముదాయేన వైదర్భీరీతిమత్త్వం ధ్వనితం రఘూర్గత్యర్థాన్నిష్పన్నేన రఘువరశబ్దేన తస్యసర్వాంతర్యామిత్వం ధ్వనితం ఈదృశస్యాపి మిథ్యార్థకత్వేఽనుపాదేయత్వం స్యాదత ఆహ - మునిప్రణీతం బ్రహ్మానుగ్రహప్రాప్త సత్యవాగృషిప్రణీతం - దశశిరసశ్చ వధమిత్యనేన నాంతమిదం శ్రోతవ్యమితి సూచితం - తేనైవ సూచితఫలలాభాత్ - ఉత్తరకాండం త్వస్యఖిలం భారతస్య హరివంశవత్-అతఏవాగ్రిమసర్గే - వనసంచరణపర్యంతవృత్తాన్వేషణమేవ సమాధినా ఋషేర్వక్ష్యతీతి ప్రాంచః -

రఘువరచరితం మునిప్రణీతం దశశిరసశ్చ వధం నిశామయధ్వం, ౪౩

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - ద్వితీయస్సర్గః

శ్రుత్వా వస్తు సమగ్రం తద్ధర్మాత్మా ధర్మసంహితం,
వ్యక్తమన్వేషతే భూయో యద్వృత్తం తస్య ధీమతః ౧
ఉపస్పృశ్యోదకం సమ్యఙ్మునిస్థిత్వా కృతాంజలిః,
ప్రాచీనాగ్రేషు దర్భేషు ధర్మేణాన్వేషతే గతిం ౨
రామలక్ష్మణసీతాభిః రాజ్ఞా దశరథేనచ,
సభార్యేణ సరాష్ట్రేణ యత్ప్రాప్తం తత్ర తత్త్వతః ౩

రితం జరా'వితి లక్షణాత్ అత్ర పుష్పితాగ్రావృత్తం-'అయుజినయుగరేఫతోయకారోయుజిచనజౌజరగాశ్చ పుష్పితాగ్రే'తి లక్షణాత్ ౪౩ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వితీయస్సర్గః

పూర్వస్మిన్ సర్గేస్వగ్రంథస్యాత్యంతాదరణీయత్వద్యోతనాయ పరమాప్తత్వరూపం వక్తృవైలక్షణ్యం ప్రాధాన్యేనోక్తం - సంప్రతి తదర్థమేవ విషయవైలక్షణ్యం దర్శయతి - విషయస్య వైలక్షణ్యం నామ సమ్యక్ జ్ఞానావధృతత్వం లోకోత్తరనాయక గుణపరిష్కృతత్వం చ-తత్ర ప్రథమం సమ్యక్ జ్ఞానావధృతత్వం వివక్షుస్తద్ధేతుత్వాన్వేషణమాహ - శ్రుత్వేతి ధర్మే ఆత్మాస్వభావో యస్యాసౌ ధర్మాత్మేత్యన్వేషణహేతూక్తిః - ధర్మసంహితం ధర్మసహితం - 'సమోవాహిత తతయో'రితి వికల్పితత్వాన్మకారలోపాభావః - సమగ్రం కృత్స్నం - తత్ నారదోక్తం - వస్తు కథాశరీరం శ్రుత్వా - భూయస్తతోధికం - ధీమతో రామస్య యద్వృత్తం చరిత్రమస్తి - తత్-వ్యక్తంయథా భవతి తథా - అన్వేషతే పర్యాలోచయతిస్మ-వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్వేతి లట్ ౧ ధర్మాత్మేత్యనేన సూచితమన్వేషణ ప్రకారమాహ-ఉపస్పృశ్యేతి మునిః - సమ్యక్ యథాశాస్త్రం ఉదకముపస్పృశ్య - ఆచమ్యేత్యర్థః - 'ఉపస్పర్శస్త్వాచమన' మిత్యమరః-ప్రాచీనాగ్రేషు దర్భేషు స్థిత్వా నిజగురుముద్దిశ్య కృతాంజలిస్సన్ - ధర్మేణ బ్రహ్మప్రసాదరూపశ్రేయస్సాధనేన - గతిం రామాది వృత్తం అన్వేషతే ౨ గతిశబ్దార్థం వివృణ్వన్ ధర్మేణాన్వేషణఫలమాహ - రామేతి రామాదిభిః-యత్ ప్రాప్తం తత్ర విషయే-తత్త్వతః తత్త్వేన-సంప్రపశ్యతి సమంతాత్ ప్రకర్షేణ పశ్యతి-తత్సర్వం-విశదతరం పశ్యతీత్యనుషజ్యతే ౩ కిం ప్రాప్తం తత్రాహ - హసితమితి పూర్వోక్తరామాదీనాం -

---

పరేతు దశశిరసో వధం చేత్యన్వయః-తేనసీతాత్యాగాదిరూపోత్తరకాండీయవృత్తాంతసంగ్రహఇత్యాహుః ౪౩ ఇతి శ్రీపరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీనారాయణతీర్థశిష్య మహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం ద్వితీయస్సర్గః

శ్రుత్వేతి సమగ్రంవస్తుకృత్స్నం రామచరితం-నారదోక్తం శ్రీరామచరితరూపం వస్తుతత్త్వం శ్రుత్వా ప్రపంచేన వక్తుం యథా వ్యక్తం భవతి తథాన్వేషతే విచారయతిస్మ - లడార్షః ౧. ఉపస్పృశ్యేతి. ధర్మేణ చతుర్ముఖప్రసాదరూపేణ - గతిం రామవృత్తం. ౨ రామలక్ష్మణేత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం. రాజ్ఞా తత్ర రాష్ట్రే తత్త్వతః యద్వృత్తం జాతం - ధర్మవీర్యేణ చతు

హసితం భాషితంచైవ గతిర్యా యచ్చ చేష్టితం,
తత్సర్వం ధర్మవీర్యేణ యథావత్సంప్రపశ్యతి ౪
స్త్రీతృతీయేనచ తదా యత్ప్రాప్తం చరతా వనే,
సత్యసంధేన రామేణ తత్సర్వం చాన్వవేక్షితం ౫
తతః పశ్యతి ధర్మాత్మా తత్సర్వం యోగమాస్థితః,
పురా యత్తత్ర నిర్వృత్తం పాణా వామలకం యథా ౬
తత్సర్వం తత్త్వతో దృష్ట్వా ధర్మేణ సమహాద్యుతిః,
అభిరామస్య రామస్య చరితం కర్తుముద్యతః ౭

యద్ధసితంహాసః - యచ్చభాషితంభాషణం - భావేక్తః - యాగతిః గమనం - చేష్టితంచేష్టా - యుద్ధాదికమితియావత్ - తత్సర్వం ధర్మవీర్యేణ బ్రహ్మవరప్రసాదశక్త్యా - యథావత్ తత్త్వేన - సంప్రపశ్యతి - అత్ర యోగజధర్మస్థానీయత్వాత్ బ్రహ్మప్రసాదో ధర్మశబ్దేనోచ్యతే - ససాక్షాత్కారహేతు శ్చక్షురాదివదితి ప్రమాణతోఽధ్యవసీయతే ౪ నగరనివాసకాలికచరితావలోకనమభిధాయ - వనవాసకాలికవృత్తాంత నిరీక్షణమాచష్టే - స్త్రీ తృతీయేనేతి స్త్రీ తృతీయా యస్య తేన - సీతాలక్ష్మణసహితేనేత్యర్థః - వనే దండకారణ్యే - చరతా - సత్యసంధేన - సత్యప్రతిజ్ఞేన - రామేణ యత్ ప్రాప్తం - తత్సర్వం చాన్వవేక్షితం - వాల్మీకినేతి శేషః - ధర్మవీర్యేణేతి సిద్ధం ౫ ఏవం రామాదివృత్తాంతదర్శనస్య విశదతమత్వమాహ-తత ఇతి తతః అన్వేషణానంతరం- వాల్మీకిః - యోగం బ్రహ్మప్రసాదరూపోపాయమాస్థితస్సన్ - 'యోగస్సన్నహనోపాయధ్యానసంగతియుక్తిషు' ఇత్యమరః-తత్ర రామాదౌ పురా యన్నిర్వృత్తం నిష్పన్నం-తత్సర్వం వృత్తం పాణౌ ఆమలకమివ పశ్యతిస్మ ౬ అథ దర్శనఫలం గ్రంథనిర్మాణోద్యోగమాహ తత్సర్వమిత్యాది-శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం. మహాద్యుతిః రామగుణానుభవజనితహర్షప్రకర్షకృతద్యుతియుక్తః - సః వాల్మీకిః - తత్సర్వం రామవృత్తాంతం - తత్త్వతో ధర్మేణ పూర్వోక్తేన దృష్ట్వా - అభిరామస్య నిరవధికభోగ్యస్య రామస్య-చరితం చరిత విషయ ప్రబంధం-కర్తుం ఉద్యతః ఉద్యుక్తోఽభూత్, కీదృశం చరితమిత్యత్రాహ - కామార్థగుణసంయుక్తమితి - కామశ్చార్థశ్చ కామార్థౌ - గుణశబ్దేనాప్రాధా

ర్మ్యఖప్రసాదబలేన యథావత్సంప్రపశ్యతి ౪ అయోధ్యానివాసకాలే యద్వృత్తం తన్నిరీక్షణమభిధాయ - అయోధ్యాతో నిర్గమనానంతరం వనవాసే యద్వృత్తమస్తి తన్నిరీక్షణమాహ - స్త్రీతృతీయేనేతి ద్వితీయో లక్ష్మణ ఇత్యవగమ్యతే ౫ తి తత్సర్వం చేతి చకారస్య తదుత్తరకాలికముత్తరకాండస్థం చేత్యర్థ ఇత్యపరే * ౫ రామవృత్తస్యాన్యతో నిరీక్షణముక్త్వా తస్యైవ ప్రత్యక్షనిరీక్షణమాహ - తతఇతి నిర్వృత్తం జాతం * తి నేదం దర్శనం స్వప్నవదిత్యాహ - తతఇతి తతః పూర్వాచరితయోగాభ్యాసాత్ - యోగం సమాధిం - తత్ర సమాధౌ - పురా పశ్యతి అపశ్యదిత్యర్థః-యన్నిర్వృత్తం జాతం ఇదముపలక్షణం-యచ్చ భావి తచ్చరిత్రం చాపశ్యదిత్యర్థః * ౬ తదితి అర్థవిత్ అభిరామస్యేత్యనేన రామవృత్తకథనస్య రాగప్రాప్తత్వం ద్యోత్యతే కామార్థేతి కామార్థగుణసంయుక్తం కామప్రయోజకగుణసంయుక్తం - ధర్మార్థగుణవిస్తరం ధర్మార్థయోరౌపయికా యే గుణాస్తేషాం విస్తరేణ ప్రతిపాదకం - రత్నాఢ్యం రత్నతుల్యైః పదైరర్థైః ఆఢ్యం సంపూర్ణం - సర్వశ్రుతిమనోహారం సర్వాభిః షడ్జాదిసర్వసంబంధినీభిః కాంతాప్రభావతీ ప్రభృతిభిః ద్వావింశతిశ్రుతిభి ర్మనోహరం - శ్రుతిశబ్దేన నాడీసముద్భవస్సుఖహేతుర్ధ్వని

కామార్థగుణసంయుక్తం ధర్మార్థగుణవిస్తరం,
సముద్రమివ రత్నాఢ్యం సర్వశ్రుతిమనోహరం. ౮
సయథా కథితం పూర్వం నారదేన మహర్షిణా,
రఘువంశస్య చరితం చకార భగవా నృషిః ౯
జన్మ రామస్య సుమహద్వీర్యం సర్వానుకూలతామ్,
లోకస్య ప్రియతాం క్షాంతిం సౌమ్యతాం సత్యశీలతాం ౧౦
నానాచిత్రకథాశ్చా న్యాః విశ్వామిత్రసమాగమే,

స్యముచ్యతే - అప్రధానాభ్యామర్థకామాభ్యాం సంయుక్తం - త్యాజ్యతాప్రదర్శనార్థం తత్ర తత్రార్థ కామప్రతిపాదక మిత్యర్థః - ధర్మార్థయోః ధర్మమోక్షయోః - గుణోఽతిశయః - తం విస్తృణాతీతి ధర్మార్థగుణవిస్తరం - పచాద్యచ్ - ప్రాధాన్యేన ధర్మాపవర్గ ప్రతిపాదకమిత్యర్థః - 'అర్థస్స్యాద్విషయే మోక్షే శబ్దవాచ్యే ప్రయోజన' ఇతి వైజయంతీ అతఏవ రత్నాఢ్యం సముద్రమివ స్థితం సముద్రోయథా శంఖశుక్త్యాది యుక్తోపి ప్రాధాన్యేన రత్నాని వహతితథాస్థితమిత్యర్థః - సర్వేషాం జనానాం శ్రుతి మనసీ శ్రోత్రహృదయే హరతీతి సర్వ శ్రుతిమనోహరం - శబ్దమాధుర్యాచ్ఛ్రోత్రాకర్షకం అర్థసౌష్ఠవాచ్చిత్తాకర్షకమిత్యర్థః ౮ యథోద్యోగం ప్రబంధనిర్మాణమాహ స ఇతి భగవాన్ సఋషిః - రఘువంశస్య రఘువంశోద్భవస్య రామస్య చరితం పూర్వం నారదేన మహర్షిణా యథా కథితం యేన క్రమేణోక్తం - తథా చకార. ౯ అథ విస్తరేణ బ్రహ్మణోపదిష్టరీత్యా రామచరితనిర్మాణం దర్శయతి - జన్మేత్యాదినా సర్గశేషేణ - ద్వితీయాంతానాం తత్ప్రతిపాదకపరత్వం బోధ్యం - వాల్మీకిర్భగవాన్ ఋషిశ్చకారేతి వక్ష్యమాణే కర్తృక్రియే అనుషంజనీయే. జన్మేతి జన్మనస్సుమహత్త్వం - దశరథమహాతపోబలలభ్యత్వం విష్ణ్వవతారత్వం చ - వీర్యం - తాటకాతాటకేయాది హననక్షమం బలం - సర్వానుకూలతాం - సర్వానువర్తిత్వమార్జవమితి యావత్ - లోకస్య ప్రియతాం - ప్రేమాస్పదత్వం - క్షాంతిం అపరాధసహిష్ణుతాం - సౌమ్యతాం - రమ్యతాం - అనుగ్రతాం వా-'సౌమ్యః పుమాన్ బుధే విప్రే త్రిషు స్యాత్ సోమదైవతే. రమ్యేనుగ్రేచే' తి రత్నమాలా - సత్యశీలతాం సత్యస్వభావతాం - శీలం స్వభావే సద్వృత్త ఇత్యమరః ౧౦ నానాచిత్రకథాశ్చేతి విశ్వామిత్రసమాగమే విశ్వామిత్రేణ రామలక్ష్మణయోస్సంయోగే సతి - అన్యాః రామచరితాదన్యాః-నానాప్రకారాః చిత్రకథాః ఆశ్చర్యా

విశేష ఉచ్యతే - యద్వా - సర్వశ్రుతిమనోహరం సర్వేషాం శ్రుతీః శ్రోత్రాణి మనాంసి చ హరతి స్వాభిముఖాని కరోతీతి తథా-యద్వా-సర్వాసాంశ్రుతీనాముపనిషదాం మనో హృదయం తాత్పర్యం హరతి గృహ్ణాతి ప్రతిపాదయతీతి తథా * తి రత్నైః కావ్యగుణాలంకారవ్యంగ్యైః ఆఢ్యం పూర్ణం * ౮ సయథేతి రఘువంశస్య రఘువంశేవతీర్ణస్య - భగవతోరామస్య ౯ ధర్మవీర్యేణ స్వేన దృష్టం కృత్స్నం రామచరితం ప్రతిపాదయిష్యన్-'ఇష్టం హి విదుషాం లోకే సమాసవ్యాసధారణ'మితి న్యాయేన ప్రతిపత్తిసౌకర్యార్థం సంక్షిప్య ప్రతిపాదయతి - జన్మరామస్యేత్యాదినా వీర్యం - స్వయమక్షతస్య పరాభిభవనసామర్థ్యం - సర్వానుకూలతాం - ఇష్టానువర్తనరూపాం ప్రియతాం విశ్లేషాసహత్వపర్యవసాయినీం ప్రీతివిధేయతాం క్షాంతిం ఉచ్యమానోపి పరుషం నోత్తరం ప్రతిపద్యత ఇత్యుక్తరూపాం-సౌమ్యతాం నిరతిశయప్రియదర్శనతాం. ౧౦ *తి విశ్వామిత్ర సహాయనే విశ్వామిత్రేణ సహగమనే - తదుపస్థితికాలే సభాయాం మార్గే గమనకాలే చ -

జానక్యాశ్చ వివాహం చ ధనుషశ్చ విభేదనం ౧౧
రామరామవివాదం చ గుణాన్ దాశరథేస్తథా,
తథాభిషేకం రామస్య కైకేయ్యాః దుష్టభావతాం ౧౨
విఘాతం చాభిషేకస్య రాఘవస్య వివాసనం,
రాజ్ఞః శోకవిలాపం చ పరలోకస్య చాశ్రయం ౧౩
ప్రకృతీనాం విషాదం చ ప్రకృతీనాం విసర్జనం,
నిషాదాధిపసంవాదం సూతోపావర్తనం తథా ౧౪
గంగాయాశ్చాపి సంతారం భరద్వాజస్య దర్శనం,
భరద్వాజాభ్యనుజ్ఞానాచ్చిత్రకూటస్య దర్శనం ౧౫
వాస్తుకర్మ నివేశం చ భరతాగమనం తథా,
ప్రసాదనం చ రామస్య పితుశ్చ సలిలక్రియాం ౧౬
పాదుకాగ్ర్యాభిషేకం చ నందిగ్రామనివాసనం,
దండకారణ్యగమనం విరాధస్యవధం తథా ౧౭

వహకథాశ్చ - జానక్యాశ్చేతి - చకారేణోర్మిళాదయస్సముచ్చీయంతే - ధనుషో రుద్రచాపస్య-భేదనం భంగంచ ౧౧ రామరామవివాదం చేతి రామేణ పరశురామేణ - రామస్య రాఘవస్య వివాదమిత్యత్ర తృతీయేతి యోగవిభాగాత్ సమాసః అతో నైకశేషప్రసక్తిః - దాశరథేర్గుణాన్ అయోధ్యాకాండాదౌ వక్ష్యమాణాన్ - తథేతి సముచ్చయార్థ స్త్వత్ర ద్రష్టవ్యః. రామస్యాభిషేకం అభిషేకోద్యోగం - కైకేయ్యా దుష్టభావతాం దుష్టహృదయత్వం చ ౧౨ విఘాతమితి అభిషేకస్య రామాభిషేకస్య విఘాతం కైకేయీదుష్టహృదయత్వకృతం విఘ్నం చ - రామస్య వివాసనం చ - రాజ్ఞోదశరథస్య - శోకేన విలాపం ప్రలాపంచ - రాజ్ఞః పరలోకస్య స్వర్గస్య - ఆశ్రయం ఆశ్రయణం చ ౧౩ ప్రకృతీనామితి ప్రకృతీనాం జనానాం - విషాదం దుఃఖం - ప్రకృతీనాం విసర్జనం - వంచనేన నిర్యాపనంచ - నిషాదాధిపసంవాదం గుహేన సహ సంభాషణం సూతస్య ఉపావర్తనం పునరాగమనం చ ౧౪ గంగాయాశ్చేతి స్పష్టం ౧౫. వాస్త్వితి వాస్తుకర్మ శాస్త్రోక్తప్రకారేణ యథోచితమందిరనిర్మాణం - నివేశం శాస్త్రోక్తవాస్తుపూజాదిపూర్వకం గృహే ప్రవిశ్యావస్థానం - రామస్య ప్రసాదనం - భరతేనేతి శేషః - సలిలక్రియాం సలిలదానం ౧౬ పాదుకాగ్ర్యాభిషేకమితి పాదుకాగ్ర్యయోః పాదుకాశ్రేష్ఠయోః శ్రైష్ఠ్యం ధృతత్వాత్ - అభిషేకం రాజ్యనియంతృతయా స్థాపనం - నందిగ్రామే నివాసనం నివసనం - స్వార్థే అణ్ - పాదుకాస్థాపనం వా ౧౭. దర్శనమితి అనసూయయా అత్రిపత్న్యా సహ

చిత్రాః నానాకథాః - అన్యాశ్చ కథాః - యోగవాసిష్ఠోక్తాః - బ్రహ్మప్రతిపాదకాః కథా అత్రగ్రంథే ఉక్తాగంగాదికథాశ్చేత్యర్థః ౧౧ రామేతి అభిషేకం అభిషేకసామగ్రీం ౧౨ * తి. విఘాతంచేతి వివాసనం వనంప్రతి ప్రస్థాపనం * ౧౩ ప్రకృతీనామితి ప్రకృతీనాం వంచనాపూర్వకం విసర్జనం ప్రకృతీర్విసర్జయిత్వా గమనం నిషాదాధిపసంవాదం గుహేన సహ సంభాషణం సూతోపావర్తనం ౧౪ * తి గంగాయా ఇతి అభ్యనుజ్ఞానం సంమతిః * ౧౫. వాస్త్వితి వాస్తుకర్మ - చిత్రకూటే గృహనిర్మాణం-నివేశనం తత్ర గృహేఽవస్థానం * తి ప్రసాదనం భరతకర్తృకం * ౧౬ పాదుకేతి. పాదుకాగ్ర్యభిషేకం పాదుకాశ్రేష్ఠయోరభిషేచనం - నంది

దర్శనం శరభఙ్గస్య సుతీక్ష్ణేన సమాగమమ్,
అనసూయా సహాస్యా మప్యఙ్గరాగస్య చార్పణం ౧౮
అగస్త్యదర్శనఞ్చైవ జటాయోరభిసఙ్గమమ్,
పఞ్చవట్యాశ్చ గమనం శూర్పణఖ్యాశ్చ దర్శనం ౧౯
శూర్పణఖ్యాశ్చ సంవాదం విరూపకరణం తథా,
వధం ఖరత్రిశిరసోరుత్థానం రావణస్య చ, ౨౦
మారీచస్య వధఞ్చైవ వైదేహ్యా హరణం తథా,
రాఘవస్య విలాపం చ గృధ్రరాజనిబర్హణం ౨౧
కబన్ధదర్శనం చాపి పమ్పాయాశ్చాపి దర్శనమ్,
శబర్యాదర్శనం చైవ హనుమద్దర్శనం తథా ౨౨
ఋశ్యమూకస్య గమనం సుగ్రీవేణ సమాగమమ్,
ప్రత్యయోత్పాదనం సఖ్యం వాలిసుగ్రీవవిగ్రహం ౨౩
వాలిప్రమథనం చైవ సుగ్రీవప్రతిపాదనమ్,
తారావిలాపం సమయం వర్షరాత్రనివాసనం ౨౪
కోపం రాఘవసింహస్య బలానాముపసంగ్రహః,

స్యాం సహాసనం-సీతాయా ఇతి శేషః 'ఆస్యాత్వాసనమాసికే' త్యమరః అత్ర సర్వత్ర క్రమో న వివక్షితః రామాయణప్రతిపాద్యసంక్షేపమాత్రే తాత్పర్యాత్-అఙ్గరాగస్య చందనస్య ౧౮ శూర్పణఖ్యా ఇతి జీవత్వార్షః. ౧౯ ఖరత్రిశిరసోరితి-దూషణాదీనాముపలక్షణం-ఉత్థానం నిర్గమనం ౨౦ మారీచస్యేతి ఏవకారః పాదపూరణార్థః - ఏవముత్తరత్ర సర్వత్ర ద్రష్టవ్యం ౨౧. కబన్ధ దర్శనమితి చాపీత్యేకనిపాతస్సముచ్చయార్థః ౨౨ ఋశ్యమూకస్యేతి ఋశ్యమూకస్యేతి కర్మణి షష్ఠీ-ప్రత్యయోత్పాదనం సాలభేదనాదిభిస్సుగ్రీవస్య విశ్వాసజననం-వాలిసుగ్రీవవిగ్రహం వాలిసుగ్రీవ యుద్ధం-వాలిసుగ్రీవయోర్వైరానుకథనం వా ౨౩ వాలిప్రమథనమితి వాలిప్రమథనం వాలివధం-సుగ్రీవప్రతిపాదనం సుగ్రీవ రాజ్యప్రతిపాదన మిత్యర్థః - తారావిలాపం తారాప్రలాపం-సమయం శరది సీతాన్వేష్టవ్యేతి రామసుగ్రీవయో స్సంకేతం-'సమయాశ్శపథాచారకాలసిద్ధాంతసంవిదః' ఇత్యమరః-'సమయః కాలసిద్ధాంతప్రతిజ్ఞాశపథేషుచ, సంకేతాచారయోశ్చే'తిరత్నమాలా-తారావిలాప సమయమితి పాఠే సర్వో ద్వన్ద్వో విభాషయైకవ ద్భవతీత్యేకవద్భావః-వర్షరాత్రనివాసనం-వర్షం వృష్టిః-తద్యుక్తారాత్రయో వర్షరాత్రాః-రాత్రాహ్నాహాః పుంసీతిపుల్లింగత్వం-తేషు నివాసనం నివసనం-స్వార్థే అణ్-వర్షదినేష్విత్యర్థః-రాత్రిశబ్దస్య దినపరత్వం త్రిరాత్రాదౌదృష్టం ౨౪ కోపమితి రాఘవసింహస్య రాఘవాణాం శ్రేష్ఠస్య-కోపం సుగ్రీవవిషయక్రోధం-బలానాం సేనానాం ఉపసంగ్రహం సంమేళనం-దిశః ప్రతివానరాణాం ప్రస్థాపనం-పృథివ్యాశ్చనివే

గ్రామనివాసనం నందిగ్రామే భరతస్య నివసనమ్ ౧౭. ౧౮ అగస్త్యసకాశాద్ధనుషో గ్రహణం. ౧౯ *తి ఉత్థానం జానకీహరణోద్యోగం ౨౦ ౨౨ ఋశ్యమూకస్యేతి వాలిసుగ్రీవవిగ్రహం తయోర్యుద్ధం ౨౩ వాలిప్రమథనమితి సుగ్రీవప్రతిపాదనం సుగ్రీవస్య రాజ్యసంస్థాపనం - తారావిలాపం సమయమితి పాఠే - శరది దండయాత్రా కర్తవ్యేతి రామసుగ్రీవయోస్సంకేతః ౨౪. కోపమితి. ఉపసంగ్రహం వానరమేళనం పృథివ్యాశ్చ నివేదనం సుగ్రీవేణ వానరాన్ప్రతి

దిశః ప్రస్థాపనం చైవ పృథివ్యాశ్చ నివేదనం ౨౫
అంగుళీయకదానం చ ఋక్షస్య బిలదర్శనం,
ప్రాయోపవేశనం చాపి సంపాతేశ్చాపి దర్శనం ౨౬
పర్వతారోహణం చాపి సాగరస్య చ లంఘనం,
సముద్రవచనాచ్చైవ మైనాకస్య చ దర్శనం. ౨౭
సింహికాయాశ్చ నిధనం లంకామలయదర్శనం,
రాత్రౌ లంకాప్రవేశం చ ఏకస్యాథ విచింతనం ౨౮
దర్శనం రావణస్యాపి పుష్పకస్య చ దర్శనం,
ఆపానభూమిగమనం అవరోధస్య దర్శనం ౨౯
అశోకవనికాయానం సీతాయాశ్చాపి దర్శనం,
అభిజ్ఞానప్రదానం చ రావణస్య చ దర్శనం ౩౦
రాక్షసీతర్జనం చైవ త్రిజటాస్వప్నదర్శనం,
మణిప్రదానం సీతాయాః వృక్షభంగం తథైవచ ౩౧
రాక్షసీవిద్రవం చైవ కింకరాణాం నిబర్హణం,
గ్రహణం వాయుసూనోశ్చ లంకాదాహాభిగర్జనం ౩౨

దనం పృధివ్యాః ద్వీపసముద్రాదిసన్నివేశకధనం ౨౫ అంగుళీయకదానమితి హనుమత ఇతి శేషః- ఋక్షస్య బిలం స్వయంప్రభాబిలం - తస్య తథా సంజ్ఞా - ప్రాయోపవేశనం-ప్రాయాయ మరణాయ ఉపవేశనం శయనం - సంపాతేర్జటాయ్వగ్రజస్య. ౨౬ పర్వతారోహణమితి సముద్రలంఘనాయ మహేంద్రపర్వతారోహణం - సముద్రవచనాచ్చేతి చకారేణ దేవానుజ్ఞా సముచ్చీయతే - మైనాకస్య హిమవత్పుత్రస్య గిరేః ౨౭ సింహికాయా ఇతి సింహికాయా అసురస్త్రియాః - లంకామలయస్యలంకాధారపర్వతైకదేశస్య - 'మలయః పర్వతాంతరే, పర్వతాంశే ప్రియోద్యాన' ఇతి రత్నమాలాయాం ఏకస్య హనుమతః ౨౮ దర్శనమితి ఆపానభూమిః మద్యపానభూమిః - అవరోధస్య అంతఃపురస్య. ౨౯ అశోకేతి అశోకవనికాయానం హనుమతోఽశోకవనికాగమనం - అభిజ్ఞానప్రదానం సీతాయై అంగుళీయకదానం ౩౦ రాక్షసీతర్జనమితి రాక్షసీనాం తర్జనం - సీతాం ప్రతీతి శేషః - త్రిజటా విభీషణపుత్రీ తస్యాః స్వప్నదర్శనం రామశ్రేయోవిషయస్వప్నదర్శనం - మణిప్రదానం హనుమతే చూడామణిప్రదానం - వృక్షభంగం అశోకవనికావృక్షభంగం ౩౧ రాక్షసీ విద్రవమితి ఏకాక్ష్యేకకర్ణీప్రభృతి రాక్షసీనాం పలాయనం - హనుమద్భయాదితి శేషః - కింకరాణాం రావణభటానాం - వాయుసూనోః హనుమతః గ్రహణం ఇంద్రజితేతి శేషః -

---

పృథివీ సంస్థానకథనం ౨౫ అంగుళీయకదానమితి ప్రాయేణానశనేన వానరాణాముపవేశనం. *తి అంగుళీయకదానం రామకర్తృకం-హనుమతే ౨౬. ౨౭ సింహికాయా ఇతి లంకామలయదర్శనం లంకాద్వీపస్థమలయగిరిదర్శనమిత్యర్థః - ఏకస్య విచింతనం ఏకస్యాసహాయస్య విచింతనం. ౨౮. ఆవరోధస్యాంతఃపురస్య ౨౯ అభిజ్ఞానప్రదానం-అభిజ్ఞాయతేఽనేనేత్యభిజ్ఞానం అంగుళీయకం-అభిషేకాభ్యుదయం రామాభిషేకోత్సవం-'జన్మ రామస్యే'త్యాది'వైదేహ్యాశ్చ విసర్జన'మిత్యేతదంతం 'చకార భగవానృషి'రితి పూర్వేణ సంబంధనీయం.*తి యానం గమనం ౩౦, ౩౧ *తి లంకాదాహాభిగర్జనం లంకాయా దాహేన తత్రత్యానా మాక్రందనం లంకాదాహే హనుమద్గర్జనమితి వార్థః-అభి

ప్రతిప్లవనమేవాథ మధూనాం హరణం తథా,
రాఘవాశ్వాసనం చాపి మణినిర్యాతనం తథా ౩౩
సంగమం చ సముద్రేణ నళసేతోశ్చ బంధనం,
ప్రతారం చ సముద్రస్య రాత్రౌ లంకావరోధనం ౩౪
విభీషణేన సంసర్గం వధోపాయనివేదనం,
కుంభకర్ణస్య నిధనం మేఘనాదనిబర్హణం ౩౫
రావణస్య వినాశం చ సీతావాప్తిమరేః పురే,
విభీషణాభిషేకం చ పుష్పకస్యచ దర్శనం ౩౬
అయోధ్యాయాశ్చ గమనం భరతేన సమాగమం,
రామాభిషేకాభ్యుదయం సర్వసైన్యవిసర్జనం,
(స్వరాష్ట్రరంజనం చైవ వైదేహ్యాశ్చ విసర్జనం) ౩౭
అనాగతం చ యత్కించి ద్రామస్య వసుధాతలే,
తచ్చకారోత్తరే కావ్యే వాల్మీకి ర్భగవానృషిః ౩౮

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - తృతీయస్సర్గః

లంకాదాహే నాభిగర్జనం - రాక్షసీనామిత్యర్థః ౩౨ ప్రతిప్లవనమితి ప్రతిప్లవనం పునస్సముద్రలంఘనం - మధూనాం మధువనస్థ మధూనాం గ్రహణం-వానరైరితి శేషః-మణినిర్యాతనం రామాయ చూడామణి ప్రదానం. ౩౩ సంగమమితి.నళసేతోః నళేన బంధనీయ సేతోః-ప్రతారం ప్రతరణం. ౩౪ విభీషణేనేతి. వధోపాయ నివేదనం ఇంద్రజిదాదివధోపాయ నివేదనం ౩౫. రావణస్య చేతి అరేః పురఇతిశౌర్యాతిశయోక్తిః-ఉత్తరత్ర చాన్వయః ౩౬ అయోధ్యాయాఇతి. రామాభిషేకాభ్యుదయం రామాభిషేకోత్సవం-స్వరాష్ట్రరంజనమిత్యర్థ మధికం-వైదేహ్యాశ్చ విసర్జన మిత్యంతం చకార భగవానృషిరితి పూర్వేణ సంబంధనీయం ౩౭ సీతాభూప్రవేశప్రభృత్యుత్తరకాండకథామాహ - అనాగతం చేతి వాల్మీకినామా భగవానృషిః - రామస్య వసుధాతలే - అనాగతం భావి - యత్ కించిచ్చరితమస్తి బ్రాహ్మణపుత్ర జీవనాశ్వమేధాదికం - తదుత్తరే కావ్యే ఉత్తరకాండే - చకార ప్రతిపాదితవాన్ - యత్కించిదిత్యనేన సీతావిసర్జనాత్ పూర్వకాలస్య భూయస్త్వం అనంతర కాలస్యాల్పత్వం చ ద్యోత్యత ఇత్యాహుః - ఏతదుత్తరకాండే విచారయిష్యతే ౩౮ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - తృతీయస్సర్గః.

మర్దనమితిపాఠే-లంకాయా దాహేన అభితోమర్దనమిత్యర్థః ౩౨. * తి ప్రతిప్లవనం పునస్సాగరోత్తరణం-మణినిర్యాతనం సీతయా దత్తస్య స్వశిరోరత్నస్య రాఘవే దానం ౩౩ * తి. ప్రతారం - సేనాయా ఇతిశేషః ౩౬ * తి 'అయోధ్యాయాశ్చ గమనం భరద్వాజ సమాగమం, ప్రేషణం వాయుపుత్రస్య భరతేన సమాగమం' అయోధ్యాయాశ్చ గమనం - తదుద్దేశ్యకం గమనం - రామాభిషేకాభ్యుదయం రామాభిషేకోత్సవం - సర్వత్ర చకారేత్యనుకృష్యతే ౩౭ అనాగతం చేతి అనాగతం - యత్కించిదిత్యనేన సీతావిసర్జనాత్పూర్వకాలస్య భూయస్త్వం-అనంతరకాలస్య అల్పతా ద్యోత్యతే. ౩౮ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - తృతీయస్సర్గః

ప్రాప్తరాజ్యస్య రామస్య వాల్మీకి ర్భగవానృషిః,
చకార చరితం కృత్స్నం విచిత్రపదమాత్మవాన్ ౧
చతుర్వింశత్సహస్రాణి శ్లోకానాముక్తవానృషిః,

పూర్వస్మిన్ సర్గే ప్రతిపాద్యవైలక్షణ్యముక్తం - సంప్రతి ప్రబంధవైలక్షణ్యం కథ్యతే - ప్రబంధస్య వైలక్షణ్యం నామ - పరమాప్త ప్రణీతత్వం - పుణ్యశ్లోకవిషయత్వం - మహాజనపరిగృహీతత్వం - ప్రబంధనాయకశ్లాఘితత్వమిత్యాది ప్రాప్తరాజ్యస్యేతి పరమాప్త ప్రణీతత్వం పుణ్యశ్లోకవిషయత్వం చానేనోచ్యతే - ప్రాప్తరాజ్యస్య స్వీకృతరాజభావస్య - పురోహితాదిత్వాద్యక్ ప్రత్యయః - లోకరక్షణాయ రఘుకులేఽవతీర్ణస్యేత్యర్థః - రామస్య సకలగుణాభిరామస్య- అనేన ప్రతిపాద్యమహిమ్నా కావ్యస్యాదరణీయతాతిశయ ఉక్తః - తదుక్తం భామహేన - 'ఉపశ్లోక్యస్య మాహాత్మ్యాదుజ్జ్వలాః కావ్య సంపద' ఇతి విచిత్రపదం ఆశ్చర్యపదసన్నివేశం - అనేన కావ్యస్యాత్మభూతా రీతి రుక్తా - తదుక్తం వామనేన - 'రీతిరాత్మా కావ్యస్య - విశిష్టపదరచనా రీతిః - సమగ్రైరోజఃప్రసాదప్రభృతిభిర్గుణై రుదితా వైదర్భీనామరీతి' రిత్యాదినా - యద్వా-వివిధానాం చిత్రాణాం శబ్దార్థాలంకారాణాం పదం స్థానం కృత్స్నం చరితం చరిత ప్రతిపాదక గ్రంథసందర్భం - అనేన విజ్ఞానాద్యనేకఫలసుపురుషచరిత్రత్వముక్తం - తథోక్తం-పరినంథయి వింణాణ సభావింజయిజసో విసంపతిగుణా, సుంపయి సుపురిసచరి అకిత జేణణ హరతికంవాళావాఇతి భగవాన్ బ్రహ్మప్రసాదలబ్ధ దివ్యజ్ఞానవాన్ - ఆత్మవాన్ ప్రబంధరచనానుకూలయత్నవాన్ - ఋషిః - నానృషిః కురుతే కావ్యమిత్యుక్తరీత్యా కావ్యనిర్మాణపటుః వాల్మీకిః - చకార పరోపకారాయ కృతవాన్ ఉదారధీరితి హి పూర్వముక్తం - ప్రాప్తరాజ్యస్యేత్యనేన రామరాజ్యకరణకాలే రామాయణకరణమితి గమ్యతే - ఏతత్ జ్ఞాపనాయైవ పునరారంభః ౧ అథ ప్రక్షేపభ్రంశసంభావనాపరిహారాయ - నాతిసంకోచవిస్తరశ్లోకసర్గకాండవత్తయాత్యంతాదరణీయత్వాయ చాహ - చతుర్వింశదితి ఋషిః వాల్మీకిః - తపస్స్వాధ్యాయేత్యారభ్య తద్బ్రహ్మాప్యన్వమన్యతేత్యంతే చికీర్షితే రామాయణాఖ్యే ప్రబంధే - శ్లోకానాం చతుర్వింశత్సహస్రాణ్యుక్తవాన్ - ఇకారలోప శ్ఛాందసః - 'పఙ్క్తివింశతీ'తిసూత్రే వింశతీత్యేవ నిపాతనాత్ - ఆదశత స్సంఖ్యాస్సంఖ్యేయే వర్తంతే-తతః పరం సంఖ్యానే సంఖ్యేయే చ వర్తంత ఇతి నియమాత్ సహస్రశబ్దోఽత్ర సంఖ్యాపరః - చతుర్వింశతిసహస్రసంఖ్యాకశ్లోకాన్ చకారేత్యర్థః - తథేతి సముచ్చయే పంచసర్గశతాంశ్చ కృతవాన్ - శతాయుతప్రయుతాః పుంసి చేతి లింగానుశాసనవచనాత్ పుల్లింగత్వం- సర్గశతం పంచేతిపాఠే శతమిత్యేతత్ పఙ్క్తి-వింశతి త్రింశచ్చత్వారింశత్ పంచాశత్ షష్టిసప్తత్యశీతి

ప్రాప్తరాజ్యస్యేతి సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ - 'తే వయం భవతా రక్ష్యా భవద్విషయవాసిన' ఇతి ఋషిభిరేవోక్తత్వాత్ రామస్య విషయే వసన్ వాల్మీకి రిత్యర్థా ల్లభ్యతే-చరితం చరిత్ర ప్రతిపాదకం కావ్యం *తి అర్థవత్ ధ్వన్యలంకారాదిప్రశస్తార్థం-ఆత్మవానితి పాఠే అవహితాంతఃకరణః - ప్రాశస్త్యే మతుప్ ౧ చతుర్వింశదితి శతశబ్దః పున్నపుంసకః - 'చతుర్వింశత్సహస్రాణీ'తి శ్లోకపరిగణనం తపస్స్వాధ్యాయమిత్యారభ్య తద్బ్రహ్మాప్యన్వమన్యతేత్యంతస్య శ్లోకసముదాయస్య - సర్గశతాన్ పంచేత్యేతత్ - షట్కాండానామేవ - నతు సోత్తరాణాం - తథాహి - శ్రీమద్బాలకాండే ద్విసహస్రాదుపరి ద్విశతం చాశీతిర్గ్రంథాః - శ్రీమదయోధ్యాకాండే చతుస్సహస్రాణి చతుశ్శతాని పంచదశగ్రంథాః - శ్రీమదరణ్యకాండే ద్విసహస్రాదుపరి సప్తశతాని

తథా సర్గశతాన్ పంచ షట్కాండాని తథోత్తరం ౨

నవతి శతమితి సూత్రే శతమితి బహుత్వే నిపాతనాత్సాధు - షట్కాండాని ఉత్తరం చ షడ్భ్య ఉత్తరం సప్తమకాండం చ కృతవాన్ - పరత్వ మోక్షప్రదత్వాదీనాం వ్యక్తతయా ప్రతిపాదనేన పరోత్తరత్వా దుత్తరమితి పృథగుక్తిః - యద్యప్యాధునికే పాఠే శ్లోకానాం సర్గాణాం చ విపర్యాసో దృశ్యతే - తథాపి బహుచతుర్యుగాంతరితత్వేన విప్లవో యుక్తః - యద్వా - సంకల్పమాత్రపరోఽయం శ్లోకః - కృతవాన్ కర్తుముద్యుక్త ఇత్యర్థః - గ్రంథసమాప్తి దశాయాం కాపి వృద్ధిరుపజాతేతి న కోఽపి విరోధః - యద్వా - అన్యూనాభిప్రాయమిదం వచనం - పంచశతసర్గేషు చతుర్వింశతి సహస్ర శ్లోకేషుచ న న్యూనతేత్యర్థః - యద్వా - అల్పీయసీమధికసంఖ్యా మనాదృత్య ప్రకృష్ట సంఖ్యావ్యపదేశోఽయం-యథా - 'మన్వంతరంతు దివ్యానాం యుగానామేక సప్తతి' రిత్యమరః, 'చతుర్యుగ సహస్రాణి బ్రహ్మణో దిన ముచ్యత' ఇత్యుక్త బ్రహ్మదినస్య చతుర్దశమన్వనుసారేణ చతుర్దశధా విభాగే మన్వంతరస్యైకసప్తత్యాధిక్యాత్ 'వర్తమానసంఖ్యా తు 'బాలకాండే తు సర్గాణాం సప్తసప్తతిరీరితా,అయోధ్యాకాండగాస్సర్గాశ్శతం చైకోనవింశతిః ఆరణ్యాకాండే సర్గాణాం పంచసప్తతిరీరితా, కిష్కింధా కాండగా స్సర్గా స్సప్త షష్టిరుదీరితాః సర్గాణాం సుందరేకాండే త్వష్టషష్టిః ప్రకీర్తితా,ఏకత్రింశచ్ఛతం సర్గాదృశ్యంతే యుద్ధకాండగాః, దశోత్తరశతం సర్గా ఉత్తరేకాండ ఈరితాః' (సర్గాః-౬౪౭) అత్ర సర్గశతాన్ పంచేత్యేతత్ షట్కాండానామేవ నతుసోత్తరాణాం షట్కాండానీత్యేతత్ ప్రత్యాసత్తేః - చతుర్వింశతి సహస్ర శ్లోకాత్మకతా తు సప్తకాండాపేక్షయే త్యప్యాహుః 'బాలకాండగతాశ్లోకాశ్చమరారిప్రకీర్తితాః' ౨౨౯౬ 'అయోధ్యాకాండగాశ్లోకా శ్శుకభావప్రభాషితాః'-౪౪౧౯ 'ఆరణ్యకాండగాశ్లోకాః ఖగసీరాః ప్రదర్శితాః'-౨౭౩౩ కిష్కింధాకాండగాశ్లోకానీరచారు ప్రకీర్తితాః'-౨౬౨౦ 'శ్లోకాస్తు సుందరే కాండే తాననా

ద్వాత్రింశ ద్గ్రంథాః-శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే ద్విసహస్రాదుపరిషట్ఛతాని వింశతి గ్రంథాః-శ్రీమత్సుందరకాండే త్రిసహస్రాదుపరిషడ్గ్రంథాః శ్రీమద్యుద్ధకాండే పంచసహస్రాణి నవశతాని నవతిశ్చ గ్రంథాః శ్రీమదుత్తరకాండే త్రిసహస్రాణి ద్విశతం సప్తసప్తతిశ్చ గ్రంథాః అత్ర యదేతదధికం - సప్త సప్తత్యుత్తరద్విశతం త్రిష్టుబ్జగత్యాది ఛందోవృత్తానామక్షరాధిక్యేన జనితం సర్గాస్తు - శ్రీమద్బాలకాండే సప్తసప్తతిః - శ్రీమదయోధ్యాకాండే ఏకోనవింశత్యుత్తరశతం - శ్రీమదరణ్యకాండే పంచసప్తతిః శ్రీమత్కిష్కింధాకాండే సప్తషష్టిః - శ్రీమత్సుందరకాండేఽష్టషష్టిః శ్రీమద్యుద్ధకాండే ఏకత్రింశదుత్తరశతం - తదేవం పంచశతాని సప్తత్రింశత్సర్గాః - శ్రీమదుత్తరకాండే తు దశోత్తరశతం - షట్కాండాని తథోత్తరమితి ఉత్తరకాండస్య కాండైస్సహాకథన మాదరాతిశయేన - తథాహి యద్యప్యత్ర కాండేషు రామస్య పరత్వానుసంధానం - తథాపి ఉత్తరకాండే ప్రాచుర్యేణ పరత్వాభివ్యక్తిః-కోసలానాం సర్వేషామపి భగవతా సహ తల్లోకప్రాప్తిశ్చ - అపరోఽతిశయో గమ్యతే-అతఏవ సర్వోత్తరత్వాత్- తస్య ఉత్తరకాండత్వసంజ్ఞా * తి చతుర్వింశదితి - చతుర్వింశతిరిత్యర్థకశ్ఛాందసః - శతానితి పుల్లింగోఽప్యేవం - తత్ర పంచశతరూపసర్గసంఖ్యా షట్కాండానామేవ శ్లోకసంఖ్యాతు సోత్తరాణామిత్యాహుః కతకస్తు ఉక్తసంఖ్యాపేక్షయా షట్త్రింశత్సర్గసంఖ్యాధిక్యదర్శనాత్ - చతుర్వింశతి సహస్రాపేక్షయా శ్లోక సంఖ్యయా అప్యధికదర్శనాచ్చ ఉత్తరకాండీయసర్గసంఖ్యాక్తేశ్చ ప్రక్షిప్తోఽయం శ్లోకో నత్వార్ష ఇత్యాహ ౨ కృత్వాపీతి భవిష్యం-సీతాభూ ప్రవేశకుపితం

కృత్వాపి తన్మహాప్రాజ్ఞ స్సభవిష్యం సహోత్తరం,
చింతయామాస కోఽన్వేతత్ ప్రయుంజీయాదితి ప్రభుః 3

గాః ప్రభాషితాః-౩౦౦౬ యుద్ధకాండగతాః శ్లోకాః నిధిధీశ ప్రవేదితాః-౪౯౯౦ 'శ్లోకాస్స్వరుత్తరే కాండేవలరాగాః ప్రభాషితాః' ౩౨౩౪ (శ్లోకాః-౨౪౨౯౩) అత్రైవమవధాతవ్యం-బాలకాండే త్రింశే సర్గే-'సతేన పరమాస్త్రేణ మానవేన సమాహత' ఇత్యతః పూర్వమేకసహస్రం త్రిషష్టితమే - 'విశ్వామిత్రో మహాతేజా భూయస్తేపే మహత్తప' ఇత్యతః పూర్వం ద్వే సహస్రే-అయోధ్యాకాండే చతుర్దశే-'చతురశ్వో రథశ్శ్రీమా న్నిస్త్రింశో ధనరుత్తమ'మిత్యతః - పూర్వం త్రీణి సహస్రాణి-చతుశ్చత్వారింశే - 'వర్తతే చోత్తమాం వృత్తిం లక్ష్మణోఽస్య సదానఘ' ఇత్యతః పూర్వం చత్వారి సహస్రాణి - ఏకసప్తతితమే - 'ద్వారేణ వైజయంతేన ప్రావిశచ్ఛ్రాంత వాహన' ఇత్యతః పూర్వం పంచ సహస్రాణి - ఏకోనశతతమే 'ఉటజే రామమాసీనం జటామండల ధారిణ' మిత్యతః పూర్వం షట్ సహస్రాణి - ఆరణ్యకాండే ద్వాదశే-'తే వయం వనమత్యుగ్రం ప్రవిష్టాః పితృశాసనా' దిత్యతః పూర్వం సప్తసహస్రాణి-సప్తచత్వారింశే - 'మమ భర్తా మహాతేజా వయసా పంచవింశక' ఇత్యతః పూర్వ మష్టౌ సహస్రాణి - కిష్కింధాకాండే చతుర్థే-'తతః పరమసంహృష్టో హనుమాన్ ప్లవగర్షభ' ఇత్యతః పూర్వం నవసహస్రాణి - ఏకత్రింశే - 'నరేంద్రసూనుర్నరదేవపుత్రం రామానుజః పూర్వజమిత్యువాచే'త్యతః పూర్వం దశ సహస్రాణి - కిష్కింధాకాండసమాప్త్యా ఏకాదశ సహస్రాణి - సుందరకాండే సప్తవింశే - 'తతస్తస్య నగస్యాగ్రే' ఇత్యతః పూర్వం ద్వాదశ సహస్రాణి - షట్చత్వారింశే - 'నావమాన్యో భవద్భిశ్చ హరిర్ధీరపరాక్రమ' ఇత్యతః పూర్వం త్రయోదశ సహస్రాణి - సుందరకాండసమాప్త్యా చతుర్దశ సహస్రాణి - యుద్ధకాండేఽష్టావింశే - 'రక్షోగణ పరిక్షిప్తో రాజా హ్యేష విభీషణ' ఇత్యతః పూర్వం పంచదశసహస్రాణి - పంచాశే - 'ప్రదర్శనం చ బుద్ధిశ్చ స్మృతిశ్చ ద్విగుణం తయో' రిత్యతః పూర్వం షోడశసహస్రాణి-ఉత్తరభాగారంభే - 'కుంభకర్ణం హతం దృష్ట్వా రాఘవేణ మహాత్మనే'త్యతః ప్రాక్ సప్తదశసహస్రాణి - అశీత్యం తేనాష్టాదశ సహస్రాణి - ద్వాదశ శతతమే - 'మరణాంతాని వైరాణీ'త్యతః ప్రాగేకోనవింశతి స్సహస్రాణి - యుద్ధకాండసమాప్త్యా వింశతి స్సహస్రాణి - ఉత్తరకాండే ద్వావింశే - 'తతః ప్రాచోదయత్సూత స్తాన్ హయాన్ రుధిరప్రభా'నిత్యతః పూర్వమేకవింశతిస్సహస్రాణి - చత్వారింశత్సమాప్త్యా ద్వావింశతి స్సహస్రాణి - షట్సప్తతితమే - 'బ్రాహ్మణస్యచ ధర్మేణ త్వయాజీవాపిత స్సుత' ఇత్యతః పూర్వం త్రయోవింశతి స్సహస్రాణి - తతః ప్రబంధసమాప్త్యా చతుర్వింశతి స్సహస్రాణీత్యాహుః ౨. అథాస్య కావ్యస్య మహాజనపరిగ్రహం వక్తుం పీఠికామారచయతి - కృత్వేతి మహాప్రాజ్ఞః ప్రకర్షేణ జానాతీతి ప్రజ్ఞః ప్రజ్ఞఏవ ప్రాజ్ఞః - ప్రజ్ఞాదిభ్యశ్చేతి స్వార్థే అణ్ప్రత్యయః - యద్వా - ప్రజ్ఞాధీః-'ధీః ప్రజ్ఞాశేముషీమతి' రిత్యమరః సాస్యాస్తీతి ప్రాజ్ఞః - 'ప్రజ్ఞాశ్రద్ధార్చాభ్యోణ' ఇతి మత్వర్థీయో ణప్రత్యయః - మహాంశ్చాసౌ ప్రాజ్ఞశ్చేతి మహాప్రాజ్ఞః నిరతిశయజ్ఞానసంపన్నో వాల్మీకిః - సహోత్తరం - రామాభిషేకాదుత్తరేణ వృత్తాంతేన సహితం - వికల్పాత్ సహశబ్దస్య సభావాభావః - సభవిష్యం - అశ్వమేధోత్తరభావివృత్తాంతసహితం - అశ్వమేధ పూర్వకాలే అస్య కావ్యస్య ప్రవృత్తత్వాత్ - తత్కావ్యం కృత్వాపి ఏతత్కా-

---

శ్రీరామముద్దిశ్య బ్రహ్మణావశేషం కార్యం శృణ్విత్యుక్తం - 'ప్రవిష్టాయాం తు వైదేహ్యాం భూతలం సత్యసంసదీ'త్యాద్యవశిష్టం కావ్యం ప్రయుంజీయాత్ - పఠితుం శక్నుయాత్ * తి సహోత్తరమిత్యత్రోత్తరపదార్థస్య సభవిష్యమితి సవిశేషణత్వేప్యార్షస్సమాసః - భవిష్యం చ

తస్య చింతయమానస్య మహర్షేర్భావితాత్మనః,
అగృహ్ణీతాం తతః పాదౌ మునివేషౌ కుశీలవౌ ౪
కుశీలవౌ తు ధర్మజ్ఞౌ రాజపుత్రౌ యశస్వినౌ,
భ్రాతరౌ స్వరసంపన్నౌ దదర్శాశ్రమవాసినౌ ౫
సతు మేధావినౌ దృష్ట్వా వేదేషు పరినిష్ఠితౌ,

వ్యం - ప్రభుః సమర్థః - 'ప్రభూశక్తాధిపా'వితి భాస్కరః, కః పురుషః ప్రయుంజీయాత్ వాగ్విధేయం కుర్యాదితి చింతయామాస - ప్రయుంజీయాదిత్యత్రాత్మనేపదాభావోఽనిత్యత్వాత్ - సభవిష్యమిత్యత్ర ఔణాదికేస్య ప్రత్యయే ఇణ్ణిమిత్తం షత్వం 3 తస్యేతి తతః వాల్మీకిచింతానంతరం - మునివేషౌ - వస్తుతస్తు తౌ రాజకుమారౌ - కుశిలవౌ - కుశలనౌ-ఈకారశ్ఛాందసః - చింతయమానస్య భావితాత్మనః చింతితపరమాత్మనః - తదనుకూలశిష్యలాభాయ పరమాత్మని కృతమనస్కస్యేత్యర్థః - తస్య మహర్షేః - పాదౌ అగృహ్ణీతాం - రామాయణగ్రహణార్థమన్వవర్తేతామిత్యర్థః ౪ కుశీలవావితి ధర్మజ్ఞౌ గురుశుశ్రూషాధర్మజ్ఞౌ రాజపుత్రౌ ఆసమాప్తైర్థైర్యవంతౌ- యశస్వినౌ - విద్యాంతరాభ్యాసజకీర్తియుక్తౌ - భ్రాతరౌ తుల్యస్వరౌ స్వరసంపన్నౌ శారీరవంతౌ - ఆశ్రమవాసినౌ స్వాశ్రమవాసిత్వేన స్నేహవిషయభూతౌ - కుశీలవౌ కుశలవౌ దదర్శ - ఉపదేశయోగ్యావాకలయాంచకారేత్యర్థః-అనేన రామాభిషేకానంతరకాలే రామాయణకరణం - ప్రాప్తరాజ్యస్య రామస్యేతి హి సర్గాదావుక్తం - అనంతరం కుశలవోత్పత్తిరితి సూచితం - ఏతత్ జ్ఞాత్వైవ వాల్మీక్యాశ్రమే సీతా త్యక్తా రామేణ ౫ సత్వితి వేదేషు ఋగ్యజుస్సామాథర్వణలక్షణేషు చతుర్షు విషయే- మేధా-ధారణక్షమా బుద్ధిః-'మేధాధీర్ధారణక్షమే'తి యాదవః. తద్వంతౌ - అస్మాయామేధాస్రజోవినిరితి వినిప్రత్యయః - అనేనాక్షరరాశిగ్రహణఫలం అధ్యయనముక్తం - పరితోనిష్ఠా పరినిష్ఠా సాంగాధ్యయనం - సానయోస్సంజాతేతి పరినిష్ఠితౌ-తారకాదిత్వాదితచ్ అనేన విశేషణద్వయేనాధీతసాంగవేదత్వాదాపాతప్రతిపన్నవేదార్థత్వాచ్చ తదుపబృంహణాపేక్షిత్వముక్తం - తౌ కుశలవౌ - ప్రభుః స్వతంత్రో వాల్మీకిః - వేదోపబృంహణార్థాయ - వేదోపబృంహణరూపప్రయోజనాయ - వేదోపబృంహణరూపస్వగ్రంథపరనాయేత్యర్థః - ఉపబృంహణం నామ - నానాశాఖానుసారేణ సిర్ణీతవేదార్థప్రతిపాదకో గ్రంథః-అగ్రాహయత అగ్రహణాత్ - స్వార్థే ణిచ్ 'తన్నిర్లోకీ. తుశబ్దేన ఇతరవైలక్షణ్యముక్తం - మేధావినౌ - గ్రహణధారణసమర్థౌ - వేదేషు పరినిష్ఠితౌ - అనేన స్వరానుగుణార్థజ్ఞానవత్త్వం సామగానవేదిత్వం తదాదరేణైవ గాంధర్వశాస్త్రాభ్యాసశ్చ గమ్యతే - వేదోపబృంహణం - వేదార్థవ్యక్తీకరణం

సీతావిసర్జన మారభ్యేత్యేకే - తస్యాభూప్రవేశోత్తరకాలిక మిత్యపరే * 3 తస్యేతి భావితాత్మనః శుద్ధచిత్తస్య-కుశిలవౌ కుశలవౌ *తి భావితాత్మనః రామచరితవర్ణనేన శుద్ధచిత్తస్య - అగృహ్ణీతాం-ఆవాం గాతారావిత్యుక్త్వా పాదగ్రహణం కృతవంతౌ-మునివేషౌ రాజకుమారావప్యాశ్రమస్థితివశాత్తథా భూతౌ * ౪ కుశీలవావితి. కుశీలవౌ గాయకౌ-పృషోదరాదిత్వాత్సాధుః కుశలవౌ దదర్శ-వాల్మీకిరితి శేషః ౫ సత్విత్యాది శ్లోకద్వయమేకం వాక్యం - వేదోపబృంహణార్థాయ వేదార్థవ్యక్తీకరణాయ - సీతాయాశ్చరితం - పౌలస్త్యవధమితి యచ్చకార - తత్కావ్యం తావగ్రాహయతేతి యోజనా *తి. వేదోపబృంహణం వేదస్య తత్తదర్థే తాత్పర్యగ్రహణం తద్రూపాయార్థాయ ప్రయోజనాయ - అనేన శ్రుతితాత్పర్య విషయీభూతార్థ ప్రతిపాదకతయా ప్రా

వేదోపబృంహణార్థాయ తావగ్రాహయత ప్రభుః
కావ్యం రామాయణం కృత్స్నం సీతాయాశ్చరితం మహత్,

టీ. కావ్యమితి చరిత్రవ్రతః చరిత్రవ్రతత్వేన నిరతిశయజ్ఞానో వాల్మీకిః - కావ్యం కవేః కర్మ - కవయతే వర్ణయతీతి కవిః - కవి వర్ణన ఇత్యస్మాద్ధాతోరౌణాదిక ఇప్రత్యయః - లోకోత్తరవర్ణన నిపుణ ఇత్యర్థః-యద్యపి 'ఇగంతాచ్చ లఘుపూర్వా' దిత్యణా భవితవ్యం తథాపి బ్రాహ్మణాదిత్వాత్ ష్యఞితి కాశికాకారః - యద్వా - తస్మాదేవ ధాతోః ఋహలోర్ణ్యదితి ణ్యత్ ప్రత్యయే ఆదివృద్ధౌ కావ్యమితి రూపం - దోషవర్జితం గుణాలంకారసహితం శబ్దార్థయుగళమిత్యర్థః - తదుక్తం కావ్యప్రకాశే-'తదదోషౌ శబ్దార్థౌ సగుణౌ సాలంకృతీ పునః క్వాపీ'తి వేదోపబృంహణత్వేపి కాంతాసమ్మితత్వాదస్య కావ్యత్వవ్యపదేశః - తథాహి - త్రివిధస్సందర్భః - ప్రభుసంమితస్సుహృత్సంమితః కాంతాసంమితశ్చేతి - శబ్దప్రధానో వేదః ప్రభుసంమితః అర్థప్రధాన ఇతిహాసాదిస్సుహృత్సంమితః - వ్యంగ్యప్రధానం కావ్యం కాంతాసంమితమితి - మహదితి కావ్యవిశేషణం - తస్య మహత్త్వముత్తమకావ్యత్వం - తదప్యుక్తం తత్రైవ - 'ఇదముత్తమమతిశయిని వ్యంగ్యేవాచ్యాద్ధ్వనిర్బుధైః కథిత' ఇతి యద్వా - మహత్కావ్యం మహాకావ్యం తల్లక్షణముక్తం దండినా - 'సర్గబంధో మహాకావ్యముచ్యతే తస్య లక్షణ' మిత్యాదినా నను కావ్యం నారంభణీయం కావ్యాలాపాంశ్చ వర్జయేదితి నిషేధాదిత్యాశంక్యాహ - రామాయణమితి రమయతీతి రామః - 'రామో రమయతాం వర' ఇత్యార్షనిర్వచనాత్ - యద్వా - రమంతేస్మిన్ సర్వేజనా ఇతి రామః అకర్తరి చ కారకే సంజ్ఞాయామితి ఘఞ్ - సః అయ్యతే ప్రతిపాద్యతేఽనేనేతి రామాయణం - అయతేర్ధాతోః కర్మణిల్యుట్ - పూర్వపదాత్ సంజ్ఞాయామగ ఇతి ణత్వం - సమస్తగుణసంపన్నరామ విషయత్వాన్నాస్య నిషిద్ధత్వం కింతూపాదేయత్వమేవేత్యర్థః - తదుక్తం భామహేన - 'ఉపశ్లోకస్య మాహాత్మ్యాదుజ్జ్వలాః కావ్యసంపద' ఇతి ప్రతిపాదితం చోద్భటేన- 'గుణాలంకార చారుత్వ యుక్తమప్యధికోజ్జ్వలం, కావ్యమాశ్రయసంపత్త్యా మేరుణేవామరద్రుమ' ఇతి. రుద్రటేనాప్యుక్తం - 'ఉదార చరితనిబంధనా ప్రబంధప్రతిష్ఠేతి' నిషేధస్త్వసత్కావ్యవిషయ ఇతి భావః ఇదం రామచరిత ప్రతిపాదనమప్రాధాన్యేన - ప్రాధాన్యేన తు సీతాచరితమేవ ప్రతిపాద్యత ఇత్యాహ కృత్స్నం సీతాయాశ్చరితమితి - కృత్స్నం రామాయణం సీతాచరితపరం- అత ఏవోక్తం శ్రీగుణరత్నకోశే- శ్రీమద్రామాయణమపి పరం ప్రాణితి త్వచ్చరిత్ర ఇతి. ఆభాణకశ్చ- 'ప్రాతర్ద్యూతప్రసంగేన మధ్యాహ్నే స్త్రీప్రసంగతః, రాత్రౌ చోరప్రసంగేన కాలోగచ్ఛతి ధీమతా' మితి ఉపాయపురుషకారయోర్మధ్యే ఉపాయస్వరూపం భారతే దర్శితం పురుషకారస్వరూపం శ్రీరామాయణ ఇతి రహస్యపదవీ - అతఏవ కృపావానవికత్థన ఇత్యాద్యుక్తలక్షణధీరోదాత్తరూపో రామః కుశలవాభ్యాం రామాయణం శ్రుతవాన్-రామాయణస్య రామైకపరత్వే స్వేనైవ సదసి శ్రవణం న సంగచ్ఛతే - సీతాపరత్వే తు సంగచ్ఛతే-విరహిణః - కామినీకథాశ్రవణస్వాభావ్యాత్ - ఏవం వ్యంజనావృత్త్యా సీతారామయోః ప్రతిపాదనముక్త్వా శబ్దవృత్త్యా సిద్ధమితివృత్తమాహ - పౌలస్త్యేతి. పులస్త్యస్య గోత్రాపత్యం పౌలస్త్యః-గర్గాదిత్వాద్యఞ్ - తస్య వధః - వధస్య ఫలత్వాత్తేన వ్యపదేశః- పౌలస్త్యవధమధికృత్య కృతో గ్రంథః పౌలస్త్యవధః-'అధికృత్యకృతే గ్రంథ' ఇత్యణి 'లుబాఖ్యాయి

మాణ్యా మస్యోపాదేయత్వంచ సూచితం * టీ * తి రామస్య అయనం చరితం తత్ప్రతిపాదకం పౌలస్త్యవధమిత్యేవం నామకం చకార-యథా కృష్ణచరితవర్ణనరూపమాఘకావ్యస్య శిశుపాల

పౌలస్త్యవధమిత్యేవ చకార చరితవ్రతః. ౭
పాఠ్యే గేయే చ మధురం ప్రమాణైస్త్రిభిరన్వితం,

కాఖ్యాః ప్రత్యయస్య బహుళ' మితి తస్యలుప్-యద్వా-అణిపునరాదివృద్ధా తదేవ రూపం-వధప్రధానత్వాదితి వృత్తస్య ఫలేన వ్యపదేశః-తథాహి పంచకావ్యప్రతిపాద్యాని - తదుక్తం-'బీజబిందుపతాకాఖ్యాః ప్రకరీకార్యమిత్యపి, అర్థప్రకృతయశ్చ పంచపంచావస్థా సమన్వితా'ఇతి 'ఆరంభయత్నప్రాప్త్యాశానియతాప్తిః ఫలాగమ'ఇతి పంచావస్థాః - తత్ర - 'స్వల్పోద్దిష్టః కార్యహేతుర్బీజం విస్తార్యనేకధా'-తచ్చ బాలకాండోక్తం విష్ణ్వవతరణ సీతాపరిణయాది, 'వస్తునస్తు విచ్ఛేదే బిందురచ్ఛేదకారణ' మిత్యయోధ్యాకాండే- అభిషేకవృత్తాంతేన రావణవధరూపకార్యవిచ్ఛేదే ప్రాప్తే వనవాసకరణమచ్ఛేదకారణం,'యదంతరానువృత్తం స్యాత్ సా పతాకేతికీర్త్యతే'-యథాసుగ్రీవవృత్తాంతః, 'కథాంతరప్రసంగేన ప్రకరీస్యాత్ ప్రదేశభాక్' - యథా విభీషణవృత్తాంతః, 'సమగ్రఫలసంపత్తిః ఫలయోగో యథోచితః'-యథారావణవధః-ఏవం ఫలత్వాత్ పౌలస్త్యవధమితి నిర్దేశః-ఇత్యేవేత్యస్యాయమర్థః పౌలస్త్యవధవ్యాజేనాప్రధానరామచరితం ప్రధానసీతాచరితం కృతవానితి - యచ్చకార తత్ గాపయామాసేతియోజనా-ఉత్తరశ్లోకే అగాయతామిత్యనువాదాత్ [తనిశ్లోకే కృత్స్నం సీతాయాశ్చరితమితి - సీతాయాః ప్రబంధనాయికాత్వముక్తం - తస్యైవోపపాదకం రామాయణమితి-కృత్స్నస్య సీతాచరితత్వేపి రామాయణవ్యపదేశః రామచరితస్య తదుపయుక్తార్థత్వజ్ఞాపనార్థః. రమాయా ఇదం చరితం రామం తస్యాయనమితి వా వ్యుత్పత్తిః - రామశబ్దస్య లక్ష్మీపత్యాదిశబ్దవత్ స్త్రీపురస్సరనిర్దేశః ప్రబంధస్య లక్ష్మీ ప్రాధాన్యజ్ఞాపనార్థః - తేన సీతాయాశ్చరిత మితి సుష్ఠూక్తం - హారిద్రమాతికాదిశబ్దవదణ్ ప్రత్యయోపపత్తిర్ద్రష్టవ్యా - 'హారిద్రభంగాయ విదీర్ణభంగ' మితి శ్రీహర్షః - మహత్ నారాయణకథాద్యపేక్షయా మహత్-సాపరాధేష్వపి రక్షణప్రవణత్వ ప్రతిపాదనాన్మహత్త్వం, 'మాతర్మైథిలి రాక్షసీస్త్వయి తదైవార్ద్రాపరాధాస్త్వయా రక్షంత్యా పవనాత్మజాల్లఘుతరా రామస్య గోష్ఠీ కృతా, కాకం తం చ విభీషణం శరణమిత్యుక్తిక్షమౌ రక్షత స్సాన స్సాన్ద్రమహాగసస్సుఖయతు క్షాంతిస్తవాకస్మికీ' త్యభియుక్తోక్తేః, అనేన శరణాగతిమంత్రోపబృంహణత్వ మస్య ప్రబంధస్య వ్యంజితం- అష్టాక్షరోపబృంహక శ్రీభాగవతాదిషు హి భగవత్ప్రాధాన్యం - అతఏవ నారాయణకథామిమామితి తత్రోక్తం] ౭ యథోపదేశమగాయతామిత్యాహ శ్లోకద్వయేన - పాఠ్యఇతి. పాఠ్యం పాఠః - భావే ణ్యత్ - కేవలోచ్చారణవిశేషః - తదుక్తం భరతేన - 'షడలంకారసంయుక్తం కలాకాలసమన్వితం, యత్పఠ్యతే నాటకాదౌ తత్పాఠ్యమభిధీయత' ఇతి. గేయం గానం - భావే యత్ - తత్ర ఉభయత్ర - మధురం శ్రావ్యం-లోకే కానిచిత్పద్యాని పాఠదశాయాం మధురాణి న గానదశాయాం-అపరాణి పునర్గానదశాయామేవ న పాఠదశాయాం - ఇదంతూభయత్రాపీత్యర్థః-ఇతః పరం త్రీణి క్రియావిశేషణాని-త్రిభిః ప్రమాణైః గానధ్వనిపరిచ్ఛేదకైః - త్ర్యశ్ర చతురశ్ర మిశ్రసంజ్ఞకైర్ద్రుతమధ్యవిళంబితైర్వా - అన్వితం విశిష్టం - సప్తభిర్జాతిభిర్బద్ధం - శుద్ధవికృతసంకీర్ణాసు అష్టాదశజాతిషు ప్రధానభూతాభిస్సప్తభిర్బద్ధం - తదుక్తం శాండిల్యేన - 'సర్వగీతసమాధారో జాతిరిత్యభిధీయతే, షాడ్జీచైవాధ నైషాదీ ధైవతీ పంచమీతథా, మాధ్యమీచైవగాంధారీ సప్తమీత్వార్షభీమతే'తి. తంత్రీలయసమన్వితం - తంత్రీశబ్దేన - తంత్రీయుక్తవీణా లక్ష్యతే లయశబ్దేన - తాళవేణుమృదంగాదీనామేకకాలవిరామ ఉచ్యతే -

వధఇతి నామ. * ౭ పాఠ్యేగేయేచేత్యారభ్యరామదేహాత్తథాపరావిత్యంతం పుళకం పాఠ్యేగేయేచ

జాతిభిస్సప్తభిర్బద్ధం తన్త్రీలయసమన్వితమ్. ౮
రసైః శృఙ్గారకారుణ్యహాస్యవీరభయానకైః,
రౌద్రాదిభిశ్చ సంయుక్తం కావ్యమేతదగాయతామ్. ౯
తౌ తు గాన్ధర్వతత్త్వజ్ఞౌ మూర్ఛనాస్థానకోవిదౌ,

తాభ్యాం సమన్వితం తన్ఙ్లోకే ౮ పునః కావ్యవిశేషణ మాహ 'రసైః శృఙ్గారకారుణ్య హాస్యవీర భయానకైః, రౌద్రాదిభిశ్చసంయుక్తం కావ్యమేతదగాయతా' మితి ఆదిశబ్దేన బీభత్సాద్భుతశాం తాగృహ్యంతే - రసో నామ - స్థాయీభావరూప చిత్తవృత్త్యభివ్యక్తిః - స్థాయీభావశ్చ నవవిధః- తదుక్తం - 'రతిర్హాసశ్చ శోకశ్చ క్రోధోత్సాహౌ భయం తథా జుగుప్సావిస్మయశమాః స్థాయి భావాః ప్రకీర్తితాః' ఇతి తదభివ్యక్తిశ్చ విభావాదిభిః - తదుక్తం - 'విభావైరనుభావైశ్చ సాత్వికై ర్వ్యభిచారిభిః ఆనీయమానస్స్వాదుత్వం స్థాయీభావో రసః స్మృతః' ఇతి విభావాదిస్వరూపం చ సంగ్రహేణోక్తం-'కారణాన్యథ కార్యాణి సహకారీణి యానిచ, రత్యాదేస్స్థాయినో లోకే తాని చే న్నాట్యకావ్యయోః విభావా అనుభావాశ్చ కథ్యంతే వ్యభిచారిణః, వ్యక్తస్సతై ర్విభావాద్యైః స్థాయీభావో రసః స్మృతః' ఇతి తత్ర శృంగారో ద్వివిధః సంభోగో విప్రలంభశ్చేతి - 'సంయుక్త యోస్తు సంయోగో విప్రలంభో వియుక్తయో' రిత్యుక్తేః (అస్య శృంగారాదిసర్వరససంయుక్తత్వం ప్రదర్శ్యతే) తత్ర - 'రామస్తు సీతయా సార్ధ' మిత్యారభ్య సీతాపహారవృత్తాంతపర్యంతేన సంభోగో దర్శితః - పరేణ విప్రలంభః - వికృతాచారవాక్యాంగవికారవేషై ర్ధూర్తప్రలాపైశ్చ హాస్యరసో వ్యజ్యతే - సచ శూర్పణఖా వృత్తాంతే సుగమః - ఇష్టవియోగాదనిష్టసంబంధాద్వా కరుణః- సచ దశరథాదివృత్తాంతే - వ్యవసాయావిషాదా సంమోహాదిభిర్వీరః - యథా లక్ష్మణాదివృత్తాంతే - పాటనతాడనాదిభిః రౌద్రః - యథా రావణాదివృత్తాంతే - వికృతక్రూరదర్శనాదిభిర్భయానకః - యథా మారీచాదివృత్తాంతే - కుత్సితదర్శనాదిభిర్బీభత్సః-యథా కబంధవిరాధాదివృత్తాంతే-విచిత్ర శిల్పవాక్యాదిభిరద్భుతః-యథా రావణయుద్ధాదిషు-శాంతరసః శ్రమణీవృత్తాంతాదౌ-ఇతి అలం విస్త రేణ - అత్ర కేచిత్ శోకః శ్లోకత్వమాగత ఇత్యుక్త్వా అస్మిన్ ప్రబంధే శోకరస ఏవ ప్రాధాన్యే నోచ్యతే అన్యే తదంగతయేత్యాహుః-అన్యే తు వీరఏవ ప్రధానభూతః పౌలస్త్యవధ ఇతి కావ్యనామ కరణాదితి - వయం తు శృంగార ఏవ ప్రధానరసః-'సీతాయాశ్చరితం మహ' దిత్యుక్తేః-తథోక్తం- 'ఏకో రసో భవేదంగీ వీరశృంగారయోర్ద్వయోః, అంగాన్యన్యే రసాస్సర్వే తస్య నిర్వహణోద్యతాః' ఇతి. ౯ అథకుశలవయోర్గానసామర్థ్యమాహ శ్లోకద్వయేన తౌ త్విత్యాది. అన్వాగాయతామితి పూర్వేణ సంబంధః - గాంధర్వం గానశాస్త్రం - గాంధర్వం గానశాసన'మితి వైజయంతీ. తస్య తత్త్వం తాత్పర్యార్థః - తజ్జానీత ఇతి గాంధర్వతత్త్వజ్ఞౌ - మూర్ఛనా వీణాదివాదనం - 'వాదనే మూర్ఛనాన'తి వైజయంతీ స్థానాని - మంద్రమధ్య తారరూపస్వరత్రయోత్పత్తిస్థానాని - తథో క్తం శాండిల్యేన-'యదూర్ధ్వం హృదయగ్రంథేః కపాలఫలకాదధః, ప్రాణసంచరణస్థానం స్థానమి

మధురం-పాఠ్యం స్వరూపోచ్చారణమాత్రం-గేయం స్వరవిశేషసమన్వితం గానం - ప్రమాణైస్త్రిభిర న్వితం ప్రమాణానిగానధ్వనిపరిచ్ఛేదకాని - త్ర్యశ్రచతురశ్ర మిశ్రసంజ్ఞికాని - ద్రుతమధ్యవిలంబితా నివా - జాతిభిస్సప్తభిర్బద్ధం - జాతయస్తు- శుద్ధసంకీర్ణవికృతరూపాః - అష్టాదశ - తాసు ప్రధానభూ తాభిః షడ్జాదిభిః సప్తజాతిభిర్బద్ధం (౯) గాంధర్వతత్త్వజ్ఞౌ-గాంధర్వం నామ పదావస్థితతాళ పరిచ్ఛేదయుక్తావధానేన ప్రయుక్తషడ్జాదిస్వరసముచ్చయః - తదాహ దత్తిలః - 'పదస్థస్వరసం

భ్రాతరౌ స్వరసంపన్నౌ గంధర్వావివ రూపిణౌ ౧౦
రూపలక్షణసంపన్నౌ మధురస్వరభాషిణౌ,
బింబాదివోద్ధృతౌ బింబౌ రామదేహాత్తథాపరౌ ౧౧
తౌ రాజపుత్రౌ కార్త్స్న్యేన ధర్మ్యమాఖ్యానముత్తమం,
వాచో విధేయం తత్సర్వం కృత్వా కావ్యమనిందితౌ. ౧౨
ఋషీణాం చ ద్విజాతీనాం సాధూనాం చ సమాగమే,
యథోపదేశం తత్త్వజ్ఞౌ జగతుస్తౌ సమాహితౌ ౧౩

త్యభిధీయతే ఉరఃకంఠశ్శిరశ్చేతి తత్స్వరాస్త్రివిధాః స్మృతా’ ఇతి తేషు కోవిదౌ తద్విషయసమీచీనజ్ఞానయుక్తౌ - ఏతేన గానశాస్త్రజ్ఞాన తదనుగుణ వీణాదివాదన తదనుగుణోచ్చారణ నిపుణావితి దర్శితం - భ్రాతరావిత్యనేన శ్రావ్యతాహేతుస్సమస్వరత్వముక్తం - స్వరసంపన్నౌ శారీరసంయుక్తౌ - అతఏవ రూపిణౌ మనుష్యవేషధారిణౌ గంధర్వావివ స్థితౌ - రూపలక్షణసంపన్నౌ నాటకలక్షణజ్ఞౌ-గత్యర్థాః జ్ఞానార్థాః-‘రూపం స్వభావే శుక్లాదౌ సౌందర్యే నాటకేపశౌ’ వితి భాస్కరః. గానకాలీనాభినయప్రకారజ్ఞావిత్యర్థః-మధురః స్వరో యథా భవతి తథా భాషితుం శీలమనయోరితి మధురభాషిణౌ - తాచ్ఛీల్యే ణినిః - కేవలభాషణకాలేపి మధురస్వరౌ కిముత గానకాలఇత్యర్థః - ఉక్తసకలగుణసంపత్తిమూలం రామపుత్రత్వమాహ - బింబాదితి-రామదేహరూపాత్ బింబాత్ - తథా ఉద్ధృతౌ ఉద్భూతౌ - బింబౌ ప్రతిబింబావివ స్థితౌ - యద్వా - ప్రతిమానిర్మాణార్థం చాతుర్యేణ నిర్మితా ప్రతికృతిర్బింబః - రామదేహాఖ్యాత్తస్మాత్తథా ఉద్ధృతౌ ఉత్కీర్ణౌ అపరౌ బింబావివస్థితౌ-‘ప్రతిబింబే తత్కృతౌ చ ప్రతికృత్యాం చ మండలే, లాంఛనేపిచ బింబోస్త్రీ’ తి భాస్కరః ‘ఏవంభూతౌ కుశలవావేతత్కావ్యమగాయతామితి సంబంధః. ౧౧ స కేవలం తస్యాధ్యయనం-ధారణం ప్రకాశనం చ కృతమిత్యాహ-తావిత్యాది సార్ధశ్లోకద్వయమేకాన్వయం క్రియాభేదాత్తచ్ఛబ్దావృత్తిః - యద్వా - రాజపుత్రౌ సంతౌ తౌ మునిపుత్రౌ - మునిపుత్రవేషధరావిత్యర్థః - అనిందితౌ యథోపదేశం గానేన నిందానర్హౌ యథోపదేశం గురూపదేశమనతిక్రమ్య- తత్త్వజ్ఞౌ పారశుద్ధిజ్ఞౌ-సమాహితౌ సావధానౌ - శుత్ర్యావ్యంశే విస్మృతి రహితావిత్యర్థః - మహాత్మానౌ మహాబుద్ధీ - మహాభాగౌ ఏతాదృశ గుణహేతు భూతమహాభాగ్యౌ-‘భాగాభాగ్యాంశతుల్యాంశా’ ఇతి వైజయంతీ. సర్వలక్షణలక్షితౌ లక్షితసర్వలక్షణౌ-జ్ఞాతసర్వశబ్దలక్షణావిత్యర్థః - తౌ కుశలవౌ - కార్త్స్న్యేన -

---

ఘాతస్తాళేన సమితస్తథా, ప్రయుక్తశ్చావధానేన గాంధర్వమభిధీయత’ ఇతి ‘మూర్ఛనాస్థానకోవిదౌ’ వితి. మూర్ఛనా - షడ్జాదిస్వరసంపూర్ణతా - తదుక్తం శాండిల్యేన ‘యత్రైవ సుస్వరాః పూర్ణామూర్ఛనాసే త్యుదాహృతా’ స్థానం - ధ్వనివిశేషోత్పత్తిస్థానం-‘ఉరః కంఠశ్శిర శ్చేతి తత్పునస్త్రివిధం భవేత్,మంద్రం మధ్యం చతారం చ నామ తేషాం యథాక్రమ’మితి బింబాదివేతి-ప్రతిమానిర్మాణార్థం చాతుర్యేణనిర్మితాకారవిశేషో బింబః తస్మాద్రామదేహాద్బింబాత్ - రామదేహాఖ్యాద్బింబాత్ - ఉత్థితావుత్కీర్ణౌ - అపరౌ బింబావివ ఆకృతివిశేషావివ స్థితౌ - ఆగాయతాం జగతుః అభ్యాసం చక్రతుః. ౧౧ తౌ రాజపుత్రావితి సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం. సుసమాహితౌతౌ కావ్యం వాచో విధేయం వాగ్వశం కృత్వా ఏతదగాయతామితి సంబంధః-సుసమాహితౌతౌ రాజపుత్రౌ తత్ర స్వేచ్ఛయా అగాయతామిత్యర్థః * తి ఋషీణాం ద్విజాతీనామితి గోబలీవర్దన్యాయేన - సాధూనాం ద్విజేతరాణామపి - తత్త్వజ్ఞౌ కావ్యస్య గానాదేశ్చ తత్త్వజ్ఞౌ-సుసమాహితౌ సుతరాం స్థిరచిత్తౌ.

మహాత్మానౌ మహాభాగౌ సర్వలక్షణలక్షితౌ, ౧౩॥
తౌ కదాచిత్సమేతానామృషీణాం భావితాత్మనాం
ఆసీనానాం సమీపస్థావిదం కావ్యమగాయతాం, ౧౪॥
తచ్ఛ్రుత్వా మునయ స్సర్వే బాష్పపర్యాకులేక్షణాః
సాధు సాధ్వితి తావూచుః పరం విస్మయ మాగతాః, ౧౫॥
తే ప్రీతమనస స్సర్వే మునయో ధర్మవత్సలాః.
ప్రశశంసుః ప్రశస్తవ్యౌ గాయమానౌ కుశీలవౌ, ౧౬॥
అహో గీతస్య మాధుర్యం శ్లోకానాం తు విశేషతః
చిరనిర్వృత్త మప్యేతత్ ప్రత్యక్షమివ దర్శితం, ౧౭॥
ప్రవిశ్య తావుభౌ సుష్ఠుభావం సమ్యగగాయతాం

ధర్మ్యం ధర్మా దనపేతం - ఉత్తమ మాఖ్యానం పూర్వవృత్తాంతకథనరూపం తద్రామాయణాఖ్యం సర్వం కావ్యం-వాచోవిధేయం ఆవృత్తిబాహుళ్యేన వాగ్వశవర్తి-కృత్వా-ఋషీణాం చ సాధూనాం ద్విజాతీనాం చ - సమాగమే సదసి-జగతుః ౧౩॥ అథ తస్య కావ్యస్య మహాజన పరిగృహీతత్వం దర్శయితు మాహ తావితి తౌ కుశలవౌ కదాచి ద్రామాశ్వమేధకాలే-భావితాత్మనాం నిశ్చితధియాం సమేతానాం అశ్వమేధే సమ్మిళితానాం-ఆసీనానాం క్రియాకలాపావసానే సుఖమాసీనానాం - ఋషీణాం సమీపస్థౌ సంతౌ-ఇదం కావ్యమగాయతాం ౧౪॥ సామాన్యతః కావ్యప్రశంసామాహ తదితి తత్కావ్యం-శ్రుత్వా - పరం విస్మయమాగతాః బాష్పపర్యాకులేక్షణాః సర్వే మునయః - సాధుసాధ్విత్యూచుః - ప్రశశంసురిత్యర్థః ౧౫॥ గాతృప్రశంసామాహ - తఇతి ధర్మవత్సలాః నిర్మత్సరాఇత్యర్థః - తే సర్వే మునయః - ప్రీతమనసస్సంతః - గాయమానౌ-అతఏవ ప్రశస్తవ్యౌ ప్రశంసితుమర్హౌ కుశలవౌ ప్రశశంసుః ౧౬॥ కావ్యప్రశంసాప్రకారమాహ అహో ఇతి. గీతస్య గానస్య మాధుర్యం - అహో ఆశ్చర్యం - శ్లోకానాం తు మాధుర్యం విశేషతః అహో ఆశ్చర్యం - గానతోపి శ్లోకమాధుర్యమతిశయితమిత్యర్థః తమేవ విశేషమాహ చిరేతి - ఏతత్కావ్యప్రతిపాద్యం కథాశరీరం చిరనిర్వృత్తమపి బహుకాలాన్నిష్పన్నమపి - ప్రత్యక్షమివ ప్రత్యక్షతయా అనుభూయమానమివ - దర్శితం అనేన కావ్యేన బోధితం - పాకవిశేషాత్ సద్యస్సర్వార్థం విశదతరమవగమయతీదం కావ్యమిత్యర్థః ౧౭॥ గాతృప్రశంసాప్రకారమాహ ప్రవిశ్యేతి సహితౌ - సమలయాదియుక్తావిత్యర్థః-తావుభౌ కుశలవౌ-తదా-మునిజనశ్రవణకాలే-భావం సుష్ఠు ప్రవిశ్య-రతిహాసాదిభావో యథా ప్రకాశితో భవతి తథావగాహ్య

లక్ష్యలక్షణేతి పాఠే సాముద్రికవిద్భిర్లక్ష్యం పరీక్ష్యం సులక్షణం తేన లక్షితౌయుక్తౌ-అతఏవ మహాత్మానౌ మహాభాగౌ చ-భాగో భాగ్యమత్ర ౧౩॥. అథ కదాచిద్వాల్మీకినియోగాత్ రామయజ్ఞవాటగతఋషిసభాదిషు తాభ్యాం కృతగానప్రకారమాహ తౌ కదాచిదితి తౌ కదాచిద్రామాశ్వమేధకాలే-భావితాత్మనాం శుద్ధచిత్తానాం *తి మధ్యేసభం సమీపస్థావితి - మధ్యేసభమిత్యవ్యయీభావః-సమీపస్థౌ సహితావిత్యర్థః ౧౪॥ తదితి తద్గానం ౧౫॥ *తి. ప్రశస్తవ్యావితి - ఇడభావనలోపౌ ఛాందసౌ ౧౬॥ అహో ఇతి చిరనిర్వృత్తమపి చిరాతీతమపి *తి ఏతత్ రావణవధాంతచరితం. ౧౭॥ ఋషికృతప్రశంసానంతరం పునస్తయోర్గానప్రకారమాహ. ప్రవిశ్యేతి భావం ప్రవిశ్య

సహితౌ మధురం రక్తం సంపన్నం స్వరసంపదా, ౧౮॥
ఏవం ప్రశస్యమానౌ తౌ తపశ్శ్లాఘ్యై ర్మహాత్మభిః
సంరక్తతరమత్యర్థం మధురం తావగాయతాం, ౧౯॥
ప్రీతః కశ్చి న్మునిస్తాభ్యాం సంస్థితః కలశం దదౌ,
ప్రసన్నో వల్కలం కశ్చిద్దదౌ తాభ్యాం మహాయశాః,
(అన్యః కృష్ణాజినం ప్రాదాన్మౌంజీమన్యో మహామునిః,
కశ్చి త్కమండలుం ప్రాదాద్యజ్ఞసూత్రం తథాపరః
ఔదుంబరీం బ్రుసీమన్యో జపమాలా మథాపరః,
ఆయుష్య మపరే చోచు ర్ముదా తత్ర మహర్షయః) ౨౦॥
ఆశ్చర్య మిదమాఖ్యానం మునినా సంప్రకీర్తితం,
పరం కవీనామాధారం సమాప్తం చ యథాక్రమం,

త్యర్థః - స్వరసంపదా షడ్జాదిస్వరసంపదా - సంపన్నం-అతఏవ మధురం రమణీయం-రక్తం రాగయుక్తం చ యథా భవతి తథా అగాయతాం ౧౮॥ ప్రశంసాజనితోత్సాహౌ పునరతిశయేనాగాయతా మిత్యాహ ఏవమితి తపశ్శ్లాఘ్యైః శ్లాఘ్యతపస్కైః-అనసూయకైరితి యావత్ - మహాత్మభిః మహాబుద్ధిభిః-విశేషజ్ఞైరితి భావః-తాదృశైః-ఏవం ఉక్తరీత్యా-ప్రశస్యమానౌ శ్లాఘ్యమానౌ తౌ-సంరక్తతరం అతిశయేన సమీచీనరాగయుక్తం-అత్యర్థం భృశం మధురం చ యథా భవతి తథా తౌ అగాయతాం-క్రియాభేదాత్తచ్ఛబ్దావృత్తిః ౧౯॥ అథ ప్రీతికారితయథోచితపారితోషికప్రదానమాహ ప్రీతఇతి సంస్థితః ఉత్థితః-'సంస్థాస్థితౌ వ్యవస్థాయా'మితి భాస్కరః కలశం జలాహరణపాత్రం-ప్రీత్యతిశయేన ఉత్థాయ దదావిత్యర్థః-మహాయశాః గానశాస్త్రవిషయకీర్తిమాన్ - గీతతారతమ్యజ్ఞ ఇత్యర్థః ౨౦॥ ఏవం మునిజనప్రశంసాముక్త్వా తదితరసకలజనప్రశంసా మాహ ఆశ్చర్యమిత్యా

సుష్ఠ్వగాయతామితి సంబంధః-భావపురస్కారేణ కావ్యకర్తు రభిప్రాయం హృది నిధాయ-శృంగారాదిరసావిర్భావో యథా భవతి తథా అగాయతామిత్యర్థః - మధురం పారతో గానతశ్చ - అతఏవ రక్తం రంజనం స్వరసంపదా * తి భావం కావ్యాభిప్రాయం తత్తద్రసరూపం ప్రవిశ్య తన్మయీభూయ-సుష్ఠు యథా శ్రోతౄణాం రసావిర్భావో భవతి తథా అగాయతామిత్యర్థః ౧౮॥ ఏవమితి ఏవముక్తప్రకారేణ తైర్మునిభిః ప్రశస్యమానౌ తౌ - సంరక్తతరం సమీచీనరాగయుక్తం అగాయతామితి సంబంధః ౧౯॥. శ్రీరామాయణశ్రవణజనితానందానుభవపరవశానాం మునీనాం చేష్టామాహ ప్రీతఇతి. సంస్థితః ఉత్థితః * తి సంస్థితః - సభాయామితి శేషః దదౌ తాభ్యాం మహాయశాః 'అన్యః కృష్ణాజినమదా ద్యజ్ఞసూత్రం తథాపరః, కశ్చి త్కమండలుం ప్రాదాన్మౌంజీమన్యోమహామునిః, బ్రుసీమన్య స్తదా ప్రాదా త్కౌపీన మపరో మునిః' బ్రుసీబుషీణామాసనం 'తాభ్యాం దదౌ తదా హృష్టః కుఠారమపరో మునిః కాషాయమపరో వస్త్రం చీరమన్యో దదౌ మునిః జటాబంధనమన్యస్తు కాష్ఠరజ్జుం ముదాన్వితః, యజ్ఞభాండమృషిః కశ్చి త్కాష్ఠభారం తథాపరః ఔదుంబరీం బ్రుసీమన్యః స్వస్తకేచి త్తదావదన్, ఆయుష్యమపరే ప్రాహుర్ముదా తత్ర మహర్షయః దదుశ్చైవం వరాన్ సర్వే మునయస్సత్యవాదినః,స్వస్తీ' త్యాద్యాః ౨౦॥.ఆశ్చర్యమితి ఆశ్చర్యమిత్యాది

అభిగీతమిదం గీతం సర్వగీతేషు కోవిదౌ
ఆయుష్యం పుష్టిజనకం సర్వశ్రుతిమనోహరం, ౨౨।
ప్రశస్యమానౌ సర్వత్ర కదాచిత్తత్ర గాయకౌ
రథ్యాసు రాజమార్గేషు దదర్శ భరతాగ్రజః, ౨౩।
స్వవేశ్మచానీయ తదా భ్రాతరౌ సకుశీలవౌ
పూజయామాస పూజార్హౌ రామశ్శత్రునిబర్హణః, ౨౪।
ఆసీనః కాంచనే దివ్యే సచ సింహాసనే ప్రభుః
ఉపోపవిష్టస్సచివైర్భ్రాతృభిశ్చ పరంతపః, ౨౫।

దినా శ్లోకత్రయమేకం వాక్యం-ఆఖ్యానం ప్రబంధవిశేషః-'కథాఖ్యాయికాఖ్యాన'మితియాదవః ఇతిహాస ఇత్యర్థః-మునినా వాల్మీకినా-సంప్రకీర్తితం-సమ్యక్ లక్షణవత్తయా ప్రకర్షేణ విస్తరేణ కీర్తితం కథితం-కవీనాం పరమాధారం - 'కావ్యం కావ్యస్యలక్షణ'మిత్యుక్తరీత్యా కవీనాం కావ్యనిర్మాణమూలమిత్యర్థః-యథాక్రమం క్రమమనతిక్రమ్య-సమాప్తం మధ్యే న విచ్ఛిన్నమిత్యర్థః - యథాకృతమితి పాఠే-యథాకర్తుమారబ్ధం తథా సమాప్తమిత్యర్థః - ఇదం ఆశ్చర్యం - ఆశ్చర్యావహమిత్యర్థః-ప్రబంధం ప్రశస్య గాతారౌ ప్రశంసతి అభిగీతమితి-హే సర్వగీతేషు కోవిదౌసమర్థౌ-యువాభ్యాం-ఆయుష్యం ఆయుర్వర్ధకం - పుష్టిజనకం సత్యప్యాయుషి కార్శ్యే తస్యాకించిత్కరత్వాత్ పుష్టికరం - సర్వాభిశ్శ్రుతిభిః సర్వారంభకావయవైర్మనోహరం - తదుక్తం - 'ప్రథమశ్రవణాచ్ఛబ్దః శ్రూయతే యస్స్వమాత్రతః, సా శ్రుతిస్సంప్రతి జ్ఞేయా స్వరావయవలక్షణే'తి ఇదం గీతం-అభిగీతం శోభనం గీతం-అభిః పూజాయాం యద్వా-ఇదం గీతం సర్వగీతేష్వభిగీతమిత్యన్వయః-ప్రశస్యమానావితి - అస్యాదావితిశబ్దోఽధ్యాహార్యః - తత్ర యజ్ఞవాటే - రథ్యాసు రాజమార్గేషు చ - సర్వత్ర ఇత్థం ప్రశస్యమానౌ తౌ-కదాచిత్-భరతాగ్రజః రామః-వదర్శ భరతముఖేన దదర్శేత్యర్థః ౨౩। స్వవేశ్మేతి తతః దర్శనానంతరం - శత్రునిబర్హణస్సరామః - పూజార్హౌ స్వప్రబంధగాతృత్వేన శ్లాఘార్హౌ - భ్రాతరౌ కుశలవౌ - తుల్యవయోరూపాదిమత్త్వేనాశ్చర్యకరౌ - స్వవేశ్మ స్వశాలాగృహం-ఆనీయ-నయతిర్ద్వికర్మకః - పూజయామాస శ్లాఘయామాస ౨౪। అథాస్య ప్రబంధస్య ప్రబంధనాయకభూతమహాపురుష పరిగ్రహమాహ ఆసీనఇత్యాదినా ద్వయోరేకాన్వయః-ప్రభుః స్వామీ-తదనురూపతయా కాంచనే సౌవర్ణే దివ్యే స్వర్గాద్దశరథేనానీతే - సింహాసనే ఆసీనః సచివైర్మంత్రిభిః జ్ఞాతిభిశ్చ ఉపోపవిష్టః-పరివృత ఇత్యర్థః- ప్రసముపోదః పాదపూరణ ఇతి ద్విరుక్తిః-

---

శ్లోకత్రయమేకం వాక్యం - కవీనామాధారమాలంబనభూతం యథాక్రమం - సమాప్తం - సమాపితం - అభిగీతం - అభిః పూజార్థే ఆయుష్యం ఆయుష్కరం పుష్టిజనకం - అభ్యుదయకారణం - ఆశ్చర్యం ఆశ్చర్యకరం - ఇదమాఖ్యానం శ్రీమద్రామాయణం - హే సర్వగీతేషు కోవిదౌ - యువాభ్యాం సర్వశ్రుతిమనోహరం శ్రుతయః కాంతాప్రభృతయః తాభిర్మనోహరం యథా తథా గీతం రథ్యాసు రాజమార్గేషు-ఏవం సర్వత్ర ప్రశస్యమానౌ గాయకౌ కుశీలవౌ కదాచిద్భరతాగ్రజః శ్రీరామః తతః రథ్యాదిషు దదర్శేత్యన్వయః * తి కవీనామాధారం-వర్ణనీయార్థస్య ప్రకారభేదలాభద్వారా ఇదం గీతం గానయోగ్యం వస్తు అభిగీతం సుష్ఠు గీతం - సమాప్తం సమాపితం చ-సర్వశ్రుతీనాం మనాంసి ఉపనిషదస్తదర్థహారమిత్యనేన మోక్షదం గీతమిత్యేవం సర్వత్ర ప్రశస్యమానౌ - తత్రాయోధ్యాయాం ౨౩।, ౨౪। ఆసీన ఇత్యాది శ్లోకత్రయమేకం వాక్యం సింహాసనే ఆసీన

దృష్ట్వా తు రూపసంపన్నౌ తావుభౌ నియత స్తథా
ఉవాచ లక్ష్మణం రామ శ్శత్రుఘ్నం భరతం తదా, ౨౬॥
శ్రూయతామిదమాఖ్యాన మనయో ర్దేవవర్చసోః.
విచిత్రార్థపదం సమ్యగ్గాయకౌ తావచోదయత్, ౨౭॥
తౌ చాపి మధురం రక్తం స్వంచితాయతనిస్వనం.
తంత్రీలయవదత్యర్థం విశ్రుతార్థ మగాయతాం, ౨౮॥
హ్లాదయ త్సర్వగాత్రాణి మనాంసి హృదయాని చ
శ్రోత్రాశ్రయసుఖం గేయం తద్బభౌ జనసంసది, ౨౯॥

పరం శత్రుం తాపయతీతి పరంతపః-ద్విషత్పరయోస్తాపేఃఇతి ఖచ్-ఖచిహ్రస్వ ఇత్యుపధాహ్రస్వః-అరుర్ద్విషదజంత స్యముమితి ముమాగమః - అనేన వ్యాసంగరహితత్వం సూచితం - నియతః అశ్వమేధే దీక్షితః-సరామః రూపసంపన్నౌ భ్రాతరౌ - దృష్ట్వా లక్ష్మణాదీనువాచ ౨౬॥ శ్రూయతామితి దేవవర్చసోః దేవతుల్యతేజసోః - రూపసంపత్తిరపి గీతిరస్యతాసామగ్రీతి భావః - అనయోః కుశలవయోస్సంబంధి - విచిత్రార్థపదమిదమాఖ్యానం శ్రూయతాం - ఇత్యుక్త్వేత్యుపస్కార్యం - సమ్యగ్గాయినౌ తావచోదయత్ - గానాయ ప్రేరయామాసేత్యర్థః ౨౭॥ తావితి సర్వాణి క్రియావిశేషణాని - మధురం పారతోగనతశ్చ మనోహరం- రక్తం రాగవత్-స్వంచితః సుతరాం పూజితః-ఆయతః దీర్ఘః నిస్వనఆలాపోయస్మిన్ - తంత్రీలయవత్ తంత్ర్యోరోపలయాభ్యాం యుక్తం - అత్యర్థం భృశం - విశ్రుతార్థం విస్పష్టార్థం. ౨౮॥ హ్లాదయదితి సర్వగాత్రాణి సర్వావయవాన్ - హృదయానిగాత్రాంతర్వర్తీని మనోధిష్ఠానాని మనాంసిచ - హ్లాదయత్ సుఖయత్-శ్రోత్రాశ్రయసుఖం-శ్రోత్రం కర్ణశష్కులీ తదాశ్రయం శ్రోత్రేంద్రియం తత్సుఖం తత్సుఖకరం-తత్ కుశలవగీతం - గేయం గానం-భావే యత్-జనసంసది సభాయాం-జనశబ్దో మండపవ్యావృత్త్యర్థః - బభౌ ప్రచకాశే - అజృంభతేత్యర్థః ౨౯॥. ఉక్తమేవార్థం వృత్తాంతరేణ సర్గాంతే సంగృహ్ణాతి శ్లోకద్వయేన ఇమావితి ఇమౌ మునీ-మునివేషావపి పార్థివలక్షణాన్వితౌ-కుశిలవావపి గాయకావపి-మహాతపస్వినౌ మహాంతౌ తపస్వినౌ భవతః - తస్మాన్మమాపి ప్రియావిరహకృశస్యాపి - భూతికరం శ్రేయస్కరం - ధారకమిత్యర్థః - మహాననుభావో యస్యతత్ మహానుభావం చరితం - సీతాచరిత్ర మిత్యర్థః - ప్రవక్ష్యతే ఆభ్యాం వ్యక్తం పరిష్యతే తన్నిబోధత - తచ్ఛృణుతేత్యర్థః అత్ర పౌరాణికాః - వక్తారౌ మహాత్మానౌ - వక్ష్యమాణం చ మచ్చరితం మహానుభావం - అత స్తన్నిబోధతేత్యాహుః - ఏవం హ్యాత్మప్రశంసా స్యాత్ - సా చ న యుక్తా-అయం హి రామో ధీరోదాత్తః-తస్య చావికత్థన ఇతి లక్షణం,తస్య చ స్వవిషయ ప్రబంధశ్రవణం మహానుభావతోక్తిశ్చన కథమ

స్సరామః-ఆత్మరూపసంపన్నౌ ఆత్మసదృశౌ తౌ కుశలవౌ - దృష్ట్వా లక్ష్మణాదీన్ అనయోర్దేవ వర్చసో ర్విచిత్రార్థపదం విచిత్రా అర్థాః పదాని చ యస్మిన్ తత్-ఇదమాఖ్యానం శ్రూయతామిత్యువాచ - గాయకౌ కుశలవౌచ సమచోదయత్ - గాయతామితి శేషః * తి ఉపోపవిష్టస చివ ఇతిపాఠే ఉపసమీపే ఉపవిష్టాస్సచివాయస్యేత్యర్థః - 'దృష్ట్వాతు రూపసంపన్నా'వితి ప్రచురః పాఠః. ౨౭॥ తావితి స్వంచితాయతనిస్వనం స్వేచ్ఛానురూపస్వరాయామం విశ్రుతార్థం ప్రసిద్ధార్థం ౨౮॥. హ్లాదయదితి మనసోఽధిష్ఠానం హృదయం శ్రోత్రాశ్రయసుఖం శ్రోత్రేంద్రియసుఖం. ౨౯॥

ఇమౌ మునీ పార్థివలక్షణాన్వితౌ కుశీలవౌ చైవ మహాతపస్వినౌ.
మమాపి తద్భూతికరం ప్రవక్ష్యతే మహానుభావం చరితం నిబోధత, ౩౦॥

ప్త్యుపపన్నం లోకే క్షుద్రోపి హి కశ్చిత్ స్వవిషయప్రబంధశ్రవణే లజ్జతి - అతోన్యథా యోజయంత్యాచార్యాః-నాయం ప్రబంధో రామచరిత్రపరః-కింతు సీతాచరిత్రపరః-'సీతాయాశ్చరితం మహ'దితి పూర్వముక్తత్వాత్, శ్రీమద్రామాయణమపి పరం ప్రాణితి త్వచ్చరిత్ర ఇత్యభియుక్తవచనాత్. స్త్రీప్రసంగత ఇత్యాభాణకశ్చ తద్విషయస్తు ప్రబంధో రామేణ శ్రావ్యఏవ- విరహిణో హి కాంతాచరిత్రగాథాశ్శృణ్వంతి శ్రావయంతి చ - అత ఏవ మమాపి భూతికరమిత్యుక్తం - విరహిణోపి మే సత్తాప్రదమిత్యర్థః-యద్వా - 'అప్రమేయం హి తత్తేజోయస్య సా జనకాత్మజే' త్యుక్తరీత్యా మమాప్యతిశయావహమిత్యర్థః - మహానుభావమిత్యస్య చ ప్రణయిన్యసన్నిధానదశాయామపి ధారకమిత్యర్థః - యద్వా - మహానుభావం - లఘుతరా రామస్య గోష్ఠీకృతేత్యుక్తరీత్యా స్వవిషయే నిరవధికాపరాధకారిరాక్షసీరక్షణేన స్వస్మాదప్యతిశయితవైభవమిత్యర్థః - యద్వా - 'దోషో యద్యపి తస్యస్యాత్సతామేతదగర్హిత'మితి మయోక్తం అనయా తు న కశ్చిన్నాపరాధ్యతీతి-అతో మత్తోప్యుత్కృష్ట చరిత మిత్యర్థః - యద్వా - స్వచరణే నిగళం బధ్వా దేవస్త్రీచరణనిగళవిచ్ఛేదకారితయా మత్తోప్యాశ్రితరక్షణే అతిశయితత్వరాయుక్తమిత్యర్థః-యద్వా-పితృత్వప్రయుక్తహితపరతయామయిసాపరాధవిషయే కలుషధియి మాతృత్వప్రయుక్తవాత్సల్యేన మామపి క్షాపయంత్యాశ్చరితత్వేన మహానుభావమిత్యర్థః తనిశ్లోకీ మునీ మననశీలౌ-పృథివ్యాః పతిః పార్థివః తస్య లక్షణాన్యసాధారణావయవసంస్థాన విశేషాః-తైరన్వితౌ-కుశీలవౌ-గాయకౌ-ఇమౌ అతిబాలౌ-క్వ మునిత్వం-క్వ రాజ్యార్హతా-క్వ మహాతపస్విత్వం-క్వ నాయకత్వం-క్వేమే గుణాః- క్వాతిబాలౌ ఇమావితి విరోధాలంకారధ్వనిః - గాయమానౌ చాపి మహాతపస్వినావిత్యాశ్చర్యాలంకారధ్వనిశ్చ - తపస్వినౌ కుశీలవావిత్యనేన గానస్య వంశపరంపరాగతత్వాభావేన తత్ప్రయుక్తాహంకారాద్యభావః కేవలేశ్వరప్రసాదసిద్ధత్వం చ వ్యంజితం - మమాపి భూతికరం ఉభయవిభూతిసాధకస్యాపి భూతికరం సంపత్కరం కిముతాన్యేషాం - యద్వా - తదభావే మమాపి సత్తా న నిర్వహతీత్యర్థః - మహానుభావం మహామహిమవత్ - మమాపి మహానుభావ మితి - సో అంగవేద యదివా న వేదేత్యుక్తరీత్యా దుర్విజ్ఞేయమహిమాయుక్తమిత్యర్థః ౩౦॥ తత ఇతి తతః శ్రోతృప్రోత్సాహనానంతరం - రామస్య వచసా ప్రచోదితౌ న తు చేష్టయేత్యాదరాతిశయోక్తిః - తౌ కుశలవౌ- మార్గవిధానసంపదా - దేశీమార్గశ్చేతి ద్వౌ గానప్రకారౌ - తత్ర మార్గస్సార్వత్రికః - దేశీ క్వాచి

మహతా ప్రబంధేనోక్త మర్థం శ్లోకద్వయేన నిగమయతి. ఇమావిత్యాది. కుశీలవౌ గాయకౌ - తథాపి మహాతపస్వినౌ మమాపి భూతికరం శ్రేయస్కరం-చరిత్రం - ఏతాభ్యాం ప్రవక్ష్యతే-తన్నిబోధత * తి మహానుభావం శబ్దార్థాలంకారలలితసందర్భత్వాదివైభవేన సార్వభౌమవిషయత్వేన చ మహావైభవం-అతో నిబోధత ఆదరేణ శృణుత-కించ ఏతత్కావ్యమేతచ్ఛ్రవణం చ మమాపి భూతికరం ఇహాముత్రాభ్యుదయకరం ప్రచక్షతే - అనేకకల్పజీవినో వృద్ధాః-పూర్వపూర్వరామాయణస్య తైస్తత్ఫలకత్వోక్త్యా అస్యాపి తత్ఫలకత్వమితి ప్రాంచః-వస్తుతో మమ చరితం మత్సంబంధిచరితం మచ్చరితార్థ ప్రతిపాదకమేతల్లోకోత్తరం కావ్యం నిబోధత-యత స్తచ్ఛ్రోతౄణాం భూతికరం భుక్తిముక్తిదం ప్రచక్షతే పూర్వవత్ -అతఏవ మహానుభావం మహాప్రభావం-అస్య శ్లోకస్య లక్ష్మణాదీనామేతచ్ఛ్రవణప్రవర్తకార్థత్వేన ఏవమేవ వ్యాఖ్యేచితేతిబోధ్యం ౩౦॥ తతఇతి మార్గవిధానసంపదామార్గ

తతస్తు తౌ రామవచః ప్రచోదితావగాయతాం మార్గవిధానసంపదా
సచాపి రామః పరిషద్గతశ్శనైర్బుభూషయాసక్తమనా బభూవహ, ౩౧౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - చతుర్థస్సర్గః

తక౯ః - తయోర్మధ్యే మార్గనిర్వాహసామగ్ర్యా అగాయతాం - సరామోపి శనైః పరిషద్గతః ఝటిత్యుత్థాయ గమనే పరిషదోప్యుత్థానాద్రసభంగో భవిష్యతీతి మందం మందం సింహాసనాదవ తీర్య పరిషదం ప్రాప్తః-'ఏకస్స్వాదు నభుంజీతే' తి న్యాయాత్-ఉన్నతసింహాసనావస్థానేన స్వాత్మానమేకాకినం మన్యమాన స్సభామధ్యగతః-బుభూషయా - అనుబుభూషయా-శ్రోత్ర సుఖానుభవేచ్ఛయేత్యర్థః-యద్వా - బుభూషయా భవితుమిచ్ఛయా కాంతాకథాశ్రవణేన స్వసత్తాలాభేచ్ఛయేత్యర్థః - సక్తమనాః - గానశ్రవణసక్తచిత్తః - బభూవహ - స్వశిష్యోక్తప్రబంధశ్రవణే రామస్స్వయమేవ సాదరం ప్రసక్త ఇతి మునిస్తుష్యతి - అత్ర శ్లోకద్వయం వంశస్థవృత్తం - 'జతౌ తు వంశస్థ ముదీరితం జరా'వితి లక్షణాత్ ౩౧౪ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే-బాలకాండవ్యాఖ్యానే - చతుర్థస్సర్గః

ఇదం చ తపస్స్వాధ్యాయేత్యారభ్య సర్గచతుష్టయం మహత్ పరిగ్రహ సిద్ధయె ఉక్తవైలక్షణ్యాత్రయ ప్రతిపాదన పరత్వేన ప్రబంధోపోద్ఘాతత్వా చ్ఛ్రీరామాయణాంతర్గతకథా శరీరానుప్రవిష్ట ప్రస్తావనాగ్రంథవత్-నను రామాయణనిర్మాణానంతరభావినః కథాశరీరస్యాస్య కథం తత్పూర్వభావ ఇతిచేన్న-అనంతరభావిత్వేపి త్రికాలజ్ఞేన మహర్షిణా ప్రథమం తన్నిర్మాణసంభవాత్ - నను ఆత్మప్రశంసాపరమిదం సర్గత్రయం కథమృషిః స్వయమేవ వక్తు మర్హతీతి చేన్న-అన్యాపరిజ్ఞాతస్యైతస్య వృత్తాంతస్య ప్రేక్షావత్ప్రవృత్త్యర్థమాదావవశ్యం వక్తవ్యత్వాత్ - యద్వా-సర్గత్రయమిదం కేనచిద్వాల్మీకిశిష్యేణ రామాయణనిర్వృత్త్యనంతరం నిర్మాయ వైభవప్రకటనాయ సంగమితం యథా యాజ్ఞవల్క్య స్మృత్యాదౌ తద్వైవ విజ్ఞానేశ్వరేణ వ్యాకృతం-నన్వేతస్య సర్గత్రయస్య రామాయణాదిత్వే కుశలవాఖ్యా మేతద్గానే ప్రథమం క్రియమాణే తౌ రామేణాదావేవ స్వపుత్రావితి పరిజ్ఞాతౌ స్యాతాం - తథాచ తద్వైవ సీతానయనా పత్తిః-'బింబాదివోద్ధృతౌ బింబౌ రామదేహాత్తథాపరౌ, తౌ రాజ పుత్రా' విత్యాదినా హి రామపుత్రత్వ మనయోస్సూచ్యతే - తస్మాదిదమసంగత మితిచేన్న - సీతాపుత్రత్వాదేరత్రా కథనాత్ - రామసాదృశ్యమాత్రస్య రాజపుత్రాంతరేష్వపి సంభవాత్ - అయం చ ప్రబంధో వేదోపబ్బృంహణరూపో వేదాంతార్థముపబ్బృంహయతి - 'ప్రాయేణ పూర్వభాగార్థో ధర్మశాస్త్రేణ కథ్యతే, ఇతిహాసపురాణాభ్యాం వేదాంతార్థః ప్రకాశ్యత'ఇతి వచనాత్. తత్ర-యతో వా ఇమాని భూతాని జాయంతే-యేన జాతాని జీవంతి-యత్ప్రయంత్యభిసంవిశంతి - తద్విజిజ్ఞాసస్వ - తద్బ్రహ్మేతి శ్రుతం-తత్ కిం జగజ్జన్మాదికారణం బ్రహ్మా విష్ణుః ఉత రుద్రాదిష్వన్యతమ ఇత్యపేక్షాయాం రామత్వేనావతీర్ణో విష్ణురేవ వేదాంత

శ్చదేశీచేతిగానప్రకారౌద్వౌ తత్రమార్గస్సార్వత్రికః దేశీక్వాచిత్కః దేశవిశేషనైరపేక్ష్యేణ శాస్త్రప్రతిపాదితో మార్గ స్సార్వత్రికరాగప్రకారః - తయోర్మధ్యే మార్గనిర్వాహసామగ్ర్యా గాయతాం స రామః బుభూషయా శ్రవణానందానుభవేచ్ఛయా ఆసక్తమనా బభూవేత్యర్థః. ౩౧౪ ఇతి శ్రీమహేశ్వర తీర్థ్రరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వ దీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం-చతుర్థస్సర్గః.

వేద్యం పరం బ్రహ్మేత్యుచ్యతే - 'ఉపక్రమోపసంహారావభ్యాసోఽపూర్వతా ఫలం, అర్థవాదో
పపత్తీ చ లింగం తాత్పర్య నిర్ణయ' ఇత్యుక్త షడ్విధతాత్పర్య లింగసంభవాత్. తథాహి - ఉపక్ర
మే తావత్ - కోన్వస్మిన్నిత్యాదినా వేదాంతోదితసకలగుణసంపన్నః కిం విష్ణురుతాన్యో బ్రహ్మా
దిష్వన్యతమ ఇతి వాల్మీకినా పృష్టే - ఇక్ష్వాకువంశప్రభవో రామ ఇత్యాదినా రామత్వేనావతీర్ణో
విష్ణురేవేతి నారదేనోక్తం - ఉపసంహారే చ చతుర్ముఖః ప్రాహ - 'తవాహం పూర్వకే భావే పు
త్రః పరపురంజయ, సంక్షిప్యచ పురా లోకాన్మాయయా స్వయమేవ హి. మహార్ణవే శయానోఽప్సు
మాం త్వం పూర్వమజీజనః, పద్మే దివ్యేఽర్కసంకాశే నాభ్యాముత్పాద్య మామపి. ప్రాజాప
త్యం త్వయా కర్మ సర్వం మయి నివేశిత' మిత్యాదినా సర్వజగత్కారణప్రజాపతిజనకత్వేన సకల
జగత్కారణం బ్రహ్మ విష్ణురేవేత్యుక్తం - అభ్యాసశ్చ తస్యైవ దృశ్యతే - బాలకాండే - 'ఏతస్మి
న్నంతరే విష్ణు రుపయాతో మహాద్యుతిః.శంఖచక్రగదాపాణిః పీతవాసాజగత్పతి'రితి జగత్కారణ
త్వముక్తం తత ఉత్తరత్ర దేవాః-'త్వం గతిః పరమా దేవ సర్వేషాం నః పరంతపే' త్యాహుః తేన పర
త్వాసాధారణం సర్వశరణ్యత్వముక్తం - తత ఉత్తరత్ర - 'తతో దేవర్షిగంధర్వాస్సరుద్రా
స్సాప్సరోగణాః, స్తుతిభిర్దివ్యరూపాభిస్తుష్టువుర్మధుసూదన' మితి సర్వస్తుత్యత్వముక్తం తతో విశ్వా
మిత్రః - 'అహం వేద్మి మహాత్మానం రామం సత్యపరాక్రమం, వసిష్ఠోపి మహాతేజా యే చేమే
తపసి స్థితా'ఇతి 'వేదాహమేతం పురుషం మహాంతం - తమేతం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిది
షంతి యజ్ఞేన దానేన తపసాఽనాశకేనే'తి శ్రుత్యుక్తరీత్యామహాపురుషత్వం తపోబలం వినా తస్య
దుర్జ్ఞేయత్వం చాహ-సీతావివాహే వసిష్ఠోపి-'అవ్యక్తప్రభవో బ్రహ్మా శాశ్వతో నిత్య అవ్యయః,
తస్మాన్మరీచిస్సంజజ్ఞే మరీచేః కాశ్యపస్సుత' ఇతి సర్వమూలకారణత్వం ప్రాచీకశత్. పరశురా
మోపి - 'అధికం మేనిరే విష్ణుం దేవాస్సర్షిగణాస్తథే'తి సర్వాధికత్వం నిదర్శితవాన్ అయోధ్యా
కాండే-'సహిదేవై రుదీర్ణస్య రావణస్య వధార్థిభిః, అర్థితో మానుషే లోకే జజ్ఞే విష్ణు స్సనాతన'
ఇతి సనాతనత్వ ముక్తం ఉత్తరత్ర-'ఆకాశప్రభవో బ్రహ్మా శాశ్వతో నిత్య అవ్యయ' ఇత్యాకాశ
శబ్దేన స్వయంప్రకాశత్వం వ్యాపకత్వం చాహ.ఆరణ్యకాండే మారీచేన - 'అప్రమేయం హి తత్తే
జో యస్యసా జనకాత్మజే'తి పరిచ్ఛేదాతీతమహిమత్వముక్తం - కిష్కింధాకాండే తారావచనం -
'నివాసవృక్షస్సాధూనామాపన్నానాం పరాగతిః, ఆర్తానాం సంశ్రయశ్చైవ యశసశ్చైకభాజనం.
జ్ఞానవిజ్ఞానసంపన్నో నిదేశే నిరతః పితుః, ధాతూనామివశైలేంద్రో గుణానామాకరో మహాన్.
త్వమప్రమేయశ్చ దురాసదశ్చ జితేంద్రియశ్చోత్తమధార్మికశ్చ, అక్షయ్యకీర్తిశ్చ విచక్షణశ్చ
క్షితిక్షమావాన్ క్షతజోపమాక్ష'ఇతి అనేన చ జ్ఞానానందాది సమస్తకల్యాణగుణాకరత్వ ముక్తం
సుందరకాండే- 'బ్రహ్మా స్వయంభూ శ్చతురాననో వారుద్రస్త్రినేత్ర స్త్రిపురాంతకో వా, ఇంద్రో
మహేంద్రః సురనాయకో వా త్రాతుం న శక్తా యుధి రామవధ్య'మితి సర్వసంహర్తృత్వం ద్యోతి
తం 'కిం వైష్ణవం వా కపిరూపమేత్య రక్షోవినాశాయ పరం సుతేజః, అనంతమవ్యక్తమచింత్యమేకం
స్వమాయయా సాంప్రతమాగతంవా 'ద్వితీయోవా కారోఽవధారణార్థః-అనేనానంతరూపత్వముక్తం-
యుద్ధకాండే విష్ణురేవ కథం జగత్కారణం అన్యేషామపి - 'హిరణ్యగర్భస్సమవర్తతాగ్రే-యదాతమ
స్తన్నదివానరాత్రి ర్నసన్న చాసచ్ఛివఏవ కేవలః, ఇంద్రో మాయాభిః పురురూపఈయత' ఇత్యాదినా
తత్త్వశ్రవణాదిత్యాశంక్య తేభ్యః సర్వేభ్యః శ్రేష్ఠత్వప్రతిపాదనాద్ధిరణ్యగర్భశివేంద్రాదిశబ్దా స్స
ద్బ్రహ్మాత్మశబ్దవ ద్విష్ణుపరాఏవేత్యాశయేనోచ్యతే - 'వ్యక్తమేషమహాయోగీ పరమాత్మా సనాతనః,
అనాదిమధ్యనిధనో మహతః పరమో మహాన్,తమసః పరమోధాతాశంఖచక్రగదాధరః, శ్రీవత్సవక్షా

నిత్యశ్రీరజయ్యశ్శాశ్వతో ధ్రువ'ఇతి అనేన చ పరమాత్మత్వ శ్రీపతిత్వాదికముక్తం-ఉత్తరత్ర-'భవా
న్నారాయణో దేవ శ్రీమాన్ చక్రాయుధో విభుః, ఏకశృంగో వరాహస్త్వం భూతభవ్యసపత్నజి'ది
త్యాది - అనేన తస్య నారాయణశబ్దవాచ్యత్వముక్తం - అపూర్వతా చ ప్రమాణాంతరాప్రాప్తిః-న
హి పరతత్త్వస్య విష్ణుత్వం ప్రమాణాంతరాదవగంతుం శక్యం-ఫలం చ భగవత్సాలోక్యాదికమిత్యంతే
సువ్యక్తం-అర్థవాదోపపత్తీ చ బాలకాండే దర్శితే. 'ఇమే ద్వే ధనుషీ శ్రేష్ఠే' ఇత్యాదినాఅర్థవాదము
క్త్వా-'జృంభితం తద్ధనుర్దృష్ట్వా శైవం విష్ణుపరాక్రమైః, అధికం మేనిరే విష్ణుం దేవాస్సర్షిగణాస్తదే'
త్యాదినా బ్రహ్మప్రముఖైస్సర్షిగణైర్దేవైర్మీమాంసాపూర్వకం విష్ణురుద్రయోర్మధ్యే విష్ణోరాధిక్య ని
ర్ణయోక్తేరుపపత్తిరుక్తా-న చ వాచ్యం మేనిర ఇతివచనాత్ మహాశూరతరస్త్వథేతి వరదానకృతమిదమా
ధిక్యమితి-తథాత్వే తస్య దోషానుపపత్తేః-'ధనూరుద్రస్తు సంక్రుద్ధ' ఇతి హ్యుక్తం-కించాగస్త్యాశ్రమే-
'సతత్ర బ్రహ్మణస్థానం విష్ణోస్స్థానం తథైవచ,అగ్నేస్స్థానం మహేంద్రస్య స్థానం చైవ వివస్వతః,సోమ
స్థానం భగస్థానం స్థానంకౌబేరమేవచేత్యాదినా బ్రహ్మాదీనామగస్త్యోపాసస్యత్వముక్త్వా రుద్రస్యతదకథ
నాదపూజ్యత్వముచ్యతే-నచేమాన్యగస్త్యపూజకబ్రహ్మాదిస్థానానీతి వాచ్యం అసంభవాత్ - 'అత్ర దే
వాస్సగంధర్వాస్సిద్ధాశ్చ పరమర్షయః, అగస్త్యం నియతాహారం సతతం పర్యుపాసత' ఇతి వచనం
బ్రహ్మాదివ్యతిరిక్తకేవలదేవవిషయం-కించ యథా గృహస్థస్య గృహే దేవగృహసత్త్వే గృహస్థస్యైవ
పూజకత్వం స్వరసతః ప్రతీయతే - ఏవమేవాత్రాపీతి నాపలాపావకాశః - కించ దక్షయజ్ఞవధే -
'యస్మాత్ భాగార్థినో భాగః కల్పితో నైవ మే సురాః,వరాంగాణి మహార్హాణి ధనుషా శాతయామివ'
ఇతి రుద్రస్య యజ్ఞభాగాకల్పనాదపూజ్యత్వా దత్ర తస్య స్థానానిర్దేశః-నను యది విష్ణుః పరాదేవ
తా కథం తర్హి తస్య రామత్వేన జన్మేతి చేన్న-'అజాయమానో బహుధా విజాయత'ఇత్యుక్తరీత్యా
లోకానుజిఘృక్షాకృతం తదితి చోద్యానవకాశాత్ - మోక్షప్రదత్వం చ పరదేవతాసాధారణమ
త్రోచ్యతే-'యాగతిర్యజ్ఞశీలానా మాహితాగ్నేశ్చ యాగతిః,అపరావర్తినాం యాచ యాచ భూమి
ప్రదాయినాం, మయా త్వం సమనుజ్ఞాతో గచ్ఛ లోకాననుత్తమా'నితి, అత్రాపరావర్తిత్వం పునరా
వృత్తిశూన్యత్వం-ముక్తిరితి యావత్ -న చ పునరావర్తత ఇతి శ్రుతేః, నచరణాదపలాయన ముచ్యత ఇతి
వక్తుం శక్యతే-తస్య స్వతస్సిద్ధత్వేన తత్ఫలస్యానుగ్రాహ్యత్వాత్, తథాచ యజ్ఞాది ఫలావధిభూతాం
ముక్తిం ప్రాప్నుహీత్యర్థః-అతఏవ నృసింహపురాణే - 'మత్కృతే నిధనం యస్మాత్త్వయా ప్రాప్తం
ద్విజోత్తమ, తస్మాత్త్వం మత్ప్రసాదేన విష్ణులోకమవాప్స్యసీ'తి ఏవముపక్రమాది షడ్విధతాత్ప
ర్యలింగైర్వేదాంతవేద్యం పరతత్త్వం విష్ణురేవేతి శ్రీరామాయణేనోపబృంహ్యతే-ఏవమేవాంతే బ్రహ్మో
ప్యాహ-'అస్యాః పరిషదో మధ్యే యద్బ్రవీమి నిబోధ తత్,ఏతదేవహికావ్యం తే కావ్యానాముత్తమం
శ్రుతం, సర్వం విస్తరతో రాజన్ వ్యాఖ్యాస్యతి న సంశయః, ఆదికావ్యమిదం రామత్వయి సర్వం ప్రతి
ష్ఠితం, నహ్యన్యోఽర్హతి కావ్యానాం యశోభాగ్రాఘవాదృత'ఇతి ఏవం స్థితే యత్ కేనాపీదముక్తం-
వ్యంజనావృత్త్యా శివపరం రామాయణమితి తదపహాస్యమేవ-నహ్యన్యోఽర్హతీతి ప్రతిషిద్ధస్య రుద్ర
స్య ప్రతిపాద్యకోట్యంతర్భావవచనస్య కేవల బాలిశప్రలపితత్వాత్ -యచ్చ రామేణాదిత్యోపస్థానా
దికం కృతం తత్ సర్వం విశ్వామిత్రాద్యుపాసనవన్మనుష్యభావనానుసారేణేతి విజ్ఞేయం-విశేషతశ్చ త
త్ర తత్ర వక్ష్యామః,'శ్రీవిష్ణోః ప్రథమే కాండే జగజ్జననహేతుతా,ద్వితీయే స్థితిహేతుత్వం తృతీయే
మోక్షదాయితా చతుర్థే గుణసంపత్తిః పంచమే సర్వహంతృతా, షష్ఠే వేదాంతవేద్యత్వం సప్తమే
స్రష్టృహేతుతా, ఏవం విష్ణుః పరం తత్త్వం రామాత్మేతి సునిశ్చితం. శ్రీశైలపూర్ణాద్యతిశేఖరేణ
శ్రుతాన్ పురాష్టాదశధా ప్రభిన్నాన్, రామాయణార్థాన్ క్రమశః కరోమి వ్యక్తాన్ శతా

రాతిగురూపదిష్టాన్ గతఏకోర్థః ద్వితీయస్తు - ఏవంభూతం పరతత్త్వం కేన ప్రాప్యత ఇత్యాకాంక్షాయాం తత్ప్రాప్త్యుపాయభూతాం శరణాగతిం-'యో బ్రహ్మాణం విదధాతి పూర్వం యోవై వేదాంశ్చ ప్రహిణోతి తస్మై తగ్ంహ దేవమాత్మబుద్ధిప్రసాదం ముముక్షుర్వై శరణమహం ప్రపద్యే' ఇతి శ్రుతిముపబృంహయన్వాల్మీకిరస్మిన్రామాయణే - ఉపక్రమప్రభృత్యుపసంహారాంతమనేకాధికారిఫలవిశేషాదిప్రదర్శనముఖేనాఖిలఫలసాధనతయా ప్రతిపాదయతి, తథాహి ఉపక్రమే తావత్ 'ఏతస్మిన్నంతరే విష్ణురుపయాతో మహాద్యుతిః, శంఖచక్రగదాపాణిః పీతవాసా జగత్పతి'రితి సర్వశేషీ సర్వేశ్వరో రక్షాపేక్షా ప్రతీక్షో రక్షణసమయో లబ్ధ ఇతి సముద్భూతౌజ్జ్వల్యో రక్షణోపకరణైస్సహ సన్నద్ధోఽభ్యేత్య తస్థౌ-తదా-'దేవగంధర్వయక్షాశ్చ తతస్త్వాం శరణం గతా' ఇతి రావణవధరూపఫలార్థం దేవజాతీయాస్సర్వే శరణాగతిం చక్రురిత్యుక్తం - తతస్త్రిశంకుశునశ్శేఫాదివృత్తాంతేషు విశ్వామిత్రాదివ్యాపారవిశేషానుదీర్య శరణాగతరక్షణం పరమో ధర్మః-సమర్థకారుణికవిషయా శరణాగతిః ఫలావినాభూతేతి ప్రదర్శితం - తతశ్చ - 'సభ్రాతుశ్చరణౌ గాఢం నిపీడ్య రఘునందనః, సీతామువాచాతియశా రాఘవం చ మహావ్రత' మితి పురుషకారపురస్కరణపురస్సరా శరణాగతిః కార్యేత్యుదీరితం తతో భరతః-'శిష్యే పురస్తాచ్ఛాలాయాం యావన్మే న ప్రసీదతీ'తి రామాభిషేకఫలాయ శరణవరణమకరోత్ అత్ర రావణవధాయ కృతదేవగణప్రపత్తిఫలదానాయ నిర్గమనాత్ తదానీం రామః స్వప్రతినిధిభూతపాదుకాప్రదానేన తత్సఫలం కృత్వా పశ్చాద్దేవగణమనోరథపూరణానంతరమాత్మానమభ్యషించత్ - అతో న శరణాగతివైఫల్యం చోద్యం - అథ దండకారణ్యవాసిభిర్విరోధినిరసనాయ శరణాగతిరనుష్ఠితా-'తే వయం భవతా రక్ష్యాః భవద్విషయవాసినః, నగరస్థో వనస్థో వా త్వం నో రాజా జనేశ్వరే'తి అత్ర కోసలజనపదవాసినామివ భగవద్విషయవాస ఏవ శరణాగతిః-తదనంతరం-'స పిత్రా చ పరిత్యక్తస్సురైశ్చ సమహర్షిభిః, త్రీన్ లోకాన్ సంపరిక్రమ్య తమేవ శరణం గతః, స తం నిపతితం భూమౌ శరణ్యశ్శరణాగతం, వధార్హమపి కాకుత్స్థః కృపయా పర్యపాలయ' దితి కాకవృత్తాంతేనాగ్రతః పతనమేవ శరణాగతిరిత్యదర్శి - తదను సుగ్రీవవృత్తాంతేన-'కృతాపరాధస్య హి తే నాన్యత్పశ్యామ్యహం క్షమం, అంతరేణాంజలిం బధ్వా లక్ష్మణస్య ప్రసాదనా'దితి శరణాగతిరంజలిరూపోక్తా - అథ సీతావచనేన-'మిత్రమౌపయికం కర్తుం రామస్స్థానం పరీప్సతా, వధం చానిచ్ఛతా ఘోరం త్వయాసౌ పురుషర్షభః. విదితస్సహిధర్మజ్ఞశ్శరణాగతవత్సలః, తేన మైత్రీ భవతు తే యది జీవితుమిచ్ఛసీ' త్యనేనానుకూల్యమేవ శరణాగతిరిత్యబోధి, ఉపరి - 'సోఽహం పరుషితస్తేన దాసవచ్చావమానితః, త్యక్త్వా పుత్రాంశ్చ దారాంశ్చ రాఘవం శరణంగత' ఇతి విభీషణశరణాగత్యా విరోధిపరిత్యాగపూర్వకత్వముక్తం - 'తత స్సాగరవేలాయాం దర్భానాస్తీర్య రాఘవః, అంజలిం ప్రాఙ్ముఖః కృత్వా ప్రతిశిశ్యే మహోదధే' రితి రామశరణాగత్యా యోగ్యస్య యోగ్యతా న్వేష్టవ్యా-అయోగ్యస్య చన యోగ్యతేత్యుక్తం- అశుచిభూతలంకానిర్గతమాత్ర ఏవ హి విభీషణశ్శరణమవృణోత్ -రామశరణాగతేః ఫలాభావ స్సమర్థకారుణికవిషయత్వాభావాదిత్యాహుః-ఉత్తరత్ర-'అభియాచామ వైదేహీమేతద్ధి మమ రోచతే, రాఘవాద్ధి భయం ఘోరం రాక్షసానాముపస్థిత' మితి త్రిజటావచనానుమతిమాత్రేణ హనుమద్భయాత్ సర్వాసాం రక్షితత్వకథనాదన్యవిషయేఽ న్యేనాపి కృతా శరణాగతిః ఫలవతీతి నిదర్శితం - విభీషణశరణాగత్యైవ తత్సచివానాం రక్షణాచ్ఛరణాగతసంబంధినోఽపి భగవత్కటాక్షపాత్రభూతా ఏవేతి నిరణాయి - ఏవమన్యత్రాపి ద్రష్టవ్యం-ఏవ ముపక్రమప్రభృత్యోపసంహారాత్ ప్రతిపాదితా శరణాగతిరేవ సర్వఫలదా-సైవముక్తేరపి హేతురిత్యుక్తం - విశేషస్తు తత్తత్ప్రక

రణే ప్రపంచయిష్యతే ౨ అస్య చోపాయస్య ప్రాప్యం భగవత్ప్రాప్తిపూర్వకం కైంకర్యమేవేతి
రామాయణేన ప్రతిపాద్యతే. తథాహి-ఉపక్రమే దేవజాతీయశరణాగతేః రామకైంకర్యం ప్రధాన
ఫల మిత్యుచ్యతే-అప్సరః ప్రభృతిష్వవతీర్య త్తైస్తదనువర్తనోపదేశాత్ రావణవధస్త్వానుషంగికః -
లక్ష్మణోపి ప్రపద్యాహ-'అహం సర్వం కరిష్యామి జాగ్రతస్స్వపతశ్చ తే, భవాంస్తు సహ వైదేహ్యా
గిరిసానుషు రంస్యత' ఇతి తేన సర్వదేశ సర్వకాల సర్వావస్థోచిత సర్వకైంకర్య ఫలమితి వ్యంజితం-
భరతోపి రామకైంకర్యాయైవ తదభిషేకం ప్రార్థ్య పాదుకావిషయకైంకర్య క్రమేణ మనీషిత మల
భత-దండకారణ్యవాసినాం శరణాగతేరపి వాచికాదిరూప మేవకైంకర్యం ఫలమిత్యవగమ్యతే-'తే తం
సోమమివోద్యంతం దృష్ట్వా వై ధర్మచారిణః, మంగళాని ప్రయుంజానాః ప్రత్యగృహ్ణన్ దృఢవ్రతా'
ఇత్యుక్తేః సుగ్రీవవిభీషణాదిప్రపత్తేరపి ముఖ్యం ఫలం కైంకర్యమన్యదానుషంగికమితిస్పష్టం - 'అథ
హరివరనాథః ప్రాప్య సంగ్రామకీర్తిం నిశిచరపతిమాజౌ యోజయిత్వా శ్రమేణ, గగన మతివిశాలం
లంఘయిత్వార్క-సూనుర్హరివరగణమధ్యే రామపార్శ్వం జగామ పరిత్యక్తా మయా లంకా మిత్రా
ణి చ ధనాని చ, భవద్గతం మే రాజ్యం చ జీవితం చ సుఖాని చే' త్యాదినా 'ప్రాణార్థినః కాకస్య
ప్రాణప్రదానేన తత్ప్రపత్తిస్సఫలా-అసత్ప్రకృతేరస్య పునరప్యేవం దురితప్రవృత్తిర్మాభూదితి శిక్షణ
రూపానుగ్రహాయ ఏకాక్షినిరసనేనాస్త్రం నివర్తయామాస - యథా పరశురామం ప్రతి ప్రయుక్త
మస్త్రం తస్మిన్ ప్రాతికూల్యా న్నివృత్తే తన్మనీషితవిరోధి సుకృతేషు ప్రాయుజ్క్త-యథాచ సము
ద్రం ప్రత్యుపాత్తమస్త్రంతస్మిన్ సానుతాపే శరణాగతే ద్విషత్సు ఆశ్రితానాం పాపకృత్యా ప్రవే
శన న్యాయేన తద్విరోధ్యసురేషు ప్రయుయుజే-రామప్రపత్తిస్త్వాకించన్యానన్యగతిత్వరూపాధికార
రహితేన కృతత్వా దల్పజ్ఞాల్పశక్తికవిషయత్వాచ్చ విఫలేతి ధ్యేయం'- 'సముద్రం రాఘవో రాజా
శరణం గంతు మర్హతీ'తి విభీషణోక్తిస్తు స్వప్రపత్తేః ఫలదర్శనకృతా తస్మాదనేన ప్రకారేణ శరణాగ
తేర్దేశకాలాధికారిఫలనియమాభావేపి విషయనియమోస్తీత్యుక్తం. ఇయం చ ప్రపత్తిరస్మిన్ ప్రబంధే
ప్రధానతయా ప్రతిపాద్యతే-అత ఏవ శ్రీరామాయణం దీర్ఘశరణాగతిరిత్యాభాణకః-తదుపయుక్త
తయేతరేషామర్థానాం ప్రతిపాదనం-తథాహి సమర్థకారుణికసుశీలవిషయిణీ శరణాగతిః ఫలదాయినీ-
తత్ర రౌద్రధనుర్భంగపరశురామజయసాలభేదన సముద్రబంధనాదిభిరుక్తపరత్వప్రతిపాదనైశ్చ సా
మర్థ్యం సర్వజ్ఞత్వాదికం చోక్తం-సీతావియోగ కాలికవృత్తాంతవిశేషైః పరమకారుణికత్వం -
గుహశబరీసుగ్రీవాదిభిర్నీరంధ్రసంశ్లేషేణ సౌశీల్యం - విశ్వామిత్రాధ్వరత్రాణదండకారణ్యవాసి
మునిజనరక్షణరావణబాధితేంద్రాదిసకలదేవగణపరిపాలనైర్నిజజనపదజనానామాత్మసౌందర్యశీలాదిభిః
ప్రీతిముత్పాద్య స్వపదప్రాప్తిరూపసాక్షాదవతారప్రయోజనభూతమోక్షప్రదానైశ్చ సర్వరక్షకత్వం,
అతస్సమర్థపరమకారుణికసుశీలభగవత్ప్రపత్తే స్సకలఫలసాధనత్వేఽపి అధికారినిశేషానుష్ఠితాయాస్త
స్యాభగవత్ప్రాప్తి పూర్వకతత్కైంకర్యరూపమోక్షఏవ ముఖ్యం ఫలం-ఆనుషంగికం ఫలాంతరమితి
సుస్పష్టం - ఏవం సర్వత్ర ద్రష్టవ్యం. ౩. ఇయం చ ప్రపత్తిః పురుషకారేణ వినానఫలాయ
భవతీత్యయమర్థోఽస్మిన్ ప్రబంధే ప్రధానతయా ప్రతిపాద్యతే - 'సీతాయాశ్చరితం' మహ
దితిహ్యుక్తం, తస్యాశ్చ విశ్లేషత్రయేణ కృపాపారతంత్ర్యానన్యార్హత్వరూపపురుషకారధర్మ
ప్రతిపాదనాత్, తత్సన్నిధానేన కాకశ్శిరో లేభే తదభావాన్న రావణః - విభీషణోపి - నివేదయ
త మాం క్షిప్రం విభీషణముపస్థితమితి ఘటకముఖేనైవ రామం శరణమవృణుత-రామోప్యానయైనం
హరిశ్రేష్ఠేతి ఘటకముఖేనైవ విభీషణం విషయీచకార - ఏవం సుగ్రీవోపి రామభక్తహనుమన్ము
ఖేన రామం శరణం యయా విత్యేవం జ్ఞాతవ్యం ౪ ఏవం భూతోపాయాధికారిస్వరూపం శేషత్వం
పారతంత్ర్యం చ - తత్ర శేషత్వం లక్ష్మణాచారేణ ప్రాచీకశత్ - 'అహమస్యావరో భ్రాతా గుణై

ర్దాస్య ముపాగతః, కురుష్వమామనుచరం వైధర్మ్యం నేహ విద్యతే కృతార్థోఽహం భవిష్యామి తవ చార్థః ప్రకల్పత' ఇత్యాదినా. ౫ భరతముఖేన పారతన్త్ర్యం ప్రకటీకృతం-'విలలాప సభామధ్యే జగర్హే చ పురోహితం, రాజ్యం చాహం చ రామస్య ధర్మం వక్తు మిహార్హసీ'త్యాదినా-'సర్వాత్మనాపర్యనునీయమానో యదా న సౌమిత్రిరుపైతి యోగం, నియుజ్యమానో భువి యౌవరాజ్యే తతోఽభ్యషించద్భరతం మహాత్మే' త్యంతేన ౬ శ్రీశత్రుఘ్నవ్యాపారేణ భాగవతపారతన్త్ర్యం ప్రాచీకశత్-గచ్ఛతా మాతులకులం భరతేనతదానఘః, శత్రుఘ్నో నిత్యశత్రుఘ్నో నీతః ప్రీతిపురస్కృత' ఇత్యాదినా ౭ అస్య చాధికారిణో జ్ఞాతవ్యమర్థపంచకమత్రోచ్యతే - తధోక్తం-'ప్రాప్యస్య బ్రహ్మణో రూపం ప్రాప్తుశ్చ ప్రత్యగాత్మనః, ప్రాప్త్యుపాయం ఫలం ప్రాప్తే స్తథా ప్రాప్తివిరోధిచ వదంతి సకలా వేదా స్సేతిహాసపురాణకాః, మునయశ్చ మహాత్మానో వేదవేదాంగపారగా' ఇతి తత్ర రామప్రస్తావేన పరస్వరూపం - లక్ష్మణాదివృత్తాంతేన ప్రత్యగాత్మస్వరూపం - శరణాగతివర్ణనేనోపాయస్వరూపం - విభీషణాదికథయా భగవత్కైంకర్యరూపఫలస్వరూపం - రావణాదివృత్తాంతేన విరోధిస్వరూపం చోక్తమితి జ్ఞేయం ౮ అస్యాధికారిణ ఆకించన్యమనన్యగతిత్వం చాపేక్షితమితి వక్తుం బ్రహ్మరుద్రాదిదత్తవరస్య రావణస్య వధేన బ్రహ్మరుద్రాదిదేవతాంతరాణాం - దశరథచరితేన పితుః - కాకాది వృత్తాంతేన మాత్రాదేః విభీషణ మేఘనాదాది వృత్తాంతేన భ్రాతృపుత్రాదేశ్చారక్షకత్వోక్తిః ౯ అస్య చ భగవత్ జ్ఞానలాభ ఆచార్యమూలఇతి హనుమచ్చరితేన దర్శితం-తదేవ సుందరకాండే వక్ష్యామః ౧౦ అనేన చాధికారిణా - 'కృతకృత్యాః ప్రతీక్షంతేమృత్యుం ప్రియమివాతిథి' మిత్యుక్తరీత్యా శరీరపాతావధికాలః ప్రతీక్షణీయ ఇతి సీతాధ్యవసాయేనోచ్యతే -'శరైస్తు సంకులాం కృత్వా లంకాం పరబలార్దనః, మాం నయేద్యది కాకుత్స్థస్తత్తస్య సదృశం భవేది'తి హ్యుక్తం, లంకా నామ శరీరం-రావణకుంభకర్ణావహంకారమమకారౌ - ఇంద్రజిదాదయః కామక్రోధాదయః విభీషణో వివేకః - తత్ర రుద్ధా సీతా చేతనః - తస్య చ భగవత్ జ్ఞానం హనుమతాచార్యేణ-తాదృశ శరీరధ్వంసపూర్వకం తదంతర్నిరుద్ధచేతనోద్ధరణం భగవతైవేతి విస్తరో భవిష్యతి ౧౧ అస్య చ యావచ్ఛరీరం కర్తవ్యవిషయే రామాదివద్వర్తితవ్యం - న రావణాదివదిత్యుపదేశశ్చ యథాయోగం క్రియతే ౧౨ అస్య చ వాసయోగ్యో దేశో భగవత్సన్నిధిమాన్ దేశ ఏవేతి కోసలజనపదస్థ జనవృత్తాంతేనోక్తం ౧౩ అస్య చ కాలక్షేపోపి రామాయణేనైవ - ద్వయవివరణరూపత్వాత్ - అతఏవ రామాయణం దీర్ఘశరణాగతిరిత్యభియుక్తైరుక్తం - ద్వయమర్థానుసంధానేన సహ సదైవం వక్తేతి చ భాష్యకారః - తత్ర బాలకాండేన శ్రీమచ్ఛబ్దార్థః ఉక్తః - అయోధ్యాకాండేన నారాయణశబ్దార్థః కల్యాణగుణానాముపవర్ణనాత్ - ఆరణ్యకాండేన - తే తం సోమమివోద్యంతమిత్యాదినా దివ్యమంగళవిగ్రహవర్ణనాచ్చరణశబ్దార్థః - కిష్కింధాకాండసుందరకాండాభ్యాం శరణశబ్దార్థః - యుద్ధకాండేన ప్రపద్య ఇత్యస్యార్థః - ఉత్తరకాండేన ముక్తిఫలకీర్తనాదుత్తరఖండార్థః ౧౪ అస్య చాధికారిణస్సదాజప్యం రామాయణమేవేతి దర్శయితుం గాయత్ర్యర్థోత్ర ప్రతిపాద్యతే తథాహి - బాలకాండే వేదప్రసిద్ధ జగత్ప్రసూతిహేతుభూతభగవత్స్వరూపవర్ణనాత్తత్సవితృశబ్దార్థః - అయోధ్యాకాండ కిష్కింధాకాండయోర్గుణగణవర్ణనాద్వరేణ్య శబ్దార్థః-ఆరణ్యకాండే తేజోమయ శరీరవర్ణనాత్ భర్గశబ్దార్థః-సుందరకాండే దివ్యమంగళవిగ్రహలక్షణవర్ణనాద్దేవశబ్దార్థః - యుద్ధకాండే ధీమహిశబ్దార్థః శరణాగతేత్యుక్తేః - ఉత్తరకాండే ముక్తిఫలకీర్తనాత్తురీయపాదార్థ ఇతి ౧౫ ఏతేన చాధికారిణా చార్వాక బౌద్ధాదిదర్శనాద్యసచ్ఛాస్త్ర స్పర్శోపి నకార్య ఇతి జాబాలిలక్ష్మణవచన తత్ప్రత్యాదేశాదినా నిర్ణీయతే.౧౬ మహతామపి వ్యసనం భవతి అతస్సంసారే జిహాసా కార్యేతి వైరాగ్యసంప

సర్వాపూర్వమియం యేషామాసీత్కృత్స్నా వసుంధరా,
ప్రజాపతి ముపాదాయ నృపాణాం జయశాలినాం ౧

త్రయేనాగపాశబ్రహ్మాస్త్రబంధసీతాపహరణరాజ్యభ్రంశాదినా వ్యక్తముక్తం - విస్తరస్తు తత్ర తత్ర ప్రదర్శయిష్యతే - దిఙ్మాత్ర మత్ర ప్రదర్శితం ౧౭ లోకవ్యవహారాయ చతుష్షష్టికళార్థోపి సంగ్రహేణాత్ర ప్రతిపాద్యతే - యదిహాస్తి తదన్యత్ర యన్నేహాస్తి న తత్ క్వచిదితి న్యాయాత్, తథాహి - ప్రతిపాదితయా దిశా వేదార్థో దర్శితః - హనుమద్వచనశ్లాఘాయాం-అనయా చిత్రయా వాచా త్రిస్థానవ్యంజనస్థయేత్యాదౌ శిక్షార్థః - అశ్వమేధాదిప్రకరణే కల్పసూత్రార్థః - 'నూనం వ్యాకరణం కృత్స్నమనేన బహుధాశ్రుత' మిత్యాదౌ వ్యాకరణార్థః - ఏవమన్యత్ సర్వమత్ర సూక్ష్మబుద్ధ్యా జ్ఞాతవ్యం - ఏవమేతేఽష్టాదశార్థా ఆచార్యోపదిష్టాః. ౧౮. తత్ర ప్రథమం రావణనిబర్హణఫలాం గీర్వాణగణశరణాగతిం దర్శయితుం పీఠికామారచయతి వాజిమేధపర్యంతవృత్తాంతేన - అగ్నిపురుషోత్థానమారభ్య రావణవధపర్యంతో వృత్తాంత స్తత్ఫలం - ఉత్తరకాండే స్వావతారప్రయోజనం ధర్మస్థాపనం - ముక్తిప్రదానం చ 'వక్తవ్యమన్యత్తాత్పర్యం తత్ర తత్రాభిధీయతే, సంతోఽత్యుక్తమనుక్తం చ సమాధాతుమిహార్హథ నమశ్శరారిగురవే నమో వల్మీకజన్మనే. నమో నారాయణాయేదం నమో రామాయ విష్ణవే' ఇత్థం సంక్షేపేణ - ఆచార్యవాన్ పురుషో వేద, ఆచార్యాద్ధైవ విద్యా విదితా సాధిష్ఠం ప్రాపదితి శ్రుత్యుక్తరీత్యా ఆచార్యాదేవ విద్యాప్రాప్త్యైకత్వము మర్థమభివ్యంజయన్ - స్వేన నారదాద్విదితమర్థం ప్రాచీకశత్-అథ సర్గత్రయేణ ఆచార్య ప్రసాదకార్యం సర్వవస్తుసాక్షాత్కార స్తద్విషయప్రబంధనిర్మాణచాతుర్యం చాభిహితం.

అథ పరమకారుణికో భగవాన్ వాల్మీకిః రామాయణాఖ్యం కావ్యమారభమాణః ప్రారీప్సితప్రబంధస్య నిర్విఘ్నపరిసమాప్త్యర్థం ప్రచయగమనార్థం చ - 'ఆశీర్నమస్క్రియావస్తు నిర్దేశోవాపి తన్ముఖ' మిత్యుక్తరీత్యా కావ్యముఖత్వేనాదౌ కర్తవ్యం వస్తునిర్దేశం కుర్వన్నర్థాద్విషయప్రయోజనే చ దర్శయన్ కర్తవ్యం ప్రతిజానానస్తత్పరిగ్రహమర్థయతే - సర్వాపూర్వమిత్యాది శ్లోకచతుష్టయేన - సర్వేతి కృత్స్నా సప్తద్వీపాత్మికా - ఇయం వసుంధరా భూమిః - జయేన శాలంతే భాసంత ఇతి జయశాలినః తేషాం - శసయోరభేదేన వ్యవహారః - యేషాం నృపాణాం ప్రజాపతిం మనుం - 'మనుః ప్రజాపతిః పూర్వమిక్ష్వాకుస్తు మనోస్సుత' ఇతి వక్ష్యమాణత్వాత్ - ఉపాదాయ ఆరభ్య సర్వాపూర్వం - సర్వేషామితరేషాం రాజ్ఞామపూర్వం దుర్లభం యథా భవతి తథా ఆసీత్ స్వమాసీదిత్యర్థః ౧ జయశాలిత్వం కుత్రచి దుదాహృత్య దర్శయతి

ఏవం సర్గచతుష్టయేన ఉపోద్ఘాతముక్త్వా 'ఆశీర్నమస్క్రియావస్తు నిర్దేశో వాపి తన్ముఖ' మిత్యాలంకారికోక్తేః కావ్యముఖే క్రియమాణం వస్తు నిర్దిశతి సర్వాపూర్వమితి ఇయం కృత్స్నావసుంధరా ప్రజాపతిం వైవస్వతమనుముపాదాయ ఆరభ్య-యేషాం నృపాణామధీనా పూర్వమాసీత్-అవిద్యమానః పూర్వో యస్మాదపూర్వం సర్వేషాం రాజ్ఞామపూర్వం ప్రథమమితి యావత్ - క్రియావిశేషణమేతత్. *తి జయశాలినాం జయేన శోభావతాం నృపాణాం - సర్వాపూర్వం ఐహికాముష్మికసర్వాపూర్వసాధనం - యథా భవతి తథా ఆసీత్ - సర్వాపూర్వశబ్దోప్యుపాదేయపరో నియతనపుంసకలింగ ఇతి కేచిత్. మునిభావప్రకాశికా యేషామిక్ష్వాకువంశ్యానాం నృపాణాం - కృత్స్నా ఇయం వసుంధరా - సర్వాపూర్వం యథా భవతి తథా ఆసీత్ - సర్వేషు ఇక్ష్వాకువంశ్యేషు రాజసు అపూర్వం నూతనం యథా తథా ఆసీత్ తత్ర సమ్మతిః - 'మనుప్రభృతిభిర్మాన్యైర్భుక్తా యద్యపి రాజభిః, తథాప్యనన్యపూర్వేవ తస్మిన్నాసీద్వసుంధరే'తి ౧, యేషామి

యేషాం స సగరో నామ సాగరో యేన ఖానితః,
షష్టిః పుత్రసహస్రాణి యం యాంతం పర్యవారయన్ ౨
ఇక్ష్వాకూణామిదం తేషాం రాజ్ఞాం వంశే మహాత్మనాం,
మహదుత్పన్నమాఖ్యానం రామాయణమితి శ్రుతమ్ 3
తదిదం వర్తయిష్యామి సర్వం నిఖిలమాదితః,

యేషామితి యేషాం నృపాణాం మధ్యే సః ప్రసిద్ధస్సగరః - ప్రసిద్ధిమేవాహ - సాగరః సముద్రః స్వనామాంకితో యేన సగరేణ ఖానితః షష్ట్యా పుత్రసహస్రైరవదారితః - నామప్రసిద్ధౌ - కించ యాంతం దండయాత్రయా గచ్ఛంతం యం - షష్టిః పుత్రసహస్రాణి పర్యవారయన్ పరితో గచ్ఛన్ - ఇక్ష్వాకుప్రభృతిషు విద్యమానేషు సగరమాత్రకీర్తనం తేనాఖిలాయా భూమేః పునరుద్ధృతత్వాత్ - షష్టిరితి పఙ్క్తిసూత్రే నిపాతితః - అత ఏకవచనస్యాపి బహువచనవిశేషణత్వం ౨. ఇక్ష్వాకూణామితి మహాత్మనాం మహాప్రభావానాం - ఇక్ష్వాకూణాం ఇక్ష్వాకువంశ్యానాం తద్రాజస్యబహుషు తేనైవాస్త్రియామితి తద్రాజప్రత్యయస్య బహ్వర్థత్వాల్లుక్ - తేషాం రాజ్ఞాం వంశే వంశ్యే రామే విషయే-రామాయణమితి శ్రుతం ప్రసిద్ధం-మహత్ పూజనీయం - ఇదమాఖ్యానం కథాప్రబంధ ఉత్పన్నం - బ్రహ్మణః ప్రసాదాదితి శేషః-తత్ర నిమిత్తమాత్రమహమితి వినయోక్తిః - అత్ర వర్ణనీయస్య నాయకస్య సర్వాపూర్వమిత్యనేన మహాభాగ్యత్వం నామ గుణ ఉక్తః - యేషామిత్యాది శ్లోకద్వయేన మహాకులీనత్వం. 3 బ్రహ్మప్రసాదాదేవోత్పన్నత్వే తవ కిం కృత్యం తత్రాహ తదితి తత్ బ్రహ్మప్రసాదోత్పన్నం ఇదం రామాయణం వర్తయిష్యామి ప్రవర్తయిష్యామి-ధర్మకామార్థసహితం - తత్ప్రతిపాదకం తత్ఫలకం వా - సర్వం రామాయణం-ఆదితః తదవతారదేశాత్ - ప్రభృతి - నిఖిలం అన్యూనం యథా భవతి తథా అనసూయయా అసూయాభిన్నయా-శ్రద్ధయేత్యర్థః - శ్రోతవ్యం న తు స్వయం లిఖితపాఠత్వేన నిరీక్షితవ్యం - బ్రహ్మణ ఏవోత్పన్నమిదం - మమ తు తత్ప్రవర్తన ఏవాధికారః - అతః ప్రేక్షావద్భిరత్రాసూయా న కర్తవ్యా కింతు

తి కించ-యేషాం రాజ్ఞాం మధ్యే-సగరో నామ జాత ఇత్యధ్యాహారేణ యోజనా-'సాగరో యేన ఖానిత' ఇతి సముద్రస్య సాగరశబ్ద ప్రవృత్తిరపి యదధీనేతి భావః-యాంతం దిగ్విజయార్థం గచ్ఛంతం - యం సగరం షష్టిః పుత్రసహస్రాణి పర్యవరయన్ - తేషామిక్ష్వాకూణాం వంశే రామాయణమితి మహదాఖ్యానముత్పన్నమితి యోజనా - రామమయతి జ్ఞాపయతీతి రామాయణం - అయపయగతౌ - సర్వే గత్యర్థాః జ్ఞానార్థాః * తి షష్టిగుణితాని పుత్రసహస్రాణి షష్టిపుత్రసహస్రాణి - క్వచిత్తు షష్టిరితి పృథక్పదపాఠః - అనేన తదుద్ధారార్థం తద్వంశ్యేన జగత్పవిత్రీకరణసమర్థా గంగా యద్వంశేఽవతారితేతి వ్యజ్యతే - తేన చాతిశయితం తద్వంశమాహాత్మ్యం సూచితం తేషామిక్ష్వాకూణాం వంశే వంశవిషయే రామాయణమితి నామ్నా ప్రసిద్ధం మహదాఖ్యానముత్పన్నమితి యోజనా - ఇక్ష్వాక్వపత్యేషు ఇక్ష్వాకుత్వారోపాదిక్ష్వాకూణామిత్యుక్తిః 3 తదిదమితి ధర్మకామార్థసహితం ధర్మకామార్థప్రతిపాదకం - ఇదం త్వవాంతరఫలాభిప్రాయేణోక్తం - వస్తుతో మోక్ష ఏవ పరమ ఫలం - సర్వం నిఖిలం కావ్యం ప్రతిపాద్యార్థేషు ఏకార్థానుక్తావపి సర్వశబ్దప్రయోగసంభవాత్ నిఖిలమిత్యుక్తం - వర్తయిష్యామి - శ్రోతవ్యమితి తవ్యప్రత్యయేన రామాయణస్య శ్రవణవిధిః - శ్రూయమాణత్వేనాశ్రవణే ప్రత్యవాయసంభవాత్ - ధర్మకామార్థ సహితం ధర్మకామార్థప్రదమిత్యనేనాస్యైవ సర్వపురుషార్థసాధనత్వాచ్చా

ధర్మకామార్థసహితం శ్రోతవ్యమనసూయయా ౪
కోసలో నామ ముదితః స్ఫీతో జనపదో మహాన్,
నివిష్టస్సరయూతీరే ప్రభూతధనధాన్యవాన్ ౫
అయోధ్యా నామ నగరీ తత్రాసీల్లోకవిశ్రుతా,
మనునా మానవేన్ద్రేణ యా పురీ నిర్మితా స్వయమ్ ౬
ఆయతా దశ చ ద్వే చ యోజనాని మహాపురీ,
శ్రీమతీ త్రీణి విస్తీర్ణా సువిభక్తమహాపథా ౭
రాజమార్గేణ మహతా సువిభక్తేన శోభితా,

భక్త్యైవ శ్రోతవ్యమితి భావః - అత్ర తేషాం వంశ ఇత్యనేన విషయ ఉక్తః - ధర్మకామార్థ సహిత మిత్యనేన ప్రయోజనముక్తం - అనసూయయేత్యనేనానసూయవోఽధికారిణః - కార్యం కారణ భావస్సంబంధ ఇత్యాదిబోధ్యం - అత్ర మోక్షస్యాపి ప్రయోజనత్వం సిద్ధం స్వాపావైః ప్రముచ్యత ఇత్యుక్తత్వాత్ ౪ అథ రామచరిత్రం ప్రతిజ్ఞాతం వక్తుం తదవతరణయోగ్యదేశవైభవం దర్శయతి కోసల ఇతి ముదితః సంతుష్టజనః - మంచాః క్రోశంతీతివల్లక్షణా - స్ఫీతః సమృద్ధః-స్ఫాయః స్ఫినిష్ఠాయామితి స్ఫీభావః-ప్రభూతాని బహూని చ తాని ధనధాన్యాని చ తద్వాన్ కర్మధారయాదపి మత్వర్థీయో దృష్టః-యథా - 'శోకప్రీతిచకోరపారణ పటుజ్యోతిష్మతీ లోచనే' ఇత్యాది ప్రభూత ధనశ్చాసౌ ధాన్యవాంశ్చేతి కర్మధారయో వా-అత్ర ధనధాన్యసమృద్ధేరుక్తత్వాత్-స్ఫీతఇతి జనసమృద్ధిరుచ్యతే-కోసలో నామ కోసలఇతి ప్రసిద్ధః - మహాన్ విస్తీర్ణః - జనపదః దేశః - 'నీవృజ్జనపదో దేశవిషయౌ'ఇత్యమరః - సరయూతీరే సరయూనామకనద్యా ఉభయతీరే - నివిష్టః స్థితః ౫ తత్రావతారయోగ్యనగరం వర్ణయతి అయోధ్యేతి - శ్లోకత్రయమేకం వాక్యం అయోధ్యేతి నగరీ-తత్ర కోసలే - ఆసీత్ అస్తి - లకారవ్యత్యయః - లోకే విశ్రుతా ప్రసిద్ధా - యా పురీ - మానవానాం మనుష్యాణాం ఇన్ద్రేణ స్వామినా- మనునా స్వయం స్వసంకల్పేన నిర్మితా నామ ఆయతేతి దశ చ ద్వే చ యోజనాని ద్వాదశయోజనాని-అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా-ఆయతా దీర్ఘా-మండల ప్రమాణమిదం - మహాపురీమూలనగరం - ఉపనగరసాహిత్యేత్వనేకయోజనాస్తీతి భావః - శ్రీమతీ కాంతిమతీ - త్రీణి యోజనాని విస్తీర్ణా యోజనత్రయవైపుల్యవతీ - సువిభక్తాః ఉభయ పార్శ్వవృక్షావలీమత్తయా క్లృప్తాః మహాపథాః నానాజనపదగామిమార్గాః యస్యాస్సా - రాజ మార్గేణేతి మహతా ఆనగరాంతేన - సువిభక్తేన ఋజుతయా క్లృప్తేన - ముక్తపుష్పావకీర్ణేన ముక్తైః అసూత్రగ్రథితైః పుష్పైః అవకీర్ణేన - నిత్యశః సర్వకాలేపి - సప్తమ్యర్థే శస్ప్రత్యయః-జలసిక్తేన-

---

న్యత్సర్వం పరిత్యజ్యైదమేవాత్యాదరేణ శ్రోతవ్యమితి తాత్పర్యం - అనసూయయా అసూయామకుర్వతా అనేన శ్రీరామాయణశ్రవణే అసూయారాహిత్య మాత్రమేవ అధికారివిశేషణమిత్యుక్తం భవతి ౪ కోసల ఇతి పరమధార్మికేక్ష్వాకువంశరాజ్యపరిపాలనేన ప్రభూతధనధాన్యవాన్ - అతఏవ స్ఫీతః పుష్టః - ముదితః తుష్టః-సరయూతీరే నివిష్టః స్థితః - జనపదో దేశోఽస్తీతి శేషః. ౫. అయోధ్యేత్యాదిశ్లోకత్రయమేకం వాక్యం తత్ర సరయూతీరే ఆయతా దశ చ ద్వే చ ద్వాదశయోజనాయతేతి యావత్ - పురీమావాసయామాస వాసం కృతవాన్. ౬ తి. తత్ర కోసలజనపదే - అయోధ్యానామ నగరీ అస్తి - యా మనునా స్వయం నిర్మితా ఆసీత్-పురీ సప్తపుర్యంతర్గతా ఆయతాసరయూతీరోపశ్లేషేణ ద్వాదశయోజనదీర్ఘా - త్రీణి యోజనానీతి శేషః-విస్తీర్ణా తిర్యగ్విస్తా

ముక్తపుష్పావకీర్ణేన జలసిక్తేన నిత్యశః ౮
తాం తు రాజా దశరథో మహారాష్ట్రవివర్ధనః,
పురీమావాసయామాస దివం దేవపతిర్యథా ౯
కవాటతోరణవతీం సువిభక్తాంతరాపణాం,
సర్వయంత్రాయుధవతీ ముపేతాం సర్వశిల్పిభిః ౧౦
సూతమాగధసంబాధాం శ్రీమతీమతులప్రభాం,
ఉచ్చాట్టాలధ్వజవతీం శతఘ్నీశతసంకులాం ౧౧
వధూనాటకసంఘైశ్చ సంయుక్తాం సర్వతః పురీం,

వర్షాసు స్వత ఏవ అన్యదా మనుష్యైః రాజమార్గేణ రాజగృహద్వారాత్ ప్రవృత్తేన మార్గేణ శోభితా ౮ అస నగర్యా మహారాజాధిష్ఠితత్వరూపం గుణమాహ తాంత్వితి మహచ్చ తత్ రాష్ట్రం చ మహారాష్ట్రం-ఆన్మహతఇత్యాత్వం - తద్వివర్ధయతి ధర్మేణ పాలయతీతి మహారాష్ట్రవివర్ధనః కర్తరి ల్యుట్-మహాంశ్చాసౌ రాష్ట్రవివర్ధనశ్చేతి వా - పూర్వరాజభ్యోఽధిక ఇత్యర్థః-దశరథాఖ్యో రాజా దివం స్వర్గం అమరావతీం దేవపతిర్యథా ఇంద్రఇవ-తాం పురీం - తు పూర్వనృపవైలక్షణ్యేన - ఆవాసయామాస స్థాపయామాస - హేతుమతి చేతి ణిచ్. ౯ వైలక్షణ్యమేవ దర్శయ న్నయోధ్యాం వర్ణయతి - సర్గశేషేణ - కవాటేతి తోరణో బహిర్ద్వారాలంకారదారుబంధః - ప్రశస్తకవాట తోరణయుక్తాం - ప్రశంసాయాం మతుప్ - సువిభక్తం పరస్పరాసంశ్లిష్టం అంతరం మధ్యప్రదేశో యేషాం తాదృశాః ఆపణాః నిషద్యాః యస్యాం సా తాం-'ఆపణస్తునిషద్యాయా' మిత్యమరః సర్వాణి సర్వవిధాని యంత్రాణి శిలాక్షేపణీప్రభృతీని - ఆయుధాని బాణాదయః - లోకే యాని యాని యంత్రాయుధాని సంతి తద్వతీమిత్యర్థః - శిల్పిభిః చిత్రకారప్రభృతిభిః ఉపేతాం సంయుక్తాం ౧౦ సూతమాగధసంబాధామితి సూతాః వందినః - 'సూతో నాతక్షి సారథా, క్షత్త్రాద్విప్రాసుతే వ్యాసశిష్యే పారదవందినో' రితి భాస్కరః, మాగధాః రాజప్రబోధకాః - మాగధస్స్యాద్వాగ్మీ రాజ ప్రబోధక ఇతి యాదవః తైస్సంబాధాం నిరంతరాం - శ్రీమతీం ధనదాన్య సమృద్ధిమతీం - అతులప్రభాం నిరుపమకాంతిం-అట్టాట్టాలశబ్దాపర్యాయా - 'స్యాదట్టః క్షౌమమస్త్రియా' మిత్యమరః-మండపోపరినిర్మితగృహాణీత్యర్థః - ఉన్నతైరట్టాలధ్వజైర్యుతాం - శతఘ్నీ - ప్రాకారస్థయంత్రవిశేషః - 'శతఘ్నీ తు చతుస్తాలా లోహకంటకసంచితే'తి యాదవః, శతశబ్దోఽనంతవచనః - 'శతం సహస్రమయుతం సర్వమానంత్యవాచక'మిత్యుక్తేః, అనేకశతఘ్నీసంవృతాం ౧౧ వధూనాటకసంఘైరితి సర్వతః పురీమితి ఉభసర్వతసోరితి ద్వితీయా - సర్వత్ర పుర్యాం వధూనాం యే నాటకాః నర్తయితారః తత్సంఘైస్సంయుక్తాం-ఆమ్ర

రవతీ-మహాపథో బహిర్మార్గః రాజమార్గః సర్వాపణశోభితో రాజద్వారాత్పురః ప్రవృత్తః - ముక్తపుష్పాణి వికసితపుష్పాణి * ౮. * తి. తామితి ఆవాసయామాస పూర్వాధిలోకవసతిమతీం చకార - ధర్మన్యాయబలేన పోషణాత్ * ౯ * తి సర్వయంత్రాయుధవతీం ప్రాకారోపరీతి శేషః - ఉషితాం కృతవాసాం. ౧౦ సూతేతి సూతమాగధసంబాధాం సూతాః స్తోత్రపారకాః మాగధాః వంశశంసకాః - శతఘ్నీనామ - ప్రాకారసంరక్షణార్థం నిర్మితో యంత్ర విశేషః తి శతఘ్న్యో నామ ప్రాకారసంరక్షణార్థమయోభారనిర్మితాః ప్రాకారోపరిస్థాపితా ఆయుధవిశేషాః. ౧౧ వధ్వితి వధూనాటకసంఘైశ్చ- నాటయంతీతి నాటకాః నర్తకాః వధూనాం నాటకా

ఉద్యానామ్రవణోపేతాం మహతీం సాలమేఖలాం ౧౨
దుర్గగంభీరపరిఘాం దుర్గామన్యైర్దురాసదాం,
వాజివారణసంపూర్ణాం గోభిరుష్ట్రైః ఖరైస్తథా ౧౩
సామంతరాజసంఘైశ్చ బలికర్మభిరావృతాం,
నానాదేశనివాసైశ్చ వణిగ్భిరుపశోభితాం ౧౪
ప్రాసాదై రత్నవికృతైః పర్వతైరుపశోభితాం,
కూటాగారైశ్చ సంపూర్ణామింద్రస్యేవామరావతీం ౧౫
చిత్రామష్టాపదాకారాం వరనారీగణైర్యుతాం,
సర్వరత్నసమాకీర్ణాం విమానగృహశోభితాం ౧౬

ణాం చూతానాం వనం ఆమ్రవణం-ప్రనిరంతరిత్యాదినా ణత్వం-ఆహితాగ్న్యాదిత్వాత్ పరనిపాతః - ఆమ్రవణరూపోద్యానోపేతాం శాలః ప్రాకారః - మేఖలా మేఖలావదావరణభూతా యస్యాస్తాం-'ప్రాకారో వరణస్సాల'ఇత్యమరః, మహతీమితి సాలద్వారా నగరవిశేషణం ౧౨ దుర్గేతి అత్ర దుర్గశబ్దేన విశాలతోచ్యతే-విశాలాగాధపరిఘాం-దుర్గాం స్థలదుర్గభూతాం-అతఏవాన్యైశ్శత్రుభిర్దురాసదాం దురాక్రమాం - వాజిభిర్వారణైశ్చ సంపన్నాం సమృద్ధాం - గోభిరుష్ట్రైఃఖరైః ఖరవిశేషైశ్చతథాసంపన్నామిత్యర్థః ౧౩ సామంతరాజసంఘైరితి సమంతాత్ భవాస్సామంతాః 'సామంతారాజ్యసంధిస్థా'ఇతివైజయంతీ, తాదృశరాజసంఘైః - కీదృశైః బలికర్మభిః - బలిః కరః- 'భాగధేయఃకరోబలి'రిత్యమరః,బలిశబ్దేన బలిప్రదానముచ్యతే-తత్కర్మయేషాంతైః నానాదేశనివాసైః క్రయవిక్రయార్థమాగతైః-వణిగ్భిశ్చోపశోభితాం ౧౪.ప్రాసాదైరితి రత్నవికృతైః రత్నైః విశేషేణకృతైః - ప్రాసాదైః రాజగృహైః - పర్వతైఃక్రీడాపర్వతైః-కూటాగారైః వలభిభిః - కూటాగారంతువలభి'రిత్యమరః సంపూర్ణాం అతఏవ ఇంద్రస్యేవామరావతీం - ఇంద్రపాలితామమరావతీమివస్థితామిత్యర్థః ౧౫ చిత్రామితి చిత్రాంనానారాజగృహవతీం-అష్టాపదాని స్థానాని యస్యతత్ అష్టాపదం - అష్టనస్సంజ్ఞాయామితిదీర్ఘః - 'అష్టాపదంశారిఫల'మిత్యమరః తదాకారాం తత్సదృశసంస్థానామిత్యర్థః - మధ్యేరాజగృహం చతుర్దిక్షురాజవీధయః - తన్మధ్యేష్వవకాశాశ్చేత్యేవంవిధసంస్థానామిత్యర్థః - వరనారీగణైః సుందరస్త్రీగణైః యుతాం సంయుక్తాం - సర్వరత్నైస్సమాకీర్ణాం వ్యాప్తాం - తాని తు-'గారుత్మతం మరకతమశ్మగర్భోహరిన్మణిః, శోణరత్నం రోహితకం పద్మరాగోరుణోపలః. విద్రుమోనా ప్రవాళోస్త్రీవజ్రోస్త్రీహీరకఃపుమాన్, ఇంద్రనీలం మహానీలం వైడూర్యం వాలవాయజం కురువిందాస్తు కల్మాషరత్నభేదాస్తుమౌక్తికం, మాణిక్యంపౌష్యకంశంఖ'ఇత్యాది

నాంసంఘైశ్చ - ఉద్యానామ్రవణోపేతాం క్రీడార్థమసాధారణత్వేన నిర్మితాన్యుద్యానాని ఆమ్రవణానితు సర్వజనోపభోగ్యత్వేన కల్పితాని - సాలమేఖలాంప్రాకారమేఖలాం ౧౨ దుర్గేతి. దుర్గగంభీర పరిఘాం దుర్గా గంభీరాపరిఘా యస్యాంతాం అతఏవదుర్గాం ౧౩. సామంతేతి బలికర్మభిరితి సామంతరాజసంఘవిశేషణం - బలికర్మభిః బలిప్రదైరిత్యః ౧౪ ప్రాసాదైరితి రత్నవికృతైః రత్ననిర్మితైః కూటాగారైః కూటాఖ్యైరగారైః ౧౫ చిత్రామితి అష్టాపదాకారాం ద్యూతఫలకాకారాం స్వర్ణాకారాం వా - విమానగృహశోభితాం విమానతుల్యైర్గృహైరుపశోభితాం * తి. అష్టాపదంసువర్ణం తజ్జలేన కృత ఆకారోఽలంకారోయస్యా ఇత్యేకే-ద్యూతఫలకాకారామిత్యన్యే-విమానగృహం

గృహగాఢామవిచ్ఛిద్రాం సమభూమౌ నివేశితాం,
శాలితండులసంపూర్ణా మిక్షుకాండరసోదకాం ౧౭
దుందుభీభి ర్మృదంగైశ్చ వీణాభిః పణవై స్తథా,
నాదితాం భృశ మత్యర్థం పృథివ్యాం తామనుత్తమాం ౧౮
విమానమివ సిద్ధానాం తపసాధిగతం దివి,
సునివేశితవేశ్మాంతాం నరోత్తమసమావృతాం ౧౯
యేచ బాణై ర్నవిధ్యంతి వివిక్త మపరాపరం,
శబ్దవేధ్యం చ వితతం లఘుహస్తా విశారదాః ౨౦
సింహవ్యాఘ్రవరాహాణాం మత్తానాం నర్దతాం వనే,

నిఘంటుపర్యాయోక్తాని విమానాఖ్యగృహైశ్శోభితాం-'విమానోస్త్రీ దేవయానే సార్వభౌమిక సద్మనీ' తిభాస్కరః ౧౬. గృహగాఢామితి గృహైఃకుటుంబిగృహైర్గాఢాంనిబిడాం - అవిచ్ఛిద్రాం నిర్దూషణాం-'ఛిద్రం రంధ్రే దూషణేపి' తిభాస్కరః సమభూమౌ అనిమ్నోన్నత ప్రదేశే-నివేశితాం నిర్మితాం-శాలయః శ్వేతతండులాః వ్రీహయః-'శాలయశ్శ్వేతతండులా' ఇతి వైజయంతీ తేషాంతండులై స్సంపూర్ణాం ఇక్షుకాండస్య ఇక్షుదండస్యయో రసస్తత్తుల్యముదకంయస్యాంతాం ౧౭. దుందుభీభిరితి దుందుభీభిః భేరీభిః-ఈకారాంతత్వమార్షం - మృత్ అంగం యేషాంతైః పణవైః మర్దళైః - తథేతిసముచ్చయే-భృశం నాదితాం పృథివ్యాం అత్యర్థం అనుత్తమాం శ్రేష్ఠాం-తాం ప్రసిద్ధాం ౧౮. విమానమితి సిద్ధానాం తపస్సిద్ధానాం పురుషాణాం దివి స్వర్గేతపసా అధిగతం లబ్ధం విమానమివ దేవయానసమూహమివ స్థితాం - జాతావేకవచనం-సునివేశితాః సుష్ఠునిర్మితాః-వేశ్మాంతాః గృహప్రాంతాః యస్యాంసా - సర్వతస్సమ్యక్ నిర్మితగృహామిత్యర్థః-నరోత్తమైః విద్వద్భిస్సమావృతాం ౧౯ యఇతి శ్లోకత్రయమేకాన్వయం. లఘుహస్తాః శిక్షితాస్త్రాః - 'లఘుహస్తస్సుహస్తశ్చ కృతాస్త్రఃకృతపుంఖక' ఇతివైజయంతీ విశారదాః సమర్థాః ఉపాయజ్ఞాఇతియావత్-తథాభూతాఅపియే రాజానః - వివిక్తం విజనం అసహాయమితియావత్-'వివిక్తౌపూతవిజనా'విత్యమరః అపరాపరం అవిద్యమానపరాపరం - పరేపిత్రాదయః - అపరే పుత్రాదయః తైర్హీనం - వంశస్యైకతంతుమితియావత్-శబ్దవేధ్యం శబ్దేన లక్ష్యేణ వేద్యం-ఏతేన ప్రచ్ఛన్నవేధనముపలక్ష్యతే-వితతం పలాయితం చ-బాణైశ్చ న విధ్యంతి - నప్రహరంతి - కింపునర్యంత్రాదిభిరితి భావః సింహేతి మత్తానాంవనే

సప్తభూమిగృహం - 'విమానోస్త్రీదేవయానే సప్తభూమికసద్మనీ'తినిఘంటుః ౧౬ గృహేతి. గృహగాఢాం గాఢగృహాంఅవిచ్ఛిద్రాం నిరంతరాం ఇక్షుకాండరసోదకాం ఇక్షుకాండరససదృశోదకాం ౧౭ దుందుభీభిరితి భృశం నాదితాం అత్యర్థమనుత్తమామితి భృశాత్యర్థశబ్దయో స్సంబంధః. ౧౮ విమానమితి సునివేశితవేశ్మాంతాం సుష్ఠునివేశితాః వేశ్మానామంతాః ప్రదేశాః యస్యాం తాం ౧౯ యేచబాణైరిత్యాది. వివిక్తం సహాయరహితం-అపరాపరం పరే పిత్రాదయః అపరే పుత్రాదయః తైర్హీనం వంశస్యైకతంతు మితి యావత్ -శబ్దవేధ్యం శబ్దేన జ్ఞాత్వా వేద్ధుం యోగ్యం అనేన ప్రచ్ఛన్నవేధనముపలక్ష్యతే - అపరస్పరదర్శిన ఏవ విధ్యంతీత్యర్థః - వితతం భీత్యాసమూహాత్పలాయితం - లఘుహస్తాః శీఘ్రవేధినః-యే వివిక్తాదీన్ బాణై ర్నవిధ్యంతి తై ర్మహారథై రభిపూర్ణామిత్యుత్తరత్ర సంబంధః - బలాత్ కాయబలాత్ - బాహుబలై రస్త్రశిక్షాలబ్ధ భుజబలైః మునిభావప్రకాశికా. యఇతి. యే అయోధ్యావాసినశ్శూరాః - బాణై ర్వివిక్త మేకాంతస్థం - పూతమితివా. ని. 'వివిక్తౌ

హంతారో నిశితైశ్శస్త్రై ర్బలాద్బాహుబలాదపి ౨౧
తాదృశానాం సహస్రైస్తా మభిపూర్ణాం మహారథైః,
పురీ మావాసయామాస రాజా దశరథ స్తదా ౨౨
తామగ్నిమద్భి ర్గుణవద్భిరావృతాం ద్విజోత్తమై ర్వేదషడంగపారగైః,
సహస్రదై స్సత్యరతై ర్మహాత్మభి ర్మహర్షికల్పైః ఋషిభిశ్చ కేవలైః ౨౩

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - పంచమస్సర్గః

స్వదేశే - నర్దతాం గర్వేణగర్జతాం - సింహవ్యాఘ్రవరాహాణాంబలాత్ మనోబలేన - బాహుబలై రపిసహకారిభిః - నిశితైః తీక్ష్ణైః - శస్త్రైః ఆయుధైః కరణైః - హంతారః 'శస్త్రమాయుధలోహయో' రిత్యమరః తాదృశానామిత మహారథైః-'ఆత్మానంసారథించాశ్వాన్ రక్షన్ యుధ్యేతయోనరః, సమహారథసంజ్ఞస్స్యా' దిత్యుక్తలక్షణైః - తాదృశానాం తేషాం సహస్రైః అభిపూర్ణాం-తాం తథాత్వేనప్రసిద్ధాం - పురీం ఆవాసయామాస ౨౨ తామితి అగ్నిమద్భిః - ఆహితాగ్నిభిః - గుణవద్భిః శమదమాదిగుణవద్భిః-వేదానాం షడంగానాంచ పారంఅంతం అధ్యయనేన గచ్ఛంతీతి తథా అంతాత్యంతేత్యాదినా డప్రత్యయః-సహస్రదైః బహుప్రదైః సత్యేసత్యవచనే రతైఃనిరతైః మహాత్మభిః మహామతిభిః - కేవలైః ఋషిభిరపి - మహర్షికల్పైః - వసిష్ఠాదిమహర్షితుల్యైః - ఈషదసమాప్తౌ కల్పప్ ప్రత్యయః - ద్విజోత్తమై రావృతాం తామావాసయామాసేత్యనుషజ్యతే - అత్రవంశస్థవృత్తేప్రథమచరణే జగణాభావేనోపజాతివృత్తమితిబోధ్యం-ఆచార్యాః ప్రాహుః - 'తమేతం వేదానువచనేన - బ్రాహ్మణావివిదిషంతి యజ్ఞేనదానేన తపసా నాశకేనే'తి శ్రుతిరనేనోపబృంహ్యతే - ద్విజోత్తమైః అష్టవర్షం బ్రాహ్మణముపనయీతేత్యుక్తరీత్యా కృతోపనయనైః - వేదషడంగపారగైః అధీత సాంగసశిరస్కవేదైః - అగ్నిమద్భిః అనుష్ఠితయజ్ఞైః - సహస్రదైః యథాశక్తి బ్రాహ్మణసాత్కృతద్రవ్యైః - మహాత్మభిః మహాయత్నైః కృతతపస్కైరిత్యర్థః - గుణవద్భిః - శమదమాద్యుపేతైః - 'శాంతోదాంతః ఉపరత స్తితిక్షుస్సమాహితోభూ త్వే'త్యుక్తశమదమాదిమద్భిః సత్యరతైః సత్యస్య సత్యమిత్యుక్తే బ్రహ్మణి భక్తిరూపాపన్నజ్ఞానవద్భిః - కేవలైః తస్మాద్బ్రాహ్మణః పాండిత్యంనిర్విద్యబాల్యేనతిష్ఠాసేదిత్యుక్తరీత్యా ఒనావిష్కృతస్వరూపైః - ఋషిభిః 'బాల్యంచపాండిత్యంచనిర్విద్యాథముని' రిత్యుక్తస్వరూపైః - మహర్షికల్పైః-యత్రఋషయః ప్రథమజాయే పురాణాఇత్యుక్తరీత్యాసూరిసదృశైః - ఆవృతాంఅవతరిష్యతిభగవానత్రేతిసమాగమ్య సంసేవితాం - తామావాసయామాస - యద్వా - హేకేవల పరిశుద్ధచిత్త - ఐః - త్వమపి వాసాయ గచ్ఛేతికవిరాహ - తముపగతేతివత్ ౨౩ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - పంచమస్సర్గః

పూత విజనా' విత్యమరః-పరశ్చ అపరశ్చ పరాపరౌ తౌనవిద్యేతే యస్యసతథోక్తః తం వంశస్యైకాకితయా స్థితం పితృభ్రాతృ పుత్రాదిరహితమిత్యర్థః - శబ్దవేధ్యమేతేన ప్రచ్ఛన్నవేధన ముపలక్ష్యతే-అపరస్పరదర్శిన ఏవ విధ్యంతీత్యర్థః-వితతం విప్రకీర్ణం జనం-లఘుహస్తాః శీఘ్రవేదినః విశారదాః సమర్థాః ౨౨ తామితి అగ్నిమద్భిరాహితాగ్నిభిః - గుణవద్భిరనసూయాదిగుణయుక్తైః *తి. కేవలైర్ముఖ్యైః ౨౩ ఇతి శ్రీమహేశ్వర తీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచమస్సర్గః

తస్యాం పుర్యామయోధ్యాయాం వేదవిత్సర్వసంగ్రహః,
దీర్ఘదర్శీ మహాతేజాః పౌరజానపదప్రియః ౧
ఇక్ష్వాకూణామతిరథో యజ్వా ధర్మపరో వశీ,
మహర్షికల్పో రాజర్షి స్త్రిషు లోకేషు విశ్రుతః ౨
బలవాన్నిహతామిత్రో మిత్రవాన్విజితేంద్రియః,
ధనైశ్చ సంగ్రహైశ్చాన్యై శ్శక్రవైశ్రవణోపమః ౩
యథా మను ర్మహాతేజాః లోకస్య పరిరక్షితా,
తథా దశరథో రాజా వసన్ జగదపాలయత్, ౪
తేన సత్యాభిసంధేన త్రివర్గ మనుతిష్ఠతా,
పాలితా సా పురీ శ్రేష్ఠా ఇంద్రేణేవామరావతీ ౫
తస్మిన్ పురవరే హృష్టా ధర్మాత్మానో బహుశ్రుతాః,
నరా స్తుష్టా ధనై స్స్వైస్స్వై రలుబ్ధా స్సత్యవాదినః

ఏవం భగవదవతారయోగ్యదేశో దర్శితః - అథ తద్యోగ్యం పురుషం దర్శయతి షష్ఠే-తస్యామిత్యాది శ్లోకచతుష్టయ మేకాన్వయం దశరథః - తస్యాం వసన్ సన్ జగదపాలయత్ - సకీదృశః - వేదం వేదార్థం వేత్తీతి వేదవిత్ - సంగృహ్ణాతి ధనప్రదానాదినా స్వీకరోతీతి సంగ్రహః- పచాద్యచ్ - సర్వేషాం శూరాణాం విదుషాం చ సంగ్రహస్సర్వసంగ్రహః - దీర్ఘదర్శీ దీర్ఘం చిరకాలభావిపదార్థం ద్రష్టుం శీలమస్యాస్తీతి తథా-తాచ్ఛీల్యేణినిః - మహాతేజాః మహాప్రతాపః- 'తేజః పరాక్రమే ప్రాణే వర్చస్యర్చిషి రేతసీ'తి రత్నమాలా పురేభవా జనాః పౌరాః జనపదేభవాః జానపదాః తేప్రియా యస్యస తథా-ఇక్ష్వాకూణాం మధ్యే అతిరథః బహుభిర్మహారథైరేకో యోద్ధారథీ - యజ్వా విధినేష్టవాన్ - ధర్మేషు - తటాకఖననారామప్రవర్తనాదిషు రతః - వశిస్వాధీన సర్వజనః- త్రిష్వధీనే వశో వాంఛా ప్రభుత్వాధీనతాసు నే'తి భాస్కరః మహర్షికల్పః మహర్షితుల్యః - రాజర్షిః రాజరూపఋషిః - త్రిషులోకేషు భూర్భువస్స్వర్లోకేషు - విశ్రుతః ప్రసిద్ధః - బలవాన్ చతురంగ సేనాయుక్తః - అతఏవ నిహతామిత్రః నిహతశాత్రవః - మిత్రవాన్ ప్రశస్తమిత్రయుక్తః - విజితేంద్రియః నిషిద్ధేషు శబ్దాదిష్వప్రవర్తితేంద్రియః - ధనైః హిరణ్యరత్నదివ్యాంబరాభరణాదిభిః - అన్యైః తదపేక్షయాన్యైః - సంగ్రహైః సంచయైః-నిధిభిరితి యావత్ -శక్రవైశ్రవణోపమః యథాక్రమమింద్రకుబేరోపమః - యథామనుః వైవస్వతమనుః - లోకస్యపరిరక్షితా - తథా దశరథో రాజా తస్యాం వసన్ జగద్భూలోకం - అపాలయత్ ౪ ఏవం రాజగుణా ఉక్తాః లోకపాలనంచోక్తం - సంప్రతి పురపరిపాలనమాహ తేనేతి. సత్యే అభిసంధా అభిప్రాయో యస్యతేన - త్రివర్గం ధర్మార్థ కామాన్ - అనుతిష్ఠతా అనుసరతా - పాలితా-సత్యాదిపురస్సరం త్రివర్గార్థం పాలితేత్యర్థః ౫ పాలనఫలం దర్శయతి తస్మిన్నిత్యాదినా మానవేంద్రేణ ధీమతేత్యంతేన హృష్టాః వాససౌఖ్యేన ప్రీతాః ధర్మాత్మానః బహుశ్రుతం శాస్త్రశ్రవణం యేషాంతే బహుశ్రుతాః - స్వైస్స్వైర్ధనైస్తుష్టాః పరధనానభిలాషిణ ఇత్యర్థః - వీప్సయా స్వవర్ణస్వాశ్రమోచితధనమాత్రపరిగ్రహ స్సూచ్యతే - అలుబ్ధాః దానే ప్రాప్తే లోభరహితాః - సత్యవాదినః సత్య

తస్యామితి సర్వవిత్ సర్వజ్ఞః-సర్వసంగ్రహః సర్వాన్ సంగృహ్ణాతి వశీకరోతీతి తథా ఇక్ష్వాకూణామితి. వశీ నియతేంద్రియః ౧ ౪ తేనేతి సత్యాభిసంధేన సత్యప్రతిజ్ఞేన ౫-౬. నాల్పసన్నిచయ

నాల్పసన్నిచయః కశ్చిదాసీత్తస్మిన్ పురోత్తమే,
కుటుంబీ యో హ్యసిద్ధార్థోఽగవాశ్వధనధాన్యవాన్. ౭
కామీ వా న కదర్యో వా నృశంసః పురుషః క్వచిత్,
ద్రష్టుం శక్యమయోధ్యాయాం నావిద్వాన్న చ నాస్తికః. ౮
సర్వే నరాశ్చ నార్యశ్చ ధర్మశీలాస్సుసంయతాః,
ఉదితాశ్శీలవృత్తాభ్యాం మహర్షయ ఇవామలాః ౯
నాకుండలీ నామకుటీ నాస్రగ్వీ నాల్పభోగవాన్,
నామృష్టో నానులిప్తాంగో నాసుగంధశ్చ విద్యతే ౧౦
నామృష్టభోజీ నాదాతా నాప్యనంగదనిష్కధృక్,
నాహస్తాభరణో వాపి దృశ్యతే నాప్యనాత్మవాన్ ౧౧

వచనశీలాః ఆసన్నితి శేషః ౬ నేతి తస్మిన్పురోత్తమే పురశ్రేష్ఠే - అల్పసన్నిచయః అల్పకోశవాన్ - అగవాశ్వధనధాన్యవాన్ అసిద్ధార్థః - ధనాదిభిరప్రాప్తధర్మార్థకామరూపపురుషార్థః - యః కుటుంబీ స కశ్చిన్నాసీత్ - 'మాతా పితా స్నుషాపుత్రౌ పుత్రీపత్న్యతిథిస్స్వయం, దశసంఖ్యాః కుటుంబీతి విష్ణునోక్తం ద్విజోత్తమ' ౭ కామీతి కామీ కామైకపరః పురుషః-అయోధ్యాయాం క్వచిత్కోణేపి ద్రష్టుం నశక్యం - శక్యమితి నిపాతః - శక్యమరవిందసురభిరితి కాళిదాసేనాపి ప్రయుక్తః కదర్యోవా ద్రష్టుంనశక్యం-'ఆత్మానం ధర్మకృత్యంచ పుత్రదారాంశ్చ పీడయేత్, లోభాద్యః పితరౌభ్రాతౄన్ సకదర్య ఇతిస్మృతః' నృశంసః క్రూరోపి నద్రష్టుంశక్యం - 'నృశంసోఘాతుకః క్రూర' ఇత్యమరః అవిద్వాన్ విద్యారహితః - పరలోకోనాస్తీతి యోమన్యతే సనాస్తికః - అస్తినాస్తిదిష్టం మతిరితిఠక్ ౮ సర్వ ఇతి అయోధ్యాయాం సర్వేనరాః సర్వానార్యశ్చ ధర్మశీలత్వాదివిశిష్టాభవంతి - సుసంయతాః సుష్ఠు నియతేంద్రియాః - శీలవృత్తాభ్యాం ఉదితాః ఉత్పన్నాః - సహజశీలవృత్తా ఇత్యర్థః శీలం సత్స్వభావః - వృత్తం ఆచారః - 'శీలంస్వభావే సద్వృత్తే, వృత్తం పద్యేచరిత్రేచే' త్యుభయత్రాప్యమరః అమలాః నిర్మలమనస్కాః ౯ నేతి అకుండలీ అయోధ్యాయాం నవిద్యతే - అల్పభోగవాన్ అల్పసుఖవాన్ - 'భోగస్సుఖే స్త్ర్యాదిభృతా' విత్యమరః నామృష్టః అనభ్యంగస్నానశుద్ధః - నానులిప్తాంగ ఇత్యత్ర సుప్సుపేతి సమాసః - చందనాద్యననులిప్తాంగ ఇత్యర్థః - అత్రాపి నఞనుషజ్యతే - సుగంధశబ్దేన కుంకుమ కస్తూర్యాదిక ముచ్యతే ౧౦ నేతి మృష్టంపూర్ణం - అన్నాభావప్రయుక్తాల్పభోజనవానయోధ్యాయాం నదృశ్యతే ఏవముత్తరత్రాపి యోజ్యం - దాతా ప్రకరణాదన్నప్రదాతా-అంగదం బాహుభూషణం-నిష్కమురోభూషణం-'సాష్టేశతే సువర్ణానాం హేమ్న్యురోభూషణేఫలే, దీనారేపిచ నిష్క' ఇత్యమరః తే ధరతీత్యంగదనిష్కధృక్ - ధృగిత్యేవపాఠః - హస్తాభరణం కటకాంగుళీయకాది - అనాత్మవాన్ అజితాంతఃకరణః. ౧౧. నేతి ఆహితాగ్నిః అజస్రాగ్నిహోత్రీ - యజ్వాపిహి

ఇతి స తాముత్కృష్టధనానాంనిచయః సన్నిచయః అల్పః సన్నిచయో యస్మాత్తథాసనాస్తి-అగవాశ్వధనధాన్యవానితిచ్ఛేదః ౭ కామీతి కామీకామైకపరః - కదర్యః-అతిలోభీ ఆత్మానంపుత్రాదీంశ్చ యోవంచయతిసకదర్యః-శక్యమితి వస్తుసామాన్యేన నపుంసకలింగనిర్దేశః ౮-౯ నాకుండలీతి అమృష్టః అనిర్మలశరీరః - నిష్కమురోభూషణం ౧౦-౧౧. నేతి. అయజ్వానామయాగరహితః - ఆహి

నానాహితాగ్ని ర్నాయజ్వా నక్షుద్రోవా నతస్కరః,
కశ్చిదాసీ దయోధ్యాయాం నచ నిర్వృత్తసంకరః ౧౨
స్వకర్మనిరతా నిత్యం బ్రాహ్మణా విజితేంద్రియాః,
దానాధ్యయనశీలాశ్చ సంయతాశ్చ ప్రతిగ్రహే ౧౩
ననాస్తికో నానృతకో నకశ్చి దబహుశ్రుతః,
నాసూయకో నచాశక్తో నావిద్వాన్ విద్యతే తదా ౧౪
నాషడంగవిదత్రాసీ న్నావ్రతో నాసహస్రదః,
నదీనః క్షిప్తచిత్తోవా వ్యథితో వాపి కశ్చన ౧౫
కశ్చిన్నరో నారీవా నాశ్రీమాన్నాప్యరూపవాన్,
ద్రష్టుంశక్యమయోధ్యాయాం నాపి రాజన్యభక్తిమాన్ ౧౬
వర్ణే ష్వగ్ర్యచతుర్థేషు దేవతాతిథిపూజకాః,
కృతజ్ఞాశ్చ వదాన్యాశ్చ శూరావిక్రమసంయుతాః ౧౭
దీర్ఘాయుషో నరాస్సర్వే ధర్మం సత్యం చ సంశ్రితాః,

కశ్చిద్విచ్ఛిన్నాగ్నిర్భవతి - అయజ్వా సోమయాగరహితః - క్షుద్రః అల్పవిద్యైశ్వర్యవాన్ - తిరస్కారార్హ ఇతియావత్ - నిర్వృత్తః అనుష్ఠితః - సంకరః పరక్షేత్రే బీజావాపాదిర్యేనసః ౧౨. స్వకర్మేతి అధ్యయనం జపరూపాధ్యయనం - సంయతాః సంకుచితాః. ౧౩ నేతి అనృతం అసత్యం కాయతి వక్తీత్యనృతకః కైశబ్ద ఇత్యస్మా ద్ధాతోః ఆతోనుపసర్గేక ఇతి కప్రత్యయః-శ్రుతం శ్రవణం - భావేనిష్ఠా - బహుప్రకార శాస్త్రశ్రవణరహిత ఇత్యర్థః - అసూయతీత్యసూయకః - కండ్వాదిభ్యోయగితి యకి ధాతుసంజ్ఞాయాం ణ్వుల్ - అశక్తః ఐహికాముష్మికార్థసాధనాశక్తః-తదాదశరథ రాజ్యపరిపాలనకాలే - అనేనాయం శ్లోకో జానపదవిషయ ఇతి గమ్యతే - తేనాత్ర నపౌనరుక్త్యాశంకా ౧౪ నేతి షడంగాని శిక్షా కల్పోవ్యాకరణం నిరుక్తిశ్ఛందోవిచితిర్జ్యోతిషామయనంచ - అవ్రతః చాంద్రాయణాదివ్రతరహితః - అసహస్రదః అబహుప్రదః-దానాధ్యయనేత్యత్ర విద్యాదానముక్తం - అత్ర హిరణ్యాదిదానం - క్షిప్తచిత్తః వ్యాకులమనస్కః - వ్యథితః వ్యాధ్యాదినాపీడితః ౧౫ కశ్చిదితి అశ్రీమాన్ కాంతిరహితః - అరూపవాన్ సౌందర్యరహితః - నారీపక్షే అశ్రీమతీ అరూపవతీ అభక్తిమతీ చేత్యూహ్యం - రాజని దశరథే - అభక్తిమాన్ భక్తిరహితః - భక్తిః అధికమాన్యవిషయస్స్నేహః. ౧౬ వర్ణేష్వితి అగ్రేభవోఽగ్ర్యః - అగ్రాద్యత్ బ్రాహ్మణః సచతుర్థో యేషాం తేషు వర్ణేషు వర్తమానా నరాః దేవతాతిథి పూజకాః-శూద్రాణాం దేవతాపూజా తాంత్రికమంత్రేణ-అతిథిపూజనం హిరణ్యాదిదానేన-కృతజ్ఞా ఉపకారజ్ఞాః-వదాన్యా-దానశౌండాః 'వదాన్యోదానశౌండస్స్యా' దితివిశ్వః శూరాః బ్రాహ్మణే ష్వధ్యయనశూరత్వం-విక్రమసంయుతాః పరాక్రమసంయుతాః-బ్రాహ్మణానాం పరాక్రమో వాదకథాసు-ఆసన్నితి శేషః ౧౭ దీర్ఘేతి తస్మిన్ పురోత్తమే-సర్వేనరాః ధర్మంసత్యంచ సంశ్రితాః-అతఏవహేతోః దీర్ఘాయుషః స్త్రీభిః

తాగ్నిః- కేవలాగ్న్యాధానవాన్-నిర్వృత్తః సంకరః వర్ణసంకరోయస్య ౧౨ పరిగ్రహే స్వభార్యాయాం సంయతాః నియతాః ౧౩ నేతి అనృతః అనృతవాదీ ౧౪ నేతి క్షిప్తచిత్తః విక్షిప్తచిత్తః.౧౫ ౧౬ ప్రథమం రాజానం స్తుత్వానంతరం బ్రాహ్మణప్రశంసాకృ తేదానీం క్షత్రియాదయస్త్రయోవర్ణాః

సహితాః పుత్రపౌత్రైశ్చ నిత్యం స్త్రీభిః పురోత్తమే ౧౮
క్షత్రం బ్రహ్మముఖంచాసీద్వైశ్యాః క్షత్రమనువ్రతాః,
శూద్రాస్స్వధర్మనిరతా స్త్రీన్వర్ణా నుపచారిణః ౧౯
సా తేనేక్ష్వాకునాథేన పురీ సుపరిరక్షితా,
యథా పురస్తా న్మనునా మానవేంద్రేణ ధీమతా. ౨౦
యోధానా మగ్నికల్పానాం పేశలానాం సువర్చసాం,
సంపూర్ణా కృతవిద్యానాం గుహా కేసరిణా మివ ౨౧
కాంభోజవిషయేజాతై ర్బాహ్లీకైశ్చ హయోత్తమైః,
వనాయుజై ర్నదీజైశ్చ పూర్ణా హరిహయోత్తమైః ౨౨
వింధ్యపర్వతజై ర్మత్తైః పూర్ణా హైమవతై రపి,
మదాన్వితై రతిబలై ర్మాతంగైః పర్వతోపమైః. ౨౩
ఐరావతకులీనైశ్చ మహాపద్మకులై స్తథా,

పుత్రపౌత్రైశ్చ సంయుతా ఆసన్ ౧౮ క్షత్రమితి క్షత్రం క్షత్రియజాతిః- బ్రహ్మముఖం బ్రాహ్మణప్రధానం ఆసీత్ - తదాజ్ఞానువర్తితియావత్- 'ముఖం నిస్సరణే వక్త్రే ద్వార్యుపాయప్రధానయో' రితిమాధవః వైశ్యాః క్షత్రమనువ్రతాః క్షత్రస్యానువర్తినః - శూద్రాస్త్రీన్ వర్ణా నుపచారిణః త్రయాణాం వర్ణానా ముపచారశీలాస్సంత స్స్వధర్మనిరతా ఆసన్, ౧౯ ఏతత్సర్వం దశరథపాలనకృతమిత్యాహ సేతి ౨౦ యోధానామితి అగ్నికల్పానాం శౌర్యాతిశయా దగ్నితుల్యానాం- పేశలానాం అకుటిలానాం - అమర్షిణాం పరాభిభవాసహిష్ణూనాం - కృతవిద్యానాం శిక్షితశస్త్రాదివిద్యానాం - యోధానాం భటానాం - పూరణగుణేత్యాదినా షష్ఠీ - సాపురీ యోధై స్సంపూర్ణా గుహా కేసరిభి స్సింహైరివ- తథా దుర్ధర్షా భూదిత్యర్థః ౨౧ ఏవం చతురంగసంపత్తిషు పదాతిసంపత్తి ముక్త్వా తురంగసంపత్తి మాహ కాంభోజేతి. కాంభోజవిషయే కాంభోజాఖ్యదేశే - జాతైః బాహ్లీకైః బాహ్లీకదేశభవైః - తత్రభవ ఇత్యణ్ - వనాయుజైః వనాయుదేశజాతైః నదీజైః సింధుదేశోద్భవైః - హరేః ఇంద్రస్య హయో హరిహయః ఉచ్చైశ్శ్రవాః - తద్వదుత్తమైః - అశ్వశ్రేష్ఠై స్సాపూర్ణాభవత్. ౨౨ గజసంపత్తిమాహ - వింధ్యేత్యాదినా శ్లోకద్వయమేకాన్వయం మత్తై ర్వింధ్యపర్వతజై ర్మాతంగైః - హైమవతైః హిమవతిజాతైః - తత్రజాతఇతి శైషికోణ్ - మదాన్వితైః అతిబలై ర్మాతంగైరపి పర్వతోపమైః - ఐరావతకులీనైః - ఐరావతకులోద్భవైః - కులాత్ఖః - ద్విపైశ్చ- మహాపద్మః పుండరీకాఖ్యో దిగ్గజః - తస్య కులం యేషాం తైర్ద్విపైశ్చ- అంజనాత్ వరుణదిగ్గజా న్నిష్పన్నై ర్ద్విపైరపి - వామనాత్ యమదిగ్గజా న్నిష్పన్నై ర్ద్విపైరపి - సాపూర్ణాసీత్ ౨౪ భద్రైరిత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః భద్రామంద్రామృగాశ్చేతి గజజాతి

ప్రశస్యంతే. 'వర్ణేష్వగ్ర్యచతుర్థే'ష్విత్యా దిభిస్త్రిభిః శ్లోకైః. అగ్ర్యబ్రాహ్మణా శ్చతుర్థాయేషాం వర్ణానాం తే అగ్ర్యచతుర్థాః ౧౭ ౧౮ క్షత్రమితి క్షత్రం బ్రహ్మముఖం బ్రహ్మణానువర్తీత్యర్థః- వైశ్యాః క్షత్రమనువ్రతాః క్షత్రస్యానుసారిణః- త్రీన్ వర్ణాన్ త్రయాణాంవర్ణానాముపచారిణోఽభవన్నితి శేషః ౧౯ ౨౦. యోధానామితి యోధైః పూర్ణేత్యర్థః- పేశలానాం కుశలానాం కృతవిద్యానా మభ్యస్తవిద్యానాం, ౨౧. కాంభోజేతి. వనాయుజైః వనాయదేశజాతైర్హరిహయోత్తమైః హరిహయః ఉచ్చై

అంజనాదపి నిష్పన్నై ర్వామనాదపి చ ద్విపైః ౨౪
భద్రై ర్మన్ద్రై ర్మృగై శ్చైవ భద్రమన్ద్రమృగై స్తథా,
భద్రమన్ద్రై ర్భద్రమృగై ర్మృగమన్ద్రైశ్చ సాపురీ,
నిత్యమ త్తైస్సదా పూర్ణా నాగై రచలసన్నిభైః, ౨౫
సా యోజనేచ ద్వే భూయ స్సత్యనామా ప్రకాశతే
యస్యాం దశరథో రాజా వసన్ జగదపాలయత్, ౨౬
తాం పురీం స మహాతేజా రాజా దశరథో మహాన్

త్రయం-'భద్రో మన్ద్రో మృగశ్చేతి విజ్ఞేయా స్త్రివిధాగజా' ఇతి హలాయుధః భద్రమన్ద్రో భద్రమృగో మృగమన్ద్రశ్చేతి ద్విప్రకృతికా స్సంకీర్ణజాతయ స్త్రిస్రః-భద్రమన్ద్ర మృగా స్త్రిప్రకృతీకా స్సంకీర్ణగజాః - తల్లక్షణముక్తం వైజయంత్యాం - 'అంగ ప్రత్యంగభద్రత్వం సంక్షిప్తం భద్రలక్షణం, పృథుత్వం శ్లథతా స్థౌల్యం సంక్షిప్తం మన్ద్రలక్షణం తను ప్రత్యంగ దీర్ఘశ్చ ప్రాయోమృగ గుణోమతః, భద్రమన్ద్రో భద్రమృగో భద్రమన్ద్ర మృగోపిచ మృగమన్ద్రాదయో ప్యేవ మితి సంకరజాతయ' ఇతి ఏవం భూతై ర్నిత్యమత్తై రచలసన్నిభై ర్నాగైస్సాసదా పూర్ణాభవత్ ౨౫ అతిరథమహారథాదిశబ్దైః రథసంపత్తిరపి సూచితా - ఏవం చతురంగబలసంపత్త్యా న నగరమాత్రమప్రధృష్యం - కింత్వభితో ద్వే యోజనేదుర్గమేఇత్యాహ - సేతి సా నగరీ భూయః నగరాద్బహిరపి - ద్వే యోజనే ద్వయో ర్యోజనయోః - అత్యంత సంయోగే ద్వితీయా - సత్యనామా యథార్థనామా అయోధ్యానామా - డాబుభాభ్యామన్యతరస్యామితి డాప్ - అత్ర హేతు మాహ - యస్యామితి - యోజనత్రయవిస్తారవత్యాం తస్యాం మధ్యే యోజనద్వయ మత్యంతం యోద్ధుమశక్యేత్యర్థ ఇత్యప్యాహుః ౨౬, * పాలనంచాహ్లాదనపూర్వక మిత్యతిశయేనాహ తామితి ౨౭ సర్గోక్త మర్థం సంక్షేపేణ సర్గాంతే పునర్దర్శయతి తామితి అర్గళంనామ కవాటనిశ్చలత్వాయ

శ్రస్రవాః తద్వ దుత్తమైః - నదీజైః సింధునదీసముద్భవైః ౨౩ ౨౪ వింధ్యహిమవదాదిజాతానాం గజానాం సంకీర్ణానాం చ సంపత్తిమాహ భద్రైరితి భద్రాదయో గజవిశేషాః - యథాహహలాయుధః-'భద్రోమన్ద్రో మృగశ్చేతి విజ్ఞేయా స్త్రివిధాగజాః' ఇతి భద్రమన్ద్రమృగః త్రిప్రకృతికః సంకీర్ణోగజః-తథాభద్రమన్ద్రో భద్రమృగో మృగమన్ద్రశ్చ. మునిభావప్రకాశికా భద్రైరిత్యాగి సార్ధశ్లోకః 'భద్రోమన్ద్రో మృగశ్చేతి విజ్ఞేయా స్త్రివిధాగజాః'-తల్లక్షణం-'పంచోన్నతం సప్తమృగస్య దైర్ఘ్యమష్టౌచహస్తాః పరిణాహమానం, ఏకద్వివృద్ధావథ మన్ద్రభద్రౌ సంకీర్ణ నాగో ఽనియతప్రమాణః.' అత్ర పూర్వార్ధే మృగాఖ్యస్య గజస్య లక్షణముక్తం - మృగాఖ్యగజప్రమాణాత్ -ఏకహస్తమాత్రవృద్ధో మన్ద్రాఖ్యగజ ఇత్యుచ్యతే - మన్ద్రాఖ్యగజాత్ ద్విహస్తవృద్ధో భద్రాఖ్యగజ ఇత్యుచ్యతే - భద్రాఖ్యగజాత్ త్రిహస్తవృద్ధో భద్రమన్ద్రమృగాఖ్యగజ ఇత్యుచ్యతే భద్రమన్ద్రైః భద్రాఖ్యగజస్య ఔన్నత్యదైర్ఘ్యపరిణాహాది ప్రమాణైర్మన్ద్రాఖ్యగజస్య ఔన్నత్యదైర్ఘ్యపరిణాహాది ప్రమాణైశ్చ యుక్తాగజాః భద్రమన్ద్రాః - తైః భద్రమృగైః భద్రాఖ్యమృగాఖ్యయోర్గజయోః ప్రమాణయుక్తాగజాః భద్రమన్ద్రాః - తైః - భద్రమృగైః భద్రాఖ్య మృగాఖ్యయోర్గజయోః ప్రమాణయుక్తాభద్రమృగాః-తైః-మృగమన్ద్రైః మృగాఖ్యమన్ద్రాఖ్యయోర్గజయోః ప్రమాణయుక్తాగజాః మృగమన్ద్రాః - తైః - సంకీర్ణనాగాః ఇతరగజాః అనియతప్రమాణాః ౨౫ సాయోజనేతి. సా పురీ అంతర్ద్వయో ర్యోజనయో ర్భూయ స్సత్యనామా అతిశయేన యోద్ధు మశక్యేత్యన్వర్థనామే

శశాస శమితామిత్రో నక్షత్రాణీవ చంద్రమాః, ౨౭
తాంసత్యనామాందృఢతోరణార్గళాంగృహైర్విచిత్రైరుపశోభితాంశివాం,
పురీమయోధ్యాం నృసహస్రసంకులాం శశాస వై శక్రసమోమహీపతిః

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - షష్ఠస్సర్గః

తస్యామాత్యా గుణైరాసన్నిక్ష్వాకోస్తు మహాత్మనః,
మంత్రజ్ఞాశ్చేంగితజ్ఞాశ్చ నిత్యం ప్రియహితే రతాః ౧
అష్టౌ బభూవుర్వీరస్య తస్యామాత్యా యశస్వినః,
శుచయశ్చానురక్తాశ్చ రాజకృత్యేషు నిత్యశః ౨
ధృష్టిర్జయంతో విజయ స్సిద్ధార్థో హ్యర్థసాధకః,
అశోకో మంత్రపాలశ్చ సుమంత్రశ్చాష్టమోఽభవత్ ౩

తిర్యఙ్నిబద్ధోదారువిశేషః - 'తద్విష్కంభేఽర్గళంన' నేత్యమరః శివాం మంగళవతీం-వంశస్థోపజాతివృత్తం ౨౮ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - షష్ఠస్సర్గః

అథ ఉక్తగుణసంపన్నస్య దశరథస్య ధర్మానుష్ఠానసహాయసాధిష్ఠసచివసంపత్తిం దర్శయతి తస్యేతి మహాత్మనః మహామతేః తస్య - ఇక్ష్వాకోః దశరథస్య - తద్వంశజత్వా త్తచ్ఛబ్దః - మంత్రజ్ఞాః కార్యవిచారజ్ఞాః-ఇంగితం పరాభిప్రాయః తం ముఖ వికాస సంకోచ వ్యంగ్యవచనాదిభి ర్జానంతీతీంగితజ్ఞాః - అమాత్యాః రాజ్ఞస్సర్వరాజ్యవ్యాపారేషు సహ భవంతీత్యమాత్యాః - అవ్యయాత్త్యప్ - గుణైః వక్ష్యమాణమంత్రిగుణైః - ఉపేతా ఆసన్ ౧ 'మంత్రిణస్సప్తవాష్టౌవా ప్రకుర్వీత పరీక్షితా' నితి మనూక్తరీత్యాహ అష్టావితి శుచయః సర్వాత్మనా స్వామిద్రోహచింతారహితాః-నిత్యశః - రాజకృత్యేషు తదనుష్ఠానేషు - అనురక్తాః తత్పరాః - అష్టావమాత్యాబభూవుః. ౨ తేషాంనామాని దర్శయతి ధృష్టిరితి ధృష్టిః ప్రథమోఽభవత్-జయంతో ద్వితీయోఽభవత్ - ఇతిక్రమేణ యోజయిత్వా సుమంత్రోష్టమోఽభవదితి యోజ్యం ౩ ఋత్విజా

త్యర్థః. ౨౭ తామితి దృఢతోరణార్గళాం - అర్గళంనామ - కవాటావష్టంభకతిర్యక్స్థాపితో దారువిశేషః ౨౮ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - షష్ఠస్సర్గః

తస్యామాత్యా ఇతి గుణైః ప్రజ్ఞాదిభిః-మంత్రజ్ఞా రాజకార్యవిచారాత్మకం మంత్రం జానంతీతితథా - ప్రియస్య రాజ్ఞః హితే రతాః-ఇంగితజ్ఞాః ముఖవికాసాదిలింగైః పరాభిప్రాయవేదినః *తి అథతస్య మంత్రిసంపదుచ్యతే-తస్యేతి గుణైః అమాత్యాపేక్షితై ర్గుణైరుక్తాః ౧. అష్టావితి. 'శుచయశ్చానురక్తాశ్చ రాజ్యకార్యేషు నిత్యశ' ఇత్యనేన స్వప్రయోజనం విహాయస్వామికార్యనిరతత్వముచ్యతే తి * నిత్యశః ఆత్మప్రయోజనసమయేపి - రాజకృత్యేషు తదనుష్ఠానేషు అనురక్తాః ౨-౩. ఋత్విజావితి ప్రధానఋత్విజోర్వసిష్ఠవామదేవయోరపి మంత్రిమధ్యేపాఠాత్ - మంత్ర పర్యాలోచనాయామ ప్యంతర్భావో ద్యోత్యతే * తి అపరే ఉక్తాష్టప్రధానమంత్రివ్యతిరిక్తాఇత్యేకే - వస్తుతస్తథాపరే ఇత్యస్య ఋత్విజ ఇత్యర్థః-మంత్రిణశ్చేత్యత్ర వసిష్ఠాద్యా ఇతి శేషః-అమాత్యాదేశాది కార్యనిర్వాహకాః - మంత్రిణోవ్యవహార ద్రష్టార ఇతిభేదః-పరానేవాహ 'సుయ

ఋత్విజౌ ద్వావభిమతౌ తస్యాస్తావృషిసత్తమౌ,
వసిష్ఠో వామదేవశ్చ మన్త్రిణశ్చ తథాపరే ౪
విద్యావినీతా హ్రీమంతః కుశలా నియతేంద్రియాః,
శ్రీమంతశ్చ మహాత్మానశ్శాస్త్రజ్ఞా దృఢవిక్రమాః ౫
కీర్తిమంతః ప్రణిహితా యథావచనకారిణః,
తేజః క్షమా యశః ప్రాప్తాః స్మితపూర్వాభిభాషిణః ౬
క్రోధాత్కామార్థహేతోర్వా న బ్రూయు రనృతం వచః, ౬½
తేషా మవిదితం కించి త్స్వేషు నాస్తి పరేషువా
క్రియమాణం కృతం వాపి చారేణాపి చికీర్షితం, ౭½

వితి వసిష్ఠోవామదేవశ్చ ద్వావృషి సత్తమౌ ఋత్విజౌ పురోహితౌ - అభిమతౌ - ప్రధానౌ - ఆస్తాం-తథా అభిమతాః-అపరేమంత్రిణః ఋత్విజః జాబాల ప్రభృతయశ్చాసన్ ౪ అథ మంత్రి గుణాన్ ప్రపంచయతి సర్గశేషేణ - విద్యేతి విద్యాసు ఆన్వీక్షకీప్రభృతిషు వినీతాశ్శిక్షితాః - హ్రీమంతః అకృత్యకరణేషు లజ్జావంతః - కుశలాః నీతౌ సమర్థాః - నియతేంద్రియాః అవిహిత విషయేభ్యో నివృత్తాః - శ్రీమంతః లక్ష్మీసమృద్ధాః - మహాత్మానః మహాబుద్ధయః - శాస్త్రజ్ఞాః నీతిశాస్త్రజ్ఞాః - దృఢవిక్రమాః అప్రతిహతపరాక్రమాః కీర్తిమంత ఇతి. ప్రణిహితాః రాజ్యకృత్యేష్వప్రమత్తాః - యథావచనకారిణః యథోక్తవంతస్తథైవ కుర్వంతి-నతుమనస్యన్యద్వచస్యన్యత్ కర్మణ్యన్యదితి న్యాయత ఇతి భావః - తేజః క్షమా యశాంసిప్రాప్తాః - ద్వితీయాశ్రితేత్యాదినాసమాసః-అత్ర యశః ప్రతాపక్షమాజన్యా ప్రథా-కీర్తిమంత ఇత్యత్ర కీర్తిస్తు మంత్రజ్ఞతాకృతా ప్రథా - స్మితపూర్వాభి భాషిణ ఇత్యనేన నిర్మత్సరత్వముచ్యతే - ఆసన్మంత్రిణ ఇతి శ్లోకద్వయశేషః ౬. క్రోధాదీత్యర్థమేకంవాక్యం క్రోధాద్వాకామహేతోరర్థహేతోర్వా - అనృతం అసత్యం - వచోనబ్రూయుః ౬½ తేషామితి తేషాం మంత్రిణాం - స్వేషు స్వరాష్ట్రీయ వృత్తాంతేషు పరేషు పరరాష్ట్రీయవృత్తాంతేషుచ కృతం - క్రియమాణం - చికీర్షితం కర్తుమిష్టం - కరిష్యమాణమితియావత్ - యత్కించిదపివావృత్తం - చారేణ చారముఖేన అవిదితంనాస్తి - సర్వోపి స్వరాష్ట్రపరరాష్ట్ర వృత్తాంతభేదస్తైర్జ్ఞాత ఇత్యర్థః ౭½ కుశలా ఇతి వ్యవహారేషు నిశ్చి

జ్ఞోప్యథజాబాలిః కాశ్యపోస్యథగౌతమః, మార్కండేయస్తు దీర్ఘాయు స్తథా కాత్యాయనోమునిః, ఏతైర్బ్రహ్మర్షిభిర్నిత్యమృత్విజస్తస్య పౌర్వకా' ఇతి సుయజ్ఞఋషివిశేషః - 'ఏతైర్బ్రహ్మర్షిభిర్నిత్యం సహితాస్తస్యఋత్విజ' ఇత్యనేన సర్వథా కర్మసాద్గుణ్యం దర్శితం పౌర్వకాః పరంపరాగతా ఇత్యమాత్యర్త్విజాం విశేషణం * ౪ విద్యేతి విద్యావినీతాః విద్యయావినీతాః - శస్త్రజ్ఞాః శస్త్రప్రయోగప్రతిపాదక ధనుర్వేద విద ఇత్యర్థః - దృఢవిక్రమాః శాస్త్రప్రయోగాదినా దృఢపరాభిభవసామర్థ్యవంతః ప్రణిహితాః సర్వేష్వపి కార్యేషు సావధానాః * తి విద్యయాసహ వినీతాః విద్యావినయోభయ సంపన్నా ఇత్యర్థః - యథాయోగం వక్ష్యమాణాని విశేషణాని ఆమాత్యేషు మంత్రిషు చ యోజనీయాని - శస్త్రజ్ఞాః శస్త్ర ప్రతిపాదకధనుర్వేదవిదః * ౬ క్రోధాదితి కామార్థహేతోః కామహేతోరర్థహేతోరితిహేతుశబ్దః ప్రత్యేకం సంబధ్యతే ౬½. తేషామితి, చారేణహేతునా అవిదితం కించిన్నాస్తీతి సంబంధః - స్వేషు నాస్తిపరేషువా స్వకీయేషు శత్రుషువా దూతముఖేన సర్వం జానంతీత్యర్థః. ౭½ కుశలా ఇతి. సౌహృదేషు మిత్రభా

కుశలా వ్యవహారేషు సౌహృదేషు పరీక్షితాః
ప్రాప్తకాలం తు తే దండం ధారయేయు స్సుతేష్వపి, ౮౹
కోశసంగ్రహణే యుక్తా బలస్య చ పరిగ్రహే
అహితం చాపి పురుషం న విహింస్యురదూషకం, ౯౹
వీరాశ్చ నియతోత్సాహా రాజశాస్త్ర మనుష్ఠితాః
శుచీనాం రక్షితారశ్చ నిత్యం విషయవాసినాం, ౧౦౹
బ్రహ్మక్షత్రమహింసంత స్తే కోశం సమపూరయన్
సుతీక్ష్ణదండా స్సంప్రేక్ష్య పురుషస్య బలాబలం, ౧౧౹
శుచీనా మేకబుద్ధీనాం సర్వేషాం సంప్రజానతాం
నాసీ త్పురే వా రాష్ట్రే వా మృషావాదీ నరః క్వచిత్, ౧౨౹

తారప్రతిపాదనేషు - కుశలాః సమర్థాః - సౌహృదేషు విషయేషు పరీక్షితాః - తే మంత్రిణః - సుతేష్వపి - ప్రాప్తకాలం ప్రాప్తసాపరాధత్వలక్షణకాలం - దండం ధారయేయుః ప్రవర్తయేయుః ౮౹ కోశసంగ్రహణ ఇతి కోశస్య అర్థనిచయస్య - సంగ్రహణే సంపాదనే - బలస్య చతుర్విధసైన్యస్య - పరిగ్రహే అర్థప్రదానేన సంరక్షణే చ యుక్తా అవహితా స్సంతః - అహితం శత్రుమపి - అదూషకం అనపరాధినం న విహింస్యుః నపీడయేయుః - శకిలిజ్ ౯౹ వీరా ఇతి వీరాః శత్రునివారణక్షమాః - నియతోత్సాహాః శత్రుజయే నిత్యోత్సాహాః-రాజశాస్త్రం నీతిశాస్త్రం - అనుష్ఠితాః అనుష్ఠితవంతః - అత ఏవ విషయవాసినాం స్వరాజ్యవాసినాం - శుచీనాం సాధూనాం - నిత్యం రక్షితారః - అశుచీనాంతు నిహంతార ఇతి చ సిద్ధం - తే ఆసన్నిత్యనుషజ్యతే ౧౦౹. బ్రహ్మేతి బ్రహ్మక్షత్రం బ్రాహ్మణాన్ క్షత్రియాంశ్చ - అహింసంతః వినాపరాధం తత్స్వమనపహరంతః - సత్యప్యపరాధే - పురుషస్యఅపరాధినః బలాబలం అపరాధతారతమ్యం వా-సంప్రేక్ష్య అపరాధగురుత్వే సుతీక్ష్ణదండాః - అశక్తత్వే మృదుదండాశ్చ కోశం సమపూరయన్ ౧౧౹ అథ మంత్రగుణసంపత్తిఫలం దర్శయతి శుచీనా మిత్యాది శ్లోకద్వయేన శుచీనామితి శుచీనాం ఏకరూపకరణత్రయవతాం - ఏకబుద్ధీనాం ఏకకంఠానాం - సర్వేషాం మంత్రిణాం- సంప్రజానతాం రాజ్యతంత్రం విచారయతాం - భావలక్షణసప్తమ్యర్థే షష్ఠీ - షష్ఠీచానాదర ఇత్యత్రయోగవిభాగేన - సర్వేషుమంత్రిషు రాజ్యతంత్రం విచారయత్స్విత్యర్థః- పురేవారాష్ట్రేనా - క్వచిత్కోణేపి మృషావాదీ అసత్యవాదీ నరో నాసీత్. ౧౨౹ కశ్చిదితి కించ తత్ర పురరాష్ట్రేషు

వేషు-ప్రాప్తకాలం అవసరప్రాప్తం దండం * తి ప్రాప్తః సాపరాధత్వ లక్షణః కాలో యస్య తం - ధారయేయుః కుర్యురిత్యర్థః ౮౹ కోశేతి కోశసంగ్రహణే అర్థసంపాదనే అహితమితి. అహితమప్యదూషకం అనపరాదినం నవిహింస్యుః శత్రుమప్యనపరాధినం న దండయంతీత్యర్థః ౯౹. వీరాశ్చేతి రాజశాస్త్రమనుష్ఠితాః నీతిశాస్త్రానుసారిణః ౧౦౹ బ్రహ్మేతి అభిపూరయన్నితి అడభావ ఆర్షః - పురుషస్య బలాబలం సంప్రేక్ష్య - సుతీక్ష్ణదండాః - దేశకాలవయశ్శక్తీ స్సంచింత్యా ద్దండకర్మణీతి వచనాత్ ౧౧౹. శుచీనా మిత్యాదౌ భావలక్షణే సప్తమ్యర్థే షష్ఠీ- ఏకబుద్ధీనా మైకమత్యవతాం - సర్వేష్వ మాత్యే ష్వైకమత్య ముపాగతేషు సత్సు - పురేరాష్ట్రేవా మృషావాదీ నరో నాస్తీతి యోజనా. ౧౨౹. కశ్చిదితి * ప్రశాంతం నిర్బాధం. ౧౩౹ అమాత్యా

కశ్చిన్నదుష్ట స్తత్రాసీ త్పరదారరతో నరః
ప్రశాంతం సర్వమేవాసీ ద్రాష్ట్రం పురవరం చ తత్, ౧౩॥
సువాససస్సువేషాశ్చ తేచ సర్వే సుశీలినః.
హితార్థం చ నరేంద్రస్య జాగ్రతో నయచక్షుషా, ౧౪॥
గురౌ గుణగృహీతాశ్చ ప్రఖ్యాతాశ్చ పరాక్రమే
విదేశేష్వపి విజ్ఞాతా స్సర్వతో బుద్ధినిశ్చయాత్, ౧౫॥
సంధివిగ్రహతత్వజ్ఞాః ప్రకృత్యా సంపదాన్వితాః
మంత్రసంవరణేశక్తా శ్శ్లక్ష్ణా స్సూక్ష్మాసు బుద్ధిషు, ౧౬॥
నీతిశాస్త్రవిశేషజ్ఞా స్సతతం ప్రియవాదినః ౧౭
ఈదృశై స్తైరమాత్యై స్తు రాజా దశరథోఽనఘః,

కశ్చిన్నరః - దుష్టః కుటిలః - పరదారరతశ్చనాసీత్ - ప్రత్యుత య ద్రాష్ట్రం పురవరంచ తత్సర్వం ప్రశాంత మేవాసీత్ - నగరజనపదవాసిన స్సర్వేప్యన్యాయా ధర్మరహితా ఏవా సన్నిత్యర్థః ౧౩॥ పునస్తా న్విశేషయతి సువాసస ఇత్యాది సార్థశ్లోకత్రయేణ 'సువాసస శ్శుభ్రవాససః - సువేషాః శోభనాలంకారాః - సుశీలినః సుసద్వృత్తాః - నరేంద్రస్యస్వామినః-హితార్థం - నయచక్షుషా జాగ్రతః జాగరూకాః - సర్వదా నీతిషు దత్తావధానా ఇత్యర్థః ౧౪॥ గురావితి గురౌ గురుషు - జాత్యేకవచనం - గుణగృహీతాః గృహీతగుణాః - గుణమాత్ర గ్రాహిణో దోషమపశ్యంత ఇత్యర్థః - పరాక్రమే విషయె ప్రఖ్యాతాః - విదేశేషు దేశాంతరేష్వపి - సర్వతః సర్వత్రాతీతానాగత విషయేషు - బుద్ధినిశ్చయాత్-నిశ్చయరూప బుద్ధేర్హేతోః-విజ్ఞాతాః విఖ్యాతాః. ౧౫॥ సంధివిగ్రహతత్వజ్ఞా ఇతి సంధిః సామంతై స్సమాధానం - విగ్రహః తైః కలహః - తయో స్తత్వం దేశకాలాద్యుచితత్వం - తజ్జానంతీతి తథా - ఉక్తంచ మనునా - 'యదా త్వే వాల్పికాపీడా తదాసంధిం సమాశ్రయేత్, అభ్యుచ్ఛ్రియో యదాత్మానం తదామన్యేత విగ్రహ' మితి. ప్రకృత్యా స్వభావేన-సంపదా ఐశ్వర్యేణ - అన్వితాః - సంపదభావే తచ్ఛాపలే నాన్యథాకుర్యురితి భావః - మంత్రః రాష్ట్రకార్యచింతా - తస్య సంవరణే బహి రప్రకటనే శక్తాః - సంపత్కార్యమిదం - సూక్ష్మాసు బుద్ధిషు సూక్ష్మార్థవిశేష విచారేషు శ్లక్ష్ణాః అపరుషాః - సద్యః ప్రతిభావంత ఇత్యర్థః ౧౬॥ నీతిశాస్త్రవిశేషజ్ఞా ఇతి. నీత్యాశాసన విశేషజ్ఞాః-'గ్రంథశాసనయోశ్శాస్త్ర' మితిభాస్కరః సతతం - రాజ్ఞః ప్రియవాదినః హితవచనస్యైవ రాజ్ఞః ప్రియత్వాత్ - ఆసన్నితి పూరణీయం ౧౭ ఈదృశైరితి ఈదృశైరుక్త గుణవిశిష్టైః-గుణోపేతైః ఉక్తగుణాతిరిక్త గుణోపేతైః-తైరమాత్యైః ఉపపన్నః-అనఘః వ్యసనరహితః ఉక్తంమనునా-'దశ కామ సముత్థాని తథాష్టౌ క్రోధజానిచ, వ్యసనాని దురం

నేవ విశినష్టి. సువాసస ఇతి ౧౪॥ గుణేతి. గుణాగుణగృహీతాః - గృహీత గుణదోషాః - అయం గుణవానయం దోషవానితి జ్ఞానవంతః.*తి గురోః సంబంధ సామాన్యే షష్ఠీ-గురుణాస్వస్వాచార్యేణ రాజ్ఞాచ - అర్శ ఆద్యజంత గుణశబ్దేన గుణవత్తయా గృహీతా ఇత్యర్థః - తేన గుర్వనుగ్రహప్రాప్తసర్వైశ్వర్యవత్త్వంచ సూచితం, ౧౫॥ సంధీతి మంత్రసంవరణే మంత్రరక్షణే సూక్ష్మాసుబుద్ధిషు-శక్తాః సూక్ష్మార్థవిషయేషు నిశ్చయేషు శక్తాః. ౧౭ * తి ఈదృశైః ప్రాగుక్తరూపైః అమాత్యైశ్చాదృత్విఙ్మంత్రిభిః ౧౦. అవేక్షమాణఇతి స్వేషు పరేషు చ వృత్తాంతమితిశేషః విశ్రుత

ఉపపన్నో గుణోపేతై రన్వశా సద్వసుంధరామ్ ౧౮
అవేక్షమాణ శ్చారేణ ప్రజా ధర్మేణ రంజయన్,
ప్రజానాం పాలనం కుర్వ న్నధర్మం పరివర్జయన్ ౧౯
విశ్రుత స్త్రిషు లోకేషు వదాన్య స్సత్యసంగరః,
సతత్ర పురుషవ్యాఘ్ర శ్శశాస పృథివీ మిమాం ౨౦
నాధ్యగచ్ఛద్విశిష్టం వా తుల్యం వా శత్రుమాత్మనః,
మిత్రవా న్నతసామంతః ప్రతాపహతకంటకః ౨౧
స శశాస జగద్రాజా దివం దేవపతి ర్యథా, ౨౧½
తై ర్మంత్రిభి ర్మంత్రహితే నియుక్తై ర్వృతోఽనురక్తైః కుశలై స్సమర్థైః

తాని ప్రయత్నేన వివర్జయే' దితి వ్యసనస్వరూపం చోక్తం - 'మృగయాక్షోదివా స్వాపః పరివాదః స్త్రియోమదః, తౌర్యత్రికం వృథాట్యాచ కామజో దశకో గణః పైశున్యం సాహసం ద్రోహ ఈర్ష్యా సూయార్థదూషణే, వాగ్దండనం చ పారుష్యం క్రోధజోఽపి గణోష్టక' ఇతి దశరథోరాజా-వసుంధరాం భూమిం - అన్వశాస దితిలుఙ్ - సర్తిశాస్త్యర్తిభ్యశ్చేత్యఙ్ ౧౮. అవేక్షమాణ ఇత్యాది శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం చారేణ చక్షుస్థానీయేన - అవేక్షమాణః స్వపరరాష్ట్రవృత్తాంతాన్ పశ్యన్ - జాత్యేకవచనమిదం - అనేకచారైర్జ్ఞేయత్వవచనాత్ - యథాహమనుః - 'వనేవనచరాః కార్యాశ్శ్రమణాటవికాదయః, పరప్రవృత్తి జ్ఞానార్థం శీఘ్రాశ్చార పరంపరా' ఇతి ధర్మేణదండ్య దండనాదినా - ప్రజాః రంజయన్ ఆహ్లాదయన్-పాలనం అనిష్టనివృత్తి పూర్వకేష్ట ప్రాపణం-అధర్మం అదండ్య దండనాది - విశ్రుతః దాన విక్రమాదిభిః ప్రసిద్ధః - వదాన్యః దానశీలః-సత్యసంగరః సత్యప్రతిజ్ఞః-'సంగరోనా క్రియాకాలే ప్రతిజ్ఞా విపదోర్యుధీ'తి యాదవః సః పురుషవ్యాఘ్రః పురుషశ్రేష్ఠః - తత్ర అయోధ్యాయాం-వసన్నితిశేషః ౨౦ నాధ్యగచ్ఛదితి విశిష్టం అధికం-తుల్యంవా - ఆత్మనశ్శత్రుం - నాధ్యగచ్ఛత్ నజ్ఞాతవాన్ - తత్ర హేతు మాహ మిత్రవాన్నత సామంతః - పాదానతసమాన సీమాధిపతికః - ప్రతాపేన హతాః కంటకాః శత్రవోయస్యస తథా - 'వేణౌద్రుమాంగే రోమాంచే క్షుద్ర శత్రౌచ కంటక' ఇతి యాదవః. సఇతిశేషః. ౨౧ ఉక్తమర్థం స దృష్టాంతమాహ స ఇతి అర్థమేకం ౨౧½ సర్గార్థం సంగ్రహేణ దర్శయతి తైరితి మంత్రహితే మంత్రేహితేచ నియుక్తైః - కుశలైః బుద్ధికుశలైః - సమర్థైః కార్యకరణసమర్థైః - మంత్రిభివృతః నృపః - తేజోమయైః - స్వార్థే మయట్ - గోభిః కిరణైః యుక్తః ఉదితః అర్కః బాలసూర్య ఇవ

ఇతి సత్యసంగరః సత్యప్రతిజ్ఞః + తి ప్రజాధర్మేణ యుక్తా యథాభవంతి తథాపురుషై రక్షయన్ సర్వత్ర హేతౌ శతా - అతోహేతో ర్విశ్రుతః - తత్ర అయోధ్యాయాం ౨౦ నేతి నాధ్యగచ్ఛత్ నజ్ఞాతవాన్-'ప్రతాప హత కంటక' ఇతి పాఠే-ప్రతాపేన సమంతాన్నిహత కంటక ఇత్యర్థః * తి అధిగమః ప్రాప్తిః-నతాస్సామంతాయస్య - కంటకా శ్శత్రవశ్చోరాశ్చ ౨౧½ తైరితి మంత్రహితే నివిష్టైః మంత్రేహితేచ నివిష్టైః - కుశలైః సూక్ష్మార్థదర్శననిపుణైస్సమర్థైస్తత్రా

సపార్థివో దీప్తిమవాప యుక్తస్తేజోమయైర్గోభిరివోదితోఽర్కః, ౨౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాణ్డే - సప్తమస్సర్గః

తస్య త్వేవం ప్రభావస్య ధర్మజ్ఞస్య మహాత్మనః,
సుతార్థం తప్యమానస్య నాసీద్వంశకరస్సుతః. ౧
చింతయానస్య తస్యైవం బుద్ధిరాసీన్మహాత్మనః,
సుతార్థం హయమేధేన కిమర్థం న యజామ్యహం ౨
సనిశ్చితాం మతిం కృత్వా యష్టవ్యమితి బుద్ధిమాన్,
మన్త్రిభిస్సహ ధర్మాత్మా సర్వైరేవ కృతాత్మభి ౩
తతోఽబ్రవీదిదం రాజా సుమన్త్రం మన్త్రిసత్తమం,
శీఘ్రమానయ మే సర్వాన్ గురూంస్తాన్ సపురోహితాన్ ౪
తతస్సుమన్త్రస్త్వరితం గత్వా త్వరితవిక్రమః,
సమానయత్స తాన్ సర్వాన్ సమస్తాన్ వేదపారగాన్ ౫
సుయజ్ఞం వామదేవం చ జాబాలిమథ కాశ్యపం,
పురోహితం వసిష్ఠం చ యేచాన్యే ద్విజసత్తమాః ౬

దీప్తిమవాప-త్రిష్టుబుపజాతివృత్తం ౨౪ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తమస్సర్గః

ఏవం ధార్మికత్వేన దశరథస్య భగవదవతార యోగ్యత్వముక్త్వాథ తదుపయుక్త తదారాధనోపక్రమం దర్శయత్యష్టమే-తస్యేతి ఉత్తరశ్లోకవక్ష్యమాణ చింతా యుక్తేతి సూచయితుం రాజ్ఞోవిశేషణాని - తప్యమానస్య తపశ్చరతః - యద్వా - పుత్రోత్పాదనానుగుణదృష్ట సామగ్రీ సత్త్వేపి పుత్రాభావాత్ పరితప్యమానస్య. ౧ చింతయానస్యేతి చింతయానస్య పుత్రోత్పత్త్యుపాయం మార్గమాణస్య - ముగభావ ఆర్షః-ఏవం వక్ష్యమాణరీత్యా - న యజామి నాయక్షి. ౨ సఇత్యాదిశ్లోకద్వయం కృతాత్మభిః పర్యాప్తబుద్ధిభిః-'క్లీబేకృతం యుగేపిస్యాత్ ఫలపర్యాప్తయో రపీ'తిభాస్కరః తాన్ ప్రసిద్ధాన్ ౪ తతఇతి. త్వరితం తత్క్షణఏవ-త్వరిత విక్రమః త్వరితగమనః - సమస్తాన్ సంమిళితాన్ - సమానయత్-రాజగృహమితిశేషః ౫ గురూనేవాహ సుయజ్ఞమితి సమానయదితి

ధన శక్తైః గోభిర్మయూఖై స్తేజోమయైః పరాభిభవసామర్థ్యప్రచురై ర్మంత్రవిశేషమేతత్ ౨౪ ఇతి శ్రీమహేశ్వర తీర్థ విరచితాయాం - శ్రీరామాయణ తత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం సప్తమస్సర్గః

తస్య త్వేవమితి. తప్యమానస్య పుత్రానుగుణ్యాదృష్ట సామగ్రీ సద్భావేపి పుత్రాలాభాత్పరితప్యమానస్య * తి ఏవం సమగ్ర గుణస్యాప్యపుత్రత్వేనాజిత పితృలోకత్వాత్పుత్రార్థమశ్వమేధ ప్రస్తావః తస్యేతి తప్యమానస్య తపఃకుర్వతః ౧ చింతయానస్యేతి చింతయానస్య పుత్రోత్పత్త్యుపాయం మార్గమాణస్య - నయజామి నయక్ష్యే తి చింతయానస్య తపసాప్యసాధ్యపుత్రోత్పత్త్యుపాయం మార్గమాణస్య ౨ సఇతి నిశ్చితాం నిశ్చితార్థాం ౪ తత ఇతి. త్వరితవిక్రమః త్వరితగమనః - సర్వాన్ గురూన్ తాన్ సమస్తాన్ వేదపారగాంశ్చ ౫ ౬ తానితి ధర్మార్థసహితం

తాన్ పూజయిత్వా ధర్మాత్మా రాజా దశరథ స్తదా,
ఇదం ధర్మార్థ సహితం శ్లక్ష్ణం వచన మబ్రవీత్ ౭
మమ లాలప్యమానస్య పుత్రార్థం నాస్తి వై సుఖం.
తదర్థం హయమేధేన యక్ష్యామీతి మతిర్మమ ౮
తదహం యష్టు మిచ్ఛామి శాస్త్రదృష్టేన కర్మణా,
కథం ప్రాప్స్య మ్యహం కామం బుద్ధి రత్ర విచార్యతాం ౯
తత స్సాధ్వితి తద్వాక్యం బ్రాహ్మణాః ప్రత్యపూజయన్,
వసిష్ఠప్రముఖాస్సర్వే పార్థివస్య ముఖాచ్చ్యుతం ౧౦
ఊచుశ్చ పరమప్రీతా స్సర్వే దశరథం వచః, ౧౦౪
సంభారాస్సంభ్రియంతాం తే తురగశ్చ విముచ్యతాం ౧౧
సర్వథా ప్రాప్స్యసే పుత్రానభిప్రేతాంశ్చ పార్థివ,
యస్య తే ధార్మికీ బుద్ధి రియం పుత్రార్థ మాగతా ౧౨
తతః ప్రీతోఽభవద్రాజా శ్రుత్వా తద్ద్విజభాషితం,
అమాత్యాం శ్చాబ్రవీ ద్రాజా హర్షపర్యాకులేక్షణః ౧౩

పూర్వేణాన్వయః సుయజ్ఞాదీనాం గురుత్వ మార్త్విజ్య కరణాత్ ౬ తానితి అథ గుర్వాగమనానంతరం శ్లక్ష్ణం మధురం ౭. మమేతి లాలప్య మానస్య భృశం విలపతః - లాపే ర్యఙంతాత్ శానచ్. ౮ తదితి తత్ పుత్రేచ్ఛుత్వాత్ - యష్టుం దీక్షితుం-శాస్త్రదృష్టేన కర్మణా విధినా ప్రకారేణేతి యావత్ - కర్మణా క్రియాకలాపేనేతివా - కామం కామ్యమానం యజ్ఞం - కథం ప్రాప్స్యమి - విఘ్న భూయస్త్వాదితి భావః - అత్ర నిర్విఘ్నయాగకరణే బుద్ధిః ఉపాయః-విచార్యతాం ౯ తతఇతి ప్రత్యపూజయన్ తుష్టువుః - పార్థివస్య ముఖాచ్చ్యుతం సాక్షాద్రాజ్ఞోక్త మిత్యర్థః ౧౦. ఊచురితి అర్థమేకం దశరథం వచ ఊచుః - బ్రూఞ్ శాసీత్యాదినా ద్వికర్మకత్వం ౧౦౪ సంభారా ఇతి తేప్రసిద్ధాః - సంభారాః యజ్ఞోపకరణాని యూపపాత్రాదీని - సంభ్రియంతాం సంపాద్యంతాం - తురగః అశ్వమేధీ యోఽశ్వః ౧౧. సర్వథేతి ఏకపుత్రస్యాపుత్రప్రాయత్వాత్ విష్ణ్వాబహవః పుత్రాఇతివచనాచ్చ పుత్రానితి బహువచనం - ప్రాప్స్యస ఇతి కర్మకర్తర్యాత్మనేపదం - ధార్మికీ - ధర్మంచరతీతి ఠక్ - ధర్మాచరణవిషయిణీత్యర్థః. ౧౨ తతఇతి హర్షేణ హర్షాశ్రుణా - పర్యాకులే వ్యాప్తే ఈక్షణే యస్య సః-హర్షేణ వ్యాకులదృష్టిమాన్ - క్రియాభేదాద్రాజపదద్వయమితి న విరోధః ౧౩ సంభారాఇతి. మే

ధర్మప్రయోజనసహితం - శ్లక్ష్ణం మనోహరం ౭ మమేతి లాలప్య మానస్య భృశం విలపతః. ౮. తదహమితి శాస్త్రదృష్టేన శాస్త్రోక్తేన - కర్మణా క్రియాకలాపేన బుద్ధిరత్రేత్యత్ర బుద్ధిరుపాయపరః నిశ్చయపరో వా ప్రత్యపూజయన్ తుష్టువుః. ౧౧ సర్వథేతి. ధార్మికీ - ధర్మప్రయోజనా. ౧౨ ౧౩ సంభారాఇతి అత్ర సమర్థశబ్దేన శతంకవచినఇత్యాది కల్పసూత్రోక్తోగ్ర సూతగ్రామణ్యాదయఉచ్యంతే - ఉపాధ్యాయశబ్దేన అధ్వర్యు ప్రభృతయశ్చత్వారః ప్రధానా ఋత్విజ ఉచ్యంతే * తి సోపాధ్యాయః ఉపాధ్యాయపదేన అధ్వర్యుప్రభృతయః ప్రధా

సంభారా స్సంభ్రియంతాం మే గురూణాం వచనాదిహ,
సమర్థాధిష్ఠితశ్చాశ్వ స్సోపాధ్యాయో విముచ్యతాం. ౧౪
సరయ్వాశ్చోత్తరే తీరే యజ్ఞభూమి ర్విధీయతాం,
శాంతయశ్చాభివర్ధంతాం యథాకల్పం యథావిధి ౧౫
శక్యః ప్రాప్తుమయం యజ్ఞ స్సర్వేణాపి మహీక్షితా,
నాపరాధో భవేత్కష్టో యద్యస్మిన్ క్రతుసత్తమే ౧౬
ఛిద్రం హి మృగయంతేఽత్ర విద్వాంసో బ్రహ్మరాక్షసాః,
నిహతస్య చ యజ్ఞస్య సద్యః కర్తా వినశ్యతి ౧౭
తద్యథావిధి పూర్వం మే క్రతు రేషసమాప్యతే,
తథా విధానం క్రియతాం సమర్థాః కరణేష్విహ ౧౮
తథేతి చాబ్రువన్ సర్వే మంత్రిణః ప్రత్యపూజయన్,

గురూణామిత్యన్వయః-ఇహ ఇదానీం సమర్థైః-'చతుశ్శతాః రక్షంతి యజ్ఞస్యాహూతాయే' త్యుక్తరీత్యా రక్షణసమర్థైః అధిష్ఠితః రక్షితః - సోపాధ్యాయః అధ్వర్యుప్రభృత్యృత్విక్సహితః ౧౪ సరయ్వా ఇతి. అనేన సరయూదక్షిణతీరే అయోధ్యేతి గమ్యతే - శాంతయః విఘ్ననివారకాణి కర్మాణి - అభివర్ధంతాం-అంతర్భావిత ణిజర్థోఽయంశబ్దః-యథాకల్పం యథాక్రమం-'క్రమస్తు కథ్యతే కల్ప' ఇతిభాగురిః యథావిధి యథాశాస్త్రం ౧౫ శక్యఇతి అయంయజ్ఞః అశ్వమేధః - సర్వేణాపిరాజమాత్రేణాపి - మహీంక్షయతీతి మహీక్షిత్ - క్షినివాసగత్యోరిత్యస్మాత్ క్విప్ - తేనప్రాప్తుంశక్యః కష్టఃక్లేశకరః - అనర్థకరోవా - అపరాధః అపచారః - యది నభవేత్ - ప్రమాదేసత్యనర్థస్సిద్ధ ఏవేతిభీత్యా క్షుద్రరాజానో న కుర్వంతీత్యర్థః ౧౬ ఛిద్రమితి విద్వాంసః అశ్వమేధ స్వరూపాభిజ్ఞాః-బ్రహ్మరాక్షసాః అకృతప్రాయశ్చిత్తా ప్రతిగ్రాహ్యప్రతిగ్రహ యాజ్యయాజనాదిపాపై రాక్షసత్వం ప్రాప్తాః బ్రాహ్మణాః యజ్ఞస్వరూప తదపరాధజ్ఞత్వా దత్ర అశ్వమేధే - ఛిద్రం అపరాధం-మృగయంతే-మృగఅన్వేషణ ఇతిధాతుః - 'ఛిద్రం రంధ్రాపరాధయో' రితివైజయంతీ అపరాధదర్శనే యజ్ఞ మాత్మసాత్కృత్య నాశయంతిచేతి భావః - కింతత ఇత్యాహ నిహతస్యచేతి ౧౭ ఫలితమాహ తదితి విధిపూర్వం అనపరాధం యథాభవతితథా-యథాసమాప్యతేతథా విధానంయత్నః క్రియతాం-ఇహకరణేషు యజ్ఞానుష్ఠానేషు సమర్థాః - యూయమితిశేషః - యూయం సమర్థాః ఖల్వితిస్తుతిః ౧౮. తథేతి. తేసర్వేమంత్రిణః పార్థివేంద్రస్య తద్వాక్యంనిశమ్య - యథాఆజ్ఞప్తం ఆజ్ఞాపితం - వాదాంతేత్యాదినా వైకల్పిక ఇడభావో నిపాతితః - తథాకుర్మ ఇత్యబ్రువన్ - సమీచీనో మహా

న్నృత్విజఉచ్యంతే-'అశ్వస్యైవ మేధ్యస్య పదేపదే జుహోతీ'త్యుక్త హోమనిర్వాహాయ - తత్సాహిత్యం. ౧౪. సరయ్వాఇతి. శాంతయః విఘ్న నివారకకర్మాణి - యథాకల్పంయథాక్రమం - 'క్రమస్తుకథ్యతేకల్ప' ఇతిభాగురిః - యథావిధిశాస్త్రానతిక్రమేణ ౧౫ శక్యఇత్యాది సర్వేణ యేనకేనాపి - అపరాధః మంత్రలోపక్రియాలోపాది రూపః - కష్టః అనర్థకరః - అపరాధో యదినస్యాత్-యేనకేనాపి ప్రాప్తుంశక్యత ఇత్యర్థః - అపచారసముద్భవా దనన్య సులభఇత్యర్థః ౧౬ ఛిద్రంహీతి. ఛిద్రం అపచారం-యజ్ఞాదిషు మంత్రలోపక్రియాలోపాదినా రాక్షసత్వం ప్రాప్తాబ్రాహ్మణాః బ్రహ్మరాక్షసా ఇత్యుచ్యంతే ౧౭. తద్యథేతి. విధిపూర్వం శాస్త్రోక్త ప్రకారేణ - ఛిద్రాన్వేషి

పార్థివేంద్రస్య తద్వాక్యం యథాజ్ఞప్తం నిశమ్య తే ౧౯
తథా ద్విజా స్తే ధర్మజ్ఞా వర్ధయంతో నృపోత్తమమ్,
అనుజ్ఞాతా స్తతస్సర్వే పునర్జగ్ము ర్యథాగతమ్ ౨౦
విసర్జయిత్వా తాన్ విప్రాన్ సచివానిదమబ్రవీత్
ఋత్విగ్భి రుపదిష్టోఽయం యథావ త్క్రతురాప్యతామ్,
(తావ ద్యూయం చ భవథ సమర్థాః కరణేష్విహ) ౨౧
ఇత్యుక్త్వా నృపశార్దూల స్సచివాన్ సముపస్థితాన్,
విసర్జయిత్వా స్వం వేశ్మ ప్రవివేశ మహాద్యుతిః ౨౨
తత స్సగత్వా తాః పత్నీర్నరేంద్రో హృదయప్రియాః,
ఉవాచ దీక్షాం విశత యక్ష్యేఽహం సుతకారణాత్ ౨౩
తాసాం తేనాతికాంతేన వచనేన సువర్చసా,
ముఖపద్మాన్యశోభంత పద్మానీవ హిమాత్యయే ౨౪

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - అష్టమస్సర్గః

ఏతచ్ఛ్రుత్వా రహస్సూతో రాజానమిదమబ్రవీత్,

రాజస్యాధ్యవసాయఇతి ప్రత్యపూజయంశ్చ ౧౯ తథేతి వర్ధయన్తః ఆశీర్భి రితి శేషః ద్విజాః ఋత్విజః-భావిన్యాం చైత్ర పౌర్ణమాస్యాం తద్ధైవకరిష్యామ ఇత్యుక్త్వా జగ్మురిత్యర్థః ౨౦ విసర్జయిత్వేతి. క్రతుః క్రతుసంభారః-ఆప్యతాం సంపాద్యతాం ౨౧. ఇత్యుక్త్వేతి మహాద్యుతిరితి ప్రీత్యతిశయద్యోతనం ౨౨ తతఇతి తాః ప్రసిద్ధాః కౌసల్యాద్యాః - పత్నీః యజ్ఞార్హాః - 'పత్యుర్నో యజ్ఞసంయోగ' ఇతిపతిశబ్దస్య యజ్ఞఫలభోక్తృత్వరూపయజ్ఞసంయోగే - నకారాదేశవిధానాత్-దీక్షాం దీక్షాధ్యవసాయం - విశత - గచ్ఛతేత్యర్థః - సుతకారణాత్ సుతార్థం 'నిమిత్తకారణ హేతూనాం ప్రయోగే సర్వాసామిష్టి' రితిపంచమీ ౨౩ తాసామితి అతికాంతేన అత్యంత మిష్టేన - ముఖపద్మాని - సుందరాణి ముఖానీత్యర్థః ౨౪ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టమస్సర్గః.

అథ భగవదవతారాసాధారణం పుత్రేష్టి ముపక్షిపతి సర్గత్రయేణ ఏతదితి సూతః సారథిత్వేన మంత్రిత్వేన చ స్థితస్సుమంత్రః-రహఃఏకాంతే-ఇదమబ్రవీత్ - అంతఃపురమాగత్యోక్తవానిత్యర్థః - అయం అశ్వమేధప్రవృత్తిరూపః పుత్రార్థోపాయః - ఋత్విగ్భిః వసిష్ఠాదిభిః ఉపదిష్టః - మయాతు

ణాం బ్రహ్మరాక్షసానాం అవకాశోయథానభవేత్ తథాకర్తవ్యమితి భావః - సమర్థాయూయమితి శేషః. ౧౮ తథేతి యథాజ్ఞప్తం ఆజ్ఞానతిక్రమేణ ౧౯ తథాద్విజాఇతి వర్ధయంతః ఆశీర్భిరితి శేషః. ౨౦. విసర్జయిత్వేతి. క్రతుఃక్రతుసంభారః - ఆప్యతాం సమాపద్యతాం ౨౧ ౨౨. తతఇతి. పత్నీః యజ్ఞార్హాః ౨౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టమస్సర్గః.

ఏతచ్ఛ్రుత్వేతి.ఏతత్సుతార్థం హయమేధం కరిష్యామీతి రాజవాక్యం-సూతఃసుమంత్రః తత్కిమిత్యతఆహ ఋత్విగ్భిరితి. అయమశ్వమెధ రూపప్రకారః.ఋత్విగ్భిర్వసిష్ఠాదిభిః-పురావృత్తః ఇతి

ఋత్విగ్భి రుపదిష్టోఽయం పురావృత్తో మయా శ్రుతః ౧
సనత్కుమారో భగవాన్ పూర్వం కథితవాన్ కథామ్,
ఋషీణాం సన్నిధౌ రాజం స్తవ పుత్రాగమం ప్రతి ౨
కాశ్యపస్యతు పుత్రోఽస్తి విభండక ఇతి శ్రుతః,
ఋశ్యశృంగ ఇతిఖ్యాత స్తస్య పుత్రో భవిష్యతి ౩
సవనే నిత్య సంవృద్ధో ముని ర్వనచర స్సదా,
నాన్యం జానాతి విప్రేంద్రో నిత్యం పిత్రనువర్తనాత్ ౪
ద్వైవిధ్యం బ్రహ్మచర్యస్య భవిష్యతి మహాత్మనః,
లోకేషు ప్రథితం రాజన్ విప్రైశ్చ కథితం సదా, ౫
తస్యైవం వర్తమానస్య కాల స్సమభివర్తత,
అగ్నిం శుశ్రూషమాణస్య పితరంచ యశస్వినం ౬
ఏతస్మిన్నేవకాలేతు రోమపాదః ప్రతాపవాన్,
అంగేషుప్రథితో రాజా భవిష్యతిమహాబలః ౭
తస్యవ్యతిక్రమా ద్రాజ్ఞో భవిష్యతి సుదారుణా,
అనావృష్టి స్సుఘోరా వై సర్వభూతభయావహా ౮

పురావృత్తః ఇతిహాసరూపః - యశ్శ్రుతః ౧ కథమిత్యత్రాహ సనత్కుమారఇతి. భగవాన్ భవిష్యత్ జ్ఞానవత్త్వరూపమాహాత్మ్యవాన్ కథాం భవిష్యద్విషయిణీం ౨ కాశ్యపస్యేతి ఖ్యాతో భవిష్యతీత్యత్ర ధాతుసంబంధే ప్రత్యయాఇతి భూతభవిష్యతోస్సాధుత్వం ౩. సఇతి అన్యం గ్రామ గ్రామీణాదికం - నజానాతి నజ్ఞాస్యతి ౪ ద్వైవిధ్యమితి ద్వైవిధ్యం ద్వైవిధీభావః - స్త్రీసంగ కృతోభంగఇత్యర్థః - లోకేషు ప్రథితమిత్యత్ర బ్రహ్మచర్య మిత్యనుషంగః-యద్వా - మేఖలాజిన దండాదినా లోకేషు ప్రథితం - విప్రైః స్మర్తృభిః కథితం ఋతుగమనలక్షణం తు బ్రహ్మచర్యస్య ద్వైవిధ్యం భవిష్యతి ఆహయాజ్ఞవల్క్యః - 'షోడశర్తుర్నిశాః స్త్రీణాం తస్మిన్ యుగ్మాసుసంవిశేత్, బ్రహ్మచార్యేవపర్వాణ్యా ద్యాశ్చతస్రశ్చవర్జయే' దితి ౫ తథావిధస్య ద్వితీయబ్రహ్మచర్యస్యప్రసక్తిం దర్శయతి తస్యేత్యాదినా తస్య - అగ్నిం - యశస్వినం పితరం - చాద్గురుంచ-శుశ్రూషమాణస్య - ప్రథమే బ్రహ్మచర్యే వర్తమానస్యేత్యర్థః - కాలః కతిపయకాలః-సమభివర్తత - భవిష్యదర్థే లఙ్-ఛందసిలుఙ్ లఙ్ లిట ఇతి సర్వలకారాపవాదత్వేన లఙోపివిధానాత్-అడభావశ్ఛాన్దసః ౬ ఏతస్మిన్నితి ఏతస్మిన్ కాలే తస్య బ్రహ్మచర్యదశాయాం అంగేషుఅంగదేశేషు ౭. తస్యేతి వ్యతిక్రమాత్ ధర్మాతిక్రమాత్-సుదారుణా - బహుకాలవ్యాపినీ - సుఘోరా తదీయసర్వరాష్ట్రవ్యాపినీ - అత ఏవ సర్వభూతభయావహా ౮ అనావృష్ట్యామితి శ్రుతేనవృద్ధా శ్రుతవృద్ధాః-బహుభ్యో బహుధా

హాసలక్షణః ౧—౩ సవనఇతి నాన్యంజానాతీతి భవిష్యదర్థేలట్ ౪ ద్వైవిధ్యమితి. ద్వైవిధ్యం బ్రహ్మచర్యస్యేతి ద్వైవిధ్యం విభాగః - గృహస్థోభవిష్యతీత్యర్థః - లోకేషుప్రథితం బ్రహ్మచర్యం ద్వైవిధ్యమిత్యనుషంగః-యద్వా - వివాహాత్పూర్వం తత్పరంచేతి బ్రహ్మచర్యద్వైవిధ్యం - వివాహాత్పరం బ్రహ్మచర్యం కథంసంఘటత ఇతిచేత్ నియతకాల భార్యోపగమస్యాపి బ్రహ్మచర్యరూపత్వాత్. ౫ తస్యేతి. కాలస్సమభివర్తత ఇతిభవిష్యదర్థేలఙ్ ౬. ౭ తస్యేతి వ్యతిక్రమాత్ విధినిషేధోల్లంఘ

అనావృష్ట్యాం తు వృత్తాయాం రాజా దుఃఖసమన్వితః,
బ్రాహ్మణాం ఛ్ఛ్రుతవృద్ధాంశ్చ సమానీయ ప్రవక్ష్యతి ౯
భవంత శ్ర్శుతధర్మాణో లోకచారిత్రవేదినః,
సమాదిశంతు నియమం ప్రాయశ్చిత్తం యథాభవేత్. ౧౦
వక్ష్యంతి తే మహీపాలం బ్రాహ్మణా వేదపారగాః,
విభండకసుతం రాజన్ సర్వోపాయై రిహానయ ౧౧
ఆనాయ్య చ మహీపాల ఋశ్యశృంగం సుసత్కృతమ్,
ప్రయచ్ఛ కన్యాం శాంతాం వై విధినా సుసమాహితః ౧౨
తేషాం తు వచనం శ్రుత్వా రాజా చింతాం ప్రపత్స్యతే,
కేనోపాయేన వై శక్య ఇహానేతుం సవీర్యవాన్ ౧౩
తతో రాజా వినిశ్చిత్య సహమంత్రిభి రాత్మవాన్,
పురోహిత మమాత్యాంశ్చ తతః ప్రేష్యతి సత్కృతాన్ ౧౪
తే తు రాజ్ఞో వచ శ్ర్శుత్వా వ్యథితా వినతాననాః,
నగచ్ఛేమ ఋషేర్భీతా అనునేష్యంతి తం నృపం ౧౫
వక్ష్యంతి చింతయిత్వా తే తస్యోపాయాంశ్చ తత్క్షమాన్,

శ్రుత శాస్త్రాఇత్యర్థః - ప్రవక్ష్యతిచేత్యన్వయః ౯ భవంతఇతి శ్రుతధర్మాణః - ధర్మాదనిచ్ కేవలా దిత్యనిచ్ - లోకచారిత్రవేదినః లోకాచారజ్ఞాః-అతోనావృష్టిమూలస్య మత్పాపస్యప్రాయశ్చిత్తం యథాభవేత్-తాదృశం నియమం అనుష్ఠేయధర్మంఆదిశంతు ౧౦ శుద్ధబ్రహ్మచారిణే కన్యాప్రదానమేవ పరమంప్రాయశ్చిత్త మితివక్ష్యంతీత్యాహ వక్ష్యంతీతి సర్వోపాయైః నానావిధోపాయైః.౧౧ ఆనాయ్యేతి ఋశ్యశృంగ మిత్యత్రఋత్యకఇతి ప్రకృతిభావః-ఆనాయ్యేతి ఆఙుపసృష్టాన్ణిజ్ ప్రాపణ ఇత్యస్మాద్ధేతు మణ్ణ్యంతాల్ల్యప్ - ప్రయచ్ఛ దేహి - ఋశ్యశృంగాయేతిశేషః - సుసత్కృతమిత్యానయనక్రియావిశేషణం - సుసమాహితః - నిర్విచారఇతియావత్ ౧౨ తేషామితి చింతాప్రకారమాహ - కేనేతి వీర్యవాన్ నియతబ్రహ్మచర్యః ౧౩ తతఇతి వినిశ్చిత్య బ్రాహ్మణా ఏవానేష్యంతీతి నిశ్చిత్య - తతః తస్మాద్దేశాత్ - ప్రేష్యతి ప్రేషయిష్యతి - భవిష్యదర్థేలట్ - కాలసామాన్యే లడ్వక్తవ్య ఇతివచనాత్ ౧౪ తఇతి వ్యథితాః ఖిన్నాః అతఏవవినతాననాః నమ్రముఖాః - ఋషేః విభండకాత్ - భీతాః-ఇత్యనంతర మితికరణం బోధ్యం-అనునేష్యంతి నవయం గంతుం శక్తాః-కింతు తదానయనోపాయం విచార్య వక్ష్యామ ఇతి సాంత్వయిష్యంతి. ౧౫ వక్ష్యంతీతి తత్క్షమాన్ ఋశ్యశృంగా నయనోచితానుపాయాన్ - చింతయిత్వా తాన్ తస్యరాజ్ఞో వక్ష్యంతి ఏతైరుపాయై ర్వయంవిప్రం ఆనేష్యామః - నచదోషో భవిష్యతి - ఋశ్యశృంగస్య బ్రహ్మచర్య వైకల్యదోషశ్చ నభవిష్యతి - తత్రభవతా నశంకనీయం-యథాగణికాసంపర్కో నభవేత్తథా ఆనేష్యామ ఇత్యర్థః - ఋషిశాపదోషో నభవిష్యతీతివార్థః అనావృష్టిదోషో

నాత్ - సుదారుణా - బహుకాలవ్యాపినీ - సుఘోరాస్వకీయసర్వరాష్ట్రవ్యాపినీ-అతఏవ సర్వభూతభయావహా ౮ ౧౨. తేషామితి వీర్యవాన్ వశీకృతేంద్రియః ౧౩ తతఇతి తతఃప్రేష్యతిప్రేషయిష్యతి.౧౪ తేత్వితి నగచ్ఛేమఇత్యత్రఇతిశబ్దోద్రష్టవ్యః ౧౫. వక్ష్యంతీతి.దోషః తపోవైకల్యాదిరూపః అనావృష్టి

ఆనేష్యామో వయం విప్రం నచ దోషో భవిష్యతి ౧౬
ఏవ మంగాధిపేనైవ గణికాభి రృషే స్సుతః,
ఆనీతోఽవర్షయ ద్దేవ శ్శాంతాచాస్మై ప్రదీయతే. ౧౭
ఋశ్యశృంగస్తు జామాతా పుత్రాం స్తవవిధాస్యతి,
సనత్కుమారకథిత మేతావ ద్వ్యాహృతంమయా ౧౮
అథ హృష్టో దశరథ స్సుమంత్రం ప్రత్యభాషత,
యథర్శ్యశృంగ స్త్వానీతో విస్తరేణ త్వయోచ్యతామ్ ౧౯

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - నవమస్సర్గః

సుమంత్ర శ్చోదితో రాజ్ఞా ప్రోవాచేదం వచ స్తథా,
యథర్శ్యశృంగ స్త్వానీత శ్శృణు మే మంత్రిభిస్సహ
(తన్మేనిగదత స్సర్వం విస్తరేణశృణుష్వహ) ౧
రోమపాద మువాచేదం సహామాత్యః పురోహితః,
ఉపాయో నిరపాయోఽయ మస్మాభి రభిచింతితః ౨
ఋశ్యశృంగో వనచర స్తపస్స్వాధ్యాయనే రతః,

నభవిష్యతీతివా - ఇతివక్ష్యతీతి పూర్వేణాన్వయః ౧౬ సనత్కుమారోక్తం సమాప్య స్వయమాహ ఏవమితి యథా ఆనేష్యామ ఇత్యుక్త మేవమానీతః - దేవః పర్జన్యశ్చావర్షయత్ - శాంతా-రోమ పాదకన్యాచ అస్మై ఋశ్యశృంగాయ - ప్రదీయతే ప్రాదీయత - కాలసామాన్యేలట్ ౧౭ ఋశ్యశృంగఇతి జామాతా - రోమపాదస్య దశరథస్యాపివా - దశరథస్యౌరసీహి శాంతాదత్తా రోమపాదస్య - సనత్కుమార కథితమేతావత్ - ఏవమంగాధిపేనేత్యాదితు మయా వ్యాహృత మిత్యర్థః - యద్వా - సర్వం సనత్కుమార వచనమేవ - ఆవర్షయత్ వర్షయిష్యతి - ప్రదీయతే ప్రదాస్యతే ౧౮ అథేతి అథేత్యయముత్తర శేషశ్లోకః - అత్రసర్గ విచ్ఛేదో లేఖకదోషకృతఇతి ప్రతిభాతి ౧౯ ఇతి శ్రీగోవిందరాజ విరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - నవమస్సర్గః * * * * * *

సుమంత్రఇత్యాది మేమత్తః సః ఋశ్యశృంగః-మంత్రిభిరానీతః తథాయథాశృణు హేతి ప్రసిద్ధా. ౧. రోమేతి నిరపాయః అవ్యభిచారిఫలః ౨ ఋశ్యశృంగఇతి తపస్స్వాధ్యాయనే తప స్స్వాధ్యాయయోః - సర్వోద్వంద్వో విభాషయైకవద్భవతీత్యేకవద్భావః - అన్యేషామపి దృశ్యత ఇతిదీర్ఘః - తేన పురాణేతిహాసాదిముఖేనాపి - స్త్రీస్వరూపం జానాతీతిభావః - నారీణామనభిజ్ఞ

రూపదోషోవా. ౧౬ ఏవమంగాధిపేనేత్యాది సుమంత్రవచనం - యథా ఆనేష్యామఇతి తైరుక్తం ఏవమానీతః - ప్రదీయతే ప్రాదీయతేతి - భూతార్థేలట్. ౧౭ ఋశ్యశృంగఇతి. ఏతావద్వ్యాహృతం ఏతావన్మాత్రమేవ కథితంన సమస్తం విశేషతశ్చ వక్ష్యతే ౧౯. ఇతి శ్రీమహేశ్వర తీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - నవమస్సర్గః

సుమంత్ర శ్చోదితఇతి మేమత్తః ౧-౨.ఋశ్యశృంగఇతి విషయాణాం శబ్దాదీనాంసుఖస్యవిషయ

అనభిజ్ఞ స్సనారీణాం విషయాణాం సుఖస్యచ ౩
ఇంద్రియార్థై రభిమతై ర్నరచిత్తప్రమాథిభిః,
పుర మానాయయిష్యామః క్షిప్రం చాధ్యవసీయతాం ౪
గణికా స్తత్ర గచ్ఛంతు రూపవత్య స్స్వలంకృతాః,
ప్రలోభ్య వివిధోపాయై రానేష్యంతీహ సత్కృతాః ౫
శ్రుత్వా తథేతి రాజాచ ప్రత్యువాచ పురోహితం,
పురోహితో మంత్రిణ శ్చ తథాచక్రు శ్చతే తదా ౬
వారముఖ్యాశ్చ తచ్ఛ్రుత్వా వనం ప్రవివిశు ర్మహత్ ౬½
ఆశ్రమస్యావిదూరేస్మిన్ యత్నం కుర్వంతి దర్శనే,
ఋషిపుత్రస్య ధీరస్య నిత్య మాశ్రమవాసినః, ౭½
పితు స్సనిత్యసంతుష్టో నాతిచక్రామ చాశ్రమాత్ ౮
న తేన జన్మప్రభృతి దృష్టపూర్వం తపస్వినా,
స్త్రీవా పుమాన్వా యచ్చాన్య త్సర్వం నగరరాష్ట్రజం ౯

ఇతికర్మణిషష్ఠీ విషయాణాం శబ్దస్పర్శరూపరసగంధానాం సంబంధిన స్సుఖస్య చానభిజ్ఞశ్చ భవతి. ౩. ఇంద్రియేతి నరచిత్త ప్రమాథిభిః నరచిత్తాకర్షకైః - తమితి శేషః-క్షిప్రంశీఘ్రం ఆనాయయిష్యామః - అధ్యవసీయతాం నిశ్చీయతాం - అస్మదుక్త ప్రకార ఇతిశేషః. ౪ కైఇంద్రియార్థైః కథంతైరానయనంతత్రాహ గణికాఇతి గణికాః వేశ్యాః ప్రలోభ్య వంచయిత్వాసత్కృతాః అస్మాభిః కృతబహుమానాః ఋశ్యశృంగేణవా ౫ శ్రుత్వేతి రాజాపురోహితం తథేతి ప్రత్యువాచ - పురోహితోపి మంత్రిణ స్తథేతి ప్రత్యువాచ-తేచమంత్రిణ స్తథాచక్రుః- తేషామేవాధి కారాత్ -వారముఖ్యాః ప్రేషయామాసు రిత్యర్థః ౬ వారేతి అర్ధమేకం-వారశబ్దేనవారస్త్రియ ఉచ్యంతే-నామైకదేశే నామగ్రహణాత్ ౬½ ఆశ్రమస్యేతి అస్మిన్ వనే-ఆశ్రమస్యా విదూరే దర్శనే ఋశ్యశృంగదర్శనే - యత్నం అవధానం-కుర్వంతి అకుర్వన్-ఋషిపుత్ర స్యేత్యాది విశేషణత్రయం యత్నస్యకర్తవ్యత్వే హేతుః ౭½ ఉక్తహేతుం వివృణోతి పితురిత్యర్థేన పితుస్సకాశా న్నిత్య సంతుష్టః-పితృశుశ్రూషణైక నిరత ఇత్యర్థః ౮ హేత్వంతరమాహ న తేనేతి. జన్మప్రభృతి జన్మారభ్య-నగరజం అశ్వాది - రాష్ట్రజం కుక్కుటాది ౯ తతఇతి యదృచ్ఛయా దైవవశాత్ ౧౦ తాఇతి చిత్ర

సుఖస్యచ ౩ ఇంద్రియార్థైరితి నరచిత్త ప్రమాథిభిః నరచిత్త క్షోభకరైర్హేతుభిః - అధ్యవసీయతాం నిశ్చీయతాం ౪. తి తథాహ - గణికాఇతి సత్కృతాః విచిత్రాంబరాభరణాన్నపానాదిభిః ౫ తి. శ్రుత్వేతి రాజాపురోహితం తథేతి త్వయైవ తథాకర్తవ్యమితి ప్రత్యువాచ-అథపురోహితస్యావిప్రత్వాద్గణికాభి స్సంవాదో஽నుచితఇతి సోపి మంత్రిణః ప్రత్యువాచ - మంత్రిణశ్చ తథాచక్రుః-సాక్షాద్గణికాః ప్రేషయామాసుః ౬. వారముఖ్యా ఇతిసార్ధ శ్లోకమేకంవాక్యం అస్మిన్ దర్శనే ఋష్యశృంగదర్శనస్య బుద్ధిస్థత్వా దస్మిన్నితి నిర్దేశః - కుర్వంతి అకుర్వన్ ౭½ పితురితి పితుస్సంతుష్టః - పితురితి తృతీయార్థేషష్ఠీ - విషయాంతరానపేక్షఇతియావత్ - నాతిచక్రామ న నిరగాత్ ౮. తి నేతి స్త్ర్యాదికం జన్మప్రభృతి దృష్టపూర్వం యథానభవతి తథావ్యవహృతవానితిశేషః. ౯

తతః కదాచిత్తం దేశ మాజగామ యదృచ్ఛయా,
విభండకసుత స్తత్ర తాశ్చాపశ్య ద్వరాంగనాః. ౧౦
తాశ్చిత్ర వేషాః ప్రమదా గాయంత్యో మధురస్వరాః,
ఋషిపుత్ర ముపాగమ్య సర్వా వచన మబ్రువన్ ౧౧
క స్త్వం కిం వ ర్తసే బ్రహ్మన్ జ్ఞాతుమిచ్ఛామహే వయం,
ఏక స్త్వం విజనే ఘోరే వనే చరసి శంస నః ౧౨
అదృష్టరూపా స్తా స్తేన కామ్యరూపా వనే స్త్రియః,
హార్దా త్తస్య మతిర్జాతా హ్యాఖ్యాతుం పితరం స్వకం ౧౩
పితా విభండకోఽస్మాకం తస్యాహం సుత ఔరసః,
ఋశ్యశృంగ ఇతి ఖ్యాతం నామకర్మ చ మే భువి. ౧౪
ఇహాశ్రమపదోఽస్మాకం సమీపే శుభదర్శనాః,
కరిష్యే వోఽత్ర పూజాం వై సర్వేషాం విధిపూర్వకం ౧౫
ఋషిపుత్రవచశ్శ్రుత్వా సర్వాసాం మతిరాస వై,
తదాశ్రమపదం ద్రష్టుం జగ్ము స్సర్వాశ్చ తేన తాః ౧౬
ఆగతానాం తతః పూజా మృషిపుత్ర శ్చకార హ,
ఇద మర్ఘ్య మిదం పాద్య మిదం మూలం ఫలం చ నః ౧౭

వేషాః నానాలంకారాః ౧౧ కఇతి క స్త్వం కింజాతిః-కస్యపుత్ర ఇత్యర్థః కిం కిమర్థం వర్తసే ఇచ్ఛామహ ఇత్యాత్మనే పదమార్షం - భవాన్ కింజాతిః కింనామధేయః కస్యపుత్ర స్త్వం ఘోరేస్మిన్ వనే కిమర్థం వర్తసే- కిమర్థమేకశ్చరసీతి యోజనా. ౧౨ అదృష్టేతి యస్మాత్ కారణాత్-కామ్యరూపాః కామ్యమానరూపాః-తాః స్త్రియో వనే తేనాదృష్టరూపాః - తస్మాత్ - హార్దాత్ స్నేహాత్ - స్వకం పితరం పిత్రాదికం - ఆఖ్యాతుం మతిర్జాతా ౧౩ పితేతి అస్మాకమితి మృగాద్యపేక్షయా బహువచనం - కింతద్వర్ణాణః పుత్రోసినేత్యాహ ఔరసఇతి - పురాకిల మహాభూత తటాకాఖ్యే సరసి ఉపస్పృశతో విభండకస్యోర్వశీం దృష్ట్వా రేతోఽస్ఖలత్ తన్మృగీ-జలేన సహాపీత్వా గర్భిణ్యాసీత్ - తస్యాం జాతో ఋశ్యమృగతుల్యశృంగత్వాదృశ్యశృంగాఖ్యోఽ భూదితి పౌరాణికీగాథా - మేఋశ్యశృంగ ఇతినామఖ్యాతం-మేతపోరూపం కర్మచ-భువి వనభువి ఖ్యాతం ౧౪. ఇహేతి ఇహ వనసమీపే ప్రదేశే అస్మాక మాశ్రమపదః - పుంస్త్వమార్షం-అత్ర వః పూజాం కరిష్యే ఆగంతవ్యమితి భావః - సర్వేషామితి పుల్లింగనిర్దేశః స్త్రీస్వరూపాపరిజ్ఞానకృతః ౧౫ ఋషీతి ద్రష్టుం మతిః - ఆస అభూత్ - అస్తేర్భూభావాభావఆర్షః - తేనసహ తదాశ్రమపదం జగ్ముశ్చ ౧౬ ఆగతానామితి ఆగతానాం ఆశ్రమపదం గతానాం-అంతేఇతి కరణం ద్రష్టవ్యం ౧౭

తతఇతి యదృచ్ఛయా దైవవశాత్ *తి తందేశం వారస్త్రీసంచారదేశం ౧౧ కఇతి కింవర్తసె కస్మాద్ధేతోః వర్తసే ౧౨ అదృష్టరూపా ఇతి తాః స్త్రియః వనే తేనయతోఽదృష్టరూపాః-అతః హార్దాత్ కౌతూహలాత్ ౧౩ పితేతి కర్మ తపోరూపం ౧౪ ఇహేతి ఇహాశ్రమపద ఇతిలింగవ్యత్యయ ఆర్షః - ఋశ్యశృంగస్య స్త్రీస్వరూపాపరిజ్ఞానాత్ సర్వేషామితి పుల్లింగనిర్దేశః - శుభదర్శనా ఇతి సంబోధనం ౧౫ ౧౬ * తి ఆగతానామితి. నోఽస్మాకం - భక్ష్యమితిశేషః. ౧౭

ప్రతిగృహ్య చ తాం పూజాం సర్వా ఏవ సముత్సుకాః,
ఋషే ర్భీతాశ్చ శీఘ్రం తా గమనాయ మతిం దధుః ౧౮
అస్మాక మపి ముఖ్యాని ఫలానీమాని వై ద్విజ,
గృహాణ ప్రతిభద్రం తే భక్షయస్వ చ మాచిరం ౧౯
తతస్తా స్తం సమాలింగ్య సర్వా హర్ష సమన్వితాః,
మోదకా న్ప్రదదు స్తస్మై భక్ష్యాంశ్చ వివిధా న్బహూన్ ౨౦
తాని చాస్వాద్య తేజస్వీ ఫలానీతి స్మ మన్యతే,
అనాస్వాదితపూర్వాణి వనే నిత్యనివాసినాం ౨౧
ఆపృచ్ఛ్య చ తదా విప్రం వ్రతచర్యాం నివేద్య చ,
గచ్ఛంతి స్మాపదేశాత్తాః భీతా స్తస్య పితుః స్త్రియః ౨౨
గతాసు తాసు సర్వాసు కాశ్యపస్యాత్మజో ద్విజః,
అస్వస్థహృదయ శ్చాసీ ద్దుఃఖం స్మ పరివర్తతే ౨౩
తతో పరేద్యు స్తం దేశమాజగామ స వీర్యవా న్,

ప్రతిగృహ్యేతి సముత్సుకాః తత్సల్లాప సాభిలాషాః తాస్సర్వాః తాం పూజా మృషిపుత్రదత్తాం పూజాం-ప్రతిగృహ్య - ఋషేః విభండకాత్-భీతాస్సత్యః శీఘ్రంగమనాయ మతిం దధుః ౧౮ అస్మాకమితి. ప్రతిగృహాణేత్యన్వయః - ఛందసిపరేపీతి ప్రతీత్యస్యోపసర్గస్యధాతోరుపరిష్టాత్ ప్రయోగః - ఛందోవత్సూత్రాణి భవంతీతి న్యాయాత్ - మాచిరం విళంబం మాకురు ౧౯. తత ఇతి అత్రాదావిత్యుక్త్యేత్యుపస్కార్యం - స్నేహిజనవత్ వశీకరార్థ మాలింగ్య ౨౦ తానీతి వనే నిత్యనివాసినాం అనాస్వాదిత పూర్వాణి - తైః పూర్వ మనాస్వాదితాని ఫలానీమానీతి మన్యతేస్మ అపూర్వ రసత్వాత్ - పూరణగుణేతి సమాసప్రతిషేధాదేవ జ్ఞాపకాత్తృతీయార్థేషష్ఠీ ౨౧ ఆపృచ్ఛ్యేతి వ్రతచర్యాం నివేద్య - అస్మాభిః కించిద్వ్రతమనుష్ఠేయమస్తీతి వ్రతానుష్ఠానం నివేద్య - తస్మాదపదేశాత్ వ్యాజాత్ - తస్య పితు ర్భీతా స్సత్యో గచ్ఛంతి స్మ. ౨౨ గతాస్వితి కాశ్యపస్య కాశ్యపపుత్రస్య విభండకస్య అస్వస్థహృదయః కలుషితచిత్తః - దుఃఖం యథా భవతి తథా పరివర్తతే స్మ సంచరతి స్మ ౨౩ తతఇతి. తతః అస్వస్థ

ప్రతిగృహ్యేతి ఋషేర్భీతాః విభండకాద్భీతాః ౧౮ అస్మాక మితి గృహాణ - ప్రతిగృహాణ మాచిర మిత్యూచుః - అవిళంబేన ఋషేరాగమనాత్పూర్వమేవ భక్షణీయమిత్యభిప్రాయః * తి ముఖ్యాని ప్రశస్తాస్వాదవంతి - ప్రతారణార్థం మోదకా ఏవముచ్యంతే-తే భద్రం కల్యాణం-భక్షయస్వచ ఫలానీతిశేషః * తి సమాలింగ్యస్పర్శేనాపి వశీకర్తుమాలింగనం హర్షసమన్వితాః బాలబ్రహ్మచారిణోగాఢతరాలింగనప్రాప్త్యా స్వకార్యానుకూలస్పర్శప్రాప్త్యాచ ౨౦ * తి తానీతి తేజస్వీ - వారవనితాస్పర్శే పూర్ధ్వరేతస్త్వాత్ బ్రహ్మజత్వాచ్చ అహీనతేజాః - మన్యతే యో మన్యేత సఇవ వ్యవహరతీత్యర్థః ౨౧. ఆపృచ్ఛ్యేతి వ్రతచర్యాం నియమాచరణం - అపదేశాత్-వ్రతచర్యావ్యాజాత్ * తి వ్రతచర్యాం మిథ్యైవ కించి ద్వ్రత మనుష్ఠేయ మస్మాక మితి నివేద్య జ్ఞాపయిత్వా. ౨౨ గతాస్వితి దుఃఖాత్ తాసాం విశ్లేషజాత్. * తి అస్వస్థహృదయః అప్రసన్నచిత్తః - దుఃఖాత్ తాదృశచాక్షుషాదివిషయసుఖవిశ్లేషజాత్ - పరివర్తనం ఏకదేశా

మనోజ్ఞా యత్ర తా దృష్టా వారముఖ్యా స్స్వలంకృతాః ౨౪
దృష్ట్వైవ తా స్తదా విప్ర మాయాంతం హృష్టమానసాః,
ఉపసృత్య తత స్సర్వా స్తా స్తమూచు రిదం వచః ౨౫
ఏహ్యాశ్రమపదం సౌమ్య హ్యస్మాక మితి చాబ్రువన్,
తత్రా ప్యేష విధి శ్శ్రీమాన్ విశేషేణ భవిష్యతి ౨౬
శ్రుత్వా తు వచనం తాసాం సర్వాసాం హృదయంగమం,
గమనాయ మతిం చక్రే తం చ నిన్యు స్తదా స్త్రియః ౨౭
తత్ర చానీయమానే తు విప్రే తస్మిన్ మహాత్మని,
వవర్ష సహసా దేవో జగత్ప్రహ్లాదయం స్తదా ౨౮
వర్షేణైవాగతం విప్రం విషయం స్వం నరాధిపః,
ప్రత్యుద్గమ్య మునిం ప్రహ్వ శ్శిరసా చ మహీం గతః ౨౯
అర్ఘ్యం చ ప్రదదౌ తస్మై న్యాయత స్సుసమాహితః,

చిత్తత్వాద్ధేతోః ౨౪ దృష్ట్వేతి స్పష్టం ౨౫ ఏహీతి అస్మాకం ఆశ్రమపదమేహీతి పూర్వేణాన్వయః - తత్రాపి శ్రీమాన్ - సమృద్ధః - ఏషః విధిః సత్కారః - స్వదేశత్వా ద్విశేషేణ భవిష్యతి చాబ్రువ న్నితి యోజనా ౨౬ శ్రుత్వేతి హృదయంగమం మనోజ్ఞం - ఖశ్ ప్రకరణే గమేస్సుప్యుపసంఖ్యానమితిఖశ్ - నిన్యుః నావమారోప్య గంగాప్రవాహేణేతి శేషః - తథైవభారతే ప్రతిపాదనాత్. ౨౭ తత్రేతి తత్ర - అంగదేశ ఇత్యర్థః ౨౮ వర్షేణేతి. స్వం విషయం స్వదేశం - ప్రహ్వః వినీతః ౨౯ అర్ఘ్యంచేతి అర్ఘః పూజా - తదర్థ ముదకం అర్ఘ్యం - పాదార్ఘాభ్యాం చేతి యత్ప్రత్యయః - న్యాయతః శాస్త్రక్రమేణ విప్రేంద్రాత్ ఋశ్యశృంగాత్ - ప్రసాదం గణికాభిః ప్రలోభ్య ఆనయనకృతకోపనివృత్తిం వవ్రే-కథం వవ్రే విప్రం త్వాం మన్యుః కోపోమావిశేదితి-మావిశత్విత్యర్థః-లకారవ్యత్యయః-యద్వా విప్రం విభండకం-మన్యుః పుత్రవిశ్లేషణకృతః కోపః_మావిశేదితి-ఏవం ప్రసాదనాదేవ విభండకో నచుకోప-పుత్రప్రసాదపరణాదేవ పితా త్రిలో

నవస్థానం. ౨౩ * తి తతఇతి. ఉక్తాద్ధేతోః ౨౪ * తి ఉపసృత్య ప్రత్యుద్గమ్య. ౨౫. ఏహీతి ఏష విధిః పూర్వేద్యుః కృతో భక్షణప్రదానాదిరూపసత్కారః - తత్రాపి భవిష్యతీతి చాబ్రువన్నితి సంబంధః. * తి. తత్రాప్యేష విధిః విచిత్రఫలమూలభక్షణవిధిః-విశేషేణ ఇతోప్యాధిక్యేన భవిష్యతి ౨౬. తి. శ్రుత్వేతి గంగాయాం పూర్వస్థాపితాం నావ మారోప్య ప్రవాహేణైవ అంగదేశం నిన్యు రితి మహాభారతే ౨౭ ౨౮ వర్షేణేతి ప్రహ్వః వినీతః * తి వర్షేణ సహైవ-స్వం విషయం స్వదేశ మాగతం - ప్రహ్వః అంజల్యాదిపూర్వం నమ్రస్సన్ శిరసా మహీం గతశ్చ సాష్టాంగ నమస్కారం చ కృతవానిత్యర్థః ౨౯ అర్ఘ్యంచేతి వవ్రే ప్రసాదమితి గణికాముఖేనాయం వ్రతీ అత్రానీతః - అత శ్శపేదితి భీతః - ఋశ్యశృంగా త్ప్రసాదం వవ్రే అనుగృహాణే త్యయాచతేత్యర్థః - ప్రసాద ప్రార్థనాయాః ఫల మాహ మేతి - విప్రమృశ్యశృంగం మన్యు ర్నావిశత్ యద్వా - నావిశదిత్యత్ర నావిశత్వితి-లకారవ్యత్యయః ఇతిశబ్ద శ్చాధ్యాహార్యః - తథాచేత్థంయోజనా - విప్రం విభండకం మన్యు ర్నావిశత్వితి విప్రేంద్రాత్ ఋశ్యశృంగాదేవం ప్రసాదం

వప్రే ప్రసాదం విప్రేంద్రా న్మావిప్రం మన్యు రావిశేత్ ౩౦
అంతఃపురం ప్రవిశ్యాస్మై కన్యాం దత్వా యథావిధి,
శాంతాం శాంతేన మనసా రాజా హర్ష మవాప సః
ఏవం స న్యవస త్తత్ర సర్వకామై స్సుపూజితః,
(ఋశ్యశృంగో మహాతేజాశ్శాంతయా సహ భార్యయా) ౩౧

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - దశమస్సర్గః

భూయ ఏవ హి రాజేంద్ర శృణు మే వచనం హితం, యథా స దేవ
ప్రవరః కథాయామేవ మబ్రవీత్ ౧ ఇక్ష్వాకూణాం కులే జాతో భవిష్యతి
సుధార్మికః, నామ్నా దశరథో నామ శ్రీమాన్ సత్యప్రతిశ్రవః ౨ అంగరాజేన

కజ్ఞ స్తుష్యతీతి పూర్వమేవ మంత్రిభి ర్నిర్ణీతం చేతి బోధ్యం-కథ మన్యథా ఉపాయం చింతయంతః ప్రాజ్ఞా అపాయమపి నచింతయేయుః ౩౧ అంతఃపురమితి. ప్రవిశ్య - తేన సహేతి సిద్ధం-శాంతేన నిర్దుఃఖేన మనసోపలక్షితః - ప్రసాదకార్యోపదర్శనాత్ ప్రసన్నత్వం సిద్ధం ౩౧ ఏవమితి ఏవం సర్వకామై స్సుపూజితః తత్ర రోమపాదాంతఃపురే ౩౧ ఇతి శ్రీగోవిందరాజ విరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - దశమస్సర్గః

ఏవం దశరథప్రశ్నస్యోత్తరం దత్వా కథాశేషం సుమంత్రః ప్రస్తౌతి భూయ ఇత్యాది దేవప్రవరః సనత్కుమారః కథాయాం కథాప్రసంగే - ఏవం వక్ష్యమాణరీత్యా - యథాఉక్తవాన్ తథా శృణు ౧ ఇక్ష్వాకూణామతి ధార్మికో భవిష్యతీత్యన్వయః - సత్యప్రతిశ్రవః

వప్రే-త్వదా నయనేన త్వత్పితు ర్విభండకస్య మయి మన్యు ర్యథా నోదేతి, తథా స త్వయా ప్రార్థనీయ ఇతి ఋశ్యశృంగ మేవ నరాధిపః ప్రార్థయామాసేతి ౩౦ అంతఃపురమితి అంతఃపురం ప్రవిశ్య ప్రవేశ్య *తి ప్రసన్నత్వాదేవ తదనుజ్ఞయా అంతఃపురం ప్రవేశ్య హర్షం వృష్టిజ మృషిసంబంధజం చ. ౩౧ *తి ఏవమితి నను గణికాస్పర్శ తత్సృష్ట ఫలభక్షణాదిభి రస్య తపో హానౌ కథం తదాగమనమాత్రేణ వృష్టిః - న చ స్త్రీత్వాద్యజ్ఞానా న్న తపోహానిః - ఈషద్దోషస్తు తపసైవ దగ్ధ ఇతి వాచ్యం - నిర్మలబ్రహ్మచర్యేణ విదితనిఖిలవేదశాస్త్రతత్వస్య శాస్త్రతః స్త్రీస్వరూపజ్ఞానస్య బ్రహ్మచర్యే తత్పరిహారజ్ఞానస్య దుర్నివారత్వాత్ - సర్వథా అజ్ఞత్వే అనుగ్రహశక్త్యభావాపత్తేశ్చేతి చే న్న - నిర్మలబ్రహ్మచర్యేణ బ్రహ్మజ్ఞతయా సర్వత్ర బ్రహ్మదృష్ట్యాచ దోషలేశస్యాప్యస్పర్శాత్ - ప్రారబ్ధవశాత్ - క్షత్రియస్త్రీసంబంధం భావినం తద్ద్వారకం జానన్నేవ గణికాభి స్తథా వ్యవజహ్రే - తాసాం భయానుత్పత్తయే - అతఏవ న తేనేతి నవమశ్లోకే తథా వ్యవహృతవానితి శేషః - పూరితో స్మాభిః - ఏతత్సర్వం జానన్ పితాపి తమనుజ్ఞాయ నశప్తవాన్ రాజాన మిత్యేవాత్ర తత్త్వం - అనేన తత్త్వజ్ఞస్య సర్వదోషాసంబంధో ధ్వనితః - బ్రహ్మజ్ఞే దానసంకల్పమాత్రేణ ఫలసిద్ధిరిత్యాది సూచితం ౩౧ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - దశమస్సర్గః.

భూయఏవేతి దేవప్రవరః దేవశ్రేష్ఠః ప్రకృత స్సనత్కుమార ఉచ్యతే - కథాయాం పూర్వకథాయాం సమాప్తాయాం సత్యాం యథేతి యదిత్యర్థే - తదబ్రవీత్. ౧. ఇక్ష్వాకూణామితి.

సఖ్యం చ తస్య రాజ్ఞో భవిష్యతి, కన్యా చాస్య మహాభాగా శాంతా నామ భవి
ష్యతి ౩ పుత్రస్తు సోఽంగరాజస్య రోమపాద ఇతి శ్రుతః, తం స రాజా దశర
థో గమిష్యతి మహాయశాః ౪ అనపత్యోఽస్మి ధర్మాత్మ౯ శాంతా భర్తా
మమ క్రతుం, ఆహరేత త్వయాజ్ఞప్తస్సంతానార్థం కులస్య చ ౫ శ్రుత్వా
రాజ్ఞోఽథ తద్వాక్యం మనసా సవిచింత్య చ, ప్రదాస్యతే పుత్రవంతం శాంతా
భర్తారమాత్మవా౯. ౬ ప్రతిగృహ్య చ తం విప్రం స రాజా విగతజ్వరః, ఆహ
రిష్యతి తం యజ్ఞం ప్రహృష్టేనాంతరాత్మనా ౭ తం చ రాజా దశరథో యశ
స్కామః కృతాంజలిః, ఋశ్యశృంగం ద్విజశ్రేష్ఠం వరయిష్యతి ధర్మవిత్ ౮ యజ్ఞా
ర్థం ప్రసవార్థం చ స్వర్గార్థం చ నరేశ్వరః, లభతే చ స తం కామం ద్విజముఖ్యా
ద్విశాం పతిః ౯ పుత్రాశ్చాస్య భవిష్యంతి చత్వారోఽమితవిక్రమాః, వంశ
ప్రతిష్ఠానకరాస్సర్వలోకేషు విశ్రుతాః ౧౦ ఏవం స దేవప్రవరః పూర్వం కథిత
వా౯ కథాం, సనత్కుమారో భగవా౯ పురా దేవయుగే ప్రభుః ౧౧ స

సత్యప్రతిజ్ఞః ౨ అంగేతి అస్య అంగరాజస్య ౩ పుత్రస్తు స ఇతి అంగస్య రాజ్ఞః అంగ
రాజస్య. ౪ అనపత్య ఇతి, అహమనపత్యోఽస్మి తస్మాత్ మమ కులస్య - సంతానార్థం
అవిచ్ఛేదార్థం - శాంతాభర్తా - క్రతుమాహరేత అనుతిష్ఠతు - ఇతి వక్ష్యతీతి శేషః ౫ శ్రుత్వేతి.
స రోమపాదః-మనసా విచింత్య న తు మంత్రిభిః-పుత్రవంతం పుత్రప్రదానసమర్థం-పుత్రయుక్తం
వా ౬. ప్రతిగృహ్యేతి ఆహరిష్యతి-కరిష్యతీత్యర్థః-అంతరాత్మనా మనసా ఉపలక్షితః ౭ తస్మి
న్యజ్ఞే తమేవర్త్విజం కరిష్యతీత్యాహ తం చేతి శ్లోకద్వయం.యష్టుం కామో యస్య స యష్టుకామః-
'లుంపేదవశ్యమః కృత్యే తుం కామమనసోరపీ'తి మకారలోపః-ఏవంభూతో రాజా తం వరయిష్య
తి-వరో వరణం తత్కరోతీతి ణిచ్ అల్లోపస్య స్థానివత్త్వాదవృద్ధ్యభావః కిమర్థం-యజ్ఞార్థం పుత్ర
కామేష్ట్యర్థం-తద్ద్వారా ప్రసవార్థం పుత్రార్థం-తద్ద్వారా స్వర్గార్థం-'నాపుత్రస్య లోకోస్తీ'తి శ్రుతేః.
కామం కామ్యక్రతుం ౯ పుత్రాశ్చేతి అమితవిక్రమాః-అపరిచ్ఛిన్నపరాక్రమాః. ౧౦. ఏవమితి.
పూర్వం పూర్వకాలే - విభక్తి ప్రతిరూపకమవ్యయం - పురా పురాణః - దేవయుగే కృతయుగే-

---

సత్యప్రతిశ్రవః సత్యప్రతిజ్ఞః. ౨. అంగరాజేనేతి అంగరాజేన తస్య దశరథస్య సఖ్యం భవిష్యతి ౩.
తమేవాంగరాజం విశినష్టి - పుత్రస్త్వితి అంగస్య అంగాఖ్యస్య రాజ్ఞః రోమపాద ఇతి శ్రుతః
ప్రసిద్ధః పుత్రః-అస్య శాంతా నామ కన్యా చ భవిష్యతీతి పూర్వక్రియయా ప్రత్యేకమభిసంబధ్య
తే - తం రోమపాదం. ౪ అనపత్యఇతి ఆహరేత నిర్వహేత్ - సంతానార్థం వంశావిచ్ఛేదార్థం.
౫. శ్రుత్వేతి పుత్రవంతం పుత్రఫలకర్మవంతం సంజాతపుత్రం వా - యద్వా తపోమాహాత్మ్యా
త్పుత్రకామేష్ట్యా పుత్రప్రదానసమర్థత్వాత్పుత్రవంతమిత్యుక్తిః. ౭. తంచేతి శ్లోకద్వయమేకం
వాక్యం ప్రసవార్థం - సంతానార్థం - కామం కామ్యక్రతుం తి వరణవిషయమాహ - యజ్ఞేతి.
యజ్ఞః ప్రసవకారణం - ప్రసవః స్వర్గకారణమితి బోధ్యం - లభతే లప్స్యతే - తం కామం ప్రా
ర్థితం కామ్యయజ్ఞం. ౯ తి. పుత్రా ఇతి వంశప్రతిష్ఠానం వంశావిచ్ఛేదస్తత్కరాః. ౧౦. ఏవమితి.
దేవయుగే కృతయుగే తి. పూర్వం పూర్వస్మి౯ కాలే-పూర్వకాలే కదేత్యత్రాహ-పురా దేవయుగే

త్వం పురుషశార్దూల తమానయ సుసత్కృతం, స్వయమేవ మహారాజ గత్వా సబలవాహనః ౧౨ అనుమాన్య వసిష్ఠం చ సూతవాక్యం నిశమ్య చ (వసిష్ఠేనాభ్యనుజ్ఞాతో రాజా సంపూర్ణమానసః), సాంతఃపురస్సహామాత్యః ప్రయయౌ యత్ర స ద్విజః ౧౩ వనాని సరితశ్చైవ వ్యతిక్రమ్య శనైశ్శనైః, అభిచక్రామ తం దేశం యత్ర వై మునిపుంగవః ౧౪ ఆసాద్య తం ద్విజశ్రేష్ఠం రోమపాదసమీపగమ్, ఋషిపుత్రం దదర్శాదౌ దీప్యమానమివానలం. ౧౫ తతో రాజా యథాన్యాయం పూజాం చక్రే విశేషతః, సఖిత్వాత్తస్య వై రాజ్ఞః ప్రహృష్టేనాంతరాత్మనా ౧౬ రోమపాదేన చాఖ్యాతమృషిపుత్రాయ ధీమతే, సఖ్యం సంబంధకం చైవ తదా తం ప్రత్యపూజయత్. ౧౭ ఏవం సుసత్కృతస్తేన సహోషిత్వా నరర్షభః, సప్తాష్టదివసాన్ రాజా రాజానమిదమబ్రవీత్ ౧౮ శాంతా తవ సుతా రాజన్ సహ భర్త్రా విశాంపతే, మదీయం నగరం యాతు కార్యం హి మహదుద్యతం ౧౯ తథేతి రాజా సంశ్రుత్య

యద్వా - హే దేవ - పురా యుగే కృతయుగ ఇత్యర్థః ౧౧ స ఇతి స త్వం పుత్రార్థీ త్వం సుసత్కృతం సుసత్కారార్హం - స్వయమేవ - న తు పురోహితాదిద్వారా ౧౨. అనుమాన్యేతి అనుమాన్య - కృతానుమతికం కృత్వా - అన్యథా - మయి స్థితే కథమన్యమాహ్వయతీతి వసిష్ఠః కుప్యేత్ - అతస్సుమంత్రోక్తకథోక్తిపూర్వకమనుమాన్యేత్యర్థః - 'అనుమాన్య వసిష్ఠం చ సూతవాక్యం నిశమ్య చే'తి వచనభంగ్యా పునర్వసిష్ఠసన్నిధౌ సా కథా ప్రస్తావితా సుమంత్రముఖేనైవేతి గమ్యతే - అతో వసిష్ఠేనానుమతిః కృతేతి మంతవ్యం - సాంతఃపురతయా గమనం జామాతృపలాలనరీత్యా శాంతయా సహానయనార్థం - యత్ర రోమపాదనగరే ౧౩ వనానీతి వనాదివిలోకనకుతుకిత్వం శనైశ్శనైరిత్యనేన ద్యోత్యతే ౧౪ ఆసాద్యేతి తం దేశమాసాద్య-తమృషిపుత్రం - ఆదౌ రోమపాదదర్శనాత్ పూర్వం దదర్శ - తస్మిన్ భక్త్యతిశయద్యోతనార్థం ౧౫ తత ఇతి రాజా రోమపాదః - రాజ్ఞః దశరథస్య ౧౬ రోమపాదేనేతి. సంబంధకం శాంతాయా జనకపితృత్వరూపం సంబంధం-ప్రత్యపూజయత్-ఋశ్యశృంగ ఇతి శేషః. ౧౭ ఏవమితి. తేన రోమపాదేన-సప్తాష్టేతి లోకవచనపరిపాటీ సంఖ్యానియమోపేక్షా కృతా ౧౮ శాంతేతి ఉద్యతం ఉద్యుక్తం ౧౯. తథేతి తస్య ఋశ్యశృంగస్య-గమనం సంశ్రుత్య ప్రతిజ్ఞాయ ౨౦ ఋ

ఏతచ్చతుర్యుగే ప్రాక్తన చతుర్యుగాద్యే సత్యయుగే ఇత్యర్థః ౧౧ తి ఏతత్కథాకథకస్య నివక్షితమర్థమాహ - స ఇతి. ౧౨ అనుమాన్యేతి. అనుమాన్య అనుజ్ఞాం ప్రాప్య ౧౩—౧౫. తత ఇతి రాజా రోమపాదః - రాజ్ఞః దశరథస్య ౧౬ రోమపాదేనేతి తం దశరథం ప్రత్యపూజయత్ ఋశ్యశృంగ ఇతి శేషః * తి తేన రోమపాదేన సహ సంబంధశ్చాయం తాదృశః యేన దశరథస్యాపి జామాతృత్వవ్యవహారయోగ్య ఋశ్యశృంగః - ఏతదేవాభిప్రేత్యోక్తం ప్రాక్తనజామాతేతి క్వచిచ్చైవం పఠ్యతేపి - 'అనేన మేనపత్యాయ దత్తేయం వరవర్ణినీ, యా చ తే పుత్రతుల్యైషా శాంతా ప్రియతరాత్మజా, సోఽయం తే శ్వశురో బ్రహ్మన్ యద్వైవాహం తథా నృప' ఇతి అతఏవ సాంతఃపురజనస్యాంగదేశగమనముక్తం - కన్యాస్నేహాద్ధి తాసాం గమనమితి భాతి * ౧౭. ౧౮. శాంతేతి. ఉద్యతం ఉపక్రాంతమస్తి ౧౯.

గమనం తస్య ధీమతః, ఉవాచ వచనం విప్రం గచ్ఛ త్వం సహ భార్యయా ౨౦ ఋషిపుత్రః ప్రతిశ్రుత్య తథేత్యాహ నృపం తదా, సనృపేణాభ్యనుజ్ఞాతః ప్రయయౌ సహ భార్యయా ౨౧ తావన్యోన్యాంజలిం కృత్వా స్నేహాత్సంశ్లిష్య చోరసా, ననందతుర్దశరథో రోమపాదశ్చ వీర్యవాన్ ౨౨ తతస్సుహృదమాపృచ్ఛ్య ప్రస్థితో రఘునందనః, పౌరేభ్యః ప్రేషయామాస దూతాన్వై శీఘ్రగామినః ౨౩ క్రియతాం నగరం సర్వం క్షిప్రమేవ స్వలంకృతం, ధూపితం సిక్తసమ్మృష్టం పతాకాభిరలంకృతం ౨౪ తతః ప్రహృష్టాః పౌరాస్తే శ్రుత్వా రాజానమాగతం, తథా ప్రచక్రుస్తత్సర్వం రాజ్ఞా యత్ప్రేషితం తదా ౨౫ తతస్స్వలంకృతం రాజా నగరం ప్రవివేశ హ, శంఖదుందుభినిర్ఘోషైః పురస్కృత్య ద్విజర్షభం ౨౬ తతః ప్రముదితాస్సర్వే దృష్ట్వా తం నాగరా ద్విజం ప్రవేశ్యమానం సత్కృత్య నరేంద్రేణేంద్రకర్మణా ౨౭ అంతఃపురం ప్రవేశ్యైనం పూజాం కృత్వాచ శాస్త్రతః, కృతకృత్యం తదాత్మానం మేనే తస్యోపవాహనాత్ ౨౮ అంతఃపురస్త్రియస్సర్వా శ్శాంతాం దృష్ట్వా తథాగతాం, సహభర్త్రా విశాలాక్షీం ప్రీత్యానందముపాగమన్ ౨౯ పూజ్యమానా చ తాభిస్సా రాజ్ఞా చైవ విశేషతః ఉవాస తత్ర సుఖితా కంచిత్కాలం సహర్త్విజా ౩౦ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - ఏకాదశస్సర్గః

షీతి ప్రతిశ్రుత్య ఆకర్ణ్య - నృపం రోమపాదం ౨౧ తావితి అన్యోన్యమంజలిమిత్యర్థః. ౨౨ తతఇతి. సుహృదం రోమపాదం. ౨౩ క్రియతామితి సిక్తం చ సంమృష్టం చ సిక్తసంమృష్టం - పూర్వకాలేత్యాదినా సమాసః-స్వలంకృతం-పుష్పకదళీకాండాదిభిః ౨౪ తతఇతి ఆగతం ఆగతప్రాయం-రాజ్ఞా యద్యథా ప్రేషితం తత్తథా-తదా శ్రవణకాల ఏవ-చక్రుః ౨౫ తతఇతి ద్విజర్షభం పురస్కృత్య శంఖదుందుభినిర్ఘోషైస్సహ ప్రవివేశ. ౨౬ తతఇతి నాగరాః నగరవాసినః-నరేంద్రేణ దశరథేన-సత్కృత్య నగరాలంకారాదిభిస్సంమాన్య - ప్రవేశ్యమానం తం ద్విజం దృష్ట్వా-ప్రముదితాః సంతుష్టాః-ఆసన్-ఇంద్రస్యేవ కర్మ పరాక్రమాదికం యస్య సః ఇంద్రకర్మా - తేన ౨౭ అంతఃపురమితి. ఉపవాహనాత్ ఆనయనాత్ ౨౮. అంతరితి భర్త్రా సహాగతాం - అనేన పూర్వం కన్యాత్వదశాయామపి కదాచి దాగమనం వ్యజ్యతే ౨౯ పూజ్యమానేతి. విశేషతః జనకత్వసంబంధాత్ - ఋత్విజా ఋశ్యశృంగేణ - పితృగృహత్వాచ్ఛాంతాయాః ప్రాధాన్యం. ౩౦ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే- మణిమంజీరాఖ్యానే- బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకాదశస్సర్గః.

---

౨౦. ఋషిపుత్రఇతి ప్రతిశ్రుత్య ఆకర్ణ్య ౨౧—౨౩ * తి. స్వలంకృతత్వప్రకారమాహ ధూపితమిత్యాది. ఆదౌ సిక్తం తోయైః పశ్చాత్సంమృష్టం * ౨౬. తతఇతి ఇంద్రకర్మణా ఇంద్రసదృశకర్మణా ౨౭ అంతఃపురమితి. ఉపవాహనాత్. ఆనయనాత్ ౨౮ అంతఃపురస్త్రియ ఇతి తథాగతాం తాదృశవైభవయుక్తాం. ౩౦. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకాదశస్సర్గః

తతః కాలే బహుతిథే కస్మింశ్చిత్సుమనోహరే, వసంతే సమనుప్రాప్తే రాజ్ఞో యష్టుం మనోఽభవత్ ౧ తతః ప్రసాద్య శిరసా తం విప్రం దేవవర్ణినం, యజ్ఞాయ వరయామాస సంతానార్థం కులస్య వై ౨ తథేతి చ స రాజాన ము వాచ చ సుసత్కృతః, సంభారాస్సంభ్రియంతాం తే తురగశ్చ విముచ్యతాం 3. తతో రాజాబ్రవీ ద్వాక్యం సుమంత్రం మంత్రిసత్తమం, సుమంత్రావాహయక్షిప్ర

ఏవం దశరథస్సర్వకామసమృద్ధోపి పుత్రాలాభసంతప్తస్తన్మూలాని పాపాని స్వా ధికారానురూపేణాశ్వమేధేన వినా న వినశ్యంతీతి మన్వానః - 'సర్వం పాప్మానం తరతి తరతి బ్రహ్మహత్యాం యోఽశ్వమేధేన యజత' ఇతి శ్రుత్యా 'రాజసార్వభౌమో ఽశ్వమే ధేన యజే' తేతి స్మృత్యా చ విహితమశ్వమేధం యష్టుం సంకల్ప్య తదానీముద్బుద్ధసం స్కారసుమంత్రోదీరితవచనాజ్జామాతృపలాలనవ్యాజేన శాంతయా సహ ఋశ్యశృంగమా నీయ ప్రాప్తకాలే పూర్వం సంకల్పితమశ్వమేధం కర్తుమారభతేత్యాహ - తతః కాలఇత్యాది తతః ఋశ్యశృంగానయనానంతరం - బహుతిథే అనల్పే కాలే గతే - సంఖ్యాసంజ్ఞాద్బహు శబ్దాత్ పూరణార్థే డటి బహుపూగగణసంఘస్యతిథుగితి తిథుగాగమః-కస్మింశ్చిత్ మలిమ్లుచత్వాది దోషరహితతయా విలక్షణే-సుమనోహరే పౌర్ణమాస్యాః కాలత్వేన అతిమనోజ్ఞే వసంతే సమనుప్రాప్తే ప్రారబ్ధే చైత్ర్యాం పౌర్ణమాస్యామిత్యర్థః - రాజ్ఞో దశరథస్య - యష్టుం సాంగ్రహణీమిష్టిం కర్తుం-మనః మనోరథః-అభూత్ - చైత్ర్యాం పౌర్ణమాస్యాం ప్రాతరశ్వమేధేన యక్ష్య ఇతి సంక ల్ప్య-'సాంగ్రహణ్యేష్ట్వా యజత' ఇతి స్మరణాత్ ౧ అద సాంగ్రహణీమిష్టిం కర్తు మృత్విగ్వరణే ప్రాప్తే ప్రథమమృశ్యశృంగం బ్రహ్మత్వేన వృతవానిత్యాహ - తతః ప్రసాద్యేతి దేవవర్ణినం దేవ వర్చసం ౨ తథేతి. స చ ఋశ్యశృంగశ్చ 3 అథ - అపదాతీనృత్విజస్సమావహంత్వా సు బ్రహ్మణ్యాయా ఇతి విహితమధ్వర్యు ప్రభృతివరణమాహ తతో రాజేత్యాదినా - అస్యా శ్శ్రుతే రయమర్థః - తస్య తస్య గృహే గత్వా సోమప్రవాకవృతానధ్వర్యుబ్రహ్మహోతౄనాగ్నీధ్రం చ హస్త్యశ్వాదికమారోప్య రాజగృహమానయంతి రాజపురుషాః - అనంతరాయామమావాస్యా యాం పూర్వవృతా ఏవ తే సంజ్ఞానేష్ట్యర్థం పునర్వ్రియంతే - అథ వైశాఖ్యాం పౌర్ణమాస్యాం ప్రాజాపత్యర్క్షభపశ్వర్థం పూర్వవత్సోమప్రవాకవృతా మైత్రావరుణ ప్రతి ప్రస్థాతారౌ హస్త్యాదిక మారోప్యానయంతి రాజపురుషాః - అనంతరాయామమావాస్యాయాం తథైవ వృతముద్గాతారం హస్త్యాదిభిరానయంతి - అథాగామిని వసంతే పంచదశ్యాం హస్త్యాదిభిః ప్రస్తోతారమానయంతి - త్రైధాతవీయార్థం - యత్ర దీక్షారంభ స్తద్దివసా దూర్ధ్వం తృతీయాదిష్వహస్సు అన్వహమితరా నష్టావృత్విజో హస్త్యశ్వాదిక మారోప్యానయంతి - బ్రాహ్మణాచ్ఛంసినమచ్ఛావాకం, నేష్టారం, ప్రతిహర్తారం, గ్రావస్తుతం, పోతార, మున్నేతారం, సుబ్రహ్మణ్య మితి, సోమార్థం - ఏవం ఆసు బ్రహ్మణ్యాహ్వానాదపదాతీ నృత్విజ ఆవహంతీతి - ఏవం క్రమేణ కర్తవ్యాని ఋత్విగ్వరణాని కార్యకరత్వా త్సంగ్రహేణ దర్శయతి సుమంత్రావాహయేతి-ఆవాహయ ఆనయ-ఋతౌ యజం

తతఇతి తతః ఋశృశృంగానయనానంతరం - కాలే బహుతిథే అనల్పే గత ఇతి శేషః సమనోహరే మలిమ్లుచత్వాదిదోషరహితే - మనోఽభవత్ మనోగతం ప్రవృత్తం * తి ఏవమృ శ్యశృంగే ఆనీతే సకలపాపక్షయకారితయా పూర్వం సంకల్పితత్వేన చ అశ్వమేధం ప్రస్తౌతి-తత ఇతి ౧ తతః ప్రసాద్యేతి దేవవర్ణినందేవవర్చసం సంతానార్థం అవిచ్ఛేదార్థం-విప్రమృశ్యశృంగం. 3.

మృత్విజో బ్రహ్మవాదినః ౪ సుయజ్ఞం వామదేవం చ జాబాలిమథ కాశ్యపం, పురోహితం వసిష్ఠం చ యే చాన్యే ద్విజసత్తమాః ౫. తతస్సుమన్త్రస్త్వరితం గత్వా త్వరితవిక్రమః, సమానయత్స తాన్ విప్రాన్ సమస్తాన్ వేదపారగాన్ ౬ తాన్ పూజయిత్వా ధర్మాత్మా రాజా దశరథస్తదా, ధర్మార్థసహితం యుక్తం శ్లక్ష్ణం వచనమబ్రవీత్ ౭ మమ లాలప్యమానస్య పుత్రార్థం నాస్తి వై సుఖం, తదర్థం హయమేధేన యక్ష్యామీతి మతిర్మమ ౮. తదహం యష్టుమిచ్ఛామి శాస్త్రదృష్టేన కర్మణా, ఋషిపుత్రప్రభావేన కామాన్ ప్రాప్స్యామి చాప్యహం ౯ తతస్సాధ్వితి తద్వాక్యం బ్రాహ్మణాః ప్రత్యపూజయన్, వసిష్ఠప్రముఖాస్సర్వే పార్థివస్య ముఖాచ్చ్యుతం ౧౦ ఋశ్యశృంగపురోగాశ్చ ప్రత్యూచుర్నృపతిం తదా, సంభారాస్సంభ్రియంతాం తే తురగశ్చ విముచ్యతాం ౧౧. సర్వథా ప్రాప్స్యసే పుత్రాంశ్చతురోఽమితవిక్రమాన్, యస్య తే ధార్మికీ బుద్ధిరియం పుత్రార్థమాగతా. ౧౨ తతః ప్రీతోఽభవద్రాజా శ్రుత్వా తద్ద్విజభాషితం, అమాత్యాంశ్చాబ్రవీద్రాజా హర్షేణేదం శుభాక్షరం ౧౩ గురూణాం వచనాచ్ఛీఘ్రం సంభారాస్సంభ్రియంతు మే, సమర్థాధిష్ఠితశ్చాశ్వస్సోపా

తీత్యృత్విజః-బ్రహ్మవాదినః వేదపారకాన్ ౪ ఋత్విజః పరిగణయతి సుయజ్ఞమితి ౫. తత ఇతి. త్వరితవిక్రమః త్వరితపదన్యాసః. ౬ తానితి ధర్మార్థసహితం ధర్మార్థరూపప్రయోజనయుక్తం - శ్లక్ష్ణం మధురం. ౭ మమేతి వ్యాఖ్యాతం. ౮ తదితి యష్టుమిచ్ఛామి - ప్రతిబంధకదురితశాంత్యర్థం ఋషిపుత్రప్రభావేన ఋశ్యశృంగకృతయజ్ఞప్రభావేన - పశ్చాత్కామాన్ పుత్రానవాప్స్యామి చ. ౯. తత ఇతి ఋశ్యశృంగ శ్లాఘాగర్భత్వా ద్వసిష్ఠప్రముఖా ఇత్యుక్తం ౧౦. ఋశ్యశృంగేత్యాది-వ్యాఖ్యాతప్రాయం ౧౧ సర్వథేతి సనత్కుమారవచశ్శ్రవణాచ్చతుర ఇత్యుక్తం. ౧౨ తత ఇతి క్రియాభేదాన్న రాజపదపునరుక్తిః ౧౩. గురూణామితి సంభ్రియంతు సంభ్రియంతాం-ఆర్షం పరస్మైపదం-అత్ర సంభారాః యజ్ఞీయాశ్వమోచనోపకరణాని-ద్వాదశారత్నీ రశనా భవతీత్యుక్త్వా ద్వాదశారత్నిపరిమితా ముంజాఖ్యతృణవిశేషనిర్మితా రశనా-చతుష్టయ్య ఆపో భవంతీత్యనువాకోక్తాః ఆతపతి వర్ష్యాః కూప్యాః స్థావరాః వహంత్యశ్చేతి చతుర్విధా ఆప ఇత్యాదీని-సమర్థైః-చతుశ్శతారక్షంతీతి శ్రూయమాణైః రాజపుత్రాద్యై రధిష్ఠితః రక్షితః - సోపాధ్యాయః ఉపాధ్యాయై శ్చతుర్భిః ఋత్విగ్భిస్సహితః - అశ్వః విముచ్యతాం - చత్వార ఋత్విజస్సముక్షంతీత్యారభ్య 'శతేన రాజపుత్రై స్సహాధ్వర్యుః శతేనారాజభిరుగ్రైస్సహ బ్రహ్మా శతేన సూతగ్రామణిభి స్సహ హోతా శతేన క్షత్తసంగ్రహీతృభి స్సహోద్గాతే' తి శ్రుతేః సంగృహీతం చ భట్టభాస్కరైః - 'సన్నాహవంతః క్షితిపాలపుత్రాస్సన్నద్ధసూతా శ్శతమస్యతల్పాః, గోపాయితారశ్శతమేవ ముగ్రాస్సన్నాహహీనస్తాదృశసూనుయుక్తాః, వైశ్యాశ్శతం ప్రాంతచరాః పథి స్యు ర్వరూ

తత ఇతి ఆవాహయ మత్సమీపం ప్రాపయ - ఋతౌ యజంతీత్యృత్విజః ౮ మమ లాలప్యమానస్యేత్యాది రాజ్ఞాపూర్వమప్యుక్తం న తు కృతం సంకల్పమాత్రేణ అంతరా-సుమంత్రకథా ప్రస్తుతా-అతో నానుష్ఠితం - ఇదానీమనుష్ఠానార్థం తత్పునరప్యుపన్యస్యతే. తదితి ఋషిపుత్రప్రభావేన-ఋషి పుత్రః ఋశ్యశృంగః తత్ప్రభావేన ౧౧ + తి. ధార్మికీ ప్రజాసంరక్షణరూపధర్మ

ధ్యాయో విముచ్యతాం ౧౪ సరయ్వాశ్చోత్తరే తీరే యజ్ఞభూమి ర్విధీయతాం, శాంతయశ్చాభివర్ధంతాం యథాకల్పం యథావిధి. ౧౫ శక్యః ప్రాప్తు మయం యజ్ఞస్సర్వేణాపి మహీక్షితా, నాపరాధో భవే త్కష్టో యద్యస్మిన్ క్రతుసత్తమే. ౧౬ ఛిద్రం హి మృగయంతేఽత్ర విద్వాంసో బ్రహ్మరాక్షసాః, నిహతస్య చ యజ్ఞస్య సద్యః కర్తా వినశ్యతి ౧౭ తద్యథావిధి పూర్వం మే క్రతురేష సమాప్యతే, తథా విధానం క్రియతాం సమర్థాః కరణేష్విహ ౧౮ తథేతి చ తతస్సర్వే మంత్రిణః ప్రత్యపూజయన్, పార్థివేంద్రస్య తద్వాక్యం యథాజ్ఞప్తమకుర్వత. ౧౯ తతో ద్విజాస్తే ధర్మజ్ఞమస్తువన్ పార్థివర్షభం, అనుజ్ఞాతాస్తతస్సర్వే పునర్జగ్ముర్యథాగతం ౨౦ గతేష్వథ ద్విజాగ్ర్యేషు మంత్రిణస్తాన్నరాధిపః, విసర్జయిత్వా స్వం వేశ్మ ప్రవివేశ మహాద్యుతిః ౨౧ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - ద్వాదశస్సర్గః

పునః ప్రాప్తే వసంతే తు పూర్ణస్సంవత్సరోఽభవత్, ప్రసవార్థం గతో యష్టుం హయమేధేన వీర్యవాన్ ౧ అభివాద్య వసిష్ఠం చ న్యాయతః ప్రతిపూ

ధినస్తై శ్శతమేవ శూద్రా' ఇతి ౧౪ అథ - పుణ్యాసామదేవయజనమధ్యవస్యతీత్యుక్తరీత్యా యాగార్హపుణ్యస్థలపరిగ్రహం దర్శయతి సరయ్వా ఇతి ఉత్తరం వివిక్తమితి తత్పరిగ్రహః - శాంతయః శాంతికర్మాణి - అభివర్ధంతాం ప్రవర్తంతాం - యథాకల్పం యథాక్రమం - యథావిధి యథాశాస్త్రం ౧౫ శక్య ఇతి కష్టః క్లేశకరః. ౧౬ ఛిద్రమితి. ఛిద్రం అపరాధమిత్యర్థః ౧౭ తదితి. యథేతి ఛేదః. ౧౮. తథేతి అకుర్వత సాంగ్రహణేష్టిప్రభృత్యశ్వవిమోచనాంతమకుర్వన్నిత్యర్థః ౧౯ తతో ద్విజా ఇతి అనుజ్ఞాతాః - తేనేతి శేషః ౨౦ గతేష్వితి స్వం వేశ్మ అగ్నిగృహం దంతకపురమిత్యర్థః ౨౧ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వాదశస్సర్గః

ఏవం ప్రథమవసంతే చిత్రాపౌర్ణమాస్యాం సాంగ్రహణేష్టిం విధాయ-ద్వితీయేఽహ్ని బ్రహ్మౌదన మేధ్యాశ్వబంధన స్నాపన ప్రోక్షణవిమోచనాదికం చత్వారఋత్విజస్సముక్షంతీత్యుక్తరీత్యా కృత్వా - సావిత్రమష్టాకపాలం ప్రాత ర్నిర్వపతీ' త్యుక్తరీత్యా ప్రతిదివసం సావిత్రాదిషు కర్మస్వనుష్ఠీయమానేషు సంవత్సరే పూర్ణే దేవయజనం ప్రతిప్రస్థానం దర్శయతి త్రయోదశే -

---

ప్రయోజనా ౧౨ ౧౩ * తి. సంభ్రియంతు సంపాద్యంతాం ౧౪. యథాకల్పం యథాక్రమం యథావిధి యథాశాస్త్రం ౧౫—౨౦ గతేష్వితి నరాధిపః దశరథః స్వం స్వకీయం వేశ్మ అగ్నిగృహం దంతకపురం ప్రవివేశ-ప్రవేశయామాస * తి. విసర్జయిత్వా - సంవత్సరాంతే యాగార్థమితి శేషః. ౨౧ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్వాదశస్సర్గః.

పునఃప్రాప్తఇతి యస్మిన్ వసంతే ఋశ్యశృంగాదిఋత్విజో వృతాః - తత ఆరభ్య సంభారసంభరణయజ్ఞభూమివిధానశాంతికర్మానుష్ఠానపూర్వకమశ్వం విముచ్య తేన సహైవ గచ్ఛద్భిరుద్గాత్రధ్వర్యుహోతృబ్రహ్మభిః - రాజపుత్రసంగృహీతృసూతగ్రామణ్యుగ్రాఖ్యైః ప్రత్యేకశత

జ్య చ, అబ్రవీత్ప్రశ్రితం వాక్యం ప్రసవార్థం ద్విజోత్తమం, యజ్ఞో మే క్రియతాం బ్రహ్మన్ యథోక్తం మునిపుంగవ ౫ యథా న విఘ్నః క్రియతే యజ్ఞాంగేషు విధీయతాం ౬ భవాన్ స్నిగ్ధస్సుహృన్మహ్యం గురుశ్చ పరమో మహాన్, వోఢవ్యో భవతా చైవ భారో యజ్ఞస్య చోద్యతః ౭ తథేతి చ స రాజానమ

పునః ప్రాప్త ఇత్యాది పునర్వసంతే ద్వితీయవసంతే ప్రాప్తే సంవత్సరః పూర్ణోఽభవత్ - అమావాస్యా ప్రాప్తేత్యర్థః - తత్ర భావిన్యాం పౌర్ణమాస్యాం ప్రసవార్థం - హయమేధేన యష్టుం హయమేధాఖ్యం యజ్ఞం కర్తుం - గతః దేవయజనమితి శేషః - ప్రథమసంవత్సరాంతిమామావాస్యాయా ముఖాసంభరణత్రైధాతవీయ దీక్షణీయాదికం దేవయజన ఏవ హి కర్తవ్యం - యథోక్తం భాస్కరైః - 'సంవత్సరస్యాస్య తు యోత్తమా (యాంతిమేతి పాఠాంతరం) మావాస్యావిధేయామిహ దీక్షణీయాం, త్రైధాతవీయాం ప్రవదంతి సప్తదినాని దీక్షాహుతయ స్తథాష్టా'వితి ౧ ఏవమేతత్సర్గ ప్రతిపాద్యం దేవయజనగమనం సంగ్రహేణోక్త్వా పున స్తద్విస్తరేణ వక్తుముపక్రమతే సర్గశేషేణ - తత్ర బ్రహ్మౌదన మారభ్య యావదశ్వమేధ సమాప్తి యజమానస్య స్వాతంత్ర్య ప్రతిషేధేన స్వయం యజ్ఞోపకరణసంపాదనాద్యయోగాదధ్వర్యుణైవ తస్య కర్తవ్యత్వాదధ్వర్యుత్వేన వృతం వసిష్ఠం ప్రతి ప్రార్థయతే అభివాద్యేత్యాదినా. తదుక్తం భట్టభాస్కరైః - 'రశనాం జనతః పశ్చాదధ్వర్యుః పరివియతే, రాజ్ఞ్యాయ స చ రాజా స్యాద్వ్యావృత్సంతిష్ఠతే క్రతు' రితి యేయం ద్వాదశారత్నీ రశనా భవతి మౌంజీ భవతీత్యశ్వబంధనరజ్జుర్విహితా తస్యాః యదాజ్యముచ్ఛిష్యతే తస్మిన్ రశనా న్యన క్తీతి యత్ బ్రహ్మౌదనశిష్టాజ్యేనాభ్యంజనం విహితం తతః పశ్చాదిత్యర్థః - అర్థత్రయమేకాన్వయం - వసిష్ఠమభివాద్య చ-న్యాయతః శాస్త్రతః - ప్రతిపూజ్యచ - ప్రశ్రితం వినయయుక్తం - వాక్యమబ్రవీత్ - కథం - ప్రసవార్థం పుత్రార్థం ఆరబ్ధో మే యజ్ఞః యథోక్తం శాస్త్రోక్తమనతిక్రమ్య - క్రియతాం ౫. యథేతి యజ్ఞాంగేషు ద్రవ్యదేవతాకర్త్రాదిరూపేషు - యథా విఘ్నో న క్రియతే - రాక్షసైరితి శేషః - తథా క్రియతామిత్యర్థః ౬ భవానితి. భవాన్ మహ్యం - స్నిగ్ధః అవిచ్ఛిన్నస్నేహః - సుహృత్ - పరమః వామదేవాదిభ్య ఉత్కృష్టః మహాన్ వస్తుతో నిరుపమో గురుః - అత ఉద్యతః ఉపక్రాంతో యజ్ఞస్య భారో భవతా వోఢవ్యః - చకారేణార్త్విజ్యం చ కర్తవ్యమిత్యుచ్యతే ౭ తథేతి సమర్థితం సమ్యక్ప్ర

సంఖ్యాకైరనుగమ్యమానైస్సావిత్రాదికర్మసు అనుష్ఠీయమానేష్వేవ సంవత్సరే పూర్ణే పునర్వసంతే ప్రాప్త ఇత్యర్థః - హయమేధేన అశ్వమేధేన - ప్రసవార్థం ప్రసవఫలం భావయితుం గతః గంతుముపక్రాంత ఇత్యర్థః * తి అథ సంవత్సరాంతే దీక్షేతేతి సూత్రాత్ పూర్వవసంతవిసృష్టాశ్వస్య పునః సంవత్సరాంతే వసంతే ప్రాప్తే దీక్షాప్రవృత్తి రుపదిశ్యతే-పునరితి ప్రసవరూపఫలం హయమేధేన భావయితుం-గతో వసిష్ఠాంతికమితి శేషః ౧ అభివాద్యేత్యర్థత్రయమేకం వాక్యం. వసిష్ఠమభివాద్య న్యాయతః - ప్రతిపూజ్య చ - ప్రసవార్థమారబ్ధో యజ్ఞో యథోక్తం క్రియతామితి ప్రశ్రితం వినయయుక్తం వాక్యమబ్రవీదితి సంబంధః ↓ తి వసిష్ఠం చ - చాదరుంధతీం. ౫ యథేతి. యజ్ఞాంగేషు ద్రవ్యదేవతా కర్త్రాదిరూపేషు-యథా విఘ్నోన క్రియతే-రాక్షసాదిభిరితి శేషః - తథా విధీయతాం క్రియతా మిత్యర్థః ౬. భవానితి స్నిగ్ధః అవిచ్ఛేదస్నేహః - సుహృత్ శోభనహృదయః - మహ్యమితి షష్ఠ్యర్థే చతుర్థీ - మయా ఉద్యతో భారః - భవతా వోఢవ్య ఇత్యబ్రవీదితి ద్విజోత్తమమితి పూర్వస్యానుషంగః ౭. తథేతి.

బ్రవీ ద్ద్విజసత్తమః, కరిష్యే సర్వమేవైతద్భవతా యత్సమర్థితం. ౫ తతోఽ
బ్రవీ ద్ద్విజాన్ వృద్ధాన్ యజ్ఞకర్మసు నిష్ఠితాన్, స్థాపత్యే నిష్ఠితాంశ్చైవ వృద్ధాన్
పరమధార్మికాన్, కర్మాంతికాన్ శిల్పకరాన్ వర్ధకీన్ ఖనకానపి, గణకాన్ శిల్పి
నశ్చైవ తథైవ నటనర్తకాన్, తథా శుచీన్ శాస్త్రవిదః పురుషాన్ సుబహు
శ్రుతాన్, యజ్ఞకర్మ సమీహంతాం భవంతో రాజశాసనాత్, ఇష్టకా బహు
సాహస్రా శ్శీఘ్ర మానీయతామితి ౯ ఔపకార్యాః క్రియంతాం చ రాజ్ఞాం
బహుగుణాన్వితాః, బ్రాహ్మణావసథాశ్చైవ కర్తవ్యా శ్శతశశ్శుభాః, భక్ష్యా
న్నపానై ర్బహుభి స్సముపేతా స్సునిష్ఠితాః, తథా పౌరజనస్యాపి కర్తవ్యా బహు
విస్తరాః, ఆవాసా బహుభక్ష్యా వై సర్వకామైరుపస్థితాః, తథా జానపదస్యాపి జన
స్య బహు శోభనం, దాతవ్యమన్నం విధివత్సత్కృత్య న తు లీలయా, సర్వవర్ణా
యథా పూజాం ప్రాప్నువంతి సుసత్కృతాః, న చావజ్ఞా ప్రయోక్తవ్యా కామ
క్రోధవశాదపి, యజ్ఞకర్మసు యే వ్యగ్రాః పురుషాశ్శిల్పినస్తదా, తేషామపి

ర్థితం ౫. తత ఇతి సార్ధశ్లోకత్రయమేకాన్వయం - యజ్ఞకర్మసు యజ్ఞప్రయోగేషు - స్థాపత్యే త
త్త్ద్రవ్యానయనస్వామ్యే - నిష్ఠితాన్ పూర్వం రాజ్ఞా నియుక్తాన్ - కర్మాంతికానితి-కర్మణా
మంతస్సమాప్తిస్స ఏషామస్తీతి కర్మాంతికాః - అతఇని రనావితి రన్ - భృతకానిత్యర్థః - శిల్ప
కరాన్ ఇష్టకాదినిర్మాతౄన్ - వర్ధకీన్-తక్ష్ణః స్రుక్స్రువ చమసగ్రహ యూపాది నిర్మాతౄన్ -
ఖనకాన్ వాపీకూపాదికృతః-గణకాన్ లేఖకాన్ - శిల్పినః చిత్రాదికరాన్-నటాః రసాభినయ
కృతః-నర్తకాః భావాభినయకృతః - శాస్త్రవిదః ప్రయోగశాస్త్రవిదః అథాజ్ఞాపనప్రకార మాహ
షడ్భిః యజ్ఞకర్మేత్యాది ఋత్విజః ప్రత్యాహ యజ్ఞకర్మేతి - సమీహంతాం వ్యాప్రియంతాం -
శిల్పకరాన్ ప్రత్యాహ - ఇష్టకేతి - జాత్యేకవచనం - ఇత్యబ్రవీదితి పూర్వేణాన్వయః ౯ ఔ
పకార్యాఇతి సప్తశ్లోక్యా ఏకాన్వయః-ఔపకార్యా రాజసదనాని - స్వార్థే ష్యఞ్ - 'రాజసద
నముపకార్యోపకారికే'త్యమరః - బహుగుణాన్వితాః ఔన్నత్య విశాలత్వాది బహుగుణాన్వితాః -
బ్రాహ్మణావసథా ఇతి ఆర్షో లింగవ్యత్యయః కఠినం ఫలాదిభక్ష్యం - సునిష్ఠితాః వాతవర్షాదిభి
రప్రకంప్యాః సర్వకామైః స్రక్చందనాదిభిః - ఉపస్థితాః సంయుక్తాః - బహు అధికం - విధివత్
యథావిధి - సత్కృత్య గంధాదిభిరభ్యర్చ్య - లీలయా - అనాదరేణేత్యర్థః - యథా పూ
జాం ప్రాప్నువంతి తథా కర్తవ్యమిత్యర్థః - కామక్రోధవశాత్ స్నేహద్వేషవశాత్ - అపిశబ్దేన

సమర్థితం ప్రార్థితం ౫. తతో బ్రవీదిత్యాది యజ్ఞకర్మసు యజ్ఞప్రయోగేషు - స్థాపత్యే -
తత్తద్ద్రవ్యానయనస్వామ్యే - నిష్ఠితాన్ నియుక్తాన్ కర్మాంతికాన్ కర్మాంతః కర్మ స్వరూపం
తన్నిశ్చయో వా తద్వంతః - కర్మకరానితి యావత్ - శిల్పకరాన్ చిత్రకరాన్ - వర్ధకీన్
త్వష్టౄన్ - ఖనకాన్ వాపీకూపనిర్మాతౄన్-గణకాన్ లేఖకాన్ - శిల్పినః వితానాద్యలంకార
కాన్ - నటనర్తకాన్-నటాన్ నాటయితౄన్ నర్తకాన్ నృత్యకారిణః - * యజ్ఞకర్మ సమీ
హంతాం నిర్వర్తయితుమితి శేషః ఇష్టకేతి ఆనీయతామిత్యత్రేతి శబ్దః అబ్రవీదితి పూర్వేణ సం
బధ్యతే - యద్వా - పరేణ సంబంధ్యతే యథేష్టకానయన మేవ మాపయికాశ్చ క్రియంతా మితి.
బహు సాహస్రా బహుసహస్ర సంఖ్యాకాః ఆనీయతామితి వ్యత్యయేనైకవచనం ౯ ఔప

విశేషేణ పూజా కార్యా యథాక్రమం, తే చ స్యుస్సంభృతాస్సర్వే వసుభిర్భో
జనేన చ, యథా సర్వం సువిహితం న కించిత్పరిహీయతే తథా భవంతఃకుర్వంతు
ప్రీతిస్నిగ్ధేన చేతసా ౧౬ తతస్సర్వే సమాగమ్య వసిష్ఠమిదమబ్రువన్, య
థోక్తం తత్సువిహితం న కంచి త్పరిహీయతే, యథోక్తం తత్కరిష్యామో న కించి
త్పరిహాస్యతే ౧౭ తతస్సుమంత్రమానీయ వసిష్ఠో వాక్యమబ్రవీత్, నిమంత్రయస్వ
నృపతీన్ పృథివ్యాం యే చ ధార్మికాః. ౧౮ బ్రాహ్మణాన్ క్షత్రియాన్ వైశ్యాన్
శూద్రాంశ్చైవ సహస్రశః, సమానయస్వ సత్కృత్య సర్వదేశేషు మానవాన్
౧౯ మిథిలాధిపతిం శూరం జనకం సత్యవిక్రమం, నిష్ఠితం సర్వశాస్త్రేషు తథా
వేదేషు నిష్ఠితం, తమానయ మహాభాగం స్వయమేవ సుసత్కృతం, పూర్వసంబం
ధినం జ్ఞాత్వా తతః పూర్వం బ్రవీమి తే. ౨౧ తథా కాశీపతిం స్నిగ్ధం సతతం
ప్రియవాదినం, వయస్యం రాజసింహస్య స్వయమేవానయస్వహ ౨౨ తథా
కేకయరాజానం వృద్ధం పరమధార్మికం, శ్వశురం రాజసింహస్య సపుత్రం త్వమిహా
నయ ౨౩ అంగేశ్వరం మహాభాగం రోమపాదం సుసత్కృతం, వయస్యం రాజ

లీలా సముచ్చీయతే - విశేషేణ ఆత్యాదరేణేత్యర్థః - యథాక్రమం యథావృద్ధం - తే చేత్యత్ర చ శబ్దో భిన్నక్రమః-తే భోజనేన-వసుభిః ధనైశ్చ-సంభృతాః తృప్తాశ్చ స్యుః - సర్వమపి యథా సువిహితం సుష్ఠ్వనుష్ఠితం స్యాత్ కించిదపి న పరిహీయతే న త్యజ్యతే-ప్రీతిస్నిగ్ధేన స్నేహార్ద్రేణ. ౧౬ యథోక్తప్రవృత్తిం దర్శయతి తత ఇతి. తత్ పూర్వోక్తకార్యజాతం ౧౭ ఏవముపకరణ నిష్పత్త్యనంతరం రాజాహ్వానమాజ్ఞాపయతి తత ఇత్యాదినా నిమంత్రయస్వ ఆహ్వాయ ౧౮ బ్రాహ్మణానితి సర్వదేశేషు-స్థితానితి శేషః ౧౯ మిథిలేతి శ్లోకద్వయం తం ప్రసిద్ధం-స్వయమేవ-న తు దూతముఖేన - పూర్వసంబంధినం చిరంతనసుహృదం తతః పూర్వోక్తేభ్యో నృపతిభ్యః. ౨౧ తథేతి. స్వయమేవ గమనహేతవో విశేషణాని. ౨౨ తథేతి కేకయరాజానమితి సమాసాంతవిధేరనిత్యత్వాట్ట

కార్యా ఇత్యాది. ఔపకార్యాః రాజసదనాని - బహుగుణాన్వితాః బహూపకరణయుక్తాః - సునిష్ఠితా సునిర్మితాః సర్వకామైరుపస్థితాః - కామ్యమానైః సర్వపదార్థైరుపేతాః జానపదస్య గ్రామాంతరాదాగతస్య - లీలయా అవజ్ఞయా అనాదరేణ తు నైవ దేయమిత్యర్థః. సర్వవర్ణా ఇతి. సర్వే వర్ణాః యథా పూజాం ప్రాప్నువంతి తథా కర్తవ్యమిత్యర్థః-తేషామపి విశేషేణ తేషాం తు విశేషేణ కర్తవ్యమిత్యర్థః - యథాక్రమం యథార్హం - తేచేత్యత్ర చశబ్దో భిన్నక్రమః వసుభిర్భోజనేన చ యథా సంభృతాశ్చ స్యుః - తథా కర్తవ్యమిత్యర్థః ౧౬ తత ఇత్యాది సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం - యథోక్తం యథాశాస్త్ర ముక్తం త్వయా యదుక్తం తత్ న కించిత్పరిహీయతే నకించిల్లుప్యతే యథా నకించి త్పరిహాస్యతే కించిదపి యథా పరిత్యక్తం న భవేత్ తథా తత్సువిహితం స్వనుష్ఠితం కరిష్యామ ఇత్యర్థః ౧౭—౧౯ మిథిలాధిపతిమితి. స్వయమేవానయేతి సంబంధః - పూర్వసంబంధినం చిరంతనసంబంధినం జ్ఞాత్వా - తతః పూర్వం తత్పూర్వకం బ్రవీమి రాజాహ్వానముపదిశామీత్యర్థః. తి పూర్వసంబంధినం - పూర్వస్మిన్నేవ కాలే భావినం సంబంధినం యోగబలేన జ్ఞాత్వా - సమస్తపాఠే మయూరవ్యంసకాదిత్వాత్సమాసః - తతో హేతోః భావిసంబంధిత్వాద్ధేతోః సర్వేభ్యః పూర్వం పూర్వకాలే తదానయనం బ్రవీ

సింహాస్య సమానయ యశస్వినమ్ ౨౪ ప్రాచీనాన్ సింధుసౌవీరాన్ సౌరా
ష్ట్రేయాంశ్చ పార్థివాన్, దాక్షిణాత్యాన్నరేంద్రాంశ్చ సమస్తానానయస్వహ
౨౫ సంతి స్నిగ్ధాశ్చ యేచాన్యే రాజానః పృథివీతలే, తానానయ యథా
క్షిప్రం సానుగాన్ సహబాంధవాన్ ౨౬ వసిష్ఠవాక్యం తచ్ఛ్రుత్వా సుమంత్ర
స్త్వరితస్తదా, వ్యాదిశత్పురుషాంస్తత్ర రాజ్ఞామానయనే శుభాన్ ౨౭
స్వయమేవ హి ధర్మాత్మా ప్రయయౌ మునిశాసనాత్,సుమంత్ర స్త్వరితో భూత్వా
సమానేతుం మహీక్షితః ౨౮ తే చ కర్మాంతికాస్సర్వే వసిష్ఠాయ చ ధీమతే,
సర్వం నివేదయంతి స్మ యజ్ఞే యదుపకల్పితమ్ ౨౯ తతః ప్రీతో ద్విజశ్రేష్ఠ
స్తాన్ సర్వానిదమబ్రవీత్ ౨౯౹ అవజ్ఞయా న దాతవ్యం కస్యచిల్లీలయా
పివా, అవజ్ఞయా కృతం హన్యాద్దాతారం నాత్ర సంశయః ౩౦౹ తతః కైశ్చి
దహోరాత్రైరుపయాతా మహీక్షితః, బహూని రత్నాన్యాదాయ రాజ్ఞో దశ
రథస్య వై ౩౧ తతో వసిష్ఠస్సుప్రీతో రాజానమిదమబ్రవీత్, ఉపయాతా
నరవ్యాఘ్ర రాజానస్తవ శాసనాత్ ౩౨౹ మయాపి సత్కృతాస్సర్వే యథా
ర్హం రాజసత్తమాః, యజ్ఞీయం చ కృతం రాజన్ పురుషైస్సుసమాహితైః ౩౩౹
నిర్యాతు చ భవాన్ యష్టుం యజ్ఞాయతనమంతికాత్, సర్వకామై రుపహృతై
రుపేతం వై సమంతతః ౩౪౹. ద్రష్టు మర్హసి రాజేంద్ర మనసేవ వినిర్మితమ్.౩౫.

జభావః ౨౩ అంగేతి సమానయ-త్వమేవేతి శేషః ౨౪ ప్రాచీనానితి ప్రాచీనాన్ ప్రాగ్దేశవర్తినః-సింధుదేశ్యైస్సౌవీరదేశే చభవాస్సింధుసౌవీరాః-సౌరాష్ట్రేయాన్ సురాష్ట్రదేశభవాన్-దాక్షిణాత్యాన్ దక్షిణదేశభవాన్-ఆనయస్వ-దూతముఖేనేతి శేషః ౨౫ సంతీతి. యథాక్షిప్రం శైఘ్ర్య మనతిక్రమ్య ౨౬. వసిష్ఠేతి శుభాన్ అంతరంగాన్. ౨౭ స్వయమితి మహీక్షితః వసిష్ఠేన విశిష్యోక్తాన్. ౨౮ తేచేతి. ఉపలక్షణమేతచ్ఛిల్పకరాదీనాం - యజ్ఞనిమిత్తం - యదుపకల్పితం నిర్మితం-తత్సర్వం నివేదయంతి స్మ ౨౯ అవశ్యం శిక్షణీయాంశం పునశ్శిక్షయతి తతః ప్రీత ఇతి అర్ధమేకాన్వయం ౨౯౹. అవజ్ఞయేతి లీలయా వినోదేన ౩౦౹ తతఇతి. తతః దశరథనిర్గమనానంతరం - రత్నాని శ్రేష్ఠవస్తూని మణిముక్తాప్రవాళవస్త్రాభరణ చందనాదీని. ౩౧౹. తతఇతి స్పష్టం ౩౨౹ మయేతి యజ్ఞమర్హతీతి యజ్ఞీయం యజ్ఞర్త్విగ్భ్యాం ఘఖఞావితిఘః - యజ్ఞాయ యత్సంపాద్యం తత్సర్వం సంపాదిత మిత్యర్థః ౩౩౹. నిర్యాత్వితి. అంతికాత్ సమీపే-దూరాంతికార్థేభ్యో ద్వితీయా చేతి చకారేణ పంచమీ - సమీపే ఉపహృతైః - సర్వకామైః - సర్వోపకరణైః- ఉపేతం ౩౪౹ ద్రష్టుమిత్యర్ధ మేకాన్వయం. మనసేవేతి క్షిప్రసిద్ధత్వే దృష్టాంతః ౩౫ తథేతి. వసిష్ఠే

మిత్యర్థః. ౨౦—౨౬. వసిష్ఠవాక్యమితి.శుభాన్ కుశలాన్. ౨౭—౨౯౹ అవజ్ఞయేతి. అవజ్ఞయా అనాదరేణ - లీలయా అశ్రద్ధయా ౩౦౹ తతఇతి ఆదాయ ఉపాయనార్థం. ౩౨౹ మయాపీతి. యజ్ఞీయం యజ్ఞోపయోగి స్రుక్స్రువాద్యుపకరణజాతమిత్యర్థః. ౩౩౹ అంతికం అంతికే స్థితం - సర్వకామైస్సర్వోపకరణైః. ౩౪౹. ద్రష్టుమితి మనసేవ వినిర్మితమితి - అవిలంబేన లోకోత్తరతయా చ నిర్మాణం సూచితం - భవతి-తథా వసిష్ఠవచనాదితి లుప్తవిభక్తికో నిర్దేశః - వసిష్ఠస్య ఋశ్యశృంగస్య చోభయోరితి చ సంబంధః యజ్ఞవాటగతా ఇత్యర్థం భిన్నం వాక్యం - అత్రాప్యా

తథా వసిష్ఠవచనాదృశ్యశృంగస్య చోభయోః, శుభే దివసనక్షత్రే నిర్యాతో జగతీపతిః ౩౮ తతో వసిష్ఠప్రముఖాస్సర్వ ఏవ ద్విజోత్తమాః, ఋశ్యశృంగం పురస్కృత్య యజ్ఞకర్మారభం స్తదా, యజ్ఞవాటగతాస్సర్వే యథాశాస్త్రం యథావిధి ౩౯½ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - త్రయోదశస్సర్గః

అథ సంవత్సరే పూర్ణే తస్మిన్ ప్రాప్తే తురంగమే, సరయ్వాశ్చోత్తరే తీరే రాజ్ఞో యజ్ఞోఽభ్యవర్తత ౧ ఋశ్యశృంగం పురస్కృత్య కర్మ చక్రుర్ద్విజర్షభాః, అశ్వమేధే మహాయజ్ఞే రాజ్ఞోఽస్య సుమహాత్మనః ౨ కర్మ కుర్వంతి

త్యవిభక్తికో నిర్దేశః - వసిష్ఠస్య ఋశ్యశృంగస్య చోభయోరిత్యర్థః - ఋశ్యశృంగస్య బ్రహ్మత్వేన వృతత్వాత్తద్వచనమప్యపేక్షితం - శుభే దివసే సోమసౌమ్యవారాదౌ - శుభే నక్షత్రే రోహిణ్యాదౌ - నిర్యాతః గృహా ద్యజ్ఞశాలాం ప్రతీత్యర్థసిద్ధం - అత్రాహుః 'శంఖదుందుభిమృదంగవాదనైర్మంగళైః పటహాకాహళాదిభిః, స్వస్తివాదముఖరైర్మఖదీక్షితం బ్రాహ్మణైశ్చ సహ సం ప్రపద్యత' ఇతి ౩౮. తత ఇతిసార్ధశ్లోకః ఆరభన్నితి ఛాందసః - యజ్ఞవాటగతాస్సర్వే యజమానర్త్విగాదయః - యథావిధి యథాక్రమం - యథాశాస్త్రం-సర్వే యజ్ఞకర్మ ఆరభన్-స్వస్వకర్మ ఆరంభతేత్యర్థః ౩౯½. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే-బాలకాండవ్యాఖ్యానే - త్రయోదశస్సర్గః

పూర్వసర్గాంతే శాలాప్రవేశానంతరమశ్వమేధారంభస్సంగ్రహేణ దర్శితః - తదనుష్ఠానం విస్తరేణ దర్శయిష్యన్ తస్యాశ్వాగమనపూర్వకత్వాత్తదనువాదపూర్వకం యజ్ఞానుష్ఠానం దర్శయతి చతుర్దశే - అథేత్యాది. అథ అశ్వవిమోచనానంతరం - తురంగమే ప్రాప్తే క్రమేణ ప్రాప్తే-తస్మిన్ సంవత్సరే పూర్ణే రాజ్ఞో యజ్ఞః అభ్యవర్తత ప్రావర్తత - అశ్వాగమనక్రమస్తు - 'విముక్తమశ్వం స్వైరం చరంతం రాజపుత్రా రాజోగ్రసూతగ్రామణిక్షత్తసంగ్రహీతారశ్చతుశ్శతాః పరిపాలయంతోఽనావర్తయంతోఽనుచరంతి' - బ్రహ్మాధ్వర్యుహోతృద్గాతారశ్చత్వార ఋత్విజస్తం రథకారగృహే సమానీయ బధ్వా తస్య చతుర్షు పదేష్వహ ధృతిస్స్వాహేత్యాద్యాహుతిచతుష్టయం జుహ్వతి - తథాహుః - 'రథకారగృహేఽశ్వస్య వసతస్సాయమస్యతు, చతుర్షు పత్సు హోతవ్యా శ్చతస్రో ధృతయః క్రమా' దితి. అథైకాదశమాసాదూర్ధ్వం తం సదస్సమానీయ అశ్వత్థే వ్రజే బధ్నంతి - తథాహాపస్తంబః - 'ఊర్ధ్వ మేకాదశా న్మాసాదాశ్వత్థే వ్రజేఽశ్వం బధ్నీయా' దితి తతో ద్వాదశే మాసే శాలానిర్మాణాది సకలసంభారాన్ సంభృత్య ఫాల్గునామావాస్యాయామృత్విగ్భి శ్శాలాం ప్రవిశ్య ప్రతిపద మారభ్యాశ్వమేధం ప్రారభంతే ౧ ఋశ్యశృంగమితి అనేన ప్రధానార్త్విజ్యం బ్రహ్మత్వం తస్యేతి గమ్యతే ౨ ప్రతిపదమారభ్య సప్తసు దినేషు

రభన్నిత్యనుషజ్యతే - యథాశాస్త్రం వేదోక్తమనతిక్రమ్య - యథావిధి కల్పసూత్రానుసారేణ, ౩౯½. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రయోదశస్సర్గః

అథేతి. ఏతేన పూర్వోక్త ఏవార్థస్సూచ్యతే న పునః సంవత్సరాన్తరప్రాప్తి రితి జ్ఞేయం.౧ ౨. కర్మేతి. 'యాజకా వేదపారగా' ఇతి యాజకా ఋత్విజః వేదపారగాః వేదస్యాధీతస్యాపారం ఫలవ

విధివద్యాజకా వేదపారగాః, యథావిధి యథాన్యాయం పరిక్రామంతి శాస్త్రతః ౩ ప్రవర్గ్యం శాస్త్రతః కృత్వా తథైవోపసదం ద్విజాః, చక్రుశ్చ విధివత్సర్వ మధికం కర్మ శాస్త్రతః ౪. అభిపూజ్య తతోహృష్టా స్సర్వే చక్రుర్యథావిధి, ప్రాతస్సవన పూర్వాణి కర్మాణి మునిపుంగవాః ౫ ఐంద్రశ్చ విధివద్దత్తో రాజా చాభిష్టుతోఽనఘః, మాధ్యందినం చ సవనం ప్రావర్తత యథాక్రమం ౬.

కర్తవ్యాన్ త్రీణి త్రీణి వైశ్వదేవాని జుహోతీతి విహితానేకవింశతిహోమాన్ పూర్ణాహుతిముత్తమాం జుహోతీతి విహితం కర్మవిశేషం చాభిప్రేత్యాహ కర్మ కుర్వంతీతి యాజకాః ఋత్విజః - వేదపారం తదర్థావబోధః తద్గచ్ఛంతీతి వేదపారగాః - కర్మపూర్వోక్తం - విధివత్ కుర్వంతి స్మ - యథావిధి యథావేదోక్తం - యథాన్యాయం యథామీమాంసం-శాస్త్రతః కల్పసూత్రానుసారేణ - పరిక్రామంతి ప్రచరంతి-'నాసగ్గ్సితే సోమేఽధ్వర్యుః ప్రత్యఙ్ సదోతీయా'దిత్యాద్యుక్త క్రమ మతిలంఘ్య ఋత్విజో న విహరంతీత్యర్థః ౩ అథ సోమక్రయానంతరం సోమరాజా ప్యాయనకర్మ విశేషాన్ దర్శయతి ప్రవర్గ్య మితి ద్విజాః ఋత్విజః - ప్రవర్గ్యం 'దేవా వై సత్రమాసతే' త్యాది ప్రవర్గ్య బ్రాహ్మణోక్తం కర్మవిశేషం శాస్త్రతః విధి మీమాంసా కల్పసూత్రానుసారేణ - కృత్వా - ఉపసదం ఇష్టివిశేషం - తథైవ శాస్త్రత ఏవ - కృత్వా శాస్త్రతః ఉపదేశశాస్త్రాత్ - అధికం అతిదేశతః ప్రాప్తం - సర్వం కర్మ చ చక్రుః - తిస్ర ఏవ సాహ్నస్యో పసదో ద్వాదశాహీనస్యేతి ప్రాప్తాః ద్వాదశ ప్రవర్గ్యోపసద శ్చక్రు రిత్యర్థః ౪ అథ సోమప్రయోగం దర్శయతి అభిపూజ్యేతి. బహిష్పవమానాదిభి స్తత్తత్కర్మ దేవతా అభిపూజ్య - తతః ప్రవర్గ్యోపసదనావసానే - ప్రాతస్సవన పూర్వాణి ప్రాతస్సవన మాధ్యందినసవనతృతీయసవనాని కర్మాణి - చక్రుః ౫. ఐంద్ర ఇతి ఐంద్రః ఐంద్రగ్రహనిష్ఠ స్సోమాంశః స విధివదింద్రాయ దత్తః - అనఘః పాపనివర్తకః- రాజా సోమరాజః అభిష్టుతః స్తోత్రశస్త్రైః స్తుతః - యద్వా - ఐంద్రః ఇంద్రదేవతాకో హవిర్భాగః - ధానాః కరంభః పరివాపః పురోడాశః పయస్యేతి - ప్రాతస్సవనహవీంషి - ఇంద్రాయ హరివతే ధానాః ఇంద్రాయ పూషణ్వతే కరంభః - సరస్వతే పరివాపః ఇంద్రాయ పురోడాశః - మిత్రావరుణాభ్యాం పయస్యేతి హోతవ్యానీంద్రముద్దిశ్యైవ - 'అథ కస్మా దేతేషాగ్ం హవిషా మింద్ర మేవ యజంతీ'త్యాదిశ్రుతేః మాధ్యందినసాయంతనసవనయోః పయస్యావర్జం అన్యత్సర్వం సమానం - అభిషుత ఇతి పాఠే - చతసృషు దిక్షు చతుర్భిః ఋత్విగ్భిః - పాషాణైరభిహత్య నిస్సారిత సారా సోమలతా భూదిత్యర్థః - తథాహి సూత్రం - 'సోమం రాజానం దృషది నిధాయ దక్షిణతో బ్రహ్మాపశ్చాదధ్వర్యు రుత్తరతో హోతా ప్రాగుద్గాతా స్థిత్వా దృషద్భి రభిహన్యా'దితి అనఘః అంశుస్కందనరహితః ౬ తృతీయేతి తథా శాస్త్రప్రకారేణ - ప్రాతస్సవనపూర్వాణి

దర్థావబోధః-తద్గచ్ఛంతీతి తథా-యథావిధి ఉత్పత్త్యాది విధ్యనుసారేణ-యథాన్యాయం - మీమాంసాశాస్త్ర గతన్యాయానుసారేణ యథావిధీత్యనేనైవ సిద్ధే శాస్త్రత ఇత్యేతత్ యథాన్యాయత్వ విధానార్థం తథాచ యథావిధి పరిక్రామంతి శాస్త్రతో యథాన్యాయం పరిక్రామంతీతి వాక్యభేదేన నిర్వోఢవ్యం. ౩ ప్రవర్గ్యమితి ప్రవర్గ్యం ఆరాదుపకారక కర్మవిశేషః - శాస్త్రతః కల్పసూత్రానుసారేణ కృత్వా ఉపసత్ ఉపసన్నామకర్మ విశేషః. పూర్వం ప్రకృతౌ స్థితతయా ఆదిష్టం అధికం విధివత్ శాస్త్రతో విహితం చేత్యర్థః-అధికమిత్యనేనా న్యూనత్వం వా ౪ ౫. ఐంద్ర ఇతి. ఐంద్రః ఇంద్రదేవతాకో హవిర్భాగః - రాజా సోమలతా అభిష్టుతః స్తోత్రశస్త్రైః స్తుతః. ౬ ౭ నచేతి,

తృతీయసవనం చైవ రాజ్ఞోఽస్య సుమహాత్మనః, చక్రుస్తే శాస్త్రతో దృష్ట్వా తథా బ్రాహ్మణపుంగవాః ౭ నచాహుతమభూత్తత్ర స్ఖలితం వాపి కించన, దృశ్యతే బ్రహ్మవత్సర్వం క్షేమయుక్తం హి చక్రిరే ౮ న తేష్వహస్సు శ్రాంతో వా క్షుధితో వాపి దృశ్యతే, నావిద్వాన్ బ్రాహ్మణస్తత్ర నాశతానుచరస్తథా ౯. బ్రాహ్మణా భుంజతే నిత్యం నాథవంతశ్చ భుంజతే, తాపసా భుంజతే చాపి శ్రమణా భుంజతే తథా ౧౦ వృద్ధాశ్చ వ్యాధితాశ్చైవ స్త్రియో బాలాస్తథైవచ, అనిశం భుంజమానానాం న తృప్తిరుపలభ్యతే ౧౧ దీయతాం దీయతామన్నం వాసాంసి వివిధాని చ, ఇతి సంచోదితాస్తత్ర తథా చక్రురనేకశః ౧౨ అన్నకూటాశ్చ బహవో దృశ్యంతే పర్వతోపమాః దివసే దివసే

త్యుక్తస్యైవాయం ప్రపంచః ౭ నచేతి అహుతం స్ఖలితం - అన్యథా హుతం వా-కించ న నాభూత్ - సర్వం హోమాదికం - బ్రహ్మవత్ మన్త్రవత్ - దృశ్యతే స్మ హి యస్మాత్ క్షేమయుక్తం నిర్విఘ్నం చక్రిరే - అత్రాన్నహోమాదికమశ్వమేధీయం సూచితం-తేషాం బహుత్వేన స్ఖాలిత్యాది సంభావనయా తత్పరిహారస్య వక్తవ్యత్వాత్ - తథాహుర్యాజ్ఞికాః - 'పత్నీ సంయజనాంతే హ్యగ్నిష్టోమే తు సంస్థితే. ప్రజాపతిసమే గీతే వీణాగణికిభిర్నృపే. అస్తం గతే సహస్రాంశావాహుత్యశ్వత్థనిర్మితాః, షట్త్రింశతమథాసందీ స్తావంతోఽధ్వర్యవో వృతాః అప్రాకృతైస్స్రువైర్దీర్ఘదండైః ఖదిరసంభవైః, సర్వాం తాం రాత్రిమన్నాని దశాజ్యాదీని జుహ్వతి సంఖ్యాహుతీస్తాస్సకృదేవ హుత్వా పరార్ధపర్యంతమథ క్రమేణ, హుత్వాశ్వనామ ప్రభృతీని రాత్రేశ్శేషోఽధ్యసంఖ్యాహుతిభిస్సమాప్య' ఇతి ౮ అథ తత్రాన్నదానసమృద్ధిం దర్శయత్యష్టభిః - న తేష్విత్యాది యద్యపి క్రీతే సోమే యజ్ఞాన్నం న భోజ్యం-తథాపి సర్వద్రవ్యస్య వసిష్ఠసాత్కృతత్వేన న దోషః- తేష్వహస్సు యజ్ఞీయదినేషు - శ్రాంతః పిపాసితః - క్షుధితః - బుభుక్షితః - న దృశ్యతే నాదృశ్యత - అశతానుచరః శతశిష్యరహితః ౯ బ్రాహ్మణా ఇతి నాథవంతః దాసాః - శూద్రాదయ ఇతి యావత్ - శ్రమణాః దిగంబరాః - 'శ్రమణా వాతవసనా' ఇతి నిఘంటుః. యద్వా - 'చతుర్థమాశ్రమం ప్రాప్తాః శ్రమణానామ తే స్మృతాః' ఇతి స్మృతిః ౧౦ వృద్ధా ఇతి వ్యాధితాః సంజాతవ్యాధయః - అనిశం భుంజానేష్వపి - యజమానస్య తృప్తిః అలంబుద్ధిర్నాసీదిత్యర్థః - యద్వా - రస్యతాతిశయాత్ భుక్త్యనంతరమపి భోజనేచ్ఛా జాయత ఇత్యర్థః ౧౧ దీయతామితి తథా చక్రుః - దదురిత్యర్థః ౧౨ అన్నేతి విధివత్ పాకవిధ్యుక్తక్రమేణ - సిద్ధస్య

తత్ర యాగే స్ఖలితం స్కన్నం-పాత్రాదితి శేషః - బ్రహ్మవత్ మన్త్రవత్ - క్షేమయుక్తం విఘ్నరహితం విఘ్ననివారక రక్షోఘ్నమంత్రాద్యుపేతమిత్యర్థః ౮ న తేష్వితి. అశతానుచరః శతశిష్యరహితః ౯ బ్రాహ్మణా ఇతి నాథవంత ఇత్యనేన బ్రాహ్మణశుశ్రూషకాః శూద్రా ఉచ్యంతే - శ్రమణాః చతుర్థాశ్రమం ప్రాప్తాః ౧౦ అనిశమితి న తృప్తిరుపలభ్యతే భోజ్యపదార్థానాం రసాతిశయలోభాత్ తృప్తిర్నాభూదిత్యర్థః - యద్వా - అనిశం భుంజానేష్వపి జనేషు యజమానస్య తృప్తిః అలంబుద్ధిర్నాభూదిత్యర్థః మునిభావప్రకాశికా. అనిశమితి భోజ్యపదార్థానాం రస్యతాతిశయాత్ అనిశం భుంజమానానామపి తృప్తిర్నోపలభ్యత ఇత్యర్థః - యద్వా - దశరథస్య తృప్తిర్నాస్తి-అతఏవ దీయతామన్నమిత్యుక్తం. ౧౧. ౧౨. అన్నకూటా ఇతి అత్ర అన్నేతి లుప్త

తత్ర సిద్ధస్య విధివత్తదా ౧౩ నానాదేశాదనుప్రాప్తాః పురుషాః స్త్రీగణా స్తథా, అన్నపానైస్సువిహితా స్తస్మిన్ యజ్ఞే మహాత్మనః ౧౪ అన్నం హి విధివత్స్వాదు ప్రశంసంతి ద్విజర్షభాః, అహో తృప్తాస్మ భద్రం త ఇతి శుశ్రావ రాఘవః ౧౫ స్వలంకృతాశ్చ పురుషా బ్రాహ్మణాన్ పర్యవేషయన్, ఉపాసతే చ తానన్యే సుమృష్టమణికుండలాః ౧౬ కర్మాంతరే తదా విప్రాః హేతువాదాన్ బహూనపి, ప్రాహుః స్మ వాగ్మినో ధీరాః పరస్పరజిగీషయా ౧౭. దివసే దివసే తత్ర సంస్తరే కుశలా ద్విజాః, సర్వకర్మాణి చక్రుస్తే యథాశాస్త్రం ప్రచోదితాః ౧౮. నాషడంగవిదత్రాసీన్నావ్రతో నాబహుశ్రుతః, సదస్యస్తస్య వై రాజ్ఞో నావాదకుశలా ద్విజాః ౧౯ ప్రాప్తే యూపోచ్ఛ్రయే

పక్వస్య-అన్నేతి లుప్తషష్ఠీవిభక్తికం పదం - అన్నస్య - ఖాద్య భక్ష్య లేహ్య చోష్య భేదభిన్నస్య కూటాః రాశయః ౧౩ నానేతి సువిహితాః సుతర్పితాః. ౧౪ అన్నం హీతి అన్నం విధివత్ ఉపచారవత్ - స్వాదు చ - అనేన తృప్తాః స్మ - అహో ఇదం వర్ణితుం న శక్యమితి ద్విజర్షభాః ప్రశంసంతి ప్రాశంసన్ - తద్రాఘవ శ్శుశ్రావ - న తేష్వహస్స్విత్యారభ్య ప్రశంసాప్రకారః - న తు కవివాక్యం - అనేన బ్రాహ్మణౌ వీణాగాధినౌ గాయత ఇత్యారభ్య ఇత్యదదా ఇత్యయజథా ఇత్యపచ ఇతి బ్రాహ్మణో గాయేదిత్యుక్తస్తుతిశ్రవణముక్తం. ౧౫ స్వలంకృతా ఇతి బ్రాహ్మణాన్ బ్రాహ్మణేభ్యః - పర్యవేషయన్ - భక్ష్యాన్నపానాదీనితి శేషః - సుమృష్టమణికుండలాః ఉత్తేజితరత్నకుండలాః - అన్యే పురుషాస్సహాయార్థం తానసేవంతేత్యర్థః ౧౬ కర్మాంతరఇతి కర్మాంతరే సవనయోరంతరాళకాలే - ధీరాః ధీమంతః - వాగ్మినః పటువాచః - విప్రా ఋత్విజః - పరస్పరజిగీషయా బహూన్ హేతువాదాన్ ప్రాహుస్స్మ - అనేన బ్రహ్మోద్య ముక్తం - యథా 'కిగ్ స్విదాసీత్ పూర్వచిత్తి' రిత్యాది హోతృబ్రహ్మణోః ప్రశ్నప్రతివచనాని ౧౭ అథ 'ఉమోర్వ్యకావ్యాధిదైవత్యాని ద్విర్నారాశంసనం ప్రాతస్సవనం ద్విర్నారాశంసనం మాధ్యందినసవనం సకృన్నారాశంతనం తృతీయసవన' మితి విహితాని త్రికాలకర్మాణి దర్శయతి దివసేదివస ఇతి దివసేదివసే అశ్వమేధాహేషు ప్రత్యహం - సంస్తరే ఆస్తీర్ణబర్హిషి - 'సంస్తరౌ ప్రస్తరాధ్వరౌ' ఇత్యమరః సర్వకర్మాణి ఉమాదిదైవత్యకర్మాణి యథాశాస్త్రం వృద్ధైః ప్రచోదితాస్సంతః చక్రుః - 'ఉమా ఊర్వ్యశ్చ కావ్యాశ్చ పితర స్సవనత్రయే' ఇతి హి స్మర్యతే నారాశంసనం నామ సకృత్ భక్షితాప్యాయితాసాదితచమసం ౧౮. నేతి అత్ర యజ్ఞే - అషడంగవిత్ కశ్చిన్నాసీత్ - అవ్రతశ్చ కశ్చిన్నాసీత్ - అబహుశ్రుత శ్చ కశ్చిన్నాసీత్ - తస్య రాజ్ఞస్సదస్యాః సదసి సమవేతాః ద్విజాః - అవాదకుశలాః నాసన్ ౧౯ అథౌపవసథ్యదినకృత్యం పశ్వాలంభం వక్తుం యూపోచ్ఛ్రయణప్రకార మాహ

షష్ఠ్యంతం భిన్నం పదం సిద్ధస్యేత్యస్య విశేషణం-సిద్ధస్య నిష్పన్నస్య ౧౩ నానాదేశాదితి సువిహితాః సుతరాం తర్పితాః ౧౪ అన్నం హీతి అహో తృప్తాస్స్మ ఇతి శబ్దం రాఘవః - శుశ్రావ - హి యస్మాత్కారణాత్ స్వాదు విధివద్దత్తమన్నం ద్విజర్షభాః ప్రశంసంతీతి సంబంధః. ౧౫ స్వలంకృతా ఇతి, బ్రాహ్మణాన్ పర్యవేషయన్ బ్రాహ్మణేభ్యో భక్ష్యభోజ్యాదికం ప్రదదురిత్యర్థః - అన్యే సుమృష్టమణికుండలాః పరివేషయితారః తాన్ సహాయార్థ మసేవంతేత్యర్థః ౧౬ కర్మాంతర ఇతి విప్రా ఋత్విజః - ప్రకృతయాగానుష్ఠానోపయోగవాదాంశ్చక్రుః ౧౭ దివసఇతి. సంస్తరే యజ్ఞే ౧౮ నాషడంగవిదితి వ్రతాని ప్రాజాపత్యాదీని ౧౯ ప్రాప్త ఇతి శ్లోకద్వయ మేకా

తస్మిన్ షడ్బైల్వాః ఖాదిరాస్తథా, తావన్తో బిల్వసహితాః పర్ణినశ్చ తథాపరే,
శ్లేష్మాత్మకమయస్త్వేకో దేవదారుమయస్తథా, ద్వావేవ విహితౌ తత్ర బాహువ్య

ప్రాప్తఇతి శ్లోకద్వయమేకాన్వయం తస్మిన్ అశ్వమేధే - యూపానాముచ్ఛ్రయో యూపోచ్ఛ్రయః - ఉచ్ఛ్రయః ఉత్క్షేపణం ఉద్ధృత్య స్థాపనమితి యావత్-తత్కాలోఽత్ర లక్ష్యతే-'యూపాయోచ్ఛ్రియమాణాయానుబ్రూహీ'తి ప్రైషే ప్రాప్త ఇత్యర్థః - బిల్వస్య వికారా బైల్వాః - బిల్వాదిభ్యోఽణిత్యణ్-బైల్వాయూపాః షట్- ఉచ్ఛ్రితా ఇతి శేషః-ఖదిరస్య వికారాః ఖాదిరాః-తథేతి సముచ్చయే-ఖాదిరయూపాశ్చ తావన్తః-షడేవ-బిల్వసహితాఇతి ఖాదిరాణాం బిల్వసమీపవర్తిత్వం న తు పర్ణిసమీపవర్తిత్వ మిత్యుచ్యతే-షట్ఖాదిరా యథా బిల్వసహితా భవన్తి తథోచ్ఛ్రితా ఇత్యర్థః - అపరే ఉక్తేభ్యోఽన్యే పర్ణినః-పర్ణీ పలాశః-'పలాశే కింశుకః పర్ణ'ఇత్యమరః-తత్ప్రకృతికాః పర్ణిన ఇత్యుచ్యన్తే - పర్ణినో యూపాస్తథా - షడుచ్ఛ్రితా ఇత్యర్థః - శ్లేష్మాతకమయ ఇతి-రాజ్జుదాలవికారః - ఏకో యూప ఉచ్ఛ్రితః - దేవదారుమయస్తథా దేవదారువికారశ్చ - యూప ఉచ్ఛ్రితః - అత్రైకత్వమవివక్షితం ద్వయోః శ్రుత్యా చోదితత్వాత్ - 'రాజ్జుదాలమగ్నిష్ఠమ్మినోతి పౌతుద్రవావభితో భవత' ఇతి హి శ్రుతిః. రాజ్జుదాలః శ్లేష్మాతకః పౌతుద్రవౌ దేవదారూ - అయమత్ర విన్యాసక్రమః - రాజ్జుదాలోఽగ్నిష్ఠః అగ్నౌ తిష్ఠతీత్యగ్నిష్ఠః - అగ్నిశబ్దేన అగ్నిస్థానవేదిరుచ్యతే - 'అర్ధమన్తర్వేది మినుయాదర్ధం బహిర్వేదీ'తి శ్రుతేః సోఽగ్నిష్ఠః ప్రథమయూపః-'తానగ్నిష్ఠప్రథమాన్ మన్త్రేణ ఛినత్తీ'తి సూత్రాత్ తస్య దక్షిణోత్తరపార్శ్వయోర్దేవదారుయూపౌ - తేషాం త్రయాణాం దక్షిణతస్త్రయో బైల్వా ఉత్తరతస్త్రయః - తేషాన్నవానాం దక్షిణతస్త్రయః ఖాదిరా ఉత్తరతస్త్రయః పఞ్చదశానాం దక్షిణతస్త్రయః - పాలాశా ఉత్తరతస్త్రయః ప్రథమం పాలాశషట్కమన్తే బిల్వషట్కం వా సర్వథా ఖాదిరా ఏవ బిల్వసహితాః న పునః పాలాశాః - తమిమమర్థం గ్రన్థకారో బిల్వసహితా ఇత్యసూచయత్ - ఆపస్తమ్బశ్చాసూత్రయత్ - 'రాజ్జుదాలమేకవింశత్యరత్నిం సంమినోతి పౌతుద్రవానభితస్త్రయో బైల్వా దక్షిణతస్త్రయః-ఉత్తరతః త్రయః ఖాదిరా దక్షిణతస్త్రయ ఉత్తరతః త్రయః పలాశా దక్షిణతస్త్రయ ఉత్తరత' ఇతి ఏవం యూపానాముచ్ఛ్రయణక్రమముక్త్వా తేషామన్తరాళప్రదేశవిస్తారం దర్శయతి ద్వావితి - తత్ర యూపేషు - ద్వౌ ద్వౌ బాహువ్యస్తపరిగ్రహా విహితౌ కృతౌ - వ్యస్తౌ

న్వయం - ప్రాప్తే - తస్మిన్ యజ్ఞే - యూపోచ్ఛ్రయే యూపస్థాపనే ప్రాప్తే తావన్తః పూర్వోక్తాః - షట్సంఖ్యాకాః-పర్ణినః పలాశాః బిల్వసహితాః ఏకేన బిల్వయూపేన సహితాః. శ్లేష్మాతకమయఇతి దిష్టః అశ్వమేధే విహితః - శ్లేష్మాతకమయోఽగ్నిష్ఠ ఇతి పాఠే - అగ్నిష్ఠః - అగ్న్యభిముఖః తావన్తః బిల్వసహితా ఇతి భేదః - తథాచాయమర్థః - అబిల్వో బిల్వాదన్యః- యూపయోగ్యవృక్షో దేవదారుః - తేన సహితాః దేవదారుమయస్తథా - తథా దేవదారుమయో యూప ఇత్యర్థః - ఏవం చ ద్వౌ దేవదారుయూపౌ ఉభయతస్స్థితౌ - తయోర్మధ్యే శ్లేష్మాతకయూపా ఇత్యుక్తం భవతి తథాచ శ్రుతిః - 'రాజ్జుదాల మగ్నిష్ఠం మినోతి - పౌతుద్రవావభితో భవతః'ఇతి - తథాచాశ్వమేధకల్పసూత్రం-'రాజ్జుదాల మేకవింశత్యరత్నిం సమ్మినోతి పౌతుద్రవావభితస్త్రయో బైల్వా దక్షిణతస్త్రయః ఉత్తరతస్త్రయః - ఖాదిరాః దక్షిణతస్త్రయః - ఉత్తరతస్త్రయః' -ఏవం చ షడ్బైల్వాః షట్ఖాదిరాః షట్పాలాశాః పౌతుద్రవౌ ద్వౌ రాజ్జుదాలయూప ఏకః సంభూయ ఏకవింశతియూపా అశ్వమేధ ఇతి వివేకః బాహువ్యస్తపరిగ్రహా వ్యస్తబాహుపరి

స్తపరిగ్రహా ౨౧ కారితాస్సర్వ ఏవైతే శాస్త్రజ్ఞైర్యజ్ఞకోవిదైః, శోభార్థం తస్య యజ్ఞస్య కాంచనాలంకృతాభవన్ ౨౨ ఏకవింశతియూపాస్తే ఏకవింశత్యరత్నయః, వాసోభిరేకవింశద్భిరేకైకం సమలంకృతాః ౨౩ విన్యస్తా విధివత్సర్వే శిల్పిభిస్సుకృతా దృఢాః, అష్టాశ్రయస్సర్వఏవ శ్లక్ష్ణరూపసమన్వితాః ౨౪ ఆచ్ఛాదితాస్తే వాసోభిః పుష్పైర్గంధైశ్చ భూషితాః, సప్తర్షయో దీప్తిమంతో విరాజంతే యథా దివి ౨౫ ఇష్టకాశ్చ యథా న్యాయం కారితాశ్చ ప్రమా

బాహూ బాహువ్యస్తౌ తాభ్యాం పరిగ్రహస్స్పర్శో యయోస్తౌ - ద్వౌ ద్వౌ యూపౌ వ్యస్తబాహుస్పృశ్యౌ విహితౌ వ్యామమాత్రాంతరప్రదేశావిత్యర్థః-తథాహ ధర్మనిర్ణయకారః - 'షణ్ణవత్యంగుళం బాహుదండమష్టోత్తరం తు వా, యూపాంతరాళం తస్మాత్ర మశ్వమేధే మహాక్రతా'వితి. ౨౧. యూపనిర్మాణమాహ కారితా ఇతి- ఏతే సర్వే యూపాః-శాస్త్రజ్ఞైర్యజ్ఞశాస్త్రజ్ఞైః యజ్ఞకోవిదైః యజ్ఞప్రయోగకుశలైః - కారితాః - కాంచనైః - కాంచనపట్టైశ్చ అలంకృతాః అభవన్ - 'బహుళం ఛందస్యమాఙ్యోగేపీ'త్యడభావః - అలంకారోపి కిం శాస్త్రీయః నేత్యాహ తస్య యజ్ఞస్య శోభార్థమితి యజ్ఞభూమేశ్శోభార్థమిత్యర్థః ౨౨ తేషాం సంఖ్యాప్రమాణే దర్శయతి - ఏకవింశతీతి తే యూపా ఏకవింశతి 'సుపాంసులుగి'త్యాదినా సులోపః - ఏకవింశత్యరత్నయశ్చ-ఏకవింశత్యరత్న్యున్నతా ఇత్యర్థః - 'ఏకవింశత్యరత్నిరశ్వమేధస్యే'తి శ్రుతేః - చతుర్వింశత్యంగులయోఽరత్నిరితి సూత్రం 'ఏకవింశద్భిరితీకారలోప బహువచనే ఆర్షే-ఏకైకమితి సామాన్యే నపుంసకం - ఏకో యూప ఏకేన వాససేతి క్రమేణ సర్వేపి వాసోభిరలంకృతా ఇత్యర్థః ౨౩ యూపస్థాపనవిశేషముక్తానువాదపూర్వమాహ విన్యస్తా ఇతి. శిల్పిభిః సుకృతాః సుష్ఠుకృతాః అన్యూనాతిరిక్తతయా కృతాః - దృఢాః సుషిరాదిదోషరహితాః - అష్టాశ్రయః అష్టకోటయః 'స్త్రియః పాళ్యశ్రికోటయ' ఇత్యమరః శ్లక్ష్ణరూపసమన్వితాః యూపాభ్యంజనేన స్నిగ్ధరూపయుక్తాః - సర్వ ఏవ విన్యస్తాః స్థాపితాః - యద్వా ప్రాప్తే యూపోచ్ఛ్రియ ఇత్యాదిశ్లోకత్రయమేకాన్వయం, శాస్త్రజ్ఞైః కారితా బైల్వాదయస్సర్వ ఏతే కాంచనాలంకృతా భవన్నితి యూపనిర్మాణముక్తం - ఏకవింశతీత్యనేన సంఖ్యాప్రమాణే దర్శితే - విన్యస్తా ఇత్యనేన స్థాపనముచ్యతే ౨౪ యూపాన్ వర్ణయతి ఆచ్ఛాదితా ఇతి దివి సప్తర్షయ ఇవ తే యూపా విరాజంతే స్మ - దీప్తిమాత్రే దృష్టాంతః - సప్తానాం సప్తానాం వా ౨౫ యూపోచ్ఛ్రయపూర్వభావిచయనమాహ ఇష్టకా ఇతి

గ్రహా - ప్రసారితోభయబాహుపరిణాహా నిత్యర్థః * తి యూపోచ్ఛ్రయే - యూపోత్క్షేపణప్రక్షేపకాలే - తథా ఖాదిరాస్తావంతః షట్సంఖ్యాకాః బిల్వసహితాః - ఏకైకబిల్వయూపసమీపే స్థితాః - పరే అన్యే పర్ణినః పాలాశాః యూపాస్తేపి షడితి తథా శబ్దార్థః ౨౧ * తి. కాంచనాలంకృతా భవన్నిత్యత్ర అడభావశ్ఛాందసః శాస్త్రజ్ఞైః శాస్త్రం శిల్పశాస్త్రం - శుల్బశాస్త్రం చ * ౨౨ ఏకవింశతియూపా ఇతి ఏకవింశత్యరత్నయః ఏకవింశత్యరత్నిసంమితోచ్ఛ్రయాః - అరత్నిర్నామ చతుర్వింశత్యంగుళయః ౨౩ విన్యస్తా ఇతి అష్టాశ్రయః అష్టకోటియుక్తాః - శ్లక్ష్ణం స్నిగ్ధం. * తి. అశ్రయః కోణాః తక్షణవిశేషేణ శ్లక్ష్ణస్పర్శవతా స్వరూపేణ యుక్తాః ౨౪ * తి. యథా సప్తర్షయో విరాజంతే తథా యూపా వ్యరాజంతేత్యర్థః * ౨౫. ఇష్టకా ఇతి. యజ్ఞకర్మణి-చితోఽగ్నిరిత్యత్ర అగ్నిశబ్దేనాగ్న్యాధారభూతో దేశ ఉచ్యతే-

ణతః, చితోఽగ్నిర్బ్రాహ్మణైస్తత్ర కుశలైశ్శుల్బకర్మణి ౨౭ సచిత్యో రాజసింహస్య సంచితః కుశలైర్ద్విజైః, గరుడో రుక్మపక్షో వై త్రిగుణోఽష్టాదశాత్మకః. ౨౮ నియుక్తాస్తత్ర పశవస్తత్తదుద్దిశ్య దైవతం, ఉరగాః పక్షిణశ్చైవ

శుల్బకర్మణి యజ్ఞకర్మణి - 'శుల్బం తామ్రే యజ్ఞకర్మణ్యాచారే జలసన్నిధా' వితి వైజయంతీ ప్రకృతే చయనం వివక్షితం - శుల్బమేకసరా రజ్జుః - శుల్బసాధ్యం కర్మ శుల్బచయనం - అత ఏవ చాహ రుద్రదత్తః - 'రజ్జూనాం విహరణసాధనత్వా దేతత్కర్మ శుల్బ మాచష్ట ఆచార్య' ఇతి తత్ర కుశలైః బ్రాహ్మణైః - యథాన్యాయం యథాశాస్త్రం - ప్రమాణతః ప్రమాణేన విశిష్టాః - ఇష్టకాః కారితాః-అత్ర సూత్రం 'పాదమాత్ర్యోఽర్ధమాత్ర్యోఽణుకమాత్ర్యఋజురేఖాదక్షిణావృతా స్సవ్యావృతాస్త్ర్యాలిఖితా'శ్చేతి అగ్నిః అగ్న్యాధారవేదిః - చితః తాభిః ఇష్టకాభిః కృతచయనః అభూత్. ౨౭ చయనసంస్థానమాహ - సచిత్య ఇతి సః చిత్యః చయననిర్వర్త్యోఽగ్నిః - రాజసింహస్య రాజశ్రేష్ఠస్య - అనేన పూర్వమనేకధానుష్ఠితక్రతుత్వం సూచ్యతే - కుశలైః రీతిభేదం వినా చయననిర్మాణసమర్థైః - ద్విజైః బ్రాహ్మణైః ఋత్విగ్భిః - సంచితః సమ్యగ్యథాశాస్త్రం చితః - కథంచిత ఇత్యత్రాహ గరుడ ఇతి గరుడాకారః - పక్షౌ పుచ్ఛం చ ప్రసార్యాధో వీక్షమాణః ప్రాఙ్ముఖం తిష్ఠన్ గరుడ ఇవ స్థితః - 'శ్యేన చితం చిన్వీతే'తి శ్రుతౌ శ్యేనశబ్దో గరుడపర ఏవ 'సుపర్ణోసి గరుత్మా' నితి మంత్రలింగాత్ యద్వా గరుడః గరుడప్రతికృతిః-జీవికార్థే చాపణ్య ఇతి వాసుదేవాదివత్ ప్రతికృతౌ విహితస్య కనో లుప్ రుక్మపక్షః స్వర్ణగర్భపక్షః - 'సహస్రం హిరణ్యశకలైః ప్రతిదిశమగ్నిం ప్రోక్షతీ'తి సూత్రాత్ త్రిగుణః త్రిగుణప్రస్తారః-ప్రకృతౌ షట్ప్రస్తారాత్మకస్య చిత్యాగ్నేః-అశ్వమేధే త్రైగుణ్యవిధానాత్-'షట్చితయో భవంతీ' తి శ్రుతేః-'త్రిస్తావోఽగ్నిర్భవతీత్యశ్వమేధే విజ్ఞాయత' ఇతి సూత్రాచ్చ, అతఏవాష్టాదశాత్మకః అష్టాదశ ప్రస్తారాత్మకః- నను షట్ప్రస్తారాత్మకస్య చిత్యస్య త్రైగుణ్యవిధానేనైవాష్టాదశప్రస్తారాత్మకత్వం సిద్ధం కింపునస్తదుపదేశేన-ఉచ్యతే-త్రిగుణ ఇత్యుక్తే పంచదశాత్మకత్వం ప్రతీయతే-తైత్తిరీయకే 'పంచ చితయో భవంతీ'తి విధానాత్ తదిదం వాజసనేయకపక్షావలంబనం ద్యోతయితుమష్టాదశాత్మకత్వోక్తిః-ఏవం భూత శ్చిత ఇత్యన్వయః ౨౮ అథ పూర్వోక్తేషు యూపేషు - పశునియోజనమాహ నియుక్తా

సబ్రాహ్మణై రిష్టకాభిః చితో బద్ధ ఇత్యర్థః శుల్బకర్మణీతి పాఠే-శుల్బమేకసరా రజ్జుః - శుల్బానాం యజ్ఞే విహరణసాధనత్వాత్ *తి యథాన్యాయం యథాసూత్రం అర్ధేష్టకామండలేష్టకాదయశ్చ కారితాః-శుల్బవిద్భిరితి శేషః - శుల్బకర్మణీతి పాఠే శుల్బసూత్రోక్తకర్మణీత్యర్థః-కేచిత్తు తత్ర ఇష్టకాబద్ధే దేశే - అగ్నిః చితః స్థాపిత ఇత్యర్థ ఇత్యాహుః. ౨౭ సచిత్యఇతి చిత్యః చయననిర్వర్త్యః సఇష్టకాభిశ్చితో దేశ ఇత్యర్థః-సంచితః సమ్యక్చితః సంపూర్ణం కృతఇత్యర్థః-తమేవాహ-గరుడ ఇతి. గరుడః గరుడాకారేణ ఇష్టకాభి శ్చితో దేశః-రుక్మపక్షః రుక్మగర్భపక్షః-త్రిగుణః ప్రకృతౌ షట్ప్రస్తారాత్మకస్య చిత్యాగ్నేరశ్వమేధే-త్రైగుణ్యవిధానాత్ త్రిగుణః-అతఏవాష్టాదశాత్మకః-అష్టాదశ ప్రస్తారాత్మక ఇత్యర్థః తి సచిత్యోఽగ్నిః సంచితః స్థాపితః-కథం సంచిత ఇత్యత్రాహ-గరుడః గరుడసంస్థానః - రుక్మపక్షః సహస్రం హిరణ్యశకలైః ప్రతిదిశమగ్నిం ప్రోక్షతీ'తి సూత్రాత్ రుక్మపక్షత్వమితి కేచిత్ - అత్రపక్షే త్రిగుణోఽష్టాదశాత్మక ఇత్యస్య అసామంజస్యం మత్వా చితదేశవిశేషణానీమాని స్వర్ణేష్టకాభిః పక్షనిర్మాణా ద్రుక్మపక్షత్వమిత్యన్యే - త్రిగుణః ప్రస్తారః. తదేవాహ అష్టాదశాత్మక ఇతి. షట్చితయో భవంతీతి ప్రకృతావుక్తే రితి భావః ౨౮. తి. యథా

యథాశాస్త్రం ప్రచోదితాః, ౨౮ శామిత్రే తు హయస్తత్ర తథా జలచరాశ్చ యే, ఋత్విగ్భిస్సర్వమేవైత న్నియుక్తం శాస్త్రతస్తదా ౨౯ పశూనాం త్రిశతం తత్ర యూపేషు నియతం తదా, అశ్వరత్నోత్తమం తస్య రాజ్ఞో దశరథస్యచ ౩౦ కౌసల్యా తం హయం తత్ర పరిచర్య సమంతతః, కృపాణైర్విశశాసైనం త్రిభిః పరమయా ముదా ౩౧ పతత్రిణా తదా సార్ధం సుస్థితేన చ చేత

ఇతి యథాశాస్త్రం శాస్త్రమనతిక్రమ్య - ప్రచోదితాః విహితాః - పశవః ఉరగాః పక్షిణశ్చ-తత్తద్దైవతం ఇంద్రాదిదేవతాముద్దిశ్య - తత్ర యూపేషు - నియుక్తాః బద్ధాః-యూపేష్విత్యారోకాణా ముపలక్షణం-'యూపేషు గ్రామ్యాన్ పశూ న్నియుంజంతి - 'ఆరోకే ష్వారణ్యాన్ ధారయంతీ' తిశ్రుతేః అత్రాశక్యానామురగాదీనాం నియోజనం పంజరద్వారా - ఏతే చ పశవ స్తత్తద్దేవతాశ్చ 'ఇంద్రాయ రాజ్ఞే సూకర' ఇత్యాద్యనువాకేషు ప్రతిపాద్యంతే ౨౮ తత్ర-'పర్యగ్నికృతానారణ్యా నుత్సృజంత్యహింసాయా' ఇతిశ్రుతేరారణ్యాన్ పశూన్ పర్యగ్నికృతానుత్సృజ్య గ్రామ్యాణాం పశూనాం శామిత్రే నియోజనమాహ - శామిత్రేత్వితి తుశబ్దేనారణ్యేభ్యో వైలక్షణ్య ముచ్యతే - హయః అశ్వమేధీయః-యే జలచరాః కూర్మాదయః-తే చ తదన్యత్ సర్వం చ గ్రామ్యపశుజాతం-తత్ర యజ్ఞే తదా విశసనకాలే ఋత్విగ్భిః-శామిత్రే విశసనకర్మణి-శాస్త్రతో నియుక్తం ౨౯ యూపనియుక్తానాం పశూనాం సంఖ్యా మాహ పశూనామితి తత్ర యూపేషు పశూనాం త్రిశతం - నియతం బద్ధం-తదా రాజ్ఞో దశరథస్య - అశ్వరత్నోత్తమం అశ్వశ్రేష్ఠోత్తమం చ-నియతం-'త్రిశత' మితి ప్రధానాపేక్షయా అధికానామపి శ్రవణాత్ -తథాహ భాస్కరః-అశ్వమేధపశుసంఖ్యా తు పంచశతమేకోనవింశతిశ్చేతి -అశ్వరత్నోత్తర ఇతి పాఠే రత్నోత్తరో రత్నప్రధానోశ్వ ఇతి పరనిపాతేన యోజనా - తథాహ భాస్కరః 'సౌవర్ణాన్ మహిషీమణీన్ దశశతా నస్యావయుత్యావహో ద్వావాతా వయతే మణీన్ దశశతాన్ ప్రత్యగ్వహోద్రాజతాన్, ప్రత్యక్ఛ్రీణిసహస్ర మేవ పరివృత్త్యస్యావయే స్సాక్తికాన్ సఖ్యశ్శంఖమణీ నథైషు సముపగ్రథ్నంత్యవిస్రస్తయ' ఇతి ఆవయదితి తాన్ కరోతి ౩౦ మృతాశ్వోపచారమాహ కౌసల్యేతి కౌసల్యా మహిషీ-తత్ర శామిత్రప్రదేశే-తం మృతం హయం - సమంతతః - పరిచర్య-ప్రదక్షిణాప్రదక్షిణం సంచార్య - అత్ర సూత్రం - 'దక్షిణాన్ కేశపక్షానుద్గ్రథ్య సవ్యాన్ ప్రగ్రథ్య దక్షిణానూరూ నాఘ్నానా ఇదం మధ్విదం మధ్వితి జపంత్యః స్త్రియో మహిష్యశ్చాశ్వ తూబర గో మృగాణాం పరిక్రమ్య సవ్యానుద్గ్రథ్య దక్షిణాన్ ప్రగ్రథ్య సవ్యా నూరూ నాఘ్నానా స్త్వక్షీ రవధూన్వంత్య స్త్వప్రదక్షిణం పరిక్రమ్య ప్రదక్షిణం మంత్రతో యథా పురస్తా న్నవ కృత్వస్సంపాదయం' తీతి. కృపాణైస్త్రిసృభిః సౌవర్ణీభి స్సూచీభిః - ఏనం - పరమయా ముదా నిరవధిక శ్రద్ధయా - విశశాస అసిపథాన్ కల్పయామాస - కౌసల్యేతీతరాసాముపలక్షణం - సౌవర్ణీభి స్సూచీభిః పత్నయో-

---

శాస్త్రం - 'ఇంద్రాయ రాజ్ఞే సూకరో వరుణాయ రాజ్ఞే కృష్ట' ఇత్యాద్యనువాకేషు ప్రతిపాదితాః ౨౮. శామిత్ర ఇతి శామిత్రే విశసనకర్మణి. ౨౯ పశూనాం త్రిశతమితి అశ్వరత్నోత్తరం అశ్వరత్నాధికం - పశూనాం త్రిశతం తత్ర నియుక్తం తత్తదహస్సు వినియోజితం - తత్ర యూపేషు బద్ధం ౩౦ కౌసల్యేత్యాది, తం హయం - పరిచర్య - ప్రోక్షణాదిభిః సంస్కృత్య-ఏవం కృపాణైర్విశశాసేతి. అసిభి ర్వధం చకారేత్యర్థః - యద్వా - కౌసల్యా సౌవర్ణాదిభి స్సూచీభిః - అసిపథా అశ్వస్య చకారేత్యర్థః. మునిభావప్రకాశికా కృపాణై రాయుధైః - త్రిభి ర్మంత్రైః. ౩౧ పత

సా, అవసద్రజనీమేకాం కౌసల్యా ధర్మకామ్యయా ౩౨. హోతా ధ్వర్యుస్త
థోద్గాతా హస్తేన సమయోజయన్, మహిష్యా పరివృత్త్యా చ వావాతాం చ
తథాపరాం ౩౩ పతత్రిణస్తస్య వపాముద్ధృత్య నియతేంద్రియః, ఋత్విక్పరమ

శ్వస్యాపి పథాన్ కల్పయంతి 'ప్రాక్క్రోడాత్ ప్రత్యంచీభి' రితి సూత్రాత్ - క్రోడం వక్షః ౩౧ మహిష్యాః కర్తవ్యాంతర మాహ పతత్రిణేతి తదా-విశసనోత్తరకాలే - కౌసల్యా ధర్మకామ్యయా ధర్మసిద్ధీచ్ఛయా - కామ్యజంతాదకారప్రత్యయే టాప్-సుస్థితేన స్థిరేణ-చేతసా ఉపలక్షితా సతీ-శవస్పర్శకుత్సారహితా సతీత్యర్థః - పతత్రిణా అశ్వేన సార్థం - ఏకాం రజనీమవసత్ అత్ర సూత్రం-'అంబే అంబాల్యంబికే' ఇతిజపంతీ మహిష్యశ్వ ముపసంగమ్య-'గణానాంత్వాగణపతిగ్ంహవామహ' ఇత్యభిమంత్ర్య'ఉత్సక్థ్యోర్గృదంధేహీ'తి ప్రజననే ప్రజననం సన్నిధాయోపవిశతి సుభగే కాంపీలవాసినీతి క్షౌమేన వాససాధ్వర్యుర్మహిషీ మశ్వం చ ప్రచ్ఛాద్య 'వృషావాగ్ంరేతోధా రేతోదధాత్వితి జపత్యాగ్నీధ్ర ఏతాం రాత్రి మృత్విజో యజమానం జాగరయంతీ'తి ౩౨ తాదాత్వికదక్షిణా మాహ హోతేతి తథేత్యనుక్తసముచ్చయార్థః-బ్రహ్మా చేత్యర్థః-ఏతే బ్రహ్మాదయశ్చత్వారః ప్రధానర్త్విజో మహిషీ పరివృత్తిభ్యాం సహ వావాతా మపరాం పాలాకలీం చ రాజ్ఞో దక్షిణార్థం పరిగృహ్య హస్తేన సమయోజయన్-రమణవద్ధస్తేనాగృహ్ణన్నిత్యర్థః-అత్ర శ్రుతిః-'అంబే అంబాల్యంబికే' ఇతిపత్నీ ముదానయతీత్యాది 'ఉదానయతి హస్తేన గృహ్ణాతీ'త్యర్థ ఇతిభాస్కరః-సూత్రం చ- మహిషీం బ్రహ్మణే దదాతి వావాతాం హోత్రే పరివృత్తిముద్గాత్రే పాలాకలీ మధ్వర్యవ' ఇతి పశ్చాత్ ప్రతినిధి ద్రవ్యదానేన నివర్త్యేరన్ - 'కృతాభిషేకా మహిషీ పరివృత్తి రుపేక్షితా, వావాతా భోగినీ పాత్రప్రదా పాలాకలీ మతే'తి వైజయంతీ ౩౩ పతత్రిణ ఇతి తస్య పతత్రిణః అశ్వస్య-'పతత్రీ పక్షి తురగా వి'త్యమరః వపాం వపాస్థానీయాం తేజనీం - 'నాశ్వస్య వపా విద్యత' ఇతి సూత్రాత్, 'నాన్యేషాం పశూనాం తేజన్యా అవద్యంతి అనద్యంత్య శ్వస్యేతి' శ్రుతేశ్చ ఉద్ధృత్య ఆదాయ-నియతేంద్రియః ఏకాగ్రః పరమసంపన్నః - పరమేణ ప్రయోగచాతుర్యేణ సంపన్నః - ఋత్విక్ అధ్వర్యుః - శాస్త్రతశ్శ్రపయామాస - పపాచ - శ్రాపాకే - శాస్త్రం చ స్వయమేవ వక్ష్యతి

త్రిణా అశ్వేన తి పురా అశ్వానాం పక్షాస్సంతీతి ప్రసిద్ధ్యా ఏవం వాదః - పతత్రిణా గరుడవేగేనేత్యర్థ ఇత్యన్యే-సుస్థితేన స్థిరేణ చేతసా ఉపలక్షితా సతీ కౌసల్యా ధర్మేచ్ఛయా ఏకాం రజనీ మశ్వేన సహ ఆవసత్ ౩౨ హోతేత్యాది. కృతాభిషేకా మహిషీ-ఉపేక్షితా పరివృత్తిః-వావాతా భుజిష్యా - వావాతా పరివృత్తిభ్యాం సహ మహిషీం హోత్రాదయః - అశ్వేన సమయోజయన్నితి సంబంధః తి మహిష్యా - పరివృత్త్యా రాజ్ఞో భోగాద్బహిష్కృతయా దాస్యా చ సహ వావాతాం రాజ్ఞో వల్లభాం భుజిష్యాం అశ్వేన సమయోజయన్నితి కేచిత్ - అపరే తు - వావాతా శబ్దో రాజ్ఞో మధ్యమజాతీయద్వితీయభార్యావాచీ - తదుక్తమైతరేయ బ్రాహ్మణభాష్యే - తృతీయపంచికా ద్వావింశతి ఖండస్థవావాతేతి ప్రతీకవ్యాఖ్యానావసరే-'రాజ్ఞాం హి త్రివిధా స్త్రియః ఉత్తమమధ్యమాధమజాతీయాః తాసాం మధ్యే ఉత్తమజాతేః క్షత్రియాయా మహిషీతి నామ-మధ్యమజాతేర్వైశ్యాయా వావాతేతి - అధమజాతే శ్శూద్రాయాః పరివృత్తి' రితి - అతఏవాశ్వలాయనసూత్రే అష్టమఖండస్థవావాతేతి ప్రతీకం గృహీత్వా ద్వితీయా భార్యేతి వ్యాఖ్యాతం నారాయణవృత్తికృతా. ౩౩ పతత్రిణః అశ్వస్య తి. వపాం చంద్రాఖ్యం మేదః 'నాశ్వస్య వపా

సంపన్నశ్శ్రపయామాస శాస్త్రతః ౩౪ ధూమగంధం వపాయాస్తు జిఘ్రతిస్మ నరాధిపః, యథాకాలం యథాన్యాయం నిర్ణుదన్ పాపమాత్మనః ౩౫ హయస్య యాని చాంగాని తాని సర్వాణి బ్రాహ్మణాః, అగ్నౌ ప్రాస్యంతి విధివత్సమంత్రా షోడశర్త్విజః ౩౬ ప్లక్షశాఖాసు యజ్ఞానామన్యేషాం క్రియతే హవిః, అశ్వమేధస్య యజ్ఞస్య వైతసో భాగ ఇష్యతే. ౩౭ త్ర్యహోఽశ్వమేధ స్సంఖ్యాతః కల్పసూత్రేణ బ్రాహ్మణైః ౩౮ చతుష్టోమమహస్తస్య ప్రథమం

ప్లక్షేతి. ౩౪ అథ వపాహోమం సూచయన్నాహ - ధూమేతి నరాధిపః దశరథః - యథాకాలం హోమకాలమనతిక్రమ్య - యథాన్యాయం యథాశాస్త్రం ఆత్మనః పాపం నిర్ణుదన్ నివర్తయన్ సన్ - వపాయా ధూమగంధం జిఘ్రతిస్మ. ౩౫ వపాహోమముక్త్వా అంగహోమమాహ - హయస్యేతి బ్రాహ్మణా ఇత్యత్ర గుర్వక్షరమార్షం - సర్వాణీత్యనేన సర్వస్య హుతత్వేన శేషభక్షణం నాస్తీత్యుక్తం - అంగహోమఫలం శ్రూయతే-'అంగే అంగేవై పురుషస్య పాప్మోపశ్లిష్టః అంగాదంగా దేవైనం పాప్మన స్తేన ముంచతీ'తి యజమానస్య సర్వం పాపం నివర్తత ఇత్యర్థః. ౩౬ పూర్వం శాస్త్రత శ్శ్రపయామాసేత్యుక్తం తదవదానమాహ - ప్లక్షేతి అన్యేషాం యజ్ఞానాం సంబంధి - హవిః వపా - ప్లక్షశాఖాసు - క్రియతే అవదీయతే - అశ్వమేధస్య యజ్ఞస్య - భాగః హవిర్భాగః - వైతసః వైతసే కటే అవదాతవ్యో భవతి-శైషికోఽణ్ - అత్ర యజ్ఞశబ్దేన పశవో లక్ష్యంతే - తథాచ శ్రుతిః-'ప్లక్షశాఖాయా మన్యేషాం పశూనామవద్యంతి వేతసశాఖాయా మశ్వస్యే'తి అత్ర వేతసశాఖాశబ్దో వైతసకటపరః - యద్వా - వేతసస్య శాఖా వైతసీ - వైతస్యాం సంస్కృతో వైతసః - యస్యేతి చేతీకారలోపః - వైతసకటస్తు పశ్వాసాదనార్థః - 'వైతసః కటో భవతి - అప్సు యోని ర్వా అశ్వః - అప్సుజో వేతసః-స్వ ఏవైనం యోనౌ ప్రతిష్ఠాపయతీ'తి శ్రుతేః - 'వైతసకటేఽశ్వం ప్రాంచ మాసాదయతీ'తి సూత్రాచ్చ అతో వైతసకటే వపావదాన మితి వ్యాఖ్యానం చింత్యం ౩౭ అత్ర సవనీయదినాని కతీత్యాకాంక్షాయా మాహ-త్ర్యహ ఇతి 'అశ్వమేధస్య త్రీణి సవనీయా న్యహానీ'తి కల్పసూత్రేణ - బ్రాహ్మణైః తన్మూలభూత బ్రాహ్మణవాక్యైశ్చ అశ్వమేధ స్త్ర్యహ స్సంఖ్యాతః - అశ్వమేధస్యానేకాహసాధ్యత్వేపి సవనీయాహానాం ప్రాధాన్యా త్తద్గ్రహః - త్రీణి అహాని యస్య సత్ర్యహః-అచ్ ప్రత్యన్వవేత్యత్ర యోగవిభాగాదచ్ - ఇదమర్ధమేకం వాక్యం ౩౮ తాన్యహాని పరిగణయతి - చతుష్టోమ మితి 'త్రివృత్పంచదశః సప్తదశ ఏకవింశ' ఇతి స్తోమచతుష్టయ యుక్తత్వా దగ్నిష్టోమ శ్చతుష్టోమ ఇత్యుచ్యతే - తదనుష్ఠానయుక్తత్వా త్తద్వ్యపదేశః - ఏకవింశోక్థ్య యుక్తత్వా దుక్థ్య మితి జ్యోతిష్టోమస్య ద్వితీయా సంస్థా - తద్యుక్తం ద్వితీయమహః - సర్వస్తోమోఽతిరాత్రః తద్యుక్త ముత్తర మహః - ద్వితీయా

విద్యతే' ఇతి సూత్రాత్ ౩౪ ౩౫ తి సర్వాణి బ్రాహ్మణా ఇత్యత్ర గురోరపి లఘూచ్చారణతయా లఘుకార్యకరత్వస్య ఛందశ్శాస్త్రే ఉక్తత్వా న్న చ్ఛందోభంగః ౩౬ ప్లక్షశాఖాస్వితి అన్యేషాం యజ్ఞానాం యజ్ఞసంబంధినాం పశూనాం హవిః ప్లక్షశాఖా స్వవదీయతే- అశ్వమేధస్య అశ్వమేధప్రధానపశోః అశ్వస్యేత్యర్థః - భాగో హవిర్భాగః వైతస ఇష్యతే - వంజుళశాఖాయాం విధాయాప్యదాతవ్యే నేష్యత ఇత్యర్థః ౩౭. త్ర్యహోఽశ్వమేధ ఇతి సార్ధశ్లోకమేకం వాక్యం కల్పసూత్రేణ తన్మూలభూతై ర్బ్రాహ్మణవాక్యైశ్చేత్యర్థః - తాన్యేవ త్రీణ్యహాని దర్శయతి -

పరికల్పితం, ఉక్థ్యం ద్వితీయం సంఖ్యాతమతిరాత్రం తథోత్తరం ౩౮½ కారితా స్తత్ర బహవో విహితా శ్శాస్త్రదర్శనాత్ ౩౯. జ్యోతిష్టోమాయుషీ చైవమతి రాత్రౌ వినిర్మితౌ, అభిజిద్విశ్వజిచ్చైవ మప్తోర్యామో మహాక్రతుః ౪౧ ప్రాచీం హోత్రే దదౌ రాజా దిశం స్వకులవర్ధనః, అధ్వర్యవే ప్రతీచీం తు బ్రహ్మణే దక్షిణాం దిశం, ఉద్గాత్రే చ తథోదీచీం దక్షిణైషా వినిర్మితా, అశ్వమేధే మహాయజ్ఞే స్వయంభువిహితే పురా ౪౨ క్రతుం సమాప్య తు తదా న్యాయతః పురుషర్షభః, ఋత్విగ్భ్యో హి దదౌ రాజా ధరాం తాం క్రతువర్ధనః, ఋత్విజ స్త్వబ్రువన్ సర్వే రాజానం గతకల్మషం, భవానేవ మహీం కృత్స్నామేకో రక్షితుమర్హతి ౪౪ న భూమ్యా కార్యమస్మాకం నహి శక్తాః స్మ పాలనే, రతా

దుత్తరం తృతీయమహ ఇత్యర్థః ౩౮½ ఏవమశ్వమేధస్య త్ర్యహత్వేన త్రయాణాం కర్తవ్యత్వేపి ప్రకృతేఽశ్వమేధే శాస్త్రాంతరదర్శనాద్విహితా అన్యేపి బహవః క్రతవో రాజ్ఞా కారితా ఇత్యాహ - కారితా ఇత్యర్ధేన ౩౯ కే తే క్రతవ ఇత్యపేక్షాయా మాహ - జ్యోతిష్టోమేతి అతిరాత్రా వితి ద్వివచనేన తస్యావృత్తిరుచ్యతే - వినిర్మితౌ అనుష్ఠితౌ - అన్యత్రాపి విభక్తి విపరిణామేనాయం శబ్ద అనుషజ్యతాం-ఉక్తదినత్రయాదుత్తరేష్వహస్సు జ్యోతిష్టోమాదయ ష్షట్ క్రతవః కారితా ఇత్యర్థః - శాస్త్రాంతరే జ్యోతిష్టోమాదీనామపి విహితత్వేన షోడశిగ్రహణవత్తేషామప్యనుష్ఠానే మహానభ్యుదయ ఇతి మన్వానేన రాజ్ఞా తేపి కారితా ఇత్యర్థః-అత్ర చయన యూపోచ్ఛ్రియ పశునియోజన వపాహోమ చతుష్టోమ సవనాని క్రమేణ వక్తవ్యానీతి తత్క్రమేణ శ్లోకాః పఠితవ్యాః - వ్యుత్క్రమపాఠో లేఖకప్రమాదకృతః - ఋషిరేవ వా క్రమమవివక్షన్ ప్రణినాయ. ౪౦ అథ దక్షిణాదాన మాహ - ప్రాచీమితి ద్వయమేకం - స్వకులస్య ఇక్ష్వాకుకులస్య వర్ధనః - బహుదక్షిణాదానం హ్యుచితమిక్ష్వాకుకులస్యేతి భావః - ఏతావద్దక్షిణాదానే కిం ప్రమాణం తత్రాహ - ఏషా దక్షిణా వినిర్మితా విహితా-'ప్రతిదిశం దక్షిణాం దదాతి ప్రాచీ దిగ్ఘోతు ర్దక్షిణా బ్రహ్మణః ప్రతీచ్యధ్వర్యో రుదీచ్యుద్గాతు' రిత్యాది సూత్రేణేతి శేషః స్వయంభువిహితే-బ్రహ్మనిర్మితే - 'ప్రజాపతి రశ్వమేధ మసృజతే'తి శ్రుతేః ౪౨. క్రతుమిత్యాది శ్లోకద్వయమేకాన్వయం న్యాయతః శాస్త్రతః - హి యస్మాద్రాజా దదౌ తస్మాదృత్విజోఽబ్రువ న్నిత్యన్వయః-యద్యపి మహాపృథివీ న దేయేతీదం నిషిద్ధం-తథాప్యత్ర ప్రదేశవిశేష ఏవ దత్త ఇతిజ్ఞేయం - ప్రతిషేధవదత్ర విధేరపి దర్శనాత్ కేసరిదానవద్వికల్పోవా ౪౪ నభూమ్యేతి సార్ధశ్లోకః అశక్తౌ హేతుః రతా ఇతి-స్వాధ్యాయకరణే స్వాధ్యాయాధ్యయనే-కదం దత్తస్య పునరపహార స్తత్రా

చతుష్టోమ మిత్యాది. ౩౮½ ఇతరే చాంగభూతాః క్రతవోఽనుష్ఠితా ఇత్యాహ-కారితా ఇతి కారితా స్తత్ర బహవో విహితాశ్శాస్త్రదర్శనాత్ - శాస్త్రేణ చోదితత్వాత్ - విహితాః వేదవిహితాః బహవః క్రతవః - కారితాః - అనుష్ఠితా ఇత్యర్థః ౩౯. తానేవ క్రతూన్ పరిగణయతి-జ్యోతిష్టోమేతి. ఆయురాయుర్నామ - అతిరాత్రా వితి ద్వివచనేన అతి రాత్రస్య ద్విరావృత్తి ర్గమ్యతే * తి ఆయు రాయుష్టోమః - అతిరాత్రా వితి ద్వివచనా దతిరాత్రస్య ద్విః ప్రయోగః-తథా అప్తోర్యామ ఇతి - మహాక్రతురితి జాతావేకవచనం - ఏతే మహాక్రతవ ఇత్యర్థః ౪౦—౪౪.

స్స్వాధ్యాయ కరణే వయం నిత్యం హి భూమిప, నిష్క్రియం కించిదేవేహ ప్రయచ్ఛతు భవానితి. ౪౫ మణిరత్నం సువర్ణం వా గావో యద్వా సముద్యతం, తత్ప్రయచ్ఛ నరశ్రేష్ఠ ధరణ్యా న ప్రయోజనం ౪౬ ఏవముక్తో నరపతి ర్బ్రాహ్మణైర్వేదపారగైః గవాం శతసహస్రాణి దశ తేభ్యో దదౌ నృపః ౪౭. దశకోటీ స్సువర్ణస్య రజతస్య చతుర్గుణం ౪౮ ఋత్విజశ్చ తత స్సర్వే ప్రదదు స్సహితా వసు, ఋశ్యశృంగాయ మునయే వసిష్ఠాయ చ ధీమతే ౪౯ తత స్తే న్యాయతః కృత్వా ప్రవిభాగం ద్విజోత్తమాః, సుప్రీతమనస స్సర్వే ప్రత్యూచు ర్ముదితా భృశం ౫౦ తతః ప్రసర్పకేభ్య స్తు హిరణ్యం సుసమాహితః, జాంబూనదం కోటిసంఖ్యం బ్రాహ్మణేభ్యో దదౌ తదా ౫౧ దరిద్రాయ ద్విజాయాథ

గో - నిష్క్రియమితి - నిష్క్రియం మూల్యం - కృత్స్నా పృథివ్యా మూల్యం కుతో లభ్యతే తత్రాహ - కించి దితి-యథోపపన్న మిత్యర్థః ౪౫ కించి దిత్యస్య ప్రపంచో మణీతి మణిరత్నం మణిశ్రేష్ఠం - సముద్యతం సముపస్థితం ౪౬ ఏవమితి నరపతిరేవముక్తస్సన్ దశశతసహస్రాణి - దశలక్ష మితి యావత్ - దదౌ ౪౭ దశేత్యర్ధ మేకం వాక్యం నృప ఇత్యస్య పూర్వశ్లోకస్థస్యాత్రాన్వయః - చతుర్గుణం - చతుర్దశకోటీ రిత్యర్థః - అత్ర రజతాని ప్రతినిధిత్వేన దత్తాని - న తు దక్షిణాత్వేన అతః 'తస్మా ద్రజతగ్ం హిరణ్య మదక్షిణ్య' మితి శ్రుత్యా న విరోధః ౪౮ ఋత్విజ ఇతి. సర్వే ఋత్విజ స్సహితా స్సంతః - వసు దక్షిణాప్రాప్తం ధనం - అంశీకృత్య దానాయ ఋశ్యశృంగాయ వసిష్ఠాయ చ దదుః. ౪౯ తతఇతి న్యాయతః శాస్త్రతః - యావ దధ్వర్యవే దదాతి తదర్ధం ప్రతిప్రస్థాత్రే - తృతీయం నేష్ట్రే - చతుర్థమున్నేత్రే-ఏతేనేతరేషాం దానముక్తం భవతీత్యుక్తక్రమేణ - తతః ఋశ్యశృంగవసిష్ఠముఖేన ప్రవిభాగం కృత్వా ప్రీతమనసః - ప్రత్యూచుః-ప్రీతమనస ఇతి విశేషణేన సర్వే వయం ప్రీతాః స్మ ఇతి ప్రతివచనప్రకారోఽవగమ్యతే ౫౦ తతఇతి ప్రసర్పకేభ్యః యజ్ఞదర్శనార్థ మాగతేభ్యః-'యావంతో వై సదస్యాస్తే సర్వే

ఋత్విజ'ఇత్యాది అమూల్య మిమాం పృథ్వీం నిష్క్రయేణ కథం క్రీణీయా మిత్యత్రాహ - నిష్క్రియం కించిదేవేతి తవ శక్త్యనుసారేణాస్మదభిలషితానుసారేణ చేత్యర్థః - నిష్క్రియతేఽనేనేతి వ్యుత్పత్త్యా మూల్య ముచ్యతే * తి స్వాధ్యాయో వేదాధ్యయనం-తేన దండాదా వస్మాక మధికారోఽపి నేతి ధ్వనితం-భూమి పేత్యనేన త్వయ్యేవైషా యోగ్యేతి-త్వమేవ నిష్క్రయేణ పునరిమాం గృహాణేతి సూచితం - నను భువో మూల్యం గాతు మశక్యం-అతః కించి దేవేతి ౪౫ మణీతి మణిరత్నం మణిశ్రేష్ఠం-సముద్యత ముపస్థితం. * తి కించిత్పదార్థా నాహ-మణిరత్నం అనర్ఘ్యరత్నం-తస్యాపి రాజార్హత్వాదాహ సువర్ణమితి - యద్వా సముద్యతం ఉపస్థితం యత్కించిదేవేత్యర్థః ౪౬. ఏవముక్తఇతి. నరపతిశబ్దో యౌగికః నృపశబ్దో రూఢ్యాం వర్తతే - అతో న పౌనరుక్త్యం - దశకోటీ రిత్యర్థం పూర్వేణ సంబధ్యతే. ౪౭ * తి సువర్ణం షోడశమాషకం-చతుర్గుణం చత్వారింశత్కోటిం ౪౮ ఋత్విజఇతి ప్రదదుః పురో న్యస్తవంతః ౪౯ తత స్తేన్యాయతఇతి ప్రత్యూచు ర్ముదితా భృశం అత్యంతం ముదితాః స్మ ఇతి ప్రత్యూచుః - ఏతావదేవాల మిత్యూచుః ౫౦. తత ఇతి ప్రసర్పకేభ్యోఽభ్యాగతేభ్యః - జాంబూనదం జంబూనదీప్రభవం * తి అత్ర కోటిశబ్దోఽనంత

హస్తాభరణముత్తమం, కస్మై చిద్యాచమానాయ దదౌ రాఘువనన్దనః ॥౨ తతః ప్రీ
తేషు నృపతిర్ద్విజేషు ద్విజవత్సలః, ప్రణామ మకరో త్తేషాం హర్ష పర్యాకులేక్ష
ణః ॥౩ తస్యాశిషోఽథ విధివ ద్బ్రాహ్మణై స్సముదీరితాః, ఉదారస్య నృవీరస్య
ధరణ్యాం ప్రణతస్య చ ॥౪ తతః ప్రీతమనా రాజా ప్రాప్య యజ్ఞమనుత్తమం,
పాపాపహం స్వర్నయనం దుష్కరం పార్థివర్షభైః ॥౫ తతోఽబ్రవీదృశ్యశృం
గం రాజా దశరథస్తదా, కులస్య వర్ధనం త్వం తు కర్తుమర్హసి సువ్రత ॥౬.
తథేతి చ స రాజానమువాచ ద్విజసత్తమః, భవిష్యంతి సుతా రాజంశ్చత్వార
స్తే కులోద్వహాః ॥౭ (స తస్య వాక్యం మధురం నిశమ్య ప్రణమ్య తస్మై ప్రయ
తో నృపేంద్రః, జగామ హర్షం పరమం మహాత్మా తమృశ్యశృంగః పునరప్యు
వాచ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాణ్డే - చతుర్దశస్సర్గః

దక్షిణ్యా' ఇతి శ్రుతేః జాంబూనదం జంబూనదీప్రభవ మితి హిరణ్యవిశేషణం ॥౧ దరిద్రాయేతి.
హస్తాభరణం యాచమానాయ కస్మైచి ద్దరిద్రాయ తదేవ దదావిత్యర్థః ॥౨ తతఇతి తతః యథేష్ట
దక్షిణాదానేనేత్యర్థః ॥౩ తస్యేతి తస్య తస్మై ॥౪ అతఇతి. పాపం పుత్రోత్పత్తి ప్రతిబంధ
కదురిత మపహంతీతి పాపాపహం - అపేక్లేశతమసోరితి హంతే ర్డ ప్రత్యయః - తమః పర్యాయో
ఽత్ర పాపశబ్దః - స్వర్నయనం - పుత్ర ప్రాపణద్వారా స్వర్గప్రాపకం - ఇతరైః పార్థివర్షభైః దు
ష్కరం - న విద్యతే ఉత్తమమస్మాదిత్యనుత్తమం సర్వోత్తమం యజ్ఞమశ్వమేధం ప్రాప్య ప్రీ
తమనాః బభూవేతి శేషః ॥౫ ఏవం పుత్రోత్పత్తిప్రతిబంధకసకలదురితనివారణక్షమే భగవదంగ
భూతబ్రహ్మాదిదేవతారాధనరూపేఽశ్వమేధే నిర్వృత్తే సాక్షాద్భగవదారాధనం పుత్రప్రాప్తికా
రణం క్రతుం సుమంత్రోక్తం మనసి నిధాయ ఋశ్యశృంగమర్థయతే - తత ఇతి కులస్య వర్ధనం -
పుత్రోత్పత్తిహేతుభూతం కర్మేత్యర్థః - త్వం తు కర్తు మర్హసీత్యంతే ఇతిరధ్యాహార్యః. ॥౬.
తథేతి పుత్రీయం కర్మ కరిష్యే సుతాశ్చ భవిష్యంతీత్యువాచేత్యన్వయః. ॥౭ ఇతి శ్రీగోవిందరాజ
విరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - చతుర్దశ
స్సర్గః

వాచీ. ॥౧. * తి అథ సర్వదక్షిణానంతరం-దాతవ్యవస్త్వంతరాభావాత్ హస్తాభరణమేవ దదౌ.
॥౨ * తి తతః తేన హస్తాభరణదానేన ॥౩ * తి. తస్యాశిషోఽథ వివిధా ఇతి వివిధా ఆశిషః ఆ
బ్రహ్మన్నాయుష్మంత ఇత్యాద్యాః ॥౪ * తి. స్వర్నయనం స్వర్గప్రాపకం - దుస్తరం ప్రాకృ
తైరాజభిరప్రాప్తసమాప్తికం ॥౫, ॥౬. * తి పునరప్యువాచ పుత్రజనకకర్మణే పున
రపి ప్రేరయామాసేత్యర్థః - యద్యపి పుత్రకామేష్ట్యైవ పుత్రావాప్తి స్సంభవతి తథాపి తపోరతస్య
వైశ్యస్య శ్రమణస్య వధేన తద్వియోగాతురతపోరతతన్మాతాపితృమరణేన చ బ్రహ్మవధసమపాపోత్ప
త్త్యా తత్ప్రాయశ్చిత్తత్వేనాశ్వమేధానుష్ఠానం బోధ్యం ॥౭ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచి
తాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుర్దశ
స్సర్గః.

మేధావీ తు తతో ధ్యాత్వా స కించిదిదముత్తరం, లబ్ధసంజ్ఞస్తతస్తం తు వేదజ్ఞో నృపమబ్రవీత్. ౧ ఇష్టిం తేఽహం కరిష్యామి పుత్రీయాం పుత్రకారణాత్, అథర్వశిరసి ప్రోక్తైర్మంత్రైస్సిద్ధాం విధానతః, తతః ప్రాక్రమదిష్టిం తాం పుత్రీయాం పుత్రకారణాత్, జుహావ చాగ్నౌ తేజస్వీ మంత్రదృష్టేన కర్మణా ౩ తతో దేవాస్సగంధర్వాస్సిద్ధాశ్చ పరమర్షయః, భాగప్రతిగ్రహార్థం వై సమవేతా యథావిధి. ౪ తాస్సమేత్య యథాన్యాయం తస్మిన్ సదసి దేవతాః, అబ్రువన్ లోకకర్తారం బ్రహ్మాణం వచనం మహత్ ౫ భగవంస్త్వత్ప్రసాదేన రావణో నామ రాక్షసః, సర్వాన్నో బాధతే వీర్యాచ్ఛాసితుం తం న శక్నుమః ౬ త్వయా తస్మై వరో దత్తః ప్రీతేన భగవన్ పురా, మానయంతశ్చ తం నిత్యం సర్వం తస్య క్షమామహే. ౭ ఉద్వేజయతి లోకాంస్త్రీనుచ్ఛ్రితాన్

అథ దశరథారాధనవ్యాజేన సాధులోకరక్షణాయ భూమావవతితీర్షుర్భగవానానుషంగికదుష్కృద్వినాశాయ దేవైరభ్యర్థ్యతే పంచదశే - మేధావీత్యాది తతః ప్రతిజ్ఞానంతరం- మేధావీ - మేధా - ధారణక్షమాధీః - తద్వాన్ - అస్మాయామేధాస్రజో వినిరితి వినిప్రత్యయః - వేదజ్ఞః - అథర్వణవేదజ్ఞః - సః ఋశ్యశృంగః - కించిద్ధ్యాత్వా కిం కర్మ కర్తుముచితమితి క్షణం విచింత్య - మేధావితయా తతః తదుత్తరక్షణఏవ - లబ్ధసంజ్ఞః ప్రాప్తస్మృతిస్సన్ - తం నృపమిదముత్తరమబ్రవీత్ - ద్వికర్మకో బ్రువిః ౧ ఇష్టిమితి పుత్రీయాం పుత్రోత్పత్తినిమిత్తభూతాం - పుత్రాచ్ఛ చేతి ఛప్రత్యయః - ఇష్టిం యాగవిశేషం - తే - పుత్రకారణాత్ పుత్రనిమిత్తం - నిమిత్తకారణహేతుషు సర్వాసాం ప్రాయోదర్శనమితి పంచమీ - కరిష్యామీత్యుక్తవాన్ - మంత్రదృష్టేన వేదావగతేన - కర్మణా - అగ్నౌ జుహావ చ - శాస్త్రదృష్టక్రమేణ ఏకామాహుతిమకరోదిత్యర్థః. ౩ ఏతచ్ఛేషం తతో వై యజమానస్యేత్యాదినా వక్ష్యతి-మధ్యే భగవదవతరణస్య నిమిత్తాంతరం దేవతాభ్యర్థనం దర్శయతి - తతఇత్యాదినా తతః తత్ర అశ్వమేధే-దేవాదయః యథావిధి యథాక్రమం - భాగప్రతిగ్రహార్థం స్వస్వహవిర్భాగస్వీకారార్థం - సమవేతాః-సంమిళితాః- యజ్ఞసదసీతి శేషః - అనుక్తసముచ్చయార్థేన చకారేణ బ్రహ్మాపి సముచ్చీయతే ౪ తా ఇతి తాః దేవతాః - తస్మిన్ ప్రకృతే సదసి ఆశ్వమేధసదసి - యథాన్యాయం యథాక్రమం - సమేత్య - లోకకర్తారం స్వస్వామినం - బ్రహ్మాణం - మహాత్ - ఫలద్వారా గురుతరం - వచనమబ్రువన్ ౫ భగవన్నితి త్వత్ప్రసాదేన జనితాద్వీర్యాదిత్యన్వయః ౬ శో° మత్ప్రసాదః కథం భవతాం తత్ప్రతికారాశక్తిస్తత్రాహుః - త్వయేతి వరః అస్మాభిరవధ్యత్వరూపః - తం వరం మానయంతః పూజయంతః - సర్వం పీడనం ౭ బాధనమేవోపపాదయంతి - ఉద్వేజయతీత్యాదినా ఉద్వేజయతి

మేధావీతి. అతీంద్రియార్థదర్శీ సః - ధ్యాత్వా దశరథస్య పుత్రసిద్ధిః కేన కర్మణా భవేదితి విచింత్య - లబ్ధసంజ్ఞః ప్రాప్తనిశ్చయః. ౧ ఇష్టిమితి పుత్రీయాం పుత్రోత్పత్తినిమిత్తభూతాం - పుత్రకారణాత్ పుత్రోత్పాదనకారణత్వేన విధానాత్ - అథర్వశిరసీతి సిద్ధాం నిష్పన్నాం-విధానతః - శాస్త్రోక్తప్రకారేణ - మంత్రదృష్టేన మంత్రప్రకాశితేన ౩ ౪ * తి. తా ఇతి సమేత్య- అంతర్ధానశక్త్యా ఇతరైరనవలోకితా ఇతి శేషః ౫ ౬ త్వయేతి. తం త్వద్దత్తవరం - తం నిత్యమితి తద్వరదానరూపం త్వయోక్తం వాక్యం - సర్వం దౌర్జన్యమితి శేషః. * తి మానయంతః

ద్వేష్టి దుర్మతిః, శక్రం త్రిదశరాజానం ప్రధర్షయితుమిచ్ఛతి ౮ ఋషీన్
యక్షాన్ స గంధర్వాసురాన్ బ్రాహ్మణాంస్తథా, అతిక్రామతి దుర్ధర్షో వరదా
నేన మోహితః ౯ నైనం సూర్యః ప్రతపతి పార్శ్వే వాతి న మారుతః, చలో
ర్మిమాలీ తం దృష్ట్వా సముద్రోఽపి న కంపతే ౧౦. తన్మహన్నో భయం తస్మా
ద్రాక్షసాద్ఘోరదర్శనాత్, వధార్థం తస్య భగవన్నుపాయం కర్తుమర్హసి ౧౧
ఏవముక్తస్సురైస్సర్వైశ్చింతయిత్వా తతోఽబ్రవీత్, హంతాయం విదితస్త
స్య వధోపాయో దురాత్మనః ౧౨ తేన గంధర్వయక్షాణాం దేవదానవరక్షసాం,
అవధ్యోఽస్మీతి వాగుక్తా తథేత్యుక్తం చ తన్మయా ౧౩ నాకీర్తయదవజ్ఞానా
త్తద్రక్షో మానుషాంస్తదా, తస్మాత్స మానుషాద్వధ్యో మృత్యుర్నాన్యో
స్య విద్యతే ౧౪. ఏతచ్ఛ్రుత్వా ప్రియం వాక్యం బ్రహ్మణా సముదాహృతం,
దేవా మహర్షయస్సర్వే ప్రహృష్టాస్తేఽభవంస్తదా ౧౫ ఏతస్మిన్నంతరే విష్ణు

భీషయతి - ఉచ్ఛ్రితాన్ ఉన్నతాన్ లోకపాలాన్ - త్రిదశరాజానం-సమాసాంతస్యానిత్యత్వా ట్టజభావః - ప్రధర్షయితుం తిరస్కర్తుం స్థానాత్ ప్రచ్యావయితుమిత్యర్థః ౮. ఋషీనితి అసురాన్ రాహుప్రభృతీన్ అతిక్రామతి-పీడయతీతి యావత్ ౯ నైనమితి. ఏనం రావణం ప్రతి- న ప్రతపతి మందకిరణో భవతి - క్రీడాపర్వతసంచారాదిదశాయామితి భావః - పార్శ్వే అస్యేతి శేషః - న వాతి పుష్పవాటికాదిషు పుష్పపతనాదిభయాదితి భావః - చలోర్మిమాలీ సదా చంచలస్వభావతరంగపఙ్క్తిమాన్ - న కంపతే - గర్వితోఽయ ముల్లలతీతి శోషణభయాదితి భావః ౧౦ తదితి భయం - ఉత్పన్న మితి శేషః - కర్తుం చింతయితుం ౧౧ ఏవమితి. ఉక్తః బ్రహ్మేతి శేషః - చింతయిత్వా-ఉపాయమితి శేషః - హంతే త్యుపాయస్మరణజహర్షే ౧౨ అయం శబ్దార్థమాహ - తేనేతి తత్తథోక్త మిత్యన్వయః ౧౩ నాకీర్తయదితి తదా అవధ్యత్వవరణావసరే - అవజ్ఞానాత్ - అవమానాత్ - మానుషాత్ మానుషేణ మృత్యుః మారకః ౧౪. ఏతదితి ప్రహృష్టాః యథాకథంచిత్ వధోపాయసంభావనయేతి భావః ౧౫ అథ పరమకారుణికో భగవాన్ - 'పరిత్రాణాయ సాధూనాం వినాశాయ చ దుష్కృతాం, ధర్మసంస్థాపనార్థాయ సంభవామి యుగే యుగే' ఇత్యుక్తరీత్యా ధర్మసంస్థాపనాదిత్రయకృతే స్వారాధకదశరథమనోరథపరిపూరణాయ చావతితీర్షురాజగామేత్యాహ - ఏతస్మిన్నితి ఏతస్మిన్నంతరే రక్షాపేక్షాసమయే - అనేన చరమస్యావసర ప్రతీక్షత్వం గమ్యతే - 'సర్వజ్ఞోఽపి హి దేవేశ స్సదా కారుణికోఽపిసన్, సంసారతంత్రవాహిత్వా ద్రక్షాపేక్షాం ప్రతీక్షత' ఇతిహ్యుక్తం. విష్ణుః సర్వాంతర్యామితయా వ్యాప్య వర్తమానః - భోగా దప్యాసేధనమేవ వరమితి స్థిత ఇత్యర్థః - త్వష్మేహాష్మ ఇత్యాది-మహాద్యుతిః రక్షణావకాశలాభసముదితహర్షప్రకర్షకృతకాంతివిశేషయుక్తః - అనేనేతః పూర్వం సంసారిజనదుర్దశావ

సర్వదేవావధ్యత్వరూప త్వద్దత్త వరం పరిపాలయంత ఇత్యర్థః ౭ * తి ప్రధర్షయితు మిచ్ఛతీత్యుక్తేరేతదుత్తరకాలమింద్రజిత్కృత ఇంద్రబంధ ఇతి జ్ఞాయతే ౮ ౯. * తి ప్రతపతి ప్రతాపయతీత్యర్థః-చంచలోర్మిమాలాస్వభావోఽపి న కంపతే ఇతి విరోధాలంకారః ౧౦ * తి తత్తస్మాత్ కారణాత్-తస్మాదుక్తగుణవిశిష్టాత్ * ౧౧. ఏవముక్తఇతి హంతేతి హర్షే - వధోపాయో మృత్యుః * తి. హంతేత్యనుకంపాయాం. ౧౨. ౧౫. * తి. ఏతస్మిన్నంతరే సర్వదేవతా

రుపయాతో మహాద్యుతిః, శంఖచక్రగదాపాణిః పీతవాసా జగత్పతిః ౧౬ బ్రహ్మ
ణా చ సమాగమ్య తత్ర తస్థౌ సమాహితః, తమబ్రువన్ సురా స్సర్వే సమభి

లోకనేన ధూయమానమానసత్వముక్తం - 'స ఏకాకీ నరమేతే'తి శ్రుతేః శంఖచక్రగదాపాణిః
ఆశ్రితానాం రక్షణాపేక్షాయాం రక్షణోపకరణగ్రహణాయ విళంబో మాభూదితి సర్వదా తైరు
పేతః - 'పాతుప్రణతరక్షాయాం విళంబమసహన్నివ, సదా పంచాయుధీం బిభ్రత్ స నః శ్రీరంగ
నాయక' ఇత్యభియుక్తోక్తం పీతవాసాః ఆశ్రితరక్షణత్వరయాబద్ధకక్ష్యః - జగత్పతిః ఉక్తసకల
విశేషహేతుభూతస్వస్వామిభావసంబంధవాన్ - ఉపయాతః వైకుంఠాత్ దశరథయజ్ఞవాట మాజ
గామ తస్మిన్లోకే ఏతస్మిన్నంతరే తేషాం రక్షాపేక్షావసరే - ఏతస్మిన్నంతరే-క్షణం విళంబితం చే
త్త ఏవాగచ్ఛంతి తతః పూర్వమేవ గంతవ్య మితి - ఏతస్మిన్నంతరే - దేవగోష్ఠ్యాం యదా రక్షా
ప్రసంగో జాత స్తదైవ జ్ఞాత మితి సర్వజ్ఞస్యాస్యాశ్రితరక్షానుకూల్య మార్జవం చ వ్యంజితం - ఏత
స్మిన్నంతరే - అన్యస్య చేద్రక్షణ మనుమతం స్వస్య రక్ష్యలాభో న స్యాదితి 'అతంద్రిత చమూ
పతిప్రహితహస్త' మిత్యాదివత్ త్వరాధిక్యం గమ్యతే - ఉపయాతః దేవానామపి త్వరాతిశయేన
మధ్యేమార్గం మేళనం యథా న స్యా త్తథోపయాతః - యస్య ఫలాపేక్షా స ఏవ ఫలప్రాప్త్యర్థం
స్వయ మేవాగచ్ఛతీత్యపేక్షామకృత్వా ఉపయాతః - రక్షణప్రసంగవిచ్ఛేదభయేన యావదాసన మ
పరిజ్ఞాత ఏవోపయాతః - 'సచాపి రామః పరిషద్గత శ్శనై' రిత్యాదివత్ - విష్ణురుపయాతః పూర్వ మే
వ తత్ర స్థితోప ఇదానీం విగ్రహేణాభివ్యక్తస్సన్నుపయాతః - సర్వేశ్వరో ప్యుపయాత ఇతి సౌల
భ్య ముక్తం - ఏతస్మిన్నంతరే విష్ణు రుపయాత ఇతి - దేవా విధి శివాదిషు కం చన రావణహననే
ప్రార్థయేయుః తదా తే తద్ధననాశక్త్యా నోత్తరం బ్రూయుః - తదా తేషా మవమతి శ్శరణాగతా
రక్షణజన్యమానసఖేదశ్చ స్యాతా మితి తేషా మవమాన మానస ఖేదౌ మాభూతా మిత్యవిళంబి
త ముపయాతః - మహాద్యుతి రుపయాత ఇతి - 'దివి సూర్యసహస్రస్య భవేద్యుగప దుత్థితా, యది
భా స్సదృశీ సా స్యా ద్భాస స్తస్య మహాత్మన' ఇత్యాద్యుక్త దుస్సహాప్రమేయతేజోవత్త్వేపి తా
దృశతేజస స్సర్వజనాహ్లాదకత్వం వ్యజ్యతే - విష్ణుర్మహాద్యుతి రితి స్వరూపవ ద్విగ్రహ స్యాప్యపరిమేయ
త్వం ధ్వనితం - విష్ణు రుపయాత ఇతి ఉపగమనసమకాల మేవ శివాదీనా మవమానభయ మింద్రాదీ
నాం రావణభయం చ నిర్వృత్త మితి ధ్వనితం - శంఖచక్రగదాపాణిః - 'నైనం సూర్యః ప్రతపతీ'
త్యాద్యుక్తరీత్యా స్వస్వవ్యాపారేష్వపి సంకోచవంత స్స్వపదభ్రంశ శంకినో దేవా స్సభాసు నిశ్శం
కం కిల రావణవధోపాయ మాలోచయంతి-తదానీ మేవ చే ద్రావణ స్తత్రా గచ్ఛతి తదా సకలదేవ
శిరశ్ఛేదక స్స్యాత్ - సకలలోక శరణ్యత్వహాని స్స్వస్యభవే దితి తతః పూర్వ మేవాయుధాదిసకల
యుద్ధపరికరయుక్త ఏవాగతః నతు భోజనపరికరయుక్త ఇతి-భాగప్రతిగ్రహార్థత్వంత్వానుషంగికం-
పీతవాసాః 'తస్యమహారజతం వాస' ఇత్యాద్యుక్త పీతాంబరయుక్తః-జగత్పతిః జగత్పోషకః-జగతః
పోషణం నామ అన్యేభ్యః పరిభవనివారణం-ఏవం విధస్యోపాస్యత్వం శరణాగతిమంత్రోక్తచరణ
పదోపలక్షిత ప్రపత్తవ్యవిగ్రహవైశిష్ట్యం చ వ్యంజితం (ఇద మత్ర విజ్ఞేయ మిత్యుపక్రమ్యాత్రోపన్య
స్తానాం శ్రీరామాయణసంప్రదాయార్థానాం శ్రీగోవిందరాజార్యవర్యై రేత త్కాండపంచమస
ర్గాదిమభాగే స్పష్టీకృతత్వాత్ నాత్ర తేర్థాః ప్రకాశితా ఇతి జ్ఞేయం) ౧౬ బ్రహ్మణేతి తత్ర
సదసి - బ్రహ్మణా సమాగమ్య - సమాహితః కరిష్యమాణరక్షణకృత్యే ఏకాగ్రః - తస్థౌ - తం ఆ
శ్రితరక్షణసన్నద్ధం - సర్వే సురాః బ్రహ్మాదయః - పితామహపురోగమా నిత్యుప సంహారాత్ - సమ

సంతోషకాలే - విష్ణుః సదా భూభారోద్ధారాదికర్తా. ౧౬. ౧౭. త్వామితి. నియోక్ష్యామహే

ష్టూయ సన్నతాః ౧౮ త్వాం నియోక్ష్యామహే విష్ణో లోకానాం హితకామ్య
యా ౧౯॥ రాజ్ఞో దశరథస్య త్వ మయోధ్యాధిపతేః ప్రభోః, ధర్మజ్ఞస్య వదా
న్యస్య మహర్షిసమతేజసః, తస్య భార్యాసు తిసృషు హ్రీ శ్రీకీర్త్యుపమాసుచ, విష్ణో
పుత్రత్వ మాగచ్ఛ కృత్వాత్మానం చతుర్విధం ౧౯॥ తత్ర త్వం మానుషో భూత్వా
ప్రవృద్ధం లోకకంటకం, అవధ్యం దైవతై ర్విష్ణో సమరే జహి రావణం ౨౦॥ స
హి దేవాంశ్చ గంధర్వాన్ సిద్ధాంశ్చ మునిసత్తమాన్, రాక్షసో రావణో మూర్ఖో
వీర్యోత్సేకేన బాధతే ౨౧॥ ఋషయశ్చ తత స్తేన గంధర్వాప్సరస స్తథా, క్రీ
డంతో నందనవనే క్రూరేణ కిల హింసితాః ౨౨॥ వధార్థం వయ మాయా
తా స్తస్య వై మునిభిస్సహ, సిద్ధగంధర్వయక్షాశ్చ తత స్త్వాం శరణం గతాః.
౨౩॥ త్వం గతిః పరమా దేవ సర్వేషాం నః పరంతప, వధాయ దేవశత్రూణాం

భిష్టూయ సమ్యక్ స్తుత్వా - సన్నతాః సమ్యఙ్ నతాః నతాః ప్రణతాస్సంతః-అబ్రువన్ ౧౮. త్వా
మితి అర్ధ మేకం వాక్యం - హే విష్ణో - లోకానాం - హితకామ్యయా హితేచ్ఛయా - త్వాం
నియోక్ష్యామహే ఉత్సాహయిష్యామహే - 'యోగ స్సన్నహనోపాయ ధ్యాన సంగతి యుక్తి'
ష్విత్యమరః. 'స్మారయే త్వాం న శిక్షయ' ఇతివత్ కేవలం త్వాం ప్రోత్సాహయిష్యామః - స్వ
య మేవ స్వకీయరక్షణే ప్రవృత్తత్వాదితి భావః - యది నియోజన మేవార్థ స్స్యాత్ - తదా
పూర్వశ్లోకోక్త మభిష్టూయ సన్నతా ఇత్యేతద్విరుధ్యేత-కించ నియోజన మత్ర ప్రార్థన మేవ - ఏవ
ముత్తరత్ర భగీరథ వచనే 'హర స్తత్ర నియుజ్యతా' మితి వక్ష్యతి ౧౯॥ కిం నియోజ్య మిత్యత్రా
హద్వాభ్యాం - రాజ్ఞ ఇత్యాది. పితృభావయోగ్యత్వపరాణి విశేషణాని-తస్యేతి యజమానో హస్తేన
నిర్దిశ్యతే-హ్రీశ్రీకీర్తయో దక్షకన్యా స్తా ఉపమా యాసాం తా స్తథా-చాతుర్విధ్యవిధానం రావణ
రావణిలవణగంధర్వవినాశాయ ౧౯॥ మమ పుత్రభావేన భవతాం కిం ప్రయోజనం తత్రాహుః -
తత్రేతి. తత్ర దశరథభార్యాసు - ప్రవృద్ధం-వరబలభుజబలై రభివృద్ధం - మానుషభావః కిమర్థం భజ
నీయ స్తత్రాహ - అవధ్యం దైవతై రితి - కృత్యానాం కర్తరి వేతి పక్షే తృతీయా ౨౦॥ స కిమ
ర్థం హంతవ్య స్తత్రాహ-సహీతి వీర్యోత్సేకేన - వీర్యకృతగర్వేణ ౨౧॥ ఋషయ ఇతి తతః
వీర్యోత్సేకాత్ - క్రూరేణ-తేన రావణేన-ఋషయో హింసితాః-క్రీడంతః క్రీడంత్యః - లింగవ్య
త్యయ ఆర్షః-మిథునతయా చరతాం హింసనాత్ క్రూరేణేత్యుక్తం-కిలేత్యైతిహ్యే ౨౨॥ వధా
ర్థమితి తస్య వధార్థం వయం మునిభి స్సహాయాతాః - త్వత్సమీప మితి శేషః-సిద్ధాదయ శ్చా
యాతాః - తతః రావణవధార్థం-త్వాం - శరణం ఉపాయం గతాః ౨౩॥. రుద్రాదిషు విద్యమానే

ప్రార్థయామహే *తి అస్మద్దుఃఖహరణస్య త్వదేకసాధ్యత్వా దవతర్తుం నియోక్ష్యామహే - తదే
వాహ రాజ్ఞ ఇత్యాది * ౧౯॥ విష్ణోఇతి కృత్వాత్మానం చతుర్విధ మితి చాతుర్విధ్యవిధానంరావ
ణేంద్రజిల్లవణగంధర్వవధాదీనాం ప్రత్యేకం దేవకార్యాణాం సద్భావాత్ * తి ఆత్మానం సోపక
రణ మాత్మానం శ్లో ఆన్యేద్యుః పాంచజన్యాత్మా కైకేయ్యాం భరతోఽభవత్, తదన్యేద్యు
స్సుమిత్రాయా మనంతాత్మా చ లక్ష్మణః సుదర్శనాత్మా శత్రుఘ్నో ద్వౌ జాతౌ యుగపత్ప్రి
యే ఇతి పాద్మోక్తేః - అత్రాత్మన మిత్యుక్త్యా శంఖచక్రానంతానా మపి భగవద్రూపతా సూచితా -
హుంకారేణ భగవానివ పాంచజన్యః శబ్దమాత్రేణ సకలభువనక్షోభకత్వా ద్విష్ణుతుల్య ఏవేతి
బోధ్యం ౧౯॥ * తి. కుతో మమైవ నియోగ స్తత్రాహ-అవధ్య మితి ౨౦॥. ౨౨॥. * తి వధా

నృణాం లోకే మనః కురు ౨౪। ఏవముక్తస్తు దేవేశో విష్ణు స్త్రిదశపుంగవః, పితామహపురోగాం స్తాన్ సర్వలోకనమస్కృతః, అబ్రవీ త్త్రిదశాన్ సర్వాన్ సమేతాన్ ధర్మసంహితాన్ ౨౬। భయం త్యజత భద్రంవో హితార్థం యుధి రావణం, సపుత్రపౌత్రం సామాత్యం సమిత్రజ్ఞాతిబాంధవం, హత్వా క్రూరం దురాత్మానం దేవర్షీణాం భయావహం, దశవర్ష సహస్రాణి దశవర్షశతాని చ, వత్స్యామి మానుషే లోకే పాలయన్ పృథివీ మిమాం ౨౮। ఏవం దత్వావరం దేవో దేవానాం విష్ణు రాత్మవాన్, మానుషే చింతయామాస జన్మభూమి మథాత్మనః, ౨౯। తతః పద్మపలాశాక్షః కృత్వాత్మానం చతుర్విధం, పితరం రోచయామాస తదా దశరథం నృపం ౩౦। తతో దేవాస్సగంధర్వా స్సరుద్రా స్సాప్సరోగణాః,

---

ష్వహ మేవ కిమర్థ మర్థ్య ఇత్యత్రాహ-త్వమితి హేదేవ త్వం - నః పరమా గతిః ఉపాయః - నాన్యే - పరాన్ శత్రూన్ తాపయతీతి పరంతపః-ద్విషత్ పరయోస్తాపేరితిఖచ్-అనేన శత్రువధ సామర్థ్య ముక్తం-మనఃకురు-అవతరితు మితి శేషః-దేవ శత్రూణా మితి బహువచనేన రావణరావణి లవణగంధర్వాదీనా మపి వధోఽర్థితః - అనేనాభిప్రాయేణ పూర్వం 'కృత్వాత్మానం చతుర్విధ' మిత్యుక్తం ౨౪। ఏవ మిత్యాది సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః పితామహపురోగాన్ బ్రహ్మప్రధానాన్ - ధర్మసంహితాన్ శరణాగతిరూపధర్మసంయుతాన్ ౨౬। భయ మిత్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం భయంత్యజత వః యుష్మాకం భద్ర మస్తు- యస్మా దహం సర్వేషాం హితార్థం రావణం హత్వా ధర్మసంస్థాపనాయ దశవర్షసహస్రాణివత్స్యామీతియోజనా - శంఖచక్రగదాపాణి రుపయాత ఇతి హి పూర్వ ముక్తం. ౨౮। ఏవమితి ఆత్మవాన్ సర్వాత్మశేషీ - మానుషే మనుష్యేషు - జాత్యేకవచనం - చింతయామాస - యథా దేవై రాజ్ఞప్తం తథేతి శేషః-జన్మభూమిం జన్మస్థానం. ౨౯। తతఇతి తతః చింతానంతరం - పద్మపలాశాక్షః - దశరథగుణస్మరణకృతనయనవికాసోక్తిః - యద్వా - పద్మపలాశాక్షః సర్వైః స్పృహణీయనయనయుగళః - తథాచ సర్వస్పృహణీయ స్స్వయ మన్యం స్పృహయామాస-యద్వా 'తస్య యథాకప్యాసంపుండరీక మేవ మక్షిణీ' ఇత్యుక్తరీత్యా పరత్వ చిహ్నపుండరీకాక్షత్వయుక్తః - ఏవం చ సర్వస్మాత్ పరోఽపి జన్మరోచయామాస - యథా జనిమతో జన్మహాని రభిలషితా తథా జనిరహితస్యాపి జని రభిలషితేత్యర్థః - దుర్లభం హ్యభిలషితం భవతి - కృత్వాత్మానం చతుర్విధం - జన్మాభిలాషేపి దశరథగుణాతిరేకేణ చతుర్విధశరీర పరిగ్రహ మభిలషితవాన్ - ఆత్మానం స్వశరీరం - చతుర్విధం పాయసవిభాగ క్రమేణ- పితరం 'పితా పుత్రేణ పితృమాన్ యోనియోనా' విత్యుక్తరీత్యా సర్వపితా స్వపుత్రం కంచిత్పితర మభిలలాష - రోచయామాస ఐచ్ఛత్ - తదా రక్షణోద్యోగసమయే దశరథం నృపం - గుణైర్దశరథోపమ మిత్యుక్తరీత్యా జనిత్వార్జితై స్స్వాభావికై శ్చ గుణై స్స్వసదృశం - దేవోక్తం దశరథమేవ స్వజన్మభూమి త్వేన నిశ్చితవానిత్యర్థః ౩౦। తతఇతి తతః భగవదిచ్ఛానంతరం - సరుద్రా ఇత్యనువాదాత్ - పూర్వం రుద్రోఽపి శరణాగత ఇతి సిద్ధం - దివ్యరూపాభిః దివ్యాత్మస్వరూపవిషయిణీభిః స్తుతిభిః స్తుతిరూపప్రబంధైః - తుష్టువుః శ్లాఘయామాసుః - మధుసూదన మిత్యనేన

ర్థం వధప్రార్థనార్థం ౨౩। త్వమితి నృణాం లోకే మనః కురు - అవతరితు మితి శేషః ౨౪। ౨౮। ఏవమితి మానుషే మనుష్యేషు *తి చింతయామాస యోగ్యత్వేన విచారయామాస ౨౯। తతఇతి రోచయామాస ఐచ్ఛత్ ౩౦. ౩౧. తమితి ఉగ్రతేజసం దీప్తవిక్రమం - విరావణం

స్తుతిభి ర్దివ్యరూపాభి స్తుష్టువు ర్మధుసూదనం ౩౧। త ముద్ధతం రావణ ముగ్రతేజసం ప్రవృద్ధదర్పం త్రిదశేశ్వరద్విషం, విరావణం సాధుతపస్వికంటకం తపస్వినా ముద్ధరతం భయావహం ౩౨। తమేవ హత్వా సబలం సబాంధవం విరావణం రావణ మగ్ర్యపౌరుషం, స్వర్లోక మాగచ్ఛ గతజ్వర శ్చిరం సురేంద్రగుప్తం గతదోషకల్మషం ౩౩। ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, బాలకాండే - పంచదశస్సర్గః

తతో నారాయణో దేవో నియుక్త స్సురసత్తమైః, జానన్నపి సురా నేవం శ్లక్ష్ణం వచనమబ్రవీత్ ౧ ఉపాయః కో వధే తస్య రావణస్య దురాత్మనః,

---

మధువదయ మపి నిరసనీయ ఇత్యాశయేనోక్తం ౩౧। ఉక్తమర్థం సర్గాంతే పున స్సంగృహ్ణాతి-తమితి. ఉద్ధతం జన్మతఏవోద్ధతం తం ప్రసిద్ధం - ఉగ్రతేజస ముగ్రప్రతాపం వరదానేన ప్రవృద్ధదర్పం- లోకాన్విరావయతీతి విరావణం సర్వలోకానా మాక్రందయితారం - తపస్వినాం - కంటకం శత్రుం - 'క్షుద్రే శత్రౌ చ కంటక' ఇతి వైజయంతీ అతఏవ తపస్వినాం భయావహం - తం రావణం - సాధు నిశ్శేషం - ఉద్ధర ఉన్మూలయ ౩౨। తమేవేతి ఏవకారేణ విభీషణవ్యవచ్ఛేదః - స్వర్లోకం వైకుంఠం - క్వచిత్ స్వలోకమితివా పాఠః - చిరం చిరకాలస్థాయి - అనేన బ్రహ్మలోకాదివ్యావృత్తిః - సురేంద్రేతి సంబోధనం - గుప్తం అస్మదాదిభి ర్దురధిగమం 'అత్యర్కానలదీప్తం తత్స్థానం విష్ణో ర్మహాత్మనః, స్వయైవ ప్రభయా రాజన్ దుష్ప్రేక్షం దేవతానవై' రితి మహాభారతోక్తేః గతదోషకల్మషం దోషాః రాగద్వేషాదయః గతాని తద్రూపకల్మషాణి యస్మా త్తత్తథా - అనేనేంద్రలోకాదివ్యావృత్తిః - గతజ్వరః ఆశ్రితసంరక్షణేన గతవ్యథః-అనేన పునఃప్రాప్తిపర్యంతం సంసారివిషయే కదైతేని స్తరిష్యంతీతి చింతాకులత్వ ముక్తం - ఆగచ్ఛేత్యనేన వైకుంఠా దవతీర్ణత్వం గమ్యతే - అత్ర స్వర్లోకపదస్యేంద్రలోకపరత్వే గుప్తత్వగతదోషకల్మషత్వాదివిరోధః - అంతరిక్షాదుపరితనలోకమాత్రస్య స్వర్గపదవాచ్యత్వాత్ - అతఏవహి క్వచిత్ బ్రహ్మలోకాదావపి స్వర్గపదప్రయోగః - బ్రహ్మలోకం ప్రయాస్యతీత్యత్రాపి బ్రహ్మణః స్వస్య లోకం అప్రాకృతస్థానం - పరమపద మితి సమ్యక్ పాఠః-సురేంద్రః విష్వక్సేనః ౩౩। ఇతిశ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - పంచదశస్సర్గః

ఏవం మనుష్యలోకే దశరథపుత్రత్వేనావతీర్య రావణవధః కర్తవ్య ఇత్యుక్తం తత్ర కిం మయా

విరావయతి లోకానితి విరావణం - ఉద్ధర ఉత్పాటయ. తి రావణస్మరణేనాతిభీతచిత్తానాం దేవానా ముక్తౌ తమిత్యస్య పునరుక్తి ర్నదోషాయ - అత్రేంద్రాదిదేవానాం నియోజకత్వం విభో శ్చ నియోజ్యత్వంచ నదోషః - లీలాత్వాదిత్యన్యత్ర విస్తరః. ౩౨। తమేవేతి గతజ్వరః- వినివర్తితాశ్రితతాపాదిః గతదోషకల్మషః దోషశబ్దేన రోగాదయో లక్ష్యంతే-సురేంద్ర హే ఉపేంద్ర-అతఏవ స్వర్లోక మాగచ్ఛేతి ప్రార్థనా యుజ్యతే - గుప్తం త్వత్ప్రభావేనేతి శేషః. * తి తం హత్వైవేత్యన్వయః - సబాంధవ మిత్యనేన లవణాదివధసూచనం - హేసురేంద్ర ఉపేంద్ర- గుప్తం అర్థాత్త్వయేతి శేషః - స్వర్లోకం వైకుంఠాఖ్యం గతజ్వరః స్వభావతో నివృత్తాశేషతాపః. ౩౩। ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచదశస్సర్గః

తతోనారాయణఇతి నియుక్తః ప్రార్థితః-జానన్ వధోపాయ మితి శేషః ౧ దేవత్వం విహా

యమహం తం సమాస్థాయ నిహన్యామృషికంటకం ౨ ఏవముక్తాస్సురాస్సర్వే ప్రత్యూచుర్విష్ణుమవ్యయం, మానుషీం తనుమాస్థాయ రావణం జహి సంయుగే ౩ స హి తేపే తపస్తీవ్రం దీర్ఘకాలమరిందమ, యేన తుష్టోఽభవద్బ్రహ్మా లోకకృల్లోకపూర్వజః ౪ సంతుష్టః ప్రదదౌ తస్మై రాక్షసాయ వరం ప్రభుః, నానావిధేభ్యో భూతేభ్యో భయం నాన్యత్ర మానుషాత్ ౫ అవజ్ఞాతాః పురా తేన వరదానే హి మానవాః ౫౹ ఏవం పితామహాత్తస్మాద్వరం ప్రాప్య స దర్పితః, ఉత్సాదయతి లోకాం స్త్రీంస్త్రియశ్చాప్యపకర్షతి ౬౹ తస్మాత్తస్య వధో దృష్టో మానుషేభ్యః పరంతప ౭ ఇత్యేతద్వచనం శ్రుత్వా సురాణాం విష్ణురాత్మవాన్ పితరం రోచయామాస తదా దశరథం నృపం ౮ స చాప్యపుత్రో నృపతిస్తస్మిన్ కాలే మహాద్యుతిః, అయజత్పుత్రియామిష్టిం పుత్రేప్సురరిసూదనః ౯. స కృత్వా నిశ్చయం విష్ణురామంత్ర్య చ పితామహం అంతర్ధానం గతో దేవైః పూజ్యమానో మహర్షిభిః ౧౦ తతో వై యజమానస్య పావకాదతులప్రభం, ప్రాదుర్భూతం

ఉపేంద్రాదివత్ స్వస్వరూపేణ స్థాతవ్యముత ప్రకారాంతరేణేతి భగవాన్ బహుమానార్థం పృచ్ఛతి-తతఇత్యాది. నరిష్యంతి ననశ్యంతీతి నరాః-నిత్యవస్తూని - అన్యేభ్యోపిదృశ్యతఇతిడప్రత్యయః-సుప్సుపేతినగనైకాదివత్ సమాసః-నరాణాం సమూహో నారం - తస్య సమూహ ఇత్యణ్ - నారం అయనం వాసస్థానం యస్యాసౌ నారాయణః-పూర్వపదాత్ సంజ్ఞాయామగఇతి ణత్వం - సర్వాంతర్యామిత్యర్థః-యద్వా-నారాణామయనం నారాయణః-ఇధ్మప్రశ్చనః పలాశశాతనఇత్యాది వల్ల్యుడంతస్యాపి పుల్లింగత్వం - ఏవం సర్వస్తాత్పరోపి సురసత్తమైర్నియుక్త ఇత్యాశ్రితపారతంత్ర్యముచ్యతే-తాదృశో విష్ణుః జానన్నపి ఉత్తరనిశ్చయజ్ఞోపి-సంమానార్థం శ్లక్ష్ణం మధురం-వచనమబ్రవీత్ ౧ ఉపాయ ఇతి ఆస్థాయ స్వీకృత్య - యముపాయమాస్థాయ తం నిహన్యాం స ఉపాయః క ఇత్యన్వయః ౨ ఏవమితి మానుషీం న తు దైవీం ౩ తత్ర హేతుమాహ-సహీతి లోకకృత్త్వే హేతు ర్లోకపూర్వజ ఇతి - లోకశబ్దోఽత్ర దేవాదిజనపరః ౪ సంతుష్టఇతి మానుషాదన్యత్ర మానుషం వినా - నానావిధేభ్యో భూతేభ్యో భయ న్నేతి వరం ప్రదదావిత్యన్వయః. ౫ అభయం కుతో న దత్తం మానుషేభ్య ఇత్యత్రాహ అవజ్ఞాతా ఇతి ౫౹ ఏవమితి దర్పితః. సంజాతదర్పః ౬౹ ప్రకృతముపసంహరతి - తస్మాదితి ౭ ఇతీతి పితరమితి - మనుష్యరూపేణావతరితుమితి శేషః ౮ సచాపీతి తస్మిన్ కాలే భగవదవతితీర్షాకాలె - పుత్రియామిత్యత్ర ప్రాప్తవ ఆర్షః ౯ సఇతి. నిశ్చయం మనుష్యభూత ఏవావతరిష్యామీతి నిశ్చయం-ఆమంత్ర్య సాధయామీ

య మనుష్యత్వం ప్రాప్యైవ రావణో హంతవ్య ఇత్యత్ర కో హేతు రిత్యభిప్రాయేణ పృచ్ఛతి - ఉపాయః క ఇతి ౨ ౩ * తి లోకపూర్వజః సర్వలోకసమష్టిత్వాత్ -'హిరణ్యగర్భస్సమవర్తతాగ్రే' ఇతి శ్రుతేశ్చ-యద్వా బ్రహ్మా చతుర్ముఖః-లోకపూర్వజత్వంచ హిరణ్యగర్భతాదాత్మ్యాధ్యాసేన ౪ సంతుష్టఇత్యాది మానుషాదన్యత్ర నానావిధేభ్యో భూతేభ్యో భయం నభవేదితి వరం దదావిత్యన్వయః ౫ ౬౹ తస్మాదితి దృష్టో నిశ్చితః ౭ ౮ * తి సచాపీతి దశరథోపీత్యర్థః. ౯. * తి. అంతర్ధానం గతః - తస్మాదేవ సమాజాదితి శేషః ౧౦. తతఇత్యాది శ్లోకపంచకమేకాన్వయం.

మహద్భూతం మహావీర్యం మహాబలం, కృష్ణరక్తాంబరధరం రక్తాస్యం దుందుభి స్వనం, స్నిగ్ధహర్యక్షతనుజ శ్మశ్రుప్రవరమూర్ధజం, శుభలక్షణసంపన్నం దివ్యా భరణభూషితం, శైలశృంగసముత్సేధం దృప్తశార్దూలవిక్రమం, దివాకరసమా కారం దీప్తానలశిఖోపమం, తప్తజాంబూనదమయీం రాజతాంతపరిచ్ఛదాం, దివ్యపాయససంపూర్ణాం పాత్రీం పత్నీ మివ ప్రియాం, ప్రగృహ్య విపులాం దోర్భ్యాం స్వయం మాయామయీ మివ ౧౧ సమవేక్ష్యాబ్రవీద్వాక్య మిదం దశరథం నృపం, ప్రాజాపత్యం నరం విద్ధి మా మిహాభ్యాగతం నృప. ౧౨ తతః పరం తదా రాజా ప్రత్యువాచ కృతాంజలిః, భగవన్ స్వాగతం తేఽస్తు కి మహం కరవాణి తే ౧౩ అథోపున రిదం వాక్యం ప్రాజాపత్యో నరోఽబ్రవీత్,

త్యుక్త్వా ౧౦ అథ పుత్రకామేష్టిఫలం భగవత శ్చతుర్ధావతారం సూచయన్ ప్రజాపతిప్రేరిత పురుషేణ పాయసప్రదానం దర్శయతి-తతో వై ఇతి శ్లోకపంచక మేకాన్వయం తతః విష్ణో రంత ర్ధానానంతరం-యజమానస్యేతి వర్తమాననిర్దేశేన ద్రవ్యత్యాగకాల ఏవప్రాదుర్భావ స్సూచితః-పావ కాత్ ఆహవనీయాత్ భూతం పురుషవిశేషః-స్నిగ్ధాః చిక్కణాః హర్యక్షస్యేవ తనుజాః లోమాని శ్మ శ్రుప్రవరా మూర్ధజాః కేశాశ్చ యస్య తత్తథా సముత్సేధః ఉన్నతిః-దృప్తశార్దూలవిక్రమం తద్వద్భ యంకరం-ప్రభామండలవత్తయా దివాకరసమాకారం - తైక్ష్ణ్యాతిశయేన దీప్తానలశిఖోపమం - తప్త జాంబూనదమయీం ద్రుతకనకమయీం - రాజతః రజతవికారః - అంతే ఉపరి - పరిచ్ఛదః పిధాన పాత్రం యస్యా స్తాం - పాత్ర్యాస్త్రీలింగత్వేన పత్నీసామ్యం - మాయామయీ మివ - అసంభా వితత్వేన ఆశ్చర్యావహా మిత్యర్థః - స్వయం ప్రగృహ్య ప్రాదుర్భూత మిత్యన్వయః- విపులతరత్వేన హస్తమాత్రేపి గృహీతు మశక్యత్వాత్ బాహుభ్యా మిత్యుక్తం ౧౧ సమవేక్ష్యేతి దశరథం సమవేక్ష్య ఇద మబ్రవీత్ - కథం - ఇహాగతం మాం ప్రాజాపత్యం ప్రజాపతే రాగతం - దిత్యది త్యాదిత్యపత్యుత్తరపదాణ్ణ్య ఇతి ప్రాగ్దీవ్యతీయో ణ్యప్రత్యయః - నరం విద్ధి ౧౨ తతః పర మితి తతః పరం తదనంతర మితి యావత్ - ప్రాజాపత్యం చ మాం విద్ధీత్యుక్త్యనంతర మిత్యర్థః - తదా తదైవ ౧౩ అథో ఇతి అథో అథేతి పర్యాయా - అర్చయతా - అశ్వమేధపుత్రకామేష్టిభ్యా

మహద్భూతం పురుషవిశేషః కృష్ణరక్తేతి స్నిగ్ధాః హర్యక్షస్య సింహస్యేవ తనుజాని లోమాని శ్మశ్రు ప్రవరాః మూర్ధజాశ్చ యస్య - 'హర్యక్షః కేసరీ హరి' రిత్యమరః - హర్యక్షస్య రాక్షసస్యేతివా - సముత్సేధః - ఉన్నతిః - దృప్తశార్దూలవత్ విక్రమః పదవిన్యాసో యస్య తత్ - రాజతాంతపరి చ్ఛదాం - రాజతాః రజతనిర్మితాః అంతే పరిచ్ఛదాః రచనావిశేషాః యస్యా స్తాం-మాయామయీ మివ - విచిత్రకార్యకరీ మివ * తి తతః అంతర్ధానానంతరం అంతర్ధాయ భగవానేవ స్వతేజస్సం భృతపాయస మాదాయ హుతాగ్నే స్సకాశాత్ ప్రాదుర్భవతిస్మ-నహ్యన్యస్య భగవత్తేజో ధారణే శక్తి రస్తి-తదేవాహ - మహద్భూత మితి-'ఏకోవిష్ణు ర్మహద్భూత' మిత్యుక్తేః - అతులప్రభం విద్యు దాదివద్దృష్టిప్రతిఘాతకతేజోవత్ కృష్ణం కృష్ణవర్ణం మాయామయీ మివ ఇవ శబ్ద ఏవార్థే-భగవ తో మాయైవేత్యర్థః. ౧౧ సమవేక్ష్యేతి. ప్రాజాపత్యం ప్రజాపతిసంబంధినం - ప్రజాపతినా ప్రేషి త మితి యావత్ - నరం పుమాంసం * తి ప్రాజాపత్యం ప్రజాపతేః ప్రజాపాలకా ద్విష్ణో స్సంభూతం తద్రూప మిత్యర్థః ౧౨ * తి. పూర్వం కృత్యా త ఇవ భీతః - ప్రాజాపత్యంచ మాం విద్ధీత్యేత ద్వచనశ్రవణోత్తరం నిర్భయ ఉవాచేత్యర్థః ౧౩ అథో ఇతి అర్చయతా యజ

రాజన్నర్చయతా దేవా నద్య ప్రాప్త మిదం త్వయా ౧౮. ఇదం తు నృపశా
ర్దూల పాయసం దేవనిర్మితం, ప్రజాకరం గృహాణ త్వం ధన్య మారోగ్యవర్ధనం.
౧౯ భార్యాణా*మనురూపాణా మశ్నీతేతి ప్రయచ్ఛవై, తాసు త్వం ప్రాప్స్యసే
పుత్రా న్యదర్థం యజసే నృప ౨౦ తథేతి నృపతిః ప్రీత శ్శిరసా ప్రతిగృ
హ్యతాం, పాత్రీం దేవాన్నసంపూర్ణాం దేవదత్తాం హిరణ్మయీం ౨౧ అభి
వాద్యచ తదద్భుతమద్భుతం ప్రియదర్శనం, ముదా పరమయా యుక్త శ్చకా
రాభిప్రదక్షిణం ౨౨. తతో దశరథః ప్రాప్య పాయసం దేవనిర్మితం, బభూవ పర
మప్రీతః ప్రాప్య విత్త మివాధనః ౨౩ తత స్తదద్భుతప్రఖ్యం భూతం పరమభా
స్వరం, సంవర్తయిత్వా తత్కర్మ తత్రైవాంతరధీయత ౨౪ హర్ష రశ్మిభి రుద్యో
తం తస్యాంతఃపుర మాబభౌ, శారదస్యాభిరామస్య చంద్రస్యేవ నభోంఽశుభిః
౨౫ సోంతఃపురం ప్రవిశ్యైవ కౌసల్యా మిద మబ్రవీత్, పాయసం ప్రతిగృహ్ణీ
ష్వ పుత్రీయం త్విద మాత్మనః ౨౬ కౌసల్యాయై నరపతిః పాయసార్ధం
దదౌ తదా, అర్ధా దర్ధం దదౌ చాపి సుమిత్రాయై నరాధిపః, కైకేయ్యై చావ
శిష్టార్ధం దదౌ పుత్రార్థకారణాత్ ౨౭ ప్రదదౌ చావశిష్టార్ధం పాయస

మితి శేషః ౧౮ ఇదం శబ్దార్థ మాహ - ఇదంత్వితి దేవనిర్మితం దేవేన విష్ణునా నిర్మితం - ధన్యం
ధనకరం - స్వర్గాదిత్వా ద్యత్. ౧౯ భార్యాణామితి అనురూపాణాం - సవర్ణానామిత్యర్థః -
చతుర్థ్యర్థే షష్ఠీ ౨౦. తథేతి దేవాన్నం దేవనిర్మితాన్నం-దేవదత్తాం దేవ ప్రేరితాం. ౨౧. అభి
వాద్యేతి అభితః ప్రదక్షిణ మభి ప్రదక్షిణం ౨౨ తతఇతి ప్రాప్యలబ్ధ్వా ౨౩ తతఇతి అద్భుతప్రఖ్యం
అద్భుతాకారం-సంవర్తయిత్వాసమాప్య-తత్కర్మ పాయసప్రదానరూపం కర్మ-తత్ర అగ్నౌ ౨౪
హర్షేతి. హర్షరశ్మిభిః హర్షకృతకాంతిభిః-ఉద్యోతం ఉద్భూతప్రకాశం - అంతఃపురం అంతఃపుర
స్త్రియః-శారదస్య శరది భవస్య-అభిరామస్య నిష్కళంకస్య-అయం హర్షః పాయసప్రదానకృతః
౨౫. సఇతి పుత్రీయం పుత్రోత్పత్తినిమిత్తం. ౨౬ అథరాజ్ఞః పత్నీభ్యో విభజ్య పాయసప్రదాన
మాహ త్రిభిః-కౌసల్యాయా ఇత్యాది పాయసస్యార్ధం పాయసార్ధం-అర్ధశబ్దోఽత్ర సమాంశవచనః -
'అర్ధం సమేంశక' ఇత్యమరః దదౌ జ్యేష్ఠపత్నీత్వా దితి భావః - అర్ధాత్ పృథక్కృతాద్యర్ధం -
సుమిత్రాయై ద్వితీయమహిష్యై దదౌ - చతుర్థాంశ మిత్యర్థః - అవశిష్టస్య పాయసస్యార్ధ మవశిష్టా
ర్ధం అష్టమాంశ మిత్యర్థః - కైకేయ్యై తృతీయమహిష్యై - దదౌ - పుత్రార్థకారణాత్ - పుత్ర
రూప ప్రయోజన నిమిత్తాత్ - ఇదం త్రిష్వపి దానేష్వన్వేతి ౨౭ ప్రదదావితి అనుచింత్య

మానేన. * తి. దేవనిర్మితం దేవేన ప్రజాపతినా నిర్మితం - ధన్యం ప్రశస్తం ౧౯ * తి. భా
ర్యాణాం సంబంధసామాన్యే షష్ఠీ - భార్యాభ్య ఇత్యర్థః - అనురూప్యం మహిషీత్వయశశ్శీలాదినా.
౨౦. * తి. హిరణ్మయీం హిరణ్యవికారాం. ౨౧ * తి అభీప్రదక్షిణం పునఃపునః ప్రద
క్షిణం * ౨౨. ౨౩ తతఇతి అద్భుత ప్రఖ్యం అద్భుతకాంతిం - సంవర్తయిత్వా నిర్వర్త్య సమా
ప్యేత్యర్థః - కర్మ పాయసదానరూపం * తి తత్రైవ అగ్నికుండఏవ * ౨౪. హర్షరశ్మిభిః
హర్షోద్భూతముఖకాంతిభిః. * ౨౫ సఇతి. పుత్రీయం పుత్రోత్పత్తినిమిత్తం ౨౬. కౌసల్యాయా
ఇత్యాది. కైకేయ్యై చావశిష్టార్ధం అవశిష్టస్య చతుర్థాంశస్యార్ధం ప్రదదౌ - అవశిష్టార్ధం అవశిష్ట మష్ట

స్యామృతోపమం అనుచింత్య సుమిత్రాయై పునరేవ మహీపతిః ౨౮

కైకేయ్యపేక్షయా సుమిత్రాయా అధికాంశభాక్త్వం భవేదితి విచార్యేత్యర్థః - తస్యాపిహి కై
కేయ్యాదానే కైకేయీసుమిత్రయోః స్సమాంశతా స్యాత్ - తన్నయుక్తం - అన్యథా జ్యేష్ఠాకని
ష్ఠా వైషమ్యం న స్యాత్ - కైకేయీ హి కనిష్ఠా-న తేంబామధ్యమాతాతగర్హితవ్యా కథంచనేత్య
త్ర ఇతరపత్న్యపేక్షయా మధ్యమాత్వ ముక్తం - వల్లభాయా మపి కైకేయ్యాం సంభోగవిషయే
పక్షపాతః నతు ధర్మ్యసంవిభాగే - అతో బహుమానాయ జ్యైష్ఠ్య క్రమా ద్భాగతారతమ్యం
కృతం - అతఏవ సంమానం మేనిర ఇతి వక్ష్యతి - తతోఽనేన భాగేన రామో విష్ణో రర్ధాంశః -
లక్ష్మణః పాదాంశః - భరతశత్రుఘ్నౌ పాదస్యార్ధాంశౌ - నన్వేవం సతి కథ ముత్తరత్ర
భరతః - సాక్షా ద్విష్ణో శ్చతుర్భాగః, లక్ష్మణశత్రుఘ్నౌ విష్ణో రర్ధసమన్వితా విత్యుచ్యంతే,
సత్యం - సాక్షాద్విష్ణో శ్చతుర్భాగ ఇత్యత్ర సాక్షాద్విష్ణోః విష్ణో రర్ధస్య రామాంశస్య చతుర్థో
భాగ ఇత్యర్థః - యద్వా - చతుర్థస్య భాగ శ్చతుర్భాగః - అష్టమాంశ ఇత్యర్థః - అర్ధ
సమన్వితా విత్యత్ర అర్ధశబ్ద ఏకదేశవాచీ - 'భిత్తం శకలఖండేవా పుంస్యర్ధోఽర్ధం సమేం
శక' ఇత్యేకదేశేపి పుల్లింగార్ధశబ్దస్యానుశాసనాత్ అత్ర ప్రాశనాదిక్రమవశాత్ భరతస్య
లక్ష్మణశత్రుఘ్నాభ్యాం జ్యైష్ఠ్యం - నను లక్ష్మణస్య భరతాత్ జ్యైష్ఠ్యం అంశాధిక్యాత్ ప్రథమప్రా
శనా చ్చ - అతఏవ - వక్ష్యతి - 'తతో లక్ష్మణ మాసాద్య వైదేహీం చ పరంతపః, అభ్యవాదయుత
ప్రీతో భరతో నామ చా బ్రవీ'దితి మైవం - కైకేయ్యా ఏవ ప్రథమప్రాశనం-సుమిత్రాయాః ద్వి
తీయాంశగ్రహణవిళంబేన ప్రాశనవిళంబాత్ ఉత్పత్తిక్రమే తథోక్తేః - 'నసంఖ్యేభరతానుజ' ఇత్యు
క్తత్వాత్ అభివాదనంతు సీతాయా మేవాన్వేతి లక్ష్మణ మాసాద్య ఆలింగ్యేత్యర్థః - రామానుజ
త్వవ్యవహార ఆసక్త్యాధిక్యాత్ - ఏవంసతి క్వచిత్ భరతస్య లక్ష్మణానుజతోక్తి ర్బహువ్రీహిసమా
సేన సమాధేయా - భరతానుజ ఇతి లక్ష్మణస్యాభిధానాత్ సర్వప్రాశనానంతర మేవ సుమిత్రయా
భుక్త మితి - పురాణాంతరవిరోధః కల్పభేదేన పరిహార్యః - రామాదిమూర్తయశ్చ పాయసపరిణా
మాః - నతు శుక్లశోణితపరిణామాః - తత్ప్రాశనానంతరం గర్భధారణవచనాత్ - న తస్య ప్రాకృ
తా మూర్తిః 'నభూతసంఘసంస్థానో దేహోఽస్య పరమాత్మన' ఇత్యాది స్మరణాత్ పాయసంచ

మాంశం సుమత్రాయై పునర్ధదా వితి సంబంధః - అర్ధశబ్దోఽత్ర సమప్రవిభాగపరః అనుచింత్యేతి.
అనుచింత్య కైకేయ్యా అపి సుమిత్రాయా అధికాంశభాక్త్వం విచార్య - అత్ర కౌసల్యా
యాః సుమిత్రా కైకేయీభ్యాం అధికాంశదానే జ్యేష్ఠాత్వం - సుమిత్రాయాః పాదోనార్ధాం
శదానే మధ్యమాత్వం - కైకేయ్యాః ప్రేమాస్పదత్వేపి కనిష్ఠాత్వ మష్టమాంశదానే కారణం - వల్ల
భాయాం సంభోగకర్మణిహి పక్షపాతః - నధర్మవిభాగకర్మణి - అతోఽనేన భరతశత్రుఘ్నౌ
పాదస్యార్ధం * తి కౌసల్యాయాఇతి అర్ధశబ్దోఽత్ర సమప్రవిభాగవాచీ - అర్ధాదర్ధం తురీ
యాంశ మిత్యర్థః - అవశిష్టార్ధం అవశిష్టస్య చతుర్థాంశస్య అర్ధం అష్టమాంశ మిత్యర్థః పున రవశి
ష్టార్ధ మష్టమాంశం అనుచింత్యేతి కైకేయ్యపేక్షయా జ్యేష్ఠాత్వం కౌసల్యాపేక్షయా కనిష్ఠా
త్వం చ సుమిత్రాయా విచార్య - పాదోనార్ధాంశదానం తస్యై - కనిష్ఠాత్వాచ్చ కైకేయ్యై అష్ట
మాంశదానం - ఏవంచ భరతశత్రుఘ్నౌ పాదస్యార్ధ మర్ధ మిత్యాహుః అపరే రామభరతౌ ప్రత్యే
కం త్ర్యంశౌ - లక్ష్మణశత్రుఘ్నౌ చ అష్టమాంశౌ - తథాహి - కౌసల్యాయై దత్తార్ధస్య అర్ధా
దర్ధం చతుర్థాంశరూపం - సుమిత్రాయై దదౌ కౌసల్యయా దాపితవా నిత్యర్థః. ఏవం కైకేయ్యై

ఏవం తాసాం దదౌ రాజా భార్యాణాం పాయసం పృథక్ ౨౯ తా స్త్వేత త్పాయసం ప్రాప్య నరేంద్రస్యోత్తమాః స్త్రియః, సంమానం మేనిరే సర్వాః ప్ర

భగవత షాడ్గుణ్యవిగ్రహ ఏవ - తద్వృద్ధిశ్చ నాన్నపానాదికృతా-కింత్విచ్ఛాకృతే త్యాదికం సర్వ మవసేయం ౭౮౪ ఉపసంహరతి - ఏవమితి ౨౯ తా ఇతి సమ్మానం రాజకృతపాయసప్రదానక్ర మరూపం బహుమానం - మేనిరే అనుమేనిరే - ప్రహర్షోదితచేతసః ఉదితప్రహర్షమనసః - తారత మ్యేన దానం పౌర్వాపర్యంచ జ్యేష్ఠానుక్రమకృతత్వేన సర్వాసాం సంమత మేవాసీదితి భావః

కౌసల్య దత్తార్ధావశిష్ట మర్ధం దదౌ-తతః కౌసల్యా దత్తావశిష్టస్య కైకేయ్యై దత్తస్య యదర్ధం తస్మి న్నర్ధం పున రపి సుమిత్రాయై దదౌ దాపయామాసేత్యర్థః - అత్రార్ధపదావృత్తి ర్బోధ్యా-ఏవ మే వోక్తం కాళిదాసేన - 'తే బహుజ్ఞస్య చిత్తజ్ఞే పత్న్యౌ పత్యు ర్మహీక్షితః, చరో రర్ధార్ధభాగా భ్యాం తా మయోజయతా ముభే' సా హి ప్రణయవత్యాసీ త్సపత్న్యో రుభయోరపీ'తి - అర్ధార్ధ భాగాభ్యా మిత్యత్ర స్వస్వలబ్ధాంశ సంబంధ్యర్ధార్ధభాగాభ్యా మిత్యర్థః - పృథగితి విభజ్యేతి శేషః- అతఏవ లక్ష్మణస్య రామానువర్తిత్వం శత్రుఘ్నస్య భరతానువర్తిత్వం చేత్యాహుః - కతకస్యాప్యే షైవ రీతి స్సంమతా - ఉక్తంచ పాద్మే - 'యుగం బభూవతు స్తత్ర సుస్నిగ్ధౌ రామలక్ష్మణౌ, తథా భరతశత్రుఘ్నౌ పాయసాంశవశా త్స్వత' ఇతి దిక్ మునిభావప్రకాశికా కౌసల్యాయా ఇత్యా ది. మహీపతిః దశరథః - కౌసల్యాయై పాయసార్ధం పాయసస్య అర్ధం - దదౌ - అర్ధాదర్ధం అవ శిష్టార్ధాదర్ధం సుమిత్రాయై దదౌ - అవశిష్టాదర్ధం - కైకేయ్యై దదౌ - అవశిష్టార్ధం అవశిష్టం చ తత్ అర్ధంచ తత్పున రనుచింత్య సుమిత్రాయై దదౌ - కౌసల్యాయై అర్ధాంశం - సుమిత్రాయై చ తుర్థభాగ మష్టమభాగంచ - కైకేయ్యై అష్టమభాగం - దదా విత్యర్థః - జననప్రకారః - 'కౌసల్యా జనయ ద్రామం సర్వలక్షణసంయుతం, విష్ణో రర్ధం మహాభాగం పుత్ర మిక్ష్వాకునందనం భరతో నామ కైకేయ్యాం జజ్ఞే సత్యపరాక్రమః, సాక్షా ద్విష్ణో శ్చతుర్భాగ స్సర్వై స్సముదితో గుణైః సాక్షా ద్విష్ణో శ్చతుర్భాగ' ఇత్యత్ర చతుర్థాంశే భాగః చతుర్భాగః - అష్టమాంశ ఇత్యర్థః - 'అథ లక్ష్మణశత్రుఘ్నౌ సుమిత్రాజనయ త్సుతౌ, వీరౌ సర్వార్థకుశలౌ విష్ణో రర్ధసమన్వితౌ' అర్ధసమ న్వితావిత్యత్ర అర్ధశబ్దః అంశే వర్తతే నియమాభావాత్ అంశసమన్వితా విత్యర్థః - యద్వా కౌస ల్యాయై అర్ధం దదౌ - సుమిత్రాయై అర్ధా దర్ధం శేషేఽర్ధే అర్ధాదర్ధం అష్టమాంశ మిత్యర్థః-కైకే య్యై అవశిష్టార్ధం అష్టమాంశం వినా అవశిష్టార్ధం భాగ మిత్యర్థః - పునః సుమిత్రాయై అవశిష్టార్ధం శేష మష్టమాంశం దదౌ - కౌసల్యాయై అర్ధాంశం - సుమిత్రాయై ద్వివారం చ చతుర్థాంశం-కై కేయ్యై చతుర్థాంశం దదా విత్యర్థః - జననప్రకారః - కౌసల్యా విష్ణో రర్ధం రామ మజనయత్ - కైకేయీ సాక్షా ద్విష్ణోః చతుర్థభాగం భరత మజనయత్ - విష్ణో రర్ధసమన్వితౌ అంశ సమన్వితౌ సుతౌ వజనయదిత్యర్థః - యద్వా - 'విష్ణో పుత్రత్వ మాగచ్ఛ కృత్వాత్మానం చతుర్విధ' మితి దేవై రుక్తత్వాత్ కౌసల్యాయై పాయసార్ధం దదౌ - సుమిత్రాయై అర్ధాదర్ధం - కౌసల్యాయై యద ర్ధం దత్తం తస్యా దేవార్ధం దదా విత్యర్థః - కైకేయ్యై అవశిష్టార్ధం అవశిష్టే అర్ధే అర్ధం చతుర్థాం శం దదా విత్యర్థః - సుమిత్రాయై పున రవశిష్టార్ధం అవశిష్టం చ తదర్ధం చ చతుర్థాంశం దదా విత్య ర్థః - కౌసల్యాయై చతుర్థాంశం సుమిత్రాయై ద్వివార మర్ధాంశం కైకేయ్యై చతుర్థాంశం దదౌ - జననప్రకారః విష్ణో రర్ధ మిత్యత్ర బలాంశే అర్ధసమన్వితం రామ మజనయ దిత్యర్థః ౭౮౪ ౨౯ * తి. ప్రహర్షేణ ఉదితం వికసితం చేతో యాసాం తా స్తథోక్తాః. ౩౦. * తి. మహీపతేః స్త్రియ

హర్షోదితచేతసః. ౩౦ తతస్తు తాః ప్రాశ్య తదుత్తమస్త్రియో మహీపతే రుత్తమపాయసం పృథక్, హుతాశనాదిత్యసమానతేజస శ్చిరేణ గర్భాన్ ప్రతిపేదిరే తదా ౩౧ తతస్తు రాజా ప్రసమీక్ష్య తా స్స్త్రియః ప్రరూఢగర్భాః ప్రతిలబ్ధమానసః, బభూవ హృష్ట స్త్రిదివే యథా హరి స్సురేంద్రసిద్ధర్షిగణాభిపూజితః ౩౨ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే, బాలకాండే, షోడశస్సర్గః

పుత్రత్వం తు గతే విష్ణౌ రాజ్ఞ స్తస్య మహాత్మనః, ఉవాచ దేవతా స్సర్వా స్స్వయంభూర్భగవా నిదం ౧ సత్యసంధస్య వీరస్య సర్వేషాం నో హితైషిణః, విష్ణో స్సహాయాన్ బలిన స్సృజధ్వం కామరూపిణః ౨ మాయావిద శ్చ శూరాంశ్చ వాయువేగసమాన్ జవే, నయజ్ఞాన్ బుద్ధిసంపన్నాన్ విష్ణుతుల్యపరాక్రమాన్, అసంహార్యా నుపాయజ్ఞాన్ దివ్యసంహననాన్వితాన్, సర్వాస్త్రగుణసం

---

౩౦ వక్తవ్యేపి యజ్ఞవృత్తాంతశేషే ప్రసంగాత్ సౌకర్యాయ నగరప్రవేశానంతరభావికథాశేషం సంగ్రహేణ దర్శయతి - తతఇతి తత్ పాయస మిత్యన్వయః - హుతాశనాదిత్యశబ్దౌ తత్తేజఃపరౌ ౩౧ తతఇతి ప్రతిలబ్ధమానసః స్వస్థచిత్తః ౩౨ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - షోడశస్సర్గః

విష్ణో రంతర్ధానానంతరం కార్యద్వయం ప్రవృత్తం పాయసహస్తస్యాగ్నిపురుషస్యోత్థానం దేవాన్ ప్రతి బ్రహ్మనియోగశ్చ - తత్ర వాచః క్రమవర్తిత్వేన ప్రథమోపస్థిత మగ్నిపురుషోత్థానం తత్ ప్రసక్తం చ సర్వ ముక్త్వా అథ బ్రహ్మనియోగతత్ఫలే దర్శయతి సప్తదశే. పుత్రత్వమిత్యాది గతే గంతుం ప్రవృత్తే భగవాన్ భావికార్యజ్ఞః ౧ సత్యేతి సహ అప్రాధాన్యేన అయంత్ర ఇతి సహాయాః కింకరాః - తాన్ - కామరూపిణః కపటరాక్షసయుద్ధక్షమశరీరిణః ౨ ఉక్తసహాయాన్విశేషయతి త్రిభిః - మాయేత్యాది మాయా ఆశ్చర్యశక్తిః తద్విదః - జవే వేగే విషయే - నయజ్ఞాన్ నీతిజ్ఞాన్ - అసంహార్యాన్ - పరై రితి శేషః - ఉపాయజ్ఞాన్ అనాగతవిధానజ్ఞాన్ - యద్వా - నయజ్ఞాన్ యుక్తిశాలినః - ఉపాయజ్ఞాన్ సామాద్యుపాయజ్ఞాన్ - సింహసంహననాన్వితాన్ సింహతుల్యసంస్థానై ర్యుక్తాన్ - సర్వాస్త్రాణాం యో గుణః శక్తిః తేన సంపన్నాన్ -

---

ఇత్యన్వయః - ఉత్తమపాయసం - ఉత్తమత్వం చాస్య విష్ణుతేజస్సంభృతత్వాత్ - హుతాశనాదిత్యసమానతేజస ఇతి గర్భాణాం స్త్రీణాంచ తంత్రేణ విశేషణం * ౩౧ తతఇతి ప్రతిలబ్ధమానసః ప్రతిష్ఠితచిత్తః * తి ప్రతిలబ్ధశబ్దః ప్రతిలబ్ధస్వాస్థ్యపరః - తాదృశం మానసం యస్యేత్యర్థః - యద్వా - పూర్ణమనోరథ ఇత్యర్థః - యథాశబ్ద శ్చార్థే త్రిదివే హరి రింద్ర శ్చ హృష్ట ఇత్యర్థః - సురేంద్రేత్యాది రాజవిశేషణం - భగవదంశగర్భసంభవేన తైః పూజితో మనసా స్తుతః ౩౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - షోడశస్సర్గః.

పుత్రత్వమితి గతే గంతు ముపక్రాంతే. ౧ * తి సహాయాన్ సహాయకరణసమర్థాన్ ౨ అసంహార్యాన్ పరై స్సంహర్తు మశక్యాన్ - దివ్యసంహననాన్వితాన్ దివ్యదేహయుక్తాన్ సర్వాస్త్రగుణసంపన్నాన్ అస్త్రప్రయోగోపసంహారాదిగుణసంయుక్తాన్ - అమృతం ప్రాశ్నంతీత్యమృతప్రాశనాన్. గంధర్వీణాం గంధర్వపత్నీనాం - సృజధ్వం హరిరూపేణేత్యభిధానం - 'తస్మా న్మద్రూపసంయుక్తా మద్వీర్యసమతేజసః, ఉత్పత్స్యంతి వధార్థం తు కులస్య తవ వానరా'

పన్నా నమృతప్రాశనా నివ, అప్సరస్సు చ ముఖ్యాసు గంధర్వీణాం తనూషు చ
(యక్షపన్నగకన్యాసు ఋక్షవిద్యాధరీషు చ, కిన్నరీణాం చ గాత్రేషు వానరీణాం
తనూషు చ) సృజధ్వం హరిరూపేణ పుత్రాం స్తుల్యపరాక్రమాన్ ౫ పూర్వ మే
వ మయా సృష్టో జాంబవా నృక్షపుంగవః, జృంభమాణస్య సహసా మమ వక్త్రా
దజాయత ౬ తే తథోక్తా భగవతా తత్ప్రతిశ్రుత్య శాసనం, జనయామాసు రే
వం తే పుత్రా న్వానరరూపిణః ౭ ఋషయశ్చ మహాత్మాన స్సిద్ధవిద్యాధరోరగాః,
చారణాశ్చ సుతాన్ వీరాన్ ససృజు ర్వనచారిణః. ౮ వానరేంద్రం మహేంద్రా
భ మింద్రో వాలిన మూర్జితం, సుగ్రీవం జనయామాస తపన స్తపతాంవరః ౯.
బృహస్పతి స్త్వజనయ త్తారం నామ మహాహరిం, సర్వవానరముఖ్యానాం బుద్ధి
మంత మనుత్తమం ౧౦ ధనదస్య సుత శ్శ్రీమాన్ వానరో గంధమాదనః, విశ్వ

అమృతం ప్రాశ్నంతీ త్యమృతప్రాశనాః - కర్తరిల్యుట్ - పీతామృతానివ మృత్యురహితానిత్యా
ర్థః - హరిరూపేణ వానరరూపేణ - ఉపలక్షితాన్ - ప్రాయికాభిప్రాయ మిదం - తుల్యపరాక్ర
మాన్ ఆత్మసదృశపరాక్రమాన్ ౫ దేవత్వావిశేషాత్ భవతాపి పుత్రోత్పాదనం కార్య మితి మా
వోచధ్వ మిత్యాహ - పూర్వ మితి స్పష్టః - భావిరామసహాయబుద్ధ్యేతి శేషః - సృష్టిప్రకార మా
హ - జృంభమాణస్యేతి - స ఇతి శేషః - అత్ర పార్వతీశాపేన స్వక్షేత్రే పుత్రోత్పాదనాసంభవా
దప్సరః ప్రభృతయః క్షేత్రతయోక్తాః - గుణవత్ పుత్రలాభాయ ముఖ్యాస్విత్యుక్తం - అయోనిజ
త్వేన సద్యః ప్రవృద్ధత్వసిద్ధయే తనూష్విత్యుక్తం - నందికేశ్వరశాపానుసారేణ హరిరూపేణేత్యుక్తం-
వక్ష్యతిహి దిగ్విజయే రావణం ప్రతి నందీ - 'తస్మా న్మద్రూప సంయుక్తా మద్వీర్యసమతేజసః,
ఉత్పత్స్యంతి వధార్థం హి కులస్య తవ వానరా' ఇతి ౬ తేతథేతి ప్రతిశ్రుత్య అంగీకృత్య-ఏవం
వక్ష్యమాణరీత్యా ౭ ఋషయఇతి వనచారిణః వానరాన్ ౮ వానరేంద్రమితి మహేంద్రాభం
మహేంద్రపర్వతాభం - నను వాలినః కథంరామసహాయార్థత్వం రామవధ్యత్వాత్ - ఉచ్యతే -
అంగదోత్పాదనద్వారా తస్య సాహాయ్యకరణాత్ - కించ యది వాలీ నోత్పద్యేత తదా సర్వేషాం
వానరాణాం సహాయత్వం నస్యాత్ - సతి చ వాలిని సుగ్రీవవిరోధిని సుగ్రీవమైత్ర్యా వానరసహా
యసిద్ధిః వాలిమైత్ర్యాం తు రావణః క్షణాదేవ సీతాం దద్యాత్ - అతః సుగ్రీవసఖ్యనిమిత్తత్వా
ద్వాలినో రామసహాయత్వ మితి తపనః సూర్యః ౯. బృహస్పతిరితి సర్వవానరముఖ్యానా
మితి నిర్ధారణే షష్ఠీ - బృహస్పతిపుత్రత్వాత్ అనుత్తమం బుద్ధిమంతం ౧౦. ధనదస్యేతి కుబేర
పుత్రత్వాత్ శ్రీమా నిత్యుక్తం. మహాహరిం సర్వకార్యనిర్మాణదక్షం ౧౧ పావకస్యేతి.
అత్యరిచ్యత అతిశయితోఽభూత్ ౧౨ రూపేతి రూప మేవ ద్రవిణం ధనం తేన సంప

ఇతి రావణవిషయం నందికేశ్వరవాక్యం హృది కృత్వా తుల్యపరాక్రమాన్ స్వానురూపపరాక్ర
మాన్ * ౫ పూర్వమేవేతి పూర్వ మేవ రావణవధార్థం విష్ణు రవతరిష్యతీతి జాంబవాన్ మయా
సృష్టః-జాంబవతః సృష్టిప్రకార మాహ జృంభమాణస్యేతి ౬. ౮ వానరేంద్రమితి పూర్వ మేవ
మయా సృష్ట ఇతి శ్లోకస్థం పూర్వ మితి పద మత్రా ప్యనుషంజనీయం-యథాశ్రుతత్వే-భగవదవతార
సమయే వాలిసుగ్రీవయో రనుత్పత్తి రితి-రామసహాయసృష్టిప్రకరణే వాలిసృష్టిప్రకథనం సాక్షాద్రా
మసహాయకత్వాభావేపి-'ఆత్మా వై పుత్ర నామాసీ'తి శ్రుత్యుక్తప్రకారేణ తస్యాపి స్వపుత్రభూతాంగ
దద్వారా సహాయకత్వాత్ - అత్యరిచ్యత అతిశేతే స్మ. ౯. ౧౨ రూపద్రవిణసంపన్నా ద్రవిణం

కర్తా త్వజనయ న్నళం నామ మహాహరిం ౧౧ పావకస్య సుత శ్శ్రీమా న్నీలో
ఽగ్నిసదృశప్రభః, తేజసా యశసా వీర్యా దత్యరిచ్యత వానరాన్. ౧౨ రూప
ద్రవిణసంపన్నా వశ్వినౌ రూపసమ్మతౌ. మైందం చ ద్వివిదం చైవ జనయామాస
తు స్స్వయం ౧౩ వరుణో జనయామాస సుషేణం వానరర్షభం, శరభం జన
యామాస పర్జన్యస్తు మహాబలం ౧౪ మారుతస్యాత్మజ శ్శ్రీమాన్ హనుమా
న్నామ వానరః, వజ్రసంహననోపేతో వైనతేయసమో జవే, సర్వవానరముఖ్యేషు
బుద్ధిమాన్ బలవా నపి ౧౫ తే సృష్టా బహుసాహస్రా దశగ్రీవవధే రతాః,
అప్రమేయబలా వీరా విక్రాన్తాః కామరూపిణః ౧౬ మేరుమందరసంకాశా
వపుష్మంతో మహాబలాః, ఋక్షవానర గోపుచ్ఛాః క్షిప్ర మేవాభిజజ్ఞిరే ౧౭
యస్య దేవస్య యద్రూపం వేషో య శ్చ పరాక్రమః, అజాయత సమ స్తేన తస్య
తస్య సుతః పృథక్ ౧౮ గోలాంగూలీషు చోత్పన్నాః కేచి త్సంమతవిక్రమాః,
ఋక్షీషు చ తథా జాతా వానరాః కిన్నరీషు చ ౧౯ దేవా మహర్షిగంధర్వా
స్తార్క్ష్యా యక్షా యశస్వినః, నాగాః కింపురుషా శ్చైవ సిద్ధవిద్యాధరోరగాః,
బహవో జనయామాసు ర్హృష్టా స్తత్ర సహస్రశః, వానరాన్ సుమహాకాయాన్
సర్వాన్ వై వనచారిణః, అప్సరస్సు చ ముఖ్యాసు తథా విద్యాధరీషు చ, నాగక
న్యాసు చ తథా గంధర్వీణాం తనూషు చ ౨౨. కామరూపబలోపేతా యథా

న్నా - అతఏవ రూపసంమతౌ రూపేణ ప్రఖ్యాతౌ - స్వయ మిత్యనేన మానససృష్టి ర్ద్యోత్యతే.
౧౩ వరుణఇతి పర్జన్యః వర్షాభిమానిదేవతా ౧౪ మారుత స్యేతి వజ్రసంహననోపేతః వజ్రవ దభే
ద్యశరీరయుక్తః ౧౫. రుద్రో బ్రహ్మణా నియుక్తోపి రక్షః పక్షపాతిత్వా న్న కంచన సృష్టవాన్ -
ఏవం ప్రధానవానరసృష్టి ముక్త్వా క్షుద్రవానరసృష్టిం సంగ్రహేణాహ-తఇతి రతాః సక్తాః ౧౬
ఏవం వానరసృష్టి ముక్త్వా ఋక్షాదిసృష్టిం ప్రాధాన్యేనాహ మేర్వితి వపుష్మంతః దృఢవపుష్కాః-
అతఏవ మేరుమందరసంకాశాః - ఋక్షాః భల్లూకాః - గోపుచ్ఛాః గోలాంగూలాః - అభిజజ్ఞిరేజా
తాః-క్షిప్ర మిత్యనేన మానససృష్టి రుచ్యతే ౧౭. యస్యేతి రూపం సౌందర్యం - వేషః సంస్థా
నవిశేషః - తస్య తస్య దేవస్య తేన రూపాదినా సమ స్సుతః-పృథక్ అన్యోన్యవిలక్షణః అజాయత
ముఖమాత్రే వానరాకారత్వేపి - సంస్థానాదౌ సర్వేపితృతుల్యా ఏవాసన్నిత్యర్థః ౧౮ విజాతీయా
స్వపి వానరోత్పత్తి మాహ - గోలాంగూలీ ష్వితి సంమతవిక్రమాః ప్రసిద్ధవిక్రమాః-కేచి ద్వాన
రా గోలాంగూలీషూత్పన్నాః - కేచి ద్వానరా ఋక్షీషూత్పన్నాః - కేచి ద్వానరాః - కిన్నరీషు
చోత్పన్నా ఇతి యోజనా ౧౯ ఉత్పాదకక్షేత్రవైవిధ్య మాహ - దేవా ఇత్యాదిశ్లోకత్రయ మే
కాన్వయం తార్క్ష్యాః గరుడాదయః - నాగాః దిగ్గజాః-ఉరగాః వాసుక్యాదయః - తత్ర ఋష్య

నామ బలం-శౌర్యం చ-రూపసమతౌ రూపేణ సమ్మతౌ-ప్రసిద్ధౌ ౧౩ వరుణఇతి పర్జన్యః వృ
ష్ట్యభిమానిదేవతా - గంధమాదనసుషేణశరభాణా మత్ర ప్రతిపాదితజన్మప్రకార ఏవ వాస్తవః యు
ద్ధకాండే రావణం ప్రతి శార్దూలేన-'సుషేణ శ్చాత్ర ధర్మాత్మా పుత్రో ధర్మస్య వీర్యవాన్' నిత్యా
దినా ప్రకారాంతరేణ ఉత్పత్తికథనం తస్య యథావస్థితజన్మపరిజ్ఞానాభావాత్ ౧౪—౧౭ యస్య
దేవస్యేతి రూపం సౌందర్యం-వేషః సంస్థానవిశేషః ౧౮ ౧౯ దేవా ఇత్యాది తార్క్ష్యాః తార్క్ష్య

కామం విచారిణః, సింహశార్దూలసదృశా దర్పేణ చ బలేనచ, శిలాప్రహరణా స్సర్వే సర్వే పాదపయోధినః నఖదంష్ట్రాయుధా స్సర్వే సర్వే సర్వాస్త్రకోవిదాః, విచాలయేయు శ్శైలేంద్రా న్భేదయేయు స్థిరాన్ ద్రుమాన్, క్షోభయేయు శ్చ వేగేన సముద్రం సరితాం పతిం, దారయేయుః క్షితిం పద్భ్యామాప్లవేయు ర్మహార్ణవం, నభస్థలం విశేయుశ్చ గృహ్ణీయు రపి తోయదాన్, గృహ్ణీయు రపి మాతంగాన్ మత్తాన్ ప్రవ్రజతో వనే, నర్దమానాశ్చ నాదేన పాతయేయు ర్విహంగమాన్ ౨౭ ఈదృశానాం ప్రసూతాని హరీణాం కామరూపిణాం, శతం శతసహస్రాణి యూథపానాం మహాత్మనాం- ౨౮ తే ప్రధానేషు యూథేషు హరీణాం హరియూథపాః, బభూవు ర్యూథపశ్రేష్ఠా వీరాంశ్చాజనయన్ హరీన్ ౨౯ అన్యే ఋక్షవతః ప్రస్థా నుపతస్థు స్సహస్రశః, అన్యే నానావిధాన్ శైలాన్ భేజిరే కాననానిచ ౩౦ సూర్యపుత్రంచ సుగ్రీవం శక్రపుత్రంచ వాలినం, భ్రాతరా వుపతస్థు స్తే సర్వ ఏవ హరీశ్వరాః, నళం నీలం హనూమంత మన్యాంశ్చ హరియూథపాన్ ౩౧॥ తే తార్క్ష్యబలసంపన్నా స్సర్వే యుద్ధవిశారదాః, విచరంతో౽ర్దయన్ దర్పా త్సింహవ్యాఘ్రమహోరగాన్ ౩౨॥ తాంశ్చ సర్వాన్ మహాబాహు ర్వాలీ విపులవిక్రమః, జుగోప భుజవీర్యేణ ఋక్షగోపుచ్ఛవానరాన్ ౩౩॥ తై రియం పృథివీ శూరై స్సపర్వతవనార్ణవా, కీర్ణా వివిధసంస్థానై ర్నానావ్యంజనలక్షణైః ౩౪॥ తై ర్మేఘబృందాచలకూటకల్పై ర్మహాబలై

వతారకాలే ౨౬ తేషాం ప్రభావ మాహ పంచభిః - కామేతి సర్వత్ర సర్వే ఇత్యనుషంజనీయం- సర్వే కామరూపబలోపేతా అభవ న్నిత్యేవం యోజనీయం - సర్వాస్త్రకోవిదాః దేవాంశత్వేన స్వయం ప్రతిభాతాస్త్రప్రహార పరిహారోపాయాః నత్వస్త్రప్రయోక్తారః - శిలాప్రహరణా ఇత్యుక్తేః, విచాలయేయు రిత్యాదిషు శకిలిఙ్ చేటిలిఙ్-కంపనేచలిరితి మిత్వేపి హ్రస్వాభావశ్ఛాందసః - ఆప్లవేయుః సంతరేయుః- ప్రవ్రజతః వేగేన గచ్ఛతః ౨౭ అన్యేషా మపరిచ్ఛేద్యత్వా ద్యూథపసంఖ్యాన మాహ - ఈదృశానా మితి. శతం శతసహస్రాణి-శతలక్షాణీత్యర్థః ౨౮ ప్రధానప్రధానా నాహ-తఇతి తే ప్రాగుక్తా స్సుగ్రీవాదిసుషేణాంతాః యూథపాః- ప్రధానేషు హరీణాం యూథేషు సమూహేషు - యూథపశ్రేష్ఠా బభూవుః - వీరాన్ హరీనజనయంశ్చ ౨౯. తేషాం స్థానమాహ - అన్యఇతి ఋక్షవతః పర్వతవిశేషస్య- ప్రస్థాన్ సానూని ౩౦ రాజయువరాజమంత్రిణో దర్శయతి-సూర్యేత్యాదిసార్ధశ్లోకేన సుగ్రీవం యువరాజం-వాలినం రాజానం-నళాదీన్ మంత్రిణః ౩౧॥ తేషాం దుశ్శాసనత్వ మాహ-తఇతి తార్క్ష్యః గరుడః ౩౨॥ సర్వేషాం శాసితార మాహ తాం శ్చేతి ౩౩॥ సహాయసంపత్తిపౌష్కల్యం దర్శయతి - తైరితి అర్ణవః అర్ణవద్వీపం - వివిధసంస్థానైః స్థూలసూక్ష్మహ్రస్వదీర్ఘాదివివిధదేహసంస్థానవద్భిః నానావ్యంజనలక్షణైః నానాత్వాభివ్యంజకాసాధారణధర్మవద్భిః ౩౪॥ ఉక్త మేవార్థం పున స్సర్గాంతే సంగృహ్య దర్శ

వర్గీయాః నాగాః మహాకులప్రసూతా స్సర్వాః ౨౬ * చాలయేయుః చాలయితుం శక్నుయుః * ఆప్లవేయుః శోషయేయుః * ప్రవ్రజతః అనర్గళప్రచారాన్-నర్దమానాన్ శబ్దాయమానాన్. ౨౭ ౨౯ అన్య ఇతి ఋక్షవతః పర్వతస్య - ప్రస్థాన్ సానూన్ - అవతస్థుః అసేవంత ౩౩॥ తైరితి

ర్వానరయూథపాలైః, బభూవ భూర్భీమశరీరరూపైః స్సమావృతా రామ సహా

యతి - తైరితి. భీమశరీరరూపైః భయంకరశరీరవేషైః - రామసహాయహేతోః రామసహాయార్థం- భావప్రధానో నిర్దేశః 3×4 నన్వస్మిన్ సర్గే - 'ధనదస్య సుత శ్శ్రీమా న్వానరో గంధమాదనః, వరుణో జనయామాస సుషేణం నామ వానరం, శరభం జనయామాస పర్జన్యస్తు మహాబల' మిత్యుచ్యతే, యుద్ధకాండేతు - రావణం ప్రతి శార్దూలవాక్యే - 'సుషేణ శ్చాత్ర ధర్మాత్మా పుత్రో ధర్మస్య వీర్యవాన్, పుత్రా వైవస్వతస్యాథ పంచకాలాంతకోపమాః, గజో గవాక్షో గవయ శ్శరభో గంధమాదన' ఇతి, కథ మిదం సంగచ్ఛతే - ఉచ్యతే - అత్ర వాల్మీకినోక్త మేవ తథ్యం - 'న తే వాగనృతా కావ్యే కాచి దత్ర భవిష్యతీ'తి బ్రహ్మవరప్రసాదాత్, శార్దూలస్తు భ్రాంత్యోక్తవాన్ - 'రుధిరాసిక్తసర్వాంగో విహ్వల శ్చలితేంద్రియ' ఇతి తత్రైవోక్తేః - అత్రేదం శంక్యతే - ఋశ్యశృంగేణ పుత్రేష్ట్యుపక్రమానంతరం దేవాదిసంమేళనం - తతో విష్ణో రవతితీర్షా-'పుత్రత్వంతు గతే విష్ణౌ వానరోత్పత్తి' రిత్యుక్తం - తద్విరుధ్యతే - వాలిసుగ్రీవయోః రావణదిగ్విజయకాలికత్వాత్ -వక్ష్యత్యుత్తరకాండే - 'అర్జునేన విముక్తస్తు రావణో రాక్షసాధిప' ఇత్యారభ్య 'తతః కదాచిత్ కిష్కింధాం నగరీం వాలిపాలితాం, గత్వాహ్వయతి యుద్ధాయ వాలినం హేమమాలిన' మిత్యాదినా. తథాచ కార్తవీర్యార్జునకాలికో వాలీ కథం రామసమవయస్కస్స్యాత్ - కించ - 'భగవన్ రాక్షసః క్రూరో యదా ప్రభృతి మేదినీమ్, పర్యటత్ కిం తదా లోకా శ్శూన్యా ఆసన్ ద్విజోత్తమ, రాజావా రాజమాత్రోవా కిం తదా నాత్ర కశ్చన, ధర్షణాం యేన న ప్రాప్తో రావణో రాక్షసేశ్వర' ఇతి దిగ్విజయవృత్తాంతే రామేణ పృష్టే - అగస్త్యేనార్జునవాలిభ్యాం పరిభవ ఉచ్యమానోఽర్జునవాలినో రేకకాలత్వ మవగమయతి - అపిచ - మయో రావణాయ మందోదరీప్రదానకాలే - 'ద్వౌ సుతౌ తు మమ త్వస్యాం భార్యాయాం సంబభూవతుః. మాయావీ ప్రథమ స్తావ ద్దుందుభి స్తదనంతర' ఇత్యుక్తవాన్, తత్ర దుందుభి ర్యావనమదాత్ వరదానాచ్చ మత్తో వాలినా హత ఇత్యుచ్యతే - అతో వాలినో రావణదిగ్విజయకాలికత్వం వ్యజ్యతే-సుగ్రీవశ్చ వాలిభయాత్ పరిభ్రమన్ దుందుభికళేబరప్రక్షేపకృతమతంగశాపానంతరం ఋశ్యమూకే ప్రత్యతిష్ఠత్ - అత స్సుగ్రీవస్యాపి వాలితుల్యకాలత్వం గమ్యతే-ఏవం మైందద్వివిదాదయోపి చిరకాలస్థాయినోఽవగమ్యంతే-వక్ష్యతి - రావణం ప్రతి శార్దూలః - 'మైందశ్చ ద్వివిద శ్శోభౌ తాభ్యాం నాస్తి సమో యుధి, బ్రహ్మణా సమనుజ్ఞాతా వమృతప్రాశినా వుభౌ' ఇతి. తేన తయో రమృతమథనకాలవర్తిత్వం ప్రతీయతే - సారణవాక్యేచ-'ఏష గంధర్వకన్యాయా ముత్పన్నః కృష్ణవర్త్మనః, తదా దేవాసురే యుద్ధే సాహ్యార్థం త్రిదివౌకసా'మితి క్రోధనస్య దేవాసురయుద్ధే వ్యాపారకథనాచ్చిరంతనత్వం - తత్ ప్రాయపరితానా మన్యేషా మపి వాలిసుగ్రీవ మంత్రిప్రభృతీనాం సిద్ధం చిరకాలత్వం - ఏవ మన్యత్రాపి వానరయూథపానా మతిచిరస్థాయిత్వం వ్యంజనావృత్త్యావగమ్యతే - అతః కథ మేషాం రామావతారకాలికత్వ మత్రోచ్యత ఇతి - అత్రాస్మద్గురుచరణాః - యద్యపి పూర్వసర్గాంతే విష్ణోర్గర్భప్రవేశ 'ముక్త్వా పుత్రత్వం తు గతేవిష్ణౌ' విత్యారభ్య బ్రహ్మానుశాసనం కథితం- తథాపి-'ఉవాచ దేవతా స్సర్వా స్స్వయంభూ ర్భగవా నిద' మిత్యాదినా సామాన్యేన దేవతా

నానావ్యంజనలక్షణైః పరాక్రమప్రయుక్తాసాధారణధర్మో వ్యంజనం - తత్తచ్ఛరీరాసాధారణధర్మో లక్షణం - యద్వా - వ్యంజనం తత్తచ్ఛరీరాసాధారణో ధర్మః లక్షణం తత్తజ్జాతీయాసాధారణో ధర్మః-రామసహాయహేతోః - భీమశరీరరూపైః భయజనకశరీరాకృతిభిః 3×4 మునిభావప్రకా

యహేతోః 3॥4 ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాణ్డే - సప్తదశస్సర్గః

ఉద్దిశ్య బ్రహ్మా సందిష్టవాన్ - 'తే తథోక్తా భగవతా తత్ప్రతిశ్రుత్య శాసనం, జనయామాసు రేవం తే పుత్రా న్వానరరూపిణ' ఇతి సామాన్యేన దేవై ర్వానరసృష్టి రుక్త్వా అథ బ్రహ్మణో జాంబవత్సృష్టివత్ పూర్వసిద్ధా మింద్రాదిభ్యో వాల్యాదిసృష్టి మనువదతి 'వానరేంద్రం మహేంద్రాభ మింద్రో వాలిన మూర్జిత' మిత్యాదినా, అతఏవ హి వాలినం జనయామాసేత్యుక్తం నతు తదా జనయామాసేతి, అన్యత్ర తు 'బహవో జనయామాసు ర్హృష్టా స్తత్ర సహస్రశ' ఇతి తత్కాలవాచీ తత్ర శబ్దః ప్రయుక్తః ఇంద్రాదయః ఖల్వేవమమన్యంత బ్రహ్మనియోగానంతరం కిమపూర్వసర్గేణ పూర్వమస్మార్థ ముత్పన్నా ఏవ సాహాయ్యం కరిష్యంతీతి - యై స్తు పూర్వం పుత్రానోత్పాదితా స్తే పున స్తదా జనయామాసుః - అతఏవ - 'ఏష గంధర్వకన్యాయా ముత్పన్నః కృష్ణవర్త్మనః, తదా దేవాసురే యుద్ధే సాహ్యార్థం త్రిదివౌకసా' మిత్యాదినా క్రోధనాదీనా మస్మార్థం సృష్టిరుచ్యతే, తస్మాన్న కోపి విరోధ ఇత్యాహుః - యద్వా - రామావతారకాల ఏవ వాల్యాదిజన్మ - వాలిజయశ్చ నార్జునజయావ్యవహితోత్తరకాలికః తత్ర శ్శబ్దస్యానంతర్యమాత్ర పరత్వాత్ - అతఏవ తతః కదాచిదిత్యుక్తం. అగస్త్యేనార్జున వాలివిజయయో ర్యుగపత్కథనం రావణజయత్వేన, కృష్ణః కంసశిశుపాలౌ జఘానేతివత్ - దుందుభిశ్చ వరదానేన సదా యువా మత్తశ్చ - తతశ్చ తస్య బహుకాలానంతర మపి వాలినా యుద్ధం సంభవత్యేవ-ఏవమన్య దప్యూహ్యం - సర్వథోపక్రమావగతః క్రమో న బాధితవ్యః - దేవాసురయుద్ధే సాహ్యార్థ మిత్యత్రాపి సాహాయ్యసమర్థ ఇత్యర్థో బోధ్యః - అమృతప్రాశినా - అమృతప్రాశితుల్యావిత్యర్థః - యద్వా - అయం బ్రహ్మానుశాసన ప్రకారః - ప్రాచీన ఏవ ప్రసంగా దద్య కవినోపవర్ణ్యతే పుత్రత్వంతు గతే విష్ణౌ రంతుం వ్యవసిత ఇత్యర్థః - వ్యవసాయశ్చ విష్ణోః బ్రహ్మణా వివిక్తే ప్రార్థనాత్ - అతఏవ పూర్వసర్గే - 'హంతాయం విదిత స్తస్య వధోపాయో దురాత్మన' ఇత్యుక్తం, అతఏవామును వృత్తాంతం సనత్కుమారో విదిత్వా సుమంత్రాయోవాచేతి బోధ్యం - బ్రహ్మప్రార్థనం చ రావణస్య మానుషా దన్యత్ర భయం నాస్తి - త్వ మృశ్యశృంగేణ యక్ష్యమాణస్య దశరథస్య పుత్రో భవేతి - అతఏవ కృతసంకేతతయా విష్ణు రుపయాత ఇత్యుక్తం - యద్వా - తతో దేవా స్సగంధర్వా ఇత్యాదికాత్ - పూర్వసర్గాత్ ప్రభృతి బ్రహ్మలోకవృత్తాంతః - తస్మిన్ సదసి - బ్రహ్మసదసీత్యర్థః - అతఏవ స్వలోకమాగచ్ఛేత్యుక్తం - నతు గచ్ఛేతి - తథాప్యేవం సంగతిః - పుత్రకామేష్టిపర్యంత ముక్త్వా తత్రాగ్ని పురుషావిర్భావోపోద్ఘాతత్వేన చిరంతనవృత్తాంత ముపక్షిపతి - తతో దేవా ఇత్యాది తత ఇతి ప్రస్తావాంతరారంభార్థః - అథ - పితరం రోచయామాస తదా దశరథం నృప మిత్యంతే విష్ణువృత్తాంతేభిహితే - పుత్రత్వం తు గతే అభ్యుపగత ఇతి పుత్రత్వాంగీకారానంతరం దేవాంశవానరోత్పత్తే ర్వక్తవ్యత్వేపి తం వృత్తాంతం తత్రావస్థాప్య - 'స కృత్వా నిశ్చయం విష్ణు రామంత్ర్యచ పితామహం, అంతర్ధానం గతో దేవైః పూజ్యమానో మహర్షిభి' రిత్యాదినా విష్ణువృత్తాంత మేవానుక్రమ్య గర్భప్రవేశపర్యంత ముక్త్వా ప్రాగవస్థాపితం దేవవృత్తాంత మేవ పుత్రత్వంతు గత ఇత్యాదినా పునః ప్రతిపాదయతి ఏతావద్వృత్తాంతకాలస్య దేవమానేనాల్పత్వేపి మనుష్యమానేన బహువర్షా గతాః రేవ

శికా నన్వత్ర దశరథయజ్ఞభాగార్థ మాగతేన బ్రహ్మణా ఆదిష్టా దేవాః ఋషివిద్యాధరోరగచారణాశ్చ పుత్రాన్ ససృజు రిత్యనేన దశరథయజ్ఞానంతరం వాలిప్రభృతయో జాతా ఇతి ద్యోత్యతే-రామస్య ఏకచత్వారింశే వర్షే రావణో హతః ఏతన్మధ్యే వాలీ జాతో మృత శ్చాభవ దిత్యుక్తిశ్చ న సంగచ్ఛతే - పురాణాంతరేషు వాలీసుగ్రీవాదయో అమృతమథనాదిష్వపి స్థితా ఇత్యుక్తత్వాత్ -

శ్రీ రామావతారఘట్టః

నిర్వృత్తే తు క్రతౌ తస్మిన్ హయమేధే మహాత్మనః, ప్రతిగృహ్య సురా భాగాన్ ప్రతిజగ్ము ర్యథాగతం ౧. సమాప్తదీక్షానియమః పత్నీగణసమన్వితః, ప్రవివేశ పురీం రాజా సభృత్యబలవాహనః ౨ యథార్హం పూజితా స్తేన రాజ్ఞా వై పృథివీశ్వరాః, ముదితాః ప్రయయు ర్దేశాన్ ప్రణమ్య మునిపుంగవం ౩ శ్రీమతాం గచ్ఛతాం తేషాం స్వపురాణి పురా త్తతః, బలాని రాజ్ఞాం శుభ్రాణి ప్రహృష్టాని చకాశిరే ౪ గతేషు పృథివీశేషు రాజా దశరథ స్తదా, ప్రవివేశ పురీం శ్రీమాన్ పురస్కృత్య ద్విజోత్తమాన్ ౫ శాంతయా ప్రయయౌ సార్ధ మృశ్యశృంగ స్సుపూజితః, అన్వీయమానో రాజ్ఞాథ సానుయాత్రేణ ధీమతా ౬ ఏవం విసృజ్య తాన్ సర్వాన్ రాజా సంపూర్ణమానసః ఉవాస సుఖిత

తీవరప్రార్థనవత్ - అతో భాగగ్రహార్థం సమవేత్య బ్రహ్మసదసి గత్వా కార్యం విజ్ఞాప్య తతోఽశ్వమేధభాగాన్ గృహీత్వా గతా దేవా ఇతి సర్వం సమంజసం ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తదశస్సర్గః.

'కోసలో నామ ముదిత స్స్ఫీతో జనపదో మహా' నిత్యారభ్య భగవతోవతారనిమిత్తా న్యుక్తాని - అథావతారం దర్శయత్యష్టాదశే - నిర్వృత్తేత్యిత్యాది అత్ర పుత్రోత్పత్తిం విచింతయ న్నిత్యేవ మంతో గ్రంథో హుతాశ నా దిత్యసమానతేజస శ్చిరేణ గర్భాన్ ప్రతిపేదిరే తదే త్యేతచ్ఛేషోనూద్యతే-నిర్వృత్తే సమాప్తే - హయమేధే - పుత్రేష్టిసహిత ఇతి శేషః ౧ సమాప్తేతి. దీక్షార్థో నియమో దీక్షానియమః - ప్రవివేశ ప్రవేష్టు ముపచక్రమే - ఆదికర్మ ద్యోతకః ప్రశబ్దః ౨ యథేతి మునిపుంగవం వసిష్ఠం, ౩ శ్రీమతామితి శుభ్రాణి దశరథదత్తవస్త్రాదిభిః ౪. గతేష్వితి ద్విజోత్తమాన్ వసిష్ఠాదీన్ ౫ శాంతయేతి అథ నగరప్రవేశానంతరం - సానుయాత్రేణ సభృత్యేన రాజ్ఞా రోమపాదేన - అన్వీయమానః - అనుగమ్యమానః ౬ ఏవమితి. ఏవం ఋశ్యశృంగ

కథ మిదానీం జాతా ఇత్యుక్త మితి చేదుచ్యతే - బ్రహ్మణా ఇంద్రాదీ న్ప్రతి సృజధ్వ మితి నోక్తవాన్ - పూర్వ మేవ ఇంద్రాదిభిః సృష్టత్వాత్ - కింతు రామసాహాయ్యార్థం బహువానరసృష్ట్యర్థం చారణఋషివిద్యాధరాదీన్ సామాన్యదేవాన్ సర్వాం శ్చ సృజధ్వ మిత్యుక్తవాన్ - అతఏవ ఋషిసిద్ధవిద్యాధరోరగాదయశ్చ ససృజురిత్యుక్తం - 'వానరేంద్రం నరేంద్రాభ మింద్రో వాలిన మూర్జితమ్, సుగ్రీవం జనయామాస తపన స్తపతాం వర' ఇతి కిమర్థ ముక్త మితి చేత్ - ఇంద్రపుత్రో వాలీ - సూర్యపుత్ర స్సుగ్రీవః - వాయుపుత్రో హనుమానిత్యాదిప్రకారేణైతస్య పుత్రోయ మితి సర్వేషాం విజ్ఞానార్థ మితి న కశ్చి ద్విరోధః - తస్మా దింద్రాదయో వాలిప్రభృతీన్ పూర్వ మేవ జనయామాసు రితి తాత్పర్యం. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం సప్తదశస్సర్గః.

* తి ప్రాసంగిక దేవతావతార ముక్త్వా ప్రకృతం ప్రధానావతార మాహ-నిర్వృత్త ఇత్యాది పుత్రోత్పత్తిం విచింతయన్నిత్యంతో వృత్తానువాదః. ౧ సమాప్తేతి ప్రవివేశ ప్రవేష్టు ముపచక్రమే-ఉత్తరత్ర ప్రవేశస్య వక్ష్యమాణత్వాత్ ౨ యథార్హ మితి మునిపుంగవం వసిష్ఠం * తి. మునిపుంగవం వసిష్ఠ మృశ్యశృంగంచ ౩—౫ శాంతయేతి సానుయాత్రేణ సభృత్యేన. ౬. ౭. * తి ఋ

స్తత్ర పుత్రోత్పత్తిం విచింతయన్ ౭ తతో యజ్ఞే సమాప్తే తు ఋతూనాం షట్సమత్యయుః ౮ తతశ్చ ద్వాదశే మాసే చైత్రే నావమికే తిథౌ, నక్షత్రే

వత్ - తాన్ ద్విజోత్తమాన్ - సంప్రూర్ణమానసః సంపూర్ణమనోరథః ౭ తఇ ఇత్యర్థమేకం ౮ అథ భగవతః ప్రాదుర్భావం దర్శయతి త్రిభిః - తతశ్చేత్యాది తతః అశ్వమేధ సమాప్త్యపేక్షయా - పాయసోపయోగాద్వా - స చ వైశాఖాదౌ భవేత్-ద్వాదశే - తస్య పూరణ ఇతిడట్ - చైత్రీపౌర్ణమాస్యస్మి న్నితి చైత్రః - సాస్మిన్ పౌర్ణమాసీతీతి సంజ్ఞాయా మణ్ - చకారో వార సముచ్చయార్థః - నావమికే నవమ్యాం - వినయాదిత్వాత్ స్వార్థే ఠక్-తిథయో ద్వయో రితి తిథి శబ్దస్య పుల్లింగస్యాపి సంభవాత్ జీబభావః - అదితి ర్దేవతా యస్య తదదితిదైవతం-తస్మా ద్దేవతాం తాత్తాదర్థ్యే యక్ ఛాందసః - నక్షత్రే పునర్వసో రిత్యర్థః - 'పునర్వసూనక్షత్ర మదితి ర్దేవతే'తి శ్రుతేః పంచసు గ్రహేషు స్వోచ్చసంస్థేషు సూర్యగురుశుక్రాంగారకశనిషు స్వోచ్చస్థానస్థితేషు సత్సు-ఉచ్చస్థానలక్షణ ముక్తం వరాహమిహిరేణ - 'అజవృషభమృగాంగనా కుళీరా ఝషవణిజౌ చ దివాక రాదితుంగా' ఇతి కర్కటే కర్కటకాఖ్యే - లగ్నే రాశ్యుదయే - 'రాశీనా ముదయో లగ్న' మిత్యమరః, వాక్పతౌ బృహస్పతౌ - ఇందునా సహ - ప్రోద్యమానే ఉదయతి సతి - ఆర్షమాత్మనేపదం - అత్ర ప్రోద్యమాన ఇత్యుక్తత్వాత్ - పునర్వసునక్షత్రస్య కర్కటరాశిత్వా చ్చ తత్రేందు స్థిత ఇత్యవగమ్యతే - కర్కటకస్తు గురో రుచ్చస్థానం-ఇందువా వర్తమానో గురు స్తత్ర వర్తత ఇతి గురు రుచ్చస్థః, చైత్రమాసే సూర్యస్య మేషరాశౌ ప్రవేశాత్ సూర్యోప్యుచ్చగ ఏవ బుధస్సదా రవిసన్నిహితో నతదోచ్చస్థానస్థః-చంద్రశ్చ కర్కటగో నోచ్చస్థః - తథాచ పరిశేషా న్మందాంగారకశుక్రా స్తులామకరమీనస్థా ఇతి పంచానా ముచ్చస్థత్వం - నామకీర్తనం వినా పంచోచ్చస్థత్వకీర్తనం తత్ఫలవిశేష ప్రతిపాదనాయ - యథాహుః - 'ఏకగ్రహోచ్చే జాతస్య సర్వారిష్ట వినాశనం, ద్విగ్రహోచ్చేతు సామంత స్త్రిగ్రహోచ్చే మహీపతిః చతుర్గ్రహోచ్చే సమ్రాట్ స్యాత్ పంచోచ్చే లోకనాయక' ఇతి ప్రత్యేకోచ్చఫలం చాహుః - 'సూర్యే స్వోచ్చగతే జాత స్సేనాపత్య మవాప్నుయాత్, భౌమే స్వోచ్చగతే జాతో వనే రాజా భవిష్యతి, గురౌ స్వోచ్చగతే జాతో ధని రాజ్యాధిపో భవేత్, శుక్రే స్వోచ్చగతే జాతో రాజ్యశ్రియ మవాప్నుయాత్, శనౌ స్వోచ్చగతే జాతో రాజ్యాధిపసమో భవే' దితి గురుచంద్రయోగఫల ముక్తం మిహిరేణ - 'దృఢసౌహృదో వినీత స్స్వబంధుసంమానకృ ద్ధనేశశ్చ, శశిగుర్వో ర్గుణశీల స్సురద్విజేభ్యో రతో భవేత్పురుష' ఇతి. రవిబుధయోగఫలం చ తేనైవోక్తం - వేదాంతవిత్ స్థిరధనో రవిజ్ఞయోః ప్రాయశో యశోర్థీ స్యాత్, ఆర్యః క్షితిపతిదయిత స్సతాం చ బలరూపవిద్యావాన్ చైత్రమాస జన్మఫలం - చైత్రే మధురభాషీ స్యా దహంకార సుఖాన్వితః, నవమీజన ఫలం - దీర్ఘ వైరీ భువి ఖ్యాతో వశ్య శ్చారశ్చ పండితః, నిర్భయ స్సర్వభూతేభ్యో నవమ్యాం జాయతే నరః నక్షత్ర ఫలం - సహిష్ణు ర్గూఢవృత్తిశ్చ శ్లేష్మళో నాట్యకోవిదః, అగ్రధన్వ రల్పసంతుష్ట శ్శీఘ్రగో దితి ధిష్ణ్యజః. చతుర్థ పాదజన్మఫలం - కాంతః ప్రియవపు శ్శ్లక్ష్ణ స్సజ్జనప్రియదర్శనః, లక్ష్మీవాన్ ప్రియవ దీచ ఆదిత్యాంతే ప్రజాయతే ఉచ్చస్థేన బృహస్పతినా సమం చంద్రస్య స్థితిః కర్కట ఇతి పునర్వసుచతుర్థపాదత్వం సిద్ధం - చైత్రపునర్వసూ శుక్లపక్షఏవేతి సిద్ధం - కర్కటలగ్నజన్మఫలం - కర్కటే లగ్నకే చంద్రయుక్తే దృష్టేచ భోగవాన్, గురుణా వీక్షితే యుక్తే ధనాఢ్యో బహుభోగవాన్ తా

తూనా మితి ప్రథమార్థే షష్ఠీ ౮ తత శ్చేత్యాది నావమికే నవమ్యాం - స్వార్థే ఠగార్షః-అదితి దైవత్యే పునర్వసౌ - పంచసు సూర్యాంగారకశనిగురుశుక్రేషు స్వోచ్చస్థానస్థితేషు - లగ్నే రాశ్యు

దితిదైవత్యే స్వోచ్చసంస్థేషు పంచసు, గ్రహేషు కర్కటే లగ్నే వాక్పతా వింధునా సహ, ప్రోద్యమానే జగన్నాథం సర్వలోకనమస్కృతం, కౌసల్యా జనయద్రామం సర్వలక్షణసంయుతం, విష్ణోరర్ధం మహాభాగం పుత్ర మైక్ష్వాకువర్ధనం ౧౦౪ కౌసల్యా శుశుభే తేన పుత్రేణామితతేజసా, యథా

నిమాన్ ఫలవిశేషాన్ సూచయితుం మాసతిథ్యాదికీర్తనం - తదైవాహ జగన్నాథ మిత్యాదినా-జగన్నాథ మిత్యనేన పంచోచ్చే లోకనాయక ఇత్యుక్తం పలం దర్శితం లగ్నస్య గురుయోగఫల మాహ - సర్వలోకనమస్కృత మితి - యథా హోరాప్రదీపే-'కవి స్సగీతః ప్రియదర్శన స్సుఖీ దాతా సుభోక్తా నృపపూజిత శ్శుచిః, దేవద్విజారాధన తత్పరోధ భవేన్నరో దేవగురౌ తు సుస్థితే 'రామం పశ్చాద్రామాఖ్యం - యద్వా రామం శ్యామవర్ణం - అధోరామా సావిత్రావిత్యత్రాధ శ్యామావితి వ్యాఖ్యానాత్ - అనేన కర్కటకే కన్యాంశే జాత ఇతి వ్యజ్యతే - కన్యాయా బుధాంశత్వాత్ బుధస్యచ శ్యామత్వాత్ - శుక్రాంశత్వా ద్వా - యథాహ మిహిరః - 'రక్త శ్శ్యామో భాస్కరో గౌర ఇందు ర్నాత్యుచ్చాంగో రక్తగౌరశ్చ వక్రః, దూర్వా శ్యామో జ్ఞో గురు ర్గౌరగాత్ర శ్శ్యామ శ్శుక్రో భాస్కరిః కృష్ణదేహ' ఇతి సర్వలక్షణసంయుతం సర్వలక్షణై స్సాముద్రికోక్తైః పూర్ణం-ఇదం లగ్నచంద్రఫలం - 'పూర్ణే శీతకరే లగ్నే తేజస్వీ నిత్యగర్విత' ఇతి హోరాశాస్త్రాత్, విష్ణోరర్ధం విష్ణుమయస్య పాయసస్యార్ధాంశ పరిణామభూతం - పుత్రం పున్నామ్నో నరకా త్త్రాయత ఇతి పుత్రః తం - పున స్తం విశేషయతి ఐక్ష్వాకువర్ధనమితి - ఐక్ష్వాకస్య దశరథస్య వర్ధనం - అనేన లగ్నస్య సౌమ్య గ్రహయోగఫలం దర్శితం - యథా - 'నర శ్చిరాయు ర్నృపపూజిత స్సుఖీ లగ్నం భవే త్సౌమ్యయుతం యథా తథా, లగ్నే తథా స్వామినిరీక్షితే ధనీ కుశాగ్రబుద్ధిః కులకీర్తి వర్ధనః' మహాభాగం మహాభాగ్యయుక్తం - అనేన లగ్నచంద్రకృతోపి దోషో గురుయోగా త్పరిహ్రియత ఇతి సూచ్యతే-యథాహు ర్హోరాప్రదీపే - 'జన్మకాలిక లగ్నాంశే చంద్రః కేంద్రగతో యది, జాతస్య వినయో విత్తం జ్ఞానం బుద్ధిశ్చ నైపుణం, హీనం పణపరస్థేస్మిన్ మధ్యాన్యేతాని తస్య చ, ఆపోక్లిమస్థ శ్చంద్ర శ్చే దుత్కృష్టాని భవంతి హి స్వాంశే ధిమిత్రస్య నవాంశకేవా చంద్రే తు వాచస్పతినా చ దృష్టే,ఏవం విధే శీతకరే చ రాత్రౌ శుక్రేణ దృష్టే ధనవాన్ సుఖీ స్యాత్ 'ఏవం కేమద్రుమయోగోపి నాస్తీత్యుచ్యతే కేమద్రుమో నామ చంద్రలగ్నస్యోభయపార్శ్వే గ్రహాభావః-నహ్యత్ర మిథునే సింహేవా కశ్చిద్గ్రహోస్తి యథాహ గార్గ్యః - 'వ్యయార్థో భయగ శ్చంద్రా ద్వినా భానుం నచేద్గ్రహః, యోగః కేమద్రుమో నామ జాత స్స్యాదత్ర గర్హితః సంతానబంధుజన వస్త్రసుహృద్విహీనో దారిద్ర్యదైన్యగదదుఃఖమలైరుపేతః, ప్రేష్యః ఖల స్సకలలోకవిరుద్ధ వృత్తిః కేమద్రుమే భవతి పార్థివవంశజోపి' ఏత త్సర్వ మాత్మానుభావేన పరిహ్రియత ఇత్యుచ్యతే మహాభాగశబ్దేన - యథాహ మణింధః - 'లగ్నా త్కేంద్రగతే చంద్రే గ్రహై రేకాదిభి ర్యుతే, కేమద్రుమఫలం న స్యా త్కేచి త్కేంద్రనవాంశకే' ఏవం దోషాంతరపరిహారోపి - యథా-'అష్టమేశే కళత్రస్థే సుతేశేవా కళత్రగే, మంగళో వా కళత్రస్థే భార్యానాశం ప్రకుర్వత' ఇతి ౧౦౪ 'కౌసల్యా శుశుభే తేన పుత్రేణామితతేజసా, యథా వరేణ దేవానా మదితి ర్వజ్రపాణినా' రామావతారో న కేవలం యజ్ఞకృతః - కింతు కౌసల్యా తపః కృత ఇత్యాహ - కౌసల్యా తేన

దయే-వాక్పతౌ బృహస్పతౌ ప్రోద్యమానే ఉదయం గచ్ఛతి సతి * తి విష్ణోః శంఖచక్రానంతవిశిష్టస్యవిష్ణో రిత్యర్థః-అర్థం కించి న్న్యూన మర్ధమిత్యర్థః-శంఖచక్రాదే రభావాదితి భావః ౧౦౪ * తి

వరేణ దేవానామదితిర్వజ్రపాణినా ౧౧॥ భరతో నామ కైకేయ్యాం జజ్ఞే సత్య
పరాక్రమః, సాక్షాద్విష్ణోశ్చతుర్భాగ స్సర్వై స్సముదితో గుణైః ౧౨॥ అథ
లక్ష్మణశత్రుఘ్నౌ సుమిత్రాజనయత్సుతౌ, వీరౌ సర్వాస్త్రకుశలౌ విష్ణోరర్ధస
మన్వితౌ ౧౩॥ పుష్యే జాతస్తు భరతో మీనలగ్నే ప్రసన్నధీః, సార్పే జాతౌ

శుశుభే - కుతః-పుత్రేణ పుత్రత్వేనావతీర్ణేన-పుత్రత్వేనావతీర్య స్వమనోరథపూరణాదితి భావః-అమి
తతేజసా-'స ఉశ్రేయాన్ భవతి జాయమాన' ఇత్యుక్తరీత్యా జన్మలబ్ధనిరవధిక తేజసా-యథాఅదితిః
వజ్రపాణినా పర్వతచిహ్నభూత రేఖామయవజ్రయుక్తపాణితలేన - దేవానాం వరేణ ఉపేం
ద్రేణ - శుశుభే తథా - యథా పూర్వజన్మన్యదితిర్వ్రతవిశేషైర్విష్ణుం పుత్రం లబ్ధవతీ తథేయమ
పీత్యర్థః - యద్వా అమితతేజసా జగత్ప్రకాశకాదిత్యకులస్యాపి ప్రకాశకేన-సూర్యస్యాపి భవేత్
సూర్య ఇతివత్, 'తతోఖిలజగత్పద్మబోధాయాచ్యుతభానునా, దేవకీపూర్వసంధ్యాయామావి
ర్భూతం మహాత్మనే'త్యుక్తాచ్యుతభానో రప్యతిశయిత తేజసా - దేవానాం వరేణ ఇంద్రేణ - వజ్ర
పాణినేత్యుభయవిశేషణం - వజ్రహస్తేన వజ్రరేఖాయుక్తహస్తేనచ - అనేనైవ సాధారణధర్మేణో
పమానోపమేయభావః - యద్వా లౌకికానామింద్రే శ్రేష్ఠత్వబుద్ధ్యా తదనుసారేణోపమా- ఇషువ
ద్గచ్ఛతి సవితేతివత్, యద్వా దృష్టిదోష పరిహారాయ హీనోపమాపి క్రియతే-యద్వాయం శ్లోకః
పూర్వశేషతయా మాతరిష్టభంగేన తదతిశయావహత్వద్యోతనాయ - తథాహి - మాతృకారక
శ్చంద్రః స చ వరిష్ఠ గురుణా యుక్తో మాతర మభివర్ధయతి ౧౧॥ అథపాయసోపయోగక్రమేణ
కౌసల్యానంతరం కైకేయీప్రసవ మాహ - భరతఇతి సాక్షాద్విష్ణోః ప్రత్యక్షవిష్ణోః రామస్య చతు
ర్భాగః చతుర్థాంశః - రామస్య విష్ణ్వర్ధత్వాత్తస్య చతుర్థాంశః విష్ణో రష్టమాంశ ఇత్యర్థః-య
ద్వా - సాక్షా ద్విష్ణో ర్వైకుంఠవాసినః - చతుర్థాంశః చతుర్థస్యాంశః - అష్టమభాగ ఇత్యర్థః-
యద్వా - సాక్షాత్ ప్రత్యక్షభూత ఇతి సౌలభ్య ముచ్యతే - యద్వా - సాక్షా దవ్యవధానేన జజ్ఞే
రామా దనంతరం జజ్ఞ ఇత్యర్థః - సర్వైః రామసంబంధితయోక్తైః గుణైః - సముదితః యుక్తః
౧౨॥ అథేతి అథ భరతజననానంతరం - ద్వివచనేన యమళత్వ ముచ్యతే - అర్ధసమన్వితౌ, సమ
న్వితార్ధౌ - పరనిపాతః - అర్ధశబ్దోంశమాత్రవాచీ - సమన్వితచతుర్థభాగాష్టమభాగరూపౌ-'భిత్తం
శకలఖండే వా పుంస్యర్ధోర్ధం సమేంశక' ఇత్యమరః, అన్యథా పాయసప్రదానక్రమవిరోధః-సమ
న్వితశబ్దేన యుగపదుపయుక్తత్వ ముచ్యతే ౧౩॥ త్రయాణాం జన్మకాల మాహ - పుష్యఇతి
పుష్యే పుష్యయుక్తతిథౌ-నక్షత్రేణ యుక్తః-కాల ఇతి విహితస్యాణ్ ప్రత్యయస్య లుబవిశేష ఇతి
లుప్ - మీనస్య గురుక్షేత్రత్వా త్తజ్జన్మఫల మాహ ప్రసన్నధీ రితి-సార్పే సర్పదేవతాకే నక్షత్రే-
'ఆశ్రేషా నక్షత్రగ్ంసర్పా దేవ'తేతి శ్రుతిః, సుమిత్రాయాః పుత్రౌ సౌమిత్రీ-బాహ్వాదిత్వాదిఞ్-

దేవానాంవరేణ దేవశ్రేష్ఠేన.౧౧॥ భరతఇతి చతుర్భాగః చతుర్థస్యభాగః అష్టమాంశ ఇతియావత్ *
తి చతుర్భాగః చతుర్న్యూనోభాగ శ్చతుర్భాగః పాయసార్ధస్య చతుర్థాంశన్యూనోభాగః - అతఏవ
సాక్షాద్విష్ణో స్సర్వైర్గుణై స్సముదితః యుక్తః-అస్య పాంచజన్యావతారతయా స్వధారకస్య విష్ణో
స్సాక్షా ద్విష్ణుత్వ ముక్తం - అనేన పాంచజన్యస్యాపి విష్ణుతుల్యత్వం సూచితం తదీయసర్వగుణవత్తా
సూచనేనాస్యాపి రామతుల్యత్వం రామపాయసాంశసమపాయసాంశజన్యత్వం చ సూచితం ౧౨॥
అథేతి అర్ధసమన్వితౌ కించిన్న్యూనార్ధసమన్వితా విత్యర్థః *తి విష్ణోః రామస్య - అర్ధశబ్దోత్ర
భాగవాచీ - న సమాంశవాచీ-తేన పాయసాష్టమాంశౌ లక్ష్మణశత్రుఘ్నా వితి బోధ్యం ౧౩॥

తు సౌమిత్రీ కుళీరేభ్యుదితే రవౌ ౧౪॥ రాజ్ఞః పుత్రా మహాత్మాన శ్చత్వారో జజ్ఞిరే పృథక్, గుణవంతోఽనురూపాశ్చ రుచ్యా ప్రోష్ఠపదోపమాః ౧౫॥ జగుః కలంచ గంధర్వా ననృతు శ్చాప్సరోగణాః, దేవదుందుభయో నేదుః పుష్పవృష్టిశ్చ ఖాచ్చ్యుతా ౧౬॥ ఉత్సవశ్చ మహానాసీ దయోధ్యాయాం జనాకులః ౧౭. రథ్యాశ్చ జనసంబాధా నటనర్తకసంకులాః, గాయనైశ్చ విరావిణ్యో వాదనైశ్చ తథాపరైః ౧౮ ప్రదేయాంశ్చ దదౌ రాజా సూతమాగధవందినాం, బ్రాహ్మణేభ్యో దదౌ విత్తం గోధనాని సహస్రశః ౧౯ అతీత్యైకాదశాహంతు నామకర్మ తథాకరోత్ ౧౯॥ జ్యేష్ఠం రామం మహాత్మానం భరతం కైకయీ

కుళీరే కర్కటకే - రవౌ అభ్యుదితే-భరతజననస్యోదయాత్ పూర్వత్వజ్ఞాపనాయాత్రోదిత ఇత్యుక్తం - అన్యథా చైత్రకర్కటకస్య మాధ్యాహ్నికాలికత్వేన విరోధాత్-యద్వా-ఉదితే ప్రవృద్ధే-మధ్యాహ్నకాల ఇత్యర్థః - పంచోచ్చత్వం గురుచంద్రయోగ ఇత్యాది సర్వత్రసమానం - రామస్య పునర్వసూనక్షత్రం తిథి ర్నవమీ-భరతస్య పుష్యం దశమీ సౌమిత్ర్యోశ్చ దశమీ ఆశ్లేషతారేతి విశేషః ౧౪॥ రాజ్ఞ ఇతి ఏకత్వేపి పృథగ్వర్తమానాః - ఏకస్య చతుర్ధావస్థానే ఉపమాన మాహ ప్రోష్ఠేతి - ప్రోష్ఠా గావః తస్యేవ పాదా యాసాం తాః ప్రోష్ఠపదాః - సుప్రాతేత్యాది సూత్రే అచ్ప్రత్యయాంతో నిపాతితః రుచ్యా కాంత్యా - ప్రోష్ఠపదోపమాః రాజ్ఞోఽనురూపాశ్చత్వారః పుత్రా జజ్ఞిరే - యజ్ఞఫలం నిర్వృత్త మితి భావః - పృథగ్గుణవంత ఇతివా - ప్రత్యేక మనన్యసాధారణవంత ఇత్యర్థః - రామస్య సామాన్యధర్మరుచిః - లక్ష్మణస్య శేషత్వజ్ఞానం - భరతస్య భగవత్పారతంత్ర్యధీః - శత్రుఘ్నస్య భాగవతపారతంత్ర్య మితి పరస్పరవిలక్షణగుణవంత ఇత్యర్థః. ౧౫॥ జననకాలికశుభనిమిత్తాని దర్శయతి-జగురితి కళం అవ్యక్తమధురం యథా భవతి తథా జగుః-ఖాత్ ఆకాశాత్. ౧౬॥ అథ జాతకర్మోత్సవ మాహ-ఉత్సవ శ్చేతి అయోధ్యాయా మిత్యనేన ప్రతిగృహ ముత్సవోఽభూదిత్యుచ్యతే - జనాకులః ఆకులజనః-ఇదమర్ధ మేకం ౧౭ రథ్యాశ్చేతి గాయనైః గాయకైః - వాదనైః వాద్యశిల్పిభిః - అపరైః సూతమాగధవందిభిశ్చ-విరావిణ్యః శబ్దవత్యః - రథ్యా ఆసన్ ౧౮ అథ దానసమృద్ధి మాహ - ప్రదేయానితి-ప్రదేయాన్ పారితోషికాన్ - సూతమాగధవందినామితి శేషే షష్ఠీ - సూతాః పౌరాణికాః - మాగధాః వంశావళి కీర్తకాః - వందినః స్తుతిపాఠకాః - సూతాదీనాం ప్రదేయాన్ దదౌ విత్యన్వయః-గోధనాని గోరూపధనాని - సహస్రశః సహస్రాణి ౧౯. అతీతేత్యర్ధ మేకం లక్ష్మణ జన్మదినాపేక్షయా ఏకాదశాహత్వం - రామజన్మదినాపేక్షయా ద్వాదశదినం తత్ - తదత్యయే ప్రథమసూతకేనైవ వివృత్తేన సర్వసూతకనివృత్తేః - ద్వాదశాహే నామకరణవచన ముపపన్న మేవ-అన్యథా క్షత్రియస్య ద్వాదశాహం సూతక మితి శ్రుతిస్త్రయోదశే రాజ్ఞాం నామకరణ మితి స్మృతిశ్చ విరుధ్యేత - నామకర్మ నామకరణం-తథా జాతకర్మవ దిత్యుత్సవాతిశయోఽతిదిశ్యతే ౧౯॥ తస్య కిం నామాకరోదిత్యత్రాహ - జ్యేష్ఠమితి రామం రామనామానం రమంతే సర్వేజనా గుణైరస్మిన్నితి వ్యుత్పత్త్యేతి

పుష్యఇతి సార్పే సర్పదైవత్యే ఆశ్రేషానక్షత్రే - కుళీరే కర్కటకలగ్నే - రవౌ అభ్యుదితే అభ్యుదయం ప్రాప్తే ఉచ్చస్థ ఇతి యావత్ ౧౪॥. రాజ్ఞఇతి ప్రోష్ఠపదోపమాః చతుర్ణాం సాదృశ్యాత్ ప్రోష్ఠపదశబ్దేన పూర్వోత్తరప్రోష్ఠ పదరూపాణి చత్వారి నక్షత్రాణ్యుచ్యంతే ౧౫॥—౧౯ అతీత్యైకాదశాహంతు అత్ర ఏకాదశాహశబ్దః సూతకాంతోపలక్షణం - అన్యథా క్షత్రియస్య ద్వాదశేహ

సుతం, సౌమిత్రిం లక్ష్మణమితి శత్రుఘ్న మపరం తథా ౨౦౹ వసిష్ఠః పరమప్రీతో నామాని కృతవాం స్తదా ౨౧ బ్రాహ్మణా౯ భోజయామాస పౌరా౯ జానపదా నపి, అదదాద్బ్రాహ్మణానాం చ రత్నౌఘ మమితం బహు ౨౨ తేషాం జన్మక్రియాదీని సర్వకర్మాణ్యకారయత్ ౨౨౹ తేషాం కేతురివ జ్యేష్ఠో రామో రతికరః పితుః, బభూవ భూయో భూతానాం స్వయంభూ రివ సమ్మతః ౨౩౹ సర్వే వేదవిద శ్శూరా స్సర్వే లోకహితే రతాః సర్వే జ్ఞానోపసంపన్నా స్సర్వే సముదితా గుణైః ౨౪౹. తేషా మపి మహాతేజా రామస్సత్యపరాక్రమః, ఇష్ట స్సర్వస్య లోకస్య శశాంక ఇవ నిర్మలః ౨౫౹ గజస్కంధేశ్వపృష్ఠే చ రథ చర్యాసు సమ్మతః, ధనుర్వేదే చ నిరతః పితృశుశ్రూషణే రతః ౨౬౹ బాల్యా

భావః - మహాత్మానం మహాస్వభావం-నిరవధికగుణ మితి యావత్ -అనేన రామపదప్రవృత్తినిమిత్త ముక్తం - రాజా జ్యేష్ఠపుత్రం రామనామక మకరోత్ - కైకయీసుతం భరతనామాన మకరోత్ - భరత ఇతి రాజ్యస్య భరణా దితి సహస్రాసీకో కరిత్వా రాజని మృతే రామేచ వనంగతే అరాజక రాజ్యభరణా దితి భావః - ఏవం సౌమిత్రిం సుమిత్రాపుత్రం-లక్ష్మణ ఇతి నామయుక్త మకరోత్ - రామకైంకర్యలక్షణసంపద్యుక్తత్వా ల్లక్ష్మణః - లక్ష్మ్యా అచ్చేతి పామాదిపారాదికారస్యాకారః- మత్వర్థీయో నః - అతఏవ లక్ష్మణో లక్ష్మసంపన్న ఇతి వక్ష్యతి, అపరం సౌమిత్రిం - శత్రుఘ్నం శత్రుఘ్ననామాన మకరోత్ - శత్రూ౯ హంతీతి శత్రుఘ్నః ౨౦౹ ననుక్షత్రియస్య నామకరణే ఽనధికారాత్ పురోహితకర్తృకత్వ స్మరణాత్ కథం దశరథస్య నామకర్మకర్తృత్వ మిత్యాశంక్య పురోహితద్వారా కర్తృత్వ మిత్యభిప్రేత్యాహ-వసిష్ఠఇతి తదా ద్వాదశేహని - అతఏవాకారయ దితి వక్ష్యతి ౨౧ నామాదినాందీకరణ మితి నియమా న్నామకర్మణి నాందీకరణ మాహ - బ్రాహ్మణానితి పౌరేత్యాదిబ్రాహ్మణవిశేషణం - రాజ్ఞేతిశేషః - బ్రాహ్మణానామితి సంబంధసామాన్యేషష్ఠీ - అమితం అసంఖ్యేయం - బహు బహుప్రకారం ౨౨ ఉక్తానువాదపూర్వక మితరసంస్కారకరణం దర్శయతి - తేషా మిత్యర్థం ఆదిశబ్దేనాన్నప్రాశనచౌలోపనయనాది గృహ్యతే ౨౨౹ ఉక్తం రామస్య మహాత్మత్వ ముపపాదయతి-తేషా మితి తేషాం సుతానాం మధ్యే వయసా జ్యేష్ఠః-కేతు రివ ధ్వజ ఇవ నిజకులప్రకాశకః - పితుర్భూయో రతికరః సంతోషకరః - భూతానాం స్వయం భూ రివ సంమతః నిత్యప్రేమాస్పదం బభూవ ౨౩౹ ఉపనీతానామేషాం వేదాధ్యయనాదిక మాహ-సర్వఇతి వేదవిదః అధీతవేదాః - విద్ జ్ఞానే ఇత్యస్మా త్క్విప్ - శూరా ఇత్యనేనాధీతధనుర్వే దత్వ ముచ్యతే - లోకహితే రతా ఇత్యనేన ధనుర్వేదాభ్యాసకార్యపరత్వం- వేదార్థజ్ఞానసిద్ధిమాహ జ్ఞానేతి - జ్ఞానకార్యగుణసంపత్తి మాహ సముదితా గుణై రితి-గుణైః దయాదిభిః - ఆసన్నితి శేషః ౨౪౹ అత్ర ప్రత్యేక మసాధారణా న్వక్తు మాదౌ రామగుణా నాహ- తేషామితి అపిశబ్దేనాన్యేషాం రఘువంశ్యానా మపి మధ్య ఇత్యర్థః-మహాతేజాః మహాప్రతాపః - సత్యపరాక్రమః అమోఘవీర్యః- నిర్మల శ్శశాంక ఇవ సర్వలోకస్య - ఇష్టః సర్వదాదర్శనీయః-అభవదితి శేషః ౨౫౹ గజేతి అత్ర రామ ఇత్యనుషజ్యతే- గజస్కంధే స్థిత్వా తత్ప్రేరణసంమతః-రామ ఇవ గజస్కంధారోహణాదా న కోపి సమర్థ ఇతి గజసాదిభి శ్శ్లాఘిత ఇత్యర్థః - ఏవ ముత్తరత్రాపి యోజ్యమ్ ౨౬౹ అథ లక్ష్మణ

నీతి వచనవిరోధాత్ ౨౦ ౨౨ తేషామితి జన్మక్రియాదీని-జాతకర్మాదీని నామకరణానంతరం జాత కర్మాభిధానం క్రమస్యావివక్షితత్వాత్. ౨౨౹. తేషాం కేతురితి రతికరః ఆనందకరః-భూయః అతిశయేన సంమతః. ౨౪౹ * తి తేషా మితి. నిర్ధారణే షష్ఠీ. * తి రథచర్యాసు రణోచితరథప్రచారేషు. ౨౬౹.

త్ప్రభృతి సుస్నిగ్ధో లక్ష్మణో లక్ష్మివర్ధనః రామస్య లోకరామస్య భ్రాతుర్జ్యేష్ఠస్య నిత్యశః ౨౭॥ సర్వప్రియకరస్తస్య రామస్యాపి శరీరతః, లక్ష్మణో లక్ష్మిసంపన్నో బహిఃప్రాణ ఇవాపరః ౨౮॥ న చ తేన వినా నిద్రాం లభతే పురుషోత్తమః, మృష్ట మన్న ముపానీత మశ్నాతి న చ తం వినా ౨౯॥ యదా హి హయ మారూఢో మృగయాం యాతి రాఘవః, తదైనం పృష్ఠతోఽన్వేతి సధనుః పరిపాలయన్ ౩౦॥ భరతస్యాపి శత్రుఘ్నో లక్ష్మణావరజో హి సః, ప్రాణైః ప్రియతరో నిత్యం తస్య చాసీ త్తథా ప్రియః ౩౧॥ స చతుర్భి ర్మహాభాగైః

గుణవిశేషా నాహ - బాల్యాదిత్యాదిభి శ్చతుర్భిః లక్ష్మీం వర్ధయతీతి లక్ష్మివర్ధనః - ఙ్యాపో స్సంజ్ఞా ఛందసో ర్బహుళ మితి హ్రస్వః - కైంకర్యసంపద్వర్ధకః - లక్ష్మణః రామస్య బాల్యాత్ప్రభృతి బాల్య మారభ్య ప్రభృతియోగేపి పంచమీ ప్రయుజ్యతే - సుస్నిగ్ధః సుతరాం స్నిగ్ధః - అంకురాత్ప్రభృతి పరిమళైనైవోత్పన్నస్తుళసీకాండ ఇవ జననప్రభృతినిరవధికభక్తిసంపన్నః-యద్వా - సుస్నిగ్ధః - రామ పర్యంకేణ స్వపర్యంకాయో జనే బాల్యేపి ననిద్రాతీత్యర్థః-అనేన స్వరూపప్రయుక్తత్వం దాస్యస్యో క్తం-అథగుణకృతత్వ మాహ - లోకరామస్య లోకాన్ రమయతీతి లోకరామః - ఙ్యంతాత్కర్మ ణ్యణ్ గుణై ర్దాస్య ముపాగత ఇత్యన్యత్రోక్తం - తస్య భ్రాతు ర్జ్యేష్ఠస్యేత్యనేన జన్మకృతదాస్య ముక్తం-నిత్యశః నిత్యం - స్నుసిగ్ధ ఇత్యన్వయః ౨౭॥ సర్వేతి శరీరత ఇత్యుపలక్షణం-త్రివిధకరణై రపిరామస్య సర్వప్రియకరః - యద్వా-స్వశరీరా దపి రామస్య ప్రియకరః - స్వశరీరముపేక్ష్యాపి రామస్య ప్రియకర ఇత్యర్థః - యద్వా శరీరతో బహిస్థితః అపరః ప్రాణ ఇవ స్థితః - యద్వా - శరీరతః రామశరీరస్య - సార్వవిభక్తికస్తసిరిత్యుక్తేః - లక్ష్మణస్య దక్షిణబాహుత్వా ద్రామసర్వా వయవానాం సర్వప్రియకర ఇత్యర్థః - 'రామస్య దక్షిణో బాహు ర్నిత్యం ప్రాణో బహిశ్చర' ఇతివక్ష్యమాణత్వాత్, అస్మిన్ పక్షే అపిశబ్దేన రామస్య స్వవిషయప్రియకరత్వం సముచ్చీయతే లక్ష్మిసంపన్న ఇత్యనేన లక్ష్మణశబ్దార్థ ఉక్తః ౨౮॥ రామస్య లక్ష్మణేఽనురాగం దర్శయతి - నచేతి తేన వినా - పృథగ్వినానానాభిస్తృతీయాన్యతరస్యామితి తృతీయా - నిద్రాం నలభతే - ప్రాణం వినా కథం నిద్రాం లభేతేత్యర్థః-కించ - కౌసల్యయానీతం మృష్టాన్నం తం వినా నాశ్నాతి- దక్షిణబాహుం వినా కథమశ్నాతీతి భావః - పురుషోత్తమః - ప్రేమశాలివిషయే సర్వాత్మనా విశ్లేషాసహ ఇత్యర్థః - క్షణేపి తే యద్విరహోఽతిదుస్సహ ఇత్యుక్తం ౨౯॥. యదాహీతి రాఘవః రామః-యదా హయ మారూఢస్సన్ - మృగయాం ఆఖేట ముద్దిశ్య యాతి - తదా తదానీ మేవ-ఏనం రామం సధనుస్సన్ పరిపాలయన్ అస్థానే భయశంకితయా పృష్ఠతః వేగవద్ధయసమీప ఏవాన్వేతి-హిః ప్రసిద్ధౌ ౩౦॥ అథ భరతశత్రుఘ్నయోః పరస్పరానురాగం దర్శయతి భరతస్యా పీతి. హి యస్మాత్స శత్రుఘ్నో లక్ష్మణావరజః తస్మాత్ తత్తుల్యప్రకృతికత్వాత్ - భరతస్యాపి - ప్రాణైః ప్రాణేభ్యోపి-ప్రియతర ఆసీత్ - తస్య శత్రుఘ్నస్య చ భరతః తథా ప్రియ ఆసీత్ ౩౧॥ దశరథస్య స్వారాధకస్య మనోరథపరిపూరణ మేతదవతారస్య ప్రథమప్రయోజనం - తన్నిర్వృత్తి

బాల్యాదితి. లక్ష్మివర్ధనః ఆర్షో హ్రస్వః - లోకరామస్య లోకాన్ రమయతీతి తథా ౨౭॥. సర్వ ప్రియకరఇతి రామస్య శరీరతోపి స్వశరీరాదపి - సర్వప్రియకరః సర్వదా ప్రియకర ఇత్యర్థః-బహి శ్చరః ప్రాణ ఇవాసీత్ ౨౮—౩౦॥ భరతస్యాపీతి తథా శత్రుఘ్నో భరతస్య ప్రాణైః ప్రాణే భ్యోపి ప్రియతరః - తస్యచాపి తథా ప్రియతర ఇత్యర్థః. ౩౧॥ సచతుర్భిరితి దేవైర్దిక్పాలకైః

పుత్త్రై ర్దశరథః ప్రియైః, బభూవ పరమప్రీతో దేవై రివ పితామహః ౩౩॥ తే యదా జ్ఞానసంపన్నా స్సర్వే స్సముదితా గుణైః, హ్రీమంతః కీర్తిమంత శ్చ సర్వజ్ఞా దీర్ఘదర్శినః, తేషా మేవం ప్రభావానాం సర్వేషాం దీప్తతేజసాం, పితా దశరథో హృష్టో బ్రహ్మా లోకాధిపో యథా ౩౪॥ తే చాపి మనుజవ్యాఘ్రా వైదికాధ్యయనే రతాః, పితృశుశ్రూషణరతా ధనుర్వేదే చ నిష్ఠితాః ౩౫॥ అథ రాజా దశరథ స్తేషాం దారక్రియాం ప్రతి, చింతయామాస ధర్మాత్మా సోపాధ్యాయ స్సబాంధవః ౩౬॥ తస్య చింతయమానస్య మంత్రిమధ్యే మహాత్మనః అభ్యగచ్ఛ న్మహాతేజా విశ్వామిత్రో మహామునిః. ౩౭॥ స రాజ్ఞో దర్శనాకాంక్షీ ద్వారాధ్యక్షా నువాచ హ, శీఘ్ర మాఖ్యాత మాం ప్రాప్తం కౌశికం గాధిన స్సుతం ౩౮॥ తచ్ఛ్రుత్వా వచనం త్రాసా ద్రాజ్ఞో వేశ్మ ప్రదుద్రువుః, సంభ్రాంత మనసస్సర్వే తేన వాక్యేన చోదితాః ౩౯॥ తే గత్వా రాజభవనం విశ్వామిత్ర మృషిం తదా, ప్రాప్త మావేదయామాసు ర్నృపాయైక్ష్వాకవే తదా ౪౦॥ తేషాం తద్వచనం శ్రుత్వా స పురోధా స్సమాహితః, ప్రత్యుజ్జగామ తం హృష్టో బ్రహ్మాణ మివ వాసవః ౪౧॥ తం దృష్ట్వా జ్వలితం దీప్త్యా తాపసం

మాహ - సచతుర్భి రితి దేవైః చతుర్భి ర్దిక్పాలైః ౩౩॥ పూర్వం లాభకృతప్రీతి రుక్తా - అథ తేషాం జ్ఞానాదిసంపత్తికృతప్రీతివిశేష మాహ - త ఇతి శ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. యదా యస్మి న్వయసి - జ్ఞానం శాస్త్రజ్ఞానం - హ్రీమంతః ప్రమాదాత్ ప్రాప్తాకృత్యచింతాసు లజ్జావంతః - కీర్తిమంతః జ్ఞానకృతప్రథావంతః - సర్వజ్ఞా సకలలౌకికప్రజ్ఞావంతః - దీర్ఘదర్శినః నిత్యభావిజ్ఞానవంతః - ఆసన్నితి శేషః - తదా తేషాం పితా హృష్టో బభూవ ౩౪॥ పితృప్రీతిం దృష్ట్వా పున రపి విద్యారతా స్త ఆస న్నిత్యాహ - తేచాపీతి పిత్రుపలాలితా అపి వైదికానాం వేదసంబంధినాం స్మృతీతిహాసపురాణన్యాయాదీనాం - అధ్యయనే రతాః నిరతాః ౩౫॥ అథైషాం సమావర్తనోచితకాలప్రాప్తిం దర్శయతి - అథేతి దారవిషయిణీ క్రియా దారక్రియా-వివాహ ఇత్యర్థః - చింతయామాస తుల్యశీలవయోవృత్తాభిజనలక్షణకన్యకాన్వేషణం కృతవా న్ అయి మర్థో ధర్మాత్మేత్యనేనావగమ్యతే. ౩౬॥ ఇయతా ప్రబంధేన భగవదవతారో దర్శితః-అథ భగవదవతారప్రయోజనాని సాధుపరిత్రాణదుష్కృద్వినాశనధర్మస్థాపనాని దర్శయత్యాశాస్త్రసమాప్తేః-తత్ర సాధుపరిత్రాణం ప్రధానం కర్షకస్య సస్యవృద్ధి రివ - దుష్కృద్వినాశ స్త్వానుషంగికః సస్యప్రతిబంధకతృణోన్మూలనవత్ - అతో దుష్కృద్వినాశనాంతరీయకం సాధుపరిత్రాణం వక్తు ముపక్రమతే విశ్వామిత్రవృత్తాంతేన - అర్థా ద్ధర్మసంస్థాపన మపి సిద్ధ్యతీతి బోధ్యం - తస్యేతి చింతయమానస్య చింతయమానే - స్వయం తత్కార్యసమర్థోపి రామవైభవప్రకటనాయ తదా గమన మితి సూచయతి మహాతేజా ఇతి. ౩౭॥ సఇతి. కౌశికం కుశికగోత్రజం ౩౮॥ తదితి తేన వాక్యేన చోదితాః తచ్ఛ్రుత్వా వేశ్మ ప్రతి ప్రదుద్రువుః ౩౯॥. తఇతి. ఐక్ష్వాకవే ఇక్ష్వాకువంశ్యాయ - క్రియాగ్రహణం కర్తవ్య మితి సంప్రదానత్వం - అభ్యాగతవిళంబాసహిష్ణవ ఇతి భావః ౪౦॥ తేషామితి. సపురోధాః పురోహితసహితః-

---

౩౩—౩౫॥. అథరాజేతి. సోపాధ్యాయ స్సపురోహితః. ౩౬॥ తస్య చింతయమాన స్యేతిభావలక్షణే షష్ఠీ - మహాతేజాః మహాప్రభావః ౩౭॥ ౪౦॥ తేషామితి సమాహితః ఏకాగ్రః. ౪౧॥. తమితి.

సంశితవ్రతం, ప్రహృష్టవదనో రాజా తతోఽర్ఘ్యముపహారయత్ ౧౨॥ స రాజ్ఞః ప్రతిగృహ్యార్ఘ్యం శాస్త్రదృష్టేన కర్మణా, కుశలం చావ్యయం చైవ పర్యపృచ్ఛన్నరాధిపం ౧౩॥ పురే కోశే జనపదే బాంధవేషు సుహృత్సు చ, కుశలం కౌశికో రాజ్ఞః పర్యపృచ్ఛత్సుధార్మికః ౧౪॥ అపి తే సన్నతాః సర్వే సామంతా రిపవో జితాః, దైవం చ మానుషం చాపి కర్మ తే సాధ్వనుష్ఠితం ౧౫॥ వసిష్ఠం చ సమాగమ్య కుశలం మునిపుంగవః, ఋషీంశ్చాన్యాన్ యథాన్యాయం మహాభాగానువాచ హ ౧౬॥ తే సర్వే హృష్టమనస స్తస్య రాజ్ఞో నివేశనం. వివిశుః పూజితా స్తత్ర నిషేదుశ్చ యథార్హతః ౧౭॥ అథ హృష్టమనా రాజా విశ్వామిత్రం మహామునిం, ఉవాచ పరమోదారో హృష్ట స్త మభిపూజయన్ ౧౮॥ యథాఽమృతస్య సంప్రాప్తి ర్యథా వర్ష మనూదకే, యథా సదృశదారేషు పుత్రజన్మాప్రజస్య చ, ప్రణష్టస్య యథా లాభో యథా హర్షో మహోదయే, తథైవాగమనం మన్యే స్వాగతం తే మహామునే ౨౦॥ కం చ తే పరమం కామం కరోమి కిము హర్షితః, పాత్రభూతోఽసి మే బ్రహ్మన్ దిష్ట్యా ప్రాప్తోఽసి కౌశిక

బ్రహ్మాణం చతుర్ముఖం ౧౧॥ తమితి జ్వలితం అకర్మకత్వాత్ గత్యర్థాకర్మకేతి కర్తరి క్తః - సంశితవ్రతం తీక్ష్ణనియమం - అర్ఘ్యం పూజార్థోదకం ఉపహారయత్ - వసిష్ఠేనేతి శేషః - అడభావ ఆర్షః ౧౨॥ సఇతి శాస్త్రదృష్టేన కర్మణా - సమర్పిత మితి శేషః - కుశలం అపూర్వార్థప్రాప్తిం - అవ్యయం తస్యాక్షయం. ౧౩॥ పురఇతి కుశలం అనుపద్రవం. ౧౪॥ అపీతి దైవం యజ్ఞాదికం - మానుషం అతిథిసత్కారాదికం ౧౫॥ వసిష్ఠం చేతి. సమాగమ్య సమీపం గత్వా - ఋషీన్ వామదేవాదీన్ - యథాన్యాయం యథాక్రమం ౧౬॥ తఇతి నివేశనం సభాం - పూజితాః విశ్వామిత్రేణేతి శేషః-యథార్హతః యథాన్యాయం - ప్రథమార్థే తసిః - ౧౭॥ అథేతి హృష్టః - పులకితః - హృషే ర్లోమస్వితీడభావః - పరమోదారః పరమదాతా - అభిపూజయన్ స్తువన్ ౧౮॥ యథేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం అమృతస్య సుధాయాః అనూదకే అనుదకే - అన్యేషా మపి దృశ్యత ఇతి దీర్ఘః - అప్రజస్య అపుత్రస్య - ప్రణష్టస్య నిధ్యాదేః - మహః పుత్రవివాహాద్యుత్సవః 'మహ ఉద్ధవ ఉత్సవ' ఇత్యమరః, తస్యోదయే - స్వాగతం అచింతితోపనతం - తే ఆగమనం తథామన్యే ౨౦॥. కంచేతి కామం అభీష్టం-కిముక్తేన ప్రకారేణ కరోమి కరవాణి-పాత్రభూతః దానయోగ్యః దిష్ట్యా శుభాదృష్టవశేన - దిష్ట్యేత్యానందద్యోతక మవ్యయ మిత్యాహుః ౨౧॥

సంశితవ్రతం తీక్ష్ణ నియమ మర్ఘ్య ముపహారయత్ - వసిష్ఠేనేతి శేషః. ౧౨॥ సఇతి అవ్యయం రాజ్యాంగేషు క్షేమం ౧౩॥ ౧౪॥ అపి తే సన్నతా ఇతి. అపిః ప్రశ్నే దైవం చ మానుషంచ కర్మ - దైవంకర్మ హోమదేవతార్చనాదికం - మానుషంకర్మ సామదాన భేదాదికం - గజబంధనాదికంచ ౧౫॥. వసిష్ఠంచేతి ఋషీన్ వామదేవాదీన్ - యథాన్యాయం యథార్హం ౧౬॥. ౧౭॥ అథేతి హృష్టః పులకితః ప్రణష్టస్య వస్తున ఇతి శేషః ౧౮॥ ౨౦॥ స్వాగతం త ఇతి భిన్నం వాక్యం కిం చ తే పరమం కామం కరోమి కిముహర్షితః - కం పరమం కామం కిముకేన ప్రకారేణ కరోమీత్యర్థః - దిష్ట్యేత్యవ్యయ మానందద్యోతకం *తి కరోమి కుర్యామిత్యర్థః - వర్తమాన సామీప్యేలట్ - పాత్రభూతః సర్వసేవాయోగ్యః - దిష్ట్యా శుభాదృష్టేన * ౨౧॥. *తి సుజీ

॥౫౧. అద్య మే సఫలం జన్మ జీవితం చ సుజీవితం ॥౨ పూర్వం రాజర్షిశబ్దేన తపసా ద్యోతితప్రభః, బ్రహ్మర్షిత్వ మనుప్రాప్తః పూజ్యోసి బహుధా మయా ॥౩ తదద్భుత మిదం బ్రహ్మన్ పవిత్రం పరమం మమ, శుభక్షేత్రగత శ్చాహం తవ సందర్శనా త్ప్రభో ॥౪ బ్రూహి యత్ప్రార్థితం తుభ్యం కార్య మాగమనం ప్రతి, ఇచ్ఛా మ్యనుగృహీతోఽహం త్వదర్థపరివృద్ధయే ॥౫ కార్యస్య నవిమర్శంచ గంతు మర్హసి కౌశిక కర్తా చాహ మశేషేణ దైవతం హి భవా న్మమ. ॥౬ మమ చాయ మనుప్రాప్తో మహానభ్యుదయో ద్విజ, తవాగమనజః కృత్స్నో ధర్మ శ్చానుత్తమో మమ. ॥౭ ఇతి హృదయసుఖం నిశమ్య వాక్యం శ్రుతిసుఖ మాత్మవతా వినీత ముక్తం, ప్రథితగుణయశా గుణై ర్విశిష్టః పరమఋషిః పరమం జగామ హర్షమ్. ॥౮ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-బాలకాండే-అష్టాదశస్సర్గః

అద్యేత్యర్థమేకం ॥౨ పూర్వమితి రాజర్షిశబ్దేనోపలక్షితః - రాజర్షి శబ్దవాచ్య ఇత్యర్థః - అనుపశ్చాత్-తపసా ద్యోతితప్రభస్సన్ బ్రహ్మర్షిత్వం ప్రాప్తోపి - అతః బహుధా రాజర్షిత్వేన బ్రహ్మర్షిత్వేన చ పూజ్యోసి ॥౩ తదితి హే బ్రహ్మన్ - తదిద మాగమనం - మమ పరమం పవిత్రం - పరమ పద్భుతం చ-హే ప్రభో - తవ సందర్శనాత్ - అహం శుభక్షేత్రగతః పుణ్యక్షేత్రగతః-త్వద్దర్శనాదిదం మత్ క్షేత్రం తీర్థభూతం జాత మిత్యర్థః ॥౪ బ్రూహీతి తుభ్య మితి తృతీయార్థే చతుర్థీ - ఆగమనం ప్రతి - త్వయా యత్ కార్యం యత్ ఫలం ప్రార్థితం తద్బ్రూహి - అహం త్వయానుగృహీతస్సన్ - త్వదర్థపరివృద్ధయే ఇచ్ఛామి - త్వదర్థ పరివృద్ధిం కర్తుమిచ్ఛామీత్యర్థః - రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణ ఇతిచతుర్థీ ॥౫. కార్యస్యేతి కార్యస్య విమర్శం కార్యవిషయం సంశయం ॥౬ మమేతి అయం త్వదాగమనరూపః ॥౭ ఇతీతి హృదయసుఖం అర్థపుష్టవా ద్ధృదయసుఖకరం - శ్రుతిసుఖంశబ్దమార్దవాచ్ఛ్రుతిసుఖం - ఆత్మవతా బుద్ధిమతా-వినీతం వినయివ ద్యథాభవతి తథా- ఉక్తం వాక్యం నిశమ్య ప్రథితగుణయశాః పృథుతరగుణ విషయకీర్తిః-న కేవలం కీర్తిమాత్రం గుణై ర్విశిష్టః - పరమఋషి రిత్యత్ర ఋత్యక ఇతి ప్రకృతిభావః-పుష్పితా

నితం అద్యైవ తత్ఫలలాభా దితి భావః ॥౨ పూర్వమితి రాజర్షిశబ్దేన సహితః ॥౩ తదద్భుతమితి తదిదం తవ సందర్శన మద్భుతం అచింతితోపమానత్వా దాశ్చర్యావహం - పవిత్రం శుద్ధికరం - శుభక్షేత్రగతః పుణ్యక్షేత్రగతః - ఇదం స్థలం త్వద్దర్శనా త్పవిత్రం జాత మిత్యర్థః * తి తవ సందర్శనాత్ శుభక్షేత్రం సకలశుభసాధనపుణ్యావ ద్దేహం గతః ప్రాప్తవాన్ - తేన సఫలజన్మతా నిష్పాపతా చ ధ్వనితా - 'ఇదం శరీరం కౌంతేయ క్షేత్ర మిత్యభిధీయత' ఇతిగీతోక్తేః ॥౪. బ్రూహీతి ఆగమనం ప్రతి కార్యం ఫలభూతం యత్ప్రార్థితం తద్బ్రూహి - త్వదర్థపరివృద్ధయే త్వత్ప్రయోజననిష్పాదనాయ ॥౫ కార్యస్యేతి విమర్శం ఉరులాఘువచింతాం కర్తవ్యా న వేతివిచారం వా ॥౬ * తి మమచేతి తవాగమనజః కృత్స్నః ధర్మః మమ మహానభ్యుదయః ప్రాప్తః * ॥౭ ఇతిహృదయేతి. ప్రథితగుణయశాః ప్రసిద్ధేన గుణేన ప్రాప్తం యశో యస్య స తథోక్తః - ప్రథితగుణశబ్దేన త్రిశంకుస్వర్గారోహణనూతనస్వర్గసృష్ట్యాదిహేతుభూతో బ్రహ్మర్షిత్వప్రాప్త్యనుగుణో దిక్చతుష్టయనిర్వర్తితచిరకాలసంపాదితతపశ్శక్తివిశేష ఉచ్యతే - గుణైర్విశి

తచ్ఛ్రుత్వా రాజసింహస్య వాక్య మద్భుతవిస్తరం, హృష్టరోమా మహాతేజా విశ్వామిత్రోఽభ్యభాషత ౧ సదృశం రాజశార్దూల తవైత ద్భువి నాన్యథా, మహావంశప్రసూతస్య వసిష్ఠవ్యపదేశినః. ౨ యత్తు మే హృద్గతం వాక్యం తస్య కార్యస్య నిశ్చయం, కురుష్వ రాజశార్దూల భవ సత్యప్రతిశ్రవాః ౩ అహం నియమ మాతిష్ఠే సిద్ధ్యర్థం పురుషర్షభ, తస్య విఘ్నకరౌ ద్వౌతు రాక్షసౌ కామరూపిణౌ ౪ వ్రతే మే బహుశశ్చీర్ణే సమాప్త్యాం రాక్షసా విమౌ, మారీచశ్చ సుబాహుశ్చ వీర్యవంతౌ సుశిక్షితౌ, సమాంసరుధిరౌఘేణ వేదిం తా మభ్యవర్షతాం ౫ అవధూతే తథాభూతే తస్మిన్నియమనిశ్చయే, కృతశ్రమో నిరుత్సాహ స్తస్మా ద్దేశా దపాక్రమే ౬ న చ మే క్రోధముత్స్రష్టుం బుద్ధి ర్భవతి పార్థివ, తథాభూతా హి సా చర్యా న శాప స్తత్ర ముచ్యతే. ౭ స్వపుత్రం రాజ

గ్రవృత్తం ౮ ఇతి శ్రీగోవిందరాజనిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టాదశస్సర్గః * * * *

అథ విశ్వామిత్రాభ్యర్థన మేకోనవింశే - తచ్ఛ్రుత్వేత్యాది అద్భుతస్య విస్తారో యస్మిన్ తదద్భుతవిస్తరం - హృష్టరోమా పులకితరోమా ౧ సదృశమితి నాన్యథా - నమిథ్యోచ్యత ఇత్యర్థః - వసిష్ఠేన వ్యపదేశః కీర్తిః ఉపదేశోవా - తృతీయేతి యోగవిభాగాత్సమాసః - సోఽస్యాస్తీతి తథా ౨ యత్త్వితి మే హృద్గతం యత్కార్యం వాక్యం వక్తవ్యం తస్య నిశ్చయం కరణాధ్యవసాయం కురుష్వ-సత్యప్రతిశ్రవాః సత్యప్రతిజ్ఞః ౩ హృద్గతం కార్య మాహ - అహ మిత్యాదినా సిద్ధ్యర్థం ఫలార్థం - నియమం యజ్ఞదీక్షాం - ఆతిష్ఠే ఆస్థితోఽస్మి - తస్యేతి తస్య నియమస్య విఘ్నకరౌ కామరూపిణౌ ద్వౌ రాక్షసౌ - స్త ఇతి శేషః ౪ వ్రతఇతి వ్రతే దీక్షారూపే-చీర్ణే అనుష్ఠితే - విఘ్నకరణప్రకార మాహ మారీచ ఇతి - సమాంసరుధిరౌఘేణ మాంసయుక్తరక్తప్రవాహేణ తాం వేదిం యజ్ఞవేదిం - అభ్యవర్షతాం అభ్యషించతాం ౫ అవధూతఇతి తథాభూతే బహుశశ్చీర్ణే-నియమనిశ్చయే వ్రతసంకల్పే-అవధూతే విఘ్నితే-అపాక్రమే ఆగతోఽస్మి. ౬ తర్హి కుతో నశప్తౌ తౌ అత్రాహ - నచేతి తత్ర హేతు మాహ - తథేతి - సా చర్యా యజ్ఞాచారః - తథాభూతా హి శాపానర్హకాలా హి-అతః- తత్ర మారీచసుబాహ్వోః-శాపో నముచ్యతే ౭

ష్టః-శమదమాద్యాత్మగుణైర్విశిష్టః ౮ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టాదశస్సర్గః

తచ్ఛ్రుత్వేతి అద్భుతవిస్తరం అద్భుతప్రపంచం * తి అద్భుతవిస్తరం దైవతం హి భవాన్మమేత్యాద్యుక్తిరూప మాశ్చర్యప్రపంచం ౧ సదృశ మితి ఏతత్త్వైవ సదృశం నాన్యతః నాన్యస్యేత్యర్థః-తత్ర హేతుగర్భం విశేషణం మహావంశేత్యాది - వసిష్ఠవ్యపదేశినః వసిష్ఠోపదేశవతః * తి వసిష్ఠవ్యపదేశినః వసిష్ఠనియోగవర్తినః ౨ యదితి కార్యస్య కర్తవ్యస్య - నిశ్చయ మంగీకారం. ౩. అహమితి ఆతిష్ఠే ఆచరిష్యే * తి సిద్ధ్యర్థం యాగార్థం తస్య యజ్ఞస్య ౪ వ్రతఇతి సమాప్త్యాం సమాప్తిసమయే ౫ అవధూతఇతి నియమనిశ్చయే వ్రతసంకల్పే - అపాక్రమే నిర్గతోఽస్మి ౬ * తి నను భవద్భి శ్శాపేనైవ కుత స్తౌ న నాశితౌ తత్రాహ - నచేతి క్రోధ ముత్స్రష్టుం శప్తుం - తత్ర హేతు మాహ-తథాభూతేతి. శాపాదిప్రవృత్త్యనర్హేత్యర్థః ౭ * తి. బాలానాం కపోల

శార్దూల రామం సత్యపరాక్రమం, కాకపక్షధరం శూరం జ్యేష్ఠం మే దాతుమర్హసి
౮॥ శక్తో హ్యేష మయా గుప్తో దివ్యేన స్వేన తేజసా, రాక్షసా యే వికర్తా
రస్తేషా మపి వినాశనే ౯॥ శ్రేయశ్చాస్మై ప్రదాస్యామి బహురూపం న సంశయః,
త్రయాణా మపిలోకానాం యేన ఖ్యాతిం గమిష్యతి ౧౦॥ న చతౌ రామ మా
సాద్య శక్తౌ స్థాతుం కథంచన, న చ తౌ రాఘవాదన్యో హంతు ముత్సహతే
పుమాన్ ౧౧॥ వీర్యోత్సిక్తౌ హితౌ పాపౌ కాలపాశవశంగతౌ, రామస్య రాజశా
ర్దూల న పర్యాప్తౌ మహాత్మనః ౧౨॥ న చ పుత్రకృతస్నేహం కర్తు మర్హసి
పార్థివ, అహం తే ప్రతిజానామి హతౌ తౌ విద్ధి రాక్షసౌ ౧౩॥ అహం వేద్మి మహా

పుత్రస్సాయా కిం కర్తవ్యం తత్రాహ - స్వపుత్రమితి - కాకపక్షః బాలస్య శిఖా - కాకపక్షధర మపీ
త్యర్థః ౮॥ బాలోయం కథం తౌ నాశయిష్యతి తత్రాహ - శక్తఇతి మయాకర్త్రా - తేజసా కర
ణేన-వికర్తారః విఘ్నకర్తారః తేషాం - న కేవలం తయో రితి భావః ౯॥ శ్రేయశ్చేతి బహురూపం
బహువిధం కీదృక్ఛ్రియ స్తత్రాహ త్రయాణా మితి - లోకానాం మధ్యే ఖ్యాతిం విశ్వామిత్రాధ్వర
త్రాతా అహల్యాశాపవిమోక్షదః హరధనుర్భంజక ఇత్యేవం రూపాం కీర్తిం ౧౦॥ కథం బాల
స్తన్నిరసనే ప్రభవిష్యతి తత్రాహ - న చేతి అహమేవ తదర్థం గమిష్యామీత్యత్రాహ నచ తావితి
౧౧॥ తథాపి మహావీర్యౌ తౌ కథం జేతుం శక్యా విత్యాశంక్య పాపవశేనాసన్నకాలౌ న రామస్య
పర్యాప్తా విత్యాహ - వీర్యేతి ఉత్సిక్తౌ గర్వితౌ - కాలః యమః స ఏవ పాశః తద్వశం గతౌ
౧౨॥ న చేతి పుత్రకృతం పుత్రత్వకృతం - హతా వితి భూతప్రత్యయేన వధస్య సుకరత్వం సూచి
తం ౧౩॥ రామస్య పరబ్రహ్మత్వం సూచయన్నాహ - అహ మితి అహం బహుగురూపాసనేన
లబ్ధజ్ఞానః - యద్వా-యోగబలసాక్షాత్కృతపరాపరతత్త్వయాథాత్మ్యః భవాం స్తు కేవలకర్మఠః-అ
హం జటావల్కలధారీ-త్వం తు క్రోధభరాక్రాంతః-అహం సాత్త్వికప్రకృతిః - త్వం తు రాజసః-
అహం గర్భభూతా స్తపోధనా ఇత్యుక్తరీత్యా రామస్య గర్భభూతః త్వంతు రామే గర్భత్వాభి
మానీ - యోగక్రమజ్ఞానవానహం త్వంతు భోగక్రమజ్ఞః-అహం మోక్షకామేష్టికృత్ - త్వంతు
పుత్రకామేష్టికృత్-అహం ధర్మమోక్షపరః-త్వంత్వర్థకామపరః - ఏతత్సర్వం ప్రసిద్ధపరామర్శి నా
అహ మిత్యనేన సర్వనామశబ్దేనోచ్యతే - నను 'సో అంగ వేద యది వా న వేదే'తి వేదసందేగ్ధ్వనర్ఘ
విద మాత్మని రంగనాథం, విధిశివసనకాద్యైర్ధాతు మత్యంతదూర మిత్యుక్తరీత్యా అపరిచ్ఛిన్నం వస్తు
కథం త్వయా జ్ఞాత మిత్యత్రాహ మహాత్మానం - అపరిచ్ఛిన్నమహిమతయా వేద్మీత్యర్థః - తథాచ
శ్రుతిః 'వేదాహ మేతం పురుషం మహాంత' మితి శ్రుతౌ - ఏత మితి సౌలభ్య ముచ్యతే - పురుష
మితి పరాక్రమః - తదుభయ మప్యాహ రామం సత్యపరాక్రమ మితి - పరత్వసౌలభ్యే హి రాజ్ఞ
శ్ఛత్రచామరవ దసాధారణే - యద్వా - తేజసాం హి న వయ స్సమీక్ష్యత ఇతి బాల్యేపి నిరవ

సమీపశిఖా కాకపక్షః ౮॥ శక్తఇతి వికర్తారః విఘ్నకర్తారః తేషా మపి న ద్వయోరేవేతి
భావః * తి దివ్యం తేజో వైష్ణవం తేన యుక్త ఇతి శేషః. ౯॥ శ్రేయఇతి బహురూపం బహు
ప్రకారం - లోకానాం లోకేషు * తి యేన మద్దత్తాస్త్రాదినా ౧౦॥ * తి ఆసాద్య యుద్ధే
ఇతి శేషః ౧౧॥ వీర్యోత్సిక్తౌ దృప్తౌ ౧౨॥ నేతి పుత్రకృతం స్నేహం పుత్రత్వేన కృతం స్నే
హం కర్తుం నార్హసి కింతు పరావరవస్తుత్వేన కర్తు మర్హసి. హతౌ విద్ధీతి భూతప్రత్యయేన వధస్య
సుకరత్వం సూచితం. ౧౩॥ అహం వేద్మీత్యాదినా పరత్వ మేవ విశదయతి మహాత్మానం పరమం

త్మానం రామం సత్యపరాక్రమం, వసిష్ఠోపి మహాతేజా యే చేమే తపసి స్థితాః
౧౪॥ యది తే ధర్మలాభం చ యశశ్చ పరమం భువి, స్థిత మిచ్ఛసి రాజేంద్ర
రామం మే దాతు మర్హసి ౧౫॥ యద్యభ్యనుజ్ఞాం కాకుత్స్థ దదతే తవ మం
త్రిణః, వసిష్ఠప్రముఖా స్సర్వే తతో రామం విసర్జయ ౧౬॥ అభిప్రేత మసం
సక్త మాత్మజం దాతు మర్హసి, దశరాత్రం హి యజ్ఞస్య రామం రాజీవలోచనం
౧౭॥ నాత్యేతి కాలో యజ్ఞస్య యథా యం మమ రాఘవ,తథా కురుష్వభద్రం తే

ధికవైభవం - యద్వా మహాత్మానం సత్యస్య సత్య మితి వత్, ఆత్మనో జీవస్యాప్యాత్మానం - 'య ఆత్మని తిష్ఠ' న్నిత్యాదిశ్రుతేః, యద్వా ఆత్మా దేహః-'ఆత్మా జీవే ధృతౌ దేహ' ఇత్యమరః, అప్రాకృతదివ్యమంగళవిగ్రహ మిత్యర్థః-న తస్య ప్రాకృతా మూర్తి రితి స్మృతేః - యద్వా మహాత్మానం మహాస్వభావం - 'అభయం సర్వభూతేభ్యో దదామ్యేత ద్వ్రతం మమే'తి వక్ష్యమాణత్వాత్, యద్వా రామం మహాత్మానం అవతారకృతమహాస్వభావయుక్తం-'స ఉశ్రేయాన్ భవతి జాయమాన' ఇతి శ్రుతేః, సత్యపరాక్రమం - సదైకరూపపరాక్రమం - నావిజిత్యనివర్తత ఇతి వక్ష్యతే, యద్వా సత్యపరాక్రమం - పరమార్థపరాక్రమం - యద్వా సత్యాత్ పరాన్నాక్రామతీతి తథా - గచ్ఛాను జానామీతి బహువారం ప్రకృతిసంబంధ కృతప్రాతికూల్యనివర్తనే యత్నం కృత్వా తథా ప్యనను కూలత్వే తాన్ హంతీత్యర్థః-యద్వా అయత్నకాలేపి శత్రుభయంకరః - సుఖసుప్తః పరంతప ఇతి వక్ష్యతి, సంస్థానవిశేషాజ్జ్వల్యదర్శనేన శత్రుహృదయవిదారక ఇతి భావః - నాహం కార్యవశేన వదామీత్యాహ వసిష్ఠోపీతి - ఆప్తతమో హి భవతః కులాచార్యో వసిష్ఠః - అపిశబ్దో విరోధే-అస్మ ద్విరోధ్యపీత్యర్థః - యద్వా సముచ్చయే మహాతేజా స్సరస్వతీవల్లభపుత్రః యోగసిద్ధజ్ఞానః-యద్వా యద్వాక్యేనాహం బ్రహ్మర్షి రభవం సోపీత్యర్థః - యద్వా సత్యం వద ధర్మం చరేతి తవోపదిశ్య స్వయ మనుష్ఠాతా - నను యద్బ్రాహ్మణ శ్చబ్రాహ్మణశ్చ ప్రశ్న మేయాతాం బ్రాహ్మణాయాధి బ్రూయా దితి తవ మమ చ వివాదే అస్య త్వయి పక్షపాత స్స్యాదిత్యత్రాహ-యే చేతి. రాజద్వార సంబంధరహితతయా పక్షపాతశూన్యాః-'తస్య ధీరాః పరిజానంతి యోని' మిత్యవతారరహస్యవేదినః, యే చేమే పులస్త్యాగస్త్య ఇతి ప్రసిద్ధాచార్యపదనిర్వాహకాః - యద్వా గర్భస్థఋషిర్వామదేవః ప్రతిపేదే, సప్తకల్పస్థితో ముని రిత్యాదినోత్తరోత్తరం బ్రహ్మవి దగ్రేసరా వామదేవమార్కండేయా దయః-తిష్ఠంత్యేతే తవ ప్రియపరాః - కేవలపరమైకాంతినో విజానంతీత్యాహ తపసి స్థితాః-కాయి కవ్యాపారాదీన్ వినా సదా తపసి స్థితాః తానేకైకశో రహసి పృష్ట్వా తై రనుమతం చేద్రామం మే దేహీతి భావః - తపసి స్థితాః కాయక్లేశసహాః - యద్వా జ్ఞానయోగనిష్ఠాః - తప ఆలోచనే - తస్మా న్న్యాస మేషాం తపసా మతిరిక్త మాహు రిత్యుక్తన్యాసనిష్ఠావా తనిశ్లోకీ ౧౪॥ యదీతి ధర్మలాభం ధర్మవృద్ధిం - స్థితం స్థిరం ౧౫॥ యదిహీతి విసర్జయ ప్రేషయ ౧౬॥ అభిప్రేతమితి అభిప్రేతం అభీష్టం-ఆత్మజం-యజ్ఞస్య యజ్ఞాయ-దశరాత్రం దేహి అసంసక్తం-అవిలంబిత మితిక్రియా విశేషణం ౧౭॥ నాత్యేతీతి మమాయం యజ్ఞస్య కాలో యథా నాత్యేతి తథా కురుష్వేత్యన్వయః

త్మానం ౧౪॥ తి * తే ఇతి త్వ మిత్యర్థే - ధర్మలాభం పరమం యశశ్చ యది స్థిర మిచ్ఛసీత్యన్వయః - తేన రామదానం తవాపి ఫలద మిత్యాశయః. ౧౫॥. యదీతి యది దదతే దదీరన్ ౧౬॥ అభిప్రేతమితి. యజ్ఞస్య దశరాత్రం దశ దినాన్యేవ-అతః అభిప్రేతం అభిమతం-ఆత్మన ఇష్టం రామ

మా చ శోకే మనః కృథాః ౧౮॥ ఇత్యేవముక్త్వా ధర్మాత్మా ధర్మార్థసహితం వచః, విరరామ మహాతేజా విశ్వామిత్రో మహామునిః ౧౯॥ స తన్నిశమ్య రాజేంద్రో విశ్వామిత్రవచశ్శుభం, శోక మభ్యగమ త్తీవ్రం వ్యషీదత భయాన్వితః. ౨౦॥ ఇతి హృదయమనోవిదారణం మునివచనం తదతీవ శుశ్రువాన్, నరపతి రభవ న్మహాం స్తదా వ్యథితమనాః ప్రచచాల చాసనాత్ ౨౧॥ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాణ్డే - ఏకోనవింశస్సర్గః.

తచ్ఛ్రుత్వా రాజశార్దూలో విశ్వామిత్రస్య భాషితం, ముహూర్త మివ నిస్సంజ్ఞ స్సంజ్ఞావా నిద మబ్రవీత్ ౧ ఊనషోడశవర్షో మే రామో రాజీవలోచనః,

౧౮॥ ఇతీతి ధర్మార్థసహితం ధర్మార్థపరం ౧౯॥ సఇతి శోకం దుఃఖం - వ్యషీదత దుఃఖితోఽభూత్ - విషణ్ణముఖోఽభూదిత్యర్థః ౨౦॥ ఇతీతి హృదయం మనోధిష్ఠానం - అతీవ అత్యర్థం - వ్యథితమనాః - మహాన్ కుశేన మహాన్ - విచచాల - ముమూర్ఛేత్యర్థః-మహదితి పాఠే - మహత్ అత్యర్థం వ్యథితమనాః అతీవ విదారణమితి సంబంధః-వృత్త ముపజాతి భేదః ౨౧॥ ఇతి శ్రీగోవింద రాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-మణిమంజీరాఖ్యానే- బాలకాండవ్యాఖ్యానే-ఏకోనవింశస్సర్గః

కౌశికవచనశ్రవణాద్దశరథవిషాదో వింశే - తచ్ఛ్రుత్వేత్యాది నిస్సంజ్ఞ ఇవ చేతనారహిత ఇవ - మూర్ఛిత ఇత్యర్థః ౧ యజ్ఞవిఘ్నకరం హన్యా మిత్యుక్తరీత్యా నిజయజ్ఞ విఘ్ననివర్తకోఽయం భవిష్యతీతి మత్వా ఆగత్య ప్రార్థయమానే విశ్వామిత్రే వత్సలో దశరథః - ప్రేమాంధతయా కలుషితహృదయః - అహం వేద్మీతి తదుక్తమపి మనస్యకుర్వన్ రామస్య బాల్య మేవ పురస్కృత్య న్నాహ-ఊనేతి ఊనా అసంపూర్ణాః షోడశవర్షా యస్య స తథోక్తః-ద్వాదశవర్ష ఇతి యావత్- 'బాలో ద్వాదశవర్షోఽయ మకృతాస్త్ర శ్చ రాఘవ'ఇతి విశిష్య వక్ష్యమాణత్వాత్ పరిపూర్ణ షోడశ వర్షోహి యుద్ధక్షమో భవతి - ద్వాదశవర్షో బాలః కథం యుద్ధాయ ప్రభవతీతి భావః-ఏవం వయ స్స్వరూపే విచార్యమాణే నాస్యయుద్ధయోగ్యతేత్యుక్తం - రాక్షసైస్తు సుతరాం నేత్యాహ - రాజీవలోచన ఇతి - పద్మతుల్యనయనః - పద్మం హి రాత్రౌ ముకుళీభవతి తత్తుల్యతోక్త్యా రాత్రౌ నిద్రాలసో రామో రాత్రించరైః కథం యోద్ధుం శక్నోతీతి భావః - మే రామః - సదా మదుత్సంగపరివర్తితయా మద్విరహాసహిష్ణు రిత్యర్థః - యద్వా - పుత్రాలాభేన షష్టివర్షసహస్రాణి లాలప్యమానస్యాతి క్లేశేనోత్పన్నః రామః - రామో రతికరః పితు రితి రతికరః సర్వస్వభూతః - అస్య కాకపక్షధరత్వాదివేషయుతో విద్యాభ్యాసాదపి క్రీడనకస్వీకార కుతూహలీతి హస్తేన నిర్దిశతి - యుద్ధయోగ్యతాం న పశ్యామి - కింతు క్రీడనకస్వీకార యోగ్యతా మేవ పశ్యామీత్యర్థః - యుద్ధయోగ్యతాం-రాక్షసశబ్ద శ్రవణమాత్రేణైవ బిభ్యతాం కథం యుద్ధయోగ్యతా సహ రాక్షసైః మను

మసంసక్త మవిచారం యథాతథా ౧౭॥ నాత్యేతి నాతిక్రమిష్యతి. ౨౦॥ ఇతీతి హృదయమనోవిదారణం హృదయం మనసోధిష్ఠానం - అతీవేత్యేత ద్ధృదయ మనోవిదారణ మిత్యనేన సంబధ్యతే- మహదత్యర్థం వ్యథిత మనా ఇతి సంబంధః ౨౧॥. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనవింశస్సర్గః.

తచ్ఛ్రుత్వేతి. నిస్సంజ్ఞ ఇవ నిష్ప్రాణ ఇవ. ౧ ఊనషోడశవర్ష ఇతి ఊనషోడశశబ్దస్య ద్వాదశాబ్దే పర్యవసానం - తత్కథం - కౌశికయాగసంరక్షణార్థ మాగతరామవయోవిశేష ముద్దిశ్య

న యుద్ధయోగ్యతా మస్య పశ్యామి సహ రాక్షసైః ౨. ఇయ మక్షౌహిణీ పూర్ణా

షేణాపి యుద్ధవ్యాపార మజానతః కథం రాక్షసై ర్యుద్ధం - ఏకేనాపి రాక్షసేన నయోగ్యతా కుతో బహుభిః అత్ర శంక్యతే - అత్ర దశరథేన పిత్రా ఊనషోడశవర్ష ఇత్యుక్తం - ఊనత్వంచ మాసేన మాసత్రయేణ షడ్భిర్మాసై ర్వా స్యాత్ - నత్వేకవర్ష ద్వివర్షాదిభిః - తస్మిన్నేవ వర్షే సీతావివాహః - తదను ద్వాదశవర్షాణ్యయోధ్యావాసః - 'సమా ద్వాదశ తత్రాహం రాఘవస్య నివేశనే, భుంజానా మానుషాన్ భోగాన్ సర్వకామసమృద్ధిని'తి సీతయా వక్ష్యమాణత్వాత్ తథాచ వనప్రవేశకాలే రామస్యాష్టావింశతివర్షాణీతి ప్రతిభాతి - తదనుపపన్నం -'మమ భర్తా మహాతేజా వయసా పంచవింశకః, అష్టాదశహి వర్షాణి మమ జన్మని గణ్యత' ఇతి సీతావచనాత్ కౌసల్యయాచ వనప్రవేశసమయే ప్రోచ్యతే-'దశసప్తచ వర్షాణి జాతస్యతవ పుత్రక, ఆసితాని ప్రకాంక్షంత్యా మయా దుఃఖపరిక్షయ' మితి తస్మా దష్టావింశతేః పంచవింశతేః సప్తదశానాం చ కథ మవిరోధ ఇతి - అత్ర కేచిత్• కౌసల్యావాక్యే జాతస్యేతి ద్వితీయం జన్మోచ్యతే-క్షత్రియస్యాపి ద్విజత్వాత్ - ద్వితీయంచ జన్మ ఉపనయనం - తచ్చ వృద్ధేన దశరథేన కామ్యపక్ష మాశ్రిత్య గర్భాష్టమ ఏవ కృతం - తథాచ ద్వితీయజన్మాపేక్షయా సప్తదశత్వం-ఉపనయనా త్పూర్వం సప్త వర్షాణీతి వయసాపంచవింశక ఇతి సీతావచన మప్యుపపన్నం-ఊనషోడశవర్ష ఇత్యత్ర పాదోనత్వం-ద్వాదశవర్ష ఇత్యన్యత్రోక్తత్వాత్ అత స్సర్వథా వనప్రవేశకాలే పంచవింశతివర్ష ఏవ రామ ఇత్యాహుః - అన్యే బహుక్లేశం సహమానా ఏవం వ్యాచఖ్యుః-అష్టావింశతివర్ష ఏవ వనప్రవేశే రామః - ఊనషోడశవర్ష ఇతి యుత్కించి న్న్యూనషోడశ వయస్క ఇత్యర్థః - 'బాలో హ్యకృతవిద్యశ్చ నచ వేత్తి బలాబల' మితి దశరథవచనం బాల్యయౌవనసంధౌ బాల ఇతి వ్యవహర్తుం శక్యత్వాత్ -'బాల ఆషోడశా ద్వర్షాత్ పౌగండశ్చేతి కీర్త్యత' ఇతి వచనాత్ 'బాలో ద్వాదశవర్షోయ మకృతాస్త్రశ్చ రాఘవః, అజాతవ్యంజన శ్రీమాన్ పద్మపత్రనిభేక్షణ' ఇతి మారీచవచనంతు యుద్ధభీరుతయా భ్రాంతికృతం - రావణవిభీషికయోక్తం వా - అతఏవ స్వయం వాయవ్యాస్త్ర భగ్నోప్యకృతాస్త్ర ఇత్యాహ-అజాతవ్యంజనత్వంచ నిరుదరాకస్యేతి వదల్పశ్మశ్రుత్వం - 'ఏకవస్త్రధరో ధన్వీ శిఖీకనక మాలయే' త్యపి దృఢపరిహితోత్తరీయతయా సన్నద్ధత్వ మాహ - వయసా పంచవింశక ఇతి తు పంచవింశతుల్యత్వ మాహ-ఇవార్థే కనో విధానాత్ తేన నిత్యయౌవనత్వం జ్ఞాపయతి-దేవా హి సదా పంచవింశతివార్షికా ఇత్యుచ్యంతే. కౌసల్యా వాక్య మపి గర్భైకాదశేషు రాజన్య మితి విహితోపనయనాపేక్షయా తస్మా న్న కించి దనుపపన్న మితి - వస్తుతస్తు వయసా పంచవింశక ఇతి సీతాయా శ్శాపభీతాయా స్సన్న్యాసినం ప్రతివచన మేవ యథార్థం - దశసప్తచ వర్షాణీతి కౌసల్యా వాక్యే తు చకారేణ సప్తవర్షాణి సముచ్చీయంతే - తేన జన్మాపేక్షయైవ పంచవింశతిత్వసిద్ధిః-నను వివాహానంతర మేవ సంభోగ శ్శ్రూయతే - 'రామస్తు సీతయా సార్ధం విజహార బహూ నృతూ' నితి - స కథం ద్వాదశవర్షస్య బాలస్య సంభవతి - సంభవత్యేవ సౌకుమార్యాతిశయేన ప్రౌఢశరీరతయా-అత ఏవహి దేవ్యాశ్చ షడ్వర్ష ఏవ యౌవనారంభః-'అష్టాదశహి వర్షాణి మను జన్మని గణ్యత' ఇతి వన

'బాలో ద్వాదశవర్షోయ మకృతాస్త్రశ్చ రాఘవ' ఇతి ఆరణ్యకాండే రావణం ప్రతి మారీచేనోక్తత్వాత్-యోగ్యతాం క్షమతాం తి కించి దూనాని షోడశవర్షాణి యస్య సః - అనేన యుద్ధాయోగ్యత్వం ప్రతిపాదితం - షోడశవర్షః క్షత్రియకుమారఏవ కవచధరో యుద్ధార్హ ఇతి శాస్త్రాదితి కతకః - అన్యేతు ఊనషోడశవర్షస్య ద్వాదశవర్ష ఇత్యర్థః - కౌశికయాగరక్షణార్థ మాగతస్య రామస్య వయోవిశేష ముద్దిశ్య బాలోద్వాదశవర్షోయ మిత్యారణ్యకాండే రావణంప్రతి మారీచోక్తే

యస్యాహం పతి రీశ్వరః, అనయా సంవృతో గత్వా యోద్ధాహం తైర్నిశాచరైః ౩ ఇమే శూరాశ్చ విక్రాంతా భృత్యా మేఽస్త్రవిశారదాః, యోగ్యా రక్షోగణై ర్యోద్ధుం న రామం నేతు మర్హసి ౪ అహ మేవ ధనుష్పాణి ర్గోప్తా సమరమూర్ధని, యావత్ప్రాణా న్ధరిష్యామి తావ ద్యోత్స్యే నిశాచరైః ౫ నిర్విఘ్నా వ్రతచర్యాసా భవిష్యతి సురక్షితా, అహం తత్రాగమిష్యామి న రామం నేతుమర్హసి ౬ బాలో హ్యకృతవిద్యశ్చ న చ వేత్తి బలాబలం, నచాస్త్రబలసంయుక్తో నచ యుద్ధవిశారదః ౭ నచాసౌ రక్షసాం యోగ్యః కూటయుద్ధా హి తే ధ్రువం ౮। విప్రయుక్తో హి రామేణ ముహూర్త మపి నోత్సహే, జీవితుం మునిశార్దూల న రామం నేతు మర్హసి ౯। యదివా రాఘవం బ్రహ్మ న్నేతు మిచ్ఛసి సువ్రత చతురంగసమాయుక్తం మయాచ సహితం నయ. ౧౦। షష్టి ర్వర్షసహస్రాణి జాతస్య మమ కౌశిక, దుఃఖేనోత్పాదిత శ్చాయం న రామం నేతు

ప్రవేశేష్టాదశత్వం వివాహకాలే సీతాయాః షడ్వర్షత్వ మవగమయతీతి సర్వం సుస్థం తనిశ్లోకీ ౨ తర్హి తవ ప్రతిజ్ఞా వ్యర్థా స్యా త్తత్రాహ - ఇయమితి అక్షో రథావయవః తస్య ఊహః - తద్యో గాదినిః - ఋన్నేభ్యోజీబితిజీపే పూర్వపదాత్ సంజ్ఞాయా మితి ణత్వం - అక్షా దూహిన్యా మితి వృద్ధిః - అక్షౌహిణీ స్వరూప ముక్త మాదిపర్వణి - 'ఏకో రథో గజ శ్చైకో నరాః పంచ పదాతయః, త్రయశ్చ తురగా స్తద్జ్ఞైః పత్తి రిత్యభిధీయతే. పత్తిం తు త్రిగుణా మేకం విదు స్సేనాముఖం బుధాః, త్రీణి సేనాముఖా న్యేకో గుల్మ ఇత్యభిధీయతే. త్రయో గుల్మా గణో నామ వాహినీతు గణాస్త్రయః, స్మృతా స్తిస్రస్తు వాహిన్యః పృతనేతి విచక్షణైః చమూస్తు పృత నాస్తిస్ర స్తాశ్చ తిస్ర స్త్వనీకినీ, అనీకినీం దశగుణాం ప్రాహు రక్షౌహిణీం బుధా' ఇతి యస్యాహం పతి రితి సంధి రార్షః - పతిః పాలయితా - పాతే ర్డతిః - ఈశ్వరః - నియంతా - యోద్ధా-యోత్స్యే - లుట్ - తైః యజ్ఞవిఘ్నకరైః ౩. ఇమఇతి విక్రాంతాః అక్షతవిక్రమాః ౪ అహమితి. గోప్తా యజ్ఞస్యేతి శేషః - సేనానాం వా. ౫ నిర్విఘ్నేతి అహం గమిష్యామి తేన సురక్షితా భవిష్యతీతి యోజనా ౬ బాలఇతి. బాలః ఊనషోడశవర్షః - అతఏవాకృతవిద్యః అశిక్షితధనుర్విద్యః - బలాబలం - శత్రూణా మితి శేషః-యేషాం చ విరోధ శ్శాశ్వతిక ఇత్యేకవద్భావః ౭ నచేతి రక్షసాం యుద్ధ ఇతిశేషః - కూటయుద్ధాః కపటయుద్ధాః - ఇద మర్ధం ౮. తిష్ఠతు రామస్వభావః- మత్స్వభావ శ్చైవ మిత్యాహ - విప్రయుక్తఇతి విప్రయుక్తః విశ్లిష్టః ౯। యదీతి చత్వార్యంగాని చతురంగాని దిక్సంఖ్యే సంజ్ఞాయా మితి సమాసః ౧౦। షష్టిరితి వర్షసహస్రాణి - అతీతానీతి శేషః -

---

ఇత్యాహుః. ఆరణ్యే 'బాల షోడశవర్షోయ' మితివా పాఠో రావణస్య భయాతిశయోత్పాదనార్థం వా-మారీచస్యోక్తి స్సేతి కతకాశయః. ౨ ఇయమితి యస్యేతిపుల్లింగ ఆర్షః ఈశ్వరః స్వయం సమర్థః తి. యోద్ధేత్యత్ర అస్మీతి శేషః ౩ ఇమఇతి. విక్రాంతా అక్షతవిక్రమాః. ౪ అహమేవేతి గోప్తా అధ్వరస్యేతి శేషః. తి ప్రాణా న్ధరిష్యామి జీవిష్యామీత్యర్థః ౫ ౬ తి. రామప్రేషణే అనుపపత్తి మాహ - బాలఇతి ఊనషోడశవర్ష త్వాదేవ బాలత్వవ్యవహారః-స్నేహాతిశయేనైవ అకృతవిద్యత్వవ్యవహారః - అన్యథా 'సర్వే వేదవిద శ్శూరా' ఇత్యాదిపూర్వోక్త విరోధ స్స్యాత్. ౭. న చేతి. కూటయుద్ధాః కపటయుద్ధాః. ౮. ౯. యదివేతి చత్వార్యంగాని చతురంగాని. ౧౦।

మర్హసి ౧౦। చతుర్ణా మాత్మజానాం హి ప్రీతిః పరమికా మమ, జ్యేష్ఠం ధర్మ
ప్రధానంచ న రామం నేతు మర్హసి ౧౧। కిం వీర్యా రాక్షసా స్తేచ కస్య పుత్రాశ్చ
కే చ తే కథం ప్రమాణాః కే చైతాన్ రక్షంతి మునిపుంగవ ౧౨। కథంచ
ప్రతికర్తవ్యం తేషాం రామేణ రక్షసాం, మామకై ర్వా బలై ర్బ్రహ్మన్ మయా
వా కూటయోధినాం. ౧౩। సర్వం మే శంస భగవన్ కథం తేషాం మయా రణే,
స్థాతవ్యం దుష్టభావానాం వీర్యోత్సిక్తా హి రాక్షసాః ౧౪। తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా
విశ్వామిత్రోఽభ్యభాషత ౧౫ పౌలస్త్యవంశప్రభవో రావణో నామ
రాక్షసః ౧౫। స బ్రహ్మణా దత్తవర స్త్రైలోక్యం బాధతే భృశం, మహాబలో
మహావీర్యో రాక్షసై ర్బహుభి ర్వృతః. ౧౬। శ్రూయతే హి మహావీర్యో రావ
ణో రాక్షసాధిపః, సాక్షా ద్వైశ్రవణభ్రాతా పుత్రో విశ్రవసో మునేః ౧౭।
యదా స్వయం న యజ్ఞస్య విఘ్నకర్తా మహాబలః, తేన సంచోదితౌ ద్వౌ తు
రాక్షసౌ సుమహాబలౌ, మారీచశ్చ సుబాహుశ్చ యజ్ఞవిఘ్నం కరిష్యతః ౧౮.
ఇత్యుక్తో మునినా తేన రాజోవాచ మునిం తదా, న హి శక్తోఽస్మి సంగ్రామే స్థాతుం
తస్య దురాత్మనః ౨౦ స త్వం ప్రసాదం ధర్మజ్ఞ కురుష్వ మమ పుత్రకే, మమ
చైవాల్పభాగ్యస్య దైవతం హి భవాన్ గురుః. ౨౧ దేవదానవగంధర్వా
యక్షాః పతగపన్నగాః, న శక్తా రావణం సోఢుం కింపున ర్మానవా యుధి ౨౨

తదనంతరం - దుఃఖేన ఉపవాసదీక్షాదిక్లేశేన - ఉత్పాదితః ౧౦। చతుర్ణామితి చతుర్ణాం పుత్రా
ణాం మధ్యే రామే పరమికా ప్రీతిః-స్వార్థే కప్రత్యయః-ప్రత్యయస్థాదితీత్ - తస్మాత్ జ్యేష్ఠత్వా
దేశ్చ న నేతు మర్హసీతి యోజనా ౧౧. అథ సర్వథా రామనయన మయుక్త మితి వక్తుం యోద్ధ
వ్యస్వరూపం పృచ్ఛతి - కిమితి కేచ కింనామధేయాః-కథం ప్రమాణాః-కీదృశాకారా ఇత్యర్థః-కేర
క్షంతి - కే తేషాం ప్రధానా ఇత్యర్థః. ౧౨। కథంచేతి ప్రతికర్తవ్యం ప్రతివిధేయం. ౧౩।
సర్వ మితి తేషాం రణే కథం మయా స్థాతవ్య మితి వ్యూహప్రకారప్రశ్నః ౧౪। తస్యేతి. ౧౫
పౌలస్త్యేతి. రాక్షసోఽస్తీతి శేషః ౧౫। కిం వీర్యా ఇత్యస్యోత్తర మాహ - స ఇతి ౧౬। ప్రసిద్ధ
శ్చాయ మిత్యాహ శ్రూయత ఇతి ౧౭। యదేతి అర్ధత్రయం యదా యజ్ఞస్య స్వయం న విఘ్న
కర్తా - అలక్ష్యత్వాదినేతి శేషః ౧౮ ఇతీతి. తస్య రావణస్య ౨౦. స ఇతి అల్పభాగ్యస్యేతి -
త్వన్నియోగాకరణేనేతి శేషః - ప్రసాదకరణే హేతు ర్దైవత మితి. ౨౧. దేవేతి రావణసంగ్రామ
వైముఖ్యం న దోషాయ సర్వాశక్యత్వా దిత్యాశయః. ౨౨. స హీతి-అర్ధత్రయం వీర్య మాదత్తే స్వీక

షష్టిరితి. దుఃఖేనోత్పాదితః వ్రతోపవాస యజ్ఞానుష్ఠాన ప్రయాసేనోత్పాదిత ఇత్యర్థః ౧౦।
చతుర్ణామితి ప్రీతిః పరమికా మమ అస్మి న్నితి శేషః - ధర్మప్రధానం ధర్మః ప్రధానం ము
ఖ్యం యస్య స తథోక్తః. ౧౧। కిమితి. కిం వీర్యాః కీదృశవీర్యాః తే కింనామధేయాః - కథం
ప్రమాణాః కీదృగ్విధ శరీరప్రమాణాః - ఏతాన్ కేరక్షంతి స్వామిత్వేనేతి శేషః. ౧౨। కథమితి
ప్రతికర్తవ్యం ప్రతివిధేయం ౧౩।-౧౭। యదేతి యదా స్వయం యజ్ఞస్య న విఘ్నకర్తా స్వయం
విఘ్నాయ నాగచ్ఛతి - తదా తేన రావణేన సంచోదితౌ మారీచ స్సుబాహుశ్చ యజ్ఞవిఘ్నం కరి
ష్యత ఇతి సంబంధః ౧౮ —౨౦. స ఇతి అల్పభాగ్యస్య త్వన్నియోగాకరణేనేతి శేషః ౨౨. స హి

సహి వీర్యవతాం వీర్యమాదత్తే యుధి రాక్షసః, తేన చాహం నశక్తోఽస్మి సంయోద్ధుం తస్యవా బలైః, స బలోవా మునిశ్రేష్ఠ సహితోవా మమాత్మజైః ౨౩౹. కథ మప్యమరప్రఖ్యం సంగ్రామాణా మకోవిదం, బాలం మే తనయం బ్రహ్మన్నైవ దాస్యామి పుత్రకం ౨౪౹ అథ కాలోపమౌ యుద్ధే సుతౌ సుందోపసుందయోః, యజ్ఞవిఘ్నకరౌ తౌ తే నైవ దాస్యామి పుత్రకం ౨౫. మారీచశ్చ సుబాహుశ్చ వీర్యవంతౌ సుశిక్షితౌ, తయో రన్యతరేణాహం యోద్ధా స్యాం ససుహృద్గణః ౨౬౹ ఇతి నరపతిజల్పనా ద్ద్విజేంద్రం కుశికసుతం సుమహా న్వివేశ మన్యుః సుహుత ఇవ మఖేఽగ్ని రాజ్యసిక్త స్సమభవ దుజ్జ్వలితో మహర్షివహ్నిః ౨౭౹.

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - వింశస్సర్గః

తచ్ఛ్రుత్వా వచనం తస్య స్నేహపర్యాకులాక్షరం, సమన్యుః కౌశికో వాక్యం ప్రత్యువాచ మహీపతిం ౧ పూర్వ మర్థం ప్రతిశ్రుత్య ప్రతిజ్ఞాం హాతు మిచ్ఛసి, రాఘవాణా మయుక్తోఽయం కులస్యాస్య విపర్యయః ౨ యదీదం తే

రోతి - నాశయతీత్యర్థః - తస్య బలైః మారీచాదిభిః ౨౩౹ కథమితి కథ మితి ప్రశ్నే - రాక్షసా న్ప్రతీతి శేషః ౨౪౹ అథేతి అథ శత్రుస్వరూపజ్ఞానానంతరం - సుందోపసుందయో స్సుతౌ మారీచసుబాహూ - సుందపుత్రో మారీచః ఉపసుందపుత్ర స్సుబాహుః - పుత్రకం - అనుకంపాయాంకన్ - అతో నదాస్యామీత్యుపస్కార్యం ౨౫౹ మారీచఇతి స్పష్టం ౨౬౹ ఉత్తరసర్గార్థ మంతే సంగృహ్ణాతి - ఇతీతి జల్పనాత్ అసంగతోక్తేః - కోపావిష్టత్వే దృష్టాంత మాహ - సుహుత ఇతి - ఆదౌ సమిద్భి స్సుహుతః తత ఆజ్యసిక్తో వహ్ని రివ - మహర్షివహ్నిః మహర్షిశ్రేష్ఠః - ఉద్వలిత స్సమభవత్ సంజాతజ్వాలో బభూవ - మునిపక్షే క్రోధవృద్ధిః - పుష్పితాగ్రావృత్తం - 'అయుజి నయుగరేఫతో యకారో యుజిచ నజౌ జరగాశ్చ పుష్పితాగ్రే'తి లక్షణాత్ ౨౭౹

ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - వింశస్సర్గః.

ఏవం రామప్రేషణవృత్తాంతవ్యాకులం రాజానం వసిష్ఠః ప్రతిబోధయత్యేకవింశే - తచ్ఛ్రుత్వేతి స్నేహేన పుత్రస్నేహేన-పర్యాకులాని స్ఖలంతి అక్షరాణి యస్మిన్ ౧ పూర్వమితి అర్థం ప్రార్థితార్థం-అయం విపర్యయః ప్రతిజ్ఞాహానిః - రాఘవాణామస్య కులస్యాయుక్తః ౨ యదీదమితి

వీర్యవతా మితి వీర్యమాదత్తే స్వీకరోతి నాశయతీత్యర్థః ౨౩౹ కథమితి పుత్రకం - పున్నామ్నో నరకా త్త్రాయత ఇతి పుత్రకం అనేన పుత్రతనయశబ్దయో ర్న పౌనరుక్త్యం ౨౪౹ అథేతి తౌ యజ్ఞవిఘ్నకరౌ యుష్మద్యజ్ఞవిఘ్నకారిణౌ చేతి సుతం నైవదాస్యామీతి సంబంధః ౨౫౹. మారీచ ఇతి తయోరన్యతరేణ యోద్ధా స్యామితి కాకుః ౨౬౹ * తి ప్రథమం శుష్కసమిద్భి ర్హుత పశ్చాదాజ్యసిక్తోఽగ్నిరివేతి యోజనా - ఉజ్జ్వలితః రోషజజ్వాలాఖ్యచిత్తవృత్తియుక్తః ౨౭౹ః

ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - వింశస్సర్గః.

తచ్ఛ్రుత్వేతి స్నేహేన పుత్రస్నేహేన పర్యాకులాని స్ఖలంతి అక్షరాణి యస్మిన్ ౧. పూర్వమితి. విపర్యయః ప్రతిశ్రుతార్థత్యాగః ౨ యదితి ఇదం ప్రతిశ్రుతార్థకరణం - లేకమో

క్షమం రాజన్ గమిష్యామి యథాగతం, మిథ్యాప్రతిజ్ఞః కాకుత్స్థ సుఖీభవ స
బాంధవః ౩ తస్య రోషపరీతస్య విశ్వామిత్రస్య ధీమతః, చచాల వసుధా కృత్స్నా
వివేశ చ భయం సురాన్ ౪ త్రస్తరూపం తు విజ్ఞాయ జగత్సర్వం మహానృషిః,
నృపతిం సువ్రతో ధీరో వసిష్ఠో వాక్యమబ్రవీత్ ౫ ఇక్ష్వాకూణాం కులే జాత
స్సాక్షా ద్ధర్మ ఇవాపరః, ధృతిమాన్ సువ్రత శ్శ్రీమా న్నధర్మం హాతుమర్హసి
౬ త్రిషు లోకేషు విఖ్యాతో ధర్మాత్మా ఇతి రాఘవ, స్వధర్మం ప్రతిపద్యస్వ
నాధర్మం వోఢుమర్హసి ౭ సంశ్రుత్యైవం కరిష్యామీత్యకుర్వాణస్య రాఘవ,
ఇష్టాపూర్తవధో భూయాత్తస్మా ద్రామం విసర్జయ ౮ కృతాస్త్రమకృతా
స్త్రం వా నైనం శక్ష్యంతి రాక్షసాః, గుప్తం కుశికపుత్రేణ జ్వలనేనామృతం య
థా ౯ ఏష విగ్రహవాన్ ధర్మ ఏష వీర్యవతాం వరః, ఏష బుద్ధ్యాధికో లోకే
తపస శ్చ పరాయణమ్ ౧౦. ఏషోఽస్త్రాన్ వివిధాన్ వేత్తి త్రైలోక్యే సచరాచ
రే, నైన మన్యః పుమాన్ వేత్తి నచ వేత్స్యంతి కేచన ౧౧ నదేవా నర్షయః
కేచి న్నాసురా నచ రాక్షసాః, గంధర్వయక్షప్రవరా స్సకిన్నరమహోరగాః, స
ర్వాస్త్రాణి భృశాశ్వస్య పుత్రాః పరమధార్మికాః, కౌశికాయ పురా దత్తా

ఇదం ప్రతిజ్ఞాతాన్యథాకరణం - సుఖీభవేతి వ్యంగ్యోక్తిః ౩ తస్యేతి రోషపరీతస్యేతి షష్ఠీసప్త
మ్యర్థే - భయం పూర్వం కోపేనాన్యథాకృతజగదయ మద్య కింకరిష్యతీతి భయం ౪ త్రస్తేతి.
త్రస్తరూపం అతిశయేన త్రస్తం - ప్రశంసాయాం రూపప్ - ధీరః ధీమాన్ ౫. ఇక్ష్వాకూణా మితి
త్వ మితి శేషః. ౬ త్రిష్వితి ధర్మాత్మా ఇతీత్యత్ర వాక్యే సంహితా అనిత్యా-స్వధర్మం ప్రతిశ్రుత
నిర్వాహరూపం ౭ సంశ్రుత్యేతి ఏవం కరిష్యామీతి సంశ్రుత్య తథా అకుర్వాణస్యేత్యర్థః -
ఇష్టం అశ్వమేధాంతో యాగః - పూర్తం వాప్యాదినిర్మాణం - తదుక్తం - 'వాపీకూపతటాకాది
ప్రతిష్ఠా సేతుబంధనం, అన్నప్రదాన మారామః పూర్త మిత్యభిధీయత' ఇతి తయో ర్వధః నిష్ఫల
త్వం. ౮ కృతేతి కృతాస్త్రం శిక్షితాస్త్రం - నశక్ష్యంతి - ధర్షితు మితి శేషః - జ్వలనేన అగ్ని
చక్రేణ - అమృత మగ్నిచక్రేణ సురక్షిత మితి భారతే వ్యక్తం ౯ రాజ్ఞో భయనివృత్తయే విశ్వా
మిత్రమాహాత్మ్య మాహ - ఏష ఇతి పరాయణం పరమస్థానం - ఏతత్సదృశః కోపి తపస్వీ నాస్తీ
త్యర్థః. ౧౦ ఏషఇతి అస్త్రానితి పుల్లింగత్వ మార్షం - సచరాచర ఇత్యనేన సామస్త్యం గమ్యతే -
ఏనం ఏతదవగత మస్త్రసమూహం ౧౧ కేచ నేత్యుక్తం ప్రపంచయతి-న దేవా ఇతి ౧౨ సర్వా

యుక్తం యది - సుఖీభవేతి వ్యంగ్యోక్తిః ౩ తస్య కోపపరీతస్యేతి సప్తమ్యర్థే షష్ఠీ ౪ త్రస్తేతి.
త్రస్తరూప మతిశయేన త్రస్తం * తి జగత్ త్రైలోక్యం ౫ * తి సాక్షాద్ధర్మ ఇవ - ఇవ శబ్ద
ఏవార్థే - దృఢారోపం రూపక మిదం ౬ త్రిష్వితి ధర్మాత్మేతి గుణాభావ ఆర్షః ౭ సం
శ్రుత్యేతి ఇష్టాపూర్తవధో భూయాత్ ఇష్టం యాగ దేవతార్చనాదికం - పూర్తం వాపీకూప
తటాకాది నిర్మాణాదికం - తయో ర్వధః నిష్ఫలత్వం ౮ కృతాస్త్ర మితి కృతాస్త్రం శిక్షి
తాస్త్రం - నశక్ష్యంతి నప్రసహిష్యంతి ౯ నకేవలం విశ్వామిత్రకృత సంరక్షణేనైవాస్య రఘు
నాథస్య దుష్ప్రసహత్వం కింతు స్వరూపపర్యాలోచనయాపీత్యాహ - ఏష విగ్రహవానితి ఏష
రామభద్రః వీర్యవతాం వర ఇత్యనేన సహజం వీర్యం తస్యైవోక్తం భవతి - ఏషవిద్యాధిక ఇత్యనేన

యదా రాజ్యం ప్రశాసతి. ౧౩ తేఽపి పుత్రా భృశాశ్వస్య ప్రజాపతిసుతాసుతాః, నైకరూపా మహావీర్యా దీప్తిమన్తో జయావహాః ౧౪ జయా చ సుప్రభా చైవ దక్షకన్యే సుమధ్యమే, తే సువాతేఽస్త్రశస్త్రాణి శతం పరమభాస్వరం ౧౫ పంచాశతం సుతాన్ లేభే జయా నామ పరాన్ పురా, వధాయాసురసైన్యానామమేయాన్ కామరూపిణః ౧౬ సుప్రభాజనయచ్చాపి పుత్రాన్ పంచాశతం పునః, సంహారాన్నామ దుర్ధర్షాన్ దురాక్రామాన్ బలీయసః ౧౭ తాని చాస్త్రాణి వేత్త్యేష యథావత్కుశికాత్మజః, అపూర్వాణాం చ జననే శక్తో భూయస్స ధర్మవిత్ ౧౮ ఏవం వీర్యో మహాతేజా విశ్వామిత్రో మహాయశాః, న రామగమనే రాజన్ సంశయం కర్తుమర్హసి, తేషాం నిగ్రహణే శక్తస్స్వయం చ కుశికాత్మజః, తవ పుత్రహితార్థాయ త్వాముపేత్యాభియాచతే ౨౦ ఇతి మ్ముని

విదితం కథమయం వేత్తీత్యత్రాహ - సర్వేతి. భృశాశ్వః ప్రజాపతిష్వేకః - పరమధార్మికాః పరమధర్మనిష్ఠాః - పాపిన మస్పృశంత ఇత్యర్థః-దత్తాః - భృశాశ్వేన - ప్రశాసతి ప్రశాస్తి - అయ మితి శేషః ౧౩ పితృప్రాశస్త్యముక్త్వా మాతృప్రాశస్త్య మాహ - తేపీతి ప్రజాపతిః దక్షః తస్య సుతయోః కన్యయోః సుతాః. ౧౪ కే ప్రజాపతిసుతే తత్రాహ - జయా చేతి. సువాతే అసువాతాం - శస్త్రాణి విశసనకర్తౄణి పరమభాస్వర మితి శతాభిప్రాయేణైకవచనం. ౧౫ కాకత్యసూయ తేత్యత్రాహ-పంచాశతమితి అమేయాన్ అపరిచ్ఛేద్యవైభవాన్ ౧౬. సుప్రభేతి సంహారాన్ అన్వర్థసంహారసంజ్ఞాన్-దుర్ధర్షాన్-పరై రభిభవితు మశక్యాన్-దురాక్రామాన్-అమోఘానిత్యర్థః. ౧౭ తానీతి. యథావత్ కార్త్స్న్యేన అపూర్వాణాం అస్త్రాణాం సః విదితసకలాస్త్రః ౧౮ ఏవ మితి శ్లోకద్వయం స్పష్టం ౨౦ ఇతీతి భాస్వరాంగః - భాసనశీలః - ప్రసన్నముఖ ఇతి

సహజజ్ఞానశక్తిః ప్రతిపాదితా-పరాయణం పరమప్రాప్యం-తపసః వివిదిషా సాధనత్వాత్- 'తమేవం వేదానువచనేన బ్రాహ్మణా వివిదిషంతి యజ్ఞేన దానేన తపసాఽనాశకే'నేతి శ్రుతేః - ఏషోస్త్రాన్ వివిధాన్ వేత్తీత్యనేన సర్వేశ్వరస్య భూతలావతారసమయే తదీయాని దివ్యాయుధాన్యపి సహైవాగతానీతి గమ్యతే - తథాచ వక్ష్యతి 'శరా నానావిధాకారా ధను రాయతవిగ్రహం, అనువ్రజంతి కాకుత్స్థం సర్వే పురుషవిగ్రహా' ఇతి-నైన మన్యః పుమాన్ వేత్తీత్యత్ర - 'సహైవ సంతం నవిజానంతి దేవా' ఇత్యాదిశ్రుతిః ప్రమాణం-నచ వేత్స్యంతీత్యనేన నవిదుశ్చేతి గమ్యతే - యద్వా ఏవం సహజప్రభావే వర్ణితేపి పుత్రబుద్ధ్యా తిరోహితరఘునాథప్రభావాపరిజ్ఞానాత్ దశరథస్య ప్రత్యయో నోత్పద్యత ఇతి విచార్య రాజ్ఞో భయనివృత్తిం రాఘవస్య భవిష్యచ్ఛ్రేయఃప్రాప్తిం చ హృది నిధాయ గోప్తుర్విశ్వామిత్రస్యాపి రక్షణసామర్థ్య ముపపాదయితు మాహ - ఏష విగ్రహవా నిత్యాదినా - ఏషః విశ్వామిత్రః దేవ దయోపి నవేత్స్యంతీతి యోజనా ౧౨ సర్వాస్త్రాణీతి. ప్రశాసతి ప్రశాస్తీత్యర్థః - తదా దత్తాః శివేనేతి శేషః ౧౩ తేపీతి ప్రజాపతిసుతాసుతాః ప్రజాపతిసుతే దక్షకన్యకే తయోః సుతాః ౧౪ జయేతి తేసూతే సువాతే ౧౫ పంచాశతమితి పరానస్త్రాన్ అరూపిణః అదృశ్యరూపాన్ * తి. పరాన్ శ్రేష్ఠాన్-అప్రమేయా నరూపిణ ఇతి పాఠః-అరూపిణః అదృశ్యమానరూపాన్ ౧౬ సుప్రభేతి. దురాక్రామాన్ అమోఘాన్ * తి దురాక్రాన్తాన్-దీర్ఘ ఆర్షః - దురాక్రమాన్ అమోఘాన్ ౧౭ తానీతి యథావత్ కార్త్స్న్యేన తి. అపూర్వాణాం అస్త్రవిశేషాణా మితి శేషః. ౧౮. ౨౦ ఇతీతి కుశికాత్మజాయ కుశికాత్మజార్థం - గమ

వచనాత్ప్రసన్న చిత్తో రఘువృషభస్తు ముమోద భాస్వరాంగః, గమన మభిరురోచ రాఘవస్య ప్రథితయశాః కుశికాత్మజాయ బుద్ధ్యా ౨౧ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - ఏకవింశస్సర్గః

తథా వసిష్ఠే బ్రువతి రాజా దశరథ స్సుతం, ప్రహృష్టవదనో రామ మాజుహావ సలక్ష్మణం ౧ కృత స్వస్త్యయనం మాత్రా పిత్రా దశరథేన చ, పురోధసా వసిష్ఠేన మంగళై రభిమంత్రితం, స పుత్రం మూర్ధ్న్యుపాఘ్రాయ రాజా దశరథః ప్రియం, దదౌ కుశికపుత్రాయ సుప్రీతేనాంతరాత్మనా ౩. తతో వాయు స్సుఖస్పర్శో నీరజస్కో వవౌ తదా, విశ్వామిత్రగతం దృష్ట్వా రామం రాజీవలోచనం ౪ పుష్పవృష్టి ర్మహత్యాసీద్దేవదుందుభినిస్స్వనైః, శంఖదుందుభినిర్ఘోషః ప్రయాతే తు మహాత్మని. ౫ విశ్వామిత్రో యయా వగ్రే తతో రామో ధనుర్ధరః, కాకపక్షధరో ధన్వీ తం చ సౌమిత్రిరన్వగాత్ ౬ కలాపినౌ ధనుష్పాణీ శోభయానౌ దిశో దశ, విశ్వామిత్రం మహాత్మానం త్రిశీర్షావివ పన్నగౌ, అనుజ

యావత్ - ముమోద ముముదే - వ్యత్యయాత్పరస్మైపదం - రాఘవస్య గమన మభిరురోచ - రాఘవం కుశికాత్మజాయ దాతుం బుద్ధ్యా అచింతయదిత్యుపస్కార్యం - పూర్వవ త్పుష్పితాగ్రావృత్తం ౨౧ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకవింశస్సర్గః

అథ ప్రసన్నహృదయేన రాజ్ఞా రామవిసర్జనం ద్వావింశే - తథేత్యాది సలక్ష్మణం రామమితి తయో రవినాభావజ్ఞానా దితి భావః ౧ కృతేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం పిత్రా దశరథేన - స్వేనేతి శేషః - కృతస్వస్త్యయనం కృతమంగళానుష్ఠానం - మంగళైః మంగళసూక్తైః స్వస్తినోమిమీతా మిత్యాదిభిః ౩ అథ యాత్రాయాం తు శుభనిమిత్తసంపత్తిం దర్శయతి - తత ఇత్యాది గతం అనుగతం ౪ పుష్పేతి ప్రయాతే ప్రయాతు ముపక్రాంతే - దేవదుందుభినిస్వనశ్చావతారప్రయోజనోపక్రమత్వాత్ - శంఖదుందుభినిర్ఘోషో దశరథీయః. ౫. విశ్వామిత్ర ఇతి. ధన్వీ ధనుష్మాన్ - వ్రీహ్యాదిత్వా దినిః ౬ కలాపినా విత్యాదిసార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః కలాపినౌ తూణీరధారిణౌ - 'కలాపో భూషణే బర్హే తూణీరే సంహతా వపీ' త్యమరః శోభయానౌ ప్రకాశయంతౌ - ఆనేముగభావశ్ఛాందసః - విశ్వస్య మిత్రం విశ్వామిత్రః - మిత్రేచర్షా వితి విశ్వశబ్దస్య దీర్ఘః - శ్రుతిశ్చ - 'తస్యేంవిశ్వంమిత్రమాసీద్యదిదంకించతస్మాద్విశ్వామిత్రఇత్యాచక్షత' ఇతి ప్రత్యేకం తూణీరద్వయధారణాచ్ఛిరోభ్యాం చ త్రిశీర్షా వివేత్యుపమానం - ధనుస్తూణీరశరధరత్వాద్వా - అక్షుద్రౌ అనల్పరూపవీర్యాదివైభవౌ ౭ తదేత్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం

నం రురోచ ఐచ్ఛత్ ౨౧ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకవింశస్సర్గః

తథా వసిష్ఠ ఇతి సలక్ష్మణం రామ మాజుహావ తయో రవినాభావజ్ఞానాదితి భావః ౧ కృతేత్యాది దశరథేన స్వయ మితి శేషః - కృతస్వస్త్యయనం కృతమంగళాచరణం మంగళై ర్మంగళసూక్తైః - మంత్రితం ౩ తతఇతి విశ్వామిత్రం గతం అనుగతం ౪ పుష్పవృష్టిరితి ప్రయాతి యాతు ముపక్రాంతే దేవదుందుభినిస్వన శ్చావతారప్రయోజనోపక్రమత్వాత్ ౫ ౬ కలాపినౌ

గ్మతు రక్షుద్రౌ పితామహ మివాశ్వినౌ ౯ తదా కుశికపుత్రంతు ధనుష్పాణీ స్వలంకృతౌ, బద్ధగోధాంగుళిత్రాణౌ ఖడ్గవంతౌ మహాద్యుతీ, కుమారౌ చారు వపుషౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ, అనుయాతౌ శ్రియా దీప్త్యా శోభయేతా మనిం దితౌ, స్థాణుం దేవ మివాచింత్యం కుమారా వివ పావకీ ౧౦ అధ్యర్ధయోజనం గత్వా సరయ్వా దక్షిణే తటే, రామేతి మధురాం వాణీం విశ్వామిత్రోఽభ్యభా షత. ౧౧ గృహాణ వత్స సలిలం మాభూత్కాలస్య పర్యయః, మంత్రగ్రామం గృహాణ త్వం బలా మతిబలాం తథా. ౧౨ న శ్రమో న జ్వరో వా తే న రూపస్య విపర్యయః, నచ సుప్తం ప్రమత్తం వా ధర్షయిష్యంతి నైరృతాః ౧౩ న బాహ్వోః స్సదృశో వీర్యే పృథివ్యా మస్తి కశ్చన, త్రిషు లోకేషు వై రామ న భవేత్సదృశ స్తవ ౧౪ న సౌభాగ్యే న దాక్షిణ్యే న జ్ఞానే బుద్ధినిశ్చయే, నోత్తరే ప్రతివక్తవ్యే సమో లోకే తవానఘ ౧౫. ఏతద్విద్యాద్వయే లబ్ధే భవితా నాస్తి తే

బద్ధం గోధాచర్మకృతాంగుళిత్రాణం యయోస్తౌ తథా - గోధాహస్తత్రాణ మిత్యేకే - ద్యుతిః సామాన్యశోభా - శ్రీః విశేషశోభా - శోభయేతాం - వ్యత్యయేన లఙర్థే లోట్-విశ్వామిత్ర మనుయాతౌ రామలక్ష్మణౌ - స్థాణుమనుయాతౌ కుమారావివాశోభేతామిత్యర్థః - స్థాణుం రుద్రం - పావకీ పావకాత్ ప్రాదుర్భూతౌ స్కందవిశాఖౌ - 'తతోఽభవచ్చతుర్మూర్తిః క్షణేన భగవాన్ ప్రభుః, స్కందో విశాఖ శ్శాకశ్చ నైగమేషశ్చ పృష్ఠత' ఇతి భారతోక్తేః అచింత్యం అచింత్యవైభవం ౧౦ అధ్యర్ధేతి అధిక మర్ధం యస్మిన్ తదధ్యర్ధం అధ్యర్ధంచ తత్ యోజనంచ అధ్యర్ధయోజనం - సార్ధయోజనమితి యావత్ - తావద్దూరగమనేన బాలయోః క్షుత్తృట్పీడా మాభూ దితి తన్నివర్తకవిద్యాద్వయోపదేశాయాహ్వయతే రామేతి - మధురాం భక్తిపూర్వకోచ్చారణాత్ రామనామ్నః శ్రవణానందకరత్వాచ్చ ౧౧ గృహాణేతి సలిలం గృహాణ - శుద్ధాచమనం కుర్విత్యర్థః - పర్యయః అతిక్రమః - విలంబ ఇతి యావత్ - మంత్రగ్రామం మంత్రసమష్టిరూపాం - ఇదం బలాతిబలయోః ప్రత్యేకం విశేషణం. ౧౨ తద్గ్రహణఫల మాహ - న శ్రమ ఇత్యాది విపర్యయః అన్యథాభావః - భవిష్యతీతి శేషః - సుప్తం - త్వా మితి శేషః ౧౩ న బాహ్వో రితి బలా మతిబలాం చపఠత స్తవేతి శేషః - అస్తి - స్యాదిత్యర్థః - త్రిష్విత్యత్ర సర్వగుణై ర్నిస్సమత్వ ముచ్యతే ౧౪ నేతి సౌభాగ్యే సౌందర్యే - దాక్షిణ్యే సామర్థ్యే - బుద్ధినిశ్చయే బుద్ధ్యా కార్యస్య నిశ్చయే - సమః - భవతీతి శేషః ౧౫

విత్యాది కలాపినౌ తూణీరధరౌ - శోభయానౌ ప్రకాశయంతౌ-విశ్వస్య మిత్రం-విశ్వామిత్రః మిత్రే చర్షా వితి విశ్వశబ్దస్య దీర్ఘః - ప్రత్యేకం తూణీరద్వయధారణాత్ త్రిశీర్షా విత్యుపమానం - పంచశీర్షా వివోరగా వితి పాఠే - తూణీరద్వయం భుజద్వయం శిరశ్చేతి ప్రత్యేకం పంచకస్య విద్యమానత్వాత్ పంచశీర్షా విత్యుక్తిః ౯ తదేత్యాది గోధాహస్తత్రాణం - పావకీస్కంద విశాఖౌ ౧౦. *తి అధ్యర్ధయోజనం అర్ధాధికయోజనం - షట్క్రోశ మితి యావత్ ౧౧ గృహాణేతి కాలస్య పర్యయః అతిక్రమః - మంత్రగ్రామం మంత్రసమూహం - బలాతిబలాఖ్యాం విద్యాం గృహాణేతి సంబంధః-విపర్యయః అన్యథాభావః *తి గృహాణ త్వ మిత్యుపలక్షణం లక్ష్మణస్యాపి - క్షుత్పిపాసా శాంతిరూపఫలస్య ఉభయో రపి దర్శనాదపేక్షణాచ్చ ౧౨ న శ్రమ ఇతి. ప్రమత్తం ప్రమాదయుక్తం కార్యాంతరవ్యాసంగాదినా అసావధానమితి యావత్. ౧౪. నేతి.

సమః, బలా త్వతిబలా చైవ సర్వజ్ఞానస్య మాతరౌ ౧౬ క్షుత్పిపాసే న తే రామ భవిష్యేతే నరోత్తమ, బలామతిబలాం చైవ పఠతః పథి రఘువ ౧౭ విద్యాద్వయ మధీయానే యశశ్చాప్యతులం త్వయి, పితామహ సుతే హ్యేతే విద్యే తేజస్సమన్వితే ౧౮ ప్రదాతుం తవ కాకుత్స్థ సదృశ స్త్వం హి ధార్మిక ౧౯॥ కామం బహుగుణా స్సర్వే త్వయ్యేతే నాత్రసంశయః, తపసా సంభృతే చైతే బహురూపే భవిష్యతః ౧౯॥. తతో రామో జలం స్పృష్ట్వా ప్రహృష్టవదన శ్శుచిః, ప్రతిజగ్రాహ తే విద్యే మహర్షే ర్భావితాత్మనః ౨౦॥ విద్యా సముదితో రామ శ్శుశుభే భూరివిక్రమః, సహస్రరశ్మి ర్భగవాన్ శరదీవ దివాకరః. ౨౧॥ గురుకార్యాణి సర్వాణి నియుజ్య కుశికాత్మజే, ఊషు స్తాం రజనీం తత్ర సరయ్వాం సుసుఖం త్రయః ౨౨॥. దశరథ నృపసూనుస త్తమాభ్యాం తృణశయనే ఽనుచితే సహోషితాభ్యాం, కుశికసుతవచోఽనులాలితాభ్యాం సుఖమివసా విబభౌ విభావరీ చ ౨౩॥ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-బాలకాండే-ద్వావింశస్సర్గః

సామాన్యే నోపసంహరతి - ఏతదితి తే సమో నాస్తి న భవితా చేత్యర్థః - మాతరౌ కారణభూతే ౧౬. క్షుదితి భవిష్యేతే భవిష్యతః ౧౭ విద్యేతి అధీయానే త్వయి - భవేదితి శేషః - తేజస్సమన్వితే ప్రభావసమన్వితే ౧౮ ప్రదాతు మితి తవ ప్రదాతుం-త్వమేవ సదృశో నాన్య ఇతి యోజనా ౧౯॥ ఏతదుపపాదయతి - కామమితి ఏతే పూర్వోక్తా స్సౌభాగ్యాదయః - కామం ప్రకామం - త్వయి సంతి యద్యపి- తథాపి తపసా - సంభృతే లబ్ధే - ఏతే విద్యే త్వదుపదేశాత్ బహురూపే లోకే బహుధా విస్తృతే భవిష్యతః ౧౯॥ తతఇతి. జలం స్పృష్ట్వా - ఆచమ్యేత్యర్థః - భావితాత్మనః ధ్యాతాత్మస్వరూపాత్ ౨౦॥ విద్యేతి విద్యాసముదితః సముదితవిద్యః లబ్ధవిద్య ఇతి యావత్ ౨౧॥ గుర్వితి గురుకార్యాణి గురౌ కర్తవ్యాని పాదసంవహనాదీని - కుశికాత్మజే నియుజ్య కృత్వా - త్రయః స్వయం తౌ చేతి త్రయః - తత్ర సరయ్వాం సరయూతీరే - సుసుఖమూషుః - యద్వా ఏతదర్ధస్య పూర్వేణాన్వయః - కుశికాత్మజే గురుకార్యాణి నియుజ్య విద్యాసముదితో రామ శ్శుశుభ ఇతి ౨౨॥ దశరథేతి చతుర్థ్యర్థే బహుళం ఛందసీతి షష్ఠ్యర్థే చతుర్థీ - దశరథపుత్రయో ర్విభావరీసుఖం విబభౌ - ప్రభాతేత్యర్థః-ఇవ శబ్దో వాక్యాలంకారే - అత్ర రామాయ విద్యాదానం లక్ష్మణస్యాప్యుపలక్షణం - పశ్చాద్రామో వా లక్ష్మణాయోపదిదేశేతి బోధ్యం - పూర్వవత్ పుష్పితాగ్రావృత్తం ౨౩॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వావింశస్సర్గః.

జ్ఞానే సూక్ష్మార్థదర్శనే - బుద్ధినిశ్చయే బుద్ధ్యా కార్యనిశ్చయే ౧౫ ఏతదితి. సర్వజ్ఞానస్య మాతరౌ సర్వమంత్రజన్యజ్ఞానస్య కారణభూతే ౧౬ క్షుదితి ౧౭ విద్యేతి విద్యాద్వయమధీయానే త్వయీతి శేషః - భవేదిత్యధ్యాహార్యం - పితామహసుతే విద్యే ౧౮ ప్రదాతుమితి తవ త్వమేవ సదృశః ౧౯॥ కామ మితి ఏతే పూర్వోక్తాః సౌభాగ్యాదయో గుణాః తపసా నియమేన - సంభృతే - బహురూపే బహుఫలప్రదే ౧౯॥ ౨౦॥ విద్యాసముదిత ఇత్యాదిసార్ధశ్లోకమేకంవాక్యం గురుకార్యాణి గురువిషయకార్యాణి పాదోపసంగ్రహణాదీని కుశికాత్మజే నియోజ్య కృత్వా- విద్యాసముదిత శ్శుశుభ ఇతి సంబంధః ౨౨॥ దశరథేతి నృపసూనుసత్తమాభ్యా మితి షష్ఠ్యర్థే చతుర్థీ - విబభౌ విభాతేత్యర్థః. ౨౩॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్వావింశస్సర్గః.

ప్రభాతాయాం తు శర్వర్యాం విశ్వామిత్రో మహామునిః, అభ్యభాషత
కాకుత్స్థౌ శయానౌ పర్ణసంస్తరే ౧ కౌసల్యా సుప్రజా రామ పూర్వా సం

అథైషామంగదేశప్రాప్తిం పూర్వవృత్తకథనవ్యాజేన వ్యంజయతి త్రయోవింశే - ప్రభాతాయా మిత్యాది పర్ణసంస్తరే పర్ణమయాస్తరణే - పూర్వసర్గాంతే తృణశయనస్యోక్తత్వా దత్ర తృణమిశ్రపర్ణశయన ఇతి బోధ్యం ౧ ఉభయప్రబోధనార్థమాగతో విశ్వామిత్రో రామస్య - 'స మయా బోధిత శ్శ్రీమాన్ సుఖసుప్తః పరంతప' ఇత్యుక్తరీత్యా నిద్రాకాలికశ్రియమవలోక్యతదాసక్తస్సన్ స్వాగమనకార్యంవిస్మృత్య ఇమంప్రసూతవతీ కౌసల్యా కింవా తప స్తప్తవతీతి విస్మయతే- కౌసల్యాసుప్రజాః - బోధనకాలే విస్మితముఖో ముని రాసీత్ -శోభనా ప్రజా పుత్రో యస్యాస్సా సుప్రజాః-నిత్యమసిచ్ ప్రజా మేధయో రిత్యసిచ్ అవ్జననీ కౌసల్యా సుపుత్రా-యద్వా-స్వగతవచనం ఏతజ్జననీ కౌసల్యా సుప్రజాః-'కౌసల్యా శుశుభే తేన పుత్రేణామితతేజసే'తి వత్ యద్వా - కౌసల్యాయా స్సుప్రజా ఇతి సంబోధనం - కర్మధారయేప్యార్షోసిచ్ - ఢ్రలోపేపూర్వస్య దీర్ఘోణ ఇతి దీర్ఘః - సుపాం సులుగిత్యాదినా పూర్వసవర్ణదీర్ఘో వా - పరశురామ వ్యావృత్త్యర్థం విశేషణం కౌసల్యాదశరథయో రుభయో రపి తపః ఫలత్వేనావతీర్ణత్వేపి కథం కౌసల్యా సుప్రజా ఇత్యుక్తిః - ఉచ్యతే - 'మాతా పుత్రస్య భూయాంసి కర్మాణ్యారభతే' ఇత్యుక్తరీత్యా - 'మాతృదేవో భవ పితృదేవో భవే'తివత్ మాతుః ప్రాధాన్యోక్తేః, 'పితు శ్శతగుణం మాతే'తి స్మృతేశ్చ యద్వా - కౌసల్యాదశరథయో ర్మహదంతరమస్తి - దశరథో హి అహం వేద్మి మహాత్మాన మితి పరత్వేన నివేద్యమానేపి తదకించిత్ కృత్యదుఃఖేనోత్పాదిత శ్చాయం న రామం నేతు మర్హసీతి రామే కేవలం పుత్రత్వం మన్వానో వసిష్ఠసంధుక్షితహృదయో రామం ప్రేషితవాన్ - కౌసల్యాతు కేవలవాత్సల్యపరాపి ద్రుతం సాదరం ప్రేషితవతీ - తదిదం తారతమ్యమవలోక్య ముదితహృదయో ముని రాహ - కౌసల్యా సుప్రజా ఇతి - మాతృవాక్యం పితృవాక్యంచ పాలనీయమిత్యముం ధర్మం లోక ప్రవర్తయితుం స్వయం తదనుష్ఠాతృత్వేన సుప్రజా ఇత్యుక్తం అథ క్రమేణ గుణాంతరావగాహా న్నిస్తీర్య ప్రబోధయతి రామేత్యాది - రామేత్యనేన స్వాపకాలిక సౌందర్య ముచ్యతే - పూర్వా సంధ్యా ప్రవర్తతే - పూర్వా సంధ్యా దివాకర మివ రామదివాకరం త్వాం కౌసల్యా జనితవతీతి భావః - యద్వా - మాతృవ త్పూర్వసంధ్యామప్యుపలాలయేతి - యద్వా పూర్వా సంధ్యా ప్రవర్తతే - ఆదిత్యస్యేవ భవతోయం విరోధినిరసనారంభసమయ ఇతి - యద్వా - పూర్వా సంధ్యా ప్రవర్తతే - అజ్ఞానాంధకారో గతః భగవత్సాక్షాత్కారో మే జాతః అద్య మే సుప్రభాత మితి. యద్వా-జగత స్సర్వస్య భగవదవతారాత్ సత్త్వోద్రేకకాలో జాతః - 'అద్య మే సఫలం జన్మ సుప్రభాతా చ మే నిశా, యదున్నిద్రాబ్జపత్రాక్షం విష్ణోర్ద్రక్ష్యా మ్యహం ముఖం' ఉత్తిష్ఠ - నిద్రాశ్రీ రవలోకితా ప్రబోధశ్రియమప్యవలోకితు మిచ్ఛామి - నరశార్దూల నరశ్రేష్ఠతయా భవతాపి సంధ్యోపాస్యా - 'యద్యదాచరతి శ్రేష్ఠ స్తత్తదేవేతరోజన' ఇత్యుక్తేః. ఉత్తిష్ఠ నరశార్దూల ఆశ్రితవిరోధినిరసనశీలస్య కిం నిద్రావకాశోప్యస్తి - నరశార్దూల - మద్యజ్ఞనిర్వాహక - ఉత్థానప్రయోజన మాహ కర్తవ్యం దైవ మాహ్నికం - దేవేన సర్వేశ్వరేణ విహితం నిత్యకర్మ కర్తవ్యం యద్వా - దేవశబ్దో భవదర్థకః భవదీయమాహ్నికం - భవదాజ్ఞా

ప్రభాతాయామితి పూర్వసర్గాంతే తృణశయన ఇత్యుక్త్వా ఇదానీం పర్ణసంస్తరఇత్యుక్తత్వాచ్ఛయనస్యోభయాత్మకత్వం వేదితవ్యం ౧. కౌసల్యా సుప్రజా రామేతి. హేరామ త్వాం ప్రసూతవతీ కౌసల్యాసుప్రజా శోభనపుత్రా-అథవా స్వగత మేతత్ అస్య మాతైవ సుపుత్రేతి-రామపూర్వా

థ్యా ప్రవర్తతే, ఉత్తిష్ఠ నరశార్దూల కర్తవ్యం దైవమాహ్నికం ౨ తస్యర్షేః
పరమోదారం వచః శ్రుత్వా నృపాత్మజౌ, స్నాత్వా కృతోదకౌ వీరౌ జేపతుః
పరమం జపం ౩ కృతాహ్నికౌ మహావీర్యౌ విశ్వామిత్రం తపోధనం, అభివా
ద్యాభిసంహృష్టౌ గమనాయాభితస్థతుః ౪ తౌ ప్రయాతౌ మహావీర్యౌ దివ్యాం
త్రిపథగాం నదీం, దదృశాతే తతస్తత్ర సరయ్వాస్సంగమే శుభే ౫ తత్రా
శ్రమపదం పుణ్య మృషీణాముగ్రతేజసాం, బహువర్షసహస్రాణి తప్యతాం
పరమం తపః ౬ తం దృష్ట్వా పరమప్రీతౌ రాఘవౌ పుణ్యమాశ్రమం, ఊచతు
స్తం మహాత్మానం విశ్వామిత్ర మిదం వచః ౭ కస్యాయ మాశ్రమః పుణ్యః
కోన్వస్మిన్వసతే పుమాన్, భగవన్ శ్రోతు మిచ్ఛావః పరం కౌతూహలం హి నౌ
౮ తయోస్తద్వచనం శ్రుత్వా ప్రహస్య మునిపుంగవః, అబ్రవీచ్ఛ్రూ
యతాం రామ యస్యాయం పూర్వ ఆశ్రమః ౯ కందర్పో మూర్తిమానాసీ
త్కామ ఇత్యుచ్యతే బుధైః ౧౦ తపస్యంత మిహ స్థాణుం నియమేన సమాహి
తం, కృతోద్వాహం తు దేవేశం గచ్ఛంతం సమరుద్గణం, ధర్షయామాస దుర్మే

రూపం కర్మ మయా కర్తవ్యం తత్ స్వీకుర్విత్యర్థః - యద్వా - దైవం దేవారాధనభూతం - ఆ
హ్నికం అహ్ని నిర్వర్త్య మేక సత్యాత్మకం కర్మ యజ్ఞాత్మకం - కర్తవ్య మిత్యర్థః ౨ తస్యేతి.
పరమోదారం పరమగంభీరమిత్యర్థః - కృతోదకౌ కృతార్ఘ్యప్రక్షేపౌ - యద్వా - కృతదేవర్షిత
ర్పణౌ - జప్యత ఇతి జపః గాయత్రీమితి యావత్ - తస్యా ఏవ పరమత్వాత్ - 'న సావిత్ర్యాః
పరం జప్య' మితి వచనాత్ ౩ కృతేతి అహ్ని భవం ఆహ్నికం కాలాట్ఠఞ్ - కృతప్రాతః
కృత్యావిత్యర్థః - సంధ్యోపాసనబ్రహ్మయజ్ఞసమిదాధానాని - ప్రాతఃకృత్యాని - అభితస్థతుః అభి
ముఖం స్థితౌ. ౪ తావితి తతః తస్మాద్దేశాత్ - ప్రయాతౌ - తత్ర ప్రసిద్ధే - సరయ్వాస్సం
గమే త్రిపథగాం గంగాం - నదీం దదృశాతే ౫ తత్రేతి తత్ర గంగాసరయ్వోస్సంగమే - దదృ
శాతే - ఇత్యనుషజ్యతే - తప్యతాం తపతాం - కర్తరి యత్ - ఛాందసః ౬. తమితి స్పష్టం ౭
కస్యేతి వసతే వసతి ౮ తయోరితి ప్రశ్నమాధుర్యాత్ ప్రహాసః - యద్వా - మానుషభావానట
నాత్ - యస్యాయ మాశ్రమః - స శ్రూయతా మితి యోజనా - రామేతి సంబోధనం ప్రాధా
న్యాత్ ౯ కందర్ప ఇత్యర్థం యః కామ ఇత్యుచ్యతే స కందర్పః - పురా మూర్తిమానాసీత్.
౧౦ తపస్యంత మితి సార్ధశ్లోకః తపస్యంతం తపశ్చరంతం - కర్మణో రోమంథతపోభ్యాం వర్తిచ
రో రితిక్యఙ్ - ఇహ ఆశ్రమే - తపస్యంతం నియమేన అవిచ్ఛేదేన - సమాహితం సమాధిమంతం-
కృతోద్వాహం కృతపార్వతీపరిణయం - గచ్ఛంతం శుశ్రూషణార్థం పార్వతీం ప్రాప్నువంతం -
దేవేశం - స్థాణుం రుద్రం - దుర్మేధాః కామో ధర్షయామాస - కృతోద్వాహ మితి క్రియావిశే
షణం - యదాయం కృతోద్వాహో భవతి తదా తం పార్వత్యాం సాభిలాషచిత్త మకరోదిత్య

సంధ్యేత్యారభ్య ప్రశ్నవచనం-దైవం దేవతాకృత్యం. ౨ తస్యేతి. కృతోదకౌ కృతార్ఘ్యప్రదానా
దికౌ - పరమం జపం సావిత్రీం. ౩—౮ కస్యేతి వసతే వసతి కందర్పః కుత్సితదర్పః-పురా మూ
ర్తిమానాసీత్-పూర్వం విగ్రహవిశిష్టోఽభూదిత్యర్థః ౧౦ తపస్యంత మిత్యాది. కృతోద్వాహం కరి
ష్యమాణోద్వాహం-నియమేన సమాహితం - తపస్యంతం తపశ్చర్యాయుక్తం - అతఏవ ఇహాశ్రమే

థా హుంకృతశ్చ మహాత్మనా ౧౧ అవదగ్ధస్య రౌద్రేణ చక్షుషా రఘునందన, వ్యశీర్యంత శరీరాత్స్వా త్సర్వగాత్రాణి దుర్మతేః ౧౨ తస్యగాత్రం హతం తత్ర నిర్దగ్ధస్య మహాత్మనా, అశరీరః కృతః కామః క్రోధా ద్దేవేశ్వరేణహి. ౧౩ అనంగ ఇతి విఖ్యాత స్తదా ప్రభృతిరాఘవ, సచాంగవిషయ శ్శ్రీమాన్ యత్రాంగం ప్రముమోహచ ౧౪ తస్యాయమాశ్రమః పుణ్య స్తస్యేమే మునయః పురా, శిష్యా ధర్మపరా నిత్యం తేషాం పాపం నవిద్యతే ౧౫ ఇహాద్య రజనీం రామ వసేమ శుభదర్శన, పుణ్యయో స్సరితో ర్మధ్యే శ్వ స్తరిష్యామహే వయం ౧౬ అభిగచ్ఛామహే సర్వే శుచయః పుణ్య మాశ్రమం, స్నాతాశ్చ కృతజ

ర్థః - సమరుద్గణ మిత్యపి క్రియావిశేషణం - తదనుమతిపూర్వక మిత్యర్థః - మహాత్మనా హుంకృత శ్చాసీత్ ౧౧ అవదగ్ధస్యేతి వ్యశీర్యంత విశీర్ణాని - శౄహింసాయాం కర్తరి శ్యన్ ౧౨ తస్యేతి. తత్ర తదా - మహాత్మనా నిర్దగ్ధస్య శరీరం హతం - అతః కామోఽశరీరః కృతః ౧౩ అనంగ ఇతి. కామ స్తదాప్రభృతి అనంగ ఇతివిఖ్యాతః - సోంఽగవిషయః అంగదేశశ్చ విఖ్యాతః తత్ర హేతు మాహ-యత్రేతి. ౧౪ తస్యేతి తస్య కామస్య-స్థాణో ర్వా అయ మాశ్రమః-ఇమే మునయః-తస్య - పురా పూర్వకాల మారభ్య - సంతానపరంపరయా శిష్యాః-అతఏవ ధర్మపరాః అతఏవచ తేషాం పాపం నవిద్యతే - పూర్వం రుద్రశిష్యా అపి సంప్రతి తచ్ఛిష్యత్వకృతం పాపం నవిద్యత ఇత్యర్థః - ఏతేన ప్రశ్నద్వయస్యాప్యుత్తర ముక్తం - హిమవతి తపస్యంతం కామోధర్షయదిత్యుక్తిః పురాణాంతరే కల్పాంతర మపేక్ష్య. ౧౫ ఇహేతి ఇహ అంగవిషయే - తరిష్యామహేగంగా మితి శేషః ౧౬ అభీతి స్నాతాః అతఏవ శుచయో భూత్వా పుణ్య మాశ్రమ మభిగచ్ఛామహే-వ్యత్యయాత్తఙ్ ౧౭ తేషామితి తేషాం సంవదతాం తేషు సంవదత్సు-తపసా దీర్ఘేణ విప్రకృష్టార్థ

తపసఆత్మనః కాంక్షితత్వా ద్గచ్ఛంతం ఆగచ్ఛంతం-సమరుద్గణం స్థాణుం కామోధర్షయామాసేతి ద్వయోరన్వయః - యద్వా కృతోద్వాహం గచ్ఛంతం-ఉద్వాహం కృత్వా గమిష్యంతం-వర్తమానసామీప్యే భవిష్యతి లట్ - తాప దిహాశ్రమే - తపస్యంతం తపః కుర్వాణం-స్థాణుం ధర్షయామాసేతి-హుంకృతః హుంకారేణ నిరాకృతః మునిభావప్రకాశికా తపస్యంత మితి సః మరుద్గణ మితి పదచ్ఛేదః - సః మన్మథః - గచ్ఛంత మంత ర్బహి స్సంచరంతం - మరుద్గణం పంచప్రాణవాయుగణం ప్రతి-కృతోద్వాహ మిత్యత్ర నియమితవాయుగణం బహిర్గచ్ఛంతం వాయుగణ మంతఃపూరయంతం శ్వాసనిరోధం కృతవంత మిత్యర్థః - అతఏవ ఏవంప్రకారేణ నియమేన సమాహితం సమన్వితం తపస్యంతం స్థాణుం ధర్షయామాస అతఏవ మహాత్మనా హుంకృతశ్చ - యద్వా - తపసి తపోవిషయే - అంతం సిద్ధిం గచ్ఛంతం ప్రాప్తవంతం - అతఏవ సమరుద్గణం మరుద్గణసహితం - కృతోద్వాహం కృతాభ్యుత్థానం కృతప్రస్థాన మిత్యర్థః - స్థాణుం ధర్షయామాస - యద్వా ఇహ గచ్ఛంతం కైలాసాదిహ ఆగతవంతం తపస్యంతం తపఃకుర్వంతం-కృతోద్వాహం పార్వత్యా మనసా కృతప్రాయోద్వాహం - యద్వా గచ్ఛంత మిత స్తత స్సంచలంతం మరుద్గణం ప్రాణాదివాయుగణం ప్రతి - కృతోద్వాహం కృతనియమనం-తపస్యంతం స్థాణుం-నియమే నియమవిషయే-న సమాహితం సమాధిరహితం యథా తథా స కామో ధర్షయామాస. ౧౧. అవదగ్ధస్యేతి. వ్యశీర్యంత విశీర్ణాని - గాత్రాణి అవయవాః ౧౨ ౧౩. అనంగఇతి. అంగవిషయః అంగదేశః - విఖ్యాత ఇత్యనుషజ్యతే. ౧౪. తస్యేతి తస్య కామస్య ౧౫ - ౧౭. తేషాం సంవదతాం తేషు సంవదత్సు సత్సు

ప్యాశ్చ హుతహవ్యా నరోత్తమ ౧౭ తేషాం సంవదతాం తత్ర తపో దీర్ఘేణ చక్షుషా, విజ్ఞాయ పరమప్రీతా మునయో హర్ష మాగమన్ ౧౮ అర్ఘ్యం పాద్యం తథాతిథ్యం నివేద్య కుశికాత్మజే, రామలక్ష్మణయోః పశ్చా దకుర్వన్నతిథి క్రియాం. ౧౯. సత్కారం సమనుప్రాప్య కథాభిరభిరంజయన్, యథార్హ మజపన్ సంధ్యా మృషయ స్తే సమాహితాః ౨౦ తత్ర వాసిభి రానీతా మునిభి స్సువ్రతై స్సహ, న్యవసన్ సుసుఖం తత్ర కామాశ్రమపదే తదా ౨౧ కథాభి రభిరామాభి రభిరామౌ నృపాత్మజౌ, రమయామాస ధర్మాత్మా కౌశికో మునిపుంగవః ౨౨ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - త్రయోవింశస్సర్గః

తతః ప్రభాతే విమలే కృతాహ్నిక మరిందమౌ, విశ్వామిత్రం పురస్కృత్య నద్యా స్తీర ముపాగతౌ ౧ తే చ సర్వే మహాత్మానో మునయ స్సంశితవ్రతాః, ఉపస్థాప్య శుభాం నావం విశ్వామిత్ర మథాబ్రువన్ ౨ ఆరోహతు భవాన్నావం రాజపుత్రపురస్కృతః, అరిష్టం గచ్ఛ పంథానం మాభూ త్కాలవిప

గ్రహణసమర్థేన - చక్షుషా జ్ఞానేన - విజ్ఞాయ దృష్ట్వా - తేషా మాగమనం తాటకాదినిరాసనిమిత్తం తపోజన్యజ్ఞానేన విదిత్వేత్యర్థః - హర్షంహర్షపులకం ౧౮ అర్ఘ్యమితి అర్ఘ్యం పూజార్థ ముదకం - పాద్యం పాదార్థ ముదకం - పాదార్ఘ్యాభ్యాంచేతి యత్ప్రత్యయః - ఆతిథ్యం ఆచమనీయపూర్వకం భోజ్యప్రదానం - అతిథిక్రియాం అతిథిపూజాం ౧౯ సత్కార మితి సత్కారం కుశలప్రశ్నాదికం - విశ్వామిత్రా త్సమనుప్రాప్య - అభిరంజయన్ అభ్యరంజయన్ - అతిథి భూతానితి శేషః - క్రమేణ సాయంసంధ్యాగమే సతి - తే తద్వాసినో విశ్వామిత్రాదయ శ్చ-ఛత్రిన్యాయేన ఋషయ ఇత్యుక్తం-సమాహితాః అనన్యపరాః-సంధ్యాం అహోరాత్రయో స్సంధిం-అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా-యథార్హం యథాయోగ్యం - యథాశక్తీతి యావత్ -'సహస్రపరమాం దేవీం శతమధ్యాం దశావరా' మితి వచనాత్ అజపన్ గాయత్రీ మితి శేషః ౨౦ తత్రేతి ఆనీతాః నిద్రాయై స్వాశ్రమం ప్రాపితాః - కామాశ్రమపదే కామదాహాత్ కామాశ్రమనామకస్య పదే స్థానే ౨౧ కథాభి రితి కథాభిః తదాశ్రమవైభవపరాభిః ౨౨ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - త్రయోవింశస్సర్గః

ఏవం కామాశ్రమపదం - రామచరణనళినవిన్యాసేన కృతార్థీకృత్య- తాటకావన మపి నిష్కల్మషీకర్తుం రామం ప్రాపయతి ముని శ్చతుర్వింశే-తత ఇత్యాది విమలే - సూర్యోదయ ఇత్యర్థః- నద్యాః గంగాయాః ౧ తేచేతి ఉపస్థాప్య ఆనాయ్య ౨ ఆరోహత్వితి రాజపుత్రాభ్యాం పుర

తపోదీర్ఘేణ చక్షుషా విప్రకృష్టార్థగ్రాహిణా చక్షుషా జ్ఞానేన ౧౯ సత్కారమితి. సమను ప్రాప్య ప్రాపయ్య-అభిరంజయన్ అభ్యపాలయన్-విశ్వామిత్రరామలక్ష్మణా వితి శేషః ౨౦ తత్ర వాసిభి రితి. ఆనీతాః స్వాశ్రమం ప్రాపితాః కామాశ్రమపద ఇతి - ప్రకరణపర్యాలోచనయా స్థాణ్వాశ్రమపద ఇత్యేవోచితం కామాశ్రమపద ఇతీదం దృశ్యతే-తద్విచారణీయం ౨౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం-శ్రీరామాయణ తత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం-త్రయోవింశస్సర్గః

తతః ప్రభాతఇతి. నద్యాః భాగీరథ్యాః ౧ తఇతి ఉపస్థాప్య ఆనాయ్య. ౨ ఆరోహత్వితి. అరిష్టం శుభం యథా భవతి తథా-గచ్ఛేత్యర్థః 3 విశ్వామిత్రి ఇతి. తతార తర్తు ముపక్రాంతఇత్య

ర్యయః ౩. విశ్వామిత్ర స్తథేత్యుక్త్వా తా నృషీ నభిపూజ్య చ, తతార సహిత స్తాభ్యాం సరితం సాగరంగమాం ౪ తత శ్శుశ్రావ వై శబ్ద మతిసంరంభవర్ధితం, మధ్య మాగమ్య తోయస్య సహ రామః కనీయసా ౫ అథ రామ స్సరిన్మధ్యే పప్రచ్ఛ మునిపుంగవం, వారిణో భిద్యమానస్య కి మయం తుములో ధ్వనిః ౬ రాఘవస్య వచ శ్శ్రుత్వా కౌతూహలసమన్వితః, కథయామాస ధర్మాత్మా తస్య శబ్దస్య నిశ్చయం ౭ కైలాసపర్వతే రామ మనసా నిర్మితం సరః, బ్రహ్మణా నరశార్దూల తేనేదం మానసం సరః, ౮ తస్మా త్సుస్రావ సరస స్సాయోధ్యా ముపగూహతే, సరః ప్రవృత్తా సరయూః పుణ్యా బ్రహ్మసరశ్చ్యుతా ౯ తస్యాయ మతుల శ్శబ్దో జాహ్నవీ మభివర్తతే, వారిసంక్షోభజో రామ ప్రణామం నియతః కురు ౧౦ తాభ్యాం తు తా వుభౌ కృత్వా ప్రణామ మతిధార్మికౌ, తీరం దక్షిణ

సత్కృతః పూజితః-తాటకావధాభిప్రాయేణాహుః-అరిష్ట మితి అరిష్టం శుభం యథా భవతి తథా - 'అరిష్టం పాపశుభయో' రితి హలాయుధః కాలవిపర్యయః-కాలవిళంబ ఇతి యావత్. ౩ విశ్వామిత్ర ఇతి తతార తరితుం ప్రవృత్తః - సరితం గంగాం - సాగరం గచ్ఛతీతి సాగరంగమాం - ఖశ్ ప్రకరణే గమే స్సుప్యుపసంఖ్యాన మితి ఖశ్ ౪ తత ఇతి అతిసంరంభేణ తరంగపరస్పరసంఘట్టజక్షోభేణ - వర్ధితం అతిప్రవృద్ధం ౫ అథేతి భిద్యమానస్య పరస్పరం మిళితస్య - వారిణః - తుములః నిబిడోయం ధ్వనిః - కిం వారిసంభేదకృతః-ఉతాన్యకృత ఇతి ప్రశ్నః ౬. రాఘవస్యేతి నిశ్చయం కారణనిశ్చయం ౭ అస్య ధ్వనేః కారణం వారిసంభేద ఏవేతి వక్ష్యన్ కస్యా వారిణ ఇతి ప్రక్ష్యతీతి మత్వా సరయ్వా ఇతి వక్తుం సరయూవైభవ మాహ - కైలాసేతి. కైలాసపర్వతే కుబేరభవనే బ్రహ్మణా మనసా నిర్మితం సరోస్తి - తేన మనసా నిర్మితత్వేన ఇదం సరః మానస మిత్యుచ్యతే ౮ తస్మాదితి ఉపగూహతే ఆవృత్య ప్రవహతే - అయోధ్యాయాః పశ్చిమభాగ మారభ్య ఉత్తరదిగ్భాగేన పూర్వభాగ మాగత్యాంగదేశే గంగయా సంగచ్ఛతే సరయూః - తయో ర్నద్యో స్సంభేదే స్థాణ్వాశ్రమః - తస్మా త్సరయూయుక్తగంగాతరణదశాయాం సరయూజలమున్నతాద్భాగీరథ్యాం పతతీతి తస్య ధ్వని రితి జ్ఞేయం-సరయూశబ్దం నిర్వక్తి సరఇతి సరసో యాతీతి సరయూః - పాఠాంతరం - సరసో యాతీతి సరయూః - సకారస్య శకంధ్వాదిత్వా త్పరరూపం ఊఙుత ఇతి స్త్రీప్రత్యయః ఊకారః - కస్మా త్సరసః ప్రవృత్తేత్యత ఆహ-బ్రహ్మసర శ్చ్యుతేతి ౯ తస్యేతి యా గంగా మభివర్తతే గంగయా సంగచ్ఛతే అయ మతుల శ్శబ్ద స్తస్యా వారిసంక్షోభజః - సంధి రార్షః - నియతః నియతమనస్కస్సన్ - తాభ్యాం నదీభ్యాం ప్రణామం కురు-కోయం ధ్వని రితి రామేణ పృష్టే సరయ్వా వారిసంఘట్టజ ఇతి వక్తవ్యే తదుత్పత్తికథనం నంతవ్యత్వాయ. ౧౦ తాభ్యామితి తీరం దక్షిణ మితి - నదీసంభేదే రాత్రి ముషిత్వా ప్రాత ర్దక్షిణాభిముఖా గంగాం తేరుః - తతో గంగాదక్షిణతీరే తాటకావన మితి జ్ఞేయం ౧౧ సఇతి సంకాశత ఇతి సం

ర్థః - సరితం గంగాం ౪. ౫ అథేతి భిద్యమానస్య సంభిద్యమానస్య - పరస్పరం మిళితస్యేత్యర్థః-వారిణోయం ధ్వనిః కిం కుతస్త్యః ౬ రాఘవస్యేతి నిశ్చయం నిశ్చితం హేతుం ౭ ౮ తస్మాదితి యా సుస్రావ సాఽయోధ్యా ముపగూహతే - ఆవృణుత ఇతి సంబంధః-సరః ప్రవృత్తేతి సరయూశబ్దనిరుక్తిః - తస్యాయ మితి సంధి రార్షః - యా జాహ్నవీ మభివర్తతే తయా సహ సంగచ్ఛతే తస్యా అయం తుముల శ్శబ్దః ౧౦ తాభ్యామితి. తాభ్యాం గంగాసరయూభ్యాం. ౧౧. సవనమితి.

మాసాద్య జగ్మతు ర్లఘువిక్రమౌ ౧౧ స వనం ఘోరసంకాశం దృష్ట్వా నృప వరాత్మజః, అవిప్రహత మైక్ష్వాకః పప్రచ్ఛ మునిపుంగవం ౧౨ అహో వన మిదం దుర్గం ఝిల్లికాగణనాదితం, భైరవై శ్శ్వాపదైః పూర్ణం శకుంతై ర్దారుణా రుతైః, నానాప్రకారై శ్శకునై ర్వాశ్యద్భి రైభరవస్వనైః, సింహవ్యాఘ్రవరా హైశ్చ వారణై శ్చోపశోభితం, ధవాశ్వకర్ణకకుభై ర్బిల్వతిందుకపాటలైః, సంకీ ర్ణం బదరీభి శ్చ కిన్న్వేతద్దారుణం వనం ౧౫ తమువాచ మహాతేజా విశ్వా మిత్రో మహామునిః, శ్రూయతాం వత్స కాకుత్స్థ యస్యైత ద్దారుణం వనం ౧౬. ఏతౌ జనపదౌ స్ఫీతౌ పూర్వ మాస్తాం నరోత్తమ, మలదాశ్చ కరూశాశ్చ దేవ నిర్మాణనిర్మితౌ ౧౭ పురా వృత్రవధే రామ మలేన సమభిప్లుతం, క్షుధా చైవ సహస్రాక్షం బ్రహ్మహత్యా సమావిశత్ ౧౮ త మింద్రం స్నాపయన్ దేవా ఋషయశ్చ తపోధనాః, కలశై స్స్నాపయామాసు ర్మలం చాస్య ప్రమోచయన్ ౧౯ ఇహ భూమ్యాం మలం దత్వా దత్వా కారూశ మేవచ, శరీరజం మహేం

కాశః, ఘోరసంకాశం ఘోరరూపమితి యావత్ - అవిప్రహతం అక్షుణ్ణం జనసంచారరహిత మిత్యర్థః-౧౨. అహో ఇత్యాది శ్లోకత్రయం ఝిల్లికా భూతలాద్యంతరితకీటవిశేషః-భైరవైః భయం కరైః - శ్వాపదైః క్రూరమృగైః - శకుంతైః భాసైః - 'శకుంతౌ భాసపక్షిణౌ' విత్యమరః, శకు నైః పక్షిభిః - వాశ్యద్భిః కుత్సితం శబ్దాయమానైః - ధవః అశ్వకర్ణః-కకుభః మరుతిందుకః-పాట లః - ఇదం వన మేతాదృశం - అహో ఇదం వనం దారుణం-కిన్ను కిన్నామక మిత్యన్వయః. ౧౫. తమితి ఏత ద్దారుణం వనం యస్య ప్రాణినః స శ్రూయతా మితి యోజనా ౧౬ ఏతావితి స్ఫీతౌ ప్రవృద్ధధనధాన్యౌ, మలదాశ్చ కరూశాశ్చ మలదకరూశనామధేయౌ-అవయవబహుత్వాత్-బహు వచనం మత్స్యాః పాంచాలా ఇతివత్ దేవనిర్మాణేన దేవనిర్మాణతుల్యనిర్మాణేన నిర్మితౌ - దేవ లోకసమసంస్థానావిత్యర్థః. ౧౭. మలదకరూశసంజ్ఞానిమిత్త మాహ - పురేత్యాది. వృత్రవధే కృతే సతి-మలేన అశుచిత్వేన క్షుధా బుభుక్షయాచ-సమభిప్లుతం వ్యాప్తం-ఇంద్రం బ్రహ్మహత్యా సమా విశత్ - బ్రహ్మహత్యావశేన మలక్షుధా వింద్రస్యాభూతా మిత్యర్థః ౧౮. తమితి స్నాపయన్ గం గాదితీర్థేషు స్నాపయన్ - పున ర్మంత్రపూతైః - కలశైః కలశోదకైః-స్నాపయామాసుః-తేన స్నా పనేన అస్య ఇంద్రస్య-మలం - చకారాత్ కారూశం - ప్రమోచయన్ ప్రామోచయన్ ౧౯. ఇహేతి కరూశ మేవ కారూశం స్థానప్రమాణాత్ క్షుధమిత్యర్థ ౨౦ నిర్మలఇతి శుచిః బ్రహ్మ

అవిప్రహతం ప్రాణిసంచారాభావా దవిక్షుణ్ణం అహోఇతి ఝిల్లికాః కీటవిశేషాః - శ్వాపదైఃశా ర్దూలాదిక్రూరమృగైః-శకుంతైః భాసైః-దారుణారుతైర్దారుణారావైః - వాశ్యద్భిఃకుత్సితంశబ్దాయమా నైః ౧౬. ఏతావితి స్ఫీతౌ సమృద్ధౌ-మలదాశ్చ కరూశాశ్చేతిబహువచనం-ఆపో దారా ఇతి వచ్ఛ బ్దస్వభావకృతం-దేవనిర్మాణనిర్మితౌ దేవయత్నేన నిర్మితౌ ౧౮ తమింద్రమితి. దేవాఋషయశ్చ త మింద్రం స్నాపయన్ గంగాదిసర్వతీర్థేషు స్నాన మకారయన్-అనంతరం కలశైః స్నాపయామా సుః-మంత్రపూతైః కలశోదకైః స్నాపయామాసు రిత్యర్థః మునిభావప్రకాశికా దేవాశ్చ ఋషయశ్చ త మింద్రం స్నాపయన్ గంగాదితీర్థేషు స్నాన మకారయన్-అడభావ ఆర్షః-తదంతే తం కలశైః స్నాపయామాసుః-మంత్రపూతైః కలశోదకైస్స్నాపయామాసు రిత్యర్థః. ౧౯ ఇహేతి మలం మా

ద్రస్య తతో హర్షం ప్రవేదిరే ౨౦ నిర్మలో నిష్కరూశశ్చ శుచి రింద్రో యదా భవత్, దదౌ దేశస్య సుప్రీతో వరం ప్రభు రనుత్తమం ౨౧ ఇమౌ జనపదౌ స్ఫీతౌ ఖ్యాతిం లోకే గమిష్యతః, మలదాశ్చ కరూశాశ్చ మమాంగమలధారిణౌ ౨౨ సాధు సాధ్వితి తం దేవాః పాకశాసన మబ్రువన్, దేశస్య పూజాం తాం దృష్ట్వా కృతాం శక్రేణ ధీమతా ౨౩ ఏతౌ జనపదౌ స్ఫీతౌ దీర్ఘకాల మరిందమ, మలదాశ్చ కరూశాశ్చ ముదితౌ ధనధాన్యతః ౨౪ కస్య చిత్త్వథ కాలస్య యక్షీ వై కామరూపిణీ, బలం నాగసహస్రస్య ధారయంతీ తదా హ్యభూత్, తాటకా నామ భద్రం తే భార్యా సుందస్య ధీమతః ౨౫. మారీచో రాక్షసః పుత్రో యస్యా శ్శక్రపరాక్రమః ౨౬ వృత్తబాహు ర్మహావీర్యో విపులాస్యతను ర్మహాన్, రాక్షసో భైరవాకారో నిత్యం త్రాసయతే ప్రజాః ౨౭ ఇమౌ జనపదౌ నిత్యం వినాశయతి రాఘవ, మలదాంశ్చ కరూశాంశ్చ తాటకా దుష్టచారిణీ ౨౮ సేయం పంథాన మావార్య వసత్యధ్యర్ధయోజనే, అతఏవచ గంతవ్యం తాటకాయా వనం యతః ౨౯ స్వబాహుబలమాశ్రిత్య జహీమాం దుష్టచారిణీం, మన్నియోగా దిమం దేశం కురు నిష్కంటకం పునః ౩౦ న హి కశ్చి దిమం దేశం శక్నోత్యాగంతు మీదృశం, యక్షిణ్యా ఘోరయా రామ ఉత్సాదిత మసహ్యయా. ౩౧. ఏత త్తే సర్వ మాఖ్యాతం యథైత ద్దారుణం వనం,

హత్యాతః పూతః ౨౧ వరమేవాహ-ఇమావితి మలం ద్యతి ఖండయతీతి మలదః-అన్యేభ్యోదృశ్యత ఇతి ఖచ్-కరూశమస్యాస్తీతికరూశః-అంగమలధారిణౌ - కరూశస్యాప్యుపలక్షణమిదం-ఏతౌ మమాంగమలకరూశధారణాన్మలదాః కరూశా శ్చేతి ఖ్యాతిం గమిష్యత ఇత్యర్థః ౨౨ సాధ్వితి స్పష్టం ౨౩. ఏతావితి. అత ఇత్యాదా వధ్యాహార్యం ౨౪ ఏవం పాలనీయత్వాయ దేశస్య పుణ్యత్వ ముక్త్వా తస్య దారుణత్వ హేతు మాహ-కస్యచి దితి అర్ధత్రయం-కస్మింశ్చి త్కాలే గతే సతి-తదా జన్మకాల ఏవ నాగసహస్రస్య గజసహస్రస్య - బలం ధారయంతీ తాటకా నామ యక్షీ అభూత్-తే తుభ్యం - భద్ర మస్తు-తాటకాతో భయం మాభూ దిత్యర్థః ౨౫. మారీచ ఇతి అర్ధం ౨౬ వృత్తేతి అత్ర య ఇతి శేషః యః ప్రజా నిత్యం త్రాసయతే స మారీచో యస్యాః పుత్రః సా యక్షీ అభూ దితి పూర్వేణాన్వయః ౨౭ అస్తు తాటకా కిం తత స్తత్రాహ - ఇమా వితి ౨౮. సేయమితి ఆవార్య ఆవృత్య - యతః యస్మిన్ మార్గే తాటకాయా వనం అత ఏవ మార్గేణ గంతవ్యం ౨౯ స్వేతి నిష్కంటకం నిరుపద్రవం. ౩౦ నహీతి ఈదృశ మతీవ పుణ్యం-అసహ్యయా ఇతరై రజేయయా ౩౧ ఏతదితి యథా యేన ప్రకారేణ-దారుణం యథా చోత్సాదితం నిర్జనీ

లిన్యం - కరూశ మేవ కారూశం తుదిత్యర్థః-మలధారిణా విత్యత్ర మలశబ్దేన కారూశ మపి గృహ్యతే ౨౪ కస్యచిత్ కస్మింశ్చి త్కాలే ౨౫ ౨౮. సేయమితి ఆవృత్య నిరుధ్య-అతఏవేతి-యతః యస్మి న్మార్గే తాటకాయా వనం - అత స్తాటకానిరసనా త్పూర్వం గంతు మశక్యత్వా న్నగంతవ్య మిత్యుక్తిః - అతఏవ చ గంతవ్య మితి పాఠే-యతః యస్మిన్ మార్గే తాటకాయా వనం-అత ఏవానేనైవ మార్గేణ గంతవ్య మిత్యర్థః ౩౧. నహీతి ఉత్సాదితం విజనీకృతం అద్యాపి న నివర్తతే

యక్షస్యాచోత్సాదితం సర్వ మద్యాపి న నివర్తతే ౩౨ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-బాలకాండే - చతుర్వింశస్సర్గః

అథ తస్యాప్రమేయస్య మునే ర్వచన ముత్తమం, శ్రుత్వా పురుషశార్దూలః ప్రత్యువాచ శుభాం గిరం ౧ అల్పవీర్యా యదా యక్షా శ్శ్రూయంతే మునిపుంగవ, కథం నాగసహస్రస్య ధారయత్యబలా బలం ౨ విశ్వామిత్రోఽబ్రవీ ద్వాక్యం శృణు యేన బలోత్తరా, వరదానకృతం వీర్యం ధారయత్యబలా బలం ౩ పూర్వమాసీ న్మహాయక్ష స్సుకేతు ర్నామ వీర్యవాన్, అనపత్య శ్శుభాచార స్స చ తేపే మహత్తపః ౪ పితామహస్తు సుప్రీత స్తస్య యక్షపతే స్తదా, కన్యారత్నం దదౌ రామ తాటకాం నామ నామతః ౫ దదౌ నాగసహస్రస్య బలం చాస్యాః పితామహః, నత్వేవ పుత్రం యక్షాయ దదౌ బ్రహ్మా మహాయశాః ౬ తాంతు జాతాం వివర్ధంతీం రూపయౌవనశాలినీం, ఝర్ఝపుత్రాయ సుందాయ దదౌ భార్యాం యశస్వినీం. ౭ కస్యచి త్త్వథ కాలస్య యక్షీ పుత్ర మజాయత, మారీచం నామ దుర్ధర్షం య శ్శాపా ద్రాక్షసోఽభవత్ ౮ సుందే తు నిహతే రామ సాగస్త్య మృషిసత్తమం, తాటకా సహపుత్రేణ

కృతం - యథా చోత్సాదనా న్న నివర్తతే - తదేత త్సర్వ మాఖ్యాత మితి యోజనా ౩౨ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - చతుర్వింశస్సర్గః

స్త్రియోఽపి సర్వలోకవినాశిన్యా వధే - న దోష ఇత్యాహ పంచవింశే అథేత్యాది అప్రమేయస్య అప్రమేయప్రభావస్య ౧ అల్పేతి యదా యస్మాత్ - యదా యత్రాదయో హేతా వపి మునిభిః ప్రయుజ్యంతే-యస్మా చ్ఛ్రూయంతే తస్మాత్ - అబలా స్త్రీ-కథం నాగసహస్రస్య బలం ధారయతి ౨ విశ్వామిత్ర ఇతి యేన హేతునా బలోత్తరా భవతి తం శృణు-తస్యా వరదానకృతం వీర్యం బలమస్తి-అతోఽబలాపి బలం ధారయతి ౩ వరదానప్రకార మాహ - పూర్వ మిత్యాది ౪ పితామహ ఇతి నామ ప్రసిద్ధౌ ౫ దదావితి యక్షాయ సుకేతవే ౬. తామితి వివర్ధంతీం వివర్ధమానాం - భార్యాం దదౌ భార్యాత్వేన దదౌ ౭ కస్యచి త్త్వితి కస్మింశ్చి త్కాలే గతే సతి-అజాయత అజనయత్ ౮ శాపప్రకార మాహ - సుందేత్వితి నిహతే-అగస్త్యేనేతి శేషః - ప్రధ

దేశోపప్లవాత్ పూర్వస్థిత జన ఇతి శేషః ౩౨ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుర్వింశస్సర్గః.

అథతస్యేతి అప్రమేయస్య అప్రమేయ ప్రభావస్య ౧ అల్పేతి యదా యక్షా స్సృష్టాః-తే తదా ప్రభృత్యల్పవీర్యాః శ్రూయంతే - అబలా యక్షీ నాగసహస్రస్య - బలం కథం ధారయతి కేన కారణేన ధారయతి - పాఠాంతరే యదా యస్మా ద్యక్షీ అల్పవీర్యా శ్రూయతే తస్మాదబలా నాగసహస్ర బలం కథం ధారయతి కేన కారణేన ధారయతి. ౨ విశ్వామిత్ర ఇతి అత్ర బలమాత్రే ప్యుత్తరత్వేన వక్తవ్యే వీర్యస్యాభిధానం వీర్యశౌర్యాదయోఽన్యేపి గుణా స్సంతీతి జ్ఞాపయితుం ౩. వరప్రదాన మేవ వివృణోతి - పూర్వమాసీదిత్యాదినా. ౬ తామితి వివర్ధంతీం వివర్ధమానాం - భార్యాం భార్యాత్వేన దదావిత్యర్థః ౭ కస్యచిత్త్వితి దుర్ధర్షం దురాసదం ౮.

ప్రధర్షయితు మిచ్ఛతి ౮ భక్షార్థం జాతసంరంభా గర్జంతీ సాభ్యధావత ౯ ఆప
తంతీం తు తాం దృష్ట్వా అగస్త్యో భగవా నృషిః, రాక్షసత్వం భజస్వేతి మారీచం
వ్యాజహార సః ౧౦ అగస్త్యః పరమక్రుద్ధ స్తాటకా మపి శప్తవాన్ ౧౧ పురుషాదీ
మహాయక్షీ విరూపా వికృతాననా, ఇదం రూపం విహాయాథ దారుణం రూపమస్తు
తే ౧౨ సైషా శాపకృతామర్షా తాటకా క్రోధమూర్ఛితా, దేశ ముత్సాదయ
త్యేన మగస్త్యచరితం శుభం ౧౩. ఏనాం రాఘవ దుర్వృత్తాం యక్షీం పరమదా
రుణాం, గోబ్రాహ్మణహితార్థాయ జహి దుష్టపరాక్రమాం ౧౪ న హ్యేనాం
శాపసంస్పృష్టాం కశ్చి దుత్సహతే పుమాన్, నిహంతుం త్రిషు లోకేషు త్వా మృ
తే రఘునందన. ౧౫ న హి తే స్త్రీవధకృతే ఘృణా కార్యా నరోత్తమ, చాతుర్వ
ర్ణ్యహితార్థాయ కర్తవ్యం రాజసూనునా ౧౬ నృశంస మనృశంసం వా ప్రజా
రక్షణకారణాత్, పాతకం వా సదోషం వా కర్తవ్యం రక్షతా సతా ౧౭ రాజ్య
భారనియుక్తానా మేష ధర్మ స్సనాతనః, అధర్మ్యాం జహి కాకుత్స్థ ధర్మో హ్య
స్యా న విద్యతే ౧౮ శ్రూయతే హి పురా శక్రో విరోచనసుతాం నృప, పృ
థివీం హంతు మిచ్ఛంతీం మంథరా మభ్యసూదయత్ ౧౯ విష్ణునాపి పురా
రామ భృగుపత్నీ దృఢవ్రతా, అనింద్రం లోక మిచ్ఛంతీ కావ్యమాతా నిషూ
దితా ౨౦ ఏతై శ్చాన్యై శ్చ బహుభిః రాజపుత్ర మహాత్మభిః, అధర్మసహితా

ర్షయితుం హంతుం - ఇచ్ఛతి ఐచ్ఛత్. ౮ భక్షేతి జాతసంరంభా భర్తృవధజనితకోపా - అత
ఏవ భక్షార్థ మభ్యధావత అర్థం ౯ ఆపతంతీ మితి స్పష్టం ౧౦ అగస్త్య ఇత్యర్థం ౧౧ పురుషా
దీతి పురుషాదీ మనుష్యభక్షిణీ - త్వ మిదం రూపం విహాయ పురుషాదీత్యాది విశేషణయుక్తా భవ -
అథ తే - దారుణం క్రూరం - రూపం శరీరం - అస్తు ౧౨ సైషేతి. అగస్త్యచరితం - తదాని
మితి శేషః. ౧౩ ఏనా మితి. జహి నాశయ. ౧౪. నహీతి శాపసంస్పృష్టాం శాపయుక్తాం ౧౫.
నహీతి తే త్వయా ఘృణా జుగుప్సా - కర్తవ్యం - కర్మేతి శేషః ౧౬ నృశంస మితి నృశంసం
క్రూరకర్మ - సదోషం సాపవాదం కర్మ - రక్షతా రాజపుత్రేణ - ప్రజారక్షణకారణాత్కర్త
వ్యం ౧౭. రాజ్యేతి సనాతనః నిత్యః - అధర్మ్యాం అధర్మా దనపేతాం ఏతదేవాహ ధర్మ ఇతి.
౧౮. స్త్రీవధస్య కర్తవ్యత్వే ఇతిహాసద్వయ మాహ - శ్రూయత ఇత్యాదినా. మంథరాం మంథరా
భిధానాం ౧౯. విష్ణునేతి కావ్యమాతా శుక్రమాతా - ఇయం కథా మత్స్యపురాణే దర్శితా -
స్వపుత్రే శుక్రే దేవశిక్షార్థం రుద్రసమీపే తపస్యతి సతి దేవపీడితా అసురా శ్శుక్రమాతరం భృగు
పత్నీం శరణ మగచ్ఛన్ - సా చాసురరక్షణార్థం దేవాన్ హంతు ముద్యుక్తా - తాం చేంద్ర

సుంద ఇతి నిహతే అగస్త్యేనేతి శేషః - ప్రధర్షయితుం హంతుం. ౯ ఆపతంతీ మితి స్పష్టోర్థః
౧౧ పురుషాదీత్యాదౌ రాక్షసత్వం భజస్వేతి చైతౌ శబ్దా వనుషజ్యేతే - యతః పురుషాదనాది గుణ
యుక్తా - అతో రాక్షసత్వం భజస్వేతి శప్తవాన్ - విహాయ త్యక్త్వా. ౧౨. సైషేతి అమర్షా అస
హనా ౧౪. నేతి శాపసంస్పృష్టాం శాపేన వ్యాప్తాం ౧౫ నహీతి స్త్రీవధకృతే స్త్రీవధకరణే
ఘృణా జుగుప్సా న కార్యా - ప్రజారక్షణకారణాదిత్యుత్తరేణాన్వయః ౧౬. నృశంసమితి.
కర్తవ్యం కర్మేతి శేషః - సదోషం సాపవాదం ౧౭. రాజ్యేతి సనాతనః నిత్యః. ౧౮. ౨౦. ఏతై

నార్యో హతాగ్ర పురుషసత్తమైః ౨౧ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - పంచవింశస్సర్గః

మునే ర్వచన మక్లీబం శ్రుత్వా నరవరాత్మజః, రాఘవః ప్రాంజలి ర్భూత్వా ప్రత్యువాచ దృఢవ్రతః ౧ పితు ర్వచననిర్దేశా త్పితు ర్వచన గౌరవాత్, వచనం కౌశికస్యేతి కర్తవ్య మవిశంకయా ౨ అనుశిష్టోఽస్మ్యయోధ్యాయాం గురుమధ్యే మహాత్మనా, పిత్రా దశరథేనాహం నావజ్ఞేయం హి తద్వచః ౩ సోఽహం పితు ర్వచ శ్శ్రుత్వా శాసనా ద్బ్రహ్మవాదినః, కరిష్యామి న సందేహ స్తాటకావధ ముత్తమం ౪ గోబ్రాహ్మణహితార్థాయ దేశస్యాస్య సుఖాయచ, తవ చైవాప్రమేయస్య వచనం కర్తు ముద్యతః ౫ ఏవ ముక్త్వా ధనుర్మధ్యే బధ్వా ముష్టిమరిందమః, జ్యాశబ్ద మకరో త్తీవ్రం దిశ శ్శబ్దేన నాదయన్ ౬ తేన శబ్దేన విత్రస్తా స్తాటకావనవాసినః, తాటకాచ సుసంక్రుద్ధా తేన శబ్దేన మోహితా ౭ తం శబ్ద మభినిధ్యాయ రాక్షసీ క్రోధమూర్ఛితా, శ్రుత్వా చాభ్యద్రవ ద్వేగా ద్యత శ్శబ్దో వినిస్సృతః ౮ తాం దృష్ట్వా రాఘవః క్రుద్ధాం వికృతాం వికృతాననాం, ప్రమాణేనాతివృద్ధాం చ లక్ష్మణం సోఽభ్యభాషత ౯ పశ్య లక్ష్మణ యక్షిణ్యా భైరవం దారుణం వపుః, భిద్యేర న్దర్శనా దస్యా భీరూణాం హృదయానిచ

ప్రార్థితో విష్ణు రాసాద్య తస్యా శ్శిర శ్చిచ్ఛేదేతి ౨౦ ఏతైరితి ఏతైః-ఏతాదృశై రిత్యర్థః ౨౧ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - పంచవింశస్సర్గః

అథ తాటకావధ షడ్వింశే - మునే రిత్యాది అక్లీబం ధృష్టం ౧ పితు రితి పితుర్వచన నిర్దేశాత్ నియోగాత్ కౌశికవచనం త్వయా కర్తవ్య మిత్యేవం రూపాత్ - పితుర్వచనగౌరవా ద్బహుమానాచ్చ - ఇతి ఉక్తప్రకారం - కౌశికస్య వచనం కర్తవ్య మితి మానసవ్యాపారః. ౨. మునిం ప్రత్యాహ అనుశిష్ట ఇతి. ౩ సోహ మితి. శ్రుత్వా స్థిత స్సోఽహ మిత్యన్వయః. ౪. గోబ్రాహ్మణేతి ఉద్యతః - అహ మితి శేషః ౫ ఏవ మితి - స్పష్టం ౬ తేనేతి సుసంక్రుద్ధా ప్రకృత్యా అతికోపనా - మోహితా కిం కర్తవ్య మితి సంభ్రాంతా - ఆసీత్ ౭ తమితి అభినిధ్యాయ ఆకర్ణ్య క్రోధమూర్ఛితా ఆసీత్ - శ్రుత్వా క్రుద్ధా సాభ్యద్రవచ్చ ౮. తామితి. ప్రమాణేన ఔన్నత్యేన. ౯. పశ్యేతి భైరవం భయంకరం - దారుణం వికృతం ౧౦. ఏనా మితి మాయాబలం

రితి. ఏతై రేతాదృశైః ౨౧ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచవింశస్సర్గః.

మునే ర్వచనమితి. అక్లీబంమహార్థం ౧ స్త్రీవధస్యాపి త్రిభి ర్హేతుభిః కర్తవ్యతాం ప్రతిపాదయతి - పితు ర్వచనేతి పితు ర్వచననిర్దేశా దిత్యనేన అవిచారేణ కర్తవ్యతా గమ్యతే-పితుర్వచన గౌరవాత్ బహుమానాత్ - సత్ప్రవర్తకత్వేనేతి శేషః-భగవతః కౌశికస్యవచన మితిహేతో శ్చ ఏత న్మయా కర్తవ్య మితి ౨ కుత ఇత్యత్రాహ - అనుశిష్టోస్మీతి కౌశికస్య వచనం కర్తవ్య మితి ౩. ౬. తేనేతి. మోహితావ్యాకులితా. ౭ తమితి అభినిధ్యాయ విచింత్య. ౮. ౯. పశ్యేతి భైరవం భయంకరం - దారుణం ఘోరం - అస్య వపుషః అభీరూణాం చేతి సంబంధః. ౧౦. ఏనామితి.

౧౦ ఏనాం పశ్య దురాధర్షాం మాయాబలసమన్వితాం, వినివృత్తాం కరోమ్యద్య హృతకర్ణాగ్రనాసికాం ౧౧ న హ్యేనా ముత్సహే హంతుం స్త్రీస్వభావేన రక్షితాం, వీర్యం చాస్యాగతిం చాపి హనిష్యామీతి మే మతిః ౧౨ ఏవం బ్రువాణే రామేతు తాటకా క్రోధమూర్ఛితా, ఉద్యమ్య బాహూ గర్జంతీ రామ మేవాభ్యధావత ౧౩ విశ్వామిత్రస్తు బ్రహ్మర్షి ర్హుంకారేణాభి భర్త్స్యతాం, స్వస్తి రాఘవయో రస్తు జయం చై వాభ్యభాషత ౧౪ ఉద్ధూన్వానా రజో ఘోరం తాటకా రాఘవా వుభౌ, రజోమేఘేన మహతా ముహూర్తం సా వ్యమోహయత్ ౧౫ తతో మాయాం సమాస్థాయ శిలావర్షేణ రాఘవౌ, అవాకిరత్సు మహతా తత శ్చుక్రోధ రాఘవః ౧౬ శిలావర్షం మహత్తస్యా శ్శరవర్షేణ రాఘవః, ప్రతి హత్యోపధావంత్యాః కరౌ చిచ్ఛేద పత్రిభిః ౧౭ తత శ్ఛిన్నభుజాం శ్రాంతా మభ్యాశే పరిగర్జతీం, సౌమిత్రి రకరో త్క్రోధా ద్ధృతకర్ణాగ్రనాసికాం ౧౮. కామరూపధరా సద్యః కృత్వా రూపాణ్యనేకశః, అంతర్ధానం గతా యక్షీ మోహయంతీవ మాయయా, అశ్మవర్షం విముంచంతీ భైరవం విచచార హ ౧౯. తత స్తా వశ్మవర్షేణ కీర్యమాణౌ సమంతతః, దృష్ట్వా గాధిసుత శ్శ్రీమా నిదంవచన మబ్రవీత్ ౨౦ అలం తే ఘృణయా రామ పాపైషా దుష్టచారిణీ, యజ్ఞ

అంతర్ధానబలం - వినివృత్తాం పరాఙ్ముఖీం - ఏతావతైవ గురువచనానుష్ఠానసిద్ధే రితి భావః ౧౧. నహీతి వీర్యగతిహననం హస్తపాదభంజనేన ౧౨ ఏవమితి స్పష్టం ౧౩ విశ్వామిత్ర ఇతి అస్త్వి త్యత్ర ఇతి శబ్దో ధ్యాహార్యః - అతిమానుషశక్తిం జానన్నపి తాటకాయాః క్రౌర్యాతిశయం దృష్ట్వాతిశంకయా మహర్షి ర్మంగళ మాశాస్తే ౧౪. ఉద్ధూన్వానేతి ఉద్ధూన్వానా ఉత్కిరంతీ. ౧౫. తత ఇతి మాయాం అంతర్ధానశక్తిం ౧౬ శిలేతి ప్రతిహత్య భఙ్క్త్వా - కరౌ చిచ్ఛేద శిలావర్ష హేతుత్వాత్ - పత్రిభిః శరైః ౧౭. తత ఇతి అభ్యాశే సమీపే - గర్జతీం గర్జంతీం- నుమభావ ఆర్షః ౧౮. కామేతి. కామరూపధరా కామరూపధరణశక్తా - అతఏవానేకశో రూపాణి కృత్వా - మాయయా అంతర్ధానం గతా సతీ భైరవ మశ్మవర్షం విముంచంతీ - మోహయంతీవ విచచార. అర్ధత్రయం. ౧౯ తత ఇతి శ్రీమాన్ స్వతఏవ తాటకావధహేతుప్రాప్తికృతహర్షేణ కాంతిమాన్ ౨౦ అలమితి దుష్టచారిణీ దుష్టం యథాతథాచరణశీలా అంతర్ధానశక్త్యా అశ్మవర్షశీలేత్యర్థః - ఏతేన ఐహికనాశకత్వ ముక్తం-పారలౌకిక నాశకత్వ మప్యాహ యజ్ఞవిఘ్న క

వినివృత్తాం విశేషేణ నివృత్తాం పలాయితా మితి యావత్ ౧౧ నహీతి వీర్యం పరాభిభవన శక్తిం - గతిం ఆకారాదిగతిం ౧౨ ౧౩. రామలక్ష్మణయో రతిమానుషీం శక్తిం జానన్నపితాటకాయాః క్రౌర్యాతిశయందృష్ట్వా అతిశంకయా మహర్షి ర్మంగళ మాశాస్తే. విశ్వామిత్ర స్త్వితి అస్త్వి త్యత్ర ఇతి శబ్దో ద్రష్టవ్యః. ౧౪ ఉద్ధూన్వానేతి రజోమేఘేన రజోంధకారేణ ౧౫ తత ఇతి మాయాస్త్రం - మాయానిర్మితాస్త్రం - మాయావిద్యా మితి యావత్. ౧౬ శిలావర్షమితి. కరౌ చిచ్ఛేద పత్రిభి రితి బహువచనప్రయోగః - లీలయా ఏకైకస్య బహుధా ఖండనాభిప్రాయేణ ౧౮. కామరూపేతి అనేకరూపాణి కృత్వా అంతర్ధానం గతా సతీ భైరవం విచచార హేతి సంబంధః ౧౯. కీర్యమాణౌ అస్యమానౌ. ౨౦ వధ్యతా మితి. పురా వర్ధేత యావద్వర్ధేత -

విఘ్నకరీ యక్షీ పురా వర్ధతి మాయయా ౨౧॥ వధ్యతాం తావదేవైషా పురా సంధ్యా ప్రవర్తతే, రక్షాంసి సంధ్యాకాలేషు దుర్ధర్షాణి భవంతి వై ౨౨॥ ఇత్యుక్తస్తు తదా యక్షీ మశ్మవృష్ట్యాభివర్షతీం, దర్శయన్ శబ్దవేధిత్వం తాం రురోధ స సాయకైః ౨౩॥ సా రుద్ధా శరజాలేన మాయాబలసమన్వితా, అభిదుద్రావ కాకుత్స్థం లక్ష్మణం చ వినేదుషీ ౨౪॥ తామాపతంతీం వేగేన విక్రాంతా మశనీ మివ, శరేణోరసి వివ్యాధ సా పపాత మమార చ ౨౫॥ తాం హతాం భీమసంకాశాం దృష్ట్వా సురపతి స్తదా, సాధు సాధ్వితి కాకుత్స్థం సురాశ్చ సమపూజయన్ ౨౬॥ ఉవాచ పరమప్రీత స్సహస్రాక్షః పురందరః, సురాశ్చ సర్వే సంహృష్టా విశ్వామిత్ర మథాబ్రువన్. ౨౭॥ మునే కౌశిక భద్రం తే సేంద్రా స్సర్వే మరుద్గణాః, తోషితాః కర్మణానేన స్నేహం దర్శయ రాఘవే ౨౮॥. ప్రజాపతే ర్కృశాశ్వస్య పుత్రాన్ సత్యపరాక్రమాన్, తపోబలభృతాం బ్రహ్మన్ రాఘవాయ నివేదయ ౨౯॥ పాత్రభూతశ్చ తే బ్రహ్మం స్తవానుగమనే ధృతః కర్తవ్యంచ మహత్కర్మ సురాణాం రాజసూనునా ౩౦॥. ఏవ ముక్త్వా సురా స్సర్వే హృష్టా జగ్ము ర్యథాగతం, విశ్వామిత్రం పురస్కృత్య తత స్సంధ్యా ప్రవర్తతే. ౩౧॥ తతో మునివరః ప్రీత స్తాటకావధతోషితః, మూర్ధ్ని రామ ముపాఘ్రాయ ఇదం వచన మబ్రవీత్ ౩౨॥ ఇహాద్య రజనీం రామ వసేమ శుభదర్శన, శ్వః ప్రభాతే గమిష్యామ స్తదాశ్రమపదం మమ ౩౩॥ విశ్వామిత్రవచ శ్శ్రుత్వా హృష్టో దశరథాత్మజః, ఉవాస రజనీం తత్ర తాటకాయా వనే సుఖం ౩౪॥. ముక్తశాపం వనం తచ్చ తస్మిన్నేవ తదాహని, రమణీయం విబభ్రాజ యథా

రీతి పురా వర్ధతి వర్ధిష్యతే - యావత్పురా నిపాతయో ర్లట్ ౨౧॥ వధ్యతా మితి. సంధ్యా పురా ప్రవర్తతే ప్రవర్తిష్యతే-తావ త్పూర్వ మేవ వధ్యతాం సంధ్యాప్రవృత్తౌ కా హాని స్తత్రాహ రక్షాంసీతి ౨౨॥ ఇతీతి అభివర్షతీ మభివర్షంతీం - శబ్దవేధిత్వం శ్రుత శ్శబ్దో యస్మా దుత్పన్న స్తద్వేధిత్వం. ౨౩॥ సేతి అభిదుద్రావ - అప్రయోజక మంతర్ధానం విహాయేత్యర్థః - వినేదుషీ నాదం కుర్వంతీ ౨౪॥ తామితి. అశనీం - సర్వతో క్తిన్నర్థాదిత్యేక ఇతిజీష్ ౨౫॥ తామితి భీమసంకాశాం భీమరూపాం సురపతి స్సురాశ్చ సమపూజయన్ ౨౬॥ ఉవాచేతి-స్పష్టం ౨౭॥ మునేఇతి సర్వే వయ మితి శేషః - స్నేహం దర్శయ స్నేహకార్యం ప్రవర్తయ ౨౮॥ ఏతదేవాహ-ప్రజాపతేరితి ౨౯॥ పాత్రేతి అయ మితి శేషః - అనుగమనే శుశ్రూషణే-ధృతః స్థిరధీః ౩౦॥ ఏవ మితి పురస్కృత్య పూజయిత్వా - జగ్ముః సంధ్యా సాయంసంధ్యా - ప్రవర్తతే స్మ ౩౧॥. తత ఇతి - స్పష్టం. ౩౨॥ ఇహేతి తత్పూర్వోక్తం. ౩౩॥ విశ్వామిత్రేతి - స్పష్టం ౩౪॥ ముక్తేతి ముక్తశాపం ముక్తోపద్రవం - తస్మిన్నహని-తదైవ తత్ క్షణఏవ-చైత్రరథం కుబేరోద్యానం. ౩౫॥

తావ త్పూర్వైవ వధ్యతాం - పురా సంధ్యా ప్రవర్తతే ప్రవర్తయిష్యతే ౨౫॥ తామితి భీమసంకాశాం భయంకరా మిత్యర్థః ౨౬॥ ౨౭॥ మునేఇతి తోషితాః వయ మితి శేషః-స్నేహ మనుగ్రహం ౨౮॥. ప్రజాపతేరితి. నివేదయ జ్ఞాపయ ౨౯॥ పాత్రేతి ధృతః నియతః ౩౦॥. ఏవముక్త్వేతి ప్రవర్తతే ప్రాప్తా ౩౪॥ ముక్తశాపమితి ముక్తశాపం ముక్తోపప్లవం ౩౫॥ నిహత్యేతి. ప్రభా

చైత్రరథం వనం ౩౫. నిహత్య తాం యక్షసుతాం స రామః ప్రశస్యమాన స్సురసిద్ధసంఘైః, ఉవాస తస్మి న్మునినా సహైవ ప్రభాతవేళాం ప్రతిబోధ్యమానః ౩౬ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - షడ్వింశస్సర్గః

అథ తాం రజనీ ముష్య విశ్వామిత్రో మహాయశాః, ప్రహస్య రాఘవం వాక్య మువాచ మధురాక్షరం ౧. పరితుష్టోస్మి భద్రం తే రాజపుత్ర మహాయశః, ప్రీత్యా పరమయా యుక్తో దదామ్యస్త్రాణి సర్వశః ౨ దేవాసురగణాన్వాపి సగంధర్వోరగా నపి, యై రమిత్రా న్ప్రసహ్యాజౌ వశీకృత్య జయిష్యసి ౩ తాని దివ్యాని భద్రం తే దదామ్యస్త్రాణి సర్వశః, దండచక్రం మహద్దివ్యం తవ దాస్యామి రాఘవ ౪. ధర్మచక్రం తతో వీర కాలచక్రం తథైవచ, విష్ణుచక్రం తథాత్యుగ్ర మైంద్ర మస్త్రం తథైవచ, వజ్ర మస్త్రం నరశ్రేష్ఠ శైవం శూలవరం తథా, అస్త్రం బ్రహ్మశిరశ్చైవ ఐషీక మపి రాఘవ, దదామి తే మహాబాహో బ్రాహ్మమస్త్ర మనుత్తమం ౬ గదే ద్వే చైవ కాకుత్స్థ మోదకీ శిఖరీ ఉభే, ప్రదీప్తే నరశార్దూల ప్రయచ్ఛామి నృపాత్మజ ౭ ధర్మపాశ మహం రామ కాలపాశం తథైవచ, పాశం వారుణ మస్త్రంచ దదామ్యహ మనుత్తమం. ౮ అశనీ ద్వే ప్రయచ్ఛామి శుష్కార్ద్రే రఘునందన, దదామి చాస్త్రం పైనాక మస్త్రంనారాయణం తథా. ౯ ఆగ్నేయ మస్త్రం దయితం శిఖరం నామ నామతః, వాయవ్యం ప్రథనం నామ దదామి చ తవానఘ ౧౦. అస్త్రం హయశిరో నామ క్రౌంచ

నిహత్యేతి ప్రతిబోధ్యమానః - మునినేతి శేషః - కౌసల్యా సుప్రజా రామేత్యేవం ప్రబోధితో ఽభూ దిత్యర్థః - ఉపజాతివృత్తం ౩౬ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - షడ్వింశస్సర్గః

అస్త్రగణలాభ స్సప్తవింశే - అథేత్యాది ఉష్య ఉషిత్వా- ప్రహస్య ప్రహర్షేణ మందహాసం కృత్వా ౧ పరీతి మహాయశ ఇతి సంబుద్ధిత్వా న్నదీర్ఘః - ప్రీత్యా పరమయా యుక్త ఇతి పరితుష్టోస్మీ త్యస్యానువాదః - సర్వశః సర్వాణి ౨ దేవేతి ఆజౌ యుద్ధే - జయష్యసి - స్వార్థేణిచ్ ౩. తానీతి దండచక్రాదయః చక్రభేదాః ౪ ధర్మేతి సార్ధశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం శూలవరం శూలశ్రేష్ఠం - బ్రహ్మశిరః బ్రహ్మాస్త్రా దన్యత్ ౬ గదేఇతి మోదకీ శిఖరీ సంజ్ఞే యే ద్వే గదే స్తః తే ఉభే దాస్యామీతి సంబంధః ౭ ధర్మేతి వారుణ మిత్యస్య కాకాక్షిన్యాయేనోభయత్రాన్వయః ౮ అశనీతి శుష్కాశని రార్ద్రాశని రిత్యన్వయః - పినాకిన ఇదం పైనాకం ౯ ఆగ్నేయ మితి ఆగ్నేయం అగ్నిదేవతాకం - దయితం అగ్నే రితి శేషః ౧౦ అస్త్ర మితి శక్తి

తవేళాం ప్రతిబోధ్యమానః మునినేతి శేషః ౩౬ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణ తత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - షడ్వింశస్సర్గః

అథ తామితి ౧ పరితుష్టోస్మీతి సర్వశః సాకల్యేన ౨ ౬ గదేఇతి మోదకీ శిఖరీ చ ప్రదీప్తేద్వే గదే విద్యేతే- తే ఉభే ప్రయచ్ఛామీతి సంబంధః. ౯. ఆగ్నేయమితి దయిత మగ్నే

మస్త్రం తథైవచ, శక్తిద్వయం చ కాకుత్స్థ దదామి తవ రాఘవ ౧౧॥ కం
కాళం ముసలం ఘోరం కాపాల మథ కంకణం, ధారయంత్యసురా యాని దదా
మ్యేతాని సర్వశః ౧౨॥ వైద్యాధరం మహాస్త్రం చ నందనం నామ నామతః అ
సిరత్నం మహాబాహో దదామిచ నృపాత్మజ ౧౩॥ గాంధర్వ మస్త్రం దయితం
మానవం నామ నామతః, ప్రస్వాపనప్రశమనే దద్మి సౌరంచ రాఘవ ౧౪॥
దర్పణం శోషణం చైవ సంతాపనవిలాపనే, మదనం దైవదుర్ధర్షం కందర్పదయితం
తథా ౧౫॥ పైశాచ మస్త్రం దయితం మోహనం నామ నామతః, ప్రతీచ్ఛ
నరశార్దూల రాజపుత్ర మహాయశః ౧౬॥ తామసం నరశార్దూల సౌమనంచ మహా
బల, సంవర్తంచైవ దుర్ధర్షం మౌసలం చ నృపాత్మజ. ౧౭॥ సత్య మస్త్రం మహా
బాహో తథా మాయాధరంపరం, ఘోరం తేజఃప్రభంనామ పరతేజోపకర్షణం
౧౮॥ సౌమ్యాస్త్రం శిశిరం నామ త్వాష్టు రస్త్రం సుదామనం, దారుణంచ భగ
స్యాపి శీతేషు మథ మానవం ౧౯॥ ఏతాన్ రామ మహాబాహో కామరూ
పా న్మహాబలాన్, గృహాణ పరమోదారాన్ క్షిప్రమేవ నృపాత్మజ. ౨౦॥ స్థిత
స్తు ప్రాఙ్ముఖో భూత్వా శుచి ర్మునివర స్తదా, దదౌ రామాయ సుప్రీతో
మంత్రగ్రామ మనుత్తమం ౨౧॥ సర్వసంగ్రహణం యేషాం దైవతై రపి దుర్లభం,
తాన్యస్త్రాణి తదా విప్రో రాఘవాయ న్యవేదయత్. ౨౨ జపతస్తు మునే స్తస్య

ద్వయం విష్ణుశక్తిః రుద్రశక్తిశ్చేతి ౧౧॥ కంకాళ మితి - స్పష్టం ౧౨॥ వైద్యాధర మితి వై
ద్యాధరం నందనంనామాసిరత్నం - మహాస్త్ర మిత్యర్థః - అసిర్హి విద్యాధరాస్త్రం ౧౩॥ గాంధ
ర్వ మితి ప్రస్వాపనప్రశమనే చ గాంధర్వే ౧౪॥ దర్పణ మితి విలాపయతి పరిదేవయతీతి విలా
పనం మదయతీతి మదనం ౧౫॥ పైశాచ మితి ప్రతీచ్ఛ గృహాణ ౧౬॥ తామస మితి ముసలా
న్మౌసల మన్యత్ ౧౭॥ సత్య మితి స్పష్టం ౧౮॥. సౌమ్యేతి శీతేషుం - శీతేషునామకం ౧౯॥.
ఏతానితి కామరూపాన్ ఐచ్ఛికశరీరాన్ ౨౦॥ స్థితఇతి. మంత్రగ్రామ మిత్యనేన పూర్వోక్తా
స్త్రప్రదానం నామ-తత్తన్మంత్రప్రదాన మిత్యుక్తం భవతి - తేషాం భృశాశ్వజన్యత్వ మధిష్ఠాతృ

రితి శేషః * తి. శిఖరం నామ నామతః శిఖర మితి ప్రసిద్ధం - ప్రధనం ముఖ్యం * ౧౧॥ *
తి కంకాలాదీ న్యసురధార్యాస్త్రాణి ౧౨॥ వైద్యాధరమితి వైద్యాధరం - విద్యాధరదేవతాకం -
నందనం నామ అసిరత్నం మహాస్త్రం దదామీతి సంబంధః * తి వైద్యాధరం విద్యాధరసంబం
ధి - నందనం నామాసిరత్న మిత్యన్వయః-యతోస్త్రా దసీనాం ప్రాదుర్భావ ఇతి భావః * ౧౩॥
* తి దద్మీత్యార్షం - ప్రశమనం రిపూణాం క్రోధశామకం * ౧౪॥ * తి. మదనం శత్రూ
ణాం మదజనకం దుర్ధర్ష మిత్యాద్యస్య విశేషణం * ౧౫॥ పైశాచ మితి ప్రతీచ్ఛ ప్రతిగృహీ
ష్వ ౧౬॥. ౨౦॥ తి మంత్రగ్రామం అస్త్రాణాం మంత్రమూర్తిత్వాత్-నను బలాతిబలాదాన ప్ర
సంగేపి మంత్రగ్రామం గృహాణేత్యుక్తం అతః పున రత్ర దానం విఫల మితి చేన్న - గృహాణేత్యేవ
తత్రోక్తత్వాత్ నతు దదా వితి-తేన తత్కాలోపయోగిబలాతిబలయో రేవ తత్ర దానం-ఇతరే
షాం త్వత్రేతి వివేక ఇతి కతకః - వస్తుతో బలాతిబలే మంత్ర సమూహాత్మకే ఇతి తద్రూపం మం
త్రగ్రామ మితి తత్రార్థ ఇతి న దోష ఇతి పరే * ౨౧॥ సర్వేతి సర్వసంగ్రహణం కార్త్స్న్యేన

విశ్వామిత్రస్య ధీమతః, ఉపతస్థు ర్మహార్హాణి సర్వాణ్యస్త్రాణి రాఘవం. ౨౩। ఊచుశ్చ ముదితా స్సర్వే రామం ప్రాంజలయ స్తదా, ఇమే స్మ పరమోదారాః కింకరా స్తవ రాఘవ ౨౪। ప్రతిగృహ్యాచ కాకుత్స్థస్సమాలభ్యాచ పాణినా, మానసా మే భవిష్యధ్వ మితి తానభ్యచోదయత్ ౨౫। తతః ప్రీతమనా రామో విశ్వామిత్రం మహామునిం, అభివాద్య మహాతేజా గమనాయోపచక్రమే ౨౬।. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - సప్తవింశస్సర్గః

ప్రతిగృహ్య తతోఽస్త్రాణి ప్రహృష్టవదన శ్శుచిః, గచ్ఛన్నేవ చ కాకుత్స్థో విశ్వామిత్ర మథాబ్రవీత్ ౧ గృహీతాస్త్రోఽస్మి భగవన్ దురాధర్ష స్సురై

దేవతాద్వారా. ౨౧। సర్వేతి సర్వసంగ్రహణం కార్త్స్న్యేన సంగ్రహణం. ౨౨। జపత ఇతి అస్త్రమంత్రాన్ దత్వా మంత్రదేవతా అపి రామాజ్ఞానువర్తినీః కారయితుం తాః స్మృత్వా జపతో విశ్వామిత్రస్యాజ్ఞయా రాఘవం - ఉపతస్థుః సిషేవిరే ౨౩। ఊచురితి రామ వేత్యనంతర మితికరణం బోధ్యం. ౨౪। ప్రతిగృహ్యేతి ప్రతిగృహ్య అస్త్రసేవామంగీకృత్య సమాలభ్య సంస్పృశ్య - 'ఆలంభ స్పర్శహింసయోః' రిత్యమరః మానసాః - మనోనుసారిణః - చింతామాత్రోపస్థితా ఇతి యావత్ - భవిష్యధ్వం భవత - మానసా స్సంతో మాం ప్రాప్నుతేతి వార్థః - భూప్రాప్తా వితి ధాతుః ౨౫।. తత ఇతి గమనాయ గంతుం - తుమర్థాచ్చభావవచనాదితి చతుర్థీ. ౨౬। ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తవింశస్సర్గః.

అస్త్రసంహారక ప్రతిగ్రహోఽష్టావింశే - ప్రతిగృహ్యేత్యాది గచ్ఛన్ గమిష్యన్ - వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్వేతి లట్ ౧. గృహీతేతి సంహారం అపగతప్రయోగాణా మస్త్రాణాం పునరుపసంహారం - తత్తదస్త్రమూలమంత్రవర్తితత్తదస్త్రోపసంహారమంత్రజాత మిత్యర్థః

సంగ్రహణా * తి. యేషాం ఉక్తదివ్యాస్త్రాణాం సర్వసంగ్రహణం సర్వధారణం కర్తుం దైవతైరపి దుర్లభం దుష్కరం - దేవా అప్యేతాని సర్వాణ్యస్త్రాణి న జానంతీతి భావః - తాని సర్వాణి రాఘవాయ విశ్వామిత్రో న్యవేదయత్ దత్తవాన్ రాఘవాయ రామాయ లక్ష్మణాయ చేత్యర్థః - యుగపదేవోభయో రుపదేశ ఇతి బోధ్యం. * ౨౨।. జపత ఇతి ఉపతస్థుః సిషేవిరే * తి జపతః రాఘవాయ దాతుం తేషాం వీర్యవత్తాసంపాదనాయ తాన్యస్త్రాణి జపత ఇత్యర్థః ఉపతస్థుః గృహీతభామండలవపూంషి సంత్యుపస్థితాని - విశ్వామిత్రనియోగేన రామం చోపతస్థుః ౨౩। తి సర్వే అస్త్రదేవాః-ముదితాః స్వాధిదైవత రామసంబంధేన తుష్టాః ౨౪।. ప్రతిగృహ్యేతి సమాలభ్య సంస్పృశ్య - మానసాః మనోనుసారిణః తి యద్యపి భగవతో రామస్య సర్వం విదిత మేవ తథాపి విద్యాగురూపదేశగృహీతైవ ఫలదా నాన్యథేతి లోకా న్బోధయితుం విశ్వామిత్రోపదేశగ్రహణ మితి బోధ్యం ౨౬। ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తవింశస్సర్గః

ప్రతిగృహ్యేతి గచ్ఛన్. గమిష్యన్ * తి. సంహారాన్ జ్ఞాతు మితి శేషః - ఉపసంహారాపరిజ్ఞానే - పునః ప్రయోగానర్హతయా అప్రాప్తప్రాయత్వా త్తద్జ్ఞానేచ్ఛా - సంహారో నామ

రపి, అస్త్రాణాం త్వహ మిచ్ఛామి సంహారం మునిపుంగవ ౨ ఏవం బ్రువతి కాకు
త్స్థే విశ్వామిత్రో మహామునిః, సంహారం వ్యాజహారాథ ధృతిమా౯ సువ్రత శ్శు
చిః. ౩ సత్యవంతం సత్యకీర్తిం ధృష్టం రభస మేవచ, ప్రతిహారతరం నామ పరా
ఙ్ముఖ మవాఙ్ముఖం లక్ష్యాక్షవిషమౌ చైవ దృఢనాభసునాభకౌ, దశాక్షశతవ
క్త్రౌచ దశశీర్షశతోదరౌ పద్మనాభమహానాభౌ దుందునాభసునాభకౌ, జ్యోతి
షం కృశనం చైవ నైరాశ్యవిమలా వుభౌ యోగంధరహరిద్రౌచ దైత్యప్రశమనౌ
తథా (శుచి ర్బాహు ర్మహాబాహు ర్నిష్కలి ర్విరుచి స్తథా), సార్చిర్మాలి ధృతి
ర్మాలీ వృత్తిమా౯ రుచిర స్తథా పిత్ర్యసౌమనసం చైవ విధూతమకరా వుభౌ, కర
వీరకరం చైవ ధనధాన్యౌచ రాఘవ కామరూపం కామరుచిం మోహ మావ
రణం తథా. జృంభకం సర్వనాభం చ సంతానవరణౌ తథా భృశాశ్వతనయా౯
రామ భాస్వరా౯ కామరూపిణః, ప్రతీచ్ఛ మమ భద్రం తే పాత్రభూతోఽసి రాఘవ.
౧౦ బాఢ మిత్యేవ కాకుత్స్థః ప్రహృష్టేనాంతరాత్మనా (జగ్రాహ మంత్రగ్రామం
తేఽప్యుపతస్థుశ్చ రాఘవం) ౧౧ దివ్యభాస్వరదేహాశ్చ మూర్తిమంతస్సుఖప్ర
దాః, కేచి దంగారసదృశాః కేచి ద్ధూమోపమా స్తథా, చంద్రార్కసదృశాః
కేచి త్ప్రహ్వాంజలిపుటా స్తథా, రామం ప్రాంజలయో భూత్వాఽబ్రువ౯ మధు
రభాషిణః ౧౨ ఇమే స్మ నరశార్దూల శాధి కిం కరవామ తే ౧౩. మానసాః
కార్యకాలేషు సాహాయ్యం మే కరిష్యథ, గమ్యతా మితి తా నాహ యథేష్టం

జాత్యేకవచనం ౨ ఏవమితి ధృతిమా౯ ప్రీతిమా౯ ౩. సత్యవంత మిత్యాదిసప్తశ్లోక్యేకాన్వయా.
సత్యవదాదీని ఉపసంహారాణాం నామాని - సార్చిర్మాలీత్యాదిషు ప్రథమాద్వితీయార్థే-మమ మత్తః.
౧౦ బాఢమితి అర్ధం బాఢ మిత్యంగీకారే-ప్రహృష్టే నాంతరాత్మనా-ప్రతిజగ్రాహేతి శేషః. ౧౧
మంత్రస్వీకారానంతరం మంత్రదేవతాసాక్షాత్కారం దర్శయతి - దివ్యేత్యాది శ్లోకద్వయేన.
దివ్యాః శ్లాఘ్యాః భాస్వరాశ్చ దేహా యేషాంతే - తథా మూర్తిమంతః శరీరకారిన్యవంతః - 'మూ
ర్తిః కాఠిన్యకాయయో' రిత్యమరః - సుఖప్రదాః ఆహ్లాదకాః - ప్రహ్వాః నమ్రాః - అంజలిపుటాః
అంజలిపుటయుక్తాః - అర్శఆదిత్వాదచ్ - ప్రాంజలయః కృతాంజలయః - మధురభాషిణః మధు
రభాషణశీలాః - కేచిత్ పురుషా రామ మబ్రువ౯. ౧౨ ఇమఇతి అర్ధం - స్మేత్యార్ష స్సలోపః
శాధి ఆజ్ఞాపయ - శాసావితి శాస్తే శ్శాదేశః. ౧౩ మానసాఇతి యథేష్టం గమ్యతా మిత్యన్వయః

ప్రయుక్తస్యాస్త్రస్య మంత్రవిశేషేణ పున స్స్వాధీనీకరణం ౨. ఏవమితి సంహార ముద్దిశ్య
వాక్యం వ్యాజహార ధృతిమా౯ ధారణశక్తిమా౯ ౩ సత్యవంత మిత్యాది సార్చిర్మాలీత్యా
దిప్రథమాంతేషు యచ్ఛబ్దాధ్యాహారేణ తం ప్రతీచ్ఛేతి యోజనీయం మమ మత్తః * తి ఉక్తాస్త్రా
ణాం సంహారమార్గ ముపదిశ్య అథానంతరం తత్ప్రశ్నసంతుష్టః పరమఋషి రన్యాన్యప్యస్త్రాణ్యుప
దిశతి స్మ తదేవాహ-సత్యవంతమిత్యాది దదామీతి సర్వత్ర శేషః పాత్రభూతః అస్త్రదానస్యేతి
శేషః. ౧౦ బాఢమితి బాఢ మిత్యంగీకారే - ప్రహృష్టేనాంతరాత్మనా - ప్రత్యగ్రహీదితి శేషః
౧౧ దివ్యేత్యాది శ్లోకద్వయమేకంవాక్యం. ప్రహ్వాంజలిపుటాః కేచి దిత్యనుషజ్యతే ౧౨ ఇమ
ఇతి. శాధి ఆజ్ఞాపయ ౧౩ గమ్యతాం-ఇదానీ మితిశేషః ౧౪ * తి. ప్రదక్షిణం సకలస్వదేవతాధి

రఘునందనః ౧౪ అథ తే రామ మామంత్ర్య కృత్వా చాపి ప్రదక్షిణం, ఏవమ
స్త్వితి కాకుత్స్థ ముక్త్వా జగ్ము ర్యథాగతం. ౧౫ (తతస్తు రామః కాకుత్స్థ శ్శా
సనా ద్బ్రహ్మవాదినః, లక్ష్మణాయ చ తాన్ సర్వాన్ వరాస్త్రాన్ రఘునందనః
సంహారాన్ స చ సంహృష్టః శ్రీమాం స్తస్మై న్యవేదయత్) స చ తాన్ రాఘ
వో జ్ఞాత్వా విశ్వామిత్రం మహామునిం, గచ్ఛ న్నేవాథ మధురం శ్లక్ష్ణం వచనమబ్ర
వీత్ ౧౬ కిన్న్వేత న్మేఘసంకాశం పర్వతస్యావిదూరతః, వృక్షషండ మితో భా
తి పరం కౌతూహలం హి మే దర్శనీయం మృగాకీర్ణం మనోరమ మతీవచ, నానా
ప్రకారై శ్శకునై ర్వల్గునాదై రలంకృతం ౧౭ నిస్సృతాః స్మ మునిశ్రేష్ఠ కాంతా
రా ద్రోమహర్షణాత్ ౧౮౹ అనయా త్వవగచ్ఛామి దేశస్య సుఖవత్తయా,
సర్వం మే శంస భగవన్ కస్యాశ్రమపదం త్విదం ౧౯౹ సంప్రాప్తా యత్ర తే
పాపా బ్రహ్మఘ్నా దుష్టచారిణః, తవ యజ్ఞస్య విఘ్నాయ దురాత్మానో మహా
మునే, భగవం స్తస్య కో దేశ స్స యత్ర తవ యాజ్ఞికీ, రక్షితవ్యా క్రియా బ్ర
హ్మన్ మయా వధ్యా శ్చ రాక్షసాః ౨౧౹ ఏతత్సర్వం మునిశ్రేష్ఠ శ్రోతు మి
చ్ఛామ్యహం ప్రభో ౨౨ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే- బాలకాణ్డే - అష్టావింశ స్సర్గః

అథ తస్యా ప్రమేయస్య తద్వనం పరిపృచ్ఛతః, విశ్వామిత్రో మహాతేజా వ్యా

---

౧౪ అథేతి. తే పురుషాః. ౧౫ సచేతి తాన్ ఉపసంహారమంత్రాన్ శ్లక్ష్ణం వ్యక్తం ౧౬ కిన్న్వే
తి శ్లోకద్వయం ఇతః అస్మిన్ ప్రదేశే - కౌతూహలం- శ్రోతు మితి శేషః ౧౭ నిస్సృతా ఇతి
కాంతారాత్ తాటకావనాత్ - రోమహర్షణాత్ రోమాంచకరాత్ - భయంకరాదితి యావత్
అర్ధ మేకం ౧౮౹ అనయేతి అనయా దేశస్య సుఖవత్తయా ఇద మాశ్రమపద మిత్యవగచ్ఛామి -
కస్యేతి న జానామి - తత్సర్వం శంస - ఆదితః ప్రభృతి వదేత్యర్థః ౧౯౹ సంప్రాప్తా ఇత్యాదిశ్లోక
ద్వయం తే పూర్వోక్తాః - తవ యజ్ఞస్య విఘ్నాయ యత్రాశ్రమపదే సంప్రాప్తాః - సా చ తవ
యాజ్ఞికీ క్రియా యత్ర రక్షితవ్యా-రాక్షసాశ్చ వధ్యా స్తస్యాశ్రమస్య కో దేశః. ౨౧౹ ఏతదిత్య
ర్థం. ౨౨ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే-బాలకాం
డవ్యాఖ్యానే - అష్టావింశస్సర్గః.

అథ సిద్ధాశ్రమస్య నిత్యం భగవత్సన్నిధి మత్త్వేన దివ్యదేశత్వం - తత్సన్నిధానే పూర్వేషాం

దైవతరూపత్వా ద్రామస్య ప్రదక్షిణకరణం ౧౫ సచతానితి. తా నుపసంహారమంత్రాన్ జ్ఞాత్వే
తి. మేఘసంకాశం కార్ష్ణ్యా న్నైబిడ్యాచ్చ - వృక్షషండం వృక్షసమూహం - కిం వనసంబంధి,
ఉత, ఆశ్రమసంబంధీతి ప్రశ్నః ౧౬. కిన్న్వితి కౌతూహలం శ్రోతు మితి శేషః ౧౮౹. అనయేత్యా
ది అనయా దేశస్య సుఖవత్తయా ఇద మాశ్రమపద మిత్యవగచ్ఛామి - కస్యేదం సర్వం శంసేత్యన్వ
యః ౧౯౹ సంప్రాప్తాఇత్యాది. యత్రాశ్రమపదే తవ యజ్ఞస్య విఘ్నాయ రాక్షసా స్సంప్రాప్తా
భవంతి-సాచ యాజ్ఞికీ క్రియా యత్ర రక్షితవ్యా రాక్షసాశ్చ వధ్యా యత్ర-తస్యాశ్రమస్య కో దేశః
కిం స్థానం సర్వం మే శంసేతి పూర్వేణాన్వయః ౨౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీ
రామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టావింశస్సర్గః.

అథ తస్యేత్యాది. తి. తస్య రామస్య పరిపృచ్ఛతో వచనం శ్రుత్వేతి శేషః - వ్యాఖ్యాతుం

ఖ్యాతు ముపచక్రమే ౧. ఇహ రామ మహాబాహో విష్ణు ర్దేవవరః ప్రభుః, వర్షాణి సుబహూన్యేవ తథా యుగశతాని చ ౨ తపశ్చరణయోగార్థ మువాస సుమహాతపాః ౨॥ ఏష పూర్వాశ్రమో రామ వామనస్య మహాత్మనః, సిద్ధాశ్రమ ఇతి ఖ్యాత స్సిద్ధో హ్యత్ర మహాతపాః ౩॥ ఏతస్మిన్నేవ కాలే తు రాజా వైరోచని ర్బలిః, నిర్జిత్య దైవతగణాన్ సేంద్రాంశ్చ సమరుద్గణాన్, కారయామాస తద్రాజ్యం త్రిషు లోకేషు విశ్రుతః ౫॥ బలేస్తు యజమానస్య దేవా స్సాగ్నిపురోగమాః, సమాగమ్య స్వయం చైవ విష్ణు మూచు రిహ

సిద్ధతపస్కత్వం భగవద్దేశస్యైవ వస్తుత్వ మిత్యేతత్ ప్రతిపాదనముఖేన స్థానాశ్రమాద్వైలక్షణ్యం దర్శయత్యేకోనత్రింశే—అథ తస్యేత్యాది అప్రమేయస్య అచింత్య వైభవస్య మానుషభావనయా పూర్వవృత్త మజ్ఞాత మివ పృచ్ఛత ఇత్యర్థః - చతుర్థ్యర్థే షష్ఠీ ౧ ఇహేతి సార్ధశ్లోకః. తపశ్చరణయోగార్థం తపశ్చరణఫలసిద్ధ్యర్థం - యద్వా తపశ్చరణం చ యోగశ్చ తదుభయార్థం - కేచి దిహ ఇహశబ్దద్వయం పఠంతి - తదా ఇహ వనే తత్రాపి ఇహ ప్రదేశ ఇత్యర్థః. ౨॥ ఏషఇతి వామనస్య వామనరూపేణావతరిష్యతః - పూర్వం విష్ణుత్వేన రూపేణేహ తప శ్చచార-పశ్చాత్ వామనరూపేణాపీతి తస్యాశ్రమస్యాతిశయో దర్శితః - విష్ణోరత్ర తపశ్చరణం లోకే తపసః ప్రవర్తనాయ - బదరికాశ్రమ ఇవ నారాయణస్య - సిద్ధాశ్రమత్వం నిర్వక్తి సిద్ధ ఇతి - మహాతపాః కాశ్యపః - అత్ర-హి యస్మాత్ - సిద్ధః తపఃఫలం ప్రాప్తః - తస్మా దేష సిద్ధాశ్రమోనామ ౩॥. ఏతస్మిన్నితి సార్ధశ్లోకః ఏతస్మిన్ కాలే విష్ణో స్తపశ్చరణకాలే - విరోచనః ప్రహ్లాదసుతః తస్యాపత్యం వైరోచనిః - సమరుద్గణాన్ సవాయుగణాన్ - కారయామాస - మంత్రిభి రితి శేషః- తద్రాజ్యం ఇంద్రరాజ్యం ౫॥ బలేరితి. భావలక్షణషష్ఠీ-బలౌ యజమానే యాగం కుర్వాణే - సాగ్ని

ఉత్తర మితి శేషః ౧ ఇహేతి ఇహ వనే తపశ్చరణాయ తపశ్చరణార్థం ఇహ ప్రదేశే. ఉవాసేతి ఇహశబ్దద్వయస్య నిర్వాహః మునిభావప్రకాశికా ఇహేతి సార్ధశ్లోకద్వయం ఇహ తపస్సంచరణార్థం - ఇహోవాసేతి ఇహశబ్దద్వయస్య నిర్వాహః - విష్ణుః కారణవిష్ణుః బహుయుగశతాని ఇహ వనే - తపశ్చరణం నామ తపోనుష్ఠానం - యోగో నామ అష్టాంగయోగః - ఉభయో రపి ఇహైవ సిద్ధ్యర్థ మువాసేతి ఇహశబ్దద్వయస్య నిర్వాహః - ఆదరాద్ద్విరుక్తి ర్వా - ఇహ స్థితః విష్ణుః - తపః కృత్వా వామనరూప మాస్థాయ-బలిం జిత్వా ఇంద్రాయ లోకాన్ దత్వా-ఇహ సిద్ధిం - సర్వకార్య సిద్ధిం ప్రాప్తః అతఏవ సిద్ధాశ్రమః 'ఏష పూర్వాశ్రమో రామ వామనస్య మహాత్మనః, సిద్ధాశ్రమఇతి ఖ్యాత స్సిద్ధో హ్యత్ర మహాతపా' ఇత్యుక్తం వామనాశ్రమః కథ మితి చేత్_ఇహస్థో విష్ణు రేవ వామనోఽభవత్ - విష్ణువామనయో రభేదాత్ - వామనాశ్రమ ఇత్యుక్తం పూర్వాశ్రమ ఇత్యత్ర వామనస్య పూర్వాశ్రమః విష్ణురూపేణ స్థితస్యాశ్రమ ఇత్యర్థః - యద్వా ఇహ వనే విష్ణు స్సాక్షాద్విష్ణు రేవ-ఇహ ఇహవసతాం - తపసః చరణం అనుష్ఠానం యేషాం తే తపశ్చరణాః - తేషాం యోగసిద్ధ్యర్థం అష్టాంగయోగసిద్ధ్యర్థ మువాస - అతఏవపూర్వం ఋషయః విష్ణుసన్నిధానాద్ధేతోః సిద్ధాః - అనంతరం ఇహస్థో విష్ణుః వామనరూప మాస్థాయ గతః అనంతరం విష్ణోర్జాతః పున రపి తదాగమనాత్ - మహాతపాః కాశ్యపః పూర్వవత్సిద్ధోఽభవత్ - తస్మా త్సిద్ధాశ్రమ ఇతి ౩॥ ఏతస్మిన్నితి సమరుద్గణాన్ ఆవహప్రవహాదివాయుగణసహితాన్ - కారయామాస కృతవాన్. ౪. ౫. బలేరితి. యజమానస్య యజ్ఞం కుర్వాణస్య - అగ్నిపురో

శ్రమే ౬ బలి ర్వైరోచని ర్విష్ణో యజతే యజ్ఞ ముత్తమం, అసమాప్తే క్రతౌ తస్మిన్ స్వకార్య మభిపద్యతాం ౭ యేచైన మభివర్తంతే యాచితార ఇత స్తతః, యచ్చ యత్ర యథావచ్చ సర్వం తేభ్యః ప్రయచ్ఛతి, స త్వం సుర హితార్థాయ మాయాయోగ ముపాశ్రితః, వామనత్వం గతో విష్ణో కురు కల్యాణ ముత్తమం ౮ ఏతస్మి న్నంతరే రామ కాశ్యపోఽగ్నిసమప్రభః, అది

పురోగమాః పురోగమేనాగ్నినా సహితాః - అగ్నిముఖత్వాద్దేవానాం స్వయ మేవ సమాగమ్య ఇహాశ్రమే తపశ్చరంతం విష్ణుమూచుః ౬ బలిరితి యజ్ఞంయజతే-యజ్ఞం కరోతీత్యర్థః - ఓదన పాకం పచతీతివత్-అసమాప్త ఇతి సమాప్త శ్చే న్న స జేతుం శక్య ఇత్యర్థః-స్వకార్యం దేవకార్యం ఆశ్రితకార్యస్య స్వకార్యత్వా త్తథోచ్యతే-అభిపద్యతాం అభితః కార్త్స్న్యేన సంపాద్యతాం ౭ నను కథ మసురస్య యజ్ఞానుష్ఠానం-'యస్యై దేవతాయై హవి ర్గృహీతం స్యా త్తాం ధ్యాయే ద్వ షట్కరిష్యన్ సాక్షాద్దేవతాం ప్రీణా'తీతి శ్రుతేః, తత్తద్దేవతాధ్యానపూర్వకం తత్తన్మంత్రేణ తత్తదు ద్దేశేన తత్తద్ధవిః ప్రదానస్య యాగత్వాత్ తస్యచ దేవశత్రో రయోగాత్-నచ చతుర్థ్యంత శ్శబ్దో దేవతేతి వాచ్యం అచేతనస్య ప్రీణనా సంభవాత్-తత్ప్రీతిమూలఫలాసిద్ధేశ్చ-అతఏవ కేవలం క్రియైవ ఫలదేతి ప్రత్యుక్తం - అతోఽర్థవాదాద్యనురోధేన శబ్దక్రియాతిరిక్తా సచేతనా వజ్రహస్తత్వాదివిశి ష్టవిగ్రహవతీ దేవతా, నచవిగ్రహవత్త్వే యుగపదనేకయాగసన్నిధానాసంభవః-ద్వ్యవశక్తిమత్త్వేన నానాశరీరపరిగ్రహసంభవేన తేషాం సర్వయాగసాన్నిధ్యస్య సులభత్వాత్ - తస్మాత్ న దేవతావై రిణో యాగసంభవ ఇతి - ఉచ్యతే-నాయం బలినా క్రియమాణో యాగ ఇంద్రాదిదేవతారాధ్యకః యేనోక్తదోష స్స్యాత్-కింతు భగవదారాధనభూతః కశ్చి ద్యాగవిశేషః-తస్య విష్ణుభక్తత్వేన ప్రసిద్ధ త్వాత్ - తర్హి భక్తయజ్ఞవిఘ్నం విష్ణుః కథం కుర్యాత్ - స్వభక్తస్యాపి స్వభక్తవిరోధిత్వం భగ వతోఽసహ్యం - తతః పుత్రాంతరవిరోధిపుత్రశిక్షణవత్ స్వాశ్రితదేవవిరోధిశిక్షణం యుక్త మేవ- అతఏవోక్తం-'మమ మద్భక్తభక్తేషు ప్రీతి రభ్యధికా భవే' దితి, తర్హి తస్య ధార్మికస్య కథం నిగ్ర హ స్స్యాత్తత్రాహ యేచేత్యాది శ్లోకద్వయేన - యత్ర-వస్తువాహనాదిషు - యద్వస్తు యాచి తారః - యాచిష్యమాణా స్సంతః - ఇత స్తతః-దేశా ద్దేశం-అభివర్తంతే-తత్సర్వం తేభ్యః-యథావత్ సత్కారపూర్వకం-ప్రయచ్ఛతి. సఇతి మాయా విష్ణుత్వాచ్ఛాదికాశక్తిః తస్యాః యోగం సంబంధం ఉపాగతః వామనత్వం, వామనరూపత్వం - గతః : కల్యాణం అస్మత్కార్యం కురు-తస్మిన్నౌదా ర్యాఖ్యో మహాగుణో వర్తతే - తేన త్వం వామనవేషో భూత్వా యాచ్ఞాపదేశేన తద్రాజ్య మప హృత్య దేహీతి భావః ౮ ఏతస్మిన్నితిశ్లోకద్వయం ఏతస్మి న్నంతరే-దేవప్రార్థనావసరే - కాశ్య పః అదిత్యాసహితో వ్రతం సమాప్య విష్ణూద్దేశేన కృతం వ్రతం సమాప్య-వరదం వరదానాయ సన్ని హితం విష్ణుం - దేవీసహాయస్సన్ తుష్టావ-అత్ర రామ పదద్వయం-రూఢ్యా యోగేన చ, నిర్వా హ్యం, వ్రతానుష్ఠానకాలే వరకాలేచ-దేవీసాహిత్యద్యోతనాయ ద్విః ప్రయోగో్య దేవ్యాః అయమత్ర క్రమః-'సోఽకాయత బహుస్స్యాం ప్రజాయేయేతి - స తపో తప్య'తే త్యుక్తరీత్యా విష్ణురగ్ర

గమాః పురోగమేనాగ్నినా సహితాః. ౬. బలిరితి స్వకార్యం దేవకార్యం ౭ యేచేత్యాది, ఇత స్తతః ఆగతాః యత్ర యాగే యచ్చ యద్వస్తు యథావత్ యావచ్చ-యాచితారః యాచిష్య మాణాః - ఏవ మభివర్తంతే-తేభ్య స్తత్సర్వం తవ యథావచ్చ ప్రయచ్ఛతీత్యర్థః ౭ ౮. ఏతస్మి న్నితి. అదిత్యా సహితో వ్రతం సమాప్య దేవ్యా తయైవ సహిత స్తుష్టావేత్యన్వయః (మునిభావప్రకా

త్యా సహితో రామ దీప్యమాన ఇవౌజసా దేవీ సహాయో భగవా న్దివ్యం వర్ష
సహస్రకం, వ్రతం సమాప్య వరదం తుష్టావ మధుసూదనం ౧౧ తపోమయం
తపోరాశిం తపోమూర్తిం తపాత్మకం, తపసాం త్వాం సుతప్తేన పశ్యామి పురు
షోత్తమం ౧౨ శరీరే తవ పశ్యామి జగత్సర్వ మిదం ప్రభో, త్వ మనాది రనిర్దే
శ్య స్త్వా మహం శరణం గతః ౧౩ త మువాచ హరిః ప్రీతః కాశ్యపం ధూతక
ల్మషం, వరం వరయ భద్రం తే వరార్హోసి మతో మమ. ౧౪ తచ్ఛ్రుత్వా వచ
నం తస్య మారీచః కాశ్యపోఽబ్రవీత్ ౧౫ అదిత్యా దేవతానాం చ మమ
చైవానుయాచతః, వరం వరద సుప్రీతో దాతు మర్హసి సువ్రత. ౧౬ పుత్ర
త్వం గచ్ఛ భగవ న్నదిత్యా మమ చానఘ, భ్రాతా భవ యవీయాం స్త్వం

క్షణచింతాపరోఽత్ర దేశే చిర మదృశ్య ఉవాస - తద్విదిత్వా త మేవ పుత్రం లబ్ధుకామః కాశ్య
పో దేవ్యా సహ-దివ్యవర్షసహస్రనిర్వర్త్యం - విష్ణ్వారాధనరూపం కించి ద్వ్రత మనుష్ఠాయ తదంతే
వరదానాయ దృశ్యమానం విష్ణుం తుష్టావ - తస్మిన్నేవావసరే దేవా శ్చాగతాః ప్రార్థితవంత ఇతి
౧౧ తపోమయ మితి తపోమయం తపఃప్రచురం-ప్రాచుర్యం చారాధ్యత్వేన-తపసారాధ్య మిత్యర్థః-
తపోరాశిం తపోరాశిస్వరూపం-తపఃఫలద మితి యావత్ - తపోమూర్తిం జ్ఞానస్వరూపం-తప ఆలో
చనఇతి ధాతోరసున్ ప్రత్యయః-తపాత్మకం తపస్స్వభావం-జ్ఞానగుణక మిత్యర్థః-ఉక్తా ద్ధాతో ర్ఘ
ఞర్థేకవిధాన మితి కః-పురుషోత్తమం బద్ధముక్తోభయావస్థా జ్జీవా ద్విలక్షణం-త్వాం-సుతప్తేన అనన్య
ప్రయోజనతయానుష్ఠితేన-తపసా ఆరాధనేన-పశ్యామి సాక్షాత్కరోమి-సర్వకర్మసమారాధ్యం సర్వ
కర్మఫలప్రదం-జ్ఞానస్వరూపత్వేన సమస్తహేయప్రత్యనీకజ్ఞానానందాద్యపరిమితగుణవత్త్వేనచ సర్వ
స్మా ద్విలక్షణం-త్వాం సాక్షాత్కరోమి-ఏత దేవ మే పరమప్రయోజన మిత్యర్థః ౧౨ శరీరఇతి.
ఇదం చేతనాచేతనాత్మకం సర్వం జగత్-తవ శరీరేఽస్మిన్ పశ్యామి-ఏవం గీతం - 'పశ్యామి దేవాం
స్తవ దేవ దేహే సర్వాం స్తథా భూతవిశేషసంఘాన్ బ్రహ్మాణ మీశం కమలాసనస్థ మృషీం శ్చ
సర్వా నురగాంశ్చ దివ్యా'నితి యద్వా - జగత్సర్వం శరీర మిత్యుక్తత్వా చ్ఛరీరతయా పశ్యామీ
త్యర్థః-త్వ మనాదిః ఉత్పత్తిరహితః - అనిర్దేశ్యః-ఏతావా నితి పరిచ్ఛేత్తు మశక్యఇత్యర్థః-అత స్త్వా
మహం-శరణం రక్షితారం-గతః ౧౩ తమితి స్పష్టం. ౧౪ తచ్ఛ్రుత్వేత్యర్థం మారీచః మరీచి
పుత్రః ౧౫ అదిత్యాఇతి అదిత్యా యాచమానాయా దేవతానాం యాచమానానా మిత్యూహ్యం.
౧౬ పుత్రత్వమిత్యాదిసార్ధశ్లోకఏకాన్వయః.౧౭.దేశే వ్యనుగ్రహః క్రియతా మిత్యాహ-అయమితి.

శికా) యద్వా-సః హిత ఇతి చ్ఛేదః-అదిత్యాః హితః సః తుష్టావేత్యన్వయః. ౧౦ ౧౧. తపఇతి.
తపోమయం తపఃప్రచురం-తపఆత్మకం తపస్స్వభావం (మునిభావప్రకాశికా) తపోమయమితి తపః
మయం జ్ఞానప్రచురం - తపోరాశిం తేజోరాశిం - 'తపోవీర్యమహాశౌర్యజ్ఞానతేజస్సుకీర్త్యత' ఇతి
హలాయుధః - తపోమూర్తిం జ్ఞానశరీరం-తపాత్మకం జ్ఞానస్వరూపం-ఛాందస స్సలోపః-ఏవంవిధం
పురుషోత్తమం త్వాం-సుతప్తేన సాంగ మనుష్ఠితేన తపసా పశ్యామీత్యర్థః ౧౨ శరీరఇతి పశ్యామి
సాక్షాత్కరోమి - అనిర్దేశ్యః ఇదం త్వయా నిర్దేష్టుమశక్య ఇత్యర్థః. ౧౩. * తి వరం అభీష్టం -
వరార్హః దివ్యవర్షసహస్రతపసావరదానయోగ్యః ౧౪ తదితి మారీచః మరీచిపుత్రః. ౧౫. అది
త్యా ఇతి అనుయాచత ఇత్యస్య ఇతరయో రపి లింగవచనవ్యత్యయేన సంబంధః ౧౬ * తి.
యాచ్యమానం వర మాహ-పుత్రత్వ మిత్యాది. యవీయాన్ కనిష్ఠః - సాహాయ్యం బలిచ్ఛలరూ

శక్రస్యాసురసూదన, శోకార్తానాంతు దేవానాం సాహాయ్యం కర్తుమర్హసి ౧౭
అయం సిద్ధాశ్రమో నామ ప్రసాదాత్తే భవిష్యతి, సిద్ధే కర్మణి దేవేశ ఉత్తిష్ఠ భ
గవన్నితః ౧౮ అథ విష్ణుర్మహాతేజా అదిత్యాం సమజాయత, వామనం రూప
మాస్థాయ వైరోచని ముపాగమత్ ౧౯ త్రీన్ క్రమా నథభిక్షిత్వా ప్రతిగృహ్య
చ మానదః, ఆక్రమ్య లోకాన్ లోకాత్మా సర్వభూతహితే రతః, మహేంద్రా
య పునః ప్రాదా న్నియమ్య బలి మోజసా, త్రైలోక్యం స మహాతేజా శ్చక్రే
శక్రవశం పునః ౨౧ తేనైష పూర్వమాక్రాంత ఆశ్రమ శ్శ్రమనాశనః, మయా
పి భక్త్యా తస్యైష వామనస్యోపభుజ్యతే ౨౨ ఏత మాశ్రమ మాయంతి రా
క్షసా విఘ్నకారిణః, అత్రైవ పురుషవ్యాఘ్ర హంతవ్యా దుష్టచారిణః ౨౩
అద్య గచ్ఛామహే రామ సిద్ధాశ్రమమనుత్తమం, తదాశ్రమపదం తాత తవాప్యే
త ద్యథా మమ. ౨౪ ప్రవిశ న్నాశ్రమపదం వ్యరోచత మహామునిః, శశీవ గత
నీహారః పునర్వసు సమన్వితః ౨౫ తం దృష్ట్వా మునయ స్సర్వే సిద్ధాశ్రమనివా
సినః, ఉత్పత్యోత్పత్య సహసా విశ్వామిత్ర మపూజయన్ ౨౬ యథార్హం చ
క్రిరే పూజాం విశ్వామిత్రాయ ధీమతే, తథైవ రాజపుత్రాభ్యా మకుర్వ న్నతిథి
క్రియాం ౨౭ ముహూర్త మథ విశ్రాంతౌ రాజపుత్రౌ వరిందమౌ, ప్రాంజలీ

తే ప్రసాదాత్-కర్మణి మత్తపసి సిద్ధే సతి-త్వయి మే పుత్రత్వం ప్రాప్త ఇత్యర్థః - అయం సిద్ధాశ్రమో నామ భవిష్యతి తస్మా దిత ఆశ్రమా దుత్తిష్ఠ-అవతారాయేతి శేషః ౧౮. అథేతి. స్పష్టం. ౧౯ త్రీనితి శ్లోకద్వయమేకాన్వయం క్రమాన్ పదవిక్షేపాన్-భిక్షిత్వా యాచిత్వా ప్రతిగృహ్య-మానం ద్యతి ఖండయతీతి మానదః-నిరభిమానో భిక్షిత్వేత్యర్థః-లోకాక్రమణే హేతుర్లోకాత్మేతి - వామనరూపేణ యాచిత్వా సర్వలోకవ్యాపిశరీరేణ క్రాంత్వేత్యర్థః-నియమ్య బధ్వా త్రైలోక్యస్యాపి పదద్వయక్రాంతత్వేన తృతీయపదాలాభాత్తదర్థం బధ్వేత్యర్థః ౨౧ ప్రకృత ముపసంహరతి-తేనేతి తేన వామనేన-శ్రమనాశనః సంసారశ్రమనివర్తకః - సన్నిహితం స్థాణ్వాశ్రమం విహాయ భవాన్ కిమర్థ మత్రస్థిత ఇత్యత్రాహ మయాత్వితి - మయాతు దేవతాంతరేషు పరత్వబుద్ధిరహితేన - భక్త్యా విష్ణుభక్త్యా - తస్య వామనస్య - ఏష ఆశ్రమః ఉపభుజ్యతే ఆశ్రీయతే - వామనస్యాయం భూమిరితి కేవలం తామేవాజిఘ్రన్వర్త ఇత్యర్థః ౨౨ ఏతమితి-స్పష్టం ౨౩ అద్యేతి గచ్ఛామహే గచ్ఛామః-తాతేత్యుపలాలనే-తదేతదాశ్రమపదం యథా మమ-తథా తవ స్వ మితి శేషః ౨౪. ప్రవిశన్నితి గతనీహారః గతహిమః - పునర్వసుభ్యాం సమన్విత ఇతి రామలక్ష్మణసామ్యాపేక్షయా. ౨౫ తమితి. ఉత్పత్యోత్పత్యేతి ప్రీత్యతిశయోక్తిః - ఆగత్యాగత్యేత్యర్థః-అనేన నిరంతరం తదాగమనోక్త్యా మునిబహుత్వ ముచ్యతే. ౨౬ యథార్హమితి యథార్హం మునియోగ్యతా మనతిక్రమ్య. ౨౭ ముహూర్త మితి. ముహూర్త మల్పకాలః - విశ్రాంతా వివేతి మనుష్య భావేనో

పం ౧౭. అయమితి సిద్ధే కర్మణీతి పూర్వేణాన్వయః - ఇతః అస్మిన్ కార్యే ఉత్తిష్ఠ యతస్వ ౧౯ *తి ఆక్రమ్య త్రిభిః పదై రితి శేషః-నియమ్య బధ్వా (౨౦ త్రైలోక్య మిత్యాది). య శ్చక్రే తేన వామనేన తస్య తస్మిన్ వామనే-భక్త్యా ఉపభుజ్యతే ౨౨ *తి పూర్వసర్గాంత కృత ద్వితీయప్రశ్నస్యోత్తరమాహ-ఏతమితి. ౨౩ *తి.అనుత్తమం సర్వోత్తమం-తదేతదాశ్రమపదంయథా

మునిశార్దూల మూచతూ రఘునందనౌ ౨౮ అద్యైవ దీక్షాం ప్రవిశ భద్రంతే
మునిపుంగవ, సిద్ధాశ్రమోఽయం సిద్ధస్స్యా త్సత్య మస్తు వచ స్తవ ౨౯ ఏవ
ముక్తో మహాతేజా విశ్వామిత్రో మహానృషిః, ప్రవివేశ తదా దీక్షాం నియతో
నియతేంద్రియః ౩౦ కుమారా వపి తాం రాత్రి ముషిత్వా సుసమాహితౌ,
ప్రభాతకాలే చోత్థాయ పూర్వాం సంధ్యా ముపాస్యచ ౩౧ స్పృష్టోదకౌ శుచీ
జప్యం సమాప్య నియమేనచ, హుతాగ్నిహోత్ర మాసీనం విశ్వామిత్ర మవంద
తాం ౩౨ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-బాలకాణ్డే - ఏకోనత్రింశస్సర్గః

అథ తౌ దేశకాలజ్ఞౌ రాజపుత్రా వరిందమౌ, దేశే కాలేచ వాక్యజ్ఞా
వబ్రూతాం కౌశికం వచః ౧ భగవన్ శ్రోతుమిచ్ఛావో యస్మిన్ కాలే నిశాచరౌ,
సంరక్షణీయౌ తౌ బ్రహ్మ న్నాతివర్తేత తత్క్షణం ౨ ఏవం బ్రువాణౌ కాకుత్స్థౌ
త్వరమాణౌ యుయుత్సయా, సర్వే తే మునయః ప్రీతాః ప్రశశంసు
ర్నృపాత్మజౌ. ౩ అద్య ప్రభృతి షడ్రాత్రం రక్షతం రాఘవౌ యువాం, దీక్షాం

చ్యతే ౨౮ అద్యైవేతి అద్యైవ ప్రవేశదివస ఏవ - అయం సిద్ధాశ్రమః - సిద్ధ స్స్యాత్ త్వ
ద్యజ్ఞసిద్ధ్యా అన్వర్థసిద్ధసంజ్ఞోఽస్తు - 'సత్య మస్తు వచ స్తవ - అత్రైవ పురుషవ్యాఘ్ర హంతవ్యా దుష్ట
చారిణ' ఇతి వచ ఇత్యర్థః - రాక్షసాన్ సర్వథా హనిష్య ఇతి భావః. ౨౯ ఏవ మితి నియతః
నిగృహీతాంతఃకరణః ౩౦ కుమారా వితి శ్లోకద్వయం, స్పృష్టోదకౌ దత్తార్ఘ్యౌ-నియమేన జప్యం సమా
ప్య - అగ్నే ర్హోత్రం హోమః - ఔపాసనహోమః - దీక్షామధ్యేనాగ్నిహోత్రం నదర్శపూర్ణమా
సాభ్యాంయజత ఇతీత్యగ్నిహోత్రస్య నిషిద్ధత్వాత్ - మానస మగ్నిహోత్ర మిత్యేకే ౩౨ ఇతి
శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే-
ఏకోనత్రింశస్సర్గః

* సుబాహుమారీచప్రభృతిదుష్టనిగ్రహస్త్రింశే - అథ తావిత్యాది దేశకాలజ్ఞా వితి
హేతుగర్భం - దేశకాలజ్ఞత్వా దుచితే దేశే ఉచితే కాలే చాబ్రూతాం. ౧. భగవన్నితి
సంరక్షణీయౌ నివారణీయౌ - ధాతూనా మనేకార్థత్వాత్ - విపరీతలక్షణా వా - యద్వా
ఇష్టప్రాప్తిరనిష్టనివృత్తిశ్చ రక్షణం - అత్రానిష్టనివృత్తిః - తత్క్షణం స కాలః - నాతివర్తేత
అజ్ఞాతో నాతిక్రామేత్ ౨ ఏవమితి యుయుత్సయా యోద్ధు మిచ్ఛయా-ప్రశశంసుః ప్రోచుః
౩ అద్యేతి రక్షత మితి లోణ్మధ్యమపురుషద్వివచనం - ఏత ద్దిన మారభ్య షడ్రాత్రపర్యంతం ముని

మమ స్వభూతం తథా తవాపి-విష్ణ్వవతారత్వా దితి గూఢోపసంధిః ౨౮ ౨౮ అద్యైవేతి దీక్షాం
ప్రవిశ స్వీకురు-సిద్ధః-అన్వర్థః ౩౦ కుమారావితి. కుమారావివ స్కందవిశాఖావివ తి. ప్రశుచీ
పరమం జప్యమితి పాఠః-ప్రశుచీ అవతారత్వా దశుచిత్వసంభావనారాహిత్యేన ప్రకర్షతశ్శుచీ-నియ
మేనకర్తవ్యం జప్యం సమాప్యేత్యన్వయః. ౩౨ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణ
తత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనత్రింశ స్సర్గః

తి అథేతి కౌశికం వచో బ్రూతామిత్యన్వయః ౧ భగవన్నితి సంరక్షణీయౌ నివారణీయౌ-
తత్క్షణం స కాలః-నాతివర్తేత అజ్ఞానతో నాతిక్రమేత్ తి సంరక్షణీయౌ యజ్ఞసంరక్షణాయ
నివారణీయౌ-గృహాదిత్వాచ్ఛః. ౨ ఏవమితి ప్రశశంసుః ప్రోచుః తి ఏవంవిశ్వామిత్రే పృష్టే దీక్షయా

గతో ఽ ప్యేష ముని ర్మౌనిత్వం చ గమిష్యతి ౪ తౌ తు తద్వచనం శ్రుత్వా రాజపుత్రౌ యశస్వినౌ, అనిద్రౌ షడహోరాత్రం తపోవన మరక్షతామ్ ౫ ఉపాసాంచక్రతు ర్వీరౌ యత్తౌ పరమధన్వినౌ, ররక్షతు ర్మునివరం విశ్వామిత్ర మరిందమౌ ౬ అథ కాలే గతే తస్మిన్ షష్ఠేఽహని సమాగతే, సౌమిత్రి మబ్రవీ ద్రామో యత్తో భవ సమాహితః ౭ రామస్యైవం బ్రువాణస్య త్వరితస్య యుయుత్సయా, ప్రజజ్వాల తతో వేదిః సోపాధ్యాయ పురోహితా ౮ సదర్భచమసస్రుక్కా ససమిత్కుసుమోచ్చయా, విశ్వామిత్రేణ సహితా వేది ర్జజ్వాల సర్త్విజా ౯. మంత్రవచ్చ యథాన్యాయం యజ్ఞోఽసౌ సంప్రవర్తతే, ఆకాశేచ మహాంచ్ఛబ్దః ప్రాదురాసీ ద్భయానకః. ౧౦ ఆవార్య గగనం మేఘో యథా ప్రావృషి నిర్గతః, తథా మాయాం వికుర్వాణౌ రాక్షసావభ్యధావతామ్ ౧౧ మారీచశ్చ సుబాహుశ్చ తయో రనుచరాశ్చ యే, ఆగమ్య భీమసంకాశా రుధిరౌఘ మవాసృజన్ ౧౨. సా తేన రుధిరౌఘేణ వేది ర్జజ్వాల మండితా, దృష్ట్వా వేదిం తథాభూతాం సానుజః క్రోధసంయుతః) సహసాభిద్రుతో రామ స్తా నపశ్య త్తతో దివి

ర్మౌనిత్వం గమిష్యతి. అతో వయం వదామ ఇత్యర్థః ౪ తావితి షడహోరాత్రం షణ్ణా మహోరాత్రాణాం సమాహార ష్షడహోరాత్రం తత్ ౫ ఉపాసాంచక్రతు రితి. ఉపాసాంచక్రతుః ఊషతుః - యత్తౌ సన్నద్ధౌ - పరమం ధను ర్యయో స్తౌ పరమధన్వినౌ - వ్రీహ్యాదిత్వా దినిః. ౬ అథేతి కాలే పంచదినాత్మకే గతే - తస్మిన్ ప్రధానే అహని సుత్యాదినే-సమాహితః ఏకాగ్రచిత్తః - అత్రాద్యప్రభృతి షడ్రాత్ర మిత్యుక్త్యా పూర్వసర్గే తత్పూర్వదినే దీక్షాప్రవేశోక్త్యా చ సప్తరాత్రనిర్వర్త్య స్సత్రవిశేషోఽయ మితి గమ్యతే ౭ రామస్యేతి వేదప్రజ్వలన ముత్పాతో రాక్షసాగమసూచకః - ఉపాధ్యాయః విశ్వామిత్రః - పురోహితాః ఋత్విజః ౮ ఏతద్వివృణోతి - సదర్భేతి చమసం నామ పానపాత్రం - స్రుక్ హోమపాత్రం-ఉచ్చయః సమూహః - కుసుమోచ్చయోఽలంకారార్థః ౯ మంత్రవదితి నను రక్షోఘ్నమంత్రజపే క్రియమాణే కథం రాక్షసాగమనప్రసక్తిః న కథంచిత్ - కింతు దూరత ఏవాకాశే మేఘవద్రుధిరం వవర్షుః - తదిద మాహ - ఆకాశ ఇతి - భయానకః భయంకరః ౧౦ ఆవార్యేతి ప్రావృషి వర్షాకాలే - నిర్గతో మేఘో యథా తథాభ్యధావతామ్ ౧౧ మారీచఇతి భీమసంకాశాః భయంకరాః ౧౨. సేతి. అభిద్రుతః అభిముఖం

తస్య మౌనిత్వాదృషయ ఊచుః-అద్యేతి మౌనిత్వం చ గమిష్యతి-అద్యాపి దీక్షితత్వాత్ మౌన్యేవ-అతః పరమపి షడ్రాత్రపర్యంతం మౌనిత్వం ప్రాప్స్యతీత్యర్థః ౫. ఉపాసాంచక్రతుః-ఊషతుః-పరస్మైపదమార్షం - యత్తౌ సన్నద్ధౌ తి పరమధన్వినావిత్యార్షం - విశ్వామిత్రం తద్యజ్ఞం ౬ అథేతి. తస్మిన్నహని ప్రధానకర్మసంబంధిని ౭ రామస్యేత్యాది అత్ర వేదిప్రజ్వలనం రాక్షసాగమనసూచక ఉత్పాతః - ఉపాధ్యాయో విశ్వామిత్రః-పురోహితా ఋత్విజః-ఏతచ్చ ఉత్తరశ్లోకేన విస్తీర్యతే తి ఉపాధ్యాయో బ్రహ్మా - పురోహిత ఉపద్రష్టా ఇద మృత్విగంతరాణా ముపలక్షణం. ౮ ౯ మంత్రవదితి. సముత్పన్నే ఉత్పాతే - రామో రక్షతీతి విశ్వాసాత్-యజ్ఞోఽయం సంప్రవర్తత ఇతి సంబంధః ౧౦ ఆవార్యేతి మేఘో మేఘధ్వనిః కార్యే కారణోపచారః ౧౧. మారీచ ఇతి. అవాసృజన్ వవర్షుః ౧౨ సేతి. మండితా చిహ్నితా. తి అభిద్రుతః అభిత శ్శాలాం ప్రధా

౧౩ తావాపతంతౌ సహసా దృష్ట్వా రాజీవలోచనః, లక్ష్మణం త్వభిసం ప్రేక్ష్య
రామో వచన మబ్రవీత్ ౧౪ పశ్య లక్ష్మణ దుర్వృత్తాన్ రాక్షసాన్ పిశితా
శనాన్, మానవాస్త్రసమాధూతా ననిలేన యథా ఘనాన్ ౧౫ మానవం
పరమోదార మస్త్రం పరమభాస్వరం, చిక్షేప పరమక్రుద్ధో మారీచోరసి రాఘవః
౧౬. స తేన పరమాస్త్రేణ మానవేన సమాహితః, సంపూర్ణం యోజనశతం క్షి
ప్తస్సాగరసంప్లవే ౧౭ విచేతనం విఘూర్ణంతం శీతేషుబలతాడితం, నిరస్తం దృ
శ్య మారీచం రామో లక్ష్మణ మబ్రవీత్ ౧౮ (పశ్య లక్ష్మణ శీతేషుం మాన
వం ధర్మసంహితం, మోహయిత్వా నయత్యేనం నచ ప్రాణై ర్వ్యయుజ్యత)
ఇమా నపి వధిష్యామి నిర్ఘృణాన్ దుష్టచారిణః, రాక్షసాన్ పాపకర్మస్థాన్ యజ్ఞ
ఘ్నాన్ రుధిరాశనాన్ ౧౯ సంగృహ్యాస్త్రం తతో రామో దివ్య మాగ్నేయ
మద్భుతం, సుబాహూరసి చిక్షేప స విద్ధః ప్రాపత ద్భువి ౨౦ శేషాన్ వాయ
వ్య మాదాయ నిజఘాన మహాయశాః, రాఘవః పరమోదారో మునీనాం ముద
మావహన్ ౨౧ స హత్వా రాక్షసాన్ సర్వాన్ యజ్ఞఘ్నాన్ రఘునందనః, ఋ
షిభిః పూజిత స్తత్ర యథేంద్రో విజయే పురా. ౨౨. అథ యజ్ఞే సమాప్తే తు
విశ్వామిత్రో మహామునిః, నిరీతికా దిశో దృష్ట్వా కాకుత్స్థ మిద మబ్రవీత్ ౨౩
కృతార్థోస్మి మహాబాహో కృతం గురువచ స్త్వయా, సిద్ధాశ్రమ మిదం సత్యం

భావః ౧౩ తావితిస్పష్టం. ౧౪ పశ్యేతి. పిశితాశనాన్ మాంసభక్షకాన్ - ఏతద్విధూననార్థం మానవాస్త్రం ప్రయోక్ష్య ఇతి భావః ౧౫ మానవమితి అత్రాదావిత్యుక్త్వేత్యుపస్కార్యం నను సర్వరాక్షసే ష్వస్త్రప్రయోగం ప్రతిజ్ఞాయ మారీచోరసి తత్ప్రయోగః కథ మితిచేన్న-పూర్వశ్లోకే రాక్షసశబ్దస్య మారీచమాత్రపరత్వాత్ ౧౬ సఇతి సాగరసంప్లవే సముద్రపూరే - అత్ర గాయత్రీ ద్వితీయాక్షరం స ౧౭ విచేతనమితి శీతేషుశబ్దోవయవవృత్త్యా మానవాస్త్రే వర్తతే - దృశ్య దృష్ట్వా - మారీచస్య ప్రాణరక్షణం భావికార్యాంతర సాధనాయ ౧౮ ఇమానితి వధప్రయోజకాని నిర్ఘృణత్వాదీని. ౧౯ సంగృహ్యేతి అద్భుతం యథాతథా చిక్షేప ౨౦ శేషానితి. నిజఘాన హింసితవాన్. ౨౧ సఇతి పురా విజయే అసురవిజయే ౨౨ అథేతి నిరీతికాః నిర్బాధాః.

వన్ - తత్రాదృష్ట్వా తతో దివి తా నపశ్యత్ ౧౩ తి ఆపతంతౌ స్వసమ్ముఖ మాగచ్ఛంతౌ ౧౪. ౧౫. తి 'కరిష్యామి న సందేహో నోత్సహే హంతు మీదృశాన్, ఇత్యుక్త్వా వచనం రామశ్చాపే సంధాయ వేగవా' నితి ఈదృశాన్ స్థితాయుశ్శేషాన్ దుర్బలాన్వా. ౧౬ గాయత్ర్యాః స ఇతి ద్వితీయాక్షరం - స తేనేత్యస్య శ్లోకస్యాదిమాక్షరేణ స ఇత్యనేన సంగృహ్ణాతి 'స తేన పరమాస్త్రేణ మానవేన సమాహితః, సంపూర్ణం యోజనశతం క్షిప్తస్సాగరసంప్లవే' సంప్లవే పూరే ౧౭. విచేతనమితి దృశ్య దృష్ట్వా తి. విచేతనం చైతన్యరహితం-అతఏవ విఘూర్ణమానం - శీతేషు మితి మానవాస్త్రనామాంతరం ౧౮. పశ్యేతి. శీతేషుం మానవాస్త్రం - న వ్యయుజ్యత మారీచ ఇతి శేషః తి మనుసంహితం మనుప్రయుక్తం - వియుజ్యతే వియోజయతీతి యావత్ ౧౯. ౨౦. తి నిజఘాన దూరోత్సారణపూర్వకం నాశనం వాయవ్యాస్త్రఫలం బోధ్యం ౨౧ ౨౨ అథేతి నిరీతికా నిరుపద్రవాః ౨౩ కృతార్థ ఇతి త్వయా హేతునా కృతార్థోస్మీతి చాన్వయః. తి సత్యం

కృతం రామ మహాయశః ౨౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాణ్డే-త్రింశస్సర్గః

అథ తాం రజనీం తత్ర కృతార్థౌ రామలక్ష్మణౌ, ఊషతు ర్ముదితౌ వీరౌ
ప్రహృష్టేనాంతరాత్మనా ౧. ప్రభాతాయాంతు శర్వర్యాం కృతపౌర్వాహ్ణికక్రి
యౌ, విశ్వామిత్ర మృషీం శ్చాన్యాన్ సహితా వభిజగ్మతుః ౨ అభివాద్యమునిశ్రే
ష్ఠం జ్వలంత మివ పావకం, ఊచతు ర్మధురోదారం వాక్యం మధురభాషిణౌ ౩
ఇమౌ స్మ మునిశార్దూల కింకరౌ సముపస్థితౌ, ఆజ్ఞాపయ యథేష్టం వై శాసనం
కరవావ కిం ౪ ఏవముక్తా స్తత స్తాభ్యాం సర్వఏవ మహర్షయః, విశ్వామిత్రం పు
రస్కృత్య రామం వచన మబ్రువన్ ౫ మైథిలస్య నరశ్రేష్ఠ జనకస్య భవిష్యతి,

---

౨౩ కృతార్థ ఇతి గురువచః పితృవచః ౨౮ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - త్రింశస్సర్గః

ఏవం కృతార్థో విశ్వామిత్రో జనకసుతాత్వేనావతీర్ణయాః శ్రియాః రామం యోజయితుంవ్యాజేన మిథిలాప్రస్థానం ప్రస్తౌత్యేకత్రింశే-అథేత్యాది కృతార్థౌ కృతవిశ్వామిత్రప్రయోజనౌ-ప్రహృష్టేన సంతుష్టేన-అంతరాత్మనా అంతఃకరణేన-ఉపలక్షితౌ ౧ ప్రభాతాయామితి సహితౌ అవినాభూతౌ ౨. అభివాద్యేతి మధురోదారోక్తౌ హేతు ర్మధురభాషిణా వితి ౩ ఇమావితి స్మేతిభూతార్థసూచక మవ్యయం ఇమౌ స్మ ఆజ్ఞాపితం, సర్వమనుష్ఠితవంతా విత్యర్థః - మునిశార్దూల-బ్రహ్మర్ష్యాయిషుశ్రేష్ఠ-అనేననిరవధికభక్తిమత్త్వంసూచితం-కింకరౌ'భక్తిక్రీతో జనార్దన' ఇత్యుక్తరీత్యాత్వయాక్రీతౌ-సముపస్థితౌభక్తం త్వాంవినాక్షణమపి స్థాతు మక్షమౌ-'శరతల్పగతో భీష్మ శ్శామ్యన్నివ హుతాశనః, మాంధ్యాతి పురుషవ్యాఘ్రు స్తతో మేత ద్గతం మన' ఇతివత్ ఆజ్ఞాపయయథేష్టం-క్షామకాలే అల్పద్రవ్యాయ క్రీతో రాజపుత్రః పునర్నివర్తయితుంనార్హః కిల-శాసనం కరవావకిం-కర్తవ్యే న సంకోచః కార్య ఇత్యర్థః-అనేన స్వభక్తాయ స్వామ్యంనదదాతి-ఆహూయ నదదాతి-స్వయంగత్వైవ దదాతి - స్వాత్మాన మిష్టవినియోగార్హం కరోతీత్యుక్తం ౪ ఏవమితి. అత్ర విశ్వామిత్రేణ ప్రతివక్తవ్యే ఋషిభి ర్నియోజనం రామభక్త్యతిరేకేణ - పురస్కృత్య-తదనుజ్ఞాం లబ్ధ్వేత్యర్థః - యద్వా-విశ్వామిత్రప్రముఖా మునయ ఇత్యర్థః ౫ మైథిలస్యేతి. మిథిలాయా ఈశ్వరో మైథిలః - తస్యేద మిత్యణ్ - పరమధర్మిష్ఠః అతిశయేన ధర్మవాన్ - భగవత్కైంకర్యరూపత్వేన కా

కృతం అన్వర్థనామకం కృతమిత్యర్థః ౨౮ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రింశస్సర్గః *

తి. ఏవం స్వయజ్ఞవిఘ్ననాశఫలకం సర్వాస్త్రసంబంధానుగ్రహం కృత్వా భగవా న్విశ్వామిత్రః సహజలక్ష్మీశక్తిసంబంధానుగ్రహాయ ప్రవర్తత ఇత్యాహ-అథేతి. తత్ర యజ్ఞశాలాయాం.౧. తి. అభిజగ్మతుః అభివాదార్థ మితి శేషః. ౨ మునిశ్రేష్ఠం విశ్వామిత్రం ౩ ౪ * తి విశ్వామిత్రం పురస్కృత్య - వృతవిశ్వామిత్రానుమతికా ఇతి యావత్ ౫ మైథిలస్యేతి ధర్మిష్ఠః అతిశయితధర్మవాన్ - చిణ్మతో ర్లుగితి మతుబ్లోపః - తత్ర తం దేశం. * తి. పరమధర్మిష్ఠ ఉత్కటాతిశయితధర్మవాన్ - పరమేతి పృథక్పదంవా - పరా మా యస్మి న్నిత్యర్థకం రామసంబోధనం ౬. త్వంచైవేతి తత్ర యజ్ఞేతత్ ప్రసిద్ధం - చకారోఽనుక్తస్త్రీరత్నసము

యజ్ఞః పరమధర్మిష్ఠ స్తస్య యాస్యామహే వయం ౬ త్వం చైవ నరశార్దూల
సహాస్మాభి ర్గమిష్యసి, అద్భుతం ధనురత్నం చ తత్ర త ద్ద్రష్టు మర్హసి ౭ తద్ధి
పూర్వం నరశ్రేష్ఠ దత్తం సదసి దైవతైః, అప్రమేయబలం ఘోరం మఖే పరమ
భాస్వరం ౮ నాస్య దేవా న గంధర్వా నాసురా నచ రాక్షసాః, కర్తు మారో
పణం శక్తా న కథంచన మానుషాః ౯ ధనుష స్తస్య వీర్యం తు జిజ్ఞాసంతో
మహీక్షితః, న శేకు రారోపయితుం రాజపుత్రా మహాబలాః ౧౦ తద్ధను ర్నరశా
ర్దూల మైథిలస్య మహాత్మనః, తత్ర ద్రక్ష్యసి కాకుత్స్థ యజ్ఞం చాద్భుతదర్శనం
౧౧. తద్ధి యజ్ఞఫలం తేన మైథిలేనోత్తమం ధనుః, యాచితం నరశార్దూల సునాభం
సర్వదైవతైః ౧౨ ఆయాగభూతం నృపతే స్తస్య వేశ్మని రాఘవ, అర్చితం
వివిధై ర్గంధై ర్ధూపై శ్చాగరుగంధిభిః ౧౩ ఏవముక్త్వా మునివరః ప్రస్థాన మక
రో త్తదా, సర్షిసంఘ స్స కాకుత్స్థ ఆమంత్ర్య వనదేవతాః ౧౪ స్వస్తి వో స్తు
గమిష్యామి సిద్ధస్సిద్ధాశ్రమాదహం, ఉత్తరే జాహ్నవీతీరే హిమవంతం శిలో
చ్చయం ౧౫ ప్రదక్షిణం తతః కృత్వా సిద్ధాశ్రమ మనుత్తమం, ఉత్తరాం దిశ

మ్యానిత్యాభ్యా ముత్కృష్ట ఇత్యర్థః - తస్య తస్యకృతే ౬. త్వమితి గమిష్యసి - యదీతిశేషః-ధను
రత్నం ధనుశ్శ్రేష్ఠం - దీర్ఘాభావ ఆర్షః-చకారాద్యజ్ఞం చేత్యర్థః-తత్ ప్రసిద్ధం ౭ తస్యధనూరత్నం
కుతస్సమాయాతం తత్రాహ - తద్ధీతి మఖే సదసి దైవతై ర్దత్త మిత్యన్వయః ౮ నాస్యేతి ఆరోప
ణం జ్యారోపణం ౯ ధనుష ఇతి జిజ్ఞాసంతః జిజ్ఞాసమానాః ౧౦ తదితి యజ్ఞం ద్రక్ష్యసి తత్ర
తద్ధనుశ్చ ద్రక్ష్యసీత్యన్వయః ౧౧. మఖే కిమర్థం దత్తం తత్రాహ - తద్ధీతి సునాభం శోభనముష్టి
బంధస్థానం, దైవతైః దైవతేభ్యః-యాచితం దత్తం చేత్యర్థః. ౧౨ ఆయాగేతి ఆయాగభూతం-ధను
రత్నవే ప్రాధాన్యేనార్చితం ధనురాయాగ ఉచ్యతే-అత్ర విశ్వామిత్రేణైవానుక్తి స్సర్వసమ్మతత్వ
ద్యోతనాయ ౧౩ ఏవమితి పూర్వం విశ్వామిత్రం పురస్కృత్యేత్యుక్త్వా ప్రాధాన్యా ద్విశ్వామి
త్ర ఉక్తవా నిత్యనూద్యతే ౧౪ స్వస్తీతి జాహ్నవీతీరే స్థితం హిమవంతం గమిష్యామీత్యన్వయః-
శిలోచ్చయం పర్వతం - సిద్ధాశ్రమాద్ధిమవద్గమనం మిథిలామార్గేణేతి జ్ఞేయం ౧౫ ప్రదక్షిణమితి.
తతః వనదేవతామంత్రణానంతరం ౧౬ తమితి. అనుసారిణం ఉత్తరదిగనుసారిణం-తం - ప్రాయేణ

చ్చయపరః ౭ తద్ధీతి సదసి - దైవతైర్దత్తం * తి పూర్వం - పూర్వస్మిన్ కాలే - దేవరాతా
ఖ్య ప్రాచీనజనకస్య యజ్ఞే సదసి - దైవతై ర్దక్షయజ్ఞవధే ప్రసాదితా చ్ఛివాల్లబ్ధం యజ్ఞప్రసాదితై
ర్దైవై ర్దత్తం - అత స్తత్ర తిష్ఠతీతి. శేషః. * ౮ * తి తస్యాద్భుతత్వమాహ - నాస్యేతి. ఆరో
పణం - శరప్రక్షేపయోగ్యజ్యాసంబంధః - నకథంచన నకథమపీత్యర్థః * ౯ ౧౦ తత్ర మిథిలా
యాం - చకారేణ జానకీస్వీకారసముచ్చయః. ౧౧. తద్ధీతి సునాభం శోభనమధ్యం - సర్వదైవ
తైః సర్వదైవతేభ్యః * తి ఉత్తమం తద్ధనుః మైథిలేన నిజయజ్ఞప్రీతదేవేభ్యః యజ్ఞఫలత్వేన యా
చితం యుద్ధే రిపూణాం జయాయ - శివసహితై స్సర్వదైవతై ర్దత్తం తదుక్తం కౌర్మే - 'ప్రీతశ్చ
భగవానీశ స్త్రిశూలీనీలలోహితః, ప్రదదౌ శత్రునాశార్థం జనకాయాద్భుతం ధను' రితి * ౧౨.
ఆయాగభూతంధనుః మఖేషుప్రాధాన్యేనార్చితం ధనురాయాగః తద్భూతం ౧౩ ౧౪. స్వస్తీతి.
హిమవంతం గమిష్యామీత్యన్వయః - హిమవత స్స్వాశ్రమత్వాదితి భావః ౧౫ ప్రదక్షిణమితి
ఉపచక్రమే గంతుమితి శేషః. ౧౬ * తి. అనుసారిణా ముత్తరదిగనుసారిణాం - పశ్చా ద్గామి

ముద్దిశ్య ప్రస్థాతు ముపచక్రమే ౧౬ తం ప్రయాంతం మునివర మన్వయా దనుసారిణం, శకటీశతమాత్రం తు ప్రాయేణ బ్రహ్మవాదినాం ౧౭. మృగపక్షిగణాశ్చైవ సిద్ధాశ్రమనివాసినః, అనుజగ్ము ర్మహాత్మానం విశ్వామిత్రం మహామునిం ౧౮ నివర్తయామాస తతః పక్షిసంఘా న్మృగా నపి ౧౯. తే గత్వా దూరమధ్వానం లంబమానే దివాకరే, వాసం చక్రు ర్మునిగణా శ్శోణాకూలే సమాహితాః ౧౯ తేఽస్తంగతే దినకరే స్నాత్వా హుతహుతాశనాః, విశ్వామిత్రం పురస్కృత్య నిషేదు రమితౌజసః ౨౦ రామోపి సహ సౌమిత్రి ర్మునీం స్తానభిపూజ్య చ, అగ్రతో నిషసాదాథ విశ్వామిత్రస్య ధీమతః ౨౧. అథ రామో మహాతేజా విశ్వామిత్రం మహామునిం, పప్రచ్ఛ నరశార్దూలః కౌతూహలసమన్వితః ౨౨ భగవన్ కోన్వయం దేశ స్సమృద్ధవనశోభితః, శ్రోతుమిచ్ఛామి భద్రం తే వక్తుమర్హసి తత్త్వతః ౨౩ చోదితో రామవాక్యేన కథయామాస సువ్రతః, తస్య దేశస్య నిఖిల మృషిమధ్యే మహాతపాః ౨౪ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-బాలకాండే-ఏకత్రింశస్సర్గః

బ్రహ్మయోని ర్మహా నాసీ త్కుశో నామ మహాతపాః, అక్లిష్టవ్రతధర్మజ్ఞ స్సజ్జనప్రతి పూజకః ౧ సమహాత్మా కులీనాయాం యుక్తాయాం సుగుణోల్బ

బాహుళ్యేన - బ్రహ్మవాదినాం - శకటీశతమాత్రం - శకట్యః శకటాని - తేషాం శతమాత్రం శత ప్రమాణం - అన్వయాత్ అన్వగాత్ - యద్వా - శతమాత్ర మన్వయాత్ ఇతరత్సర్వం సిద్ధాశ్రమఏవ స్థిత మిత్యర్థః - అత్ర శకటీశబ్దేన శకట్యారోపితాగ్నిహోత్రసంభారాదిక ముచ్యతే ౧౭. మృగేతి తద్భక్త్యేతిభావః. ౧౮ నివర్తయామాసేత్యర్థం అత్ర పక్ష్యాదినివర్తనేన మునీనాంగమనం ద్యోతితం. ౧౯ తఇతి శోణః పున్నదః-సఏవ శోణేత్యపి వ్యపదిశ్యతే ౧౯ తఇతి శోణే స్నాత్వా దినకరేఽస్తంగతే సతి హుతహుతాశనా ఇత్యన్వయః ౨౦ రామఇతి అభిపూజ్య అభివాద్య ౨౧ అథేతి స్పష్టం ౨౨ భగవన్నితి అయం శోణకూలస్థః. ౨౩ చోదితఇతి నిఖిలం వృత్తాంత మిత్యర్థః ౨౪. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకత్రింశస్సర్గః

ఏవం శోణకూలదేశవైభవే పృష్టే అయం మద్వంశ్యానాం దేశ ఇతి వివక్షన్ స్వాన్వయం ప్రదర్శయతి ద్వాత్రింశే - బ్రహ్మయోని రిత్యాది బ్రహ్మ యోనిః కారణం యస్య సః బ్రహ్మయోనిః- అయోనిజో బ్రహ్మపుత్రః - మహాన్ జ్ఞానశౌర్యాదిభిః ఇతరబ్రహ్మపుత్రవిలక్షణః - కా భూమా శేత ఇతికుశః - నారదాదివత్ బ్రహ్మలోకేఽనవస్థాయప్రజాపాలనే దత్తాదరతయా భూమావవస్థా

నాంవా - శకటీశతమాత్రం శతపరిచ్ఛిన్నశకట్యారోపితాగ్నిహోత్రసంభారాదిమత్ - బ్రహ్మాదీనా-యూథ మన్వగాత్. * ౧౭ ౨౩ చోదితఇతి. నిఖిలం వక్తవ్యం సర్వం ఇతి నిఖిలం వైభవ* మితిశేషః ౨౪ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకత్రింశస్సర్గః

బ్రహ్మయోనిరితి అక్లిష్టవ్రతః అభంగవ్రతః ౧. సఇతి యుక్తాయా మనురూపాయాం *తి. యుక్తాయాం అశేషస్త్రీగుణయుక్తాయా మిత్యర్థః. అసూత్రరజసం నవిద్యతేసూత్రం ప్రసృతం

ణాన్, వైదర్భ్యాం జనయామాస చతురస్సదృశాన్ సుతాన్, కుశాంబం కుశ
నాభం చ ఆధూర్తరజసం వసుం ౨| దీప్తియుక్తాన్ మహోత్సాహాన్ క్షత్రధ
ర్మచికీర్షయా, తానువాచ కుశః పుత్రాన్ ధర్మిష్ఠాన్ సత్యవాదినః ౩| క్రియ
తాం పాలనం పుత్రా ధర్మం ప్రాప్స్యథ పుష్కలం, ఋషేస్తు వచనం శ్రుత్వా చ
త్వారో లోకసంమతాః, నివేశం చక్రిరే సర్వే పురాణాం నృవరాస్తదా ౪ కు
శాంబస్తు మహాతేజాః కౌశాంబీ మకరోత్పురీం, కుశనాభస్తు ధర్మాత్మా పురం
చక్రే మహోదయం, ఆధూర్తరజసో నామ ధర్మారణ్యం మహీపతిః, చక్రే పుర
వరం రాజా వసుశ్చక్రే గిరివ్రజం ౬ ఏషా వసుమతీ రామ వసో స్తస్య మహాత్మ
నః, ఏతే శైలవరాః పంచ ప్రకాశంతే సమంతతః ౭ సుమాగధీ నదీ రమ్యా
మగధా న్విశ్రుతా యయౌ, పంచానాం శైలముఖ్యానాం మధ్యే మాలేవ శోభ
తే ౮ సైషాహి మాగధీ రామ వసో స్తస్య మహాత్మనః, పూర్వాభిచరితా రా
మ సుక్షేత్రా సస్యమాలినీ ౧౦ కుశనాభస్తు రాజర్షిః కన్యాశత మనుత్తమం,
జనయామాస ధర్మాత్మా ఘృతాచ్యాం రఘునందన ౧౧ తాస్తు యౌవన శాలి
న్యో రూపవత్య స్స్వలంకృతాః, ఉద్యానభూమి మాగమ్య ప్రావృషీవ శతహ్ర
దాః, గాయంత్యో నృత్యమానాశ్చ వాదయంత్యశ్చ సర్వశః, ఆమోదం పరమం
జగ్ము ర్వరాభరణభూషితాః ౧౩ అథ తా శ్చారుసర్వాంగ్యో రూపేణాప్రతిమా
భువి, ఉద్యానభూమి మాగమ్య తారా ఇవ ఘనాంతరే. ౧౪ తా స్సర్వగుణసం
పన్నా రూపయౌవనసంయుతాః, దృష్ట్వా సర్వాత్మకో వాయు రిదం వచన మబ్ర

నాత్ కుశఇత్యస్య నామ-అతఏవ క్షత్రియవ్యాపారాత్ క్షత్రియోఽయం-అక్లిష్టం నిర్బాధం వ్రతం యస్యాసోఽక్లిష్టవ్రతః అక్లిష్టవ్రతశ్చాసౌధర్మజ్ఞశ్చేతి కర్మధారయః ౧. సఇతి సార్ధశ్లోకః. యుక్తాయాం అనురూపాయాం. ౨| దీప్తీతి క్షత్రధర్మః ప్రజాపాలనం ౩| క్రియతామితి సార్ధశ్లోకః పుష్కలం సమగ్రం - ఋషేః కుశస్య-నివేశనం సన్నివేశం ౪ కుశాంబఇత్యాదిశ్లోకద్వయం ౬. ఏషేతి. ఏషా శోణతీరస్థా - శైలవరా గిరివ్రజసంజ్ఞామూలాః ౭ సుమాగధీతి మగధదేశాదాగతామాగధీతి శోణఏవోచ్యతే - అయయావితిచ్ఛేదః. ౮ సైషేతి పూర్వాభిచరితా పూర్వదేశాత్ప్రత్యఙ్ముఖవాహినీ - సుక్షేత్రా - ఉభయపార్శ్వతః ఇతి శేషః. ౧౦ కుశనాభ ఇత్యాది ఘృతవత్పురుషం దృష్ట్వా ద్రవతీ సతీ అంచతీతి ఘృతాచీ - కుశనాభభార్యా - ఘృతవత్పురుషం కృత్వాంచతీతివా అప్సరసః ౧౧ తాస్త్వితి శ్లోకద్వయం ఉద్యాన భూమి మాగమ్య శతహ్రదా ఇవ స్థితాః - శతహ్రదాః విద్యుతః - నృత్యమానాః నృత్యంత్యః - వాదయంత్యః - వీణా ఇతి శేషః - ఆమోదం సంతోషం - స్వలంకృతాః కుసుమ చందన తిలకాదిభిః ౧౩. అథేతి తారా ఇవ - బభు రితి శేషః ౧౪ తా ఇతి సర్వగుణసంపన్నాః సర్వాలంకార

రజోయస్య తం - అజితి యోగవిభాగా దచ్ * ౨| * తి క్షత్రధర్మచికీర్షయా తద్ధర్మవృద్ధికరణేచ్ఛయా. * ౩| * ఋషేరితి నివేశంసన్నివేశం ౪ * తి మహోదయనామకం * ౬. ౮. సైషేతి పూర్వాభిచరితా పూర్వవాహినీ ౧౦ కుశనాభఇతి. ఘృతాచ్యామప్సరసి. ౧౧ * గాయంత్యఇతి ౧౩ అథేతి ఆమోదం హర్షం - ఉద్యానభూమి మాగమ్య - విరేజు రితి శేషః.

వీత్ ౧౫ అహం వః కామయే సర్వా భార్యా మమ భవిష్యథ, మానుషస్త్య
జ్యతాం భావో దీర్ఘమాయు రవాప్స్యథ ౧౬ చలంహి యౌవనం నిత్యం మా
నుషేషు విశేషతః, అక్షయ్యం యౌవనం ప్రాప్తా అమరశ్చ భవిష్యథ ౧౭ త
స్య తద్వచనం శ్రుత్వా వాయో రక్లిష్టకర్మణః, అపహాస్య తతో వాక్యం కన్యా
శత మథాబ్రవీత్ ౧౮ అంత శ్చరసి భూతానాం సర్వేషాం త్వం సురోత్తమ,
ప్రభావజ్ఞాస్స్మ తే సర్వాః కిమస్మా నవమన్యసే. ౧౯ కుశనాభసుతా స్సర్వా స్స
మర్థా స్త్వాం సురోత్తమ,స్థానా చ్చ్యావయితుం దేవం రక్షామస్తు తపో వయం
౨౦ మాభూ త్స కాలో దుర్మేధః పితరం సత్యవాదినం, నావమన్యస్వ ధర్మేణ
స్వయంవర ముపాస్మహే ౨౧ పితాహి ప్రభు రస్మాకం దైవతం పరమంహి
సః, యస్య నో దాస్యతి పితా స నో భర్తా భవిష్యతి ౨౨ తాసాం తద్వచనం
శ్రుత్వా వాయుః పరమకోపనః, ప్రవిశ్య సర్వగాత్రాణి బభంజ భగవాన్ ప్రభుః
౨౩ (అరత్నిమాత్రాకృతయో భగ్నదర్పా భయార్దితాః,)తాః కన్యా వాయు
నా భగ్నా వివిశు ర్నృపతేర్గృహం, ప్రాపతన్ భువి సంభ్రాంతా స్సలజ్జా స్సా
స్రలోచనాః ౨౪ స చ తా దయితా దీనాః కన్యాః పరమశోభనాః, దృష్ట్వా భ

సంపన్నాః - సర్వత్ర ఆత్మాస్వరూపం యస్యస సర్వాత్మకః - సర్వత్ర సంచారీత్యర్థః ౧౫.
అహమితి వః భవతీః - మానుషే భవో మానుషః - భావః అనురాగః త్యజ్యతాం - తథాసతి దీర్ఘ
మాయు రవాప్స్యథ ౧౬ చలమితి నిత్యం సర్వదా - అక్షయ్య మితి - మద్భార్యాత్వ ఇతిశేషః.
౧౮ తస్యేతి అక్లిష్టకర్మణః అప్రతిహత కర్మణః-తతః తద్వాక్యశ్రవణేన-అపహాస్య అథాబ్రవీత్.
౧౮ అంత రితి అంతశ్చరసి ప్రాణరూపేణ - భూతానాం ప్రాణినాం - ప్రభావజ్ఞాః ఏవంవిధప్ర
భావజ్ఞాః - అస్మాన్ జ్ఞాతభవత్ప్రభావాన్ ౧౯ కుశేతి స్థానాత్ అధికారాత్-దేవం భవంతం
౨౦. మాభూదితి సః నః పితా - తే - కాలః మృత్యుః - మాభూత్ - హే దుర్మేధః దుర్బుద్ధే-
పితరం నావమన్యస్వ ధర్మేణ పితృదానరూపేణ - వరం - స్వయముపాస్మహే ప్రతీక్షామహే -
పితాస్వయం యస్మైదాస్యతి తం ప్రతీక్షామహ ఇత్యర్థః ౨౧ ఉక్తం వివృణోతి-పితేతి ౨౨ తాసా
మితి. బభంజ కుబ్జీచకార ౨౩ తాఇతి సలజ్జాః-శరీరవైరూప్యాదితిభావః ౨౪ సచేతి సంభ్రాం

---

౧౪ ౧౫ ఇతి మత్కామనాపూరణే - మమదేవస్య మానుష్యోపి యూయం భార్యా భవిష్య
థేత్యాది ర్వశీకరణాయార్థవాదః - నను - మానుషీణాం దేవసంబంధోఽనుచిత స్తత్రాహ - మాను
షస్త్యజ్యతాంభావఇతి - మదంగీకారమాత్రేణ విలక్షణశక్త్యావిర్భావాత్ మానుషభావత్యాగేస్వ
తఏవ భవతీనాం సామర్థ్యం భవిష్యతి - తత్ఫలమాహ - దీర్ఘమితి ౧౬ ౧౯ కుశనాభేతి స్థా
నాత్ అధికారాత్ - దేవ మింద్రం ౨౦ మాభూ దిత్యాది సః పితా తే కాలో మృత్యుః - మా
భూత్ తేన తం నావమన్యస్వ-ధర్మేణ - పితృప్రదానరూపేణ - వరం పతి ముపాస్మహే - ప్రతీ
క్షామహే - ప్రభుః వాయుః. * తి. హేదుర్మేధః దుర్బుద్ధే - యత్రకాలే పితర మవమన్య అవ
మానవిషయం కృత్వా-స్వధర్మేణ కామేన స్వయంవర ముపాస్మహే స్వాతంత్ర్యేణ వయం పతి
మంగీకుర్మః స కాలః కదాచిదపి మాభూదిత్యన్వయః - నావమన్యేతి పాఠస్తు క్వాచిత్కోఽపపా
ఠః - తథాపాఠే - న ఇతిచ్ఛేదః - ఛాందసం దీర్ఘత్వం - నః అస్మాకం స కాలో మాభూదిత్యన్వ

గ్నా స్తదా రాజా సంభ్రాంత ఇద మబ్రవీత్ ౨౪ కిమిదం కథ్యతాం పుత్ర్యః కోధర్మ మవమన్యతే, కుబ్జాః కేన కృతాస్సర్వా వేష్టంత్యో నాభిభాషథ ౨౫. ఏవం రాజా వినిశ్వస్య సమాధిం సందధే తతః ౨౬ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-బాలకాండే - ద్వాత్రింశస్సర్గః

తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా కుశనాభస్య ధీమతః, శిరోభి శ్చరణౌ స్పృష్ట్వా కన్యాశత మభాషత ౧ వాయు స్సర్వాత్మకో రాజన్ ప్రధర్షయితు మిచ్ఛతి, అశుభం మార్గ మాస్థాయ న ధర్మం ప్రత్యవేక్షతే ౨ పితృమత్యః స్మ భద్రంతే స్వచ్ఛందే న వయం స్థితాః, పితరం నో వృణీష్వ త్వం యది నో దాస్యతే తవ ౩ తేన పాపానుబంధేన వచనం నప్రతీచ్ఛతా, ఏవం బ్రువంత్య స్సర్వాః స్మ వాయునా నిహతాభృశం ౪. తాసాం తద్వచనం శ్రుత్వా రాజా పరమధార్మికః,

---

తః వ్యాకులచిత్తః ౨౪ కిమితి కో ధర్మ మవమన్యతే- బలాత్కారం కరోతీత్యర్థః - కుబ్జాః వక్రశరీరాః. ౨౫ ఏవమితి పృష్ట్వేతిశేషః - వినిశ్వస్య వ్యథిత్వా - సమాధిం కిం కర్తవ్యంతీతి తద్వచనశ్రవణావధానం ౨౬ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-మణిమంజీరాఖ్యానే-బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ద్వాత్రింశస్సర్గః

అథ కుశనాభస్య కన్యావచనం శృణ్వతః క్షమావిశేష ఉచ్యతే త్రయస్త్రింశే - తస్యేత్యాది శిరోభి శ్చరణౌ స్పృష్ట్వా - పాదయోః ప్రణమ్యేత్యర్థః ౧. వాయురితి ప్రధర్షయితుం - అభిభవితుం ఇచ్ఛతి - వర్తమాన సామిప్యాల్లట్ - అశుభం బలాత్కారరూపం ౨ పితృమత్య ఇతి పితృమత్యః స్మ-అతః - స్వచ్ఛందే స్వాతంత్ర్యే కించి త్పతిస్వీకారవిషయే వయం న స్థితాః- అతో నః పితరమేవ వృణీష్వ - సయది-నః అస్మాన్ - తుభ్యం దాస్యతి తదా తవ భవిష్యామః-తేభద్ర మస్తు. ౩ తేనేతి ఏవం బ్రువంత్యోవయం అస్మాకం వచనం-న ప్రతీచ్ఛతా అనంగీకుర్వతా - పాపానుబంధేన పాపానుసారిణా తేన వాయునా - నిహతాః. ౪ తాసామితి అనుత్తమం-క్షమావత్త్వాత్

యః ముని కుశనాభకన్యకాశతం - స్వవిషయ నిరతిశయాభిలాష విశేషాకృష్ట చిత్తం స్వయమేవ ప్రతియాచమానం వాయుం ప్రత్యాహ - మాభూదితి దుర్మేధః దుర్మతే వాయో-ధర్మేణ గాంధర్వవివాహరూపధర్మేణ - స్వయమేవ విద్యమానపితృచరణా అపి తద్రహితా ఇవ స్వతంత్రా స్సత్యః వరం పతిం యదా ఉపాస్మహే భజామః - స కాలః మాభూత్ -తాదృశ కాలవిశేషః కదాపి నోత్పద్యతాం - తేన సత్యవాదినం పితరం నావమన్యస్వ - అస్మత్పితురవమానం నాచరేత్యర్థః - యద్వా - సః అస్మత్పితా తే కాలః అంతకః మాభూత్-అతఏవ తం నావమన్యస్వ - పితృమత్యో వయం - న స్వచ్ఛందే స్థితాః - అతఏవ ధర్మేణ పితృమత్యనురోధనధర్మేణ స్వయంవరముపాస్మహ ఇత్యర్థః ౨౧ ౨౫ ఏవమితి ఏవం వినిశ్వస్య వ్యథిత్వా సమాధిం సందధే - సమాధిర్వ్యథితస్య మనసః సమాధానం. ౨౬ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్వాత్రింశస్సర్గః

తస్యేతి చరణౌస్పృష్ట్వానమస్కృత్య ౧ వాయురితి ఇచ్ఛతి ఐచ్ఛత్-ప్రత్యవేక్షతే ప్రత్యవైక్షత ౨. పితృమత్య ఇతి. స్వచ్ఛందే స్వాతంత్ర్యే - యది నః అస్మాన్ - దాస్యతే దాస్యతి - తర్హి వయం త్వదీయాః ౩. తేనేతి. పాపానుబంధేన పాపానువర్తనహేతునా వచనం నప్రతీచ్ఛతా

ప్రత్యువాచ మహాతేజాః కన్యాశత మనుత్తమం ॥౪ క్షాంతం క్షమావతాం పుత్ర్యః కర్తవ్యం సుమహత్కృతం, ఐకమత్య ముపాగమ్య కులంచావేక్షితం మమ ౬. అలంకారోహి నారీణాం క్షమాతు పురుషస్యవా ౬౺ దుష్కరం తచ్చయ త్క్షాంతం త్రిదశేషు విశేషతః, యాదృశీ వః క్షమా పుత్ర్యస్సర్వాసా మవిశేషతః. ౭౺ క్షమా దానం క్షమా యజ్ఞః క్షమా సత్యం హి పుత్రికాః, క్షమా యశః క్షమా ధర్మః క్షమయావిష్ఠితం జగత్ ౮౺ విసృజ్య కన్యాః కాకుత్స్థ రాజా త్రిదశవిక్రమః, మంత్రజ్ఞో మంత్రయామాస ప్రదానం సహమంత్రిభిః, దేశకాలౌ ప్రదానస్య సదృశే ప్రతిపాదనం ౧౦ ఏతస్మిన్నేవకాలేతు చూళీనామమహామునిః, ఊర్ధ్వరేతా శ్శుభాచారో బ్రాహ్మం తప ఉపాగమత్ ౧౧ తప్యంతం తమృ

౪ క్షాంతమితి హేపుత్ర్యః క్షమావతాం - కర్తవ్యం కర్తుమర్హం - కృత్యానాం కర్తరివేతి షష్ఠీ- క్షాంతం క్షమా - భావే నిష్ఠా - కృతం ఇదం సుమహత్కర్మ - దేవేప్రార్థయమానే ప్యవికృతచిత్తత్వం - శరీరం భంజయతి సతి - నిష్క్రోధత్వంచ దుష్కరమితి భావః - కులంచావేక్షితం - కులానురూపం కృత్యం కృతమిత్యర్థః ౬ ఉక్తమర్థం వివృణోతి - అలంకార ఇతి అర్ధం-క్షమాఅపరాధసహిష్ణుత్వం ౬౺ దుష్కర మితి. వః త్క్షాంతం క్షమా - దుష్కరం - త్రిదశేషు రూపైశ్వర్యసంపన్నేషు - విశేషతో దుష్కరం - యాదృశీతి సర్వాసామవిశేషతః యా క్షమా సాపి దుష్కరేత్యన్వయః-క్షమైవ దుష్కరాతత స్త్రిదశేషు దుష్కరా తతోపి-సర్వాసా మవిశేషేణ క్షమాదుష్కరై వేత్యర్థః ౭౺ క్షమాం ప్రశంసతి-క్షమేతి క్షమా - దానం - దానేన యత్ఫలం ప్రాప్నోతి తత్క్షమయా ప్రాప్నోతీత్యర్థః - ఏవముత్తరత్రాపి యోజ్యం-ధర్మః-తటాకారామ నిర్మాణాదిః - క్షమయా భూమిసంబంధిన్యా జగచ్చరాచరం - విష్ఠితం స్థితం - భవతి ౮౺ విసృజ్యేతి అర్ధత్రయం ప్రదానం కన్యాప్రదానం - చింతా ప్రకార మాహ దేశఇతి - ప్రదానస్య కన్యాప్రదానస్య-ఉచితౌ దేశకాలౌ సదృశే స్వకులస్యసదృశే - పాత్రే ప్రతిపాదనం చ మంత్రయామాసేత్యర్థః ౧౦. ఏతస్మిన్నితి ఏతస్మిన్నేవకాలే కుశనాభీయకాలే-ఉత్తరత్రాన్వయః - ఊర్ధ్వరేతాః - అస్ఖలితరేతాః - బ్రాహ్మం తప వైదికం తపః-బ్రహ్మోద్దేశ్యకంవా ౧౧ తప్యంతమితి తత్ర తస్మిన్ దేశే - తదా

అనంగీకుర్వతా-వాయునా నిహతాః ౪. ౪ క్షాంతమిత్యాది క్షమావతాం కర్తవ్యం మహత్ క్షాంతం ధైర్యం భవతీభిః కృతం ౬ ౬౺. దుష్కర మిత్యాది యత్క్షాంతం తత్ దుష్కరం - యాదృశీ వః క్షమా ధృతిః - సా దుష్కరా త్రిదశేషు విశేషతః దుష్కరా - కుతః-తేషా మాభిరూప్యాది కమనీయగుణబాహుళ్యాత్ - సాభవతీభిః కృతా - యద్వా - పరకృతాపరాధసహిష్ణుత్వంక్షమా - అపరాధసద్భావేపి శాపాప్రదానరూపం చిత్తసంయమనం క్షాంతం భవతీభిః కృతం- స్థానాచ్చ్యావయితు మిత్యాదినా తాసాం శాపదానసామర్థ్యం వ్యక్తం - అయంభావః దుష్కరా క్షమా సర్వత్ర కర్తవ్యా త్రిదశేషు విషయే విశేషతః కర్తవ్యా - సా భవతీభిః కృతా ౭౺. ౮౺ విసృజ్యేతి. ప్రదానం కన్యాప్రదానం-చింతా ప్రకారమాహ - దేశేతి. ప్రదానస్యప్రదేయస్య కన్యాశతస్య - సదృశే వరే ప్రతిపాదనం కర్తవ్యమితి. ౧౦ ఏతస్మిన్నితి బ్రాహ్మం వైదికం తపః ఉపాగమత్ కృతవాన్ * తి ఊర్ధ్వరేతాః బ్రహ్మచారీ - బ్రాహ్మం తపః బ్రహ్మవిషయే చిత్తైకాగ్రతా-'మనసశ్చేంద్రియాణాంచ ఐకాగ్ర్యం పరమంతప' ఇతిస్మృతిః. * ౧౧ * తి యదా

షిం తత్ర గంధర్వీ పర్యుపాసతే, సోమదానామభద్రంతే ఊర్మిళా తనయా తదా ౧౨. సాచ తం ప్రణతాభూత్వా శుశ్రూషాపరాయణా, ఉవాసకాలే ధర్మిష్ఠా తస్యా స్తుష్టోఽభవ ద్గురుః ౧౩ సచ తాం కాలయోగేన ప్రోవాచ రఘునందన, పరితుష్టోఽస్మి భద్రంతే కింకరోమి తవప్రియం ౧౪ పరితుష్టం మునిం జ్ఞాత్వా గంధర్వీ మధురస్వరా,ఉవాచ పరమప్రీతా వాక్యజ్ఞా వాక్యకోవిదం ౧౫ లక్ష్మ్యా సముదితో బ్రాహ్మ్యా బ్రహ్మభూతో మహాతపాః, బ్రాహ్మేణ తపసాయుక్తం పుత్ర మిచ్ఛామి ధార్మిక ౧౬ అపతిశ్చాస్మి భద్రంతే భార్యాచాస్మి నకస్యచిత్, బ్రాహ్మేణోపగతాయాశ్చ దాతు మర్హసి మే సుతం ౧౭ తస్యాః ప్రసన్నో బ్రహ్మర్షి ర్దదౌ పుత్ర మనుత్తమం, బ్రహ్మదత్త ఇతి ఖ్యాతం మానసం చూళిన స్సుతం ౧౮ స రాజా సౌమదేయస్తు పురీ మధ్యావసత్తదా, కాంపిల్యాం పరయాలక్ష్మ్యా దేవరాజో యథా దివం. ౧౯ సబుద్ధిం కృతవా న్రాజా కుశనాభ స్సుధార్మికః, బ్రహ్మదత్తాయ కాకుత్స్థ దాతుం కన్యాశతం తదా ౨౦ తమాహూయ మహాతేజా బ్రహ్మదత్తం మహీపతిః, దదౌ కన్యాశతం రాజా సుప్రీతేనాంతరాత్మనా. ౨౧ యథా క్రమం తతః పాణీన్ జగ్రాహ రఘునందన, బ్రహ్మదత్తో

తత్కాలే - తప్యంతం - దాహార్థేపి వ్యత్యయాచ్ఛ్యన్ - గంధర్వీ-జాతివాచిత్వాత్-పర్యుపాసతే అశుశ్రూషత - మధ్యేమధ్యే భద్రమస్త్వితి ప్రయోగ శ్శుభోత్తరత్వాయ ౧౨. సాచేతి కాలే కియతి కాలే - తుష్టోఽభవత్ - బ్రహ్మర్షిత్వా ద్గురురిత్యుక్తిః ౧౩ సచేతి కాలయోగేన శుశ్రూషాపరిపాకకాలసంబంధేన - కరోమి కుర్యాం ౧౪ పరితుష్టమితి వాక్యకోవిదం వాక్యే వచనే - కోవిదం సమర్థం ౧౫. లక్ష్మ్యేతి బ్రాహ్మ్యా లక్ష్మ్యా బ్రహ్మవర్చసేన - సముదితః శ్రేష్ఠః - అతఏవ బ్రహ్మభూతః బ్రహ్మతుల్యః - మహాతపా అసి-అస్మా త్త్వత్తః పుత్ర మిచ్ఛామి— దీప్యసే పరయా లక్ష్మ్యేతి కోశాంతరే ౧౬ అపతిరితి విధవాప్యపతిర్భవతి తత్రాహ - భార్యేతి. ఉపగతాయాః శరణం గతాయాః - మే - బ్రాహ్మేణ తపోమహిమ్నా ౧౭ తస్యాఇతి బ్రహ్మణా తపోయోగేన దత్తో బ్రహ్మదత్తః - చూళిన స్స్వస్య - మానసం మనస్సంకల్పజం - సుతం దదౌ. ౧౮ సఇతి రాజాక్షత్త్రియః - క్షత్త్రజత్వాత్ - లక్ష్మ్యా సంపదా - యుక్తః - ఏతస్మి న్నంతరే పురీ మధ్యావసదితి సంబంధః ౧౯ సబుద్ధిమితి తదా బ్రహ్మదత్తస్య కాంపిల్యాఖ్యాయాం పుర్యా మావాసకాలే ౨౦ తమితి రాజా రంజకః ౨౧ యథేతి తాసాం పాణీన్

చూళీతపశ్చరతితదా ఊర్మిళా తనయా సోమదానామగంధర్వీ తం పర్యుపాస్తేస్మ - మయ్యనుగ్రహం కుర్వితి ప్రార్థనయా సేవతేస్మ * ౧౨ సేతి. కాలే కియతికాలే ౧౩ సచేతి. కాలయోగేన ప్రసాదకాలయోగేన-కింకరోమి కింకరవాణి ౧౪ ౧౫ లక్ష్మ్యేతి బ్రాహ్మ్యా లక్ష్మ్యాసముదితః బ్రహ్మభూతో మహాతపాః త్వం అతో బ్రాహ్మేణ బ్రాహ్మశక్తియోగేన-యుక్తం - పుత్రమిచ్ఛామి ౧౬ అపతిరిత్యాది పూర్వంచాపతి రస్మి ఇదానీం నకస్యచి ద్భార్యాస్మి నైష్ఠికబ్రహ్మచారిణీత్యర్థః - అతో బ్రాహ్మేణ ధర్మేణ ఉపగతాయాః శరణం గతాయాః మే సుతం దాతు మర్హసి. * తి స రాజా గంధర్వ్యా స్సోమదాయాః క్షత్త్రియాత్వాత్ - కాంపిల్యం కంపిలేన నిర్వృత్తాం ౧౯ సఇతి దాతుం బుద్ధిం నిశ్చయం కృతవాన్ ౨౦. ౨౨ స్పృష్టేతి. వికుబ్జాః విగతకుబ్జభావాః-అస్య బ్రహ్మ

మహీపాల స్తాసాం దేవపతిర్యథా ౨౨ స్పృష్టమాత్రే తతః పాణౌ వికుబ్జా విగతజ్వరాః, యుక్తాః పరమయా లక్ష్మ్యా బభుః కన్యాశతం తదా ౨౩ స దృష్ట్వా వాయునా ముక్తాః కుశనాభో మహీపతిః, బభూవ పరమప్రీతో హర్షం లేభే పునః పునః. ౨౪. కృతోద్వాహం తు రాజానం బ్రహ్మదత్తం మహీపతిః, సదారం ప్రేషయామాస సోపాధ్యాయగణం తదా ౨౫ సోమదాపి సుసంహృష్టా పుత్రస్య సదృశీం క్రియాం, యథాన్యాయంచ గంధర్వీ స్నుషా స్తాః ప్రత్యనందత, స్పృష్ట్వా స్పృష్ట్వాచ తాః కన్యాః కుశనాభం ప్రశస్యచ ౨౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే- బాలకాండే - త్రయస్త్రింశస్సర్గః

కృతోద్వాహే గతే తస్మిన్ బ్రహ్మదత్తేచ రాఘవ, అపుత్రః పుత్రలాభాయ పౌత్రీ మిష్టి మకల్పయత్ ౧ ఇష్ట్యాంతు వర్తమానాయాం కుశనాభం మహీపతిం, ఉవాచ పరమోదారః కుశో బ్రహ్మసుత స్తదా. ౨ పుత్ర తే సదృశః పుత్రో భవిష్యతి సుధార్మికః, గాధిం ప్రాప్స్యసి తేన త్వం కీర్తిం లోకేచ శాశ్వతీం ౩ ఏవ

జగ్రాహ - దేవపతి ర్యథా దేవపతిసదృశః - తత్తుల్యవిభవ ఇత్యర్థః ౨౨ స్పృష్టేతి. తత శ్చూలిసూనునా-పాణా వితి జాత్యేకవచనం - వికుబ్జాః విగతకుబ్జభావాః-శతంకన్యాబభుః-విసర్గలోపఆర్షః - బభుః కన్యాశత మితి పాఠః ౨౩ సఇతి. వాయునా ముక్తాః-కన్యా ఇతి శేషః-పరమప్రీతః అనుకూల వరలాభేన పరమప్రీతః - హర్షం వికుబ్జత్వకృతం. ౨౪ కృతేతి ప్రేషయామాస-కాంపిల్యా మితి శేషః ౨౫ సోమదేతి సార్ధశ్లోకః సోమదా-చూళిపుత్రమాతా-పుత్రసదృశీం క్రియాందారక్రియాం- దృష్ట్వేతి శేషః - యథాన్యాయం యథాక్రమం-స్నుషాః-కన్యాః కుశనాభపుత్రీః. ౨౬ ఇతి శ్రీ గోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - త్రయస్త్రింశస్సర్గః

ఏవం ప్రాసంగికం పరిసమాప్య ప్రకృతకథాశేష మాహ-చతుస్త్రింశే కృతోద్వాహ ఇత్యాది అపుత్రః కుశనాభః - పుత్రాయేయం పౌత్రీ-తాం ౧ ఇష్ట్యామితి. కుశః కుశనాభపితా. ౨ పుత్రేతి సదృశః - గుణై రితి శేషః-స పుత్రః కిం నామకః తత్రాహ - గాధి మితి - గాధినామానం పుత్రం ప్రాప్స్యసే - తేన గాధినా-శశ్వద్భవా శాశ్వతీ-భవార్థే అణ్-బహిషష్టిలోపవచనా దవ్యయానాంభమాత్రే టిలోపః కాచిత్కః - అత్ర నతతో జీప్-తాం ౩ ఏవమితి అనేన సదా బ్రహ్మ

తేజస్సంపత్తి రేవాత్ర కారణం విజ్ఞేయం-వాయునా భగ్నాః-పూర్వ మితి శేషః * తి. తేన రాజ్ఞా పాణౌ స్పృష్టమాత్రే తాః కన్యాః వికుబ్జాః కుబ్జత్వరహితా ఆసన్నితి శేషః - బ్రాహ్మతపోయుక్తత్వా దేతాదృశసామర్థ్యం రాజ్ఞః-ఏవంచ సతి తత్కన్యాశతం పరమయా లక్ష్మ్యా బభా విత్యన్వయః. ౨౩ ౨౫ సోమదేతి సదృశక్రియాం సదృశవివాహం - సదృశక్రియా మిత్యస్య ప్రత్యనందతేతి పరేణ సంబంధః ౨౬ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం- బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం-త్రయస్త్రింశస్సర్గః

కృతోద్వాహ ఇతి. అపుత్రః కుశనాభః * తి బ్రహ్మదత్తేచేతి-చస్త్వర్థః - కన్యాశతసముచ్చయార్థోవా - పుత్రలాభాయ పుత్రప్రాప్తయే. * ౧ ౨ పుత్రేతి. తేన గాధినా ౩. * తి.

ముక్త్వా కుశో రామ కుశనాభం మహీపతిం, జగామాకాశ మావిశ్య బ్రహ్మలోకం సనాతనం ౪. కస్యచిత్త్వథ కాలస్య కుశనాభస్య ధీమతః, జజ్ఞే పరమధర్మిష్ఠో గాధి రిత్యేవ నామతః ౫ సపితా మమ కాకుత్స్థ గాధిః పరమధార్మికః, కుశవంశ ప్రసూతోస్మి కౌశికో రఘునందన ౬ పూర్వజా భగినీచాపి మమ రాఘవ సువ్రతా, నామ్నా సత్యవతీ నామ ఋచీకే ప్రతిపాదితా ౭. సశరీరా గతా స్వర్గం భర్తార మనువర్తినీ, కౌశికీ పరమోదారా ప్రవృత్తాచ మహానదీ ౮ దివ్యా పుణ్యోదకా రమ్యా హిమవంత ముపాశ్రితా, లోకస్య హితకామార్థం ప్రవృత్తా భగినీ మమ ౯. తతోఽహం హిమవత్పార్శ్వే వసామి నిరత స్సుఖం, భగిన్యాం స్నేహసంయుక్తః కౌశిక్యాం రఘునందన ౧౦ సా తు సత్యవతీ పుణ్యా సత్యే ధర్మే ప్రతిష్ఠితా, పతివ్రతా మహాభాగా కౌశికీ సరితాం వరా ౧౧ అహం హి నియమా ద్రామ హిత్వా తాం సముపాగతః, సిద్ధాశ్రమ మనుప్రాప్య సిద్ధోఽస్మి తవ తేజసా. ౧౨. ఏషా రామ మమోత్పత్తిస్స్వస్య వంశస్య కీర్తితా, దేశస్యచ మహాబాహో

లోకవాసీ కుశః పుత్రానుగ్రహార్థం భువ మాగత ఇత్యవగమ్యతే - సనాతనం నిత్యం ౪ కస్యచిదితి కస్యచిత్కాలస్య కస్మింశ్చిత్కాలే గతే సతి - గాధి రిత్యేవ - యథా పిత్రోక్తం తథైవేత్యర్థః-జజ్ఞే ఘృతాచ్యాం భార్యాయాం ౫ సఇతి యతః కుశవంశ ప్రసూతోఽస్మి అతః కౌశికసంజ్ఞోఽస్మి - కుశశబ్దాత్ గోత్రాపత్యే ఠక్ ౬ పూర్వజేతి పూర్వజా జ్యేష్ఠా - ఋచీకే - ఋచీకాఖ్యమునయ ఇత్యర్థః ౭. సశరీరేతి. భర్తార మనువర్తినీ - భర్త్రనువర్తన ధర్మప్రభావాదితిభావః - నకేవలం స్వర్గగమన మస్యాః మహానదీత్వంచ జాత మిత్యాహ - కౌశికీతి ౮ దివ్యేతి దివ్యా శ్లాఘ్యా - హిత మాముష్మికం - కామః ఐహికం - తదుభయార్థం - ప్రవృత్తా - నదీరూపేణ స్వర్గాద్ధిమవంత ముపాశ్రితేత్యర్థః. ౯ తతఇతి యతో హిమవంత మాశ్రితా తత ఇత్యర్థః ౧౦ సత్యవతీ నామ నిమిత్త మాహ - సాత్వితి ౧౧ ఏవంభూతస్య సిద్ధాశ్రమాగమననిమిత్త మాహ - అహం హీతి నియమాత్ యాగనియమా ద్ధేతోః - సముపాగతః - సిద్ధాశ్రమ మితి శేషః ౧౨ ఏషేతి మమ స్వస్య వంశస్య చోత్పత్తిః ప్రసంగాత్ కీర్తితా - యత్త్వయా పృష్టం తద్దేశస్య గిరివ్రజ

కుశోనామేతి పాఠే ఏతత్కుశవృత్తం ప్రసిద్ధ మిత్యర్థః - ఆకాశ మావిశ్య ఆకాశరూపోభూత్వా- అనేన తస్య ముక్తత్వం సూచితం-తేన స్వవంశస్య మాహాత్మ్యాతిశయ స్సూచితః ౪. ౬ పూర్వజేతి ఋచీకే ఋచీకాయ ప్రతిపాదితా దత్తా ౭ సశరీరేతి అనువర్తినీ శుశ్రూషమాణా నకేవలం సశరీరతః స్వర్గగమనం-అపితు-అస్యా మహానదీత్వమపి జాత మిత్యాహ - కౌశికీత్యాదినా ౮. దివ్యేతి దివ్యా - అనన్యసాధారణా - హితకామార్థం హిత మాముష్మికం - కామః ఐహికం-తదర్థం - యత స్సా హిమవంత ముపాశ్రితా-అత ఇత్యర్థః ౯ * తి యతో భగిన్యాం స్నేహసంయుక్తః - అతో హిమవత్పార్శ్వే కౌశిక్యాం నియతః నిత్యం సుఖం వసామీత్యన్వయః ౧౦ ఇతశ్చతత్రవాస ఇత్యాహ-సాత్వితి సత్యే ధర్మే ప్రతిష్ఠితా-తజ్జలపానాదినా సత్యాన్మనో నవివర్తత ఇతిభావః ౧౧. అహమితి నియమాత్ అధ్వరనియమా ద్ధేతోః * తి. నియమాత్ గయాపిండదానవత్సిద్ధాశ్రమైక సాధ్యయోగజన్యసిద్ధిహేతోః - ఆగమనకార్యం చ త్వదనుగ్రహాత్సిద్ధ మిత్యాహ-సిద్ధాశ్రమ మితి ౧౨ ఏషేతి. కుశవంశప్రసూతోస్మీత్యాదినా స్వస్యోత్పత్తిః బ్రహ్మయోని రిత్యాది మహాప్రబంధేన

యన్మాం త్వం పరిపృచ్ఛసి ౧౩ గతోఽర్ధరాత్రః కాకుత్స్థ కథాః కథయతో మమ, నిద్రామభ్యేహి 'భద్రం తే మాభూద్విఘ్నోఽధ్వనీహ నః. ౧౪ నిష్పందాస్తరవస్సర్వే నిలీనా మృగపక్షిణః, నైశేన తమసా వ్యాప్తా దిశశ్చ రఘునందన, శనైర్వియుజ్యతే సంధ్యా నభోనేత్రైరివావృతమ్, నక్షత్ర తారాగహనం జ్యోతిర్భి రవభాసతే, ఉత్తిష్ఠతిచ శీతాంశు శ్శశీ లోకతమోనుదః, హ్లాదయన్ ప్రాణినాం లోకే మనాంసి ప్రభయా విభో, నైశాని సర్వభూతాని ప్రచరంతి తతస్తతః, యక్షరాక్షససంఘాశ్చ రౌద్రాశ్చ పిశితాశనాః ౧౮. ఏవ ముక్త్వా మహాతేజా విరరామ మహామునిః, సాధుసాధ్వితి తం సర్వే మునయో హ్యభ్యపూజయన్ ౧౯ కుశికానామయం వంశో మహాన్ ధర్మపర స్సదా, బ్రహ్మోపమా మహాత్మానః కుశవంశ్యా నరోత్తమాః ౨౦ విశేషేణ భవానేవ విశ్వామిత్రో మహాయశః, కౌశికీచ సరిచ్ఛ్రేష్ఠా కులోద్యోతకరీ తవ ౨౧ ఇతి తైర్మునిశార్దూ

దేశస్య - వైభవం చోక్తం ౧౩ ఇతః పరం న ప్రష్టవ్యమిత్యాశయేనాహ - గతఇతి అర్ధో రాత్రే రర్ధరాత్రః - అనపుంసకత్వేప్యర్ధం నపుంసక మిత్యార్ష స్సమాసః - అహ స్సర్వైకేత్యాదినా సమాసాంతోఽచ్ - రాత్రాహ్నాహా పుంసీతి పుల్లింగతా - అత్రార్ధశబ్దోంశవాచీ - ఉక్తంహి - 'భిత్తం శకలఖండే వా పుంస్యర్ధోర్ధం సమేఽంశక' ఇతి, యావతి రాత్రిభాగే నిద్రా నిషిద్ధా తావాన్ గత ఇత్యర్థః - జాగరణే కో దోష ఇత్యత్రాహ - మాభూదితి శ్వో గంతవ్యాధ్వని నిద్రాభావ ప్రయుక్తాలస్యకృతో విఘ్నో మాభూ దిత్యర్థః - మమ కథా కథయతః మయి కథాం కథయతి ౧౪. నిశాముఖం వర్ణయతి చతుర్భిః నిష్పందా ఇత్యాది నిష్పందాః- పక్షిసంచారాభావా దితి భావః-నిలీనాః-నిద్రాం ప్రాప్తా ఇత్యర్థః - నైశేన సంధ్యాతిరిక్తకాలికేన - సంధ్యా వియుజ్యతే - వియుక్తా వర్తమానసామీప్యే లట్ - నక్షత్రైః అశ్విన్యాదిభిః - తారాభిః కేవలనక్షత్రైశ్చ-గహనం వ్యాప్తం నభః ర్జ్యోతిర్భిః జ్యోతిష్మద్భిః నేత్రై రావృత మివావభాసతే-ఉత్తిష్ఠతీతి-ఉదోనూర్ధ్వకర్మణీతి పరస్మైపదం-తమోనుదతీతి తమోనుదః-ఇగుపధలక్షణఃకః-నిశాయాం ప్రభవంతి నైశాని-ప్రభవతీత్యణ్-భూతానిఉలూకాదయః-తతస్తతః తత్రతత్ర పౌర్ణమాస్యాం యజ్ఞంసమాప్య ద్వితీయాయాం ప్రస్థాన మితి చతుర్ఘటికానంతరం చంద్రోదయ ఇతి సర్వథార్ధరాత్రశబ్దః-ప్రదోషపర ఏవ ౧౮ ఏవమితి అభ్యపూజయన్ అస్తువన్ ౧౯ కుశికానామితి గాధేః కుశిక ఇతి నామాంతరం-కుశికానాం తద్గోత్రజానాం-బ్రహ్మోపమాః చతుర్ముఖోపమాః. ౨౦ విశేషేణేతి విశ్వామిత్రః

స్వవంశోత్పత్తిః ఏషా వసుమతీత్యాదినా దేశస్యోత్పత్తిః-కీర్తితేత్యర్థః ౧౩ గతోఽర్ధరాత్ర ఇతి అత్ర అర్ధరాత్రశబ్దేన ప్రదోషో లక్ష్యతే-అన్యథా శనైర్వియుజ్యతే సంధ్యేత్యుత్తరత్ర తద్వచనం విరుధ్యేత కథాంతరశ్రవణకౌతూహలతదర్థప్రార్థనవిరామార్థకాలవిప్రకర్షం ప్రీత్యా ప్రకాశయతి-నపునః పరమార్థేనేతి యథా శ్రుతార్థగ్రహణేతు శనైర్వియుజ్యతే సంధ్యేత్యత్ర భూతార్థే లట్. ౧౪ శనైరిత్యాది. నక్షత్రతారాగహనం నక్షత్రైర్గ్రహై ర్గహనం - అత ఏవ నేత్రైరావృతమివ నభః జ్యోతిర్భిః ఉడుభిః తేషాం రశ్మిభిర్వా అవభాసతే - నైశాని నిశాయాం చరంతీతి తథా * తి. శనైర్వియుజ్యతే - వియుక్తేత్యర్థః - వర్తమానసామీప్యే భూతే లట్. ౧౮. * తి అభ్యపూజయన్ అస్తువన్. ౧౯ * తి స్తుతిప్రకార మాహ - కుశికానా మిత్యాది బ్రహ్మోపమాః బ్రహ్మర్షితుల్యాః ౨౦ * తి. హేమహాయశః విశ్వా

లైః ప్రశస్తః కుశికాత్మజః, నిద్రా ముపాగమ చ్ఛ్రీమా నస్తం గత ఇవాంశు
మాన్ ౨౨ రామోపి సహ సౌమిత్రిః కించి దాగతవిస్మయః, ప్రశస్య మునిశా
ర్దూలం నిద్రాం సముపసేవతే ౨౩ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - చతు
స్త్రింశస్సర్గః

ఉపాస్య రాత్రి శేషం తు శోణాకూలే మహర్షిభిః, నిశాయాం సుప్రభాతా
యాం విశ్వామిత్రోఽభ్యభాషత ౧ సుప్రభాతా నిశా రామ పూర్వాసంధ్యా
ప్రవర్తతే, ఉత్తిష్ఠోత్తిష్ఠ భద్రం తే గమనాయాభిరోచయ ౨ తచ్ఛ్రుత్వావచనం
తస్య కృత్వా పౌర్వాహ్ణికీం క్రియాం, గమనం రోచయామాస వాక్యం చేద ము
వాచహ ౩. అయం శోణ శ్శుభజలో గాధః పులినమండితః, కతరేణ పథాబ్ర
హ్మన్ సంతరిష్యామహే వయం ౪ ఏవ ముక్తస్తు రామేణ విశ్వామిత్రోఽబ్రవీ
దిదం, ఏష పంథా మయోద్దిష్టో యేన యాంతి మహర్షయః ౫ ఏవ ముక్తా మహ
ర్షయో విశ్వామిత్రేణ ధీమతా, పశ్యంత స్తే ప్రయాతావై వనాని వివిధానిచ ౬

విశ్వామిత్రసంజ్ఞః - భవానేవ మహాత్మేత్యనుషంగః-కౌశికీ చ తవ కులోద్యోతకరీ కులప్రకాశకరీ ౨౧ ఇతీతి ప్రశస్తః స్తుతః శంసుస్తుతే - యస్య విభాషేతి నేట్ - అనిదితా మితి నలోపః - శ్రీమాన్ ప్రశంసాకృతహర్షజనితశ్రీమాన్ - అస్తం గతోంశుమానివ తద్వత్స్వరప్రబోధాజనక ఇత్యర్థః ౨౨ రామోపీతి కించి దాగతవిస్మయః - నిద్రాపారవశ్యా దితి భావః - సముపసేవతే - అధ్వశ్రమవశా త్సమ్యక్ ప్రాప్తః ౨౩ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - చతుస్త్రింశస్సర్గః

అథ స్వపాదోద్భవగంగావైభవం లోకే ప్రవర్తయితుం ప్రచ్ఛతి పంచత్రింశే - ఉపాస్యేత్యాది ఉపాస్య స్థిత్వా - శయిత్వేతి యావత్ - రాత్రిశేష మిత్యత్యంత సంయోగే ద్వితీయా-సుప్రభాతాయాం-నివృత్తాయా మితి యావత్-అత్ర రాత్రిశేష మిత్యనువాదాత్ పూర్వసర్గే గతోఽర్ధరాత్ర ఇత్యత్ర నిశీథపరత్వం స్వరసమితి గమ్యతే - యద్వా-రాత్రిశేషం బ్రాహ్మే ముహూర్తే - ఉపాస్య పరమాత్మాన మితిశేషః-'బ్రాహ్మే ముహూర్త ఉత్థాయ చింతయే దాత్మనో హిత'మితిస్మృతేః ౧ సుప్రభాతేతి గమనాయ గంతుం-క్రియార్థోపపదస్యేతి చతుర్థీ. ౨ తదితి పూర్వాహ్ణే భవా పౌర్వాహ్ణికీ - తాం ౩ అయమితి గాధః స్వల్పజలః - అతఏవ పులినమండితః సైకతాలంకృతః - తథాచ నావం వినా గంతుం శక్యతే - కతరేణ పథా సంతరిష్యామహే. ౪ ఏవమితి ఉద్దిష్టః గంతవ్యత్వేన నిశ్చితః ౫ ఏవమితి-స్పష్టం ౬ తఇతి జాహ్నవీ గంగా ౭ తామితి

మిత్ర-భవానేవ మహాత్మేతి శేషః - యస్తపసా బ్రహ్మర్షిత్వం ప్రాప్త ఇతి భావః-కించ యస్య త భగినీ తవ కులస్య ద్యోతకరీ ఉద్ధారకర్త్రీ అనేన సకలజగదుద్ధారకత్వం సూచితం ౨౦ ౨౧ * తి అస్తం గత ఇవాంశుమా నితి పాఠః ౨౨ రామఇతి నిద్రాం సముపసేవతే - భూతార్థేలట్ ౨౩. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణ తత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుస్త్రింశస్సర్గః

ఉపాస్యేతి రాత్రిశేషం ఉపాస్య నిద్రాముపగమ్య - అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా. * తి రాత్రిశేష ముపాస్య నిద్రయా అపవాహ్య ౧ సుప్రభాతేతి గమనాయ గమనం కర్తుం ౨ ౩ అయమితి అగాధః గంభీరః * తి అయం శోణ ఇతి శోణైవ శోణ ఇతి వ్యపదిష్టః-కతరేణ పథా

తేగత్వా దూర మధ్వానం గతేర్ధదివసే తదా, జాహ్నవీం సరితాం శ్రేష్ఠాం దదృ
శు ర్మునిసేవితాం ౬ తాం దృష్ట్వా పుణ్యసలిలాం హంససారససేవితాం, బభూవు
ర్ముదితా స్సర్వే మునయ స్సహరాఘవాః ౭ తస్యా స్తీరే తత శ్చక్రు స్త ఆవా
సపరిగ్రహం ౮ తత స్స్నాత్వా యథాన్యాయం సంతర్ప్య పితృదేవతాః, హు
త్వా చైవాగ్నిహోత్రాణి ప్రాశ్యచామృత వద్ధవిః, వివిశు ర్జాహ్నవీతీరే శుచౌ
ముదితమానసాః, విశ్వామిత్రం మహాత్మానం పరివార్య సమంతతః ౧౦ అథ
తత్ర తదా రామో విశ్వామిత్ర మథాబ్రవీత్, భగవం చ్ఛ్రోతు మిచ్ఛామి గం
గాం త్రిపథగాం నదీం ౧౧ త్రైలోక్యం కథ మాక్రమ్య గతా నదనదీపతిం
౧౨ చోదితో రామవాక్యేన విశ్వామిత్రో మహామునిః, వృద్ధిం జన్మచ గంగా
యా వక్తు మేవోపచక్రమే ౧౩ శైలేంద్రో హిమవాన్నామ ధాతూనా మాకరో
మహాన్, తస్య కన్యాద్వయం రామ రూపేణాప్రతిమం భువి ౧౪ యా మేరుదు
హితా రామ తయో ర్మాతా సుమధ్యమా, నామ్నా మనోరమానామ పత్నీ హి
మవతః ప్రియా ౧౫ తస్యాం గంగేయ మభవ జ్జ్యేష్ఠా హిమవత స్సుతా, ఉమా
నామ ద్వితీయాభూ న్నామ్నా తస్యైవ రాఘవ ౧౬ అథ జ్యేష్ఠాం సురా స్స
ర్వే దేవతార్థచికీర్షయా, శైలేంద్రం వరయామాసు ర్గంగాం త్రిపథగాం నదీమ్.

సారసో హంసవిశేషః ౭ తస్యా ఇత్యర్థం ఆవాసాయ పరిగృహ్యత ఇత్యావాసపరిగ్రహః-తం-
సంమార్జనాదినా వాసస్థానం చక్రు రిత్యర్థః ౮ తత ఇత్యాదిశ్లోకద్వయం యథాన్యాయం యథా
శాస్త్రం అఘమర్షణసూక్తాదిజపపూర్వక మిత్యర్థః - పితృదేవతా ఇతి - ఋషీణా మప్యుపలక్షణం-
అగ్నిహోత్రాణి అగ్నౌహోతవ్యాని పంచమహాయజ్ఞాదీని - అమృతవత్ అమృతతుల్యం-హవిః య
జ్ఞశిష్ట మన్నం - 'యజ్ఞశిష్టామృతభుజో యాంతి బ్రహ్మ సనాతన' మితి స్మృతేః - శుచౌ దృష్ట
దోషరహితే-భోజనస్థానా దన్యత్ర ౧౦ అథేతి అథ ఉపవేశానంతరం-తత్ర దేశే-తదా తస్మిన్నే
వ కాలే-ద్వితీయోఽథశబ్దః ప్రశ్నే-'మంగళానంతరారంభ ప్రశ్నకార్త్స్న్యేష్వథో అథే' త్యమరః
గంగాం గంగావృత్తాంతం ౧౧ త్రైలోక్య మిత్యర్థం ౧౨. చోదిత ఇతి వృద్ధిం త్రైలోక్య మి
త్యనేనోక్తాం - జన్మ గంగాం శ్రోతు మిత్యుక్తం ౧౩ శైలేంద్ర ఇతి ధాతూనాం అయస్తామ్రాదీ
నాం - అస్తీతి శేషః - కన్యాద్వయం ఆసీ దితి శేషః ౧౪ యేతి యా మేరు దుహితాహిమవతః
ప్రియాపత్నీ మనోరమా నామ ప్రసిద్ధా-సా తయో ర్మాతేత్యన్వయః ౧౫ కన్యాద్వయస్య నామ
నీ దర్శయతి తస్యా మితి ౧౬ అథేతి దేవతార్థచికీర్షయా దేవతార్థసంపాదనేచ్ఛయా - ప్రయో
జనం చ స్నానపానాది-వక్ష్యమాణసేనాపతిజననం వా - పరమదేవతార్చనార్థంవా - అతఏవ స్వాప
దేనాను క్తిః ౧౭ దదావితి ధర్మేణ యాచనా నప్రత్యాఖ్యేయా ఇతి ధర్మేణ-జలప్రవాహరూపా

సంతరిష్యామహే ఇత్యన్వయః - ప్రశ్నబీజమగాధ ఇతి ౪ ఉద్దిష్టః గంతవ్యత్వేన నిశ్చితః ౫ ౮
* తి అమృతవత్ - అమృతతుల్యం పంచయజ్ఞాద్యవశిష్ట మన్నంయద్వా - అమృతవత్ తత్సదృశం
గంగాజలం - హవిశ్చ ప్రాగుక్తంప్రాశ్యేత్యర్థః. ౧౦ ౧౨ * తి వృద్ధిం త్రైలోక్యవ్యాప్తిరూ
పాం ౧౩ * తి ధాతూనాం స్వర్ణాదీనాం ౧౪ ౧౬ అథేతి దేవతార్థచికీర్షయా దేవతార్థశ్చ
కుమారజననాదిః * తి దేవకార్యం వక్ష్యమాణం భవవీర్యధారణం - త్రిపథగాం స్వర్గభూపాతాళ

౧౭. దదౌ ధర్మేణ హిమవాం స్తనయాం లోకపావనీం,స్వచ్ఛందపథగాం గంగాం
త్రైలోక్యహితకామ్యయా ౧౮ ప్రతిగృహ్య తతో దేవా స్త్రిలోకహితకారిణః,
గంగా మాదాయ తే గచ్ఛ న్కృతార్థేనాంతరాత్మనా ౧౯ యా చాన్యా శైల
దుహితా కన్యాసీ ద్రఘునందన, ఉగ్రం సా వ్రత మాస్థాయ తప స్తేపే తపోధనా
౨౦ ఉగ్రేణ తపసా యుక్తాం దదౌశైలవర స్సుతాం, రుద్రాయాప్రతిరూపాయ
ఉమాం లోకనమస్కృతాం ౨౧ ఏతే తే శైలరాజస్య సుతే లోకనమస్కృతే,
గంగా చ సరితాం శ్రేష్ఠా ఉమాదేవీ చ రాఘవ ౨౨. ఏత త్తే సర్వమాఖ్యా
తం యథా త్రిపథగా నదీ, ఖం గతా ప్రథమం తాత గతిం గతిమతాం వర
౨౩. సైషా సురనదీ రమ్యా శ్శైలేంద్రస్య సుతా తదా, సురలోకం సమారూఢా
విపాపా జలవాహినీ ౨౪ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - పంచ
త్రింశస్సర్గః

ఉక్తవాక్యే మునౌ తస్మి న్నుభౌ రాఘవలక్ష్మణౌ, ప్రతినంద్య కథాం

యా నద్యాః - కథ మాకాశే గమనం తత్రాహ స్వచ్ఛందపథగా మితి - స్వచ్ఛందః స్వేచ్ఛా - తదాయత్తః పంథాః స్వచ్ఛందపథః - ఋక్పూరబ్ధూరిత్యాదినా అప్రత్యయ స్సమాసాంతః-తం గచ్ఛతీతి తథా - మేఘజలవత్ ద్వారగతివిశేషేణాకాశేపి - గతి స్సంభవతీతి భావః ౧౮ ప్రతిగృహ్యేతి త్రిలోకహితకారిణః - దేవా ఇతి శేషః-ప్రతిగృహ్య స్వీకృత్య ఆదాయ స్వేష్వంతరాభవ్య. ౧౯ గంగావృత్తాంతప్రసంగేన తదనుజావృత్తాంత మప్యాహ-యాచేతి కన్యా అలబ్ధభర్తృకా ౨౦ ఉగ్రేణేతి అప్రతిరూపాయ అనుకూలాయ - రుద్రార్థం తపస్యంతీముమాం ప్రసన్నాయ తస్మై దదా విత్యర్థః. ౨౧ ఉపసంహరతి-ఏతే ఇతి ౨౨ ఏవం గంగోత్పత్తిప్రకారం ప్రథమప్రశ్నోత్తర ముక్త్వా ద్వితీయప్రశ్నోత్తరం త్రిపథగామిత్వ ముచ్యత ఇత్యాహ - ఏతదితి ప్రథమం తావత్-ఖం-ఖాత్మికాం, గతిం-గతా-గతిమతాం సుందరగతిమతాం. ౨౩ అథసురలోకం చ సమారూఢేత్యాహ-సైషేతి ౨౪ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - పంచత్రింశస్సర్గః

భగవం చ్ఛ్రోతు మిచ్ఛామి గంగాం త్రిపథగాం నదీ మితి గంగాయా స్త్రిపథగాత్వప్రకారే పృష్టే అంతరిక్షస్వర్గగమనయోః ప్రత్యుక్తత్వా త్తత్ర తృతీయపథగమనం కథమిత్యాశయేన పునః పృచ్ఛంతం శ్రీరామం ప్రత్యాహ-షట్త్రింశే-ఉక్తవాక్య ఇత్యాది మునౌ ఉక్తవాక్యే ఉక్తోత్తరే

మార్గగాం ౧౭. దదావితి ధర్మేణ స్వసుకృతేన - తనయాం తనయాత్వం గతాం - స్వచ్ఛందేన స్వేచ్ఛయా కృతః పంథాః స్వచ్ఛందపథః తేన గచ్ఛంతీం - అనర్గళా మితి యావత్. ౧౮ త్రిలోకహితకారిణః దేవా ఇతి శేషః-గచ్ఛన్ అగచ్ఛన్ ౧౯——౨౨ ఏతదిత్యాది త్రిపథగా నదీయేన ప్రకారేణ - ఖం-గతిం గతా ఆకాశమార్గం గతేత్యర్థః ౨౩ సేతి విపాపా విధూతలోకకల్మషా- కిము వక్తవ్యం స్వయ మితి ౨౪ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచత్రింశస్సర్గః

ఉక్తవాక్య ఇతి ౧ ధర్మ్యయుక్తమితి. శైలరాజస్య జ్యేష్ఠాయా దుహితు రిదం కథిత

వీరా న్రూచతు ర్మునిపుంగవం ౧ ధర్మయుక్తమిదం బ్రహ్మన్ కథితం పరమం
త్వయా, దుహితు శ్శైలరాజస్య జ్యేష్ఠాయా వక్తు మర్హసి, విస్తరం విస్తరజ్ఞోసి
దివ్యమానుషసంభవం ౨॥ త్రీన్ పథో హేతునా కేన ప్లావయే ల్లోకపావనీ ౩.
కథం గంగా త్రిపథగా విశ్రుతా సరిదుత్తమా, త్రిషు లోకేషు ధర్మజ్ఞ కర్మభిః కైస్స
మన్వితా.౪ తథా బ్రువతి కాకుత్స్థే విశ్వామిత్ర స్తపోధనః, నిఖిలేన కథాం సర్వా
మృషిమధ్యే న్యవేదయత్ ౫. పురా రామ కృతోద్వాహో నీలకంఠో మహాత
పాః, దృష్ట్వాచ స్పృహయా దేవీం మైథునాయోపచక్రమే ౬ శితికంఠస్య దేవ
స్య దివ్యం వర్షశతం గతం, నచాపి తనయో రామ తస్యామాసీ త్పరంతప ౭
తతో దేవా స్సముద్విగ్నాః పితామహపురోగమాః, యదిహోత్పద్యతే భూతం క
స్తత్ప్రతిసహిష్యతే ౮ అభిగమ్య సురా స్సర్వే ప్రణిపత్యేద మబ్రువన్ ౯॥
దేవదేవ మహాదేవ లోకస్యాస్య హితే రత, సురాణాం ప్రణిపాతేన ప్రసాదం
కర్తు మర్హసి ౧౦॥ న లోకా ధారయిష్యంతి తవ తేజ స్సురోత్తమ, బ్రాహ్మేణ

సతి - అత్రోభావిత్యుక్తేః పూర్వసర్గే రామపదం లక్ష్మణస్యాప్యుపలక్షణం వేదితవ్యం - కథాం పూ
ర్వోక్తాం ౧ ధర్మేతి అర్థత్రయం - ధర్మయుక్తం - ధర్మఫలశ్రవణ మిత్యర్థః - ఇదం వృత్తం
జ్యేష్ఠాయా దుహితుః వృత్తం త్వయా కథితం - తస్యా దివ్యమానుషసంభవం దివ్యలోకే మానుషలో
కేచ సంభవం విస్తరం వక్తు మర్హసి ౨॥ త్రీనితి త్రీన్ పథః భూర్భువస్స్వర్మార్గాన్ - కేన హే
తునా ప్లావయేత్ ప్లుతా - భావయే దిత్యపి పాఠః-లకారవ్యత్యయః-ఇతరయోః పూర్వసర్గ ఏవోక్త
త్వాత్ కేన హేతునా తృతీయపథం గతేతి ద్వితీయప్రశ్నార్థః ౩ తృతీయప్రశ్నమాహ - కథ
మితి త్రిపథగా గంగా-కథం విశ్రుతా - కైః కర్మభి ర్వ్యాపారై స్సరిదుత్తమా ఆసీత్ ౪ ప్రథ
మప్రశ్నోత్తర మాహేత్యాహ - తథేతి కాకుత్స్థ ఇతి లక్ష్మణస్యాప్యుపలక్షణం-నిఖిలేన విస్తరేణ-
సర్వాం దివ్యసంభవాం మానుషసంభవాంచ ౫ నిఖిలేనేత్యుక్తం గాంగేయసంభవ మాహ - పురే
తి కృతోద్వాహేతి పరపరిగ్రహవ్యావృత్తిః - దృష్ట్వా - స్పృహయా మహాతపోనిష్ఠత్వేపి కామ
బాణవశా త్తస్యా మభిలాషేణ మైథునాయ మిథునకర్మ కర్తుం - ఉపచక్రమే ౬ శితీతి దివ్యం
వర్షశతం గతం మైథునేనైవేతి శేషః - తనయః తనయప్రాపకరేతోవిసర్గః ౭ తత ఇతి. పితామహ
పురోగమా దేవాః - సముద్విగ్నా భీతాః - పాఠాంతరే సముద్యుక్తాః ఉద్యోగం చక్రుః - కిమర్థం
ఇహ పార్వత్యాం - యద్భూతం పుత్రః ఉత్పద్యతే ఉత్పత్స్యతే - వర్తమానసామీప్యే వర్తమాన
వత్ప్రయోగః-తత్ కః ప్రతిసహిష్యత ఇతి విచార్య తన్నివర్తనాయ సముద్యుక్తా ఇత్యర్థః ౮ తమే
వోద్యోగ మాహ - అభిగమ్యేతి మహాదేవ మితి శేషః ౯॥ దేవదేవేతి దేవదేవేత్యనేన మహా
దేవశబ్దార్థ ఉక్తః - ప్రణిపాతేన పాదమూలపతనేన ౧౦॥ నేతి తేజః తేజస్సముద్భూతం పుత్రం-

---

మిత్యన్వయః ౨॥ త్రీన్పథ ఇత్యాదినా పృష్టస్యైవ పునః ప్రశ్నో గంగాకథా శ్రవణకుతూహ
లాతిశయా దితి ద్రష్టవ్యం - కర్మభి ర్వ్యాపారవిశేషైః ౩ ౪ తథేతి నిఖిలేన విస్తరేణ ౫ ౬.
శితికంఠస్యేతి దేవస్య క్రీడతః - భావలక్షణే షష్ఠీ - దివ్యం అమానుషం. ౭ తత ఇతి ఇహ పార్వ
త్యాం యద్భూత ముత్పద్యతే క స్తత్ ప్రతిసహిష్యత ఇతి భయోద్విగ్నాః భయేన భీత్యా ఉద్వి

తపసా యుక్తో దేవ్యా సహ తపశ్చర. ౧౦౹ త్రైలోక్యహితకామార్థం తేజ స్తేజసి ధారయ ౧౧ (రక్ష సర్వా నిమాన్ లోకా న్నాలోకం కర్తు మర్హసి) దేవతానాం వచ శ్శ్రుత్వా సర్వలోకమహేశ్వరః, బాఢ మిత్యబ్రవీ త్సర్వాన్ పునశ్చేద మువాచహ ౧౨ ధారయిష్యా మ్యహం తేజ స్తేజస్యేవ సహోమయా, త్రిదశాః పృథివీ చైవ నిర్వాణ మధిగచ్ఛతు ౧౩ యదిదం క్షుభితం స్థానా న్మమ తేజో హ్యనుత్తమం, ధారయిష్యతి క స్త న్మే బ్రువంతు సురసత్తమాః ౧౪ ఏవ ముక్తా స్సురా స్సర్వే ప్రత్యూచు ర్వృషభధ్వజం, య త్తేజః క్షుభితం హ్యేత త్తద్ధరా ధారయిష్యతి. ౧౫ ఏవ ముక్త స్సురపతిః ప్రముమోచ మహీతలే, తేజసా పృథివీ యేన వ్యాప్తా సగిరికాననా ౧౬ తతో దేవాః పున రిద మూచు శ్చాథ హుతాశనం, ప్రవిశ త్వం మహాతేజో రౌద్రం వాయుసమన్వితః ౧౭. తదగ్నినా పున ర్వ్యాప్తం సంజాత శ్శ్వేతపర్వతః, దివ్యం శరవణం చైవ పావకాదిత్యసన్నిభం, యత్ర జాతో మహాతేజాః కార్తికేయోఽగ్నిసంభవః ౧౮౹

నధారయిష్యంతి నసహిష్యంతే - అతో బ్రాహ్మేణ వేదంవగతేన - తపసా యోగేన - యుక్త స్సన్ తదంగతయా దేవ్యాసహ తప శ్చర - న తేజః పార్వత్యాం మోక్తు మర్హసీతి భావః ౧౦౹ త్రైలోక్యేతి త్రైలోక్యహిత మేవ కామః కామ్యమానః పురుషార్థః తదర్థం - తేజః రేతః - తేజసి తేజోమయనిజశరీరే - దారయ - నముంచేత్యర్థః ౧౧ దేవతానామితి సర్వలోకమహేశ్వరః సర్వలోకానాం పరమనియంతా - సర్వలోకపితామహ ఇతి పాఠాంతరం ౧౨ బాఢ మిత్యంగీకృతాంశ మాహ - ధారయిష్యామీతి తేజః అక్షుభితాంశం - ఉమయా-ఉమాప్యక్షుభితం శోణితరూపం తేజో ధారయత్విత్యర్థః పృధివీశబ్దేన లోకా ఉచ్యంతే ౧౩. పునశ్చేద మువాచ హేత్యుక్త మంశం దర్శయతి - యదిదమితి స్థానాత్ రేతస్థానహృదయసంపుటాత్ - అనుత్తమం దుర్భరం - మే మహ్యాం - బ్రువంతు ౧౪ ఏవమితి ధరా సర్వధారణశక్తిమతీ-అనేన ధరా తద్ధారణార్థం దేవైః ప్రార్థితేతి సిద్ధం ౧౫ ఏవమితి సురపతిః రుద్రః - ప్రముమోచ - తేజ ఇతి. సిద్ధం - యేన తేజసా పృధివీ వ్యాప్తా తత్ప్రముమోచ ౧౬ తతఇతి తతః పృధివ్యాం వ్యాప్తత్వా. దేవ హేతోః పృధివీ భగ్నా భవిష్యతీతి హుతాశన మూచుః - పున రూచు రిత్యనేన అగ్నేః ప్రవేశభీతత్వం గమ్యతే - అగ్నిచారణహేతుతయా వాయుసమన్విత ఇత్యుక్తం. ౧౭ తదిత్యర్థత్రయం తత్తేజః అగ్నినా వ్యాప్తం సత్ శ్వేతపర్వత స్సంజాతః-తతః కాలపరిపాకేన శరవణంచ సంజాతం. శరాణాం వనం శరవణం - ప్రనిరంతశ్శరేతిణత్వం - శరవణం విశేషయతి - యత్రేతి - కృత్తికానా మపత్యం పుమాన్ కార్తికేయః - స్త్రీభ్యోఢక్ - స్తన్యదానాత్ కృత్తికాపుత్రత్వం - అగ్నినా ధృత్వా ముక్తత్వా దగ్నిసంభవః ౧౮౹ అథేతి పూజయామాసుః - మైథునవిఘ్నకృతకోప

గ్నాః. ర. ౧౦౹. త్రైలోక్యేతి తేజ స్తేజసి ధారయ తేజో రేతః తేజ ఆత్మా తస్మిన్ ౧౨ ధారయిష్యామ్యహం తేజ ఇతి. స్థానా దక్షుభిత మితి భావః - ఉమయా సహ వర్తమాన ఇతి శేషః. తేజసి ఆత్మని. ౧౩ యదిదమితి ధారయిష్యతి ధారయితుం శక్నుయాత్. ౧౪ ౧౫ ఏవమితి యేన తేజసా పృథివీ వ్యాప్తా తత్ప్రముమోచ ౧౬ తతఇతి ప్రవిశ సంగృహాణ. ౧౭ ముదితి పున ర్వ్యాప్తం పునఃపున స్సంగృహీతం. ౧౮౹. ౧౯౹ * తి క్రియమాణా మపి పూజా ముమాదేవీ

అథోమాంచ శివంచైవ దేవా స్సర్షిగణా స్తదా, పూజయామాసు రత్యర్థం సుప్రీత మనస స్తతః ౧౯। అథ శైలసుతా రామ త్రిదశా నిద మబ్రవీత్, (అప్రియస్య కృతస్యాద్య ఫలం ప్రాప్స్యథ మే సురాః, ఇత్యుక్త్వా సలిలం గృహ్య పార్వతీ భాస్కరప్రభా,) సమన్యు రశప త్సర్వాన్ క్రోధసంరక్తలోచనా ౨౦। యస్మాన్నివారితా చైవ సంగతిః పుత్రకామ్యయా, అపత్యం స్వేషు దారేషు తస్మాన్నోత్పాదయిష్యథ ౨౧। అద్యప్రభృతి యుష్మాక మప్రజా స్సంతు పత్నయః, ఏవ ముక్త్వా సురాన్ సర్వాన్ శశాప పృథివీ మపి ౨౨। అవనే నైకరూపా త్వం బహుభార్యా భవిష్యసి, నచ పుత్రకృతాం ప్రీతిం మత్క్రోధకలుషీకృతా, ప్రాప్స్యసి త్వం సుదుర్మేధే మమ పుత్ర మనిచ్ఛతీ ౨౩ తాన్ సర్వాన్ వ్రీడితాన్ దృష్ట్వా సురాన్ సురపతి స్తదా, గమనాయోపచక్రామ దిశం వరుణపాలితాం ౨౪ స గత్వా తప ఆతిష్ఠ త్పార్శ్వే తస్యోత్తరే గిరేః, హిమవత్ప్రభవే శృంగే సహ దేవ్యా మహేశ్వరః ౨౫ ఏష తే విస్తరో రామ శైలపుత్ర్యా ని

శాంత్యర్థ మిత్యర్థః. ౧౯। అథేతి అబ్రవీ దిత్యేత ద్విశిష్యోచ్యతే అశపదితి ౨౦। యస్మాదితి పుత్రకామ్యయా మయా - సంగతిః భర్తృసంయోగో మైథునరూపః - సా యస్మా న్నివారితా - తస్మా ద్యూయ మపి స్వేషు దారేషు - అపత్యం పుత్రం నోత్పాదయిష్యథ ౨౧। అద్యేతి పూర్వార్ధేన పూర్వశ్లోకపరిత ముచ్యతే - పత్నయ ఇత్యార్షం హ్రస్వత్వం ౨౨। అవన ఇతి-సార్ధశ్లోకః నైకరూపా ఉశీనరత్వాదిరూపేణ నానావిధా బహుభార్యా బహూనాం రాజ్ఞాం భార్యా- మమ పుత్ర మనిచ్ఛతీ అనిచ్ఛంతీ - త్వం - మత్క్రోధేన శాపరూపేణ - కలుషీకృతా విపర్యస్త ప్రకృతి స్సతీ పుత్రకృతాం ప్రీతిం న ప్రాప్స్యసీతి భావః ౨౩ తానితి. సురపతీ రుద్రః - తాన్ సురాన్ - స్వకీయశాపేన వ్రీడితాన్ లజ్జితాన్ - దృష్ట్వా - ప్రియాశాపస్య దుష్పరిహరత్వాత్ స్వీయశాపదుఃఖస్య - ద్రష్టు మశక్యత్వాచ్చ - వరుణపాలితాం దిశం - హిమవతః ప్రతీచీం ప్రతి గమనాయోపచక్రామ పరస్మైపద మార్షం ౨౪ సఇతి హిమవత్ప్రభవే తస్యహిమవతో గిరే రుత్తరపార్శ్వభూతే శృంగే దేవ్యా సహ తప ఆతిష్ఠత్ - సదా తపోవ్రత మసంకల్పయ దిత్యర్థః ౨౫. నను - దుహితు శ్శైలరాజస్య జ్యేష్ఠాయా వక్తుమర్హసీతి - పార్వతీవృత్తాంత ముపేక్ష్య - గంగా వైభవ ఏవ మయా పృష్టే తద్విహాయోపేక్షితమేవ పార్వతీవృత్తాంతం కిమర్థం కథితవా నసీతి రామ స్య శంకాం పరిహరతి ఏషఇతి శైలపుత్ర్యాః పార్వత్యా స్సంబంధీ కథావిస్తరో నివేదితః వక్ష్యమాణగంగావైభవకథనోపయోగిత్వేనోక్తః - గంగాయాః ప్రభవం ప్రభావం - త్వం శృణు - చః

నాంగీకరోతిస్మ ప్రత్యుత క్రుద్ధైవాభూ దిత్యాహ - అథేతి కి మబ్రవీత్తదాహ - అశపదితి. శాప రూపం వచోఽబ్రవీ దిత్యర్థః ౨౦। తి మన్యుకారణ మాహ - యస్మాదితి శాపస్వరూప మాహ- అపత్య మిత్యాది ౨౧। అద్యేతి అప్రజాః ప్రజోత్పాదనశక్తిరహితాః. ౨౨।—౨౩ తానితి. ఉపచక్రామ పాదన్యాసం కృతవాన్. ౨౪ సగత్వేతి ఉత్తరే గిరౌ హిమవతి - తస్య పార్శ్వే పార్శ్వస్థే హిమవత్ప్రభవే శృంగే తప ఆతిష్ఠ దిత్యన్వయః. ౨౫. శైలపుత్ర్యా ఇతి గంగాయా విశేషణం-విస్తరః నివేదితః-ప్రభవం కుమారోత్పత్తించ * తి ప్రకృతం ప్రశ్నోత్తరం వక్తుం ప్రతిజానీతే - గంగాయాఇతి. ప్రభవ మితి చ్ఛాందసో హ్రస్వః - ఐశతేజోధారణరూపం ప్రభావ

వేదితః, గంగాయాః ప్రభవం చైవ శృణు మే సహ లక్ష్మణః ౨౭ ఇతి శ్రీమ
ద్రామాయణే - బాలకాండే - షట్త్రింశస్సర్గః

తప్యమానే తపో దేవే దేవా స్సర్షిగణాః పురా, సేనాపతి మభీప్సంతః పితా
మహ ముపాగమన్ ౧ తతోఽబ్రువన్ సురా స్సర్వే భగవంతం పితామహం,
ప్రణిపత్య సురా స్సర్వే సేంద్రా స్సాగ్ని పురోగమాః ౨ యోన స్సేనాపతి ర్దేవ
దత్తో భగవతా పురా, (స న జాతోఽద్య భగవన్నస్మద్వైరినిబర్హణః, తత్పితా
భగవాన్ శర్వో హిమవచ్ఛిఖరేఽద్యవై) తపః పరమ మాస్థాయ తప్యతేస్మ
సహోమయా ౩ యదత్రానంతరం కార్యం లోకానాం హితకామ్యయా, సంవి
ధత్స్వ విధానజ్ఞ త్వం హి నః పరమా గతిః ౪ దేవతానాం వచ శ్శ్రుత్వా
సర్వలోకపితామహః, సాంత్వయన్ మధురై ర్వాక్యై స్త్రిదశా నిద మబ్ర
వీత్ ౫ శైలపుత్ర్యా యదుక్తం త న్నప్రజా స్సంతు పత్నిషు, తస్యా
వచన మక్లిష్టం సత్య మేత న్నసంశయః ౬ ఇయ మాకాశగా గంగా

ప్రాధాన్యే ౨౭ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే -
బాలకాండవ్యాఖ్యానే - షట్త్రింశస్సర్గః

అథ ప్రతిజ్ఞాతం స్కందోత్పాదకత్వరూపం దివ్యసంభవవైభవ మాహ సప్తత్రింశే-తప్యమాన
ఇత్యాది. తప్యమానే తపఃకర్మకత్వా దాత్మనేపదకర్మవద్భావౌ - దేవసేనాపతిత్వం విహాయ కేవల
తపఃప్రవణ ఇత్యర్థః. ౧. తతఇతి అగ్నినా పురోగమేన సహితా స్సాగ్నిపురోగమాః - సురా స్స
ర్వే ప్రణిపత్య సురా స్సర్వే అబ్రువ న్నితి క్రియాభేదా న్న పునరుక్తిః ౨. యోనఇతి భగవతా
భవతా - య స్సేనాపతి రస్మభ్య మాదికాలే దత్తః - స ఇదానీ ముమయా సహ తప్యతే - స్మేతి
ప్రసిద్ధౌ ౩ యదితి. అనంతరం సేనాపతా వన్యపరే సతి - అత్ర సేనాపతివిషయే యత్కార్యం -
తత్సంవిధత్స్వ ఆలోచయ - త మేవాహూయ సైనాపత్యే నివేశయ అన్యం వోత్పాదయేత్యర్థః
౪ దేవతానా మితి సాంత్వయన్ - ఉగ్రే తపసి వర్తమానస్య తస్య రుద్రస్య నివర్తన మశ
క్యం తత్ర నాభినివేశః కార్య ఇతి సమాదధాన ఇత్యర్థః ౫ అన్యం వోత్పాదయేత్యత్ర ప్రతి
వక్తి - శైలేతి శైలపుత్ర్యా పార్వత్యా - దేవానాం పత్నిషు ప్రజా న సంత్వితి యదుక్తం
తద్వచనం అక్లిష్టం అమోఘం - మయా సత్యమేవోచ్యతే - అత్ర సంశయో భవద్భిర్న
కర్తవ్యః ౬. తర్హి కా గతి రిత్యత్రాహ - ఇయమితి. ఇయం బుద్ధిస్థా అస్తీతి శేషః. ౭. కథ
మిత్యర్థః ౨౭ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం
బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - షట్త్రింశస్సర్గః

తప్యమానఇతి ౧.తతఇతి సాగ్నిపురోగమాః-అగ్నినా పురోగమేన సహితాః * తి అత్రసురా
స్సర్వే ఇతి పునరుక్తం-అతః పాఠాంతర మన్వేషణీయం-ద్వితీయార్ధే సురా రామేతి పాఠః రామ
సంబోధనం చైతత్ ౨ * తి యేన రుద్రేణ సేనాపతిః బీజాత్మనా దత్తః - స పరమాస్థాయ పరం
మాన మంగీకృత్య-తప స్తప్యతే అనుతిష్ఠతి ౩—౫ శైల పుత్ర్యేతి. యచ్ఛైలపుత్ర్యా ఉక్తం తత్తేన
కారణేన-నప్రజాస్యథ - నప్రజనయిష్యథ - పుత్రా నితి శేషః-అక్లిష్టం అమోఘం ౬. జ్యేష్ఠేతి.

యస్యాం పుత్త్రం హుతాశనః, జనయిష్యతి దేవానాం సేనాపతి మరిందమం ౭ జ్యేష్ఠా శైలేంద్రదుహితా మానయిష్యతి తత్సుతం, ఉమాయా స్తద్బహుమతం భవిష్యతి నసంశయః ౮. తచ్ఛ్రుత్వా వచనం తస్య కృతార్థా రఘునందన, ప్రణిపత్య సురా స్సర్వే పితామహ మపూజయన్ ౯ తే గత్వా పర్వతం రామ కైలాసం ధాతుమండితం, అగ్నిం నియోజయామాసుః పుత్త్రార్థం సర్వదైవతాః ౧౦ దేవకార్య మిదం దేవ సంవిధత్స్వ హుతాశన, శైలపుత్ర్యాం మహాతేజో గంగాయాం తేజ ఉత్సృజ. ౧౧ దేవతానాం ప్రతిజ్ఞాయ గంగా మభ్యేత్య పావకః గర్భం ధారయ వై దేవి దేవతానా మిదం ప్రియం ౧౨ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా దివ్యం రూప మధారయత్, దృష్ట్వా తన్మహిమానం స సమంతా దవకీర్యత ౧౩. సమంతత స్తదా దేవీ మభ్యషించత పావకః, సర్వస్రోతాంసి పూర్ణాని గంగాయా రఘునందన ౧౪ త మువాచ తతో గంగా సర్వదేవపురోహితం, అశక్తా ధారణే దేవ తవ తేజస్సముద్ధతం, దహ్యమానాగ్నినా తేన సంప్ర

మిదం గంగా సంమన్యతే కుతో హోమా నకుప్యే త్తత్రాహ - జ్యేష్ఠేతి తత్సుతం అగ్నే స్సుతం - మానయిష్యతి - బహుమతిపూర్వం జనయిష్యతీత్యర్థః - తదుమాయా బహుమతం స్వజ్యేష్ఠాయాః ప్రీత్యర్థత్వా దితి భావః ౮ తదితి. కృతార్థాః కృతార్థప్రాయాః ౯ తఇతి దైవతశబ్దః పుల్లింగోప్యస్తి - 'దైవతాని పుంసివే' త్యనుశాసనాత్, దగ్ధరుద్రతేజసోగ్నేః స్థానం కైలాసః - పుత్త్రార్థం పుత్త్రోత్పాదనార్థం అగ్నిమూర్త్యంతరం దగ్ధరుద్రతేజస్కం ౧౦ దేవేతి సంవిధత్స్వ సంపాదయ- అస్య వివరణ ముత్తరార్థం - ప్రథమం సామాన్యేనోక్తి రగ్నిహృదయజ్ఞానాయ - మహాతేజ ఇతి సంబోధనం - తేజః రేతః ౧౧ దేవతానా మితి దేవతాభ్య స్తథేతి ప్రతిజ్ఞాయాకాశగంగాం గత్వా హేదేవి గర్భం ధారయ - ఇత్యువాచేతి శేషః - కిమర్థ మిత్యత ఆహ - దేవతానా 'మిదం ప్రియ మితి ౧౨ తస్యేతి దివ్యరూపం దివ్యస్త్రీవేషం - సోగ్ని స్తస్యా మహిమానం సౌందర్యాతిశయం దృష్ట్వా సమంతా త్సర్వావయవేభ్యః అవకీర్యత అవాకిరత్-ఆర్ష శ్శ్యన్ ప్రత్యయః - హృతవీర్యోఽభూత్ - 'అంగారసదృశీ నారీ ఘృతకుంభసమః పుమా' నితి న్యాయాత్ ౧౩ సమంతత ఇతి సమంతతః సర్వావయవేషు-అభ్యషించత-రేత స్సర్వావయవేషు యథా వ్యాప్తం భవతి తథా సిక్తవా నిత్యర్థః-తేన సర్వస్రోతాంసి సర్వావయవాః - పూర్ణాని వ్యాప్తాని. ౧౪ తమిత్యర్థత్రయం తేనాగ్నినా అగ్నితేజసా-దహ్యమానా అతఏవ సంప్రవ్యథితచేతనా అతిదుఃఖితచిత్తా గంగా-సర్వదేవానాం పురోహితం-'అగ్ని మీడే పురోహిత' మితి శ్రుతేః త మగ్ని మువాచ-కథం హేదేవ

తత్సుతం అగ్నినిక్షిప్తం గర్భం మానయిష్యతి ధారయిష్యతి ఉమాయా ఇతి తద్గర్భధారణం ఉమాయా బహుమతం - దేవతోద్దేశేనస్వకృతశాపస్య వైకల్యాభావో రుద్రతేజసః స్వజ్యేష్ఠభగిన్యా ధారణంచ అస్యా అపి బహుమాన హేతుః. ౮ ౯ తఇతి దైవతాః దైవతాని-'దైవతాని పుంసి' వేత్యమరః ౧౦.దేవకార్యమితి. మహాతేజ ఇతి సంబోధనం.౧౧ దేవతానామితి ఇదం ప్రియ మిత్యువాచేతి శేషః ౧౨. తస్యేతి. అవకీర్యత అవాకిరత్ - తేజ ఇతి శేషః.౧౩ సమంతతఇతి పావకః తేజోరూపః అభ్యషించతవ్యాప్తవాన్-స్రోతాంసి కర్ణనాసాదీని - పూర్ణాని తేజోమహిమ్నేతి శేషః ౧౪. తమిత్యాది.

వ్యథితచేతనా ౧౫। అథాబ్రవీ దిదం గంగాం సర్వదేవహుతాశనః, ఇహ హైమవతే పాదే గర్భోఽయం సన్నివేశ్యతాం ౧౬। శ్రుత్వా త్వగ్నివచో గంగా తం గర్భ మతిభాస్వరం, ఉత్ససర్జ మహాతేజ స్స్రోతోభ్యో హి తదానఘ ౧౭। యదస్యా నిర్గతం తస్మా త్తప్తజాంబూనదప్రభం, కాంచనం ధరణీం ప్రాప్తం హిరణ్య మమలం శుభం ౧౮। తామ్రం కార్ష్ణాయసం చైవ తైక్ష్ణ్యా దేవాభ్యజాయత, మలం తస్యాభవ త్తత్ర త్రపుసీసక మేవచ ౧౯। తదేత ద్ధరణీం ప్రాప్య నానాధాతు రవర్ధతః ౨౦ నిక్షిప్తమాత్రే గర్భేతు తేజోభి రభిరంజితం, సర్వం పర్వతసన్నద్ధం సౌవర్ణ మభవ ద్వనం ౨౧ జాతరూపమితి ఖ్యాతం తదా ప్రభృతి రాఘవ, సువర్ణం పురుషవ్యాఘ్ర హుతాశనసమ ప్రభం ౨౨ తృణవృక్షలతాగుల్మం సర్వం భవతి కాంచనం ౨౩। తం కుమారం తతో జాతం సేంద్రా స్సహ మరుద్గణాః, క్షీరసంభావనార్థాయ కృత్తికా స్సమయోజయన్.

తవ తేజ స్సముద్ధతం అభివృద్ధం భవతి అస్య ధారణే అశక్తాస్మీతి ౧౫। అథేతి సర్వదేవానాం యద్ధుతం తదశ్నాతీతి సర్వదేవహుతాశనః - పాదే పర్యంతపర్వతే - అగ్నిదగ్ధశ్వేతపర్వతీకృతరుద్రతేజోరాశా విత్యర్థః ౧౬। శ్రుత్వేతి. మహాతేజ ఇతి సంబోధనం - స్రోతోభ్యః - ఉత్సృజ్యేతి శేషః ౧౭। యదితి. అస్యా గంగాతః - నిర్గతం యత్ - శోణితాది - ధరణీం గతం-తస్మాత్తప్తజాంబూనదప్రభం ద్రుతస్వర్ణవిశేషకాంతి కాంచనం - అమలం శుభం హిరణ్యం రజతంచ - అభవదితి వక్ష్యమాణ మనుషజ్యతే - అమల మితి నిర్గతవిశేషణంవా ౧౮। తామ్రమితి. గంగాతో నిర్గతాత్ - తైక్ష్ణ్యాత్ క్షారాత్ - తామ్రం కార్ష్ణాయసం చాభ్యజాయత - తస్యా గంగాతః-అభవత్ నిర్గచ్ఛతిస్మ - మలం - తత్ర భూమౌ-త్రపుసీసకం చాభ్యజాయత - కృష్ణాయస మేవ కార్ష్ణాయసం-త్రపు-(తగరం)-సీసం (ఈయం) ౧౯। ఉపసంహరతి-తదితి తదేతత్ గంగాతో నిర్గతం ౨౦. ఏవం గర్భోత్సర్జనకాలే గంగాతో నిర్గతానాం శోణితాదీనాం సౌవర్ణాదిభావ ముక్త్వా గర్భతేజోరంజనాత్ కేషాంచిత్ స్వర్ణభావ మాహ - నిక్షిప్తేతి గర్భే గంగయా నిక్షిప్తమాత్రే - తస్య తేజోభిరభిరంజితం వ్యాప్తం - పర్వతసన్నద్ధం పూర్వోక్తశ్వేతపర్వతసహితం - సర్వం తద్వనం శరవణం - సౌవర్ణం స్వర్ణమయం అభవత్ ౨౧ జాతేతి యదా సువర్ణం జాతం తదాప్రభృతి హుతాశనసమ ప్రభం సువర్ణం - జాతం రూపం యస్యేతి వ్యుత్పత్త్యా జాతరూప మితి విఖ్యాత మభూత్ ౨౨ ఉపసంహరతి-తృణేతి ౨౩। ఏవం గంగయోత్సృష్టస్య గర్భస్య పోషణప్రకార మాహ - తమితి తతః గంగోత్సర్జనానంతరం-జాతం తం కుమారం-మరుద్గణాః దేవగణాః - సహయుగపత్ - క్షీరసంభావనార్థాయ క్షీరేణ వర్ధనప్రయోజనాయ-కృత్తికా స్సమయోజయన్ - ణ్యంతత్వా ద్ద్వికర్మ

అశక్తాధారణే తవ తేజసో ధారణే అశక్తా - తద్ధి తేజ స్సముద్యతం - తేనాగ్నినా-తేన తేజసా-సంప్రవ్యథితచేతనాస్మీతి శేషః ౧౫। అథేతి. సర్వదేవహుతాశనః - సర్వదేవార్థం హుత మశ్నాతీతి తథా - స్రోతోభ్యోహితదానఘేత్యుత్తరశ్లోకశేషః ౧౭। యదితి అస్యాః స్రోతోభ్యో యన్నిర్గతం రేతః తస్మాద్రేతసః - తప్తజాంబూనదప్రభం - కాంచనం హిరణ్యంచ అభవత్ హిరణ్యం రజతం ౧౮। తామ్రమితి తైక్ష్ణ్యాత్ క్షారగుణాత్ - కృష్ణాయస మేవ కార్ష్ణాయసం - మలం కిట్టంచ సీసకమ్ ౨౦. నిక్షిప్తేతి ౨౧. జాతరూప మితి సువర్ణం తదాప్రభృతి జాతరూప మిత్య

౨౩॥ తాః క్షీరం జాతమాత్రస్య కృత్వా సమయముత్తమం, దదుః పుత్రోఽయ
మస్మాకం సర్వాసామితి నిశ్చితాః ౨౪॥ తతస్తు దేవతాస్సర్వాః కార్తికేయ
ఇతి బ్రువన్, పుత్రస్త్రైలోక్యవిఖ్యాతో భవిష్యతి న సంశయః ౨౫॥ తేషాం
తద్వచనం శ్రుత్వా స్కన్నం గర్భపరిస్రవే, స్నాపయన్ పరయా లక్ష్మ్యా దీప్యమా
నం యథానలం ౨౬॥ స్కంద ఇత్యబ్రువన్ దేవాః స్కన్నం గర్భపరిస్రవాత్,
కార్తికేయం మహాభాగం కాకుత్స్థ జ్వలనోపమం. ౨౭॥ ప్రాదుర్భూతం తతః
క్షీరం కృత్తికానామనుత్తమం, షణ్ణాం షడాననో భూత్వా జగ్రాహ స్తనజం
పయః ౨౮॥ గృహీత్వా క్షీరమేకాహ్నా సుకుమారవపుస్తదా, అజయ
త్స్వేన వీర్యేణ దైత్యసైన్యగణాన్ విభుః. ౨౯॥ సురసేనాగణపతిం తతస్త
మతులద్యుతిం, అభ్యషించన్ సురగణాస్సమేత్యాగ్నిపురోగమాః ౩౦॥ ఏష
తే రామ గంగాయా విస్తరోఽభిహితో మయా, కుమారసంభవశ్చైవ ధన్యః
పుణ్యస్తథైవ చ ౩౧॥ భక్తశ్చ యః కార్తికేయే కాకుత్స్థ భువి మానవః

కత్వం ౨౩॥ తా ఇతి కృత్తికాః అయమస్మాకం సర్వాసాం పుత్రో భవత్వితి - దేవైస్సహ
సమయం సంకేతం - కృత్వా - నిశ్చితాః కృతనిశ్చయాస్సత్యః జాతమాత్రస్య తస్య క్షీరం దదుః
దాతుముద్యుక్తాః ౨౪॥ తత ఇతి ఉక్తవిశేషణః పుత్రః - కార్తికేయః కృత్తికాపుత్రో భవిష్యతి -
ఇతి బ్రువన్ అబ్రువన్ ౨౫॥ తేషామితి కృత్తికాః - గర్భపరిస్రవే గర్భోదకే - స్కన్నం
పతితం - స్నాపయన్ అస్నాపయన్ గర్భస్రావనివృత్త్యర్థం ౨౬॥. స్కంద ఇతి స్కన్నత్వాత్
స్కంద ఇత్యన్వర్థనామ చక్రురిత్యర్థః ౨౭॥ ప్రాదుర్భూతమితి తతః స్నాపనానంతరం - షణ్ణాం
కృత్తికానాం క్షీరం ప్రాదుర్భూతం - తచ్చ స్తనజం పయః షడాననో భూత్వా జగ్రాహ ౨౮॥
గృహీత్వేతి ఏకాహ్నేతి టజభావస్సమాసాంతస్యానిత్యత్వాత్ - ఏకదినేన స్తన్యం పీత్వా క్రమేణ
సుకుమారవపురపి దైత్యగణానజయత్ ౨౯॥ సురేతి సురసేనాగణపతిత్వేనాభ్యషించన్నిత్యర్థః -
ప్రథమమభిషేకస్తతో జయ ఇత్యర్థక్రమః ౩౦॥ ఏష ఇతి విస్తరః దివ్యసంభవః తమేవాహ - కుమా
రేతి ఏవమేతదాఖ్యానశ్రవణఫలముక్తం ధన్య ఇత్యాదినా ౩౧॥ అథ ప్రసంగాత్తద్భక్తిఫల
మాహ - భక్తశ్చేతి సలోక ఏవ సాలోక్యం స్వార్థే ష్యఙ్ - తస్య భావస్సాలోక్యతా - స్కంద

న్వయః. ౨౨ ౨౨॥ తమితి క్షీరసంభావనార్థాయ క్షీరేణ సంభావనం వర్ధనం ౨౩॥ తా ఇతి.
సమయం కృత్వా అస్మాకం పుత్ర ఇతి సమయం కృత్వా క్షీరం దదురితి సంబంధః ౨౪॥ తత ఇతి
తతః సమయకరణాత్ - కార్తికేయ ఇతి బ్రువన్ - తమితి శేషః - అడాగమాభావ ఆర్ష ఇత్యబ్రువ
న్నితి పదద్వయం - అస్య శ్లోకస్యాంతే న సంశయ ఇత్యుపరి ద్రష్టవ్యం - యుష్మాకం పుత్రః త్రై
లోక్యవిఖ్యాతో భవిష్యతీత్యబ్రువన్నిత్యన్వయః. ౨౫॥ తేషామితి గర్భపరిస్రవే స్కన్నం గర్భ
పరిస్రవేణ పతితం స్నాపయన్ - కృత్తికా ఇతి శేషః ౨౬॥ ౨౭॥ ప్రాదుర్భూత మిత్యర్ధమేకం
వాక్యం అన్యథా ఉత్తరార్ధస్థపయశ్శబ్దేన పునరుక్తిః స్యాత్ ౨౮॥ *తి ఏవం తదా షడ్భిర్ముఖై
ర్యావదపేక్షితం క్షీరం గృహీత్వా ఏకాహ్నా ఏకదినేనైవ సుకుమారవపురపి - స్వతేజసైవ దైత్య
సైన్యగణానజయత్ ౨౯॥ సురసేనాగణపతిత్వేన - తమభ్యషించన్నిత్యర్థః *తి తతః సకలా
సురజయాద్ధతోః ౩౦॥ ౩౧॥ *తి ధన్యత్వపుణ్యత్వే వివృణోతి - భక్తశ్చేతి ఐహలౌకికఫలేన

ఆయుష్మాన్ పుత్రపౌత్రైశ్చ స్కాన్దసాలోక్యతాం వ్రజేత్ ౩౨ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - సప్తత్రింశస్సర్గః

తాం కథాం కౌశికో రామే నివేద్య కుశికాత్మజః, పునరేవాపరం వాక్యం కాకుత్స్థ మిద మబ్రవీత్ ౧ అయోధ్యాధిపతి శ్శూరః పూర్వ మాసీ న్నరాధిపః, సగరో నామ ధర్మాత్మా ప్రజాకామ స్సచాప్రజః ౨ వైదర్భదుహితా రామ కేశినీ నామ నామతః, జ్యేష్ఠా సగరపత్నీ సా ధర్మిష్ఠా సత్యవాదినీ ౩ అరిష్టనేమిదుహితా రూపేణాప్రతిమా భువి, ద్వితీయా సగరస్యాసీ త్పత్నీ సుమతిసంజ్ఞితా ౪ తాభ్యాం సహ తతో రాజా పత్నీభ్యాం తప్తవాం స్తపః, హిమవంతం సమాసాద్య భృగుప్రస్రవణే గిరౌ ౫ అథ వర్షశతే పూర్ణే తపసా రాధితో మునిః, సగరాయ వరం ప్రాదా ద్భృగు స్సత్యవతాం వరః ౬ అపత్యలాభ స్సుమహాన్ భవిష్యతి తవానఘ, కీర్తిం చాప్రతిమాం లోకే ప్రాప్స్యసే పురుషర్షభ ౭ ఏకా జనయితా తాత పుత్రం వంశకరం తవ, షష్టిః పుత్రసహస్రాణి అపరా జనయిష్యతి ౮ భాషమాణం మహాత్మానం రాజపుత్ర్యౌ ప్రసాద్యతం, ఊచతుః పరమప్రీతే కృతాంజలిపుటే తదా ౯ ఏకః కస్యా స్సుతో బ్రహ్మన్ కా

సమానలోకత్వ మిత్యర్థః ౩౨ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తత్రింశస్సర్గః

ఏవం దివ్యసంభవం విస్తరం ప్రతిపాద్య మానుషలోక సంభవం విస్తరం వక్తుముపక్రమతేఽష్టత్రింశే - తామిత్యాది రామే రామాయ - కౌశికశబ్దార్థ మాహ - కుశికాత్మజ ఇతి ౧ అయోధ్యేతి అప్రజః అతఏవ ప్రజాకామః ౨ వైదర్భేతి యా వైదర్భదుహితా సా జ్యేష్ఠపత్న్యాసీత్ ౩ అరిష్టేతి అరిష్టనేమిః కాశ్యపః ౪ తాభ్యామితి భృగ్వధిష్ఠితం ప్రస్రవణం వారిప్రవాహో యస్మిం స్తథా - గిరౌ పర్యంతపర్వతే ౫ అథేతి వర్షశతే పూర్ణే - తపస్యత ఇతి శేషః ౬ అపత్యేతి సుబహ్వపత్యవిషయత్వాత్ సుమహత్త్వం - కీర్తి మితి-తేనేతి శేషః ౭ ఏకేతి జనయితేతి లుట్ - తాతేత్యుపలాలనే ౮ భాషమాణమితి రాజపుత్ర్యావితి ఛత్రిన్యాయా దుక్తం - సుమతేః కాశ్యపపుత్రీత్వాత్ ౯ ఏకఇతి తవ వచ స్సత్య మస్తు - యస్యా ఏక మిచ్ఛసి తస్యా ఏకః యస్యా బహూ నిచ్ఛసి తస్యా బహవ స్సం

ధన్యత్వ మాముష్మికేన పుణ్యత్వం - పుత్రపౌత్రై శ్చేత్యస్య యుక్త ఇతి శేషః - స్కాందసాలోక్యతాం వ్రజేత్-దేహత్యాగే ఇతి శేషః ౩౨ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం-సప్తత్రింశస్సర్గః

* తి అథ త్రీన్ పథో హేతునా కేనేత్యాదిప్రశ్నస్యోత్తరం వక్తు ముపక్రమతే - తాం కథామితి అపరం వాక్యం వక్ష్యమాణం ప్రశ్నోత్తరం ౧ అయోధ్యేతి ప్రజాకామః సంతతికామః - స చ అప్రజః అభూదితి శేషః ౨ వైదర్భేతి జ్యేష్ఠా పత్నీ ఆసీదితి శేషః ౩ అరిష్టనేమిః కాశ్యపః ౪ తాభ్యామితి భృగుప్రస్రవణే భృగుప్రస్రవణాఖ్యే-హిమవతః పాదే ౫ అథవర్షశతే పూర్ణే తపస్యత ఇతి శేషః ౬ ౭ ఏకా జనయితా జనయిష్యతి - వంశకరం కులస్యావిచ్ఛేదకరం ౮ ౯ ఏకఇతి. ఇచ్ఛావహే ఇచ్ఛావః - సత్యం నిర్ణాయకం ౧౦ తయోరితి. విధీ

బహూన్ జనయిష్యతి, శ్రోతు మిచ్ఛావహే బ్రహ్మన్ సత్య మస్తు వచ స్తవ ౧౦ తయో స్తద్వచనం శ్రుత్వా భృగుః పరమధార్మికః, ఉవాచ పరమాం వాణీం స్వచ్ఛందోఽత్ర విధీయతాం ౧౧ ఏకో వంశకరో వాస్తు బహవో వా మహాబలాః కీర్తిమంతో మహోత్సాహాః కా వా కం వర మిచ్ఛతి ౧౨ మునేస్తు వచనం శ్రుత్వా కేశినీ రఘునందన, పుత్రం వంశకరం రామ జగ్రాహ నృపసన్నిధౌ ౧౩ షష్టిం పుత్రసహస్రాణి సుపర్ణభగినీ తదా, మహోత్సాహాన్ కీర్తిమతో జగ్రాహ సుమతి స్సుతాన్ ౧౪. ప్రదక్షిణ మృషిం కృత్వా శిరసాభిప్రణమ్యచ, జగామ స్వపురం రాజా సభార్యో రఘునందన ౧౫ అథ కాలే గతే తస్మిన్ జ్యేష్ఠా పుత్రం వ్యజాయత, అసమంజ ఇతి ఖ్యాతం కేశినీ సగరాత్మజం ౧౬ సుమతిస్తు నరవ్యాఘ్ర గర్భతుంబం వ్యజాయత, షష్టిః పుత్రా స్సహస్రాణి తుంబభేదా ద్వినిస్సృతాః ౧౭. ఘృతపూర్ణేషు కుంభేషు ధాత్ర్య స్తాన్ సమవర్ధయన్, కాలేన మహతా సర్వే యౌవనం ప్రతిపేదిరే. ౧౮ అథ దీర్ఘేణ కాలేన రూపయౌవనశాలినః, షష్టిః పుత్రసహస్రాణి సగరస్యాభవం స్తదా ౧౯ స చ జ్యేష్ఠో నరశ్రేష్ఠ సగరస్యాత్మసంభవః, బాలాన్ గృహీత్వా తు జలే సరయ్వా రఘునందన, ప్రక్షిప్య ప్రహసన్నిత్యం మజ్జత స్తాన్ సమీక్ష్య వై. ౨౦ ఏవం పాపసమాచార స్సజ్జనప్రతిబాధకః, పౌరాణా మహితే యుక్తః పుత్రో నిర్వాసితః పురాత్. ౨౧ తస్య పుత్రోఽంశుమాన్నామ అసమంజస్య వీర్యవాన్, సమ్మత స్సర్వలోకస్య సర్వస్యాపి ప్రియంవదః ౨౨ తతః కాలేన మహతా మతి స్సము

త్విత్యర్థః. ౧౦ తయోరితి. అత్ర పుత్రవిషయే - స్వచ్ఛందః స్వేచ్ఛా - విధీయతాం జ్ఞాప్యతాం ౧౧. తదేవ వివృణోతి-ఏక ఇతి. ౧౨ మునేరితి జగ్రాహ వరయామాస ౧౩ షష్టిమితి సుపర్ణభగినీ గరుడభగినీ. ౧౪ ప్రదక్షిణమితి ఋషింభృగుం ౧౫ అథేతి వ్యజాయత ప్రసూతవతీ ౧౬ సుమతిరితి గర్భతుంబః వృత్తాకారం గర్భపిండం - కథం తతః పుత్రోదయ ఇత్యత ఆహ షష్టి రితి- తుంబభేదాత్ - నతు గాంధార్యా ఇవ పశ్చాద్విభజనీయ ఇత్యర్థః ౧౭. ఘృతేతి ధాత్ర్యః ఉపమాతరః-తాన్ విభక్తతుంబాన్ ౧౮. అథేతి దీర్ఘేణ కాలేనేతి యౌవనశాలిత్వహేతుత్వా త్తృతీయా-యౌవనశాలిన ఇతి పుల్లింగత్వ మార్షం. ౧౯ స చేత్యర్థత్రయం జ్యేష్ఠః అసమంజః - ప్రహసన్-స్థిత ఇతి శేషః ౨౦ ఏవమితి. నిర్వాసితః నివాస్యతేస్మ ౨౧. అంశుమా న్నామ - ఆసీదితి శేషః ౨౨ తతఇతి యజేయ మితి నిశ్చితా మతిః - సమభిజాయత సమభ్యజాయత ౨౩.

యతాం జ్ఞాప్యతాం.౧౧.ఏకఇతి బహవో వా మహాబలా ఇత్యనేన వంశకరో ఇతి గమ్యంతే ౧౨ * తి. నృపసన్నిధా విత్యనేన తస్యాపి సాక్షిత్వమాత్రం - నతు వరణనియమకర్తృతేతి సూచితం. ౧౩ ౧౬. సుమతిరితి. గర్భతుంబం తుంబఫలాకారం గర్భపిండం వ్యజాయత వ్యజనయత్ ౧౭ ౧౮. అథేతి దీర్ఘేణ యౌవనశాలిత్వహేతుత్వా త్తృతీయా ౧౯. సచేత్యాది ప్రహసన్ స్థిత ఇతి శేషః ౨౦. ఏవమితి. నిర్వాసితః నిష్కాసితః * తి. సజ్జనప్రతిబాధకః సజ్జనపీడకః. * ౨౧ * తి తస్య అసమంజస్య - ఏతద్వాచి అసమంజశబ్దః అదంత స్సాంతశ్చేతి బోధ్యం ౨౨ తత

భిజాయత, సగరస్య నరశ్రేష్ఠ యజేయ మితి నిశ్చితా ౨౩౹ స కృత్వా నిశ్చ యం రామ సోపాధ్యాయగణ స్తదా, యజ్ఞకర్మణి వేదజ్ఞో యష్టుం సముపచక్ర మే. ౨౪౹. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - అష్టత్రింశస్సర్గః

విశ్వామిత్రవచ శ్శ్రుత్వా కథాంతే రఘునందనః, ఉవాచ పరమప్రీతో మునిం దీప్త మివానలం ౧ శ్రోతు మిచ్ఛామి భద్రం తే విస్తరేణ కథా మి మాం, పూర్వకో మే కథం బ్రహ్మన్ యజ్ఞం వై సముపాహరత్. ౨ విశ్వామి త్రస్తు కాకుత్స్థ మువాచ ప్రహస న్నివ, శ్రూయతాం విస్తరో రామ సగరస్య మహాత్మనః ౩ శంకరశ్వశురో నామ హిమవా నచలోత్తమః, వింధ్యపర్వత మా సాద్య నిరీక్షేతే పరస్పరం ౪ తయో ర్మధ్యే ప్రవృత్తోఽభూ ద్యజ్ఞ స్స పురుషో త్తమ, సహి దేశో నరవ్యాఘ్ర ప్రశస్తో యజ్ఞకర్మణి ౫ తస్యాశ్వచర్యాం కా

సఇతి యజ్ఞకర్మణి నిశ్చయం కృత్వా యష్టుం సముపచక్రమే ౨౪౹ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిర చితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే-బాలకాండవ్యాఖ్యానే-అష్టత్రింశస్సర్గః

అథ రామేణ స్వపూర్వక వృత్తాంతప్రస్తావేన కుతూహలాత్ పృష్టే సతి విశ్వామిత్రేణ తదుత్తరకథన మేకోనచత్వారింశే - విశ్వామిత్రేత్యాది కథాంతే యజ్ఞోపక్రమకథనానంతరం ౧ శ్రోతుమితి ఇమాం యజ్ఞకథాం - పూర్వకః మద్వంశకూటస్థః - సముపాహరత్ కృతవాన్ ౨ విశ్వామిత్ర ఇతి ప్రహస న్నివ - ప్రసన్నవదన ఇత్యర్థః - స్వవివక్షితస్యైవ పృష్టత్వాత్ ప్రహాసః- అజాన న్నివ పృష్టవా నితివా - విస్తర ఇతి - యజ్ఞస్యేతి శేషః. ౩ శంకరేతి వింధ్యపర్వత మా సాద్య మధ్యే మహాగిరినిరోధాభావాత్ - ప్రాప్య - తథా వింధ్యోపి హిమవంతం ఇత్యేవం పరస్పర మాసాద్య - వీక్షావిరోధాభావాత్ నిరీక్షేతే పరస్పరం నిరీక్షమాణా విప స్థితా విత్యర్థః ౪ అస్త్వే వం తతః కిమిత్యత్రాహ - తయోరితి హి యస్మా త్స దేశః యజ్ఞకర్మణి ప్రశస్తః - 'ఆర్యావర్తః పుణ్యభూమిర్మధ్యం వింధ్యహిమాగయో' రితివచనాత్ అత స్తయో ర్మధ్యే యజ్ఞః ప్రవృత్తోఽభూ త్ ౫ తస్యేతి అశ్వచర్యాం అశ్వానుచరణం - మతే ఆజ్ఞాయాం ౬ తస్యేతి తం యజ్ఞం - యజమానస్య తస్య సగరస్య - యజ్ఞీయాశ్వం యజ్ఞార్హాశ్వం - రాక్షసీం మాయామయీం - తను

ఇతి. సమభిజాయత సమభ్యజాయత ౨౩౹ ౨౪౹ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరా మాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టత్రింశస్సర్గః.

విశ్వామిత్రేతి * తి. కథాంతే - యజ్ఞోపక్రమకథాంతే ౧ శ్రోతు మితి ఇమాం సగర యజ్ఞసంబంధినీం-సముపాహరత్ కృతవాన్ ౨ విశ్వామిత్ర ఇతి ప్రహసన్నివ వికసితవదనః-అత్ర చ కారణం స్వవివక్షిత మేవ సగరయాగవృత్తాంతం స్వపూర్వజ వృత్తాంతతయా శ్రవణకుతూ హలాతిశయేన పృష్టవాన్ రామభద్ర ఇతి - విస్తర ఇతి యజ్ఞస్యేతి శేషః. * తి స్వవంశ్యే రా మస్యాపి లోకవత్స్నేహసంపన్న ఇతి మునే ర్హాసః - సగరస్య సగరయజ్ఞస్యేత్యర్థః ౩. శంకరశ్వ శురఇతి. ఆసాద్య స్థిత ఇతి శేషః - ఆసన్న ఇత్యర్థః - నిరీక్షేతే పరస్పర మితి-తా వుభౌ పర్వతౌ ఔన్నత్యాతిశయేన పరస్పరం నిరీక్షమాణా విప స్థితా విత్యర్థః. * తి. మధ్యే మహాపర్వతనిరో ధాభావా ద్వింధ్యపర్వతం హిమవాన్ - తథా వింధ్యో హిమవంతం ఇత్యేవం పరస్పర మాసాద్య ఉచ్చత్వేన సామ్యం ప్రాప్య ఔన్నత్యాతిశయేన వీక్షానిరోధకాభావాత్ పరస్పరం నిరీక్షేతే

కుత్స్థ దృఢధన్వా మహారథః, అంశుమా నకరో త్తాత సగరస్య మతే స్థితః ౬ తస్య పర్వణి తం యజ్ఞం యజమానస్య వాసవః, రాక్షసీం తను మాస్థాయ యజ్ఞియాశ్వ మపాహరత్ ౭ హ్రియమాణేతు కాకుత్స్థ తస్మి న్నశ్వే మహాత్మనః, ఉపాధ్యాయగణా స్సర్వే యజమాన మథాబ్రువన్ ౮ అయం పర్వణి వేగేన యజ్ఞియాశ్వోఽపనీయతే, హర్తారం జహి కాకుత్స్థ హయ శ్చైవోపనీయతాం ౯ యజ్ఞచ్ఛిద్రం భవత్యేతత్సర్వేషామశివాయ నః, త త్తథా క్రియతాం రాజన్ యథాఽచ్ఛిద్రః క్రతు ర్భవేత్ ౧౦. ఉపాధ్యాయ వచ శ్శ్రుత్వా తస్మిన్ సదసి పార్థివః, షష్టిం పుత్రసహస్రాణి వాక్య మేత దువాచహ ౧౧ గతిం పుత్రా నపశ్యామి రక్షసాం పురుషర్షభాః, మంత్రపూతై ర్మహాభాగై రాస్థితో హి మహాక్రతుః. ౧౨. తద్గచ్ఛత విచిన్వధ్వం పుత్రకా భద్రమస్తు వః, సముద్రమాలినీం సర్వాం పృథివీ మనుగచ్ఛత ౧౩ ఏకైకయోజ

మాస్థాయ పర్వణి ఉక్థ్యాహే - 'తిథిభేదే క్షణే పర్వేతి' నిఘంటుః అపాహరత్ అపహృతవాన్. ౭ హ్రియమాణ ఇతి. ఉపాధ్యాయగణాః ఋత్విగ్గణాః ౮ అయమితి అపనీయతే - వర్తమానసామీప్యే వర్తమానవద్వేతిలట్ ౯. యజ్ఞేతి ఏతద్యజ్ఞచ్ఛిద్రం యజ్ఞాపరాధః - 'ఛిద్రం రంధ్రాపరాధయో' రితి వైజయంతీ సర్వేషాం నః అశివాయ భవతి - తస్మాత్ క్రతు ర్యథా అచ్ఛిద్రో భవే త్తథైవ క్రియతాం. ౧౦ ఉపాధ్యాయేతి పార్థివః సగరః ౧౧ గతిమితి హేపుత్రాః హి యస్మా న్మహాక్రతుః - మంత్రపూతై ర్మహాభాగై రాస్థితః అనుష్ఠితః - తస్మాద్రక్షసాంగతిం ఆగమనం నపశ్యామి - ప్రసక్త్యభావాదితి భావః ౧౨. అతః కేన ప్రకారేణ గతోఽశ్వ ఇతి విచిన్వధ్వ మిత్యాహ - తదితి యద్వా - అహం కర్మవ్యగ్రః స్థితః - అశ్వాపహర్తౄణాం రక్షసాం గతిం గంతవ్యదేశం నపశ్యామి - విచిన్వధ్వ మిత్యాహ - తదితి సముద్ర ఏవ మాలా ఆవరణ మస్యా ఇతి సముద్రమాలినీ - తా మనుగచ్ఛత - అన్వేషధ్వం. ౧౩. ఏకేతి అర్ధమేకం ప్రథమ మేకం యోజనం విచిత్య పశ్చా ద్యోజనాంతర మితి

పశ్యతః. ౫ తయోరితి ప్రశస్తః ఫలాతిశయప్రదః ౬ తస్యేతి అశ్వచర్యాం అశ్వానుచరణం-సగరస్య - మతే ఆజ్ఞాయాం ౬ తస్యేతి పర్వణి ఉక్థ్యాహే - రాక్షసీం తనుం - యజ్ఞవిఘ్నకరణసమర్థాం - యజ్ఞియో యజ్ఞార్హః * తి పర్వణి ఉక్థ్యాహే - అశ్వమేధే ఉక్థ్యసంస్థాత్రయం - తత్ర ద్వితీయే అశ్వాలంభనదివసే అశ్వవిశసనాత్ ప్రాక్ - తం యజ్ఞం విహంతు మితి శేషః. * ౭ ౮ * తి. అపనీయతే అపహ్రియతే - అతో హర్తార మశ్వహర్తారం జహి అశ్వశ్చ శీఘ్ర ముపనీయతాం * ౯ * తి. యజ్ఞచ్ఛిద్రం యజ్ఞస్య విఘ్నః * ౧౦ * తి. సోపాధ్యాయ వచః ఉపాధ్యాయ సహిత ర్త్విగ్గణవచః. * ౧౧ గతిమితి రక్షసాం గతి మాగతిర్నిమిత్తం - నపశ్యామి ప్రసక్త్యభావాత్ * తి మంత్రపూతై ర్మహాభాగై ర్యద్యపి మహాక్రతు రాస్థితః అనుష్ఠితః - తథాపి రక్షసాం మాయయా యది ఛిద్రం స్యా త్తదా ఆత్మనో గతిం నపశ్యామి - తస్మాత్ గచ్ఛథ విచిన్వధ్వం - అన్వేషయతేత్యర్థ ఇతి కేచిత్ - పరేతు - ఆస్థితో హితిపాఠః - హి యస్మాదీదృశై ర్మహాభాగై రాస్థితోయం క్రతుః - అతో త్ర క్రతౌ రక్షసాం గతిం నపశ్యామి - త తస్మాత్కేనాపి దేవేన హృత ఇతి తమన్వేషయతేత్యర్థ ఇత్యాహుః. ౧౨. తదితి అనుగచ్ఛత చరత ౧౩౫ యావదితి ఖనతేతి యది భూతలే నదృశ్యతే తర్హీతి శేషః. ౧౪౫. దీక్షిత

నం పుత్రా విస్తార మధిగచ్ఛత ౧౩॥ యావ త్తురగసందర్శ స్తావ త్ఖనత మేదినీం,
తం చైవ హయహర్తారం మార్గమాణా మమాజ్ఞయా. ౧౪॥ దీక్షితః పౌత్రసహి
త స్సోపాధ్యాయగణో హ్యహం, ఇహ స్థాస్యామి భద్రం వో యావ త్తురగదర్శ
నం ౧౫॥ ఇత్యుక్తా హృష్టమనసో రాజపుత్రా మహాబలాః, జగ్ము ర్మహీతలం
రామ పితుర్వచనయంత్రితాః ౧౬॥ యోజనాయామవిస్తార మేకైకో ధరణీతలం,
బిభిదుః పురుషవ్యాఘ్రా వజ్రస్పర్శసమై ర్నఖైః ౧౭॥ శూలై రశనికల్పైశ్చ హలై
శ్చాపి సుదారుణైః, భిద్యమానా వసుమతీ ననాద రఘునందన ౧౮॥. నాగానాం
వధ్యమానానా మసురాణాం చ రాఘవ, రాక్షసానాం చ దుర్ధర్ష స్సత్త్వానాం నిన
దో౽భవత్ ౧౯॥ యోజనానాం సహస్రాణి షష్టిం తు రఘునందన, బిభిదుర్ధర
ణీం వీరా రసాతల మనుత్తమం ౨౦॥. ఏవం పర్వతసంబాధం జంబూద్వీపం నృ
పాత్మజాః, ఖనంతో నరశార్దూల సర్వతః పరిచక్రముః ౨౧॥ తతో దేవా స్స
గంధర్వా స్సాసురా స్సహపన్నగాః, సంభ్రాంతమనసస్సర్వే పితామహ ముపా
గమన్ ౨౨॥ తే ప్రసాద్య మహాత్మానం విషణ్ణవదనా స్తదా, ఊచుః పరమసం
త్రస్తాః పితామహ మిదం వచః ౨౩॥ భగవన్ పృథివీ సర్వా ఖన్యతే సగరాత్మ
జైః, బహవశ్చ మహాత్మానో హన్యంతే తలవాసినః ౨౪॥ అయం యజ్ఞహరో
౽స్మాక మనేనాశ్వో౽పనీయతే, ఇతి తే సర్వభూతాని నిఘ్నంతి సగరాత్మజాః
౨౫॥ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః

క్రమేణ విచినుధ్వ మిత్యర్థః-యద్వా-ఏక ఏకం యోజన మితి క్రమేణ విచినుధ్వ మిత్యర్థః ౧౩॥
యది భూతలే నదృశ్యతే తదా కర్తవ్య మాహ-యావదితి ౧౪॥. మమ తు గమనం న యుక్త మిత్యా
హ - దీక్షిత ఇతి ౧౫॥ ఇతీతి యంత్రితాః నియుక్తాః. ౧౬॥ యోజనేతి ఆయామః దైర్ఘ్యం
విస్తారః విశాలతా-వజ్రస్పర్శ సమైః-వజ్రస్పర్శసమస్పర్శై రిత్యర్థః ౧౭॥ శూలైరితి అశనికల్పైః
వజ్రతుల్యైః. ౧౮॥ నాగానామితి నాగానాం సర్పాణాం-అసురరాక్షసా పాతాళవాసినః ౧౯॥
యోజనానామితి రసాతలం పాతాళం యథా భవతి తథా - ధరణీం బిభిదుః. ౨౦॥ ఏవమితి సం
బాధం - నిబిడం ౨౧ తతఇతి స్పష్టం. ౨౨॥ తఇతి. ప్రసాద్య స్తుత్వా. ౨౩॥ భగవన్నితి తల
వాసినః రసాతలవాసినః. ౨౪॥ అయమితి యజ్ఞహరః యజ్ఞహంతా - యజ్ఞహన ఇతి పాఠే హం
తీతిహనః-పచాద్యచ్ ౨౫॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీ
రాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః.

ఇతి. ఇహ యజ్ఞవాటే ౧౬॥ యోజనేతి వజ్రస్పర్శసమైః వజ్రస్పర్శసమస్పర్శైః నఖైః.
౧౮॥ నాగానామితి దుర్ధర్షః దుర్భరః. ౧౯॥ యోజనానా మితి. రసాతలం పాతాళం యథా
భవతి తథా ౨౦॥ ౨౪॥ అయమితి. హంతీతి హనః - యజ్ఞస్య హనః హంతేః పచాద్యచ్.
౨౫॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-బాలకాండ
వ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనచత్వారింశస్సర్గః.

దేవతానాం వచ శ్శ్రుత్వా భగవా న్వై పితామహః, ప్రత్యువాచ సు
సంత్రస్తా న్ కృతాంతబలమోహితాన్ ౧ యస్యేయం వసుధా కృత్స్నా వాసు
దేవస్య ధీమతః, కాపిలం రూప మాస్థాయ ధారయత్యనిశం ధరాం, తస్యకోపా
గ్నినా దగ్ధా భవిష్యంతి నృపాత్మజాః. ౨॥ పృథివ్యా శ్చాపి నిర్భేదో దృష్ట ఏవ
సనాతనః, సగరస్య చ పుత్రాణాం వినాశోఽదీర్ఘజీవినాం ౩॥ పితామహవచ
శ్శ్రుత్వా త్రయస్త్రింశ దరిందమ, దేవాః పరమసంహృష్టా పున ర్జగ్ము ర్యథా
గతం ౪॥ సగరస్యచ పుత్రాణాం ప్రాదురాసీ న్మహాత్మనాం, పృథివ్యాం భిద్య
మానాయాం నిర్ఘాతసమనిస్వనః ౫॥ తతో భిత్వా మహీం సర్వే కృత్వా చాపి
ప్రదక్షిణం. సహితా స్సగరా స్సర్వే పితరం వాక్య మబ్రువన్. ౬॥ పరిక్రాంతా
మహీ సర్వా సత్వవంతశ్చ సూదితాః, దేవదానవరక్షాంసి పిశాచోరగకిన్నరాః,
నచ పశ్యామహేఽశ్వం త మశ్వహర్తార మేవచ, కింకరిష్యామ భద్రం తే బుద్ధి
రత్ర విచార్యతాం ౭॥ తేషాం తద్వచనం శ్రుత్వా పుత్రాణాం రాజసత్తమ, స
మన్యు రబ్రవీ ద్వాక్యం సగరో రఘునందన ౮॥ భూయః ఖనత భద్రం వో నిర్భి
ద్య వసుధాతలం, అశ్వహర్తార మాసాద్య కృతార్థాశ్చ నివర్తథ ౧౦॥ పితుర్వచ
న మాసాద్య సగరస్య మహాత్మనః, షష్టిః పుత్రసహస్రాణి రసాతలమభిద్రవన్
౧౧॥ ఖన్యమానే తత స్తస్మిన్ దదృశుః పర్వతోపమం, దిశాగజం విరూపాక్షం

దేవతానా మిత్యాది కృతః అంతో జననాశో యైస్తే కృతాంతాః సగరపుత్రాః ౧ యస్యే
తి సార్ధశ్లోకః ఆస్థాయ-య ఇతిశేషః ౨॥ పృథివ్యాఇతి సనాతనః ప్రతికల్ప మవశ్యంభావీ -
దృష్టః నిశ్చితః - అతోన తత్రాపి శోకః కార్య ఇతిభావః - అదీర్ఘజీవినా మితి ఛేదః - వినాశో
దృష్ట ఇత్యనుషంగః ౩॥ పితామహేతి. త్రయస్త్రింశ ద్దేవాః అష్టౌ వసవ ఏకాదశ రుద్రా ద్వాద
శాదిత్యా అశ్వినౌచ - ఇద ముపలక్షణం గంధర్వాదే ర్గమనస్యాపి ౪॥ సగరస్యేతి నిర్ఘాతః ఉత్పా
తవిశేషః ౫॥ తత ఇతి సర్వే మహీం ప్రదక్షిణం కృత్వా పితరం గత్వా సర్వే పితర మబ్రువన్
౬॥ పరిక్రాంతేతిశ్లోకద్వయం సత్వవంతః బలవంతః - కరిష్యామేతి విసర్గలోప శ్ఛాందసః ౭॥
తేషామితి సమన్యుః-అశ్వాలాభకృతక్రోధవాన్ ౮॥. భూయఇతి భూయో నిర్భిద్య ఖనతేత్యన్వ
యః - నివర్తథ-నివర్తధ్వం ౧౦॥ పితురితి. అభిద్రవన్ అభ్యద్రవన్ ౧౧॥ ఖన్యమానఇతి దిశా

దేవతానా మితి కృతాంతబలమోహితాన్ దైవబలమోహితాన్ ౧. యస్యేయమిత్యాది.
యదధీనా వసుధా - కాపిల మితి-య ఇతి శేషః-తస్య కోపాగ్నినా దగ్ధా భవిష్యంతి నృపాత్మజా
ఇతి తస్యైవ స్వామిత్వంస్వాభావికం-ఇతరేషాం త్వభిధానమాత్రం-అత స్సఏవాస్మత్ప్రార్థనా మం
తరేణాపిసాగరాన్ దండయిష్యతీత్యభిప్రాయః. ౨॥. పృథివ్యాఇతి సనాతనః అవశ్యంభావీ దృష్టో
నిశ్చితః - అదీర్ఘజీవినా మితి ఛేదః-వినాశో దృష్ట ఇతి సంబధ్యతే ౩॥ పితామహేతి త్రయస్త్రిం
శద్దేవతాః-అష్టౌ వసవః ఏకాదశరుద్రాః ద్వాదశాదిత్యా అశ్వినౌచ. ౪॥ సగరస్యేతి నిర్ఘాతసమనిస్వ
నః నిర్ఘాతనిస్వనసమః ౫॥ తతఇతి అభిప్రదక్షిణం అభిత స్సంచారం ౬॥ కింకరిష్యామేతి బుద్ధిరుపా
యః ౭॥ ౮॥ భూయ ఇతి నివర్తథ నివర్తధ్వం *తి.కృతార్థాశ్చ కృతార్థాశ్చేత్ తదా-నివర్తథ-అన్య
థానినివర్తధ్వ మిత్యర్థః. ౧౦॥. ౧౧॥ * తి. ఖన్యమాన ఇతి. షష్టియోజన సహస్రపరమపీతి శేషః.

ధారయంతం మహీతలం ౧౨। సపర్వతవనాం కృత్స్నాం పృథివీం రఘునందన, శిరసా ధారయామాస విరూపాక్షో మహాగజః ౧౩। యదా పర్వణి కాకుత్స్థ విశ్రమార్థం మహాగజః, ఖేదాచ్చాలయతే శీర్షం భూమికంపస్తదా భవేత్ ౧౪। తం తే ప్రదక్షిణం కృత్వా దిశాపాలం మహాగజం, మానయంతో హి తే రామ జగ్ముర్భిత్త్వా రసాతలం ౧౫। తతః పూర్వాం దిశం భిత్త్వా దక్షిణాం బిభిదుః పునః, దక్షిణస్యామపి దిశి దదృశుస్తే మహాగజం ౧౬। మహాపద్మం మహాత్మానం సుమహత్పర్వతోపమం, శిరసా ధారయంతం తే విస్మయం జగ్మురుత్తమం. ౧౭। తతః ప్రదక్షిణం కృత్వా సగరస్య మహాత్మనః, షష్టిః పుత్రసహస్రాణి పశ్చిమాం బిభిదుర్దిశం ౧౮। పశ్చిమాయామపి దిశి మహాంతమచలోపమం, దిశాగజం సౌమనసం దదృశుస్తే మహాబలాః ౧౯। తం తే ప్రదక్షిణం కృత్వా పృష్ట్వాచాపి నిరామయం, ఖనంతస్సముపక్రాంతా దిశం హైమవతీం తతః ౨౦। ఉత్తరస్యాం రఘుశ్రేష్ఠ దదృశుర్హిమపాండరం, భద్రం భద్రేణ వపుషా ధారయంతం మహీమిమాం. ౨౧। సమాలభ్య తతస్సర్వే కృత్వా చైనం ప్రదక్షిణం, షష్టిః పుత్రసహస్రాణి బిభిదుర్వసుధాతలం ౨౨। తతః ప్రాగుత్తరాం గత్వా సాగరాః ప్రథితాం దిశం, రోషాదభ్యఖనన్ సర్వే పృథివీం సగరాత్మజాః ౨౩। తే తు సర్వే మహాత్మానో భీమవేగా మహాబలాః, దదృశుః కపిలం తత్ర వాసుదేవం సనాతనం ౨౪। హయంచ తస్య దేవస్య చరంతమవిదూరతః, ప్రహర్షమతులం ప్రాప్తాస్సర్వే తే రఘునందన ౨౫। తే తం హయహరం జ్ఞాత్వా

గజం - వష్టివాగురిరిత్యాప్-విరూపాక్షం విరూపాక్షాఖ్యం ౧౨। ఉక్తం వివృణోతి సేతి. ౧౩। యదేతి పర్వణి కాలే ఖేదాద్ధేతో ర్విశ్రమార్థం శ్రమశాంత్యర్థం-చాలయతే చాలయతి ౧౪। తమితి మానయంతః పూజయంతః. ౧౫। తతఇతి తత ఇత్యస్య వివరణం పూర్వాం దిశం-భిత్త్వేతి ౧౬। మహాగజం విశేషయతి - మహేతి సుమహ దిత్యార్షం ౧౭। తతఇతి దిక్చ్ఛేదేన దేశ ఉచ్యతే ౧౮। పశ్చిమాయా మితి సౌమనసం సౌమనసాఖ్యం ౧౯। తమితి నిరామయం కుశలం సముపక్రాంతాః గతాః - హైమవతీం హిమవత్సంబంధినీం ౨౦। ఉత్తరస్యామితి భద్రం భద్రాఖ్యం - భద్రేణ శోభనేన ౨౧। సమాలభ్యేతి సమాలభ్య-స్పృష్ట్వా-'ఆలంభస్స్పర్శహింసయో' రిత్యమరః ౨౨। తతఇతి ప్రాగుత్తరాం ఐశానీం దిశం - ప్రథితాం అశ్వగమనే యోగ్యతావతీం - గమనఖనన క్రియాభేదాత్సాగరసగరాత్మజపదప్రయోగః ౨౩। తేత్వితి మహాత్మనః మహాకాయాః-కపిలం కపిలావతారం ౨౪। హయంచేతి. చరంతం తృణాని భక్షయంతం ౨౫। తేతమితి సార్థశ్లోకః

౧౨। * తి కృత్స్నాం తదేకప్రదేశావచ్ఛిన్నా మితి శేషః ౧౩। యదేతి యదా పర్వణి యస్మిన్ కాలే భవేత్ భవతి * తి యదాపర్వణి యస్మిన్ క్షణే-'తిథిభేదే క్షణే పర్వే'త్యమరః ౧౪। ౧౬। మహాపద్మమితి ధారయంతం-పృథివీ మితి శేషః ౧౭। * తి ప్రదక్షిణం కృత్వాదిగ్గజ మితి శేషః ౧౯। తమితి నిరామయం కుశలం ౨౦। ౨౧। సమాలభ్యేతి. సమాలభ్య-స్పృష్ట్వా ౨౨। తతఇతి ప్రాగుత్తరాం ప్రాచ్యాశ్చోత్తరస్యాశ్చాంతరాళం. ౨౩। తఇతి కపిలం కపిలరూపధారిణం. ౨౪। * తి తస్యకపిలస్య ౨౫। * తి తే తం యజ్ఞహనమితి. హంతీతి హనః-పచా

క్రోధపర్యాకులేక్షణాః, ఖనిత్రలాంగలధరానానావృక్షశిలాధరాః అభ్యధావంత సంక్రుద్ధా స్తిష్ఠ తిష్ఠేతి చాబ్రువన్ ౨౭ అస్మాకం త్వం హి తురగం యజ్ఞీయం హృతవానసి, దుర్మేధ స్త్వం హి సంప్రాప్తాన్ విద్ధి నస్సగరాత్మజాన్ ౨౮ శ్రుత్వా తు వచనం తేషాం కపిలో రఘునందన, రోషేణ మహతావిష్టో హుంకారమకరోత్తదా ౨౯ తత స్తేనాప్రమేయేన కపిలేన మహాత్మనా, భస్మరాశీకృతా స్సర్వే కాకుత్స్థ సగరాత్మజాః ౩౦ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-బాలకాండే-చత్వారింశస్సర్గః

పుత్రాంశ్చిరగతాన్ జ్ఞాత్వా సగరో రఘునందన, నప్తార మబ్రవీద్రాజా దీప్యమానం స్వతేజసా ౧ శూరశ్చ కృతవిద్యశ్చ పూర్వై స్తుల్యోఽసి తేజసా, పితౄణాం గతి మన్విచ్ఛ యేన చాశ్వోఽపవాహితః ౨. అంతర్భౌమాని సత్వాని వీర్యవంతి మహాంతిచ, తేషాం త్వం ప్రతిఘాతార్థం సాసిం గృహ్ణీష్వ కార్ముకం ౩ అభివాద్యాభివాద్యాం స్త్వం హత్వా విఘ్నకరా నపి, సిద్ధార్థ స్సన్నివర్తస్వ మమ యజ్ఞస్య పారగః ౪ ఏవ ముక్తోఽంశుమాన్ సమ్యక్ సగరేణ మహాత్మనా, ధను రాదాయ ఖడ్గంచ జగామ లఘువిక్రమః. ౫ స ఖాతం పితృభిర్మార్గ మంతర్భౌమం మహాత్మభిః, ప్రాపద్యత నరశ్రేష్ఠ తేన రాజ్ఞాభిచోదితః. ౬ దైత్య దానవరక్షోభిః పిశాచపతగోరగైః, పూజ్యమానం మహాతేజా దిశాగజమపశ్యత ౭ స తం ప్రదక్షిణం కృత్వా పృష్ట్వాచాపి నిరామయం, పితౄన్

తం కపిలం ౨౭. అస్మాకమితి దుర్మేధ ఇతి సంబోధనం ౨౮ శ్రుత్వేతి - స్పష్టం ౨౯ తతఇతి అప్రమేయేన అప్రమేయవైభవేన ౩౦ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - చత్వారింశస్సర్గః

పుత్రానిత్యాది నప్తారం పౌత్రం ౧. శూరఇతి పూర్వైః పితృభిః - పితౄణాం కనిష్ఠపితౄణాం - గతిం మార్గం - అన్విచ్ఛ అన్వేషయ - అశ్వో యేనాపవాహిత స్తస్యచ గతి మన్విచ్ఛ ౨ అంతరితి అంతర్భౌమాని భూమే రంతర్జాతాని - భూబిల మాశ్రితానీత్యర్థః - యానీతి శేషః ౩ అభివాద్యేతి. పారగః సమాప్తికరః ౪ ఏవమితి లఘువిక్రమః శీఘ్రగమనః ౫ సఇతి ఖాతం క్లృప్త మిత్యర్థః ౬ దైత్యేతి అపశ్యత అపశ్యత్ ౭ సఇతి పరిపప్రచ్ఛ - క్వాస్త ఇతి

ద్యచ్ - అవిచారతః త మేవ అశ్వాపహారద్వారా యజ్ఞహంతారం జ్ఞాత్వేత్యర్థః ౨౭—౩౦ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - చత్వారింశస్సర్గః

పుత్రానితి నప్తారం పౌత్రం *తి చిరగతాన్ అప్రత్యాగచ్ఛత ఇతి శేషః * ౧ శూర ఇతి గతిం మార్గం-అన్విచ్ఛ అన్వేషయ - యేన అశ్వోఽపహారితః అపహృతః తస్యచ గతిం. *తి యేన చాశ్వోపవాహితః దేశాంతరం ప్రాపితః తద్గతించ. * ౨ అంతరితి అంతర్భౌమాని భూమే రంతర్జాతాని *తి సత్వాని ప్రాణినః * ౩. అభివాద్యేతి పారగ స్సమాప్తికరః *తి అభివాద్యాన్ నమస్కారార్హాన్ - మమ యజ్ఞస్య పారగః పారప్రాపకశ్చ భవేత్యర్థః * ౪, ౫ *తి. పితృభిః ఖాతం భూమే రంతర్విద్యమానం మార్గం - పితృవృత్తాంతపరిజ్ఞానాయ

సపరిప్రచ్ఛ వాజిహర్తార మేవచ ౮ దిశాగజస్తు తచ్ఛ్రుత్వా ప్రత్యాహాంశుమతో వచః, ఆసమంజ కృతార్థ స్త్వం సహాశ్వ శ్శీఘ్రమేష్యసి ౯ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా సర్వా నేవ దిశాగజాన్, యథాక్రమం యథాన్యాయం ప్రష్టుం సముపచక్రమే ౧౦ తైశ్చ సర్వై ర్దిశాపాలై ర్వాక్యజ్ఞై ర్వాక్యకోవిదైః, పూజిత స్సహయశ్చైవ గంతాసీత్యభిచోదితః ౧౧ తేషాం తద్వచనం శ్రుత్వా జగామ లఘువిక్రమః, భస్మరాశీ కృతా యత్ర పితర స్తస్య సాగరాః ౧౨ స దుఃఖవశ మాపన్న స్త్వసమంజసుత స్తదా, చుక్రోశ పరమార్త స్తు వధా త్తేషాం సుదుఃఖితః ౧౩ యజ్ఞీయంచ హయం తత్ర చరంత మవిదూరతః, దదర్శ పురుషవ్యాఘ్రో దుఃఖశోకసమన్వితః ౧౪ స తేషాం రాజపుత్రాణాం కర్తుకామో జలక్రియాం, సలిలార్థీ మహాతేజా నచాపశ్య జ్జలాశయం ౧౫ విసార్య నిపుణాం దృష్టిం తతోఽపశ్య త్ఖగాధిపం, పితౄణాం మాతులం రామ సుపర్ణ మనిలోపమం ౧౬ స చైవ మబ్రవీ ద్వాక్యం వైనతేయో మహాబలః, మాశుచః పురుషవ్యాఘ్ర వధోఽయం లోకసమ్మతః ౧౭. కపిలేనాప్రమేయేన దగ్ధాహీమే మహాబలాః, సలిలం నార్హసి ప్రాజ్ఞ దాతు మేషాం హి లౌకికం ౧౮ గంగాహిమవతో

శేషః ౮ దిశేతి. ఆసమంజ అసమంజపుత్ర-ఇఞ్భావ ఆర్షః ౯ తస్యేతి సముపచక్రమ ఇతి సవినయత్వ ప్రకటనం ౧౦ తైశ్చేతి వక్తు మర్హాం వాక్యం-ఋహలోర్ణ్యత్ - చజోః కుఘిణ్ణ్యతో రితి కుత్వం - వాక్యకోవిదైః కాలదేశోచితవక్తవ్యార్థజ్ఞైః - యద్వా - పరవాక్యాశయజ్ఞైః స్వయం వాక్యప్రయోగకుశలై శ్చేత్యర్థః - సహయః పితామహసమీపం గంతాసీత్యభిచోదితోఽభూత్. ౧౧ తేషామితి తస్యాంశుమతః - పితరో యత్ర భస్మరాశికృతా స్తం దేశం జగామ ౧౨ స ఇతి. పూర్వ మదర్శనా ద్దుఃఖవశ మాపన్నః తేషాం వధాత్ వధదర్శనాత్సుదుఃఖితః - పరమార్తః భృశం తప్తః చుక్రోశ రురోద ౧౩ యజ్ఞీయ మితి శోకః విలాపః ౧౪ స ఇతి జలక్రియా - తర్పణం ౧౫ విసార్యేతి విసార్య సమంతాత్ ప్రసార్య - నిపుణాం దూరవీక్షణక్షమాం - అనిలోపమం వేగేనేతి శేషః ౧౬ స చేతి లోకసమ్మతః లోకహితః ౧౭ కపిలేనేతి హి యస్మాత్ కపిలేన హతాః లౌకికం లోకతః ప్రాప్తం - సలిలం దాతుం నార్హసి - 'చండాలా దుదకా త్సర్పా ద్వైద్యుతాత్ బ్రాహ్మణాదపి, దంష్ట్రిభ్యశ్చ పశుభ్యశ్చ మరణం పాపకర్మణాం ఉదకం పిండదానంచ ఏతేభ్యో యద్విధీయతే, నోపతిష్ఠతి తత్సర్వ మంతరిక్షే వినశ్య'తీతి స్మృతేః కపిలో బ్రాహ్మణః ౧౮ గంగేతి గంగా - అస్తీతి శేషః ౧౯ న కేవలం తత్ర జలక్రియా తయా సేచ

ప్రాపద్యత ప్రాప్తః ౬ ౭. * తి స ఇతి నిరామయం కుశలం ౮ * తి దిశాగజ ఇతి ఆసమంజ అసమంజపుత్ర * ౧౦ తి అభిచోదిశ్చ బోధితశ్చ * ౧౧. ౧౩ శోకో విలాపః ౧౪. ౧౫ విసార్యేతి నిపుణాం వివేచనసమర్థాం * తి పితౄణాం మాతులం సుపర్ణభగినీ సుమతి రితి ప్రాగుక్తత్వాత్ - అనిలోపమం వేగేన వాయూపమం. ౧౬ * తి లోకసమ్మతః లోకహితః - ఏతన్మూలకతయా సర్వలోకహితకారిణ్యా గంగాయా భూలోకే అవతరణాత్ ౧౭ * తి హి యస్మా త్కపిలేన దగ్ధాః - యతశ్చ మహాబలాః - మహాబలవత్త్వేన ప్రాయశ్చిత్తమర్యాదాతిక్రాంతపాపవంతః - అతో లౌకికం లోకతః ప్రాప్తం సలిలం దాతుం నార్హసి * ౧౮ ౧౯.

జ్యేష్ఠా దుహితా పురుషర్షభ, తస్యాం కురు మహాబాహో పితౄణాం తు జలక్రియాం ౧౯॥ భస్మరాశీకృతా నేతా౯ ప్లావయే ల్లోకపావనీ, తయా క్లిన్న మిదం భస్మ గంగయా లోకకాంతయా, షష్టిం పుత్రసహస్రాణి స్వర్గలోకం నయిష్యతి ౨౦॥. గచ్ఛ చాశ్వం మహాభాగ తం గృహ్య పురుషర్షభ, యజ్ఞం పైతామహం వీర సంవర్తయితు మర్హసి ౨౧॥ సుపర్ణవచనం శ్రుత్వా సోఽంశుమానతివీర్యవా౯ త్వరితం హయ మాదాయ పునరాయా న్మహాయశాః ౨౨॥ తతో రాజాన మాసాద్య దీక్షితం రఘునందన, న్యవేదయ ద్యథావృత్తం సుపర్ణవచనం తథా ౨౩॥ తచ్ఛ్రుత్వా ఘోరసంకాశం వాక్య మంశుమతో నృపః, యజ్ఞం నివర్తయామాస యథాకల్పం యథావిధి ౨౪॥ స్వపురం చాగమచ్ఛ్రీమా నిష్టయజ్ఞో మహీపతిః గంగాయా శ్చాగమే రాజా నిశ్చయం నాధ్యగచ్ఛత ౨౫॥ అకృత్వా నిశ్చయం రాజా కాలేన మహతా మహా౯, త్రింశద్వర్షసహస్రాణి రాజ్యం కృత్వా దివం గతః ౨౬॥ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - ఏకచత్వారింశస్సర్గః

కాలధర్మం గతే రామ సగరే ప్రకృతీ జనాః, రాజానం రోచయామాసు రంశుమంతం సుధార్మికం. ౧ స రాజా సుమహానాసీ దంశుమా౯ రఘునందన,

---

నీయంచేత్యాహ - భస్మేతి - సార్ధశ్లోకః యది ప్లావయేత్ సేచయేత్ - తదా తయా క్లిన్నం సిక్తం - భస్మ - నయిష్యతి నేష్యతి ౨౦॥ గచ్ఛేతి సంవర్తయితుం సమాపయితుం. ౨౧॥ సుపర్ణేతి ఆయాత్. ఆగచ్ఛత్ ౨౨॥ తతఇతి వృత్తం పితృవృత్తాంతం - సుపర్ణవచనం యథా తథా న్యవేదయ దిత్యన్వయః ౨౩॥. తచ్ఛ్రుత్వేతి యథాకల్పం యథాక్రమం. ౨౪॥. స్వేతి నిశ్చయం ఉపాయం ౨౫॥ అకృత్వేతి మహతా కాలేన దివంగత ఇత్యన్వయః ౨౬॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకచత్వారింశస్సర్గః

అథ గంగాయా స్త్రిపథగమనహేతుప్రశ్నస్య పూర్వప్రకృతస్య సాక్షా దుత్తర మాహ - కాలధర్మ మిత్యాది జాతమాత్రస్య కాలేనావశ్యం ప్రాప్తవ్యో ధర్మః కాలధర్మః - మరణ మితి

భస్మేతి క్లిన్నం సిక్తం నయిష్యతి నేష్యతి * తి హేపుత్ర - షష్టిం సహస్రాణి సాగరా౯ స్వర్గం నయిష్యతి - అనేన సగరేపుత్రాణాం మన్వాద్యుక్తప్రాయశ్చిత్తావిషయత్వం సూచితం - తత్ప్రాయశ్చిత్తవిషయాణా మపి పాపినాం పుద్గలస్య గంగాజలస్పర్శః సర్వపాపప్రాయశ్చిత్త మితి సూచితం - అకృతప్రాయశ్చిత్తానా మపి మహాపాతకినా మూర్ధ్వదైహికకర్మాయోగ్యానాం గంగాజలస్పృష్టపుద్గలానాం వినాపి ప్రాయశ్చిత్తాంతరం సకలౌర్ధ్వదైహికక్రియాయోగ్యత్వం చ సూచితం * ౨౦॥ సంవర్తయితుం సమాపయితుం ౨౧॥ ౨౨॥. తతఇతి వృత్తం పితృవృత్తాంతం - సుపర్ణవచనం యథా తథా న్యవేదయత్ ౨౩॥ ౨౪॥ * తి ఇష్టయజ్ఞ ఇతి బహువ్రీహిః * ౨౫॥. అకృత్వేతి నిశ్చయ ముపాయం ౨౬॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకచత్వారింశస్సర్గః

కాలధర్మమితి ప్రకృతీజనా అమాత్యాః-రోచయామాసుః - ఐచ్ఛ౯ ౧. ౨ తస్మిన్నితి

తస్య పుత్రో మహానాసీ ద్దిలీప ఇతి విశ్రుతః ౨ తస్మిన్ రాజ్యం సమావేశ్య ది
లీపే రఘునందన, హిమవచ్ఛిఖరే పుణ్యే తప స్తేపే సుదారుణం 3 ద్వాత్రింశ
చ్ఛ సహస్రాణి వర్షాణి సుమహాయశాః, తపోవనం గతో రామ స్వర్గం లేభే తపో
ధనః. ౪ దిలీపస్తు మహాతేజా శ్శ్రుత్వా పైతామహం వధం, దుఃఖోపహతయా
బుద్ధ్యా నిశ్చయం నాధ్యగచ్ఛత ౫ కథం గంగావతరణం కథం తేషాం జలక్రి
యా, తారయేయం కథంచైనా నితి చింతాపరోఽభవత్. ౬ తస్య చింతయతో
నిత్యం ధర్మేణ విదితాత్మనః, పుత్రో భగీరథో నామ జజ్ఞే పరమధార్మికః ౭ దిలీ
పస్తు మహాతేజా యజ్ఞై ర్బహుభి రిష్టవాన్, త్రింశద్వర్షసహస్రాణి రాజా రాజ్య
మకారయత్ ౮ అగత్వా నిశ్చయం రాజా తేషా ముద్ధరణం ప్రతి, వ్యాధినా
నరశార్దూల కాలధర్మ ముపేయివాన్. ౯ ఇంద్రలోకం గతో రాజా స్వార్జితేనై
వ కర్మణా, రాజ్యే భగీరథం పుత్ర మభిషిచ్య నరర్షభః ౧౦ భగీరథస్తు రాజర్షి
ర్ధార్మికో రఘునందన, అనపత్యో మహాతేజాః ప్రజాకామః (౧౦½) సచాప్రజః,
మంత్రిష్వాధాయ తద్రాజ్యం గంగావతరణే రతః ౧౧½ స తపో దీర్ఘమాతిష్ఠ
ద్గోకర్ణే రఘునందన, ఊర్ధ్వబాహుః పంచతపా మాసాహారో జితేంద్రియః

యావత్ - ప్రకృతిజనా ఇత్యత్ర దీర్ఘ శ్ఛాందసః - అమాత్యవర్గాః - 'ప్రకృతి స్సహజే యోనా వమాత్యే పరమాత్మనీ' తి వైజయంతీ రోచయామాసుః న్యాయప్రాప్తత్వా ద్రైచ్ఛన్ ౧. సఇతి. సః సుమహాన్రాజాసీ దిత్యన్వయః ౨. తస్మిన్నితి తేపే గంగావతరణాయేతి శేషః 3. ద్వాత్రింశదితి స్వర్గం లేభే-నతు గంగాం ౪ దిలీపఇతి. వధం అపమృత్యుం-దుఃఖోపహతయాపిత్రా దుశ్చరే తపసి కృతేపి తేషాం గతి ర్నాభూ దిత్యేవం రూపయా - నాధ్యగచ్ఛత నాధ్యగచ్ఛత్ ౫ నిశ్చయానధిగమ మేవాహ - కథ మిత్యాదినా ౬ తస్యేతి ధర్మేణ ప్రయోజకేన - చింతయతః ౭ దిలీపఇతి అకారయత్ అకరోత్ ౮ అగత్వేతి ఉపేయివాన్ యయౌ ౯. ఇంద్రేతి అభిషిచ్య ఇంద్రలోకం గతః ౧౦ భగీరథఇతి అనపత్యః అతఏవ ప్రజాకామోఽభూత్ ౧౦½ సచాప్రజ ఇత్యుత్తరశేషః ౧౧½ సఇతి గోకర్ణే హిమవత్పాదవిశేషే - పంచాగ్నయః చతుర్షు పార్శ్వేష్వగ్నయ ఉపరి సూర్యశ్చ - తేషాం మధ్యే తపో యస్య సః పంచతపాః-మాసస్య సకృదాహారోయస్యసః మాసాహారః - ఉభయత్ర మధ్యమపదలోపిసమాసః - పృషోదరాదిత్వాత్సాధుత్వం ౧౨½. తస్యేతి ౧౩½. * తస్యరాజ్ఞో మహాత్మన ఇత్యుత్తరశేషః - సుప్రీత

తప స్తేపే గంగాయా భూలోకావతరణార్థ మితి శేషః 3 ౪. దిలీప ఇతి. దుఃఖోపహతయా బుద్ధ్యా పిత్రా దుశ్చరే తపసి కృతేపి - తేషాం గతి ర్నాభూ దితి - నాధ్యగచ్ఛత నాధ్యగచ్ఛత్ *తి పైతామహం వధం పితామహానాం సాగరాణా మపమృత్యుం * ౫. నిశ్చయానధిగమ మేవాహ - కథ మిత్యాదినా. దిలీప స్త్వితి అకారయత్ కృతవాన్. *తి వ్యాధినా పిత్రాణా ముద్ధరణాలాభజన్యదుఃఖజేన-తద్దిలీపవంశజో రఘుపుత్రో దిలీపః కాళిదాసోక్తోఽన్య ఏవేతి బోధ్యం ౯. ౧౦½ *తి స చ ప్రజా ఇత్యస్య మంత్రిష్వాధాయే త్యుత్తరేణాన్వయః ప్రస్తజా ద్రాజ్యం చ మంత్రిష్వాధాయ గంగావతరణేచ్ఛుస్తప ఆతిష్ఠత్ ౧౧½ సఇతి పంచతపాః పంచానా మగ్నీనాం మధ్యే తపో యస్య-మాసాహారః-మాసేగతే ఆహారో యస్యసః. ౧౨½.౧౩½ తస్యరాజ్ఞో

౧౨ తస్య వర్షసహస్రాణి ఘోరే తపసి తిష్ఠతః, అతీతాని మహాబాహో (౧౩।)
తస్య రాజ్ఞో మహాత్మనః, సుప్రీతో భగవాన్ బ్రహ్మా ప్రజానాం పతి రీశ్వరః ౧౪
తత స్సురగణై స్సార్ధ ముపాగమ్య పితామహః, భగీరథం మహాత్మానం తప్యమాన
మథాబ్రవీత్ ౧౫ భగీరథ మహాభాగ ప్రీత స్తేఽహం జనేశ్వర, తపసాచ సుత
ప్తేన వరం వరయ సువ్రత ౧౬ తమువాచ మహాతేజా స్సర్వలోక పితామహం,
భగీరథో మహాభాగః కృతాంజలి రుపస్థితః ౧౭ యదిమే భగవన్ ప్రీతో యద్య
స్తి తపసః ఫలమ్, సగరస్యాత్మజా స్సర్వే మత్త స్సలిల మాప్నుయుః ౧౮. గంగా
యా స్సలిల క్లిన్నే భస్మన్యేషాం మహాత్మనాం, స్వర్గం గచ్ఛేయు రత్యంతం సర్వే
మే ప్రపితామహాః ౧౯ దేయాచ సంతతి ర్దేవ నావసీదే త్కులం చనః, ఇక్ష్వా
కూణాం కులే దేవ ఏష మేస్తు వరః పరః ౨౦ ఉక్తవాక్యంతు రాజానం సర్వలో
కపితామహః, ప్రత్యువాచ శుభాం వాణీం మధురాం మధురాక్షరాం ౨౧
మనోరథో మహానేషభగీరథ మహారథ, ఏవంభవతు భద్రంతే ఇక్ష్వాకుకులవర్ధన
౨౨ ఇయం హైమవతీ గంగా జ్యేష్ఠా హిమవత స్సుతా, తాంవై ధారయితుం
శక్తో హర స్తత్ర నియుజ్యతాం ౨౩ గంగాయాః పతనం రాజన్ పృథివీ నసహి

ఇత్యర్థం ౧౪ తత ఇతి అథ ఉపగమనానంతరం ౧౫ భగీరథేతి తే తపసా ప్రీతః ౧౬ తమితి మహాతేజాః తపః కృత నిరవధిక తేజాః ౧౭ యదీతి మేతపస ఇత్యన్వయః ౧౮. న కేవలం సలిలాప్తి రన్యచ్చేత్యాహ - గంగాయా ఇతి అత్యంతం అక్షయ్యం ౧౯ దేయాచేతి. ఇక్ష్వాకూణాం కులే జాతస్య మే సంతతిర్దేయా - యయా నః కులం నావసీదేత్ - ఏషవరః - పరః ద్వితీయో వరోస్త్విత్య న్వయః - తపసే నిర్గమదశాయా మపిహి ప్రజాకామ ఇత్యుక్తం ౨౦ ఉక్తేతి శుభాం శుభహే తుం - మధురాం అర్థతో మనోజ్ఞాం ౨౧ మనోరథ ఇతి మనోరథః తావక ఇతి శేషః ౨౨. ఇయమితి. ఇయం సన్నిహితా - హైమవతీ హిమవత్సన్నిహితా- ధారయితుం శక్తః - హరః తత్ర ధారణే - నియుజ్యతాం ప్రార్థ్యతాం ౨౩ గంగాయా ఇతి ధారయితుం శక్తమితి శేషః ౨౪

మహాత్మన ఇత్యస్య సుప్రీత ఇత్యుత్తరేణ సంబంధః ౧౪ ౧౫ భగీరథేతి తపసా పితామహోద్ధార ప్రవృత్త్యాచేతి చకారస్యార్థః ౧౬ ౧౭ తి యది మే భగవన్నిత్యాది. అసందిగ్ధే సందిగ్ధవచనం-వేదాశ్చేత్ప్రమాణ మితి వత్ -సలిలం స్పర్శమాత్రేణన స్వర్గతిసాధనం సలిలం ౧౮ గంగాయాఇతి స్వర్గం గచ్ఛేయు రత్యంతమితి-అత్యంతం అక్షయ్యం ౧౯ దేయేతి ఇక్ష్వాకూణాం కులే జాతస్య మే సంతతి ర్దేయా-యయా-నః కులం నావసీదేత్ -ఏష వరః పరోద్వితీయో స్త్విత్యన్వయః తి 'దేవయాచేహసంతత్యై' ఇతి పాఠః-సంతత్యర్థం నః కులం నావసీదే దితిచ యాచే-మత్కులే సంతతిహీనః కోపి మాభూ దిత్యర్థః - ఉపసంహరతి - ఇక్ష్వాకూణా మితి - తత్కులే జాతస్య మమ ఏష ఏవ పరో వరోస్తు - నాతోధికం తృతీయం వరం యాచే ఇత్యర్థః - ఏతేన పూర్వపరోపకారితా భగీరథస్య దర్శితేత్యాహుః. ౨౨. ఇయమితి. ఇమం హైమవతీ గంగా కథ మితి చేత్ హిమవతః జ్యేష్ఠాసుతా. ౨౩ గంగాయా ఇతి. పృథివీ తాం ధారయితుం-నసహిష్యతి తత్రపృథివీస్థానేహరో నియుజ్యతాం ప్రార్థ్యతాం ౨౪ తమేవమితి. గంగా మాభాష్య అస్య మనోరథం - పూరయేతి - గంగా మాభా

ష్యతి, తాంవై ధారయితుం వీర నాన్యం పశ్యామి శూలినః ౨౫ తమేవ ముక్త్వా రాజానం గంగాం చాభాష్యలోకకృత్, జగామ త్రిదివం దేవస్సహ దేవైర్మరుద్గణైః ౨౬ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - ద్విచత్వారింశస్సర్గః

దేవదేవే గతేతస్మిన్ సోంగుష్ఠాగ్రనిపీడితాం, కృత్వా వసుమతీం రామ సంవత్సర ముపాసత ౧ (ఊర్ధ్వబాహు ర్నిరాలంబో వాయుభక్షో నిరాశ్రయః, అచల స్థాణువత్ స్థిత్వా రాత్రిందివ మరిందమ) అథ సంవత్సరే పూర్ణే సర్వలోకనమస్కృతః, ఉమాపతిః పశుపతీ రాజాన మిద మబ్రవీత్ ౨ ప్రీత స్తేహం నరశ్రేష్ఠ కరిష్యామి తవప్రియం, శిరసా ధారయిష్యామి శైలరాజసుతామహం 3 తతో హైమవతీ జ్యేష్ఠా సర్వలోకనమస్కృతా, తదా సాతిమహద్రూపం కృత్వా వేగం చ దుస్సహం, ఆకాశా దపతద్రామ శివే శివశిర స్యథ ౪ అచింతయచ్చ సా దేవీ గంగా పరమదుర్ధరా, విశామ్యహం హి పాతాళం స్రోతసా గృహ్య శంకరం ౫ తస్యావలేపనం జ్ఞాత్వా క్రుద్ధస్తు భగవాన్ హరః, తిరోభావయితుం బుద్ధిం చక్రే త్రిణయన స్తదా ౬ సా తస్మిన్ పతితా పుణ్యా పుణ్యే రుద్రస్య మూర్ధని, హిమవత్ప్రతిమే రామ జటామండలగహ్వరే ౭ సా కథంచి న్మహీంగం

తమితి ఆభాష్య వత్సే రాజానం యథాకాల మనుగృహాణేత్యుక్త్వేతియావత్ - మరుద్గణైః వాయుగణైః. ౨౬ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ద్విచత్వారింశస్సర్గః

అథ గంగాప్లవనేన సాగరాణాం స్వర్గగతి స్త్రిచత్వారింశే - దేవదేవ ఇత్యాది ఉపాసత ఉపాస్త-శివ మితి శేషః ౧ అథేతి ఉమాపతి రిత్యనేనోమయా సహాగత ఇత్యుచ్యతే ౨ ప్రీత ఇతి. ప్రియం కరిష్యామీత్యేత ద్వివృణోతి. శిరసేతి 3 తతఇతి అర్ధత్రయ మేకాన్వయం - హైమవతీ హిమవత్కన్యా - శివే శుద్ధే - ఉతేతి ప్రసిద్ధౌ ౪ మహారూప దుస్సహవేగకరణే నిమిత్త మాహ - అచింతయ దితి దుర్ధరా ధర్తుమశక్యా - గృహ్య గృహీత్వా ౫ తస్యాఇతి. వలేపనం గర్వం - వష్టిభాగురి రిత్యల్లోపః - తిరోభావయితుం తిరోహితాం కర్తుం ౬ సేతి జటామండల మేవ గహ్వరం గుహా యస్మిన్ తత్తథా ౭ సేతి నిర్గమనం జటామండలాన్నిస్సరణమాత్ర మపి-

ష్యగంగాం ప్రత్యుక్త్వా. తి దేవై రాజానజైః - మరుద్గణైః కర్మదేవైః. ౨౬ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్విచత్వారింశస్సర్గః

దేవదేవఇతి ఉపాసత ఉపాస్త - ఉమాపతి మితి శేషః తి దేవేదేవే ఆజానజానా మపిదేవానాం దేవేపూజ్యే అంగుష్ఠాగ్రేణ నిపీడితాం - ఉపాసతేత్యార్షం బహువచనం - ఉపాస్తేత్యర్థః. ౧-3. తి. తదేతి ఈశ్వరేణ ధారణాంగీకారే కృతే గర్వా దిత్యర్థః-శివే శోభనే ౪ తి. తాదృశరూపకరణే - హేతు మాహ - అచింతయ దితి గృహ్య గృహీత్వా ౫ తస్యా ఇతి తస్యావలేపనం గర్వం ౬. సేతి జటామండలగహ్వరే - జటామండలేన గహ్వరే గంభీరే - హిమవత్ హిమబిందువత్ పతితా ౭ తత్రేతి - అబంభ్రమత్ ప్రసకృ పున రభ్రమత్ అనేన భగీరథేన - అనువ్రజత్ - అడభావ ఆర్షః. విమానైరితి గగనాకారైః గగనవ ద్విపులై రిత్యర్థః - పారిప్లవగతాః-

తుం నాశకో ద్యత్న మాస్థితా నైవ నిర్గమనం లేభే జటామండలమోహితా
౮॥ తత్రైవాబంభ్రమ ద్దేవీ సంవత్సరగణాన్, బహూన్, తామపశ్యన్ పున స్తత్ర
తపః పరమ మాస్థితః ౯॥ అనేన తోషితశ్చాభూ దత్యర్థం రఘునందన, విససర్జ
తతో గంగాం హరో బిందుసరః ప్రతి ౧౦॥ తస్యాం విసృజ్యమానాయాం సప్త
స్రోతాంసి జజ్ఞిరే ౧౧ హ్లాదినీ పావనీ చైవ నలినీచ తథాపరా, తిస్రః ప్రాచీం దిశం
జగ్ము ర్గంగా శ్శివజలా శ్శుభాః ౧౨. సుచక్షు శ్చైవ సీతాచ సింధు శ్చైవమహానదీ,
తిస్ర స్త్వేతాదిశంజగ్ముః ప్రతీచీంతు శుభోదకాః ౧౩. సప్తమీ చాన్వగాత్తా
సాం భగీరథ మథో నృపం. ౧౩॥ భగీరథోపి రాజర్షి ర్దివ్యం స్యందన మాస్థితః,
ప్రాయా దగ్రే మహాతేజా గంగా తం చాప్యనువ్రజత్ ౧౪॥ గగనాచ్ఛంకరశిర
స్తతో ధరణిమాశ్రితా, వ్యసర్పత జలం తత్ర తీవ్రశబ్ద పురస్కృతం ౧౫॥ మత్స్య
కచ్ఛపసంఘైశ్చ శింశుమారగణై స్తదా, పతద్భిః పతితై శ్చాన్యై ర్వ్యరోచత
వసుంధరా ౧౬॥ తతో దేవర్షిగంధర్వా యక్షా స్సిద్ధగణా స్తదా వ్యలోక
యంత తే తత్ర గగనా ద్గాంగతాం తథా ౧౭॥ విమానై ర్నగరాకారై ర్హయై
ర్గజవరై స్తదా, పారిప్లవగతై శ్చాపి దేవతా స్తత్రవిష్ఠితాః ౧౮॥ తదద్భుతతమం
లోకే గంగాపతన ముత్తమం, దిదృక్షవో దేవగణా స్సమీయు రమితౌజసః
౧౯॥ సంపతద్భి స్సురగణై స్తేషాం చాభరణౌజసా, శతాదిత్య మివాభాతి గగనం
గతతోయదం ౨౦॥ శింశుమారోరగగణై ర్మీనై రపిచ చంచలైః, విద్యుద్భిరివ
విక్షిప్త మాకాశ మభవ త్తదా ౨౧॥ పాండరై స్సలిలోత్పీడైః కీర్యమాణై

జటామండలే మోహితా సంజాతమోహా ౮॥ తత్రేతి అబాభ్రమత్ పునఃపున రభ్రమత్-యఙ్ లు
గంతాల్లఙ్ - ఆస్థితః రాజేతిశేషః ౯॥ అనేనేతి అనేన తపసా - తోషిత శ్చాసీత్ - విససర్జ చ-
బిందుసరో నామ హిమవతి బ్రహ్మనిర్మిత స్సరోవిశేషః ౧౦॥ తస్యా మిత్యర్థం స్రోతాంసి ప్రవా
హాః ౧౧ స్రోతసాం నామ నిర్దేశపూర్వకం గతిభేద మాహ - హ్లాదినీతి శుభాః శోభమానాః.
౧౨ సుచక్షురితి మహానదీతి సర్వవిశేషణం ౧౩ సప్తమీత్యర్థం. తాసాం మధ్యే ౧౩॥ భగీర
థోపీతి స్యందనం రథం - అనువ్రజత్ అన్వవ్రజత్ - అత్ర స్వర్గాకాశ భూమిగమనాత్-త్రిపథ
గాత్వ మిత్యేకే-దిక్త్రయగమనా దిత్యపరే ౧౪॥ ఏవం త్రీన్ పథః కేన హేతునేత్యస్యోత్తర మభి
ధాయ కర్మభిః కై స్సమన్వితేత్యస్య చరితభేద ప్రశ్నస్యోత్తర మాహ - గగనాదితి తీవ్రశబ్దే హే
తురయం ౧౫॥. మత్స్యేతి శిశుమారః అంబుకరీ - 'శింశుమార స్త్వంబుకరీ'తి వైజయంతీ అన్యైః
జలజంతువిశేషైః. ౧౬॥. తతఇతి గగనాత్ రుద్రజటాగగనాత్ - గాం భూమిం ౧౭॥ విమా
నైరితి నగరాకారైః నగరవద్విపులైః పారిప్లవగతైః పారిప్లవం సంభ్రమం గతై రితి విమానాది విశే
షణం - తత్ర గంగాపతనప్రదేశే - విష్ఠితాః విశేషేణ స్థితాః ౧౮॥ తదితి లోకేభూలోకే -
అమితౌజస ఇత్యనేన ప్రధాన దేవా ఉచ్యంతే ౧౯॥. సంపతద్భిరితి సురగణైః-అమిత తేజోభి రితి
సిద్ధం - ఆభాతి అభాత్. ౨౦॥ శింశుమారేతి. ఆకాశం-చంచలై శ్శింశుమారాదిభిః విద్యుద్భి రివ -

- - -

పారిప్లవం సంభ్రమం గతాః ౧౮॥-౨౦॥ శింశుమారేతి శింశుమారః నక్రః విక్షిప్తైః పరితః స్థి
తైః. ౨౧॥. పాండరైరితి. కీర్యమాణైః సలిలోత్పీడైః - సలిలసమూహైః - హంససంప్లవైః హంస

స్సహస్రధా, శారదాభ్రై రివాకీర్ణం గగనం హంససంప్లవైః ౨౨॥ క్వచిద్ద్రుత
తరం యాతి కుటిలం క్వచి దాయతం, వినతం క్వచి దుద్భూతం క్వచి ద్యాతి
శనైశ్శనైః ౨౩॥ సలిలేనైవ సలిలం క్వచిదభ్యాహతం పునః, ముహురూర్ధ్వ
ముఖం గత్వా పపాత వసుధాతలం ౨౪॥ తచ్ఛంకర శిరోభ్రష్టం భ్రష్టం భూ
మితలే పునః, వ్యరోచత తదాతోయం నిర్మలం గతకల్మషం ౨౫॥ తత్ర దేవర్షి
గంధర్వా వసుధాతలవాసినః, భవాంగపతితం తోయం పవిత్ర మితి పస్పృశుః.
౨౬॥ శాపాత్ ప్రపతితా యే చ గగనా ద్వసుధాతలం, కృత్వా తత్రాభిషే
కం తే బభూవు ర్గతకల్మషాః ౨౭॥ ధూతపాపాః పున స్తేన తోయేనాథ
సుభాస్వతా, పున రాకాశ మావిశ్య స్వాన్ లోకాన్ ప్రతిపేదిరే ౨౮॥
ముముదే ముదితో లోక స్తేన తోయేన భాస్వతా, కృతాభిషేకో గంగాయాం
బభూవ విగతక్లమః ౨౯॥ భగీరథోపి రాజర్షి ర్దివ్యం స్యందన మాస్థితః, ప్రాయా

విక్షిప్తం వ్యాప్తం-అభవత్. ౨౧॥ పాండరైరితి వేగవశేన సహస్రధా కీర్యమాణై స్సలిలోత్పీడైః
ఫేనై ర్హంససంప్లవైః హంససంకులై శ్శారదాభ్రై రివగగన మాకీర్ణ మిత్యన్వయః ౨౨॥ క్వచిదితి
అత్ర గంగేత్యనుషజ్యతే - ద్రుతతర మిత్యాదిక్రియా విశేషణం - ఆయతం ఋజు-వినతం నిమ్నేన
సంకుచితం ఉద్భూతం పాషాణస్ఖలనాదినా ఊర్ధ్వముఖం-సర్వత్రవ్యత్యయేన భూతే లట్ ౨౩॥ సలి
లేనేతి అభ్యాహతం - వాతవ్యావర్తితం తరంగసలిలేనాభిముఖ మాహత మిత్యర్థః ౨౪॥ తదితి శం
కరశిరసి భ్రష్టం పతిత మపి తతః భూమితలే పతిత మపి నిర్మలం - గతం కల్మషం యేన తద్గతకల్మ
షం-పాపాపహ మిత్యర్థః ౨౫॥ తత్రేతి పవిత్రం పావనం - తత్ర జ్ఞాపనహేతు మాహ భవాంగ
పతిత మితి-భవేన రుద్రేణ శిరసా ధృతత్వాత్, పవిత్ర మితి జ్ఞాత్వా పస్పృశు రిత్యర్థః - పవిత్ర
మితి సామాన్యోక్త్యా భవస్యాన్యేషాం చ పవిత్ర మిత్యుక్తం - 'అతఏవ హరస్యగాత్రసంస్పర్శాత్
పవిత్రత్వ ముపాగతే' త్యత్రాపి హరస్య శుద్ధిప్రదత్వ ముపాగతేత్యర్థః - అన్యేప్యృషయ ఊచుః-
భాగవతే - 'యచ్ఛౌచనిస్సృత సరిత్ప్రవరోదకేన తీర్థేన మూర్ధ్ని విధృతేన శివ శ్శివోభూ' దితి
భారతే - 'తదంబు పతితం దృష్ట్వా దధార శిరసా హరః, పావనార్థం జటామధ్యే యోగ్యోసీ త్య
వధారణా' దితి అత్రాప్యయోధ్యాకాండే వక్ష్యతి - 'విష్ణుపాదోద్భవాం దివ్యా' మితి గంగాయా
విష్ణుపాదోద్భవత్వేన పవిత్రత్వరూపం దివ్యత్వం - భవాంగాత్ పతిత మితి వార్థః-ద్వితీయాశ్రితా
తీతపతితేతి ద్వితీయా సమాసవిధానాత్-పంచమీ సమాసా నుపపత్తేశ్చ - భవేనధృతత్వా దస్మాభి
రపి ధార్య మితి పస్పృశు రిత్యేవార్థః - యద్వా భవాంగపతితత్వాత్ పవిత్రం నతు పూర్వవదతి
పవిత్రం - అతఏవ పస్పృశుః నతు సస్నుః - యద్వా యద్యపి భవాంగా త్పతితం - తథాపి విష్ణు
పాదోద్భూతత్వాత్ పవిత్ర మితి వా-నద్రీవేగేవ శుద్ధ్యతీతి న్యాయాత్ భవసంపర్కవిగమే పవిత్ర
మితి వా పస్పృశుః ౨౬॥ శాపాదితి శాపా ద్ధేతోః ౨౭॥ భూతేతి ఆకాశ మావిశ - ఆకాశ

సంచారై శ్చాకీర్ణం వ్యాప్తం అభవత్ ౨౨॥ క్వచిదితి ఆయతం ఋజు వినతం నమ్రం - ఉద్భూ
తం ఊర్ధ్వముఖం - ఏతాని క్రియావిశేషణాని ౨౩॥ ౨౪॥ తదితి శంకరశిరః శంకరశి
రసి - భ్రష్టం పతితం - గతకల్మషం కల్మషాపహం ౨౫॥ తత్రేతి తోయం పస్పృశుః -
సస్ను రిత్యర్థః ౨౬॥ శాపా దితి. శాపాద్ధేతోః-గగనాత్ స్వస్థానాత్ - గతకల్మషాః శాపవిము

దగ్రే మహాతేజా స్తం గంగా పృష్ఠతోఽన్వగాత్ ౩౦॥ దేవా స్సర్షిగణా స్సర్వే దైత్య దానవ రాక్షసాః, గంధర్వయక్షప్రవరా స్సకిన్నరమహోరగాః, సర్వాశ్చాప్సరసో రామ భగీరథరథానుగాం, గంగా మన్వగమన్ ప్రీతా స్సర్వే జలచరాశ్చ యే ౩౨॥ యతో భగీరథో రాజా తతో గంగా యశస్వినీ, జగామ సరితాం శ్రేష్ఠా సర్వపాపవినాశినీ ౩౩॥ తతో హి యజమానస్య జహ్నో రద్భుతకర్మణః, గంగా సంప్లావయామాస యజ్ఞవాటం మహాత్మనః ౩౪॥ తస్యావలేపనం జ్ఞాత్వా క్రుద్ధో యజ్వాతు రాఘవ, అపిబచ్చ జలం సర్వం గంగాయాః పరమాద్భుతం ౩౫॥ తతో దేవా స్సగంధర్వా ఋషయశ్చ సువిస్మితాః, పూజయంతి మహాత్మానం జహ్నుం పురుషసత్తమం, గంగాం చాపి నయంతి స్మ దుహితృత్వే మహాత్మనః ౩౬ తతస్తుష్టో మహాతేజా శ్శ్రోత్రాభ్యా మసృజ త్పునః, తస్మాజ్జహ్నుసుతా గంగా ప్రోచ్యతే జాహ్నవీతిచ ౩౭ జగామచ పున ర్గంగా భగీరథరథానుగా, సాగరం చాపి సంప్రాప్తా సా సరిత్ప్రవరా తదా, రసాతల ముపాగచ్ఛత్సిద్ధ్యర్థం తస్య కర్మణః ౩౮॥ భగీరథోపి రాజర్షి ర్గంగా మాదాయ యత్నతః, పితామహాన్ భస్మకృతా నపశ్య ద్దీనచేతనః. ౪౦॥ అథ తద్భస్మనాం రాశిం గంగాసలిల ముత్తమం, ప్లావయ ద్ధూతపాప్మాన స్స్వర్గం ప్రాప్తా రఘూత్తమ ౪౧॥

ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - త్రిచత్వారింశస్సర్గః

మార్గేణేత్యర్థః. ౨౭॥ ముముద ఇతి. ముదితో ముముదే పునఃపున ర్జహర్షేత్యర్థః ౨౮॥ భగీరథ ఇతి స్పష్టం ౩౦॥ దేవా ఇతి శ్లోకద్వయం భగీరథరథానుగాం గంగా మన్వగమన్ ౩౨॥ యత ఇతి యతః యత్ర - తతః తత్ర ౩౩॥ తతోహీతి అద్భుతకర్మణ ఇతి వక్ష్యమాణ గంగాపానాభిప్రాయం - యజ్ఞవాటం యజ్ఞక్షేత్రం ౩౪॥ తస్యా ఇతి వలేపనం గర్వం-పరమాద్భుత మితి క్రియావిశేషణం ౩౫॥ తత ఇతి సార్ధశ్లోకః దుహితృత్వే నయంతిస్మ - దుహితర మకుర్వన్నిత్యర్థః ౩౬ తతఇతి తతః దుహితృత్వ ప్రాపణాత్ - శ్రోత్రాభ్యాం - నరావయవేషు శ్రోత్రస్యాతిపావనత్వాదితి భావః ౩౭ జగామేత్యర్ధత్రయం తస్య కర్మణః భగీరథయత్నస్య ౩౮॥ భగీరథఇతి భస్మకృతాన్ భస్మత్వేన కృతాన్ ౪౦॥. అథేతి తత్సలిలం ప్లావయత్ అప్లావయత్ - ప్రాప్తాః సగరపుత్రా ఇతి శేషః ౪౧॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే-మణిమంజీరాఖ్యానే- బాలకాండవ్యాఖ్యానే - త్రిచత్వారింశస్సర్గః

క్తాః ౨౬॥ ౨౭॥ ముముద ఇతి ముదితో ముముదే-పునఃపున ర్జహర్షేత్యర్థః ౨౮॥ ౩౪॥ తస్యా ఇతి పరమాద్భుతం యథా భవతి తథా ౩౫॥ తతఇతి జహ్నుం పూజయంతి స్తువంతిస్మ - దుహితృత్వే నయంతి దుహితృత్వ మనయ న్నితి యావత్ ౩౬ తతఇతి. యతో దుహితృత్వ మనయన్ తస్మా ద్ధేతోః జహ్నుసుతా - జాహ్నవీతి నామద్వయం - సమాసవృత్త్యా తద్ధితవృత్త్యాచ ౩౭. ౪౧॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం- బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రిచత్వారింశస్సర్గః

స గత్వా సాగరం రాజా గంగయానుగత స్తదా, ప్రవివేశ తలం భూమే ర్యత్ర తే భస్మసాత్కృతాః ౧ భస్మన్యథాప్లుతే రామ గంగాయా స్సలిలేన వై, సర్వలోకప్రభు ర్బ్రహ్మా రాజాన మిద మబ్రవీత్ ౨ తారితా నరశార్దూల దివం యాతాశ్చ దేవవత్, షష్టిః పుత్రసహస్రాణి సగరస్య మహాత్మనః ౩ సాగరస్య జలం లోకే యావత్ స్థాస్యతి పార్థివ, సగరస్యాత్మజా స్తావ త్స్వర్గే స్థాస్యంతి దేవవత్ ౪ ఇయంచ దుహితా జ్యేష్ఠా తవ గంగా భవిష్యతి, త్వత్కృతేన చ నామ్నాథ లోకే స్థాస్యతి విశ్రుతా ౫. గంగా త్రిపథగా రాజన్ దివ్యా భాగీరథీతి చ, త్రీ న్పథో భావయంతీతి తత స్త్రిపథగా స్మృతా ౬ పితామహానాం సర్వేషాం త్వ మత్ర మనుజాధిప, కురుష్వ సలిలం రాజన్ ప్రతిజ్ఞా మపవర్జయ. ౭ పూర్వకేణ హి తే రాజం స్తేనాతియశసా తదా, ధర్మిణాం ప్రవరేణాపి నైష ప్రాప్తో మనోరథః ౮ తథైవాంశుమతా తాత లోకేఽప్రతిమతేజసా, గంగాం ప్రార్థయతా నేతుం ప్రతిజ్ఞా నాపవర్జితా ౯ రాజర్షిణా గుణవతా మహర్షిసమతేజసా. మత్తుల్య తపసా చైవ క్షత్రధర్మస్థితేన చ, దిలీపేన మహాభాగ తవ పిత్రాతితేజసా, పున ర్న శంకితా నేతుం గంగాం ప్రార్థయతానఘ ౧౧ సా త్వయా సమతిక్రాంతా ప్రతిజ్ఞా పురుషర్షభ, ప్రాప్తోసి పరమం లోకే యశః పరమసంమతం ౧౨ యచ్చ గంగావతరణం త్వయా కృతమరిందమ, అనేనచ భవాన్ ప్రాప్తో ధర్మస్యాయతనం మహత్. ౧౩. ప్లావయస్వ త్వ మాత్మా

పూర్వసర్గాంతే సంగ్రహేణోక్తం విస్తృణీతే చతుశ్చత్వారింశే - స గత్వేత్యాది భూమే స్తలం పాతాళం భస్మసాత్కృతాః సర్వాత్మనా భస్మస్వభావాపత్తయే సంపాదితాః - విభాషా సాతిః కార్త్స్న్య ఇతి సాతిః. ౧ భస్మనీతి - స్పష్టం ౨ తారితా ఇతి తారితాః ప్రేతభావాన్మోచితాః ౩ స్వర్గప్రాప్తే ర్విశేషం చాహ సాగరస్యేతి ౪ ఇయంచేతి త్వత్కృతేన నామ్నా లోకే విశ్రుతా ౫ తదేవ నామద్వయం దర్శయన్ త్రిపథగాశబ్దం వ్యుత్పాదయతి గంగేతి ౬ పితామహానామితి - ప్రతిజ్ఞాం గంగాసలిలప్రదానేన సాగరాన్ తారయిష్యామీతి ప్రతిజ్ఞాం-అపవర్జయ సమాపయ ౭ పూర్వకేణేతి పూర్వకేణ సగరేణ ౮ తథేతి నాపవర్జితా నసమాపితా ౯. రాజర్షిణేతి శ్లోకద్వయం గంగాం ప్రార్థయతాపి సా పున ర్నేతుం నశంకితా - నవిచారితేత్యర్థః ౧౧ సేతి సమతిక్రాంతా నిస్తీర్ణా ౧౨ యచ్చేతి ఆయతనం ప్రతిష్ఠా ౧౩ ప్లావయస్వేతి

స గత్వేతి భూమే స్తలం పాతాళం ౧—౪ ఇయమిత్యాది ౫ దివ్యా గంగానామ సా త్రిపథగేతి భాగీరథీతి చ త్వత్కృతేన నామ్నా విశ్రుతా స్థాస్యతి - త్రిపథగాశబ్దం నిర్వక్తి - త్రీనిత్యాదినా. యతః త్రీన్పథః స్వర్గాదీన్ భావయంతీ ప్లావయంతీ ప్రవవృతే-అతో హేతో స్త్రిపథగేతి స్మృతా ౬ కురుష్వేతి ప్రతిజ్ఞాం గంగసలిలప్రదానేన సాగరాం స్తారయిష్యామీ త్యేవం రూపాం - అపవర్జయ - సమాపయ పూర్వకేణ సగరేణ ౮ ౯ * దిలీపేనేతి. గంగా మానేతుం నశంకితా నవిచారితా - ప్రతిజ్ఞేతి శేషః - చింతావిషయ మపి న ప్రాపితేత్యర్థః ౧౧. సేతి. సాగరాదిభి ర్దుస్తరా ప్రతిజ్ఞా - సమతిక్రాంతా నిస్తీర్ణా ౧౨ యచ్చగంగేతి ఆయతనం ఆయతనసమం + తి. తచ్చేతి. ధర్మస్యాయతనం ధర్మప్రాప్యస్థానం - మహత్ బ్రహ్మలోక రూపం ౧౩. * తి.

నం నరోత్తమ సదోచితే, సలిలే పురుషవ్యాఘ్ర శుచిః పుణ్యఫలో భవ ౧౪ పితామహానాం సర్వేషాం కురుష్వ సలిలక్రియాం, స్వస్తి తేస్తు గమిష్యామి స్వం లోకం గమ్యతాం నృప ౧౫. ఇత్యేవ ముక్త్వా దేవేశ స్సర్వలోక పితామహః, యథాగతం తథాగచ్ఛద్దేవలోకం మహాయశాః ౧౬ భగీరథోపి రాజర్షిః కృత్వా సలిల ముత్తమం, యథాక్రమం యథాన్యాయం సాగరాణాం మహాయశాః, కృతోదక శ్శుచీ రాజా స్వపురం ప్రవివేశహ, సమృద్ధార్థో రఘుశ్రేష్ఠ స్వరాజ్యం ప్రశశాసహ ౧౮. ప్రముమోద హ లోక స్తం నృప మాసాద్య రాఘవ, నష్టశోక స్సమృద్ధార్థో బభూవ విగతజ్వరః ౧౯ ఏష తే రామ గంగాయా విస్తరోభిహితో మయా, స్వస్తి ప్రాప్నుహి భద్రం తే సంధ్యాకాలోతివర్తతే. ౨౦ ధన్యం యశస్య మాయుష్యం పుత్ర్యం స్వర్గ్య మతీవచ, యశ్శ్రావయతి విప్రేషు క్షత్రియే ష్వితరేషుచ ప్రీయంతే పితర స్తస్య ప్రీయంతే దైవతానిచ ౨౧ ఇద మాఖ్యాన మవ్యగ్రో గంగావతరణం శుభం. యశ్శృణోతి చ కాకుత్స్థ సర్వాన్ కామా నవాప్నుయాత్, సర్వే పాపాః ప్రణశ్యంతి ఆయుః కీర్తిశ్చ వర్ధతే ౨౩ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే- బాలకాండే-చతుశ్చత్వారింశస్సర్గః

ప్లావయస్వ - స్నానం కుర్విత్యర్థః - సదోచితే సదా స్నానయోగ్యే అన్యాసామేవ హి నదీనాం రజోదోషా దితి భావః. ౧౪ పితామహానా మితి-గమ్యతాం-త్వయాపీతి శేషః. ౧౫ ఇతీతి. యథాగతం తథాగచ్ఛత్-ఏక ఏవేత్యర్థః ౧౬ భగీరథ ఇతిశ్లోకద్వయం యథాక్రమం కృతోదకః - అన్యేషా మపీతి శేషః - ప్రశశాసహ- ప్రశశాసచేత్యర్థః ౧౮ ప్రముమోదేతి విగతజ్వరః - నిరామయ ఇత్యర్థః ౧౯ ఉపసంహరతి భద్రం తే స్త్వితి వచనపరిపాటీ - సంధ్యాకాలోతివర్తతే - ఇతః పరం న ద్రష్టవ్య మితిభావః ౨౦ అథ గంగావతారశ్రావణఫల మాహ- ధన్య మితి ధనాదిప్రద మిత్యర్థః - సర్వత్ర సాధుత్వార్థే యత్ప్రత్యయః- ఇద మాఖ్యాన మిత్యనుషజ్యతే-అర్థత్రయం ౨౧. ఇదమితి. శ్రావయితుః ఫల ముక్తం - సంప్రతి శ్రోతుః ఫల ముచ్యతే - గంగావతరణం గంగావతరణాఖ్యం అర్థత్రయం ౨౩ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - చతుశ్చత్వారింశస్సర్గః

యథాస్యా బ్రహ్మలోకప్రాపకత్వం తదాహ - ప్లావయస్వేతి ఆత్మానం స్వదేహం - సదోచితే సింహకర్కటమధ్యేపి స్నానాదివ్యవహారోచితే - భూప్రవహన్నదీనా మేవ తత్కాలే భౌమత్వమూలరజస్సంబంధాత్ స్నానాద్యనర్హత్వం - అనేన స్నానమాత్రేణ గంగా బ్రహ్మలోకప్రాపికేతి సూచితం ౧౪ *తి స్వర్లోకం బ్రహ్మలోకం - గమ్యతాం కృతోదకక్రియేణ త్వయా స్వపుర మితి శేషః - అయం నియోగో రాజధర్మ పరిపాలనాయ ౧౫ *తి యథా ఆగత మితి చ్ఛేదః - దేవలోకం బ్రహ్మలోకం. ౧౬ *కృతోదకఇతి. అన్యేషా మపీతి శేషః - సాగరాణాం కృత్వా సలిల మితి పూర్వ ముక్తత్వాత్ *తి. యథాక్రమం జ్యేష్ఠక్రమేణ-యథాన్యాయం స్మృత్యుక్తక్రమేణ - ఉత్తమం ఉత్తమలోక ప్రాపకం ౧౮. ౧౯. *తి ఉపసంహరతి - ఏషఇతి స్వస్తిభద్రయోర్గ్రహణం తత్ప్రీత్యాదరసూచనార్థం ౨౦—౨౩ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుశ్చత్వారింశ స్సర్గః.

విశ్వామిత్రవచ శ్శ్రుత్వా రాఘవ స్సహ లక్ష్మణః, విస్మయం పరమం గత్వా విశ్వామిత్ర మథాబ్రవీత్ ౧ అత్యద్భుత మిదం బ్రహ్మన్ కథితం పరమం త్వయా, గంగావతరణం పుణ్యం సాగరస్యాపి పూరణం ౨ తస్య సా శర్వరీ సర్వా సహ సౌమిత్రిణా తదా, జగామ చింతయానస్య విశ్వామిత్రకథాం శుభాం ౩ తతః ప్రభాతే విమలే విశ్వామిత్రం మహామునిం, ఉవాచ రాఘవో వాక్యం కృతాహ్నిక మరిందమః ౪ గతా భగవతీ రాత్రి శ్శ్రోతవ్యం పరమం శ్రుతం, క్షణభూతేవ నౌ రాత్రి స్సంవృత్తేయం మహాతపః, ఇమాం చింతయత స్సర్వాం నిఖిలేన కథాం తవ ౫౹౬ తరామ సరితాం శ్రేష్ఠాం పుణ్యాం త్రిపథగాం నదీం, నౌ రేషాహి సుఖాస్తీర్ణా ఋషీణాం పుణ్యకర్మణాం, భగవంత మిహ ప్రాప్తం జ్ఞాత్వా త్వరిత మాగతా ౭ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా రాఘవస్య మహాత్మనః, సంతారం కారయామాస సర్షిసంఘ స్సరాఘవః ౮ ఉత్తరం తీరమాసాద్య సంపూజ్య ర్షిగణం తదా, గంగాకూలే నివిష్టా స్తే విశాలాం దదృశుః పురీం ౯ తతో మునివర స్తూర్ణం జగామ సహరాఘవః, విశాలాం నగరీం రమ్యాం దివ్యాం స్వర్గోపమాం తదా ౧౦ అథ రామో మహాప్రాజ్ఞో విశ్వామిత్రం మహామునిం, పప్రచ్ఛ ప్రాంజలి ర్భూత్వా విశాలా ముత్తమాం పురీం ౧౧ కతరో రాజవంశోయం విశాలాయాం మహామునే, శ్రోతు మిచ్ఛామి భద్రం తే పరం కౌతూహలం హి మే. ౧౨ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా రామస్య మునిపుంగవః, ఆఖ్యా

ఏవం దశభి స్సర్గై ర్గంగాగాంగేయసంభవవర్ణనవ్యాజేన ధాతుమోక్షణగంగాపూతత్వనిమిత్తకం దేవతాంతరావరత్వం దర్శితం - అథ త్రిభి స్సర్గైః మహేంద్రస్యావరత్వ ముపపాద్యతే-విశ్వామిత్రేత్యాది ౧ అత్యద్భుతమితి పూరణం ఇననేనాభివర్ధనం ౨ తస్యేతి క్షణభూతేవ జగామేత్యర్థః. ౩ తతఇతి విమలే ప్రభాతే-సమ్యక్ప్రభాత ఇత్యర్థః. ౪. గతేత్యర్థత్రయం. భగవతీ సత్కథాయుక్తత్వాత్ పూజ్యా-క్షణభూతేవ నౌ రాత్రి రితి శ్లోకో గతా భగవతీ త్యర్థా త్వర మనుసంధేయః ౫౹౬ తరామేతి అర్థత్రయం ఋషీణాం నౌః ఋషితరణార్హా నౌః ౭ తస్యేతి సరాఘవ స్సర్షిసంఘః - కారయామాస అకరోత్-స్వార్థే ణిచ్ ౮ ఉత్తరమితి ఋషిగణం సాతారణార్థ మాగతం - సంపూజ్య పూజాపూర్వకం నివర్త్య - నివిష్టాః క్షణం స్థితాః ౯. తతఇతి. విశాలాం ప్రతీతి శేషః. ౧౦ అథేతి విశాలాం విశాలామాహాత్మ్యం ౧౧. విశాలాయాం వర్తమానో రాజవంశః కతర ఇతి ద్వితీయః ప్రశ్నః ౧౨. తస్యేతి. విశాలస్య విశాలాఖ్యనగరస్య పురాతనం కర్మ ప్రథమ

విశ్వామిత్రేతి. ౧. *తి. పూరణం గంగయేతి శేషః ౨—౪ గతేతి భగవతీరాత్రిః-గంగావతరణానుచింతనా దితి భావః ౫౹౬.తరామేతి భగవంత మిహ ప్రాప్తం జ్ఞాత్వా యే ప్రాప్తాః తేషా మృషీణాం శేషభూతా-ఇయంనౌ స్త్వరిత మాగతా తరామ అనయేతి శేషః ౭ తస్యేతి సంతారం కారయామాస-నావికైరితి శేషః ౮ ఉత్తరమితి. సంపూజ్యర్షిగణ మితి-యై ర్నౌ ర్నీతా తేషాం గణం సంపూజ్య-నివిష్టాః స్థితాః * తి ఋషిగణం తత్తీరస్థ మితి శేషః ౯ * తి విశాలాం జగామ పూర్వదృష్టా మితి శేషః. ౧౦ * తి విశాలాం పరిపప్రచ్ఛ విశాలావిషయే ప్రశ్నం కృతవా నిత్యర్థః ౧౧ కతరఇతి. విశాలాయాం యోధికత్వేన వర్తతే అయం రాజవంశః. కతర ఇత్యర్థః ౧౨ తస్యేతి. విశాలస్య పురా

తుం తత్సమారేభే విశాలస్య పురాతనం ౧౩ శ్రూయతాం రామ శక్రస్య కథాం కథయత శ్శుభాం, అస్మిన్ దేశే తు యద్వృత్తం తదపి శృణు రాఘవ ౧౪ పూర్వం కృతయుగే రామ దితేః పుత్రా మహాబలాః, అదితేశ్చ మహాభాగ వీర్యవంత స్సుధార్మికాః ౧౫ తత స్తేషాం నరశ్రేష్ఠ బుద్ధి రాసీ న్మహాత్మనాం, అమరా అజరాశ్చైవ కథం స్యామ నిరామయాః ౧౬ తేషాం చింతయతాం రామ బుద్ధిరాసీ న్మహాత్మనాం, క్షీరోదమథనం కృత్వా రసం ప్రాప్స్యామ తత్ర వై ౧౭. తతో నిశ్చిత్య మథనం యోక్త్రం కృత్వా చ వాసుకిం, మంథానం మందరం కృత్వా మమంథు రమితౌజసః ౧౮. (అథ వర్ష సహస్రేణ యోక్త్రసర్పశిరాంసి చ, వమంత్యతి విషం తత్ర దదంశుర్దశనై శ్శిలాః ఉత్పపాతాగ్నిసంకాశం హాలాహలమహావిషం, తేన దగ్ధం జగత్సర్వం సదేవాసురమానుషం. అథ దేవా మహాదేవం శంకరం శరణార్థినః, జగ్ముః పశుపతిం రుద్రం త్రాహి త్రాహీతి తుష్టువుః ఏవ ముక్త స్తతో దేవై ర్దేవదేవేశ్వరః ప్రభుః, ప్రాదురాసీ త్తతోత్రైవ శంఖచక్రధరో హరిః ఉవాచైనం స్మితం కృత్వా రుద్రం శూలభృతం హరిః, దైవతై ర్మథ్యమానేతు యత్పూర్వం సముపస్థితం తత్త్వదీయం సురశ్రేష్ఠ సురాణా మగ్రజోసి యత్, అగ్రపూజా మిమాం మత్వా గృహాణేదం విషం ప్రభో ఇత్యుక్త్వా చ సురశ్రేష్ఠ స్తత్రైవాంతరధీయత, దేవతానాం భయం దృష్ట్వా శ్రుత్వా వాక్యం తు శార్ఙ్గిణః హాలా

పృష్టం వైభవ మాఖ్యాతుం సమారేభే ౧౩ శ్రూయతా మితి అస్మిన్ దేశే యద్వృత్తం తచ్ఛృణు-తచ్ఛేషతయా శక్రస్య కథాం కథయతో మత్త స్సా శ్రూయతాం ౧౪ పూర్వమితి పూర్వం కృతయుగే - దితేః పుత్రా మహాబలా ఆసన్ - అదితేః పుత్రా వీర్యవంతో ధార్మికా శ్చాసన్. ౧౫ తతఇతి మ్రియంత ఇతి మరాః పచాద్యచ్-అమరాః మరణరహితాః అజరా జరారహితాః-తేషాం దేవాసురాణాం ౧౬ తేషామితి రసం అమృతం-తత్ర క్షీరోదే ౧౭ తతఇతి యోక్త్రం మథనరజ్జుం - మంథానం మథనదండం ౧౮ అథేతి. ధన్వంతరి రుత్పపాత-అప్సరాశ్చోత్పేతు రితి

తన మితి విశాలో నామ తన్నగరస్య నిర్మాతా రాజా తస్య పురాతనం ప్రాక్తనం వృత్త మితి శేషః తి. విశాలాయాః పురాతనం ఇతి పాఠః పురాతనం తత్పురీనిర్మితేః ప్రాక్తనం వృత్తాంతం యద్వా విశాలస్య విశాలానగర్యధిష్ఠానదేశ స్యేత్యర్థః ౧౩ తి శృణు తత్త్వేన రాఘవేతి పాఠః ౧౪—౧౬. తేషామితి రస మమృతం ప్రాప్స్యామ ఇత్యత్ర ఇతి శబ్దో ద్రష్టవ్యః ౧౭ తతఇతి యోక్త్రం మథనరజ్జుం. ౧౮. * అథ దేవామహాదేవ మితి-సార్ధశ్లోక మేకం వాక్యం ప్రాదురాసీ దిత్యర్థ మేకం వాక్యం తి యోక్త్ర సర్పో మథనరజ్జుభూత స్సర్పః-వమంత ఇతి పుంస్త్వమార్షం ఉత్పపాతేతి శిలాదంశనా త్తదష్ట శిలా ఖండా ఏవ మహావిషం భూత్వా ఉత్పపాత ప్రభు ర్మహాదేవః - తతః మహాదేవప్రాదుర్భావానంతరం - స్మితం కృత్వా ఛలేన విషదానాత్ స్మితం సురశ్రేష్ఠో విష్ణుః అమృతోపమం యథాభవతి తథా సంజగ్రాహేత్యన్వయః పూర్వం దేవేషు మథనసహాయతయా స్థితోపి విషపానానంతరం తత్పీడయా తాం స్త్యక్త్వా జగామామృతకుండ మితి శేషః కామరం కాచ్ఛపం. శిశ్యే స్థితవాన్ - జలాశయ ఇత్యాదౌ స్థిత్యర్థస్య శేతే ర్దర్శనాత్. మమంథ పురుషోత్తమః - అనేన శక్తివైచిత్ర్యం ప్రకటీకృతం. ౧౮ అథవర్షేతి. అప్సరాః ఆబంతత్వ మార్షం-ఉత్పేతు రితి శేషః.తి. ధన్వంతరి రుద

హాలం విషం ఘోరం స జగ్రాహామృతోపమం, దేవా న్విసృజ్య దేవేశో జగా
మ భగవాన్ హరః తతో దేవాసురా స్సర్వే మమంథూ రఘునందన, ప్రవివే
శాథపాతాళం మంథానగ పర్వతోనఘ తతో దేవా స్సగంధర్వా స్తుష్టువుర్మధు
సూదనం, త్వం గతిస్సర్వభూతానాం విశేషేణ దివౌకసాం పాలయాస్మాన్ మహా
బాహో గిరి ముద్ధర్తు మర్హసి, ఇతి శ్రుత్వా హృషీకేశః కామఠం రూపమాస్థి
తః పర్వతం పృష్ఠతః కృత్వా శిశ్యే తత్రోదధౌ హరిః, పర్వతాగ్రం తు లోకా
త్మా హస్తేనాక్రమ్య కేశవః దేవానాం మధ్యత స్స్థిత్వా మమంథ పురుషోత్తమః)
అథ వర్షసహస్రేణ సదండ స్సకమండలుః, పూర్వం ధన్వంతరి ర్నామ అప్సరా
శ్చ సువర్చసః ౧౯ అప్సు నిర్మథనాదేవ రస స్తస్మా ద్వరస్త్రియః, ఉత్పేతుర్మ
నుజశ్రేష్ఠ తస్మా దప్సరసో భవన్ ౨౦ షష్టిః కోట్యో భవం స్తాసా మప్సరసాం
సువర్చసాం, అసంఖ్యేయాస్తు కాకుత్స్థ యాస్తాసాం పరిచారికాః ౨౧ న తా
స్మ పరిగృహ్ణంతి సర్వే తే దేవదానవాః, అప్రతిగ్రహణా త్తాశ్చ సర్వా స్సాధార
ణాః స్మృతాః ౨౨ వరుణస్య తతః కన్యా వారుణీ రఘునందన, ఉత్పపాత మ
హాభాగా మార్గమాణా పరిగ్రహం ౨౩ దితేః పుత్రా నతాం రామ జగృహు
ర్వరుణాత్మజాం, అదితేస్తు సుతా వీర జగృహు స్తా మనిందితాం ౨౪. అసురా
స్తేన దైతేయా స్సురా స్తేనాదితేస్సుతాః, హృష్టాః ప్రముదితా శ్చాసన్ వారుణీ

శేషః - ఆకారాంతత్వ మార్షం ౧౯ అప్స్వితి అప్సర శ్శబ్దం నిర్వక్తి - అత్రాప్శబ్దేన తద్వికార
భూతం క్షీర ముపలక్ష్యతే - అప్సు యన్నిర్మథనం తస్మా ద్యో రస స్తస్మా ద్రసా ద్యత ఉత్పేతు
స్తస్మా దప్సరసోభవన్ - పృషోదరాదిత్వా త్సాధుః ౨౦. షష్టిరితి తాసాం ప్రధానభూతానాం.
౨౧ న తాస్మేతి న తాస్సత్ర ప్రతిగృహ్ణంతి - నాసాధారణ్యేన ప్రతిగృహ్ణంతి స్మేత్యర్థః - కుతః -
అప్రతిగ్రహణాత్ - కోవా మమ పతి రితి మార్గణాకరణా దిత్యర్థః - తేనాసాధారణ్యేన పరిగ్రహ
కరణేన ౨౨ వరుణస్యేతి వరుణస్య సముద్రాధిదేవతాయాః - వారుణీ సురాధిదేవతా - పరిగ్రహం
మమేయ మితి పరిగ్రహస్య కర్తారం ౨౩ దితేరితి స్పష్టం. ౨౪ ప్రసంగా త్సురాసురశబ్దౌ నిర్వ
క్తి - అసురా ఇతి తేన సురాయాః పరిగ్రహణేన సురాః - అర్శఆదిత్వాదజంతః - పిష్టాదివికృతి
రేవ సురా నింద్యా - హృష్టాః పులకితాః. ౨౫ ఉచ్చైశ్శ్రవా ఇతి ఉత్తమం పూర్వోత్పన్నేభ్యః
శ్రేష్ఠం ౨౬. అథేతి లస్య కృతే - అమృతస్య గ్రహణార్థ మిత్యర్థః - కులక్షయః - ఉభయపక్షేపి
సంఘాతశనాశః - తదేవోపపాదయతి అదితే రిత్యాదినా ౨౭ ఏకత ఇతి అనంతర మసురా ఏకతః
ఏకతా మభ్యాగమన్ - బలవృద్ధయ ఇతి భావః. ౨౮ యదేతి మోహినీం కామమోహజననీం -
మాయాం ఆశ్చర్యశక్తిం - ఆస్థాయ అవలంబ్య - స్వమాయయాద్భుతయోషిదాకృతిం పరిగృహ్య -
తద్రూపేణ తాన్వంచయిత్వా తేభ్యోమృత మహరదిత్యర్థః - యద్వా - సర్వమోహాకరీ మంతర్ధాన

తిష్ఠ దిత్యన్వయః. ౧౯ అప్స్వితి నిర్మథనా దప్సు యోరసః ఉత్పన్నః తస్మా ద్రసా ద్యత ఉత్పే
తుః తస్మా దప్సరసోభవన్నిత్యన్వయః ౨౨ వరుణస్యేతి వారుణీ సురాధిదేవతా - పరిగ్రహం కేనచి
త్స్వీకారం. ౨౩ ౨౪ అసురా ఇతి. తేన సురాయా అపరిగ్రహేణాసురాః - అర్శఆదిత్వా దచ్ప్ర
త్యయః. ౨౫ — ౨౭ ఏకత ఇతి. ఏకతోభ్యాగమన్ బలవృద్ధయ ఇతి భావః - వీరేతి రామసంబోధనం -

గ్రహణాత్సురాః ౨౫. ఉచ్చైశ్శ్రవా హయశ్రేష్ఠో మణిరత్నం చ కౌస్తుభం, ఉదతిష్ఠ న్నరశ్రేష్ఠ తథైవామృతముత్తమం ౨౬ అథ తస్యకృతే రామమహానాసీత్కులక్షయః, అదితేస్తు తతః పుత్రా దితేః పుత్రానసూదయన్ ౨౭ ఏకతోఽభ్యాగమన్ సర్వే హ్యసురా రాక్షసైస్సహ, యుద్ధమాసీన్మహాఘోరం వీర త్రైలోక్యమోహనం ౨౮ యదా క్షయం గతం సర్వం తదా విష్ణుర్మహాబలః, అమృతం సోఽహరత్తూర్ణం మాయామాస్థాయ మోహినీం ౨౯ యే గతాభిముఖం విష్ణు మక్షయం పురుషోత్తమం, సంపిష్టాస్తే తదా యుద్ధే విష్ణునా ప్రభవిష్ణునా ౩౦ అదితే రాత్మజా వీరా దితేః పుత్రాన్నిజఘ్నిరే, తస్మిన్ ఘోరే మహాయుద్ధే దైతేయాదిత్యయో ర్భృశం ౩౧ నిహత్య దితిపుత్రాంశ్చ రాజ్యం ప్రాప్య పురందరః, శశాస ముదితో లోకాన్ సర్షిసంఘాన్ సచారణాన్ ౩౨ ఇతి పంచచత్వారింశస్సర్గః.

హతేషు తేషు పుత్రేషు దితిః పరమదుఃఖితా, మారీచం కాశ్యపం రామ భర్తార మిద మబ్రవీత్ ౧ హతపుత్రాస్మి భగవం స్తవ పుత్రై ర్మహాబలైః, శక్రహంతార మిచ్ఛామి పుత్రం దీర్ఘతపోర్జితం ౨ సాహం తపశ్చరిష్యా

శక్తి మాస్థాయామృత మహరదిత్యర్థః - పురాణాంతరవృత్తాంతః కల్పభేదేనేతి బోధ్యం ౨౯ యఇతి అత్ర సంధి రార్షః-యే అసురాః అక్షయం-అస్తి జాయతే పరిణమతే వివర్ధతే అపక్షీయతే వినశ్యతీత్యుక్తషడ్భావవికారై శ్శూన్యం పురుషోత్తమం సర్వపురుషేషూత్తమం - విష్ణు మభిముఖం గతాః అభిముఖతయా ప్రాతికూల్యేన గతాః - తే విష్ణునా సంపిష్టాః చూర్ణితాః-సంవిష్టా ఇతి పాఠే యే అము మభిముఖం గతా శ్శరణాగతా దేవాస్తే యుద్ధే సంవిష్టాః ఆవిష్టాః ఆప్యాయితబలా ఆసన్నిత్యర్థః ౩౦ అదితేరితి దితేః పుత్రా నవశిష్టానితి శేషః - యద్వా అదితే రాత్మజా ఆప్యాయితబలా స్సంతః తస్మిన్ దైతేయాదిత్యయో ర్దేవాసురయో ర్యుద్ధే అసురాన్నిజఘ్నిరే ౩౧ నిహత్యేతి చకారా దమృత మపేత్యర్థః ౩౨ అస్మిన్ సర్గే ద్వాత్రింశ చ్ఛ్లోకాః-అన్యే కల్పితాః-యద్యప్యత్ర కాలకూటాద్యుత్పత్తి రపేక్షితా తథాప్యుత్తరకథాశేషత్వేన సర్వాసురక్షయ ఏవ ప్రధానతయోపాత్త ఇతి బోధ్యం ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - పంచచత్వారింశస్సర్గః

విష్ణుపక్షవిరోధే మహానపి యత్నో విఫల స్స్యా దిత్యాహ షట్చత్వారింశే - హతేష్విత్యాది. మారీచం మరీచిపుత్రం ౧ హతేతి తపోర్జితం తపసా ఊర్జితం దృఢం ఆర్ష స్సంధిః ౨ సా

మోహనం భయావహమ్ ౨౮ యదేతి మోహినీం మోహజననీం-మాయా మాస్థాయ స్వమాయయాద్భుతయోషిదాకృతిం పరిగృహ్య ౨౯ యఇతి అక్షయం షడ్భావవికారశూన్యం - పురుషోత్తమం క్షరాక్షరపురుషేభ్యః ఉత్తమం ౩౦ అదితేరితి దైతేయాదిత్యయోః అసురసురవర్గయోః *ఇతి. అత్ర మమంథు రమితౌజస ఇతి శ్లోకానంతరం అథ వర్షేత్యాద్యాస్త్రయోదశశ్లోకాః ప్రక్షిప్తా ఇతి బహవః - అమృతదానరాహుశిరశ్ఛేదాద్యవర్ణనవత్ హాలాహలోత్పత్త్యాద్యవర్ణన మితి తదాశయః. ౩౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచచత్వారింశస్సర్గః

హతేష్వితి. మారీచం మరీచిబ్రహ్మపుత్రం ౧—౬ ఏవముక్త్వేతి పాణినా సమాలభ్య స్పృ

మిగర్భం మే దాతు మర్హసి (బలవన్తం మహేష్వాసం స్థితిజ్ఞం సమదర్శినం)
ఈశ్వరం శక్రహన్తారం త్వ మనుజ్ఞాతు మర్హసి ౩ తస్యా స్తద్వచనం శ్రుత్వా
మారీచః కాశ్యప స్తదా, ప్రత్యువాచ మహాతేజా దితిం పరమదుఃఖితాం ౪
ఏవం భవతు భద్రం తే శుచి ర్భవ తపోధనే, జనయిష్యసి పుత్రం త్వం శక్ర
హన్తార మాహవే ౫ పూర్ణే వర్షసహస్రేతు శుచి ర్యది భవిష్యసి, పుత్రం
త్రైలోక్యభర్తారం మత్త స్త్వం జనయిష్యసి ౬ ఏవ ముక్త్వా మహాతేజాః
పాణినా సమమార్జ తాం, సమాలభ్య తత స్స్వస్తీత్యుక్త్వా స తపసే యయౌ ౭.
గతే తస్మి న్నరశ్రేష్ఠ దితిః పరమహర్షితా, కుశప్లవన మాసాద్య తప స్తేపే
సుదారుణం ౮. తప స్తస్యాం హి కుర్వన్త్యాం పరిచర్యాం చకారహ, సహస్రా
క్షో నరశ్రేష్ఠ పరయా గుణసంపదా ౯ అగ్నిం కుశాన్ కాష్ఠ మపః ఫలం మూ
లం తథైవచ, న్యవేదయ త్సహస్రాక్షో యచ్చాన్యదపి కాంక్షితం ౧౦ గాత్ర
సంవహనై శ్చైవ శ్రమాపనయనై స్తథా, శక్ర స్సర్వేషు కాలేషు దితిం
పరిచచారహ ౧౧. అథ వర్షసహస్రే తు దశోనే రఘునన్దన, దితిః పరమసంప్రీతా
సహస్రాక్ష మథాబ్రవీత్ ౧౨ యాచితేన సురశ్రేష్ఠ తవ పిత్రా మహాత్మనా,
వరో వర్షసహస్రాన్తే దత్తో మమ సుతం ప్రతి ౧౩ తపశ్చరన్త్యా వర్షాణి
దశ వీర్యవతాం వర, అవశిష్టాని భద్రం తే భ్రాతరం ద్రక్ష్యసే తతః. ౧౪
తమహం త్వత్కృతే పుత్ర సమాధాస్యే జయోత్సుకం, త్రైలోక్య విజయం
పుత్రం సహ భోక్ష్యసి విజ్వరః ౧౫ ఏవ ముక్త్వా దితి శ్శక్రం ప్రాప్తే

హమితి గర్భం పుత్రం - ఈశ్వరం త్రైలోక్యనియన్తారం ఈదృశ మితి పారే ప్యయ మర్థో వివ
క్షితః - అనుజ్ఞాతుం - తప ఇతి శేషః - భర్త్రనుజ్ఞాం వినా తపసి స్త్రియా అస్వాతన్త్ర్యా దితి భా
వః ౩ తస్యాఇతి ౪ ఏవమితి శుచి ర్భవ - యావ త్పుత్రోత్పత్తీతి శేషః ౫. పూర్ణ ఇతి మత్తః
మదనుగ్రహా దిత్యర్థః ౬ ఏవమితి మమార్జేత్యాశ్వాసనప్రకారః - తతః మార్జనానన్తరం-ఉదరం
సమాలభ్య - స్వస్తి పుత్రోత్పత్తిరూపం శుభం భవత్విత్యుక్త్వానుగృహ్య - స కాశ్యప స్తపసే య
యౌ ౭ గతఇతి కుశప్లవనం విశాలాయాః పూర్వస్థానం ౮ తపఇతి గుణసంపదా వినయాదిస
మృద్ధ్యా ౯. అగ్నిమితి పరిచర్యాప్రకారః ౧౦ గాత్రేతి మాతృత్వాత్ గాత్రసంవహనాని -
శ్రమాపనయనైః - వ్యజనవీజనాదిభి రితిశేషః ౧౧ అథేతి దశోనే దశవర్షోనే ౧౨ యాచితే
నేతి శుశ్రూషాకృతప్రీత్యతిశయా ద్వైరం విస్మృతవతీతి భావః ౧౩ తపఇతి తతః దశవర్షాన్తే
౧౪ తమితి సమాధాస్యే - విగతవైరం భ్రాతృస్నేహవన్త మేవ కరిష్యామీత్యర్థః - త్రైలోక్య
విజయం - త్వద్భ్రాతృకృత మితిశేషః - అమోఘభర్త్రనుగ్రహేణాప్రతిబన్ధసుతోత్పత్తిం మన్వా
నా బుభుక్షితయా శుశ్రూషాఫల ముక్తవతీ. ౧౫. ఏవమితి మధ్యం గగనమధ్యం శీర్షతః శిరసి -

ష్ట్వా - మమార్జ ఆశ్వాసయామాస ౭ గతఇతి కుశప్లవనం విశాలాయాః పూర్వస్థానం తపోవనం
౮ తపఇతి గుణసంపదా శుశ్రూషోపయోగిగుణసమృద్ధ్యా ౯. ౧౦. గాత్రేతి సర్వేషుకాలేషుపరి
చచార తస్యా అశుచిత్వప్రతీక్షయేతి భావః ౧౧ అథేతి దశోనే దశవర్షోనే ౧౨—౧౫ ఏవమితి
దివాకరే మధ్యం ప్రాప్తే సతి - శీర్షతః శయ్యాయాం శీర్షస్థానే పాదౌ కృత్వా నిద్రయాపహృతా

మధ్యం దివాకరే, నిద్రయా పహృతా దేవీ పాదౌ కృత్వాథ శీర్షతః ౧౬
దృష్ట్వా తా మశుచిం శక్రః పాదతః కృతమూర్ధజాం, శిరస్థానే కృతౌ పాదౌ
జహాసచ ముమోదచ ౧౭ తస్యా శ్శరీరవివరం వివేశచ పురందరః, గర్భంచ
స ప్తధా రామ బిభేద పరమాత్మవాన్ ౧౮ భిద్యమాన స్తతో గర్భో వజ్రేణ శత
పర్వణా, రురోద సుస్వరం రామ తతో దితి రబుధ్యత ౧౯ మా రుదో మా
రుద శ్చేతి గర్భం శక్రోభ్యభాషత, బిభేదచ మహాతేజా రుదంత మపి వాసవః.
౨౦ న హంతవ్యో న హంతవ్య మిత్యేవం దితి రబ్రవీత్, నిష్పపాత తత శ్శక్రో
మాతు ర్వచన గౌరవాత్ ౨౧ ప్రాంజలి ర్వజ్రసహితో దితిం శక్రోభ్యభాషత,
అశుచి ర్దేవి సుప్తాసి పాదయోః కృతమూర్ధజా ౨౨ తదంతర మహం లబ్ధ్వా
శక్రహంతార మాహవే, అభిదం సప్తధా దేవి తన్మే త్వం క్షంతు మర్హసి
౨౩ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - షట్చత్వారింశస్సర్గః.

పాదౌ కృత్వా - స్థితేతిశేషః - మధ్యాహ్నశయన పరిగ్రహప్రసంగాభావేనాసన ఏవోపవిశంత్యాస్తస్యానిద్రాపారవశ్యేన నమ్రం శిరః పాదయో స్సంసక్త మభవదిత్యర్థః ౧౬ దృష్ట్వేతి పాదతః కృతమూర్ధజాం పాదౌ కృత్వాథ శీర్షత ఇత్యస్య వివరణం - అతఏవాశుచింతాం దృష్ట్వా శిరస్థానే కృతౌ పాదౌ శిరస్స్పృష్టౌ పాదా వితి ముమోద - తేన జహాసచ - యద్వా ప్రాప్తే మధ్యం దివాకర ఇత్యనేన దివాస్వాపరూపాశౌచం దర్శితం శీర్షతః శిరస్థానే - శిరస్థా ఇత్యనువాదాత్ - పాదతః పాదస్థానే - శయనపరిగ్రహాభావేపి కృష్ణాజినాద్యాస్తరణే పాదస్థానే శిరః శిరస్థానేచ పాదౌ కృత్వా సుప్తవతీత్యర్థః - పాదోపధానే శిరం శిరోపధానే పాదౌ చ కృత్వేత్యర్థః - రంధ్రాన్వేషణఫలం జాత మితి మోదః-వృథా గర్వితేయ మితిహాసః ౧౭ తస్యా ఇతి శరీరవివరం యోనివివరం-ఆత్మవాన్ ధైర్యవాన్ ౧౮ భిద్యమానఇతి శతపర్వణా శతకోటినా ౧౯ మారుదఇతి రుదిర్ అశ్రువిమోచన ఇత్యస్మాల్లఙ్-మాఙ్ యోగా దడభావః ౨౦ నహంతవ్యఇతి నహంతవ్యః-భేదనే కృతేపి ప్రాణవియోజనం మాకుర్విత్యర్థః ౨౧ ప్రాంజలిరితి ౨౨ తదితి. అంతరం అవకాశం - క్షంతు మర్హసి-స్వహింసాపరాం గా మపి హింస్యా దితి న్యాయేన యుక్తత్వా దితి భావః ౨౩ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - షట్చత్వారింశస్సర్గః

నిద్రయాగృహీతేత్యర్థః * తి. అనేన దివాస్వాపరూపపాపేన శయ్యాపాదస్థానే మస్తకకరణేన చాశుచిత్వం సూచితం - కేచిత్తు ఉపవిష్టాయా ఏవ ప్రహ్వతయా పాదపర్యంతం శిరస్సంబంధేన శిరసే పాదసంబంధః - తేన బ్రాహ్మణస్య శూద్రస్పర్శ ఇవ శిరసః పాదస్పర్శే అశుచిత్వం సూచితం తపసి స్థితాయా శ్శయ్యాసంబంధాభావేన పూర్వవ్యాఖ్యాయా అయుక్తత్వాదిత్యాహుః - పరేతు భూశయనేపి దక్షిణ పూర్వదిశో శ్శిరస్థాపనయోగ్యతాయాః స్మృతిషూక్తేః తద్వైపరీత్యేన శయనస్యాశుచిత్వసూచకత్వ మస్త్యేవేత్యాహుః ౧౬ దృష్ట్వేతి. శిరస్థానే కృతౌ పాదౌ - పాదతః పాదస్థానే కృతమూర్ధజాం అతఏవాశుచిం తాం దృష్ట్వా జహాసచ ముమోదచేత్యన్వయః - తపశ్చర్యా వృథాగమితేతి హాసః - రంధ్రాన్వేషణం సఫలం జాత మితి మోదః ౨౩ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - షట్చత్వారింశ స్సర్గః

సప్తధా తు కృతే గర్భే దితిః పరమదుఃఖితా, సహస్రాక్షం దురాధర్షం వాక్యం సానునయాఽబ్రవీత్ ౧. మమాపరాధా ద్గర్భోఽయం సప్తధా విఫలీకృతః, నాపరాధోఽస్తి దేవేశ తవాత్ర బలసూదన. ౨ ప్రియం తు కర్తుమిచ్ఛామి మమ గర్భవిపర్యయే, మరుతాం సప్తసప్తానాం స్థానపాలా భవన్త్విమే. ౩ వాతస్కంధా ఇమే సప్త చరంతు దివి పుత్రక, మారుతా ఇతి విఖ్యాతా దివ్యరూపా మమాత్మజాః ౪ బ్రహ్మలోకం చరత్వేక ఇంద్రలోకం తథాపరః, దివి వాయురితి ఖ్యాత స్తృతీయోఽపి మహాయశాః ౫ చత్వారస్తు సురశ్రేష్ఠ దిశో వై తవ శాసనాత్, సంచరిష్యంతు భద్రం తే దేవ భూతా మమాత్మజాః, త్వత్కృతేనైవ నామ్నా చ మారుతా ఇతి విశ్రుతాః ౬ తస్యా స్తద్వచనం శ్రుత్వా సహస్రాక్షః పురందరః, ఉవాచ ప్రాంజలిర్వాక్యం దితిం బలనిషూదనః ౭ సర్వ మేత ద్యథోక్తం తే భవిష్యతి న సంశయః, విచరిష్యంతి భద్రం తే దేవభూతా స్తవాత్మజాః ౮ ఏవం తౌ నిశ్చయం కృత్వా మాతాపుత్రౌ తపోవనే, జగ్మతు స్త్రిదివం రామ కృతార్థా వితి నః శ్రుతం ౯ ఏష దేశః స కాకుత్స్థ మహేంద్రాధ్యుషితః పురా, దితిం యత్ర తపస్సిద్ధా మేవం పరిచచార సః ౧౦ ఇక్ష్వాకో స్తు నరవ్యాఘ్ర పుత్రః పరమధార్మికః, అలంబుసాయా ముత్పన్నో విశాల ఇతి విశ్రుతః ౧౧ తేన చాసీ దిహ స్థానే విశాలేతి పురీ కృతా, విశాలస్య

సప్తధేత్యాది దురాధర్షం దుర్జయం ౧ మమేతి అపరాధాత్ ప్రమాదాత్ - విఫలీకృతః శకలీకృతః ౨ ప్రియంత్వితి గర్భవిపర్యయే ఉపహతగర్భవిషయే-ప్రియం శ్రేయః - కర్తు మిచ్ఛామి-తదేవ శ్రేయ ఆహ మరుతా మితి-సప్తానాం మరుతాం వాతస్కంధానాం-ఇమే సప్తభాగాః-స్థానపాలాః లోకపాలకాః భవంతు - సప్తమరుతశ్చోక్తాః - 'గగన స్స్పర్శనో వాయు రనిలశ్చ తథాపరః, ప్రాణః ప్రాణేశ్వరో జీవ ఇత్యేతే సప్తమారుతా' ఇతి విష్ణుపురాణేతు 'ఆవహః ప్రవహసంవహోద్వహవివహపరివహపరావహా స్సప్తమారుతా' ఇత్యుక్తం ౩ వాతేతి వాతస్కంధాః వాతస్కంధాభిమానిదేవతాః - మరుదభిమానిదేవతాత్వాన్మారుతా ఇతి విఖ్యాతాః-త్వత్కృతేన మారుద ఇత్యుచ్చారణేన మారుతా ఇతి విఖ్యాతాః - పృషోదరాదిత్వా ద్వర్ణవ్యత్యయ ఇత్యాహుః ౪ సప్తమరుతః కుత్ర వర్తంతే తేషాం స్థానపాలనంచ కథ మిత్యత్రాహ-బ్రహ్మేతి దివి అంతరిక్షే విష్ణుపదాఖ్యే విష్ణులోకే చరత్వి త్యనుషంగః ౫ చత్వారఇతిసార్ధశ్లోకః ౬ తస్యాఇతి. దితిగర్భ ఖండనేన సహస్రాక్షత్వాదీని సిద్ధానీతిభావః ౭ సర్వమితి యథోక్త మిత్యస్య వివరణం విచరిష్యంతీతి ౮ ఏవమితి నః - అస్మాభి రిత్యర్థః - క్తస్యచవర్తమాన ఇతి షష్ఠీ ౯ ప్రకృత ముపసంహరతి - ఏషఇతి స ఏష ఇత్యన్వయః - సః ఇంద్రః ౧౦ అథ కతరో రాజవంశ ఇతి

---

౧ ౨ ప్రియమితి మరుతాం సప్తసప్తానాం స్థానపాలా భవంత్విమే - మరుతా మావహాదీనాం సప్తానాం మమ పుత్రకాః ఇమే సప్తస్థానపాలాః స్కంధరక్షిణో భవంతు ౩ వాతస్కంధా ఇతి వాతస్కంధాః-వాతాభిమానిన్యో దేవతాః ౫ త్వత్కృతేనేతి యత స్త్వయా మారుద ఇత్యుక్తం అతో మారుతా ఇతి సంజ్ఞా స్తేషా మితిభావః ౯ అస్తు తర్హి కిం తత్రాహ ఏషదేశ ఇతి. యస్య మే మమ - విషయం దేశం గతః ఆవహాదీనాం నామాని 'ఆవహః ప్రవహశ్చైవ

సుతో రామ హేమచంద్రో మహాబలః. ౧౨॥ సుచంద్ర ఇతి విఖ్యాతో హేమ
చంద్రా దనంతరః, సుచంద్రతనయో రామ ధూమ్రాశ్వ ఇతి విశ్రుతః ౧౩॥ ధూ
మ్రాశ్వతనయశ్చాపి సృంజయ స్సమపద్యత, సృంజయస్య సుత శ్శ్రీమాన్ సహ
దేవః ప్రతాపవాన్ ౧౪॥ కుశాశ్వ స్సహదేవస్య పుత్రః పరమధార్మికః, కుశాశ్వస్య
మహాతేజా స్సోమదత్తః ప్రతాపవాన్ ౧౫॥ సోమదత్తస్య పుత్రస్తు కాకుత్స్థ ఇతి
విశ్రుతః ౧౬ తస్యపుత్రో మహాతేజా స్సంప్రత్యేష పురీమిమాం, ఆవసత్యమర
ప్రఖ్య స్సుమతి ర్నామ దుర్జయః ౧౭ ఇక్ష్వాకోస్తు ప్రసాదేన సర్వే వైశాలికా
నృపాః, దీర్ఘాయుషో మహాత్మానో వీర్యవంత స్సుధార్మికాః. ౧౮ ఇహాద్య రజనీం
రామ సుఖం వత్స్యామహే వయం, శ్వః ప్రభాతే నరశ్రేష్ఠ జనకం ద్రష్టుమర్హ
సి ౧౯ సుమతి స్తు మహాతేజా విశ్వామిత్ర ముపాగతం, శ్రుత్వా నరవరశ్రేష్ఠః
ప్రత్యుద్గచ్ఛ న్మహాయశాః. ౨౦ పూజాం చ పరమాం కృత్వా సోపాధ్యాయ
స్సబాంధవః, ప్రాంజలిః కుశలం పృష్ట్వా విశ్వామిత్ర మథాబ్రవీత్ ౨౧ ధన్యో
స్మ్యనుగృహీతోస్మి యస్య మే విషయం మునిః, సంప్రాప్తో దర్శనం చైవ నాస్తి
ధన్యతరో మయా ౨౨ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాణ్డే-సప్తచత్వారింశస్సర్గః.

పృష్ట్వా తు కుశలం తత్ర పరస్పరసమాగమే, కథాంతే సుమతిర్వాక్యం

ద్వితీయప్రశ్నస్యోత్తరమాహ ఇక్ష్వాకోరిత్యాదినా ౧౧॥ తేనేతి ౧౨॥ సుచంద్రఇతి ౧౩॥. ధూమ్రేతి సృంజయ స్సమపద్యత సృంజయనామాసీత్ ౧౪॥ కుశాశ్వఇతి ౧౫॥ సోమదత్తస్యేత్యర్థ మేకం ౧౬ తస్యేతి ఉపాన్వధ్యాఙ్వస ఇత్యాధారస్య కర్మత్వం ౧౭ కథం కతిపయై రేవ పురుషై రిదానీ మిక్ష్వాకువంశ ఇత్యత్రాహ - ఇక్ష్వాకో రితి విశాలా నివాస ఏషాం వైశాలికాః-కుముదాదిత్వాత్ ఠక్-విశాలప్రార్థన మిక్ష్వాకుప్రసాదనిమిత్తం ౧౮ ఇహేతి వత్స్యామహే - ఆర్ష మాత్మనేపదం ౧౯ సుమతిరితి ప్రత్యుద్గచ్ఛత్ ప్రత్యుదగచ్ఛత్ ౨౦ పూజాంచేతి ౨౧ ధన్యఇతి విషయం స్థానం-దర్శనం చ ప్రాప్త ఇత్యనుషంగః - మయా - సదృశ ఇతి శేషః ౨౨. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే-మణిమంజీరాఖ్యానే-బాలకాండవ్యాఖ్యానే-సప్తచత్వారింశస్సర్గః.

అథ రామస్య పరమపావనత్వం దర్శయత్యష్టచత్వారింశే-పృష్ట్వేత్యాది పరస్పరేత్యవిభ

సంవహశ్చోద్వహ స్తథా, వివహాఖ్యః పరివహః పరావహఇతి క్రమాత్. సప్తైతే మారుతస్కంధా మహర్షిభి రుదాహృతాః, ఆవహో వర్తయే ద్వాయు ర్మేఘోల్కావృష్టి విద్యుతః వర్తయే త్ప్రవహశ్చైవ తథా మార్తాండమండలం, సంవహో మారుతస్కంధ స్తథా శీతాంశుమండలమ్ వర్తయే దుద్వహశ్చాపి తథా నక్షత్రమండలమ్,పంచమో వివహాఖ్యశ్చ తద్వైవ గ్రహమండలం సప్తర్షిచక్రం స్వర్గం గాం షష్ఠః పరివహ స్తథా, పరావహ స్తథావాయు ర్వర్తయే ద్ధ్రువ మండలం' ఇతి ౨౨ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తచత్వారింశస్సర్గః.

పృష్ట్వేతి సుమతి ర్నామ రాజా-తత్ర పరస్పరసమాగమే సతి-కుశలం పృష్ట్వా - కథాంతే మహామునిం విశ్వామిత్రం ప్రతి వ్యాజహార-నయనానందకరస్య శ్రీరామస్య ప్రష్టుం యోగ్యతయా

వ్యాజహార మహామునిం ౧ ఇమౌ కుమారౌ భద్రం తే దేవతుల్య పరాక్రమౌ, గజసింహగతీ వీరౌ శార్దూలవృషభోపమౌ, పద్మపత్రవిశాలాక్షౌ ఖడ్గతూణీధనుర్ధరౌ, అశ్వినావివ రూపేణ సముపస్థితయౌవనౌ, యదృచ్ఛయైవ గాం ప్రాప్తౌ దేవలోకాదివామరౌ, కథం పద్భ్యా మిహ ప్రాప్తౌ కిమర్థం కస్యవా మునే, భూషయంతా విమం దేశం చంద్రసూర్యావివాంబరం, పరస్పరస్య సదృశౌ ప్రమాణేంగితచేష్టితైః, కిమర్థం చ నరశ్రేష్ఠౌ సంప్రాప్తౌ దుర్గమే పథి, వరాయుధధరౌ

త్రికనిర్దేశః-పరస్పరం కుశలం పృష్ట్వా - కథాంతే తదుత్తరాంతే ఇతి యోజనా ౧ ఇమావిత్యాది-పంచశ్లోకీ ఇమౌ కుమారౌ - కోయం కుమారభావ ఇతి విస్మయతే - దృష్టిదోషో మాభూదిత్యాహ-భద్రంతఇతి - దేవతుల్యపరాక్రమౌ సంస్థానవిశేషదర్శనేన నూన మేతౌ విష్ణుతుల్యపరాక్రమా వితి మన్యామహే గజసింహగతీ వీరౌ శార్దూలవృషభోపమౌ - చతుర్గతిత్వ ముచ్యతే - గాంభీర్యగమనే గజతుల్యౌ-పరాభిభవవార్త్వాగమనే సింహతుల్యౌ-భయంకరగమనే శార్దూలతుల్యౌ-సగర్వగమనే వృషభసదృశా విత్యర్థః-విశేషేణ రావయాత శ్శత్రూ నితి వీరౌ - అనుభవితౄణాం విరోధినివర్తకా విత్యర్థః-పద్మపత్రవిశాలాక్షౌ ద్రష్టౄణా మాకర్షకావయవవిశేషౌ - నయనసౌందర్యంహి లావణ్యపరమకాష్ఠా-ఖడ్గతూణీధనుర్ధరా వితి-ఆభరణకోటా వాయుధకోటౌ చైషా మంతర్భావః - అశ్వినా వివ రూపేణ - రూపవత్సు హ్యశ్వినౌ ప్రసిద్ధౌ - రూపేణాసాధారణధర్మేణ తా వివ స్థితౌ-సముపస్థితయౌవనౌ రూపానురూపం ప్రాదుర్భవద్యౌవనౌ - యదృచ్ఛయైవ భాగ్యవశాదేవ - దేవలోకాత్ గాం భువం-ప్రాప్తౌ-అమరౌ కౌచి ద్దేవవిశేషావివ స్థితౌ - తేజసా దేవకుమారతుల్యావిత్యర్థః - ఏతత్తేజో విశేషవిలోకనేనైతౌ మర్త్యావప్యమర్త్యావితి ప్రతిభాతీతి భావః - కథం పద్భ్యామిహ ప్రాప్తౌ అతీవ కోమలాభ్యాం పద్భ్యాం ఇహ దుర్గమే పథి కథం ప్రాప్తా విత్యుదరం పరిస్పృశతి - కిమర్థం - ఏతద్రూపదర్శనేనైవావాప్తసమస్తకామా వితి నిశ్చినుమః-కస్యవా పుత్రా విత్యర్థః-యద్వా కస్య పురుషస్య కతమప్రయోజనా యేహ ప్రాప్తా విత్యర్థః - మునే సర్వజ్ఞో భవా నిమ మర్థం జానాత్యేవే త్యర్థః-చంద్రసూర్యా వంబర మివ ఇమం దేశం భూషయంతౌ శైత్యప్రతాపాభ్యా ముభావపి చంద్రసూర్యతుల్యౌ-అయం లోకే విష్ణుపద మాసీదితి భావః-భూషయంతౌ - నిజతేజసేతి భావః-ప్రమాణం శరీరౌన్నత్యాది-ఇంగితం అంతర్గతభావసూచకస్మితాది-చేష్టితం గమనభాషణవిలోకనాది ఏతైః పరస్పరస్య సదృశౌ తుల్యపురుషాంతరాభావాత్ - నరశ్రేష్ఠావపి దుర్గమే పథి కిమర్థం సంప్రాప్తౌ - పూర్వం పద్భ్యాం కథం ప్రాప్తా విత్యుక్తం సంప్రతి దుర్గమం వనం కిమర్థం ప్రాప్తా విత్యుచ్యతే-వరాయుధధరౌ ఆయుధశ్రేష్ఠధనురాదిధరౌ-పూర్వ మాభరణాన్వయేన ఖడ్గాదిక ముక్తం-ఇదానీం తాన్యేవాయుధతయోచ్యంతే-యద్వా పూర్వోక్తానాం వరాయుధత్వ ముచ్యతే - వీరౌ వీర్యయుక్తౌ-పూర్వం వీరశబ్దోన్యథా వ్యాఖ్యాతః శ్రోతు మిచ్ఛామి తత్వతః - యద్యపి రాజపుత్రౌ

పరస్పరకుశలప్రశ్నం - సంక్షిప్య ఉవాచేత్యర్థః ౧ ఇమౌ విత్యారభ్య శ్రోతు మిచ్ఛామి తత్త్వత ఇత్యంత మేకం వాక్యం - దేవతుల్యపరాక్రమౌ ఇంద్రతుల్యపరాక్రమౌ గజసింహగతీ గజవద్గంభీరగమనౌ - సింహవదప్రతిహతగమనా విత్యర్థః-శార్దూలవృషభోపమౌ-అధృష్యత్వే శార్దూలోపమౌ-సవిలాసగమనత్వే వృషభోపమౌ - పద్మపత్రవిలాక్షా విత్యనేన భాగ్యసంపత్తి స్సూచితా-వీరధర్మం సూచయతి - ఖడ్గేతి-సముపస్థితయౌవనౌ ప్రాప్తయౌవనౌ-యదృచ్ఛయా స్వేచ్ఛయా - దేవలోకాత్సంప్రాప్తౌ భువ మవతీర్ణౌ- అమరా వివ స్థితౌ చంద్రసూర్యా వంబర మాకాశ మివ ఇమం దేశం

వీరౌ శ్రోతు మిచ్ఛామి తత్వతః ౬ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా యథావృత్తం
న్యవేదయత్, సిద్ధాశ్రమనివాసంచ రాక్షసానాం వధం తథా ౭ విశ్వామిత్రవచ
శ్శ్రుత్వా రాజా పరమహర్షితః, అతిథీపరమౌ ప్రాప్తౌ పుత్రౌ దశరథస్య తౌ,
పూజయామాస విధివ త్సత్కారార్హౌ మహాబలౌ ౮॥ తతః పరమసత్కారం
సుమతేః ప్రాప్య రాఘవౌ, ఉష్య తత్ర నిశా మేకాం జగ్మతు ర్మిథిలాం తతః ౯॥
తాన్ దృష్ట్వా మునయ స్సర్వే జనకస్య పురీం శుభాం, సాధు సాధ్వితి శంసంతో
మిథిలాం సమపూజయన్ ౧౦॥ మిథిలోపవనే తత్ర ఆశ్రమం దృశ్య రాఘవః,
పురాణం నిర్జనం రమ్యం ప్రప్రచ్ఛ మునిపుంగవం ౧౧॥ శ్రీమదాశ్రమసంకాశం
కిన్న్విదం మునివర్జితం, శ్రోతు మిచ్ఛామి భగవన్ కస్యాయం పూర్వ ఆశ్రమః
౧౨॥ తచ్ఛ్రుత్వా రాఘవేణోక్తం వాక్యం వాక్యవిశారదః, ప్రత్యువాచ మహా
తేజా విశ్వామిత్రో మహామునిః ౧౩॥ హంత తే కథయిష్యామి శృణు తత్త్వేన
రాఘవ, యస్యైతదాశ్రమపదం శప్తం కోపా న్మహాత్మనా ౧౪॥ గౌతమస్య నర
శ్రేష్ఠ పూర్వమాసీ న్మహాత్మనః, ఆశ్రమో దివ్యసంకాశ స్సురై రపి సుపూజితః
౧౫॥ స చేహ తప ఆతిష్ఠ దహల్యాసహితః పురా, వర్షపూగా ననేకాంశ్చ
రాజపుత్ర మహాయశః ౧౬॥ తస్యాంతరం విదిత్వాతు సహస్రాక్ష శ్శచీపతిః,

---

కస్యచి ద్విఘ్నస్య శాంతయే ఆగతా వితి సామాన్యతో జానామి-తథాపి విశేషతో జ్ఞాతు మిచ్ఛా
మీత్యర్థః ౬ తస్యేతి స్వస్య సిద్ధాశ్రమనివాసం-తత్ర స్వయజ్ఞవిఘ్నకరరాక్షసానా మేతాభ్యాం
వధం-చకారా దిమౌ దశరథకుమారౌ హరధనుర్దర్శనాయ మిథిలాం గచ్ఛత ఇత్యేత త్సముచ్చీయతే-
ఏతత్సర్వం యథావృత్త మబ్రవీదితి యోజనా ౭ విశ్వామిత్రేతి సార్ధశ్లోకః. ౮॥ తత ఇతి ఉష్య
ఉషిత్వా-తతః ప్రాతఃకాలే-మిథిలాం ప్రతీతి శేషః ౯॥ తానితి తాన్ మిథిలాం ప్రతి ప్రస్థి
తాన్ రామాదీన్ - పూజాప్రకార స్సాధుసాధ్వితి ౧౦॥ మిథిలేతి మిథిలాయా ఉప సమీపే
వర్తమానం వనం మిథిలోపవనం-తస్మిన్ శూన్యం ఉటజసంస్థానరహితం - దృశ్య దృష్ట్వా ౧౧॥
శ్రీమదితి ఆశ్రమసంకాశం ఆశ్రమవద్భాసమానం - కిన్విద మిత్యస్య వివరణం కస్యాయమితి ౧౨॥
తదితి ౧౩॥ హంతేతి అహల్యానుగ్రహహేతుకాలస్మృతిజసంతోషే హంతేతి-మహాత్మనా కోపా
చ్ఛప్తం ప్రాప్తశాప మిద మాశ్రమపదం యస్య భవతి తం కథయిష్యామి తత్త్వేన శృణు ౧౪॥
గౌతమస్యేతి. దివ్యసంకాశః దివ్యత్వేన భాసమానః ౧౫॥ సచేతి వర్షపూగాన్ వర్షసమూహాన్.

భూషయంతౌ - కించ ప్రమాణేంగిత చేష్టితైః-ప్రమాణం శరీరస్యోన్నత్యం - ఇంగితం గాంభీర్యం -
చేష్టితం హర్షామర్షయో రపి నిర్వికారత్వం-తైః-పరస్పరస్య సదృశౌ - అన్యోన్య సదృశౌ - నత్వ
న్యోన్యయో స్సదృశో స్తీతి భావః - కిమర్థం కస్మై ప్రయోజనాయ-కస్యవా పుత్రా వితి శేషః-ఆద
రాదాశ్చర్యాచ్చ పునః పునః పృచ్ఛతి కిమర్థ మితి-దుర్గమే పథి కాంతార ఇత్యర్థః ౬ తస్యేతి.
యథావృత్తం న్యవేతయదిత్యనేన దశరదతనయా విమావితి కథితవా నిత్యవగమ్యతే రాక్షసానాంచ
తద్వధం - సచాసౌ వధశ్చేతి తద్వధః-తం లోకప్రసిద్ధం వధ మిత్యర్థః ౮॥ తత ఇతి సుమతేరితి
పంచమీ ౧౦॥. మిథిలేతి. దృశ్య దృష్ట్వా ౧౧॥ శ్రీమదితి ఆశ్రమసంకాశం ఆశ్రమవద్భాసమా
నం-తథాపి మునిజనవర్జితం-ఇదం కిన్న్వత్యాశ్చర్యం ౧౩॥ హంతేతి హర్షే. ౧౫॥. సచేతి. వర్ష

మునివేషధరోఽహల్యా మిదం వచనమబ్రవీత్ ౧౭॥ ఋతుకాలం ప్రతీక్షంతే నార్థిన స్సుసమాహితే, సంగమం త్వహ మిచ్ఛామి త్వయా సహ సుమధ్యమే ౧౮॥ మునివేషం సహస్రాక్షం విజ్ఞాయ రఘునన్దన, మతిం చకార దుర్మేధా దేవరాజకుతూహలాత్ ౧౯॥ అథాబ్రవీ త్సురశ్రేష్ఠం కృతార్థేనాంతరాత్మనా, కృతార్థాస్మి సురశ్రేష్ఠ గచ్ఛ శీఘ్ర మితః ప్రభో ౨౦॥ ఆత్మానం మాం చ దేవేశ సర్వదా రక్ష మానద, ఇంద్రస్తు ప్రహస న్వాక్య మహల్యా మిద మబ్రవీత్ ౨౧॥ సుశ్రోణి పరితుష్టోఽస్మి గమిష్యామి యథాగతం ౨౨ ఏవం సంగమ్యతు తయా నిశ్చక్రామోటజా త్తతః, ససంభ్రమా త్త్వరన్ రామ శంకితో గౌతమం ప్రతి ౨౩ గౌతమం సందదర్శాథ ప్రవిశంతం మహామునిమ్, దేవదానవదుర్ధర్షం తపోబలసమన్వితం, తీర్థోదకపరిక్లిన్నం దీప్యమాన మివానలం, గృహీతసమిధం తత్ర సకుశం మునిపుంగవం ౨౪ దృష్ట్వా సురపతి స్త్రస్తో వివర్ణవదనోఽభవత్ ౨౫॥ అథ దృష్ట్వా సహస్రాక్షం మునివేషధరం మునిః, దుర్వృత్తం వృత్తసంపన్నో రోషా ద్వచన మబ్రవీత్ ౨౬॥ మమ రూపం సమాస్థాయ కృతవా నసి దుర్మతే, అకర్తవ్య మిదం తస్మా ద్విఫల స్త్వం భవిష్యసి ౨౭॥ గౌతమేనైవ ముక్తస్య సరోషేణ మహాత్మనా, పేతతు ర్వృషణౌ భూమౌ సహస్రాక్షస్య తత్క్షణాత్ ౨౮॥ తథా శప్త్వా స వై శక్ర మహల్యా మపి శప్తవాన్, ఇహ వర్షసహస్రాణి బహూని త్వం నివత్స్యసి ౨౯॥ వాయుభక్షా నిరాహారా తప్యంతీ భస్మశాయినీ, అదృ

౧౬॥. తస్యేతి. అంతరం మునిరహితకాలం-మునివేషధరః గౌతమవేషధరః ౧౭॥ ఋత్వితి ఋతుకాలం షోడశరుర్నిశా స్త్రీణా మిత్యుక్తకాలం - అర్థినః కామాత్ భోగార్థినః - అన్నృతుకాలత్వా న్నాయ మవసర ఇత్యహల్యయా ప్రతిషిద్ధ మిత్యవగమ్యతే - సుసమాహితే సమ్యక్ బ్రహ్మణా నిర్మితే-అతిసుందరీత్యర్థః ౧౮॥ మునీతి సహస్రాక్షం విజ్ఞాయ-కదాచిదపమునినైవ మర్థనాభావా దన్యస్యాత్ర ప్రవేష్టు మశక్తే రింద్రస్యైవాత్మని బహుకాల మభిలాషశ్రవణాచ్చేతి భావః ౧౯॥ అథేతి కృతార్థేన - సంతుష్టేనేత్యర్థః - అంతరాత్మనా మనసా-ఉపలక్షితా ౨౦॥ ఆత్మాన మితి రక్ష అప్రకాశగమనా దితి భావః ౨౧॥ సుశ్రోణీత్యర్థం ౨౨ ఏవమితి సః ఇంద్రః - సంభ్రమాత్ భయాత్ - 'సంభ్రమోహ్యాదరేభయ' ఇతి నిఘంటుః శంకితః శంకావాన్. ౨౩ గౌతమ మితి శ్లోకద్వయం అథ ఉటజా న్నిష్క్రమణకాల ఏవ - పరిక్లిన్నం స్నాత్వా ఆగత మిత్యర్థః - తత్ర ఆశ్రమే ౨౪ దృష్ట్వేత్యర్థం వివర్ణవదనః శుష్కముఖః ౨౫॥ అథేతి. మునివేషధరం-స్వవేషధరం. ౨౬॥ మమేతి స్వభార్యాసంగమస్య దుశ్శీలత్వేనావాచ్యత్వా దిద మిత్యాహ-విఫలః విగతవృషణః - 'లాభనిష్పత్తిభోగేషు బీజే పాలే ధనే ఫల' మితి నిఘంటుః ౨౭॥. గౌతమేనేతి ౨౮॥ తథేతి ౨౯॥ కథం నివాసమాత్రస్య శాపత్వ మితి తద్వివృణోతి - వాయ్వితి నిరాహారా అన్నపానాదిరహితా - తప్యంతీ తప్యమానా - భస్మశాయినీ భస్మశయనా - అత్ర బుద్ధిపూర్వకవ్యభి

పూగాన్ సంవత్సరగణాన్. ౧౬॥ తస్యేతి అంతర మవకాశం ౧౭॥ ఋతుకాల మితి అర్థినః సుతార్థినః - సుసమాహితే సుందరి ౨౬॥ మమేతి. విఫలః విగతవృషణః. ౩౦॥ శాపాంతం కథ

శ్యా సర్వభూతానా మాశ్రమేస్మి న్నివత్స్యసి ౩౦॥ యదా చైతద్వనం ఘోరం రామో దశరథాత్మజః, ఆగమిష్యతి దుర్ధర్ష స్తదా పూతా భవిష్యసి ౩౧॥ తస్యాతిథ్యేన దుర్వృత్తే లోభమోహావివర్జితా, మత్సకాశే ముదా యుక్తా స్వం వపు ర్ధారయిష్యసి ౩౨॥ ఏవ ముక్త్వా మహాతేజా గౌతమో దుష్టచారిణీం, ఇమ మాశ్రమ ముత్సృజ్య సిద్ధచారణసేవితే, హిమవచ్ఛిఖరే పుణ్యే తప స్తేపే మహాతపాః ౩౩ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - అష్టాచత్వారింశస్సర్గః.

అఫలస్తు తత శ్శక్రో దేవానగ్నిపురోధసః, అబ్రవీత్త్రస్తవదనస్సర్షిసంఘాన్ సచారణాన్ ౧ కుర్వతా తపసో విఘ్నం గౌతమస్య మహాత్మనః, క్రోధ ముత్పాద్యహి మయా సురకార్య మిదం కృతం ౨ అఫలోస్మి కృత స్తేన క్రో

చారస్య విధీయమానం ప్రాయశ్చిత్తం శాపాపదేశేనోచ్యతే - ఏవం వ్యక్తతయా వల్మీకివచనే స్థితే శైలీ భవేతి శాపో రామపాదస్పర్శాత్ శిలాత్వ ముక్తి రితి - పురాణకథాకల్పాంతరవృత్త మనుసృత్యేతి బోధ్యం ౩౦॥ యదేతి పూతా భవిష్యసి - తత్పాదపరాగస్పర్శా దితి భావః-ఏతేన బహువర్షప్రాయశ్చిత్తకరణ మపి భగవత్పాదరేణుస్పర్శస్య కళాం నార్హతీత్యుక్తం ౩౧॥ పూతత్వేపి పూర్వరూపప్రాప్తి స్తత్పాదపూజాం వినా నసంభవతీత్యాహ - తస్యేతి. మత్సకాశే మత్సమీపే స్థితేతి శేషః - స్వం వపుః దృశ్యం వపుః - కేచి దిదం శ్లోకద్వయం ప్రక్షిప్త మిత్యాహుః తన్న - స్మరంతీ గౌతమవచ ఇత్యాద్యుత్తరసర్గవచనవిరోధాత్ ౩౨॥ ఏవమితి. సార్ధశ్లోకః - తప స్తేపే - తచ్ఛాపకృతపాపప్రాయశ్చిత్తార్థం ౩౩ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టాచత్వారింశస్సర్గః

అనయో ర్ద్వయో శ్శాపయో రేకః పూర్వమేవముక్తః - అపర స్త్వయా మోచనీయ ఇత్యాశయేనాహ ఏకోనపంచాశే - అఫల ఇత్యాది అగ్నిపురోధసః అగ్నిపురోగమాన్ - త్రస్తవదనః - త్రస్తశబ్దేన తత్కార్యం దైన్య ముచ్యతే ౧ కుర్వతేతి మహాత్మనః గౌతమస్య - తపసః అస్మత్పదచ్యవనకారణస్య- విఘ్నం - క్రోధ ముత్పాద్య తస్య క్రోధజననముఖేన-కుర్వతా మయా- ఇదం గౌతమతపోభంగరూపం - సురకార్యం కృతం సర్వదేవపదచ్యవనార్హం తపో గౌతమేన కృతం - తస్య తపోనాశకమహాక్రోధోత్పాదనాయ తద్భార్యయా తు మయా వ్యభిచారః కృత ఇత్యర్థః. ౨ అఫలఇతి తేన గౌతమేన సా అహల్యా - నిరాకృతా - శాపవిమోక్షపూర్వకం

యతి యదేతి ఘోర మిత్యనేన ఇదం వనం మునివర్జితం భవత్వితి గౌతమేన శప్త మితి గమ్యతే - అతఏవ కోపా చ్ఛప్తం మహాత్మ నేత్యుక్తం-వనం ప్రత్యాగమిష్యతి పాదవిక్షేపం కరిష్యతి - తదా- శ్రీరామచంద్రపాదారవిందరజఃకణస్పర్శాదేవ పూతా భవిష్యసీతి భావః ౩౧॥ తస్యేతి స్వంవపు ర్ధారయష్యసీత్యనేన పద్మపురాణోక్తపాషాణావస్థా సూచ్యతే - తథాచ మచ్ఛాపపరిప్రాప్తపాషాణావస్థాం విహాయ నిజశరీరం ప్రాప్స్యసీతి భావః - తథాచ పాద్మే 'సా తత స్తస్య రామస్య పాదస్పర్శా న్మహాత్మనః, అభూ త్సురూపా వనితా సమాక్రాంతా మహాశిలే'తి ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం-అష్టాచత్వారింశస్సర్గః.

అఫలఇతి అఫలః అపగతవృషణః - అగ్నిపురోగమాన్ అగ్నిపురస్సరాన్ ౧. ఇంద్రస్సురాన్ వంచయతి. కుర్వతేతి సురకార్యం గౌతమతపోభంగరూపం. ౨. అస్తు తతః కిం తత్రాహ-

ధాత్సా చ నిరాకృతా, శాపమోక్షేణ మహతా తపోస్యాపహృతం మయా ౩.
తస్మాత్సురవరా స్సర్వే సర్షిసంఘా స్సచారణాః, సురసాహ్యకరం సర్వే సఫలం
కర్తు మర్హథ ౪. శతక్రతో ర్వచ శ్శ్రుత్వా దేవా స్సాగ్నిపురోగమాః, పితృ
దేవానుపేత్యాహు స్సహ సర్వై ర్మరుద్గణైః ౫ అయం మేష స్సవృషణ శ్శక్రో
హ్యవృషణః కృతః, మేషస్య వృషణౌ గృహ్య శక్రాయాశు ప్రయచ్ఛథ ౬
అఫలస్తు కృతో మేషః పరాం తుష్టిం ప్రదాస్యతి ౬½ భవతాం హర్షణార్థాయ
యే చ దాస్యంతి మానవాః. ౭ అగ్నేస్తువచనం శ్రుత్వా పితృదేవా స్సమాగ
తాః, ఉత్పాట్య మేషవృషణౌ సహస్రాక్షే న్యవేశయన్ ౮. తదాప్రభృతి కాకు
త్స్థ పితృదేవా స్సమాగతాః, అఫలాన్ భుంజతే మేషాన్ ఫలై స్తేషా మయో
జయన్ ౯ ఇంద్రస్తు మేషవృషణ స్తదాప్రభృతి రాఘవ, గౌతమస్య ప్రభావేన

త్యక్తా - శాపమోక్షేణ మయ్యహల్యాయాంచ శాపదానేన. తస్మాదితి హేసర్వే సురవరా ఇతి
సంబోధనం - ద్వితీయసర్వశబ్దస్య సర్వే యూాయ మితి సంబంధః - సాహ్యం - సాహాయ్యం -
సఫలం మా మితి శేషః ౪ శతక్రతోరితి పితృదేవాన్ అగ్నికవ్యవాహనాదీన్ ౫. అయమితి
అయ మిదానీం యజ్ఞే యుష్మభ్యం నియుజ్యమానో మేషః గృహ్య గృహీత్వా ౬ తద్దానేన
తుష్టివైకల్యం స్యా దిత్యత్రాహ - అఫలఇతి అర్ధం ప్రదాస్యతీత్యనుగృహ్ణంతి ౬½ దాతౄణా
మపి న ఫలన్యూనతా భవత్విత్యనుగృహ్ణంతి - భవతా మితి దాస్యంతి - అవృషణ మితి శేషః. ౭
అగ్నేరితి అగ్నిపురస్సరాణా మిత్యర్థః-మేషస్య తదా యూపే నియుక్తస్య మేషస్య వృషణౌ ౮.
తదేతి తదాప్రభృతి వృషణదానాత్ ప్రభృతి-దత్తసజాతీయత్వా ద్వృషణౌ వినా మేషాన్ భుంజ
తే తేషాం సవృషణానాం - ఫలైః-సవృషణమేషదానఫలై రిత్యర్థః - అయోజయన్ - దాతౄ
నితి శేషః ౯ ఇంద్రస్త్వితి గౌతమస్య తపసః ప్రభావేన వృషణహాన్యా మేషవృషణోఽభూ

అఫలఇతి తేన గౌతమేన అఫలః అవృషణః కృతోస్మి - సా చ నిరాకృతా శప్తా - తథాపి కథం
సురకార్యం కృతం తత్రాహ శాపేతి శాపమోచనేన తదీయతపోభంగార్థమేవ మయా అకార్యం
కృత మితి భావః ౩ తస్మాదితి హేసర్వే సురవరాః సర్వే యూాయ మితి సర్వశబ్దద్వయ
నిర్వాహః * తి తస్మాదితి సఫలం సవృషణం-సురసాహాయ్యకరం యూాయ మిత్యేవ పాఠః ప్రా
యేణ-సర్వే ఇత్యస్య వారద్వయపాఠే హేసర్వే సురాః సర్వే యూాయ మిత్యన్వయః ౪ * తి
పితృదేవాః కవ్యవాహనాదయః - తా నుపేత్య హవ్యవాహనాగ్ని ముఖేనాహుః - అగ్నేస్తు వచ
నం శ్రుత్వేతి వక్ష్యమాణత్వాత్ ౫ అయమితి. అయం మేషః పితృదేవతానాం భవతాం హవి
ష్ట్వేన కల్పితో మేషః ౬ అఫలస్త్వితి. అఫలో మేషః - భవతాం పరాం తుష్టిం - ప్రదాస్యతి -
కించ - భవతాం హర్షణార్థం అఫలమేషపలల మితి శేషః - దాస్యంతీతి-భవతాం పరాం తుష్టిం
దాస్యంతీతి యోజనా ౮. తదాప్రభృతీతి యతః పితృదేవా స్సమాగతా స్సంతః ఇంద్రం ప్రతి
తేషాం ఫలైః - తేషాం తస్య మేషస్య ఫలైః ఫలాభ్యా మయోజయన్ - తదాప్రభృతి తస్మా
త్కారణాత్ అఫలాన్ మేషాన్ భుంజత ఇతి యోజనా - తేషాం ఫలై రితి బహువచన మేకవ
చనత్వే మునిభావప్రకాశికా తదాప్రభృతి ఇంద్రవృషణసంపత్త్యర్థం మేషాండకోశగ్రహణ కాల
మారభ్య అఫలాన్ మేషాన్ - భుంజతే - అవయవవిశేషవిహీనాన్ మేషాన్ హవిష్ట్వేన స్వీకు
ర్వంతి - తథావిధా స్తే ఫలై స్తేషా మయోజయన్ - తేషా మితి ద్వితీయార్థే షష్ఠీ - నిర్వృషణీ

తపసశ్చ మహాత్మనః ౧౦ తదాగచ్ఛ మహాతేజ ఆశ్రమం పుణ్యకర్మణః, తార
యైనాం మహాభాగా మహల్యాం దేవరూపిణీం ౧౧ విశ్వామిత్రవచ శ్శ్రుత్వా
రాఘవ స్సహ లక్ష్మణః, విశ్వామిత్రం పురస్కృత్య త మాశ్రమ మథావిశత్.
౧౨ దదర్శచ మహాభాగాం తపసా ద్యోతితప్రభాం, లోకై రపి సమాగమ్య దు
ర్నిరీక్ష్యాం సురాసురైః, ప్రయత్నా న్నిర్మితాం ధాత్రా దివ్యాం మాయామ
యీ మివ, సతుషారావృతాం సాభ్రాం పూర్ణచంద్రప్రభా మివ, (ధూమేనాపి
పరీతాంగీం దీప్తా మగ్నిశిఖా మివ) మధ్యేఽంభసో దురాధర్షాం దీప్తాం సూర్య
ప్రభా మివ ౧౪ సా హి గౌతమవాక్యేన దుర్నిరీక్ష్యా బభూవహ, త్రయా
ణా మపి లోకానాం యావ ద్రామస్య దర్శనం, శాపస్యాంత ముపాగమ్య తేషాం
దర్శన మాగతా ౧౫ రాఘవౌ తు తత స్తస్యాః పాదౌ జగృహతు స్తదా,

దిత్యర్థః ౧౦ తదితి తత్ త్వదాగమనావధిత్వా దహల్యాశాపస్యేత్యర్థః ౧౧ విశ్వామిత్రేతి ౧౨
రామసన్నిధానమాత్రేణాహల్యాముక్తశాపా స్వరూపం ప్రాప్తేత్యాహ - దదర్శచేతి సార్ధశ్లోకద్వ
యం-తపసా వాయ్వాహారత్వాదితపసా ద్యోతితప్రభాం అతిశయితప్రభాం - అతఏవ లోకై ర్మాను
షై స్సురాసురై రపి - సమాగమ్య సమీప మాగత్య - దుర్నిరీక్షాం - దివ్యాం అతిమానుషరూపాం-
మాయామయీ మివ మాయానిర్మితా మివ స్థితాం - వృక్షలతా కుసుమాంతర్వర్తిత్వేన సతుషారా
వరణాం - సాభ్రాం చంద్రప్రభా మివ స్థితాం - ఆవృతశబ్ద ఆవరణార్థకః - భావే నిష్ఠా -
స ఇతి భిన్నం పదంవా - మధ్యేంభస ఇతి - ఆక్రార్యదుర్నిరీక్షత్వాభ్యాం ప్రతిబింబ సూర్యప్రభా
తుల్యాం. ౧౪ అదృశ్యా సా కథమిదానీం దృశ్యాసీదిత్యత్రాహ - సార్ధేన - సా

కృతాన్ మేషాన్ -స్వోపగ్రహాత్~~ తాదృశై రవయవవిశేషైః సమయోజయన్నిత్యర్థః - ఇం
ద్రస్య వృషణసంపత్త్యర్థం కస్యచిదేవ మేషస్య అండకోశవియోజనేపి వాయసాదిషు ఉపనతరామని గ్ర
హస్యేవ తద్వియోజనస్య తజ్జాతీయ మేషవిషయత్వాత్ సర్వస్యా అపి మేషజాతే ర్విశ్లేషితావయ
వసంయోజనం కృత మితి భావః-యద్వా-ఇంద్రస్య మేషబీజప్రదానకాలానంతరం శ్రాద్ధకాలే పితృ
దేవాః ఆగతాః - అఫలాన్ బీజరహితాన్ మేషాన్ భుంజతే - మేషబీజస్య ఇంద్రాధీనత్వాత్ -
అఫలాన్ భుక్త్వా - తేషాం తాన్ కర్మకర్తౄన్ - కర్మణిషష్ఠీ - ఫలైః పూర్వం సఫలమేషకృత
కర్మభి ర్యాని ఫలాని భవంతి తైః ఫలై స్సమయోజయన్ - యద్వా - తేషాం కర్మకర్తౄణాం
అనుష్ఠానమితి శేషః - ఫలైః కర్మఫలైః సమయోజయన్నిత్యర్థః ౧౦ తదితి మహాతేజః హేరామ-
ఏనాం తారయ ౧౧ ౧౨ దదర్శేత్యాదిసార్ధశ్లోకద్వయమేకం వాక్యం సతుషారావృతా
మిత్యత్ర స ఇతి ఛేదః - స రామో మహాభాగః అహల్యాం దదర్శేత్యన్వయః - అహల్యాం విశి
నష్టి - తపసేతి - తపసా తపోమహిమ్నా - ద్యోతితప్రభాం బహిరదృశ్యత్వేపి అంతరేవ భాసమా
నా మిత్యర్థః - సురాసురై స్తద్రూపైః - లోకై ర్జనై స్సమాగమ్యాపి దుర్నిరీక్ష్యాం దివ్యాం
అమానుషలావణ్యశాలినీ మిత్యర్థః-మాయామయీ మివ మాయానిర్మితా మివ-విస్మయకరీ మిత్యర్థః
కించ - మధ్య ఇతి - అంభసః లక్షణయా జలాధారస్య మేఘస్యేత్యర్థః-మధ్యే స్థితా మితి శేషః -
దీప్తాం సూర్యప్రభా మివ - దురాధర్షాం దుష్ప్రాపాం-నిబిడజలధరసంభృతాం సూర్యప్రభా మివ
ద్రష్టు మశక్యా మిత్యర్థః ౧౪ సా అహల్యా యావ ద్రామదర్శనం తావ ద్దుర్నిరీక్ష్యేతి పూర్వే
ణాన్వయః శాపస్యేతి శాపస్యాంతం - రామదర్శనా దితిశేషః - తేషాం విశ్వామిత్రాదీనాం - దర్శ

రంతీ గౌతమవచః ప్రతిజగ్రాహ సా చ తౌ ౧౭ పాద్య మర్ఘ్యం తథాతిథ్యం చకార సుసమాహితా, ప్రతిజగ్రాహ కాకుత్స్థో విధిదృష్టేన కర్మణా ౧౮ పుష్ప వృష్టి ర్మహత్యాసీ ద్దేవదుందుభినిస్స్వనైః, గంధర్వాప్సరసాం చాపి మహానాసీ త్సమాగమః ౧౯. సాధుసాధ్వితి దేవాస్తా మహల్యాం సమపూజయన్, తపోబల విశుద్ధాంగీం గౌతమస్య వశానుగాం ౨౦ గౌతమోపి మహాతేజా అహల్యాసహిత స్సుఖీ, రామం సంపూజ్య విధివ త్తప స్తేపే మహాతపాః ౨౧ రామోపి పరమాం పూజాం గౌతమస్య మహామునేః, సకాశా ద్విధివ త్ప్రాప్య జగామ మిథిలాం తతః ౨౨ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - ఏకోనపఞ్చాశస్సర్గః

తతః ప్రాగుత్తరాం గత్వా రామ స్సౌమిత్రిణా సహ, విశ్వామిత్రం పుర స్కృత్య యజ్ఞవాట ముపాగమత్ ౧ రామస్తు మునిశార్దూల మువాచ సహ లక్ష్మణః, సాధ్వీ యజ్ఞసమృద్ధిర్హి జనకస్య మహాత్మనః ౨. బహూనీహ సహస్రాణి నానాదేశనివాసినాం బ్రాహ్మణానాం మహాభాగ వేదాధ్యయనశాలినాం. 3

హీత్యాది ౧౬ రాఘవౌత్వితి తస్యాః వృద్ధమునిపత్న్యాః గౌతమవచః తస్యాతిథ్యేన దుర్మేధ ఇత్యాదికం-ప్రతిజగ్రాహ-పూజనీయత్వేనేతి శేషః ౧౭ పాద్యమితి విధిదృష్టేన శాస్త్రదృష్టేన-కర్మణాప్రకారేణ-పాద్యాదికం చకారేత్యన్వయః ౧౮ పుష్పేతి రామస్యేతి శేషః-సమ్యగాగమ స్సమాగమః - నృత్తగీతాదిక మితి యావత్ ౧౯ సాధ్వితి గౌతమస్య వశానుగా మిత్యనేన గౌత మస్తదా రామగమనం విదిత్వా సమాగత ఇత్యవగమ్యతే ౨౦ గౌతమఇతి తేపే-తత్రైవాశ్రమ ఇతి శేషః ౨౧ రామోపీతి తతః తస్మా ద్దేశాత్ ౨౨ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామా యణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే-బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనపంచాశస్సర్గః

ఏవం రామస్య పరమపావనత్వ ముక్తం-అథ తస్య సీతావివాహ వృత్తాంతం ప్రస్తౌతి శ్రియః పతిత్వం ప్రతిపాదయితుం పంచాశే - తతః ప్రాగిత్యాది ప్రాచ్యా ఉత్తరస్యాశ్చ దిశోరంతరాళం యత్ సా ప్రాగుత్తరా - తాం ఐశానీం దిశ మిత్యర్థః-తతః తస్మా దాశ్రమాత్ యజ్ఞవాటం-జనక స్యేతి శేషః ౧ రామస్త్వితి యజ్ఞసమృద్ధిః యజ్ఞసంభారసామగ్రీ ౨ తామేవాహ-బహూనీతి బ్రాహ్మణానాం సహస్రాణీత్యన్వయః - దృశ్యంత ఇతి వక్ష్యమాణ మనుషజ్యతే 3 ఋషీతి ఋషి

మాగతా ప్రాప్తా. ౧౬ రాఘవావితి తథేత్యుత్తరశేషః సా అహల్యా గౌతమవచః-శ్రీరామదర్శనా నంతరం తవశాపనివృత్తి ర్భవిష్యతీతి గౌతమవాక్యం స్మరంతీ సతీ-తౌ రామలక్ష్మణౌ ప్రతిజగ్రాహ-ప్రత్యుపచచారేత్యర్థః ౧౭ పాద్యమితి సుసమాహితాఅప్రమత్తేత్యర్థః-విధిదృష్టేన శాస్త్రదృష్టేన ౧౮. పుష్పవృష్టిరితి దేవదుందుభినిస్స్వనైః సహేతి శేషః ౧౯ ౨౦ *తి గౌతమఇతి అహల్యా సహిత స్సుఖీత్యనేన యోగబలా ద్రామాగమనం జ్ఞాత్వా - తద్బలాదేవ ఝుడితి తదాశ్రమప్రాప్తి ర్గౌతమస్యేతి బోధ్యం ౨౨ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికా ఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనపంచాశస్సర్గః

తతఇతి. ప్రాగుత్తరాం ప్రాచ్యుదీచ్యో రంతరాళం ౧ రామస్త్వితి ౨ సాధుత్వే హేతుః బహూనీతి నానాదేశనివాసినాం - బ్రాహ్మణానాం బహూని సహస్రాణి - ఇహ జనకస్య యజ్ఞ భూమౌ సంతీతి శేషః 3 ఋషీతి. కించ - శకటీశతసంకులాః మునివాహనభూతానాం శకటీనాం

ఋషివాటాశ్చ దృశ్యంతే శకటీశతసంకులాః, దేశో విధీయతాం బ్రహ్మన్ యత్ర వత్స్యామహే వయం ౪ రామస్య వచనం శ్రుత్వా విశ్వామిత్రో మహాముని:, నివేశ మకరో ద్దేశే వివిక్తే సలిలాయుతే ౫ విశ్వామిత్ర మనుప్రాప్తం శ్రుత్వాస నృపతి స్తదా, శతానందం పురస్కృత్య పురోహిత మనిందితం, ప్రత్యుజ్జగామ సహసా వినయేన సమన్వితః ౬॥ ఋత్విజోఽపి మహాత్మాన స్త్వర్ఘ్య మాదాయ సత్వరం, విశ్వామిత్రాయ ధర్మేణ దదు ర్మంత్రపురస్కృతం ౭॥ ప్రతిగృహ్య చ తాం పూజాం జనకస్య మహాత్మనః, పప్రచ్ఛ కుశలం రాజ్ఞో యజ్ఞస్య చ నిరామయం ౮॥ స తాం శ్చాపి మునీన్ పృష్ట్వా సోపాధ్యాయపురోధసః, యథాన్యాయం తత స్సర్వై స్సమాగచ్ఛ త్ప్రహృష్టవత్ ౯॥ అథ రాజా మునిశ్రేష్ఠం కృతాంజలి రభాషత, ఆసనే భగవా నాస్తాం సహైభి ర్మునిపుంగవైః ౧౦॥ జనకస్య వచ శ్శ్రుత్వా నిషసాద మహామునిః, పురోధా ఋత్విజశ్చైవ రాజా చ సహ మంత్రిభిః ౧౧॥ ఆసనేషు యథాన్యాయ ముపవిష్టాన్ సమంతతః, దృష్ట్వా స నృపతి స్తత్ర విశ్వామిత్ర మథాబ్రవీత్ ౧౨॥ అద్య యజ్ఞసమృద్ధి ర్మే సఫలా దైవతైః కృతా, అద్య యజ్ఞఫలం ప్రాప్తం భగవద్దర్శనా న్మయా ౧౩॥ ధన్యోఽస్మ్యనుగృహీతోఽస్మి యస్య మే మునిపుంగవ, యజ్ఞోపసదనం బ్రహ్మన్ ప్రాప్తోఽసి మునిభి స్సహ

వాటాః - ఋషినివాసాః - విధీయతాం కల్ప్యతాం - బహుసంకులత్వేనైవ ముక్తం ౪ రామస్యేతి వివిక్తే విజనే - పూతేవా-'వివిక్తౌ పూతవిజనౌ' విత్యమరః ఆయుతే యుక్తే- యాతే ర్మిశ్రణార్థత్వాత్ ౫ విశ్వామిత్ర మితి-సార్ధశ్లోకః ప్రత్యుజ్జగామ-దీక్షితవిమిత ప్రదేశసీమాన మనతిలంఘయన్నిత్యర్థః ౬॥ ఋత్విజఇతి అర్ఘ్య మిత్యాతిథ్యస్యోపలక్షణం - మంత్రపురస్కృత మిత్యనేన మధుపర్కకరణ ముచ్యతే ౭॥ ప్రతిగృహ్యేతి నిరామయం నిరుపప్లవత్వం ౮॥ సఇతి తాన్ అర్ఘ్యదాతౄన్ సోపాధ్యాయపురోధసః - ఉపాధ్యాయాః ఋత్విజః - పురోధాః శతానందః తత్సహితాం స్తాన్ - కుశలం పృష్ట్వేత్యర్థః - సర్వై ర్జనైః శతానంద ర్త్విగాదిభిః - ప్రహృష్టవత్-సహర్ష మిత్యర్థః - భావేనిష్ఠా - యథాన్యాయం యథాక్రమం-పృష్ట్వేత్యన్వయః ౯॥ అథేతి ౧౦॥ జనకస్యేతి రాజా చేతి - విశ్వామిత్రవచనా దిత్యర్థసిద్ధం ౧౧॥ ఆసనేష్వితి ఉపవిష్టాన్-తానితి శేషః ౧౨॥ అద్యేతి యజ్ఞసమృద్ధిః సమగ్రతా - జాతేతి శేషః సా దైవతైః సఫలా కృతా చ-తిష్ఠతు యజ్ఞః భవద్దర్శన మేవ యజ్ఞఫల మిత్యాహ-అద్య యజ్ఞఫల మితి ౧౩॥ ధన్యఇతి ౧౪॥ ద్వా

శతేన సంకులాః - ఋషివాటాః మునినివాసస్థానాని - దృశ్యంతే - తథాచ - అధికస్సంమర్దోఽస్తీతి భావః-ఫలిత మర్థం - శ్రీరామో విజ్ఞాపయతి - విధీయతా మితి-దేశో నివాసస్థానం - విధీయతాం కల్ప్యతాం * టి శకటీశతం అగ్నిహోత్ర సంభారవాహకం-ఋషివాటాః యజ్ఞార్థ మాగతానాం సాగ్నిహోత్రాణా మృషీణాం నివాసాః - ఏవం నైబిడ్యా త్స్వవ సదేశవిచారః - విధీయతాం విచార్యతాం ౪ రామస్యేతి వివిక్తే అసంబాధే సలిలాయుతే సలిలవతి ౫. విశ్వామిత్ర ఇతి అనుప్రాప్త మాగతం ౬॥ * విశ్వామిత్రాయేతి ధర్మేణ ధర్మశాస్త్రోక్తమార్గేణ ౭॥ ప్రతిగృహ్యేతి నిరామయం అవికలత్వం ౮॥ సఇతి యథాన్యాయం యథార్హం తై స్సమాగచ్ఛత్. ౯॥ ౧౨॥. అద్యేతి యజ్ఞసమృద్ధి ర్యజ్ఞానాం బాహుళ్యం ౧౩॥. యజ్ఞోపసదనం దేవయజనం. ౧౪॥

౧౪। ద్వాదశాహం తు బ్రహ్మర్షే శేష మాహు ర్మనీషిణః, తతో భాగార్థినో
దేవాన్ ద్రష్టు మర్హసి కౌశిక ౧౫। ఇత్యుక్త్వా మునిశార్దూలం ప్రహృష్టవదన
స్తదా, పున స్తం పరిపప్రచ్ఛ ప్రాంజలిః ప్రణతో నృపః ౧౬। ఇమౌ కుమారౌ భ
ద్రం తే దేవతుల్యపరాక్రమౌ, గజసింహగతీ వీరౌ శార్దూలవృషభోపమౌ, పద్మ
పత్రవిశాలాక్షౌ ఖడ్గతూణీధనుర్ధరౌ, అశ్వినావివ రూపేణ సముపస్థితయౌవనౌ,
యదృచ్ఛయైవ గాం ప్రాప్తౌ దేవలోకాదివామరౌ, కథం పద్భ్యా మిహ
ప్రాప్తౌ కిమర్థం కస్య వా మునే, వరాయుధధరౌ వీరౌ కస్య పుత్రౌ మహామునే,
భూషయంతా విమం దేశం చంద్రసూర్యా వివాంబరం, పరస్పరస్య సదృశౌ
ప్రమాణేంగితచేష్టితైః, కాకపక్షధరౌ వీరౌ శ్రోతు మిచ్ఛామి తత్త్వతః ౨౧।
తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా జనకస్య మహాత్మనః, న్యవేదయ న్మహాత్మానౌ
పుత్రౌ దశరథస్య తౌ ౨౨। సిద్ధాశ్రమనివాసం చ రాక్షసానాం వధం తథా,
తచ్చాగమన మవ్యగ్రం విశాలాయాశ్చ దర్శనం, అహల్యాదర్శనం చైవ గౌత
మేన సమాగమం, మహాధనుషి జిజ్ఞాసాం కర్తుమాగమనం తథా, ఏతత్సర్వం
మహాతేజా జనకాయ మహాత్మనే, నివేద్య విరరామాథ విశ్వామిత్రో మహామునిః
౨౫। ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - పంచాశస్సర్గః

దశేతి ద్వాదశాహాని సమాహృతాని ద్వాదశాహం రాజాహస్సఖిభ్యష్టజితిటచ్-నసంఖ్యాదే రిత్యహ్న దేశాభావః - ద్వాదశదినాన్యవశిష్టాని - యజ్ఞస్యేతి - మనీషిణః ఋత్విజః - ఆహుః - తతో భాగార్థినో దేవానితి ద్వాదశదినాంతే సుత్యాహోమో భవిష్యతీత్యర్థః ౧౫। ఇతీతి ప్రహృష్టేతి కుతూహలవిశేష స్సూచ్యతే ౧౬। ఇమావిత్యాది శ్లోకపంచకం - వ్యాఖ్యాతం ౨౧। తస్యేతి తౌ దశరథపుత్రావితి న్యవేదయ దిత్యర్థః ౨౨। సిద్ధేత్యాదిత్రయః - అవ్యగ్రం రక్షస్సహస్రావృతే మార్గే నిర్భయాగమనం - జిజ్ఞాసాం సారాసారపరీక్షాం ౨౫। ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - పంచాశస్సర్గః

ద్వాదశాహమిత్యాది మనీషిభిః ఋత్విజః ద్వాదశాహం ద్వాదశదినాని-శేషం యజ్ఞశేషం ఇతి విశ్వామిత్రయోగేన సర్వసామర్థ్యా దాహ దేవాన్ ద్రష్టు మిహార్హసీతి ౧౫। ౧౬। కథమితి కిమర్థం కస్మై ప్రయోజనాయ కస్య వా పురుషస్య కార్యం సాధయితుం * భూషయంతావితి. ఇంగితం సూక్ష్మాంగవ్యాపారః - చేష్టితం హాసాదిస్థూలాంగ వ్యాపారః *తి పద్భ్యాం పద్మపత్రకోమలత్వా త్కృగ మేతావద్దూరం వాహనరహితౌ సంతావాగతా వితి విస్మయః - కిమర్థమితి ప్రయోజన ప్రశ్నః - కస్యవేతి పుత్రా వితి శేషః - ఉత్తరశ్లోకోయది ప్రమాణం తర్హ్యస్యైవ వివరణం బోధ్యం - కేచిత్తు కస్యేత్యస్య - పురుషస్య కార్యం సాధయితు మితి శేష మాహుః - తత్ ప్రయోజనప్రశ్నే నైవగతార్థం ౨౧। ౨౨। తచ్చేతి అవ్యగ్రం రక్షస్సమాక్రాంతేపి మార్గే భయరహితమాగమనం - మహాధనుషి - జిజ్ఞాసాం సారపరీక్షాం *తి మహాధనుషి జిజ్ఞాసాం తద్విషయాం రామస్య దిదృక్షాం-జ్ఞాన మిహ దర్శనరూపం-యద్వా - ధనుర్నిష్ఠసారజిజ్ఞాసాం తథా దృష్టస్య తస్యజ్యారోపణాదికంచ కర్తు మాగమన మిత్యేతత్సర్వం నివేద్య విరరామ ౨౫। ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణ తత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండ వ్యాఖ్యాయాం - పంచాశస్సర్గః.

తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా విశ్వామిత్రస్య ధీమతః, హృష్టరోమా మహాతేజా శ్శతానందో మహాతపాః, గౌతమస్య సుతో జ్యేష్ఠ స్తపసా ద్యోతితప్రభః, రామసందర్శనాదేవ పరం విస్మయ మాగతః ౨ స తౌ నిషణ్ణౌ సంప్రేక్ష్య సుఖాసీనౌ నృపాత్మజౌ, శతానందో మునిశ్రేష్ఠం విశ్వామిత్ర మథాబ్రవీత్ ౩. అపి తే మునిశార్దూల మమ మాతా యశస్వినీ, దర్శితా రాజపుత్రాయ తపోదీర్ఘ ముపాగతా ౪ అపి రామే మహాతేజా మమ మాతా యశస్వినీ, వన్యై రుపాహర త్పూజాం పూజార్హే సర్వదేహినాం. ౫. అపి రామాయ కథితం యథా వృత్తం పురాతనం, మమ మాతు ర్మహాతేజో దైవేన దురనుష్ఠితం ౬ అపి కౌశిక భద్రం తే గురుణా మమ సంగతా, మమ మాతా మునిశ్రేష్ఠ రామసందర్శనాదితః ౭ అపి మే గురుణా రామః పూజితః కుశికాత్మజ, ఇహాగతో మహాతేజాః పూజాం ప్రాప్తో మహాత్మనః ౮ అపి శాంతేన మనసా గురుర్మే కుశికాత్మజ, ఇహాగతేన రామేణ ప్రయతేనాభివాదితః ౯ తచ్ఛ్రుత్వా

అథాచార్య వైభవస్య జ్ఞేయత్వాభిప్రాయేణ విశ్వామిత్రచరిత్రం ప్రస్తౌతి అస్య తద్వచనమిత్యాదిభి పంచదశభి స్సర్గైః తస్యేత్యాదిద్వౌ హృష్టరోమా సంజాతరోమాంచః విస్మయ మాగతః - అహో మహిమా రామస్య యన్మే మాతా కృతార్థీకృతేతి విస్మయం ప్రాప్తోభూదిత్యర్థః ౨ సఇతి నిషణ్ణావిత్యస్య వివరణం సుఖాసీనావితి. ౩ స్వమాతరి రామకృతానుగ్రహస్య శ్రుతస్య విస్మయావహతయా పునఃపృచ్ఛతి-అపీత్యాది అపిః ప్రశ్నే-తేత్వయా దీర్ఘంతపఉపాగతాపూర్వోక్తభస్మశాయిత్వాదిలక్షణం తపః ప్రాప్తా - అనేన పాషాణీభూయ స్థితేతి పక్షో నవాల్మీకేః ౪ అపీతి, రామే రామవిషయే - వన్యైః కందమూలఫలాదిభిః - అనేన పూర్వమపి వన్యై రేతస్య జీవనమితి గమ్యతే-సర్వదేహినాం పూజార్హా ఇత్యనేన పరత్వం వ్యంజితం ౫ అపీతి హేమహాతేజః విశ్వామిత్ర - మమ మాతు ర్విషయే - దైవేన ఇంద్రేణ - విధినావా - దురనుష్ఠితం దురనుష్ఠానరూపం - పురాతనం వృత్తం చరితం - యథా యథావత్ - కథితంచాపి కథితంకిం ౬ అపీతి గురుణా పిత్రా - ఇతః అస్మా దుపస్థితాద్రామసందర్శనాత్ - యద్వా రామసందర్శనాదితః రామసందర్శనాదినా - తృతీయార్థేతసిః - పూజా అపిశబ్దార్థః. ౭. అపీతి ఇహాస్మదాశ్రమే-ఆగతః మహాతేజా గురుః - మహాత్మనః రామాత్ - పూజాం అహల్యాలాభరూపాం - అపిప్రాప్తః ౮. అపీతి. శాంతేన కోపరహితేన - మనసోపలక్షితో గురుః - ఇహ అస్మదాశ్రమే ఆగతేన - ప్రయతేనమన

తస్యేతి. హృష్టరోమేత్యతివహుష శ్రీరామదర్శనేనేత్యర్థః ౨ తి హృష్టరోమా - స్వమాతుశ్శాపోద్ధార శ్రవణజ సంతోషేణ జాతరోమాంచః ౨ సతావితి నిషణ్ణౌ ఆసీనౌ ౩. అపీతి అపిః ప్రశ్నే - తేత్వయా ౪ ౫ అపిరామాయేత్యాది దైవేన విధినా - యదనుష్ఠితం మాతు స్సంబంధి - యద్వృత్తం - రామాయాపి కథితం నివేదితం * తి. దైవేన ఇంద్రేణ దురనుష్ఠితం గౌతమవేష ధారణపూర్వకం తత్కర్తృకదురనుష్ఠానరూపం మాతు ర్యద్వృత్తం-మహాతేజ ఇతి విశ్వామిత్ర సంబోధనం ౬ అపీతి రామసందర్శనాత్-రామసందర్శన మారభ్య. ౭ అపిమఇతి. పూజాం ప్రాప్య పూజాం స్వీకృత్య * తి. మహాతేజా రామః మహాత్మనః మద్గురో స్సకాశాత్ పూజాం ప్రాప్య - ఇహ యజ్ఞభూమావాగత ఇతి పృష్టస్యైవార్థస్య భంగ్యంతరేణ

వచనం తస్య విశ్వామిత్రో మహామునిః, ప్రత్యువాచ శతానందం వాక్యజ్ఞో వా
క్యకోవిదం ౧౦ నాతిక్రాంతం మునిశ్రేష్ఠ యత్కర్తవ్యం కృతం మయా, సంగ
తా మునినా పత్నీ భార్గవేణేవ రేణుకా ౧౧ తచ్ఛ్రుత్వా వచనం తస్య విశ్వా
మిత్రస్య భాషితం, శతానందో మహాతేజా రామం వచన మబ్రవీత్ ౧౨ స్వా
గతంతే నరశ్రేష్ఠ దిష్ట్యా ప్రాప్తోసి రాఘవ, విశ్వామిత్రం పురస్కృత్య మహర్షి
మపరాజితం. ౧౩ అచింత్యకర్మా తపసా బ్రహ్మర్షి రతులప్రభః, విశ్వామిత్రో మహా
తేజా వేత్స్యేనం పరమాం గతిం ౧౪ నాస్తి ధన్యతరో రామ త్వత్తోఽన్యో
భువి కశ్చన, గోప్తా కుశికపుత్రస్తే యేన తప్తం మహత్తపః ౧౫ శ్రూయతాం
చాభిధాస్యామి కౌశికస్య మహాత్మనః, యథాబలం యథావృత్తం తన్మే నిగదత
శ్శృణు ౧౬ రాజాభూదేష ధర్మాత్మా దీర్ఘకాల మరిందమః, ధర్మజ్ఞః కృతవిద్యశ్చ
ప్రజానాంచ హితే రతః ౧౭ ప్రజాపతిసుతశ్చాసీ త్కుశో నామమహీపతిః, కుశస్య
పుత్రో బలవాన్ కుశనాభ స్సుధార్మికః, కుశనాభసుతస్త్వాసీ ద్గాధి రిత్యేవ విశ్రు
తః, గాధేః పుత్రో మహాతేజా విశ్వామిత్రో మహామునిః, విశ్వామిత్రో మహా
తేజాః పాలయామాస మేదినీం, బహువర్ష సహస్రాణి రాజా రాజ్య మకారయత్
౨౦ కదాచిత్తు మహాతేజా యోజయిత్వా వరూథినీం, అక్షౌహిణీపరివృతః పరి
చక్రామ మేదినీం, నగరాణి సరాష్ట్రాణి సరితశ్చ తథా గిరీన్, ఆశ్రమాన్ క్రమ
శో రామ విచర న్నాజగామహ, వసిష్ఠస్యాశ్రమపదం నానావృక్షసమాకులం, నా
నామృగగణాకీర్ణం సిద్ధచారణసేవితం, దేవదానవగంధర్వైః కిన్నరై రుపశోభితం,

---

స్తుతిరూపయత్నవతా - రామేణ - అభివాదితః కిం ౯. తచ్ఛ్రుత్వేతి ౧౦ నేతి నాతిక్రాంతం
మయా సమయాతిక్రమో నకృతః - సమయే యత్ కర్తవ్యం తత్కృతం - తదేవాహ సంగతేతి -
నాతిక్రాంత మిత్యస్య వివరణం యత్కర్తవ్య మితి - తస్య వివరణం సంగతేతి భార్గవేణ జమదగ్ని
నా-రేణుకా పరశురామమాతేవేతిభావః ౧౧ తదితి ౧౨ స్వాగతమితి దిష్ట్యాదైవయోగేన ౧౩
విశ్వామిత్రం స్తౌతి అచింత్యేత్యాది తపసా బ్రహ్మర్షిః తపసా ప్రాప్తబ్రహ్మర్షిభావః - పరమాం
గతిం తవ పరమహితప్రదం - వేత్సీత్యత్ర కాకు రనుసంధేయా. ౧౪ ఏతదేవాహ-నాస్తీతి ధన్యత్వ
హేతు ర్గోప్తేతి యేన కుశికపుత్రేణ ౧౫ శ్రూయతా మితి బలం తపోబలం - యథా యాదృ
శం - వృత్తం చరితంచ - యథా యాదృశం తథా తత్సర్వం - మే మత్తః శృణు ౧౬. రాజేతి
౧౭ కస్య రాజ్ఞః పుత్ర ఇత్యత్రాహ - ప్రజాపతీత్యాది శ్లోకత్రయం పాలయామాసేత్యస్య వివర
ణం బహ్వితి ౨౦. కదాచిదిత్యాద్యష్టౌ శ్లోకాః వరూథినీ చతురంగబలం - యోజయిత్వా ఉప
స్థాప్య - ప్రశాంతత్వవిశేషణాయ పున ర్వారిణోపాదానం - అబ్భక్షైః అమ్మాత్రభక్షైః - దాంతైః
నియతమనస్కైః - వాలఖిల్యాః బ్రహ్మణో వాలజా ఋషయః వైఖానసాః - తన్నఖజాః - 'యే

ప్రశ్నః. ౮-౧౦ భార్గవేణ జమదగ్నినా ౧౧ తదితి భాషితం వ్యక్త ముక్తం ౧౨. స్వాగతంత
ఇతి. అపరాజితం అవిహతప్రభావం ౧౩ అచింత్యేతి తపసా బ్రహ్మర్షిః తపసైవ బ్రహ్మర్షిత్వం ప్రా
ప్తః. ౧౫. శ్రూయతామితి బలం క్షత్రబలం - యథా యాదృశం - వృత్తం తపోరూపం-యథా
యాదృశం ౧౬. ౧౭. * అకారయత్ - స్వార్థేణిః. ౨౦. * అబ్భక్షైరితి అపఏవ భక్షయంతీ

ప్రశాంతహరిణాకీర్ణం ద్విజసంఘనిషేవితం, బ్రహ్మర్షిగణసంకీర్ణం దేవర్షిగణసేవితం, తపశ్చరణసంసిద్ధై రగ్నికల్పై ర్మహాత్మభిః, అబ్భక్షై ర్వాయుభక్షైశ్చ శీర్ణపర్ణాశనై స్తథా, ఫలమూలాశనై ర్దాంతై ర్జితరోషై ర్జితేంద్రియైః, ఋషిభి ర్వాలఖిల్యైశ్చ జపహోమపరాయణైః, అన్యై ర్వైఖానసై శ్చైవ సమంతా దుపశోభితం, వసిష్ఠస్యాశ్రమపదం బ్రహ్మలోక మివాపరం, దదర్శ జయతాం శ్రేష్ఠో విశ్వామిత్రో మహాబలః ౨౮ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - ఏకపంచాశస్సర్గః

స దృష్ట్వా పరమప్రీతో విశ్వామిత్రో మహాబలః, ప్రణతో వినయా ద్వీరో వసిష్ఠం జపతాం వరం ౧ స్వాగతం తవ చేత్యుక్తో వసిష్ఠేన మహాత్మనా, ఆసనం చాస్య భగవాన్ వసిష్ఠో వ్యాదిదేశ హ ౨ ఉపవిష్టాయ చ తదా విశ్వామిత్రాయ ధీమతే, యథాన్యాయం మునివరః ఫలమూలా న్యుపాహరత్, ప్రతిగృహ్య తు తాం పూజాం వసిష్ఠా ద్రాజసత్తమః, తపోగ్నిహోత్రశిష్యేషు కుశలం పర్యపృచ్ఛత, విశ్వామిత్రో మహాతేజా వనస్పతిగణే తథా, సర్వత్ర కుశలం చాహ వసిష్ఠో రాజసత్తమం, సుఖోపవిష్టం రాజానం విశ్వామిత్రం మహాతపాః, పప్రచ్ఛ జపతాం శ్రేష్ఠో వసిష్ఠో బ్రహ్మణ స్సుతః ౬ కచ్చిత్తే కుశలం రాజన్ కచ్చి ద్ధర్మేణ రంజయన్, ప్రజాః పాలయసే వీర రాజవృత్తేన ధార్మిక, కచ్చిత్తే సంభృతా భృత్యాః కచ్చి త్తిష్ఠంతి

నఖాః - తే వైఖానసాః - యే వాలాః - తే వాలఖిల్యాః’ ఇతి శ్రుతేః - వసిష్ఠాశ్రమ వైభవవర్ణన మేవం భూతేనాపి సంమానితో విశ్వామిత్ర ఇతి తస్య వైభవకథనార్థం ౨౮ ఇతి శ్రీగోవిందరాజ విరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకపంచాశస్సర్గః

విశ్వామిత్రసమ్మానం ద్విపంచాశే - సదృష్ట్వేత్యాది వసిష్ఠం దృష్ట్వా - ప్రణతః ప్రణనామ ౧ స్వాగతమితి ఉక్తః ఊచే-వ్యాదిదేశ - దాపయామాసేత్యర్థః ౨ ఉపవిష్టాయేత్యాది చత్వారః ఫలమూల మితి జాతిరప్రాణినా మిత్యేకవత్త్వం-రాజసత్తమం ప్రతీతి శేషః ౬ కచ్చిదిత్యాది త్రయః కచ్చిదితి కామప్రవేదనేఽవ్యయం-‘కచ్చిత్కామప్రవేదనే’ ఇత్యమరః తవ కుశలం మమేప్సిత మిత్యము మర్థం ద్యోతయతి - రాజవృత్తేన చతుర్విధేనోపలక్షితః - యథాహుః - ‘న్యాయే

త్యబ్భక్షాః భక్ష్యస్థానే అపా మేవ స్వీకారాత్-ఆహారాంతర నివృత్తిరర్థా ద్గమ్యతే-దాంతై ర్నియతమనస్కైః - వాలఖిల్యై ర్వాలఖిల్యాఖ్యైః వైఖానసై ర్వానప్రస్థవిశేషైః - జపతాం శూరాణాం ౨౮ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకపంచాశస్సర్గః

స ఇతి ప్రణతః కృతప్రణామః ౧ స్వాగతమితి. వ్యాదిదేశ హ ఆజ్ఞాపయతిస్మ ౨-౪ *తి వనస్పతిశబ్దేన వృక్షమాత్రం న తు వినా పుష్పం ఫలవంత ఏవ తద్విషయేఽపి కుశలం పర్యపృచ్ఛత-సర్వత్ర తత్పృష్టసర్వవిషయే. ౫ *తి జపతాం తపస్వినాం ౬ కచ్చిదితి కచ్చిదిత్యవ్యయం కామప్రవేదనపరం తవ కుశలం మమేప్సిత మిత్యము మర్థం ద్యోతయతి - రాజవృత్తేన చతుర్విధేన - యథాహుః- ‘న్యాయేనార్జన మర్థస్య వర్ధనం పాలనం తథా-సత్పాత్రే ప్రతిపత్తిశ్చ రాజవృత్తం చతుర్విధ’ మితి-

శాసనే, కచ్చిత్తే విజతా స్సర్వే రిపవో రిపుసూదన, కచ్చిద్బలేషు కోశేషు మి
త్రేషు చపరంతప, కుశలం తే నరవ్యాఘ్ర పుత్రపౌత్రే తవానఘ ౯ సర్వత్ర
కుశలం రాజా వసిష్ఠం ప్రత్యుదాహరత్. విశ్వామిత్రో మహాతేజా వసిష్ఠం విన
యాన్వితః ౧౦ కృత్వోభౌ సుచిరం కాలం ధర్మిష్ఠౌ తాః కథా శ్శుభాః, ముదా
పరమయా యుక్తౌ ప్రీయేతాం తౌ పరస్పరం ౧౧ తతో వసిష్ఠో భగవాన్ కథాం
తే రఘునందన, విశ్వామిత్ర మిదం వాక్య మువాచ ప్రహసన్నివ, ఆతిథ్యం కర్తు
మిచ్ఛామి బలస్యాస్య మహాబల, తవ చైవాప్రమేయస్య యథార్హాం సంప్రతీచ్ఛ
మే, సత్క్రియాం తు భవానేతాం ప్రతీచ్ఛతు మయోద్యతాం, రాజా త్వ మతి
థిశ్రేష్ఠః పూజనీయః ప్రయత్నతః ౧౪ ఏవ ముక్తో వసిష్ఠేన విశ్వామిత్రో మహా
మతిః, కృత మిత్యబ్రవీ ద్రాజా ప్రియవాక్యేన మే త్వయా, ఫలమూలేన భగ
వన్ విద్యతే య త్తవాశ్రమే, పాద్యేనాచమనీయేన భగవద్దర్శనేనచ, సర్వథాచ
మహాప్రాజ్ఞ పూజార్హేణ సుపూజితః, గమిష్యామి నమస్తేస్తు మైత్రేణేక్షస్వచక్షుషా
౧౭ ఏవం బ్రువంతం రాజానం వసిష్ఠః పునరేవహి, న్యమంత్రయత ధర్మాత్మా పునః
పున రుదారధీః. బాఢ మిత్యేవ గాధేయో వసిష్ఠం ప్రత్యువాచహ, యథాప్రియం
భగవత స్తథాస్తు మునిపుంగవ ౧౯ ఏవ ముక్తో మహాతేజా వసిష్ఠో జపతాం వరః,

నార్జన మర్థస్య వర్ధనం పాలనం తథా, సత్పాత్రే ప్రతిపత్తిశ్చ రాజవృత్తం చతుర్విధ' మితి సంభృ
తాః పోషితాః-తిష్ఠంతీతి శేషః-బలే చతురంగబలే-కోశే అర్థసమూహే-పుత్రపౌత్రఇతి - గవాశ్వ
ప్రభృతిత్వా దేకవత్త్వం.౯ సర్వత్రేతి సర్వత్ర-వసిష్ఠపృష్ట సర్వవిషయ ఇత్యర్థః-వసిష్ఠంధనికం ౧౦
కృత్వేతి తాః కథాః అన్యోన్యకుశలప్రశ్నోత్తరరూపాః-ప్రీయేతాం అప్రీణయతాం ౧౧ తత ఇత్యా
దిత్రయః ప్రహసన్నివ-ప్రసన్నముఖ ఇత్యర్థః-సంప్రతీచ్ఛ ప్రతిగృహాణ-ఉద్యతాం చికీర్షితాం ౧౪
ఏవమితిత్రయః ప్రియవాక్యేనఆతిథ్యం కరిష్యామీత్యనేన వచనేన-ఆతిథ్యంకృతం-తవాశ్రమేయద్వి
ద్యతే తేన ఫలమూలేన సుపూజిత ఇత్యన్వయః-పూజార్హేణ త్వయేతి శేషః-మైత్రేణ స్నేహయుక్తే
న-మత్పర్థీయాఽంతః ౧౭ ఏవం బ్రువంత మితి ద్వౌ పునర్న్యమంత్రయత భోజనార్థం ప్రార్థన మక
రోత్-పునఃపున రిత్యత్ర న్యమంత్రయతేత్యనుషజ్యతే - బహుశః ప్రత్యుత్తరేపి పునఃపున ర్న్యమం
త్రయతేత్యర్థః - గాధేయః గాధిపుత్రః - బాఢ మిత్యస్యైవ వివరణం-యథేతి ౧౯ ఏవమితి. కల్మా

సంభృతాః తోషితాః-బలే చతురంగబలే-కోశే అర్థసమూహే ౯ సర్వత్రేతి వసిష్ఠం వినయాన్వితం
ఇత్యత్ర వసిష్ఠ మతిశయేన వసుమంతం తపోధనసమృద్ధమితి యావత్-యద్వా - వసిష్ఠశబ్దో వరిష్ఠ
వచనః ౧౦ కృత్వేతి కథా అన్యోన్యకుశల ప్రశ్నోత్తరాదిరూపాః - పరస్పరం ప్రీయేతాం ప్రీణ
యతస్మ ౧౧ తతఇతి ప్రహస న్నివ అయంమహానతిథిర్లబ్ధ ఇతిహర్షేణ-సంప్రతీచ్ఛ అంగీకురుఉద్య
తాంచికీర్షితాం ౧౪ ఏవమితి ప్రియవాక్యేనాతిథ్యం కృతం ముని కృత మిత్యబ్రవీ ద్రాజేత్య
త్రతు కృత మిత్యేతత్పదం రాజపదా దుపరివాక్యాదౌ నివేశ్యం - వసిష్ఠేనైవ ముక్తో మహా
మతిః విశ్వామిత్రో రాజా - కృతం వాక్యేన మే పూజా త్వయా కృతైవేత్యబ్రవీత్ మైత్రేణ
స్నేహయుక్తేన ౧౭ ఏవంబ్రువంతమితి న్యమంత్రయత భోజనార్థం నియమనం కృతవాన్ ౧౯.

ఆజుహావ తతః ప్రీతః కల్మాషీం ధూతకల్మషః ౨౦ ఏహ్యేహి శబలే క్షిప్రం శృణు చాపి వచో మమ, సబలస్యాస్య రాజర్షేః కర్తుం వ్యవసితోఽస్మ్యహం, భోజనేన మహార్హేణ సత్కారం సంవిధత్స్వ మే ౨౧। యస్య యస్య యథాకామం షడ్రసేష్వభిపూజితం, తత్సర్వం, కామధుక్ క్షిప్ర మభివర్ష కృతే మమ ౨౨। రసేనాన్నేన పానేన లేహ్యచోష్యేణ సంయుతం, అన్నానాం నిచయం సర్వం సృజస్వ శబలే త్వర ౨౩। ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - ద్విపంచాశస్సర్గః

ఏవ ముక్తా వసిష్ఠేన శబలా శత్రుసూదన, విదధే కామధుక్కామాన్ యస్య యస్య యథేప్సితం ౧ ఇక్షూన్మధూం స్తథా లాజాన్ మైరేయాంశ్చ వరాసవాన్, పానానిచ మహార్హాణి భక్ష్యాంశ్చోచ్చావచాం స్తథా ౨. ఉష్ణాఢ్య

షీం చిత్రవర్ణాం - శబలా మితి యావత్ - 'చిత్రకిర్మీరకల్మాషే'త్యమరః ౨౦ ఏహీతి సార్ధశ్లోకః సబలస్యాస్య రాజర్షే స్సత్కారం కర్తుం వ్యవసితోఽస్మి - సంవిధత్స్వ తదుపయోగివస్తుజాతం సంపాదయ ౨౧। యస్యేతి షడ్రసేషు యద్యస్యయస్య - అభిపూజితం అభిమతం - తత్సర్వం యథాకామం మమ కృతే అభివర్షేత్యన్వయః - 'అర్థే కృతేచ తాదర్థ్యే నిపాతద్వయ మవ్యయ' మితినిఘంటుః ౨౨। రసేనేతి రసేన రసాయనభేదేన-అన్నేన-భక్ష్యేణ శష్కులీలాజాదినా - పానేన పేయేన పానకరసాదినా - లేహ్యచోష్యేణ - లేహ్యేన జిహ్వాస్వాద్యేన క్షౌద్రాదినా- చోష్యేణ అధరపుటగ్రాహ్యేణ దధ్యాదినాచ - సమన్వితం - సర్వోద్వంద్వోవిభాషయైకవద్భవతీత్యేకవద్భావః-అన్నానాం శాల్యన్నాదీనాం నిచయం రాశిం-అనేన భక్ష్యభోజ్యలేహ్యచోష్యపేయఖాద్యరూపషడ్విధాభ్యవహారాదర్శితాః ౨౩। ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ద్విపంచాశస్సర్గః

కామధేనుప్రార్థనం త్రిపంచాశే - ఏవ ముక్తేత్యాతి యస్యయస్య యథేప్సితం - తథా-కామాన్ కాంక్షితాన్ - విదధే ౧ ఉక్త మేవ ప్రపంచయతి - ఇక్షూనిత్యాది మధూనితి పుల్లింగత్వ మార్షం - మైరేయాః మద్యవిశేషాః - మైరేయాఖ్యానిత్యర్థః - 'మైరేయ మాసవో ధాత్రీ ధాతకీ గుడవారిభి' రితి వైజయంతీ, అత్ర కృత మితి శేషః - పానాని పానకాదీని-భక్ష్యాన్ అపూపవిశేషాన్ - ఉచ్చావచాన్ నానాప్రకారాన్-'ఉచ్చావచం నైకభేద' మిత్యమరః విదధ ఇత్య

ఏవముక్త ఇతి కల్మాషీం చిత్రవర్ణాం హోమధేనుం ౨౦ ఏహీతి సబలస్యేతి రాజర్షే స్సత్కారం కర్తుం వ్యవసితః ఉద్యుక్తః - మే మమ కృతే - సంవిధత్స్వ తదుపయోగిపదార్థజాతం సంపాదయ ౨౧। యస్యయస్యేత్యాది షడ్రసేషు మధురాదిషు - యద్యస్యయస్యాభిపూజితం అభిమతం తత్సర్వం యథాకామం మమ కృతే అభివర్ష ప్రవర్షస్వేత్యర్థః ౨౨। రసేనేత్యాది రసేన రసవతా అన్నేన భక్ష్యేణ శష్కుల్యాదినా - పానేన పేయేన పానకరసాదినా - లేహ్యేన జిహ్వాస్వాద్యేన క్షౌద్రాదినా - చోష్యేణ అధరపుటగ్రాహ్యేణ దధ్యాదినా - అన్నానాం నిచయం శాల్యన్నాద్యాదిభోజ్యసమూహం-సర్వ ముచ్చావచం-శబలే ఇతి ధేనుసంబోధనం ౨౩। ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్విపంచాశస్సర్గః.

ఏవమితి యస్య యస్య యథా యథేప్సితం - తథాతథా-కామాన్ కాంక్షితాన్ - విదధే నిర్మమే ౧ ఇక్షూనితి. ఉచ్చావచాన్ అనేకవిధాన్ ౨. ఉష్ణేతి ఉష్ణాఢ్యస్య ఉష్ణస్పర్శ

స్యోదనస్యాత్ర రాశయశ్చ పర్వతోపమాః, మృష్టాన్నాని చ సూపాంశ్చ దధికుల్యా స్తథైవచ ౩ నానాస్వాదురసానాంచ షాడబానాం తథైవచ, భాజనాని సుపూర్ణాని గౌడాని చ సహస్రశః ౪ సర్వ మాసీత్సుసంతుష్టం హృష్టపుష్టజనాయుతం, విశ్వామిత్రబలం రామ వసిష్ఠేనాభితర్పితం. ౫. విశ్వామిత్రోపి రాజర్షి ర్హృష్టః పుష్ట స్తదాభవత్, సాంతఃపురవరో రాజా సబ్రాహ్మణపురోహితః ౬ సామాత్యో మంత్రిసహిత స్సభృత్యః పూజిత స్తదా, యుక్తః పరమహర్షేణ వసిష్ఠ మిద మబ్రవీత్ ౭ పూజితోహం త్వయా బ్రహ్మన్ పూజార్హేణ సుసత్కృతః, శ్రూయతా మభిధాస్యామి వాక్యం వాక్యవిశారద ౮ గవాం శతసహస్రేణ దీయతాం శబళా మమ ౯ రత్నంహి భగవన్నేత ద్రత్నహారీచ పార్థివః, తస్మాన్మే శబళాం దేహి మమైషా ధర్మతో ద్విజ ౧౦ ఏవ ముక్తస్తు భగవాన్ వసిష్ఠో మునిసత్తమః, విశ్వామిత్రేణ ధర్మాత్మా ప్రత్యువాచ మహీపతిం, నాహం శత

నుపజ్యతే ౨ ఉష్ణేతి ఆసన్నితి శేషః - మృష్టాన్నాని ఇష్టాన్నాని - పాయసభేదా ఇతి యావత్ ౩ నానేతి నానావిధాః స్వాదవోరుచ్యా రసా మాధుర్యాదయో యేషాం తేషాం - బాడబాః షడ్రసవికృతాః భక్ష్యవిశేషాః - శైషికోణ్ - తేషాం పూర్ణాని - తైః పూర్ణానీత్యర్థః - పూరణగుణేత్యాదినా తృతీయార్థే షష్ఠీ - గౌడాని గుడవికారాః - అత్రాప్యాసన్నితి శేషః ౪ సర్వమితి పూర్వమేవ హృష్టపుష్టజనాయుతం విశ్వామిత్రబలం సర్వం సుసంతుష్ట మాసీ దిత్యన్వయః ౫ విశ్వామిత్ర ఇతి హృష్టః ఆదరేణ - పుష్టః భోజనాదినా ౬. సామాత్యఇతి అమాత్యాః కర్మణి సహాయాః - మంత్రిణః మంత్రసహాయాః ౭ పూజితఇతి పూజార్హేణ-అస్మదాదిభిరితి శేషః- పూజితః బహూకృతః - సుసత్కృతః ఆతిథ్యేన సత్కృతః ౮ గవామితి. శతసహస్రేణ నిష్క్రయభూతేన - అర్ధం ౯ రత్నంహీతి. హి యస్మాత్ - ఏతత్ రత్నం స్వజాతిశ్రేష్ఠం - 'రత్నం స్వజాతిశ్రేష్ఠే' పీత్యమరః యతః పార్థివో రత్నహారీ - తస్మాత్ - ధర్మతః న్యాయతః - మమైషామే దేహీత్యన్వయః. ౧౦ ఏవమిత్యాదిషట్ పరిత్యాగం విశ్లేషం - ప్రాప్తుం నార్హా - ఆత్మవతః మనస్వినః కీర్తి రివ - మహ్యం మమ - శబళా - శాశ్వతీ నిత్యసంబంధా - హవ్యం దేవతార్థం -

---

వతః-మృష్టాన్నాని ఇష్టాన్నాని * తి రాశయః ఆసన్నితి శేషః - మృష్టాన్యన్నాని పాయసభేదాః - దధికుల్యా ఇత్యుపలక్షణం దుగ్ధాదే రపి ౩ నానేతి నానావిధాః స్వాదవో రుచ్యా రసా మాధుర్యాదయో యేషాం తేషాం బాడబానాం షడ్రసకృతభక్ష్యవిశేషాణాం సంపూర్ణాని - తైః పూర్ణానీత్యర్థః - గౌడాని గుడవికృతాని-ఉష్ణాఢ్యస్యేత్యాదినా గౌడానిచ సహస్రశ ఇత్యంతస్య అభూవన్నిత్యధ్యాహృతక్రియయాన్వయః * తి భాజనాని భోజనపాత్రాణి-గౌడాని రాజతాని ఆసన్నితి శేషః - రజతే గుడఇత్యభిధానమితి కతకకృత్ + ౪ సర్వమితి. పుష్టజనాయుతం పుష్టజనాశ్రితం * తి హర్ష శ్చిత్తసంతోషః - పుష్టి ర్దేహపుష్టిః తద్యుక్తజనై రాసమంతా ద్యుతం *౫ విశ్వామిత్రఇతి తుష్టః ఆదరేణ - పుష్టః భోజనాదినా ౬ సామాత్యఇతి సామాత్యః అమాత్యాః కర్మసహాయాః - పూజితః బహూకృతః ౭ పూజితఇతి సుసత్కృతః ఆతిథ్యేన సత్కృతః ౯ రత్నంహీత్యాది యస్మా దేతద్రత్నం - యతః పార్థివో రత్నహారీ-తస్మాచ్ఛబళాం దేహి-ధర్మతో న్యాయతః - ఏషా మమ మదీయా ౧౦ ఏవమితి పరిత్యాగం విశ్లేషం ప్రాప్తుం - నార్హా - ఆత్మవతః మనస్వినః కీర్తి రివ శబళా మహ్యం మమ శాశ్వతీ నిత్యసంబంధా అస్వామిత్యాది

సహస్రేణ నాపి కోటిశతైర్గవాం, రాజన్ దాస్యామి శబళాం రాశిభీ రజతస్యవా,
నపరిత్యాగ మర్హేయం మత్సకాశా దరిందమ, శాశ్వతీ శబళా మహ్యం కీర్తి రాత్మ
వతో యథా, అస్యాం హవ్యంచ కవ్యంచ ప్రాణయాత్రా తథైవచ, ఆయత్త మ
గ్నిహోత్రంచ బలి ర్హోమ స్తథైవచ, స్వాహాకారవషట్కారౌ విద్యాశ్చ వివిధా
స్తథా, ఆయత్త మత్ర రాజర్షే సర్వమేత న్నసంశయః, సర్వస్వమేతత్సత్యేన
మమ తుష్టికరీ సదా, కారణై ర్బహుభీ రాజ న్నదాస్యే శబళాం తవ ౧౫ వసి
ష్ఠేనైవ ముక్తస్తు విశ్వామిత్రో౽బ్రవీ త్తతః,సంరబ్ధతర మత్యర్థం వాక్యం వాక్యవిశా
రదః ౧౬ హైరణ్యకక్ష్యా గ్రైవేయాన్ సువర్ణాంకుశభూషితాన్, దదామి కుం
జరాం స్తేహం సహస్రాణి చతుర్దశ ౧౭ హైరణ్యానాం రథానాం తే శ్వేతా
శ్వానాం చతుర్యుజాం, దదామి తే శతాన్యష్టౌ కింకిణీకవిభూషితాన్ ౧౮ హ
యానాం దేశజాతానాం కులజానాం మహౌజసాం, సహస్ర మేకం దశచదదామి

కవ్యం పిత్రర్థం - ప్రాణయాత్రా ప్రాణాగ్నిహోత్రం - అగ్నిహోత్రం సాయంప్రాతః కర్తవ్యో
హోమవిశేషః - బలిః భూతబలిః - హోమః దర్శపూర్ణమాసాదిః - ఏతత్సర్వం - అస్యా మాయ
త్తం ఏతదధీనం - స్వాహాకారః స్వాహేతిమంత్రః వషట్కారః వషడితి మంత్రః - వివిధా విద్యా
వేదాద్యా శ్చాస్యా మాయత్తాః - ఏత త్పయ ఆదిప్రాశనేన చిత్తశుద్ధేః ప్రాణతృప్తే ర్దేహబలాదే
శ్చసాధ్య త్వా త్తదేకమూలత్వం - అత్రార్థే న సంశయః - సత్యేన వదామీత్యర్థః - కారణైః ఉక్తై
రనుక్తైశ్చ ౧౫ వసిష్ఠేనేతి సంరబ్ధతరం అత్యంతాభినివేశయుక్తం ౧౬ హైరణ్యేతి హైర
ణ్యాని హిరణ్మయాని కక్ష్యాగ్రైవేయాణి యేషాం తే - కక్ష్యా మధ్యబంధనార్థా రజ్జుః - 'కక్ష్యా
ప్రకోష్ఠే హర్మ్యాదేః కాంచ్యాం మధ్యేభబంధన' ఇత్యమరః గ్రైవేయాణి గ్రీవాబంధనరజ్జవః -
గ్రీవాభ్యోఢఞ్ చేతిచాఢఞ్ - సహస్రాణీత్యస్య పుల్లింగవిశేషణ మార్షం ౧౭ హైరణ్యానామితి
చతుర్యుజాం చతుర్భి రశ్వై ర్యుక్తానాం-గమకత్వా త్సమాసః - సంఖ్యానియమపరత్వాన్నపున
రుక్తిః - కింకిణీకై ర్విభూషితాన్ ౧౮ హయానామితి. దేశాః కాంభోజబాహ్లీకాదయః - కుల

హవ్యం దేవార్థం - కవ్యం పిత్రర్థం-ప్రాణయాత్రా ప్రాణధృతిః. అగ్నిహోత్రం ప్రతిదినం సాయం
ప్రాతః కర్తవ్యో హోమవిశేషః - బలిః భూతబలిః-హోమో దర్శపూర్ణమాసాదిః - ఏతత్సర్వ
మస్యా మాయత్త మేతదధీనం * స్వాహాకారఇత్యాది స్వాహాకారః స్వాహేతి మంత్రః-వషట్కా
రః వషడితి మంత్రః - వివిధా విద్యా వేదత్రయీ - దధిపయః ప్రభృతీనాం హవ్యకవ్యాదీనాం
తత్సాధ్యకర్మణాం తద్వినియుక్తమంత్రాణాం చ - సంభవా దేతదధీనత్వం - అత్రార్థే నసంశయః-
సత్యేన వదామీతి శేషః - బహుభి రుక్తై రనుక్తైశ్చ ౧౫ వసిష్ఠేనేతి సంరబ్ధతరం అత్యంతాభిని
వేశయుక్తం. ౧౬. హైరణ్యకక్ష్యేత్యాది సహస్రశబ్దస్య నిత్యనపుంసకత్వా న్నసామానాధికర
ణ్యవిరోధః-హైరణ్యాః హిరణ్మయాః కక్ష్యాః మధ్యబంధనార్థా రజ్జువిశేషాః - గ్రైవేయాః గ్రీవా
బంధనరజ్జవశ్చ యేషాం తే తథోక్తాః - కుంజరాణాం కుంజరాన్ * తి హైరణ్యాః హిరణ్య
వికారాః కక్ష్యాః ఘంటోపేతమధ్యబంధ నార్థశృంఖలాః-గ్రైవేయం గ్రీవాలంకారశృంఖలాది ౧౭
హైరణ్యానామితి. చతుర్యుజాం చతుర్భి రశ్వై ర్యుక్తానాం - అశ్వానాం సంఖ్యానియమార్థం చతు
ర్యుజా మితి విశేషణం కింకిణీకవిభూషితాని షష్ఠ్యర్థేద్వితీయా * తి శ్వేతాశ్వానాం చతుర్యు
జాం చతుస్సంఖ్యాకశ్వేతాశ్వయుతానామిత్యర్థః-ఆర్ష స్సమాసః - రథానాంచేతి పాఠః. ౧౮

తవ సువ్రత ౧౯। నానావర్ణవిభక్తానాం వయస్థానాం తథైవచ, దదామ్యేకాం
గవాం కోటిం శబలా దీయతాం మమ. ౨౦। యావదిచ్ఛసి రత్నంవా
హిరణ్యంవా ద్విజోత్తమ, తావ ద్దదామి తత్సర్వం శబలా దీయతాం మమ.
౨౧। ఏవ ముక్తస్తు భగవాన్ విశ్వామిత్రేణ ధీమతా, నదాస్యామీతి
శబలాం ప్రాహ రాజన్ కథంచన ౨౨। ఏతదేవహి మే రత్న మేతదేవ హి మే
ధనం, ఏతదేవహి సర్వస్వ మేతదేవహి జీవితం, దర్శశ్చ పూర్ణమాసశ్చ యజ్ఞా
శ్చైవా ప్తదక్షిణాః, ఏతదేవహి మే రాజన్ వివిధాశ్చ క్రియా స్తథా, అదో
మూలాః క్రియా స్సర్వా మమ రాజ న్నసంశయః, బహునా కిం ప్రలాపేన నదా
స్యే కామదోహినీం ౨౫। ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - త్రిపంచాశస్సర్గః

కామధేనుం వసిష్ఠోపి యదా న త్యజతే మునిః, తదాస్య శబలాం రామ
విశ్వామిత్రోఽన్వకర్షత. ౧ నీయమానాతు శబలా రామ రాజ్ఞా మహాత్మనా, దుఃఖి
తా చింతయామాస రుదంతీ శోకకర్శితా, పరిత్యక్తా వసిష్ఠేన కి మహం సుమహా

జానాం గంధర్వకులజాతానాం - గంధర్వకులజాత స్త్వ మితి పురాణవచనాత్ ౧౯। నానేతి
నానావర్ణైః - విభక్తానాం అన్యోన్యవిలక్షణానాం ౨౦। యావదితి యావత్ప్రమాణ మి
చ్ఛసి తావత్ప్రమాణం సర్వం దదామి ౨౧। ఏవ మితి హేరాజన్ శబలాం నదాస్యామీత్యన్వ
యః ౨౨। ఏతదిత్యాది త్రయం అదోమూలాః ఏతన్మూలాః - ప్రలాపేన - భవత ఇతి శేషః -
కామాన్ దోగ్ధుంశీల మస్యా ఇతి కామదోహినీం - సుప్యజాతా వితి ణినిః ౨౫। ఇతి శ్రీ గోవిందరాజ
విరచితే - శ్రీ రామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - త్రిపంచాశస్సర్గః.

అథ బలాత్కార కుపితవసిష్ఠప్రహితకామధేనో ర్బలసృష్టిశ్చతుఃపంచాశే - కామధేను మిత్యా
ది † దశకమ్ ౧ హ్రియేయం కర్మణిసంప్రశ్నే లిజ్ - కథమపి హ్రియేయ మిత్యర్థః - భృశ

హయానా మితి దేశజాతానాం దేశః కాంభోజబాహ్లీకాదిః - కులజాతానాం గంధర్వకులజాతా
నాం - గంధర్వకులజాత స్త్వ మితి పురాణవచనాత్. * తి కుల ముచ్చైశ్శ్రవ ఆదీనాం - గంధర్వ
కులంవా ౧౯। నానావర్ణవిభక్తానాం నానావర్ణై ర్విభక్తానాం - పృథక్కృతానా మితి యావత్.
యావదితి యావ త్ప్రమాణ మిచ్ఛసి తావ త్ప్రమాణం ౨౧। ఏవ మితి హేరాజన్ శబలాం
నదాస్యామీతి ప్రాహేత్యన్వయః ౨౨। * తి ఏతత్ శబలారూపం వస్తు - ఆప్తదక్షిణా ఇత్య
నేన హవ్యాదివద్దక్షిణాప్యేతదధీనేతి సూచితం - క్రియా స్తథేత్యస్యైవ వివరణం - అదోమూలా
ఇతి. సర్వథా దానాభావే హేతుగర్భవిశేషణం కామదోహినీం ఇచ్ఛావిషయదోహనశీలాం -
కావ్యలింగమలంకారః. ౨౫. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీ రామాయణతత్త్వదీపికా
ఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రిపంచాశస్సర్గః

* తి అథదండోపాయప్రవృత్తి మాహ - కామధేను మితి నత్యజతే నాత్యజత్ - అన్వక
ర్షత బలాత్కారేణ నీతవాన్. ౧. పరిత్యక్తేతి రాజభటైః, రాజభృత్యైః - హ్రియేయం అపహ్రి

---

† దశకమితి సంఖ్యాకరణ మధికశ్లోకనివృత్త్యై - ప్రతీకధారణక్లేశ నివృత్త్యైచ - నత్వేకాన్వయ
తాయై - ఏవం తత్రతత్ర ద్రష్టవ్యం తస్యా ఇత్యాదిచత్వార ఇతి వ్యాఖ్యానే వర్తతే - నానాదేశీయే
షుబహుషు కోశేషు త్రయ ఏవ శ్లోకా స్సంతి - అత శ్చతుర్థశ్లోకో విద్వద్భి ర్గవేషణీయః

త్మనా, యాఽహం రాజభృత్యై ర్దీనా హ్రియేయం భృశదుఃఖితా, కిం మయాపకృ
తం తస్యమహర్షే ర్భావితాత్మనః, యన్మా మనాగసంభక్తా మిష్టాం త్యజతి ధార్మికః.
౪ (ఇతిసా చింతయిత్వాతు వినిశ్వస్య పునఃపునః) నిర్ధూయ తాం స్తదాభృత్యాన్
శతశ శ్శత్రుసూదన, జగామానిలవేగేన పాదమూలం మహాత్మనః ౫ శబలా
సారుదంతీచ క్రోశంతీ చేద మబ్రవీత్, వసిష్ఠస్యాగ్రతః స్థిత్వా మేఘదుందుభి
రావిణీ ౬ భగవన్ కిం పరిత్యక్తా త్వయాఽహం బ్రహ్మణ స్సుత, యస్మా ద్రాజ
భృతా మాం హి నయంతే త్వత్సకాశతః ౭. ఏవ ముక్తస్తు బ్రహ్మర్షి రిదం వచన
మబ్రవీత్, శోకసంతప్తహృదయాం స్వసారమివదుఃఖితాం, న త్వాంత్యజామిశబలే
నాపి మేఽపకృతం త్వయా, ఏష త్వాం నయతే రాజా బలా న్మత్తో మహాబలః,
నహితుల్యం బలం మహ్యం రాజా త్వద్య విశేషతః, బలీ రాజాక్షత్రియశ్చ పృథి
వ్యాః పతిరేవచ ౧౦. ఇయ మక్షౌహిణీ పూర్ణా సవాజిరథసంకులా, హస్తిధ్వజ
సమాకీర్ణా తేనాసౌ బలవత్తరః, ఏవముక్తావసిష్ఠేన ప్రత్యువాచ వినీతవత్, వచ
నం వచనజ్ఞా సా బ్రహ్మర్షి మమితప్రభం, న బలంక్షత్రియస్యాహు ర్బ్రాహ్మణో
బలవత్తరః, బ్రహ్మన్ బ్రహ్మబలం దివ్యం క్షత్రాత్తు బలవత్తరం, అప్రమేయబలం
తుభ్యం న త్వయా బలవత్తరః, విశ్వామిత్రో మహావీర్య స్తేజ స్తవ దురాసదం,
నియుఙ్క్ష్వ మాం మహాభాగ త్వద్బ్రహ్మబలసంభృతాం, తస్య దర్పబలం యత్త

దుఃఖితా భృశం దుఃఖితా - వృత్తివిషయే మకారలోపో భృశ మాదిమాంతావ్యయస్యేష్యతే.
౪ ౫. క్రోశంతీ ఆర్తస్వరం కుర్వంతీ ౬ రాజభృతాః రాజభటాః - త్వత్సకాశతః
త్వత్సమీపతః ౭ మత్తః మత్సకాశాత్ - మహ్యం మమ - తర్హి తపోబలేన కిమితి నదండ్య
తే తత్రాహ - రాజా త్వద్య విశేషత ఇతి రాజా తపోబలేన నదండ్య ఇత్యర్థః ౧౦ ఇయ మిత్యా
దిపంచ. సవాజిరథ సంకులా వాజసహితరథై స్సంకులా - తుభ్యం తవ-త్వయా త్వత్తః త్వద్బ్రహ్మ

యే కిమితి భక్తామనురక్తాం ౪ * తి శతశో భృత్యాన్ స్వకర్షకాన్ - పాదమూలం పాద
సమీపం - మహాత్మనో వసిష్ఠస్య ౫ శబళేతి క్రోశంతీ ఆర్తస్వరం కుర్వంతీ - అభితః అభిము
ఖం ౭ నేతి. మత్తః మత్సకాశాత్ - బలా న్నయత ఇతి సంబంధః * నహీత్యాది. మహ్యం మమ
తుల్యం బలం న-తర్హి తపోబలేన కిమితి నదండ్యతే తత్రాహ-రాజా త్వద్య విశేషతఇతి రాజాతపో
బలేన నదండ్య ఇతి భావః-తదుక్తం కిష్కింధాకాండే, 'దుర్లభస్యచధర్మస్య జీవితస్యశుభస్యచ, రా
జానో వానరశ్రేష్ఠ ప్రదాతారో న సంశయః, తా న్నహింస్యా న్నచాక్రోశే న్నాక్షేపే న్నాప్రియం
వదేత్, దేవా మానుషరూపేణ చరంత్యేతే మహీతల' ఇతి * తి అద్య-విశేషతః-అవధ్య ఇతి శేషః-అద్య
కృతాతిథ్యకేదినే తస్యాతిథిత్వాదితి భావః-బలీ రాజేత్యనేనయుద్ధాజేయత్వ ముక్తం-పృథివ్యాః పతి
రిత్యనేన తద్వధస్య మహాపాతకసమతా బోధితా ౧౦ ఇయమితి హస్తిధ్వజాః హస్తిషుస్థితాః ధ్వ
జాః తై స్సమాకీర్ణా * ఏవమితి వినీతవ ద్వినీతా * బల మిత్యాది క్షత్రియస్య బలం నబలం అల్ప
బల మాహుః బ్రహ్మన్నిత్యాది బ్రహ్మబలం క్షత్రాత్ క్షత్రియబలాత్ - బలవత్తరం అధికత
రం * అప్రమేయేతి. తుభ్యం తవ బలం విశ్వామిత్రో మహావీర్యోఽపి-త్వయా త్వత్తః న బలవాన్
* నియుఙ్క్ష్వేతి బ్రహ్మబలేన సంభృతాం వర్ధిత ప్రభావాం * తి. నను త్వ మేవ తస్య బలం

న్నాశయామి దురాత్మనః ౧౫ ఇత్యుక్తస్తు తయా రామ వసిష్ఠ స్సుమహాయశాః, సృజస్వేతి తదోవాచ బలం పరబలారుజం ౧౬. తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా సురభి స్సాసృజ త్తదా ౧౭ తస్యా హుంభారవోత్సృష్టాః పహ్లవా శ్శతశో నృప, నాశయంతి బలం సర్వం విశ్వామిత్రస్య పశ్యతః ౧౮ బలం భగ్నం తతో దృష్ట్వా రథేనాక్రమ్య కౌశికః స రాజా పరమక్రుద్ధో రోషవిస్ఫారితేక్షణః, పహ్లవాన్నాశయామాస శస్త్రై రుచ్చావచైరపి. ౧౯ విశ్వామిత్రార్దితా న్దృష్ట్వా పహ్లవాం శ్ఛతశ స్తదా, భూయ ఏవాసృజ త్కోపా చ్ఛకా న్యవనమిశ్రితా న్ ౨౦ తైరాసీత్సంవృతా భూమి శ్శకై ర్యవనమిశ్రితైః, ప్రభావద్భి ర్మహావీర్యై ర్హేమకింజల్కసన్నిభైః, దీర్ఘాసిపట్టసధరై ర్హేమవర్ణాంబరావృతైః, నిర్దగ్ధం తద్బలం సర్వం ప్రదీప్తై రివ పావకైః ౨౨ తతోస్త్రాణి మహాతేజా విశ్వామిత్రో ముమోచహ, తైస్తై ర్యవనకాంభోజాః పహ్లవా శ్చాకులీకృతాః ౨౩ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - చతుఃపంచాశస్సర్గః

తత స్తానాకులా న్దృష్ట్వా విశ్వామిత్రాస్త్రమోహితా న్, వసిష్ఠశ్చోదయామాస కామధుక్సృజ యోగతః ౧ తస్యా హుంభారవా జ్జాతాః కాంభోజా రవిసన్నిభాః, ఊధస స్త్వథ సంజాతాః పహ్లవా శ్శస్త్రపాణయః, యోనిదేశాచ్చ యవనా శ్శకృద్దేశా చ్ఛకా స్తథా, రోమకూపేషు చ మ్లేచ్ఛా హారీతా స్సకిరా

బలేన త్వస్మం త్రబలేన సంభృతాం సంవర్ధితప్రభావాం ౧౫ ఇత్యుక్త ఇత్యాద్యర్ధం స్పష్టం ఆరుజతీతి హిన స్తీత్యారుజం - బలం సైన్యం ౧౬ ౧౭ హుంభారవః పశూనాం హుంభాశబ్దః - ఉత్సృష్టా నిర్మితాః - పహ్లవశకయవనాదిశబ్దా మ్లేచ్ఛజాతివిశేషవచనాః - పశ్యత ఇత్యనాదరే షష్ఠీ ౧౮. విస్ఫారితం విస్తృతం ౧౯ అర్దితా న్హింసితా న్ ౨౦ హేమకింజల్కసన్నిభైః హేమశబ్దశ్చం పకపరః - తస్య కనకాహ్వాయత్వాత్ - తత్కేసరతుల్యై రిత్యర్థః - పట్టసః అసివిశేషః ౨౨. ౨౩ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - చతుఃపంచాశస్సర్గః

అథ పున ర్దివ్యాస్త్రలాభపూర్వం విశ్వామిత్రేణ వసిష్ఠాశ్రమసంరోధః పంచపంచాశే తత స్తానిత్యాది. హే కామధుక్ యోగతః యోగమహిమ్నా తిరశ్చ్యపి బ్రహ్మప్రసాదా ద్యోగశక్తి రస్తీతి

నాశయేత్యత ఆహ - సయుజ్ క్ష్వేతి. కామధేనుత్వా న్నియోగాపేక్షా - పరకామ్యార్థసృష్టావేవత స్యా స్సామర్థ్యాత్ - బ్రహ్మబలసంభృతాం తాదృశకార్యసమర్థత్వేన మాం ధ్యాయస్వేత్యర్థః ౧౮. తస్యా ఇతి. హుంభారవోత్సృష్టాః హుంభారవాః గవా మనుకరణ శబ్దాస్తై రుత్సృష్టాః నిర్మితాః - పహ్లవశకయవనాదిశబ్దాః మ్లేచ్ఛజాతివిశేషవచనాః * తి ప్రభాదుర్నిరీక్ష్యం తేజః హేమ్నః కింజల్కస్యచ సదృశైః - హేమవర్ణాంబరం పీతాంబరం ౨౩ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుఃపంచాశస్సర్గః.

తత ఇతి ఆకులా న్ పలాయమానా న్ - హే కామధుక్ - యోగతః యోగమహిమ్నా ౧.
* తి రోమకూపేషు రోమకూపేభ్యః * విశ్వామిత్రస్య సర్వం తత్సైన్యం. ౪. * విశ్వామిత్ర

తకాః, తైస్తైర్నిషూదితం సర్వం విశ్వామిత్రస్య తత్క్షణాత్, సపదాతిగజం సాశ్వం సరథం రఘునందన ౪ దృష్ట్వా నిషూదితం సైన్యం వసిష్ఠేన మహాత్మనా, విశ్వామిత్రసుతానాంచ శతం నానావిధాయుధం, అభ్యధావ త్సుసంక్రుద్ధం వసిష్ఠం జపతాంవరం ౫ హుంకారేణైవ తాన్ సర్వాన్ దదాహ భగవానృషిః ౬ తేసాశ్వరథపాదాతాః వసిష్ఠేన మహాత్మనా, భస్మీకృతా ముహూర్తేన విశ్వామిత్రసుతా స్తదా. ౭ దృష్ట్వా వినాశితాన్పుత్రా న్బలం చ సుమహాయశాః, సవ్రీడ శ్చింతయా విష్టో విశ్వామిత్రోఽభవ త్తదా ౮ సముద్ర ఇవ నిర్వేగో భగ్నదంష్ట్ర ఇవోరగః, ఉపరక్త ఇవాదిత్య స్సద్యో నిష్ప్రభతాం గతః ౯ హతపుత్రబలో దీనో లూనపక్ష ఇవ ద్విజః, హతదర్పో హతోత్సాహో నిర్వేదం సమపద్యత ౧౦ సపుత్ర మేకం రాజ్యాయ పాలయేతి నియుజ్యచ, పృథివీం క్షత్ర ధర్మేణ వనమేవాన్వ పద్యత, సగత్వా హిమవత్పార్శ్వం కిన్నరోరగసేవితం, మహాదేవ ప్రసాదార్థం తపస్తేపే మహాతపాః ౧౨. కేనచి త్త్వథ కాలేన దేవేశో వృషభధ్వజః, దర్శయామాస వరదో విశ్వామిత్రం మహాబలం ౧౩ కిమర్థం తప్యసే రాజన్ బ్రూహి య త్తే వివక్షితం, వరదోఽస్మి వరో యస్తే కాంక్షిత స్సోఽభిధీయతాం ౧౪ ఏవ ముక్తస్తు దేవేన విశ్వామిత్రో మహాతపాః, ప్రణిపత్య మహాదేవ మిదం వచన మబ్రవీత్ ౧౫ యదితుష్టో మహాదేవ ధనుర్వేదో మమానఘ, సాంగోపాంగోపనిషద స్సరహస్యః ప్రదీయతాం, యాని దేవేషు చాస్త్రాణి దానవేషు మహర్షిషు, గంధర్వ యక్ష

జ్ఞేయం ౧ తస్యా ఇత్యాదిచత్వారః ఊధసః స్తనాత్-హారీతాః కిరాత జాతివిశేషాః ౪. దృష్ట్వే త్యాదిషట్. వసిష్ఠ మభ్యధావత్ తస్య సర్వవినాశ మూలత్వాదితి భావః-జపతాం వర మితి హుంకారేణ నిరాసే హేతుః ౫ ౬ ముహూర్తేనేతి మాసేనానువాకోధీత ఇతి వదుపసర్గే తృతీయా ౭ ౮ నిర్వేగః యుద్ధ ప్రవృత్తిరహితః-ఉరగ ఇవ-నిశ్శక్తి రితి శేషః-ఉపరక్తః రాహుగ్రస్తః ౯ నిర్వేదం దుఃఖం ౧౦ సఇత్యాదిచత్వారః ఏకం అవశిష్ట మితిశేషః-రాజ్యాయ రాజ్యంకర్తుం-పృథివీం క్షత్రధర్మేణ పాలయేత్యన్వయః ౧౨ దర్శయామాస ఆత్మానమితిశేషః ౧౪ ఏవమిత్యాదిచత్వారః ౧౫ సాంగోపాంగోపనిషద ఇత్యకారాంతత్వమార్షం - అంగంసన్నిపత్యోపకారకం - ఉపాంగం ఆరాదుపకారకం-ఉపనిషత్ రహస్యమంత్రః - సరహస్యః-ఉపదేశగమ్యార్థసహితః - ప్రతిభాంతు-

---

సుతానాం శతం ఋషి రేవ ధేనో ర్బల మతోయ మేవ నాశనీయ ఇత్యాశయేన వసిష్ఠ మభ్యధావత్ ౫. * తి హుంకారేణ తపోబలసంభృతేన - క్షత్రియత్వేపి పృథివీపతిత్వాభావా త్తద్వధే అల్పప్రాయశ్చిత్తం ఆతతాయిత్వాచ్చేతి భావః. ౮ సముద్రఇతి ఉపరక్తః రాహుగ్రస్తః * తి. నిర్వేగత్వే సముద్రోపమా నిష్ప్రభత్వే ఇతరే ఉపమే. ౯. హతేతి. నిర్వేదం చతురంగబలే నిష్ఫలత్వ బుద్ధిం ౧౦ సపుత్రమిత్యాది ఏక మవశిష్టం-క్షత్రధర్మేణ పృథివీం పాలయేతి-అన్యథా-అహమివ భవిష్యతీత్యాశయః రాజ్యాయ రాజ్యం కర్తుం నియుజ్య ౧౨ కేనచిదితి. దర్శయామాస-ఆత్మానమితిశేషః. ౧౫. యదితి. అంగం కరణం ఉపాంగం తదనుగ్రాహకం - ఉపనిషత్ వేదాంతః -

రక్షస్తు ప్రతిభాంతు మయానఘ, తవ ప్రసాదాద్భవతు దేవదేవ మమేప్సితం ౧౭
ఏవ మస్త్వితి దేవేశో వాక్యముక్త్వా గత స్తదా ౧౮ ప్రాప్య చాస్త్రాణి రాజర్షి
ర్విశ్వామిత్రో మహాబలః, దర్పేణ మహతా యుక్తో దర్పపూర్ణోఽభవ త్తదా
౧౯ వివర్ధమానో వీర్యేణ సముద్ర ఇవ పర్వణి, హత మేవ తదా మేనే
వసిష్ఠ మృషిసత్తమం ౨౦ తతో గత్వాశ్రమపదం ముమోచాస్త్రాణి పార్థివః,
యై స్త త్తపోవనం సర్వం నిర్దగ్ధం చాస్త్రతేజసా ౨౧ ఉదీర్యమాణ మస్త్రం
తద్విశ్వామిత్రస్య ధీమతః, దృష్ట్వా విప్రద్రుతాస్సర్వే మునయ శ్శతశో దిశః,
వసిష్ఠస్యచయే శిష్యా స్తథైవ మృగపక్షిణః, విద్రవంతి భయా ద్భీతా నానాది
గ్భ్యశ్ సహస్రశః, వసిష్ఠస్యాశ్రమపదం శూన్య మాసీ న్మహాత్మనః, ముహూ
ర్త మివ నిశ్శబ్ద మాసీ దిరిణసన్నిభం, వదతో వై వసిష్ఠస్య మాభై రితి
ముహు ర్ముహుః, నాశయామ్యద్య గాధేయం నీహార మివ భాస్కరః ౨౫ ఏవ
ముక్త్వా మహాతేజా వసిష్ఠో జపతాం వరః, విశ్వామిత్రం తదా వాక్యం సరోష
మిద మబ్రవీత్ ౨౬ ఆశ్రమం చిరసంవృద్ధం యద్వినాశితవానసి, దురాచా
రోఽసి తన్మూఢ తస్మా త్త్వం న భవిష్యసి, ఇత్యుక్త్వా పరమక్రుద్ధో దండ
ముద్యమ్య సత్వరః, విధూమ మివ కాలాగ్నిం యమదండమివాపరం ౨౮ ఇతి
శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - పంచపంచాశ స్సర్గః.

ఏవ ముక్తో వసిష్ఠేన విశ్వామిత్రో మహాబలః, ఆగ్నేయ మస్త్ర ముత్క్షిప్య

తానీతి శేషః - మమేప్సితం అన్యదపీతి శేషః ౧౭ ౧౮ ప్రాప్యేత్యాదిసప్త దర్పపూర్ణ ఇతి క్షత్రియత్వాదిదర్పయుక్తః - విశేషాస్త్రలాభా దిదానీం దర్పపూర్ణోఽభవదిత్యర్థః ౧౯ ౨౦ యై రస్త్రైః అస్త్రతేజసా స్వతేజసా ౨౧ ఉదీర్యమాణం ప్రయుజ్యమానం - భయాత్ భయదా దస్త్రాత్ నానాదిగ్భ్య ఇతి వ్యత్యయేన ద్వితీయార్థే చతుర్థీ - నానాదిగ్భ్యః స్వస్వస్థానేభ్య ఇతి వా - ఆశ్రమపదం వనం - శూన్యం నిస్తరుగుల్మం - ఇరిణం ఊషరం - వసిష్ఠే రక్షకే విద్యమానే కుతో విద్రవంతీత్యత్రాహ వదత ఇతి - భావలక్షణే షష్ఠీ - అనాదరేవా - గాధేయం నాశయామి - మాభైరితి వదతో వసిష్ఠస్య వచన మనాదృత్య విద్రవంతీతి పూర్వేణాన్వయః ౨౫ ఏవ మిత్యాదిత్రయః ఉక్త్వా స్థానితిశేషః నభవిష్యసి నశిష్యసీతి యావత్-ఉద్యమ్య-తస్థావితి శేషః ౨౮ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండ వ్యాఖ్యానే - పంచపంచాశస్సర్గః.

అథ సర్వాస్త్రబలసంపూర్ణక్షత్రవీర్యాదపి బ్రహ్మబలం బలీయ ఇత్యాహ షట్పంచాశే - ఏవ

రహస్య ముపదేశగమ్యార్థః - సమ నాంతః ఋషిప్రయోగతో వేదితవ్యః ౧౮ ప్రాప్యేతి. పూర్వ మేవ దర్పయుక్తః తదానీం దర్పపూర్ణోఽభవత్ ౧౯ తత ఇతి యై రస్త్రై రస్త్రతేజసా స్వకీయ తేజసాచ నిర్దగ్ధం తాని ముమోచేత్యన్వయః ౨౧ ఉదీర్యమాణం ప్రయుజ్యమానం* వసిష్ఠస్యేతి భయా ద్భయజనకాస్త్రాత్-నానాదిగ్భ్యః నానాదిశః వ్యత్యయేన ద్వితీయార్థే చతుర్థీ-ఇరిణసన్నిభం ఊషర స్థానసన్నిభం-నిస్తంబగుల్మవదిత్యర్థః* వదతోవసిష్ఠస్యేతి భావలక్షణేషష్ఠీ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం -బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచపంచాశస్సర్గః.

ఏవ ముక్త ఇతి ౧ ౨. క్షత్రబంధోఇతి క్షత్రబంధో-క్షత్రియాధమ క్షత్రియపాంసనేత్యర్థః

తిష్ఠ తిష్ఠేతి చాబ్రవీత్ ౧ బ్రహ్మదండం సముత్క్షిప్య కాలదండ మివా పరం, వసిష్ఠో భగవాన్ క్రోధా దిదం వచన మబ్రవీత్ ౨ క్షత్రబంధో స్థితోస్మ్యేష యద్బలం తద్విదర్శయ, నాశయా మ్యద్య తే దర్పం శస్త్రస్య తవ గాధిజ, క్వచ తే క్షత్రియబలం క్వచ బ్రహ్మబలం మహత్, పశ్య బ్రహ్మబలం దివ్యం మమ క్షత్రియపాంసన ౪ తస్యాస్త్రం గాధిపుత్రస్య ఘోర మాగ్నేయ ముద్యతం, బ్రహ్మదండేన తచ్ఛాంత మగ్నే ర్వేగ ఇవాంభసా ౫ వారుణం చైవ రౌద్రంచ ఐంద్రం పాశుపతం తథా, ఐషీకం చాపి చిక్షేప కుపితో గాధి నందనః ౬ మానవం మోహనం చైవ గాంధర్వం స్వాపనం తథా, జృంభణం మాదనం చైవ సంతాపనవిలాపనే, శోషణం దారణం చైవ వజ్ర మస్త్రం సుదుర్జయం, బ్రహ్మపాశం కాలపాశం వారుణం పాశమేవచ, పైనాకాస్త్రం చ దయితం శుష్కార్ద్రే అశనీ ఉభే, దండాస్త్ర మథ పైశాచం క్రౌంచ మస్త్రం తథైవచ, ధర్మచక్రం కాలచక్రం విష్ణుచక్రం తథైవచ, వాయవ్యం మథనం చైవ అస్త్రం హయశిర స్తథా, శక్తిద్వయం చ చిక్షేప కంకాళం ముసలం తథా, వైద్యాధరం మహాస్త్రంచ కాలాస్త్ర మథ దారుణం, త్రిశూల మస్త్రం ఘోరంచ కాపాల మథ కంకణం, ఏతాన్యస్త్రాణి చిక్షేప సర్వాణి రఘునందన ౧౧ వసిష్ఠే జపతాం శ్రేష్ఠే తదద్భుత మివాభవత్ ౧౨ తాని సర్వాణి దండేన గ్రసతే బ్రహ్మణ స్సుతః ౧౩ తేషు శాంతేషు బ్రహ్మాస్త్రం క్షిప్తవాన్ గాధినందనః ౧౪ తదస్త్ర ముద్యతం దృష్ట్వా దేవా స్సాగ్నిపురోగమాః, దేవర్షయశ్చ సంభ్రాంతాః గంధర్వా స్సమహోరగాః ౧౫ త్రైలోక్య మాసీ త్సంత్రస్తం బ్రహ్మాస్త్రే సముదీరితే ౧౬ తదప్యస్త్రం మహాఘోరం బ్రాహ్మం బ్రాహ్మేణ తేజసా, వసిష్ఠో గ్రసతే సర్వం బ్రహ్మదండేన రాఘవ ౧౭. బ్రహ్మాస్త్రం గ్రసమానస్య వసిష్ఠస్య మహాత్మనః, త్రైలోక్యమోహనం రౌద్రం రూప మాసీ త్సుదారుణం ౧౮. రోమకూపేషు సర్వేషు వసిష్ఠస్య మహాత్మనః, మరీచ్య ఇవ నిష్పేతు రగ్నే ర్ధూమా

ముక్త ఇత్యాది * తిష్ఠ తిష్ఠేతి భయజననార్థోక్తిః ౧ బ్రహ్మదండ మిత్యాదిత్రయోవింశతిః - బ్రహ్మదండం బ్రాహ్మణాసాధారణం దండం. ౨ క్షత్రబంధో - క్షత్రియాధమ - తే దర్పం తవ శస్త్రస్య దర్పంచ నాశయామీత్యన్వయః - క్షత్రియపాంసనేత్యనంతరం వసిష్ఠోఽబ్రవీ దిత్యనుకృష్యతే. ౫—౧౧ వసిష్ఠేజపతాం శ్రేష్ఠ ఇత్యనేన జపవైభవ మిదం గ్రసన మితి ద్యోతితం-తత్ అస్త్రక్షేపణం - అద్భుత మివాభవత్ - కార్యలేశస్యాప్యదర్శనా దితి భావః ౧౨ అద్భుత మేవాహ-తానీతి. గ్రసతే అగ్రసత ౧౩ ౧౪. సంభ్రాంతాః ఆసన్నితి శేషః ౧౫ సముదీరితే ప్రయుక్తే ౧౬ బ్రాహ్మేణ తేజసా బ్రహ్మవిద్యాభ్యాస జనిత తేజసా ఉపబృంహితేన బ్రహ్మదండేనేత్యర్థః అత్ర గ్రాసక్రియాయాం నదండస్యాన్వయః-పుత్రై ర్గర్భిభారం వహతీతివత్ -అతో న వక్ష్యమాణేన విరోధః ౧౭ త్రైలోక్యస్య మోహనం భయా న్మూర్ఛాజనకం - రౌద్రం స్మరణేపి భయంకరం-సుదారుణం దుర్దర్శం ౧౮ ఏతదేవాహ-రోమేతి అగ్నేరివ మరీచ్యో విస్ఫులింగాని ష్పేతు రితియోజనా

పర మబ్రవీ దిత్యనుకృష్యతే ౧౫ త్రైలోక్యమితి సముదీరితే ప్రయుక్తే. ౧౮ రోమకూపే

కులార్చిషః ౧౮ ప్రాజ్వల ద్బ్రహ్మదండశ్చ వసిష్ఠస్య కరోద్యతః, విధూమ ఇవ కాలాగ్ని ర్యమదండ ఇవాపరః ౧౯ తతోఽస్తువ న్మునిగణాః వసిష్ఠం జపతాం వరం, అమోఘం తే బలం బ్రహ్మన్ తేజో ధారయ తేజసా, నిగృహీత స్త్వయా బ్రహ్మన్ విశ్వామిత్రో మహాతపాః, ప్రసీద జపతాం శ్రేష్ఠ లోకా స్సంతు గతవ్యథాః. ౨౦ ఏవ ముక్తో మహాతేజా శ్శమం చక్రే మహాతపాః ౨౦౹ విశ్వామిత్రోపి నికృతో వినిశ్వస్యేద మబ్రవీత్ ౨౨ ధిగ్బలం క్షత్రియబలం బ్రహ్మతేజో బలం బలం ఏకేన బ్రహ్మదండేన సర్వాస్త్రాణి హతాని మే ౨౩ తదేతత్సమవేక్ష్యాహం ప్రసన్నేంద్రియమానసః, తపో మహ త్సమాస్థాస్యే యద్వై బ్రహ్మత్వకారణం ౨౪ ఇతి షట్పంచాశ స్సర్గః

తత స్సంతప్తహృదయః స్మరన్నిగ్రహ మాత్మనః, వినిశ్వస్య వినిశ్వస్య కృతవైరో మహాత్మనా, సదక్షిణాం దిశం గత్వా మహిష్యా సహ రాఘవ, తతాప పరమం ఘోరం విశ్వామిత్రో మహ త్తపః ౨ (ఫలమూలాశనో దాంత శ్చకార సుమహ త్తపః) అథాస్య జజ్ఞిరే పుత్రా స్సత్యధర్మపరాయణాః, హవిష్యందో మధుష్యందో దృఢనేత్రో మహారథః. ౩ పూర్ణే వర్షసహస్రేతు బ్రహ్మా లోకపితామ

---

౧౮ దండశ్చ ప్రాజ్వలత్ - పూర్వాస్త్రగ్రాసేనేతి శేషః ౧౯. తేజః - బ్రహ్మాస్త్రతేజః - తేజసా మహిమ్నా - ధారయ ఉపశమయ ౨౦ శమం కోపశాంతిం ౨౦౹ నికృతః అపకృతః - తిరస్కృత ఇతి యావత్ ౨౨ ధిగితి క్షత్రియం బలం ధిక్ - నింద్యం బలమిత్యర్థః-ధిగుపర్యాదిష్వితి ద్వితీయా - బ్రహ్మతేజసః బ్రాహ్మణ్యరూపతేజసః-బలం-బలం తదేవ ప్రశస్త మితి యావత్ - సర్వాస్త్రాణి బ్రహ్మాస్త్రభిన్నాని ౨౩ బ్రహ్మత్వకారణం బ్రాహ్మణ్యాపాదకం - ప్రసన్నేంద్రియమానసః - పరిత్యక్తక్షత్రరోష ఇత్యర్థః ౨౪ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - షట్పంచాశ స్సర్గః

ఏవం పశుపతివితీర్ణసరహస్యసర్వాస్త్రవైఫల్యదర్శనేన రుద్రస్యాపరత్వముపపాదితం - అథ పూర్వప్రస్తుతబ్రాహ్మణ్యస్యాత్యంతదుర్లభత్వం దర్శయతి నవభి స్సర్గైః - తత్ర త్రిశంకుశరణాగత్యనుగుణశక్తిమత్త్వం దర్శయతి సప్తపంచాశే - తత స్సంతప్తహృదయ ఇత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం మహాత్మనా వసిష్ఠేన - కృతవైరః - అనేనాస్య తపోనాశమూలం దర్శితం - బ్రహ్మవిదపచారోహి సర్వశ్రేయోవినాశకరః - దక్షిణాం శరావత్యపేక్షయా-మహిష్యేత్యనేన భావి యాజకత్వానుగుణ గార్హస్థ్యం దర్శితం మహ త్తపః పరమం యథా తథా తతాపేత్యన్వయః. ౨ కామక్రోధాద్య

ష్వితి అగ్నే రివ వసిష్ఠస్య - రోమకూపేషు రోమకూపేభ్యో మరీచ్యో జ్వాలా నిష్పేతుః నిశ్చక్రముః ౧౯. తత ఇతి తేజో ధారయ తేజసేతి తేజో బ్రహ్మాస్త్రతేజః - తేజసా స్వమహిమ్నా ధారయ ఉపశమయ. ౨౦౹. విశ్వామిత్ర ఇతి నికృతః పరిభూతః. ౨౨ ధిగ్బలమిత్యాది క్షత్రియబలం ధిక్ నింద్య మిత్యర్థః- బ్రహ్మతేజోబలంబలం - ప్రశస్తం బల మితి యావత్ - బ్రహ్మత్వకారణం బ్రాహ్మణ్యసంపాదకం ౨౪. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - షట్పంచాశ స్సర్గః

తత ఇతి, శ్లోకద్వయ మేకం వాక్యం ౨ ఘోరం తప స్తతాపేత్యుక్తం - తదేవాహ - ఫల

హాః, అబ్రవీ న్మధురం వాక్యం విశ్వామిత్రం తపోధనం ४ జితా రాజర్షిలోకా స్తే తపసా కుశికాత్మజ, అనేన తపసా త్వాం తు రాజర్షి రితి విద్మహే ౫ ఏవ ముక్త్వా మహాతేజా జగామ సహదైవతైః, త్రివిష్టపం బ్రహ్మలోకం లోకానాం పరమేశ్వరః ౬ విశ్వామిత్రోపి తచ్ఛ్రుత్వా హ్రియా కించిదవాఙ్ముఖః, దుఃఖేన మహ తావిష్ట స్సమన్యు రిద మబ్రవీత్. ౭ తపశ్చ సుమహ త్తప్తం రాజర్షి రితి మాం విదుః, దేవా స్సర్షిగణా స్సర్వే నాస్తి మన్యే తపఃఫలం ౮ ఇతి నిశ్చిత్య మన సా భూయ ఏవ మహాతపాః, తప శ్చచార కాకుత్స్థ పరమం పర మాత్మవాన్ ౯ ఏతస్మిన్నేవ కాలే తు సత్యవాదీ జితేంద్రియః, త్రిశంకు రితి విఖ్యాత ఇక్ష్వాకు కులవర్ధనః ౧౦ తస్య బుద్ధి స్సముత్పన్నా యజేయ మితి రాఘవ, గచ్ఛేయం సశరీరేణ దేవానాం పరమాం గతిం ౧౧ స వసిష్ఠం సమాహూయ కథయా మాస చింతితం, అశక్య మితి చాప్యుక్తో వసిష్ఠేన మహాత్మనా ౧౨. ప్రత్యా ఖ్యాతో వసిష్ఠేన స యయౌ దక్షిణాం దిశం, తత స్తత్కర్మసిద్ధ్యర్థం పుత్రాం స్తస్య గతో నృపః ౧౩. వాసిష్ఠా దీర్ఘతపస స్తపో యత్ర హి తేపిరే, త్రిశంకు స్సుమహాతేజా శ్శతం పరమభాస్వరం, వసిష్ఠపుత్రాన్ దదృశే తప్యమానాన్ యశస్వినః ౧౪ సోఽభిగమ్య మహాత్మాన స్సర్వా నేవ గురో స్సుతాన్, అభి వాద్యానుపూర్వ్యేణ హ్రియా కించిదవాఙ్ముఖః, అబ్రవీ త్సుమహాభాగాన్ సర్వా నేవ కృతాంజలిః ౧౫ శరణం వః ప్రపద్యేఽహం శరణ్యాన్ శరణాగతః,

సువృత్తిం దర్శయతి అథేతి ౩. అతఏవ తపసో మందఫలత్వం దర్శయతి పూర్ణఇతి. ४ జితాఇతి విద్మహే ఆర్ష మాత్మనేపదం ౫ ఏవమిత్యాదిచత్వారః బ్రహ్మా - బ్రహ్మలోకం జగామ - త్రివి ష్టపం దేవా జగ్మురిత్యర్థః ౬ సమన్యుః సదైన్యః - 'మన్యు ర్దైన్యే క్రతౌ క్రుధి' త్యమరః ౭. నాస్తి మన్యే తపః ఫలం-ఏతన్మాత్రం మత్తపః ఫలం నభవతి బ్రాహ్మణ్యస్యైవ మదభిమతత్వా దితి భావః ౮ పరమం తపః పూర్వకృతతపసోప్యతిశయితం తపః - పర మాత్మవాన్ అతిశయిత యత్నవాన్ ౯ ఏతస్మిన్నితి విఖ్యాతః - అభూదితి శేషః ౧౦ తస్యేతి సశరీరేణ - ఆత్మనేతి శేషః - పరమాం గతిం-స్వర్గ మితి యావత్ ౧౧ సఇతి చింతితం-సశరీరస్వర్గసాధనయజ్ఞమిత్యర్థః అశక్యం సశరీర స్వర్గసాధనయజ్ఞ కరణ మితి శేషః అశక్యత్వం చ న ఋషే రసామర్థ్యాత్ - నాపి తాదృశకర్మవిధానాభావాత్ - 'సశరీర ఏవ స్వర్గం లోక మే'తీతి శ్రుతేః కింతు త్రిశంకో స్తాదృశ స్వర్గప్రాప్తి ర్నాస్తీతి పూర్వకల్ప వృత్తతద్ జ్ఞానా దితి మంతవ్యం-ఉక్తః అభూదితి శేషః ౧౨. ప్రత్యా ఖ్యాత ఇతి. తత్కర్మసిద్ధ్యర్థం సశరీరస్వర్గసాధనకర్మసిద్ధ్యర్థం ౧౩ వాసిష్ఠా ఇతి సార్ధః యత్ర తేపిరే తత్ర గత్వేతి శేషః-శతం వాసిష్ఠానితి బహ్వర్థశతమితి నిపాతనాత్ సామానాధికరణ్యం ౧४ స ఇతిసా ర్ధః హ్రియా వసిష్ఠప్రత్యాఖ్యానకృతయా-మహాత్మాన స్సుమహాభాగా నితి వ్యత్యయేన ప్రథమా.౧౬.

మూలాశన ఇతి. ౫ ఏవముక్త్వేతి దైవతై స్సహ - త్రివిష్టపం స్వర్గం గత్వా - తదను స్వలోకం గతవానిత్యర్థః ౬. విశ్వామిత్ర ఇతి సమన్యుః సదైన్యః. ౯ ఏతస్మిన్నితి త్రిశంకు రితి విఖ్యాతః - య ఇతి శేషః ౧౧ తస్యేతి పరమాం గతిం సశరీర స్వర్గగమనం ౧౨ ప్రత్యాఖ్యాతో నిరాకృతః - తస్య వసిష్ఠస్య ౧४. సోఽభిగమ్యేతి. మహాత్మానః మహా

ప్రత్యాఖ్యాతోఽస్మి భద్రం వో వసిష్ఠేన మహాత్మనా ౧౭ యష్టుకామో మహా
యజ్ఞం తదనుజ్ఞాతు మర్హథ, గురుపుత్రా నహం సర్వా న్నమస్కృత్య ప్రసాద
యే ౧౮ శిరసా ప్రణతో యాచే బ్రాహ్మణాం స్తపసి స్థితాన్, తే మాం భవంత
స్సిద్ధ్యర్థం యాజయంతు సమాహితాః, సశరీరో యథాహం హి దేవలోక
మవాప్నుయాం ౧౯ ప్రత్యాఖ్యాతో వసిష్ఠేన గతి మన్యాం తపోధనాః, గురు
పుత్రాన్నృతే సర్వా న్నాహం పశ్యామి కాంచన ౨౦ ఇక్ష్వాకూణాం హి
సర్వేషాం పురోధాః పరమా గతిః, పురోధసస్తు విద్వాంస స్తారయంతి సదా నృ
పాన్ ౨౧ తస్మా దనంతరం సర్వే భవంతో దైవతం మమ ౨౨ ఇతిశ్రీమద్రామా
యణే- బాలకాండే - సప్తపంచాశ స్సర్గః

తత స్త్రిశంకో ర్వచనం శ్రుత్వా క్రోధసమన్వితం, ఋషిపుత్రశతం రామ
రాజాన మిద మబ్రవీత్ ౧ ప్రత్యాఖ్యాతోఽసి దుర్బుద్ధే గురుణా సత్యవాదినా,
తం కథం సమతిక్రమ్య శాఖాంతర ముపేయివాన్ ౨ ఇక్ష్వాకూణాం హి సర్వే
షాం పురోధాః పరమో గురుః, నచాతిక్రమితుం శక్యం వచనం సత్యవాదినః ౩
అశక్య మితి చోవాచ వసిష్ఠో భగవా నృషిః, తం వయం వై సమాహర్తుం క్ర
తుం శక్తాః కథం తవ ౪ బాలిశ స్త్వం నరశ్రేష్ఠ గమ్యతాం స్వపురం పునః,
యాజనే భగవాం చ్ఛక్త స్త్రైలోక్యస్యాపి పార్థివ ౫ అవమానం చ తత్క

శరణమితి. శరణం రక్షితారం-ఆగతః 'శరణం గృహరక్షిత్రో'రితి వచనాత్. రక్షిత్రపేక్షయా ఆ
గతోఽహం శరణ్యాన్ శరణసమర్థాన్ శరణం ప్రపద్యే రక్షితౄన్ ప్రాప్నోమీత్యర్థః - యద్వా-
శరణాగతః ప్రత్యాఖ్యాత ఇత్యుత్తరేణాన్వయః - తర్హ్యాచార్య ఏవ గంతవ్య ఇత్యత్రాహ ప్రత్యా
ఖ్యాత ఇతి . ౧౭. కిమర్థం శరణాగతి స్తత్రాహ - యష్టుకామఇతి తత్ యజ్ఞానుష్ఠానం ౧౮. శిర
సేతి సార్ధః. బ్రాహ్మణాన్ బ్రహ్మవిదః - సమాహితాః అవహితాః ౧౯ ప్రత్యాఖ్యాత ఇతి
గురుపుత్రా నృతే అన్యాం కాంచన గతిం యజనోపాయం - నపశ్యామీత్యన్వయః ౨౦ ఇక్ష్వా
కూణా మితి. పురోధాః పురోహితో వసిష్ఠః ౨౧ తస్మాదిత్యర్థం తస్మాత్ వసిష్ఠాత్ - అనంత
రం పశ్చాత్- తస్యారక్షకత్వే భవంత ఏవ రక్షకా ఇతి భావః ౨౨ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-
శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తపంచాశస్సర్గః

గురుత్యాగినాం ఫలం దర్శయత్యష్టపంచాశే - తత స్త్రిశంకో రిత్యాది క్రోధసమన్విత మితి
శతవిశేషణం ౧ ప్రత్యాఖ్యాతఇతి శాఖాంతరం ఆశ్రయాంతరం ౨ ఇక్ష్వాకూణా మితి నశక్యం-
త్వయేక్ష్వాకుణేతి శేషః - సత్యవాదినః తస్యేతి శేషః ౩ అశక్యమితి యం - క్రతు మితి శేషః ౪
బాలిశఇతి. బాలిశః మూర్ఖః - 'మూర్ఖవైధేయబాలిశా' ఇత్యమరః ౫ అవమాన మిత్యర్థం తత్

త్మనః. ౨౦. ఇక్ష్వాకూణా మితి పురోధాః వసిష్ఠః ౨౧ తస్మాదితి తస్మా ద్వసిష్ఠా దనంతరం
పశ్చాత్ ౨౨. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-బాల
కాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తపంచాశస్సర్గః

తతఇతి క్రోధసమన్విత మిత్యేత దృషిపుత్రశతవిశేషణం ౧. ప్రత్యాఖ్యాతఇతి శాఖాంత
రం అవలంబాంతరం ౩ అశక్య మితి చోవాచ - యం క్రతు మితి శేషః. ౪ బాలిశ ఇతి. త్రై

ర్తుం తస్య శక్ష్యామహే కథం ౫॥ తేషాం తద్వచనం శ్రుత్వా క్రోధపర్యాకు
లాక్షరం స రాజా పున రేవైతా నిదం వచన మబ్రవీత్, ప్రత్యాఖ్యాతోఽస్మి
గురుణా గురుపుత్రై స్తథైవచ, అన్యాం గతిం గమిష్యామి స్వస్తి వోఽస్తు తపో
ధనాః ౬॥ ఋషిపుత్రాస్తు తచ్ఛ్రుత్వా వాక్యం ఘోరాభిసంహితం, శేపుః పర
మసంక్రుద్ధా శ్చండాలత్వం గమిష్యసి ౭॥ ఏవముక్త్వా మహాత్మానో వివిశు స్తే
స్వమాశ్రమం ౯. అథ రాత్ర్యాం వ్యతీతాయాం రాజా చండాలతాం గతః,
నీలవస్త్రధరో నీలః పరుషోధ్వస్తమూర్ధజః, చిత్యమాల్యానులేపశ్చ ఆయసాభర
ణోఽభవత్ ౧౦॥ తం దృష్ట్వా మంత్రిణ స్సర్వే త్యజ్య చండాలరూపిణం,
ప్రాద్రవన్ సహితా రామపౌరా యే స్యానుగామినః. ౧౧॥ ఏకోహి రాజా కాకు
త్స్థ జగామ పరమాత్మవాన్, దహ్యమానో దివారాత్రం విశ్వామిత్రం తపోధనం.
౧౨॥ విశ్వామిత్రస్తు తం దృష్ట్వా రాజానం విఫలీకృతం, చండాలరూపిణం
రామ మునిః కారుణ్య మాగతః ౧౩॥ కారుణ్యాత్స మహాతేజా వాక్యం పరమధా
ర్మికః, ఇదం జగాద భద్రం తే రాజానం ఘోరరూపిణం ౧౪॥ కి మాగమనకా
ర్యం తే రాజపుత్ర మహాబల, అయోధ్యాధిపతే వీరశాపా చ్చండాలతాం గతః.
౧౫॥ అథ తద్వాక్య మాజ్ఞాయ రాజా చండాళతాం గతః, అబ్రవీ త్ప్రాంజలి
ర్వాక్యం వాక్యజ్ఞో వాక్యకోవిదం ౧౬॥ ప్రత్యాఖ్యాతోఽస్మి గురుణా గురుపు

అసాధ్యార్థసాధనరూపం ౫॥ తేషామితిద్వౌ అన్యాం గతిం యాజకాంతరం. ౬॥ ఋషీతి ఘో
రాభిసంహితం - సాక్షాత్కులగురుం బ్రహ్మపుత్రం వసిష్ఠ మతిక్రమ్య పురోహితాంతరాశ్రయణ
రూపఘోరాభిప్రాయయుక్త మిత్యర్థః - గమిష్యసీత్యనంతర మితి కరణం ద్రవ్యం ౭॥ ఏవమి
త్యర్థం ౯. అత్ర చండాలత్వం న తత్సాదృశ్యమాత్రం- కింతు క్షత్రియత్వప్రహాణేన చండాలత్వ
జాతిప్రాప్తిః - బ్రాహ్మణత్వాదిజాతేః కర్మమూలత్వేన తదపాయే తదపాయా దిత్యాహ - అథే
త్యాది సార్ధః - చండాలతాం గతః - వక్షస్స్యయజ్ఞోపవీత మేవ వధ్రాభ్యసీ దిత్యర్థః-నీలవస్త్రధరః-
కటిస్థపీతాంబర మేవ చండాళార్హ్వం నీలవస్త్రం జాత మిత్యర్థః - నీలః - పూర్వం స్థితరాజతేజ ఏవ
నీలవర్ణోఽభవ దిత్యర్థః - ఏవ ముత్తరత్రాపి యోజ్యం - పరుషః రూక్షాంగః - ధ్వస్తమూర్ధజః హ్ర
స్వకేశః - చిత్యమాల్యానులేపః చితా శ్మశానం తత్రభవం చిత్యం తాదృశం మాల్యం - అనులేపః
చితా భస్మరూపోఽంగరాగశ్చ యస్య స తథా - ఆయసాభరణః అయోవికారాభరణః ౧౦॥, తమి
తి స్పష్టం ౧౧॥ ఏకఇతి పరమాత్మవాన్ పరమధృతిమాన్ - భూత్వా - దహ్యమానః - దుఃఖే
నేతి శేషః - విశ్వామిత్రం వసిష్ఠవైరిణం - జగామ ౧౨॥ విశ్వామిత్ర ఇతి విఫలీకృతం-వాసిష్ఠవి
నాశితైహికాముష్మికసాధన మిత్యర్థః. ౧౩॥ కారుణ్యాదితి. స్వవంశావమానప్రకటనేన రామస్య
కోపో భవిష్యతీతి సాంత్వయతి-భద్రంత ఇతి. ౧౪॥ కిమితి. చండాలతాం గతః-కేన హేతునేతి
శేషః. ౧౫॥. అథేతి ఆజ్ఞాయ - శ్రుత్వేత్యర్థః ౧౬॥ ప్రత్యాఖ్యాత ఇతి తం కామం - య

లోకస్యాపి త్రిష్వపి లోకేషు. ౬॥ ఋషిపుత్రా ఇతి ఘోరాభిసంయుతం ఘోరాభిప్రాయసం
యుక్తం. ౯. అథేతి. పరుషః రూక్షాకారః- ధ్వస్తమూర్ధజః ఖర్వమూర్ధజః-చిత్యం చితార్హం-ఆయ
సాన్యయోమయాని ఆభరణాని యస్య ౧౦॥ తమితి.త్యజ్య త్యక్త్వా ౧౨॥ విశ్వామిత్ర ఇతి. విఫలీ

త్రైస్తథైవచ, అనవాప్యైవ తం కామం మయా ప్రాప్తో విపర్యయః ౧౬॥ సశరీరో దివం యాయా మితి మే సౌమ్యదర్శనం, మయా చేష్టం క్రతుశతం తచ్చనావాప్యతే ఫలం ౧౭॥ అనృతం నోక్తపూర్వం మే నచ వక్ష్యే కదాచన, కృచ్ఛ్రేష్వపి గత స్సౌమ్య క్షత్రధర్మేణ తే శపే ౧౮॥ యజ్ఞై ర్బహువిధై రిష్టం ప్రజాధర్మేణ పాలితాః, గురవశ్చ మహాత్మాన శ్శీలవృత్తేన తోషితాః ౨౦॥ ధర్మే ప్రయతమానస్య యజ్ఞం చాహర్తు మిచ్ఛతః, పరితోషం న గచ్ఛంతి గురవో మునిపుంగవ ౨౧॥ దైవ మేవ పరం మన్యే పౌరుషం తు నిరర్థకం, దైవేనాక్రమ్యతే సర్వం దైవంహి పరమా గతిః ౨౨॥ తస్య మే పరమార్తస్య ప్రసాద మభికాంక్షతః, కర్తు మర్హసి భద్రంతే దైవోపహతకర్మణః ౨౩॥ నాన్యాం గతిం గమిష్యామి నాన్య శ్శరణమస్తి మే, దైవం పురుషకారేణ నివర్తయితు మర్హసి ౨౪॥ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - అష్టపంచాశ స్సర్గః

ముద్దిశ్య గుర్వాద్యుపాసనం కృతమిత్యర్థః - విపర్యయః విపరీతప్రయోజనో హేతువిశేషః ౧౬॥ కస్తే కామ ఇత్యత్రాహ - సశరీర ఇతి సౌమ్యేతి సంబుద్ధిః - దర్శనం బుద్ధిః - తచ్చ ఫలం క్రతుశతఫలం సశరీరస్వర్గః ౧౭॥ వసిష్ఠప్రత్యాఖ్యానమూలం పాపం మయి నాస్తీత్యాశయేనాహ-అనృత మితి యద్వా - యజ్ఞోనృతే నక్షరతీతి వచనాత్ క్రతునాశకత్వేనాపగత మనృత మపి మయి నాస్తీత్యాహ - మే మయా క్షత్రధర్మేణ - తత్సాక్షికయేత్యర్థః-కృచ్ఛ్రేష్వపి గతః ఆపద్గతోపి-తే పురత ఇతి శేషః ౧౮॥. యజ్ఞైరితి పూర్వం సశరీరత్వసాధనక్రతుశత ముక్తం - అత్ర నిత్యకర్మేతిభిదా - యద్వా - పూర్వం క్రతుశతం ఇష్టం - యష్టు ముపక్రాంత మిత్యర్థః - తచ్చ నావాప్యతే - తాదృశక్రత్వనుష్ఠానమనోరథో నావాప్యత ఇత్యర్థః - శీలవృత్తేన శీలయుక్తవృత్తేన - శీలం సద్గుణః వృత్తం ఆచారః ౨౦॥. ధర్మ ఇతి ప్రయతమానస్యేతి సప్తమ్యర్థే షష్ఠీ-మమేతి శేషః. ౨౧॥. దైవమితి. అతఇత్యుపస్కార్యం - దైవ మత్ర ప్రారబ్ధఫల మదృష్టం - పరం శ్రేష్ఠం - పురుషహితాహితప్రాపక మిత్యర్థః - పౌరుషం ఇదానీంతనధర్మానుష్ఠానం - నిరర్థకం - ప్రారబ్ధకర తిరస్కారానర్హ మిత్యర్థః-ఆక్రమ్యతే అభిభూయతే - పరమా గతిః ఇతరతిరస్కారేణైహికసుఖదుఃఖాది ప్రాపక మిత్యర్థః ౨౨॥ తస్యేతి ప్రసాదం దైవానుకూల్యం ౨౩॥ నేతి గతిం శరణం-వసిష్ఠేన స్వయ మాహూతశ్చేత్ కింకరిష్యసీత్యత్రాహ-నాన్య శ్శరణ మస్తీతి పురుషకారేణ త్వత్ప్రసాదరూపానుకూల్యకరణేన ౨౪॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీ రామాయణభూషణే-మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - అష్టపంచాశస్సర్గః.

కృతం. వసిష్ఠవాసిష్ఠైర్విఫలీకృతమనోరథం ౧౫॥. ప్రత్యాఖ్యాతఇతి విపర్యయః జాతిభ్రంశః ౧౬॥. సశరీర ఇతి. దర్శనం సంకల్పం - మయేతి తచ్చ ఫలం క్రతుశతఫలం - నావాప్యతే నభుజ్యతే. ౧౭॥ అనృతమితి యజ్ఞోనృతేనక్షరతీతి వచనాత్ - క్రతుశతనాశకత్వేనాపగత మనృత మపి మయి నాస్తీతిభావః - మే మయా - కృచ్ఛ్రేష్వపి గతః ఆపద్గతోపి - తే పురతః - క్షత్రధర్మేణ శపే ౨౧॥. దైవమితి దైవం భాగధేయం - పరమా గతిః ప్రధాన కారణం. ౨౪॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టపంచాశస్సర్గః.

ఉక్తవాక్యం రాజానం కృపయా కుశికాత్మజః, అబ్రవీన్మధురం వాక్యం
సాక్షాచ్చండాలరూపిణం ౧ ఐక్ష్వాకస్వాగతం వత్స జానామి త్వాం సుధార్మి
కం, శరణం తే భవిష్యామి మాభైషీర్నృపపుంగవ, అహమామన్త్రయే సర్వాన్
మహర్షీన్ పుణ్యకర్మణః యజ్ఞసాహ్యకరాన్ రాజన్ తతో యక్ష్యసి నిర్వృతః,
గురుశాపకృతం రూపం యదిదం త్వయి వర్తతే, అనేన సహరూపేణ సశరీరో
గమిష్యసి, హస్తప్రాప్తమహం మన్యే స్వర్గం తవ నరాధిప, యస్త్వం కౌశికమాగ
మ్య శరణ్యం శరణాగతః ౫ ఏవముక్త్వా మహాతేజాః పుత్రాన్ పరమధార్మి
కాన్, వ్యాదిదేశ మహాప్రాజ్ఞాన్ యజ్ఞసంభార కారణాత్, సర్వాన్ శిష్యాన్
సమాహూయ వాక్యమేతదువాచహ ౬౹ సర్వానృషిగణాన్ వత్సా ఆనయ
ధ్వం మమాజ్ఞయా, సశిష్యసుహృదశ్చైవ సర్త్విజస్సుబహుశ్రుతాన్ ౭౹ యద
న్యో వచనం బ్రూయాన్మద్వాక్యబలచోదితః, తత్సర్వమఖిలేనోక్తం మమాఖ్యేయ
మనాదృతం ౮౹ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా దిశో జగ్ముస్తదాజ్ఞయా, ఆజగ్ము రథ
దేశేభ్యస్సర్వేభ్యో బ్రహ్మవాదినః ౯౹ తేచ శిష్యాస్సమాగమ్య మునిం జ్వలిత
తేజసం, ఊచుశ్చ వచనం సర్వే సర్వేషాం బ్రహ్మవాదినాం ౧౦౹ శ్రుత్వా తే
వచనం సర్వే సమాయాంతి ద్విజాతయః, సర్వదేశేషు చాగచ్ఛన్ వర్జయిత్వా
మహోదయం ౧౧౹ వాసిష్ఠం తచ్ఛృతం సర్వం క్రోధపర్యాకులాక్షరం, యదా

జాతిచండాలస్య కదాచిత్తద్భావనివృత్తి రస్తి - నతుకర్మచండాలస్యేత్యాశయేనోపక్షిత
మే - ఉక్తవాక్య మిత్యాది. సాక్షాచ్చండాలరూపిణం - చండాల చిహ్నధారిత్వాన్నశాస్త్రగమ్య
చండాలభావ ఇత్యర్థః ౧ ఐక్ష్వాకేత్యాది చత్వారః యజ్ఞసాహ్యకరాన్ యజ్ఞసహాయకరాన్ -
గమిష్యసి - స్వర్గ మితి శేషః అనేనేత్యనేన ఋషిశాపకృతరూపస్య బ్రహ్మణాప్యవార్యత్వేన
జాతిచండాలతాభావేన మత్తపోమహిమోపబృంహితయజ్ఞేన సశరీరస్స్వర్గం గమిష్యసీతి భావః -
హస్తప్రాప్తం అనాయాసేన సద్యో లబ్ధం - తత్ర హేతు ర్యస్త్వ మితి ౫ ఏవ మితి సార్ధః
శిష్యాన్ భృత్యాన్ ౬౹ సర్వానితి సుహృదః మత్సుహృదః - శోభనహృదయాన్వా ౭౹
యదన్యఇతి మద్వాక్యబలేన చోదితః ఆహూతః - యః కశ్చనాన్యః అనాదృతం ఉపేక్షారూపం-
చండాలం యాజయతీతి నిందారూపం వా - యద్వాక్యం బ్రూయాత్ - తేనోక్తం తత్సర్వ మఖి
లేన మమాఖ్యేయం ౮౹. తస్యేతి ద్వౌ బ్రహ్మవదినః శిష్యాః - బ్రహ్మవాదినాం వచన మిత్యన్వ
యః ౧౦౹. యదనాదర వచనం మునీనాం తదపి వక్తవ్య మిత్యుక్తత్వాత్తదపి వదంతి - శ్రుత్వే
త్యాదిషట్ - సర్వదేశేషు - స్థితా 'ఇతి శేషః మహోదయ మితి - తదాఖ్య మృషి మిత్యర్థః-వాసి
ష్ఠశతంచ వర్జయిత్వేతి ద్రష్టవ్యం ౧౧౹ వాసిష్ఠం యదా హేత్యత్ర మహోదయశ్చేత్యపి బోధ్యం-

---

ఉక్తవాక్యస్యేతి ౧ గురుశాపకృతం గురుశాపేన కృతం హస్తప్రాప్యం అనాయాసలభ్యం.
౭౹ యదన్యఇతి మద్వాక్యబలేన - చోదితః ఆహూతః అన్యోఽపి యః కశ్చన మద్వచనమనాదృ
తం ఆదృత మాదరః తద్రహితం అఖిలేన సర్వేణాప్యుక్తం-తత్సర్వ మాఖ్యేయం ౧౦౹ శ్రుత్వేతి
సర్వేషు దేశేషు స్థితా ఇతిశేషః - ద్విజాతయః మహోదయం మహోదయాఖ్యం మునిం - వర్జయి
త్వా - ఆయాంతి ఆగచ్ఛంతి- ఆగచ్ఛన్ -కేచనేతి శేషః ౧౧౹. ౧౨౹ క్షత్రియో యాజక ఇతి

హా వచనం సర్వం శృణు త్వం మునిపుంగవ ౧౨॥ క్షత్రియో యాజకో యస్య చం
డాలస్య విశేషతః, కథం సదసి భోక్తారో హవిస్తస్య సురర్షయః ౧౩॥ బ్రాహ్మణా
వా మహాత్మానో భుక్త్వా చండాలభోజనం, కథం స్వర్గం గమిష్యంతి విశ్వామి
త్రేణ పాలితాః ౧౪॥ ఏతద్వచనన్నైష్ఠుర్య మూచు స్సంరక్తలోచనాః, వాసిష్ఠా
మునిశార్దూల సర్వే తే సమహోదయాః ౧౫॥ తేషాం తద్వచనం శ్రుత్వా సర్వే
షాం మునిపుంగవః, క్రోధసంరక్తనయన స్సరోష మిద మబ్రవీత్ ౧౬॥ యేదూ
షయంత్యదుష్టం మాం తప ఉగ్రం సమాస్థితం, భస్మీభూతా దురాత్మానో
భవిష్యంతి న సంశయః ౧౭॥ అద్య తే కాలపాశేన నీతా వైవస్వతక్షయం, సప్త
జాతి శతాన్యేవ మృతపా స్సంతు సర్వశః, శ్వమాంస నియతా హోరా ముష్టికా
నామ నిర్ఘృణాః, వికృతాశ్చ విరూపాశ్చ లోకానను చరంత్విమాః
౧౯॥ మహోదయస్తు దుర్బుద్ధి ర్మామదూష్యం హ్యదూషయత్, దూషిత
స్సర్వలోకేషు నిషాదత్వం గమిష్యతి, ప్రాణాతి పాత నిరతో నిరనుక్రోశతాం
గతః, దీర్ఘకాలం మమ క్రోధా ద్దుర్గతిం వర్తయిష్యతి ౨౦॥ ఏతావ దుక్త్వా
వచనం విశ్వామిత్రో మహాతపాః, విరరామ మహాతేజా ఋషిమధ్యే మహా

ఉపసంహారే తథాదర్శనాత్ ౧౨॥ క్షత్రియో యాజకో యస్యేతి విప్రస్యైవ యాజనాధికా
రాత్ - చండాలస్య యాజ్యత్వానధికారాత్ - తస్య సదసి దేవతాః కథం హవిర్భోక్తారః-లుట్-
ఋషయశ్చ కథ మిష్టశిష్టభోక్తార ఇతి భావః ౧౩॥ పాలితా ఇతి క్షేపోక్తిః - అయాజ్యయాజ
యితార ఋషయః కథం స్వర్గం గమిష్యంతీతి భావః ౧౪॥-౧౬॥ యఇతి. తేషాం తేజోవిశేషేణ
ప్రత్యవాయో నవిద్యత ఇతి న్యాయేన చండాలయాజన మపి జీర్యతీత్యవిజ్ఞాయ యే దూషయంతి తే
భస్మీభూతా భవిష్యంతీత్యర్థః ౧౭॥ అద్యేత్యాదిపంచ. క్షయం గృహం సప్తజాతిశతాని సప్తజన్మ
శతాని మృతపాః శవభక్షకాః-ముష్టికాః హీనజాతివిశేషాః వికృతాః వికృతవచనవ్యాపారాదయః-
విరూపాః వికృతవేషాః ౧౯॥ అదూష్యం-ఉక్తన్యాయే నేతి భావః-మహోదయశ్చేత్యనేన పూర్వం
శప్తా వసిష్ఠపుత్రా ఏవేతి గమ్యతే - ప్రాణాతిపాతః బలాత్ ప్రాణవినాశనం - నిరనుక్రోశతాం
నిర్ఘృణతాం వర్తయిష్యతి ప్రాప్స్యతి నను తపస్విత్వేపి క్షత్రియస్య చండాలయాజనం సర్వథా
అన్యాయ్య మేవేతి కథం యథార్థవాదిషు - శాపప్రవృత్తి రితి చేదత్రోత్తరం వసిష్ఠ వైరనిర్యాతన
కామస్య విశ్వామిత్రస్య తపఃఫల మిద మితి. ౨౨॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణ

విప్రస్యైవ యాజనాధికారిత్వాత్ - చండాలస్య విశేషత ఇతి తస్య తత్ర నాధికారాత్ కథమితి
సురర్షయో భోక్తార ఇతి సురాణాం దేవతాత్వేన భోక్తృత్వం - ఋషీణా మృత్విక్త్వేన ఇష్టశిష్ట
విభాగతయా భోక్తృత్వం. ౧౩॥ విశ్వామిత్రేణ పాలితా ఇత్యాక్షేపోక్తిః - లోకశాస్త్రనిందితం-
నకర్తవ్య మితి భావః ౧౪॥ సమహోదయాః మహోదయమునిసహితాః ౧౫॥-౧౭॥ అద్యేత
ఇత్యాది సప్తజాతిశతాని సప్తజన్మశతాని - మృతపాః - శవమాంసభక్షకాః - శవదాహకావా
ముష్టికా నామ హీనజాతివిశేషాః - వికృతాః వికృతవచనవ్యాపారాదయః - విరూపాః వికృతా
కారాః ౧౯॥ మహోదయ ఇత్యాది ప్రాణాతిపాతనిరతః ప్రాణానా మతిపాతో వినాశః తత్ర
నిరతః - నిరనుక్రోశత్వం నిష్కృపత్వం - వర్తయిష్యతి ప్రాప్స్యతి ౨౧॥ ౨౨॥ ఇతి శ్రీమహే

మునిః ౨౨। ఇతిశ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - ఏకోనషష్టితమ స్సర్గః

తపోబలహతాన్ కృత్వా వాసిష్ఠాన్ సమహోదయాన్, ఋషిమధ్యే మహాతేజా విశ్వామిత్రోఽభ్యభాషత ౧ అయ మిక్ష్వాకుదాయాద స్త్రిశంకు రితి విశ్రుతః, ధర్మిష్ఠశ్చవదాన్యశ్చ మాంచైవ శరణం గతః, తేనానేన శరీరేణ దేవలోకజిగీషయా ౨। యథాయం స్వశరీరేణ స్వర్గలోకం గమిష్యతి, తథా ప్రవర్త్యతాం యజ్ఞో భవద్భిశ్చ మయా సహ. ౩। విశ్వామిత్రవచ శ్శ్రుత్వా సర్వ ఏవ మహర్షయః, ఊచు స్సమేత్య సహితా ధర్మజ్ఞా ధర్మసంహితం ౪। అయం కుశికదాయాదో మునిః పరమకోపనః, యదాహ వచనం సమ్య గేతత్కార్యం నసంశయః, అగ్నికల్పోహి భగవాం చ్ఛాపం దాస్యతి రోషితః, తస్మా త్ప్రవర్త్యతాం యజ్ఞ స్సశరీరో యథా దివం, గచ్ఛే దిక్ష్వాకుదాయాదో విశ్వామిత్రస్య తేజసా, తథా ప్రవర్త్యతాం యజ్ఞ స్సర్వే సమధితిష్ఠత ౭। ఏవ ముక్త్వా మహర్షయ శ్చక్రు స్తా స్తాః క్రియా స్తదా, యాజకశ్చమహాతేజా విశ్వామిత్రోఽభవత్కృతే. ౮।. ఋత్విజశ్చానుపూర్వ్యేణ మంత్రవ న్మంత్రకోవిదాః, చక్రుః కర్మాణి సర్వాణి యథాకల్పం యథావిధి ౯। తతః కాలేన మహతా విశ్వామిత్రో మహాతపాః, చకారావాహనం తత్ర భాగార్థం సర్వదేవతాః ౧౦। నాభ్యాగమం స్తదాహూతా భాగార్థం సర్వదేవతాః ౧౧ తతః క్రోధసమావిష్టో విశ్వామిత్రో

భూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనషష్టితమస్సర్గః

అథ సశరీరస్య త్రిశంకో స్స్వర్గప్రాపణం షష్టితమే - తప ఇత్యాది ౧. అయ మితి సార్థః- దాయ మత్తీతి దాయాదః పుత్రపౌత్రాదిః - పచాద్యచ్ - వంశ ఇతి యావత్-తేన పూర్వంక్షత్రియరూపేణ - అనేన ఇదానీం చండాలరూపేణ - శరీరేణ - దేవలోకజిగీషయా స్వర్గం స్వవశీకర్తు మిచ్ఛయా-మాం శరణం గతః ౨। యథేతి పంచ ౩। ఊచుః-అన్యోన్య మితి శేషః ౪। సమ్యక్కార్య మిత్యన్వయః - సమధితిష్ఠత-స్వస్వార్త్విజ్య మితి శేషః ౭। ఏవమితి తాస్తాః క్రియాః- స్వస్వార్త్విజ్య కర్మాణి - యాజకః అధ్వర్యుః - స్రువ ముద్యమ్యేతి వక్ష్యమాణత్వాత్ ౮। ఋత్విజఇతి మంత్రవదితి క్రియావిశేషణం-యథాకల్పం కల్పసూత్ర మనతిక్రమ్య-యథావిధి యథాశాస్త్రం ౯। తతఇతి మహతా కాలేన - ద్విస్త్రి ర్మంత్రావృత్త్యా - సర్వదేవతాః - ప్రతీతి శేషః ౧౦।. నేత్యర్థం నాభ్యాగమన్-అనధికారిణా అన్యాయేన చ కృత మకృత మితి న్యాయాదితి భావః ౧౧ తతఇతి స్రువోద్యమనం కోపజచేష్టావిశేషః ౧౨ పశ్యేతిసార్థః త్వదభిమతయాగస్త్వాస్తామితి భావః - ఏష ఇత్యవ్యవధానే - ఓజసా తపోవీర్యేణ - దుష్ప్రాపం - అన్యై రితి శేషః

శ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనషష్టితమస్సర్గః

తపోబలహతా నితి వాసిష్ఠాన్ వసిష్ఠపుత్రాన్ ౧ అయ మితి. యతః ఇక్ష్వాకు దాయాదః- ఇక్ష్వాకువంశ్యః ధర్మిష్ఠో వదాన్యశ్చ అతో యాగాధికారీతి భావః - సమధితిష్ఠత ప్రారభధ్వం ౭।. ఏవముక్త్వేత్యాది యాజకః అధ్వర్యుః-యథాకల్పం ముఖ్యకల్పానుసారేణ - యథావిధి యథాశాస్త్రం ౯। తతఇతి తత్ర కర్మణి భాగార్థం సర్వదేవతాః ప్రతీతి శేషః. ౧౧ ౧౨ పశ్యమే తపసో

మహామునిః, స్రువ ముద్యమ్య సక్రోధ స్త్రిశంకు మిద మబ్రవీత్. ౧౨ పశ్య
మే తపసో వీర్యం స్వార్జితస్య నరేశ్వర, ఏషత్వాం సశరీరేణ నయామి స్వర్గ మో
జసా, దుష్ప్రాపం సశరీరేణ దివం గచ్ఛ నరాధిప ౧౩॥ స్వార్జితం కించిదప్యస్తి
మయా హి తపసః ఫలం, రాజన్ స్వతేజసా తస్య సశరీరో దివం వ్రజ.
౧౪॥ ఉక్తవాక్యే మునౌ తస్మిన్ సశరీరో నరేశ్వరః, దివం జగామ కాకుత్స్థ
మునీనాం పశ్యతాం తదా ౧౫॥ దేవలోకగతం దృష్ట్వా త్రిశంకుం పాకశా
సనః, సహసర్వైస్సురగణై రిదం వచన మబ్రవీత్ ౧౬॥ త్రిశంకో గచ్ఛ భూ
య స్త్వం నాసి స్వర్గకృతాలయః, గురుశాపహతో మూఢ పత భూమి మవా
క్శిరాః. ౧౭॥ ఏవ ముక్తో మహేంద్రేణ త్రిశంకు రపత త్పునః, విక్రోశమాన స్త్రా
హీతి విశ్వామిత్రం తపోధనం ౧౮॥ తచ్ఛ్రుత్వా వచనం తస్య క్రోశమానస్య
కౌశికః, రోష మాహారయ త్తీవ్రం తిష్ఠ తిష్ఠేతి చాబ్రవీత్. ౧౯॥ ఋషిమధ్యే
స తేజస్వీ ప్రజాపతిరివాపరః, సృజన్ దక్షిణమార్గస్థాన్ సప్తర్షీ నపరాన్ పునః
౨౦॥ నక్షత్రమాలా మపరా మసృజ త్క్రోధమూర్ఛితః, దక్షిణాం దిశ మా
స్థాయ మునిమధ్యే మహాయశాః ౨౧॥ సృష్ట్వా నక్షత్రవంశంచ క్రోధేన కలుషీ
కృతః, అన్య మింద్రం కరిష్యామి లోకో వాస్యాదనింద్రకః, దైవతా న్యపి సక్రో

౧౩॥ స్వేతి స్వార్జితం సుష్ఠ్వార్జితం-స్వతేజసా స్వాసాధారణప్రభావేన ౧౪॥ ఉక్తేతి. మునీనాం
పశ్యతాం మునిషు పశ్యత్సు సత్సు ౧౫॥. దేవేతిచత్వారః ౧౬॥ స్వర్గకృతాలయః స్వర్గాలయా
ర్హః ౧౭॥ ౧౮॥ ఆహారయత్ అకరోత్. ౧౯॥ ఋషీతి. సృజన్ - అభూదితి శేషః-అసృజది
త్యర్థః ౨౦॥ నక్షత్రేతి.మునిమధ్యేస్థిత ఏవ-దక్షిణాం దిశ మాస్థాయ తామధికరణం కృత్వా నక్షత్ర
మాలాం సప్తవింశతినక్షత్రమాలాం-యథోత్తరతో ధ్రువోచల స్తిష్ఠతిఏవం త్రిశంకు స్తిష్ఠతు-తం పరితో
యథా సప్తర్షి మండలం తద్వదత్రాపి భవతు తత్ర యథా నక్షత్రాణి తద్వదత్రాపీత్యర్థః ౨౧॥. సృ
ష్ట్వేతి సార్ధః నక్షత్రవంశం క్షుద్రనక్షత్రగణం ద్వితీయార్ధాంతే ఇతి సంకల్ప్యేత్యుపస్కార్యం-అ
న్యమింద్రంకరిష్యామి విద్యమానలోకస్యాన్యేంద్రం కరిష్యామి-అనింద్రకో లోకో వా స్యాత్-ఇంద్ర
రహితం లోకాంతరం వా కరిష్యామీత్యర్థః-అతఏవాహురాచార్యాః-'అన్యేంద్రకం భువన మన్య
దనింద్రకం వా కర్తుం క్షమే కవి రభూ దయ మన్వవాయ' ఇతి అస్మిన్నర్థే ఇంద్రం నాశయిష్యా
మీత్యర్థ స్స్యాత్ - సోనుచితః సృష్ట్యంతరోపక్రమవిరోధాత్ - దైవతాన్యపి సక్రోధాత్ స్రష్టుం
సముపచక్రమ ఇత్యనంతరవిరోధాచ్చ. అతఏవాయ మర్థోభవితు మర్హతి. మయా సృజ్యమానస్య

వీర్యంయోగ స్తిష్ఠత్వితిభావః ౧౩॥ తపసః ఫలం-సుకృతం.౧౬॥ నాసి స్వర్గకృతాలయః స్వర్గాలయా
ర్హో నాసీత్యర్థః ౧౯॥.సృజన్ దక్షిణమార్గస్థా నితి యత్ర త్రిశంకు స్తిష్ఠతి-తత్ర స్వర్గాంతరం-స్రక్ష్యా
మీతి తాత్పర్యాదితిభావః ౨౧॥ నక్షత్రవంశం నక్షత్రచక్రం-లోకోవా స్యా దనింద్రక ఇతి-ఇతి
ప్రజ్ఞాయేతి శేషః-ఇంద్రశ్చే న్మత్సంకల్ప విఘ్నకరః త మపి మత్తపస్సామర్థ్యాత్-స్వర్గభ్రష్టం కరో
మీతిభావః*తి అన్యమింద్రం-స్వసృజ్యమాన స్వర్గస్యేతి శేషః-అథవా-మయా సృజ్యమాన స్స్వర్గః
అనింద్రఏవాస్తు త్రిశంకు రేవ తత్రేంద్రో భవత్విత్యాశయః-ఏవ మింద్రస్థానే త్రిశంకుం ప్రతిష్ఠాప్య
తస్య పరివారభూతదైవతాని స్రష్టు ముపచక్రమే. ౨౨॥ దైవతాని దేవగణాన్. తతఇత్యాది తతః

థా త్స్రష్టుం సముపచక్రమే ౨౩ తతః పరమసంభ్రాంతా స్సర్షిసంఘా స్సురా సురాః, విశ్వామిత్రం మహాత్మాన మూచు స్సానునయం వచః ౨౪ అయం రాజా మహాభాగ గురుశాపపరిక్షతః, సశరీరో దివం యాతుం నార్హత్యేవ తపోధన ౨౫ తేషాం తద్వచనం శ్రుత్వా దేవానాం మునిపుంగవః, అబ్రవీ త్సుమహ ద్వాక్యం కౌశిక స్సర్వదేవతాః, ౨౬ సశరీరస్య భద్రం వ స్త్రిశంకో రస్య భూపతేః, ఆరోహణం ప్రతిజ్ఞాయ నానృతం కర్తుముత్సహే ౨౭ స్వర్గోస్తు సశరీరస్య త్రిశంకో రస్య శాశ్వతః, నక్షత్రాణి చ సర్వాణి మామకాని ధ్రువాణ్యథ యావ ల్లోకా ధరిష్యంతి తిష్ఠంత్వేతాని సర్వశః, మత్కృతాని సురా స్సర్వే తదనుజ్ఞాతు మర్హథ ౨౮ ఏవ ముక్తా స్సురా స్సర్వే ప్రత్యూచు ర్మునిపుంగవం ౨౯ ఏవం భవతు భద్రం తే తిష్ఠంత్వేతాని సర్వశః, గగనే తాన్యనేకాని వైశ్వానర పథా ద్బహిః, నక్షత్రాణి మునిశ్రేష్ఠ తేషు జ్యోతిష్షు జాజ్వలన్, అవాక్ఛిరా స్త్రిశంకుశ్చ తిష్ఠత్వమర సన్నిభః, అనుయాస్యంతి చైతాని జ్యోతీంషి నృపసత్తమం, కృతార్థం కీర్తిమంతం చ స్వర్గలోకగతం యథా ౩౦ విశ్వామిత్రస్తు ధర్మాత్మా

స్వర్గస్యాన్య మింద్రం కరిష్యామి - అథవా మయా సృజ్య స్స్వర్గలోకోఽనింద్రకోవాస్తు - తత్ర త్రిశంకు రేవేంద్రో భవతు-తత్పరివారాన్ సృజేయ మితి తాదృశదేవాన్ స్రష్టు ముపచక్రమ ఇత్యర్థః తన్నిశ్లోకీ అన్య మింద్రం కరిష్యామి విద్యమానభువనస్యేంద్రాంతరం కరిష్యామి - లోకోవా స్యాత్ - సేంద్రం లోకాంతరం వా స్యా దిత్యర్థః - అనింద్రక స్స్యాత్ విద్యమానం భువనం ఇంద్రరహిత మనాయకం వా స్యాదిత్యర్థః - ఇదంచ - 'అన్యేంద్రకం భువన మన్యదనింద్రకంవా కర్తుం క్షమే కవి రభూ దయ మన్వవాయ' ఇతి వేదాంతాచార్యోక్తిస్వారస్యాద్యుక్తం ౨౩ తత ఇతి పరమసంభ్రాంతాః స్వప్రతిసృష్టే రతిదుస్సహత్వాదితి భావః - సానునయం ససాంత్వం ౨౪ అనునయ మేవాహ-అయ మిత్యాది నార్హతి అదృష్టత్రైవర్ణికలభ్యత్వా త్స్వర్గస్యేతి భావః ౨౫ తేషా మితి చత్వారః ౨౬ భద్రం వ ఇతి ప్రతిసాంత్వం ౨౭ స్వర్గోస్తు అయం త్రిశంకు స్థితిదేశ ఏవేతి శేషః-మత్కృతాని-మత్సృష్టాని-అతఏవ మామకాని-లోకాః భూరాదయః-యావద్ధరిష్యంతి స్థాస్యంతి సర్వశః సర్వప్రకారేణ - ధ్రువాణి భవంతు - ప్రార్థనాయాం లోట్ - తత్ పూర్వోక్తం అనుజ్ఞాతుం అంగీకర్తుం. ౨౮ ఏవ ముక్తా ఇత్యాది సార్ధాః పంచ ౨౯ సర్వశః సర్వాణి - వైశ్వానరపథాత్ -వైశ్వానరః జ్యోతిః-తత్పథాత్ ప్రసిద్ధానాదిజ్యోతిశ్చక్రమార్గాత్-తేషు త్వత్సృష్టేషు-జాజ్వలన్ అతిశయేన ప్రకాశమానః - అవాక్ఛిరాః గుర్వపచారఫలప్రకటనాయాధోముఖః - అమరసన్నిభః తేజసా అమరతుల్యః - తిష్ఠతు - ధ్రువ ఇవేతి భావః - అనుయాస్యంతి-స్వర్గనక్షత్రాణి ధ్రువ మివేతి భావః - స్వర్గలోకగతం యథా స్వర్గలోకగత మివ - కృతార్థ మిత్యన్వయః. ౩౦ బాఢ మిత్యంగీకారద్యోతకం వచనం-యజ్ఞస్యాంత ఇత్యనేన విశ్వామిత్రేణ

ఇంద్రాదిసర్గోపక్రమాత్ - స్వర్గో స్త్వితి సశరీరస్యాస్యైవేత్యన్వయః ౨౭ మామకాని మయా సృష్టాని సర్వశః సర్వప్రకారేణ - ధరిష్యంతి స్థాస్యంతి - అనుజ్ఞాతుం అంగీకర్తుం ౨౯ ఏవ మిత్యాది వైశ్వానరపథా దుత్తరాయణమార్గా ద్బహిః నక్షత్రాణి త్వయా - నిర్మితానీత్యర్థః- జ్యోతిష్షు ప్రాచీనేషు - అమరసన్నిభః - తేజసా అమరతుల్య ఇత్యర్థః - నృపసత్తమ మనుయాస్యంతి

సర్వదేవై రభిష్టుతః, ఋషిభిశ్చ మహాతేజా బాఢ మిత్యాహ దేవతాః ౩౩॥
తతో దేవా మహాత్మానో మునయశ్చ తపోధనాః, జగ్ము ర్యథాగతం సర్వే యజ్ఞ
స్యాంతే నరోత్తమ ౩౪॥ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే-షష్టితమస్సర్గః

విశ్వామిత్రో మహాత్మాథ ప్రస్థితాన్ ప్రేక్ష్య తా నృషీన్, అబ్రవీ న్నరశా
ర్దూల స్సర్వాం స్తాన్ వనవాసినః ౧ మహాన్ విఘ్నః ప్రవృత్తోయం దక్షిణా
మాస్థితో దిశం, దిశ మన్యాం ప్రపత్స్యామ స్తత్ర తప్స్యామహే తపః ౨. పశ్చి
మాయాం విశాలాయాం పుష్కరేషు మహాత్మనః, సుఖం తప శ్చరిష్యామః పరం
తద్ధి తపోవనం ౩ ఏవ ముక్త్వా మహాతేజాః పుష్కరేషు మహామునిః, తప ఉగ్రం
దురాధర్షం తేపే మూలఫలాశనః ౪ ఏతస్మిన్నేవ కాలే తు అయోధ్యాధిపతి
ర్నృపః, అంబరీష ఇతి ఖ్యాతో యష్టుం సముపచక్రమే ౫ తస్య వై యజమా
నస్య పశు మింద్రో జహార హ, ప్రణష్టే తు పశౌ విప్రో రాజాన మిద మబ్రవీత్.
౬ పశు రద్య హృతో రాజన్ ప్రణష్ట స్తవ దుర్నయాత్, అరక్షితారం రాజానం
ఘ్నంతి దోషా నరేశ్వర. ౭ ప్రాయశ్చిత్తం మహద్ధ్యేత న్నరం వా పురుషర్షభ,

---

యజమానప్రతినిధిం కృత్వా యజ్ఞ స్సమాపితః - దేవై ర్భాగశ్చ గృహీత ఇతి గమ్యతే ౩౪॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే-బాలకాండవ్యాఖ్యానే - షష్టితమస్సర్గః

అథశరణాగతశునశ్శేపరక్షణోచితశక్తింవక్తుం తపోంతర మాహైకషష్టితమే-విశ్వామిత్ర ఇత్యాది తాన్ స్వాజ్ఞయా సమాగతాన్-వనవాసినః. స్వతపోవనవాసినః ౧ మహానితి యోహం దక్షిణాం దిశ మాస్థితః-తస్య మే మహాన్ విఘ్నః ప్రవృత్త ఇత్యర్థః ౨ పశ్చిమాయా మితి విశాలాయాం విశాలతపోవనవత్యాం పశ్చిమాయాం దిశి వర్తమానేషు పుష్కరేషు పుష్కరతీర్థేషు - తత్తీరేష్విత్యర్థః - మహాత్మనః హేమహాత్మానః ౩ ఏవమిత్యాది ౪ ౫. విప్రః - పురోహిత ఇతి యావత్ ౬ పశురితి దుర్నయాత్ - అనవధానా దిత్యర్థః - హృతః - కేనాపీతి శేషః- ప్రణష్టః అదృష్టః- ణశ అదర్శన ఇతి ధాతో ర్నిష్ఠా దోషాః - పశునాశాదయః ౭ ప్రాయశ్చిత్తమితి ప్రాయశ్చిత్తం ఏతత్పశునాశనిమిత్తకం-నరం వా ఆనయస్వ గోభిః క్రీత్వా పశుప్రతినిధిత్వేనేతి శేషః యావ

అనుసరంతు - స్వర్గలోకగతం యథా స్వర్గలోకగత మివ - కృతార్థం స్థిత మితిశేషః. ౩౪॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - షష్టితమస్సర్గః.

విశ్వామిత్ర ఇత్యాది తాన్ స్వాజ్ఞయా యజ్ఞార్థ మాగతాన్ ఋషీన్ ప్రస్థితాన్-ప్రేక్ష్య స్వతపోవనస్థాన్ తా నబ్రవీ దితి తచ్ఛబ్దద్వయస్య నిర్వాహః * తి మహాత్మాథేత్యత్ర మహాతేజా ఇతి పాఠాంతరం - వనవాసిన ఇత్యత్ర వినయాన్వితా నితి పాఠాంతరం ౧ మహానితి. మహాన్ విఘ్నః ప్రవృత్తః ౨ విశాలాయా మసంబాధాయా మితి యావత్-పుష్కరేషు తీర్థేషు-మహాత్మనః హేమహాత్మానః ౩—౫. తస్యేతి. విప్రః పురోహితః ౬ పశురితి. హృతః అపహృతః - తవ దుర్నయాత్ - త్వత్ప్రమాదాత్ ౭. ప్రాయశ్చిత్తమితి. ఏత త్పశునాశనిమిత్తం - ప్రాయశ్చిత్తం మహ ద్దుష్కరం - ప్రక్రాంతం కర్మ యావత్ ప్రవర్తతే ప్రవర్తిష్యతే-తావ త్తతః

ఆనయస్వ పశుం శీఘ్రం యావత్కర్మ ప్రవర్తతే ౭ ఉపాధ్యాయవచ శ్శ్రుత్వా
స రాజా పురుషర్షభః, అన్వియేష మహాబుద్ధిః పశుం గోభి స్సహస్రశః ౮ దేశా౯
జనపదాం స్తాం స్తా న్నగరాణి వనానిచ, ఆశ్రమాణిచ పుణ్యాని మార్గమాణో
మహీపతిః, సపుత్త్రసహితం తాత సభార్యం రఘునందన, భృగుతుందే సమాసీన
మృచీకం సందదర్శహ ౧౧ త ముువాచ మహాతేజాః ప్రణమ్యాభిప్రసాద్యచ, బ్ర
హ్మర్షింతపసాదీప్తం రాజర్షి రమితప్రభః, పృష్ట్వా సర్వత్ర కుశల మృచీకం తమిదం
వచః ౧౨॥ గవాం శతసహస్రేణ విక్రీణీషే సుతం యది, పశోరర్థేమహాభాగ కృత
కృతోఽస్మిభార్గవ ౧౩॥ సర్వేపరిసృతాదేశాయాజ్ఞీయం నలభే పశుం, దాతుమర్హసి
మూల్యేన సుత మేక మితో మమ ౧౪॥ ఏవ ముక్తో మహాతేజా ఋచీక స్త్వబ్ర
వీద్వచః, నాహం జ్యేష్ఠం నరశ్రేష్ఠ విక్రీణీయాం కథంచన ౧౫॥ ఋచీకస్య వచ
శ్శ్రుత్వా తేషాం మాతా మహాత్మనాం, ఉవాచ నరశార్దూల మంబరీషం తప
స్వినీ ౧౬॥ అవిక్రేయం సుతం జ్యేష్ఠం భగవా నాహ భార్గవః, మమాపి దయి
తం విద్ధి కనిష్ఠం శునకం నృప, తస్మాత్కనీయసం పుత్త్రం నదాస్యే తవపార్థివ ౧౭
ప్రాయేణహి నరశ్రేష్ఠ జ్యేష్ఠాః పితృషు వల్లభాః, మాతౄణాంతు కనీయాంస
స్తస్మా ద్రక్షే కనీయసం. ౧౮. ఉక్తవాక్యే మునౌ తస్మి౯ మునిపత్న్యాం తథై
వచ, శునశ్శేఫ స్స్వయం రామ మధ్యమో వాక్య మబ్రవీత్ ౧౯ పితా జ్యేష్ఠ

త్ప్రివర్తతే ప్రవర్తిష్యతే - యావత్పురానిపాతయోరితి లట్ - తావత్ తతః పూర్వమేవ-అశ్వమే
ధేపశువిసర్జనానంతరం కర్మకాలస్యావ్యవహితత్వాదితి భావః-వాకారేణ పశుం వాన్విష్యానయస్వేతి
లభ్యతే ౭ ఉపాధ్యాయేతి. సహస్రశః సహస్రసంఖ్యాభిః మూల్యభూతాభిరితి శేషః ౮.
దేశానిత్యాది దేశానితి జనపదాదిసర్వవిశేషణం - స ఇతి ఛేదః - భృగుతుందే భృగో ర్గిరితటస్య
తుందే అభ్యంతరే - భృగ్వాఖ్యర్షే ర్వాసస్థానప్రదేశేవా ౧౧ తమితి సార్ధఏకాన్వయః - తం
మునిం - ఇదం వక్ష్యమాణం - వచ ఉవాచ - బ్రువతి ర్ద్వికర్మః ౧౨॥ గవామితి. పశోః-
అర్థే ప్రయోజనాయ - పశుప్రతినిధ్యర్థ మిత్యర్థః-యది విక్రీణీషే విక్రీణీథాః - తదా కృతకృ
తోఽస్మి కృతార్థః స్యాం. ౧౩॥ సర్వఇతి పరిసృతాః సంచరితాః యాజ్ఞీయం యజ్ఞాయ హితం -
తస్మై హిత మితి ఛః - వృద్ధి రార్షః-ఇతః ఏతేషు-సార్వవిభక్తికస్తసిః ౧౪॥. ఏవమితి. కథం
చన బహుమూల్యేనాపి - ఇతరయో రప్రతిషేధా దనుమతి ర్గమ్యతే-అప్రతిషిద్ధ మనుమతం భవ
తీతి న్యాయాత్. ౧౫॥. ఋచీకస్యేత్యాది ౧౬॥. శాస్త్రేణాపత్యదానవిక్రయయో ర్నిషేధేపిమూలా

పూర్వ మేవ నష్టంవా పశు మన్విష్యానయ - తత్ప్రతినిధిత్వేన క్రీత్వానరం వా పశుమానయేత్యర్థః.
౭ గోభి ర్మూల్యభూతాభిః ౮ భృగుతుంగే భృగుతుంగాఖ్యే పర్వతే ౧౧. * ఇదం వక్ష్యమా
ణం-వచః అబ్రవీదితి శేషః. ౧౨॥ యదివిక్రీణీషే విక్రీణీథాః, తర్హి కృతకృతోఽస్మీతి కృతార్థ
స్స్యా మిత్యర్థః. ౧౩॥. సర్వఇతి. ఇతః ఏతేషు సుతేషు మధ్యే ఏకం సుతం ౧౪॥ * నాహమితి
జ్యేష్ఠం కథంచన మహతాపి మూల్యేన నవిక్రీణీయాం-అనేనేతరయోరప్రతిషేధాదనుమతి ర్గమ్యతే.
అప్రతిషిద్ధ మనుమతం భవతీతి న్యాయాత్.౧౫॥-౧౬॥.తి.శునక ఇతి కనిష్ఠపుత్త్రనామ.౧౭.తి.పితృ

మవిక్రేయం మాతా చాహ కనీయసం, విక్రీతం మధ్యమం మన్యే రాజన్ పుత్రం నయస్వ మామ్. ౨౧ గవాం శతసహస్రేణ శునశ్శేపం నరేశ్వరః, గృహీత్వా పరమప్రీతో జగామ రఘునందన ౨౨ అంబరీషస్తు రాజర్షి రథ మారోప్య స త్వరః, శునశ్శేఫం మహాతేజా జగామాశు మహాయశాః ౨౩ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - ఏకషష్టితమస్సర్గః

శునశ్శేపం నరశ్రేష్ఠ గృహీత్వాతు మహాయశాః, వ్యశ్రామ్య త్పుష్కరే రాజా మధ్యాహ్నే రఘునందన ౧ తస్య విశ్రమమాణస్య శునశ్శేపో మహాయశాః, పుష్కరక్షేత్ర మాగమ్య విశ్వామిత్రం దదర్శహ, తప్యంత మృషిభి స్సార్ధం మాతులం పరమాతురః ౨॥ వివర్ణవదనో దీన స్తృష్ణయాచ శ్రమేణచ, పపాతాంకే మునే రాశు వాక్యం చేద మువాచహ ౩॥ నమే స్తి మాతా నపితా జ్ఞాతయో బాంధవాః కుతః, త్రాతు మర్హసి మాం సౌమ్య ధర్మేణ మునిపుంగవ ౪॥ త్రాతా త్వం హి మునిశ్రేష్ఠ సర్వేషాం త్వం హి భావనః ౫ రాజాచ కృతకార్య స్స్యా దహం దీర్ఘాయు రవ్యయః, స్వర్గలోక ముపాశ్నీయాం తప స్తప్త్వా హ్యను త్తమం ౬. త్వం మే నాథో హ్యనాథస్య భవ భవ్యేన చేతసా, పితేవ పుత్రం ధర్మాత్మం స్త్రాతు మర్హసి కిల్బిషాత్ ౭ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా విశ్వామిత్రో మహాతపాః సాంత్వయిత్వా బహువిధం పుత్రా నిద

వసాదే ధర్మా యాపత్యదానవద్య జ్ఞాయాపత్యవిక్రయో నదోషాయేతి భావః-కనీయస మిత్యకారాం తత్వ మార్షం. ౧౮—౨౩. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకషష్టితమస్సర్గః.

అథ శునశ్శేపస్య శరణాగతి రుచ్యతే ద్విషష్టితమే - శునశ్శేప మిత్యాది ౧. తస్య విశ్రమమాణస్య తస్మిన్ విశ్రామ్యతి సతి-ఆగమ్యేత్యత్ర వాల్యపీత్యనునాసిక లోపాభావః పక్షే మాతులం ఋచీకాయ కౌశికీ ప్రతిపాదితే త్యుక్తత్వాత్ ౨॥ వివర్ణేతి తృష్ణయా పిపాసయా - ప్రాణపరిత్రాణలోభేనవా - శ్రమేణ అధ్వశ్రమేణ-మాతులత్వా దంకపతనం ౩॥. నేతి నాస్తి-అరక్షకత్వా దసత్ప్రాయా ఇత్యర్థః - ధర్మేణ ధర్మరూపప్రయోజనోద్దేశేన. ౪॥ త్రాతేత్యర్థం భావనః హితప్రాపకః. ౫ రాజేతి యథాచ రాజా కృతకార్యస్స్యాత్ - అహం చ - అవ్యయః అవినాశః - దీర్ఘాయుః అనుత్తమం తప స్తప్త్వా స్వర్గలోక ముపాశ్నీయాం - తథా కురుష్వేతి శేషః ౬ త్వమితి. భవ్యేన శుభేన-కిల్బిషాత్ - తన్మూలకవిపత్తే రిత్యర్థః. ౭. తస్యేతి స్పష్టం ౮. యదితి యస్యప్రయో

షు పితౄణాం - రక్షిష్యామీత్యర్థే రక్షే ఇత్యార్షం ౧౯ తి. రామేతి సంబుద్ధిః ౨౦-౨౨. తి తం శునశ్శేపం రథ మారోప్యేత్యన్వయః. ౨౩ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకషష్టితమస్సర్గః.

౧. తస్య విశ్రమమాణస్య విశ్రామ్యతః. ౨॥. వివర్ణేతి తృష్ణయా ప్రాణపరిత్రాణలోభేన - అంకే సమీపే ౪. త్రాతేతి త్వంహి త్రాతా - భావనః హితప్రాపకః. ౫. రాజాచేతి. రాజాచ యథా కృతకార్యస్స్యాత్ - అహంచ దీర్ఘాయు ర్యథా స్యాం తథా కుర్విత్యర్థః ౮ యదితి యత్కృతే యస్య ప్రయోజనస్య కృతే - ప్రయోజనంచ పితృవాక్యకరణం * జీవతో ర్వాక్య

మువాచహ ౮ యత్కృతే పితరః పుత్రాన్ జనయంతి శుభార్థినః, పరలోక హితార్థాయ తస్య కాలోఽయ మాగతః ౯ అయం మునిసుతో బాలో మత్త శ్శరణ మిచ్ఛతి, అస్య జీవితమాత్రేణ ప్రియం కురుత పుత్రకాః ౧౦ సర్వే సుకృతకర్మాణ స్సర్వే ధర్మపరాయణాః, పశుభూతా నరేంద్రస్య తృప్తి మగ్నేః ప్రయచ్ఛత. ౧౧ నాథవాంశ్చ శునశ్శేఫో యజ్ఞశ్చా విఘ్నితో భవేత్, దేవతా స్తర్పితాశ్చ స్స్యు ర్మమ చాపి కృతం వచః ౧౨ మునేస్తు వచనం శ్రుత్వా మధుష్యందాదయ స్సుతాః, సాభిమానం నరశ్రేష్ఠ సలీల మిద మబ్రువన్ ౧౩ కథ మాత్మసుతాన్ హిత్వా త్రాయసేఽన్యసుతం విభో, అకార్య మివ పశ్యామ శ్శ్వమాంస మివ భోజనే ౧౪ తేషాం తద్వచనం శ్రుత్వా పుత్రాణాం మునిపుంగవః, క్రోధసంరక్తనయనో వ్యాహర్తు ముపచక్రమే ౧౫ నిస్సాధ్వస మిదం ప్రోక్తం ధర్మా దపి విగర్హితం, అతిక్రమ్య తు మద్వాక్యం దారుణం రోమహర్షణం ౧౬ శ్వమాంసభోజిన స్సర్వే వాసిష్ఠా ఇవ జాతిషు, పూర్ణం వర్షసహస్రం తు పృథివ్యా మనువత్స్యథ ౧౭ కృత్వా శాప సమాయుక్తాన్ పుత్రా న్మునివర స్తథా, శునశ్శేఫ మువాచార్తం కృత్వా రక్షాం నిరామయం ౧౮ పవిత్రపాశై రాసక్తో రక్తమాల్యానులేపనః, వైష్ణవం యూప మాసాద్య వాగ్భి రగ్ని ము

జనస్యకృతే యత్ప్రయోజనాయ-తాదర్థ్యే ఽవ్యయం-పుత్రాన్ జనయంతి - మమ యుష్మాకంచ పరలోకహితార్థాయ ధర్మాయ తస్య వాక్యకరణస్యాయం కాల ఆగతః జీవతో ర్వాక్యకరణా దితి స్మృతేః ౯ అయమితి శరణం-రక్షణం జీవితమాత్రేణ జీవనప్రదానమాత్రేణ. ౧౦ స్వనియోగకరణార్థ ముపశ్లోకయతి-సర్వ ఇతి. ప్రయచ్ఛతేతి బహువచనేన యుష్మాసు యః కశ్చన భవత్వితి సూచ్యతే ౧౧ నాథవానితి. మయా రక్షితో నాథవాన్ భవతు - కృతం స్యాదితి శేషః ౧౨ మునేరితి సాభిమానం సగర్వం - సలీలం సపరిహాసం ౧౩. కథమితి భోజనే భోజ్యే ప్రాప్తే తత్పరిత్యాగేన శ్వమాంసభక్షణ మివాకార్య మిత్యర్థః - ద్వితీయ ఇవ శబ్దో వాక్యాలంకారే ౧౪ తేషామిత్యాది.౧౫ నిస్సాధ్వసం పితృప్రతివచనభయరహితం-ధర్మాత్ జీవతో ర్వాక్యకరణరూపధర్మాత్ - విగర్హితం భ్రష్టం-ఇద ముభయం క్రియావిశేషణం-దారుణం పితృభక్తిరహితతయా పరుషం-అతఏవ రోమహర్షణం రోమాంచవికారకం ౧౬ శ్వమాంసేత్యాది అత్రాదౌ తస్మాదిత్యుపస్కార్యం - జాతిషు ముష్టికజాతిషు ౧౭ కృత్వేతి నిరామయం నిర్భయం యథా భవతి తథా - రక్షాం మంత్రితభస్మధూళ్యాదిప్రక్షేపరూపాం ౧౮ పవిత్రేతి పాశైః దర్భరశనాదిభిః ఆసక్తః బద్ధః వైష్ణవం విష్ణుదేవతాకం - వైష్ణవో వై దేవతయా యూప ఇతి శ్రుతేః వాగ్భిః వక్ష్యమాణగాథాద్వయరూపాభిః - అగ్నిం ప్రత్యుదాహర - స్తుహి - అగ్న్యభిముఖో భూత్వా ఇంద్ర మింద్రానుజం

కరణా దితి స్మృతేః-మమ యుష్మాకం చ పరలోక హితార్థాయ పరలోకహితోఽర్థః ప్రయోజనం యస్య తస్మై ధర్మాయ-తస్య వాక్యకరణస్య అయంకాల ఆగతః. ౯ అయ మితి జీవితమాత్రేణ జీవనప్రదానమాత్రేణ. ౧౨. మునేరితి. సాభిమానం సగర్వం-సలీలం సావజ్ఞం ౧౩ కథమితి శ్వమాంస మివ భోజనే - భోజ్యే ప్రాప్తే తత్పరిత్యాగేన శ్వమాంసభక్షణ మివ అకార్య మిత్యర్థః. ౧౬ శ్వమాంసేతి. జాతిషు ముష్టికజాతిషు. ౧౭. కృత్వేతి. నిరామయం భయరహితం. ౧౮. పవిత్రేతి

దాహర ౧౯ ఇమే తు గాథే ద్వే దివ్యే గాయేథా మునిపుత్రక, అంబరీషస్య యజ్ఞేఽస్మిం స్తత స్సిద్ధి మవాప్స్యసి ౨౦. శునశ్శేఫో గృహీత్వా తే ద్వే గాథే సుసమాహితః, త్వరయా రాజసింహం త మంబరీష మువాచహ ౨౧. రాజసింహ మహాసత్వ శీఘ్రం గచ్ఛావహే సదః, నిర్వర్తయస్వ రాజేంద్ర దీక్షాంచ సముపావిశ ౨౨ తద్వాక్య మృషిపుత్రస్య శ్రుత్వా హర్ష సముత్సుకః, జగామ నృపతి శ్శీఘ్రం యజ్ఞవాట మతంద్రితః ౨౩ సదస్యానుమతే రాజా పవిత్రకృతలక్షణం, పశుం రక్తాంబరం కృత్వా యూపే తం సమబంధయత్. ౨౪ సబద్ధో వాగ్భిరగ్ర్యాభి రభితుష్టావ వై సురౌ, ఇంద్ర మింద్రానుజం చైవ యథా వన్మునిపుత్రకః, ౨౫ తతః ప్రీత స్సహస్రాక్షో రహస్యస్తుతితర్పితః, దీర్ఘ మాయు స్తదా ప్రాదా చ్ఛునశ్శేఫాయ రాఘవ ౨౬ స చ రాజా నరశ్రేష్ఠ యజ్ఞస్య చ సమాప్తవాన్, ఫలం బహుగుణం రామ సహస్రాక్ష ప్రసాదజం ౨౭ విశ్వామిత్రోపి ధర్మాత్మా భూయ స్తేపే మహాతపాః, పుష్కరేషు నరశ్రేష్ఠ దశవర్షశతానిచ. ౨౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-బాలకాండే - ద్విషష్టితమస్సర్గః.

చ స్తుహీత్యర్థః ౧౯ గాథే దర్శయతి - ఇమే ఇతి గాథే ఇంద్రోపేంద్రవిషయే - ఏకా ఇంద్రవిషయా అన్యా ఉపేంద్రవిషయా - తతః గాథాభ్యాం - సిద్ధిం జీవితసిద్ధిం ౨౦ శునశ్శేఫఇత్యాది ౨౧ సదః - యజ్ఞవాట మిత్యర్థః ౨౨ ౨౩. సదస్యానుమతే సదస్యానాం ఉపద్రష్టృప్రభృతీనాం అనుమతే అనుమత్యా - స్థిత ఇతి శేషః - పవిత్రై ర్దర్భరజ్జుభిః - కృతలక్షణం కృతలాంఛనం-కృతపశుత్వజ్ఞాపన మిత్యర్థః - పశుం కృత్వా ఉపాకరణాదిసంస్కార సంస్కృతం కృత్వా ౨౪ సఇతి ఇంద్రం పశుభోక్తారం ఇంద్రానుజం యూపదేవం - తుష్టావ ఇంద్రానుజం పురుషకారీకృత్య ఫలప్రద మింద్రం స్తుతవా నిత్యర్థః ౨౫ తతః ఇంద్రస్యైవ ఫలప్రదత్వ మాహ- తత ఇతి ప్రీతః స్వస్తుత్యా తుష్టః - రహస్యస్తుతితర్పితః - స్వస్వామిభూతవిష్ణురహస్యస్తుత్యా తోషితః ౨౬ సచేతి సమాప్తవాన్ ప్రాప్తవాన్ - నను హరిశ్చంద్రో వైధస ఇక్ష్వాకో రాజపుత్ర ఆసేత్యాది బహ్వృచబ్రాహ్మణోక్తేతిహాసవిరుద్ధోయం కథముపపద్యత ఇతి చేత్ అంబరీషస్యైవ హరిశ్చంద్రఇతి సంజ్ఞాంతర మిత్యవిరోధస్య నేయత్వాత్ ౨౭. ౨౮ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ద్విషష్టితమస్సర్గః

పవిత్రపాశై ర్దర్భరశనాదిభిః - వైష్ణవం విష్ణుసంబంధినం యూపం-యూపస్యవైష్ణవత్వం - 'వైష్ణవోవై దేవతయా యూప' ఇతి శ్రుతిప్రసిద్ధం-వాగ్భిః ఆగ్నేయీభిః ఋగ్భిః అగ్ని ముదాహర స్తుహి ౧౯ ఇమేతి. గాథే ఇంద్రోపేంద్రప్రకాశకే-సిద్ధిం జీవితసిద్ధిం. ౨౩ సదసీతి సదసి - యజ్ఞసదసి-పవిత్రై ర్దర్భరజ్జుభిః కృతలక్షణం కృతలాంఛనం - తం శునశ్శేఫం - పశుం పశుసంస్కారసంస్కృతం కృత్వా - సమబంధయత్ - సమయోజయత్ ౨౫ సబద్ధఇతి అభితుష్టావ వై సురా విత్యుపదేశసమయే అగ్నిం వాగ్భి రుదాహర ఇమే ద్వే గాథే గాయేథా ఇతి మునినోక్తత్వాత్ - వాగ్భిరగ్ని మభిష్టూయ - తదనంతర గాథాద్వయగానేన ఇంద్రో)పేంద్రావభితుష్టావేతి వేదితవ్యం - సహస్రాక్ష ఇత్యనేన అన్యపేంద్రయో రుపలక్షణం ౨౬. సచేతి ఫలం సమాప్తవాన్ ౨౮ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - ద్విషష్టితమస్సర్గః

పూర్ణేవర్షసహస్రేతు వ్రతస్నాతం మహామునిం, అభ్యాగచ్ఛన్ సురా స్సర్వే తపఃఫలచికీర్షవః ౧ అబ్రవీత్సు మహాతేజాః బ్రహ్మా సురుచిరం వచః, ఋషి స్త్వ మసి భద్రంతే స్వార్జితైః కర్మభి శ్శుభైః ౨ త మేవ ముక్త్వా దేవేశ స్త్రిదివం పున రభ్యగాత్ ౨½ విశ్వామిత్రో మహాతేజాః భూయ స్తేపే మహ త్తపః ౩ తతః కాలేన మహతా మేనకా పరమాప్సరాః, పుష్కరేషు నరశ్రేష్ఠ స్నాతుం సముపచక్రమే ౪ తాం దదర్శ మహాతేజాః మేనకాం కుశికాత్మజః, రూపేణాప్రతిమాం తత్ర విద్యుతం జలదే యథా ౫. దృష్ట్వా కందర్పవశగో ముని స్తామిదమబ్రవీత్. ౫½ అప్సర స్స్వాగతం తేఽస్తు వసచేహ మమాశ్రమే, అనుగృహ్ణీష్వ భద్రంతే మదనేన సుమోహితం ౬½ ఇత్యుక్త్వా సా వరారోహా తత్ర వాస మథాకరోత్. ౭ తస్యాం వసంత్యాం వర్షాణి పంచపంచచ రాఘవ, విశ్వామిత్రాశ్రమే రామ సుఖేన వ్యతిచక్రముః ౮ అథ కాలే గతే తస్మిన్ విశ్వామిత్రో మహామునిః, సవ్రీడ ఇవ సంవృత్త శ్చింతాశోకపరాయణః ౯ బుద్ధిర్మునే స్సముత్పన్నా సామర్షా రఘునందన, సర్వం సురాణాం కర్మైత త్తపోపహరణం మహత్, అహోరాత్రాపదేశేన గతా సంవత్సరా దశ, కామమోహాభిభూతస్య విఘ్నోఽయం ప్రత్యుపస్థితః. ౧౦ వినిశ్వస న్మునివరః పశ్చాత్తాపేన దుఃఖితః, భీతా మప్సరసం దృష్ట్వా వేపంతీం ప్రాంజలిం స్థితాం, మేనకా మధురై ర్వాక్యై

పుత్రవిషయక్రూరశాపదానేన క్రోధనిర్జయాభావా న్న బ్రహ్మర్షిత్వ సిద్ధిరిత్యాహ త్రిషష్టితమే-పూర్ణ ఇత్యాది వ్రతస్నాతం వ్రతాంతేస్నాతం-సమాప్తపునశ్చరణ మితి యావత్-తపఃఫలచికీర్షవః-తపఃఫలం దాతు మిచ్ఛవః ౧ అబ్రవీదితి ఋషి స్త్వ మసి-పూర్వతపసారాజర్షి రసి-ఇదానీ మృషి రేవాసి-అనేన రాజపదాప్రయోగేణ-క్షత్రియత్వ విశ్లేషః కియాన్ కృత ఇతి గమ్యతే. ౨ 'విశ్వామిత్రో మహాతేజా భూయస్తేపే మహత్తప' ఇతి అత్ర గాయత్ర్యాః తృతీయాక్షరం. ౩. అథాస్య జితేంద్రియత్వాభావఖ్యాపనాయ కథాంతరం ప్రస్తౌతి - తతః కాలేనేత్యాది అప్సరశ్శబ్దపికవచనాంతోఽ ప్యస్తి దేవప్రేషితేతి సిద్ధం. ౪ తామితి తత్ర సరసి స్నాంతీ మేనకా జలదమండలమధ్యవర్తినీ విద్యుదివ స్థితేతిభావః ౫ ౫½ అనుగృహ్ణీష్వ - మత్కామతాపం శమయేత్యర్థః ౬. ౭. తస్యామితి పంచపంచచేతి దశేత్యర్థః-సుఖేన వసంత్యా మిత్యన్వయః ౮ అథేతి సవ్రీడఇవేత్యత్ర ఇవశబ్దో వాక్యాలంకారే. ౯ బుద్ధిరిత్యాదిద్వికం అహోరాత్రాపదేశేన అహోరాత్రతుల్యతయా - అంతే ఇతి కరణ మధ్యాహార్యం - ఇతి బుద్ధిరుత్పన్నేత్యన్వయః. ౧౦ వినిశ్వసన్నిత్యాది

పూర్ణఇతి వ్రతస్నాతం వ్రతాంతే స్నాతం - తపఃఫలచికీర్షవః తద్దాతుకామాః.౧.అబ్రవీదితి ఋషిః త్వ మసి - పూర్వతపసా రాజర్షి రసి-ఇదానీ మృషి రేవాసీతి భావః. ౨½ గాయత్ర్యా స్తృతీయాక్షరం - విశ్వామిత్ర ఇత్యస్య శ్లోకస్య ప్రథమాక్షరేణ వీత్యనేన సంగృహ్ణాతి * 'విశ్వామిత్రో మహాతేజాః భూయస్తేపే మహత్తపః, తతః కాలేన మహతా మేనకా పరమాప్సరాః' ౪. తామితి విద్యుతం జలదే యథా-సరసి స్నాంతీ మేనకా జలదమండలవర్తినీ విద్యుదివ స్థితేతి భావః. ౭ తస్యామితి పంచపంచ - దశేత్యర్థః. ౯. బుద్ధిరితి అహోరాత్రాపదేశేన అహోరాత్రచ్ఛద్మనా-అహోరాత్రసాదృశ్యేనేతి యావత్. ౧౦ వినిశ్వసదితి వేపంతీం వేపమానాం. ౧౩. సఇతి.

ర్విసృజ్య కుశికాత్మజః, ఉత్తరం పర్వతం రామ విశ్వామిత్రో జగామహ ౧౩ స
కృత్వా నైష్ఠికీం బుద్ధిం జేతుకామో మహాయశాః, కౌశికీతీర మాసాద్య తపస్తేపే
సుదారుణం ౧౪ తస్య వర్షసహస్రం తు ఘోరం తప ఉపాసతః, ఉత్తరే పర్వతే
రామ దేవతానామభూద్భయం ౧౫ ఆమన్త్రయన్ సమాగమ్య సర్వే
సర్షిగణాస్సురాః, మహర్షిశబ్దం లభతాం సాధ్వయం కుశికాత్మజః ౧౬ దేవతా
నాం వచశ్శ్రుత్వా సర్వలోకపితామహః, అబ్రవీన్మధురం వాక్యం విశ్వామిత్రం
తపోధనం ౧౭ మహర్షే స్వాగతం వత్స తపసోగ్రేణ తోషితః, మహత్త్వమృ
షిముఖ్యత్వం దదామి తవకౌశిక ౧౮ బ్రహ్మణస్స వచశ్శ్రుత్వా సర్వలోకేశ్వ
రస్యహ, నవిషణ్ణో నసంతుష్టో విశ్వామిత్ర స్తపోధనః ౧౯ ప్రాంజలిః ప్రణతో
భూత్వా సర్వలోకపితామహం, ప్రత్యువాచ తతోవాచం విశ్వామిత్రో మహా
మునిః ౨౦ మహర్షిశబ్ద మతులం స్వార్జితైః కర్మభిశ్శుభైః, యది మే భగవానా
హ తతోహం విజితేంద్రియః ౨౧. త మువాచ తతో బ్రహ్మా న తావ త్త్వం జితేం
ద్రియః, యతస్వ మునిశార్దూల ఇత్యుక్త్వా త్రిదివం గతః ౨౨ విప్రస్థితేషు దే
వేషు విశ్వామిత్రో మహామునిః, ఊర్ధ్వబాహు ర్నిరాలంబో వాయుభక్ష స్తప
శ్చరన్, ఘర్మే పంచతపాభూత్వా వర్షాస్వాకాశసంశ్రయః, శిశిరే సలిలస్థాయీ
రాత్ర్యహాని తపోధనః, ఏవం వర్షసహస్రం హి తపో ఘోర ముపాగమత్. ౨౪।
తస్మిన్ సంతప్యమానే తు విశ్వామిత్రే మహామునౌ, సంభ్రమ స్సుమహా నాసీ
త్సురాణాం వాసవస్యచ ౨౫। రంభా మప్సరసం శక్ర స్సహ సర్వైర్మరుద్గణైః,
ఉవాచాత్మహితం వాక్య మహితం కౌశికస్య చ ౨౬। ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-
బాలకాండే - త్రిషష్టితమస్సర్గః.

ద్వికం వేపంతీం వేపమానాం-మధురైః-త్వయా కిం కృతం కామపరతంత్రస్య మమైవాపరాధోయ
మిత్యేవం రూపై రిత్యర్థః-ఉత్తరం పర్వతం హిమవంతం ౧౩ సఇతి నైష్ఠికీం వ్రతసమాపనపర్యంతాం-
జేతుకామః-ఇంద్రియాణీతి శేషః ౧౪-౧౭ మహత్త్వ మిత్యస్య వివరణం ఋషిముఖ్యత్వమితి ౧౮.
౨౦. తతోహం విజితేంద్రియః-యది మహర్షిత్వం భవతా దత్తం-తతోహం విజితేంద్రియ శ్చాస్మీ
త్యర్థః. ౨౧.నతావ త్త్వం జితేంద్రియః వికారహేతుసన్నిధానేపి యావన్న వికరోషి తావంతం
కాలం తవ జితేంద్రియత్వం నాస్తీత్యర్థః ౨౨.ఆకాశసంశ్రయః వర్షావరణరహితదేశస్థః ౨౪।.సం
భ్రమః కిమస్మత్పదంకాంక్షత ఇత్యస్థానే భయశంకా ౨౫। అహితం కౌశికస్య చేత్యనేన తద్విష
యవైరనిర్యాతనార్థంచ రంభాప్రేరణ మిత్యపి గమ్యతే. ౨౬। ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీ
రామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - త్రిషష్టితమస్సర్గః.

నైష్ఠికీం వ్రతసమాపన పర్యంతాం-బుద్ధిం వ్యవసాయాత్మికాం ౨౦ మహర్షీతి తతోహం విజితేంద్రి
యః-యది మహర్షిత్వం భవతా దత్తం-తతోహం విజితేంద్రియశ్చాస్మీత్యర్థః ౨౧. తమితి. నతా
వత్త్వం జితేంద్రియః వికారహేతుసన్నిధానేపి యావన్నవికరోషి-తావంతం కాలం తవ జితేంద్రి
యత్వం నాస్తీతి భావః ౨౨ ఘర్మేగ్రీష్మే-ఆకాశసంశ్రయః అనావృతదేశస్థః. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ
విరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం-బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం-త్రిషష్టితమస్సర్గః

సురకార్య మిదం రంభే కర్తవ్యం సుమహత్త్వయా, లోభనం కౌశిక స్యేహ కామమోహసమన్వితం ౧ తథోక్తా సాప్సరా రామ సహస్రాక్షేణ ధీమ తా. వ్రీళితా ప్రాంజలి ర్వాక్యం ప్రత్యువాచ సురేశ్వరం ౨ అయం సురపతే ఘోరో విశ్వామిత్రో మహామునిః, ఘోర ముత్స్రజతే క్రోధం మయి దేవ న సం శయః, తతోహి మే భయం దేవ ప్రసాదం కర్తు మర్హసి ౩ ఏవ ముక్త స్తయా రామ రంభయా భీతయా తదా, తాముువాచ సహస్రాక్షో వేపమానాం కృతాం జలిం ౪ మాభైషి రంభే భద్రం తే కురుష్వ మమ శాసనం ౫ కోకిలో హృదయగ్రాహీ మాధవే రుచిరద్రుమే, అహం కందర్పసహిత స్థాస్యామి తవ పార్శ్వతః ౬. త్వం హి రూపం బహుగుణం కృత్వా పరమభాస్వరం, త మృషిం కౌశికం రంభే భేదయస్వ తపస్వినం ౭ సా శ్రుత్వా వచనం తస్య కృత్వా రూప మనుత్తమం, లోభయామాస లలితా విశ్వామిత్రం శుచిస్మితా ౮ కోకిలస్యతు శుశ్రావ వల్గు వ్యాహరత స్స్వనం, సంప్రహృష్టేన మనసా తత ఏనా ముదైక్షత ౯ అథ తస్యచ శబ్దేన గీతేనాప్రతిమేన చ దర్శనేన చ రంభాయాః మునిస్సం దేహ మాగతః ౧౦ సహస్రాక్షస్య తత్కర్మ విజ్ఞాయ మునిపుంగవః, రంభాం క్రోధసమావిష్ట శ్శశాప కుశికాత్మజః ౧౧. యన్మాం లోభయసే రంభే కామ క్రోధజయైషిణం, దశవర్షసహస్రాణి శైలీ స్థాస్యసి దుర్భగే ౧౨ బ్రాహ్మణ స్సు

అథ రంభయా తపోవిఘ్న శ్చతుష్షష్టితమే - సురకార్యమిత్యాది లోభనం - ప్రలోభనం - కామమోహేన కామకృతవైచిత్ర్యేన-సమన్వితం యుక్తం ఇహ-అస్మిన్ కాలే-కౌశికప్రలోభనరూ పం సుమహ త్సురకార్యం కర్తవ్య మిత్యన్వయః ౧ వ్రీళితా అశక్యార్థవచననిమిత్తలజ్జావతీ ౨ ఉత్స్రజతే ఉత్స్రక్ష్యతి - తతః తస్మాత్ క్రోధోత్సర్జనాత్ - మే మమ-భయం భీతిః - ప్రసాదం నియోగనివృత్తిరూపం ౩ ౪. మాభైషి రంభే ఇత్యత్ర ఆర్షో హ్రస్వః ౫ కోకిలఇతి అహం కోకిలో భూత్వా - మాధవే వసంతే సతి - స్థాస్యామి ౬ రూపం సౌందర్యం-బహుగుణం బహవ శ్శృంగారచేష్టా రూపా గుణా యస్య తథోక్తం - భేదయస్వ చలచిత్తం కారయ ౭ సేతి లలితా సుందరీ ౮ వల్గు మనోహరం - సంప్రహృష్టేన కోకిలరవశ్రవణజసంతోషవతా ౯ అథేతి తస్య కోకిలస్య - గీతేన రంభాయా ఇత్యనుషజ్యతే - సందేహం - సహస్రాక్షప్రేరితా స్వయమాగ తావేతి ౧౦ తత్ రంభాప్రలోభనం - సహస్రాక్షస్య కర్మేతి విజ్ఞాయ సంగీతాదిప్రలోభనేన హేతునా నిశ్చిత్య. ౧౧ శైలీ శిలాప్రతిమా - దుర్భగే దుష్టప్రయత్నే - 'భగ శ్శ్రీ) కామ మాహా త్మ్యవీర్యయత్నార్కకీర్తి' ష్విత్యమరః ౧౨ స్వామిపరతంత్రాయాః కిమస్యా శ్శాపేనేతి పశ్చాత్తా

సురకార్యమితి లోభనం ప్రలోభనం-కామజనితేన మోహేన ఆంధ్యేన సమన్వితః ౧ ౨ అయమితి. ఉత్స్రజ్యతే ఉత్స్రక్ష్యతే * తతః క్రోధాత్ - మే భయం భీతిః ౩ ౪ ౫. కోకిలఇతి హృదయగ్రాహీ కోకిలః - మాధవే వసంతే సతి ౬ త్వమితి రూపం సౌందర్యం - బహుగుణం లోకోత్తరం - భేదయస్వ ప్రలోభయస్వ ౮. కోకిలస్యేతి వల్గు మనోహరం ౯ అథేతి తస్య కోకిలస్య శబ్దేన కూజితేనచ-రంభాయాః గీతేన దర్శనేన చ-సందేహం-ఏత త్కిన్నిమిత్త మితి సంశ యం గతః ౧౧ యదితి. శైలీ శిలారూపా - దుర్భగే దుష్టప్రయత్నే ౧౩. అశక్నువన్-క్రోధం

మహాతేజా స్తపోబలసమన్వితః, ఉద్ధరిష్యతి రంభే త్వాం మత్క్రోధకలుషీకృ
తాం ౧౩. ఏవ ముక్త్వా మహాతేజాః విశ్వామిత్రో మహామునిః, అశక్నువన్
ధారయితుం క్రోధం సంతాప మాగతః ౧౪ తస్య శాపేన మహతా రంభా
శైలీ తదాభవత్ ౧౪। వచ శ్శ్రుత్వాతు కందర్పో మహర్షే స్స చ నిర్గతః ౧౫
కోపేన స మహాతేజా స్తపోపహరణే కృతే, ఇంద్రియై రజితై రామ నలేభే శాంతి
మాత్మనః ౧౬ బభూవాస్య మనశ్చింతా తపోపహరణే కృతే ౧౬। నైవ
క్రోధం గమిష్యామి నచ వక్ష్యే కథంచన, అథవా నోచ్ఛ్వసిష్యామి సంవత్సర
శతాన్యపి ౧౭। అహం విశోషయిష్యామి హ్యాత్మానం విజితేంద్రియః, తావ
ద్యావ ద్ధిమే ప్రాప్తం బ్రాహ్మణ్యం తపసార్జితం, అనుచ్ఛ్వసన్నభుంజాన స్తిష్ఠే
యం శాశ్వతీ స్సమాః ౧౯ నహి మే తప్యమానస్య క్షయం యాస్యంతి మూ
ర్తయః ౧౯। ఏవం వర్షసహస్రస్య దీక్షాం స మునిపుంగవః, చకారాప్రతిమాం
లోకే ప్రతిజ్ఞాం రఘునందన ౨౦। ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే -
చతుష్షష్టితమస్సర్గః

పేనానుగృహ్ణాతి-బ్రాహ్మణ ఇతి బ్రాహ్మణో బ్రహ్మపుత్రో వసిష్ఠ ఇత్యాహుః ౧౩ సంతాపం శాపనిమిత్తపశ్చాత్తాపం ౧౪ ౧౪। వచః రంభాశాపరూపం - సచ ఇంద్రశ్చ ౧౫ ఇంద్రియై రజితై రితి ఉక్తరీత్యా కామక్రోధాహతత్వా దితి భావః - ఇంద్రియైః హేతుభిః ఆత్మనః మనసః శాంతిం దుఃఖోపశమం. ౧౬ బభూవేతి మనశ్చింతా సంకల్పః ౧౬।. నైవేత్యాది నచ వక్ష్యే కథంచన మౌన మేవకరిష్యామీత్యర్థః నోచ్ఛ్వసిష్యామి కేవలం కుంభకం కరిష్యామీత్యర్థః-ఉచ్ఛ్వాసేన ఖలు క్రోధాదయో భవిష్యంతీతి భావః ౧౭। అహమితి యావత్పర్యంతం బ్రాహ్మణ్యం ప్రాప్తం భవిష్యతి - తావత్పర్యంతం-ఆత్మానం శరీరంశోషయిష్యామి ౧౯ నహీతి మూర్తయః శరీరావయవాః క్షయం నయాస్యంతి-తపః ప్రభావా దితి భావః. ౧౯। ఏవమితి వర్షసహస్రస్య వర్షసహస్రసంబంధినీం వర్షసహస్రానుయాయినీం - దీక్షాం అనుచ్ఛ్వాసాభోజనసంకల్పం ఉద్దిశ్యేతి శేషః - అప్రతిమాం నిస్తులాం - ప్రతిజ్ఞాం ఏవ మేవ సర్వథా కరిష్యామీత్యధ్యవసాయం చకార ౨౦। ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే-బాలకాండవ్యాఖ్యానే - చతుష్షష్టితమస్సర్గః

ధారయితుం శమయితు మశక్నువన్-శప్త్వా సంతాపం గతః ౧౪। వచ ఇతి. మహర్షేర్వచః రంభాశాపవచః - శ్రుత్వా కందర్పః స చ ఇంద్రశ్చ నిర్గతః ౧౫ కోపేనేతి అజితై రింద్రియై ర్హేతుభిః - ఆత్మనః మనసః - శాంతిం దుఃఖోపశమనం - నలేభే ౧౭।. అహమితి ఆత్మానం దేహం-తావ ద్విశోషయిష్యామి-యావత్ యావతా కాలేన-బ్రాహ్మణ్యం ప్రాప్తం భవిష్యతి - అనుచ్ఛ్వసన్ ఉచ్ఛ్వాసమకుర్వన్-శాశ్వతీ స్సమాః బహూన్ సంవత్సరాన్ తిష్ఠేయ మితి-మనశ్చింతా-మనస్సంకల్పో బభూవేత్యన్వయః. ౧౯ నహీతి. మూర్తయః అవయవాః. ౧౯। ఏవమితి వర్షసహస్రస్య దీక్షాంవర్షసహస్రానువర్తినీం దీక్షాం - అనుచ్ఛ్వసనాదివ్రతసంకల్పరూపాం-ప్రతిజ్ఞాం ప్రతిజ్ఞాతాం - చకార ౨౦।. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థ విరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుష్షష్టితమస్సర్గః

అథ హైమవతీం రామ దిశం త్యక్త్వా మహామునిః, పూర్వాం దిశ మను ప్రాప్య తప స్తేపే సుదారుణం ౧ మౌనం వర్షసహస్రస్య కృత్వా వ్రతమనుత్తమం, చకారాప్రతిమం రామ తపః పరమదుష్కరం ౨ పూర్ణే వర్షసహస్రేతు కాష్ఠభూతం మహామునిం, విఘ్నై ర్బహుభి రాధూతం క్రోధో నాంతర మావిశత్. ౩ స కృత్వా నిశ్చయం రామ తప ఆతిష్ఠ దవ్యయం ౩½ తస్య వర్ష సహస్రస్య వ్రతే పూర్ణే మహావ్రతః, భోక్తు మారబ్ధవా నన్నం తస్మిన్ కాలే రఘూత్తమ, ఇంద్రో ద్విజాతి ర్భూత్వా తం సిద్ధ మన్న మయాచత. ౪. తస్మై దత్వా తదా సిద్ధం సర్వం విప్రాయ నిశ్చితః, నిశ్శేషి తేఽన్నే భగవా నభుక్త్వైవ మహాతపాః, నకించి దవద ద్విప్రం మౌనవ్రత ముపస్థితః ౫½ అథ వర్షసహస్రం వై నోచ్ఛ్వస న్మునిపుంగవః ౬. తస్యానుచ్ఛ్వసమానస్య మూర్ధ్ని ధూమో వ్యజాయత, త్రైలోక్యం యేన సంభ్రాంత మాదీపిత మివాభవత్. ౭ తతో దేవా స్సగంధర్వాః పన్నగాసురరాక్షసాః, మోహితా స్తేజసా తస్య తపసా మందరశ్మయః కశ్మలో

అథ విశ్వామిత్రస్య బ్రహ్మర్షిత్వప్రాప్తిః పంచషష్టితమే-అథ హైమవతీ మిత్యాది. ౧ వర్షసహస్రస్యవర్షసహస్రసంబంధి-తత్సాధ్య మిత్యర్థః-మౌనం వ్రతం మౌనరూపం వ్రతం-కృత్వా-సంకల్ప్యేత్యర్థః ౨ కాష్ఠభూతం కాష్ఠవదవస్థితం - ఆధూతం ఆకులీకృత మపి-అంతరం అంతరవంతం-దృఢాంతఃకరణవంత మితి యావత్ - యద్వా - తం ప్రతి క్రోధః అంతరం అవకాశం-నావిశత్ ౩. ౩½. తస్య పూర్వసంకల్పితస్య వర్షసహస్రస్య సంబంధిని - వ్రతే పూర్ణే తస్మిన్ కాలే పారణకాలే - సిద్ధం పక్వం - యాచి ర్ద్వికర్మకః. ౪. నిశ్చితః - తపస్సిద్ధయే సర్వథైవాన్నం దాతవ్యమితి నిశ్చయవానిత్యర్థః - నిశ్చితః అశంకిత ఇతి వా - నిశ్శేషిత ఇత్యనేన సర్వ మన్న మింద్రేణ యాచిత మితి గమ్యతే - అభుక్త్వేతి - పునః పాకార్థ తండులాసంపాదనా దితి భావః ౫½ ౬ ఆదీపితం తాపితం ౭ తతఇత్యాది తపసా తేజసా - తపోరూపాగ్నినా మోహితాః మూర్ఛితాః-

---

* తి అథేతి. అథ ప్రతిజ్ఞోత్తరం హైమవతీం దిశం ఉత్తరాం. ౧. మౌన మితి వర్షసహస్రాంతే వర్షసహస్రస్య సంబంధి తత్సాధ్య మితి యావత్-మౌనం మౌనరూపం వ్రతం ౨ పూర్ణఇతి. కాష్ఠభూతం కాష్ఠవ దవస్థితం ఆధూతం ఆకులీ కృతమపి - అంతరం అంతరవంతం - ధీర మితి యావత్ - అర్కఆదిత్వా దచ్ప్రత్యయః యద్వా - తం ప్రతి క్రోధః - అంతర మవకాశం నావిశత్. * తి. అంతర మంతఃకరణం ౩½ తస్యేతి అస్మిన్ కాలే వ్రతపారణకాలే ౪ తస్మాఇతి సిద్ధం పక్వం నిశ్చితః అశంకితః ౫½ అథేతి నోచ్ఛ్వసత్ నోపాశ్వసత్. ౬. తస్యేతి. యేన ధూమేన-ఆదీపిత మివ సంతప్యమాన మివ - సంభ్రాంతం వ్యాకులితం. తి. తస్యేతి. ధూమ ఇతి ధూమకేతు రిత్యర్థః - అగ్ని రితి యావత్ - అతఏవాగ్రే ఆతాపిత మివేతి వక్ష్యతి- అయం శుద్ధసత్వగుణ ప్రభవోగ్ని రితరేషాం రజస్తమః ప్రధానానాం తన్మిశ్రసత్వ ప్రధానానాం చ దేవాదీనాం తాపజనక ఇతి బోధ్యం. యేన - వహ్నినా తాపితః పుమాన్ యథా సంభ్రాంతో వ్యాకులో భవతి - తద్వత్ త్రైలోక్యం సంభ్రాంత మభూదిత్యర్థః. ౭. తతఇతి తపసా తేజసా తపోరూపేణాగ్నినా - మందరశ్మయః క్షీణతేజస్కాః - కశ్మలోపహతాః మోహాక్రాంతాః. తి. కశ్మలం దుఃఖం. ౯½. బహుభిరితి. కా

పహతా స్సర్వే పితామహ మథాబ్రువన్ ౯½ బహుభిః కారణై ర్దేవ విశ్వామిత్రో మహామునిః, లోభితః క్రోధిత శ్చైవ తపసా చాభివర్ధతే, నహ్యస్య వృజినం కించి ద్దృశ్యతే సూక్ష్మమప్యథ ౧౧ నదీయతే యది త్వస్య మనసా యదభీప్సితం, వినాశయతి త్రైలోక్యం తపసా సచరాచరం ౧౨ వ్యాకులాశ్చ దిశస్సర్వానచ కించి త్ప్రకాశతే, సాగరాః క్షుభితా స్సర్వే విశీర్యంతే చ పర్వతాః, ప్రకంపతేచ పృథివీ వాయు ర్వాతి భృశాకులః, బ్రహ్మ న్నప్రతిజానీమో నాస్తికో జాయతే జనః ౧౪ సంమూఢ మివ త్రైలోక్యం సంప్రక్షుభితమానసం, భాస్క రో నిష్ప్రభ శ్చైవ మహర్షే స్తస్య తేజసా, బుద్ధిం నకురుతే యావ న్నాశేదేవ మహామునిః, తావ త్ప్రసాద్యో భగవా నగ్నిరూపో మహాద్యుతిః ౧౬ కాలాగ్నినా యథాపూర్వం త్రైలోక్యం దహ్యతేఽఖిలం, దేవరాజ్యం చికీర్షేత దీయతామస్య యన్మతం ౧౭ తత స్సురగణా స్సర్వే పితామహ పురోగమాః, విశ్వామిత్రం మహాత్మానం మధురం వాక్య మబ్రువన్, బ్రహ్మర్షే స్వాగతం తేఽస్తు తపసా స్మ సుతోషితాః ౧౮½ బ్రాహ్మణ్యం తపసోగ్రేణ ప్రాప్తవానసి కౌశిక, దీర్ఘమాయుశ్చ తే బ్రహ్మన్ దదామి సమరుద్గణః, స్వస్తి ప్రాప్నుహి భద్రం తే గచ్ఛ సౌమ్య యథాసుఖం ౨౦ పితామహవచ శ్శ్రుత్వా సర్వేషాం చ దివౌకసాం,

---

కశ్మలోపహతాః దుఃఖోపహతాః. ౯½ లోభితః లోభకారణైః రంభాదర్శనాదిభిః ప్రలోభితః - క్రోధితః క్రోధకారణైః ర్వర్షసహస్రాంత సిద్ధకృతాన్న న్నయాచనాదిభిః క్రోధితః - వృజినం పాపం రాగద్వేషాదిలక్షణం - సూక్ష్మం స్వల్పం. ౧౧. వినాశయతి వినాశయేత్ - అసా వితి శేషః ౧౨ వ్యాకులా ఇత్యాది. నప్రతిజానీమః - ప్రతిక్రియా మితి శేషః-నాస్తికోజాయత ఇతి-ఉక్త సంక్షోభవశా న్నాస్తిక ఇవ కర్మానుష్ఠాన శూన్యో జాయత ఇత్యర్థః. ౧౪ ఉక్తార్థానువాదపూర్వక మనుష్ఠేయాంశ ఉచ్యతే - సంమూఢ మివేత్యాది బుద్ధిమితి. హే దేవ బ్రహ్మన్ అతఃపరం విశ్వామిత్రః - నాశే జగత్క్షయే - యావత్ బుద్ధిం నకురుతే - తావత్ ప్రసాద్యః అనుగ్రాహ్యః ౧౬. కాలాగ్నినేతి. పూర్వం ప్రళయకాలే - కాలాగ్నినా త్రైలోక్యం యథా అదహ్యత - తథైవ త్రైలోక్యం అనేన - దహ్యతే ధక్ష్యతే - అయం దేవరాజ్యం చికీర్షేతాపి - అతః అస్యయత్ బ్రహ్మర్షిత్వం మతం తద్దీయతా మిత్యర్థః. ౧౭ తతఇత్యాది తతః దేవవిజ్ఞాపనానంతరం. ౧౮½ బ్రాహ్మణ్య మిత్యాది. బ్రహ్మవచనం ప్రాధాన్యేన ౨౦ ౨౧ వరయం తు అధ్యాపనయాజనార్హా భవం

రణై ర్లోభకారణైః - లోభితః - క్రోధిత స్సన్నపి తపసాభివర్ధతే అస్య సూక్ష్మమపి వృజినం స్ఖలనం నదృశ్యం. ౧౧ నేతి వినాశయతి వినాశయేత్ *తి. వినాశయతి త్రైలోక్యమిత్యత్ర లఘుతరపాఠా న్న చ్ఛందోభంగః. ౧౨. వ్యాకులాఇత్యాది నాస్తికః నాస్తిపరలోక ఇతి మన్యమానః - కార్యాకార్యవివేకశూన్యత్వాత్ నప్రతిజానీమః తత్ప్రతీకారం నజానీమః ౧౪ సంమూఢమివ సంభ్రాంత మివ స్థితం - సంప్రక్షుభితమానసంవ్యాకులీకృతచిత్తం - బుద్ధి మితి - దేవ బ్రహ్మన్ - నాశే త్రైలోక్యనాశనే ౧౬ కాలాగ్నినేతి పూర్వం కాలాగ్నినా త్రైలోక్యం యథా అదహ్యత - ఇదానీ మనేనైవ తథా త్రైలోక్యం దహ్యతే ధక్ష్యత ఇత్యర్థః - దేవ రాజ్యం చికీర్షేతాపి అతః అస్య యత్ బ్రహ్మర్షిత్వం మతం తద్దీయతా మిత్యర్థః.౧౮. బ్రహ్మర్షఇత్యాది ౨౦.*తి.పితామహేతి.దివౌకసాం దేవా

కృత్వా ప్రణామం ముదితో వ్యాజహార మహామునిః ౨౧ బ్రాహ్మణ్యం యది మే ప్రాప్తం దీర్ఘ మాయు స్తథైవచ, ఓంకారశ్చ వషట్కారో వేదాశ్చ వరయంతుమాం ౨౨ క్షత్ర వేదవిదాం శ్రేష్ఠో బ్రహ్మవేదవిదామపి, బ్రహ్మపుత్రో వసిష్ఠో మా మేవం వదతు దేవతాః, యద్యయం పరమః కామః కృతో యాంతు సురర్షభాః ౨౩। తతః ప్రసాదితో దేవై ర్వసిష్ఠో జపతాం వరః, సఖ్యం చకార బ్రహ్మర్షి రేవమస్త్వితి చాబ్రవీత్ ౨౪। బ్రహ్మర్షి స్త్వం నసందేహ స్సర్వం సంపత్స్యతే తవ, ఇత్యుక్త్వా దేవతా శ్చాపి సర్వా జగ్ము ర్యథాగతం ౨౫। (విశ్వామిత్రోఽపి ధర్మాత్మా లబ్ధ్వా బ్రాహ్మణ్య ముత్తమం, పూజయామాస బ్రహ్మర్షిం వసిష్ఠం జపతాం వరం, కృతకామో మహీం సర్వాం చచార తపసి స్థితః) ఏవం త్వనేన బ్రాహ్మణ్యం ప్రాప్తం రామ మహాత్మనా, ఏష రామ మునిశ్రేష్ఠ ఏష విగ్రహవాం స్తపః, ఏష ధర్మపరో నిత్యం వీర్యస్యైష పరాయణం ౨౬ ఏవ ముక్త్వా మహాతేజాః విరరామ ద్విజోత్తమః ౨౭। శతానందవచ శ్శ్రుత్వా రామలక్ష్మణసన్నిధౌ, జనకః ప్రాంజలి ర్వాక్య మువాచ కుశికాత్మజం. ౨౮।. ధన్యోఽస్మ్యనుగృహీతోఽస్మి యస్య మే మునిపుంగవ, యజ్ఞం కాకుత్స్థ సహితః ప్రాప్తవా నసి ధార్మిక ౨౯। పావితోఽహం త్వయా బ్రహ్మన్ దర్శనేన మహామునే, (విశ్వామిత్ర మహాభాగ బ్రహ్మర్షీణాం వరోత్తమ) గుణా బహువిధాః ప్రాప్తా స్తవ సందర్శనా న్మయా ౩౦। విస్తరేణ చ తే బ్రహ్మన్ కీర్త్యమానం మహ త్తపః, శ్రుతం మయా మహాతేజో రామేణచ మహాత్మనా ౩౧। సదస్యైః ప్రాప్యచ సద శ్శ్రుతా స్తే బహవో గుణాః ౩౨ అప్రమేయం తప స్తుభ్య మప్రమేయం చ తే బలం, అప్రమేయా గుణా శ్చైవ నిత్యం తే కుశికాత్మజ (పితామహస్యచ యథా యథా చైవహ్యామాపతేః) ౩౩. తృప్తి రాశ్చర్య భూతానాం కథానాం నాస్తి మే విభో, కర్మకాలో ముని

త్విత్యర్థః ౨౨ బ్రహ్మానుగ్రహేపి సజాతీయపరిగ్రహార్థ మాహ - క్షత్రేతి క్షత్రవేదాః క్షత్రియాణాం శాంతిపుష్ట్యాది ప్రయోజనా అధర్వణవేదాః తద్విదాం శ్రేష్ఠః - సూర్యవంశానాదిపురోహితత్వాదితి భావః. బ్రహ్మవేదాః బ్రహ్మప్రతిపాదకా వేదాః - వేదాంతా ఇత్యర్థః - యద్వా - బ్రాహ్మణమాత్ర ప్రవచనార్హా వేదా స్త్రయీరూపాః - ఏవం వదతు బ్రహ్మర్షి రితివదతు యదీతి అయం కామః వసిష్ఠముఖేన బ్రహ్మర్షిత్వవాదరూపః కామః - యదికృతః తదైవ మద్విషయే కృతకృత్యా యాంతు - నాన్యథేత్యర్థః ౨౩। ౨౪।. ఏవ మస్త్విత్యస్య వివరణం బ్రహ్మర్షి స్త్వ మితి సర్వం బ్రాహ్మణ్యం త్వద్వ్రతయాజనాధ్యాపనాదికంచ ౨౫। అథ శతానందవచనం - ఏవ మిత్యాది. తప ఇత్యకారాంత పుంలింగత్వ మార్షం ౨౬ ౩౧। సదస్యై రితి సదః ప్రాప్య స్థితైః సదస్యైః ౩౨. అప్రమేయాః ఇయత్తయా జ్ఞాతు మశక్యాః ౩౩ కథానామితి. పూరణగుణేతి తృతీ

నాంచ వచనం. ౨౧ బ్రాహ్మణ్యమితి. మాం వరయంతు స్వతఏవాయాంతు ౨౨ క్షత్రేతి క్షత్రవేదః అధర్వణవేదః బ్రహ్మవేదాః ఇతరవేదాః ౨౫। ఏవమితి. తప ఇత్యయం శబ్దః అకారాంతత్వేన పుల్లింగోఽప్యస్తీతి కృత్వా విగ్రహవాం స్తప ఇతి పాఠః ౩౧।. సదస్యైరితి. సదః ప్రాప్య స్థితైః

శ్రేష్ఠ లంబతే రవిమండలం, శ్వః ప్రభాతే మహాతేజో ద్రష్టు మర్హసి మాం పునః,
స్వాగతం తపతాం శ్రేష్ఠ మామనుజ్ఞాతుమర్హసి ౩౫. ఏవ ముక్తో ముని
వరః ప్రశస్య పురుషర్షభం, విససర్జాశు జనకం ప్రీతం ప్రీతమనా స్తదా ౩౬
ఏవ ముక్త్వా మునిశ్రేష్ఠం వైదేహో మిథిలాధిపః, ప్రదక్షిణం చకారాశు సోపా
ధ్యాయ స్సబాంధవః ౩౭. విశ్వామిత్రోఽపి ధర్మాత్మా సహ రామ స్సలక్ష్మణః,
స్వవాట మభిచక్రామ పూజ్యమానో మహర్షిభిః ౩౮ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే
బాలకాండే - పంచషష్టితమస్సర్గః

తతః ప్రభాతే విమలే కృతకర్మా నరాధిపః, విశ్వామిత్రం మహాత్మాన
మాజుహావ సరాఘవం ౧ త మర్చయిత్వా ధర్మాత్మా శాస్త్రదృష్టేన కర్మణా
రాఘవౌ చ మహాత్మానౌ తదా వాక్య మువాచహ ౨ భగవన్ స్వాగతం
తేఽస్తు కిం కరోమి తవానఘ, భవానాజ్ఞాపయతు మా మాజ్ఞాప్యో భవతాహ్య
హం ౩ ఏవ ముక్త స్స ధర్మాత్మా జనకేన మహాత్మనా, ప్రత్యువాచ ముని
ర్వీరం వాక్యం వాక్యవిశారదః ౪ పుత్రౌ దశరథస్యేమౌ క్షత్రియౌ లోకవిశ్రు
తౌ, ద్రష్టుకామౌ ధనుశ్శ్రేష్ఠం యదేత త్త్వయి తిష్ఠతి ౫ ఏత ద్దర్శయ భద్రం
తే కృతకామౌ నృపాత్మజౌ, దర్శనా దస్య ధనుషో యథేష్టం ప్రతియాస్యతః ౬

యార్థే షష్ఠీ-తృప్తిః అలంబుద్ధిః-స్వాగత మితి త్వదాగమనం శుభకృజ్జాత మిత్యర్థః ౩౫——౩౭
స్వవాటం స్వనివేశం ౩౮ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరా
ఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - పంచషష్టితమ స్సర్గః

ఏవం స్వమాతృశాపమోచనఘటకత్వకృతోపకారస్మృత్యా శతానందప్రతిపాదితేన ప్రా
సంగికేన విశ్వామిత్రచరిత్రేణ ఉపకారకగురువైభవో జ్ఞేయః - కామక్రోధౌ సర్వథా దుర్నిరోధౌ-
జితకామక్రోధ ఏవ బ్రాహ్మణోత్తమః - బ్రాహ్మణ్యం చ న సులభం- బ్రహ్మవిదపచార స్సర్వారంభనిరో
ధకః-ఇత్యాదివ్యంజితమితిప్రబంధగతవస్తునావస్తుధ్వనిః-అథస్వయమేవ సమస్తజనరక్షణావసరప్రతీక్షో
భగవాన్ దేవశరణాగతిం వ్యాజీకృత్య రావణవధాయావతీర్ణ స్తదవాంతరోపాయభూతాం వేదవత్య
వతారే స్వతఃకృతసంకల్పాం లక్ష్మీం తుల్యశీలవయోవృత్తాభిజనైవ కన్యా వరణీయేత్యముమర్థవిశే
షం ప్రవర్తయిష్యన్ జనకకులేఽవతార్యతత్పరిణయనాయ ప్రవృత్తస్తత్ప్రీణనాయ తాటకాతాటకే
యాదిదుష్టవధం కౌశికాధ్వరత్రాణాహల్యాశాపమోక్షాదిరూపం శిష్టపరిపాలనంచ విధాయ సాక్షాత్
సీతాలాభోపాయాయ యతత ఇత్యాహ - తతః ప్రభాతఇత్యాదినా సర్గద్వయేన ౧ తమితి
రాఘవౌ చార్చయిత్వేత్యన్వయః - కర్మణా అర్ఘ్యప్రదానాదినా. ౨ ౪ ద్రష్టు కామౌ - భవత
ఇతి శేషః ౫ అస్య దర్శనాదేవ కృతకామౌ భూత్వా ప్రతియాస్యత ఇత్యన్వయః ౬ ౬౬ శ్రా

సదస్యైః ౩౨ అప్రమేయ మితి అప్రమేయాః ఇయత్తయా జ్ఞాతు మశక్యాః. ౩౩ తృప్తిరితి.
కథానాం శ్రవణ ఇతి శేషః - తృప్తిః అలంబుద్ధిః * స్వాగతం త్వదాగమనం స్వాగతం జాత మి
త్యర్థః ౩౫——౩౮ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం -
బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - పంచషష్టితమ స్సర్గః

తతఇతి కృతంకర్మ యేన సః ౫ ఏతదితి కృతకామౌ ప్రాప్తకామౌ ౬౬ శ్రూయతా

ఏవ ముక్తస్తు జనకః ప్రత్యువాచ మహామునిం ౬॥ శ్రూయతా మస్య ధనుషో యదర్థ మిహ తిష్ఠతి ౭ దేవరాత ఇతిఖ్యాతో నిమేష్షష్ఠో మహీపతిః న్యాసో ఽయం తస్య భగవన్ హస్తే దత్తో మహాత్మనా ౮ దక్షయజ్ఞవధే పూర్వం ధను రాయమ్య వీర్యవాన్, రుద్రస్తు త్రిదశాన్ రోషా త్సలీల మిద మబ్రవీత్ ౯ యస్మా ద్భాగార్థినో భాగా న్నాకల్పయత మేసురాః, వరాంగాణి మహార్హాణి ధనుషా శాతయామివః ౧౦ తతో విమనస స్సర్వే దేవావై మునిపుంగవ, ప్రసాద యంతి దేవేశం తేషాం ప్రీతోఽభవ ద్భవః ౧౧. ప్రీతియుక్త స్స సర్వేషాం దదౌ తేషాం మహాత్మనాం, తదేత ద్దేవదేవస్య ధనూరత్నం మహాత్మనః, న్యాసభూతం తదా న్యస్త మస్మాకం పూర్వకే విభో ౧౨॥ అథ మే కృషతః క్షేత్రం లాంగలా దుత్థితా మయా, క్షేత్రం శోధయతాలబ్ధా నామ్నా సీతేతి విశ్రుతా ౧౩॥ భూతలాదుత్థితా సా తు వ్యవర్ధత మమాత్మజా, వీర్యశుల్కేతి మే కన్యా స్థాపితేయ మయోనిజా ౧౪॥, భూతలా దుత్థితాం తాం తు వర్ధమా నాం మమాత్మజాం, వరయామాసు రాగమ్య రాజానో మునిపుంగవ ౧౫॥ తేషాం వరయతాం కన్యాం సర్వేషాం పృథివీక్షితాం, వీర్యశుల్కేతి భగవన్న దదామి సుతా మహం ౧౬॥ తత స్సర్వే నృపతయ స్సమేత్యమునిపుంగవ, మిథిలామభ్య

యతామితి ధనుః - యదర్థం యత్ప్రయోజనాయ - ఇహ అస్మద్గృహే - తిష్ఠతి-అస్య ధనుషః - తత్ప్రయోజనం - శ్రూయతా మిత్యర్థః ౭ నిమేః జనకకూటస్థస్య - న్యాసః నిక్షేపరూపం. ౮. ఉక్త మర్థం వివృణోతి - దక్షేత్యాదినా ఆయమ్య ఆకృష్య ౯. భాగార్థినః స్విష్టకృదాదిభాగార్థినః - మ మేత్యన్వయః - వరాంగాణి - శిరాంసి - అత్ర త స్మాదిత్యుపస్కార్యం - శాతయామి ఛినద్మి ౧౦ విమనసః దీనాః-భవః రుద్రః ౧౧ దదౌ-ధను రితి శేషః ధనూరత్నం ధనుశ్శ్రేష్ఠం-పూర్వకే దేవరాతే - న్యాసభూతం న్యస్తం - దేవై రితి శేషః ౧౨॥ అథేతి అథ వృత్తాంతాంత రారంభే క్షేత్రం యాగభూమిం - మే కృషతః - మయి కర్షతీత్యర్థః - చయనార్థ మితి శేషః - లాంగలం పవీరవ మితి ద్వాభ్యా మృషభేణ కృషతీత్యాదిశాస్త్రాత్ లాంగలాత్ - లాంగలపద్ధతే రిత్యర్థః - ఉత్థితేతి - కన్యేతి శేషః - సా చ క్షేత్రం శోధయతా మయా - లబ్ధేతి హేతో ర్నామ్నా సీతేతి విశ్రుతా ఆసీత్ - సీతా లాంగలపద్ధతిః - సీతాయాం జాతత్వాత్ సీతేత్యుచ్యతే ౧౩॥ వ్యవర్ధత - మత్కృతపోషణా దితి శేషః - అతో మమాత్మజా - వీర్యం-ధనురారోపణం - తదేవ శుల్కం మూల్యం యస్యా స్సా వీర్యశుల్కా - ఇతి హేతో-వీర్యశుల్కాత్వాత్ స్థాపితా న

మితి ధనుర్యదర్థం యత్ప్రయోజనార్థం తిష్ఠతి అస్య ధనుషః తత్ శ్రూయతా మిత్యర్థః ౭ దేవరాత ఇతి తస్య దేవరాతస్య అయం ఇదం ధనుః ౮ దక్షయజ్ఞేతి ఆయమ్య ఆకృష్య ౯ యస్మాదితి వరాంగాణి - శిరాంసి ౧౦ ౧౧ ప్రీతియుక్త ఇత్యాది దదౌ తేషా మిత్యత్ర ధనూరత్నం-కర్మ తదేతదితి ఏత ద్ధనూరత్నం అస్మాకం పూర్వకే దేవరాతే-న్యాసభూతం న్యస్తం-దేవై రితి విజ్ఞేయం ౧౨॥ అథేతి. క్షేత్రం యాగభూమిం-కృషతః కర్షతి సతి-లాంగలా దుత్థితా ఆవిర్భూతా క్షేత్రం శోధయతా మయా లబ్ధేతి - నామ్నా సీతేతి విశ్రుతా - సీతా లాంగలపద్ధతిః - తతః ప్రాదుర్భూతేతి తథోచ్యతే ౧౩॥. వీర్యశుల్కా - వీర్యం - ధనురారోపణరూపం - శుల్కం వివాహే

పాగమ్య వీర్యజిజ్ఞాసవ స్తదా ౧౭॥ తేషాం జిజ్ఞాసమానానాం వీర్యం ధను రుపాహృతం, న శేకు ర్గ్రహణే తస్య ధనుష స్తోలనేఽపివా ౧౮॥ తేషాం వీర్యవతాం వీర్య మల్పం జ్ఞాత్వా మహామునే, ప్రత్యాఖ్యాతా నృపతయ స్తన్నిబోధ తపోధన ౧౯॥ తతః పరమకోపేన రాజానో మునిపుంగవ, న్యరుంధ న్మిథిలాం సర్వే వీర్యసందేహ మాగతాః. ౨౦॥ ఆత్మాన మవధూతం తే విజ్ఞాయ నృపపుంగవాః, రోషేణ మహతావిష్టాః పీడయన్మిథిలాం పురీం ౨౧॥ తత స్సంవత్సరే పూర్ణే క్షయం యాతాని సర్వశః, సాధనాని మునిశ్రేష్ఠ తతోఽహం భృశదుఃఖితః ౨౨॥ తతో దేవగణాన్ సర్వాన్ తపసాహం ప్రసాదయం, దదుశ్చ పరమప్రీతా శ్చతురంగబలం సురాః ౨౩॥ తతో భగ్నా నృపతయో హన్యమానా దిశో యయుః, అవీర్యావీర్యసందిగ్ధాస్సామాత్యాః పాపకర్మణః ౨౪॥ తదేతన్మునిశార్దూల ధనుః పరమభాస్వరం, రామలక్ష్మణయోశ్చాపి దర్శయిష్యామి సువ్రత ౨౫॥. యద్యస్య ధనుషో రామః కుర్యాదారోపణం మునే, సుతా మయోనిజాం సీతాం దద్యాం దాశరథే రహం ౨౬॥ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - షట్షష్టితమస్సర్గః

జనకస్య వచశ్శ్రుత్వా విశ్వామిత్రో మహామునిః, ధనుర్దర్శయ రామాయ ఇతి హోవాచ పార్థివం ౧ తత స్స రాజా జనక స్సామంతాన్ వ్యాదిదేశహ, ధను

కస్మైచి ద్దత్తేతి భావః ౧౪॥—౧౬॥ వీర్యజిజ్ఞాసవః ధనుస్సారజిజ్ఞాసవః-అభవన్నితి శేషః ౧౭॥ తేషామితి వీర్యం జిజ్ఞాసమానానాం తేషాం కృతే - ధనుః ఉపాహృతం - ఆనీతం - గ్రహణే ధారణే - తోలనే-భారపరీక్షార్థం హస్తేన చాలనే. ౧౮॥ తేషామితి. తన్నిబోధేతి-తదిత్యవ్యయం-తస్మాత్ - కారణాత్ - అనంతరం యద్వృత్తం - తన్నిబోధేత్యర్థః ౧౯॥ వీర్యసందేహం వీర్యశైథిల్యం ౨౦॥ మిథిలావరోధే నిమిత్తాంతర మాహ - ఆత్మాన మితి తే నృపాః - ఆత్మానం స్వాత్మానం - మయా అవధూతం వీర్యశుల్కకరణేన తిరస్కృతం - విజ్ఞాయ - పీడయన్ ఆపీడయన్ ౨౧॥ సాధనాని దుర్గరక్షణ సాధనాని ౨౨॥ ప్రసాదయం ప్రాసాదయం ౨౩॥ వీర్యసందిగ్ధాః సందిగ్ధవీర్యాః - పాపకర్మణః పాపకర్మాణః ౨౪॥—౨౬॥ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే-షట్షష్టితమస్సర్గః

అథధనుర్భంగాదివృత్తాంత స్సప్తషష్టితమే-జనకస్యేత్యాది ౧ సామంతాన్ కర్మసచివాన్

దేయం యస్యాః. మిథిలామితి వీర్యం ధనుస్సారం జిజ్ఞాసవః అభవ న్నితి శేషః ౧౭॥ తేషామితి వీర్యం జిజ్ఞాసమానానాం - గ్రహణే ధారణే - తోలనే-తోలనం నామ భారపరీక్షార్థం ముహుర్ముహు రుత్క్షేపణం ౧౮॥ తేషామితి. తన్నిబోధ తస్మా న్నిబోధ ౧౯॥. తతఇతి వీర్యసందేహం వీర్యశైథిల్యం ౨౦॥. ౨౧॥ తతఇతి సాధనాని దుర్గరక్షణసాధనాని ౨౨॥. ౨౩॥ తతఇతి వీర్యసందిగ్ధాః సందిగ్ధవీర్యాః ౨౪॥—౨౬॥ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - షట్షష్టితమస్సర్గః

జనకస్యేతి ధనుర్దర్శయ రామాయేతి-ఆరోపయిష్యతి సీతాం ప్రతిగ్రహీష్యతీతి భావః * తి రామాయ ఇతిహేత్యసంధిరైచ్ఛికః. ౧ తి. సచివాన్ సమీపే విద్యమానాన్ ౨. తి ప్రావిశన్

రానీయతాం దివ్యం గంధమాల్యవిభూషితం ౨. జనకేన సమాదిష్టా స్సచివాః ప్రావిశన్ పురీం, తద్ధనుః పురతః కృత్వా నిర్జగ్ముః పార్థివాజ్ఞయా ౩ నృణాం శతాని పంచాశద్వ్యాయతానాం మహాత్మనాం, మంజూషా మష్టచక్రాం తాం సమూహుస్తే కథంచన ౪ తామాదాయ తు మంజూషా మాయసీం యత్ర తద్ధనుః, సురోపమం తే జనక మూచుర్నృపతిమంత్రిణః ౫ ఇదం ధనుర్వరం రాజన్ పూజితం సర్వరాజభిః, మిథిలాధిప రాజేంద్ర దర్శనీయం యదిచ్ఛసి ౬ తేషాం నృపో వచశ్శ్రుత్వా కృతాంజలి రభాషత, విశ్వామిత్రం మహాత్మానం తౌ చోభౌ రామలక్ష్మణౌ ౭ ఇదం ధనుర్వరం బ్రహ్మన్ జనకై రభిపూజితం, రాజభి శ్చ మహావీర్యై రశక్తైః పూరితుం పురా ౮ నైత త్సురగణా స్సర్వే నాసురా నచ రాక్షసాః, గంధర్వయక్షప్రవరా స్సకిన్నరమహోరగాః ౯ క్వ గతి ర్మానుషాణాం తు ధనుషోఽస్య ప్రపూరణే, ఆరోపణే సమాయోగే వేపనే తోలనేఽపివా. ౧౦ తదేతద్ధనుషాం శ్రేష్ఠ మానీతం మునిపుంగవ, దర్శయైత న్మహాభాగ అనయో రాజపుత్రయోః ౧౧ విశ్వామిత్రస్తు ధర్మాత్మా శ్రుత్వా జనకభాషితం, వత్స రామ ధనుః పశ్య

---

౨ ౩ నృణామితి వ్యాయతానాం దీర్ఘదేహానాం - నృణాం - పంచాశచ్ఛతాని పంచసహస్రాణి- అష్టచక్రాం - అష్టచక్రవచ్ఛకటారోపితా మిత్యర్థః-మంజూషాం ధనుఃపేటికాం - సమూహుః ఆచకర్షుః - తే చ పంచసహస్రసంఖ్యావిశిష్టా అపి - కథంచన మహతా ప్రయత్నేన-సమూహు రితి యోజనా-అన్యేతు అష్టచక్రాం అష్టాధశ్చక్రరక్షాబంధవతీం - ఊహుః. హస్తైరితి శేషఇత్యాహుః ౪ యత్ర మంజూషాయాం ౫ ఇదమితి యద్ధను ర్దర్శనీయ మిచ్ఛసి తదిదం ధనుః-ఆనీత మితి శేషః ౬ తౌ చోభావితి ఉద్దిశ్యేతి శేషః ౭ రాజభిః పూర్వం సీతార్థిభిః-పూజితం-అహో మహాసారమైశ్వరం ధను రితి శ్లాఘిత మిత్యర్థః ౮ నైతదిత్యాది ఏతత్ ధనుః సురగణాదయః ప్రపూరణాదికం కర్తుం నశక్తా ఇత్యర్థసిద్ధం ౯ క్వేతి ప్రపూరణే - నమ్రీకరణే - ఆరోపణే మౌర్వ్యాస్సంయోజనే - సమాయోగే శరేణ యోజనే వేపనే మౌర్వ్యాకర్షణే - తోలనే భారపరీక్షార్థం కంపనేచ. మానుషాణాం మధ్యే క్వ పురుషే - గతిః శక్తిః ౧౦ తథాప్యనయో ర్దర్శయేత్యాహ -

---

పురీం-యజ్ఞవాటా దిత్యర్థః ౩ నృణామితి వ్యాయతానాం-దీర్ఘదేహానాం పంచాశచ్ఛతాని పంచసహస్రాణి - అష్టచక్రాం రథాంగాష్టకయుక్తాం - మంజూషాం ధనుఃపేటికాం - ఊహుః ఆచకర్షుః-తే పంచసహస్రసంఖ్యావిశిష్టా అపి కథంచన మహతా ప్రయత్నేన ఊహు రితి వాక్యభేదః కరణీయః

* తి శతానిపంచాశత్ పంచసహస్రాణీత్యర్థః-అనేన ధనుషో దుర్గ్రహత్వాదిదర్శితం - మహాత్మానః హృష్టపుష్టశరీరాః ౪ * తి ఆయసీం అష్టలోహనిర్మితాం-సురోపమ మితి జనకవిశేషణం ౫ తి.యది దర్శనీయ మితీచ్ఛసి-తదాదర్శయేత్యర్థః ౭ ౮ నైతదిత్యాది అత్ర శ్లోకే ఉత్తరశ్లోకోక్తాన్ ఆరోపణాదీన్ శబ్దాన్ తుమునంతాన్ కృత్వా ఏతద్ధనుః పూరయితుం - కర్ణాంత మాక్రష్టుం - ఆరోపయితుం మౌర్వ్యా సంయోజయితుం-శరేణ యోజయితుం మౌర్వీ మాక్రష్టుం వేపయితుం జ్యాం చిక్షేపయితుం - తోలయితుం భారపరీక్షార్థం కంపయితుం దేవాదయో న శక్తా ఇతి యోజనీయం క్వ గతి రితి - మానుషాణాం చ గతిః ఆరోపణాదిషు శక్తిః నైవేత్యర్థః. * తి ఏతద్ధనుః సురాదయో న సజ్జీకర్తుం శక్తా ఇతి శేషః ౯ * తి గతిః శక్తిః-చస్త్వర్థే - ప్రపూరణం అకర్ణాకర్షణం-

ఇతి రాఘవ మబ్రవీత్. ౧౨ బ్రహ్మర్షే ర్వచనాద్రామో యత్ర తిష్ఠతి తద్ధనుః,
మంజూషాం తా మపావృత్య దృష్ట్వా ధను రథాబ్రవీత్ ౧౩ ఇదం ధనుర్వరం
బ్రహ్మన్ సంస్పృశామీహ పాణినా, యత్నవాంశ్చ భవిష్యామి తోలనే పూర
ణేఽపివా ౧౪ బాఢ మిత్యేవ తం రాజా మునిశ్చ సమభాషత ౧౪½ లీలయా
స ధనుర్మధ్యే జగ్రాహ వచనా న్మునేః, పశ్యతాం నృసహస్రాణాం బహూనాం
రఘునందనః (ఆరోపయ త్సధర్మాత్మా సలీల మివ తద్ధనుః),ఆరోపయిత్వా ధర్మాత్మా
పూరయామాస తద్ధనుః, తద్బభంజ ధనుర్మధ్యే నరశ్రేష్ఠో మహాయశాః
౧౬½ తస్య శబ్దో మహా నాసీ న్నిర్ఘాత సమనిస్వనః, భూమికంపశ్చ సుమహాన్
పర్వతస్యేవ దీర్యతః ౧౭½ నిపేతుశ్చ నరాస్సర్వే తేన శబ్దేన మోహితాః, వర్జ
యిత్వా మునివరం రాజానం తౌ చ రాఘవౌ ౧౮½ ప్రత్యాశ్వస్తే జనే తస్మిన్
రాజా విగతసాధ్వసః, ఉవాచ ప్రాంజలి ర్వాక్యం వాక్యజ్ఞో మునిపుంగవం ౧౯½
భగవన్ దృష్టవీర్యో మే రామో దశరథాత్మజః, అత్యద్భుత మచింత్యం చ నత
ర్కిత మిదం మయా ౨౦½ జనకానాం కులే కీర్తి మాహరిష్యతి మే సుతా
సీతా భర్తార మాసాద్య రామం దశరథాత్మజం ౨౧½ మమ సత్యా ప్రతిజ్ఞాచ

తదేతదితి. ౧౨ అపావృత్య అపగతావరణం కృత్వా ౧౪ బాఢ మిత్యాది. ౧౪½ లీలయా అప్రయత్నేన ౧౫½ పూరయామాస ఆకర్ణ మాకృష్టవాన్ - నను ఉక్తరీత్యా మహోన్నతస్య ధనుషః కథం బాలేనారోపణం సంభవతి - అగ్రస్పర్శాభావా దితి చేత్ ఉచ్యతే-ఆశ్చర్యశక్తికస్య రామస్య కరస్పర్శా దేవ అవనతం ధనుః ౧౬½ నిర్ఘాతేతి - తల్లక్షణ ముక్తం జ్యోతిషే-'వాయు నాభిహతో వాయు ర్గగనా త్పతతి క్షితౌ, యదా దీప్తః ఖగరుత స్సనిర్ఘాతోఽతి దోషకృ' దితి. పర్వతస్యేవ దీర్యతః పర్వతే దీర్యతి భిద్యతి యథా భూమికంపః - తథా భూమికంప శ్చాసీదిత్యర్థః ౧౭½ ౧౮½ విగతసాధ్వస ఇత్యనేన రామజామాతృకతాప్రాపకం ధనురారోపణ మపి నభవే దితి పూర్వం భీతోఽభూ దితి గమ్యతే. ౧౯½ అత్యద్భుత మితి అచింత్యం అన్యత్రాదర్శనాత్ - నతర్కితంమనుష్యేష్వసంభావితత్వాత్ -అత్యద్భుతంచానేన కృతత్వాత్ ఇదం రుద్రధనురారోపణం. ౨౦½ 'జనకానాం కులే కీర్తి మాహరిష్యతిమే సుతా, సీతా భర్తార మాసాద్య రామం దశరథాత్మజం', జనకానాం-'అనంతం బత మే విత్తం యస్య మే నాస్తి కించన, మిథిలాయాం ప్రదీప్తాయాం నమే కించిత్ప్రదహ్యత'ఇతి ప్రోక్తనిరతిశయకీర్తిమతా మపి-కులే-'కులం తారయతే తాతస ప్తస ప్తచ సప్తచే'తివత్ కీర్తి మిత్యేకవచనేనైకరూపత్వం వ్యజ్యతే - ఆహరిష్యతి సద్యః ప్రాపయిష్యతి-సిద్ధస్యాదానం హ్యాహరణం - సుతా - సుత శ్చేత్ స్వార్జితా మేవ కీర్తిం ప్రాపయిష్యతి - మే సుతా స్వసంబంధప్రయుక్తాతిశయః సీతా - జన్మప్రయుక్తాతిశయః - భర్తార మాసాద్య భర్తృసంబంధకృతాతిశయః భర్తారం భరణదక్షం - 'విత్త మిచ్ఛంతి మాతర' ఇత్యుక్తధనవంత మిత్యర్థః - రామం 'రూప మిచ్ఛతి కన్యకే'త్యుక్తరూపవంతం దశరథాత్మజం-'బాంధవాః కులమిచ్ఛంతీ'త్యుక్తరీత్యా-బంధుకాంక్షితం - ఏవం సర్వసమ్మతవరప్రాప్త్యా కీర్తి మాహరిష్యతీతి భావః ౨౧½ సత్యా - జాతేతి

ఆరోపణం సజ్జీకరణం - సమాయోగః - శరేణ యోజనం వేపనం - జ్యాస్ఫాలనం - తోలనం - భారపరీక్షార్థం కంపనం. ౧౦—౧౨ బ్రహ్మర్షేరితి అపావృత్య వివృతాం కృత్వా ౧౪½ లీలయేతి. లీలయా అప్రయత్నేనైవ ౧౬½ తస్యేతి నిర్ఘాతః అశనిధ్వనిః. ౨౦½ జనకానామితి. ఆహరి

వీర్యశుల్కేతి కౌశిక, సీతా ప్రాణై ర్బహుమతా దేయా రామాయ మే సుతా ౨౨౹ భవతోఽనుమతే బ్రహ్మన్ శీఘ్రం గచ్ఛంతు మంత్రిణః, మమ కౌశిక భద్రం తే అయోధ్యాం త్వరితాః రథైః ౨౩౹ రాజానం ప్రశ్రితై ర్వాక్యై రానయంతు పురం మమ, ప్రదానం వీర్యశుల్కాయాః కథయంతు చ సర్వశః ౨౪౹ మునిగుప్తౌ చ కాకుత్స్థౌ కథయంతు నృపాయవై, ప్రీయమాణంతు రాజానమానయంతు సుశీఘ్రగాః ౨౫౹ కౌశికశ్చ తథేత్యాహ రాజా చాభాష్య మంత్రిణః, అయోధ్యాం ప్రేషయామాస ధర్మాత్మా కృతశాసనాన్, యథావృత్తం సమాఖ్యాతు మానేతుం చ నృపం తదా ౨౬. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - సప్తషష్టితమస్సర్గః

జనకేన సమాదిష్టాః దూతా స్తే క్లాంతవాహనాః, త్రిరాత్ర ముషితా మార్గే తేఽయోధ్యాం ప్రావిశన్ పురీమ్ ౧ (రాజ్ఞో భవన మాసాద్య ద్వారస్థా నిద మబ్రువన్, శీఘ్రం నివేద్యతాం రాజ్ఞే దూతా న్నో జనకస్యచ, ఇత్యుక్తా ద్వారపాలా స్తే రాఘవాయ న్యవేదయన్,) తే రాజవచనా ద్దూతాః రాజవేశ్మ ప్రవేశితాః, దదృశు ర్దేవసంకాశం వృద్ధం దశరథం నృపం ౨ బద్ధాంజలిపుటా స్సర్వే దూతా విగతసాధ్వసాః, రాజానం ప్రయతా వాక్య మబ్రువన్ మధురాక్షరం. ౩ మైథిలో జనకో రాజా సాగ్నిహోత్రపురస్కృతం, కుశలంచావ్యయం చైవ సోపాధ్యాయపురోహితం, ముహుర్ముహు ర్మధురయా స్నేహసం

శేషః - సీతా వీర్యశుల్కేతి ప్రతిజ్ఞా సత్యా జాతా-ప్రాణైః ప్రాణేభ్యః బహుమతా సీతా దేయేతి సీతాపద ముభయత్రాన్వేతి ౨౨౹ భవతోఽనుమతే - భవదనుమత్యాగచ్ఛంత్విత్యర్థః ౨౩౹ ప్రశ్రితైః వినయాన్వితైః సర్వశః - సర్వమత్రత్య వృత్తాంత మిత్యర్థః ౨౪౹ ౨౫౹ ఆభాష్య ఆహూయ - కృతశాసనాన్ - దత్తకల్యాణసందేశపత్రికా నిత్యర్థః - నృపం దశరథం ౨౬ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే-బాలకాండవ్యాఖ్యానే-సప్తషష్టితమస్సర్గః

అథ జానకీవివాహాయ దశరథాహ్వాన మష్టషష్టితమే - జనకేనేత్యాది త్రిరాత్రమితి తిస్రో రాత్రయ స్త్రిరాత్రం సంఖ్యాదిత్వా ద్రాత్ర్యంతా దచ్ సమాసాంతః - అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా ౧ రాజవచనాత్ జనకోఽస్మా నిహప్రేషితవానితి స్వరాజసంకీర్తనాత్. ౨ విగతసాధ్వసాః దశరథసౌజన్యేన విజ్ఞాపనే నిర్భయాః ౩ మైథిల ఇత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం. మైథిలః మిథిలేశ్వరః - పురస్కృతాగ్నిహోత్రసహిత స్సాగ్నిహోత్రపురస్కృతః - ఆహితాగ్న్యాదిత్వా

ష్యతి సంపాదయిష్యతి ౨౩౹ రాజానమితి ప్రశ్రితైః వినయసంహితైః ౨౫౹ కౌశికఇతి. కృతశాసనాన్ దత్తవివాహసందేశపత్రికాన్. ౨౬. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తషష్టితమస్సర్గః

జనకేనేతి. క్లాంతా వాహనా యేషాం తే తథా. ౨. మైథిలఇతి. సాగ్నిహోత్రపురస్కృతం సాగ్నిహోత్రంచ తత్పురస్కృతం చేతి కర్మధారయః - సపురస్సరం సపరికరం అత్ర వాక్యే ద్వితీయజనకశబ్దః విప్రకృష్టజనకశబ్దావిస్మరణార్థః. ౬. పూర్వమితి. వీర్యశుల్కేతి మమ ప్రతిజ్ఞా భవద్భి

యుక్తయా గిరా, జనకస్త్వాం మహారాజః పృచ్ఛతే సపురస్సరం ౫ పృష్ట్వా కుశల మవ్యగ్రం వైదేహో మిథిలాధిపః, కౌశికానుమతే వాక్యం భవంత మిదమబ్రవీత్ ౬ పూర్వం ప్రతిజ్ఞా విదితా వీర్యశుల్కా మమాత్మజా, రాజానశ్చ కృతామర్షాః నిర్వీర్యా విముఖీకృతాః ౭ సేయం మమ సుతా రాజన్ విశ్వామిత్రపురస్సరైః, యదృచ్ఛయాగతై ర్వీరై ర్నిర్జితా తవ పుత్రకైః ౮ తచ్చ రాజన్ ధను ర్దివ్యం మధ్యే భగ్నం మహాత్మనా, రామేణ హి మహారాజ మహత్యాం జనసంసది ౯ అస్మై దేయా మయా సీతా వీర్యశుల్కా మహాత్మనే, ప్రతిజ్ఞాం కర్తు మిచ్ఛామి తదనుజ్ఞాతు మర్హసి ౧౦ సోపాధ్యాయో మహారాజ పురోహిత పురస్సరః, శీఘ్ర మాగచ్ఛ భద్రం తే ద్రష్టు మర్హసి రాఘవౌ ౧౧ ప్రీతించ మమ రాజేంద్ర నిర్వర్తయితు మర్హసి, పుత్రయో రుభయో రేవ ప్రీతిం

న్నిష్ఠాన్తస్య పరనిపాతః - పురస్సరంతీతి పురస్సరాః భృత్యాః - తత్సహితం-ఏవం భూతం త్వాం - కుశలం క్షేమం - అవ్యయ మనపాయం - యోగ మితి యావత్ - ఆపృచ్ఛతే - మద్వచసా దితి శేషః - ఆఙిపృచ్ఛ్యోరుపసంఖ్యాన మిత్యాత్మనేపదం - అత్ర ద్వితీయజనకశబ్దో ఏప్రకృష్టజనక శబ్దాపస్మరణార్థః ౫. కౌశికానుమతే కౌశికానుమత్యా ౬ పూర్వ మితి వీర్యశుల్కేతి మమ ప్రతిజ్ఞా భవద్భి ర్విదితా - రాజానశ్చ - నిర్వీర్యాః ధనురారోపణాసమర్థాః - విముఖీకృతా ఇత్యపి విదిత మిత్యన్వయః ౭ సేయమితి సేయం ఉక్తరీత్యా సర్వైః ప్రార్థనీయా-మమ సుతా త్వయా సహ సంబంధార్హస్య మే పుత్రీ - స్వపురే తదాగమనప్రసక్తిం దర్శయతి విశ్వామిత్రపురస్సరై రితి - యదృచ్ఛయా మద్భాగధేయాత్ - పుత్రకైః పూజాయాం బహువచనం - జామాతృత్వాధ్యవసాయాత్ మహారాజకుమారత్వాద్వా పూజా - అల్పార్థేన కప్రత్యయేన బాల్యం ద్యోతితం ౮ కథం నిర్జితేత్యత్రాహ - తచ్చేతి. తచ్చ ఐశ్వర మపి - నేద మైంద్రజాలిక మిత్యాహ మహాత్మనేతి - నేయం పక్షపాతోక్తి రిత్యాహ మహత్యామితి ౯ ప్రతిజ్ఞాం ప్రతిజ్ఞాతం సీతాప్రదానం ౧౦ ౧౧ ప్రీతిం త్వద్దర్శనప్రీతిం - సీతాప్రదానప్రీతించ-పుత్రయోః పుత్రీచ

ర్విదితా - రాజానశ్చ నిర్వీర్యా ధనురారోపణాసమర్థాః - విముఖీకృతా ఇతి యావత్ - తదపి విదిత మిత్యర్థః ౭ సేయమితి యదృచ్ఛయా దైవాదాగతైః పుత్రకైః కాకపక్షధరైర్బాలకైర్నైవ తవ పుత్రేణ శ్రీరామచంద్రేణేత్యర్థః మమ సుతా నిర్జితా వీర్యశుల్కేన స్వవశీకృతా-నిర్జితా తవ పుత్రకై రిత్యత్ర కప్ప్రత్యయస్యాల్పార్థే విధానాత్-నిర్జేతు రేకత్వా దేకవచనేన భావ్యం-రఘువరేణ సహాగతత్వా దుపచారేణ లక్ష్మణస్యాపి జేతృత్వే సతి ద్వివచనేన భావ్యం-ప్రయుక్తం బహువచనం - ఏవం మన్యతే ప్రయోక్తా సర్వలోకసంతతసంఘుష్యమాణసౌభ్రాత్రాతిశయశ్రవణవాసనా ప్రత్యస్తమితభేదా దేకేన కృత మపి సర్వైః కృతమితి సంప్రదాయః - యద్వా-నిర్జేతర్యేకస్మిన్ రామభద్రే బహువచనప్రయోగస్తు ఇతరనృపతిదురారోపశంకరశరాసనభంగాద్యమానుషతదీయపౌరుషవిశేషజనితబహుమానా దితి ద్రష్టవ్యం ౮ తచ్చేతి తచ్చతదపి పూర్వం దక్షాధ్వరధ్వంసనసమయే-రుద్రేణ యేన సాధనేన - పురందరపురస్సరసురనికర పలాయనం కృతం తదపీత్యర్థః ౯. అస్మాఇతి ప్రతిజ్ఞాం ప్రతిజ్ఞాతం-సీతాప్రదానం కర్తు మిచ్ఛామి - తదనుజ్ఞాతు మనుమంతు మర్హసి. ౧౧. ప్రీతి మితి. ప్రీతిం దర్శనజనితా మితి శేషః-లప్స్యస ఏవేతి సంబంధః. ౧౨. గుప్తఇతి. విదే

త్వమపి లప్స్యసే ౧౨ ఏవం విదేహాధిపతి ర్మధురం వాక్య మబ్రవీత్, విశ్వామిత్రాభ్యనుజ్ఞాత శ్శతానందమతేస్థితః (ఇత్యుక్త్వావిరతా దూత రాజగౌరవశంకితాః) ౧౩. దూతవాక్యంతు తచ్ఛ్రుత్వా రాజాపరమహర్షితః, వసిష్ఠం వామదేవం చ మంత్రిణోఽన్యాంశ్చ సోఽబ్రవీత్ ౧౪ గుప్తః కుశికపుత్రేణ కౌసల్యానందవర్ధనః, లక్ష్మణేన సహభ్రాత్రా విదేహేషు వసత్యసౌ ౧౫ దృష్టవీర్యస్తు కాకుత్స్థో జనకేన మహాత్మనా, సంప్రదానం సుతాయాస్తు రాఘవే కర్తుమిచ్ఛతి. ౧౬ యది వో రోచతే వృత్తం జనకస్య మహాత్మనః, పురీం గచ్ఛామహే శీఘ్రం మాభూ త్కాలస్య పర్యయః ౧౭ మంత్రిణో బాఢ మిత్యాహు స్సహ సర్వై ర్మహర్షిభిః, సుప్రీత శ్చాబ్రవీ ద్రాజా శ్వో యాత్రేతి సమంత్రిణః ౧౮. మంత్రిణస్తాం నరేంద్రస్య రాత్రిం పరమసత్కృతాః, ఊషుస్తే ముదితా స్సర్వే గుణై స్సర్వై స్సమన్వితాః ౧౯ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-బాలకాండే-అష్టషష్టితమస్సర్గః

తతో రాత్ర్యాం వ్యతీతాయాం సోపాధ్యాయ స్సబాంధవః, రాజాదశరథో హృష్ట స్సుమంత్ర మిద మబ్రవీత్ ౧ అద్య సర్వే ధనాధ్యక్షాః ధనమాదాయ పుష్కలం, వ్రజం త్వగ్రే సువిహితాః నానారత్నసమన్వితాః ౨ చతురంగం బలంచాపి శీఘ్రం నిర్యాతు సర్వశః, మమాజ్ఞాసమకాలంచ యానయుగ్యమనుత్తమం ౩ వసిష్ఠో వామదేవశ్చ జాబాలి రథ కాశ్యపః, మార్కండేయ స్సు

పుత్రశ్చతయోః - ఏకశేషః-ప్రీతిం తద్విషయప్రీతిం-తదుభయ కల్యాణదర్శనప్రీతి మితి యావత్-మత్పుత్ర్యాం త్వత్పుత్రే చే త్యర్థః - యద్వా - స్నుషాచ పుత్రీత్యేవ గృహ్యతే - యద్వా లక్ష్మణాయోర్మి ళాప్రదానం సిద్ధం కృత్వోచ్యతే ఉభయోరితి ౧౨—౧౪ గుప్తఇత్యాది విదేహేషు విదేహానాం నివాసభూతే దేశే, జనపదే లుబితి లుప్-అనావితి బుద్ధిసన్నికర్షే ణోచ్యతే ౧౫ ౧౬ యదివో రోచత ఇతి యానసంబంధయోగ్య మితి శేషః - పర్యయః అతిక్రమః ౧౭ మంత్రిణ ఇతి. శ్వో యాత్రే త్యబ్రవీ దితి తదర్థ ముద్యుజ్ధ్వ మితి భావః ౧౮ మంత్రిణః జనకమంత్రిణః-గుణైః సత్కారాతిశయైః - తాం రాత్రిం-తస్యాం రాత్ర్యా మిత్యర్థః. ౧౯ ఇతి శ్రీగోవిందరాజ విరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే-అష్టషష్టితమస్సర్గః

అథ దశరథస్య మిథిలాగమన మేకోనసప్తతితమే - తతో రాత్ర్యా మిత్యాది ౧ ధనాధ్యక్షాః కోశరక్షాధికృతాః - పుష్కలం శ్రేష్ఠం - 'శ్రేయాన్ శ్రేష్ఠః పుష్కలస్స్యా' దిత్యమరః సువిహితాః సుసంపాదితకల్యాణోచితకర్మాణః ౨ యానయుగ్యమితి యానం శిబికాందోళికాది - యుగ్యం రథాది- సేనాంగత్వా దేకవద్భావః 3. యథా కాలాత్యయః కాలాతిక్రమః నస్యాత్ -

---

హేషు విదేహానాం నివాసదేశే జనపదే. ౧౭. మంత్రిణఇతి గుణై ర్మంత్రిగుణైః - సమన్వితాః నరేంద్రస్య జనకస్య మంత్రిణః పరమసత్కృతా స్సంతః-తాం రాత్రిం తస్యాం రాత్ర్యా మూషు రిత్యర్థః ౧౯. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - అష్టషష్టితమస్సర్గః

అద్యేతి పుష్కలం శ్రేష్ఠం - సువిహితాః సురక్షితాః. ౨. చతురంగ మితి. యానయుగ్యం

దీర్ఘాయు ఋషిః కాత్యాయన స్తథా, ఏతేద్విజాః ప్రయాంత్వగ్రే స్యందనం వో
జయస్వమే, యథా కాలాత్యయో నస్యా ద్దూతాహిత్వరయంతి మాం. ౫. వచనా
త్తు నరేంద్రస్య సా సేనా చతురంగిణీ, రాజానమృషిభిస్సార్థం వ్రజంతం పృష్ఠతోఽ
న్వగాత్ ౬ గత్వా చతురహం మార్గం విదేహానభ్యుపేయివాన్, రాజాతు జనక
శ్శ్రీమాన్ శ్రుత్వా పూజామకల్పయత్ ౭ తతో రాజాన మాసాద్య వృద్ధం
దశరథం నృపం, జనకో ముదితో రాజా హర్షంచ పరమం యయౌ, ఉవాచచ
నరశ్రేష్ఠో నరశ్రేష్ఠం ముదాన్వితః ౮॥ స్వాగతం తే మహారాజ దిష్ట్యా ప్రాప్తోఽ
సి రాఘవ, పుత్రయో రుభయోః ప్రీతిం లప్స్యసే వీర్యనిర్జితాం ౯॥ దిష్ట్యా ప్రా
ప్తో మహాతేజా వసిష్ఠో భగవా నృషిః, సహ సర్వై ర్ద్విజశ్రేష్ఠై ర్దేవై రివ శత
క్రతుః ౧౦॥ దిష్ట్యా మే నిర్జితా విఘ్నాః దిష్ట్యా మే పూజితం కులం, రాఘవై
స్సహ సంబంధా ద్వీర్యశ్రేష్ఠై ర్మహాత్మభిః ౧౧॥ శ్వః ప్రభాతే నరేంద్రేంద్ర
నిర్వర్తయితు మర్హసి, యజ్ఞస్యాంతే నరశ్రేష్ఠ వివాహ మృషిసమ్మతం ౧౨॥ తస్య
తద్వచనం శ్రుత్వా ఋషిమధ్యే నరాధిపః, వాక్యం వాక్యవిదాం శ్రేష్ఠః ప్రత్యు
వాచ మహీపతిం ౧౩॥ ప్రతిగ్రహో దాతృవశ శ్శ్రుత మేత న్మయా పురా,
యథా వక్ష్యసి ధర్మజ్ఞ తత్కరిష్యామహే వయం ౧౪॥ ధర్మిష్ఠం చ యశస్యంచ
వచనం సత్యవాదినః, శ్రుత్వా విదేహాధిపతిః పరం విస్మయ మాగతః ౧౫॥
తత స్సర్వే మునిగణాః పరస్పరసమాగమే, హర్షేణ మహతా యుక్తా స్తాం నిశా

తథా ప్రయాంత్వితి యోజనా ౫ ౬ చతురహం చతుర్ష్వహస్సు - శ్రుత్వా దశరథ మాగతం
శ్రుత్వా పూజాం ఉపధాం ౭. రాజాన మాసాద్య ముదితః వివాహ శ్శీఘ్రభావీతి హర్షం యయౌ
౮॥ వీర్య నిర్జితాం పుత్రయో ర్వీర్యేణ ధనుర్భంగాదినా సంభూతా మిత్యర్థః. ౯॥ వసిష్ఠస్య శత
క్రతుసామ్యం పూర్ణధర్మత్వేన ౧౦॥ విఘ్నాః కన్యాప్రదాన ప్రతిబంధకాః- పూజితత్వే హేతు
మాహ - రాఘవై రితి యత ఇత్యుపస్కార్యం ౧౧॥ ఇక్ష్వాకు ప్రథమవంశత్వేన నరేంద్రాణా
మింద్రత్వం - యజ్ఞస్యాంత ఇతి - త్రిచతురదినానంతరభావినీతి శేషః - ఋషిసమ్మతం బ్రాహ్మం
వివాహ మిత్యర్థః ౧౨॥ మహీపతిం జనకం ౧౩॥ ప్రతిగ్రహ ఇతి కన్యాగవాదీనాం ప్రతిగ్రహో
దాతృవశ ఏవ-యదా దాతా దదాతి తదా ప్రతిగృహ్యతే ప్రతిగ్రహీత్రేతి వస్తుస్థితిః - ఏతద్వ్యప
దేశం వీర్యశుల్కం కన్యాప్రదాన మపి పూర్వ మేవ శ్రుతం- అతః పరం కన్యాప్రదస్త్వం-యథా
వక్ష్యసి తథా వయం కరిష్యామః. ౧౪॥ విస్మయమితి ప్రతిగ్రహోదాతృవశ ఇత్యాదివినయోక్తే

యాన మాందోళికాది-యుగ్యం వాహనాది ౩—౬ గత్వేతి చతురహం చతురహస్సు *తి. దూ
తానాం త్రిదివగమ్యోఽపి మార్గ శ్చతురంగబలోపేత ప్రయాణత్వాచ్చతుర్దినగమ్యోఽభూదితిజ్ఞేయం
౭ తతఇతి రాజాన మాసాద్య ముదితః హర్షం యయౌ - వివాహ శ్శీఘ్రభావీతి హేతోః * తి
రాజాన మాసాద్య ముదితో హర్షం యయౌ- మోదస్యైవాధికావస్థా హర్ష ఇతి భేదః ౮॥ స్వా
గత మితి. వీర్యనిర్జితాం శౌర్యసంపాదితాం. ౯॥ ౧౦॥ దిష్ట్యేతి. విఘ్నాః శ్రేయఃప్రతిరోధకాః-
నిర్జితాః నిర్గతాః. తి. రాఘవై స్సహ సంబంధా త్సంబంధం ప్రాప్య పూజితం మేకులం. ౧౧॥
శ్వఇతి. నిర్వర్తయితుం వివాహనిశ్చయోపయోగిప్రసంగ మితిశేషః యజ్ఞస్యాంత ఇతి యజ్ఞస్య

మవసత్ సుఖం ౧౬ రాజా చ రాఘవౌ పుత్రౌ నిశామ్య పరిహర్షితః, ఉవాస పరమప్రీతో జనకేన సుపూజితః ౧౭ జనకోపి మహాతేజాః క్రియాం ధర్మేణ తత్త్వవిత్, యజ్ఞస్య చ సుతాభ్యాంచ కృత్వా రాత్రి మువాసహ ౧౮ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - ఏకోనసప్తతితమస్సర్గః

తతః ప్రభాతే జనకః కృతకర్మా మహర్షిభిః, ఉవాచవాక్యం వాక్యజ్ఞ శతానందం పురోహితం. ౧ భ్రాతా మమ మహాతేజా యవీయానతిధార్మికః, కుశధ్వజ ఇతి ఖ్యాతః పురీ మధ్యవస చ్ఛుభాం, వార్యాఫలకపర్యంతాం పిబన్నిక్షుమతీం నదీం, సాంకాశ్యాం పుణ్యసంకాశాం విమానమివ పుష్పకం ౩ త మహాం ద్రష్టు మిచ్ఛామి యజ్ఞగోప్తా స మే మతః, ప్రీతిం సోపి మహాతేజా ఇమాం భోక్తా

రితి భావః ౧౫ పరస్పరసమాగమే సంభూతే సతీతి శేషః. ౧౬ నిశామ్య దృష్ట్వా - శమోదర్శన ఇతి మిత్త్వనిషేధా న్న హ్రస్వః ౧౭ జనకోపీతి. యజ్ఞస్య క్రియాం అవశిష్టక్రియాం - సుతాభ్యాం పుత్రోర్యః - క్రియాం అంకురార్పణాదికం. ౧౮ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకోనసప్తతితమస్సర్గః.

అథ జనకేన సంబంధార్థం త్వా యేక్ష్వాకుసంతానకీర్తనం సప్తతితమే తతః ప్రభాత ఇత్యాది కృతకర్మా సమాప్తయజ్ఞాదిక్రియః ౧ భ్రాతేత్యాది అత్రత్యవిశేషణానాం శతానందపరిజ్ఞాతానామప్యుపదేశః పరంపరయా దశరథాదిశ్రోత్రం ప్రాపయితుం - వార్యాఫలకపర్యంతాం దుర్గసంరక్షణార్థం పరిఖారూపేణావస్థితాయాం ఇక్షుమత్యాం వారిణి ఆకీర్ణాః నిఖాతాః ఫలకా శూలానివిషు తే వార్యాఫలకాః తాదృశాఃపర్యంతప్రదేశా యస్యా స్తాం- వార్యామలకపర్యంతామితి పాఠే - వార్యామలకా ఆమలక విశేషా స్తత్పర్యంతాం పుణ్యసంకాశాం పుణ్యతుల్యాం-పుణ్యవత్ స్వవాసినాం స్వత ఏవాభీష్టప్రదా మిత్యర్థః-పుష్పకం విమాన మివ స్థితాం సాంకాశ్యాం పురీం ఇక్షుమతీం నదీం పిబన్ తజ్జలం పిబన్నిత్యర్థః-అధ్యవసత్ అధివసతి-ఉపాన్వధ్యాఙ్ వస ఇత్యాధారస్యకర్మత్వం. 3 యజ్ఞగోప్తా-సాంకాశ్యే స్థిత్వా యజ్ఞసామగ్రీ ప్రేషణాదినేతి భావః-ఇమాం వివాహకల్యాణ

చతుర్థినావశిష్టస్యాంతే - ఋషిసమ్మతం వివాహం - నిర్వర్తయితుమర్హసి ౧౫—౧౬ రాజా చేతి. నిశామ్య దృష్ట్వా ౧౭ జనకోపీతి యజ్ఞస్యావశిష్టాః క్రియాః - సుతాభ్యాం గుహిత్రోః - అంకురార్పణాదిక్రియాః కృత్వా. ౧౮ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకోనసప్తతితమస్సర్గః

తత ఇతి. కృతకర్మా ఋషిభిః కృతప్రాతస్సవనాద్యనుష్ఠానః ౧ భ్రాతేత్యాది ఇక్షుమతీం నదీం పిబన్ తజ్జలం పిబన్నిత్యర్థః - వార్యాఫలకపర్యంతాం దుర్గసంరక్షణార్థం పరిఖారూపేణావస్థితాయా స్తస్యా నద్యాః వారిణి ఆకీర్ణాః నిఖాతాః ఫలకాః శూలాని యేషు తే వార్యాఫలకాః తాదృశాః పర్యంతప్రదేశాః యస్యాం తాం-వార్యామలకపర్యంతా మితి క్వచిత్ పాఠః-వార్యామలకాః ఆమలకవిశేషాః పర్యంతేషు యస్యాస్తాం తథోక్తాం-పుణ్యసంకాశాం పుణ్యశబ్దేన తత్ఫలభూతస్స్వర్గో లక్ష్యతే తత్సంకాశాం స్వర్గోపమా మిత్యర్థః-పుష్పకం పుష్పకాఖ్యం-విమానమివస్థితామితి భావః - సాంకాశ్యాం సాంకాశ్యాఖ్యాం పురీం - అధ్యవసత్ - అధివసతి 3 తమహామితి యతః సయజ్ఞగోప్తా మదీయయాగసంరక్షకత్వేన మతః-అత స్తం ద్రష్టు మిచ్ఛామీత్యర్థః - ఇమాం ప్రీతిం జానకీపరిణయజనితాం-భోక్తా భోక్ష్యతే. శాసనాదితి శాసనాత్ప్రియయుః దూతా ఇతి శేషః విజ్ఞ

మయా సహ ౪ (ఏవముక్తే తు వచనే శతానందస్య సన్నిధౌ, ఆగతాః
కేచిదవ్యగ్రా జనక స్తాన్ సమాదిశత్) శాసనాత్తు నరేంద్రస్య ప్రయయు శ్శీ
ఘ్రవాజిభిః, సమానేతుం నరవ్యాఘ్రం విష్ణు మింద్రాజ్ఞయా యథా ౫
(సాంకాశ్యాం తే సమాగత్య దదృశుశ్చ కుశధ్వజం, న్యవేదయ న్యథావృత్తం
జనకస్య చ చింతితం, తద్వృత్తం నృపతి శ్శ్రుత్వా దూతశ్రేష్ఠై ర్మహాబలైః)
ఆజ్ఞయాథ నరేంద్రస్య ఆజగామ కుశధ్వజః, స దదర్శ మహాత్మానం జనకం
ధర్మవత్సలం ౬ సోభివాద్య శతానందం రాజానం చాపి ధార్మికం, రాజార్హం
పరమం దివ్య మాసనం చాధ్యరోహతః ౭ ఉపవిష్టా వుభౌ తౌ తు భ్రాతరా వతి
తేజసౌ, ప్రేషయామాసతు ర్వీరౌ మంత్రిశ్రేష్ఠం సుదామనం ౮ గచ్ఛ మంత్రి
పతే శీఘ్ర మైక్ష్వాకుమమితప్రభం, ఆత్మజై స్సహ దుర్ధర్ష మానయస్వ సమం
త్రిణాం ౯. ఔపకార్యం స గత్వా తు రఘూణాం కులవర్ధనం, దదర్శ శిరసా చైన
మభివాద్యేద మబ్రవీత్. ౧౦ అయోధ్యాధిపతే వీర వైదేహో మిథిలాధిపః,
సత్వాం ద్రష్టుం వ్యవసిత స్సోపాధ్యాయపురోహితం ౧౧ మంత్రిశ్రేష్ఠవచ శ్శ్రు
త్వా రాజా సర్షిగణ స్తదా, సబంధు రగమ త్తత్ర జనకో యత్ర వర్తతే. ౧౨.
స రాజా మంత్రిసహిత స్సోపాధ్యాయ స్సబాంధవః, వాక్యం వాక్యవిదాం శ్రేష్ఠో
వైదేహ మిద మబ్రవీత్ ౧౩ విదితం తే మహారాజ ఇక్ష్వాకుకులదైవతం,
వక్తా సర్వేషు కృత్యేషు వసిష్ఠో భగవా నృషిః. ౧౪ విశ్వామిత్రాభ్యనుజ్ఞాత స్స
హ సర్వై ర్మహర్షిభిః, ఏష వక్ష్యతి ధర్మాత్మా వసిష్ఠో మే యథాక్రమం ౧౫
(ఏవ ముక్త్వా నరశ్రేష్ఠే రాజ్ఞాం మధ్యే మహాత్మనాం) తూష్ణీం భూతే దశరథే
వసిష్ఠో భగవా నృషిః, ఉవాచ వాక్యం వాక్యజ్ఞో వైదేహం సపురోధసం ౧౬
అవ్యక్తప్రభవో బ్రహ్మా శాశ్వతో నిత్య అవ్యయః, తస్మా న్మరీచి స్సంజజ్ఞే మరీచేః

జాం భోక్తేతి లుట్ ౪ నరేంద్రస్య శాసనాత్-శతానందవచనద్వారకా దిత్యర్థః-విష్ణుం ఉపేం
ద్రం ౫. ౬ అధ్యరోహత పురోహితరాజానుజ్ఞయేత్యర్థః ౭—౯. ఔపకార్యం దశరథశిబిరనివే
శం-ఉపకార్యాశబ్దాత్ స్వార్థే ష్యఞ్ ౧౦—౧౩. విదితమితి మతిబుద్ధీత్యాదినా వర్తమానే క్తః-
క్తస్య చ వర్తమాన ఇతి షష్ఠీ - త్వయా విదిత మిత్యర్థః-దైవతం పరమం గురు రిత్యర్థః. ౧౪. మే
వక్ష్యతి - కుల మితి శేషః-విశ్వామిత్రస్య కోపపరిహారాయ విశ్వామిత్రాభ్యనుజ్ఞాత ఇత్యుక్తం - దశ
పురుషవిఖ్యాతా దితి శాస్త్రేణ యానసంబంధాపేక్షితాం వంశశుద్ధిం వక్ష్యతీత్యర్థః ౧౫. ౧౬. అ
వ్యక్తం ప్రత్యక్షాద్యగోచరం వస్తు ప్రభవః కారణం యస్య సోవ్యక్తప్రభవః అవ్యక్తం కిం నామ -
వక్ష్యత్యయోధ్యాకాండే - ఆకాశప్రభవో బ్రహ్మేతి అథ కోయ మాకాశః-తమపి వక్ష్యత్యు
త్తరకాండే-'సంక్షిప్యహి పురా లోకాన్ మాయయా స్వయ మేవ హి, మహార్ణవే శయానోప్సు

ముపేంద్రం ౬ సోభివాద్యేతి. పూర్వం శతానందం-పశ్చా ద్రాజాన మభివాద్య ఆసనం చాధ్యరో
హత. ౭ ౯. ఔపకార్యమితి ఔపకార్యా ముపకారికాం ౧౦.౧౩ విదితమితి భగవాన్ వసిష్ఠః
సర్వేషు కృత్యేషు - వక్తేతి ఇక్ష్వాకుకులస్య దైవతం పరమగురురితిచ-విదితం ప్రసిద్ధం ౧౪. విశ్వా
మిత్రేతి. యథాక్రమం కుల మితి శేషః ౧౬ అవ్యక్తేతి అవ్యక్తప్రభవః అవ్యక్తః ప్రత్యక్షప్రమాణా

కాశ్యప స్సుతః ౧౭. వివస్వా న్కాశ్యపా జ్జజ్ఞే మను ర్వైవస్వత స్స్మృతః, మనుః ప్రజాపతిః పూర్వ మిక్ష్వాకుస్తు మనో స్సుతః ౧౮. తమిక్ష్వాకు మయోధ్యాయాం రాజానం విద్ధి పూర్వకం, ఇక్ష్వాకో స్తు సుత శ్శ్రీమా న్కుక్షి రిత్యేవ విశ్రుతః ౧౯ కుక్షే రథాత్మజ శ్శ్రీమా న్వికుక్షి రుదపద్యత, వికుక్షే స్తు మహాతేజా బాణః పుత్రః ప్రతాపవా న్౨౦ బాణస్య తు మహాతేజా అనరణ్యః ప్రతాపవా న్, అనరణ్యా త్పృథు ర్జజ్ఞే త్రిశంకుస్తు పృథో స్సుతః ౨౧ త్రిశంకో రభవ త్పుత్రో దుందుమారో మహాయశాః, యువనాశ్వసుత స్త్వాసీ న్మాంధాతా పృథివీపతిః ౨౨ మాంధాతుస్తు సుత శ్శ్రీమా న్సుసంధి రుదపద్యత, సుసంధే రపి పుత్రౌ ద్వౌ ధ్రువసంధిః ప్రసేనజిత్ ౨౩ యశస్వీ ధ్రువసంధేస్తు భరతో నామ నామతః, భరతాత్తు మహాతేజా అసితో నామ జాతవా న్. ౨౪ యస్యైతే ప్రతిరాజాన ఉదపద్యంత శత్రవః, హైహయా స్తాలజంఘాశ్చ శూరాశ్చ శశిబిందవః. ౨౫ తాం స్తు స ప్రతియుధ్య న్వై యుద్ధే రాజా ప్రవాసితః ౨౫½ హిమవంత ముపాగమ్య భృగుప్రస్రవణే వసత్, అసితోల్పబలో రాజా మంత్రిభిస్సహిత స్తదా ౨౬½. ద్వే చాస్య భార్యే గర్భిణ్యౌ బభూవతు రితి శ్రుతం, ఏకా గర్భవినాశాయ సపత్న్యై సగరం దదౌ ౨౭½ తత శ్శైలవరం రమ్యం బభూవాభిరతో మునిః, భార్గవ శ్చ్యవనో నామ హిమవంత ముపాశ్రితః ౨౮½ తత్రైకాతు మహాభాగా భార్గవం దేవవర్చసం, వవందే పద్మపత్రాక్షీ కాంక్షంతీ సుత మాత్మనః ౨౯½ త మృషిం సాభ్యుపాగమ్య కాళిందీ చాభ్యవాదయత్ ౩౦

మాం త్వం పూర్వ మజీజనః పద్మే దివ్యేర్కసంకాశే నాభ్యా ముత్పాద్య మా మపి, ప్రాజాపత్యం త్వయా కర్మ సర్వం మయి నివేశిత' మిత్యాదినా - శాశ్వతః బహుకాలస్థాయీ - నిత్యః ద్విపరార్ధకాలం వినాశరహితః-అవ్యయః ప్రవాహరూపేణ ప్రతికల్ప మవస్థాయీ-అస్తీతి శేషః ౧౭ వైవస్వతః వివస్వ త్పుత్రః-ప్రజాపతిః రాజా-ఆసీదితి శేషః ౧౮—౨౧. దుందుమారః యువనాశ్వాపరనామధేయః రామానుజీయం దుందుమార ఇత్యాది దుందుమార ఏవ యువనాశ్వః - తస్యైవం నామాంతరం. ౨౨ ౨౪ మధ్యే అసితవృత్తాంతకథనం సగరవైభవాతిశయ ప్రకటనాయ-ప్రతిరాజానః ప్రతిపక్షాః-శత్రవః శాతయితారః-ప్రతిరాజానేవ తా న్విశేషయతి హైహయా ఇత్యాది ౨౫ ప్రతియుధ్య న్అభిముఖతయా యుద్ధం కుర్వ న్ప్రవాసితః రాజ్యాత్ భ్రంశితః.౨౫½ భృగు ప్రస్రవణే భృగుమహామునిసాన్నిధ్యవ న్నిర్ఝరోపాంత ప్రదేశే - ఇద మేవ పూర్వం భృగుతుంద ఇత్యుక్తం ౨౬½ సగరం గరం విషం తత్సహితం భక్ష్య మిత్యర్థః ౨౭½ తత ఇతి అభిరతః ప్రీతస్స న్-హిమవంత ముపాశ్రితోభూత్ - స్వదేశవాసాభిమానేన ప్రీతస్స న్తద్వరప్రదానాయ సన్నిహితోభూ

ద్యగోచరో విష్ణుః ప్రభవః కారణం యస్య స తథోక్తః ౧౭ వివస్వానితి. వివస్వతః పుత్రః మనురితి స్మృతః ౨౦ ౨౪ యస్యైత ఇతి యస్య ప్రతిరాజానః ప్రతిపక్షభూతా రాజానః-హైహయాదయః సోమవంశ్యాః శత్రవః హింసకాః-ఉదపద్యంత అజాయంత. ౨౫ తానితి. ప్రతియుధ్య న్ప్రతిపక్షతయా యుధ్య న్ - ప్రవాసితః నిష్కాసితః రాజ్యా ద్భ్రంశితః ౨౬½. ద్వేఇతి * సగరం గరసహితం - భక్ష్యం దదౌ ౨౭ తతఇతి అభిరతస్స న్ - హిమవంత ముపాశ్రితోభూ దితి సంబంధః. ౨౯½ తమృషిమితి కాళిందీ కాళింద్యాఖ్యా ఋషి ముపాగమ్య శరణం గత్వా అభ్య

స తా మభ్యవద ద్విప్రః పుత్రేప్సుం పుత్రజన్మనీ ౩౦½ తవ కుక్షౌ మహాభాగే
సుపుత్ర స్సుమహాబలః, మహావీర్యో మహాతేజా అచిరా త్సంజనిష్యతి, గరేణ స
హిత శ్శ్రీమాన్ మాశుచః కమలేక్షణే ౩౧ చ్యవనం తు నమస్కృత్య రాజపుత్రీ
పతివ్రతా, పతిశోకాతురా తస్మాత్పుత్రం దేవీ వ్యజాయత ౩౩ సపత్న్యాతు గర
స్తస్యై దత్తోగర్భజిఘాంసయా,సహ తేన గరేణైవజాతస్స సగరోఽభవత్ ౩౪.
సగరస్యాసమంజస్తు అసమంజా త్తథాంశుమాన్, దిలీపోంశుమతః పుత్రో దిలీపస్య
భగీరథః ౩౫ భగీరథా త్కకుత్స్థశ్చ కకుత్స్థస్య రఘు స్సుతః ౩౫½ రఘోస్తు
పుత్ర స్తేజస్వీ ప్రవృద్ధః పురుషాదకః,కల్మాషపాదో హ్యభవ త్తస్మా జ్జాతస్తు శంఖ
ణః ౩౬½ సుదర్శన శ్శంఖణస్య అగ్నివర్ణ స్సుదర్శనాత్, శీఘ్రగ స్త్వగ్నివర్ణస్య
శీఘ్రగస్య మరు స్సుతః, మరోః ప్రశుశ్రుక స్త్వాసీ దంబరీషః ప్రశుశ్రుకాత్.
౩౭ అంబరీషస్య పుత్రోభూ న్నహుషః పృథివీపతిః, నహుషస్య యయాతిస్తు నా
భాగస్తు యయాతిజః ౩౮ నాభాగస్య బభూవాజో అజాద్దశరథోఽభవత్, అస్మా
ద్దశరథా జ్జాతౌ భ్రాతరౌ రామలక్ష్మణౌ ౪౦ ఆదివంశవిశుద్ధానాం రాజ్ఞాం పర
మధర్మిణాం, ఇక్ష్వాకుకులజాతానాం వీరాణాం సత్యవాదినామ్,రామలక్ష్మణయో
రర్థే త్వత్సుతే వరయే నృప,సదృశాభ్యాం నరశ్రేష్ఠ సదృశే దాతు మర్హసి ౪౧
ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - సప్తతితమ స్సర్గః

దిత్యర్థః. ౨౭½ ౨౮½ కాళిందీతి సగర ముపయుక్తవత్యా నామ-ఉపాగమ్య శరణం గత్వా-అభ్య
వాదయత్ శుశ్రూషతేస్మ ౩౦ సః పుత్రేప్సుం అప్రతిబంధపుత్రేప్సుం-పుత్రజన్మని పుత్రోత్పత్తివిష
యే. ౩౦½ గరేణ సపత్నీప్రయుక్తేన-మాశుచః గరప్రయోగనిమిత్తం శోకం మా కుర్విత్యర్థః ౩౧.
పతిశోకేతి అనేన తదనంతర మేవ దైవాత్ పతి ర్మృత ఇతి గమ్యతే-తస్మాచ్చ్యవనానుగ్రహాత్. ౩౩
సపత్న్యేతి అత్ర య ఇత్యనుసంధేయం-జాత ఇత్యనంతరం తేనేత్యనుసంధేయం ౩౪ ౩౫½ ప్రవృద్ధ
ఇతి-పూర్వం ప్రవృద్ధాఖ్యః - తతో వసిష్ఠశాపాత్-పురుషాదకః రాక్షసభూతః-తతః వసిష్ఠం ప్రతి
శాపాయోద్ధృతజలస్య స్వభార్యానునయాత్ స్వపదప్రక్షేపేణ కల్మాషపాదాఖ్యః. ౩౬½—౩౭.
నహుషయయాతీ చంద్రవంశ్యాభ్యా మన్యౌ-అత్ర పురాణే క్రమవైషమ్యం కల్పభేదాదితిజ్ఞేయం. ౩౮
౪౦. ఆదివంశవిశుద్ధానాం ఆదిత ఆరభ్య వంశేన విశుద్ధానాం-రాజ్ఞా మితి సంబంధే షష్ఠీ-వరయ ఇతి-
వరణస్య పురోహితకృత్యత్వాదితి భావః-సదృశే ఇతి జీబభావ ఆర్షః. ౪౧ ఇతి శ్రీగోవిందరాజ
విరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే-బాలకాండవ్యాఖ్యానే-సప్తతితమస్సర్గః.

వాదయత్ శుశ్రూషతేస్మ ౩౦ సతామితి పుత్రజన్మని పుత్రజన్మవిషయే. ౩౦½ తవేతి. గరేణ సప
త్నీప్రయుక్తేన గరేణ - తస్య ఽపత్తి ర్నభవతీతి గమ్యతే - జాత స్స వంశకరో భవిష్యతి అతః
మాశుచః ౩౧ చ్యవనమితి తస్మాత్ చ్యవన ప్రసాదాత్. ౩౫½ రఘోరితి. ప్రవృద్ధః ప్రవృద్ధా
ఖ్యః - పురుషాదకః రాక్షసః వసిష్ఠశాపాదితి భావః - తతః వసిష్ఠస్య ప్రతిశాపప్రదానార్థ ముద్ధృ
తస్య జలస్య స్వపత్న్యై మదయంత్యా అనునయేన స్వపాదయో రేవ విసర్జనాత్ కల్మాషపాద
శ్చాభూదితి భావః ౪౦. ఆదీతి ఆదివంశవిశుద్ధానాం ఆదిత ఆరభ్య విశుద్ధవంశానాం - వీరాణాం
సత్యవాదినా మితి సంబంధే షష్ఠీ. ౪౧ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం-శ్రీరామాయణతత్త్వ
దీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తతితమస్సర్గః

ఏవం బ్రువాణం జనకః ప్రత్యువాచ కృతాంజలిః, శ్రోతుమర్హసి భద్రం తే కులం నః పరికీర్తితం ౧ ప్రదానే హి మునిశ్రేష్ఠ కులం నిరవశేషతః, వక్తవ్యం కులజాతేన తన్నిబోధ మహామునే, రాజాభూత్త్రిషు లోకేషు విశ్రుతస్స్వేన కర్మణా, నిమిః పరమధర్మాత్మా సర్వసత్వవతాం వరః ౩ తస్య పుత్రో మిథిర్నామ మిథిలా యేన నిర్మితా, ప్రథమో జనకో నామ జనకాదప్యుదావసుః ౪ ఉదావసోస్తు ధర్మాత్మా జాతో వై నందివర్ధనః, నందివర్ధనపుత్రస్తు సుకేతుర్నామ నామతః ౫ సుకేతోరపి ధర్మాత్మా దేవరాతో మహాబలః, దేవరాతస్య రాజర్షేర్బృహద్రథ ఇతి స్మృతః ౬ బృహద్రథస్య శూరోభూన్మహావీరః ప్రతాపవాన్, మహావీరస్య ధృతిమాన్ సుధృతి స్సత్యవిక్రమః ౭ సుధృతేరపి ధర్మాత్మా ధృష్టకేతుస్సుధార్మికః, ధృష్టకేతోస్తు రాజర్షేర్హర్యశ్వ ఇతి విశ్రుతః ౮ హర్యశ్వస్య మరుః పుత్రో మరోః పుత్రః ప్రతీంధకః, ప్రతీంధకస్య ధర్మాత్మా రాజా కీర్తిరథ స్సుతః ౯. పుత్రః కీర్తిరథస్యాపి దేవమీఢ ఇతి స్మృతః, దేవమీఢస్య విబుధో విబుధస్య మహీధ్రకః ౧౦ మహీధ్రకసుతో రాజా కీర్తిరాతో మహాబలః, కీర్తిరాతస్య రాజర్షేర్మహారోమా వ్యజాయత ౧౧. మహారోమ్ణస్తు ధర్మాత్మా స్వర్ణరోమా వ్యజాయత, స్వర్ణరోమ్ణస్తు రాజర్షేర్హ్రస్వరోమా వ్యజాయత. ౧౨ తస్య పుత్రద్వయం జజ్ఞే ధర్మజ్ఞస్య మహాత్మనః, జ్యేష్ఠోహమనుజో భ్రాతా మమ వీరః కుశధ్వజః. ౧౩ మాం తు జ్యేష్ఠం పితా రాజ్యే సోభిషిచ్య నరాధిపః, కుశధ్వజం సమావేశ్య భారం మయి వనం గతః. ౧౪ వృద్ధే పితరి స్వర్యాతే ధర్మేణ ధురమావహం, భ్రాతరం దేవసంకాశం స్నేహాత్పశ్యన్ కుశధ్వజం ౧౫ కస్యచిత్త్వథ కాలస్య సాంకాశ్యాదగమత్పురాత్, సుధన్వా వీర్యవాన్ రాజా మిథిలామవరోధకః ౧౬ స చ మే ప్రేషయామాస

ఏవం వసిష్ఠేన వరవంశకీర్తనపూర్వకం వధూవరణే కృతే జనక స్స్వవంశవిశుద్ధతాజ్ఞాపనపూర్వకం కన్యాదానం ప్రతి జానీత ఏకసప్తతితమే - ఏవం బ్రువాణమిత్యాది ౧. ౨. సత్వవతాం బలవతాం. ౩. ప్రథమ ఇతి - మిథిమారభ్యాస్మాకం జనకసంజ్ఞేతి భావః. ౪—౬. సుధృతి రిత్యన్వర్థసంజ్ఞాజ్ఞాపనార్థం విశేషణద్వయం ౭—౧౩ భారం భరణీయం పోషణీయ మితి యావత్. ౧౪. ధురం రాజ్యభారం. ౧౫ కస్యచిత్ కాలస్య కస్మింశ్చి త్కాలే గతే - అవరోధకః - అవరోద్ధా

ఏవమితి. ౧. ప్రదానఇతి కులజాతేన సత్కులప్రసూతేన ప్రదానే కన్యాప్రదానే విషయే కులం వక్తవ్యం. ౩. తస్యేతి. ప్రథమో జనకః-తత ఆరభ్య జనకశబ్దవాచ్యాః. ౪ *తి నామ ప్రసిద్ధం-నామతః సుకేతు రిత్యర్థః ౫—౧౨. *తి. తస్య హ్రస్వరోమ్ణః-జ్యేష్ఠోఽహం మమానుజః కుశధ్వజః. ౧౩. మాంత్వితి. కుశధ్వజం భారం భరణీయ మితి యావత్.* తి యద్వా-కుశధ్వజం,భారం రాజ్యభారంచ మయి సమావేశ్య స్థాపయిత్వా వనం గత ఇత్యన్వయః ౧౪ వృద్ధఇతి. ధురం రాజ్యభారం. ౧౫. కస్యేతి. తస్యాప్రదానాత్ తస్య ఉభయస్య అప్రదానాత్. * తి. సాంకాశ్య మితి సుధన్వనగరనామ అవరోధకోఽగమత్-అవరోద్ధు మాగతవా నిత్యర్థః ౧౬. * తి. శైవం ధనుః సీతా

శైవం ధను రనుత్తమం, సీతా కన్యాచ పద్మాక్షీ మహ్యం వై దీయతా మితి ౧౭. తస్యాప్రదానా ద్బ్రహ్మర్షే యుద్ధ మాసీ న్మయా సహ, సహతోఽభిముఖో రాజా సుధన్వా తు మయా రణే ౧౮ నిహత్య తం మునిశ్రేష్ఠ సుధన్వానం నరాధిపం, సాంకాశ్యే భ్రాతరం వీర మభ్యషించం కుశధ్వజం ౧౯ కనీయానేష మే భ్రాతా అహం జ్యేష్ఠో మహామునే, దదామి పరమప్రీతో వధ్వౌ తే మునిపుంగవ ౨౦ సీతాం రామాయ భద్రం తే ఊర్మిళాం లక్ష్మణాయ చ ౨౦। వీర్యశుల్కాం మమ సుతాం సీతాం సురసుతోపమాం, ద్వితీయా మూర్మిళాం చైవ త్రిర్దదామి నసంశయః, (దదామి పరమప్రీతో వధ్వౌ తే రఘునందన) ౨౧। రామలక్ష్మణయోః రాజ౯ గోదానం కారయస్వహ, పితృకార్యంచ భద్రం తే తతో వైవాహికం కురు ౨౨। మఘాహ్యద్య మహాబాహో తృతీయే దివసే ప్రభో, ఫల్గున్యా ముత్తరే రాజ౯ తస్మి౯ వైవాహికం కురు, రామలక్ష్మణయోః

మిత్యర్థః-తుముణ్ణ్వులౌ క్రియాయాం క్రియార్థాయా మితి ణ్వుల్ ౧౬ ౧౭ తస్య సుధన్వనః అప్రదానాత్ సీతాధనుషో రప్రదానాత్ ౧౮ ౧౯ తే వధ్వౌ దదామి స్నుషాత్వేన దదామి-వసిష్ఠేన వరణాత్తే దదామీత్యుక్తం వ్యవస్థయా దర్శయతి సీతా మిత్యర్ధేన ౨౦। ఉక్త మర్థం సనిమిత్త ముపపాదయతి-వీర్యేతి వీర్యశుల్కా మిత్యేత దూర్మిళాయా అపి విశేషణం-యద్యపి రామేణైవ ధనుర్భంగః కృతః-తథాపి తాదృశశక్తే ర్లక్ష్మణేపి దర్శనా త్తద్వీర్య మేవోర్మిళాయా అపి శుల్క మిత్యర్థః-ఊర్మిళా-జనకస్యౌరసపుత్రీ-త్రిః త్రివారం త్రిభిః కరణైర్వా ౨౧। గోదానం నామ-వివాహపూర్వ సమయ నియతం కించిత్కర్మ-గావః కేశాః దోః పాదమూలరోమాణిచ యత్ర ఖండ్యంతే-తదేతత్ గోదానం నామ - సమావర్తనాఖ్యం కర్మేత్యాహుః - వైవాహికం పితృకార్యం నాందీశ్రాద్ధం. ౨౨। తృతీయే భావిని ఫల్గున్యాం ఫల్గున్యాఖ్యాకే ఉత్తరే ఉత్తరనక్షత్రే - వైవాహికం వివాహప్రయోజనం - తదస్య ప్రయోజన మితి ఠక్-దానం గోభూతిల హిరణ్యాదిదానం-సుఖోదయం సుఖోదర్కం - వధూవరయో రతిశయావహ మిత్యర్థః - కార్యమితి సామాన్యోక్త్యా మయాపి కన్యార్థం క్రియత ఇతి సూచితం - కన్యాదానే ఉత్తరఫల్గున్యాః ప్రశస్తత్వ ముక్తం జ్యోతిషే - 'త్రీణ్యుత్తరాణ్యపి తథార్కమఘానురాధా మూలాంత్యసోమ కమలోద్భవ భాన్యు

చ కన్యా మహ్యం దీయతా మితి దూతా౯ ప్రేషయామాసేత్యన్వయః ౧౭ ౧౮. *తి సాంకాశ్యే సుధన్వనగరే. ౧౯ ౨౦ వీర్యశుల్కామితి. త్రిర్దదామి త్రిభిః కరణైర్దదామీత్యర్థః ౨౧. రామేతి గోదానం వివాహాంగభూతం-వైవాహికం వివాహకాలే కర్తవ్యం-పితృకార్యం నాందీముఖం ౨౨. మఘేతి అద్య మఘానక్షత్రం ఆగామిని తృతీయదివసే-ఉత్తరే ఉత్తరఫల్గున్యాఖ్యే నక్షత్రే వైవాహికం వివాహకర్మ కురు-సుఖోదయం సుఖోదర్కం. తి. యద్యప్యుత్తరాఫల్గునీ సీతాయా జన్మర్క్షం తథాపి తదృక్షే ప్రథమచరణం విహాయ తజ్జన్మకాలత్వేన తస్యాః కన్యారాశిత్వాత్-తృతీయైకాదశరూపభకూటశుద్ధే స్తస్య నదోషః-భకూటశుద్ధౌ తన్నదుష్టమితి జ్యోతిశ్శాస్త్రే ప్రసిద్ధం-కించ ఏకనాడీదోషేణ చ సీతారామయో ర్వియోగ ఇతి ధ్యేయం ఫల్గున్యాం పూర్వఫల్గునీనక్షత్రే-ఉత్తరే శ్వోహ్నీతివ్యాఖ్యానే-సీతాయా ద్వాదశ శ్చంద్రో భవతి-తత్ర వివాహోఽనుచిత ఏవ. ౨౪. ఇతిశ్రీ

రాజన్ దానం కార్యం సుఖోదయం. ౨౮ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే ఏకసప్తతితమస్సర్గః

తముక్తవంతం వైదేహం విశ్వామిత్రో మహామునిః, ఉవాచ వచనం వీరం వసిష్ఠసహితో నృపం. ౧ అచింత్యా న్యప్రమేయాని కులాని నరపుంగవ, ఇక్ష్వాకూణాం విదేహానాం నైషాం తుల్యో౽స్తి కశ్చన ౨ సదృశో ధర్మసంబంధ స్సదృశో రూపసంపదా, రామలక్ష్మణయో !రాజన్ సీతా చోర్మిళయా సహ ౩. వక్తవ్యం చ నరశ్రేష్ఠ శ్రూయతాం వచనం మమ ౩౪ భ్రాతా యవీయాన్ ధర్మజ్ఞ ఏష రాజా కుశధ్వజః, అస్య ధర్మాత్మనో రాజన్ రూపేణాప్రతిమం భువి, సుతాద్వయం నరశ్రేష్ఠ పత్న్యర్థం వరయామహే ౫ భరతస్య కుమారస్య శత్రుఘ్నస్యచ ధీమతః, వరయామ స్సుతే రాజన్ తయో రర్థే మహాత్మనోః ౬ పుత్రా దశరథస్యేమే రూపయౌవనశాలినః, లోకపాలోపమా స్సర్వే దేవతుల్యపరాక్రమాః ౭ ఉభయో రపి రాజేంద్ర సంబంధేనానుబధ్యతాం, ఇక్ష్వాకోః

దూ'సీతి ౨౮ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే- శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే-బాలకాండవ్యాఖ్యానే - ఏకసప్తతితమస్సర్గః

అథ విశ్వామిత్రేణ భరతశత్రుఘ్నార్థే కుశధ్వజసుతావరణం గోదానకరణం చ ద్విసప్తతితమే - తముక్తవంత మిత్యాది నృపం జనకం ౧ అచింత్యానీత్యాది అచింత్యాని ఆశ్చర్యభూతాని అప్రమేయాని అపరిచ్ఛేద్యమహిమాని - ఏషాం ఇక్ష్వాకువిదేహానాం తుల్యః కశ్చన నాస్తి యతః - అతః కారణా దచింత్యత్వ మప్రమేయత్వం చేతి భావః ౨ సదృశ ఇతి సీతా ఊర్మిళయా సహ రామలక్ష్మణయో ర్దీయత ఇతి యత్ - అయం ధర్మసంబంధః ధర్మేణ సంబంధః - యానసంబంధ ఇతి యావత్ - సదృశః రూపసంపదాచ సదృశః - యద్వా - అయం కరిష్యమాణో ధర్మసంబంధః - సదృశః ఉభయకులసదృశః - రూపసంపదాచ సదృశః - తుల్యరూపయో ర్వివాహ ఇత్యర్థః - అత్ర హేతు మాహ - రామేతి సీతా ఊర్మిళయా సహ రామలక్ష్మణయో ర్యత స్సదృశేత్యనుషంగః యద్వా - సీతా ఊర్మిళయా సహ రామలక్ష్మణయోః - చకారా ద్రామలక్ష్మణౌ చ సీతోర్మిళయోః - రూపసంపదా సదృశః - శకారాంతే బహువచనం - అత స్సదృశో ధర్మసంబంధ ఇత్యర్థః. ౩. వక్తవ్యంచేతి అన్యద్వక్తవ్యం కించి దస్తి తదపి శ్రూయతా మిత్యర్థః ౩౪ ౫ పత్న్యర్థ మిత్యుక్తం - కయో రిత్యాకాంక్షాయాం తదుపపాదయ న్నాహ - భరతస్యేతి భరతస్య శత్రుఘ్నస్య చ తయో రుభయో రర్థ ఇత్యన్వయః ౬ ౭ ఉభయో రితి ఉభయో ర్వ్యవయో

మహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం- శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - ఏకసప్తతితమస్సర్గః.

* తి. తమితి. వీరం జనకం ౧ తి. ఏషాం తుల్యః పరస్పరవ్యతిరేకేణాపరో నాస్తి ౨ సదృశ ఇతి. సీతాచ ఊర్మిళయా సహ రామలక్ష్మణయో ర్దీయత ఇతి యత్ -అయం ధర్మసంబంధః సదృశః రూపసంపదాచ సదృశః ౩. వక్తవ్యమితి. కించిదన్య ద్వక్తవ్య మస్తి తచ్ఛ్రూయతాం. ౪—౬. * తి. దశరథపుత్రేషు న కస్మి న్నపి వరగుణన్యూనతేత్యాహ-పుత్రా ఇతి. ౭ ఉభయో రితి పుణ్య

కుల మవ్యగ్రం భవతః పుణ్యకర్మణః ౮. విశ్వామిత్రవచ శ్శ్రుత్వా వసిష్ఠస్య మతే తదా, జనకః ప్రాంజలి ర్వాక్య మువాచ మునిపుంగవౌ ౯ కులం ధన్య మిదం మన్యే యేషాం నో మునిపుంగవౌ, సదృశం కులసంబంధం యదాజ్ఞాపయథ స్స్వయం ౧౦ ఏవం భవతు భద్రం వః కుశధ్వజసుతే ఇమే, పత్న్యౌ భజేతాం సహితౌ శత్రుఘ్న భరతావుభౌ ౧౧ ఏకాహ్నా రాజపుత్రీణాం చతసౄణాం మహామునే, పాణీన్ గృహ్ణంతు చత్వారో రాజపుత్రా మహాబలాః ౧౨ ఉత్తరే దివసే బ్రహ్మన్ ఫల్గునీభ్యాం మనీషిణః, వైవాహికం ప్రశంసంతి భగో యత్ర ప్రజాపతిః ౧౩ ఏవ ముక్త్వా వచ స్సౌమ్యం ప్రత్యుత్థాయ కృతాంజలిః, ఉభౌ మునివరౌ రాజా జనకో వాక్య మబ్రవీత్ ౧౪ పరో ధర్మః కృతో మహ్యం

స్సంబంధేన కులద్వయ మప్యనుబధ్యతా మిత్యర్థః - భవతః కుల మిత్యనుకర్షః-అవ్యగ్రం నిర్దోషం-అన్యోన్యసంబంధేనాన్యోన్య ముత్కర్షం ప్రాప్నుయా దిత్యర్థః ౮ వసిష్ఠస్య మతే-వసిష్ఠానుమత ఇత్యర్థః ౯ కులమితి. యద్యస్మాత్ మునిపుంగవౌ యువాం-ఏషాం నః కులసంబంధం ఇక్ష్వాకువంశేన యానసంబంధం - స్వయం శిష్యముఖం వినా ఆజ్ఞాపయథః - తస్మాత్తేషాం నః ఇదం కులం-ధన్యం భాగ్యశాలీతి మన్యే ౧౦ పత్న్యౌ భజేతాం పత్నీత్వేన భజేతాం - సహితౌ సదా సహచరౌ. ౧౧ ఏకాహ్నేతి ఏకాహ్నా త్యజభావఆర్షః - సప్తమ్యర్థే తృతీయా. చతసౄణా మితి-ఛందస్యుభయథేతి పక్షేతి దీర్ఘః. ౧౨ ఉత్తరే ఫల్గునీభ్యా ముపలక్షితయో ర్దివసయోః ఉత్తరస్మిన్ దివసే - ఇత్తరఫల్గున్యా మిత్యర్థః - యద్వా - ఫల్గునీభ్యా మితి సప్తమ్యర్థే చతుర్థీ - ఫల్గున్యా ముత్తరే - ఫల్గున్యాఖ్యే ఉత్తరనక్షత్ర ఇత్యర్థః - ప్రశస్తతాయాం హేతుః భగ ఇతి-భగః ప్రజాపతిః - ప్రజోత్పత్తిస్థానయోనిలింగాధిష్ఠాతా దేవతా. నను శ్లో 'ఏకస్మింస్తు గృహే కుర్యా దేకామేవ శుభక్రియాం, అనేకాం యస్తు కురుతే స నాశ మధిగచ్ఛతీ'తి జ్యోతిశ్శాస్త్రే ఏకగృహేనేకోత్సవనిషేధో దృశ్యత ఇతి చేత్ - మతాంతరే ఏకగృహే భ్రాతౄణా మేకదోత్సవస్య విహితత్వాత్ ఉక్తంహి దైవజ్ఞవిలాసే - 'భిన్నోదరోదయవతా ముద్వాహే కల్పయేత్ పృథగ్వేదిం, ఏకగృహే జగు రార్యామంటప మేకం పరాశరేణోక్త' మితి. నన్వేవ మపి లక్ష్మణశత్రుఘ్నయోః కథం ఏకదా వివాహః - 'ఏకమాతృప్రసూతానా మేకస్మిన్నేవ వత్సరే, వివాహం మౌంజిబంధంచ చూడాకర్మ న కారయే' దితి నిషేధా దితి చేత్ - సత్యం - ఏకస్మిన్ దినేతు కర్తవ్య ఏవ - ఉక్తంహి దైవజ్ఞవిలాసే 'భ్రాతృద్వయే స్వసృయుగే తథా, సమానాశ్చ క్రియాః కుర్యుర్భ్రాతృభేదే తథైవచ, ఏకస్మిన్ దివసే త్వేకలగ్నే భిన్నాంశకేతయోః, ఏకగర్భోదయవతో ర్వివాహ శ్శుభకృ ద్భవే' దిత్యేకోదరయో రప్యేకగృహే వివాహకరణవచనం ద్రష్టవ్యం ౧౩ ప్రత్యుత్థా

కర్మణో భవతః కులం - అవ్యగ్రం ఇక్ష్వాకుకులంచ - ఉభయో స్సంబంధేన కులద్వయ మనుబధ్యతాం తి ఉభయోర్భ్రాత్రో స్సంబంధేన ఇక్ష్వాకుకుల మనుబధ్యతాం-తత్రచ సంబంధే పుణ్యకర్మణో భవతః అవ్యగ్రం చిత్తం భవత్వితి శేషః-కథ మీదృశేన మహారాజేన యుగపన్మయా సంబంధచతుష్టయం కార్య మితి చింతా మాస్త్విత్యర్థః ౮—౧౦ తి. అత్ర క్రమే-నతాత్పర్యం ౧౧ ౧౨ ఉత్తరఇతి ఫల్గునీభ్యాం ఫల్గున్యోః - వైవాహికం ప్రశంసంతి ప్రశస్త మితి వదంతి - యత్ర ఫల్గుని నక్షత్రే భగః ప్రజాపతి ర్దేవతా. ౧౩. ఏవముక్త్వేతి. ఏవ ముక్త్వా-ప్రత్యుత్థాయ ఆసనాదు

శిష్యోఽస్మి భవతోః సదా ౧౭½ ఇమాన్యాసనముఖ్యాని ఆసాతాం మునిపుంగవౌ, యథా దశరథస్యేయం తథాయోధ్యాపురీ మమ, ప్రభుత్వే నాస్తి సందేహో యథార్హం కర్తు మర్హథ ౧౮ తథా బ్రువతి వైదేహే జనకే రఘునందనః, రాజా దశరథో హృష్టః ప్రత్యువాచ మహీపతిం ౧౯ యువా మసంఖ్యేయగుణౌ భ్రాతరౌ మిథిలేశ్వరౌ, ఋషయో రాజసంఘాశ్చ భవద్భ్యా మభిపూజితాః. స్వస్తి ప్రాప్నుహి భద్రం తే గమిష్యామి స్వ మాలయం, శ్రాద్ధకర్మాణి సర్వాణి విధాస్యామీతి చాబ్రవీత్ త మాపృష్ట్వా నరపతిం రాజా దశరథ స్తదా, మునీంద్రౌ తౌ పురస్కృత్య జగామాశు మహాయశాః ౨౦ సగత్వా నిలయం రాజా శ్రాద్ధం కృత్వా విధానతః, ప్రభాతే కాల్య ముత్థాయ చక్రే గోదాన ముత్తమం ౨౧. గవాం శతసహస్రాణి బ్రాహ్మణేభ్యో నరాధిపః, ఏకైకశో దదౌ రాజా పుత్రా నుద్దిశ్య ధర్మతః ౨౨ సువర్ణశృంగాః స్సంపన్నాః స్సవత్సాః కాంస్యదోహనాః, గవాం శతసహస్రాణి చత్వారి పురుషర్షభః, విత్తమన్యచ్చ సుబహు ద్విజేభ్యో రఘునందనః, దదౌ గోదాన ముద్దిశ్య పుత్రాణాం

య-ఆదరాతిశయేనేతి భావః ౧౭ పరోధర్మః కన్యాప్రదానరూపః ౧౭½ ఇమానీతి సార్ధశ్లోక ఏకాన్వయః మద్భ్రాతుః మమ దశరథస్యచ యాన్యాసనముఖ్యాని సింహాసనాదీని - తాని యువా మాసాతాం - పురుషవ్యత్యయ ఆర్షః-పినయాయ ప్రథమపురుషోవా-రాజ్యత్రయ మపి యుష్మదీయ మిత్యర్థః - నను దశరథసింహాసనం కథం త్వయా శక్యం దాతుం తత్రాహ - యథేతి ఇయం మిథిలా - యథా దశరథస్యేష్టవినియోగార్హా తథా అయోధ్యా చ మమ - తథాచ యువయోః ప్రభుత్వే సందేహో నాస్తి - అతో యథార్హం యథోచితం ప్రభుత్వం కర్తు మర్హథ - పూజాయాం బహువచనం - వయం సర్వే భవదధీనాః - యూయ మేవాస్మాకం త్రయాణాం హిత ముపదిశ్య యథోచితం ప్రకృతకార్యం కర్తు మర్హథేత్యర్థః. ౧౮ హృష్టఇతి ఏవ మేకవాక్యవాదేనేతి శేషః ౧౯—౨౦ కాల్యం కాలే కర్తవ్యం గోదానం సమావర్తనం. ౨౧ తదంగదానాన్యాహ - గవామిత్యాది ౨౨. సంపన్నాః క్షీరసంపన్నాః - కాంస్యదో

త్థాయ - వాక్య మబ్రవీత్. ౧౭½ ఇమానీత్యాది ఆసనశబ్దేన దశరథజనకకుశధ్వజానాం రాజ్యాని లక్ష్యంతే - భవంతౌ ఆసనాని ఆసాతాం పరిపాలయేతాం - రాజ్యత్రయ మపి భవదధీన మిత్యర్థః- దశరథరాజ్యం త్వయా కథం నియుజ్య ఇత్యత్రాహ - యథేతి-ఇయం మిథిలా యథా దశరథస్య- తథా మమ అయోధ్యా - యథార్హం కర్తు మర్హథ వయం సర్వేభవదధీనా యథోచితం కర్తు మర్హథేత్యర్థః ౧౮. ౧౯ తి ఋషిరూపా భవద్వంశ్యా రాజసంఘా స్తే భవద్భ్యామభిపూజితాః - అనేన వినయేన సర్వోత్కర్షం ప్రాపితాః భవద్వంశ ఏవైవం వినీతోనాయ మపూర్వోఽర్థ స్త్వయీతి భావః-క్షత్రియత్వేపి ప్రతిగ్రహీతృత్వా ద్దాతరి జనకే ఆశీః స్వస్తీత్యాది.౨౦, సగత్వేతి కాల్యం కాలే కర్తవ్యం ౨౨ సువర్ణేతి యాః సువర్ణశృంగా స్సంపన్నాః క్షీరసంపన్నాః కాంస్యదోహనాః కాంస్యమయాని దోహనపాత్రాణి యాసాం తాసాం గవాం - చత్వారి శతసహస్రాణి స్వరూపేణ దత్వా గోదాన ముద్దిశ్య విత్తం దక్షిణాత్వేన దదౌ - సుబహు అన్య ద్విత్తంచ. * తి. గోదానం తదాఖ్యం కర్మవిశేషం. 'గోదానం చౌళవ త్కార్యం షోడశేఽబ్దే తదుచ్యతే, అంశోపవేశనం నాస్తి శ్మశ్రూణాం ముండనం భవేత్, స్నాత్వాచ వాగ్యత స్తిష్ఠే న్నహశ్శేషం నయేదథ,

పుత్రవత్సలః. ౨౪. ససుతైః కృతగోదానై ర్వృతస్తు నృపతి స్తదా, లోకపాలై రివాభాతి వృత స్సౌమ్యః ప్రజాపతిః ౨౫. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాల కాండే - ద్విసప్తతితమస్సర్గః

యస్మింస్తు దివసే రాజా చక్రే గోదాన ముత్తమం, తస్మింస్తు దివసే శూరో యుధాజిత్సముపేయివాన్ ౧ పుత్రః కేకయరాజస్య సాక్షా ద్భరత మాతు లః, దృష్ట్వా పృష్ట్వా చ కుశలం రాజాన మిద మబ్రవీత్ ౨ కేకయాధిపతీ రా జాస్నేహా త్కుశల మబ్రవీత్, యేషాం కుశలకామోఽసి తేషాం సంప్రత్యనామ యం ౩ స్వస్రీయం మమ రాజేంద్ర ద్రష్టుకామో మహీపతిః, తదర్థ ముపయా తోఽహ మయోధ్యాం రఘునందన ౪ శ్రుత్వాత్వహ మయోధ్యాయాం వివా హార్థం తవాత్మజాన్, మిథిలాముపయాతాం స్తు త్వయా సహ మహీపతే, త్వర యాభ్యుపయాతోఽహం ద్రష్టుకామ స్స్వసు స్సుతం ౫ అథ రాజా దశర థః ప్రియాతిథి ముపస్థితం, దృష్ట్వా పరమసత్కారైః పూజార్హం సమపూజయత్ ౬ తత స్తా ముషితో రాత్రిం సహపుత్రై ర్మహాత్మభిః, ప్రభాతే పున రుత్థాయ కృత్వా కర్మాణి కర్మవిత్, ఋషీం స్తదా పురస్కృత్య యజ్ఞవాట ముపాగమత్. ౭ యుక్తే ముహూర్తే విజయే సర్వాభరణభూషితైః, భ్రాతృభి స్సహితో రామః

హాచాః కాంస్యమయదోహనపాత్రాః - సుబహు అన్యద్విత్తం చ ౨౪ సౌమ్యః సుప్రసన్నచిత్తః ౨౫. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండ వ్యాఖ్యానే - ద్విసప్తతితమస్సర్గః.

అథ సీతావివాహ స్త్రిసప్తతితమే - యస్మిన్నిత్యాది. ౧ సాక్షాత్పదేన భిన్నోదర మాతు లో వ్యస్తీతి గమ్యతే ౨ కేకయాధిపతిః స్వపితా - అనామయం కుశలం - విద్యత ఇతి శేషః. ౩. స్వసు రపత్యం స్వస్రీయః ౪—౬ యజ్ఞవాటం యజ్ఞవాటసమీపం - అత్ర యజ్ఞవాటశబ్దే నోత్సవశాలోచ్యతే - పూర్వం యజ్ఞస్యాంత ఇత్యుక్తత్వేన యజ్ఞస్య సమాప్తత్వాత్ - ఉత్తరసర్గే దశరథానుయానోక్తేశ్చ ౭ యుక్తే వివాహానురూపే - విజయే విజయావహే - నతు విజయాఖ్యే-

---

ఆదిత్యేఽస్తమితే వాచం విసృజేతాంతికే గురోః. అహం వరం దదామీతి దద్యా ద్గోమిథునం తత’ ఇత్యాశ్వలాయనకారికాయాం-ఇదం సమావర్తనపూర్వాంగం, ‘వేదం వ్రతాని వా పారం నీత్వా హ్యుభయమేవవా, గురవే తు వరం దత్వా స్నాయీత తదనుజ్ఞయే’ తి యాజ్ఞవల్క్యస్మృతేః ౨౫ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండ వ్యాఖ్యాయాం - ద్విసప్తతితమస్సర్గః

* తి. సముపేయివాన్ - దశరథ మితి శేషః ౧ ౨. కేకయాధిపతి రితి. అస్మత్పితా కేక యాధీశ్వరః - స్నేహా త్త్వాం కుశల మబ్రవీత్ - నతు భయాదితి భావః - యేషా మస్మాకం కుశల కామోఽసి త్వం - తేషా మనామయం కుశలం విద్యత ఇతిచాబ్రవీత్ ౩ స్వస్రీయమితి. మమ స్వస్రీయం స్వసుః పుత్రం భరతం. ౪—౬ * తతఇతి. యజ్ఞవాటం యజ్ఞవాటసమీప ముపా గమత్ -ఉత్తరత్ర ప్రవేశయామాసేతి తత్ప్రవేశస్య వక్ష్యమాణత్వాత్. ౭. యుక్త ఇత్యాదిసార్ధశ్లో

కృతకౌతుకమంగళః, వసిష్ఠం పురతః కృత్వా మహర్షీ నపరానపి. ౯ (పితు స్స
మీపమాశ్రిత్య తస్థౌ భ్రాతృభి రావృతః) వసిష్ఠో భగవానేత్య వైదేహ మిద
మబ్రవీత్ ౧౦ రాజా దశరథో రాజన్ కృతకౌతుకమంగళైః, పుత్రై ర్నరవర
శ్రేష్ఠ దాతార మభికాంక్షతే ౧౧ దాతృప్రతిగ్రహీతృభ్యాం సర్వార్థాః ప్రభవం
తిహి, స్వధర్మం ప్రతిపద్యస్వ కృత్వా వైవాహ్య ముత్తమం ౧౨ ఇత్యుక్తః
పరమోదారో వసిష్ఠేన మహాత్మనా, ప్రత్యువాచ మహాతేజాః వాక్యం పరమధర్మ
విత్ ౧౩ కస్స్థితః ప్రతిహారో మే కస్యాజ్ఞా సంప్రతీక్ష్యతే, స్వగృహే కో
విచారో౽స్తి యథా రాజ్య మిదం తవ ౧౪. కృతకౌతుకసర్వస్వా వేదిమూల
ముపాగతాః, మమ కన్యా మునిశ్రేష్ఠ దీప్తా వహ్నేరివార్చిషః ౧౫ సజ్జో౽
హం త్వత్ప్రతీక్షో౽స్మి వేద్యా మస్యాం ప్రతిష్ఠితః అవిఘ్నం కురు తాం రాజ
కిమర్థ మవలంబతే ౧౬ తద్వాక్యం జనకేనోక్తం శ్రుత్వా దశరథ స్తదా, ప్రవే
శయామాస సుతాన్ సర్వా నృషిగణా నపి ౧౭. తతో రాజా విదేహానాం వసి
ష్ఠ మిద మబ్రవీత్, కారయస్వ ఋషే సర్వ మృషిభి స్సహ ధార్మిక, రామస్య
లోకరామస్య క్రియాం వైవాహికీం విభో ౧౮ తథేత్యుక్త్వా తు జనకం వసిష్ఠో

తస్యాపరాహ్ణికత్వాత్ - ముహూర్తశబ్దస్య ఘటికాద్వయపరత్వే విజయః పూర్వాహ్ణ ఏవ భవతి -
పురతః కృత్వా ఉపాగమ దితి శేషః - కృతకౌతుకమంగళః కృతవివాహసూత్రబంధనరూపమంగ
ళాచారః - 'కౌతుకం విషయాభోగే హ ససూత్ర' ఇత్యమరః ౯ ౧౦ దాతారమితి-త్వా మితి
శేషః. ౧౧ దాతృప్రతిగ్రహీతృభ్యా మితి యోగ ఇతి శేషః - సర్వార్థాః దానప్రతిగ్రహాదయః-
వివాహ ఏవ వైవాహ్యం - కృత్వా - స్వధర్మం ప్రతిజ్ఞారూపం ౧౨ ౧౩ ప్రతిహారః ద్వారపా
లః - కిమర్థం ద్రుత మాగమనం పరిహ్రియత ఇతి భావః - యథేతి - త్వదీయం రాజ్య మివ మదీ
య మపి రాజ్యం తవైవ - తథాచ మద్గృహమాత్రస్య స్వీయత్వే కో విచార ఇత్యర్థః. ౧౪. కృత
కౌతుకసర్వస్వాః - అనుష్ఠితవివాహోపయోగిసర్వమంగళాచారాః ౧౫ అవిఘ్నం అవిళంబం -
అవలంబతే విళంబతే ౧౬ శ్రుత్వేతి వసిష్ఠప్రేరితపురుషముఖా దిత్యర్థః ౧౭ తత ఇతి లోకా
రమంతే౽స్మి న్నితి లోకరామః తస్య. ౧౮ తథేతి ప్రపా పానీయశాలికా అభినవనాళికేరాదిపత్ర

కస్య ఉపాగమదితి పూర్వక్రియాపదేన సంబంధః - యుక్తే యోగ్యే విజయాఖ్యే - కృతకౌ
తుకమంగళః కృతవివాహసూత్రమంగళాచారః. ౯ తి * ఏత్య యజ్ఞవాటాంతరవర్తినం
వైదేహం ౧౦ * తి దాతారం దాతుస్తవాజ్ఞాం ౧౧ * దాత్రితి దాతృప్రతిగ్రహీతృభ్యాం గుణైః
పరస్పరానురూపాభ్యాం - వివాహ ఏవ వైవాహ్యం కన్యాప్రదానం కృత్వా - స్వధర్మం ప్రతిజ్ఞా
తం ధర్మం దాతు రనురూపం ధర్మం ౧౨ * తి పరమోదారః పరమదాతా. ౧౩ * తి కస్స్థిత
ఇతి ప్రతిహారో ద్వారపాలః-యేన రాజాగమనం ప్రతిబధ్యత ఇతి శేషః-యథేదం మమ రాజ్యం
తథా తవ ౧౪ * తి. అపి చ కృతస్వకృత్యేన మయైవ యుష్మత్ప్రతీక్షా క్రియత ఇత్యాహ-కృతే
తి. వేదిమూలం వేదిసమీపం. * ౧౫ తి. త్వాం ప్రతీక్షత ఇతి త్వత్ప్రతీక్షః - కిమర్థంహి విలం
బ్యతే - కిమర్థం ద్వార్యవస్థానేన విలంబ్యతే-భవతేతి శేషః * ౧౭. తత ఇతి. లోకరామస్య లోకా
అస్మిన్ రమంత ఇతి లోకరామః ౧౮. తథేతి ప్రపామధ్యే మంటపమధ్యే*అలంచకారేతి. సువర్ణ

భగవా నృషిః, విశ్వామిత్రం పురస్కృత్య శతానందం చ ధార్మికం, ప్రపామధ్యే తు విధివ ద్వేదిం కృత్వా మహాతపః,అలంచకార తాం వేదిం గంధపుష్పై స్సమం తతః, సువర్ణపాలికాభిశ్చ ఛి(త్ర)ద్రకుంభైశ్చ సాంకురైః, అంకురాఢ్యై శ్శరావై శ్చ ధూపపాత్రై స్సధూపకైః, శంఖపాత్రై స్స్రువై స్స్రుగ్భిః పాత్రై రర్ఘ్యాభిపూరితైః, లాజపూర్ణైశ్చ పాత్రీభి రక్షతై రభిసంస్కృతైః ౨౫ దర్భై స్సమై స్సమా స్తీర్య విధివ న్మంత్రపూర్వకం, అగ్ని మాదాయ వేద్యాం తు విధిమంత్రపురస్కృతం, జుహావాగ్నౌ మహాతేజాః వసిష్ఠో భగవా నృషిః ౨౬ తతస్సీతాం

శ్రీ సీతావివాహమహోత్సవఘట్టః

సమానీయ సర్వాభరణభూషితాం, సమక్ష మగ్నే స్సంస్థాప్య రాఘవాభిముఖే తదా, అబ్రవీ జ్జనకో రాజా కౌసల్యానందవర్ధనం ౨౭ ఇయం సీతా మమసుతా

రచితమండప ఇత్యర్థః - సువర్ణపాలికాభిః - సాంకురాభి రితి లింగవిపరిణామేనానుకృష్యతే - ఛిద్రకుంభైః కరకైః - శంఖపాత్రైః - శంఖరూపపాత్రైః - స్రుక్స్రువౌ ఆజ్యహోమసాధనపాత్రవిశేషౌ - అర్ఘ్యాభిపూరితైః అర్ఘ్యార్థజలపూరితైః - లాజపూర్ణైః - పాత్రైరిత్యనుషజ్యతే - పాత్రీభిః కార్యాంతరోపయుక్తపాత్రాంతరైః - అభిసంస్కృతైః హరిద్రాలేపనాదిసంస్కారవద్భిః - అలంచకారేతి పూర్వేణాన్వయః ౨౫ సమైః సమపరిమాణైః - అత్ర పాణిగ్రహణాత్ పూర్వం హోమః ఆభ్యుదయికః ౨౬ ౨౭ అథ సౌందర్యాభిజాత్యాదినా సీతాయాః ప్రతిగ్రహార్హతాం వదన్ ప్రతిగ్రహ మనుజానాతి - ఇయ మితి ఇయం-అపరిచ్ఛేద్య సౌందర్యసౌకుమార్యలావణ్యాదికం ప్రత్యక్షేణ నిర్దిశతి - న కేవలం ప్రత్యక్షం సౌందర్యాదికం - ప్రత్యక్షదృష్టమప్యుపమానేన బుభుత్సమానస్యాయో నిజత్వేనానుమేయం చేత్యాహ - సీతా - సీతా లాంగలపద్ధతిః-తజ్జన్యతయా తథా వ్యపదేశః - ఇయం సీతా-యా సిద్ధాశ్రమాత్ ప్రభృతి ధనుర్భంగాదినా కుతూహలగోచరతా మాసాదితా సేయం సీతా - యద్వా - సీతాదర్శనదశాయాం విద్యుత్స్ఫురణసమయ ఇవ క్వచిదప్యవయవిప్రతిపత్త్యభావేన ససంభ్రమం రామం ప్రత్యాహ ఇయం సీతేతి - యద్వా - 'ప్రాసాదే సా పథిపథిచ సా పృష్ఠత స్సా పుర స్సే' త్యుక్తరీత్యా - అనవరతభావనాప్రకర్షేణ సర్వత్ర సీతాయాః ప్రతీయమానత్వా దాహ ఇయం సీతేతి-యద్వా యథా రామ ఆత్మానం మానుషం మన్యతేఏవం సీతాపి-అతో రాఘవత్వే భవత్సీతేత్యాహ-ఇయంసీతేతి-న కేవలం సౌందర్య మస్మదపేక్షితం - కింత్వాభిజాత్యంచేత్యత్రాహ మమ సుతేతి - ఆచారప్రధానజనకకులజాతాయాః కిం

పాలికాభిః మంగళార్థం సువర్ణరచితాభిః - ఛిద్రకుంభైః కరకైః - శంఖా ఇవ పాత్రాణి * తి. ప్రపామధ్యే యజ్ఞశాలామధ్యే ఇతి కతకః-ప్రపామండప ఇత్యన్యే-తృష్ణాశామకత్వేన ప్రపాత్వారోపః - వేదిం వివాహవేదిం - ఇయం వేది రగ్న్యర్థా - చిత్రకుంభైః నానావర్ణాది యుతకుంభైః. అచ్ఛిద్రకుంభైరితి పాఠే స్ఫుటనాదిదోషరహితైః స్వర్ణకుంభై రిత్యర్థ ఇతి కతకః - లాజపూర్ణైశ్చ పాత్రీభి రిత్యార్షం.౨౫.సమైః సమప్రమాణైః. ౨౬ ౨౭. ఇయం సీతేతి. తవ భుజవీర్యనిర్జితా తవాభిముఖం స్థితా ఇయం సీతా మమసుతేత్యాభిజాత్యకథనం - సహధర్మచరీతి యస్త్వయానుష్ఠేయో ధర్మ స్సోఽనయాసహ కర్తవ్య ఇత్యర్థః-ఏనాం ప్రతీచ్ఛ అంగీకురు-పాణిం గృహ్ణీష్వ పాణినేతి - 'గృహ్ణామి తే సుప్రజా స్త్వాయ హస్త' మితి మంత్రపూర్వకం పాణిం గృహాణేత్యర్థః-ఛాయేవాను

సహధర్మచరీ తవ, ప్రతీచ్ఛ చైనాం భద్రంతే పాణిం గృహ్ణీష్వ పాణినా, పతివ్ర
తా మహాభాగా ఛాయేవానుగతా సదా, ఇత్యుక్త్వా ప్రాక్షిప ద్రాజా మంత్ర
పూతం జలం తదా ౨౭ సాధుసాధ్వితి దేవానా మృషీణాం వదతాం తదా,

వక్తవ్య మాభిజాత్య మితి భావః-యద్వా-మమ సుతా-మహతా తపసా రామ ఇతి వత్, తుభ్యం దా
తుంవిరచితవివిధవ్రతోపవాసాదికస్య మమకన్యేత్యర్థః - అస్త్వియం సుందరీభోగార్థా - ధర్మాచరణా
ర్థ మన్యయా భవితవ్య మితి మన్యేతేత్యత్రాహ సహధర్మచరీ తవేతి-భోగార్థేయమేవ ధర్మాచరణా
ర్థాపీతిభావః-సమానోధర్మ స్సహధర్మః తం చరతీతి సహధర్మచరీ-'దోషోయద్యపి తస్య స్యాత్ సతా
మేతదగర్హిత' మితి వక్తు స్తవానురూపేయం-న కశ్చి న్నాపరాధ్యతీతి వక్తీతి భావః-ఏవం సౌంద
ర్యాభిజాత్యధర్మాచరణశీలత్వాదిమత్త్వేపి త్వదనుమత్యభావా న్నైనాం ప్రతిగృహ్ణామీత్యత్రాహ
ప్రతీచ్ఛచైనా మితి - ప్రతీచ్ఛ - గృహాణ-సీతాయా రామావినాభూతతయా తస్యాః ప్రదానా
నర్హత్వా ద్దదామీత్యనుక్తిః - భద్రంతే-స్వతస్సిద్ధాయాః కన్యాం దాతు మితి రామః కుప్యేదితి
సాంత్వయతి-యద్వా, నిరతిశయకన్యాలక్షణశాలిన్యా అస్యాః ప్రతిగ్రహే భవత స్సర్వాణి మం
గళాని భవిష్యంతీత్యర్థః - యద్వా, అనురూపవధూవరయో స్సంయోగే దృష్టిదోషో భవిష్యతీతి
మంగళ మాశాస్తే భద్రంత ఇతి-ఏవం మయానుజ్ఞాతే గాంధర్వరాక్షసాభ్యా ముద్వహేదితిభీతః
ప్రాహ పాణిం గృహ్ణీష్వేతి - యది కామయేత స్త్రీరేవ జనయేయ మిత్యంగుళీరేవ గృహ్ణీయా
దిత్యాద్యుక్తకామవ్యావృత్తయే పాణి మిత్యుక్తం - ప్రణయధారాయాం పాదగ్రహణ మస్తు
సంప్రతి పాణిం గృహ్ణీష్వ పాణినేతి సాహిత్యకృతశోభావిశేషదర్శనాభిలాషేణోక్తం - బ్రాహ్మ
ణస్యైవ పాణిగ్రహణం - క్షత్రియాదే శ్శరాదిగ్రహణం విహితం - అతః కథ మిదం సంగచ్ఛత
ఇతి న శంకనీయం-తస్యా సవర్ణవిషయత్వాత్ - ఆహ మనుః - 'పాణిగ్రహణసంస్కార స్సవర్ణాసు
ప్రదృశ్యతే, అసవర్ణాస్వయం జ్ఞేయో విధి రుద్వాహ కర్మణి శరః క్షత్రియయా గ్రాహ్యః
ప్రతోదో వైశ్యకన్యయా, వాసోదశా శూద్రయాతు వర్ణోత్కృష్టస్య వేదన' ఇతి అత స్సర్వవ
ర్ణానా మపి సవర్ణాసు పాణిగ్రహోస్త్యేవ, పతివ్రతేత్యాది - భవిష్యతీతి శేషః ప్రాక్షిపత్ - రామ
హస్త ఇతి శేషః తనిశ్లోకీ ఇయం నిరతిశయరూపవతీ - సీతేతి జన్మపరిశుద్ధి రుచ్యతే - మమ
సుతేత్యావాసపరిశుద్ధిః - తవ సౌందర్య వాగురయా సర్వహృదయాకర్షకస్య - సహధర్మచరీ నిత్యం
సహధర్మచారిణీ భవిష్యతీతి కాలవిశేషవిధానాభావాత్ నిత్యం సహధర్మచారిణ్యాః కిమిదం దాన
మితి నకోపః కార్య ఇతి ప్రసాదం యాచతే భద్రంత ఇతి-మాసోత్సవాదిష్వర్చావిగ్రహ వివాహ
వత్ అవతారానుగుణవివాహాదికం నవిరుధ్యత ఇతి హృదయం-యద్వా - మత్తోపి ప్రేమాతిశయ
స్తవాపీతి - దృష్టిదోష పరిహారార్థం రక్షాం కరోతి-భద్రంత ఇతి - పాణిం గృహ్ణీష్వ పాణినేతి
తాదృశావస్థానుభవేన నయనసాఫల్యం భజామ ఇతి భావః - ఆచార్యాస్తు ప్రకారాంతరేణ వ్యాచ
క్షతే - ఇయం - రూపౌదార్యగుణై రహ మేవ గరీయా నితి న తూష్ణీం స్థాతవ్యం ఏనా మపి పశ్య
తుల్యశీలవయోవృత్తా మిత్యాద్యుక్తలక్షణవత్త్వా త్తవేయ మర్హతి - అతిశయాంతర మాహ సీతేతి
అభిజాత్యాయోనిజత్వే అతిశయితే - ఇయం సీతా సువర్ణలతా భూమావేవ ఖలూత్పద్యతే - హిర
ణ్యవర్ణా ఖల్వియం - మమసుతా - 'జనకానాం కులే కీర్తి మాహరిష్యతి మే సుతే' తి ప్రసిద్ధివిష

గతా-నిత్యసంబద్ధా-భవత్వితి శేషః-ప్రాక్షిపత్ రామహస్త ఇతి శేషః.*తి. ప్రతీచ్ఛ ప్రతిగృహాణ -
తదుపయోగిత్వేన పాణినా పాణిం గృహ్ణీష్వ - పాణిగృహీతీహి సర్వథానతిక్రమణీయేతి ఏవ ము
క్తం-ఛాయేవానుగతా భవిష్యతీత్యన్వయః.మంత్రపూతం కన్యాదానమంత్రేణపూతం. ౨౭. *తి.వద

దేవదుందుభినిర్ఘోషః పుష్పవర్షో మహానభూత్ ౨౮॥ ఏవం దత్వా తదా సీతాం మంత్రోదకపురస్కృతాం, అబ్రవీజ్జనకో రాజా హర్షేణాభిపరిప్లుతః ౨౯॥ లక్ష్మణాగచ్ఛ భద్రం తే ఊర్మిళా ముద్యతాం మయా, ప్రతీచ్ఛ పాణిం గృహ్ణీష్వ మాభూ త్కాలస్య పర్యయః ౩౦॥ త మేవ ముక్త్వా జనకో భరతం చాభ్యభాషత, గృహాణ పాణిం మాండవ్యాః పాణినా రఘునందన ౩౧॥ శత్రుఘ్నం చాపి ధర్మాత్మా అబ్రవీ జ్జనకేశ్వరః, శ్రుతకీర్త్యా మహాబాహో పాణిం గృహ్ణీష్వ పాణినా ౩౨॥ సర్వే భవంత స్సౌమ్యాశ్చ సర్వే సుచరితవ్రతాః, పత్నీభి స్సంతు కాకుత్స్థా మాభూ త్కాలస్య పర్యయః ౩౩॥ జనకస్య వచశ్శ్రుత్వా పాణీన్ పాణిభి రస్పృశన్, చత్వార స్తే చతసృణాం వసిష్ఠస్య మతే స్థితాః ౩౪॥ అగ్నిం ప్రదక్షిణీకృత్య వేదిం రాజాన మేవచ, ఋషీం శ్చైవ మహాత్మాన స్సభార్యా

యా - సహధర్మచరీ త్వదాచరితధర్మాణాం ప్రవర్తయిత్రీ - ప్రతీచ్ఛ, ఆత్యాదరేణ గృహాణ - నచ సీతా త్వయా హీనేత్యాదివత్ - నజీవేయం క్షణమపీత్యేవంప్రకారేణచ స్థాతవ్యం - ఏనామాగతాం అపరిహారేణ స్వీకురు - పాణిం గృహ్ణీష్వ పాణినా పాణిగ్రహణేనాశిథిలకంకణాం కురు భద్రంత ఇతి గృహీతపాణ్యో రుభయోరపి మంగళాశాసనం కరోతి - పాణినా - ప్రణయాపరాధే పాణినా పాదగ్రహణం భవిష్యతి - ఇదానీం పాణిం గృహ్ణీష్వ - కేచిదేవం వర్ణయంతి - ఇయం త్వద్విశ్లేషవ్యతిరిక్తకాలమాత్రసత్తావతీ - పతివ్రతాయాః స్త్రియా భర్తృవిరహే సత్తా నాశ ఏవేతి సిద్ధం ఖలు - ఇయం 'ఆర్తార్తే ముదితే హృష్టా ప్రోషితే మలినా కృశా, మృతే మ్రియేత యా నారీ సా స్త్రీ జ్ఞేయా పతివ్రతే'తిశాస్త్ర విషయభూతపతివ్రతా స్త్రీభ్య ఉత్తమా ఖలు తద్విలక్షణా చ - ఇయం త్వదాత్మభూతా త్వచ్ఛరీరభూతా చ సీతానిమిత్తన్యూనతా తవైవ ఖలు స్వచ్ఛాయా దోషః ఛాయావత ఏవ ఖలు - సుతా మాతర మంగనా ఇతి మాతృగుణానువృత్త్యా పృథివీ గంధసారభూత క్షమాదిగుణవతీచ - మమ సుతేతి న కేవలం రాజకుమారీత్వేన భోగదానం - కింతు హేమారవిందన్యాయేన ఆశ్రితవైలక్షణ్యానుగుణ్యేన విశేషతో భోగదాన మితి - ఏషాం ఏవం వ్రతనియమై రుత్పన్నాం - భద్రం తే - భుజ్క్ష్వ స్వశేష మఖిలం తవేతి వత్ - వ్రతనియమాదిజన్యతాయా స్సఫలత్వం తవైవ - భోగ్యవస్తుగుణపౌష్కల్యం భోక్తు రేవాతిశయితభోగాయ - పాణిం గృహ్ణీష్వపాణినా సీతాహస్తంప్రసార్య గృహీతుం నజానాతి త్వమేవ గృహ్ణీష్వ పాణినేతి - 'బాహుచ్ఛాయా మవష్టబ్ధా యస్య లోకా మహాత్మన' ఇత్యాదిప్రసిద్ధపరాక్రమశాలిహస్తేన హస్తం గృహ్ణీష్వ ౨౭॥ శుభనిమిత్త మాహ - సాధ్వితి వదతాం వదత్సు - పుష్పవర్షః పుష్పవృష్టిశ్చ ౨౮॥ ౨౯॥ పర్యయః విళంబ ఇత్యర్థః - భిన్నమాతృకత్వాత్ భరతాత్ పూర్వం లక్ష్మణవివాహో న దూష్యతి - 'పితృవ్యపుత్రే సాపత్నే పరనారీసుతేషువా, వివాహదానయజ్ఞాదౌ పరివేదో న దూషణ' మితి స్మరణాత్. ౩౦॥—౩౨॥ పత్నీభిః సహితా ఇతి శేషః - అత్రోదకప్రదాన మర్థసిద్ధం - జనకేనానుజ్ఞామాత్రం కృతం జ్యేష్ఠత్వాత్ - ఉదకప్రక్షేపణంతు - మాండవీశ్రుతకీర్త్యోః కుశధ్వజేనైవ - తదాహ యాజ్ఞవల్క్యః - 'పితా పితామహో భ్రాతా సకుల్యో జననీ తథా, కన్యాప్రదః పూర్వనాశే ప్రకృతిస్థః పరః పర' ఇతి ౩౩॥ ౩౪॥. అగ్ని మితి అత్రైకస్యాం వేదికాయా మేకస్మిన్నేవాగ్నౌ వసిష్ఠో జుహావ - తేనైవ మేక మగ్నిం సర్వే స్వస్వభార్యాపాణీన్ గృహీత్వా

తాం శబ్ద ఆసీ దితి శేషః ౨౯॥. లక్ష్మణేతి లక్ష్మణాగచ్ఛ పాణిం గృహ్ణీష్వేతి భరతా త్పూర్వం లక్ష్మణవివాహకథనం భిన్నోదరత్వా న్నవిరుధ్యతే - ఉద్యతాం దాతుం నిశ్చితాం. ౩౦॥—౩౬. ఆత్మ

రఘుసత్తమాః, యథోక్తేన తదా చక్రు ర్వివాహం విధిపూర్వకం ౩౬ (కాకుత్స్థైశ్చ గృహీతేషు లలితేషు చ పాణిషు) పుష్పవృష్టి ర్మహత్యాసీ దంతరిక్షాత్సుభాస్వరా, దివ్యదుందుభినిర్ఘోషై ర్గీతవాదిత్రనిస్వనైః, ననృతు శ్చాప్సర స్సంఘా గంధర్వాశ్చ జగుః కళం, వివాహే రఘుముఖ్యానాం తదద్భుత మదృశ్యత. ౩౭ ఈదృశే వర్తమానే తు తూర్యోద్ఘుష్టనినాదితే, త్రిరగ్నిం తే పరిక్రమ్య ఊహు ర్భార్యాం మహౌజసః ౩౮. అథోపకార్యాం జగ్ముస్తే సభార్యా రఘునందనాః, రాజా ప్యనుయయౌ పశ్యన్ సర్షిసంఘ స్సబాంధవః ౪౦ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-బాలకాండే - త్రిసప్తతితమస్సర్గః

అథ రాత్ర్యాం వ్యతీతాయాం విశ్వామిత్రో మహామునిః, ఆపృష్ట్వా తౌ చ రాజానౌ జగామోత్తర పర్వతం (ఆశీర్భిః పూరయిత్వాచ కుమారాం శ్చ స రాఘవాన్) ౧ విశ్వామిత్రే గతే రాజా వైదేహం మిథిలాధిపం, ఆపృష్ట్వాథ జగామాశు రాజా దశరథః పురీం ౨ గచ్ఛంతం తం తు రాజాన మన్వగచ్ఛ న్నరాధిపః ౨౹. అథ రాజా విదేహానాం దదౌ కన్యాధనం బహు ౩ గవాం శతసహస్రాణి బహూని మిథిలేశ్వరః, కంబళానాం చ ముఖ్యానాం క్షౌమకోట్యం

ప్రదక్షిణీకృత్య చక్రు రిత్యుత్తరత్రాన్వయః - రాజానం జనకం - యథోక్తేన శాస్త్రోక్తప్రకారేణ విధిపూర్వకం కల్పసూత్రపూర్వకం - వివాహం వివాహకర్మ - తదా, తస్మిన్ కాలే చక్రుః స్వసూత్రానురోధేన ప్రత్యేకం పాణిగ్రహణ హోమం చక్రురిత్యర్థః - పూర్వం వసిష్ఠేన హోమవచనం ఆభ్యుదయికకర్మపరం - అగ్నిప్రతిష్ఠాపనపూర్వకం వివాహహోమోఽత్రోచ్యతే - పాణిగ్రహణానంతర మగ్నిం బ్రాహ్మణాన్ దాతారం జనకంచ ప్రదక్షిణీకృత్య స్వకల్పోక్తవిధానేన ప్రత్యేక మగ్నిం ప్రతిష్ఠాప్య వివాహహోమాం శ్చక్రు రిత్యర్థః. ౩౬ సీతాప్రదానకాలికశుభనిమిత్తముక్తం-అథ సర్వసాధారణ్యేన వివాహకర్మకాలిక శుభనిమిత్తాని దర్శయతి - పుష్పవృష్టి రితి. తత్ పుష్పవృష్ట్యాదికం ౩౭ అథ లాజహోమపూర్వకం స్వస్వాగ్నిప్రదక్షిణత్రయం దర్శయతి-ఈదృశ ఇతి. ఈదృశే పూర్వోక్తరూపే-తూర్యాణాం నృత్తగీతవాద్యానాం ఉద్ఘుష్టేన ఉద్ఘోషణేన - నినాదితే నాదే ప్రతిధ్వనిరూపే వర్తమానే - అగ్నిం స్వస్వాగ్నిం - త్రిః పరిక్రమ్య-ఊహుః వివాహం నిర్వర్తయామాసుః. ౩౮. రాజాదశరథః-పశ్యన్ సభార్యాన్ పుత్రానిత్యర్థః ౪౦ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే-మణిమంజీరాఖ్యానే- బాలకాండవ్యాఖ్యానే-త్రిసప్తతితమస్సర్గః

అథాయోధ్యాప్రస్థానే మధ్యేమార్గం జామదగ్న్యాగమనం చతుస్సప్తతితమే-అథ రాత్ర్యామిత్యాది. ఆపృష్ట్వా ఆపృచ్ఛ్య-ఉత్తరపర్వతం స్వావాసం హిమవంతం ౧ విశ్వామిత్ర ఇతి ఆపృష్ట్వా జగామేతి క్రియావృత్త్యా రాజపదావృత్తిః ౨ ౨౹. ౩. కన్యాధన మేవ వివృణోతి-గవామిత్యాది కంబళానా మిత్యత్రాపి శతసహస్రాణీత్యనుషజ్యతే - క్షౌమకోట్యంబరాణి క్షౌమాశ్చ కోట్యంబరాణి చేతి ద్వంద్వః క్షౌమానా మపి బహుత్వ మర్థసిద్ధం - క్షౌమరూపకోట్యంబరాణీతివా

మనోరథఃఫలోన్ముఖో జాత ఇతి దేవదుందుభినిర్ఘోషాది రభూ దిత్యర్థః ౪౦. ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - త్రిసప్తతితమస్సర్గః

అథేతి. తౌ రాజానౌ దశరథజనకౌ. ౩. గవామితి. కంబళానా మిత్యత్ర శతసహస్రాణీతి

బరాణిచ హస్త్యశ్వరథపాదాతం దివ్యరూపంస్వలంకృతం, దదౌకన్యాపితాతాసాం దాసీదాస మనుత్తమం ౫ హిరణ్యస్య సువర్ణస్య ముక్తానాం విద్రుమస్యచ, దదౌ పరమసంహృష్టః కన్యాధన మనుత్తమం ౬ దత్వా బహుధనంరాజా సమనుజ్ఞాప్య పార్థివం, ప్రవివేశ స్వనిలయం మిథిలాం మిథిలేశ్వరః ౭ రాజా ప్యయోధ్యాధిపతి స్సహపుత్రై ర్మహాత్మభిః, ఋషీ న్సర్వా న్పురస్కృత్య జగామ సబలానుగః ౮ గచ్ఛంతం తం నరవ్యాఘ్రం సర్షిసంఘం సరాఘవం, ఘోరాః స్మ పక్షిణో వాచో వ్యాహరంతి తత స్తతః, భౌమా శ్చైవ మృగా స్సర్వే గచ్ఛంతిస్మ ప్రదక్షిణం ౯. తా న్దృష్ట్వా రాజశార్దూలో వసిష్ఠం పర్యపృచ్ఛత. ౧౦ అసౌమ్యాః పక్షిణో ఘోరా మృగాశ్చాపి ప్రదక్షిణాః, కి మిదం హృదయోత్కంపి మనోమమ విషీదతి ౧౧ రాజ్ఞో దశరథస్యైత చ్ఛ్రుత్వా వాక్యం మహానృషిః, ఉవాచ మధురాం వాణీం శ్రూయతా మస్య యత్ఫలం ౧౨ ఉపస్థితం భయం ఘోరం దివ్యం పక్షిముఖా చ్చ్యుతం, మృగాః ప్రశమయం త్యేతే సంతాప స్త్వయ్యతామయం ౧౩ తేషాం సంవదతాం తత్ర వాయుః ప్రాదుర్బభూవహ, కంపయ న్పృథివీం సర్వాం పాతయం శ్చ ద్రుమా న్శుభా న్౧౪ తమసా సంవృత స్సూర్య స్సర్వా నప్రబభు ర్దిశః, భస్మనా చావృతం సర్వం సంమూఢ మివ తద్బలం ౧౫

కోట్యంబరాణి ఉత్కృష్టవస్త్రాణీతివా - హస్తీత్యాది - సేనాంగత్వాదేకవద్భావః - కన్యాపితా జనకః - గవాశ్వాదిత్వా ద్దాసీదాస మిత్యేకవద్భావః. ౫ హిరణ్యస్య రజతస్య - శతమితి శేషః ౭ సబలానుగః బలై శ్చతురంగైః అనుగైః కింకరై శ్చ సహితః ౮. నరవ్యాఘ్రం ప్రతీతి శేషః - ఘోరా ఇత్యనేన అశుభసూచకత్వ ముక్తం - పక్షిణః వాయసాదయః - ప్రదక్షిణ మితి శుభసూచనం - అంతరిక్షే అశుభసూచనం, భూమౌ శుభసూచన మిత్యర్థస్య ద్యోతనార్థం భౌమా ఇతి పదం. ౯. ౧౦. హృదయ ముత్కంపయితుం శీల మస్యేతి హృదయోత్కంపి. ఇదం కిం సుఖోదర్కం దుఃఖోదర్కం వేతి మనో విషీదతి - శుభాశుభసూచనదర్శనేనోభయత్ర నిర్ణయకారణాభావా దితి భావః ౧౧ ౧౨. పక్షిముఖా చ్చ్యుతం-పక్షిముఖేన సూచిత మిత్యర్థః- ప్రశమయంతి ప్రశమం సూచయంతీత్యర్థః. ౧౩ సంవదతాం సంవదత్సు ౧౪. భస్మనాచావృతం- అభూదితి శేషః ౧౫. ౧౬ జామదగ్న్యమితి అనంతరాపత్యేపి యఞ్ గోత్రత్వారోపాత్ -జామద

పూర్వేణ సంబంధః - క్షౌమా న్పట్టవస్త్రాణి దదావితి పూర్వేణాన్వయః - కోటీతి భిన్నం పదం సంఖ్యావాచి - నపుంసకత్వ మార్షం కోటిక్షౌమా న్ - కోట్యంబరాణీతి కోటిశబ్దస్యోభయత్రాన్వయః. హస్త్యశ్వరథపాదాతమితి - ప్రాణితూర్యసేనాంగానా మిత్యేకవద్భావః - దివ్యరూపం అద్భుతరూపం. ౫. హిరణ్యస్యేత్యాది. సువర్ణస్య శోభనవర్ణస్య - అత్ర షష్ఠ్యంతానాం పూర్వపరితకోటిశబ్దేనాన్వయః ౬—౮. గచ్ఛంతం ప్రతీతి శేషః. పక్షిణాం ఘోరవాగ్వ్యాహరణ మశుభసూచకం*భౌమా ఇతి మృగప్రదక్షిణగమనం శుభసూచకం.౯ ౧౦ అసౌమ్యా ఇతి మనోమమ విషీదతి విరుద్ధశకునదర్శనా దితి భావః ౧౧.౧౨ ఉపస్థితమితి. మృగాః ప్రశమయంతీతి పూర్వ మశుభసూచనం - అతో మృగప్రదక్షిణా త్తచ్ఛామ్యతీతి భావః ౧౩. తేషామితి. ఉత్పాతకథనం సంవదతాం. ౧౪ తమసేతి నప్రబభుః నప్రచకాశిరే ౧౫. ౧౬. తస్మిన్నితి సా చమూ రితి

వసిష్ఠశ్చర్షయశ్చాన్యే రాజా చ ససుత స్తదా, ససంజ్ఞా ఇవ త(త్రా)సన్ సర్వ మ
న్య ద్విచేతనం ౧౮ తస్మిం స్తమసి ఘోరేతు భస్మచ్ఛన్నేవ సా చమూః, దదర్శ
భీమసంకాశం జటామండలధారిణం, భార్గవం జామదగ్న్యం తం రాజరాజవిమర్దినం,
కైలాస మివ దుర్ధర్షం కాలాగ్ని మివ దుస్సహం, జ్వలంత మివ తేజోభి ర్దుర్నిరీ
క్ష్యం పృథగ్జనైః, స్కంధేచాసజ్య పరశుం ధను ర్విద్యుద్గణోపమం, ప్రగృహ్య శ
రముఖ్యంచ త్రిపురఘ్నం యథా శివం ౧౯ తం దృష్ట్వా భీమసంకాశం జ్వలం
త మివ పావకం, వసిష్ఠప్రముఖా విప్రా జపహోమపరాయణాః, సంగతా మునయ
స్సర్వే సంజజల్పు రథో మిథః ౨౦ కచ్చి త్పితృవధామర్షీ క్షత్రం నోత్సాదయి
ష్యతి, పూర్వం క్షత్రవధం కృత్వా గతమన్యు ర్గతజ్వరః, క్షత్రస్యోత్సాదనం భూ
యో నఖల్వస్య చికీర్షితం ౨౨. ఏవ ముక్త్వార్ఘ్య మాదాయ భార్గవం భీమదర్శ
నం, ఋషయో రామరామేతి వచో మధుర మబ్రువన్ ౨౩ ప్రతిగృహ్యతుతాం
పూజా మృషిదత్తాం ప్రతాపవాన్, రామం దాశరథిం రామో జామదగ్న్యోఽభ్య
భాషత ౨౪ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - చతుస్సప్తతితమస్సర్గః

రామ దాశరథే రామ వీర్యం తే శ్రూయతేఽద్భుతం, ధనుషో భేదనం
చైవ నిఖిలేన మయా శ్రుతం ౧ తదద్భుత మచింత్యం చ భేదనం ధనుష స్త్వయా,
తచ్ఛ్రుత్వాహ మనుప్రాప్తో ధను ర్గృహ్యాపరం శుభం ౨ తదిదం ఘోరసంకా
శం జామదగ్న్యం మహద్ధనుః, పూరయస్వ శరేణైవ స్వబలం దర్శయస్వచ. ౩.

గ్నేయ మితి పాఠే ఇతశ్చానిఞితి - బహ్వచ్త్వేప్యార్షత్వాద్ఢక్ - పృథగ్జనైః పామరైః - విద్యు
ద్గణోపమ మితి తేజస్వితాయాం దృష్టాంతః - త్రిపురఘ్న మితి తృన్ అమనుష్యకర్తృకేచేతి హంతే
ష్టక్ ౧౯ హోమః మానసః ౨౦. కచ్చిదితి మనసో విమర్శే - నోత్సాదయిష్యత్యత్ర హేతు
మాహ పూర్వమితి ౨౨—౨౪ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణి
మంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - చతుస్సప్తతితమస్సర్గః.

పూర్వ మవతారప్రస్తావే జగత్పతిత్వేన విష్ణోః పరత్వముక్తం - అహం వేద్మి మహాత్మాన
మితి విశ్వామిత్రవచనేన పురుషసూక్తం తత్ర మానత్వేన సూచితం - కాశ్యపస్తుతౌ చ - 'శరీరే తవ ప
శ్యామి జగత్సర్వ మిదం ప్రభో, త్వ మనాది రనిర్దేశ్యస్త్వా మహం శరణం గత' ఇతి సర్వజగత్కా
రణత్వాదిక ముక్తం రుద్రస్య చ గంగాధారణధాతుమోక్షణాదివృత్తాంతేన కర్మవశ్యత్వేన ప్రాకృ
తశరీరవర్తిత్వేన చాపరత్వంసూచితం - సంప్రత్యల్పశక్తికత్వేన తస్యాపరత్వ మాహ పంచసప్తతితమే -
రామేత్యాది రోషాతిరేకేణ రామేతి ద్విస్సంబోధనం - భేదనంచేతి చకారేణ తాటకావధాది దము
చ్చీయతే ౧. అచింత్యంచ - భవతీతి శేషః - తచ్ఛ్రుత్వేత్యతఃపూర్వ మత ఇత్యుపస్కార్యం ౨.

భస్మచ్ఛన్నేవాభవదితి శేషః॥భార్గవమితి దుర్ధర్షం పరైః దురతిక్రమం పృథగ్జనైఃపామరజనైః ౨౩.
ప్రతిగృహ్యేతి రామమభ్యభాషతేతి ఇతరానగణయిత్వేతి భావః ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచి
తాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - చతుస్సప్తతితమస్సర్గః.

రామేతి ధనుషో భేదనంచేత్యత్ర తాటకావధాది సముచ్చీయతే ౧ అపరం శ్రేష్ఠం ౨

తదహం తే బలం దృష్ట్వా ధనుషోఽస్య ప్రపూరణే, ద్వంద్వయుద్ధం ప్రదాస్యామి
వీర్యశ్లాఘ్యస్య రాఘవ ౪ తస్య తద్వచనం శ్రుత్వా రాజా దశరథ స్తథా, విష
ణ్ణవదనో దీనః ప్రాంజలి ర్వాక్య మబ్రవీత్ ౫ క్షత్రరోషా త్ప్రశాంత స్త్వం బ్రా
హ్మణశ్చ మహాయశాః, బాలానాం మమ పుత్రాణా మభయం దాతు మర్హసి
౬ భార్గవాణాం కులే జాత స్స్వాధ్యాయవ్రతశాలినాం, సహస్రాక్షే ప్రతిజ్ఞాయ
శస్త్రం నిక్షిప్తవా నసి. ౭ స త్వం ధర్మపరో భూత్వా కాశ్యపాయ వసుంధరాం,
దత్త్వా వన ముపాగమ్య మహేంద్రకృతకేతనః, మమ సర్వవినాశాయ సంప్రాప్త
స్త్వం మహామునే, నచైకస్మిన్ హతే రామే సర్వే జీవామహే వయం ౯ బ్రువ
త్యేవం దశరథే జామదగ్న్యః ప్రతాపవాన్, అనాదృత్యైవ తద్వాక్యం రామ
మేవాభ్యభాషత ౧౦ ఇమే ద్వే ధనుషీ శ్రేష్ఠే దివ్యే లోకాభివిశ్రుతే, దృఢే
బలవతీ ముఖ్యే సుకృతే విశ్వకర్మణా ౧౧ అతిసృష్టం సురై రేకం త్ర్యంబకాయ
యుయుత్సవే, త్రిపురఘ్నం నరశ్రేష్ఠ భగ్నం కాకుత్స్థ యత్త్వయా (ఇదం
ద్వితీయం దుర్ధర్షం విష్ణో ర్దత్తం సురోత్తమైః) ౧౨ తదిదం వైష్ణవం రామ ధనుః
పరమభాస్వరం, సమానసారం కాకుత్స్థ రౌద్రేణ ధనుషాత్విదం ౧౩ తదాతు
దేవతా స్సర్వాః పృచ్ఛంతిస్మ పితామహం, శితికంఠస్య విష్ణోశ్చ బలాబలనిరీక్ష
యా ౧౪ అభిప్రాయం తు విజ్ఞాయ దేవతానాం పితామహః, విరోధం జనయా

జమదగ్నే రాగతం జామదగ్న్యం - ఆగతార్థే యఞార్షః. ౩. తత్ తదా ౪ ౫ సంప్రత్యస్థానే భయశంకితయా దశరథో రామే ప్రేమభరాక్రాంతో రామవైభవం తాటకాతాటకేయనిరసనాదినా జానన్నపి మంగళాశాసన మారచయతి క్షత్రేతి ౬ సహస్రాక్షే - తత్సన్నిధా విత్యర్థః - నిక్షిప్తవాన్ - త్యక్తవా నిత్యర్థః ౭ మహేంద్రకృతకేతనః మహేంద్రపర్వతే కృతనివాసః - సర్వవినాశాయ సంప్రాప్త ఇత్యేత దుపపాదయతి నచేతి ౯. ౧౦ లోకాభివిశ్రుతే లోకే సర్వతః ప్రసిద్ధే - బలవతీ ఇతినపుంసకద్వివచనం-సుకృతే ప్రయత్నేన నిర్మితే ౧౧. అతిసృష్టం దత్తం-యుయుత్సవే త్రిపురవాసిభి ర్యోద్ధు మిచ్ఛవే - య త్త్వయా భగ్నం త త్ర్యంబకాయ దత్త మితి పూర్వేణాన్వయః. ౧౨ సమానసారం సమానబలం ౧౩. సమానసారత్వే కి మిదానీం పరీక్ష్య మిత్యాశంక్య రౌద్రస్య ధనుషో వైకల్యా దితి వక్తుం ప్రస్తావాంతర ముపక్షిపతి - తదేత్యాది తదా-దుష్కరత్రిపురహననానంతరకాలే - బలాబలనిరీక్షయా బలాబలనిరీక్షణేచ్ఛయా - కోనయో ర్బలవా నిత్యపృచ్ఛన్నిత్యర్థః ౧౪ అభిప్రాయంత్వితి పూర్వం వరాహాదిరూపేణ భూమ్యుద్ధరణాదికరణేన విష్ణో రధిక

---

౭ సత్వమితి మహేంద్రకృతకేతనః తపశ్చరణార్థ మితిశేషః ౧౦ ఇమేద్వేఇతి యత్త్వయాభగ్నం యచ్చ మయా ధృతం-తే ద్వేఇత్యర్థః-సుకృతేప్రయత్నేన నిర్మితే ౧౧ అతిసృష్ట మితి. సురైరతిసృష్టం విశ్వకర్మనిర్మితయోరుభయో రేకం త్రిపురం హంతుకామాయ త్ర్యంబకాయ దత్త మిత్యర్థః - త్రిపురఘ్న మితి-యత్తయా భగ్నం త త్రిపురఘ్న మితి భావః ౧౨. తదిదమితి. ప్రసిద్ధ మిదం వైష్ణవం ఇదం రౌద్రేణ ధనుషా సమానసార మిత్యపరం వాక్యంస హీనసార మితి జృంభణా త్పూర్వం సమానసారం-భంగసమయేతు రౌద్రం ధను ర్న్యూనసార మితి భావః ౧౩ తదాతు దేవతా ఇతి. తదా దుష్కరత్రిపురదహనానంతరం-బలాబలనిరీక్షయా బలతారతమ్యనిరీక్షేచ్ఛయా ౧౪. అభిప్రా

మాస తయో స్సత్యవతాం వరః ౧౫ విరోధేచ మహద్యుద్ధ మభవద్రోమహ
ర్షణం, శితికంఠస్య విష్ణోశ్చ పరస్పరజిగీషుణోః. ౧౬ తదాతు జృంభితం శైవం
ధను ర్భీమ పరాక్రమం, హుంకారేణ మహాదేవ స్స్తంభితోథ త్రిలోచనః.
౧౭ దేవై స్తదా సమాగమ్య సర్షిసంఘై స్సచారణైః, యాచితౌ ప్రశమం
తత్ర జగ్మతు స్తౌ సురోత్తమౌ ౧౮. జృంభితం తద్ధను ర్దృష్ట్వా శైవం విష్ణు

ఇతి స్తువతః త్వత్త శ్శ్రుతం - అధునా విష్ణు ముపసర్జనీకృత్య త్రిపురహననా ద్రుద్రస్యాధికబలత్వం
ప్రతీయత ఇత్యభిప్రాయ మిత్యర్థః - సత్యవతాం వర ఇత్యనేన బహుశ ఉపదేశేపి నైషాం చిత్తం
సమాధత్తే అతః క్రియయైవ బలతారతమ్యం దర్శయిష్యామీత్యభిప్రేత్య విరోధం జనయామాసేతి
గమ్యతే - అహం ధన్వీ ప్రధానః విష్ణుస్తు మమోపసర్జనభూత ఇత్యుక్తం రుద్రేణేతి విష్ణుం ప్రత్యు
క్త్వా శరాగ్రతయా మయావస్థానా న్మయైవ త్రిపురహననం కృత మితి విష్ణునోక్త మితి రుద్రం ప్ర
త్యుక్త్వా చ విరోధజనన మిత్యవగమ్యతే ౧౫ ౧౬ జృంభిత మిత్యత్రాపి హుంకారేణేత్యనుషజ్య
తే - జృంభితం భగ్న మితి యావత్ - హుంకారేణ నత్వభిమంత్రితబాణేన-మహాదేవః మహాదేవ
శబ్దో మహావృషసమాఖ్యాయిత ఇతి భావః త్రిలోచన ఇత్యనేన తృతీయం లోచన మపి నిరర్థకం కృ
త మితి భావః తనిశ్లోకీ. న కేవలం ధనుషో జృంభణం కింతు తదాశ్రయస్యాపీత్యాహ-హుంకారే
ణేతి - మహాదేవ ఇతి విడంబనగర్భం - ఘృతకోశాతకీశబ్దవ దనర్థకో మహాదేవశబ్ద ఇత్యర్థః. ౧౭.
యాచితౌ ప్రశమం జగ్మతుః - విష్ణుః కిమనేన బాలేనానుకంప్యతా మితి యాచిత స్తన్నిగ్రహా న్ని
వృత్తః - రుద్రస్తు స్వామితః పరాజయో నాస్మాకం దోషాయేతి సాంత్వితస్తత్తుల్యత్వాభిమానా
న్నివర్తిత ఇత్యర్థః ౧౮. అథ స్వాభిమతసిద్ధి మాహ జృంభిత మితి తత్ విష్ణ్వధిష్ఠానేన పూర్వం
త్రిపురఘ్నం - జృంభితం విష్ణ్వధిష్ఠానాభావేన జృంభితం - దృష్ట్వా నత్వాప్తవాక్యా చ్ఛ్రుత్వా -
శైవం శివాభిమానమాత్రవిషయభూతం-విష్ణుపరాక్రమైః పూజాయాం బహువచనం-హుంకారేణేతి
పూర్వ ముక్తేః-ఆధిక్యావబోధనం న పక్షపాతమూల మిత్యాహ-సర్షిగణా ఇతి - అతీంద్రియార్థద్ర
ష్టార ఋషయః-తేషాం గణాః వైఖానసవాలఖిల్యాదయః-'భూయసాం స్యా ద్బలీయ స్త్వ' మితి
న్యాయేన తత్ జ్ఞానం న పక్షపాతమూలం నవాభ్రాంతిమూల మితి భావః - ఏతేన - ఏక ఏవ రుద్రో
నద్వితీయా తస్థ' ఇత్యాదిశ్రుతిః - నకిరింద్రత్వదుత్తరఇత్యాదివదితరాపేక్షయా శ్రేష్ఠత్వాభిప్రా
యా-'ఏకోహవై నారాయణ ఆసీ' దిత్యాదిశ్రుత్యుక్తో నారాయణాపరపర్యాయో విష్ణు రేవ పరం
తత్త్వ మిత్యభిహితం - ఏతేన తమఉద్రేకేణ కదాచి ద్రుద్రస్య పరాజయో న దోషాయేతి కేవచిదు
క్తం ప్రత్యుక్తం - తమోభిభనస్యైవాపరత్వనియామకత్వాత్ - ఇంద్రజితా రామపరాజయస్తు అదృ
శ్యో నశబ్దవేధేన వధ్య ఇతి ధర్మప్రవర్తనాయ-ధర్మసంస్థాపనాయహి తదవతార ఇత్యుక్తం - అత్ర
తు స్వరూపత ఏవ రుద్రస్య పరాజయః - కించ - రుద్రపరాజయస్య తమఃకృతత్వే దేవానా మధిక

యంత్వితి పూర్వం విష్ణు రేవ శివా ద్బలవా నితి శ్రుతం-ఇదానీం రౌద్రేణ ధనుషా త్రిపురదహన
సమయేతు యుద్ధోపకరణం తేజిష్ఠం శరమాత్ర మభూత్-అతః కి ముభౌ తుల్యబలా ఉతన్యూనాధిక
బలా వేత్యేనం రూప మభిప్రాయం విజ్ఞాయేత్యర్థః - కేనాపి నిమిత్తేన విరోధం జనయామాస ౧౫
౧౬. తదేతి. ఏకేనైవ హుంకారేణ - శైవధనుః జృంభితం జడీకృతం - స్తంభితః జడీకృతః. ౧౭
దేవైరితి యాచితౌ యుద్ధా ద్విరమత మితి యాచితౌ-ప్రశమం యుద్ధోపశమం జగ్మతుః. ౧౮
జృంభితమితి. జృంభితం విష్ణుపరాక్రమై ర్జడీకృతం-ధనుః శితికంఠంచ దృష్ట్వా-సకలజగద్వ్యాపకం

పరాక్రమైః, అధికం మేనిరే విష్ణుం దేవా స్సర్షిగణా స్తదా ౧౯ ధనూ రుద్రస్తు సంక్రుద్ధో విదేహేషు మహాయశాః, దేవరాతస్య రాజర్షే ర్దదౌ హస్తే ససాయకం ౨౦ ఇదంచ వైష్ణవం రామ ధనుః పరపురంజయం, ఋచీకే భార్గవే

త్వబుద్ధి ర్నస్యాదేవ - అయంచ ధనుర్భంగో దక్షయజ్ఞాంత ఇతి బోధ్యం - అన్యథా - దక్షయజ్ఞవధే పూర్వం ధను రాయమ్య వీర్యవా నిత్యాదినా దక్షయజ్ఞాంతే రుద్రో దేవానాం ధను ర్దదా విత్యుక్తం విరుధ్యేత - అత్రేద మేవ ధను స్త్రిపురఘ్న మిత్యుక్తత్వా దేతద్విరుద్ధం మేరు ధనుష్ట్వం పురాణాంతరోక్త మనాదరణీయం - నను పూర్వం దక్షయజ్ఞాంతే రుద్రో దేవేభ్యో ధను ర్దత్త్వా నిత్యుక్తం - పునశ్చ దేవరాతాయ రుద్రో దత్తవా నిత్యుక్తం - విశ్వామిత్రాశ్రమే మునిభి ర్యజ్ఞే జనకాయ దేవా దదు రిత్యుక్తం - అనసూయాసమీపే సీతయా జనకాయ వరుణేన దత్త మిత్యుక్తం-కథ మిదం సంగచ్ఛతే - శ్రూయతాం - పూర్వం దేవా స్త్రిపురవధాయ విశ్వకర్మణా నిర్మితం - ధనూ రుద్రాయ దదుః - త ద్దక్షయజ్ఞాంతే విరోధే విష్ణుహుంకారేణ జృంభితం దేవైః ప్రార్థితో రుద్రో దేవరాతస్య హస్తే దత్తవాన్- తతః ప్రభృతి న్యాసభావేన మైథిలేషు వర్తమానం తత్స్వత్వేన దేవా వరుణేన జనకాయాదాపయన్నితి క్రమః - తేన దక్షయజ్ఞాంతే ధను ర్దానవచనం దేవై ర్జనకస్య యజ్ఞఫలత్వేన దానవచనం వరుణేన దత్తత్వవచనం చ సమంజసం భవతి. ౧౯ ౨౨. అర్జునః కార్త

విష్ణుం శితికంఠా త్పరాక్రమైః జ్ఞానశక్త్యాదిభి శ్చ అధికం సర్వోత్తమం మేనిరే-శితికంఠధనుషో వైష్ణవం ధనుశ్చాధికం మేనిరే ధనుః ప్రాప్తికథనేన దక్షయజ్ఞవధే పూర్వం ధను రాయమ్య వీర్యవా నిత్యాదినా వాక్యేన దక్షయజ్ఞాంతే మహాదేవో దేవానాం ధను ర్దదా విత్యుక్తత్వా ద్విరోధశ్చ దక్షయజ్ఞ ఏవేతి ప్రతీయతే ౧౯ ధనూరుద్ర ఇత్యాది నను పూర్వం దక్షయజ్ఞాంతే మహాదేవో దేవానాం ధను ర్దదా విత్యుక్తం - ఇదానీంతు మహాదేవో దేవరాతస్య హస్తే ధను ర్దదా విత్యుచ్యతే-కథ మేత త్సంగచ్ఛతే - నాస్తి సంగతివిరోధః దేవేభ్యో ధనుషి దిత్సితే - తదానీ మేతై ర్దేవై స్సన్నికర్షం గత్వా స్వయం గృహీతం భీతై రస్మదర్థేస్య దేవరాతస్య దేహీతి ప్రార్థితస్సన్ - తస్య హస్తే దత్తవా నితి కృత్వా సంగత మేతత్ - ఏవంచ సతి-న్యాసభూతం తదాన్య స్త మిత్యస్యార్థో నిష్పద్యతే - భవతు నామైతత్సంగతం - యదుక్తం విశ్వామిత్రయజ్ఞసంరక్షణాంతే - మిథిలాం జిగమిషుభి ర్మునిభిర్విశ్వామిత్రాదిభి ర్యజ్ఞే జనకరాజస్య దేవై ర్దత్తం ధనురితి - తత్కథం సంగచ్ఛతే- దేవరాతే దేవై ర్న్యాసతయా స్థాపితం తతః ప్రభృతి న్యాసరూపతయైవైతస్య వంశ్యేషు వర్తమానం జనకేన స్వయం జజ్ఞే స్వత్వేన యాచితం దేవై స్తస్య యజ్ఞఫలత్వేన దత్త మిత్యర్థస్యావిరోధనా దేతదపి సుసంగతం అస్తు-అనసూయాసమాస్యాయాం సీతయా యజ్ఞే జనకస్య వరుణేన దత్తం ధను రితి వక్ష్యతే-తత్తు కథం - తత్రాపి సంగతి రస్త్యేవ దేవై శ్చోదితో వరుణః స్వహస్తేన యజ్ఞే జనకస్య దత్తవా నిత్యస్యార్థస్యానవగ్రహాత్ - తదయ మత్ర ధనురాగతిక్రమః - పూర్వం దేవతా స్త్రిపురవధాయ విశ్వకర్మనిర్మితం - ధను ర్మహాదేవాయ దదుః - తద్దక్షయజ్ఞే విరోధే విష్ణుజృంభితం దేవైః ప్రార్థితో మహాదేవో దేవరాతస్య హస్తే దత్తవాన్ - తతః ప్రభృతి న్యాసభావేన మైథిలేషు వర్తమానం తత్ - స్వత్వేన దేవా వరుణేన యజ్ఞే జనకాయాదాపయ న్నితి. పరశురామ కార్ముకస్య వరుణహస్తే నిక్షేపణం-దివ్యం దేవేష్వేవాస్తు కిం మనుష్యేష్వితి. విశేషేణ తస్య హస్తే నిక్షేపణం-స దేవానా మాయుధానాం నిధాయకో దాయక శ్చేతి. ౨౦. ఇదంచ వైష్ణవ మితి. ఇదం మత్కరస్థితం ధనుః - వైష్ణవం విష్ణుసంబంధి-వైష్ణవధనుషః స్వహస్తాగతిప్రకార మాహ ఋచీకఇత్యాది.

ప్రాదా ద్విష్ణు స్సన్న్యాస ముత్తమం ౨౧ ఋచీకస్తు మహాతేజాః పుత్రస్యా ప్రతికర్మణః, పితు ర్మమ దదౌ దివ్యం జమదగ్నే ర్మహాత్మనః ౨౨. న్యస్తశస్త్రే పితరి మే తపోబలసమన్వితే, అర్జునో విదధే మృత్యుం ప్రాకృతాం బుద్ధి మాస్థితః ౨౩ వధ మప్రతిమాపంతు పితు శ్శ్రుత్వా సుదారుణం, క్షత్ర ముత్సాదయన్ రోషా జ్జాతం జాత మనేకశః, పృథివీం చాఖిలాం ప్రాప్య కాశ్యపాయ మహాత్మనే, యజ్ఞస్యాంతే తదా రామ దక్షిణాం పుణ్యకర్మణే, దత్వా మహేంద్ర నిలయ స్తపోబలసమన్వితః, (స్థితోఽస్మి తస్మిం స్తప్యన్నేవ సుసుఖం సురసేవితే, అద్య తూత్తమవీర్యేణ త్వయా రామ మహాబల) శ్రుతవాన్ ధనుషో భేదం తతోఽహం ద్రుత మాగతః. ౨౬ తదిదం వైష్ణవం రామ పితృపైతామహం మహత్, క్షత్రధర్మం పురస్కృత్య గృహ్ణీష్వ ధను రుత్తమం ౨౭. యోజయస్వ ధనుశ్శ్రేష్ఠే శరం పరపురంజయం, యది శక్నోషి కాకుత్స్థ ద్వంద్వం దాస్యామి తే తతః ౨౮. ఇతి శ్రీమద్రామాయణే - బాలకాండే - పంచసప్తతితమస్సర్గః.

శ్రుత్వా త జ్జామదగ్న్యస్య వాక్యం దాశరథి స్తదా, గౌరవా ద్యంత్రితకథః పితూ రామ మథాబ్రవీత్. ౧ శ్రుతవా నస్మి యత్కర్మ కృతవా నసి భార్గవ,

---

వీర్యార్జునః. ౨౩ అనేకశః త్రిస్సప్తకృత్వః. ౨౬. తదిదమితి ఉత్తమం - అశిథిల మిత్యర్థః - పితృపైతామహం పితృపితామహక్రమాయాతం - ఉత్తరపదవృద్ధి రార్షః - క్షత్రధర్మ మితి - బ్రాహ్మణవన్న శక్త ఇతి మాబ్రూహీత్యర్థః. ౨౭ యది శక్నోషి తావతాపి న త్వాం ముంచామి అపితు-తతః అనంతరం - ద్వంద్వయుద్ధం దాస్యామి వీర్యపరీక్షణార్థ మిద మితి భావః. ౨౮. ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - పంచసప్తతితమస్సర్గః.

అథ జామదగ్న్యగర్వనిర్వాపణం షట్సప్తతితమే-శ్రుత్వేత్యాది పితు ర్గౌరవాదితి పితు స్సన్నిధిగౌరవాదిత్యర్థః-యంత్రితా నియమితా కథా ఉచ్చైః కథనం యేన స తథా ౧ శ్రుతవానితి పితు రానృణ్యం పితృఘాతిక్షత్రవధేన పితృవైరశుద్ధి మాస్థితస్సన్ యత్కర్మ త్రిస్సప్తకృత్వః క్షత్రవధరూపంకృతవానసి-తచ్ఛ్రుతవా నస్మి-తదనురుంధ్యామహే అనురుంధ్మః-అవశ్యం శూరేణ వైరశుద్ధిః

విష్ణుః శితికంఠపరాజయానంతరం ఋచీకే న్యాసం న్యాసరూపేణ ప్రాదా దిత్యర్థః ౨౧. ౨౨ న్యస్తశస్త్ర ఇత్యాది మత్పితరి న్యస్తశస్త్రే న్యస్తధనుషి - తపోబలసమన్వితే సతి - అర్జునః కార్తవీర్యః - ప్రాకృతాం తామసీం దేహాత్మబుద్ధి మిత్యర్థః-దేహాత్మబుద్ధ్యుత్పత్తావేవ ఖల్వకృత్యప్రవృత్తిః. ౨౭ యోజయస్వేతి యదిశక్నోషి కాకుత్స్థేతి-శరసంధాన ఇతి శేషః ౨౮ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం పంచసప్తతితమస్సర్గః

శ్రుత్వేతి. గౌరవాద్యంత్రితకథఇతి పితుర్గౌరవాన్నియమితవచనః-పితృసన్నిధానా ద్వినీతభాషీత్యర్థః ౧ శ్రుతవానితి. హేభార్గవ-యత్ క్షత్రవధాదికర్మ కృతవా నసి-తచ్ఛ్రుతవా నస్మి-అనురుంధ్యామహ ఇతి - అనురుంధ్యామహే అనుసరామః - పితృహంతౄణాం క్షత్రియాణాం వధేన వైరనిర్యాతనం పితు రానృణ్యం ఆస్థితం కృతవంతం పితృభక్త్యా ఖల్వేతత్ క్షత్రియవినాశనం కృతవాన్ పితు రానృణ్యం పుత్రాణాం కర్తవ్య మితి భవత్కృతం క్షత్రవిశసనం సహామహ ఇత్యర్థః-క్షత్రియసాధారణ్యేన మదవజ్ఞాం న సహామహ ఇతి భావః ౨ 3. * తి. క్రుద్ధః ప్రాగుక్తరూపా

అనురుంధ్యామహే బ్రహ్మ౯ పితు రానృణ్య మాస్థితః ౨ వీర్యహీన మివాశక్తం క్షత్రధర్మేణ భార్గవ, అవజానాసి మే తేజః పశ్య మేఽద్య పరాక్రమం ౩ ఇత్యుక్త్వా రాఘవః క్రుద్ధో భార్గవస్య శరాసనం, శరంచ ప్రతిజగ్రాహ హస్తాల్లఘుపరాక్రమః ౪ ఆరోప్య సధనూ రామ శ్శరం సజ్యం చకారహ, జామదగ్న్యం తతో రామం రామః క్రుద్ధోఽబ్రవీద్వచః ౫ బ్రాహ్మణోసీతి పూజ్యో మే విశ్వామిత్రకృతేన చ, తస్మాచ్ఛక్తో న తే రామ మోక్తుం ప్రాణహారం శరం ౬ ఇమాం పాదగతిం రామ తపోబలసమార్జితా౯, లోకా న ప్రతిమా న్వా తే హనిష్యామి యదిచ్ఛసి ౭ నహ్యయం వైష్ణవో దివ్య శ్శరః పరపురంజయః, మోఘః పతతి వీర్యేణ బలదర్పవినాశనః ౮. వరాయుధధరం రామం ద్రష్టుం సర్షిగణాస్సురాః, పితామహం పురస్కృత్య సమేతా స్తత్ర సంఘశః, గంధర్వాప్సరసశ్చైవ సిద్ధచారణకిన్నరాః, యక్షరాక్షసనాగాశ్చ తద్ద్రష్టుం మహదద్భుతం ౧౦ జడీ

కర్తవ్యత్వాత్ - కర్తరి యగార్షః ౨ వీర్యేతి వీర్యహీనం - అతఏవ క్షత్రధర్మేణ ప్రాప్తధర్మగ్రహణయుద్ధాదౌ అశక్త మివ మన్యమానో యన్మాం అవజానాసి క్షత్రధర్మం పురస్కృత్యేత్యాదినా అవమానం కృతవానసి - తన్నానురుంధ్యామహే-అస్మదోర్ద్వయోశ్చేతి చకారా దేకస్మి౯ బహువచనం - అతః తేజః పరపరిభవాసహనం - పరాక్రమం స్వశక్త్యా పరాభిభవనంచ - పశ్య ౩. ౫. విశ్వామిత్రకృతేన విశ్వామిత్రకృతస్నేహేన-విశ్వామిత్రభగిన్యాం సత్యవత్యామృచీకాజ్జాతో జమదగ్నిః తస్య పుత్రః పరశురామ ఇతి విశ్వామిత్రసంబంధేనేత్యర్థః. ౬ తే. తుభ్యం-పాదయోర్గతిం గమనం - లోకా౯ లోకప్రాప్తిం - యదిచ్ఛసి - అనయోర్మధ్యే యదిచ్ఛసి తద్వదేత్యర్థః - యదీచ్ఛసీతి పాఠో యుక్తః - ఉభయథా ప్రతిబద్ధః క్వచి త్తిష్ఠే న్న లోకం పీడయే దితి రామస్య హృదయం. ౭. వీర్యేణ స్వశక్త్యా - మోఘో నపతతి - లక్ష్యమభిత్వా న తూష్ణీం పతతీత్యర్థః ౮ వరాయుధేత్యాది రామం త న్మహదద్భుతం కర్మ చ ద్రష్టుం-సమేతా ఇత్యన్వయః ౧౦ జడీకృత

వమానవచనేన - క్రోధాదేవ తద్ధస్తాత్స్వయమేవ ధనుః - చాత్ భార్గవనిష్ఠాం వైష్ణవీం శక్తించ జగ్రాహ - తదుక్తం పాద్మే - 'ఇత్యుక్త్వా దేవి వైష్ణవ్యా శక్త్యా తద్గతయా సహ, జగ్రాహ వైష్ణవం చాపం వినయేన చ లీలయే' తి - అత్రాప్యగ్రే వక్ష్యతి నిర్వీర్యో జామదగ్న్యోసావితిలఘుశ్శీఘ్రః పరాక్రమో యస్యసః ౪ ఆరోప్యేతి శరం సజ్యం మౌర్వ్యా సహితం చకార తస్యాం సమధత్తేత్యర్థః ౫. బ్రాహ్మణఇతి విశ్వామిత్రకృతేన విశ్వామిత్రార్థం చ - అత్ర తాదర్థ్యవాచీ కృతశబ్దః - విశ్వామిత్రభగినీ సత్యవతీ తస్యా మృచీకా జ్జాతో జమదగ్నిః - తస్య పుత్రోయ మితి తవ విశ్వామిత్ర సంబంధం దృష్ట్వేత్యర్థః - తస్మా త్కారణద్వయాత్. ౬. ఇమామితి తపోబలేన సమార్జితా౯ సంపాదితా౯ లోకా౯ - పాదయోర్గతిం గతిశక్తిం వా లోకానితి సుకృతస్య ఫలప్రాపణశక్తిం వా హనిష్యామీతి భావః - యదిచ్ఛసి ఉభయోర్మధ్యే - తద్ధనిష్యామీత్యర్థః. * తి. ఇమాం ప్రత్యక్షసిద్ధాం - గతిం గతిసాధనభూతౌ పాదౌ - తచ్ఛక్తిం చాకాశగమనాదిరూపాం - లోకా౯ లోకప్రాప్తిసాధనం ధర్మం - త్వత్పాదకమలే హన్మి బ్రూహి తేద్యాథవా వృష మితి పాద్మోక్తేః - వృషో ధర్మః. ౭ నహీతి. యస్మా ద్వైష్ణవః - తతో మోఘో వ్యర్థో న పతతి లక్ష్య మభిత్వా న నివర్తతే ౮. వరాయుధధరం వైష్ణవచాపధరం - తః శ్రీరామం - మహ దద్భుతం తత్కర్మచ ద్రష్టుకామాః. ౧౦. జడీకృతఇతి. తదా లోకే జనే - జడీ

కృతే తదాలోకే రామే వరధనుర్ధరే, నిర్వీర్యో జామదగ్న్యోఽసౌ రామో రామ ముదైక్షత. ౧౧ తేజోభిహతవీర్యత్వా జ్జామదగ్న్యో జడీకృతః, రామం కమల పత్త్రాక్షం మందం మంద మువాచహ ౧౨ కాశ్యపాయ మయా దత్తా యదా పూర్వం వసుంధరా, విషయే మే న వస్తవ్య మితి మాం కాశ్యపోబ్రవీత్, సోఽహం గురువచః కుర్వన్ పృథివ్యాం న వసే నిశాం, కృతా ప్రతిజ్ఞా కాకుత్స్థ కృతా భూః కాశ్యపస్య హి ౧౩ తదిమాం త్వం గతిం వీర హంతుం నార్హసి రాఘవ, మనోజవం గమిష్యామి మహేంద్రం పర్వతోత్తమం ౧౪. లోకాస్త్వ ప్రతిమా రామ నిర్జితా స్తపసా మయా, జహి తాన్ శరముఖ్యేన మాభూత్కాలస్య పర్యయః ౧౫ అక్షయం మధుహంతారం జానామి త్వాం సురేశ్వరం, ధనుషోఽస్య పరామర్శాత్స్వస్తి తేఽస్తు పరంతప. ౧౬ ఏతే సురగణా స్సర్వే నిరీక్షంతే సమాగతాః, త్వా మప్రతిమకర్మాణ మప్రతిద్వంద్వమాహవే ౧౭ నచేయం మమ కాకుత్స్థ వ్రీళా భవితు మర్హతి, త్వయా త్రైలోక్యనాథేన యదహం విముఖీకృతః ౧౮ శరమప్రతిమం రామ మోక్తు మర్హసి సువ్రత, శరమోక్షే గమి

ఇతి లోకే జనే జడీకృతే 'స్తబ్ధే - నిర్వీర్యః నిర్గతవైష్ణవతేజాః - తథాచ పురాణాంతరం-'తతః పరశురామస్య దేహా న్నిర్గత్య వైష్ణవం, పశ్యతాం సర్వదేవానాం తేజో రామ ముపావిశ' దితి.-ఉదైక్షత - విస్మిత ఇతి శేషః ౧౧ ఉవాచ - ప్రశ్నోత్తర మితి శేషః ౧౨ కాశ్యపాయే త్యాది యదాబ్రవీ త్తదా ప్రభృతి న వస ఇత్యన్వయః - గురువచః కాశ్యపవచః - కుర్వన్ పరిపాలయన్ - కుత ఇత్యత్రాహ కృతేతి హిశబ్దః ప్రసిద్ధౌ - యత స్సర్వప్రసిద్ధతయా భూః కాశ్యపస్య స్వత్వేన కృతా-త్వద్విషయే న వత్స్యా మీతి ప్రతిజ్ఞాచ కృతా-తస్మా దిత్యర్థః. ౧౩. తదిమామితి గతిః గమనం ౧౪ లోకహననం నామ లోక దాన ప్రతిబంధః-మూర్తస్య వా అమూర్తస్యవా కార్యస్య ప్రతిహనన మేవ రామశరస్యాపేక్షిత మితి భావః ౧౫. అక్షయ మితి అక్షయం నిర్వికారం - మధుహంతారం విరోధినిరసనశీలం - అనేన-న బ్రహ్మా నేశాన ఇతి మహోపనిష దుపబృంహితా - పరామర్శాత్ గ్రహణాత్ ౧౭. ఇయం-త్వయా విముఖీకృతః-వ్రీళా లజ్జా. ౧౮.

కృతే స్తబ్ధీకృతే సతి-నిర్వీర్యః నిర్గతం వీర్యం బలం యస్య స తథోక్తః - అనేన పరశురామశరీరాన్నిర్గత్య వైష్ణవం తేజో రామభద్రే సంక్రాంత మితి వేదితవ్యం తథాచ నారసింహపురాణే - 'తతః పరశురామస్య దేహా న్నిర్గత్య వైష్ణవమ్, పశ్యతాం సర్వదేవానాం తేజో రామ ముపావిశ' దితి. ౧౫ అక్షయ్యమితి అస్య ఇతరదురారోపణస్య ధనుషః పరామర్శాదారోపణా ద్ధేతోః-త్వా మక్షయ్యం కేనాపి క్షయం పరాజయం నేతు మశక్యం-మధుహంతారం పురుషోత్తమం-సురోత్తమం దేవదేవం జానామి నిశ్చినోమి. * తి యతః - 'ఉతామృతత్వస్యేశాన' ఇతి శ్రుతిప్రసిద్ధం బ్రహ్మైవ త్వ మిత్యాహ అక్షయ్యం అనాద్యంతం కేనాపి పరాజయం నేతు మశక్యంచ-ఏవం నిశ్చయే హేతుః ధనుష ఇతి అస్య వైష్ణవస్య ఇతరదురారోపస్య-పరామర్శో గ్రహణాకర్షణాదిః ౧౬ *తి. అప్రతిద్వంద్వం ప్రతిభటరహితం * ౧౭. యదహం పూర్వం తాదృశః-త్రైలోక్యనాథేన త్వయా విముఖీకృతః పరిభూతః - ఇయం విముఖీకరణజన్యా వ్రీళా లజ్జా భవితుం నార్హతి-స్వామిన స్సకాశాత్ -పరాజయో న వ్రీళా మావహతీత్యర్థః. ౧౮.* తి. శరమోక్షేగమిష్యామి పాపస్యతపసాదగ్ధత్వాత్ పుణ్యస్యచ శరమోక్షేణ ఫలప్రతిబంధే జీవన్ముక్తో భూత్వా గమిష్యామీత్యర్థః.

ష్యామి మహేంద్రం పర్వతోత్తమం ౨౦. తథా బ్రువతి రామే తు జామదగ్న్యే ప్రతాపవాన్, రామో దాశరథి శ్శ్రీమాం శ్చిక్షేప శర ముత్తమం ౨౧ స హతాన్ దృశ్య రామేణ స్వాన్ లోకాం స్తపసార్జితాన్, జామదగ్న్యో జగామాశు మహేంద్రం పర్వతోత్తమం ౨౨ తతో వితిమిరా స్సర్వా దిశశ్చోపదిశ స్తథా, సురా స్సర్షిగణా రామం ప్రశశంసు రుదాయుధం ౨౩ రామం దాశరథిం రామో జామదగ్న్యః ప్రశస్య చ, తతః ప్రదక్షిణం కృత్వా జగామాత్మగతిం ప్రభుః ౨౪ ఇతి శ్రీమద్రామాయణే-బాలకాండే-షట్సప్తతితమ స్సర్గః

గతే రామే ప్రశాంతాత్మా రామోదాశరథి ర్ధనుః, వరుణాయాప్రమేయాయ దదౌ హస్తే ససాయకం ౧ అభివాద్య తతో రామో వసిష్ఠప్రముఖా నృషీన్, పితరం విహ్వలం దృష్ట్వా ప్రోవాచ రఘునందనః ౨ జామదగ్న్యో గతో రామః ప్రయాతు చతురంగిణీ, అయోధ్యాభిముఖీ సేనా త్వయా నాథేన పాలితా (సందిశస్వ మహారాజ సేనాం త్వచ్ఛాసనే స్థితాం, శాసనం కాంక్షతే సేనా చాతకాళి ర్జలం యథా) ౩ రామస్య వచనం శ్రుత్వా రాజా దశరథ స్సుతం, బా

శరమోక్షే సతి అహం దృష్టశరలక్ష్యస్వార్జితలోకగతిః ౨౧ దృశ్య దృష్ట్వా-లోకాన్ హతాన్-లోకప్రాప్తిహేతుకర్మాణి విఫలీకృతానీత్యర్థః ౨౨ ౨౩ ఆత్మగతిం స్వస్థానం ౨౪ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే-శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - షట్సప్తతితమస్సర్గః.

అథ స్వపురం ప్రాప్య సీతయా రామ స్సుఖ మువాసేత్యాహ సప్తసప్తతితమే-గత ఇత్యాది రామే పరశురామే - వరుణాయ-న్యాసత్వేనేతి శేషః - అప్రమేయాయ అదృశ్యాయేత్యర్థః ౧. విహ్వలం పరవశం-అనేన పరశురామేణ కృతాం పరత్వసూచికాం స్తుతిం వరుణాయ ధనుర్దానంచ దశరథో న జ్ఞాతవా నితి గమ్యతే ౨ చతురంగిణీతి ప్రాతిపదికాం తను మిత్యాదినా ణత్వం ౩ రామ

అనేన లోకావరోధః స్వేష్ట ఏవేతి దర్శితం ౨౩ రామమితి ఆత్మగతిం యథాపూర్వం విహాయసా శీఘ్రగమనం-గంతవ్యం మహేంద్రంవా * తి. రామో దాశరథినా బ్రాహ్మణత్వాత్ ప్రపూజితో నమస్కృతశ్చ - ప్రశస్యచేతి పాఠాంతరం-దాశరథిం ప్రదక్షిణీకృత్య - అంతర్యామిత్వేన జ్ఞానాత్ ప్రదక్షిణకరణంచ - క్షత్రియత్వాచ్చ తస్య ప్రణామాకరణం కాయేనేతి బోధ్యం - ఆత్మగతింతత్వజ్ఞానం-స్వస్థానంవా - జగామేత్యర్థః-ప్రభు రితి బ్రహ్మత్వేన సర్వలోకప్రభుత్వం. ౨౪ ఇతి శ్రీమహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - షట్సప్తతితమస్సర్గః

గతఇతి ప్రశాంతాత్మా ప్రశాంతో గతక్రోధః ఆత్మా మనో యస్య స తథోక్తః * తి. హస్తే స్వహస్తే స్థితం ధను ర్వరుణాయ దేవై స్సహ కౌతుకదర్శనార్థ మంతరిక్షే స్థితాయ దదౌ న్యాసాత్మనేతి శేషః-వరుణస్యాప్రమేయత్వం భృగవే సాక్షాద్బ్రహ్మవిద్యాప్రదత్వాత్ -ఇదంచ తైత్తిరీయోపనిషది స్పష్టం. ౧ * తి విహ్వలం పరశురామభయేన - ధనుర్దానవృత్తాంతస్య మాయయా తిరోధాన మన్యాన్ ప్రతి ౨ ౩ * గతఇతి. హృష్టః పులకితో విస్మితో వా.

బాహుభ్యాం సంపరిష్వజ్య మూర్ధ్ని చాఘ్రాయ రాఘవం గతో రామ ఇతి శ్రుత్వా హృష్టః ప్రముదితో నృపః, పున ర్జాతం తదా మేనే పుత్ర మాత్మాన మేవచ
౫। చోదయామాస తాం సేనాం జగామాశు తతః పురీం ౬। పతాకాధ్వజినీం రమ్యాం తూర్యోద్ఘుష్టనినాదితాం, సిక్తరాజపథాం రమ్యాం ప్రకీర్ణకుసుమోత్కరాం, రాజప్రవేశసుముఖైః పౌరైర్మంగళవాదిభిః, సంపూర్ణాం ప్రావిశ ద్రాజనౌఘై స్సమలం కృతాం ౭। పౌరైః ప్రత్యుద్గతో దూరం ద్విజైశ్చ పురవాసిభిః, పుత్రై రనుగత శ్శ్రీమాన్ శ్రీమద్భిశ్చ మహాయశాః, ప్రవివేశ గృహం రాజా హిమవత్సదృశం పునః ౮ ననంద సజనో రాజా గృహే కామైస్సుపూజితః.
౯। కౌసల్యాచ సుమిత్రాచ కైకేయీచ సుమధ్యమా, వధూ ప్రతిగ్రహే యుక్తా యాశ్చాన్యా రాజయోషితః ౧౦। తత స్సీతాం మహాభాగా మూర్మిళాంచ యశస్వినీం, కుశధ్వజసుతే చోభే జగృహు ర్నృపపత్నయః ౧౧। మంగళాలాపనైశ్చైవ శోభితాః క్షౌమవాససః, దేవతాయతనా న్యాశు సర్వా స్తాః ప్రత్యపూజయన్ ౧౨। అభివాద్యాభివాద్యాంశ్చ సర్వా రాజసుతా స్తదా (స్వం స్వం

స్యేత్యాదిశ్లోకద్వయ మేకాన్వయం రామస్య వచనం శ్రుత్వా విహ్వలతయా అస్పష్టం వచనం శ్రుత్వా-గతో రామ ఇతి శ్రుత్వా-క్రమేణ పున స్స్పష్టం శ్రుత్వేత్యర్థః-హృష్టః పులకితః. ౫. ౬। రమ్యామితి పునరుక్తి స్తద్విశేషణకృతరమణీయత్వాభిప్రాయేణ - పతాకా-ధ్వజపటః - ధ్వజః దండః - పతాకాన్వితా ధ్వజా అస్యాం సంతీతి పతాకా ధ్వజినీం - హ్రస్వదీర్ఘధ్వజభేద ఇత్యప్యాహుః - ఉద్ఘుష్ట మితి భావే నిష్ఠా-తూర్యోద్ఘోషేణ సంజాతనినాదామిత్యర్థః - రాజప్రవేశేన సుముఖైః వికసన్ముఖైః - మంగళం ఆశీర్వచనం వక్తుం శీల మేషా మస్తీతి మంగళవాదిభిః. ౭। ౮. జనః సంబంధిజనః గృహేస్థితై రితి శేషః కామ్యంత ఇతి కామాః విషయభోగ పరికరాః తైః ౯। వధూనాం స్నుషాణాం ప్రతిగ్రహే ఉపచారే - స్వస్వాంతఃపురానయనేవా - 'వధూ ర్జాయా స్నుషే' త్యమరః, యుక్తా ఆసక్తాః - ఆసన్నితి శేషః ౧౦। జగృహుః అంతఃపురం ప్రావేశయన్. ౧౧। మంగళాలాపనైః స్వస్తివాచనైః-శోభితాః - మంగళాలంభనై రితి పాఠే - ఆలంభనం చందనచర్చా-దేవతాయతనాని గృహదేవతానా మర్చాగృహాణి-ప్రత్యపూజయన్ గంధపుష్పాదిభి రపూజయన్-ఆయతనపూజామాత్రే స్త్రీణా మధికారా దితి భావః ౧౨।. అభివాద్యేతి. సర్వా అభివాద్య -

---

*తి హర్ష ఏవాధికావస్థః ప్రమోదః ౫ *తి తాం సేనాం ప్రథమం క్షుభితాం పశ్చాత్ ప్రాప్తాశ్వాసాం చేత్యర్థః - జగామ సేనేతి శేషః ౬। పతాకాధ్వజినీమితి పతాకాః శ్రేణీకృతాః క్షుద్రధ్వజాః ఇతరే పున ర్మహాధ్వజాః - రమ్యాం స్వభావతో రమ్యాం - సిక్తరాజపథాం రమ్యాం - కుసుమోత్కరాదిభి రుపచారైః - రమ్యాం *తి. పతాకా ధ్వజపటః-ధ్వజో దండః పతాకాయుక్తధ్వజవతీం రమ్యాం స్వభావతః - ఉద్ఘుష్టం ఘోషః *౭। *తి శ్రీమద్భిః దపరిగ్రహాదధికలక్ష్మీవద్భిః పుత్రైః-సుధాలేపజధావళ్యా దౌన్నత్యాచ్చ హిమవత్సాదృశ్యం గృహస్య కామైః విషయభోగపరికరస్రక్చందనాదిభిః - సుపూజితః ప్రాప్తపూజః. ౯। కౌసల్యేతి. వధూప్రతిగ్రహే వధూనాం స్నుషాణాం ప్రతిగ్రహే యుక్తా స్తత్పరాః ౧౦। ౧౧।. మంగళాలంభనైః మంగళాలంకరణైః-దేవతాయతనాని గృహదేవతాప్రతిమాః *తి. దేవతాయతనాని పురగృహ

మథాసాద్య కుబేరభవనోపమం, గోభి ర్ధనై శ్చ ధాన్యైశ్చ తర్పయిత్వా
త్తమాన్), రేమిరే ముదితా స్సర్వే భర్తృభి స్సహితా రహః ౧౩౫
ారాశ్చ మహాత్మానో వీర్యేణాప్రతిమా భువి, కృతదారాః కృతాస్త్రాశ్చ
ం స్సుహృజ్జనాః, శుశ్రూషమాణాః పితరం వర్తయంతి నరర్షభాః (కాలే
తు నీతిజ్ఞా స్తోషయంతో గురుం గుణైః) ౧౬ కస్యచి త్త్వథ కాలస్య రాజా
థ స్సుతం, భరతం కైకయీపుత్ర మబ్రవీద్రఘునందనః ౧౭ అయం కేకయ
స్య పుత్రో వసతి పుత్రక, త్వాం నేతు మాగతో వీర యుధాజి న్మాతుల స్తవ
ా స్తేన ధర్మజ్ఞ మిథిలాయా మహం తథా, ఋషిమధ్యేతు తస్య త్వం ప్రీతిం
మిహార్హసి) ౧౮ శ్రుత్వా దశరథస్యైతద్భరతః కైకయీసుతః, (అభివాద్య
ం రామం పరిష్వజ్యచలక్ష్మణం) గమనాయాభి చక్రామ శత్రుఘ్నసహిత స్త
౧౯. ఆపృచ్ఛ్య పితరం శూరో రామం చాక్లిష్టకారిణం, మాతౄశ్చాపి
ః శత్రుఘ్నసహితో యయౌ ౧౯ గతే తు భరతే రామో లక్ష్మణశ్చ
బలః, పితరం దేవసంకాశం పూజయామాసతు స్తదా ౨౦. పితురాజ్ఞాం
ృత్య పౌరకార్యాణి సర్వశః, చకార రామో ధర్మాత్మా ప్రియాణి చ
చ ౨౧ మాతృభ్యో మాతృకార్యాణి కృత్వా పరమయంత్రితః,
ాం గురుకార్యాణి కాలేకాలేఽన్వవైక్షత ౨౨ ఏవం దశరథః ప్రీతో
ా నైగమా స్తదా, రామస్య శీలవృత్తేన సర్వే విషయవాసినః ౨౩ తేషా
ా లోకే రామ స్సత్యపరాక్రమః, స్వయంభూ రివ భూతానాం బభూవ

రేమిర ఇత్యన్వయః ౧౩౫ వర్తయంతి అనువర్తయంతిస్మ ౧౬ కస్యచి త్త్వథ కాలస్య కస్మిం
ాలే గతే సతి ౧౭ మాతుల స్తవేతి - గచ్ఛేతి వ్యంజనాపృత్త్యోక్తిః పుత్రవిరహకాతర
౧౮ ౧౯ అక్లిష్టం కస్యాపి దుఃఖరహితం యథా భవతి తథా కర్తుం శీల మస్యస్యేతి
౧౯ ౨౧ పరమయంత్రితః పరమం అత్యంతం యంత్రితః-శ్రుతిస్మృతిమర్యాదానతిలంఘీ-గురు
్యాణి గురూచితశుశ్రూషాదికార్యాణి - అన్వవైక్షత పరిపాలయతిస్మేత్యర్థః ౨౨ ఏవం ఏతా
శీలవృత్తేన-నైగమాః వణిజః ౨౩ నకేవలం శీలవృత్తేన కింతు సర్వైరపి గుణై రిత్యాశయే
తేషా మితి. తేషాం బ్రాహ్మణాదీనాం మధ్యే ౨౪ ఏవం ధర్మపరతాం రామస్యోక్త్వా

మతాని ౧౨౫ ౧౩౫ * కృతదారాఇతి. పితరం శుశ్రూషమాణాః వర్తయంతి ఉజ్జీవ
హ్లాదయంతీతి యావత్ * తి కృతాస్త్రాః లబ్ధాస్త్రాః - కృతాజ్ఞా ఇతి పాఠే అనుష్ఠిత
ాగాః - వర్తయంతి పితృభక్తం కుర్వంతి - నరర్షభాః రామాదయః * ౧౬ * తి కస్యచి
స్య - అత్యయే ఇతి శేషః * తి మాతుల స్తవేతి-అత స్తన్నగరం గత్వా ఆగచ్ఛేతి శేషః
తి. ఏతద్వాక్యం ౧౯ ౨౦ ప్రియాణి ఇష్టప్రాప్తిరూపాణి - హితాని అనిష్టనివర్తకాని
ాతృభ్యఇతి అన్వవైక్షత అనుసందధే తి గురూణాం తద్విషయే-పరమయంత్రితః-గురుకా
గురుసంబంధిశుశ్రూషాదీని. ౨౨ ఏవమితి ఏవంవిధేన రామస్య శీలవృత్తేన-నైగమాః పౌరాః
వయశ్చ నైగమా వణిజః ౨౩ తేషామితి తేషాంబ్రాహ్మణాదీనాం-రామో

గుణవత్తరః. ౨౮ రామస్తు సీతయా సార్ధం విజహార బహూ నృతూన్, తద్గత స్తస్య నిత్యం హృది సమర్పితః ౨౯ ప్రియాతు సీతా రామస్య ౘ పితృకృతా ఇతి, గుణా ద్రూపగుణా చ్చాపి ప్రీతి ర్భూయోఽభ్యవర్ధత తస్యాశ్చ భర్తా ద్విగుణం హృదయే పరివర్తతే, అన్తర్జాత మపి వ్యక్త మాఖ్

ధర్మావిరుద్ధకామాభిరతిం దర్శయతి రామ స్త్విత్యాదినాశ్లోకచతుష్టయేన. రామస్తు-తుశబ్దేన స్మా ద్వైలక్షణ్య ముచ్యతే-పితృశుశ్రూషణధర్మప్రవర్తనదేవతారాధనాదికం హి పూర్వముక్త ఏవం కర్తా సంప్రతి వాత్స్యాయన మభ్యస్య కామతంత్రపరోభూత్-సీతయా అయోనిజయ యుక్తే ప్రధాన ఇతి తృతీయా - స్వాభావిక సౌందర్యసమృద్ధ్యైవావతీర్ణాపి భోగస్రోతస్య నాభూదితి రామస్య ప్రావణ్యాతిశయః ప్రదర్శితః - విజహార - పరస్మై పదేన ఫలాపర్యవసా చ్యతే - స్వరితఞితః కర్త్రభిప్రాయే క్రియాఫల ఇతి విహారరూపక్రియాఫలస్య కర్తృగావి హ్యాత్మనేపద మేవ భవేత్-తథాచ రచితవిహారోఽపి భోగోపోద్ఘాతకేళితాం నాతిశేత ఇతి భ బహూ నృతూన్ - అత్యంతసంయోగే ద్వితీయా - తయా - భోగనై రంతర్యం సూచ్యతే నృతూ నిత్యుక్తం నతు వత్సరా నితి - తేనతత్తదృతూచితభోగోపకరణై ర్భోగాన్ స బుభుజ క్తం-మనోస్యాస్తీతి మనస్వీ-భూమార్థే మత్వర్థీయః-తథాచ సంశ్లేషదశాయాం సీతాసంక తిశయ్య భోగస్రోతః ప్రవర్తయతేత్యర్థః-నిత్యం తద్గతః తస్యాం-గతః-సప్తమీతి యోగః సమాసః-జాతిగుణవదపృథక్సిద్ధతయా తదేకరసోభూదిత్యర్థః-సర్వదా తదాసక్తచిత్తోభూ తస్యాః హృది నిత్యం సమర్పితః-సీతాపిరామకృతతత్తద్వ్యాపారేణ వశీకృతా తదాయత్త నిత్యం సుచిరం భోగేపి సద్య స్సంగతేవ నిరవధికప్రేమభారభరితాభూదిత్యర్థః నిత్యం తద్గత హేతుమాహ - ప్రియాత్వితి తురవధారణే-పితృకృతా దారా ఇతి హేతో రేవ రామస్య ప్రియాసీత్-తర్హి సీతావైలక్షణ్య మకించిత్కరం-నేత్యాహ-గుణాత్ భర్తృశుశ్రూషణాదిగు రూపస్య దేహస్య గుణాత్ సౌందర్యాత్ - అపిశబ్దోఽనుక్తసముచ్చయార్థః - అభిజాత్యాది ప్రీతి ర్భూయోభ్యవర్ధత - రామస్య సీతాయా మిత్యర్థసిద్ధం - అతో బహూ నృతూ న్విజహ న్వయః. ౨౯ అథ రామస్యేవ సీతాయా అపి రామే నిరంతరానురాగం దర్శయన్ తస్యాః నిత్యం సమర్పిత ఇత్యుక్తం వివృణోతి - తస్యాశ్చేతి తస్యాః భర్తా రామశ్చ హృదయే సీ హృదయే ద్విగుణం యథా భవతి తథా పరివర్తతే-రామాత్ ద్విగుణా ప్రీతి స్సీతా రామే దిత్యర్థః - యథా రామస్య సీతాయాం ప్రీతిః పితృకృతదారత్వకృతా-సౌందర్యకృతాచ-న మేపి సీతాయాః ప్రీతి రుభయకృతా-కింతు భర్తృత్వమాత్రకృతా - వక్ష్యత్యనసూయా

గుణవత్తరః ప్రియతరో బభూవ.౨౮ రామఇతి తద్గతః తద్గతాంతఃకరణః-తస్యా స్సీతాయ సమర్పితః-యద్వా-తద్గతః తద్గతమనా రామః-తాం హృది సమర్పయదిత్యర్థః* ప్రియాత్వి రామస్య పితృకృతా దారా ఇతి గౌరవేణ ప్రియా బభూవ - పితృకృతవివాహాః శ్లాఘనీయ ద్రూపగుణాచ్చేతి-గుణా చ్ఛందానువర్తనాత్ - రూపగుణా త్సౌందర్యాతిశయాచ్చ-ప్రీతి భ్యవర్ధత. * తి. బహూ నృతూన్-ద్వాదశవర్షాణీత్యర్థ ఇతి బహువః మనస్వీ అనుకూలవ అతఏవ తద్గతమనాః నిత్యం సీతాగత మనాః - తస్యా హృది సమర్పితః -సంబంధసామాన్యే తయేత్యర్థః - ఏతేన పరస్పరానురాగో దర్శితః - పితృకృతాః ... షదృశవివ

దయం హృదా, తస్య భూయో విశేషేణ మైథిలీ జనకాత్మజా, దేవతాభి
స్సమా రూపే సీతా శ్రీ రివ రూపిణీ ౨౮ తయా స రాజర్షి సుతోఽభిరామయా

-'యద్యప్యేష భవేద్భర్తా మమార్యే వృత్తవర్జితః, అద్వైధ ముపచర్తవ్య స్తథా ప్యేష మయా
భవే' దిత్యాది అనేన గుణా దిత్యుక్తరామవిషయానురాగో వివృతః - ఏతాదృశాతిరాగో రామేణ
కథం విజ్ఞాయత ఇత్యత్రాహ - అంతరితి - అంతర్జాతం సీతాహృద్గత మపి-హృదయగూఢభావం -
అనురాగ మితి యావత్-హృదా తర్కేణ-అనుభావై రితి యావత్-వ్యక్త మాఖ్యాతి జానాతి-చక్షి
ఙః ఖ్యాఞాదేశ స్సార్వధాతుకే ప్యార్షః - తస్య దర్శనార్థత్వం చక్షురిత్యాదౌ సిద్ధం - పరకీయహృ
దయం కథం వ్యక్తీభవతీత్యపేక్షాయాం తత్రైవ సర్వదా పరివర్తమానత్వా దిత్యుక్తం పూర్వార్ధే-రా
మవత్ సీతాపి రామహృదయం విశేషేణ వ్యక్తం వేత్తీత్యాహ - తస్యేతి - తస్య రామస్య హృద
యం సీతా-భూయః విశేషేణ - రామా దతిరిక్తం జానాతీత్యర్థః - రామో యాదృశభోగ మభిల
షతి తదింగితేన జ్ఞాత్వా స్వయం తదనురూపా భవతి-నతు తదతిరిక్తభోగమభిలషతే-ఏవం రామో
ఽపీతి భావః - రామాదప్యతిశయేన సీతాయాః కాంతేంగితపరిజ్ఞానే హేతుచతుష్టయ మాహ మైథిలీ
త్యాది-దేశస్వభావాద్వంశస్వభావాచ్చ-సూక్ష్మజ్ఞా-దేవతాభి స్సమేతి ప్రాగల్భ్యముచ్యతే - రూపే
విషయేరూపిణీ-సర్వైర్ దృశ్యమానరూపవతీ శ్రీ రివ స్థితా-అనేన సహజబుద్ధివిశేషో దర్శితః. ౨౮.
ఏవ మనవధిక మన్యోన్యానురాగ ముపపాద్య తదనురూపం భోగం దర్శయతి-తయేతి రాజర్షి సుతః
మహారాజసుతత్వేన నిరవధికభోగోపకరణవాన్ - ఉత్తమరాజకన్యయా తతోఽప్యధికతదుపకరణ
త్వా-రామః రమయితా - అభిరామయా తతోఽప్యతిశయేన రమయిత్ర్యా సః - అతిశయితకామః-
అతికామయా రామా దప్యధికకామయేత్యర్థః - తయా సీతయా-సమేయివాన్ సమ్యగేయివాన్ -
ఏకభావేన సంశ్లిష్టః-స్వయం గ్రహాశ్లేషవిషయీభూతస్సన్-'లీనేవ ప్రతిబింబితేవ లిఖితేవోత్కీర్ణరూ
పేవ చ ప్రత్యుప్తేవ చ వజ్రలేపఘటితేవాంతర్నిఖాతేవచ, సా న శ్చేతసి కీలితేవ విశిఖై శ్చేతోభువః
పంచభి శ్చింతాసంతతి తంతుజాలనిబిడస్యూతేవ లగ్నా ప్రియే' తివత్ విభుః ప్రత్యాలింగనాదిసమర్థః
అమరేశ్వరో విష్ణుః ఆదివిష్ణుః-శ్రియేవ-మూర్తిభేదేనోపమానత్వం అతీవ అతిశయేన శుశుభే రేజే-తు
ల్యానురాగస్యామితస్త్రీకామస్య భోగసమృద్ధిహేతుత్వా దితి భావః తనిశ్లోకీ రాజర్షి సుత ఇతి -

పితృదత్తాః-స ఏవ వివాహ స్సర్వథా శ్లాఘ్య ఇతి భావః - నైతావదేవ కింతు - గుణాత్ విహితకా
రిత్వపాతివ్రత్యాది రూపాత్-రూపం సౌందర్యం-తద్రూపా ద్గుణాచ్చ - భూయోధికం - రామ
స్య ప్రీతి ర్వర్ధతేస్మ * ౨౭ తస్యాశ్చేతి. భర్తా రామః - హృదయం అభిప్రాయం - హృదా
మనసా - వ్యక్త మాఖ్యాతి జానాతి - ఇద ముత్తరశ్లోకస్య - శేషః - తస్య హృదయే మైథిలీ భూ
యోపి విశేషేణ అతిశయేన - ఏతదుక్తం భవతి - పరస్పరహృదయాంతర్వర్తనేన పరస్పరస్వభావ
ముభౌ జానాతే ఇతి * తి తస్యాశ్చ హృదయే గుణా ద్రూపగుణాచ్చ భర్తా ద్విగుణం పరివ
ర్తతేస్మ - తస్య రామస్యాంతర్గతం హృదయం హృదయాభిప్రాయం - మైథిలీ హృదా స్వహృద
యేన భూయోధికం విశేషేణ - జనకాత్మజా-రూపిణీ శ్రీ రివ-రూపే దేవతాభి స్సమా సీతా -
ఆఖ్యాతి జానాతి-అతో జ్ఞాయతే తద్భర్తా తద్ధృదయస్థ ఇతి * ౨౮ తయా స ఇతి అభిరామ
యా అభిరూపయా - అతికామయా అనురక్తయా భర్తరి అతిస్నేహయా తయా - సమేయివాన్
సంగతః-అమరేశ్వరో విష్ణుః శ్రియేవ శుశుభ ఇతి సంబంధః. * తి అభికామయా స్వవిషయేచ్ఛా
త్వా స్వేచ్ఛావిషయయా చ-సమేయివాన్ సంయుక్తః-విభుః విభుత్వశక్తిమాన్ - అమరేశ్వరోవిష్ణు

పమేయివానుత్తమరాజకన్యయా, అతీవ రామ శ్శుశుభేఽతికామయా ॥
శ్శ్రియావిష్ణు రివామరేశ్వరః ౨౯

ఇత్యార్షే శ్రీమద్రామాయణే ఆదికావ్యే శ్రీమద్వాల్మీకీయే చతుర్వింశ
త్సహస్రికాయాం సంహితాయాం శ్రీమద్బాలకాండే

సప్తసప్తతితమ స్సర్గః

బాలకాండ స్సమాప్తః

చరితం రఘునాథస్య శతకోటిప్రవిస్తరం,
ఏకైక మక్షరం ప్రోక్తం మహాపాతకనాశనమ్
యదక్షరపదభ్రష్టం మాత్రాహీనంతు యద్భవేత్,
తత్సర్వం క్షమ్యతాం దేవ నారాయణ నమోఽస్తు తే

ఉత్తమరాజకన్యయేతిచ అభిజనవృత్తాదిశాల్య ముక్తం-అభిరామయా సౌందర్యేణాతిరమణీయయా-అతి—మయా-అతిస్నేహయా-సమేయివాన్ అతిసంశ్లేషేణాభేదం ప్రాప్తః - యద్వా - అతికామయా ౹౹తిక్రాంతమన్మథయా - తేనాప్రాకృతవిగ్రహవత్తయా దివ్యదంపతిభోగ ఏవాత్రాభివ్యజ్యతే ౨౯ ఇతి శ్రీగోవిందరాజవిరచితే - శ్రీరామాయణభూషణే - మణిమంజీరాఖ్యానే - బాలకాండవ్యాఖ్యానే - సప్తసప్తతితమస్సర్గః

వేదే శాస్త్రేషు వాదే ష్వనితరసులభాం కీర్తి మాటీకమానః
కావ్యాలంకారనాట్యప్రభృతిషుపటుధీః కోపి టీకావిధానే,
శుద్ధాంతః పద్మశుద్ధాంతితమధుమథన శ్శుద్ధసత్త్వైకమూర్తి
ర్గోవిందార్యో విచార్య వ్యతనుతవిమలాం బాలకాండస్య టీకామ్

శ్రియేవ-తదుక్తం పాద్మే-'తత్ర ద్వాదశవర్షాణి రాఘవ స్సహ సీతయా, రమయామాస ధర్మాత్మా నారాయణ ఇవ శ్రియే'తి ఏకోనషోడశవర్షస్య విశ్వామిత్రేణ నయనాత్ -పంచదశవర్ష సమాప్తౌ వివాహ ఇతి బోధ్యమ్ ౨౯ ఇతి శ్రీ పరమహంసపరివ్రాజకాచార్య శ్రీ నారాయణతీర్థశిష్య శ్రీ మహేశ్వరతీర్థవిరచితాయాం - శ్రీరామాయణతత్త్వదీపికాఖ్యాయాం - బాలకాండవ్యాఖ్యాయాం - సప్తసప్తతితమస్సర్గః

మహేశ తీర్థరచితా రామపాదసమర్పితా, శ్రీబాలకాండవ్యాఖ్యేయం సమాప్తా తత్త్వదీపికా

శ్రీవాల్మీకిమహర్షిణా విరచితే రామాయణేఽభీష్టదే
గోవిందార్యమహేశ్వరాదిరచితవ్యాఖ్యావిభూషోజ్జ్వలే,
రామస్వామిసుధీసుతై స్సకుతుకం ముద్రాక్షరై ర్ముద్రితో
వింశద్భిః పరిశోధితశ్చ జయతు శ్రీబాలకాండ స్సదా

బాలకాండ స్సమాప్తః